

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
MİNGƏCEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

**DAVAMLI İNKİŞAF STRATEGİYASI: QLOBAL TRENDLƏR,
MİLLİ TƏCRÜBƏLƏR VƏ YENİ HƏDƏFLƏR**

I Beynəlxalq elmi konfransın materialları
Mingəçevir, 10-11 dekabr 2021-ci il
I CİLD

**SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA STRATEJİSİ: KÜRESEL
EĞİLİMLER, ULUSAL DENEYİMLER VE YENİ HEDEFLER**

I Uluslararası Bilimsel Konferansın bildirileri
Mingəçevir, 10-11 Aralık 2021
CİLT I

**SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY: GLOBAL
TRENDS, NATIONAL EXPERIENCES AND NEW GOALS**

Proceedings of The First International Scientific Conference
Mingachevir, 10-11 December 2021
VOLUME I

**СТРАТЕГИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: ГЛОБАЛЬНЫЕ
ТРЕНДЫ, НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОПЫТЫ И НОВЫЕ ЦЕЛИ**

Материалы I Международной научной конференции
Мингячевир, 10-11 декабря 2021 года
ТОМ I

İnkişaf, tərəqqi, müasirləşmə, bir sözlə, davamlı inkişaf dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir, yeni hədəflərə çatmaq üçün göstərilən səylər və əldə olunan göstəricilər ölkəmizin hərtərəfli inkişafını daha da sürətləndirir.

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**DAVAMLI İNKİŞAF STRATEGİYASI: QLOBAL TRENDLƏR,
MİLLİ TƏCRÜBƏLƏR VƏ YENİ HƏDƏFLƏR**

**I Beynəlxalq elmi konfransın
m a t e r i a l l a r ı**

10-11 dekabr 2021-ci il

I CİLD

Elmi konfrans “Ali təhsil müəssisələrində 2021-ci ildə keçiriləcək beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfrans və simpoziumların siyahısı” barəsində Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 15 mart 2021-ci il tarixli 03-11-271/15 nömrəli məktubuna uyğun olaraq keçirilmişdir.

MİNGƏÇEVİR

**AZERBAYCAN CUMHURİYETİ EĞİTİM BAKANLIĞI
MİNĞEÇEVİR DEVLET ÜNİVERSİTESİ**

**SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA STRATEJİSİ: KÜRESEL
EĞİLİMLER, ULUSAL DENEYİMLER VE YENİ HEDEFLER**

**I Uluslararası Bilimsel Konferansın
bildirileri**

10-11 Aralık 2021

CİLT I

Bilimsel konferans, Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığının 15 Mart 2021 tarih ve 03-11-271/15 sayılı "Yükseköğretim kurumlarında 2021'de Uluslararası ve ulusal düzeyde yapılacak bilimsel konferans ve sempozyumların listesi" konulu mektubuna uygun olarak yapılmıştır.

MİNĞEÇEVİR

**THE MINISTRY OF EDUCATION OF THE REPUBLIC AZERBAIJAN
MINGACHEVIR STATE UNIVERSITY**

**p r o c e e d i n g s
of The First International Scientific Conference**

**SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY: GLOBAL
TRENDS, NATIONAL EXPERIENCES AND NEW GOALS**

10-11 December 2021

VOLUME I

The scientific conference was held in accordance with the letter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan dated March 15, 2021 and numbered 03-11-271/15 on the topic "List of scientific conferences and symposiums to be held in higher education institutions in 2021 at the international and national level".

MINGACHEVIR

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
МИНГЯЧЕВИРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

**м а т е р и а л ы
I Международной научной конференции**

**СТРАТЕГИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: ГЛОБАЛЬНЫЕ
ТРЕНДЫ, НАЦИОНАЛЬНЫЕ ОПЫТЫ И НОВЫЕ ЦЕЛИ**

11-12 декабря 2021 года

ТОМ I

Научная конференция проведена в соответствии с письмом Министерства образования Азербайджанской Республики от 15 марта 2021 года № 03-11-271 / 15 о «Списке проводимых научных конференций и симпозиумов международного и национального уровня в высших учебных заведениях в 2021 году».

МИНГЯЧЕВИР

Rektor Şahin Bayramovun elmi redaktorluğu ilə

ELMİ REDAKSIYA HEYƏTİ:

V.S.Əyyubov, i.e.d., prof.; V.S.Mustafayev, tex.f.d., dos.; N.D.Zeynalov, t.f.d., dos.; N.A.Qədimli, i.f.d., dos.; A.Ə.Əliyeva, tex.f.d., dos.; E.H.Cəfərova, s.f.d., dos.; E.Y.Hüseynova, i.f.d., dos.; M.B.İsmayılov, tex.f.d., dos.; S.M.Mustafayev, f.-r.f.d., dos.; Z.M.Əzizova, p.f.d., dos.; Ü.İ.Aşurova, tex.f.d., dos.; T.F.Yusibova, f.-r.f.d., dos.; A.M.Mustafayeva, tex.f.d.; N.R.Manafov, fil.f.d., dos.; A.M.Tağıyev

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ:

Şahin Bayramov – i.f.d., dos., MDU-nun rektoru, sədr;
Veysəl Əyyubov – i.e.d., prof., MDU-nun elmi işlər üzrə prorektor əvəzi, sədr müavini;
Vüqar Mustafayev – tex.f.d., dos., MDU-nun Elm və innovasiyalar şöbəsinin müdiri, məsul katib;
İnqa Zaleniene – prof., Mykolas Romeris Universitetinin rektoru (Litva);
Wang Xia – prof., Lanzhou Maliyyə və İqtisadiyyat Universitetinin prezidenti (Çin);
Almaz Kadıraliyev – dos., Qırğız İqtisad Universitetinin rektoru (Qırğızıstan);
Viktor Çujikov – prof., Kiyev Milli iqtisadiyyat Universitetinin prorektoru (Ukrayna);
Mladen Franko – prof., Nova Goritsa Universitetinin prorektoru (Sloveniya);
Ruslan Rabayev – dos., Ufa Dövlət Neft Texniki Universitetinin prorektoru (Rusiya);
Erdal Zorba – prof., Qazi Universiteti (Türkiyə);
Murat Turhan – dr., Yıldız Texnik Universiteti (Türkiyə);
İrfan Yazıcıoğlu – prof., Hacı Bayram Veli Universiteti (Türkiyə);
Murat Canitez – prof., KTO Karatay Universiteti (Türkiyə);
Lennart Stahle – prof., Upsala Universiteti (İsveç);
Anarbay Buldibay – prof., Əl-Fərabî adına Qazax Milli Universiteti (Qazaxıstan);
Hamis Mahmudov – MDU-nun rektorunun müşaviri;
Nizami Zeynalov – t.f.d., dos., MDU-nun Pedaqoji fakültəsinin dekanı;
Nüşabə Qədimli – i.f.d., dos., MDU-nun İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekanı;
Almaz Əliyeva – tex.f.d., dos., MDU-nun Mühəndislik fakültəsinin dekan əvəzi;
Esmira Cəfərova – s.f.d., dos., MDU-nun Humanitar fənlər kafedrasının müdiri;
Zenfira Əzizova – fil.f.d., dos., MDU-nun Xarici dillər kafedrasının müdiri;
Sahib Mustafayev – f.-r.f.d., dos., MDU-nun Riyaziyyat kafedrasının müdiri;
Emiliya Hüseynova – i.f.d., dos., MDU-nun Sənayenin təşkili və idarəetmə kafedrasının müdiri;
Mahir İsmayılov – tex.f.d., dos., MDU-nun Mexanika kafedrasının müdiri;
Ülkər Aşurova – tex.f.d., dos., MDU-nun Energetika kafedrasının müdiri;
Aida Mustafayeva – tex.f.d., MDU-nun İnformasiya texnologiyaları kafedrasının müdiri;
Şahin Muradov – MDU-nun baş mühasibi;
Elnur Xəlilov – MDU-nun İnformasiya Texnologiyaları Mərkəzinin direktoru.

© Mingəçevir Dövlət Universiteti,

“Davamlı inkişaf strategiyası: qlobal trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər” mövzusunda I Beynəlxalq elmi konfransın materialları (2 cildə), I cild.

MİQ Poliqrafiya ofisi, 2021, 608 səh.

Q ISBN: 5-86874-268-1
KOD 664/07 “Səda” nəşriyyatı, 2021

MÜNDƏRİCAT

AÇILIŞ – PLENAR İCLAS

Şahin BAYRAMOV Mingəçevir Dövlət Universitetinin rektoru	18
Firudin QURBANOV Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin müavini	19
Sahib ƏLƏKBƏROV Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat nazirinin müavini	20
İlham İSMAYILOV Mingəçevir şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı	22
Vladanka ANDREEVA BMT-nin Azərbaycandakı Rezident Əlaqələndiricisi	23
Vilayət VƏLİYEV Azərbaycan Texniki Universitetinin rektoru	25
Şahin SEYİDZADƏ Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin üzvü	26
İnqa ZALENİENE Mykolas Romeris Universitetinin rektoru, Litva	26
Bayram SADE KTO Karatay Universitetinin rektoru, Türkiyə	27
Natiq İBRAHİMOV Lənkəran Dövlət Universitetinin rektoru	28
Venhao CAI Lancou Maliyyə və İqtisadiyyat Universitetinin prezidenti, Çin	28
Almaz KADIRALIYEV M.Ryskulbekov adına Qırğız İqtisad Universitetinin rektoru, Qırğızıstan	29
Dmitro LUKYANENKO V.Hetman adına Kiyev Milli İqtisadiyyat Universitetinin rektoru, Ukrayna	30

PLENAR İCLAS

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası: mövcud vəziyyət və effektiv məskunlaşdırma A.F.MUSAYEV	31
Endüstri 4.0 və Siber güvenlik E.N.YILMAZ	36
Müasir dövrdə universitetlər: yeni çağırışlar, trendlər, paradıqmalar və gözləntilər Z.F.MƏMMƏDOV	41
Current Trends in Business Transition to Carbon Neutrality under sustainable development and the Paris Climate Agreement S.M.NIKONOROV	44
Süni intellekt texnologiyalarının inkişaf perspektivləri A.M.MUSTAFAYEVA	47
The importance of higher education to meet sustainable development goal 4 (Quality Education) P.PEREIRA	53
Clustering in Europe: experience and perspectives for Ukraine O.FEDIRKO	54

TƏHSİL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

Qlobal Bakı Forumu: qlobal COVID-19 və qlobal münaqişələrdə qaliblik Yolu Birlik+Sülhdür <i>R.R.MİRZƏZADƏ</i>	58
Müstəqillik illərində yeridilən siyasət Azərbaycanı Türk dünyasından təcrid olunmaqdan xilas etdi <i>Ş.M.QASIMOV</i>	62
Pedaqoji prosesdə təhsilalanın fəaliyyətinin idarəolunma texnologiyasının işlənilməsinə “sistem-struktur” yanaşma <i>F.N.İBRAHİMOV, V.Ə.ABDURAHMANOV</i>	66
Экономические, общественные и этические аспекты смены государственного строя в Средневосточной Европе <i>П.БЕРТАЛАН, В.С.ХОНФИ</i>	68
О некоторых аспектах гуманизации высшего образования <i>К.К.БЕГАЛИНОВА, М.С.АШИЛОВА</i>	70
США И Российская Федерация в геополитической борьбе за Южный Кавказ <i>Г.МАРХУЛИЯ</i>	73
Azərbaycanda qloballaşma dövrünün içkiləri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) <i>İ.G.MƏMMƏDOVA</i>	77
XXI əsr fəlsəfəsi: qlobal tendensiyalar, ideoloji trendlər və gələcək <i>A.M.BAYRAMOV</i>	79
Dünya nizamının müasir xarakterini dəyişən Qarabağ Zəfəri və qlobal geosiyasi trendlər <i>E.H.CƏFƏROVA</i>	82
Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında oyunların rolu <i>N.D.ZEYNALOV, Ş.C.NƏBİYEVƏ</i>	85
Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının bir ingilis tərcüməsi haqqında <i>M.Y.İSMAYILOV</i>	87
Riyaziyyat təlimi prosesində şagirdlərin riyazi nəzəriyyə qurma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi <i>S.M.MUSTAFAYEV, T.S.ORUCOV</i>	92
Nizami Gəncəvinin əsərlərində vətənpərvərlik tərbiyəsi <i>Z.M.ƏZİZOVA, G.T.ABBASOVA</i>	95
Nur şəhərinin dil yaddaşı (və ya Mingəçevir şəhər şivəsinə kiçik ekskurs) <i>N.R.MANAFOV, Q.G.QƏNBƏROVA</i>	97
Dünya ədəbiyyatında əxlaqi-mənəvi dəyərlər <i>F.K.NAMAZOVA, J.E.QASIMOVA</i>	99
Tənliklərin həlli zamanı kök itkisinin və kənar köklərin yaranması səbəbləri <i>M.M.HÜMMƏTOV</i>	102
İngilis dili fənninin tədrisində idrak fəallığının artırılması üçün istifadə olunan effektiv üsullar <i>V.E.MƏHƏRRƏMOVA, A.İ.ƏHMƏDOVA</i>	105
Valideynlərin məktəbə cəlb olunmasının təlimin keyfiyyətinə təsiri <i>B.M.SEYİDZADƏ</i>	108
Laçın rayonunun Alban dini abidələri haqqında <i>C.V.BAĞIRZADƏ</i>	110
Müasir türk dünyasının iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri tarixi zərurət kimi <i>E.M.ASLANOV</i>	113
Manna hökmdarı İranzu və varisləri haqqında <i>A.N.ƏLİMİRZƏYEV</i>	116

Karabağ sorununda Türkiyə'nin Azərbaycan'a yönelik tutumları <i>G.KILIÇOĞLU</i>	118
Müasir mərhələdə informasiya texnologiyalarından istifadənin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu <i>B.İ.ƏLƏSGƏROV, L.N.SÜLEYMANOVA</i>	121
Pandemiya dövründə Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət idarəçiliyində informasiya texnologiyaları” kafedrasının təlim-tədris prosesinin təcrübəsi <i>E.A.ABASOV, S.H.ZEYNALOVA</i>	123
Müasir dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafındakı kitabxanaların rolu (1969–2018-cü illər) <i>N.R.AXUNDOVA</i>	126
XIX–XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlıları arasında kirvə qohumluğunun etnoqrafik xüsusiyyətləri <i>Ə.T.ƏLİYEV</i>	128
“Həyat bilgisi” fənninin tədrisində ibtidai sinif şagirdlərində mənəvi şüurun formalaşdırılmasında interaktiv metodların tətbiqi prinsipləri <i>G.S.KAZIMOVA</i>	131
Диджитализация как кластер процесса модернизации современного образования <i>Т.И.АСТИСТОВА</i>	133
Роль информационных технологий в системе образования Украины <i>В.В.СКИДАН, О.А.ПОМАНЮК</i>	135
Post-Antroposen Çağa Doğru Elektronik Kültür Yozlaşması Ve Kürenin Yıkılışı <i>H.TORUN</i>	138
Tənliklər və bərabərsizliklərin öyrədilməsində fəndaxili əlaqələrdən istifadə <i>R.H.ŞÜKÜROV</i>	141
Distant təhsil sistemlərinin yaradılmasında ASP səhifələrinin üstünlükləri <i>Z.Ə.QASIMOV, S.Q.MURADOVA</i>	143
Bakı–Tbilisi–Ceyhan ixrac neft kəmərinin tikintisi tarixindən <i>N.Ə.KƏRİMOV, A.F.MƏHƏRRƏMOVA</i>	145
Milli mədəniyyətlərdə tolerant və qeyri-tolerant yanaşmaların müqayisəli təhlili <i>N.Ə.HÜSEYNOVA</i>	148
Мультикультурализм – один из главных ценностей азербайджанского народа <i>С.Р.БАГИРОВА, Л.Ю.АЛИЕВА</i>	151
Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin rolu <i>S.E.SÜLEYMANOV, F.T.CƏFƏROV, S.İ.NƏSİROVA</i>	153
Hadrut Alban məbədləri <i>T.V.ƏLİYEV</i>	155
Orta əsrlərdə dəmirçilik (Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları əsasında) <i>T.N.QULUZADƏ</i>	158
Davamlı inkişafın təminində ekoloji təhsil və tərbiyənin əhəmiyyəti <i>Y.A.SƏMƏDOV, A.Y.ƏBDÜLƏZİMOVA</i>	160
XX əsrin əvvəllərində Türk Dünyasında Milli Birlik hərəkatı və bunun tarixi əhəmiyyəti <i>S.K.BABAYEVA</i>	162
Turkey's Strategy To Combat Irregular Migratio InTerms Of Sustainable Development Policies <i>U.UNAL, F.AYNA</i>	164
Составляющие инновационно-ориентированной системы образования практико-ориентированной подготовки кадров <i>И.Н.КИРЧАТАЯ</i>	168
Роль информационно-коммуникационных технологий в современном	

образование	
<i>B.YU.НЕСТЕРЕНКО, Т.Н.БОЛОТОВА</i>	170
British speech etiquette	
<i>M.N.RAHIMOV</i>	172
Diskurs analizi	
<i>İ.Z.ƏLİYEVƏ</i>	174
Fizika məsələlərinin həllində proqramlaşdırmanın tətbiqi xüsusiyyəti	
<i>S.İ.SƏFƏROVA</i>	176
Ərəb dilinin qəzet-publisistik üslubunda feili sifətlərin funksional-üslubi xüsusiyyətləri	
<i>L.H.ƏLİQULİYEVƏ</i>	179
Proqramlaşdırmanın tətbiqi ilə kimya məsələlərinin həlli metodikası	
<i>H.N.TAĞIYEV</i>	182
Ali məktəblərdə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisi günün vacib tələbidir	
<i>R.M.MƏMMƏDOVA</i>	185
XX əsrin əvvəlləri Türkiyə ictimai-siyasi və ədəbi mədəni mühiti	
<i>G.K.YUNUSOVA</i>	187
Qarabağ toponimləri dilimizin və xalqımızın tarixi yaddaşdır	
<i>M.N.MANAFOVA</i>	190
İngilis dilində kəmiyyət kateqoriyası	
<i>E.İ.ALLAHVERDİYEV</i>	192
Qarabağ zəfəri fonunda gənclərin milli ruhda tərbiyəsinin təhlili	
<i>A.N.İSMAYILOV</i>	195
Dərbənd əhalisinin yaş tərkibi	
<i>A.A.HACIYEV</i>	198
Azərbaycan dilində işlənən bəzəndə və sayəsində qoşmaları	
<i>A.A.ƏHMƏDOVA</i>	199
Language communication as a sociolinguistic phenomenon	
<i>A.E.ALLAKHVERDİYEVƏ</i>	201
Müasir dünya ədəbiyyatında əxlaqi-mənəvi dəyərlər: tolerantlığın və birgə yaşayış qaydalarının təbliği	
<i>E.QALİBOĞLU (İMAMƏLİYEV)</i>	203
Административное деление державы Ахеменидов (по списку Геродота и древнеперсидским надписям)	
<i>P.C.МЕЛИКОВ</i>	206
Изучение вопроса устойчивого развития в наследии Низами Гянджеви	
<i>Ə.L.GASANOV</i>	209
Theoretical substantiation of students' communicative development abilities using the means of dramatization	
<i>N.S.BIYNAZAROVA</i>	211
Şagirdlərin iqtisadiyyatın elementləri ilə tanışlığı – riyaziyyatın həyatla əlaqələndirilməsi	
<i>F.F.MUSTAFA YEVƏ</i>	213
İşarə əlaqəsinin koqnitiv təhlilinin ilkin şərtləri	
<i>H.İ.QULİYEV</i>	215
Heydər Əliyev və türk xalqları ədəbiyyatı	
<i>E.M.EMİNALİYEV</i>	217
General characteristics of the term and stages of terminology development	
<i>A.P.SADIQOVA</i>	220
İslam mədəniyyətinin dini, əxlaqi, hüquqi və sosial aspektlərini formalaşdıran təməl prinsiplər	

<i>İ.A.İSMAYILOV</i>	222
Hesab məsələlərinin “sondan başlayaraq həlli” üsulu	
<i>M.M.AŞUROV</i>	225
Azərbaycan Xalq cumhuriyyətinin tarixi varisi olan Müstəqil Azərbaycan Respublikasının erməni faşizminə qarşı mübarizəsi	
<i>T.D.MƏMMƏDOV, Ə.İ.DADAŞZADƏ</i>	228
Linqvokulturoloji kommunikasiyada koqnitiv zaman anlayışı	
<i>V.F.VƏLİYEV, L.F.ABDULLAZADƏ</i>	233
Zengezur koridorunun bölgə devletləri İçin avantajı və dezavantajı	
<i>Y.DEMİR</i>	236
Qarabağın danışan qədim daşları – Kəlbəcər qayaüstü təsvirləri	
<i>E.M.İMANOV</i>	238
Classification of terminology and main types of terms	
<i>S.F.GASIMOVA</i>	240
West and East in Literature – The Swedish Perspective	
<i>S.KARIMI</i>	242
Dilçilik və nitq mədəniyyəti	
<i>Ç.Z.ŞAHBAZLI</i>	250
Qloballaşan dünyada dil təhlükəsizliyi	
<i>K.N.AYDIN</i>	251
Ömər Faiq Nemanzadənin satirik nəsrində (XX yüzilliyin əvvəlləri) milli özünüdərk və milli birlik məsələləri	
<i>P.A.HÜSEYNOVA</i>	253
Sabir Rüstəmxanlının “Qələbə Tvitləri” şeirində və “Qarabağa Dönüş” poemasında tarixi qələbəmizin bədii tərənnümü	
<i>A.Ç.BABAZADƏ</i>	255
Azərbaycan – Şərq və Qərb sivilizasiyalarının dialoqu kontekstində	
<i>Ü.Ə.ZEYNALOV</i>	257
XXI əsrin ruhani-mədəni məzmunu: stereotiplər, ənənələr və global trendlər	
<i>İ.M.MƏMMƏDOV</i>	260
Dil materiallarının öyrədilməsində müəllimin rolu	
<i>S.M.İSAYEVA</i>	264
Qaradağlı etnoniminin yayılma arealları haqqında	
<i>Z.X.GÜLÜSTANI</i>	265
Çağdaş ədəbiyyatımızda “Zəfər” nəğməsi	
<i>S.A.AĞAKİŞİYEV, S.B.NOVRUZOVA</i>	268
Müasir dövrdə gənclərin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində vətənpərvərlik ideyalarının tərənnümü	
<i>A.M.ƏZİZOVA</i>	270
Multikultural dəyərlərin insanın və cəmiyyətin mənəvi zənginliyindəki rolu	
<i>C.E.VƏLİYEV</i>	273
Akademik Ağamusa Axundovun dramının dil problemləri	
<i>Ç.A.YOLÇUBƏYLİ</i>	276
Kompüter riyaziyyatının tədrisində Scilab riyazi proqram paketinin tətbiqi	
<i>E.N.TAĞIYEV</i>	279
Bullinq deviant davranışın təzahürü kimi	
<i>K.H.CABBAROVA</i>	283
İngilis ədəbi dilinin inkişafı fonunda leksik layın formalaşması	
<i>L.M.RÜSTƏMOVA</i>	285
Rus ədəbiyyatının Şərq mövzularına göstərdikləri maraq və əsərlərdə əks olunan türk çarları	

<i>S.N.SÜLEYMANOVA</i>	288
İbtidai siniflərin “Həyat bilgisi” dərslərində şagirdlərə tolerantlığın və birgəyaşayış qaydalarının təbliği	
<i>Ü.M.VERDİYEVA</i>	291
Şəxsiyyətin humanist yönümlü tərbiyəsi pedaqoji-psixoloji problem kimi	
<i>S.M.QULİYEVA</i>	294
Film çəkilişi meydançasında istifadə olunan slənqlərin sosiolinqvistik xüsusiyyətləri	
<i>G.Q.QURBANOVA</i>	296
Трансформации фразеологических единиц в англоязычных средствах массовой информации	
<i>H.E.KEPIMOBA</i>	297
A brief theoretical study of sentence stress	
<i>A.SAFARZADEH</i>	299
İsa Hüseynovun əsərlərində zoonimlər	
<i>A.S.BAĞIROVA</i>	301
Türkiyə üçün Azərbaycanın strateji əhəmiyyəti və İkinci Qarabağ müharibəsində Türkiyə	
<i>A.Ə.ABBASOVA</i>	304
Dövlət qulluqçularının informasiya mədəniyyətinin formalaşmasında kitabxanaların rolu	
<i>A.V.HƏSƏNOVA</i>	307
Məktəbəqədər və kiçik məktəbyaşlı dizartriyalı uşaqların nitq qüsurlarının əsas əlamətləri və onların korreksiyası	
<i>A.Y.HÜSEYNLİ</i>	310
Heydər Əliyevin müstəqillik dövr fəaliyyətinin Azərbaycan tarixşünaslığında əks olunması	
<i>B.F.QASIMLI</i>	312
Dost və düşmən konseptli dil vahidlərində metaforlaşma	
<i>Ə.Ə.BAŞƏLİYEV</i>	314
1993–2003-cü illərdə Şəki şəhərində təhsil və mədəni-maarif işinin təşkilinə dair	
<i>E.N.VƏLİYEV</i>	317
Tələbələrin sağlam həyat tərzinin monitorinqi	
<i>E.A.İSMAYILOVA</i>	320
Şərqi Anadolu e.ə. II minillikdə: Uruatri və Nairi Konfederasiyaları	
<i>Ə.İ.GÖYÜŞOVA</i>	322
Rusiyanın Avrasiyaçılıq siyasəti aspektindən II Qarabağ müharibəsinə baxışı	
<i>G.F.AĞAYEVA</i>	324
Siyasi diskursun funksiyalarına dair	
<i>G.F.SADIQOVA</i>	326
Azərbaycan dilində alınma antonimlər.	
<i>G.S.NƏSİBOVA</i>	329
Türk aşiq şeirlərində deyişmələrin linqvopoetik təhlili	
<i>G.M.ƏLİYEV</i>	331
Feili frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətləri	
<i>G.C.MUSAYEVA</i>	334
Təhsilin davamlı inkişafının təmin edilməsində informasiya texnologiyalarının rolu	
<i>G.S.NOVRUZOVA</i>	336
Gələcək ibtidai sinif müəllimi tərəfindən psixoloji və pedaqoji fənlərin öyrənilməsi zamanı yaradıcılıq fəaliyyətinin nəzəri əsasları	
<i>İ.O.MƏMMƏDOVA</i>	338
Təhsilçilərdə dünyagörüşünün formalaşdırılması probleminə müasir baxış	

<i>K.S.MUSTAFAYEVA</i>	340
Siyasi antaqonizmə liberal plüralist yanaşmanın qeyri-adekvatlığına dair	
<i>K.E.ƏHMƏDZADƏ</i>	341
Dünyanın müasir dil mənzərəsi: sosial və linqvistik məsələlər	
<i>L.İ.ƏLİYEVƏ</i>	344
International Cooperation and its positive impact on Higher Education Institutions	
<i>S.F.AHMADOVA</i>	346
Tasarımda Yeni Bir Bakış: Unreal Engine və Türk Mitoloji Müzesi	
<i>Ö.YILDIZ, B.KAYA</i>	349
Mətnin predikativliyinin ifadəsində intonasıyanın rolu	
<i>Q.R.AĞARZAYEVA</i>	353
Feili sifət zərflik funksiyasında (Azərbaycan və alman dillərinin müqayisəsi əsasında)	
<i>R.İ.BAĞIROVA</i>	355
STEM, STEAM və STREAM gələcəyin təhsil modeli	
<i>S.N.CƏFƏROVA</i>	357
VIII–IX siniflərdə biologiyanın tədrisində informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin didaktik əsasları	
<i>S.A.İSMAYILOVA</i>	360
Humanistləşdirmə təhsil prosesində şəxsiyyətyönlü məzmunu təmin edən mühüm amil kimi	
<i>Ş.T.HƏSƏNOVA</i>	361
Atropatena şəhərlərinin ictimai-iqtisadi həyatına dair qeydlər	
<i>S.Ə.MƏMMƏDZADƏ</i>	364
Xarici ölkələrin cinayət mühakimə icraatında mediasiya məsələləri	
<i>A.Z.KİŞİYEVƏ</i>	366
44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Fransa–Azərbaycan münasibətləri	
<i>Ş.R.ƏBDÜRRƏHİMOVA</i>	369
Опыт применения различных подходов и моделей управления образования в Азербайджане	
<i>Ш.К.СЕЙДЗАДЕ</i>	371
Ağdam dəfinəsindəki Avropa talerləri haqqında	
<i>S.T.DOSTİYEVƏ</i>	374
Mədəniyyətlərarası dialoq və Azərbaycan nümunəsi	
<i>T.Ə.BABAŞ</i>	377
Kəçmişdən günümüzdə davamlı inkişafın təmin edilməsi ümumbəşəri problem kimi	
<i>T.B.ƏSƏDOVA</i>	381
Xalq şairi Ramiz Rövşenin poeziyasında dünyaya fəlsəfi baxış	
<i>T.F.HÜSEYNOVA</i>	384
Mətnin komponentləri arasında formal əlaqə vasitələrinə dair (Azərbaycan və alman dillərinin materialları əsasında)	
<i>X.A.ƏLİYEVƏ</i>	387
Derivasiya morfoloji transpozisiyanın ifadə vasitəsi kimi	
<i>K.İ.MƏLİKLİ</i>	389
Ali məktəblərin tədris prosesində problemlə təlim texnologiyası və onun tətbiqinin ixtisasa uyğunlaşdırılması	
<i>X.N.RZAYEVA</i>	391
Maksimum və minimuma aid həndəsə məsələlərinin tədrisi haqqında	
<i>V.Ş.ABDULLAYEV, S.N.BABUŞOV</i>	394
Qarabağın mədəni irsi və müasir quruculuq trendləri	
<i>M.M.İSMAYILOVA</i>	399
Türk dövlətlərinin inteqrasiya perspektivləri	

<i>M.R.YUSİFOVA</i>	402
Müasir ingilis dilinin tədrisində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün innovativ metodların tətbiqi	
<i>D.S.QURBANOVA</i>	406
Qarabağın əski və yeni tarixinə elmi realizm prizmasından baxış	
<i>T.Ə.QULİYEVA</i>	408
30 illik həsrətə 44 günlük Vətən müharibəsində son!	
<i>T.Ə.SÜLEYMANOVA</i>	411
Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycan üçün perspektivləri	
<i>Q.K.KƏRİMOV</i>	413
Xarici dillərin tədrisində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının əhəmiyyəti	
<i>F.E.MƏBUDOVA</i>	416
XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın xarici siyasətdə mövqeyi	
<i>G.İ.ƏJDƏRZADƏ</i>	419
Travmaların uşaq psixologiyasına təsiri	
<i>N.N.NİFTƏLİYEVA</i>	422
Linqvistik praqmatikanın formalaşmasında və inkişafında nitq aktları nəzəriyyəsinin rolu	
<i>N.M.MƏHƏRRƏMOVA</i>	424
Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda beynəlmilçilik və tolerantlıq ideyalarının təbliği	
<i>A.F.İSMAYILOVA</i>	427
Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində kompüterdən istifadə xüsusiyyətləri	
<i>A.İ.İSMAYILOVA</i>	429
Nitqin kommunikativ xüsusiyyətləri	
<i>G.A.VƏLİYEVA</i>	432
İngilis dili modal feillərin funksional inkişaf tarixi	
<i>G.B.NƏSİROVA</i>	434
Riyaziyyat dərslərində keyfiyyətin yüksəldilməsi haqqında	
<i>İ.Ə.MƏMMƏDOVA</i>	437
İlk xəlifələrin dövründə Azərbaycanda islamın könüllü yayılması	
<i>L.S.BABAYEVA</i>	440
İbtidai siniflərdə informatika dərslərinin spesifikasiyası	
<i>L.V.İSMAYILZADƏ</i>	441
Şagird şəxsiyyətinin inkişafında və formalaşmasında təlim-tərbiyənin rolu	
<i>G.A.NƏCƏFOVA</i>	445
İbtidai sinif şagirdlərinə ingilis dili qrammatikasının tədrisinin linqvistik əsasları	
<i>Ü.M.MEHDİYEVA</i>	447
VII sinif fizika kursunda “Təzyiq” fəslinin tədrisində virtual təcrübələrdən istifadə texnologiyası	
<i>T.M.HACIYEV, G.Ə.QOCAYEVA</i>	450
İngilis dilinin tədrisində leksik amillərin təsirinin linqvistik və psixoloji əsasları	
<i>X.M.ƏLİYEVA</i>	454
Sitatın məndaxili əlaqələrin qurulmasında rolu (Azərbaycan və ingilis dilli materiallar əsasında)	
<i>X.R.ABDULLAYEVA</i>	457
Şagirdlərin xarici dil öyrənilməsinə də media kompetensiyası	
<i>V.T.BALAKİŞİYEVA</i>	460
Şuşa Bəyannaməsi: Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərinin yeni mərhələsi	
<i>Ş.R.QULİYEVA</i>	464
Riyaziyyat təlimi prosesində qeyri-standart tənlik və bərabərsizliklərin həlli vasitəsi ilə	

şagirdlərin riyazi-alqoritmik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi <i>N.S.MƏMMƏDOV, G.S.OSMANOVA</i>	467
Orta məktəbin IX sinfində riyaziyyatdan nəzarətedici müstəqil işlərin təşkili <i>S.İ.YUSİFOVA, R.Z.MƏMMƏDOVA</i>	469
Əvəzliyin məna növlərinin fəal təlim üsulları ilə tədrisi metodikası <i>S.A.NƏSİBLİ</i>	471
Russian political behaviour in the context of neighbourhood relations <i>S.MEHDİ</i>	474
Frazeoloji paradıqlar və omonimlik <i>L.M.İBRAHİMOVA</i>	476
Oyunların uşaqların inkişafında önəmi <i>A.Z.MİRZƏBƏYOV</i>	478
Tolerantlığa müasir baxış <i>İ.R.MƏMMƏDOVA</i>	480
Bir daha Qafqaz Albaniyasının dili və yazısı haqqında <i>A.Q.KƏRİMOVA</i>	482
İnformatika dərslərində aktiv öyrənmə metodları <i>Q.L.ŞAHBAZOVA</i>	484
Xalq yazıçısı Əli Vəliyev yaradıcılığında yaşayış məskənləri və ev tiplərinin əksi <i>B.T.ƏMƏNOVA</i>	486
“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” ixtisas jurnalında Nizami Gəncəvi irsi (2011–2021-ci illər) <i>A.Ş.TEYMUROVA</i>	490
İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri <i>S.S.BAXŞIYEVA</i>	492
“İletişimsel Söylem” Perspektifiyle Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Arendt, Ackerman, Habermas <i>B.H.TURGUT</i>	495
Zəngəzur dəhlizinin yaradacağı imkanlar və gələcək perspektivləri <i>E.V.MURADLI</i>	498
Onilliklər ərzində ingilis dili necə dəyişdi <i>E.F.HACIYEVA</i>	501
8 Noyabr – Zəfər Günü şanlı tariximizin parlaq səhifəsidir <i>F.M.MİKAYILOVA</i>	503
Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığında kənd həyatının etnoqrafik təsvirinə dair <i>G.R.TAĞIYEVA</i>	505
İnformasiya resursları və təhsil <i>H.N.ƏLİYEVA, L.N.SÜLEYMANOVA</i>	507
BM'nin 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemini Uygulamaya Yönelik Ab Yaklaşımı <i>İ.F.ALIYEV</i>	509
2020–2021-ci illərin bəzi qlobal sosial-mədəni trendlərinin Azərbaycan mühitinə təsiri <i>İ.B.UMUDLU</i>	513
İletişimsel Eylem Teorisi Ekseninde Diyalog ve Özne Üzerine Politik Psikolojik Bir Tartışma <i>A.DURMUŞAHMET</i>	517
Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında döyüşçü qadın obrazı <i>J.A.ƏHMƏDOVA</i>	519
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 44 günlük Vətən Müharibəsi dönmində siyasi-diplomatik fəaliyyəti və onun uğurlu nəticəsi <i>K.T.KƏRİMOVA</i>	521
Tarix yazan şahid uşaqlar	

<i>L.F.MUSAYEVA</i>	525
Beynəlxalq hüquq normaları kontekstində İran–Azərbaycan münasibətləri	
<i>H.Ş.MANAFLI</i>	527
Pandemisonrası dövəmdə dördüncü sanayi devrimi'nin (Endüstri 4.0) gelişimi ve beklentiler	
<i>M.Ş.MİRZAYEV</i>	530
Grammar as a branch of linguistics	
<i>M.İ.ASLANOVA</i>	532
Yeni təlim texnologiyası və iqtisadi informasiya	
<i>M.C.RƏHİMOVA</i>	534
Təlim prosesində informasiya texnologiyalarından istifadənin xüsusiyyətləri	
<i>M.İ.SADIXOVA</i>	536
Orxan Pamukun “Bəyazqala” romanı haqqında	
<i>P.İ.ƏLİYEV</i>	540
Rus yazıçısı O.Forşun tarixi roman yaradıcılığı	
<i>P.Ə.MUSTAFAYEVA</i>	542
Qeyri-səlis dil və natamam dil işarələri	
<i>P.Ə.BƏDƏLBƏYLİ</i>	546
Azərbaycan ordusunun düşmən üzərində tarixi zəfər çalmasında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin rolu	
<i>P.R.ALLAHVERDİYEV</i>	548
1993–2020-ci illərdə Azərbaycanın Qarabağ prioritetli xarici siyasəti	
<i>P.T.CƏFƏROV</i>	549
Urartu hökmdarı II Arğıştinin Azərbaycanın cənubuna işğalçı hücumu	
<i>R.A.ƏLİZADƏ</i>	552
Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu-bilig” əsərində ədalətli cəmiyyət problemi	
<i>V.N.RAZİMİ</i>	555
Aşiq Hacı Hacıyevin yaradıcılığında ilahi-irfani görüşlərin bədii ifadəsi	
<i>R.H.QULİYEV</i>	558
Uşaqlarda ünsiyyət qurma bacarığının formalaşmasında maneələr	
<i>R.M.BABAŞOVA</i>	561
Müasir təhsilin global tendensiyaları	
<i>Ş.İ.MUSTAFAYEVA</i>	564
Ali təhsil müəssisələrinin tələbələrinin müstəqil işinin müəllimin rəhbərliyi olmadan həyata keçirilməsi	
<i>S.N.MƏMMƏDOVA</i>	567
Müasir dövrün inkişafının ali təhsilə mənfi və müsbət təsirləri	
<i>S.A.MƏHSİMOVA</i>	570
Sivilizasiyaların kəşiməsində Türk dünyası	
<i>S.A.QURBANOVA</i>	574
Şuşa bəyannaməsinin türk dünyasının siyasi-iqtisadi qalxınmasında rolu	
<i>T.M.MƏHƏRRƏMOV</i>	576
Ermeni ve Azerbaycan Matbuatında Tehcır Olayı	
<i>V.İ.AHMEDLİ</i>	577
Construction Terminology	
<i>T.M.JALİLOVA</i>	579
20. Yüzyılın ikin ciyarısına kadarki Karabağ'ın tarixinə dair deęerlendirme	
<i>R.ALİZADE</i>	581
Zəngəzur dəhlizinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişafına təsiri	
<i>Y.H.HƏZİYEV</i>	585
XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda türkçülük ideologiyasının yaranması	

<i>L.Ə.QARAYEVA, T.B.ƏSƏDOVA</i>	587
Grammatical Differences Between British and American English	
<i>R.K.HUSEYNOVA, Y.M.HUSEYNOVA</i>	590
Zəfərə aparan 44 günlük yol: beynəlxalq hüququn və haqlının Zəfər günü	
<i>R.S.SABİRLİ</i>	593
Role of ICT in Education during Lockdown	
<i>Sh.A.AHMADOVA</i>	595
Cultural and linguistic issues in communication	
<i>S.Y.GULAMOVA</i>	596
Frazeologiyanın linqvistik sahə kimi tədqiqi və əhəmiyyəti	
<i>Ç.N.İSRAFILOVA</i>	598
Onlayn proqramlardan istifadə edərək tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi	
<i>R.F.NADİRLİ</i>	600
İsmayıl Şıxlının tənqidlə bağlı fıkırlarının bədi tənqiddə təzahürü	
<i>A.Ş.İBRAHİMOV</i>	602
Azərbaycan–Çexiya multikultural-mədəni əlaqələrinin təsviri sənətimizdə əksi	
<i>E.R.AĞAYEV</i>	605

AÇILIŞ – PLENAR İCLAS

ŞAHİN BAYRAMOV

Mingəçevir Dövlət Universitetinin rektoru

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Hörmətli qonaqlar!

Hörmətli professor-müəllim heyətinin üzvləri!

Əziz tələbələr!

Hər birinizi “Davamlı İnkişaf strategiyası, qlobal trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın açılış mərasimində həm öz adımdan, həm də Mingəçevir Dövlət Universiteti ailəsinin bütün üzvləri adından salamlayıram. Konfransın baş tutmasında göstərilən dəstəyə görə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinə, Mingəçevir Şəhər İcra hakimiyyətinə, eləcə də “T-network” təhsil işçilərinin təcrübə və kommunikasiya platformasına təşəkkürümü bildirirəm. Qeyd edirəm ki, Beynəlxalq elmi konfrans Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 15 mart 2021-ci il tarixli müvafiq məktubu ilə təqdim olunmuş “Ali təhsil müəssisələrində 2021-ci ildə beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfrans və simpoziumların siyahısı”na əsasən təşkil olunub. Universitetimiz üçün əlamətdar haldır ki, açılışını etdiyimiz konfrans Mingəçevir Dövlət Universitetinin tarixində ilk beynəlxalq elmi konfransdır. Mövcud reallıqlar nəzərə alınmaqla, onlayn formatda keçirdiyimiz konfransın açılış-plenar iclasında iştirak edən və proqram üzrə açılış nitqləri söyləyəcək qonaqlarımıza ayrıca təşəkkür edirəm.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

İlk növbədə, ötən il bizlərə tarixi Zəfərin möhtəşəm qürurunu yaşadan, müzəffər Ali Baş Komandanımıza və rəşadətli Azərbaycan əsgərinə sonsuz təşəkkürümüzü bildiririk. Əzəli torpaqlarımızın düşmən işğalından azad edilməsi yolunda canından keçən bütün şəhidlərimizin ruhu qarşısında baş əyir, qazilərimize şofa diləyirik.

Bu günkü konfransın əsas məqsədi də məhz tarixi Zəfərdən sonrakı mərhələnin reallıqları kontekstində aparılan elmi tədqiqatların nəticələrinin təqdim edilməsindən ibarətdir.

Konfransımız Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli müvafiq Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”dən, eləcə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn vəzifələri əhatə edən mövzularda elmi diskussiya platformasının yaradılmasını hədəfləyir.

Konfrans çərçivəsində davamlı iqtisadi inkişafın qlobal trendləri, regionların tarazlı inkişafı, ekoloji dayanıqlığın təmini, enerji sektorunun inkişafında müasir tendensiyalar, postpandemiya dövründə dördüncü sənaye inqilabının inkişaf perspektivləri, təhsil sahəsində milli və beynəlxalq təcrübə, 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra yaranan geoiqtisadi və geosiyasi reallıqlar, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və digər mövzularda məruzələr dinlənəcək və müzakirələr aparılacaq.

Sevindirici haldır ki, Beynəlxalq elmi konfransımıza həm yerli, həm də xarici ali təhsil və elm ictimaiyyəti tərəfindən böyük maraq göstərilib. Belə ki, konfransımıza 37 yerli ali təhsil və elmi tədqiqat müəssisəsindən, eləcə də 14 xarici ölkənin 35 universitetindən ümumilikdə 470-dən çox tezis və məqalə daxil olub.

Proqrama uyğun olaraq açılışdan sonra baş tutacaq plenar iclasda 7 məruzə dinlənəcək. Günün ikinci yarısında konfrans öz işini əvvəl İqtisad elmləri və idarəetmə bölməsinin iclası ilə, sonra isə Təbiət və texnika elmləri bölməsinin iclası ilə davam etdirəcək. Konfransın ikinci günündə Təhsil və humanitar elmlər bölməsinin iclası, eləcə də konfransın Yekun iclası baş tutacaq.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Sonda açılış-plenar iclasda iştirak edən hər kəsi bir daha böyük hörmət və ehtiramla salamlayır, Beynəlxalq elmi konfransın keçirilməsində dəstək göstərən bütün tərəfdaşlara, təşkilatı,

texniki və media dəstəyi göstərən qurumlara, konfransın Təşkilat Komitəsinin üzvlərinə, məruzəçilərə, məqalə və tezis müəlliflərinə təşəkkürümü bildirir, konfransımızın işinə uğurlar arzulayıram.

FİRUDİN QURBANOV

Azərbaycan Respublikası Təhsil nazirinin müavini

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Çox mühüm bir mövzuya – sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərə həsr olunan onlayn Beynəlxalq Elmi Konfransda Sizləri Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi adından salamlamaqdan böyük məmnunluq hissləri duyur, konfransa öz işində uğurlar diləyirəm. Fərsətdən istifadə edib Mingəçevir Dövlət Universitetinin rəhbərliyinə, tədbirin digər təşkilatçılarına təşəkkürümü bildirirəm.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Bildiyiniz kimi, bəşəriyyət qarşısında duran və son dövrlərdə daha da kəskinləşən qlobal problemlər, qloballaşmanın doğurduğu yeni çağırışlar dünyada davamlı inkişafa nail olunmasını zəruri vəzifəyə, qloballaşan dünyanın trendinə çevirib.

Mübaligəsiz demək olar ki, ekoloji və nəticə kimi sosial iqtisadi sarsıntılardan, qlobal iqtisadi çətinliklər və böhrandan qorunmaq üçün beynəlxalq səviyyədə davamlı inkişafa nail olunması üçün səylər birləşdirilməlidir.

Ötən əsrin sonlarında Azərbaycan mürəkkəb tarixi dövr yaşasa da, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük təkamül yolunu inamla keçərək sabit, təhlükəsiz və müasir həyat səviyyəsini təmin etmiş ölkə kimi dünyada tanındı.

Ölkəmizdə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi Azərbaycan hökumətinin qarşıya qoyduğu və çox böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirdiyi mühüm prioritetlərdən biridir.

Bu gün Azərbaycan BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə həssaslıqla yanaşan ölkələrdəndir. Bu, hər şeydən öncə Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlılığına xidmət edən amildir.

Azərbaycan Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini milli səviyyədə sürətləndirmək üçün 2030 Gündəliyi naminə MAPS (aktuallaşdırma, sürətləndirmə və siyasətə dəstək) missiyasını həyata keçirən ilk ölkələrdəndir.

Bildiyiniz kimi BMT-nin 70-ci Baş Assambleyasında Davamlı inkişaf üzrə Sammit çərçivəsində qəbul edilən “Dünyanın transformasiyası” 2030-cu ilədək “Dayanıqlı inkişaf sahəsində qəbul olunan Gündəlikdə davamlı inkişafın 17 məqsədi içərisində 4-cü məqsəd hərtərəfli və ədalətli təhsili təmin etmək və hamı üçün ömür boyu təhsil alma imkanlarını həvəsləndirməkdən ibarətdir.

Göründüyü kimi, davamlı inkişafın təmin olunması təhsil sistemi qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyur.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” strategiyasında “QÜDRƏTLİ DÖVLƏT VƏ YÜKSƏK RİFAH CƏMİYYƏTİ”nin qurulması hədəfində təhsilin qarşısında duran mühüm vəzifələr “3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” bəndində öz əksini tapmışdır.

Bununla yanaşı, həmin strateji sənədin bütün bəndlərində bu və ya digər dərəcədə təhsil sisteminin rolu göstərilir.

Göründüyü kimi, Milli təhsil sistemi dünyanın texnologiya yarışına maksimal dərəcədə qoşulmalı, onun tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır. Alimlər iddia edirlər ki, “biliklərin amortizasiyası” (dəyərinin azalması) 18 aydan sonra baş verir, bu səbəbdən onları daim yeniləmək və təkmilləşdirmək lazımdır.

XXI əsrin tələblərinə cavab verən təhsildən danışarkən dünyada artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafı müasir və güclü təhsilə arxalanmalıdır. Məhz təhsil vasitəsilə insan kapitalının milli sərvətdə iştirak payı davamlı şəkildə artırılmalıdır. Strateji

dövrə kompetensiya, sosial vərdişlər və bacarıqların harmoniyada inkişafına əsaslanan “ömürboyu təhsil”ə xüsusi önəm verilməlidir.

Məlumdur ki, qarşıdakı illərdə dünyada artan rəqabətə hazır olmaq üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmaqdır. Bunun üçün müasir təhsil, innovasiyaları təşviq edən münbit şərait və insanların sağlamlığı əsas şərtidir.

Bu prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün milli prioritetlərə görə, aşağıdakı üç məqsədə nail olunmalıdır:

- XXI əsrin tələb və çağırışlarına uyğun təhsil;
- yaradıcı və innovativ cəmiyyət;
- vətəndaşların sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması.

Müasir texnologiyalar əsri, müxtəlif çeşidli informasiya bolluğu gələcəkdə rəqabət qabiliyyətli məhsulların yaradılmasında iştirak edəcək mütəxəssislərin hazırlanması üçün yeni spesifik tələblər irəli sürür.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Azərbaycan xalqı bu gün çoxəsrlik tarixinin şərəfli mərhələsini yaşayır!

30 ilə yaxın Ermənistanın işğalı altında saxladığı əzəli torpaqlarımızı azad etməklə, regionumuzda tamamilə yeni reallıqlar yarandı. Azərbaycanın və bütövlükdə regionumuzun dayanıqlı inkişafı üçün yeni perspektivlər açılır. Bu misilsiz qələbə məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının bərpasına, dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin ölkəmizin bütün ərazisində həyata keçirilməsinə əlverişli zəmin yaratmışdır.

Təhsil sistemi gənc nəsli gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq üçün onlara məktəb yaşından rəqəmsal sərişlərin aşılmasına diqqət yetirməli, indikindən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bacarıqlar, ixtisaslar və peşələr verilməlidir. Gənclərin yüksək keyfiyyətli təhsil almaq imkanları genişləndirilməli, kadr hazırlığı əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılmalıdır, peşə hazırlığı sisteminin inkişaf etdirilməsi tədbirləri çərçivəsində beynəlxalq sertifikatlara uyğun mütəxəssislər hazırlanmalıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının 1/5-nin milli iqtisadi dövriyyəyə daxil olması və regional iqtisadi əməkdaşlıq üçün yaranan yeni imkanlar bunu deməyə əsas verir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin işlənməsi və reallaşdırılması, yaşıl enerji və müasir enerjiyə qənaət texnologiyalarından istifadə, təbii resursların istehsal proseslərinə cəlb olunmasında yüksək ekoloji standartların tətbiqi, yeni nəqliyyat dəhlizlərinin açılması kimi strateji məsələlərin elmi istiqamətləri də bu gün elm və ali təhsil müəssisələrinin gündəmində olan əsas mövzulardandır.

“Milli prioritetlər”də deyildiyi kimi, güclü ali təhsil hesabına yüksək peşə bacarıqlarına malik insan kapitalı yaratmaq üçün ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət baxımından rəqabətə davamlılığı təmin olunmalıdır.

Yeni dövrdə qurulacaq ekosistem iqtisadiyyatın texnoloji tutumluluğunun artırılmasına istiqamətlənməlidir. Dünyada gedən sürətli texnoloji tərəqqiyə çevik uyğunlaşmaqla texnoloji ixrac məkanına çevrilmək üçün perspektivlər yaradılmalıdır.

İnanırıq ki, olduqca əhəmiyyətli mövzuya həsr olunan konfransda müzakirə edilən bu önəmli məsələlər, çıxışlarda səsləndirilən dəyərli fikirlər və irəli sürüləcək təkliflər konfransın işinə öz töhfəsini verəcəkdir. Bu yolda Sizlərə uğurlar diləyirəm.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm!

SAHİB ƏLƏKBƏROV

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat nazirinin müavini

Hörmətli konfrans iştirakçıları, xanımlar və cənablar!

İqtisadiyyat Nazirliyi adından hər birinizi salamlayır və konfransa öz işində uğurlar arzu edirəm! Bu platformada aparılacaq müzakirələrin və yaranacaq tərəfdaşlığın Azərbaycanda

dayanıqlı inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi istiqamətində görülən işlərə öz müsbət töhfəsini verəcəyini nəzərə alaraq mən Mingəçevir Dövlət Universitetinin kollektivinə bu təşəbbüsə görə təşəkkürümü bildirmək istəyirəm.

İqtisadiyyatın dayanıqlı və dinamik inkişafının bu sahədəki elmi-tədqiqatların səmərəliliyindən birbaşa asılı olduğunu nəzərə alaraq, biz öz praktikamızda global əməkdaşlığın, bu istiqamətdəki elmi-tədqiqatların rolunu yüksək dəyərləndirir, global trendlərin öyrənilməsi və tətbiqi baxımından ali təhsil müəssisələri, akademik dairələrin apardığı işlərə həmişə xüsusi önəm verir.

Dünya iqtisadiyyatında cərəyan edən proseslər, bəşəriyyətin ciddi narahatçılığına səbəb olmuş COVID-19 pandemiyası Azərbaycan üçün də yeni çağırışlar və reallıqlar yaratmışdır. Onlara adekvat cavab vermək üçün ölkənin əsas sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin və buna uyğun milli prioritetlərin müəyyən olunması tələb edildiyindən, yeni dövrdə ölkəmiz qarşısında duran mühüm sosial-iqtisadi və ətraf mühitlə bağlı hədəflərə nail olunması, bunun üçün effektiv siyasət və islahatlar çərçivəsinin formalaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı ilə bu ilin əvvəlində “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq olunmuşdur.

Bu Prioritetləri bir daha diqqətinizə çatdırmaq istərdim:

1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

Bu beş Prioritet Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində həyata keçirilən işlərlə də həmahəngdir.

Müəyyən edilmiş milli prioritetlərə uyğun olaraq, İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən aidiyyəti qurumlarla birlikdə “2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın layihəsi hazırlanmışdır və yaxın müddətdə onun təsdiqi gözlənilir.

Hesab edirik ki, bu strategiyanın həyata keçirilməsindən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni bir siması formalaşacaq, ölkədə milli gəlir səviyyəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə artacaqdır. Strategiyanın reallaşdırılması həmçinin, biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasını, mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının stimullaşdırılmasını təmin edəcək, insan kapitalının, rəqəmsal iqtisadiyyatın və innovasiyaların davamlı inkişafına münbit şərait yaradacaq, məşğulluğun təmin edilməsi və sosial xidmətlərə çıxış imkanlarının artırılmasına müsbət təsirini göstərəcəkdir. Bu həm də yaşıl iqtisadiyyata keçidə zəmin yaradacaq, alternativ və bərpa olunan enerjidən istifadəni stimullaşdıracaq, dördüncü sənaye inqilabının və əmək bazarının gələcək tələblərinə uyğun təhsil sisteminin formalaşdırılmasında bir yol xəritəsi rolunu oynayacaqdır.

Biz artıq iqtisadiyyatımızın pandemiyadan əvvəlki səviyyəsini bərpa etmişik və “2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın reallaşdırılması nəticəsində növbəti ortamüddətli dövrdə ÜDM-in orta illik real artım tempinin 3.9 %, qeyri-neft ÜDM-in orta illik real artım tempinin isə 5 % olacağını proqnozlaşdırırıq. 2026-cı ilədək qeyri-neft ixracının həcmi 1.8 dəfə artırılması, ÜDM-də özəl sektorun payının 88 %-ə, qeyri-neft-qaz sektoru üzrə ÜDM-də kiçik və orta biznes subyektlərinin payının 35 %-ə, qeyri-neft / qaz sektoru üzrə məşğulluqdakı payının isə 60 %-ə çatdırılması hədəflənilir.

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Bir il bundan əvvəl 44 günlük Vətən Müharibəsinin Müzəffər Ali Baş Komandanımızın və rəşadətli Azərbaycan Ordusunun böyük Qələbəsi ilə başa çatmasından sonra 30 ilə yaxın işğal altında olan ərazilərimizin azad edilməsi regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşmasına, iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsinə, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin açılmasına, Azərbaycanın və bütövlükdə regionun inkişafına ciddi təkan vermişdir.

Qlobal tendensiyaları və çağırışları qəbul edən Azərbaycan Hökuməti, Azərbaycan Respublikasının da qoşulduğu BMT-nin 2016-2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş qlobal Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri Sazişindən irəli gələn öhdəliklərə uyğun olaraq, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə innovativ iqtisadi inkişaf texnologiyalarına əsaslanan müasir infrastrukturun, “ağıllı şəhər və ağıllı kənd” konsepsiyalarının, “yaşıl enerji zonası” layihələrinin tətbiqini nəzərdə tutur. Artıq bir sıra Azərbaycana dost ölkələrin şirkətləri də bu layihələrin icrasında iştirak etmək istədiklərini bildirmişlər və biz belə əməkdaşlığa müsbət yanaşırıq.

Çıxışımın sonunda bir daha konfransımıza öz işində uğurlar arzulayır, diqqətiniz üçün təşəkkür edirəm.

İLHAM İSMAYILOV

Mingəçevir şəhər İcra Hakimiyyətinin başçısı

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

İlk öncə bu gün Mingəçevir şəhərində keçirilən “Davamlı inkişaf strategiyası: qlobal trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın iştirakçılarını Mingəçevir Şəhər İcra Hakimiyyəti adından salamlayır, konfransın təşkilatçalarına öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Bildiyiniz kimi, 20-ci əsrin sonlarında bərpa edilmiş Dövlət müstəqilliyinin 31-ci ilini yaşayan Azərbaycan Respublikası ilk iki ildə çox ciddi problemlərlə üzləşsə də, 1993-cü ilin iyununda xalqın təkidli tələbi ilə böyük siyasi təcrübəyə malik olan ulu öndər Heydər Əliyevin ölkədə siyasi hakimiyyətə qayıdışı nəticəsində bu təhlükə sovuşdu və problemlər həllini tapdı. Həyata keçirilən dəqiq, sərrast və səmərəli siyasət nəticəsində Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini qoruyub saxladı və daha da inkişaf etdirdi. İndi müstəqilliyimizin siyasi və iqtisadi sütunları möhkəmləndirilib. Bu inkişafı biz bütün sahələrdə görürük. Böyük fərəh hissi ilə qeyd edə bilirik ki, Azərbaycan bu gün artıq Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli varisi və onun siyasi xəttinin qətiyyətli və uğurlu davamçısı ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən düzgün siyasət nəticəsində həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən dünyanın güdrətli dövlətlərindən birinə çevrilir. İqtisadi artım tempinə görə ölkəmiz nəinki regionda, həm də dünyada lider dövlətlər mövqeyinə yüksəlib. Regionda heç bir irimiqyaslı layihə Azərbaycanın iştirakı və razılığı olmadan həyata keçirilmir. Əlbəttə ki, bu uğurlar və nailiyyətlər davamlı və dayanıqlı olmalıdır. Bunun üçün hesab edirik ki, daima təhlillər, araşdırmalar, tədqiqatlar aparılmalıdır. Qlobal proseslər nəzərə alınmaqla, milli təcrübə əsas götürməklə inkişafın yeni hədəfləri müəyyənləşdirilməli və bunun elmi əsasları hazırlanmalıdır. Bu baxımdan hesab edirəm ki, bugünkü konfransın mövzusu çox aktualdır və müasir tələblərə cavab verir.

Onu da qeyd edirəm ki, 44 günlük müharibənin sonundakı zəfərdən sonra, regionumuzda yeni reallıqlar yaranmışdı, regionun aparıcı ölkəsi kimi Azərbaycanın rolu bu reallıqların yaranmasında mühimdir. Tarixi torpaqların işğaldan azad edilməsindən sonra həmin ərazilərdə geniş bərpa və quruculuq işlər aparılıb. Yeni yollar, hava limanları, infrastruktur qurulur, sənaye parkları yaradılır. Uzun illər dağıntılara məruz qalmış ərazilərimiz bərpa edilir, yenidən qurulur. Aparılan işlərdə qardaş ölkələr də yaxından iştirak edir.

Mingəçevir şəhəri də iqtisadiyyatımızın uğurlu inkişafı nəticəsində xeyli böyümüş və inkişaf etmişdir. Əvvəllər təkə enerji energetikası ilə şöhrətlənən şəhərimiz indi iqtisadi inkişafı, turizm potensialı ilə də fərqlənir. Mingəçevirdə son illərdə yaradılan sənaye parkı, fəaliyyət göstərən müəssisələr şəhərin iqtisadiyyatında əsas yerlərdən birini tutur. Burada daha böyük işlərin görülməsi üçün yeni sənaye istiqamətli müəssisələrin, eyni zamanda Mingəçevir su anbarının ətrafında turizm müəssisələrinin yaradılması da nəzərdə tutulur. Görülən bütün işlər ölkə Prezidentinin tapşırığı əsasında həyata keçirilir.

Qeyd olunan məsələlər şəhərimizin inkişafında gələcək üçün əsas prioritetdir və gələcəkdə yeni iş yerlərinin yaradılması, işsiz əhəlinin işlə təmin olunmasına və təbii ki, şəhərin sənaye və

turizm potensialının artırılmasına yönəlmişdir. Ümidvaram ki, yaxın gələcəkdə şəhərimiz iqtisadi cəhətdən regionun qabaqcıl şəhərlərindən biri olacaq.

Hesab edirəm ki, bu gün keçirilən Beynəlxalq elmi konfrans və burada müzakirə edilən məsələlər bütövlükdə Azərbaycanımızın, eləcə də şəhərimizin gələcək inkişafında böyük əhəmiyyətə malik olacaqdır. Beynəlxalq elmi konfransın açılışı münasibətilə bir daha hər kəsi salamlayıram və konfransın işinə uğurlar arzu edirəm.

VLADANKA ANDREEVA

BMT-nin Azərbaycandakı Rezident Əlaqələndiricisi

Mr. Bayramov, Rector of Mingachevir State University!

Good morning and thank you once again for inviting me to join this first international virtual scientific conference on “Sustainable Development Strategy: Global Trends, National Experiences and New Goals”. And it's a true pleasure to see over 250 participants online and greetings to the Deputy Minister of Education, the Deputy Minister of Economy, the Executive Committee representative of the Mingachevir city, and all conference participants.

If you allow me in the few minutes that I have been given, I would like to share something about the agenda for sustainable development, what UN does globally and in Azerbaijan and the importance of education.

In 2015, the UN member States have designed the 2030 Agenda for Sustainable Development as a plan of action for people, planet, prosperity and peace that seeks to realise the human rights of all and to achieve gender equality.

All UN Member States, including Azerbaijan, are signatories to this 2030 agenda and they have all pledged to leave no one behind as part of this sustainable development roadmap.

17 goals were designed to track the progress and these goals were designed across what we refer as the three dimensions of sustainable development, the economic, social, and the environment. The sustainable development goals are called for increased international cooperation, for partnership and solidarity very much what this first conference is all about. The 17 goals have 169 targets and 232 unique indicators. These are all very aspirational, but considering the global level of ambition, every UN Member State has been asked to look at this measure of success and tailor them to their needs.

Azerbaijan has nationalised all 17 goals has put 88 ambitious targets and 119 indicators to hold itself accountable to volunteer, national review countries assets and present their progress towards the achievement of the global goals. And since the adoption of the 2030 agenda in 2015, Azerbaijan is one of the dozen countries globally that has published three volunteer national reviews. The most recent one was presented in July this year, and this is a significant achievement and I would like to take this opportunity and to comment the Government of Azerbaijan and particularly the SDG Coordination Council and the High Level Steering Committee for really pushing forward and sharing with the world what the Azerbaijan has achieved, but obviously what we would like to see globally is to push towards this roadmap and achieving the SDGs faster and better. And that's why the Member States and the General Assembly 2019, just four years after this agenda has been assigned as a common for everyone decided to proclaim the 2020 as the decade of action. And this decade of action is envisioning people action and we need to mobilise youth. We need to mobilise the media, civil society, private sector, academia, and other stakeholders to generate that movement that requires transformation. And obviously this is a place where we do see the higher education that can make a significant contribution to research through building the

knowledge of younger generation and raising awareness around the sustainable Development Goals and the agenda 2030.

We have already heard on few occasions this morning, both from the deputy Minister of Education, from the deputy Minister of Economy as well of Azerbaijan 2030 National Priorities Agenda and the five priorities that have been approved by the President, which were around the competitive economy, inclusive society, innovation, rebuilding the liberated territories and saving the environment for future generations. And this is where we the United Nations family in Azerbaijan are also very closely aligned.

Every five years we make a new plan of collaboration with the government, a new roadmap, if you will.

And in March this year we have signed the Sustainable Development Cooperation Framework that has four priorities that are really mirroring the national priorities.

We really want to support Azerbaijan, to have an inclusive growth that reduces vulnerabilities and build resilience. We would like to ensure and see even stronger institutions that will offer better public and social services. We would like to support Azerbaijan, to protect the environment and address the climate challenges.

And finally, for the first time in our 29 years long partnership with the government of Azerbaijan, we have a very specific result around ensuring empowerment of women and girls. But really the platform for all this is human capital and the human capital is core to growing competitive economy and sustainable development. The United Nations are working very closely with the government, with academia, with civil society, with private sector. And we are hoping that these joint roadmaps will ensure that Azerbaijan will reach the SDGs by 2030. Last year has really marked something that has been as rare in human history, a shared global experience. And I think that COVID-19 Pandemic has really shocked all of us. But also last year was the 75th anniversary of the United Nations, and we have used that opportunity to organize a number of roundtable discussions with citizens, with academia, with government, with everyone. We have data in Azerbaijan and around the world, and we really wanted to hear from you, what do you think UN should look like and do more of to help us really come out of this COVID-19 pandemic and build a fair work.

And we do have something which is called a Common Agenda report that proposed twelve commitments, again, very much linked with the Sustainable Development goals. And this is really a vision that says that we do need a strong multilateralism and we do need a strong regional and global cooperation. But it also reminds us of the vital role that state has in solving problems, but also the network of factors that support the state, including academia, in this journey. And there is one specific sustainable development goal that addresses what higher education role is, and that's the target 4.3 that says that we should ensure equal access for all women and men, affordable and quality technical, vocational and tertiary education, including university. Obviously, the higher education institutions have a major role to play in contributing to the sustainable development goals by preparing lifelong learners for the challenges of the 21st century.

More than ever, collaborative research and open science are needed for us to recover and become a more resilient society to better connect education to other sectors such as health, employment and environment. Despite the negative consequences of COVID-19, we are entering in the third winter dealing with these various, we do need global cooperation, we do need strengthened partnership, so we can bounce forward and build better and fairer world. And obviously international conferences of this type are really the fuel that we need in the academia engine to share ideas and positive collaboration. With those words, dear colleagues and friends, I want to

wish you a productive and an inspiring conference and thank you once again for inviting because really too pleasure to see all of you online.

And allow me as we approached the end of the year to wish you and your love ones a very happy and healthy New Year. Best of luck. Thank you very much.

VİLAYƏT VƏLİYEV

Azərbaycan Texniki Universitetinin rektoru

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

İlk öncə hər birinizi Azərbaycan Texniki Universiteti adından salamlayıram! Dövlətimiz və bütün dünya ölkələri üçün aktual olan davamlı inkişaf strategiyasına həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın yüksək səviyyədə təşkilinə görə Mingəçevir Dövlət Universitetinin kollektivinə və rektoru, hörmətli Şahin müəllimə təşəkkür edirəm.

Bugünkü konfrans BMT-nin “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsindəki Gündəlik”dən irəli gələn öhdəliklərin icrası istiqamətində problemlərin həllinə yönəlib. Onu da qeyd edirəm ki, konfransın işində dünyanın müxtəlif ölkələrindən və universitetlərindən 470-dən çox məruzəçinin iştirak etməsi mövzunun aktuallığının və konfransın yüksək səviyyədə təşkil olunmasının göstəricisidir.

Bu gün dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi Azərbaycanla yanaşı bütün ölkələr üçün hədəfdir. Ölkəmizdə bu istiqamətdə əhəmiyyətli işlər aparılır. 2030-cu ilə kimi olan məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası yaradılıb. Bu Şuranın yaradılması ölkəmizdə dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin ciddi sürətdə həyata keçirilməsindən irəli gəlir. Azərbaycan BMT-yə DİM-lərin icrası istiqamətində görülmüş işlər barədə üç Könüllü Milli Hesabat təqdim edib.

“Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”də 17 məqsəd, 169 hədəf, 250-yə yaxın göstərici mövcuddur. Eyni zamanda, iqtisadiyyat və inklüziv inkişafla bağlı, sosial irəliləyişlər, ətraf mühitin qorunması ilə bağlı xüsusi komitələr yaradılıb. “Heç kimin geridə qalmaması” prinsipi dayanıqlı inkişafın əsas prinsiplərindən biridir. Bu nöqteyi-nəzərdən həm dövlət orqanlarının, həm də özəl sektorların imkanları birləşdirilməlidir və burada əsas məqsəd universitetlərin iştirakıdır. Dayanıqlı inkişafın məqsədlərini qəbul etmiş bütün ölkələrdə, eyni zamanda, Azərbaycanda bununla bağlı müxtəlif sahələrin müəssisələri əlaqələndirilir və yüksək səviyyədə statistik məlumatlar formalaşır ki, bu məqsədlərə töhfələr verilsin. O cümlədən, Azərbaycanda qəbul olunmuş dövlət proqramları, konsepsiyalar, strategiyalar bu məqsədlərin milliləşdirilməsi ilə əlaqədar davamlı olaraq yenilənir.

Qeyd edirəm ki, universitetlər də öz strategiyalarını məhz bu məqsədlərə uyğun hazırlayırlar. Azərbaycan Texniki Universitetinin “2021-2030-cu illər üçün İnkişaf Strategiyası” qəbul edilib. Strategiyaya əsasən, Azərbaycan Texniki Universitetinin əsas hədəfləri – qlobal sərişlərin mənimsənilməsi üçün bütün təhsil səviyyələrində müasir standartlara uyğun keyfiyyətli təhsili təmin etmək, dünya sənaye inqilabının yaratdığı real problemlərin həllinə yönəlmək, yüksək texnologiyalı sənayeni dəstəkləyən tədqiqatın keyfiyyətini artırmaq, davamlı olaraq innovasiyaları və sahibkarlığı dəstəkləyərək, iqtisadiyyata və cəmiyyətə töhfə verməkdir. Missiyamız – regionda qabaqcıl XXI əsrin qlobal tələblərinə cavab verən dayanıqlı və inklüziv universitet yaratmaqdır.

İnanıram ki, bugünkü konfransda müzakirə edilən mövzular, təcrübə mübadiləsi dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin həyata keçirilməsi işinə əhəmiyyətli töhfələr verəcək.

Bir daha hər birinizi salamlayır və konfransın işinə uğurlar arzu edirəm!

ŞAHİN SEYİDZADƏ

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin üzvü

Hörmətli konfrans iştirakçıları!

Hər birinizi salamlayıram. Bildiyiniz kimi, pandemiya və postpandemiya dövründə mənfi təsirə məruz qalan sahələrdən biri də təhsil sahəsi olub. Bunun mənfi cəhətləri ilə yanaşı, müsbət tərəflərini də görməmək mümkün deyil. Bütün məhdudiyyətlərə baxmayaraq, yerli və xarici universitetərdən olan təhsil mütəxəssislərinin bu günki konfransda iştirakı bunun bariz nümunəsidir.

Konfransın mövzusu müasir və çox aktualdır. Dünyada baş verən proseslər Azərbaycandan yan keçmir. Azərbaycan özü artıq regional və qlobal proseslərin sadə iştirakçısı yox, həmçinin onun təşəbbüskarı kimi çıxış edib. Hazırda qoşulmama hərəkatının platformasına sədrlik edir.

44 günlük Vətən müharibədən sonra regional təşəbbüslərlə çıxış etməsi onu göstərir ki, Azərbaycanın müxtəlif sahələrdə olan əməkdaşlıq imkanları və nüfuzu artmaqdadır. Bunu həmçinin təhsil sahəsinə də aid etmək olar. Onun əhəmiyyəti və geniş əhatəliliyi konfransın iştirakçılarına tam olaraq məlum olur. Bütün bunlar təhsil sahəsində xüsusilə də ali təhsil sitemində aparılan islahatların nəticəsidir. Öncəki illərdə təhsil sitemində tətbiq olunan proses yönümlü idarəetmə, bu gün artıq nəticə yönümlü menecmentlə əvəz olunub. Artıq “nə baş verir?” yox, “nə və nəyin naminə baş verir?” suallarına cavab axtarılır. Sözsüz ki, bütün islahatlar qanunvericiliklə möhkəmləndirilir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisin Elm və təhsil komitəsinin və yaradılmaqda olan ali təhsil haqqında qanun və işçi qrupunun çərçivəsində yeni ali təhsil haqqında qanunun müzakirəsi aparılır. Təhsil sahəsinin iştirakçıları ilə daim görüşlər keçirilir və fikir mübadilələri aparılır. Ümid edirəm ki, konfransda səsləndirilən fikirlər də bu mübadilənin bir parçası ola biləcək.

Konfransın işinə uğurlar arzu edirəm.

İNQA ZALENIENE

Mykolas Romeris Universitetinin rektoru, Litva

Dear representatives of Azerbaijani Parliament and Government!

Major of Mingachevir city!

Distinguished Rectors!

Dear participants and guests!

On behalf of academic community of Mykolas Romeris University from Lithuania, let me express my sincere thanks to our partner Mingachevir State University for inviting us to participate at this important international conference devoted to “Sustainable Development Strategies: Global trends, National Experiences, and New Goals”.

We all understand that the successful development of our societies, countries and the whole humanity depends on the urgent actions related with the interconnected global societal challenges: social, economic and environmental sustainability. Higher education sector has an essential role in this important service to society mission, fundamentally from the ethical perspective, as our universities and colleges educate our citizens, train our future policymakers, leaders of NGOs, public and business sectors.

Higher education institutions worldwide are uniting their efforts towards sustainability in all areas of their activities to inspire and develop societies’ transformation process, contributing

decisively to the implementation of UN Agenda 2030 and its 17 Sustainable Development Goals (SDGs).

However, to establish the required change in institution’s academic community, sustainability principles need to be at the heart of its strategy, curricula, research, outreach to society activities, students’ and academics’ habits, behaviors and is key to be incorporated in the organizational culture.

My represented academic community stands united with all our wide global partner universities network in the support and implementation of the UN Agenda 2030 and the SDGs. We fully support the mentioned framework and collectively work to implement it into our everyday mission of teaching and learning, research and innovation and most importantly, impact service to society and surrounding communities. Understanding that this transformational process towards a more secure, just peaceful, prosperous and equitable life for everyone is challenging and long.

We, as an academic community, have accepted the responsibility and committed to aligning SDGs and framework into our new vision, mission and overall strategy of the University.

Moreover, the strategy of sustainable development activities for the upcoming three years period has been adopted. The strategy contains aims, targets and key performance indicators that will lead our community towards a more sustainable future. And we all understand that the challenges of community transformation such as changing community mindset, behaviours, existing organisational culture, curriculums and research priorities, internal management, practices infrastructure and more sustainable surroundings will take time, effort, energy, and additional financing. But, I am sure we are on the right track.

Dear colleagues, let us use this valuable platform today to come together for the intellectual discussion to inspire, share best practises, celebrate and advance the critical role that education and research has for the overall delivery of sustainability and SDGs.

I wish you all a memorable and meaningful time today and tomorrow.

BAYRAM SADE

KTO Karatay Universitetinin rektoru, Türkiyə

Azərbaycan Milli Meclisi'nin dəyərli vekilləri, bürokratları!

Dəyərli rektörüm, rektörlerim, bilim insanları!

Sizleri Türkiyə'dən Mevlana şəhri Konya'dan iş dünyasının universiteti Konya Ticaret Odası Karatay'dan sevgiylə sayğıyla selamlıyorum. Sürdürülebilir kalkınma; yoksulluğun ortadan kaldırılması, gezegenimizin korunması, insani gelişim hedeflerine ulaşmak ve tüm insanlığın barış ve refah içinde yaşamasını sağlamak, amaçlarına sahip evrensel ilkeler bütünüdür. Arzu edilen sonuç, ekolojik sistem bütünlüğünü ve istikrarını bozmadan insan ihtiyaçlarını karşılamaya devam etmek için yaşam şartlarının ve kaynakların en iyi kullanıldığı bir küresel ekonomik sistem tasarlamaktır. Ekolojik dengenin bozulması sonrası ortaya çıkan çevre sorunlarının yanında, kaynakların ve refahın tüm insanlık tarafından adil paylaşılmaması yaşadığımız çağın en önemli sorun alanları arasında yer almaktadır. Bu bağlamda iklim değişikliği, eko sistemi ve doğal kaynakların korunması, sürdürülebilir tüketim, yenilikçilik, ekonomik eşitsizlik, sosyal barış ve sosyal adalet gibi kavramlar akademik dünyanın insanlara katkı sağlayabileceği çalışma alanları olarak öne çıkmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti 11. kalkınma planı döneminde yaşanabilir şehirler ve sürdürülebilir çevre tematik alanlarını kalkınmada ülke vizyonu olarak belirlemiştir.

Tüm insanlık için adaleti savunmakla birlikte gelecek nesillere yaşanılabilir bir dünya bırakabilmek adına, sürdürülebilir kalkınma amaçlarını desteklemekteyiz. Mingəçevir Devlet Üniversitesi himayesinde düzenlenen ‘Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi: Global Trendler, Ulusal Tecrübeler, Yeni Hedefler’ başlıklı uluslararası bilimsel konferansın tüm paydaş üniversiteler,

akademisyenlər və öğrencilərin yanı sıra ölkələrimizə və insanlığa önəmli katkılar sağlayacağını ümit ediyəm. Bu vesiləylə kadim Türk yurdu Karabağ zaferindən dolayı Azərbaycan'ı kutluyorum. Sevincinizin sevincimiz, hüznünüzün hüznümüz olduğunu bilmenizi istiyəm. Bu vesiləylə şəhitlərimizə rəhmət, gəzilərimize sağlamlıq uzun ömürlər niyaz ediyəm.

Başta sayın rektörümüz Şahin Bayramov olmaq üzere bu konfransın düzenlenmesinde emeği geçenlərə, bildiriyləri ilə katkı sağlayan değerli araştırmacılara ve tüm katılımcılara teşekkürlerimi sunar, konfransın başarılı olmasını dilerim.

NATİQ İBRAHİMOV

Lənkəran Dövlət Universitetinin rektoru

Hər birinizi Mingəçevir Dövlət Universitetinin təşkilatçılığı ilə həyata keçirilən bu Beynəlxalq elmi konfransda salamlayıram.

Ali Baş Komandanımızın rəhbərliyi altında ordumuz BMT-nin müfəviq qətnamələrini icra etdi, eyni zamanda beynəlxalq hüquqi icrasını təmin etdi. Təcavüzdən azad olunmuş rayonların yenidən qurulması, ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafına gətirib çıxaracaq. Sənaye parkları, arqo parkların yaradılması bir daha Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verəcək. Konfransın əsas məqsədi zəfərdən sonrakı dövrlərdə reallıqlar nəzərə alınmaqla müfəviq istiqamətlər üzrə aparılan elmi tədqiqatların nəticələrinin təqdim edilməsindən ibarət olacaqdır.

Burada iştirak edən bütün konfrans iştirakçılarını salamlayıv və onlara uğurlar arzu edirəm. Lənkəran Dövlət Universiteti adından konfransın işində müvəffəqiyyətlər diləyirəm.

VENHAO CAI

Lancou Maliyyə və İqtisadiyyat Universitetinin prezidenti, Çin

Dear Rector Shahin and all the distinguished guests of today's conference!

Warm greetings from China!

On behalf of Lanzhou University of Finance and Economics (LUFU), I would like to extend my sincere congratulations to this international scientific conference on “Sustainable Development Strategy: Global Trends, National Experiences and New Goals”.

It is also a great opportunity for me to express my appreciation to my old friend Dr. SHAHIN and Azerbaijan Mingachevir State University for hosting this great event. At the special time when the whole world fight against COVID-19, this online get-together is of immense significance for discussing the development of international cooperation in the post-epidemic era and, definitely, bringing us closer.

Over the years, as a vital country along the Belt and Road, Azerbaijan has been developing friendly cooperative relations steadily and healthily with China in a variety of areas. The two countries are working together to build a community of a shared future for mankind. In particular, facing the COVID-19, the governments and people of our two countries support each other to tide over the difficult times.

The educational cooperation between our universities began in September 2016, when Dr. Shahin Bayramov, then vice Rector of Azerbaijan State University of Economics, paid his first visit to my university and successfully contributed in the University Alliance of Belt and Road Forum and the Silk Road (Dunhuang) International Culture Expo as a representative of our global university partners. He impressively made a keynote speech on how to further develop “opening and inclusiveness” and promote cultural prosperity and educational development along the Silk Road.

In July 2018, Dr. Shahin was invited as guest professor for Silk Road Economic Research Institute of our university. In July 2019, Forum of the Belt and Road Land-Sea Corridor and Development of National Core Logistics (Lanzhou) Hub undertaken by our university was held in Lanzhou. Dr. Shahin Bayramov attended the forum and had a dialogue with other participants, offering suggestions for the economic and social development of Gansu Province.

The past few years have witnessed frequent and fruitful academic exchanges and close personnel exchanges between Baku and Lanzhou. We have joined hands to tide over this pandemic and actively built an education community along the Belt and Road.

Lanzhou University of Finance and Economics expects to enhance friendly cooperation with Azerbaijan Mingachevir State University, actively promote resource integration, information sharing and project development, and achieve new cooperation fruits.

Once again, congratulations on your great success of the International Scientific Conference!

ALMAZ KADIRALIYEV

M. Riskulbekov adına Qırğız İqtisad Universitetinin rektoru, Qırğızistan

Dear rector Shahin Bayramov!

Dear participants of the conference!

Dear friends!

It's my great pleasure to be part of this international world event and I'm grateful to the Mingachevir State University for gathering all of us today on behalf of Kyrgyz Economic University. I would like to stress my speech on a world together because only together we can achieve our sustainable development strategy goals. So, as it well known, the urgency of sustainable development is ever increasing. According to Paris Agreement, all countries who have verified the document should start to invest into the implementation of sustainable development goals and as we were witnesses at the top 26, unfortunately not all countries perform their obligations under the Paris agreement, but there was a very good signal that only together we can save our planet and pass it to our next generation. We must text now at the participants of the conference following the giving topic of the conference, I would like to inform you about our national experience and sustainable development goal of the Kyrgyz Republic.

So, our President Sadyr Japarov made a statement at the 76th UN session where he mentioned that Kyrgyzstan will try to achieve carbon neutrality by 2050 and our economy will gradually turning into the green in order to ensure the energy security. Kyrgyzstan intends to gradually implement a number of projects for the construction of Hydro power plants which are environmentally friendly sources of energy and we have an access to modern system of sustainable development until 2030. And following the participation of the Kyrgyz delegation in the UN Environmental Summit of 26 led by our President, it's planned to develop a five year concept of sustainable development and create a platform for technology providers to improve energy efficiency. And beside this I'm proud to declare that our Kyrgyz Economic University is a leading higher education institute in the United Nation Development Program in the Kyrgyz Republic on climate change issues where our scientists have been doing cost benefit analysis in terms of climate change program. Before that we have done an economic assessment of introducing electromobility into the country and we understand very well that climate changes are economic instruments, first of all. In addition, we are implementing a joint “Erasmus+” project on green economy with partners from EU, India and Nepal, the main goal of which is to develop green behaviours through the development and introducing green economic related courses.

And of course, I wish to extend our partnership and develop joint projects on sustainable development in order to bring green life into our society together. And one more time I'm grateful to the Mingachevir State University and its rector, my best friend Dr. Shahin Bayramov and his

professional team for this great opportunity and I personally will do my best to make our partnership and friendship much stronger and closer and using this opportunity I also greet on my help personally

Mr. Dr. Vilayat Valiyev, who is also our best friend. I didn't know that he's now rector of Azerbaijan Technical University.

My Congratulations and I will be happy to see you again in Kyrgyzstan or in Azerbaijan anytime. And thank you for participants for this great contribution to this conference.

DMITRO LUKYANENKO

V.Hetman adına Kiyev Milli İqtisadiyyat Universitetinin rektoru, Ukrayna

Добрый день, уважаемые коллеги, господин ректор!

Нам очень близок по сути глобальный формат конференции, поскольку наш университет имеет партнёров практически во всех странах, которые представлены на этом форуме – Турцией, Китаем, Литвой. А именно с Азербайджаном – это Мингячевирский государственный университет. Другими словами, очень комфортный и перспективный формат.

Хотел бы сказать в контексте тематики конференции, что фундаментальная парадигма устойчивого развития в последние годы претерпевает качественные изменения под влиянием цифровизации, политизации, а также фактора пандемии, который подтвердил, что страны не научились консолидировано решать глобальные проблемы, то есть практически решают их на национальном уровне. Более того, меняются экономические концепции, поскольку традиционные в последнее время не только утратили прогностическую функцию, но и с трудом объясняют новую реальность. Кардинально поменялся мир, поменялись и наши студенты. Это абсолютно новое поколение, у которого свои мотивации, типы и стили поведения, критерии успеха и так далее. Для того, чтобы университеты выполняли свою образовательную, научную и особенно культурную миссии, они должны также качественно трансформироваться, соответствовать принципам новой модели университета. Это не только инновационность и гибкость структуры, это и сетевой платформный характер, и что очень важно – стрессоустойчивость. Только такие структуры, будут эффективны и жизнедеятельны.

Я абсолютно уверен, что каждый ректор, который представлен на этой конференции, и другие коллеги сейчас активно работают над новой моделью своих университетов. Уже очевидно, что такой модели, как было три года назад, не будет, она будет и не такой как сегодня (дистанционная, полудистанционная, смешанная). Она будет качественно новая. Эту модель надо созидать вместе, потому что это проблема глобальная, как и глобальны миссии наших университетов. Для этого необходима интеллектуальная консолидация, примером которой есть наша прекрасная глобальная конференция.

Огромное спасибо, господин Байрамов, за приглашение.

Мы активно сотрудничали и раньше. Теперь это сотрудничество вошло в новую фазу. У нас теперь новый договор о сотрудничестве. У нас учится много азербайджанских студентов. В Киеве очень сильная азербайджанская диаспора, с которой мы сотрудничаем и думаем, что мы вместе решим задачи, которые так нам близки, особенно Украине и Азербайджану. Я имею в виду сходные задачи в сфере безопасности. Внешние вызовы еще больше сроднили наши страны и сделали их очень близкими партнёрами.

Спасибо за внимание.

С удовольствием примем участие в дальнейших ваших форумах.

PLENAR İCLAS

UOT 330.341:316.4; 330.35:316.4; 314.1

İşğaldan azad olmuş ərazilərin bərpası: mövcud vəziyyət və effektiv məskunlaşdırma

Akif Fərhad oğlu Musayev

AMEA-nın müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu

Müasir Azərbaycan öz müstəqilliyi dövründə mürəkkəb və eyni zamanda sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı ilə səciyyələnən şərəfli yol keçmişdir. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanın hərbi təcavüzə məruz qalması – Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi tərəfindən törədilən soyqırım və işğal siyasəti nəticəsində ölkə ərazisinin 20 faizinin işğalı, bir milyondan artıq azərbaycanlının öz yer-yurdundan didərgin düşməsi vəziyyətin son dərəcə ağırlaşmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə başlanmış 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının tarixi Qələbəsi ilə başa çatmış, rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən ölkəmizin işğal edilmiş torpaqları azad olunmuşdur. Bu torpaqların azad edilməsi Azərbaycan üçün həm iqtisadi, həm də siyasi əhəmiyyət daşıyan bir məsələ idi.

”Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”dən irəli gələrək, hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə resurs, hasilat və iqtisadi potensialın bərpası, postkonflikt ərazilərin yenidən qurulması istiqamətində geniş miqyaslı işlər aparılır.

Azad olunmuş torpaqlarımız istər təbii resurs, istərsə də flora və fauna cəhətdən çox zəngin, çox məhsuldar bir ərazi olmaqla böyük iqtisadi potensiala malikdir. 1,3 milyon hektar torpaq sahəsinə malik olan bu ərazidə 168 qiymətli filiz yatağı, 260 min hektar meşə fondu yerləşir. Bütün dünya üçün çox böyük problem olan su ehtiyatının azlığına baxmayaraq, Qarabağ ərazisində yerləşən 13 böyük çay və 9 su anbarı Azərbaycan üçün də xüsusilə çox böyük əhəmiyyət daşımaqla, respublikanın su imkanlarını, bütün iqtisadi potensialını daha da genişləndirir.

1980 və 2019-cu illərdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində əldə olunan nailiyyətlərə nəzər salsaq, mənfur düşmənlərimizin işğalçılığı dövründə bu sahənin mövcud olduğu potensial və üzləşdiyimiz gerilikləri cədvəl 1-dən aydın görmək olar.

Cədvəl 1

Qarabağ və ətraf rayonların iqtisadi potensialı

ss	Kənd təsərrüfatı istehsalı	1980-ci il	2019-cu il
1.	Dənli və dənli paxlalılar (min ton)	196,5	187,1
2.	Pambıq (min ton)	20,8	8,95
3.	Tərəvəz (min ton)	9,61	114,3
4.	Şəkər çuğunduru (min ton)	-	29,7
5.	Bostan bitkiləri (min ton)	2,18	6,5
6.	Meyvə və giləmeyvə (min ton)	1,72	7,25
7.	Üzüm (min ton)	319,9	1,54
8.	Kartof (min ton)	-	7,9
9.	İri buynuzlu mal qara (min baş)	321	156,7
10.	Qoyun və keçi (min baş)	1106,7	701,4
11.	Quş (min baş)	-	992,4
12.	Arı ailələri (say)	-	57342
13.	Bal (ton)	-	550
14.	Ət və ət məhsulları (min ton)	27,5	10,8
15.	Süd (min ton)	163,8	114,1

16.	Yumurta (mln ədəd)	94,3	45,8
17.	Yun (ton)	-	1236

Postkonflikt dövrdə ərazilərin yenidən qurulmasında aparılan beş istiqamət üzrə görülən işlərə gəldikdə, bərpa və quruculuq işlərini həyata keçirmək üçün ərazilərin minalardan təmizlənməsi təxirəsalınmaz ciddi bir məsələdir. Çünki 30 il müddətində erməni vandalları tərəfindən bu torpaqlar hərbi sursat və minalarla çirkləndirilib, yaşayışa və istifadəyə yararsız hala salınıb. Buna görə də birinci növbədə, təhlükəsizliyin təmin edilməsi çox vacib məsələdir. İkinci mərhələ, institusional bazanın formalaşdırılmasıdır ki, buraya görülməli işlərə dövlət idarə strukturlarının yaradılması və yenidənqurma işləri daxildir.

Hamıya yaxşı məlumdur ki, işğaldan azad olunmuş ərazidə çoxsaylı dövlət strukturları, təşkilatlar, mədəniyyət abidələri, bina və 900-ə yaxın yaşayış məntəqəsi mövcud idi. Bunların hansı vəziyyətdə olması ilə bağlı ciddi inventarlaşma işlərinin aparılmasına ehtiyac var. İşğal dövründə həmin ərazidə bütün infrastruktur, demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdır. Odur ki, bərpa və yenidənqurma işlərini həyata keçirmək üçün, birinci növbədə, infrastrukturun qurulması istiqamətində ciddi işlər aparılmalıdır. Eyni zamanda, görülməli işlərin maliyyə təminatının yaradılması çox vacib məsələdir.

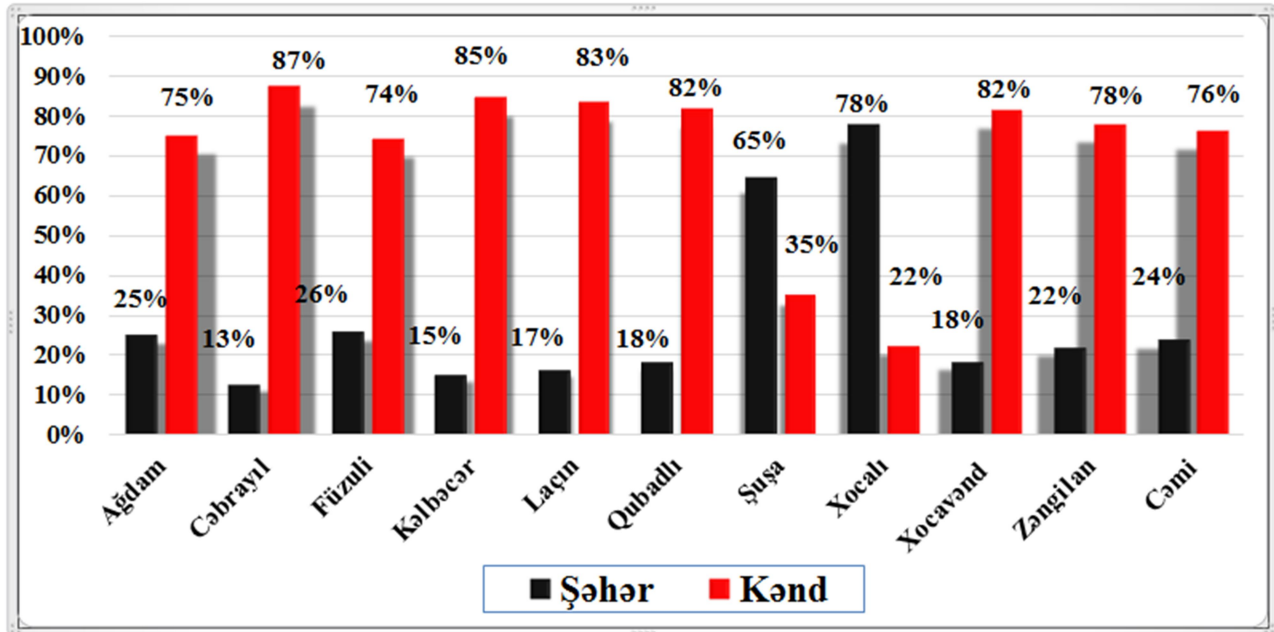
Tarixi qələbəmizdən – Zəfər günündən keçən bir il ərzində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə təxminən 20 min hektar torpaq çirklənmədən təmizlənilib, təxminən 50 min ədəd mina və partlamamış hərbi sursat aşkar olunub və zərərsizləşdirilib. 14 mindən çox tikili və infrastruktur obyektlərinin çöl inventarlaşması aparılıb. Füzuli hava limanının tikintisi başa çatdırılıb. Zəngilan və Laçın hava limanlarında işlər davam etdirilir. Üç dəmir yolunun (Bərdə–Ağdam – 47,1 km; Horadiz–Ağbənd – 111 km; Füzuli–Şuşa – 83,4 km) tikintisi davam etdirilir. Bu dəmir yollarının ikisi işğaldan əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuşdur, amma Füzuli–Şuşa dəmir yolu yeni planlaşdırılan dəmir yolu olub mühüm strateji əhəmiyyət daşıyır. 11 istiqamətdə avtomobil yollarının tikintisi davam etdirilir, təxminən 750 km-lik yolun tikilməsi nəzərdə tutulub və bu sahədə kifayət qədər işlər görülüb. “Azercell telekom”, “Azərfon” və “Bakcell” MMC tərəfindən 52 baza, 17 stasionar stansiya qurulub. “Alternativenerji” MMC və Yaponiyanın TEPCO şirkəti tərəfindən Kəlbəcər ərazisində 12, Laçın ərazisində 6 su elektrik stansiyası, Cəbrayıl ərazisində Günəş monitorinq stansiyasının texniki vəziyyətinə baxış keçirilib və onlardan bəziləri artıq istismara verilib. Bundan başqa, ərazidə olan filiz yataqlarının istismara verilməsi ilə bağlı da bir çox xarici şirkətlərin cəlb olunması istiqamətində işlər davam etdirilir. 706 tarixi və mədəniyyət abidələri dövlət qeydiyyatına alınıb, 864 mədəniyyət müəssisəsi aşkar edilib. Kütləvi istifadə resursları ilə təminat infrastrukturunun bərpası ilə bağlı mühüm işlər görülür. “Azərenerji”, “Azərişiq” və “Azərqaq” və s. bu sahədə kifayət qədər intensiv işlər aparır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması ilə bağlı bütün dövlət strukturlarının əlaqələndirilməsi həyata keçirilir və iştirakı təmin olunur.

Təsadüfi deyil ki, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də 5 prioritet istiqamətdən dördüncüsü “İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış”dır. Burada işğaldan əvvəlki şəhər və kənd əhalisinin tərkibi diaqram 1-dəki kimi olmuşdur. Diaqramdan görüldüyü kimi, əsas yaşayış məntəqələrində kənd əhalisi üstünlük təşkil etmişdir.

Azərbaycanın əsas hədəflərindən biri də işğaldan azad olunmuş ərazilərdə məcburi köçkünlərin effektiv məskunlaşması, 30 il müddətində yurd-yuvalarından məcburi köçkün olan əhalinin oraya qaytarılması və yerləşdirilməsidir. Bu məqsədlə ölkə başçısının tapşırığı ilə tədqiqat işlərinin aparılması ilə bağlı xüsusi komissiya, tədqiqat qrupu yaradılmışdır. Qərargahın nəzdində fəaliyyət göstərən Elm, təhsil və mədəniyyət komissiyasının, ADA Universitetinin, eyni zamanda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun birgə yaratdığı tədqiqat qrupu tərəfindən sosioloji sorğular vasitəsi ilə potensialın proqnozlaşdırılması ilə bağlı tədqiqat işləri aparılır. Bu məqsədlə 5 sorğunun aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

Sorğulardan biri məcburi köçkünlərlə aparılması nəzərdə tutulan onlayn, ikisi üzbəüz, digər ikisi isə sahibkarlarla aparılacaq olan sosial sorğulardır. Bu gün məcburi köçkün statusu olan 617

min əhali və 169 min ailə var. Seçmə yolu ilə 1100 köçkün arasında aparılmış birbaşa sorğular göstərir ki, əhalinin böyük əksəriyyəti həmin ərazilərə qayıtmaq əzmindədir.

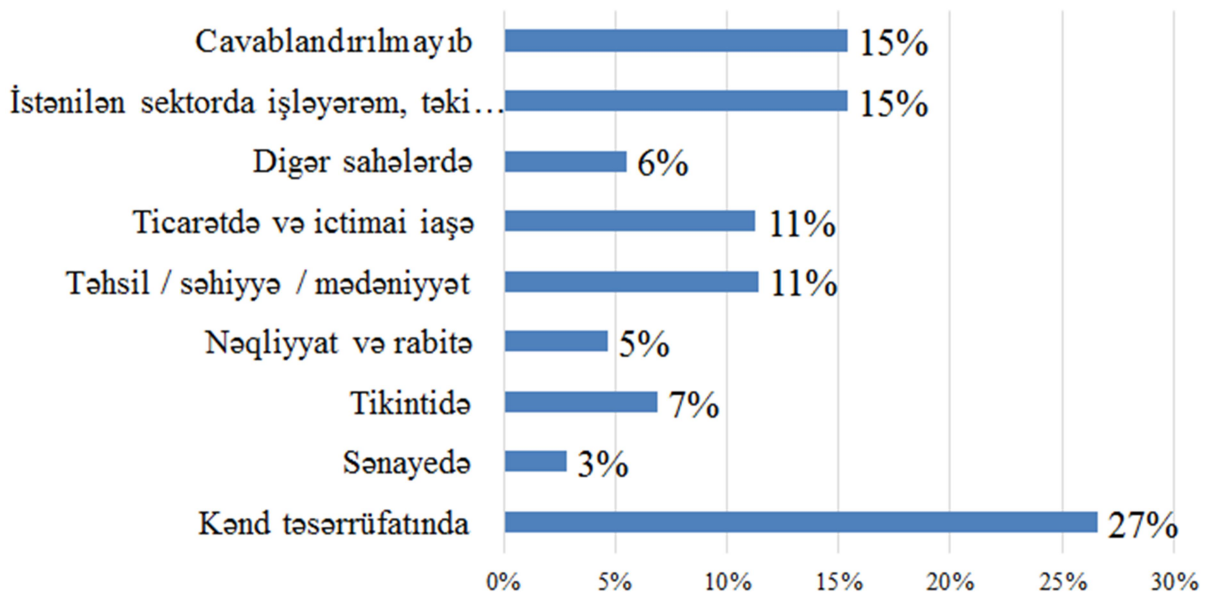

Diaqram 1. Qarabağın işğaldan əvvəlki şəhər və kənd əhalisinin tərkibi

Sorğuların nəticəsinə görə potensial repatriantlar nə istəyirlər?

Qayıdışdan sonra birinci məsələ məcburi köçkünlərin istəyi ilə əlaqədar olaraq məskunlaşma yeri ilə, ikinci məsələ isə məşğulluq ilə bağlıdır. Qayıdışdan sonra məşğulluq istəyinə uyğun olaraq, “istənilən sektorda işləyərəm” deyənlər 15 %, “ticarətdə və ictimai işə sahələrində” – 11 %, “təhsil, səhiyyə, mədəniyyət sahələrində” – 11 %, “nəqliyyat və rabitə sahələrində” – 5 %, “tikintidə” – 7 %, “sənayedə” – 3 %, “kənd təsərrüfatında işləyərəm” deyənlər isə 27 % təşkil edir (şək. 1).

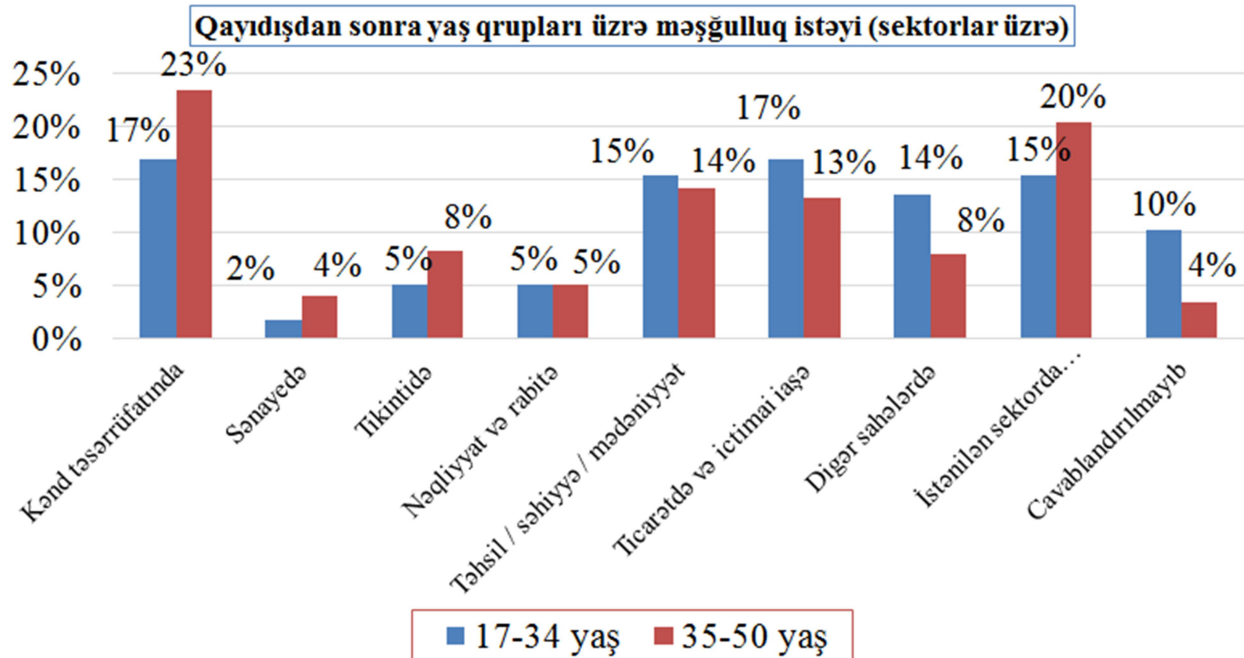
Qayıdışdan sonra məşğulluq istəyi (cəmi, sektorlar üzrə)

Şək. 1. Qayıdışdan sonra əhalinin məşğulluq istəyi ilə bağlı sorğunun nəticələri

Eyni zamanda, qayıdışdan sonra yaş qrupları üzrə məşğulluq istəyinin də nəzərə alınması planlaşdırılır (şək. 2).

Xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır ki, işğal olunmuş ərazi ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatı ərazisi olub, ona görə də burada kənd təsərrüfatında işləmək istəyən əhali sayı kifayət qədər çoxdur. Yerdə qalan sahələr üzrə də istək və arzular sorguda öz əksini tapıb.

Şək. 2. Qayıdışdan sonra əhalinin yaş qrupları üzrə məşğulluq istəyi ilə bağlı sorğunun nəticələri

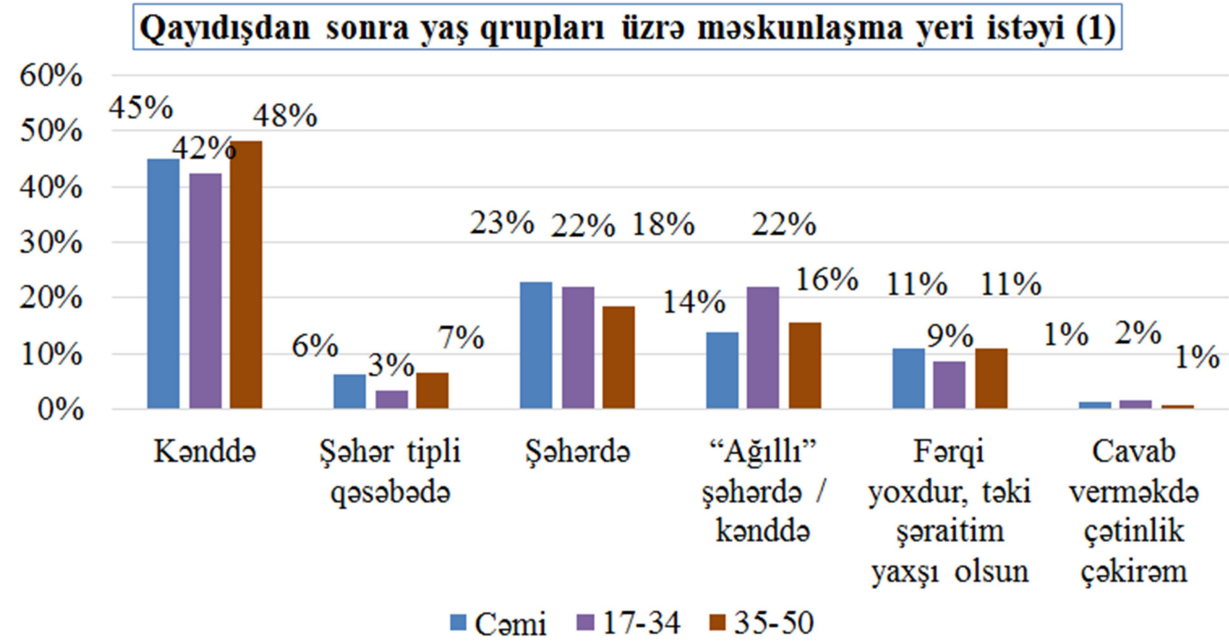
Qayıdışdan sonra əhalinin məskunlaşma istəyini nəzərə alsaq, yaş qrupları arasında istər 17-34, istərsə də 35-50 yaş arasında olan və kənddə yaşamaq istəyənlərin xüsusi çəkisi kifayət qədər böyükdür.

Şəhər tipli qəsəbədə yenidən qurulma sahəsində müxtəlif tipli yaşayış məntəqələrinin, xüsusilə “Ağıllı şəhər”, “Ağıllı kənd”in qurulması istiqamətində işlər planlaşdırılır və artıq bu istiqamətdə işlər start götürmüşdür. “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd”də yaşayışla bağlı əhalinin istək və arzularının bilinməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də sorğu anketində bu istiqamət üzrə olan sualların cavablandırılması və təhlili öz əksini tapmışdır (şək. 3, a).

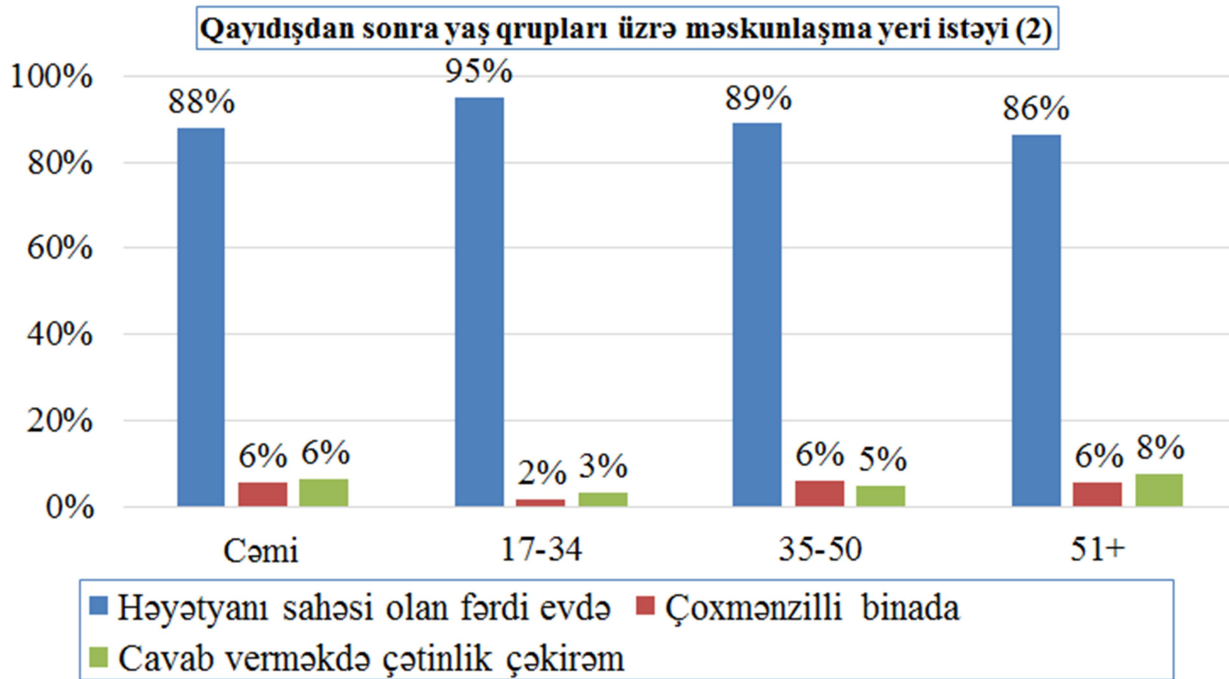
Eyni zamanda, qayıdışdan sonra yaş qrupları ilə əlaqəli olaraq məskunlaşma yeri həyətəni sahədə, yaxud çoxmərtəbəli binalarda olmasının da nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyət daşıyır (şək. 3, b).

Diaqramdan göründüyü kimi, həyətəni sahədə olan fərdi evlərə əhalinin böyük qismi – 88 %, o cümlədən yaş qrupları üzrə 17-34 yaş arası – 95 %, 35-50 yaş arası – 89 %, 51 yaşdan yuxarı – 86 %-i həyətəni sahəsi olan evlərdə yaşamağa üstünlük verirlər. Repatriantların 80 %-i isə öz doğma kəndlərində məskunlaşmaq istəyir. 19,8 % repatriantlar istənilən işdə, 16,4 % isə öz ixtisası üzrə işləmək arzusunda olduğunu bəyan ediblər.

Məcburi köçkünlər arasında “Qarabağa qayıdış istəyi” olduqca yüksəkdir. Lakin “qayıtmaq istəyən” hər kəsi potensial repatriant hesab etmək doğru olmaz. Öz doğma kəndində, işğaldan əvvəl evlərinin olduğu yerdə təkrar məskunlaşmaq istəyənlərin payı yüksəkdir. Şəhər tipli yaşayış məntəqələrində məskunlaşmağa meyillilik aşağıdır, qayıdışdan sonra, əsasən, fərdi evlərdə məskunlaşmaq istəyi də var.

a)

b)

Şək. 3. Qayıdışdan sonra əhəlinin yaş qrupları üzrə məskunlaşma yeri ilə bağlı sorğunun nəticələri

Qarabağın bərpa və yenidən qurulmasında ödənişli əsaslarla iştirak etmək istəyənlərin payı kifayət qədərdir. Bu mənada Qarabağın məskunlaşdırılması üçün cənab Prezidentin tapşırığı ilə məcburi köçkünlərin arzu və istəklərinin nəzərə alınması üçün sosial sorğuların keçirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir. Nəticələr onu göstərir ki, dövlət kifayət qədər bu istiqamətə diqqət yetirir və maksimum məcburi köçkünlərin istək və arzularını yerinə yetirmək istiqamətində məqsədyönlü iş aparılır.

Qarabağın işğaldan azad olunması və bunun nəticəsi kimi Böyük Qayıdış prosesi Azərbaycanın beynəlxalq arenada yeni imicinin formalaşması, siyasi iradəsinin və milli ruhunun nümayişi, hərbi potensialının gücü, iqtisadiyyatının genişlənməsi və diversifikasiyası deməkdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası tez bir zamanda Qarabağın yenidən doğma Azərbaycanımızın dilbər guşəsinə çevrilməsini və insanlarımızın şad və firavan yaşamasını təmin edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 20 oktyabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Müzəffərli N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. Qafqaz. Bakı: 2010
4. z.trend.az/azerbaijan/society/3394363.html
5. <http://economics.com.az/index.php/tedbirler/yenilikl-r/item/2449-akif-musayev.html>
6. <https://xalqqazeti.com/az/news/81334>
7. http://www.vetensesi.qmkdk.gov.az/news_content.php?id=2610
8. <https://audit.gov.az/Az/page/848>
9. <https://oxu.az/politics/538443>
10. <https://modern.az/az/news/297631/>

UOT 004.4

Endüstri 4.0 ve Siber güvenlik

Ercan Nurcan YILMAZ

Elektrik Elektronik Mühendisliyi, Profesör

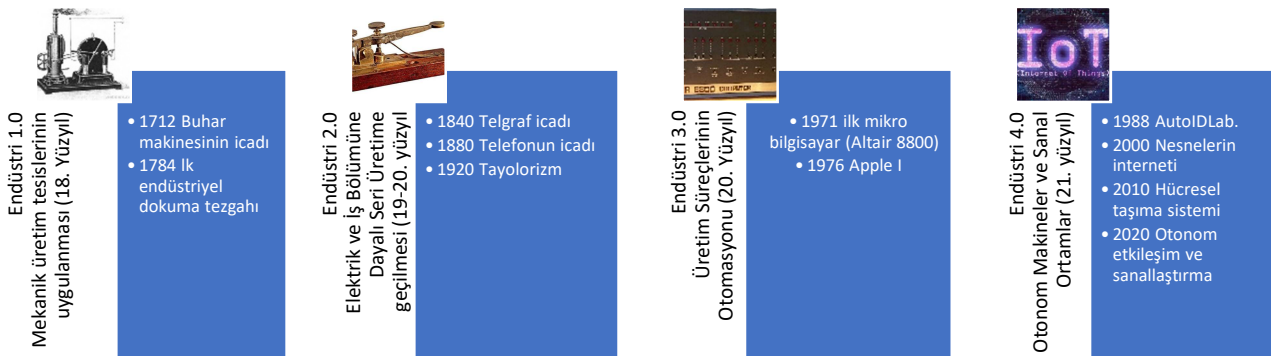
Gazi Üniversitesi,

Mingəçevir Devlet Üniversitesi

enyilmaz@gazi.edu.tr

Giriş

Endüstri 4.0'daki temel amaç, kendini yönetebilen üretim aşamalarının olduğu akıllı fabrikaların hayata geçirilmesidir. Akıllı fabrikalar olarak ifade edilen kavramı ise birbirleriyle haberleşebilen, sensörler yardımıyla ortamı algılayan gelişmiş yapay zeka ile donatılmış robotların veri analizi yapması ve üretim sürecini yönetmesi olarak ifade etmek mümkündür. Endüstri 4.0'ın tarihsel gelişim süreci şek. 1'de özetlenmiştir.

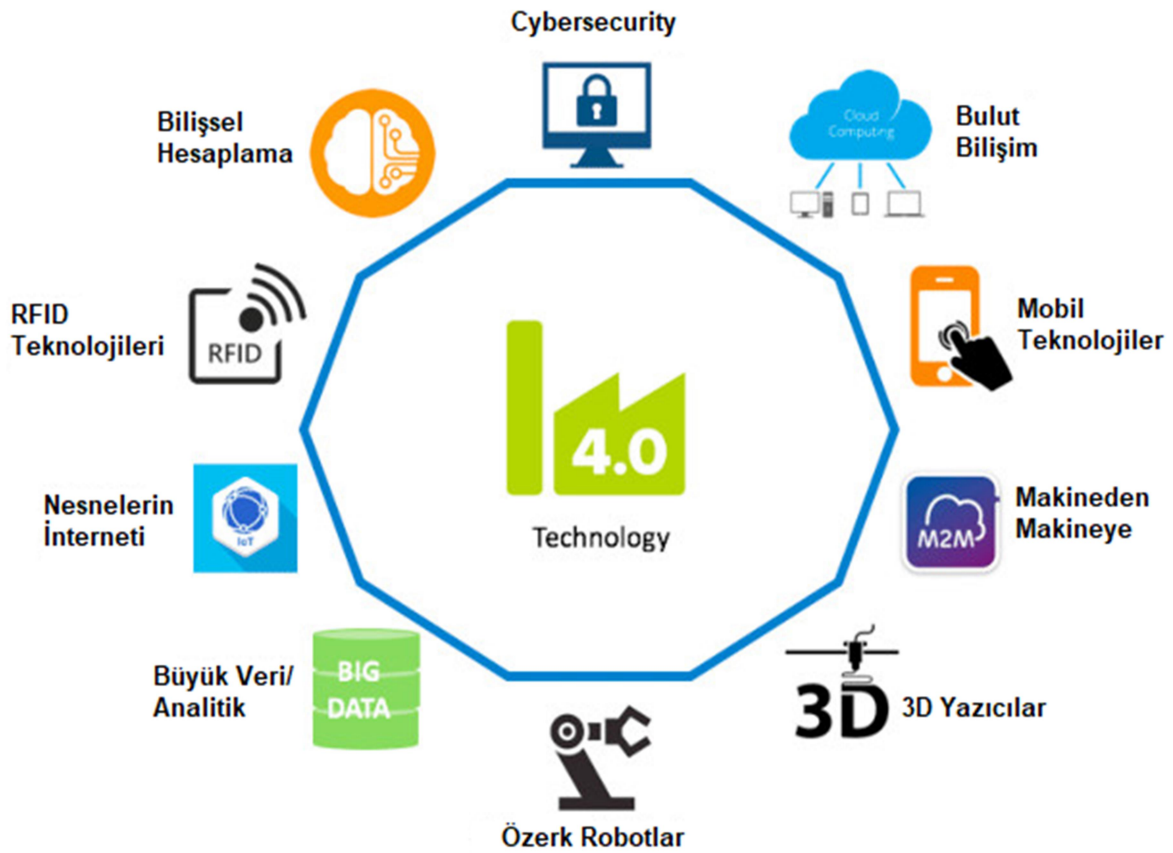

Şek. 1. Endüstri 4.0'ın Tarihsel Gelişimi

Bu kapsamda, Endüstriyel anlamda ilk olarak 18. yüzyılda buhar makinaları ile başlayan ve üretimin artırılması yönünde olan Birinci Sanayi Devrimini (Endüstri 1.0), 20. yüzyılın başında seri üretime geçiş olarak ortaya çıkan ve elektrik enerjisinden faydalanmanın önünü açan İkinci Endüstri Devrimi (Endüstri 2.0) takip etmiştir. Bilgi teknolojilerinin gelişmesi ve üretim aşamalarında kullanılması ise Üçüncü Sanayi Devrimini (Endüstri 3.0) ortaya çıkarmıştır. Bu süreçleri müteakip 21. yüzyılın başında Endüstri 4.0 terimi ortaya atılmıştır.

Endüstri 4.0, sistemlerin uyumlu ve verimli çalışması amacıyla geleneksel sanayi üretiminin yerine bilgisayarlaşmanın ön planda olduğu, şek. 2’de betimlenen on bileşen üzerine inşa edilmiş bir yaklaşımdır.

Endüstri 4.0 devrimi nesnelerin interneti, internetin hizmetleri ve siber fiziksel sistemlerden oluşan bir yapıdır. Aynı zamanda bu yapı, akıllı fabrika sisteminin oluşmasında büyük rol oynamaktadır [1]. Bu bileşenler Endüstri 4.0’ın ayırt edici unsurları olup, hepsi sanayi devrimi süresince getirdiği faydaların yanı sıra siber güvenlik problemlerine de yol açmıştır.

Şek. 2. Endüstri 4.0 Bileşenleri

Endüstri 4.0 korunması gereken değerli veriler içermektedir. Bu sistemler üzerinde işlenen ve saklanan veriler güvenlik açısından kritik öneme sahiptir ve bu nedenle bilgi güvenliğinin gizlilik boyutu ön plana çıkmaktadır. Gizlilik bileşeninde var olan bu zafiyetler, hasım/rakip tarafa büyük zararlar vermek isteyen ve herhangi bir ahlaki değere bağlı olmayan siber saldırganların odağı haline gelmektedir. Günümüzde, kritik altyapılara ve stratejik endüstriyel sektörlere yönelik siber saldırılar daha sık ve gelişmiş bir şekilde yapılmaktadır [2, 3].

İnternet Güvenliği Merkezi (Internet Security Center-CIS) ile SANS Enstitüsü tarafından yapılan çalışmada, kritik siber güvenlik saldırılarının önlenmesine yönelik yapılabilecek kontroller, Tablo 1’de görüldüğü üzere 20 kategori 3 ana başlık altında belirlenmiştir [4].

Tablo 1

Yapılabilecek kontroller listesi [4]

Basit Kontroller	Temel Kontroller	İdari Kontroller
<ul style="list-style-type: none"> • Donanımların envanteri ve kontrolü • Yazılımların envanteri ve kontrolü • Devamlı olarak güvenlik açığı değerlendirilmesi. • Yetkilendirme kontrolü • Bilgisayarların, iş istasyonlarının, mobil cihazların ve sunucuların donanımı ve yazılımı için yapılandırma ayarlarının güvenliğinin kontrolü. • Günlük kayıtların bakımı, izlenmesi ve analizi	<ul style="list-style-type: none"> • Web tarayıcı ve e-posta güvenliği • Kötü amaçlı yazılım koruması • Protokollerin, hizmetlerin ve ağ bağlantı noktalarının kontrolü • Veri kurtarma ve yedekleme • Ağ cihazları için güvenli yapılandırma • Çevresel Güvenlik • Veri koruma • Kontrollü ve güvenli erişim. • Kablosuz erişim kontrolü • Kullanıcı hesaplarının izlenmesi ve kontrolü	<ul style="list-style-type: none"> • Güvenlik farkındalığı eğitimi uygulanması • Yazılım güvenliği • Etkinlik yönetimi • Sızma (Penetrasyon) testleri

2. Endüstri 4.0 ve siber güvenlik

Endüstri 4.0 sistemleri izole ağ yapısından çıkarak, öncelikle intranet ve müteakiben internete bağlı oldukları için temel bilgi güvenliğinde belirtilmiş olan güvenlik standartlarına ve bunlar ile alakalı stratejilere de sahip olmaları gerekmektedir. Bununla beraber temel farklar vardır. Kritik öneme sahip işlerin gerçekleştirildiği Endüstri 4.0'da öncelikli hedef sistemin her zaman kullanılabilir durumda olmasıdır. Bilgi teknolojilerinde ise sistemin gizliliği ön planda olup, erişiminin bir süreliğine kesilmesi ihmal edilebilir. Bilişim sistemlerinde siber güvenlik ve bilgi güvencesi şek. 3'te görüldüğü gibi üç geleneksel merkezi dayanak etrafında dönmektedir: gizlilik, bütünlük ve erişilebilirlik. Oysa endüstriyel kontrol sistemleri güvenlik önceliğinden ziyade her zaman sistemlerin sürekliliğini esas alan bir yaklaşım benimsemektedir. Endüstriyel kontrol sistemlerini kullanan şirketler ise birkaç saniyelik dahi olsa erişilebilirliği kaybetmeyi göze alamazlar.

Şek. 3. Endüstri 4.0'da Bilgi Güvenliği Unsurları

Gelişmiş dijital üretimin siber-fiziksel güvenliği için gereklilikler, geleneksel BT sistemlerinin güvenliğinden çeşitli yönleriyle farklılık gösterir. BT siber güvenliği, merkezi sunuculara odaklanırken, çevre birimlerine önem vermeyen bir katmanlı savunmaya dayalı güvenlik mimarisini benimser. Ancak, Nesnelerin İnternet'inin benimsenmesi ve yaygınlaşmasıyla bu teori geçerliliğini kaybetmeye başlamıştır [5]. Özellikle dijital imalatta, uzak imalat ekipmanını merkezi

tasarım bilgisayarını kadar korumamız gerekir. Artan tehditler, endüstriyel kontrol sistemlerinin kötü niyetli siber izinsiz girişlerin hedefi haline geldiğini göstermektedir [6].

IIoT cihazlarının, kontrol edilmesi ve hangi cihazlarla irtibat halinde olacağını sağlanması doğru bir güven yönetimi ile mümkün olacaktır. IoT cihazları batarya ile çalışması sebebiyle sınırlı hesaplama gücüne, işlemeye ve depolama kapasitesine sahiptirler. Bu sebeple, kablolu sistemlerde kullanılan güvenlik algoritmalarının doğrudan kullanılmasına uygun değildir [7].

Yukarıda belirtilen Endüstri 4.0’ da karşılaşılan zorluklar dikkate alınarak, bu kapsamda ilgili kurum/organizasyonlar tarafından yapılması gereken öneriler Tablo 2’de özetlenmiştir [8].

Tablo 2

Endüstri 4.0’ın Siber Güvenlik Bileşeninde Karşılaşılan Zorluklar ve Alınması Gereken Önlemler

	ZORLUKLAR	ÖNERİLER	İLGİLİ KURUM /ORGANİZASYON
KİŞİLER	1. Bilgi güvenliği farkındalığının eksikliği 2. Endüstri 4.0’ın farklı alanlarda kapsamlı uzmanlık gerektirmesi ve kalifiye personel eksikliği 3. Endüstri 4.0 çözümlerinin güvenli kullanımı için gereken yeni yetkinliklerden yoksun olunması 4. Endüstri 4.0’da siber güvenlik konusunda pahalı ve sınırlı eğitimler	1. Farkındalığın artırılmasına yönelik çalışmalar yapılmalı 2. Şirketler ve kurumlar siber güvenlik eğitimlerine yatırım yapmalı 3. Okullar ve üniversitelerde ilgili programlar ve kurslar açılmalı	1. Akademi ve A-Ge Organları 2. Düzenleyiciler 3. Endüstri 4.0 Güvenlik Uzmanları
	1. Organizasyonların politika eksikliği ve siber güvenliğe yatırım yapılmaması 2. Çalışanların güvenlikle ilgili rollerinin ve sorumluluklarının açıkça tanımlanmaması 3. Siber güvenliğe sadece maliyet gözüyle bakılması	1. Şirketlerin güvenli bir Endüstri 4.0 ekosistemine geçişini desteklemek için finansman sağlanmalı 2. İnovasyon ve AR-GE faaliyetleri teşvik edilmeli 3. Endüstri 4.0 siber güvenliği için istikrarlı bir yasal ortam sağlanmalı	1. Endüstri 4.0 Operatörleri (Çözüm Sağlayıcılar ve İmalatçılar 2. Düzenleyiciler
SÜREÇLER	1. Endüstri 4.0’ın yaşam döngüsünde çok sayıda paydaş olması sebebi ile bir güvenlik olayı sonrasında sorumluluğun paylaştırılmasının zorluğu 2. Endüstri 4.0 cihaz üreticilerinin ürünlerde gerekli güvenlik işlevlerini yerine getirmemesi 3. Endüstri 4.0 çözümlerinin uzun ömrü ve uzun vadeli bakımları ile ilgili finansal taahhütlerin ağırlığı 4. Endüstri 4.0 güvenlik standartları ve kılavuzlarında önerilen önerilerin uygulanması için sistematik tariflerin eksikliği	1. Endüstri 4.0 operatörlerinin sorumluluklarının yasal yükümlülüklerinin açık bir şekilde belirtilmesi 2. Siber sigorta poliçelerinin potansiyelinin değerlendirilmesi 3. Endüstri 4.0 siber güvenlik gereksinimlerinin satın alma sırasındaki sözleşmelerde belirtilmesi 4. Endüstri 4.0 güvenliği için mevcut standartlar üzerinde analizler yapılması 5. Teknik standartların geliştirilmesinde fikir birliği sağlanmalı	1. Endüstri 4.0 Operatörleri (Çözüm Sağlayıcılar ve İmalatçılar 2. Düzenleyiciler

	1. Farklı ulusal yasama çərçevələrinə tabi tedarik zənciri aktörünün sayıca fazlalığı 2. Tedarik zəncirinin herhangi bir nöqtəsində bir güvənlik ihlalinin nihai ürünün güvənliyi üzərində olumsuz etkisi	1. Tedarik zənciri risklərini tanımlamaq 2. Her tedarikçiye duyulan güvən miqdarı tanımlanmalı 3. Sertifikasyon programlarına uyğun tedarikçilər ilə çalışılmalı	1. Düzenleyiciler 2. Standardizasyon Topluluğu
TEKNOLOJİLER	1. Farklı üreticilerin cihazlarının ve platformlarının kullanılması durumunda, birlikte çalışabilirliğin sağlanması problemi 2. Platformlar, cihazlar ve protokoller arasında ortak bir güvənlik temeli sağlamanın zorluğu 3. Tüm unsurlar üzerinde birleştirici ortak bir siber güvənlik katmanının sağlanmasının getirdiği problem	1. Endüstri 4.0 bileşenleri için ortak bir protokol kullanımının teşvik edilmesi 2. İşbirliği ortakları ve tedarik zəncirindeki şirketler arasında, belirli güvənlik düzeylerinin belirlenmesi 3. Birlikte çalışabilirliğin testi için laboratuvar ve testbed ortamlarının oluşturulması	1. Düzenleyiciler 2. Standardizasyon Topluluğu 3. Endüstri 4.0 Operatörleri (Çözüm Sağlayıcılar ve İmalatçılar 4. Akademi ve Ar-Ge Organları 5. Endüstri 4.0 Güvənlik Uzmanları

Sonuç

Endüstri 4.0 hala gelişmekte olan bir kavram olmasına rağmen, tüm dünyada ve özellikle Avrupa ülkelerinde varlığı oldukça hissedilmektedir. Yaşanan gelişmelerde bu devrimin durdurulamayacağını göstermektedir. Siber dünya ile olan etkileşim/bağlantı, bilişim teknoloji cihaz ve arayüz sayıları ne kadar fazlaysa, siber saldırılar için potansiyel saldırı yüzeyi o kadar büyük olmaktadır. Bu nedenle, bu riskleri teknik ve örgütsel düzeyde en aza indirmek için mutlaka gerekli tedbirler alınmalıdır.

Referanslar

1. ÖZKAN, M., Arzu, A. L., & Yavuz, S. (2018). Uluslararası politik ekonomi açısından dördüncü sanayi-endüstri devrimi'nin etkileri ve Türkiye. *International Journal of Political Science and Urban Studies*, 6(2).
2. Corallo, A., Lazoi, M., & Lezzi, M. (2020). Cybersecurity in the context of industry 4.0: A structured classification of critical assets and business impacts. *Computers in industry*, 114, 103165.
3. Erboz, G. (2017). "How to define industry 4.0: main pillars of industry 4.0", *Szent Istvan University, Gödöllő*, pp. 1-9
4. Indri, M., Grau, A., & Ruderman, M. (2018). Guest editorial special section on recent trends and developments in industry 4.0 motivated robotic solutions. *IEEE Transactions on Industrial Informatics*, 14(4), 1677-1680.
5. Culot, G., Fattori, F., Podrecca, M., & Sartor, M. (2019). Addressing industry 4.0 cybersecurity challenges. *IEEE Engineering Management Review*, 47(3), 79-86.
6. Industry 4.0 Ecosystem. *International Journal of Computer Network & Information Security*, 12(1).
7. Attarbashi, Z. S. M., & Fazea, Y. (2020, October). Investigation on 6LoWPAN Data Security for Internet of Things. In *2020 2nd International Conference on Computer and Information Sciences (ICIS)* (pp. 1-5). IEEE.
8. Yılmaz, E. N. , Gönen, S. , Şanoğlu, S. , Karacayılmaz, G. & Özbirinci, Ö. (2021). Endüstri 4.0'ın Gelişim Sürecinde Unutulan Bileşen: Siber Güvənlik. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 9 (4) , 1142-1158 . DOI: 10.29130/dubited.905340

UOT 371; 378; 37.001.12/18; 37.014.5

Müasir dövrdə universitetlər: yeni çağırışlar, trendlər, paradigmlar və gözləntilər

*Zahid Fərrux oğlu Məmmədov
iqtisad elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*

Giriş

Müasir universitetlərdə elmi fəaliyyət üç məqsəd naminə inkişaf edir:

1. Araşdırma yolu ilə bilik istehsal olunur. Universitet insan biliyinin gücü çərçivəsində olan hər şeylə maraqlanır və tədqiq edir;
2. Araşdırma tədris prosesində istifadə edilərək gələcək nəsilləri bilikli hazırlayır;
3. Cəmiyyətin və xüsusulə də, əmək bazarının ehtiyacına uyğun keyfiyyətli kadr və ya mütəxisslər hazırlayır [Məmmədov, 2020].

Beləliklə, “bu gün dünyada ictimaiyyətin və iqtisadiyyatın ehtiyaclarına universitetlərin elmi-tədqiqatları cavab verirmi?” mövzusu ən çox müzakirə edilən mövzular sırasında yer alır və məqalədə bu suallara cavab axtarılır.

Müasir universitetlərin missiyası

Müasir universitetin missiyası – sürətli dəyişikliklər şəraitində necə yaşamaq sualına cavab tapmaq, pragmatik yanaşmaları müəyyənləşdirmək, bazar iqtisadiyyatı şəraitində insan həyatının bütün sahələrinə aid problemləri öyrənmək, cəmiyyətin sürətli diferensiasiyasını izləmək, araşdırmaq və bu proseslərdə ali təhsil müəssisəsinin xüsusi yerini tapmaqdan ibarətdir.

Müasir çağırışlar və informasiya erasında universitetin əsas missiyalarını R. A. Barnett belə umimiləşdirir [Barnett R., 1999]:

- özünün kommunikasiya imkanlarını genişləndirmək, fənlərarası inkişafı təmin etmək, mədəniyyətlərarası dialoqu genişləndirilmək, bu proseslərə yeni iştirakçıları cəlb etmək, kritik düşüncənin formalaşdırılmasına nail olmaq;
- fənlərarası tədqiqat metodologiyasını inkişaf etdirməli və təhsil sahəsinin bütün agentlərinə tədqiqat prosesində iştirak üçün eyni şəraiti yaratmaq;
- təhsil sahəsi agentlərinin sosial quruluşunu formalaşdırmaq və onların yeniliklərə hazırlığını təmin etmək;
- təhsil sahəsi agentlərini yeni biliklərlə təmin etmək, bacarıq və yeniliyi inkişaf etdirmək, qeyri-müəyyən situasiyalarda qeyri-standart yeni qərarların verilməsi bacarığını aşılamaq.

Modern universitetlər həm tədqiqat, həm də tədris prosesini həyata keçirən araşdırma müəssisələridir. Universitetlər elmi bilikləri öyrənmək arzusunda olanlara çatdırıran və elmi araşdırmaları fasiləsiz davam etdirən elmi mərkəzlərdir.

Universitetlərin inkişafı ilə bağlı yeni paradigmlar

Dünya səviyyəli universitetlərdə dövlət statusuna və ya özəl sektora aid olmalarından asılı olmayaraq, dünyanın ən yaxşı tədqiqatçıları işləyir və müxtəlif ölkələrdən ən yaxşı tələbələr təhsil alırlar; onlar beynəlxalq mühitdə baş verən hadisələrə və tendensiyalara, çağırışlara uyğun hərəkət edir və bunları nəzərə alırlar; onlar yorulmadan dünya səviyyəli aktual problemlərin həllinə çalışır və başqa təşkilatlarla fəal şəkildə əməkdaşlıq edirlər.

Müasir dövrdə universitetlərin inkişafı ilə bağlı Cəmil Səlminin konsepsiyası daha çox məzmunlu hesab olunur və universitetlərin inkişafı ilə bağlı 3 əsas əlaməti fərqləndirir [Салми Дж., 2009]:

- 1) istedadlıların cəmləşməsi (müəllimlər, tələbələr və inzibatçılar arasında);
- 2) resursların bolluğu (maliyyə və infrastruktur);
- 3) çevik idarəetmə (idarəetmədə sərbəstlik, innovativ qərarlar və bürokratik baryerlərin yoxluğu).

Bu qeyd olunanlar üç əsas həlledici funksiyada özünü göstərir:

- 1) yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması;

- 2) elmi tədqiqatlar;
- 3) cəmiyyətin rifahı.

Dünya səviyyəli universitetin yaradılmasına beynəlxalq təcrübədən yanaşdıqda üç əsas strategiya fərqlənir:

- 1) potensialı mövcud olan bir neçə universitetlərin səviyyəsinin artırılması və onların qabaqcıl təhsil müəssisəsinə çevrilməsi;
- 2) bir neçə universitetin birləşməsi nəticəsində yeni universitetin yaradılması, dünya səviyyəli universitetə xas olan sinergetik inkişafın (effektin) yaradılması;
- 3) sıfırdan başlayaraq yeni universitetin yaradılması.

Bu üç strategiyanın hər birinin öz üstünlükləri və çatışmayan cəhətləri vardır.

Universitetlərdə tədris prosesinin qarşısında yeni çağırışlar

1. Devid Koen “Ловушки преподавания” əsərində yazır: “Burada bizim qarşımızda mahiyyətə iki vəzifə dayanır.

2. Birincisi, elə etmək lazımdır ki, tələbələr bilikləri sadəcə istehlak formasında qəbul etməsinlər və onları mənimsəyərək öyrənsinlər.

3. İkincisi, feedback-i artırmaq və daha da rəngarəng etmək lazımdır, tələbələr və müəllimlər arasında əlaqə və əks-əlaqə olmalıdır. Tələbələri sərbəst fəaliyyət istiqamətinə stimullaşdırmaq lazımdır” [Дэвид К.Коэн, 2017].

4. Tələbələr müzakirələrin aktiv iştirakçısı olmalı və onlar düşünərək öyrənməlidirlər. Lakin ictimai və sosial elmlər üzrə kimsə kitab oxumursa, onu nəyəyə və necə öyrətmək olar? Bu isə adi mövzular deyil, əksinə, müzakirəyə və düşüncəyə əsaslanan mövzulardır. Ancaq müasir tələbələr elmi və tədris əhəmiyyətli kitablardan az istifadə edir. Əgər elmi kitab mütlaiə etmirsə, deməli, müvafiq mövzunun quruluşunu izah edə bilməyəcəkdir.

5. Professor və ya lektor tədris prosesində apardığı elmi-tədqiqat işləri ilə tələbələri tanış etməlidir. Başqalarının hazırladığı dərslərdən dərslər demək tələbələrin diqqətini yayındırır. Professor dərslərdə öz elmi fəaliyyəti haqqında, yəni apardığı tədqiqatın müzakirəsini təşkil etməlidir. Özünün tədqiqatlarını tələbələrin ictimai müzakirəsinə təqdim etməyənlər heç bir halda yaxşı lektor və ya müəllim ola bilməz.

6. Tələbələrə akademik bacarıqlar yeni formada öyrədilməlidir. Bu bacarıqlar çoxməzmunludur və kritik düşüncəni formalaşdırır, səmərəlidir, həm də mühüm problemləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

7. Düşüncənin Google-laşdırılması. Biz artıq həqiqətən beynin vasitəsilə yox, Google-un köməyi ilə fikirləşirik.

8. Vəziyyət həm də onunla kəskinləşir ki, müasir dünyada universitetlər bilik üzərində “inhisarını” itirməkdədirlər. E.Tofflerə görə informasiya erasında çoxlu sayda bazar strukturları öz hakimiyyətini itirir və dünyanın yenidən bölüşdürülməsi başlanır [Тоффлер, 2009]. Bu tezis daha çox universitetlər üçün qəbul olunandır. Belə ki, orta əsr universitetləri dövründə onların çoxlu sayda imtiyazları var idi: əgər kimsə bilik almaq istəyirdisə yalnız onların yanına getməli idi (professorlar, kitablar, kitabxanalar, laboratoriyalar).

Universitetlərdə elmi fəaliyyət

Müasir universitetlərdə elmi fəaliyyətin idarə edilməsi sistemi aşağıdakı prioritet istiqamətləri əhatə edir:

- elmi fəaliyyətin təşviqi sisteminin idarə edilməsi;
- elmi araşdırma layihələrinin idarə edilməsi;
- universitet-biznes və ya real sektor əməkdaşlığının idarə edilməsi;
- tədqiqat mərkəzləri, institutlar və onların idarə edilməsi;
- real və virtual araşdırma laboratoriyalarının idarə edilməsi;
- texnologiyaların transferinin idarə edilməsi;
- elmi jurnal və nəşr fəaliyyətinin idarə edilməsi;
- elmi fəaliyyətdə akademik etik prinsiplərin təmin olunmasının idarə edilməsi və elmi fəaliyyətin ölçmə və qiymətləndirmə sisteminin (elmmetriya) idarə edilməsi.

“Konkret elmi nəticə necə əldə olunur?” sualı olduqca düşündürücüdür. Adətən, bu suala cavab ictimaiyyətə böyük əhəmiyyətli elmi tədbirlərdə məruzələr və onların müzakirəsi zamanı məlum olur.

Birinci, dərcetmə – məruzənin tezisləridir.

Növbəti mərhələdə tədqiqat dərindənəldikcə məruzə məqaləyə çevrilir və hər hansı bir tematik topluda və ya elmi jurnalda dərc olunur.

Birinci halda ideyanın tez yayılması daha çox diqqət çəkir, belə ki, tematik toplu faktiki olaraq, kollektiv monoqrafiyaya çevrilir və qrup şəklində tədqiqatçıların əldə etdikləri nəticələri özündə əks etdirir.

Növbəti mərhələ isə jurnalda dərc olunma və ya monoqrafiyanın buraxılması ilə yekunlaşır və bu mərhələnin bitməsi baş verir. Yaxşı monoqrafiya – bir neçə məqalələrin (elmi nəticələrin) mexaniki birləşməsindən ibarət deyildir, elmi nəticələri özündə əks etdirən əsərdir. Dərslinin yaradılmasında isə daha çox geniş yayılan və istifadə olunan, o cümlədən tədris prosesinə daxil edilən materiallara üstünlük verilir.

Beləliklə, elmi nəşrlərin təbii zənciri bundan ibarətdir: məruzələrin tezisləri; tematik toplular; monoqrafiyalar; dərslilər. Bu halda konfransların materialları, məqalələr toplusu, monoqrafiyalar, dərslilər, başqa sözlə, dərc olunanların əsas kütləsi (elm və texnikanın inkişafına yönəlmiş) inkar olunur. Konfransların materiallarına, yəni ideyaların ilk dəfə dərc olunduğu nəşrlərə daha çox əhəmiyyət verirlər.

Müasir dövrdə elmi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi proseslərini həyata keçirən inzibatçılar, əsasən, nəşr sayı və elmi jurnallarda istinad edilmələrindən istifadə edirlər. Bizim fikrimizcə, elmi işçilərin və kollektivlərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi çox ciddi ekspertizaların nəticəsi əsasında aparılmalı və elmi nəticələrin publik olaraq müzakirəsindən sonra həyata keçirilməlidir. Elmi jurnallarda dərc olunanlar və istinadların sayına görə hesablanan elmmetrik göstəricilər yalnız məlumat – yardımçı rolunu oynaya bilər. Məsələn, 1995-ci ildə fiziologiya və tibb üzrə Nobel mükafatı almış Ed Lyus çox az məqalə dərc etdirmiş və aşağı h–indeksə malik olmuşdur.

Nəticə

I. Modern ali məktəblərin məqsədi – öyrətmək deyil, öyrənmək olmalıdır.

II. Müasir universitetlərdə elmi fəaliyyət üç məqsəd naminə inkişaf edir: Araşdırma yolu ilə bilik istehsal olunur; Araşdırma tədris prosesində istifadə edilərək gələcək nəsilləri bilikli hazırlayır; Cəmiyyətin və xüsusulə də, əmək bazarının ehtiyacına uyğun keyfiyyətli kadr və ya mütəxisslər hazırlayır.

III. Professor özünün tədqiqatlarını tələbələrin ictimai müzakirəsinə təqdim etməsə, heç bir halda yaxşı lektor və ya müəllim ola bilməz.

IV. Müasir dövrdə elmi fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi proseslərini həyata keçirən inzibatçılar, əsasən, nəşr sayı və elmi jurnallarda istinad edilmələrindən istifadə edirlər. Elmi işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi çox ciddi ekspertizaların nəticəsi əsasında aparılmalı və elmi nəticələrin publik olaraq müzakirəsindən sonra həyata keçirilməlidir. Elmi jurnallarda dərc olunanlar və istinadların sayına görə hesablanan elmmetrik göstəricilər yalnız məlumat – yardımçı rolunu oynaya bilər.

V. Gənc alimlər özlərinin akademik karyerasının başlanğıcında belə bir fikri özləri üçün əsas qəbul edirlər ki, onların əsas vəzifəsi həqiqəti axtarmaq deyil, dərc olunmaq üçün hazırlaşmaq və daha çox dərc olunmaq – əsas məqsəddir. Bu isə onların peşə intizamına, keyfiyyət standartlarına və tədqiqatçı davranışlarına dərin şəkildə mənfi təsir göstərə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Мамедов З.Ф. (2019) Современный университет: новые вызовы и сложные задачи // Экономика и управление: проблемы, решения. 10, Volume 4(94) 2019. October, с. 110-117

2. Мамедов, З.Ф. (2018) Концептуальная дискуссия о формировании «треугольника знаний» в условиях вызовов современности: мировой опыт и реалии Азербайджана

// Экономический рост Республики Беларусь: Глобализация, инновационность, устойчивость. Материалы XI Международной научно-практической конференции / Минск: БГЭУ, 2018, с. 283-285

3. Mamedov Z.F. (2020). Rəqəmsal iqtisadiyyata keçid dönəmində universitetlərin yeni missiyası: çağırışlar və gözləntilər // International conference digital economy: modern challenges. Baku, UNEC-2020.

4. Mamedov Z.F. Mirzayev Mirza (2020). Reforming university finance: emerging trends, challenges and prospects// 55th International Scientific Conference on Economic and Social Development, Baku, Azerbaijan: 25 June 2020. Book of Proceedings, Vol. 2/4, pp. 697-708

5. Мамедов З.Ф. (2019). Universitetlərin elmi fəaliyyətində yeni trendlər: beynəlxalq təcrübə və UNEC reallığı // Universitetlərin elmi fəaliyyətində nələri bilmirik? Monoqrafiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2019

6. Мамедов З.Ф. (2019). Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatda universitetlər: UNEC təcrübəsi // UNEC və Türkiyə Universitetlərinin əməkdaşlıq istiqamətləri: mövcud vəziyyət və perspektivlər// Beynəlxalq konfrans – 14 noyabr 2018. Buraxılışa məsul redaktorlar – prof. Z. Məmmədov, doç. dr. Ferruh Tuzcuoğlu. Bakı: UNEC, 2019, 148 s.

7. Мəммədov Заһид. (2020). Universitetlərin elmi fəaliyyətində yeni trendlər: Beynəlxalq təcrübə və UNEC reallığı // UNEC-də elm ayılığı: məruzə və çıxışlar. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2020, s. 51-69

UDC 338.22

Current Trends in Business Transition to Carbon Neutrality under sustainable development and the Paris Climate Agreement

Sergei Mikhailovich Nikonov

doctor of economics sciences, professor

Moscow State University named after M.V.Lomonosov, Russia

nico.73@mail.ru

Sustainable development is a simple idea, where the main goal is to improve the quality of life of the population for the current generations and for the generations that will replace them. In the long-term regional strategy for low-carbon development of Russia until 2050, a balance of interests must be observed between three groups of stakeholders: society, business and government; balance of interests between social, environmental and economic factors of development.

Companies are now in a new environmental normality. Responsible production is moving from the categories of good taste rules, until recently, selectively characteristic of exclusively large business, into the economic category [1].

Huge fines accrued to companies in the last year, overlap the total payments for the entire period of the existence of Rosprirodnadzor, therefore, being environmentally friendly is becoming not only popular, but also economically profitable. As a result, we see how business is moving from educational projects in the field of ecology to billions of dollars in investments in the modernization of facilities, the construction of gas or water treatment facilities.

The tough actions of the authorities are accompanied by a growing demand from society for a comfortable environment, not in the future, but here and now, which is also reflected in the mood of investors. Global investment companies are ready to overpay for a high ESG rating (ecology, social development, corporate governance). Russian companies are forced to comply with international standards of "responsible business", otherwise they will lose the competition for capital, yielding to market players from other developing countries.

The cost of borrowing for companies that are ready to undergo an environmental and social audit is reduced by at least 10%, and sometimes by half. This directly affects the value of companies. If a company has a high ESG rating, then the debt burden decreases and the market value increases.

For companies from the extractive industries, the effect will be more noticeable, since their rates include a premium to the wider market, that is, investors take into account potential environmental risks, and this makes the debts of oil workers, coal miners and metallurgists more expensive and shares cheaper.

Productive forces and industrial relations, Russian companies are faced with a new challenge - the transition to ESG development strategy. ESG-factors (environmental, social, governance - environmental factor, social factor, factor of effective corporate governance) in the 21st century are developing exponentially. One of the green investment tools by specialists and experts [1, 4, 5] is “green bonds”, which differ from ordinary bonds in that funds are channeled into projects that, in addition to economic benefits, also pursue environmental ones. Today, the top three projects in which green bonds are invested are as follows:

- 1) renewable energy sources;
- 2) energy efficiency;
- 3) environmentally friendly transport [10].

Along with "green bonds", the following are now widely used:

- "blue bonds" to finance offshore projects;
- "Brown bonds" for projects in classically "dirty" sectors of the economy;
- natural bonds – to preserve biodiversity;
- carbon neutral bonds – to invest in projects that help achieve net zero emissions.

ESG – consists of three parameters, in accordance with which companies provide sustainable development management [7]. ESG criteria emerged as a response to environmental degradation, global warming, and increasing economic inequality between rich and poor countries, which created the basis for the development of new financial instruments.

Modern society began to impose additional requirements on the activities of companies and, in addition to financial statements, began to evaluate them in terms of investing in sustainable development. To be considered successful, a company must demonstrate not only sustainable growth in its financial performance, but also have a positive and recognizable brand. ESG support allows the company to improve its reputation and increase brand awareness [2].

ESG bond issues doubled in 2020. In 2019, there were issued in the world ESG - bonds in the amount of 350.0 billion dollars, and in 2020 already for 700.0 billion dollars [11]. But structurally, everything has changed. If green bonds were the clear leader in 2019, sustainable bonds came in second, and social bonds were in third. At the same time, the share of green bonds was 3 times higher than the share of social bonds and bonds related to sustainable development in the aggregate. In 2020, there was a sharp jump in the share of social bonds in the total portfolio of all bonds. The total share of social bonds almost equaled the share of green bonds, but bypassed the share of bonds related to sustainable development.

Environmental, social development and corporate governance issues have become important factors in making investment decisions, which responsible investors have begun to use on an ongoing basis when forming their portfolios [3]. In fact, ESG has become a kind of business philosophy that needs to be shared by all stakeholders, primarily shareholders and investors. If for some stakeholders the main criterion is positive cash flow, while for others the focus on ESG factors, then this can lead to too much difference in approaches to business development.

A well-thought-out ESG strategy helps the company in attracting and retaining competent employees, increasing staff motivation, and increasing labor productivity [8].

A 2018 scientific study showed that about 97 % of investors around the world conduct either an informal assessment of ESG indicators, or a structured and methodical analysis of non-financial data on companies that are potential investment targets. The number of such investors increased by

19 % in just a year, since in 2017 there were only 78 % of such investors. It is noteworthy that at the end of 2017, only 3 % of investors reported that they were not interested in ESG factors at all [9].

Investing on the basis of ESG criteria does not yet allow counting on fabulous profits and is aimed at a long-term strategy. Although funds, whose investment process is built around ESG, are actively gaining popularity. Globally, more than 20 trillion US dollars are managed using the ESG principle, which is one fourth of all assets held in trust [9].

Specialized ESG funds buy green paper, which allows the issuance of green bonds, through which to finance projects implemented for environmental purposes.

Compliance with ESG principles is assessed through the disclosure of relevant information in the company's public non-financial statements or through an assessment of the effectiveness of ESG by a rating agency. Rating agencies have developed their own ESG methodologies. At the same time, the ESG rating is not a credit rating (determining the level of creditworthiness), but is aimed mainly at identifying the company's commitment to responsible business conduct [6].

1,927 Companies around the world announce plans to achieve carbon neutrality. Investors began to divide the world's largest corporations into those who are able to earn their place in the "green" economy of the future, and those who risk being left in the "carbon" past. More than 90 % of S&P 500 companies publish non-financial statements. But this is no longer enough. More important to the market is that 40 % of the world's largest corporations do not yet have a carbon neutral agenda by 2050, according to a January poll by Fortune and Deloitte.

After the adoption at the end of October 2021 of the Strategy for the socio-economic development of the Russian Federation with a low level of greenhouse gas emissions until 2050 (approved by the Chairman of the Government of the Russian Federation M. Mishustin on October 29, 2021), we will of course talk about regional strategies for low-carbon development in Russia. The Regional Strategies will, of course, be based on the principles of sustainable development and on the Strategies for low-carbon development of enterprises doing business in the region. Taking into account the raw materials orientation of the country's economy and the slow reaction of domestic business to the global climate trend, Russian companies are even more at risk. And they risk leaving the investment radar if they fail to pick up on new trends quickly enough. The market today wants from issuers not abstract declarations or scattered facts of the ESG (ecology, social responsibility, corporate governance) agenda, but commitments to become carbon-neutral in the foreseeable future.

Carbon neutrality means that the company reduces its carbon dioxide emissions through renewable energy and technological improvements, and implements projects to absorb carbon dioxide or plant forests. The total number of companies in the world that have committed to zero greenhouse gas emissions has tripled since 2019 and exceeded 1,500, according to data from Data-Driven Enviro Lab and New Climate Institute at the end of 2020.

According to BCG, Russian companies have yet to develop and implement mechanisms, systems and standards for measuring their carbon footprint. Issuers with overseas listings are best aware of the dangers associated with shifts in investor sentiment.

The real threat of multibillion-dollar spending in connection with the introduction of the EU of cross-border carbon regulation, which is expected no later than 2023, has caused some administrative activity: the Committee on Climate Policy and Carbon Regulation was created in the RUIE, and the Expert Council on Sustainable Development under the Ministry of Economic Development was launched.

References

1. Bobylev S.N., Kiryushin P.A., Koshkina N.R. New priorities for the economy and green financing in the journal *Economic Revival of Russia*, vol. 67, no. 1, pp. 152-166. - 2021.
2. Vostrikova Ekaterina Olegovna, Meshkova Anna Pavlovna. ESG criteria in investment: foreign and domestic experience. *Financial journal*, 2020
3. We invest responsibly. What is ESG and which ESG funds to look for (January 12, 2020).

4. Nikonorov SM, Baraboshkina AV Management of the green financing system in China in the journal Economics of Sustainable Development, vol. 34, no. 2, p. 67-72. - 2018.

5. Nikonorov S.M., Papenov K.V., Krivichev A.I., Sitkina K.S. Problems of measuring the sustainability of the development of the Arctic region in the journal Moscow University Bulletin. Series 6: Economics, publishing house Publishing house Mosk. un-ta (M.), no. 4, p. 107-121. - 2019.

6. About ESG ratings. Expert RA. - 2021.

7. Polina Trifonova, Vitaly Gaidayev. Very good money. How the principles of ESG investing are taking root in Russia. Kommersant (March 5, 2021).

8. ESG strategy (environmental, social and governance issues): revitalization of companies. Corporate Governance (March 2, 2020).

9. Three whales. Why ESG investments are taking over the world by leaps and bounds. TKB Investment Partners (April 10, 2019).

10. Nikonorov S.M. To the "green" economy through "green" finance, bioeconomics and sustainable development in the journal Russian Political Science, no. 3, p. 12-15. - 2017.

11. Climate Bonds Initiative, 2021.

UOT 004.8

Süni intellekt texnologiyalarının inkişaf perspektivləri

Aidə Mübariz qızı Mustafayeva
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir dövlət Universiteti
aida.mustafayeva@mdu.edu.az

“Zəif insan özünü dünyaya uyğunlaşdırır, güclü insan dünyanı özünə uyğunlaşdırmağa çalışır. Buna görə də bütün tərəqqi güclü insandan asılıdır.”

Bernard Şou

Giriş

Hazırda dünya yeni global dəyişikliklər astanasındadır. Bunun da əsas səbəbi süni intellektin sürətlə inkişafıdır. Dördüncü sənaye inqilabının mühərriki hesab olunan süni intellekt (Sİ) *cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün bütün sahələrə nüfuz edir. Sİ geosiyasətdə mövcud olan ənənəvi “güc” anlayışının mahiyyətini dəyişir. Sİ dövrü – “zəiflərin yaxud da güclülərin zamanı” kimi də adlandırılır. Bu o deməkdir ki, “global güc və ya kiçik dövlət” anlayışları artıq arxa plana keçir. Sİ texnologiyaları sahəsində kim güclüdürsə – o da “böyükdür”, artıq ənənəvi başa düşülən maddi anlamlı hərbi/iqtisadi güc dövrü tarixdə qalıb.*

Bu gün müxtəlif sənayelərdən olan bir çox texnologiya və biznes liderləri mürəkkəb problemlərə həll yolları təqdim etməklə insan həyatını xeyli asanlaşdıran tətbiqlərin nə qədər böyük təsir göstərə biləcəyinin şahidi olur. Artıq danılmaz bir faktdır ki, hər birimiz bilərəkdən və ya bilməyərəkdən süni intellektin tətbiqlərindən faydalanırıq. Google xəritə və naviqasiya tətbiqləri, uzun aşkarlanması və tanınması, mətn tərcümə və redaktə sistemləri, çatbotlar, elektron ödənişlər, axtarış və tövsiyə alqoritmləri, onlayn reklamlar, şəbəkə, bank işi və maliyyə, İoT cihazları, təhlükəsizlik və nəzarət, elektron ticarət və s. artıq gündəlik istifadə etdiyimiz tətbiqlərdir. Qeyd olunan tətbiqlərdən bəllidir ki bu, göründüyü qədər sadə bir proses deyil. Onun əsasını ciddi nəzəriyyə, alqoritmlər və proqramlaşdırma təşkil edir.

Dünya Sİ sahəsi üzrə amansız rəqabətə şahidlik edir. ABŞ və Çin bu sahədə liderlik edir. Ekspertlərin təhlilinə əsasən süni intellekt bazarı 2024-cü ilə qədər 137,2 milyard dollara çatacağı proqnozlaşdırılır. Sözügedən proseslər fonunda son 2-3 ildə, demək olar ki, eyni vaxtlarda dünyanın

40-dan artıq ölkəsində Milli Süni İntellekt strategiyalarının qəbul edilməsinə başlanılıb [2-3]. Bu strategiyaların oxşar cəhətlərinə aşağıdakılar daxildir: hədəflərin səviyyəsi; ayrılan resursların həcmi; strategiyanın keyfiyyəti və dəqiqliyi; həyata keçirilməsinə nəzarət etmək imkanlarıdır. Məzmunca fərqli olmaqla, strategiyalarda Sİ siyasətinin müxtəlif aspektlərinə *elmi tədqiqat istiqamətləri və inkişafına, istedadlıların aşkarlanması layihələrinə, qabiliyyət yönümlü təhsil sistemində, rəqəmsal infrastrukturun problemlərinə* diqqət verilir.

Azərbaycanda da son dövrlərdə bu sahəyə diqqət artıb. Belə ki, ölkə prezidentinin sərəncamına əsasən rəqəmsal transformasiya üzrə hökumət strategiyası ilə yanaşı, süni intellekt üzrə strategiyanın hazırlanması ilə bağlı təkliflərin hazırlanmasına start verilib.

1. Süni intellekt nədir.

Süni İntellekt BİG DATA, **robototexnika və IoT** kimi müxtəlif inkişaf etməkdə olan texnologiyaların əsas komponenti olmaqla “maşına *insan davranışlarını imitasiya etmək və düşünmək üçün proqramlaşdırma və ya kodlaşdırmanı əhatə edən* (öz zəkaları ilə işləyə bilən alqoritmlər) *elm sahəsidir*”. Qərarlaşmış elmi biliklər sahəsi kimi süni intellekt XX əsrin ortalarında formalaşmasına baxmayaraq, bu sahənin tarixi çox qədimdir.

Tədqiqatçıların iddialarına görə “ağıllı maşın” anlayışına Yunan mifologiyasında rast gəlinəndi deyilir. Müasir anlamda süni intellekt texnologiyalarının xronoloji inkişaf tarixi aşağıdakı kimidir [1-5]: 1943-cü ildə Warren McCulloch və Walter Pitts süni neyronlar modelini təklif etdilər. Bir qədər sonra 1950-ci ildə Alan Turing “Kompüter maşınları və kəşfiyyat” məqaləsini nəşr edir və burada Turing Testi adı altında tanınan bir test təqdim edir. Həmin test maşının düşünmə qabiliyyətinə malik olub-olmadığını yoxlayaraq, maşınlarda zəkanın təyin edilməsi üçün istifadə olunur; 1956-cı ildə Dartmut kollecində keçirilən seminarda amerikalı alim Con Makkarti tərəfindən ilk dəfə olaraq “süni intellekt” termini təklif edilmişdir. Con Makkarti süni intellektin “atası” kimi də tanınır; 1972-ci ildə Yaponiyada ilk tam miqyaslı ağıllı insanabənzər WABOT1 robotu yaradıldı; 1980-ci ildə süni intellekt ekspert sistemlərinin yaradılmasına təkan verdi. Bu sistemlər mürəkkəb məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulmuş kompüter proqramlarıdır; 1997-ci ildə IBM şirkəti tərəfindən işlənmiş Deep Blue şahmat superkompüterini o zaman şahmat üzrə dünya çempionu olan Harri Kasparovu məğlub etdi və şahmat üzrə dünya çempionunu məğlub edən ilk kompüter olduğunu tarixə yazdı; 2006-cı ildən internet nəhəngləri süni intellekt texnologiyalarına inteqrasiya etməyə başladı; 2010-cu ildən indiyənədək Apple, Google və Yandex kimi şirkətlər maşın öyrənməsindən fəal şəkildə istifadə edir. Naviqasiya xidmətləri artıq nəinki ən qısa və ya mümkün sayılan marşrutları göstərir, həm də yol sıxlığını proqnozlaşdırır.

2. Süni intellektin elmi tədqiqat istiqamətləri

Qeyd olunan xronologiya üzrə süni intellektin inkişaf tarixini şərti olaraq 3 mərhələyə ayırmaq olar :

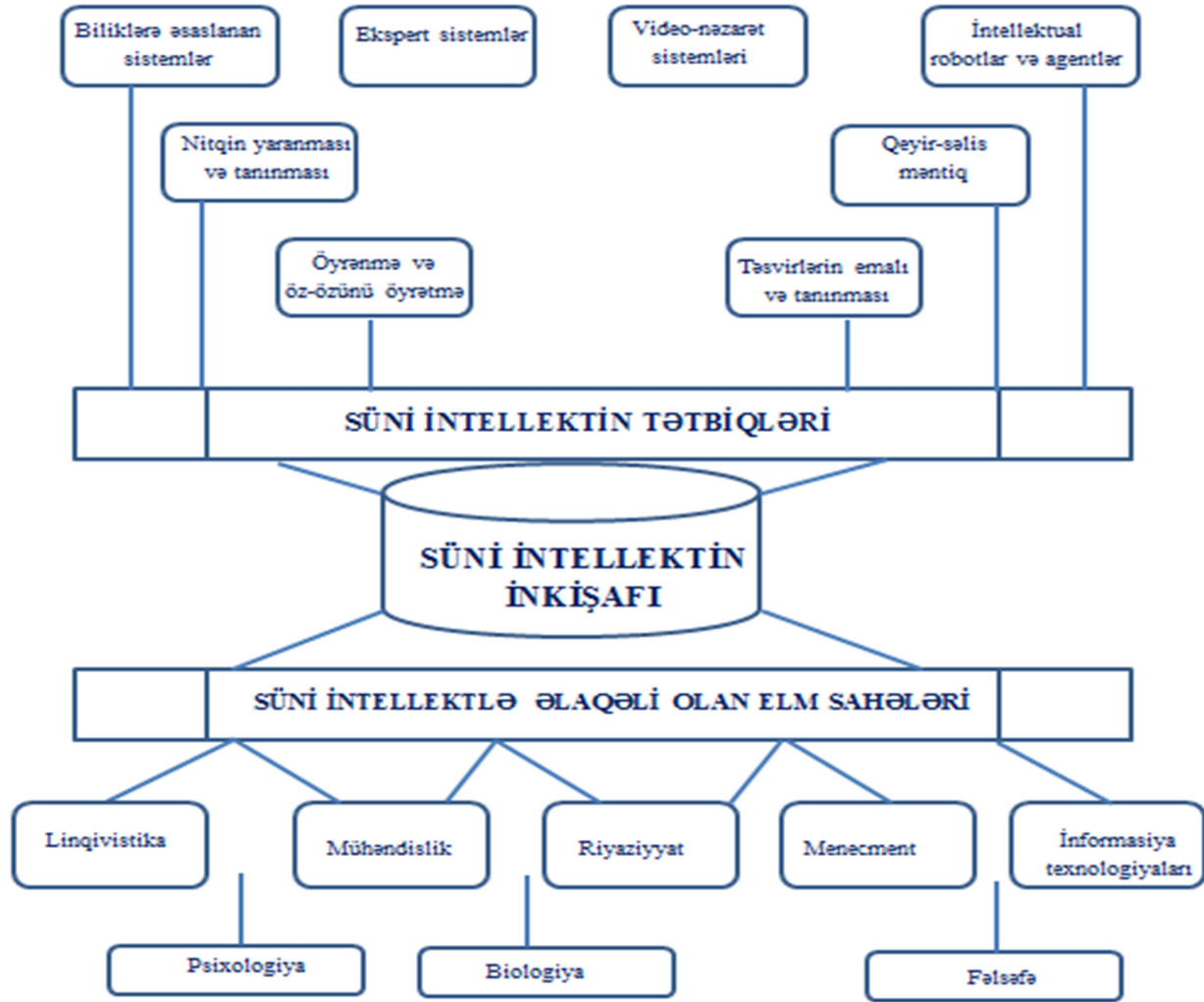
1. 1943-1970-ci illər – Neyron şəbəkə mərhələsi;
2. 1980-2006-cı illər – Maşın öyrənməsi mərhələsi;
3. 2010-cı ildən indiyənədək – Dərin öyrənmə mərhələsi.

Hər 3 mərhələdə süni intellektin əsas tədqiqat istiqamətləri aşağıdakılardır:

- biliklərə əsaslanan sistemlərin hazırlanması istiqaməti;
- nitqin yaranması və tanınması;
- öyrətmə və öz-özünə öyrənmə;
- təsvirlərin emalı və tanınması;
- vizual informasiyanın emalı;
- intellektual robotlar istiqaməti.

3. Süni intellektin inkişafını dəstəkləyən komponentlər

Süni intellektin inkişafını dəstəkləyən komponentlər şək. 1-də təsvir olunmuşdur. Şəkildən görüldüyü kimi, süni intellekt tətbiqlərinin inkişafı linqvistik, mühəndis, riyaziyyat, menecment və informasiya texnologiyaları kimi elm sahələri ilə bir başa əlaqəlidir. Bu o deməkdir ki, bu sahənin mütəxəssisləri fundamental elmlərlə yanaşı, müasir proqramlaşdırma dilləri, alqoritmik təsvirlər, DATA analitikası üzrə yüksək dərəcəli peşəkarlar olmalıdırlar [3-4].

Şəkl. 1. Süni intellektin inkişafını dəstəkləyən komponentlər

4. Süni intellektin növləri

Funksional imkanlarına görə süni intellektin şərti olaraq aşağıdakı növləri mövcuddur:

Zəif Sİ sistemləri – xüsusi tapşırığı yerinə yetirməyə qadir olan süni intellekt növüdür. Süni intellekt dünyasında ən çox yayılmış və hazırda mövcuddur. Zəif süni intellekt öz sahəsindən və ya məhdudiyətlərindən kənara çıxma bilməz, çünki o, yalnız bir xüsusi tapşırıq üçün hazırlanır. Buna görə də onu zəif Sİ deyilir. Məsələn, Google Assistant, Google Translate, Siri, Cortana və ya Alexa, çatbot və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Zəif süni intellekt hədəflərindən kənara çıxarsa, gözlənilməz şəkildə uğursuz ola bilər.

Ümumi Sİ sistemləri – insan kimi istənilən intellektual tapşırığı səmərəli şəkildə yerinə yetirə bilən bir zəka növüdür. Bu tip süni intellektin arxasında daha ağıllı və özbaşına insan kimi düşünə bilən sistem yaratmaq ideyası var. Hazırda, ümumi süni intellektə daxil ola biləcək və insan qədər mükəmməl istənilən vəzifəni yerinə yetirə biləcək belə bir sistem yoxdur. Dünya miqyasında tədqiqatçılar **ümumi** süni intellektə malik maşınların hazırlanması üçün tədqiqatlar aparırlar.

Güclü Sİ sistemləri – maşınların insan intellektini üstələyə biləcəyi və idrak xüsusiyyətləri ilə insandan daha yaxşı istənilən işi yerinə yetirə bilən sistemlərin İntellekt səviyyəsidir. Bu, ümumi süni intellektin nəticəsi kimi formalaşma bilər. Güclü Sİ-in bəzi əsas xüsusiyyətlərinə düşünmək, mühakimə yürütmək, planlaşdırmaq, öyrənmək və müstəqil ünsiyyət qurmaq bacarığı daxildir. Güclü Sİ hələ də süni intellektin hipotetik konsepsiyasıdır. Belə sistemlərin real olaraq inkişafı hələ də dünyanı dəyişən vəzifədir.

5. Süni intellektlə bağlı risklər

Tədqiqatçıların əksəriyyətinin fikrincə, süni intellektlə bağlı bir neçə risklər mövcuddur: məxfiliyin pozulması; .avtonom silahlar; işsizlik, süni intellekt terrorizmi, süni intellektin qərəzliliyi.

6. Süni intellektin üstün və çatışmayan cəhətləri

Süni intellektin üstün cəhətləri aşağıdakılardır:

- Daha az xəta ilə yüksək dəqiqlik. Sİ maşınları və ya sistemləri əvvəlcədən təcrübə və ya məlumat əsasında qərarlar qəbul etdiyi üçün daha az səhvlərə və yüksək dəqiqliyə meyllidirlər.

- Risklərin azaldılması. Süni intellekt maşınları bombanın zərərsizləşdirilməsi, okean dibinin tədqiqi, insanın harada işə götürülməsi riskli ola bilər kimi vəziyyətlərdə faydalı ola bilər.

- 24/7 dəstək. İnsanlardan fərqli olaraq, süni intellekt proqramı fasiləsiz işləyir. məs. müxtəlif veb-saytları fasiləsiz dəstəkləyən çatbotlar və arayış mərkəzləri.

- Çevik qərar qəbulu və sürətlilik. İnsanlardan fərqli olaraq, maşın qərar qəbulunu və hərəkətlərin yerinə yetirilməsini daha sürətli icra edir. Qərar qəbul edərkən, maşın proqramlaşdırıldığı üzrə işləyir, bir çox amilləri təhlil edir və nəticələri daha sürətli verir.

- Gündəlik tətbiqlər. Hər birimiz gündəlik fəaliyyətimizdə mobil qurğulardan və internetdən asılıyıq. Biz müxtəlif süni intellekt texnologiyaları vasitəsi ilə **Google map**, Google Assistant, **Alexa**, **Apple Siri**, **Cortana**, Avtomatik Dost Tagging Təklifi, Chatbot (Onlayn müştəri dəstəyi), Google Tərcümə. və s. kimi bir neçə tətbiqdən istifadə edirik.

Süni intellektin çatışmayan cəhətləri isə aşağıdakılardır:

-Yüksək istehsal dəyəri. Texnoloji dünyada yaşadığımızı görə müasir cəmiyyətə şərtsiz uyğunlaşmağımız. Kompüterlərin də ən son tələblərə cavab vermələri üçün vaxtaşırı proqram və aparat təminatları yenilənməlidir. Beləliklə, süni intellektin də təmirə və texniki xidmətə ehtiyacı var, bu da çox xərc tələb edir.

- Standart düşünmə qabiliyyəti. Süni intellektlə daha ağıllı maşınlar hazırlansa da, onların öyrədildiyi və ya proqramlaşdırıldığı işi görəcəkdir.

- Texnologiyadan asılılığın artması. Texnologiyanın artması ilə insanlar cihazlardan daha çox asılı olur və buna görə də zehni qabiliyyətlərini itirirlər.

- Yaradıcılıq qabiliyyətinin olmaması. Süni intellektin ən böyük çatışmazlığı yaradıcılıq qabiliyyətlərinin olmamasıdır. Süni intellekt əvvəlcədən yüklənmiş ilkin informasiya və təcrübəyə əsasən öyrənə bilər, lakin insanlar kimi yaradıcı ola bilməz.

- İnsanın iştirakı olmadan təkmilləşə bilməməsi. Eyni vəzifəni təkrar-təkrar yerinə yetirə bilər, lakin həmin vəzifələrin müəyyən təkmilləşməsi tələb olunarsa, insan mütləq əmrləri dəyişdirməli olacaq.

7. Süni intellektin inkişaf perspektivləri

Cəmiyyətin davamlı inkişafında süni intellekt inkişaf perspektivləri bütün fəaliyyət sahələri üzrə nəzərə alınır (şək. 2).

Astronomiya. Kosmik ekspedisiyalar və kəşflər ardıcıl olaraq böyük ölçülü məlumatların araşdırılmasını tələb edir. Süni intellekt və maşın öyrənməsi BİG DATA ilə işləmək və ölçmək üçün ən yaxşı yanaşmadır.

Səhiyyə. Səhiyyədə diaqnozun qoyulmasında həkimlərə kömək edir, xəstələri vəziyyətlərinin pisləşməsi barədə məlumatlandırır ki, ilk tibbi yardım vaxtında göstərsin.

Bank və maliyyə. Bank və maliyyə sahəsində müştəri xidməti, investisiya, fırıldaqılıqdan qorunma və s. kimi proseslər üçün istifadə edilir. Adi bir əməliyyat etdikdə banklardan aldığımız avtomatik e-poçtlar sadəcə bir nümunədir. Həmin Sİ hesabımızı izləyir və hər hansı potensial fırıldaqılla bağlı bizi xəbərdar etməyə çalışır.

IoT cihazları. Süni intellektin başqa bir məşhur nümunəsi ağıllı ev cihazlarıdır. Layihələndirilən ağıllı ev cihazlarının əksəriyyəti insan vərdişlərini öyrənmək üçün süni intellektdən istifadə edir və topladığı təcrübəni mümkün qədər qüsursuz etmək üçün parametrləri avtomatik dəyişir.

Şək. 2. Süni intellektin inkişaf perspektivləri

Kibertəhlükəsizlik. Süni intellekt veb resursların və tətbiqlərin mühafizəsi sahəsində ətraf mühiti və orada baş verən hadisələri təhlil edir, təhlükələri tanıyır və onların aradan qaldırılması üçün lazımi tədbirlər görür. Öz-özünə öyrənən süni intellekt alətləri sayt müdafiəçilərinin işini optimallaşdırır: sistem ekspertlərin hərəkətlərini kopyalayır, sonra isə yığılmış biliklər bazası əsasında tətbiqləri sınaqdan keçirir, zəiflikləri tapır və istismar üçün yoxlayır. Bundan sonra maşın kəşfiyyatının özü mühafizə sistemlərini elə konfigurasiya edir ki, zərərli trafik bloklansın və proqram funksiyalarına çıxışı olmasın və təhlükəsiz məzmun maneəsiz keçsin.

Sosial media. Sosial medianın yaranması dünyaya böyük söz azadlığı ilə yeni bir hekayə verdi. Baxmayaraq ki, bu, kibər zorakılıq, kibercinayətkarlıq və dildən sui-istifadə kimi müəyyən sosial bəlalara gətirdi. Bir neçə sosial media tətbiqi bu problemləri həll etmək üçün süni intellektdən istifadə edir, eyni zamanda istifadəçilərə digər pozitiv emodjilər təqdim edir. Süni intellektin mükəmməl nümunəsi olan sosial şəbəkə, hətta istifadəçinin oxşar məzmunun hansı məzmunu bəyəndiyini və tövsiyə etdiyini anlamaq bilər. Üzün tanınması sosial media profillərində də istifadə olunur və istifadəçilərə avtomatik təkliflər vasitəsilə dostlarını etiketləməyə kömək edir. Ağıllı filtrlər spam və arzuolunmaz mesajları tanıya və onları avtomatik filtrləyə bilər. İstifadəçilər ağıllı cavablardan da istifadə edə bilərlər.

Türizm və nəqliyyat. Süni intellekt turizm sənayesində çox uğurla tətbiq olunur. Süni intellekt səyahətin təşkilindən tutmuş, otellərin, reyslərin və ən yaxşı marşrutların müştərilərinə təkliflərinə qədər müxtəlif funksiyaları yerinə yetirməyə qadirdir. Turizm sənayesində daha yaxşı və daha sürətli cavabların verilməsi üçün chat botlarından istifadə edilir.

Oyun və əyləncə. Süni intellektli maşınlar şahmat kimi strateji oyunlar oynaya bilər, burada maşın böyük sayda mümkün vəziyyətləri düşünməlidir. Hazırda gündəlik həyatımızda Netflix və ya Amazon kimi süni intellekt əsaslı tətbiqlərdən istifadə edilir.

Robototexnika. Robot texnikasında süni intellektin rolu danılmazdır. Bir qayda olaraq, adi robotlar bir sıra təkrarlanan funksiyaları yerinə yetirə biləcək şəkildə proqramlaşdırılmışdır. Lakin süni intellekt vasitəsi ilə əvvəlcədən proqramlaşdırılmayan və təcrübəsinə əsaslanaraq funksiyaları yerinə yetirə biləcək ağıllı robotlar yaradıla bilər. Robot texnikası sahəsində süni intellektin ən parlaq nümunəsi insanabənzər robotlardır. Bu yaxınlarda insanlar kimi danışmaq və hərəkət edə biləcək Erica və Sofiya adlı ağıllı humanoid robotlar hazırlanmışdır.

Kənd təsərrüfatı. Kənd təsərrüfatı elə bir sahədir ki, burada ən yaxşı nəticələrə nail olmaq üçün müxtəlif resurslar, işçi qüvvəsi, maliyyə və vaxt tələb olunur. Kənd təsərrüfatında süni intellektin imkanları özünü kənd təsərrüfatı robotlarında, bərk maddələrin və məhsulların monitorinqində, həmçinin proqnozlaşdırıcı təhlildə büruzə verir. Bu da kənd təsərrüfatında fermerlərə çox faydalı ola bilər.

Elektron ticarət. Süni intellekt alqoritmləri daha çox fərdiləşdirilmiş fikir vermək üçün və əsaslı bizneslərə lazımi həyati impuls verdi. Bir çox mənbələrə görə, onun istifadəsi satışları əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdı və həmçinin uzunmüddətli istehlakçı əlaqələrinin inkişafına kömək etdi. Beləliklə, təşkilatlar təcili məlumat toplamaq və müştəri mərkəzli təcrübə yaratmaq üçün satınalmaları proqnozlaşdırmaq üçün chatbotları yerləşdirmək üçün süni intellektdən istifadə edirlər.

Təhsil. Süni İntellekt müxtəlif vəziyyətlər üçün tədris və öyrənmə üçün yeni həllər hazırlayır. Hazırda süni intellekt müxtəlif ölkələrdə müxtəlif məktəblər və kolleclər tərəfindən istifadə olunur. Təhsildə süni intellekt müəllimlərə, tələbələrə, valideynlərə və əlbəttə ki, təhsil müəssisələrinə də təhsilə baxmaq üçün tamamilə yeni bir perspektiv verdi. *Təhsildə süni intellekt insan müəllimləri əvəz edəcək bir müəllim kimi humanoid robotlar haqqında deyil, müəllimlərə və tələbələrə kömək etmək və təhsil sistemini daha yaxşı və effektiv etmək üçün kompüter intellektindən istifadə etməkdir.* Gələcəkdə təhsil sistemində gələcəyin təhsil təcrübəsini formalaşdıracaq çoxlu Sİ alətləri olacaq.

Nəticə və təkliflər

Süni intellekt, şübhəsiz ki, trend olan və inkişaf edən bir texnologiyadır. Öz ərazi bütövlüyünü bərpa etmiş ölkəmiz qarşısında yüksək texnologiyalar sahəsində də dünyada periferiyada deyil, lider mövqelərdə dayanmaq hədəfi dayanır. Bu çətin vəzifənin uğurla yerinə yetirilməsi üçün dövlət, elm, təhsil və sənaye sektorları xüsusi missiya daşıyırlar və əminliklə demək olar ki, onlar arasında səmərəli əməkdaşlıq və məqsədyönlü iş sayəsində ölkəmiz süni intellekt sahəsində liderlər qrupuna daxil olacaq və bu sahədə də innovasiyaların əsas mərkəzlərindən birinə çevriləcək. Beləliklə, qeyd olunan sahələr üzrə süni intellektin inkişaf perspektivlərini sürətləndirmək üçün aşağıdakı problemlərin həlli vacibdir:

1. Hazırda e-hökumətin inkişafı və rəqəmsallaşdırma strategiyası çərçivəsində bir sıra süni intellekt əsaslı tətbiqlərin işlənməsi həyata keçirilir. Bu məqsədlə süni intellekt mühəndisliyi üzrə ixtisaslı kadrlarla təminat səviyyəsinin artırılması istiqamətinə xüsusi diqqətin verilməsi.

2. Sİ sahəsində problemlərin həlli üçün tələb olunan texniki vasitələrin və məlumatların əlçatanlığının artırılması;

3. Süni intellektin inkişafını təmin etmək məqsədilə elmi-tədqiqatların dəstəklənməsi və vahid elektron “Süni intellekt” mərkəzinin yaradılması.

4. Sİ proqramlarının layihələndirilməsi və müasir dövrdə onun inkişafı.

5. Sİ sahəsində texnologiyalardan istifadənin maarifləndirmənin gücləndirilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev R.Ə., Cəfərov S.M., Babayev M.C., Hüseynov B.Q. İntellektual sistemlərin qurulma prinsipləri və layihələndirilməsi. Bakı: Nərgiz, 2005, 368 s.

2. Косоруков А.А. Технологии искусственного интеллекта в современном государственном управлении // Социодинамика. 2019, № 5, с. 43–58

3. Самсонович О.О., Фокина Е.А. Искусственный интеллект - новые реалии // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2018, № 5, с. 257–263.

4. Ponkin I.V., Redkina A.I. Artificial Intelligence from the Point of View of Law. Vestnik RUDN. Seriya: Yuridicheskie nauki = RUDN Journal of Law, 2018, vol. 22, no. 1, pp. 91–109

5. Hallevy G. Liability for Crimes Involving Artificial Intelligence Systems. Dordrecht, Springer, 2015, 262 p.

UDC 371; 378; 330.341:316.4; 330.35:316.4

The importance of higher education to meet sustainable development goal 4 (Quality Education)

Paulo Pereira

PhD, professor

Mykolas Romeris University, Lithuania

pereiraub@gmail.com

Sustainable development goals (SDG's) are the next challenge that current generation need to meet. This is special important in a world with crucial challenges ahead such as climate change and biodiversity loss [1]. COVID-19 pandemic outbreak just came to show how vulnerable we are in a globalized world and how this interdependence can be an advantage (e.g., scientific knowledge exchange) and negative (e.g., virus spread).

The United Nations (UN) in 2015 created 17 SDG's to be meet by 2030 and aim to restore a world in crises, full of inequalities that is developing at different velocities.

The pressures end poverty (Goal 1 – No Poverty) and reduce hunger (Goal 2 – Zero Hunger) are affecting dramatically the ecosystems (Goal 13 – Climate Action, 14 – Life Bellow Water and 15 – Life on Land) since more resources are needed to feed a growing population with growing consuming habits.

Also, the economic growth (Goal 8 – Decent Work and Economic Growth), induce pressures on energy consumption and has important trade-offs with Goal 12 (Responsible Consumption and Production).

To reduce the trade-offs between goals, education and knowledge development is essential. Throughout the times, societal advances were boosted by education and scientific knowledge. Therefore, it is key to support to develop strong educations systems to support a society in crisis. Goal 4 (Quality Education) it is essential to achieve all the other goals. In this context, higher education assumes a vital responsibility. Goal 4 aims to “*Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all*” [2].

Goal 4 have 10 targets to be meet. Out of these targets 7 are directly related to High institution performances [2, 3].

- 4.3. “*By 2030, ensure equal access for all women and men to affordable and quality technical, vocational and tertiary education, including university* [2, 3].”;

- 4.4. “*By 2030, substantially increase the number of youth and adults who have relevant skills, including technical and vocational skills, for employment, decent jobs and entrepreneurship* [2, 3].”;

- 4.5. “*By 2030, eliminate gender disparities in education and ensure equal access to all levels of education and vocational training for the vulnerable, including persons with disabilities, indigenous peoples and children in vulnerable situations* [2, 3].”;

- 4.7. *By 2030, ensure that all learners acquire the knowledge and skills needed to promote sustainable development, including, among others, through education for sustainable development and sustainable lifestyles, human rights, gender equality, promotion of a culture of peace and nonviolence, global citizenship and appreciation of cultural diversity and of culture's contribution to sustainable development.”*; 4a. “*Build and upgrade education facilities that are child, disability and gender sensitive and provide safe, non-violent, inclusive and effective learning environments for all* [2, 3].”;

- 4b. “*By 2020, substantially expand globally the number of scholarships available to developing countries, in particular least developed countries, small island developing States and African countries, for enrolment in higher education, including vocational training and information and communications technology, technical, engineering and scientific programmes, in developed countries and other developing countries.* [2, 3]”;

- 4c. “By 2030, substantially increase the supply of qualified teachers, including through international cooperation for teacher training in developing countries, especially least developed countries and small island developing States. [2, 3]”.

For instance, the number of females is increasing since 1980 (Target 4.3). Also, it has created numerous opportunities for the students to find better jobs (Target 4.4). The countries that have an established higher education system have a higher gender equality and human rights defence (Target 4.4). Higher education’s promote inclusive environment for minorities and sensitive groups (Target 4.4) and to essential to create life longing programs and opportunities for grants (Target 4a and b). Finally, High Institutions are where future teachers are formed and develop their skills (Target 4c) [3, 4].

The impact of Goal 4 on the other sustainable development goals is also highly relevant. This is mainly visible at Research level, Education, Management and Governance and Leadership. For instance, Research is key to for knowledge development and innovation and this has a positive implication in all SDG’s. Education is key also essential to create a “sustainability mindset” and mobilize students for action and this will support the achievement on all SDGs. The way how higher educations are managed is also essential for a sustainable future. For example, the inclusion of SDG’s in universities policies and management is a fundamental step for the institution culture. Some examples are bellow [3]:

- Consume fair trade products (Goal 1 – No poverty);
- Invest in renewable energies (Goal 7 – Affordable and clean energy);
- Develop an ecological campus (Goal 11 – Sustainable cities and communities)
- Reduce water consumption (Goal 12 – Responsible Consumption and Production);
- Promote the use of public transports and bicycle (Goal 13 – Climate Action)
- Increase the forest area at the campus (Goal 15 – Life on Land)

Finally, higher education institutions need to be leaders in building bridges and dialogue among the different actors and be committed and create leaders for the next generation [3].

References

1. Pereira, P. (2021) Agriculture land degradation and ecosystem services loss in a changing environment. International Workshop on Geography and Sustainability 2021. Theme: Geography of the Anthropocene: Transforming our world for sustainable development. 23-24 November, 2021, Beijing, China.
2. UN (2015) Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development. A/RES/70/1.
3. Žalėnienė, I., Pereira, P. (2021) Higher Education For Sustainability: A Global Perspective. *Geography and Sustainability* 2, 99.106.
4. Martins, M.H., Borges, M.L., Goncalves, T. (2018) Attitudes towards inclusion in higher education in a Portuguese university. *International Journal of Inclusive Education* 22, 527-542.

UDC 332.1

Clustering in Europe: experience and perspectives for Ukraine

Oleksandr Fedirko

*doctor of sciences in economics, associate professor
Kyiv National Economic University named after V.Hetman, Ukraine
fedirko.oleksandr@kneu.edu.ua*

According to M. Porter, clusters are “geographic concentrations of interconnected companies and institutions in a particular field” [5]. Clusters include not only suppliers of components,

equipment or providers of specialized infrastructure, but also governmental institutions, universities, standards-setting agencies or trade associations, providing specialized training, consultation, research and technical support [5].

Clusters' economic importance can hardly be overestimated. According to European Panorama of Clusters and Industrial Change almost three thousand regional industrial clusters have been identified in Europe within the 51 industrial sectors. Clusters provide employments for 61.8 million people in Europe, which makes up almost a quarter of total employment [2, p. 5.]. The productivity of almost 200 high-performing clusters is 2,4 times higher, than the average productivity across the European states, which can be explained by the high demand for the qualified experts in the specialised areas, as well as the corresponding wages thereof.

Cluster identification in Ukraine was performed on the basis of methods, developed by the US National Bureau of Economic Research [1, p. 1–38], the EU-adapted approaches of the Stockholm School of Economics, the Centre for Strategy and Competitiveness [3; 4], further improved by the European Observatory for Clusters and Industrial Change [2]. Using the data of the State Statistics Service of Ukraine, we selected 33 types of economic activity, the potential of local clustering of which was assessed in the regional dimension in terms of employment.

The selection of economic indicators for cluster identification was carried out according to the criterion of data availability for the subtypes of economic activity at regional level. As a result, a matrix of initial data was obtained for 24 regions of Ukraine and the city of Kyiv across 33 types of economic activity.

In order to determine the relative level of territorial concentration of economic activities, the location quotient is used, calculated by the formula:

$$LQ = EMP_{ri} / EMP_{ni} ,$$

where LQ – location quotient;

EMP_{ri} – the average number of full-time employees in the sector i , $i \in (1;33)$ in the region r , $r \in (1; 25)$;

EMP_{ni} – the average number of full-time employees in the sector i , $i \in (1;35)$ in the country as a whole.

Ranking of the matrix of 825 observations (33 types of economic activity in 24 regions of Ukraine and the city of Kyiv) based on the principle of reducing the location quotient, allowed to determine 20 % of the most localized types of economic activity across the abovementioned regions of Ukraine. This led to the choice of 165 cases with a location quotient exceeding 1.25. According to the methodology of the European Cluster Observatory, such regions were awarded one star by the criterion of “specialization”, which indicates the likelihood of strong sectoral clusters emergence.

It is obvious that a high share of employment within certain economic sectors is a necessary but not sufficient condition for the formation of clusters. Therefore, at the next stage, the selected ‘potential clusters’ are tested for three other localization criteria. Additional ‘cluster stars’ are awarded if the region falls into the top 20 % of the regions of Ukraine according to each of the three following criteria [4, p. 7-8]:

- *absolute size*, which is assessed as the number of full-time employees of a certain type of economic activity in the region (criterion used to capture the process of accumulation of critical mass of labour resources);

- *productivity*, which is assessed by the level of average monthly wages of full-time employees in regional clusters (criterion used to capture the quality of cluster development, as wages are closely correlated with the overall level of productivity);

- *dynamism*, which is assessed via the average annual employment growth in the regional cluster over a three-year period of time (criterion used to capture the cluster evolution stage).

In the second phase of the cluster analysis, all 825 observations were ranked according to each of the three criteria, and 20 % of the sectoral clusters with the highest scores were compared with the initial 165 potential clusters. As a result, 57 two-star clusters were identified, of which 31 –

– by the criterion of absolute size, 15 – by the criterion of productivity and 11 – by the criterion of dynamism (Table 1). In addition, 38 three-star clusters and 11 four-star clusters were identified.

Thus, 35 % of potential regional clusters (66 out of 165) identified within Ukraine meet at least two potential localization criteria. At the same time, most ‘two-star’ clusters in 2016 were identified by the criterion of absolute size. At the same time, the number of "two-star" clusters, defined by the criteria of productivity (wage level) and dynamism (average annual employment growth), is 2-3 times less in comparison to the latter. Thus, the process of clustering in the economy of Ukraine is characterized by local concentration of labour resources, but it is not always accompanied by an increase in productivity and wages. In addition, high dynamics of employment growth in local clusters is also quite rare. At the same time, the EU experience shows a higher level of income of workers in clustered sectors, compared to the average wage in the economy of the EU. Therefore, effective process of clustering should not only contribute to employment growth, but also be accompanied by an increase in productivity and competitiveness of local economic systems.

Table 1

Clusters categorization against identification criteria

Criteria	«Absolute size»	«Productivity»	«Dynamism»	TOTAL
Number of clusters				
Number of one-star clusters	–	–	–	165
Number of two-star clusters	31	15	11	57
Number of three-star clusters	26		–	38
	–	4		
	8	–	8	
Number of four-star clusters	11	11	11	11

Source: calculated by the author, based on [6].

Analysis of the ‘three-star’ clusters’ geography in Ukraine proves, that the undisputed leadership belongs to the capital region – the city of Kyiv, where the necessary conditions for the development of six service (professional and scientific services; real estate services; administrative support services; wholesale and retail trade; other services; construction) and one industrial high-tech cluster (pharmaceuticals) exist. No less impressive was the cluster "breakthrough" of the Odessa region with its mainly service specialization: warehousing and ancillary activities in the field of transport; real estate services; creativity, art and entertainment; other services; manufacture of wood products, paper production and printing.

The stronghold of industrial clustering was made up by the traditional industrial regions of the country, namely: Donetsk region (mining and quarrying; furniture production; supply of electricity, gas, steam and air conditioning), Dnepropetrovsk region (metallurgical production; production of finished metal products; mining and quarrying), Zaporizhia region (manufacture of electrical equipment; metallurgical production; manufacture of fabricated metal goods; manufacture of computers, electronic and optical products), Mykolaiv region (manufacture of machinery and equipment; manufacture of furniture, repair and installation of machinery and equipment) and Kyiv region (production of rubber and plastic products, other non-metallic mineral products, manufacture of wood products, paper production and printing activities).

The strongest four-star regional clusters, as expected, were found in the city of Kyiv (finance and insurance; ICT; accommodation and catering), which once again emphasizes the creative and service specialization of Kyiv as the European capital. Leading four-star clusters were also identified in Kyiv region (pharmaceuticals; wholesale and retail trade) and Donetsk region (metallurgical production and production of finished metal goods; production of machinery and equipment).

References

1. Delgado M., Porter M.E., Stern S. Defining clusters of related industries // Journal of Economic Geography, 2016, Vol. 16, No. 1, pp. 1–38
2. Hollanders H., Merkelbach I. Performance of strong clusters across 51 sectors and the role of firm size in driving specialization. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020, 90 p.
3. Ketels C., Protsiv S. European Cluster Panorama 2014. Stockholm: Centre for Strategy and Competitiveness, Stockholm School of Economics, 2014, 69 p.
4. Ketels C., Protsiv S. European Cluster Panorama 2016. Stockholm: Centre for Strategy and Competitiveness, Stockholm School of Economics, 2016, 68 p.
5. Porter M.E. Clusters and the New Economics of Competition // Harvard Business Review, November-December 1998. URL: <https://hbr.org/1998/11/clusters-and-the-new-economics-of-competition>.
6. Статистичний бюлетень "Соціально-економічне становище регіону" [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. Статистичні дані. Київ, 2017. URL: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/soc_ek_reg/01_2017/

TƏHSİL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT 621.01

Qlobal Bakı Forumu: qlobal COVID-19 və qlobal münaqişələrdə qaliblik Yolu Birlilik+Sülhdür

Rəna Rza qızı Mirzəzadə
tarix elmləri doktoru, professor
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
mirrena54@yahoo.com

“Münaqişə bitib və yenidənqurma başlayıb...”

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakı VIII Qlobal Forumda çıxışından

“Kimsə təkbaşına dünyanı udmaz!”

Nizami Gəncəvi

XXI əsr Azərbaycanı öz inkişafının ən yeni mərhələsinə – bütün sahələri əhatə edən çoxistiqamətli və dayanıqlı islahatlar yoluna qədəm qoydu. “Tərəqqi, təkamül və yeni şəraitə uyğunlaşma” paradiqmalı islahatlar xətti bütün sahələri əhatə edən çoxşaxəli və dinamikdir. Bu məhz daxili ictimai-siyasi sabitlik, iqtisadi uğurların şərti olub, ölkədə milli inkişaf xəttinin təminatıdır. Qeyd edək ki, xalq-hakimiyyət, dövlət-ordu birliyi hər dövltədə ictimai-siyasi sabitliyin və təhlükəsizlik amilinin əsas şərtidir. Bu şərtə siyasi-hərbi-iqtisadi məsələlərlə bəhəm insan sağlamlığı amili də təhlükəsizlik kontekstidir. Bu birlikdə də vacib olan xalqın önündə gedən güclü, iradəli Lider və dövlətin xalqına qayğısı da önəmli faktordur.

Prezident İlham Əliyev siyasətində xalqın rifahı, sosial həyatı Azərbaycanın milli maraqları və mənafeyindən irəli gələn dövlət proqramları ilə, çoxmədəniyyətli, çoxmillətli və çoxkonfessiyalı balanslı strategiya əsasında həyata keçirilir. Bu balanslı siyasət ölkədə ictimai-siyasi sabitlik, iqtisadi inkişaf, sosial-mədəni tərəqqi, güclü və müasir ordu quruculuğunda öz təsdiqini əks etdirir. Prezident İlham Əliyevin həllinə start verdiyi çoxmiqyaslı və hərtərəfli islahatlar xətti sayəsində Azərbaycan strateji modern ölkəyə çevrilmişdir. Modern, dayanıqlı inkişaf, demokratik və hüquqi dövlət kursu Azərbaycanın strateji yoludur.

Prezident İlham Əliyev hadisə və prosesləri öncəgörən, pragmatik, prinsiplial və strateji qətiyyətli baxış tərzi olan, ardıcıl və sistemli qərar qəbul etmə bacarıqlı və siyasi iradəli Liderdir. Bu reallıq bütün dünyanı sarsıdan COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizədə və eləcə də Vətən müharibəsində də özünü büruzə etdi.

Prezident İlham Əliyevin COVID-19 pandemiyasına qarşı mübarizədə beynəlxalq səylərin birləşdirilməsi, dünyada birlik, həmrəylik və məsuliyyətin gücləndirilməsinə hədəflənmiş təşəbbüsləri dünya ictimaiyyət tərəfindən birmənalı dəstəkləndi. Bu göstərdi ki, Azərbaycan dövləti və onun lideri İlham Əliyev qlobal baxışlı modern liderdir.

COVID-19 pandemiyası “Əsrin görünməz soyuq müharibəsi”dir. Beynəlxalq ictimaiyyət dəgördü ki, pandemiyaya qarşı qlobal mübarizənin aparılması və dünyada ümumi səyləri birləşdirmə çağırışına səsləyən dövlət Azərbaycan Respublikası, lideri də qlobal düşüncəli Prezident İlham Əliyev olmuşdur. Pandemiyaya qarşı dünya dövlətlərinin iqtisadi, sosial, humanitar, əsasən də tibbi-səhiyyə sahələrində qarşılıqlı əməkdaşlığında bu səylər də Azərbaycanın yeni hədəfləridir. Bu aspektdən də dünyanın gözlədiyi COVID-19 əleyhinə peyvəndin meydana gəlməsi də strateji və aktual problem idi. Həmçinin, belə peyvəndlərin hər bir dünya ölkəsinə əlçatanlığının təmini də vacib məsələlərdən idi. Bu həqiqətdə isə dövlətlərin faciəvi Pandemiya zamanı, hətta bir-birinə qarşı geosiyasi iddialardan əl götürməməsi, “əlinə bəhanə düşmüş” kimi sərhədlərin qapadılmasından belə bəzi iqtisadi təzyiq elementi olaraq istifadəsi də real gerçəkliklərdir. Məhz bu kimi aktual problemlər də Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2020-ci

il 3 dekabrda reallaşdırılan BMT Baş Məclisinin xüsusi sessiyasının gündəliyini müəyyənləşdirdi. Ümumi bəla olan pandemiya ilə mübarizədə dövlət başçısının qətiyyəti, tələbkarlığı, peşəkarlığı, onun humanizminin, xeyirxahlığının, Azərbaycan vətəndaşlarının pulsuz vaksinasıya edilməsi nümunəsi də xalqına xidmət, insanlara qayğısının bariz göstəricisidir.

Prezident İlham Əliyev pandemiya dövründə hər bir vətəndaşın sağlamlığı, əhalinin sosial müdafiəsinin təminatı, paralel olaraq həm də iqtisadi aktivliyini həyata keçirilməsi istiqamətində silsiləli kompleks tədbirləri reallaşdırırdı. Pandemiyadan zərər görən özəl sektor sahəsinə, xırda və orta sahibkarlara da maliyyə dəstəyi verildi. Xüsusən də, işləməyən, yəni işsiz və iş yeri müvəqqəti qapananlara da 190 manat birdəfəlik ödəniş verildi. Bu göstərici, Prezident İlham Əliyev siyasətinin əsasında Azərbaycan vətəndaşının sağlamlığı və onun sosial rifahının durması paradigmasıdır.

Ölkədə COVID-19 pandemiyasına qarşı dörd istiqamətdə mübarizə aparıldı:

- 1) vətəndaşların həyatı və sağlamlığının qorunması;
- 2) əhalinin sosial müdafiəsinin təminatı;
- 3) iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində müəyyənləşən strategiya;

4) Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyələri əsasında Azərbaycan da bu pandemiya bəlasından yaranan çətinlikləri minimuma endirmə yolunu tutan dövlətlərdəndir. Bu reallıq Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən də dəfələrlə qeyd olunmuş və Azərbaycanın pandemiya qarşı mübarizə tədbirləri bir çox ölkələrdə “Azərbaycan modeli” olaraq öyrənilmişdir. Belə ki, Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2020-ci il apreldə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının 2020-ci il mayda Qoşulmama Hərəkətinə üzv dövlətlərin Təmas qrupunun videoonlayn Zirvə görüşləri keçirildi. Bu isə regional və qlobal kontekstdə pandemiya qarşı qüvvələrin birləşdirilməsi və təcrübə mübadiləsi aparılmasını əks etdirirdi. Dövlət rəhbəri qlobal COVID-19 pandemiyasına qarşı beynəlxalq səviyyədə səylərin birləşdirilməsi və gücləndirilməsinə yönəlmiş – BMT Baş Məclisinin xüsusi sessiyasının keçirilməsi təklifini irəli sürdü. Bu təklif 2020-ci il mayda Nyu-Yorkda Qoşulmama Hərəkətinin Koordinasiya Bürosunda müzakirə edildi, dəstəkləndi və Qoşulmama Hərəkəti adından BMT Baş katibinə müraciət qəbul edildi. Həmçinin, Prezident İlham Əliyev 2020-ci il mayın 13-də Qoşulmama Hərəkətinin sədri kimi BMT Baş katibinə də müraciət etmişdi. BMT Baş katibi təşkilatın Nizamnaməsinin 20-ci maddəsinə əsasən 2020-ci il mayın 28-də BMT Baş Məclisinin xüsusi sessiyanın çağırılması üçün üzv dövlətlərə müraciət etmişdi.

Nəzərə yetirək ki, BMT Nizamnaməsinin 20-ci maddəsinə görə üç məqsədlə təşkilatın Baş Məclisinin xüsusi sessiyasını keçirmək olar. Birinci, BMT Təhlükəsizlik Şurası daimi üzvləri bunu tələb etsin, ikinci, BMT Baş Məclisinin əksəriyyət üzvləri belə tələbi təsdiq etsin və üçüncü, BMT-nin üzvü olan hər hansı bir dövlətin təklifi üzv dövlətlər tərəfindən müdafiə olunduqda xüsusi sessiyanı çağırmaq olar. Prezident İlham Əliyevin bu təklifinə BMT Baş Məclisinin 130-dan çox üzvü tərəfdar çıxmışdı. Bu dövlətlər arasında Qoşulmama Hərəkətinin 120 üzvü ilə bəhəm, Avropa İttifaqının, Asiyanın, Afrikanın və Latin Amerikasının da aparıcı dövlətləri yer alırdı. Bu təklifə qarşı çıxış edən tək dövlət işğalçı Ermənistan olmuşdu. Faşizmi və terrorizmi dövlət siyasətinə çevirən bir “təkmillətli dövlət”in belə hərəkəti onun yenə əsl mahiyyətinin göstəricisi oldu. Bu mənada, Ermənistan dünyadək ölkədir ki, COVID-19 ilə mübarizə təklifinə qoşulmadı və sanki “pandemiyanın müttəfiqi” kimi çıxış etdi. Bu nəzərdən Ermənistanın belə antibəşəri davranışına post-pandemiya dövründə siyasi və beynəlxalq hüquqi qiymət verilməsi də zəruri məsələdir.

4 noyabr 2021-ci il tarixində Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə keçirilən ənənəvi VIII Qlobal Bakı Forumu da məhz “COVID-19-dan sonrakı dünya” mövzusunda idi. VIII Qlobal Bakı Forumunda COVID-19-dan sonra dünya nizamı + yeni dövrdə yeni dünya iqtisadiyyatı, sülh, təhlükəsizlik, insan hüquqları, iqlim dəyişikliyi, enerji tələbatı, tibb və insanların peyvənd olunması, qida təhlükəsizliyi, Gənclər və uşaqlar, Şərq Tərəfdaşlığı, Avropa İttifaqı, Balkanlar və Cənubi Qafqazdakı real vəziyyətə aid məsələlər müzakirə obyektinə çevrildi.

Yada salmaq ki, 7-8 may 2013-cü ildə ilk dəfə Qlobal Bakı Forumu keçiriləndə də qlobal, aktual mövzular müzakirə edilmişdi. Birinci Bakı Forumunda regional proseslər, Qarabağ məsələsi, qadın-ailə problemləri dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoq və münafişə ocaqları ilə bağlı vəziyyət müzakirəyə çıxarılmışdı. 2014-cü il 28-30 aprel II Qlobal Açıq Cəmiyyətlər Forumunda davamlı

inkişafın təmini, açıq cəmiyyətlərin əhatə dairəsinin əsasları, iqtisadi dayaqları, mürəkkəb şəraitdə münaqişələrin həlli, multiidarəetmə və institusional məsələlər müzakirə olunmuşdu. Hər ildə bir dəfə keçirilən belə mötəbər tədbirlərdə etnik və s. tipli münaqişələr, terrorlar, demokratiyanın inkişafı, təhsil, ekologiya, enerji təhlükəsizliyi, dinlərarası dialoq, sülhprosesində qadınların rolu, münaqişələrin yatırılmasında dinlərarası dialoq məsələsi, miqrasiya, multikulturallıq və inteqrasiya məsələləri, qlobal təhlükəsizliyin təmini radikallaşma və miqrasiya mövzularında aparılan müzakirələr məhz bu forumların beynəlxalq miqyasda tanınmasında və fikir mübadiləsi üçün vacib platforma olduğunu təsdiq etmişdir. Prezident İlham Əliyev söylədiyi kimi: “Qlobal Bakı Forumu qlobal siyasətə aid təxirə salınmaz və vacib məsələlərin müzakirəsi baxımından aparıcı platformalardan birinə çevrilib”.

Bu mənada VIII Qlobal Bakı Forumu regionda və dünyadakı dəyişikliklərə operativ yanaşması ilə yenidən aktual Platforma oldu. Roma Papası Fransiskin xüsusi müraciətində: “Bu mühüm tədbir (*VIII Qlobal Bakı Forumunu* – R.R.Mirzəzadə) Beynəlxalq Birlik rəmzidir” deyərək dəyərləndiribdir.

VIII Qlobal Bakı Forumu Azərbaycanın qlobal dünyadakı yerinin böyük əhəmiyyət daşdığını göstərir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlətin apardığı strateji-humanitar siyasi xətt həm regionda, həm də qlobal məsələlərdə Azərbaycanın mühüm maraqlarının müdafiəsi ilə bərabər, eləcə də dünya məsələlərinin həllində onu müstəqil dövlət kimi tanıdır.

Bu aspektdən postmüharibə dövründə Cənubi Qafqazda yaranan yeni reallıq Azərbaycan dövlətinin güc və diplomatik bacarıqlarını əks etdirir. Cənubi Qafqazda yeni reallıqlar qlobal miqyasda təhlil olunur. Regionda əməkdaşlıq və inkişafda yeni zəmin formalaşdırılır. Azərbaycanın BMT-dən sonra ikinci ən böyük qurum olan Qoşulmama Hərəkatına rəhbərliyi də qlobal ölçüdə ölkəyə maraq və diqqətin artmasına səbəb yaradır. Bu nöqtəyi-nəzərdən də:

1) Azərbaycan COVID-19 pandemiyası ilə mübarizədə dünyaya təqdim etdiyi “Azərbaycan modeli” pozitiv nümunədir. Belə ki, çox az vaxtda ölkədə tibbi infrastruktur pandemiya ilə mübarizəyə uyğunlaşdırılıb.

2) Pandemiya nəzarətə götürülüb, qısa və uzunmüddətli qapanmalar virusun yayılmasının qarşısını alıb.

3) Həssas əhali təbəqəsinə sosial yardım paketləri paylanılıb, dövlət dəstəyi həyata keçirilib.

4) Ölkədə vaksinasiya aparılıbdır.

5) Azərbaycanda Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyələri əsasında, vaksin, maska və s. aksiyalar həyata keçirilibdir.

6) Azərbaycan “vaksin millətçiliyinə qarşı” mübarizə aparın dövlətdir.

7) Azərbaycan Vətən müharibəsində təsdiq etdi ki, BMT qətnamələrini özü həll etdiyi kimi, COVID-19 “soyuq müharibəsi”nə qarşıda mübarizədə Qalibdir. Bu Qaliblik dövlət+xalq vəhdətindən irəli gəlir..

Prezident İlham Əliyevin qlobal təşəbbüslərlə çıxışları Postpandemiya dövrünün dünyada baş verən dəyişikliklərin müzakirəsinə, bu yolda Birgə söylərin müəyyənləşdirilməsində ortağ nöqtə olur. BMT-nin Cenevrə ofisinin baş direktoru Tatyana Valovaya dediyi kimi: “Planeti narahat edən əsas məsələlərdən vacibi də COVID-19-un dünyadakı sosial bərabərsizliyi daha qabarıq üzə çıxartdı” məsələsidir.

Qlobal dialoq və müzakirələr diyarı Azərbaycanın, onun mərkəzi Bakıda keçirilən səkkizinci Qlobal Bakı Forumu qlobal miqyasda Pandemiya dövründə dünyada keçirilən ilk qlobal tədbirlərdən biridir.

Pandemiya, post-COVID-19 dövrü və sonrasında vacib olan tədbirlərdən, geoiqtisadi, geosiyasi problemlər, sülh, barış, təhlükəsizlik, insan hüquqları, iqlim dəyişiklikləri və enerji təchizatı, səhiyyə və qida təhlükəsizliyi ilə bağlı müzakirələr Azərbaycanın da üzünə mühüm öhdəliklər aldığını göstərir. Belə mötəbər Qlobal Platformaya ev sahibliyi etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Prezident İlham Əliyevin balanslı xarici siyasəti, dünyanın aktual məsələlərinə dair fikirləri, Qlobal çağırışlara çevik reaksiyası və beynəlxalq dünyada lider olaraq qazandığı etibarlı etimad Azərbaycan dövlətinin də diskussiya və dialoqlar üçün vacib platformaya çevrilməsində

mühüm rola malik olduğunu əks etdirir. Azərbaycanın etibarlı tərəfdaş olaraq beynəlxalq müstəvidə rolu, beynəlxalq hüquq və prinsiplərə qanunlara müvafiq olaraq riayət etməsinin mövqeyini də gücləndirir.

Azərbaycan COVID-19 dövründə “peyvənd millətçiliyi”nə qarşı mübarizə edən ilk ölkələrdən biridir. Məhz bu gərgin mübarizə Bakının “COVID-19-dan sonrakı dünya” mövzusunda Qlobal Bakı Forumuna ev sahibliyi etməsinə haqq verib. Çünki Azərbaycanın ortaya qoyduğu təşəbbüslər və eləcə də 2020-ci il Vətən müharibəsində öz tarixi Qarabağ torpaqlarını azad etməsi haqq-ədalət uğrunda qətiyyətli mübarizəsi bütün dünya tərəfindən qəbul edilib və təqdir edilib.

Beynəlxalq birlik Azərbaycan liderinin və dövlətinin pandemiya dövründə dünya üçün gördüyü işlərdə yüksək qiymət verir. Azərbaycan dövlətinin geosiyasi, geoiqtisadi platformalarda qazandığı yüksək etimad, etibarlı tərəfdaş kimi dünya ölkələrinin rəğbətini qazanması, həmçinin hər zaman ləyaqətli davranışı bu qiymətin əsasında dayanan komponentlərdir.

Bütün dünyanın diqqətinin yönəldiyi VIII Qlobal Bakı Forumu Azərbaycanın artan beynəlxalq nüfuzu, beynəlxalq məsələlərin tənzimlənməsində tutduğu yeri və rolunu təcəssüm etdirir. Azərbaycan Respublikası bu gün sözügedən istiqamətlərdə sadəcə müşahidəçi kimi çıxış etmir, irəli sürülən təşəbbüslər və müzakirə edilən problemlərin həllinin birbaşa iştirakçısı və öncüllərindən birinə çevrilmişdir.

Beynəlxalq müstəvidə qazanılan yüksək etimad isə heç də təsadüfi xarakter daşımır. Azərbaycan dövləti, onun lideri Prezident İlham Əliyev həm region üçün, həm də ümumilikdə bəşəriyyəti maraqlandıran problemlərin həllində təşəbbüslərlə çıxış edən modern dövlətə dəstək verən tərəfdaşdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev istənilən beynəlxalq tribunadan çıxışı zamanı həm regional məsələlərə, həm də müasir dövrün çağırışlarına dair paradigmatik və konseptual hədəfləri bəyan edir. Azərbaycan Prezidentinin uzaqgörən strategiyası və qətiyyətli siyasi iradəsi dövlətin beynəlxalq dünyada tamhüquqlu iştirakçı kimi mövqə tutmasına əsas yaradır.

Bakı Qlobal Forumları isə Azərbaycanı dünya tribunasına çevirməkdədir. 2013-cü ildən bu yana Azərbaycan sözügedən Forumlar vasitəsilə qlobal miqyasda diqqət tələb edən məsələləri müzakirə obyektinə çevirir və həll yollarını dialoq, birlik kontekstində nəzərə yetirir. Dünya dövlətləri isə bu Forumlara yüksək diqqət ayırmaqla, həm də Bakının Cənubi Qafqazda liderlik keyfiyyətlərini qəbul etdiyini göstərir. Forumda tanınmış ekspertlər, yüksək qonaqlar və dövlət xadimləri Azərbaycanın nəzər yetirdiyi mövzuların mühüm olduğunu, onların həllinin vacibliyini qeyd edirlər. Bu mənada VIII Bakı Qlobal Forumda Bosniya və Herseqovinanın Rəyasət Heyətinin sədri Şefik Caferovic vurğuladı ki: “COVID-19 hamıdan ümumi səylərin göstərilməsini tələb edir. Çünki, bu böhran təkbaşına aradan qaldırıla bilməz” və yaxud Latviya Prezidenti Eqlis Levis videomüraciətində bildirdi ki: “Dünyanın hazırkı vəziyyəti dəqiq nizam-intizam və qlobal səfərbərlik tələb edir”.

Bu gün dünyada baş verən hadisələrə sərrast yanaşma, uyğun tədbirlərin görülməsi zamanı çeviklik nümayiş etdirilməsi, ortaq məsələlərin həllində fikirlərindialoq çərçivəsində aparılması, müxtəlif baxışların müzakirəsi Bakının ev sahibliyi etdiyi Forumun da mühüm rol oynaması şərtidir. Beləki, Böyük Britaniyanın Baş Naziri Boris Conson Forumu ünvanladığı müraciətdə deyir: “Birləşmiş Krallıq Qafqaz regionunda sülh və sabitliyi postmünaqişə dövrünün problemlərinin həllini dəstəkləməyə davam edir”.

Azərbaycan dövlətinin belə samballı və səviyyəli beynəlxalq tədbirlərə rəhbərlik etməsi, qlobal miqyasda həmrəylik yaratmaq səyləri, Azərbaycanın dünyanın perspektivi ilə əlaqədar həssas diqqətinin nümunəsidir. Qlobal Bakı Forumu Azərbaycanın dünyada artan nüfuzu və bu yolda beynəlxalq dəstəyinin artması gerçəklidir.

Fikrimi Prezident İlham Əliyev tərəfindən Azərbaycanda 2021-ci ilin “Nizami ili” elan edilməsi kontekstində dahi Nizaminin fikri ilə bitirirəm:

*“Bir olsa yoldaşın, dostun əməli
Daşdan su çıxardar onların əli.
Nifaq olan yerdə, fəlakət də var,
Səadət günəşi birlikdən doğar.”*

UF-1418y

**Müstəqillik illərində yeridilən siyasət Azərbaycanı Türk dünyasından
təcrid olunmaqdan xilas etdi**

Şikar Məhəmmədali oğlu Qasimov
tarix elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Texniki Universiteti
shikarqasimov@mail.ru

Azərbaycan dövlət müstəqilliyinə qovuşduğu ilk illərdən başlayaraq türk dövlətləri ilə bütün sahələrdə çoxtərəfli əlaqələr qurmağa üstünlük verməsi və yaxınlaşma prosesi dünyada, xüsusən də, Avropada gedən inteqrasiya prosesi ilə üst-üstə düşürdü. Amma keçilən yol göstərir ki, hətta hal-hazıra kimi bir çox dünya dövlətlərinin türk dünyasında baş verən proseslərə münasibətləri birmənalı olmamışdı. Belə ki, Azərbaycanın bütün tellərlə bağlı olduğu türk dövlətləri ilə və xüsusən Türkiyə ilə hər hansı formada yaxınlaşmaq istəyinə qarşı məntiqə uyğun gəlməyən mənalar verildi. Ancaq nədənsə başqa xalqlar üçün təbii sayılan əlaqələr, eyni kökdən olan Azərbaycan və Türkiyə üçün arzuolunmaz hesab edilirdi. Amma bunlara baxmayaraq, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa edəndən sonra onu 1991-ci il noyabrın 9-da ilk tanıyan dövlət Türkiyə oldu. Türkiyə və Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr 14 yanvar 1992-ci ildə quruldu. Həmin ilin avqust ayından isə Azərbaycanın Türkiyədə diplomatik nümayəndəliyi fəaliyyətə başlamışdı [8, s.65]. Diplomatik münasibətlərin yaradılması iki ölkə arasında qarşılıqlı əlaqələrin inkişafına geniş perspektivlər açmışdı. Həmin vaxtan etibarən iki qardaş ölkə arasında siyasi və iqtisadi əlaqələr sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Bu əlaqələr bu gün də yüksələn xətlə inkişaf etməkdədir. Ulu öndər Heydər Əliyevin dönə-dönə vurğuladığı kimi, “heç bir qüvvə, heç bir kəs, heç bir ölkə Türkiyə–Azərbaycan dostluğuna mane ola bilməz. Bizim dostluğumuz sarsılmazdır, əbədidir və əbədi olacaqdır... Biz çalışacağıq ki, bu dostluğu, qardaşlığı gündən-günə möhkəmlədək və yüksəklərə qaldıraq” [2, s.45].

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan xalqı 1990-cı və 1991-ci illərinin əvvəlində məşəqqətlərlə, ədalətsizliklərlə və haqsızlıqlarla üzləşdi. Respublikaya rəhbərlik naşı adamların əlinə keçdi. Xalqın adından geninə-boluna danışan, onun etimadından sui-istifadə edərək hakimiyyətə yiyələ-nənlər verdikləri vədləri tez bir zamanda unuttular. Bundan istifadə edən xarici qüvvələr Azərbaycanı parçalamağa çalışdılar. Qarabağ probleminin həlli ilə məşğul olmağı üzərinə götürən “Minsk qrupu”nun fəaliyyəti hiss olunmadı. 1993-cü ilin yazına doğru ölkədaxili vəziyyət daha da kəskinləşdi. İqtidar isə hərbi müxalifətin öhdəsindən gələ bilmirdi. Belə bir təhlükəli vəziyyətdə xalqın və o vaxtki hakimiyyətin təkidli dəvəti ilə Heydər Əliyev həyatı boyu səadəti və rifahı uğrunda mübarizə apardığı Azərbaycan xalqının köməyinə gəldi. Bu gəliş, əhalidə gələcəyə böyük inam yaratdı. Ali qanunvericilik orqanına sədr seçilməsi respublika həyatında mühüm bir tarixi hadisə oldu. Bu siyasi qayıdış, sözün həqiqi mənasında Azərbaycanı azərbaycanlılara, milləti özünə qaytardı. 1993-cü ilin 15 iyunundan başlanmış bu dövr, mahiyyətcə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə və müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması dövrüdür [5, s.80]. 1993-cü ildən ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında dönüş yarandı. Beynəlxalq əlaqələrdə, xüsusilə Azərbaycan–Türkiyə əməkdaşlığında yeni mərhələ açıldı. Torpaqlarımızın müdafiə olunması ilə bağlı mühüm addımlar atıldı. Milli ordu formalaşdı. Atəşkəsə nail olmaq üçün bütün siyasi və diplomatik vasitələr işə salındı və bunun nəticəsində 1994-cü ilin mayında ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyəti olan atəşkəsə nail olundu.

Azərbaycanda yaranmış nisbi sabitlikdən və beynəlxalq aləmdə ölkəmizə artan inam və maraqlardan istifadə edərək, 1994-cü ilin 20 sentyabrında dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. 1995-ci ilin 12 noyabrında referendum yolu ilə müstəqil Azərbaycanın yeni konstitusiyası qəbul olundu. Bununla demokratik dəyərlərin bərpa olunması yolunda mühüm addım atıldı. Azərbaycan qısa müddətdə Beynəlxalq Birliyin tam hüquqlu üzvlərindən birinə çevrildi.

Dünyanın aparıcı şirkətləri ilə bağlanmış müqavilələrin həyata keçirilməsi, Qərb bazarına İkinci neftin nəqli ölkə iqtisadiyyatındakı böyük dəyişikliklərin əsasını qoydu. Respublikada texniki nailiyyətlər və onun tətbiqi öz bəhrəsini verdi.

Azərbaycanın xarici siyasət sahəsində ən mühüm uğurlarından biri, Azərbaycanı türk dünyasından təcrid olmuş vəziyyətdən çıxarılması oldu. Hazırda Azərbaycan Respublikası qardaş dövlətlər ailəsinin bərabər hüquqlu üzvüdür. Heydər Əliyev zəkasının, onun gərgin, ardıcıl və inadlı fəaliyyətinin nəticəsi olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft kəmərinin, həmçinin Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin region ölkələri üçün, o cümlədən türk dünyasından ötrü nə demək olduğu hələ gələcəkdə bilinəcəkdir. Yeridilən siyasət sayəsində Şərqi-Qərb dəhlizi açıldı [4, s.77]. Ulu öndər Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi ideyasından Azərbaycanı iqtisadi blokadadan çıxarmaqda məharətlə istifadə etdi. Böyük İpək Yolunun dirçəldilməsi təkcə Azərbaycanın deyil, bütün türk dünyasının inkişafında, onun iqtisadi cəhətdən oyanışında misilsiz rol oynadı. Xəzərlə bağlı uzaqgörən xarici siyasət strategiyası, bu dənizi sülh və əmin-amanlıq dənizinə çevirmək planları artıq reallığa çevrildi. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycanın müstəqil olması ilə bölgədə yeni bir siyasi dövr, yeni təfəkkür və iqtisadi inkişaf mərhələsi başlanmışdı. Müstəqillik Azərbaycanı XXI əsrə hüquqi, demokratik dövlət kimi adlamasına əsaslı təminat yaratmışdı. Heydər Əliyevin təbirincə desək: “Biz bütün çətinliklərdən keçdik, bütün bu manelərin qarşısını aldıq, Azərbaycanın bütün düşmənlərinə layiqli cavablar verdik, ölkəmizin dövlət müstəqilliyini qoruduq.”

1993-cü ildən başlayaraq, iqtisadi tənəzzülün qarşısı alındı, ümumi daxili məhsul, investisiya-qoyuluşu artmış, respublika iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesləri başlamış və ölkə yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu mərhələdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev ilk növbədə Azərbaycan dövlətinin strateji maraqlarını beynəlxalq güc mərkəzlərinin, region ölkələrinin və Qafqazda xüsusi təsiri olan ayrı-ayrı dövlətlərin maraqları ilə uzlaşdırmaq üçün silsilə tədbirlər həyata keçirdi, Azərbaycanın mənafelərini qorumaq üçün hərtərəfli və düşünülmüş addımlar atdı. Azərbaycan Respublikası özünün mövcud resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün, Qərb ölkələrinin təmsil olunduğu Avropa birliyi sisteminə iqtisadi, mədəni və sosial sahədə inteqrasiya olunmasına mühüm əhəmiyyət verdi. Bu sistemə daxil olmaqla Azərbaycan öz iqtisadiyyatını daha səmərəli, təhlükəsiz və itkisiz idarə etmək imkanı əldə etdi. Eyni zamanda qabaqcıl dünya texnologiyalarının, investisiya və xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatına daxil olmasına və qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olma imkanı qazanılmışdı. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın 1993-cü ilin ikinci yarısına qədər daxili və xarici siyasətdə uğursuzluqlara düçar olması, əsasən bu göstərilən amillərin nəzərə alınmaması nəticəsində baş vermişdi. Həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycan dövlətçiliyi siyasətində Azərbaycanın geosiyasi vəziyyəti, beynəlxalq siyasətə təsir etmə imkanları, eyni zamanda, daxili iqtisadi resursların nəzəri-praktik təhlili əsasında mövcud reallıqları nəzərə alan və ölkənin mənafelərinin qorunmasına yönəlmiş əməli dəyişikliklər edilməyə başlanmışdı.

Mühüm geosiyasi məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikasının 1991-ci ilin sonu – 1992-ci ildə dünya dövlətləri tərəfindən ardıcıl şəkildə tanınması, onun dünya birliyinə sistemli şəkildə inteqrasiyasına geniş yol açmışdı. Azərbaycan Respublikası 1992-ci il martın 2-də BMT-nin üzvlüyünə, onun ardınca ATƏT və İKT-nin üzvlüyünə qəbul olundu. Həyata keçirdiyi ardıcıl xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildə Avropa Şurasına üzv qəbul edilmiş, Avropa Birliyi, NATO və başqa təşkilatlarla sıx əlaqə yaratmağa nail olmuşdu [6, s.24]. Ulu öndərin apardığı uğurlu xarici siyasət, 40-dan çox xarici ölkəyə etdiyi səfərlər Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi bütün dünyada tanıtdı. Respublika beynəlxalq aləmdə layiqli yerini tutdu.

Görülən işlərin nəticəsi olaraq qeyd edilməlidir ki, son illərdə xarici siyasətin uğurla aparılmasının ayrı-ayrı göstəriciləri və respublikanın xarici aləmə inteqrasiyası sahəsində uğurlar, ölkədə aparılan uğurlu siyasətin göstəricisi kimi qiymətləndirilməlidir. Belə ki, ölkəmiz indiyə qədər yüzlərlə beynəlxalq hüquqi sənədə qoşulmuşdur. Bu istiqamətdə işlər ardıcıl olaraq indi də davam etdirilir. İftixar hissi ilə qeyd edə bilərik ki, bu gün Azərbaycan dünyanın 100-dən çox dövləti tərəfindən tanınır, 76-dan çox ölkə ilə diplomatik əlaqə yaratmışdır [10, s.263].

Müstəqillik illərində Azərbaycanın türkdilli dövlətlər və xalqlarla münasibətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilmişdi. Bu gün, Ulu öndər siyasəti, onun layiqli davamçısı Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bütün sahələrdə olduğu kimi Beynəlxalq münasibətlərin genişlənməsi, qardaş Türkiyə ilə iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, Türk xalqları – Anadolu türkləri, qazaxlar, Azərbaycan türkləri, özbəklər, tatarlar və sairləri birləşdirən “Türksoy” təşkilatı yaradıldı. 2007-ci ildə türkdilli xalqların Bakıda forumu keçirildi. Burada İlham Əliyev çıxış edərək göstərdi ki, Qarabağ, Kipr və sair məsələlərin həll edilməsində bütün türk xalqları və dövlətləri bir olmalıdırlar. Bundan sonra 2009-cu ilin 03 oktyabr tarixində Naxçıvanda türkdilli ölkələrin dövlət başçılarından IX zirvə görüşü yüksək səviyyədə keçirilmişdi. IX zirvə görüşündə dövlət başçıları Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında sənəd imzaladılar. Türkdilli ölkələrin indiyə qədər keçirilən zirvə görüşlərinin Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin möhkəmlənməsində xüsusi rolu olmuşdur.

Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarından X Zirvə toplantısı 16 sentyabr 2010-cu ildə İstanbulda, “Çırağan” sarayında keçirilmişdi. İstanbul toplantısı 2009-cu ildə Naxçıvanda təməli qoyulan Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası təşkilatının qurulmasını təmin etmişdi. Əlaqələrin genişlənməsinin nəticəsi olaraq, 2012-ci ilin 26 iyunda İstanbulda Türkiyə və Azərbaycan arasında “Trans Anadolu” (TANAP) boru kəmərinin inşası ilə bağlı tarixi, siyasi, iqtisadi əhəmiyyətə malik müqavilə imzalanmışdı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev öz fəaliyyətində xarici ölkələrlə, xüsusilə qardaş Türkiyə ilə iqtisadi əlaqələri prioritet sahə kimi daima diqqətdə saxlayır. Bu sahədə əldə olunmuş bütün uğurlar, Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarda rolunun və nüfuzunun artmasına səbəb olmuşdu. Belə ki, 2014-cü ilin 13-20 sentyabrında və 2021-ci ilin fevralında genişmiqyaslı Azərbaycan–Türkiyə hərbi təlimləri keçirildi. 2014-cü ilin 20 sentyabrda Cənub Qaz Dəhlizinin əsası qoyuldu. 2015-ci ilin 17 martında Qars şəhərində TANAP layihəsinin təməli qoyuldu. 15 mart 2016-cı il tarixdə Prezident İlham Əliyevin Ankarada Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla görüşü baş tutdu. Prezidentlər iki ölkə arasındakı bir sıra məsələləri, xüsusilə TANAP qaz boru kəməri layihəsini müzakirə etmişlər [12, s.25].

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin fenişlənməsində mühüm rol oynayan ən mühüm istiqamətlərdən biri də təhsildir. Ulu öndər Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə qayıdanda Türkiyə ilə əlaqələrin genişlənməsi üçün diqqət yetirdiyi ilk istiqamətlərdən biri təhsil sahəsində əməkdaşlıq idi. Bu sahədə Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri çox böyük inkişaf tempi qazanmışdı. Təkcə 1991–1995-ci illərdə Türkiyədə 1871 nəfər azərbaycanlı, Azərbaycanda isə 2500 türkiyəli tələbə ali təhsil alırdı. Bundan başqa Türkiyənin Azərbaycanda açdığı Türk Anadolu Litseyində 221 şagird təhsil alırdı [7, s.5].

Əlaqələrin genişlənməsində həm də ölkə rəhbərlərinin qarşılıqlı səfərlərinin böyük rolu olmuşdu. Beləki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin 1994-cü il fevralın 8-dən 11-dək Türkiyədə səfərdə olması ikitərəfli əlaqələrin inkişafında yeni mərhələ açmışdı [2, s.123]. Səfər günlərində Azərbaycan dövləti ilə Türkiyə dövləti arasında imzalanmış əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım protokolu, elmi, texniki, mədəni və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq sazişi iki qardaş dövlət arasında əməkdaşlığın və əlaqələrin inkişafına yeni üfqlər açmışdı. Bundan sonra qısa vaxtda Azərbaycanla Türkiyə arasında təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, maliyyə, və digər sahələrdə qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında da 16 müqavilə imzalanmışdı [1, s.62]. Qardaş ölkələrarası ədəbi-mədəni əlaqələrin genişlənməsində isə Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci il martın 9-da verdiyi sərəncamla [3, s.342] yaradılmış Atatürk Mərkəzinin böyük rolu olmuşdu. Mərkəzdə bir sıra əhəmiyyətli işlər görülmüşdü. Əlaqələrin yüksələn xətlə inkişafı bir daha ulu öndər Heydər Əliyevin 2001-ci il martın 13-də TBMM üzvləri qarşısında söylənilən geniş çıxışı ilə təsdiqini tapmışdı. O, nitqində bir daha demişdir ki, “Bizim ölkələrimiz, xalqlarımız arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələri artmaqda davam edir. Biz artıq Türkiyə–Azərbaycan strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə gəlib çatmışıq. Bu, dövlətlərarası əlaqələrdir. Ancaq xalqlarımız arasındakı əlaqələrin tarixi də çox böyükdür və onun qiyməti də bundan artıqdır. Çünki biz eyni köklərə mənsub olan xalqlarıq... Eyni milli-mənəvi dəyərlərə, eyni dilə, eyni dinə mənsub olan xalqlarıq. Biz hamımız bir kökdən gəlirik... [1, s.167; 11, s.92].”

Azərbaycan son 17 il ərzində günü-gündən inkişaf edərək, böyük uğurlar qazanır. Əhalinin sosial rifahı daha da yaxşılaşmış, şəhər və rayonlarımız abadlaşmış və təhsilimiz inkişaf etmişdir. Bu illər ərzində ölkəmizin iqtisadiyyatı dəfələrlə yüksəlmiş, Avropaya inteqrasiya prosesi baş vermiş və dünya dövlətləri arasında nüfuzu artmışdır. Bununla da Azərbaycan dünyada etibarlı tərəfdaş kimi qəbul edilmişdir. Bütün bunlar ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin fəaliyyətinin nəticəsi olmuşdur.

Uzun illərdir ki, dövlət büdcəsindən ən çox vəsait məhz müdafiə xərclərinə ayrılmışdır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın güclü ordusu formalaşmışdı. Bu gün qürurla deyə bilərik ki, Azərbaycan Ordusu dünyanın ən güclü 50 ordusu sırasında yer tutur. Torpaqlarımızın işğal altında qaldığı 30 ildə, xüsusilə son 17 ildə hərbiçilərimizdə döyüş ruhu, psixoloji hazırlıq və vətənpərvərlik hissi daha da yüksəlmişdir. Bu illər ərzində rəhbər əzmi, xalqımızın ordumuza olan güclü dəstəyi, bir sözlə rəhbər, xalq və ordu birliyi dəmir yumruq kimi birləşmişdi.

Azərbaycan ordusu BMT Təhlükəsizlik Şurasının 30 ilə yaxın müddətdə kağız üzərində qalan dörd qətnaməsini cəmi 44 gün ərzində icrasına nail oldu. 300-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Füzuli şəhəri, Cəbrayıl şəhəri, Zəngilan şəhəri, Qubadlı şəhəri, Şuşa şəhəri, Hadrud qəsəbəsi, Suqovuşan qəsəbəsi və digər qəsəbələr döyüş meydanında azad edildi. Torpaqları danışıqlar, müzakirə yolu ilə yox, hərbi yolla azad etdi. Müzəffər Ordumuzun 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində təcavüzkarı 10 noyabr tarixli Rusiya–Azərbaycan–Ermənistan bəyanatına imza atmaq məcburiyyətində qoymas, Azərbaycanın həm də iqtisadi gücünü göstərdi. Noyabr bəyanatı Azərbaycanın bu ölkənin kapitulyasiyası üçün irəli sürdüyü şərtlərin rəsmiləşdirilməsə oldu. Rəhbər, ordu və xalq birliyinin sayəsində cənab Prezident İlham Əliyevin “Qarabağ Azərbaycandır və nida” şüarı Azərbaycanın qələbəsinin rəmzinə çevrildi.

Azərbaycan–Türkiyə əlaqələrinin son 30 ildə necə inkişaf etdiyini və möhkəmləndiyini ərazilərimizin 20 %-inin işğaldan azad edilməsi uğrunda aparılan “44 günlük Vətən müharibəsi” bir daha göstərdi. Türkiyə müharibənin əvvəlindən sonuna qədər Azərbaycanın yanında oldu. Ölkəmizə həm siyasi, həm də mənəvi dəstək göstərdi. Türkiyə rəsmiləri dəfələrlə Azərbaycana səfər edərək ciddi dəstəklərini ifadə etdilər.

Əlaqələrimizin inkişafının bariz nümunəsi kimi 2015-ci il martın 17-də Qarsda Heydər Əliyev adına Anadolu texniki-peşə liseyinin açılışında Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın çıxışını, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Çanaqqala zəfərinin birlikdə qeyd olunması barədə qəti mövqeyini, 15 sentyabr 2018-ci ildə Bakının işğaldan azad edilməsinin 100 illiyi münasibətilə Bakıda keçirilən hərbi paradı, ən əsası torpaqlarımızın işğaldan azad olunması günlərində və cənab Prezidentlərin Zəfər paradında çıxışlarını göstərə bilərik. Bu çıxışlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan və Türkiyə 100 il bundan əvvəldə də bir yerdə olublar, bu gün də bir yerdədirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan–Türkiyə əlaqələri və Heydər Əliyev, I kitab, 1991-2001. Bakı, 2002, 180 s.
2. Allahverdiyev Q. Sultanzadə V. Heydər Əliyev və Şərq, 6 cildə, I kit. Bakı, 2002, 384 s.
3. Allahverdiyev Q. Sultanzadə V. Heydər Əliyev və Şərq, 6 cildə, III kit: Bakı, 2003, 472 s.
4. Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri. Bakı, 1997
5. Azərbaycan milli dövlət quruculuğu yollarında. Bakı, 1998
6. Heydər Əliyev və Şərq. II cild. Bakı, 2002
7. Hüseynov E. Azərbaycan Respublikasının Türkiyə ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri (1991–1995-ci illər), t.e.n., dis. avtoref. AMEA, Bakı, 2000, 25 s.
8. Hüseynova F. Müstəqillik dövründə Azərbaycan–Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri. Bakı, 2007, 302 s.
9. Hüseynova F. Azərbaycan–Türkiyə mədəni əlaqələrində siyasi amillərin roluna dair. “Mədəniyyət dünyası”, elmi-nəzəri məcmuə, XII buraxılış, Bakı, ADMİU, 2006, s.87-92
10. Məmmədov İ., Məmmədov Ç. Siyasi tarix, Bakı, 2004

11. Süleymanlı M.A. Azərbaycan-Türkiyə kültür ilişkilerinde M.Emin Resulzadenin rolu. “Çizgi” kültür, sanat, elm və düşünce dergisi, Türkiye (Erzurum), 2003, sayı: 8, s. 24-26
12. Qəmbərov C. “Böyük İpək Yolu”nun inkişafında Azərbaycan - Özbəkistan əməkdaşlığı // İpək yolu, 2001, № 1

UOT 373.51; 372.851

Pedaqoji prosesdə təhsilalanın fəaliyyətinin idarə olunma texnologiyasının işlənilməsinə “sistem-struktur” yanaşma

Fireddun Nadir oğlu İbrahimov¹, Vüqar Əbülfət oğlu Abdurahmanov²

¹*pedaqoji elmlər doktoru, professor*

ibrahimov_feriduun@mail.ru

²*riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru*

abdurahmanov_v@mail.ru

^{1,2}*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı*

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı

Pedaqogika elm sahəsində təhsil, təlim, tərbiyə və pedaqoji prosesin tədqiqatı, daha mükəmməl hala gətirilməsi, bunların optimal variantlarının işlənilməsi, invariantlarının müəyyənəndirilməsi, əsaslı şəkildə arqumentləşdirilmiş qanunauyğunluqlara dayanan prinsiplərin formulə olunması, bu prinsiplərə konkret situasiyalarda istinad olunması təcrübəsinin işlənilməsi, məzmun və forma dialektikasının interpretasiyası və s. aspektlərdə tədqiqatlar aparılmış, monoqrafiyalar, tədris ədəbiyyatı ərsiyə gətirilmiş, qabaqcıl və novator təcrübə ünvanlarında müşahidələr, təhlillər aparılmış və sözügedən təcrübələrin yayılması yönündə cəhdlər edilmişdir. Danılmaz həqiqətdir ki, həmin aspektlərdə edilmiş cəhdlərin intensivliyinə və davamlılığına baxmayaraq, pedaqoji elmin inkişaf tendensiyası, tədqiqat nəticələri sivilizasiyanın çağırışlarına arzuolunan səviyyədə adekvat deyildir, təhsilalanların idrak imkanlarını səfərbər edən təhsil-tərbiyə modelləri praktik pedaqoqların sərəncamına verilməmişdir.

Tədqiqatın interpretasiyası

Uzun illər ərzində apardığımız tədqiqatlar bizi belə qənaətə gətirmişdir ki, pedaqoji prosesin tədqiqatına və idarə olunmasına “sistem təhlili” yanaşması ilə onun invariant asılılıqlarını müəyyənəndirmək və həmin qanunauyğunluqlara əsaslanaraq təhsilalanın davranış və fəaliyyətini gözlənilən nəticəyə yönəltmək mümkündür. [6, s.21-26]. Məlumdur ki, sistemi (o cümlədən pedaqoji prosesi təşkil edən elementləri, bunların qarşılıqlı təsirini) öyrənmədən buradakı davamlı, mühüm və zəruri əlaqələri ayırd etmək mümkün olmur. Elementlərin, bunların əmələ gətirdiyi bütövlə, tamla (təşkilatlanmış sistemlə) əlaqəsini də öyrənmədən, açmadan həm sistemin funksiyası, həm də hər bir elementin tama nəzərən funksiyaları kölgədə qalır. Hər bir sistemin özünəməxsus strukturu və bu strukturun daşıyıcı olduğu funksiyası var. Sistemə onun struktur və funksiyasının vəhdətindən ibarət tam kimi baxmaq olar. Sistemlər bir-birindən tək-cə struktur və funksiyalarına görə deyil, həm də başlıca olaraq strukturla funksiyanın vəhdətinin necəliyi ilə, bu vəhdətin xarakteri ilə fərqlənirlər. Hər bir sistem özündən aşağı struktur səviyyəli sistemə nəzərən daha mükəmməl sistem kimi çıxış edir. Hər bir sistemin özünə məxsus altsistemləri vardır. [2, s.104-107].

“Sistem-struktur” fəlsəfi düşüncə tərzinə əsaslanan yanaşma təhsil sahəsində konseptual problemlərin və müxtəlif xarakterli layihələrin, pedaqoji, psixoloji, sosial məqsədlərin yerinə yetirilməsində və bir sıra problemlərin həllində yeni imkanlar açır.

Sözügedən problemlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- pedaqoji prosesin nəticələrinin əvvəlcədən yüksək dəqiqliklə müəyyən edilməsində və prosesin idarə olunmasında;
- qazanılmış praktik təcrübənin elmi əsaslarla təhlili, sistemləşdirilməsi və ondan səmərəli istifadə olunmasında;
- təhsil, təlim-tərbiyə və sosial problemlərin kompleks həllində;
- şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafını təmin edən əlverişli şəraitin yaradılmasında;
- təhsil sistemində effektivliyi təmin etmək üçün ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunmasında;
- təlim prosesində təhsil alanlara təsir edən qeyri-normal halların azaldılmasında;
- sosial-pedaqoji problemlərin həlli üçün yeni texnoloji yanaşmaların, modellərin işlənilməsində və daha effektiv metodların seçilməsində. [4, s.8].

Pedaqoji proses tam, mürəkkəb, dinamik sistemdir. Pedaqoji prosesdə obyekt və subyekt arasında daim qarşılıqlı təsir baş verir. Pedaqoji proses daxilən bir-biri ilə bağlı olan proseslərin məcmusudur. Bu proseslərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada mənimsənilən sosial təcrübə mənimsəmə subyektinin keyfiyyətinə çevrilir. Pedaqoji proses təlim, təhsil, tərbiyə və inkişaf proseslərinin mexaniki birləşməsi deyildir. Qarşılıqlı əlaqələrin dialektikası özünü bir-biri ilə bağlı həyata keçirilən bu proseslərin məqsədində, vəzifələrində, məzmununda, forma və metodlarında göstərir. [5, s.95-106]

Pedaqoji prosesdə formulə olunmuş didaktik təbiətli idrak məsələsinin həll üsulu kimi tətbiq olunan texnologiya – nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman səviyyəsində proqramlaşdırılmış pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin birgə fəaliyyət sistemidir. [1] Eyni zamanda, texnologiya təlim-tərbiyə prosesinin paradigmasını müəyyənləşdirən elə alqoritmlər sistemidir ki, onun tətbiqi öyrənəndə tələb olunan keyfiyyətləri formalaşdırmağa xidmət edir, təlim prosesinin layihələşdirilməsi, mərhələli diaqnostikasını, idarəçilik baxımından nəticələri korrektə etməyə imkan verir.

Pedaqoji prosesi bir sistem kimi işləyib hazırlayanda və həyata keçirəndə onun bütün komponentlərinin üzvi birliyini (vəhdətini) təmin etməyə çalışmaq lazımdır. Çünki bu komponentdən birində baş verən dəyişiklik məntiqi olaraq digərlərində dəyişiklik əmələ gətirir. Pedaqoji texnologiya ehtiva olunduğu sistemdə əsas komponentlərin (idarəedən və idarə olunanların) fəaliyyətinin məzmunu və təşkili qaydalarını (üsullarını) işləyib hazırlamağı nəzərdə tutur. (Daha ətraflı məlumat üçün bax: [3])

Nəticə

Qənaətimizə görə, pedaqoji prosesdə didaktik təbiətli idrak məsələsi (texnologiyanın sistem və strukturunu formalaşdıran çağırış) fikrin hərəkət formasının təlim materialının məzmununa adekvatlıq dərəcəsiindən asılı şəkildə həll olunur. Pedaqoji prosesdə öyrənənin fikir dünyasında təlim materialının məzmunun hərəkət forması (bu, metoddur – mənimsənilməli təcrübənin məzmunun mövcudluq üsuludur) o zaman səmərəli nəticə verir ki, o analitik və evristik fəaliyyəti vahidin tərəfinə çevirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika (dərslük), 2 cildə, I cild. Bakı: Mütərcim, 2013
2. İbrahimov F.N. Təlimdə alqoritmik və evristik fəaliyyətin optimal nisbətlərinin əsaslarına dair öçerklər. Bakı: Mütərcim, 1998
3. Mehrabov A.O., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006
4. Mirzəcanzadə A.X. İxtisasa giriş (dərs vəsaiti). Bakı: ADU nəşriyyatı, 1990
5. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı: Nurlan, 2007
6. Аверьянов А.Н. Системное познание мира. М.: Наука, 1985

UOT 342.2; 321.01; 321.01:342.2

**Экономические, общественные и этические аспекты смены государственного строя
в Средневосточной Европе**

Петер Берталан¹, Вид Себастьян Хонфи²
¹профессор

*Научно-исследовательский историко-архивный институт ВЕРИТАС, Венгрия
drbertalanp@gmail.com*

²кандидат экономических наук и менеджмента, профессор колледжа,
*Университет Милтона Фридмана, Венгрия
honfi@uni-milton.hu*

Претворение в жизнь общественно-исторических закономерностей

Экогеографическое положение и история Средневосточной Европы как ранее, так и сейчас в значительной степени определяет ход развития живущих там народов и наций, а также формирование их судеб.

Чтобы понять особенности и закономерности неокapитализма в Средневосточной Европе, приходится прибегнуть к новому, малоизвестному ранее специальному термину, к понятию «менеджерская группа». Первая составляющая данного термина, менеджер, это понятие из сферы экономики. Менеджер – это специалист, организующий работу по какой-либо более сложной деятельности, или предпринимательству, а также управляющий ими. Подъем как раз формирующегося доминирующего сегмента технократической менеджерской элиты объясняется отсутствием крупной буржуазии. Что же касается процессов, происходящих в Средневосточной Европе, общезаконно можно сделать вывод, что в состав новой экономической элиты входят лица, не совсем соответствующие типу имевшего место ранее круга руководящего персонала, действовавшего по принципу перераспределения. Они, как правило, до 1989 года в позициях руководящих менеджеров не работали, но быстро продвигались по иерархической лестнице.

В период смены государственного строя в Венгрии в состав новой неoлиберальной экономической элиты в равном соотношении входили, с одной стороны, являющиеся только менеджерами лица без собственности в деловом предпринимательстве, и, с другой стороны, лица-собственники, с другой. Две-третьи части новой экономической элиты в Чехии и Польше составляли исключительно только менеджеры.

На основании общественных, экономических и политических процессов наглядно вычерчивается внутренняя структура доминантной группы. Данная структура расчленена, делится на несколько частей. Наиболее характерными группами являются менеджеры, предприниматели, политократия, интеллигенция и работники умственного труда. Из приведенного перечня следует выделить группу нового склада, политократию. Вызывающе большое число неoлиберальных политиков располагает культурным капиталом, это наиболее высоко квалифицированные технократы. К типу интеллигенции могут быть причислены адвокаты, экономисты, а также интеллигенты гуманитарной сферы, историки, социологи, философы, писатели. В сетевых структурах неoлиберальной экономической системы они располагают большей долей политической власти, нежели в любой другой системе. Несмотря на это, наиболее влиятельной группой, обладающей самой обширной сетевой системой контактов и отношений, является менеджерская элита. Культурный капитал воплощается в высоком уровне подготовки и образованности, однако, намного более важным фактором является так называемый общественный капитал. Свой ранее имевший место политический капитал менеджерская элита охотно поменяла на общественно-социальный капитал. Представители этой элиты обустроили себе такие сети контактов и отношений, обладая которыми они во всех сетевых подсистемах завладели значительной политической и экономической властью. В наибольшей мере именно данная группа

располагает тремя основными видами капитала: экономическим, культурным и социальным капиталом, которые, складываясь, преобразуются в политическую власть. Своеобразной составной частью доминантной группы является гуманитарная интеллигенция. Часть представителей данной группы, исполняя свою новую политическую роль в смене государственного строя, маневрирует пока неуверенно, несмотря на то, что она брала на себя решительную часть в определении ритмов, а также в формировании тенденции перемен. Эти лица пока ищут свое новое место в системе и колеблются насчет того, вернуться ли им к своей первоначальной профессии, вновь стать ли преподавателями в ВУЗах, писателями, исследователями.

Парадигму доминантной менеджерской группы, имеющей значительные и разнообразные экономические, политические сетевые связи, принимая во внимание новые перспективы социального и экономического развития, можно наглядно охарактеризовать, приводя следующие факты:

1. Материальную базу менеджерского контроля составляют рассеянные в результате спонтанной приватизации права собственности.

2. Производимый над государственными предприятиями государственный контроль, использовавший принцип перераспределения, был разрушен процессом приватизации, в результате которого не создалась сфера четко различаемых собственников. Вместо этого контроль над государственными предприятиями остался в руках менеджмента. Приватизацию в этом смысле можно назвать неправильным подобранном понятием, данный процесс было бы намного точнее назвать децентрализацией.

3. Менеджерам посткоммунистической эпохи не приходилось бороться с какой-либо сильной капиталистической владельческой группой, поэтому менеджерская власть и принятие решений менеджерами представляет собой видимую форму проявления престижа новых доминантных действующих участников социально-общественных сетей.

4. Менеджеры, даже в том случае, если бы они случайно и располагали соответствующими финансовыми ресурсами для действительного выкупа предприятий, большую долю прав собственности в управляемых ими предприятиях оставляли бы скорее в руках банков, других предприятий или работников, в то время как самих себя они поощряли бы высокими заработными платами, а не правом владения какими-либо долями собственности. Это – хитрая тактика, так как неолиберальная приватизация представляет собой процесс, в котором обязательства и предметы имущества отделены друг от друга. На суммы исполнения обязательств дебетуется госбюджет, а предметы имущества – экспроприируются индивидуальными лицами.

5. Некоторыми менеджерами, участвовавшими в управлении предприятиями, создавались небольшие компании субподряда и закупались самые доходные отрасли деятельности предприятий с последующей передачей последних субподрядчикам. Упомянутые менеджеры, предварительно уценивая некоторые наиболее ценные предметы имущества материнской компании, так и продавали последние субподрядным организациям. В случае банкротства предприятия они сбегали с тонущего корабля, перехватывая управление завладевшими ими субподрядными компаниями. Таким образом, оставаясь на заднем плане, они сохранили и держат при себе свои небольшие частные компании, пока политическая элита может представлять угрозу для их позиций.

6. Государственный бюджет, который ранее служил основным средством в руках власти, действовавшей по принципу перераспределения, теперь оказался под строгим контролем финансовых менеджеров.

7. Ключевой фигурой, типичным представителем менеджерской власти стал не менеджер промышленного предприятия, а финансовый менеджер.

8. Идеологией новой формы власти стал монетаризм. Монетаризм, под влиянием глобализма, стал международной, мировой идеологией. Корни комплексного экономического кризиса 2008 года уходят в эту почву.

9. Монетеризм служит основанием для коалиции между политократией и менеджерами предприятий. Монетеризм менеджерам предприятия предоставляет политические средства для заключения сделок с политократией, а также – идеологию, прибегая к которой можно сослаться на разумность.

10. Образованию менеджерской группы способствовала серия реформ так называемого нового экономического механизма, начавшегося в 1968 году. В это время менеджеры предприятий научились по-новому управлять собственностью, стали привыкать к самостоятельности, сопровождаемой рисками, а также стали устанавливать непосредственные контакты с западными партнерами. Началось формирование предпринимательского слоя с новыми компетенциями. Новый слой предпринимателей не отделим от группы менеджеров, он является существенной определяющей частью последней.

УДК 316

О некоторых аспектах гуманизации высшего образования

Калимаш Капсамаровна Бегалинова¹, Мадина Серикбековна Ашилова²

¹доктор философских наук, профессор

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Казахстан

²кандидат философских наук, доктор PhD, асс. профессор

Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана,

Казахстан

kalima910@mail.ru

В условиях цифровизации, интенсивного развития интернет-технологии образование становится важным ресурсом жизнедеятельности общества в целом и каждого человека в отдельности. Общеизвестно, что содержание образования имманентно связано с уровнем развития социума, всесторонне отражает уровень его состояния. Сущностной его функцией выступает формирование очеловеченного, гуманизованного общества. Образование – это мост, ведущий человечество к высококультурному, духовно-нравственному состоянию, и оно неразрывно связано с воспитанием. Образование и воспитание, согласно учению Конфуция, находятся друг с другом в тесном, слиянном единстве, выступают двумя сторонами одной и той же медали, ибо направлены к одной цели – духовному, культурному и, в целом, всестороннему совершенствованию человека. В этой связи Г.С.Батищев справедливо отмечает, что «человек постигает мир в формах своей собственной активности, образы предметов сливаются для него с образами, построенными им самим. В предметной действительности он усматривает результаты своих действий... Он – не обусловленный в этой способности, а обуславливающий, проецирующий себя в мир и устраивающий его как своё произведение» [1, с.79].

Неоценимая роль в формировании очеловеченного общества принадлежит высшему образованию. Об этом речь идет во «Всемирной декларации о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры». В ней подчёркивается, что для того, чтоб максимально реализовать возможности высшего образования, необходимо выполнение целого ряда задач, к которым относятся следующие:

«1. Обеспечивать подготовку высококвалифицированных выпускников и ответственных граждан, способных удовлетворять потребности во всех сферах человеческой деятельности через предоставление возможности получения соответствующих квалификаций, на основе использования курсов и учебных программ, постоянно адаптируемых к современным и будущим потребностям общества;

2. Обеспечивать возможности для непрерывного образования через гибкий характер получения высшего образования, предоставления учащимся оптимального диапазона его выбора и сочетания с возможностью саморазвития и социальной мобильности личности, с целью воспитания её в духе гражданственности и активного участия в жизни общества, придерживаясь прав человека, устойчивого развития, демократии и мира в духе справедливости;

3. Обеспечивать общество необходимыми знаниями с целью оказания помощи в области культурного, социального и экономического развития, поощряя и развивая естественнонаучные и технологические исследования, а также исследования в области социальных и гуманитарных наук и творческую деятельность в сфере искусства;

4. Разъяснять, пропагандировать, интерпретировать, сохранять, расширять, развивать и распространять национальные и региональные, международные и исторические культуры в условиях культурного плюрализма и разнообразия;

5. Защищать и укреплять общественные ценности, обеспечивая воспитание молодёжи в их духе, формируя гражданственность личности и расширяя тем самым перспективы гуманизма;

6. Содействовать развитию и совершенствованию образования на всех уровнях, в том числе путём подготовки преподавателей с высоким уровнем общей и профессиональной культуры» [2].

В этом документе красноречиво говорится о необходимости качественного преобразования системы образования с учетом гуманизации и гуманитаризации всего образовательного пространства. Действительно, сегодня востребованным является специалист, всесторонне владеющий ИТ, инновационными технологическими компетенциями. Важнейшим качеством личности в условиях цифровизации общества выступает информационная культура. Поэтому в некоторых высших учебных заведениях, особенно технического профиля, игнорируются гуманитарные дисциплины, такие, как философия, литература, психология, политология, социология и др., что непозволительно делать, если мы озабочены качеством подготовки специалистов. Такая позиция, безусловно, превращает образовательный процесс в узкопрофильное, узкопрофессиональное. Без гуманизации образования профессиональная подготовка студентов будет однобокой, неполной, ущербной.

Таким образом, главными параметрами современного образовательного процесса должны стать гуманизация и гуманитаризация. В условиях онлайн обучения меняются и отношения между преподавателем и студентом на субъект-субъектные, а не субъект-объектные, как это было в традиционной системе обучения. Кардинальным образом изменяется и сущность, и содержание образовательного процесса. От студента требуется наличие таких компетенции, которые требуют умения работать с информационными ресурсами, умело их анализировать, обрабатывать, критически оценивать и др. А преподаватель должен владеть креативными информационными способностями, использовать новейшие технологические достижения и ориентироваться в безбрежном океане информационных ресурсов, умело направляя их, гуманизируя в целом образовательный процесс. Как показывает практика, чисто технократический подход в образовании является ущербным, он приводит общество к необратимым, негативным последствиям, дегуманизируя его, превращая в бездуховный, технократический социум. Отсюда важным является задача очеловечивания техники, ее подчинение гуманным целям, что поможет снять бездуховность. Не случайно, по мнению ЮНЕСКО, значимой наукой сегодня должна стать наука о душе человека, т.е. психология. Хотя немаловажную роль в образовательном процессе играет ум, интеллект. Как отмечал великий мыслитель казахского народа Абай, и ум, и сердце (душа) и воля необходимы человеку. При этом, он отдавал предпочтение сердцу, душе, которые не подведут его, человека. Отсюда следует, что гуманизация общества должна проходить через сердце человека, через его душу. Как

видим, в этом заключается новизна интерпретации проблем гуманизации и гуманитаризации образования, что диктуется цифровой эпохой.

В наше время кардинальным образом изменилось отношение к знанию, образованию. Цифровой мир трансформируется в параллельную вселенную, сотканную из интернет-информации. Знание, информация становятся сущностным капиталом общества, где доминирует принцип «кто владеет информацией, тот владеет ситуацией». И эта информация меняет мировую архитектуру культуры и других сфер жизнедеятельности общества. Отсюда доминирующей формой собственности становится интеллектуальная. Отсюда интерес к университетскому образованию в обществе будет только возрастать. Но это образование должно гармонично сочетать в себе и техническую, и гуманитарную составляющие, являться универсальным, целостным.

В условиях глобализации и цифровизации в Казахстане культура и образование приобретают новый статус, культура становится базисом образования, образование становится одним из факторов модернизации общества. Вместо узкой специализации к деятельности высших учебных заведений выдвигается требование к широкой профессионализации, которая должна основываться не только на высоком цифровом уровне, но и гуманизации и гуманитаризации образовательного процесса. Необходимость формирования такой целостной образовательной системы, опирающейся на целостное философское мировоззрение, в котором человек рассматривается с позиции гармонии в нём духовного и материального, чувственного и рационального, с позиции органического единства его с космосом, природой, давно назрела.

Безусловно, человек не только социальное, но и природное существо. И он обязан, прежде всего жить по законам природы, а затем по тем законам, социальным, которые создал сам на протяжении многовекового своего существования. Тогда он сможет избежать многих катаклизмов как природных, так и социальных. Как говорил Пифагор: «Человечеству угрожают три бича: материализм учёных, невежество священников и отсутствие дисциплины у демократии, на этом вырастет деспотизм». Осознать это положение помогает логика целостного мировоззрения, в котором всё суть Единое, т.е. органическое единство материального и духовного. Поэтому целое всегда детерминирует части. Дело в том, что целое «может содержать эти части в себе потенциально, а отнюдь не в виде фактического и материального существования» (Лосев А.Ф.). Это не означает, что такая логика отрицает специфику механического и органического. Она просто понимает целое по-другому, и такое понимание ближе к Истине, помогает разрешить многие противоречия дуальной логики, материалистической диалектики, например, противоречие между живым и неживым, проблему происхождения живого и другое. «Мир как органическое целое, т.е. как живой и разумный, лишь внешне является материальной, физической и даже механической структурой. Он есть не просто вещество, а мыслящий организм – Существо. И это Существо эквивалентно человеку» [3, с.144].

Таким образом, в основу современного образования в условиях цифровизации должны быть положены принципы гуманизма, культурной непрерывности социального развития, целостного, универсального мировоззрения, которые возможны на основе гармоничного сочетания технических и гуманитарных дисциплин.

Использованная литература

1. Батищев Г.С. Деятельностная сущность человека как философский принцип // Проблема человека в философии. М., 1969, с.79
2. Высшее образование в XXI веке: подходы и практические меры. ЮНЕСКО. Париж, 1998
3. Колчигин С.Ю. Логика целостного мировоззрения. Алматы, 1993, 144 с.

УДК 327; 930.22

**США и Российская федерация в геополитической борьбе
за Южный Кавказ**

Гурам Мархулия

*доктор исторических наук, профессор
Сухумский государственный университет, Грузия
g.markhulia@yahoo.com*

*«Статью посвящаю азербайджанским воинам, павшим в боях за восстановление
территориальной целостности Азербайджанского государства, их имена вечно сохранятся
в сердцах азербайджанского народа!»*

Гурам Мархулия

23 апреля 1985 года на пленуме Центрального Комитета Коммунистической Партии Советского Союза (ЦК КПСС) Михаил Горбачев сообщил о планах широких реформ, направленных на всестороннее обновление советского общества. «Ускорение социально-экономического развития страны было главным девизом в те годы. Однако реформы касающиеся нового административного деления Советского Союза не афишировалось вовсе, вернее было засекречено. В чем была причина такого тайного проведения административной реформы и в чем оно заключалось?

Как известно, М.Горбачев вернул академика А.Сахарова из политической ссылки в декабре 1986 года, а в 1987 году комиссия по административному делению СССР уже работала в строжайшей секретности, полагаем, что академик А.Сахаров принимал активное участие в проектировании реформы, так как об этом стало известно политическим лидерам армянского национально-освободительного движения¹. Не удивительно, что у ученого не было никаких секретов от своей второй жены Елены Боннэр, так как и она была диссиденткой и вместе провели определенную часть своей жизни, так вот эта прелестная дама вовсе не Боннэр, а дочь армянина Левона Саркисовича Кочаряна², которая взяла фамилию своей матери. Так прикрывшись фамилией матери армянская хулиганка сообщала в Ереван о планируемой реформе, и по всей вероятности инструктировала армянских политиков в своих действиях по Нагорному Карабаху.

Следует отметить, что параллельно ЦРУ через своих дашнакских эмиссаров планировали создание конфликтных зон, которая содействовала бы ускорению политического распада СССР.

С этой целью еще в 1985 году, в столице Греции – Афинах, новые лидеры «Дашнакцутюна» открыли XXIII съезд своей партии. В работе съезда на обсуждение был поставлен единственный вопрос – вопрос расширения Армении. Разногласие среди депутатов вызвали вопросы направления «великого национального дела» – начать расширение границ Армении с севера или с юга³. По достоверным источникам известно, что делегаты съезда не касались турецкого направления. Видимо, дашнаки извлекли уроки из истории. На фоне Турции, Грузия и Азербайджан казались им не такой уж грозной силой, тем более что дашнаки предлагали центру (т.е. Москве) Армению, как геополитическую опору в регионе.

---

¹ Состав членов комиссии по административному делению СССР засекречено и по сей день

² Отчимом Елены Боннэр был Геворк Саркисович Алиханян, первый секретарь ЦК Компартии Армении-1920 – 1921 гг.

³ Т.Е. С Грузии или с Азербайджана. И так как Нагорный Карабах имел статус автономной области и чтобы если не уверит мир, то хотя бы усомнит в том, что Нагорный Карабах действительно армянская провинция было решено начать расширение Армении именно с территории Азербайджана.

Таким образом, на съезде в результате голосования перевесом в один голос было избрано Карабахское (Азербайджанское) направление.

13 февраля 1988 года в Степанакерте (Ханкенди) – центре НКАО – армяне собрались на первый митинг с требованием присоединения Нагорного Карабаха к Армении. Елена Боннэр неоднократно посещала Нагорный Карабах и с самых высоких трибун требовала «прекращения грубых нарушений прав человека, чинимых Азербайджаном в Нагорном Карабахе». Следует отметить, что «супруги горячо и сомозабвенно отстаивали право «народа Карабаха» на самоопределение», но почему-то правозащитники не объясняли почему армяне должны были самоопределяться в Азербайджане.

Причиной армянской активности были именно те проекты реформ которые еще находились на стадии проектирования, но основная суть была известна, приведем на примере Грузии и Азербайджана. В советской Грузии были образованы Абхазская Автономная Советская Социалистическая Республика, Аджарская Автономная Советская Социалистическая Республика и Юго-Осетинская автономная область, в Азербайджане Нахичеванская Автономная Советская Социалистическая Республика и Нагорно-Карабахская автономная область, согласно новому предполагаемому проекту все автономные республики (не только Грузии и Азербайджана, но и всех республик Советского Союза, в том числе и автономные республики РСФСР) должны были получить статус республик, т.е. автономные республики автоматически получали статус республик и выходили из состава Союзной Республики, получали равные права на равне с Союзными республиками и подчинялись они согласно проекту не союзным республикам, а Москве. Согласно реформам, автономным областям предоставлялось возможность через референдум присоединиться к тем союзным республикам, которую желает их местное население или же получить статус автономной республики с последующим созданием союзной республики. Именно подогреваемые этим желанием армяне Нагорного Карабаха начали выступать с требованиями присоединения к Армении. В последующем о реформах стало известно всем действующим лидерам автономных республик, которые в свою очередь под различными предложениями начали выступать против своих республик с целью получения статуса союзной республики.

Таким образом, следует констатировать, что это было еще предварительным проектом, для проведения таких административных реформ М.Горбачеву нужна была не только внутренняя, но и международная поддержка.

2-3 декабря 1989 года на борту советского теплохода в порту Ла-Валлетты, встретились советский лидер Михаил Горбачев и президент США Джордж Буш – старший. Участники саммита не подписали никаких документов, но было достигнуто джентельменское соглашение, согласно которому Советский Союз выводил советские войска из социалистических стран, а из Советского Союза выходили три прибалтийские республики – Эстония, Латвия и Литва.

Остальной Советский Союз сохранялся и США брали на себя ответственность не мешать горбачевским реформам, следует отметить, что США стал до конца верными этому джентельменскому соглашению.

После вывода советских войск из социалистических стран и выхода из состава СССР прибалтийских республик процесс распада Советского Союза трудно было приостановит, вслед и Грузия провозгласила о восстановлений независимости страны. В таком сплошном экономическом и политическом хаосе претворять в жизнь новые административные деления стран было невозможным. Отсюда и начало борьбы автономных республик против собственных стран с целью создания уже своего независимого государства⁴.

---

⁴ Согласно реформам Грузия и Азербайджан без боя теряли свои автономные образования, хотя в последствии уже с боем, но все же потеряли соответственно Азербайджан Нагорный Карабах с прилегающими районами и Грузия, Абхазети и Сев. Картли, т.т. Южную Осетию.

В Кремле прекрасно осознавали, что удержать Советский Союз уже никак не получится поэтому подогревались националистические чувства народов, война и хаос на руку было Москве, полагалось, что союзные республики долго не продержатся и вновь попросятся в Союз, но просчитались.

8 декабря 1991 года в Белоруссии лидеры России, Украины и Белоруссии подписали договор о создании Союза Независимых Государств (СНГ) и ликвидации СССР!

В апреле 1994 года Государственная Дума России на закрытых парламентских слушаниях рассмотрел вопрос «О политике Российской Федерации в Закавказье». Было отмечено, что Закавказье остается зоной жизненно важных интересов России, характер которых определяется важностью геополитического положения региона для ее безопасности и перспектив экономического развития.

И далее: «Комитет считает, что народы Абхазии, Южной Осетии и Нагорного Карабаха отстаивали право самостоятельно определять свою судьбу».⁵ Только непонятно о каком народе и какой самостоятельности идет речь, если коренные населения указанных регионов изгнаны из своих земель.

Конфликты на Южном Кавказе, как известно, начались еще при Советском Союзе и хотя у нас нет прямых документов указывающих на это, но полагаем, что на провоцирование конфликтов были замешаны и США, свидетельством этому является и дашнакское решение 1985 года, без одобрения ЦРУ вряд ли оно было бы принято. Затем оккупация грузинских областей Россией и пресловутое их признание в качестве «независимых государств» противоречит в первую очередь национальным и государственным интересам самой России, так кто же на самом деле был заинтересован в оккупации грузинских регионов, это было тогда когда самих министров в самой России назначали представители США. Следует отметить, что на поверхность геополитики появляется очень много вопросов, ответы на которых еще предстоит ответить.

США продолжали быть верным джентельменскому соглашению с Горбачевым и не признавали провозглашенные независимости Грузии и Азербайджана. США больше не нужны были диссиденты боровшиеся против Советской власти, эти люди в течение своей жизни боровшиеся против большевистского фашизма, теперь были президентами независимой Грузии и Азербайджана, но как Абульфаз Эльчибей, так и Звиад Гасарурдия были физически устранены, та же участь постигла и чеченского лидера Джохара Дудаева. Они просто были не нужны ни новой России и ни Западу, так как согласно мальтийскому договору СССР в новой форме без Латвии, Литвы и Эстонии должна была существовать. США в течение десятилетий мечтавшие о развале Советского Союза вдруг сменили свою внешнюю политику и всячески поддерживали существование нового СССР. Обусловлено это было парадом провозглашения независимости российских автономных образований Татарстана, Башкортостана и др.

В связи с этим в Вашингтоне пересмотрели свои отношения к Москве, так как протяженность границы «независимой» Российской Федерации с КНР составляла более четырехсот⁶ тысяч км. и новые российские образования попали бы под влияние или вовсе были бы захвачены Китаем, а США контролировать огромное пространство России были не в силах, поэтому было решено усилить Россию, вскоре завершилась и вторая чеченская компания и разрушение России этим было приостановлено.

С тех пор прошло не мало времени, Россия в своих интересах дабы полностью не потерять геополитическое пространство бывшего Союза всячески старалась разжечь конфликт между народами, дабы затем проявить себя в качестве миротворца и вновь ввести свои войска и занять новые пространства.

---

⁵ Ф. Бобков. КГБ и власть. М., 2003, с. 315

⁶ 4209.3 тыс. км.

Оккупировав Нагорный Карабах и прилегающие азербайджанские области руководители армянского государства наивно думали, что эти земли окончательно останутся за ними полагая, что Россия не изменит своего геополитического курса⁷.

Тем временем Азербайджан продолжал наращивать свою военную мощь. Опыт мировой истории свидетельствует, что проблемы подготовки, накопления и мобилизации ресурсов находятся в тесном единстве с укреплением военной безопасности государства. Широкомасштабные изменения в средствах и способах ведения вооруженной борьбы, произошедшие на рубеже XX–XXI вв., не снизили значимости военно-обученного резерва в достижении победы.

Фундаментальные положения международного права⁸ и нормы политической морали требует восстановления территориальной целостности государств, однако если геополитические центры не дают такую возможность, то вопрос может затянуться на долгие десятилетия, но если последовательно следовать поставленной цели то и «центры» могут выразить свою признательность и в свою очередь выразить поддержку справедливого решения созданного ими же конфликта.

При этом Азербайджан всегда проявлял конструктивность, придерживался прагматичной позиции и демонстрировал «стратегическое терпение»⁹. Но ситуация «ни мира, ни войны» значительно осложнял обстановку в регионе и не мог оставаться вечной. Было ясно, что Азербайджан не будет бесконечно мириться с оккупацией своих территорий и абсурдными и безосновательными претензиями со стороны Армении.

Официальный Баку не раз заявлял, что поддерживает поэтапный процесс урегулирования нагорно-карабахского конфликта, так как понимает, что в одном пакете невозможно решить все накопившиеся за долгие годы проблемы.¹⁰

Азербайджан готовился к войне долго, планомерно и терпеливо. Была проведена мощная идеологическая, информационная и морально-психологическая работа с населением, которая сделала общество готовым и к масштабным боевым действиям. Президент Азербайджана ждал удобного геополитического расклада сил.

Рано утром 27 сентября 2020 года Министерство обороны Азербайджана обвинило армянские силы в том, что они обстреляли из крупнокалиберного оружия, миномётов и артиллерийских установок селения на территории Тертерского, Агдамского, Физулинского и Джебраильского районов, в результате чего пострадали мирные жители. Позднее было заявлено о начале крупномасштабной контрнаступательной операции с применением танков, артиллерии, ракетных систем и авиации.

Терпение руководства Азербайджана и азербайджанского народа было переполнено, ждать новых переговоров уже было не реальным.

Азербайджанское телевидение продемонстрировало обращение Президента Азербайджана Ильхам Алиев к народу Азербайджана. В частности, он заявил: «Сегодня утром вооружённые силы Армении, используя различные виды оружия, в том числе тяжёлую артиллерию, с нескольких направлений подвергли обстрелу наши населённые пункты, а также военные позиции. В результате вражеского обстрела есть потери, раненые среди

---

⁷ Хотя автор данной статьи находясь в освобожденных районах Азербайджана – в Агдаме, Физули, Джебраиле было видно, что с армянской стороны ничего построено не было, заброшенные и разваленные азербайджанские дома вызывали жуткое ощущение войны, ведь еще 30 лет назад здесь жили простые люди, крестьяне растили своих детей, радовались жизнью, но это жизненное счастье было принесено в жертву армянским национальным и государственным интересам и более миллиона азербайджанцев оказались беженцами в своей же стране.

⁸ Об этом подробно см. Намик Алиев. Международное право и Нагорно-Карабахский конфликт. Москва, «Вече», 2013, с.10 с. 10 и след.

⁹ Самоопределение Карабаха возможно исключительно в рамках территориальной целостности Азербайджана [<http://ru.apa.az/news/163357.html>], 20 мая 2010.

¹⁰ См.: Э. Мамедьяров: «Азербайджан поддерживает поэтапный процесс» // trend.news, 15 марта 2010

мирного населения и военнослужащих... Азербайджанская армия в настоящее время подвергает обстрелу, наносит удары по военным позициям врага, и в результате этих ударов большая часть военной техники противника уничтожена. Это – очередное проявление армянского фашизма».

Азербайджанская армия приступила к полномасштабной войне во всех направлениях и всего за 44 дня боевых действий азербайджанская армия под руководством Верховного Главнокомандующего Вооруженными силами, Президента Ильхама Алиева развеяла миф о непобедимой армянской армии. Противник был разгромлен и обращен в бегство.

В это время Премьер-министр Никол Пашинян от своей безысходности начал просить помощи у своего геополитического союзника. Продвижение азербайджанских войск для полного очищения Нагорного Карабаха от армянских сепаратистических сил было приостановлено Москвой и предложено о мирном возвращении остальных территории в юрисдикцию Азербайджана. Дабы избежать лишних жертв руководство Азербайджана приняло решение согласится на приостановление наступления своих войск, так как оставшиеся в оккупации территории мирно будут возвращены в пределы Азербайджана.

Вместе с Азербайджаном эту победу праздновали и в Грузии, грузинская общественность всецело поддерживала в те дни справедливую войну Азербайджана.

Геостратегический союз Азербайджана и Грузии позволяет нашим государствам бок о бок стоять в международных отношениях и защищать общие интересы наших стран, это будет залогом и продолжением многовековой дружбы братских народов во имя мира и процветания наших государств.

UOT 39(4/9)

Azərbaycanda qloballaşma dövrünün içkiləri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)

İlhamə Gülbala qızı Məmmədova
tarix elmləri doktoru

AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu
ilhame.mamadova@gmail.com

Böyük coğrafi kəşflərdən sonra yaranan dünya iqtisadi əlaqələri nəticəsində maddi mədəniyyətin bir sıra ünsürləri kimi yeməklər və içkilər də qloballaşmanın ilk mərhələsi ilə üzləşdilər. Uzun əsrlər boyu Hindistan ədviyyatı dünya xalqlarının zövqünü oxşasa da, bu dövrdə artıq yeni dada malik qidalar kütləviləşir və global iqtisadi rol oynayır. Qəhvə, çay, şəkər, tütün, kakao, şokolad kimi qidaların dünyada yayılması qloballaşmanın ilk əlaməti olaraq qiymətləndirilməlidir. Xüsusən də, Çindən başlayaraq dünya ölkələrinə yayılan çay mədəniyyətini qloballaşma prosesinin ilkin mərhələsi adlandırmaq olar. Qəhvə və çay Qərbi ölkələrinə, kakao isə Şərqi doğru yayılırdı. İqtisadi-mədəni əlaqələr sayəsində dünya xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar müxtəlif ölkələrdən bəzi içki növlərini mənimsəyirdilər.

XVI əsrdən başlayaraq Azərbaycanda istifadədə olan isti içkilərdən biri də *qəhvədir*. Qəhvənin vətəni Efiopiyanın (Həbəşistan) Soha bölgəsində yerləşən Qaffa şəhəridir. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, “qəhvə”, “coffe”, “caffè” kimi adlarla tanınan bu içkinin adı becərildiyi ərazinin adından götürülmüşdür. Qeyd edək ki, Efiopiyanın Qaffa şəhərində bu içki “qəhvə” deyil, “*bunn*” (“*bün*”) adlandırılır. “Qəhvə” sözü ərəb dilində həm də “ehtiraslandırıcı içki” (“şərab”) mənasını verir.

Qəhvəni ilk vaxtlar hakim təbəqə qəbul edirdi. Səfəvi sarayında *qəhvəçi* və *qəhvəçibaşı* vəzifəsi vardı. Sarayda ərzaq anbarı və mətbəx rolunu oynayan *abdaxana* fəaliyyət göstərirdi [4, s.59]. İmarətlərdə, məscidlərdə və digər ictimai məkanlarda “*şərbətxana*” deyilən xüsusi otaq da mövcud idi [bax: 1, s.188]. Adından görüldüyü kimi, şərbətxanada şərbət, həmçinin ərağicat (distillə olunaraq

müxtəlif bitkilərdən alkoqolsuz müalicəvi cövhərlər) və digər ənənəvi içkilər düzəldilirdi. Hakim elitanın içkisi olan qəhvə, saray abdarxanasında və şərbətxanada qəhvəçi tərəfindən hazırlanırdı. Qovrulmuş qəhvə dənəcikləri həvəngdəstədə əzilir, qəhvədəndə su və azacıq şəkərlə birgə qaynadılırdı. Memuar mənbələrə görə, şərqlilər ona ədva da qatırdılar. Əsasən, qış aylarında gündəlik içilən qəhvə qonaq qəbulunda da təqdim edilirdi.

Qəhvə Azərbaycanda hazırda çox geniş yayılmasa da, məişətdə öz yerini qoruyur. Xalq arasında “çaydan” (“çaynik”) sözü ilə yanaşı, “qəfədan” (“qəhvədan”) da işlənməkdədir. Bakılılar iri tavaya “qafaqoran” (“qəhvəqovuran”) deyirlər. Dilimizdə rənglərdən birinin adı “qəhvəyi” adlanır. Qəhvə fəali Azərbaycanın bəzi bölgələrində yayılmışdır.

Kakao içkisi Azərbaycanda sonradan yayılsa da, dünya xalqları arasında uzun tarixi yol keçmişdir. Kakao Amerika, Qərbi Afrika və digər tropik ölkələrdə yetişdirilən eyni adlı ağacın meyvəsindən hazırlanır. Meksikanın qədim sakinləri (asteklər və b.) həmin meyvəni qurudaraq əzər və ondan “şokolad” adlı içki düzəldirdilər. Onlar dini mərasimlərdə ənənəvi olaraq ədviyyat və su ilə qarışdırılmış şokolad içkisi qəbul edirdilər. İspanlar müstəmləkələri olan Meksikadan kakao əldə edib onu Avropada yayırdılar. Orta əsrlərdə avropalılar şokolad içkisinə şəkər, vanil, darçın və s. əlavələr edirlər. Əsasən, katoliklərin (İspaniya, İtaliya və s.) içkisinə çevrilən, tərkibində kafein olmayan şokolad, qəhvədən fərqli olaraq, yuxunu qaçırtmır, əksinə orqanizmə rahatlıq gətirir.

XIX əsrdə şokolad və kakao bir-birindən ayrılır [3, s.98]. Avropada (Hollandiya və s.) tablet şokolad istehsal edilir, kakao içki kimi şərqlə doğru yayılır. Azərbaycanda kakao və şokolad ruslar tərəfindən tanınırdı. Kakao şəkərlə birgə süddə bişirilir və isti halda içilir. Mağazalarda toz şəkildə satılan kakao XX əsrdən başlayaraq bu günlərə kimi geniş yayılaraq şirin çayla yanaşı, səhər yeməyinin vacib içkilərindən sayılır. Yaxın keçmişdə “həri” mərasimində şirniyyat süfrəsi açmaq və kakao təqdim etmək bakılılar arasında dəb idi.

Çay (latınca *Camellia sinensis*) Yer kürəsində, o cümlədən ölkəmizdə sudan sonra ən geniş yayılan içkidir. Çin dilinin Kanton dialektində “ch’a” (“çah”), Amoy dialektində isə dəyişilərək, “t’e” (“tay”) adlanan çay bitkisi [2, s.492] orta əsrlərdən bəri ölkəyə gətirilsə də, onun kütləvi şəkildə tanınması XIX əsrdə baş vermişdir. Susuzluğu tez yatırması, hazırlanma qaydasının asan olması, qəhvəyə nisbətən ucuz başa gəlməsi, ölkədə çay əkininə başlanılması, regionda Rusiya və İngiltərənin çay ticarəti və digər səbəblər çayın sürətlə yayılmasını təmin edirdi. Zaman keçdikcə, çayın dəmlənməsi, təqdimatı, çay dəsgahı və s. məsələlərdə şifahi qaydalar formalaşdı, çayın içilməsi sosial rituala çevrildi. Çay dostluq, qonaqpərvərlik və sosiallaşma vasitəsi kimi əhəmiyyət daşıyır. Çayın tezliklə məişətdə yayılması adət-ənənələrə də təsirsiz ötürmədi, bu içki halva ilə birgə mərasim süfrələrinin əvəzolunmaz qidası oldu. Qısa müddətdə kəllə qənd və çay toy mərasimlərinin əsas rəmzinə çevrildi, şirin çay elçilikdə ilk razılıq əlaməti sayıldı.

XIX əsr bədii ədəbiyyatında çay haqqında əsərlər (S.H.Nigarinin “Çaynamə”, C.Məmməd-quluzadənin “Çay dəsgahı” və s.) yazıldı, o cümlədən şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif janrlarında çay, samovar, çaydan, stəkan və s. mövzular meydana gəldi. Azərbaycan dilinə onlarla yeni söz daxil oldu: quru çay, şirin çay, çaydan, dəm çayniki, çay qaşığı, çay stəkani, çaysüzən, çay süzgəci, çay dəsmalı, çayqabı, çay servisi, çay dəsgahı, çayxana, çayçı, çayxor, çay pulu, çay plantasiyası və s. Beləliklə, ilk vaxtlar təbabətdə istifadə edilən çay XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda, həmçinin bir sıra ölkələrdə (Rusiya, İran, Osmanlı və s.) milli içkiyə çevrildi.

Azərbaycanda ənənəvi içkilərin qidalanma mədəniyyətinə daxil olması XX əsrdə də davam edir. Bu dövrdə mərasim süfrələrinə müxtəlif meyvə kompotları, limonad, qazlı və qazsız mineral sular və s. qoyulurdu.

Kisel, kokteyl, spirtli içkilərdən araq, konyak, şampan, pivə, kvas və s. ötən əsrdə içkilər sırasına daxil olur. Dünyada məşhur *coca-cola, fanta, pepsi, sprayt (sprite)* və s. son dövrlərdə azərbaycanlıların da maraqlı göstərdiyi soyuq içkilərdəndir.

Tədqiqatlar göstərir ki, digər içkilərlə müqayisədə çay susuzluğu yatıran sadə içki olmamış, sosial-mənəvi mahiyyət kəsb etmişdir. Adı çəkilən içkilər yeməklərlə birgə qəbul edilir, onlardan fərqli olaraq çay üçün ayrıca süfrə açılır və bununla da çay dəsgahı yaranmışdır. Çay digər içkilər kimi təklidə içilməzdi, onun bir neçə nəfərlik çaydanda dəmlənməsi ailə üzvlərini bir yerə toplayırdı.

Çayxanaların meydana gəlməsi çayın ətrafında müxtəlif və ya eyni məslək sahibləri olan insanları birləşdirirdi. Beləliklə, çayın özəlliyi, onun toplayıcı, birləşdirici funksiyası onun geniş yayılmasına rəvac verir. Oxşar mahiyyətə malik qəhvə, çaydan öncə tanınaraq ölkəmizdə geniş yayılsa da, sosial, siyasi, iqtisadi səbəblər çayın birinciliyini təmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədova İ.G. Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Çayıoğlu, 2016
2. William H. Ukers, M.A. All About Tea. Vol 1, New York: The Tea and Coffee Trade Journal Company, 1935
3. Wolfgang Schivelbusch. Keyif Verici Maddələrin Tarihi. Cennət, Tat və Mantık. Almandan türkçeye çeviren: Zehra Aksu Yılmaz, Birinci baskı, Ankara: Dost Kitabevi, 2000
4. بلوکباشی علی. قهوه خانه های ایران. چاپ اول، تهران، دفتر پژوهشهای فرهنگی، ۱۳۷۵.

UOT 1(091)

XXI əsr fəlsəfəsi: qlobal tendensiyalar, ideoloji trendlər və gələcək

Azad Mustafə oğlu Bayramov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
azadbayramov-1963@mail.ru

Bu gün qlobal tendensiyalar insan həyatının bütün sahələrində baş verir. Zamanın ruhuna və tələblərinə uyğun elmi, texniki və əxlaqi-mədəni dəyişikliklər insanın həyata, ətraf mühitə, öz fərdi taleyinə münasibətini də dəyişir. Bununla əlaqədar XXI əsrin əvvəllərində ideoloji və etik-mənəvi dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi kimi qarşılıqlı bir proses cərəyan edir. Lakin bu gün bəşəriyyətin fəlsəfi dünyagörüşündə baş verən tendensiyaların məzmununda ifadə olunan əsas xətt dünyanın, mövcud reallığın dəyişdirilməsi cəhdləri deyil, onu nəyin bahasına olursa olsun qoruyub saxlamaq arzusudur. Məhz bu əlamət XXI əsr fəlsəfəsinin, onu tərənnüm edən müxtəlif layihələrin hədəflərini müəyyən edir [4]. Nəzərə alsaq ki, insan ruhunun ənənəvi formalarından biri olan fəlsəfə və fəlsəfi fikir bəşər tarixinin hər yeni inkişaf fazasında dərin transformasiya yaşayır, bu gün insan həyatında baş verən dəyişiklikləri təbii proses kimi qəbul etmək olar. Lakin bu dəyişikliklər əsrlər ərzində formalaşmış dəyərlərin metodiki şəkildə sındırılması və onların yerində əvvəllər analoqu olmayan perspektivsiz və hər hansı tənzimləyici gücdən məhrum olmuş metamarfozaların bərqərar edilməsi kimi baş verir. Bununla da qlobal trendlərin sürətlə cərəyan etdiyi XXI əsrdə dünyanın ənənəvi obrazının inanılmaz dərəcədə dəyişməsi hadisələrin tarixdə analoqu olmayan unikal, hətta möcüzəli xarakter alması ilə şərtlənir.

Çağdaş fəlsəfi fikir bütün analitik və məntiqi gücünü şüurlu varlığın, onun davranışlarının, həyata, insanlara və dünyaya məhəbbətinin, varlığın mənasının, varlıq və heçlik haqqında qaygıların xarakterini və mahiyyətini anlamağa yönəldib. Bəşərin Cənnətdən qovulduqdan sonra minilliklər ərzində bütün ilahi və planetar norma və qadağaları pozması, xeyirxah əməllərlə Cənnət qapılarını yenidən açmaq kimi şərəflimissiyanı icra etmək əvəzinə idealdan maksimum uzaqlaşması, bununla da ixlas qapılarını həmişəlik bağlaması, bütün bu əməllərinə görə məsuliyyət hiss etməməsi və hər hansı hesabat verməməsi, “Allah bağışlayan və rəhm edən Allahdır” deyərək, özünə təsəlli verməsi İblisin min illər əvvəl işə saldığı insanın “özünülgv” mexanizminə aktiv və ısrarlı şəkildə detonator olması kimi qiymətləndirilə bilər. Belə situasiya isə istər-istəməz çoxlu sayda suallar doğurur: Bir cövhərdən (substansiya) yaranmasına rəğmən min illər ərzində yalnız fərqli əlamətlərinə görə daimvə usanmadan bir-birini hiddət və şiddətlə məhv etməyə çalışan, əzəli olaraq “Kainatın əşrəfi” kimi bir titulun sahibi olsa da elementar problemlərin həllində belə çətinlik çəkən, fiziki qüdrəti

atmosfer təzyiqi və çəkisizliklə məhdudlaşan, dərin düşünəndə idrakı pozulan şüurlu məxluqun öyünməyə haqqı varmı? İdraki deqradasiya və fizioloji degenerasiya dövrü yaşayan belə bir subyekt planetin və Kainatın ixlasında həlledici rol oynaya bilərmə? Çörək uğrunda minilliklərdə mübarizə aparan, lakin o çörəyi bərabər bölüşdürməyə israrla razı olmayan, eqonun və özünəməhəbbətin əbədi əsiri olan varlığın sonu bəlkə də gəlmişdir? Xəbərdarlıq kimi təzahür edən bütün işarətlər və “Qiyamət qoxusu gələn” əlamətlər nəvəd edir?

Doğrudur, bəşəriyyət informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yüksək inkişaf həddinə çatdığı bir dövrdə yaşayır. Bir neçə onillik bundan əvvəl hipotetik cəmiyyət kimi qiymətləndirilən texnokratiya (yun. *τέχνη* - ustalıq, *κράτος* - hakimiyyət - layiq olanların ağalığı kimi qiymətləndirilən meritokratiya prinsipləri üzərində qurulmuş cəmiyyət) müəyyən mənada bərqərar edilmişdir [3]. Bir zamanlar təxəyyülün arzularında yaşayan məhsulu və fantastikanın predmeti olan Dördüncü sənaye inqilabının (ayrı-ayrı sosismların qlobalizasiya və modernizasiya şəraitində kiberməkanın iqtisadi, siyasi və sosial-mədəni agentlərinə çevrilməsi) qələbəsi və postindustrial cəmiyyətin (innovasiya sektorunun, yüksək məhsuldarlığı ilə seçilən sənaye istehsalının, biliyin və informasiyanın həlledici rol oynadığı supermüasir cəmiyyət) bərqərar edilməsi reallığa çevrilmişdir [5]. Lakin milyonlarla insanın təfəkküründə hələ də kromonyon dendensiyaları davam etməkdədir. Bu gün dünyada orta əsr təfəkkürü ilə idarə olunan, mövhümatın və ekstremizmin əsiri olan milyonlarla insan yaşayır. Digər tərəfdən texnokratik elita maddənin daxili quruluşuna nüfuz edərək hər şeyi incəliklərinə qədər öyrənir, “nou-hauları” (ing. *know how* - müxtəlif xarakterli yeniliklər) insan həyatının vacib və ayrılmaz elementinə, hökmünü və iradəsini itirmiş fərdləri isə texniki tərəqqinin əsirinə çevirir.

Müasir dövrün yeni paradigması kimi fəlsəfinin aktual məslələri sırasında insanın yaranışı, davamlı varlığın təmin edilməsində rolu və ölüm haqqında sirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan dünyaya gələndə içindən keçərək ölümünə gedəcək həyatla, onun sürətli axını, əzabları, problemləri ilə, bir sözlə acı reallıqlarla üz-üzə qalır. Konkret bir məqamda dərk edir ki, yalnız həyat və ölüm var. Ölümsüzlük, əbədiyyət və “O Dünya” isə “Pandora sandığının dibində qalmış ümiddən başqa bir şey deyil”. Belə situasiyada İmmanuil Kantın təklif etdiyi tərzdə “başımızın üstündəki ulduzlu səma və içimizdəki mənəvi qanunla yaşamalırıq” ideyası o qədər də cazibədar görünmür. Çünki “ümid” və “mənəvi qanun” kauzal (lat. *Causalism* – səbəblilik, hadisələrin zaman baxımından bir-birini qarşılıqlı şəkildə şərtləndirməsi) baxımdan iki izaholunmaz möcüzə kimi təzahür edir. Onlar bizə apriori məxsus olan komponentlərdir və “heç bir real səmərə gətirmədən qəlbimizə hakim kəsilmişlər”.

XXI əsrdə bir tərəfdən nanotexnologiyaların sürətlə artdığı, digər tərəfdən isə təbii sərvətlərin günü-gündən tükəndiyi, dünya əhalisinin durmadan çoxaldığı şəraitdə insanın praktiki fəaliyyətinin cizgiləri sırf praqmatik və merkantil xarakter almışdır. Təqva, axirət qorxusu, karma kimi anlayışlar təsir gücünü itirmişdir. Bu həm qlobal ruhani-mənəvi fəlakət, həm də hər bir fərdin şəxsi faciəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki etik dəyərlərdən məhrum olmuş, davranışları estetik normalara əsaslanmayan və obyektiv həqiqətləri rəhbər tutmayan bəşər artıq bəşər deyil və onun fəaliyyətinə bəşəri fəaliyyət kimi baxıla bilməz. Buna görə də müasir fəlsəfinin predmeti və əsas məsələsi yeni dövrün reallıqlarını təmsil edən müstəvinin tədqiqi ilə bitmir.

Əsas vəzifələrdən biri də qloballaşan dünyada varlığın yeni üsullarının, öz aktuallığını hər vaxtlə təsdiq etmək kimi bir həyat strategiyası seçmiş yeni insan tipinin spesifik dəyərlərinin müəyyən edilməsi olmalıdır. Çünki müasir insan nə qaranlıq keçmişlə, nə də hipotetik gələcəklə yaşamaq istəmir. O, onun üçün yad olan məqsədlərə çatmaq naminə öz enerjisini xərcləmək və onun üçün həyatı əhəmiyyət kəsb etməyən özge hədəfləri dəf etməkdə vasitə olmaq istəmir. O, şəxsi həyatının mənasını indi, təxirə salmadan və istədiyi kimi yaşamaqda, həyatdan zövq almaqda, “xoşbəxtlik” və “saədet” adlanan rifaha qəlbinin hökm elədiyi kimi spesifik şəkildə çatmaqda görür. Lakin etik-mənəvi kuralları israrla pozan və sərhədlərini aşan tələbatı ilə varlığın davamlı olmasına zəmanət verən xeyirxah əməllərin vacibliyini unudan müasir insanın şüuru, davranışı və əməlləri eqosentrizm və vulqar gedonizmə tabe etdirilir (nə qədərki sağsan zamanın nəbzini tut və yaşa). Bu halətdə o, özünün spontan arzularını, zənginliyə, komfortacan atan istək və tələbatlarını

maksimum reallaşdırmaqla bütün varlığını hər şeyə bolluca və tez sahib olmaq ideyasına tabe etdirir və ümumbəşəri dəyərləri nağılların və hekayələrin populist süjeti adlandırır. İnsan xarakterinin və düşüncə tərzinin belə dərin böhran keçirdiyi bir şəraitdə fəlsəfə insanın gündəlik qayğıları ilə etik əlamətlərinin harmoniyalaşdırılması və onun praktikada özünü aktuallaşdırması kimi müdrik strategiyani həyata keçirməlidir. Maddi baxımdan hər şeyə sahib olmaq ideyasından imtina etmək və xoşbəxtlik etalonu ilə kifayətlənərək, layiqli varlıq olmaq arzusu ilə yaşamaq yeni dövrün ruhani-mənəvi doktrinası olmalıdır [1].

Müasir dövrdə baş verən ictimai-siyasi, soial-mədəni və etik-mənəvi tendensiyalarla bağlı çoxlu sayda yeni fəlsəfi konsepsiyalar meydana gəlmişdir. Onların içərisində iki konsepsiyani xüsusi olaraq qeyd etmək istəyirəm. Bunlardan birincisi “dataizm”, digəri isə “dromologiya”dır.

Dataizm (informationism) dünyanın informasiyaların külliyyatından, verilmişlərin axınından ibarət olmasını iddia edən fəlsəfi paradıqmadır. Dataizmin müddəalarına görə hər hansı hadisənin, yaxud mahiyyətin dəyəri verilmişlərin emalına sərf edilən əmək və enerji ilə müəyyən olunmalıdır. Bu konsepsiyaya əsasən heç kim informasiyanın hərəkətinə maneə törətməməlidir, əksinə, hər kəs informasiya məkanının bir hissəsi olmalı, verilmişləri mənimsəməli və onları yeni informasiyalarla zənginləşdirməlidir. Sözügedən termin ilk dəfə 2013-cü ildə ABŞ sosioloqu və jurnalisti Devid Bruks tərəfindən *The New York Times* qəzetində yeni fəlsəfəni ifadə etmək üçün işlədilmişdi (data-ism). 2016-cı ildə İsrail hərbi tarixçisi, Yuval Noy Harari (1976) bu terminə yeni məzmun qatararaq, onu müasir dövrün qlobal ideologiyası, hətta informasiya axınının ali dəyər və “müqəddəs subyekt” olduğu yeni din forması adlandırmışdı. Beləliklə, müasir qlobal cəmiyyətdə informasiya axını, bir növ sitayiş obyektini elan edən dataistlər, şüurlu orqanizmi informasiyanı emal edən instrument kimi qiymətləndirirlər. Onlar iddia edirlər ki, dövlətləri idarə edən demokratik və avtoritar rejimləriyəyin zamanlarda informasiyanı daha tez toplamağa və operativ emal etməyə qadir olan “Şeylərin interneti” (ing. *Internet of Things – IoT* – bütün verilmişlərin öz aralarında və xarici mühitlə əlaqə yaratmağa imkan verən texnologiyalarla təchiz olunmuş fiziki obyektlərə ötürülməsinə əsaslanan konsepsiya) adlanan daha effektiv sistem əvəz edəcək. Buna görə də dataizmin əsas müddəasını “hər şey bir-biri ilə əlaqədə olmalıdır” devizi təşkil edir. Beləliklə, bütün mövcudat “şeylərin interneti” vasitəsi ilə bir-biri ilə birləşməlidir.

Yuval Noy Harari özünün ““Homo Deus”: gələcəyin qısa tarixi” əsərində qeyd edir ki, “İlahi hakimiyyətin dini əsatirlər, insan nüfuzunun isə humanist ideologiya tərəfindən qanuniləşdirildiyi kimi yüksək texnologiyaları ərsəyə gətirən qurular (çağdaş texniki elita) və “Silikon dərəsinin yeni peyğəmbərləri” də alqoritmlərin və “Biq Datanın” nüfuzunu qanuniləşdirirlər” [2]. “Homo Deus: gələcəyin qısa tarixi” əsərində yaxın gələcəkdə dünyanın idarə edilməsində insanın lider mövqeyinin ləğv ediləcəyiylə bağlı proqnozlar verilir və texnoloji kompaniyaların yeni hökumətlərin rolunu icra edəcəkləri ilə əlaqədar iki yeni dinin – texnohumanizm (insanın özünü təsdiq etməsində texnikanın müstəsna rolunu və əhəmiyyətini əsas götürən təlim, – burada elektron qurğu ilə insan beyni arasında məlumat mübadiləsi yaradan neyrointerfeysin, mexaniki və elektron komponentlərin qarışığından yaradılmış kibernetik orqanizmlərin roluna xüsusi yer ayrılır) və dataizm (verilmişlərə sitayiş) dinlərinin şüurlara və əqidələrə hakim olacağından bəhs edilir. İddia olunur ki, məhz yüksək texnologiyalara əsaslanan süni intellektin, böyük verilmişlərin (Big Data) və alqoritmlərin davamlı inkişafı insana qlobal problemlərin həllində etibarlı dəstək olmaqla yanaşı onu həm də fəvqəlbəşərə çevirəcək. Eyni zamanda yüksək texnologiyalar (ing. *high technology*, qısaca *high tech*) bizi asılı vəziyyətə salmaqla, əxlaqi dəyərlərimizi müəyyən edən amilə çevriləcək.

Müasir dövrün sitayiş obyektini statusuna iddia edən nəzəriyyələrdən biri də “dromologiya”dır (yun. *dromos* – sürət). Dromotologiya nəzəriyyəsinə fransız filosofu Pol Virilyo (1932–2018) ərsəyə gətirmişdir. O, “İnformasiya bombası” (2000) adlı elmi əsərində bu təlimin əsas ideyasını dağıdıcı gücə malik sürət fenomeni kimi təqdim edir. Postindustrial cəmiyyətlə bağlı bu fenomeni təhlil edən alim belə nəticəyə gəlir ki, müasir elektron cihazın işıq sürəti müasir insanın dərk etmə strukturunu dəyişir.

Beləliklə, məkan və qravitasiyadan (zaman) başqa “üçüncü interval” (ışıq intervalı) adlanan fenomen yaranır ki, insan oraya qər qorq olan kimi “fundamental orientasiyasını itirir”.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Библиографическое описание: Еникеев А.А.Актуальные философские проблемы XXI века: открытое будущее человека / А.А.Еникеев, В.И. Скрипко. Молодой ученый. 2016, № 12 (116), с. 1542-1545
2. Harari, YuvalNoah (2017). HomoDeus: ABriefHistoryofTomorrow. UK: Vintage Penguin Random House. p. 445
3. Ignacio Sánchez-Cuenca. From a Deficit of Democracy to a Technocratic Order: The Postcrisis Debate on Europe // Annual Review of Political Science. 2017, 11 May (vol. 20, iss. 1), pp. 351-369
4. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского Серия «Философия. Социология». Том 22 (61), № 1, 2009, с. 3-14
5. Яницкий О.Н.Четвертая научно-техническая революция и глубинные изменения процессов глобализации // Вестник института социологии. 2017, № 21, с. 12-34

UOT 327.8

Dünya nizamının müasir xarakterini dəyişən Qarabağ Zəfəri və qlobal geosiyasi trendlər

Esmira Hilal qızı Cəfərova
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
esmira.cafarova@mdu.edu.az

Bu gün qlobal sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi və sosial-mədəni tendensiyaların fonunda intensiv geosiyasi trendlərin baş verməsi müasir dövrün spesifik ruhuna və tələblərinə cavab verən yeni dünya nizamının formalaşmasından xəbər verir. “Dünya nizamı” adlanan fenomen qlobal ictimai-siyasi prosesdir və o, bir qayda olaraq, irimiqyaslı ictimai-iqtisadi, sosial-mədəni və hərbi-siyasi proseslərin nəticələri ilə bağlı öz obrazını, məzmununu, strukturunu, mahiyyətini və məqsədlərini dəyişir. Bütövlükdə isə dünya nizamı polisentrik struktura malik olur. Hazırda bu nizamda baş verən dəyişikliklər qlobal siyasətin əsas aktorları arasında münasibətlərin necə qurulması və əsas maraq sferalarının necə bölüşdürülməsi ilə xarakterizə olunur. “Dünya nizamı” ifadəsi kifayət qədər mücərrəd anlayışdır. Buna görə də müxtəlif siyasi və ideoloji konsepsiyalarda müxtəlif formalarda interpretasiya olunur. Qlobal geosiyasi trendlərin baş verdiyi və yeni dünya nizamının müasir tələblər üzərində qurulduğu bir dövrdə əvvəllər misli görünməmiş proseslər müşahidə olunur və onlar sözügedən nizamın xarakterinə xüsusi rənglər qatır. Müasir dünya nizamının uğurlu təşkili və effektiv şəkildə işləməsi üçün, ilk növbədə, güclərin yüksək səviyyədə balanslaşdırılması, idarəçiliyin yeni texnologiyaların tələblərinə uyğun şəkildə qurulması, bu gün baş verən və baş verəcəyi gözlənilən beynəlxalq proseslərin razılaşdırılması, beynəlxalq əməkdaşlığa meyil, həvəsvə tələbat yaradan, hər hansı münaqişənin qarşısını almağa qadir olan sağlam düşüncənin və yeni liberal baxışların bərqərar edilməsi tələb olunur. Geosiyasət və ya coğrafi siyasət hərbi-siyasi subyektlərin maraqlarının toqquşduğu məkan, hadisə və proseslərlə bağlı opponentə və ya müxalif subyektə fərqli üsullarla təsir göstərilməsidir. Bu siyasətdə iştirak edən bütün komponentlər dünya siyasətini müəyyən edən məqamlar kimi təzahür edir. Müasir geosiyasi nəzəriyyələrdə güc mərkəzlərinin onlar üçün yüksək maraq kəsb edən məkan üzərində nəzarəti hansı texnoloji imkanlardan və yaxud təsir formalarından (siyasi, hərbi, iqtisadi, sivil, kommunikativ, demoqrafik, informativ) istifadə edərək, həyata keçirməsi haqqında məqamlara xüsusi diqqət ayrılır [6]. Geosiyasətin təbiətini dəyişmək mümkün deyil, yalnız bəzən siyasi qüvvələrin konfigurasiyasında bəzi korrektivlər etmək olar [5].

Dünya nizamının qurulması və geosiyasi aktorların müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı son dörd əsr ərzində (XVII–XX əsrlər) bir neçə sistem formalaşmış və müəyyən dövr üçün qlobal münasibətlərin

əsas prinsiplərini müəyyən etmişdir:

1. Vestfal sistemi – Avropada 1618–1648-ci illərdə baş vermiş “Otuzillik müharibələr”in yekunları ilə əlaqədar 15 may (katolik yepiskopluğu olan Myunster) və 24 oktyabr (protestant yepiskopluğu Osnabryuk) 1648-ci il tarixlərində bağlanmış müqavilələrə (ümumi ad altında “Vestfal sülhü”) əsaslanır. “Vestfal sistemi” üçün qüvvələrin balanslaşdırılması ideyası xarakterikdir [3].

2. Beynəlxalq münasibətlərin Vyana sistemi – Napoleon müharibələrinin (fr. *Guerres napoleoninnes*, ing. *Napoleonic wars* – 1799–1814) başa çatması ilə 1814 və 1815-ci illərdə Avstriyanın paytaxtı Vyana şəhərində Avstriyanın Xarici İşlər Naziri (1809-1848) Klemens Vensel Lotar fon Metternix-Vinneburqun (alm. *Klemens Wenzel Lotar von Metternich-Winneburg-Beilstein* – 1773-1859) rəhbərliyi altında keçirilən “Vyana konqresində” qəbul edilmişdir [2]. Vyana sisteminə, həmçinin “Avropa konserti” (birlik) ideyası xas idi [6].

3. Beynəlxalq münasibətlərin Versal-Vaşinqton sistemi I Dünya müharibəsindən (1914-1918) sonra, Paris Sülh Konfransının gedişində (1919, 18 yanvar – 1920, 21 yanvar) Versal sülh müqaviləsinin (1919, 28 iyun) və 1921-1922-ci illərdə keçirilən Vaşinqton konfransının gedişində bağlanmış müqavilələr əsasında yaradılmışdır.

4. Beynəlxalq münasibətlərin Yalta–Potsdam sistemi II Dünya müharibəsi zamanı keçirilən Kırım (4-11 fevral 1945) və Potsdam (17 iyul – 2 avqust 1945) konfranslarında əldə edilmiş razılıqlar və bağlanmış müqavilələr əsasında qəbul olunmuşdur. 1991-ci ildə Sovet İttifaqının və Dünya Sosializm Sisteminin dağılması ilə Yalta-Potsdam sistemi də öz qüvvəsini itirmişdi [1].

Regional geosiyasətin xarakterinin köklü şəkildə dəyişməsində və yeni dünya nizmanının qurulmasında 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında baş vermiş və parlaq Qələbə ilə başa çatmış 44 günlük Vətən müharibəsinin müstəsna rolu və əhəmiyyəti var. Bu müharibə 30 il davam etmiş ədalətsizliyə son qoymaqla yanaşı, müasir dünyada hökm sürən siyasi fikrin məzmununda da ciddi dəyişikliklər, regional və planetar geosiyasətin son 30 il ərzində formalaşmış konturlarında isə müvafiq korrektivlər etdi. Xalqımızın qürur mənbəyi sayılan bu müqəddəs müharibənin şanlı Qələbə ilə başa çatmasından sonrakı postmünaqişə dövründə regionda və dünyada baş verən hərbi-siyasi dəyişikliklərin xronikasına nəzər salsaq, biz orada hərbi-siyasi, etnik-mədəni, psixoloji, ideoloji və diplomatik müstəvilərdə durmadan Azərbaycanın xeyrinə dəyişən, onun həm regionda, həm də dünya miqyasında siyasi nüfuzunu təsdiq edən qürurverici bir mənzərə görürük.

2020-ci il sentyabr ayının 27-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qətiyyətlə başladığımız ədalət mücadiləsi xalqımızın və dövlətimizin bütün dünyanın gözü qarşısında verdiyi tarixi ləyaqət imtahanı oldu. Bu mücadilənin sentyabrın 27-si səhər saat 06:00 radələrində erməni mövqelərinə açılan top atəşlərindən tutmuş noyabrın 10-da düşmənin rüsvayçı kapitulyasiyasına qədər hər məqamı hər bir azərbaycanlının fərdi dünyasını dəyişməklə yanaşı, onun mənsubu olduğu dövlətə, böyük şəxsiyyəti ilə qürur duyduğu milli liderinə inamını və məhəbbətini də fəvqəladə şəkildə artırdı.

Azərbaycanın 2020-ci il sentyabrın 27-də başladığı ədalət mücadiləsi Cənubi Qafqaz regionunda qüvvələr nisbətini əsaslı şəkildə dəyişdi. Rusiyanın regiondakı mütləq hegemonluğuna son qoydu. Bütün müstəvilərdə Azərbaycanın yanında olan Türkiyə və türk faktoru öz fəvqəladə dominatlığı ilə Rusiya siyasi, ideoloji və linqvistik faktorunu həm şüurlardan, həm də davranışlardan tamamilə sıxışdırıb çıxartdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu milli mücadiləmizin ən vacib məqmalından biri idi və nəhayət Azərbaycan xalqı son 3 əsr ərzində ona yalnız bədbəxtliklər gətirmiş ermənipərəst rus amilinə qəti və dönməz etirazını bildirdi və çağdaş milli tarixinin bütün aspektlərini türk qardaşlığı kontekstində quracağını elan etdi.

2020-ci il dekabr ayının 10-da Bakıda Azadlıq meydanında 44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilmiş Böyük Qələbə münasibəti ilə keçirilən hərbi paradla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə birlikdə hərbi paradı qəbul edən Türkiyə Prezidenti Rəcəb Teyyib Ərdoğanın nitqi və “Arazı ayırdılar” şeirini spesifik intonasiya və xüsusi pafosla söyləməsi Türkiyənin və Azərbaycanın siyasi opponentlərinə ən sanballı tarixi mesaj oldu.

Azərbaycanın regional və planetar miqyasda siyasi iradə nümayişinin pik nöqtəsi isə Azərbaycan xalqının müasir tarixində əlamətdar hadisə kimi qalmış Qurtuluş gününün 28-ci ildönümündə – 2021-ci il iyun ayının 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Teyyib Ərdoğanın Şuşa görüşü və burada qəbul edilmiş strateji tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi oldu.

Nəhayət, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixində 98 il bundan əvvəl 1923-cü il iyul ayının 7-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradıldığı gün Azərbaycanda Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının təşkil edilməsi haqda verdiyi Fərman regionda geosiyasətin və qüvvələr nisbətinin ölkəmizin xeyirinə necə dəyişməsinin parlaq ifadəsi idi.

2021-ci il sentyabrın 6-10-u tarixlərində Laçında Türkiyə və Azərbaycan xüsusi təyinatlılarının hərbi təlimləri, 15-20 sentyabr tarixlərində isə Bakıda Türkiyə, Pakistan və Azərbaycan xüsusi təyinatlılarının “Üç Qardaş – 2021” beynəlxalq hərbi təlimlərinin baş tutması, nəhayət sentyabrın 20-də Naxşivanda Türkiyə və Azərbaycan hərbiçilərinin “Sarsılmaz qardaşlıq – 2021” birgə döyüş atışlı taktiki təlimlərinə start verilməsi regionda kimin söz sahibi olması və dünya nizamının qurulmasında güc mərkəzlərinin kiminlə hesablaşması faktını ortaya qoydu. Beləliklə, 2020-ci il sentyabrın 27-də “Dəmir yumruq” adı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında başlanmış 44 günlük Vətən müharibəsi XXI əsr Azərbaycan tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. Bu hadisə milli kimliyimizi və planetar miqyasda taleyimizi diametral şəkildə dəyişərək bizi yeni dünya nizamının qurulmasında fəal iştirak edən, nüfuzlu, iradəli və qəti söz sahibi olan etnik-siyasi və hərbi güc faktoruna çevirdi və Azərbaycan xalqının “qalib” və “müzəffər” imici formalaşdı.

44 günlük Vətən müharibəsində əldə olunmuş möhtəşəm Zəfərimiz regionda və dünyada mövcud qüvvələr nisbətini köklü şəkildə dəyişdi və dünya güclərini Azərbaycanın siyasi iradəsi ilə hesablaşmağa vadar etdi. Xalq, ordunun və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin timsalında milli liderin birliyi sübut etdi ki, Cənubi Qafqazda əsas söz sahibi kimdir, müqəddəs Qarabağ torpaqları kimə məxsusdur.

Bu gün Azərbaycan dövlətlər arasında öz layiqli yerini və siyasi çəkisini təsdiq edib. Kiçik bir dövlət beynəlxalq siyasətin müəyyən olunmasında, tək bir ölkənin və regionun deyil, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində vacib rol oynayır. Bu isə Azərbaycanın, onun qüdrətli rəhbəri Prezident İlham Əliyevin Heydər Əliyev ideyalarını həyata keçirmək istiqamətində tarixi uğurudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Кортунов С.В. Крушение Вестфальской системы и новый мировой порядок - Журнал «Золотой лев», М., 2007, с.125-126
2. Меттерних К.В. фон. Записки Меттерниха. Изложения, отрывки. Исторический вестник, 1880 - Т. 1, № 2, с. 374-392
3. Сергеев А.Г. Синекдоха отвечаия или Защита гомеопатическая // В защиту науки. – 2017, № 19, с. 90
4. Цыганков П.А. Глава 5. Современные школы и направления в теории международных отношений. Спор между неореализмом и неолиберализмом. Неолиберализм. Теория международных отношений. М., 2003, с. 132-136. 590 с.
5. Цыганков П.А. Традиции, парадигмы и споры в ТМО. Политический реализм. Теория международных отношений. М.: Гардарики, 2003, с. 109-112. 590 с.
6. Bridge, Roy. Europe's Balance of Power, 1815-1848. Allied Diplomacy in Peacetime: The Failure of the Congress System, 1815-23. Alan Sked.1979., pp.34-53
7. Meiem, Johann Gottfried von. Acita Pacis Westphalicae. Hanover, 1734. pp. 231-232

UOT 372.2:379.8

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafında oyunların rolu

Nizami Dilənçi oğlu Zeynalov¹, Şahnaz Cəbrayıl qızı Nəbiyeva²

¹Mingəçevir Dövlət Universiteti
nizami.zeynalov@mdu.edu.az

²Mingəçevir şəhər Təbiət-Riyaziyyat və Humanitar Elmlər Təmayüllü Lisey
nabiyeva83@mail.ru

Oyun oynamaq uşaq üçün təbii bir ehtiyacdır. Oyunlar uşaqların psixoloji, ictimai və zehni inkişafını təmin edən ən mühüm vasitə hesab olunur. Çünki oyuncaqlar hər bir uşağın şəxsiyyət olaraq formalaşmasına, bilik və bacarıqları mənimsəməsinə yardım edir. Oyun uşağın fiziki, zehni, sosial və emosional hissələrinin formalaşmasına müsbət təsir edir.

Uzaq keçmişimizdən bu günümüzdək uşaqların həyatında oyunun müstəsna rolu barədə maraqlı fikirlər formalaşmışdır. Dahi Platon “uşaq oyun ilə böyüməlidir” fikrini irəli sürmüşdür. XVII əsrin əvvəllərində uşaq psixologiyasının dərinliklərini öyrənən filosof Jan Jak Russo oyunun mühüm və əsaslı əhəmiyyəti haqqında maraqlı fikirlər söyləyib. O, uşaqların öz dünyasını hərəkət və davranışlarının dərk etməsində, eləcə də təhsil prosesində məqsədyönlü oyunun əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır, oyun terapiyasının əhəmiyyətindən bəhs edir. Jan Piyajeyə görə, “oyun uşağın ən önəmli işidir” [3].

Bəli, 5 yaşa qədər uşaqlar üçün oyun təcrübə fəaliyyətidir. Dünyanı, var olan bütün fəaliyyətləri oyun vasitəsilə kəşf etmək onlar üçün ən əlverişli üsuldur. Oyun oynayan uşaqların yaradıcı qabiliyyəti daha da inkişaf edir. Bu zaman uşaqların intellekt səviyyəsi artır, məntiqi güclənir. Oyun oynamaq uşaqlarda bir növ, təcrübə xarakteri daşıyır. Hər zaman yaradıcı olan uşaq daha çox nailiyyət əldə edə bilər. Oyunun köməyi ilə təlim prosesini tez öyrənilən, cəlbedici və uşaqlar üçün zəruri bir prosesə çeviririk. Oyun uşaqların həyatıdır. Çünki uşaqlar bitməz-tükənməz enerjiləri ilə gördükləri hər bir fəaliyyəti oyun olaraq tanıyırlar. Uşaq sevdiyi oyunları yalnız həmyaşdqları ilə deyil, həm də valideynləri ilə oynamağı çox sevir. Valideynlə birlikdə keçirilən oyunlar uşaq-valideyn münasibətlərinə müsbət təsir edir. Böyüklərlə oyunlar uşağın ahəngdar inkişafı üçün çox mühümdür. Valideynlər uşaqları ilə aşağıdakı oyunları oynaya bilərlər.

- *Öz dərgimi düzəldirəm* – belə ki, uşaqlar köhnə kitablar, istifadə olunmayan dəftərlər, rəsm albomlarının üz qabığından istifadə edərək öz xəyallarındakı dərgini hazırlaya bilərlər. Bu oyun vasitəsilə uşağın yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirilir.

- *Ailə ağacı* – ailə üzvlərinin hər birinin əl izlərini rəngli kağıza köçürdüb, kəsirlər. Daha sonra əvvəlcədən hazırladıqları ağacın budaqlarına yapışdırırlar. Ən uca budaqda baba və nənə, alt budaqda ata və ana, aşağı budaqlarda isə bacı və qardaşların əl təsvirləri asılır. Əslində bu oyun vasitəsilə uşaqlarda böyüklərə hörmət hissini, ailədə hər kəsin yerini təlqin edirik.

- *Məni tap* – bəzi heyvanların hərəkətlərini və səslərini yamsılayaraq uşaqlardan bunnun hansı heyvana aid olduğunu soruşuruq. Bu oyun zamanı əslində uşağın heyvanları aləmi haqqındakı bilgiləri, bu heyvanların hərəkətlərinin uşaqlarda necə təəssürat yaratması haqqında təəvvürləri yoxlanılır. Bu oyun uşaqların fiziki və zehni fəaliyyətinin birlikdə çalışmasına kömək edir.

- *Kölgələrlə oyun* – uşaqlarda diqqətin cəmlənməsinə kömək edir. Belə ki, əvvəlcə uşaqlara bir neçə heyvanın (əşyanın) şəkli, daha sonra onların kölgələri təqdim olunur. Uşaqlar kölgələr vasitəsilə bunu hansı heyvana (əşyaya) aid olduğunu müəyyənləşdirir. Bəzən isə tərbiyəçi-müəllim uşaqlardan divarda və ya lövhədə kölgəsini izlədikləri hərəkət və əşyaların nəyə aid olduğunu soruşur. Bu oyunlar uşaqlarda müstəqil fikir yürütmək bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır.

- *Torbada nə var?* – Bu oyun zamanı içi görünməyən torba götürülür, içərisinə müxtəlif əşyalar və oyuncaqlar qoyulur. Uşaq gözü bağlı şəkildə torbanın içinə əlini salaraq hansı əşyaya toxduğunu təyin etməlidir. Bu isə uşaqlarda hissi qabiliyyətlərin inkişafına kömək edir.

Uşağın həyəcanı, daxili dünyasındakı çatışmamazlıqları, qorxu və qayğıları müxtəlif oyunlarla müalicə edilə bilər. Buna görə də çox vaxt mütəxəssislər psixoloji travma keçirən uşaqlar

üçün oyun terapiyası tətbiq edirlər. Oyunun uşaqlara göstərdiyi təsirlərdən biri də sosial inkişafının sürətlənməsidir. Uşaqlar oyun vasitəsilə bir-biri arasında ünsiyyət qurur, yeni dostlar, tanışlar qazanırlar. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların məktəbə alışması üçün, dərslərə marağının artırılması üçün müəllim məşğələləri oyunlar üzərində qurmalıdır. Öyləncə şəkildə verilmiş bilik uşaqlar tərəfindən daha tez, möhkəm təməlli və asan qavranılır. Bu oyunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

- Əvvəlcə 10 ədəd oyuncaq götürülür. Uşaqlar diqqətlə oyuncaqların sırasına baxırlar. Sonra uşağın gözü bağlanılır, oyuncaqlardan biri gizlədilir. Uşaq gözünü açıqdan sonra hansı sırada duran oyuncağın olmadığını təyin edir. Bu oyun zamanı uşağın hafizə və diqqəti yoxlanılır.

- Rəngli kağızdan ev rəsmi hazırlanır. Sonra onu bir neçə hissəyə ayırırıq. Ayrılmış hissələrin düzgün ardıcılıqla birləşdirilməsini uşağa təklif edirik. Bu oyun zamanı uşaqların məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirilir.

- Uşağa hər hansı bir nağıl oxunur. Daha sonra uşağa nağıl qəhrəmanlarından birinin obrazını canlandırmaq tapşırılır. Bu cür rollu oyunlar məktəbəqədər uşaqlar üçün çox faydalıdır. Çünki uşağın xəyalını, nitqini, hiss və həyəcanını inkişaf etdirir.

Uşaqlar bu tipli oyunlar zamanı qaydalara əməl etməyi, qarşıya çıxan müxtəlif situasiyalarda problemləri həll etməyi, diqqətini cəmləşdirməyi, cəmiyyətdəki rolunu və məsuliyyətini, özünü ifadə etməyi, qərar qəbul etməyi, habelə qarşılıqlı konsensusa gəlməyi öyrənir. Bu isə öz növbəsində uşaqlarda kreativliyin və konstruktivliyin inkişafına müsbət təsir edir.

Bəzən valideynlər uşaqlara oyun oynamağı qadağan edirlər. Lakin bu cür valideynlər unudurlar ki, bu qadağalar uşağın əqli və fiziki inkişafına mənfi təsir edir. Oyundan uzaq olan uşağın təfəkkürü zəif inkişaf edir, özünə qapanma baş verir, uşaq ətraf müfəttəşdən və digər uşaqlardan təcrid olunur, eyni zamanda uşağın nitq qabiliyyətinin gecikməsi, kəkəlləmə hallarının meydana gəlməsi baş verir. Uşaqlarda təfəkkürü formalaşdıran ən mühüm vasitə isə müntəzəm və fərqli oyunların təşkil olunmasıdır. Əgər uşaq oyun oynamağa çətinlik çəkirsə, oyuncaqları formasına və rənginə görə qruplaşdırmağı bacarmırsa, bu, onun təfəkkürünün inkişafının gecikməsinə, həmyaşdlarından geridə qalmasına gətirib çıxarır.

Valideynlər uşaqların təhsil almasının ən böyük dəstəkləyicisidir. Məlumdur ki, məktəbəqədər təhsil respublikamızda fasiləsiz təhsil sisteminin ilk pilləsi kimi çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Məktəbəqədər təhsil uşaqların erkən yaş dövründə əqli, fiziki, yaradıcı potensialının və mədəni səviyyəsinin inkişafının, zəruri həyati bacarıqlara yiyələnməsinin, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasının təməlini qoyur. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2012-ci il 9 avqust tarixli 178 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilən “Məktəbə hazırlığın təşkili Qaydaları” mühüm normativ-hüquqi sənəd kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu sənəddə məktəbə hazırlığın məqsəd və vəzifələri, hazırlığın təşkilinə verilən minimum dövlət tələbləri öz əksini tapmışdır [4].

Təhsil sisteminin qarşısında duran dərin biliyə, bacarığa malik şəxsiyyət formalaşdırmaq, vətəninə, xalqını sevən, hərtərəfli inkişaf etmiş sağlam nəsil yetişdirmək kimi mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsində məktəbəqədər təhsilin rolu böyükdür. Məktəbəqədər təhsil vahid təhsil sisteminin ilk pilləsi olmaqla uşaqların intellektual, fiziki və psixoloji inkişafında, onların şəxsiyyətinin formalaşmasında və məktəbə hazırlaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir [1, s.4].

Məktəbəhazırlıq qrupları üçün bir məşğələ nümunəsini nəzərdən keçirək:

Standart: 2.3.3. Canlı və cansız aləmin obyektlərini əlamətlərinə görə fərqləndirir.

Təlim məqsədləri:

- ev heyvanlarını adlandırır;
- ev heyvanlarını əlamətlərinə görə fərqləndirir;
- ev heyvanlarının faydasını öyrəndiyini nümayiş etdirir.

Mövzu: Ev heyvanları.

I Mərhələ. Aktuallaşdırma və ya motivasiya

Məktəbəqədər məşğələ zamanı müəllim uşaqların diqqətini tabloda dairəvi şəkildə təsvir olunmuş vəhşi heyvan şəkillərinə cəlb edir. Tablonun ortasında üzəri kağızlarla örtülmüş hissələrdə heyvanların olduğu bildirilir. Daha sonra kompüterin ekranında aşağıdakı tapmacalar səsləndirilir:

- O hansı heyvandır ki, yarışlarda qalibdir.

Keçmişdə döyüşlərdə qəhrəmana köməkdir? (At)

- O nədir ki, evə girməz,
Sədaqəti eldə gəzər? (İt)

- Saqqalı uzun sallanar,
Dağa-daşa dırmanar? (Keçi)

Müəllim bu əlamətlərin hansı heyvana aid olduğunu xatırlatmaqla uşaqlardan cavab istəyir. Uşaqlar cavabı düzgün tapdıqda həmin heyvanın şəkli ekranda görünür.

II Mərhələ. Dərketmə

Bu mərhələdə müəllim şagirdlərə “Bu heyvanları necə adlandırmaq olar?” sualı ilə müraciət edir. Cavab aldıqdan sonra müəllim ev heyvanlarının xarakterləri, qidalanması və faydası haqqında məlumat verir.

III Mərhələ: Düşünmə

Bu mərhələdə uşaqlar qruplara bölünür.

Birinci qrup – Şəkildə verilmiş heyvanlardan hansının südünün içildiyini müəyyənləşdirir.

İkinci qrup – Şəkildə verilmiş heyvanlardan hansının ətinin yeyildiyini müəyyənləşdirir.

Üçüncü qrup – Şəkildə verilmiş heyvanlardan hansının ot il qidalandığını müəyyənləşdirir.

Tapşırıqlar işləndikdən sonra qruplar bir-birinin işi ilə tanış olur, fikir mübadiləsi edirlər.

Müəllim oyun keçirir. Otağın bir tərəfinə ot, digər tərəfinə ət qoyur. Sonra uşaqlara stolun üstünə qoyulmuş ev heyvanlarının təsviri olan atributları götürüb başlarına taxması tapşırılır. Hər uşağa həmin heyvanın qidasının ətrafında dayanması təklif olunur. Hər uşaq onda olan təsvirə əsasən həmin heyvan haqqında danışır.

Beləliklə, aydın olur ki, oyun vasitəsilə keçilən dərs uşaqlar tərəfindən maraqla qarşılır və daha rahat mənimsənilir. Oyun zaman onlar dərs prosesində xoşbəxtlik, dostluq, güvənc hissi və bir çox emosional halları öyrənirlər. Belə dərs prosesində birlikdə çalışan uşaqlar qarşıya qoyulan problemləri birlikdə həll etmək, yaranmış situasiyada qərar qəbul etmək və nəticə çıxartmaq bacarıqlarına yiyələnir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cavadov İ.A., Cəfərova L.K., Məmmədova R.K. Məktəbəqədər təhsilin yeni məzmun xüsusiyyətləri. Bakı: ARTİ nəşriyyatı, 2015, 66 s.

2. Cavadov İ.A., Cəfərova L.K., Qafarova İ.X., Muradova K.Z., Rəhimova S.Ə. Məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün təlim materiallarının təxmini planlaşdırılması. Bakı: ARTİ nəşriyyatı, 2015, 120 s.

3. Kazımlı İ. Uşaqların həyatında oyunların rolu [Elektron resurs] // <https://modern.az/az/news/180838/usaqlarin-heyatinda-oyunun-rolu>

4. Məktəbhazırlıq qruplarında işin təşkili metodikası [Elektron resurs]// <http://www.tipii.edu.az/noduploads/document/maktabahazirliq-gruplarinda-isin-taskili-metodikasi-istirakci-vasaiti.pdf>

UOT 82(100) (091;821 100 091)

Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının bir ingilis tərcüməsi haqqında

Mayıl Yolçu oğlu İsmayilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Əməkdar müəllim
Mingəçevir Dövlət Universiteti
mayil.ismayilov@mdu.edu.az

İngilis şərqşünaslığında “qeyri-adiliyi ilə başqalarından fərqlənən” [4, s.73] görkəmli şərqşünas Qore Ouslinin “Fars şairlərinin tərcümeyi-halına dair qeydlər” kitabı İngiltərədə qabil

diplomat, gözəl tədqiqatçı və tərcüməçi kimi ad çıxaran müəllifin ölümündən iki il sonra, yəni 1846-cı ildə nəşr edilmişdir.

Q.Ouslinin kitabında XII–XVII yüzilliklərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərindən Nizami Gəncəvi, Xaqani, Şah Qasım Ənvər, Şəms Məğribi, Əssar Təbrizinin yaradıcılığı haqqında məlumat verilmişdir. Nizamidən danışırkən Q.Ousli, əsasən Dövləşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş şüəra” (Şairlər təzkirəsi), Əbdürrəhman Caminin “Baharistan”, Mir Qulam Əli Azadın “Şahənə xəzinə” əsərlərinə istinad edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Q.Ousli sonuncu əsərin adını “Xatirələr” kimi təqdim edir.

Kitabın 43-49-cu səhifələrində verilmiş “Şeyx Nizami Gəncəvinin beş poeması” bölməsi şairin həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir. Q.Ousli Nizamini “tayı-tuşu olmayan poemalar müəllifi” kimi təqdim edir və Dövləşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş şüəra” əsərindən gətirdiyi aşağıdakı fikrini davam etdirir: “...onun (Nizaminin – M.İ.) müqəddəsliyini, qeyri adi sənətkarlığını və elmini təsvir etməkdə dil və qələm acizdir. O, ehtiraslı, cazibəli söhbətinə və bütün səviyyələrdə saflıq axtarmasına görə bütün şairlərdən yüksəkdə durur.” [3, s. 48]

Sonra Q.Ousli Nizami Gəncəvini “Güşənişin həyat sürmüş insanlarla az təmasda olmuş” bir sənətkar kimi qiymətləndirməklə yanaşı, yanlışığa da yol verərək, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl” poemalarının kimə ithaf olunmasını düzgün göstərməmişdir: “Üçüncü “Leyli və Məcnun” poeması Sultan Əbdül-Müzəffərə, ... dördüncü “Həft peykər” (Yeddi portret) atabəy Qızıl Arslana ithaf edilmişdir.” [3, s. 49]

Q.Ouslinin Nizami yaradıcılığına münasibətdə mühüm əhəmiyyətə malik olan, bu günkü nizamişünasların özləri üçün də ciddi məna daşıyan tezislərdən biri sufiliklə bağlıdır. O yazır: “Bu poemalardan çoxu romantik poemalar olsalar da, onlar başlıca olaraq səmimi möminlik və həqiqi müdriklik təlqin edən əxlaqi dərslərdən ibarətdir. Belə ki, hər bir sufi onlarda həqiqətə qovuşmaq üçün ən düzgün yol tapa bilir.” [3, s.47] Ouslinin bu kimi mülahizələri mütəxəssislər tərəfindən saf-cürük edilmişdir.

Q.Ousli kitabın 365–374-cü səhifələrini “İsgəndərnəmə” poemasının “Daranın İsgəndərlə müharibəsi” fəslindən:

Çin şahı səhərə nəfəs verərkən,

Ulduzu günəşə dəyişdi Ədən [1, s.141]

beytinin təhlilinə həsr etmişdir. Q.Ousli beyti ingilis dilinə “Çin şahı (günəş) səhər durdu, Şərq gəlini (Ədən) pul əvəzinə incilər (ulduzlar) verdi” [3, s.370] kimi çevirmiş və ona belə bir izah vermişdir: “Şair Çin şahzadəsi, yaxud Şərq diyarı deyərkən günəşi nəzərdə tutur. Öz gəlişi ilə ulduzların yox olmasına (*hansı ki, göy inciləri kimi təsvir olunur* – M.İ.) səbəb olan Şərqin ən yüksək gəlini onları pul yerinə toy cehizi kimi səhərə verdi.” [3, s.371]

Q.Ousli daha sonra Nizaminin işlətdiyi bənzətməyə yəhudi və yunan ədəbi qaynaqlarından qarşılıqlı mətnlər gətirir, həmin xalqların şərq xalqlarına oxşar toy mərasimləri və digər adət-ənənələri haqqında mülahizələr söyləyir.

Q.Ouslinin kitabının mühüm səhifələrini Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasından edilmiş tərcümələr təşkil edir.

“Biographical Notes of Persian Poets” (“Fars şairlərinin tərcümeyi-halına dair qeydlər”) [3] kitabının 259-331-ci səhifələri Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının ayrı-ayrı bölmələrinin tərcüməsini əhatə edir. Tərcümə “The Seven Faces” (Yeddi surət) başlığı ilə verilmişdir. Tərcümənin başlanğıcında Bəhramın uşaqlıq və gənclik illərinin təsviri – “Bəhramın dastanının başlanğıcı”, “Simnarın siması və Xəvərnəq qəsrinin tikilməsi”, “Xəvərnəqin tərifi və Nemanın yoxa çıxması”, “Bəhramın ova çıxması və gurları dağlaması”, “Bəhramın bir oxla şir və guru öldürməsi” bölmələrinin qısa məzmunu verilir. Bu bölmələr tərcümədə giriş, “Of the Architect Seminar and the Building Khavarnag” (Memar Simnar və Xəvərnəq qəsr), “Of Bahrams Manner of Hunting” (“Bəhramın ov məharəti”), “The Adventure of the Lion and the Gur” (“Şir və Gurla sərgüzəşt”) başlıqları altında çevrilmişdir.

“Yeddi gözəl”in məna və məzmun dəyərini artıran, ən dolğun və ibrətli hekayələrindən biri – “Çin xaqanının qızı Nəsrinnuşun Xeyir və Şərlə bağlı əfsanəsi” – “The Banquet of Bahram Gur in

the Sandal-coloured Pavilyon, and the story of the daughter of the King of the Sixth Climate” (“Bəhram Gurun qonaqlığı – Səndəl rəngli pavilyonda VI iqlim padşahının qızının söylədiyi hekayə”) başlığı altında təcüməyə daxil edilmişdir. Tərcümə “Çin xaqanının ikinci dəfə qoşun çəkməsi”, “Bəhramın çobandan ibrət alması”, “Bəhramın zülmkar vəziri öldürməsi”, “Çin xaqanının Bəhramdan üzr istəməsi”, “Bəhramın işlərinin sonu və onun mağarada yox olması” bölmələri ilə tamamlanır.

Həmin fəsillər kitabda “The King and Vazir” (“Şah və vəzir”) ümumi başlığı altında verilmiş, ayrı-ayrı fəsillər “The Seizure of the Bad Vazir” (“Pis vəzirin həbs edilməsi”), “The King’s Reformation” (“Şahın islahatı”) başlıqları altında tərcümə edilmişdir. “Yeddi məzlumun şikayəti” fəslində isə orijinalda olduğu kimi, hər məzlumun şikayəti ayrıca verilmişdir.

Göründüyü kimi, Q.Ousli tələbkar və diqqətli tərcüməçi olmuşdur. N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasından elə parçaları tərcümə üçün seçmişdir ki, bunlar əsərin dərin ictimai məzmununu, dövrün hadisələrini inikas etdirmək həqiqəti baxımından ingilis oxucusunda təsəvvür yaratmaq imkanına malikdir.

Q.Ouslinin tərcüməsinin bədii keyfiyyətləri haqqında geniş təsəvvür yaratmaq üçün onun bir sıra parçalarını orijinala tutuşduraraq.

Tərcümədə “Yeddi gözəl” poemasının başlanğıcına aid olan “Mərhəmətli və rəhmli Allahın adı ilə”, “Peyğəmbərə sitayiş”, “Kərəmətli Peyğəmbərin meracı”, “Kitabın yazılması səbəbi”, “Rəşadətli padşah Ələddin Körpə Arslana xeyir-dua”, “Şaha təzim kitabı”, “Sözə sitayiş, tövsiyə və nəsihət” hissələri buraxılmış, birbaşa “Bəhramın dastanının başlanğıcı” fəslə tərcümə edilmişdir. Həmin fəslin ilk beytləri orijinalda belədir:

Sirlər evinin xəzinəsinə gövhər yığan

Gövhər xəzinəsinin ağzını belə açır:

Fələyin tərəzisinin iki gözü var,

Birində daş, o birisində isə gövhər vardır.

Onun tərəzisdən iki rəngli cahan

Başa gah gövhər səpir, gah da daş.

Şahların təbiətində də (qanlarında) həmin əsər vardır,

Onun balaları ya daş, ya da gövhər olur.

Bəzən gövhərdən daş çıxır (əmələ gəlir),

Bəzən də kəhraba rəngli daşdan ləl (doğulur).

Gövhər ilə daşın adlarının nisbəti

Yəzdikürdün Bəhrama olan nisbəti kimidir.

O, (xalqı) qırırdı, bu isə nəvaziş edirdi, bu təəccüblüdür

Həmişə daş ləl ilə, tikan isə xurma ilə birgə olur.

O, (Yəzdikürd) hər kimin ayağını sındırmışdısa,

Bu (Bəhram), ona mərhəmətlə mumiya verib (sağaltdı) [2, s.51]

Q.Ousli isə həmin hissəni belə tərcümə etmişdir:

The explorers of knowledge have elicited this truth from the treasury of Secrets, that one end of the scales of Destiny in Heaven is occasionally weighed down by a jewel of inestimable value, and as often sunk by a worthless stone. The balance in this Lower world of various hue, vibrates in a similar manner; your good or bad fortune may obtain for you from the mine of Fate, either a precious gem, or a valueless rock; and even Kings are not exempt from this uncertain doom, for to them children prove to be either the sparking jewel, or the unseemly stone. The same mine will not always produce gems of equal hestres; at times you expect a diomand, and find a flint; again, you would be satisfied with a garnet, buy you a delighted in perceiving that it proves to be a ruby of the finest water and colour. Jewels and rude stones are in the same proportion of comparison to each other as the Prince Bahram was to his father, King Yesdegird, which is an illustration of the remarkable fact, that rough stone is allied to the loveliest crystal, and detestable thorns to the tenderest and sweetest roses. Thus a wise Creator in his Kindness sent Bahram to heal the wounds of those who suffered from the tyranny of his father, Yesdegird. [3, s.385]

(Elm tədqiqatçıları “Sirlər xəzinə”sindən bu həqiqəti aşkar ediblər ki, göyün tale tərəzisinin bir gözü az-az hallarda qiymətli daşla, daha çox isə qiymətsiz daşlarla ağır gəlir. Müxtəlif rəngli, bu alçaq tavanlı dünyanın tarazlığı eyni adətlərlə hərəkət edir, sənin yaxşı, yaxud pis tale mədəninədən sənin üçün ya gövhər, ya da qiymətsiz daş ola bilər, hətta şahlar da bu qeyri-müəyyən tale oyunundan azad deyillər, onlar üçün uşaqlar ya parlaq qiymətli gövhər, yaxud heç nəyə yaramayan daş ola bilər. Bir mədən həmişə eyni qüdrətdə mirvarilər yetişdirir bilməz, vaxt olur ki, sən mirvari gözləyirsən, çaxmaqdaş tapırsan, yenidən qranit daşına razı olursan, ancaq ən gözəl su və rəngin yaqutunu tapır və ondan zövq alırsan. Mirvari və sərt daşların bir-birinə nisbəti şahzadə Bəhramla onun atası şah Yəzdikürd arasında olan müqayisə nisbətində olan nümunə üçün ən gözəl faktır, necə ki, sərt daş göz oxşayan billurla iti tikan ən zərif və ən cazibədar qızıl güllə ittifaqda olur. Beləliklə, müdrik yaradıcı öz iltifatı ilə Bəhramı göndərdi ki, despot atası Yəzdikürdün vurdugu yaraları sağaltsın).

Burada deməliyə ki, N.Gəncəvinin ingilisdilli tərcüməçiləri yalnız onun sujetlərini, obrazların əhval-ruhiyyəsini oxuculara çatdırmaq məqsədini izləmir. Onlar Nizami əsərlərinin öz dövrünün səlnaməsi olduğunu yaxşı bilirdilər. N.Gəncəvinin poemaları bütün Şərqi adət və ənənələrini, mifologiyasını, tarixi keçmişini əks etdirirdi. Buna görə də tərcüməçilər Nizaminin əsərlərinin ideya-bədii keyfiyyətlərini oxuculara çatdırmaqla yanaşı, bu Şərq təfəkkür yönünü görüb-göstərməyə çalışırdılar. Q.Ousli “Bəhramın dastanının başlanğıcı” fəsilində bir cəhətə xüsusi maraq göstərmişdir. Bu da Şərq mifologiyasında Xeyir və Şərin yanaşı yaşaması məsələsi idi.

Tərcümə edilən növbəti fəsil “Simnarın siması və Xəvərnəq qəsrinin tikilməsi”dir ki, bu fəsildə üç rəngli Xəvərnəq qəsrini ucaldan memar Simnarın acı taleyi ilə bağlı fikirlər irəli sürülür və bu mülahizələr poemanın fəlsəfi məzmunundan xəbər verir. Orada öyüd verilir ki, salamatlıq üçün şahdan, saraydan uzaq ol, onlarda mərhəmət və insanlıq olmaz:

Padşah elə bir oddur ki, onun şöləsindən
Yalnız uzaqdan baxan arxayın ola bilər,
Onun alovu gövhər saçan bir güldür,
O, qarşında güldür, (ancaq) qucaqda tikan (olur).
Padşah üzüm tənəyi kimidir,
O, yalnız özündən uzaq olana sarmaşmaz.
Lakin o, yüz qılıqla sarmaşdığı kimsənin
Kökünü və gövdəsini yüz rəzalətlə (yerindən qoparır) [2, s.56]

Tərcüməsi:

A king is a fire, from the blasé of which he only is secure, who looks on it from afar. His fire is a rose garden, in which a person may load himself with fair flowers, but he will one day find that a thorn from amongst them has pierced his heart. A king is as the tendril of a vine, which entwineth not itself around the cautious man, who keepeth his distance; but woe to the man who approaches to unequal intimacy, from which disentanglement is impossible but with the loss of Life. [3, s.266]

(Şah oddur, onun şöləsi ona yalnız uzaqdan baxana qorxulu deyil. Onun odu qızılgül bağıdır, hər bir kəs onun gözəl güllərindən yük tuta bilər, ancaq bir gün görər ki, onların arasından çıxan tikan ürəyinə batıb. Şah özünü ondan uzaqda saxlayan ehtiyatlı adama sarmaşa biləyən üzüm tənəyidir, ancaq dərd qeyri-bərabər yaxınlığa düşər olan adamındır ki, yalnız həyatını qurban verməklə onun ağuşundan çıxma bilər).

Göründüyü kimi, Ousli hərfi tərcümədən və dəqiqlikdən daha çox, ümumi mənanın çatdırılmasına fikir vermişdir, bu isə özlüyündə tərcümənin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərmişdir.

Q.Ouslinin “Simnarın siması və Xəvərnəq qəsrinin tikilməsi”, “Çin xaqanının ikinci dəfə qoşun çəkməsindən Bəhramın agah olması”, “Bəhramın çobandan ibrət alması” bölmələrini seçib tərcümə etməsi onun həyat ideallarına uyğun idi. Belə ki, bu fəsillərdə Xeyir və Şər fəlsəfəsinin davamı aydın görünür. Tərcüməçi Nizamidəki xəyanətə üsyanı aydın görür və onu öz tərcümələrində bütün cəhətləri ilə verməyə çalışırdı.

Azərbaycan klassikin oxucuları şahlardan və xaqanlardan uzaq olmağa çağırışı, zəhmətkeş insanın öz zəhməti müqabilində ölümə məhkum olması barədəki fəlakətinə verilən təhlil, şahın

yüngüllüyündən istifadə edən baş vəzirin xalqa xəyanətini, satqınlığını ifşa etməsi və çobanın nümunə kimi təqdimi Q.Ouslinin qarşısında böyük mənzərə açdı. Qərb ədəbiyyatında rast gəlinməyən son dərəcə əhəmiyyətli olan bu Şərq didaktizmi Avropa oxucularının böyük marağına səbəb ola bilərdi. Axı Nizaminin bu fəsillərdə təbliğ etmək istədiyi ideyalar güclü və həyatı əsasa malik idi və Q.Ousli onları çevirəndə ilk növbədə bunu nəzərdə tuturdu.

“Yeddi gözəl” poemasının “Çin xaqanının Bəhramdan üzr istəməsi” fəslinin tərcüməsi də qənaətbəxşdir. Burada göstərilir ki, məmləkətin üstündən zülm götürüldükdən, ədalət bərqərar olduğdan sonra ölkə yenidən dirçəlir, pərvəriş tapır, xalq bəxtəvərlik və xeyirxahlıqla yaşamağa başlayır.

Q.Ousli “Yeddi gözəl”i çevirərkən nəinki orijinala sadıqlıq göstərməyə çalışmış, eləcə də bir çox Şərq sözlərini olduğu kimi məqsədəuyğun olaraq saxlamışdır. Onları, əsasən, ölkə, yer, millət, şəxs, gül adları, rütbə, rəng, pul vahidi, dini məfhum, musiqi aləti, gözəllik simvolu, təbiət hadisəsi və s. kimi qruplaşdırmaq olar. Bu da əsərdəki koloriti saxlamaq kimi nəcib məqsəd daşıyır:

Türk (Turk), Yəmən (Yemen), Suriya (Suria), Hindistan (Hindustan), İrəm (İram), Xəvərnəq (Khavarnak), Bəhram (Bahram), Xeyir (Kheyir), Şər (Shar), Tatar (Tatar), Neman (Naoman), Şah (Shah), Vəzir (Vizir), Səmum (Simum), Huri (Houri), Kövsər (Kawter), Sandal (Sandal), Əşkər (Ashkar), Div (Div), Nərgiz (Narsissus), Süsənbər (Sisanbar), Məbud (Mabid), Silsəbil (Silsabil), barbət (barbet), gur (gur) və s. sözlər bu qəbildəndir.

Məlum məsələdir ki, hər hansı bir tərcüməçi işin gedişində müəyyən sərbəstliklərə də yol verə bilər. bu isə tərcüməçinin məqsədindən, şəxsi mülahizələrindən çox asılıdır. Məhz buna görə də Q.Ouslinin tərcümələrində bütöv parçalar, beytlər atılmış, bəzən də müəyyən ixtisarlar edilmişdir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün “Yeddinci məzlumun şikəti” fəslinə diqqət yetirək. Orijinalda: “Mən dünyadan əl çəkmiş bir yolçu, allahpərəst zahidəm,” – beytindən sonra verilən aşağıdakı beytlər tərcümə zamanı ixtisar edilmişdir:

Əlim dardadır (lakin) gözüm şam kimi geniş (açıqdır)

Özümü cəmiyyət qarşısında çox yandırmışam.

Aqibət cədidəsini axıra qədər oxuyub

Dünya işlərindən əl çəkmişəm.

Yeməkdən, yatmaqdan heç bir bəhrə götürmürəm,

Gecələr ayaq üstə, (namazda), gündüzlər isə orucam [2, s.277]

Bu beytlər zahidin etiqad və inamı haqqında təsəvvür yaradır, onun tanrıya sədaqətini ifadə edir. Bəlkə də bu, tərcüməçinin bilavasitə islam dini ilə bağlı olan, onun ayrılmaz tərkib hissələrindən birinə çevrilən namaz, oruc haqqında biliyinin az olması, ya da heç olmaması ilə bağlıdır.

Yaxud daha bir qüsur ondan ibarətdir ki, sonra tərcümə edilmiş “Gündüzlər yemirəm, çünki çörəyim, suyum yoxdur. Gecələr yatmıram ki, ev-eşiyim yoxdur” [2, s.277], beyti tərcümədə atılmış “Yeməkdən, yatmaqdan bəhrə götürmürəm” misrası ilə bağlıdır. Bunların N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl”ində yanaşı verilməsi, əslində qarşılaşdırılması dinlə dünyəviliyin, dini etiqadla dünyaya real baxışın qarşılaşdırılması deməkdir. Buradan belə bir fikir hasil olur ki, ixtisar nə qədər az olsa da, ingilisdilli oxucularda Nizaminin dünyagörüşü haqqında naqis, tamamlanmamış təsəvvür yarada bilər.

Q.Ousli Nizami Gəncəvi yaradıcılığına xas olan səciyyəvi cəhətləri, poetik özünəməxsusluqları oxuculara çatdırmaqdan ötrü şairin sənətkarlıq baxımından parlaq beytlərini araşdırır, Nizaminin qafiyə yaradıcılığına və qafiyə qurarkən sözləri mənalandırmaq bacarığına heyranlığını bildirir, “Yeddi gözəl” poeməsindəki forma və məzmun gözəlliyindən söz açır.

Poemada “Bəhramın dastanının başlanğıcı” fəslində belə bir məqam vardır:

O (Yəzdikürd) adam yollayıb Nemanı çağırırdı,

Elə bir çəmənə ləldən lələ verdi ki,

Neman ona gül saçaraq

Neman lələsi əmələ gətisin [2, s.52]

Tərcüməsi:

He sent people to summon the good Arabian Prince Naoman to his court, that he might plant this lovely budding tulip in his garden, with the prospect of one day seeing it its leaves and blow like a perfect anemone [3, s 261].

(O adam göndərib yaxşı ad çıxarmış ərəb şahzadəsi Nemanı sarayına çağırırdı ki, bu sevimli qönçə dağ lələsini aparıb öz bağında əksin, bu niyyətlə ki, bir gün o yarpaqlarını açsın və həqiqi anemon kim çiçəklənsin).

Q.Ousli həmin beytləri şərh edərək yazır: “Bu parçada Nizami fikri daha da qüvvətləndirmək üçün “Neman” sözü vasitəsilə söz oyunu yaratmışdır: “Neman həm ərəb şahzadəsinin adı, həm də anemon deməkdir”. “Anemon” – dağ lələsi mənasında işlənir [3, s.261].

Nizami Gəncəvinin poetik dili o qədər də asan olmamışdır. Hətta farsca yaxşı bilən və farsdilli mütəxəssislərin özləri də dahi sənətkarın bir çox beyt, misra və hətta sözlərinin dəqiq mənasını açmaqda bu gün belə çətinlik çəkirlər. Belə bir mürəkkəbliklə ingilisdilli tərcüməçi Q.Ousli özü də qarşılaşmışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, Q.Ouslinin tərcüməsində bəzi ifadə və söz birləşmələri, eləcə də bütöv misra və beytlər haqlı olaraq farsca saxlanmış və onlara əlavə izahat verilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. "İsgəndərnamə" ("Şərəfnamə" – fars dilindən tərcümə edən Abdulla Şaiq; "İqbalnamə" – fars dilindən tərcümə edən Mikayıl Rzaquluzadə). Bakı, Azərbaycan Mədəniyyətinin Dostlar Fondu, 2004, 434 s.

2. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. (Filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər professor Rüstəm Əliyevindir). Bakı: Elm, 1983, 356 s.

3. Ousley G. Biographical Notes of Persian Poets.-London: Oriental Translation Fund, W.H.Allen: Co., 1846, 385 p

4. А.Е.Крымский. Низами и его современники. Баку: Элм, 1981, 485 с.

UOT 51 264

Riyaziyyat təlimi prosesində şagirdlərin riyazi nəzəriyyə qurma bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi

Sahib Mustafa oğlu Mustafayev¹, Tofiq Sərvəz oğlu Orucov²

¹*fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*
sahib.mustafayev@mdu.edu.az

²*tofiq.orucov@mdu.edu.az*

^{1,2}*Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Məlumdur ki, orta ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənninin məzmunu standartlarla verilmişdir. Standartlar nəticəyönümlü və şagirdyönümlü olduğundan onların reallaşdırılmasında fəal təlim metodlarından istifadə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. Fəal təlim şagirdlərin idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlim nəzərdə tutur. Fəal təlim pedaqoji prosesin qurulmasına yeni yanaşmadır. Belə yanaşma tərzində təlim şagirdlərin təkcə yaddaşının yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə, ən mühüm bacarıq və vərdişlərin əldə olunmasına yönəldilir. Fəal təlim prosesində şagirdlər açıq sual vermək, problemləri araşdırmaq, tədqiqat aparmaq və müzakirə etmək imkanı qazanırlar. Onlar təlim materiallarının mənimsənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqları aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Fəal təlim metodlarının xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Diqqət ilk növbədə şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına yönəlidir.
2. Müəllim təlim fəaliyyətinin əlaqələndiricisi, şagirdlərin məsləhətçisi və köməkçisi kimi çıxış edir.
3. Problemin həlli prosesində şagirdlər fəal tədqiqatçı olur.
4. Bilik və bacarıqlar şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilir.
5. Müəllim-şagird, şagird-şagird arasında əməkdaşlıq üçün şərait yaranır.
6. Dərslərin integrativ təşkilinə üstünlük verilir.
7. Qeyri standart dərslərin tətbiqinə geniş yer verilir. [1]

Fəal təlim metodlarının xarakterik xüsusiyyətləri baxımından dərslərin təşkili müəllimdən yüksək səviyyədə peşəkarlıq tələb edir.

Riyaziyyat təlimində şagirdlərin müstəqil fəaliyyətini təmin etmək üçün aksiomatik metodun genetik formasından istifadə edilməsi təlimin effektivliyini yüksəlməsini təmin edən bir metoddur [2; 3].

Bu faktı ümumtəhsil məktəblərinin VII siniflərində Həndəsə məzmun xətti üzrə:

Üçbucaqların əsas elementləri arasındakı münasibətləri tətbiq edir [1]

Altstandartının reallaşdırılmasını dərs nümunəsi üzərində illüstrasiya edək.

Mövzu: Bərabəryanlı üçbucaq.

Təhsil məqsədi: 1) Təyin olunmuş formalı üçbucağın öyrənilməsi.

- a) Təyin olunmuş fiqura tərif verilməsi;
  - b) Fiqurun xassələrinin göstərilməsi.
- 2) Empirik materialın riyaziləşdirilməsi.

Metod: Vizual tədris (Müsahibə) metodu, söhbət, müşahidə metodu, rəsmi təhlili, geniş bloklu yanaşma metodlarının birləşdirilməsi metodu- aksiomatik metodun genetik forması.

Dərsin strukturu: Fəal dərs.

Motivasiya. Problemin qoyuluşu.

Məsələ. Şək. 1-də təsvir olunmuş fiquru öyrənin.

1. Vüzüal-qrafiki informasiyanı müşahidə etmək və müşahidənin nəticələrini riyazi təsvir etmək.

Şək. 1-də ABC üçbucağı və onun AA_1, BB_1 və CC_1 medianları təsvir olunmuşdur. Bu fiqurun xassələrinin aşağıdakı təkliflər ardıcılığı şəklində göstərmək olar.

- 1) $AC = BC$;
- 2) $\angle A = \angle B$;
- 3) CC_1 medianı ABC üçbucağının tən bölənidir;
- 4) CC_1 medianı ABC üçbucağının hündürlüyüdür;
- 5) ABC üçbucağının yan tərəflərinə çəkilmiş AA_1 və BB_1 medianları bərabərdir: $AA_1 = BB_1$.

2. Nəzəriyyə qurma prosesi. Birinci təklifin doğru olmasından qalan təkliflərin doğru olmasını aydınlaşdırmaq.

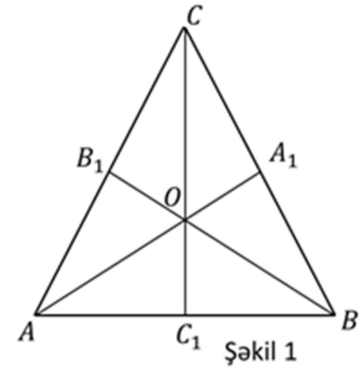
1-ci addım. 1-ci təklifdən ikinci təklif alınır mı?

Birinci təklif $AC = BC$ və CC_1 median olduğuna görə $AC_1 = C_1B$. Həm də ACC_1 və BCC_1 üçbucaqları üçün CC_1 ortaq tərəfdir. Onda üçbucaqların üç tərəfinə görə konqruentlik əlamətinə əsasən ACC_1 və BCC_1 konqruentdir. Buradan çıxır ki, $\angle A = \angle B$. Bu da 1-ci təklifdən 2-ci təklifin alındığını göstərir.

2-ci addım. $\triangle ACC_1 \cong \triangle BCC_1$ olmasından çıxır ki, $\angle ACC_1 = \angle BCC_1$, yəni CC_1 medianı ABC üçbucağının tən bölənidir. Bu da 1-ci təklifdən 3-cü təklifin alındığını göstərir.

3-cü addım. $\triangle ACC_1 \cong \triangle BCC_1$ olmasından çıxır ki, $\angle AC_1C = \angle BC_1C = \frac{180^\circ}{2} = 90^\circ$. Bu da o deməkdir ki, CC_1 medianı ABC üçbucağının hündürlüyüdür.

Deməli, 1-ci təklifin doğruluğundan 4-cü təklifin doğruluğu alınır.

4-cü addım. 1-ci təklifdən 5-ci təklifin alındığını göstərək. Bunun üçün ACA_1 və BCC_1 üçbucaqlarına baxaq. Burada $\angle A = \angle B, AC = BC$ və C ortaq bucaq olduğuna görə $\triangle ACA_1 \cong \triangle BCC_1$. Bu bərabərlikdən $AA_1 = BB_1$ olduğu alınır. Buna görə də birinci təklifdən beşinci təklifin doğruluğu alınır.

3. Nəzəri fraqmentin qurulmasının sona çatdırılması. Yuxarıda göstərdik ki, 1-ci təklifin doğruluğundan yerdə qalan təkliflərin doğruluğu alınır. Deməli, 1-ci təklifin xüsusi mənası var. Birinci təklif verilmiş vizüal-qrafik informasiyanın riyazi nəzəriyyə fraqmentinin qurulmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə üçbucaqların təyini üçün 1-ci təklif əsas götürülür və buna əsasən ona tərif verilir.

Tərif: İki tərəfi bərabər olan üçbucağa bərabəryanlı üçbucaq deyilir.

Yuxarıda isbat etdiyimiz təklifləri teorem şəklində aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Teorem 1. Bərabəryanlı üçbucağın oturacağına bitişik bucaqlar bərabərdir.

Teorem 2. Bərabəryanlı üçbucağın oturacağına çəkilmiş median təpə bucağının tənböləndir.

Teorem 3. Bərabəryanlı üçbucağın oturacağına çəkilmiş median onun hündürlüyüdür.

Teorem 4. Bərabəryanlı üçbucaqda yan tərəflərə çəkilmiş medianlar bərabərdir.

Bu teoremləri yuxarıda isbat etdik. Verilmiş nəzəriyyə fraqmentinin qurulması başa çatdı. Aparılmış bu mühakimələr riyazi nəzəriyyənin qurulması prosesini göstərir. Göründüyü kimi, belə nəzəriyyə qurma prosesi heç də həmişə hazır təriflərlə başlamır. Tədqiq olunan fiqurun hansı tərifinin formalaşdırılması lazım olduğunu yalnız sübutlar həyata keçirildikdən sonra tapılır. İlk ifadənin nəzəriyyənin bu fraqmentinin qurulmasında aksioma rolunu oynadığını da qeyd edirik.

4. Nəzəri fraqmentin genişləndirilməsi. Alınmış nəzəri fraqment gələcəkdə genişləndirilə bilər. Həmişə təkliflərin siyahısı yalnız rəsmləri müşahidə etməklə edilə bilməz. Bəzən artıq bilinən ifadələrlə bənzətmə əsasında formalaşdırıla bilər. Məsələn, dördüncü ifadəyə bənzətməklə aşağıdakı ikisi formalaşdırıla bilər:

5) bərabəryanlı üçbucağın yan tərəflərinə çəkilmiş hündürlükləri bərabərdir.

6) bərabəryanlı üçbucağın yan tərəflərinə çəkilmiş tənbölənləri bərabərdir. Çertyoj əlavə olaraq belə təklifləri deməyə imkan verir:

7) Bərabəryanlı üçbucağın medianları bir nöqtədə kəsişir.

8) Bərabəryanlı üçbucağın hündürlükləri (yaxud onların uzantıları) bir nöqtədə kəsişir.

9) Bərabəryanlı üçbucağın tənbölənləri bir nöqtədə kəsişir.

5. Nəzəriyyənin gələcək genişləndirilməsi. Yuxarıda deyilən təkliflərə əlavə olaraq aşağıdakı tərs təklifləri söyləmək olar.

10) Əgər üçbucağın iki bucağı bərabərdirsə, onda o bərabəryanlıdır.

11) Əgər üçbucağın medianı tənböləndirsə, onda o bərabəryanlıdır.

12) Əgər üçbucağın medianı onun hündürlüyüdürsə, onda o bərabəryanlıdır.

13) Əgər üçbucağın iki hündürlüyü bərabərdirsə, onda o bərabəryanlıdır.

14) Əgər üçbucağın iki medianı bərabərdirsə, onda o bərabəryanlıdır.

15) Əgər üçbucağın iki tənböləni bərabərdirsə, onda o bərabəryanlıdır.

16) Əgər üçbucağın medianları bir nöqtədə kəsişirsə, onda o bərabəryanlıdır.

17) Əgər üçbucağın hündürlükləri (yaxud onların uzantıları) bir nöqtədə kəsişirsə, onda o bərabəryanlıdır.

18) Əgər üçbucağın tənbölənləri bir nöqtədə kəsişirsə, onda o bərabəryanlıdır.

Metodik əhəmiyyəti:

1) Vizual tədris (Müşahidə) metodu, söhbət, müsahibə metodu, rəsmi təhlili, geniş bloklu yanaşma metodlarının birləşdirilməsi metodundan istifadə olunur.

2) Riyazi materialın məntiqi təşkili onun elementlərindən heç biri ilə deyil, ayrılmaz bir fraqmentlə əlaqələndirilir. Bu vəziyyətdə problemlə tədris metodlarından istifadə olunur (evristik, qismən axtarış, tədqiqat metodları mümkündür). Dəlil tapmaq üçün sintetik bir metoddan istifadə olunur. Tədqiqat nəticələrinin sintezi reallaşdırılır.

3) Analogiya metodundan istifadə olunur. Teoremlərin qurulması, tərs teoremlərin qurulması, isbatın mümkünsüzlüyünün əsaslandırılması barədə metodoloji məlumatlardan istifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni kurikulumu (V–XI siniflər). “Kurikulum” jurnalı, 2011, № 4
2. Orucov T.S. Riyaziyyat təlimində şagirdlərin vizual-qrafik informasiyanı sözlü-simvolik riyazi dilə çevirmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi. “Kurikulum” jurnalı, 2020, № 1, s.10-15
3. Н.М.Рогановский, Е.Н.Рогановская. Методика преподавания математики в средней школе. Часть 1. Общие основы методики преподавания математики (общая методика) Могилев, 2010, с.311

UOT 37.013

Nizami Gəncəvinin əsərlərində vətənpərvərlik tərbiyəsi

Zenfira Mirsəfər qızı Əzizova¹, Gülnarə Tanrıverdi qızı Abbasova²

¹*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

zenfira.azizova@mdu.edu.az

²*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

gulnareabbasova059@gmail.com

^{1,2}*Mingəçevir Dövlət Universiteti*

XII əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı humanizm ideyalarının öz yeni, böyük təntənəsini Nizami Gəncəvi sənətində tapdı. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qəhrəmanların fəaliyyətində vətənə dərin məhəbbət hissi duyulur. Gənc nəslin tərbiyəsində təsirli vasitə, qiymətli mənbə hesab olunan Nizami irsi bugünkü gəncliyin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün faydalıdır. N.Gəncəvinin həyatına, yaradıcılığına dair aparılan bütün tədqiqat əsərlərində onun vətənpərvər şair olduğu xüsusilə qeyd edilərək göstərilir ki, o, doğulduğu doğma vətəni dərin məhəbbətlə sevmiş və ömrünün axırına qədər orada yaşamışdı. Əsərlərində də vətənin gözəlliklərindən ilhamla danışmış, onu poetik bir dildə vəsf etmişdi. Nizaminin qəlbində vətənpərvərlik hissini möhkəm kök salmasının nəticəsidir ki, onu oxucusuna da təlqin edib, vətəni sevməyi, qorumağı hər bir oxucuya tövsiyə edir. Şairin

“Çalış ki, kipriyin olsun almaz tək

Ayıq ol, ölkənin keşiyini çək.” [1]

misraları diqqəti cəlb edir. Vətəni qorumaq üçün gözuaçıq, ayıq olmaq lazımdır. Vətəninə, xalqına ürəkdən bağlı olan şair vətən haqqında müdrük kəlamlarını da xalq ifadələri, hikmətlərlə qüvvətləndirir:

Belə misal çəkmiş aqıl bir insan:

“Qurd girməz sürüyə, yatmasa çoban”... [1]

Şair bu xalq məsələlə demək istəyir ki, vətəndə yaşayan o vətənin keşiyində ayıq durarsa, düşmən onun ölkəsinə ayaq basa bilməz. Nizaminin vətənpərvərlik ideyalarını yaratdığı qəhrəmanların hərəkət və davranışlarında, əməli fəaliyyətlərində də aydın görmək olur. Şairin ayrı-ayrı qəhrəmanlarının şəxsində vətənə dərin məhəbbət hissələrinin aydın ifadəsinə rast gəlirik. Bütün yaradıcılığı boyu humanizmi, sülhü, əmin-amanlığı təbliğ edən, zülmü, əziyyəti, qan tökməyi pisləyən, adamları onlardan uzaqlaşdırmağa çalışan şair lazım gəldikdə, vətən, xalq, yaranmış şərait tələb etdikdə silah işlətməyi, silaha sarılaraq vətəni müdafiə etməyi vacib sayır. Şairin ideyalarının daşıyıcısı olan qəhrəmanlar məhz belə hərəkət edirlər, vətən naminə heç bir çətinlikdən qorxmurlar.

Bu baxımdan, aşağıdakı epizodlara nəzər salmaq və diqqət obyektinə çevirmək olduqca faydalıdır. “Yeddi gözəl” əsərinin qəhrəmanı Bəhram Yəməndə olarkən atası Yəzqurd vəfat edir və onun taxtında başqası əyləşərək ölkəyə sahib olmaq istəyir. Bəhram atasının ölümündən çox vətənin başqası tərəfindən idarə olunacağından kədərlənir və buna görə də öz ideyasını həyata keçirmək

üçün heç bir çətinlikdən çəkinmir, ölümdən də qorxmur, ölməyi vətəndən uzaqda yaşamaqdan üstün tutur. Bəhrəmin bu mübarizəsi təkcə taxt-tac uğrunda deyil, bütövlükdə vətən uğrunda mübarizədir. Bəhrəm vətən üçün çox ağır bir şərtlə razılaşıb: iki şir arasından tac götürdükdən sonra hakimiyyətə sahib olur. Bəhrəm-Gur ədalətli padşahdır, ölkəni yadlara vermir, yenilməz qəhrəmandır. Şairin “Xəmsə”sinə daxil olan poemalarda vətənpərvərlik pafosu güclüdür və Nizami yaradıcılığının bugünkü gəncliyin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində faydası böyükdür.

Dahilər bu dünyaya vida deyib öz gözlərini yumarkən belə, xalqın gözlərini açırlar. Onlar öləndən sonra belə, inkişafdan, yürüsdən qalmır, yaratdıqları mənəvi sərvət sayəsində yeni-yeni ürəkləri, şüurları, ölkələri fəth edirlər. Bu mənəvi fəth heç bir vaxt dayanmır, əksinə, öz hüdudlarını genişləndirir. Tarixi tərəqqinin hər hansı kəsimində, xoş və bəlalı günlərində onsuz keçinmək olmur. Uzun əsrlər boyu keşməkeşlərin, tufanların arasından yalnız, tənha keçməyib, yaratdığı və dünya vətəndaşına çevirdiyi qəhrəmanları ilə bir sırada addımlamışdır. Adama elə gəlir ki, başı buludlara dirənmiş əfsanəvi Bisütun dağı qəlpə-qəlpə qoparıb Şirinin eşqilə süd arxı çəkən, nəfəsilə qayaları əridən qəhrəman təkcə Fərhad deyil, həm də, Nizamidir. Nuşirəvanın qayğısızlığı və biganəliyi ucbatından ölkədə xarabalıqların artmasından sevinən bayquşların söhbətini yozan, hökmdarı ədalətli olmağa dəvət edən də əslində Nizaminin özüdür ki, şahı düşünməyə və bu sözləri deməyə vadar edir:

Nə vaxtacan tökəcəm, yoxsa ömrüm uzunu
Həm xalqımın qanını, həm üzümün suyunu?! [3]

Yanıdan hamının ikrahla keçib getdiyi it cəsədinin mirvari kimi dişlərini görən də İsa peyğəmbərdən daha çox Nizaminin gözləridir. Qeyri-insani cəmiyyətdən qaçıb, səhralara, heyvanlara pənah aparan Məcnunun məhəbbətə layiq bir aləm axtarışında, ərə veriləndə belə, Məcnuna eşqini qoruyub saxlayan Leylinin əbədi sədaqətinə, dirilik suyu axtaran və bunu yalnız yaradıcı insan zəkasının qüdrətində tapan İskəndərin müdrikliyində, əyninə kəfən geyib zalım şahın hüzuruna gələn və acı həqiqəti onun üzünə çırpın Zahidin cəsurluğunda, ac aslanlar arasında öz qismətini, tacını götürən Bəhrəm şahın mərdanəliyində, susuzluqdan yandığı və can verdiyi halda sevgilisi Şirini oyatmağa qıymayan, yalnız eşq sayəsində kamala yetən Xosrovun həqiqətə böyük çətinliklər bahasına çatmasında Nizaminin qeyri adi şəxsiyyətini, azad, xoşbəxt insan cəmiyyəti yaratmaq naminə qanad çalan ülvi xəyallarını, bəşəriyyət üçün alovlanan məşəl ürəyini görmək heç də çətin deyil.

Nizami lirikasında insanın kainat qədər geniş, sonsuz mənəvi həyatı verilmişdir. Burada sevgi dünyanı idrak vasitəsinə çevirir, bəlli olur ki, heç bir kəşf, ixtira mümkün deyil, ən böyük qəhrəmanlığın, fədakarlığın da əsasında sevgi durur. Buna görə Nizami üçün “gözəllik” bəşəriyyətin timsalıdır. Kainatı və insanlığı sevmək bir fərdi sevməkdən başlanır. Fərdi sevə bilməyən milləti, bəşəriyyəti sevə bilməz. Dahi şairimiz özünədək dəbdə olan və çox vaxt yalnız bir ovuc hökmdarlara, tacidlərə sərvət, mənəb sahiblərinə xidmət edən saray ədəbiyyatı tilsimini qırmış poeziyanı bütövlüklə xalqın istifadəsinə vermiş, estetik meyar olaraq əməkçi insanın zövqünü, məsləkini əsas götürmüşdür. Buna görə də Nizami poeziyasını inqilabi poeziya adlandırırıq.

Şair “Xosrov və Şirin” əsərində vətənpərvərlik hissələrini parlaq ifadə edir. Xosrov Şirinin arxasınca gələndən sonra hindlilər Xosrovun vətəninə hücum etmişlər. Belə bir təhlükəli zamanda vətəndən çıxmasını Xosrova irad tutan Şirin qoşun toplayıb ölkəni azad etməyi məsləhət bilir:

“Tacidar olmağa ləyaqətin var.
Ölkəni fitnədən xilas edərək,
Qüdrətini göstər bir dəfə görək...” [2]

Şirinin bu məsləhəti, daha doğrusu, tələbi nəticəsində Xosrov qoşun toplayıb vətəni xilas edir:

“Dünyanı yandıran düşmən xar oldu,
Xosrov qalib çıxdı, tale yar oldu”. [2]

Bu, N.Gəncəvinin vətənə dərin məhəbbətidir ki, onu sevimli obrazı Şirinin mənəvi keyfiyyəti kimi oxucuya təqdim edir. Şairin yaradıcılığında vətənpərvərlik hissələrinin parlaq ifadəsi kimi diqqəti cəlb edən epizodların sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Elmi ədəbiyyatdakı vahid qənaət də təsdiq edir ki, Nizami ədəbi irsi, Nizami məktəbi təlim-tərbiyə mənbəyidir. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Nizami, azərbaycanlıların sadə vətənpərvəri deyil, milli duyğularını daha çox qabardan bir şəxsiyyətdir. Bu şəxsiyyətlə sadə azərbaycanlılar deyil, bütün türklər öyünlədirlər. Dilinin farsca olmasına baxmayaraq, heç bir şairdə türklük, Nizamidə olduğu qədər ideallaşdırılmamışdır.” [4]

Vətəndaş və mütəfəkkir şəxsiyyət kimi yüksək sənət zirvəsində dayanan şairin yaradıcılığının əsasını xalqımızın ulu keçmişi, onun tarixi, bacarıq və qəhrəmanlığı təşkil edir. N.Gəncəvi yaradıcılığının bəşəriliyi, xəlqiliyi, beynəlmiləçiliyi onun xalqdan qüvvət alaraq, yaradıcılığını yeni bir istiqamətdə inkişaf etdirməsi olmuşdur.

Dahi Nizamini bizdən əsrlər ayırır, lakin dərin xəlqiliyi, yüksək bəşəriliyi, vətənpərvərlik və beynəlmiləçiliyi ilə dolu poemaları bizim üçün müasirdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Şərəfnamə. Bakı: Lider, 2004, 208 s.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 387 s.
3. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı: Lider, 2004, 164 s.
4. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərnaşr, 1991, 232 s.

UOT 81'28; 81'286

Nur şəhərinin dil yaddaşı (və ya Mingəçevir şəhər şivəsinə kiçik ekskurs)

Namaz Rizvan oğlu Manafov¹, Qüdsiyyə Gülhüseyn qızı Qənbərova²
^{1,2}filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
¹namaz.manafov@mdu.edu.az
Mingəçevir Dövlət Universiteti
²AMEA-nın Dilçilik İnstitutu

Mingəçevirin şəhər statusu qazanmasının tarixi cəmi 73 il olsa da, şəhərin məskunlaşdığı ərazi qədim türk yaşayış məskənlərindən biridir. Mingəçevirdə aparılmış arxeoloji qazıntılar burada tapılan ən qədim abidələrin erkən tunc dövrünə – eramızdan əvvəl III minilliyə aid olduğunu göstərmişdir.

Bu abidələrin ətraflı araşdırılması Azərbaycanın qədim dövr tarixinin, dilinin, əlifbasının, yazısının öyrənilməsi üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Alban əlifbalarından birinin Mingəçevirdə tapılması, alban əlifbası ilə Azərbaycan dilində “tenqri” sözünün oxunması çox qiymətli materialdır.

Respublikamızın ən böyük sənaye, elmi-mədəni, turizm mərkəzlərindən biri olan Mingəçevir şəhərinin coğrafi, tarixi və mənəvi anası kənddir. Döğmə anası kimi şəhərə öz adını vermiş, tarixini onun zəngin salnaməsinə yazmış Mingəçevir kəndi (yerli şivədə bu sözü “Mingəçöür” kimi tələffüz edirlər).

Mingəçevir toponiminin mənası ilə bağlı müxtəlif fikirlər, xalq etimologiyası olsa da, biz akademik Tofiq Hacıyevin mülahizələrinə üstünlük veririk. “Mingəçevir” sözündə iki alban türk tayfasının adı - “məng” və “savir” tayfalarının adı birləşib, fonetik dəyişikliyə uğrayıb bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Yerli əhali ilə ətraf ərazilərdən vaxtilə köçüb gələn, şəhərin salınmasında bilavasitə iştirak edən insanların iş birliyi zaman keçdikcə həm də “dil birliyini”, daha doğrusu, vahid şəhər şivəsinə formalaşdırmışdır.

Mingəçevir şivəsi keçid (aralıq) xarakterli şivədir. Burada həm Şəki dialekti, Zaqatala-Qax şivəsi), həm də Qərb qrupu (Qazax, Gəncə Qarabağ dialektləri, ayırım şivəsi) üçün xarakterik xüsusiyyətlər var.

İlk dəfə olaraq prof. Bayram Əhmədov Mingəçevirətrafi şivələrin şimal və qərb qruplarının təsiri dairəsində olduğunu müşahidə etmişdir [1].

Mingəçevir şivəsini ədəbi dildən ayıran əsas cəhətlərdən biri fonetik fərqlərdir. Məlum olduğu kimi, türk dillərində saitlərin ilkin uzanması qədim dövrlərə aiddir. Bu xüsusiyyəti bir neçə sözdə Şəki dialektində (məs.: sa:rı; qa:rı; ba:rı; mo:rux [Aşmarin, 73]) və Qazax dialektinin Başkeçid şivəsində (məs.: qa:rı; a:nrı, ce:yl [Djanqidze 4]) görə bilirik [3, s.25]. Mingəçevir şivəsində saitlərin ilkin uzanması ilə bağlı zəngin faktlar mövcuddur, məs.: qo:z (dənlilik bitkilərdə qabıq), qo:zan (beşik döşəyi), sə:l (az), yü:rməş (beşik, nənni) və s.

Ərəb və fars mənşəli sözlərin türk tayfa dillərinə nüfuzuna qədərki dövrə aid olan qədim türk mənşəli sözlərin Mingəçevir şəhər şivəsində xüsusi doğmalığı insanı heyətdə qoyur: çalkeçir (məhəccər), de:cilik (xəbərcilik), dö:ürə (məcməyi), qıymaz, malyeməz (xəsis), micir (zəif, arıx, cansız), müyəl (aciz), nənix (aciz, bacarıqsız) [2].

Mingəçevir şəhər şivəsinin leksik tərkibində xalis türkmənşəli sözlər bazasında zəngin sözyaratma prosesi getmişdir. Leksik fonda dərin elmi nüfuz etmə bu şivədə dil tarixi üçün dəyərli morfoloji əlamətlər üzə çıxarır: calğa (calaq meyvə ağacı), yaypan (yatmış taxıl), yü:rməş (beşik, nənni), yalo:untu (zəif alov), yelinsəməx (xarab olmaq), bulançımaz (xəstəlikdən əziyyət çəkmək), itləş (balaca bıçaq), çolpumaz (ora-bura qaçmaq) və s.

Mingəçevir şəhər şivəsinin leksik tutumunu rəngarəng etnoqrafik leksika zənginləşdirir. Bu şivədə xalqımıza məxsus toy, qohumluq, tayfa, milli mətbəx mədəniyyəti və məişətini əks etdirən yüzlərlə söz mühafizə olunmuşdur. Gəlinə (oğlan evinin qohumları tərəfindən gəlinə müraciətlə işlənən söz), elti (qardaşların arvadları), lələ (ata), basalax (nəsil, tayfa), bağıya (qız evi ilə oğlan evi arasında bağlanan müqavilə, şərt), qapı kəsməsi (gəlin aparılarkən qapını bağlayıb alınan pul) və s.

Mingəçevir şəhər şivəsinin terminoloji leksikası da özünəməxsus cəhətləri ilə seçilir. Burada əkinçilik, maldarlıq, təbabət, nəbatat və s. sahələrə aid müxtəlif növ anlayışını bildirən sözlər işlənir: xora (özbaşına köhnə taxıl yerindən çıxan taxıl), tan (arxın qırağı), çin (oraq), girdə (çəltik yeri), əbrüşüm (qovaq ağacının bir növü), geşgan (gicitkən), fatma (şanapipik) və s.

Şivədə xalq təbabəti ilə bağlı maraqlı terminoloji leksika qorunur: ötgün (bel ağrısı), vurğun (ürəkkeçmə), yağlıqara (qanqəsici maddə) və s.

Şivədəki qədim milli türk mətbəxinə dair zəngin leksika həm də milli mədəniyyətin bir göstəricisidir: atılama (qatıq, su, göyərtidən hazırlanan soyuq yay yeməyi), lappaca (lobyadan bişirilən xörək) və s.

Mingəçevir şəhər şivəsinin lüğət tərkibində omonim sözlər də diqqəti cəlb edir. Məsələn, basma sözü dörd mənada, tana sözü üç mənada işlənir. Dınqır, girmə, künə, qıy, qüçük, micir, nərqi, oyux, tompal və s. sözlərin hər biri iki mənə daşıyır.

Maraqlı cəhətdir ki, bu şivədə həm də ən qədim türk leksik qatı mühafizə olunur. Bozdamaz (oxşaya-oxşaya ağlamaq), çocuq (heyva meyvəsinin kiçiyi), danna (sabah), kiçi (barama qurdunun üçüncü yuxusu), qırım (meyl, həvəs, fikir, məqsəd), sirtov (pencək), ulaşmaz (qarışmaq, qoşulmaq), umur (ixtiyar) və s.

Dilimizin “qızıl fondu” olan qiymətli frazeoloji baza bənzərsiz keyfiyyətləri ilə xalq təfəkkür tərzinin zənginliyindən xəbər verir: bəndəliyi qaçmaq (qorxmaq), dö:yan yığmaq (pul toplamaq), keş döyməx (bitkilərin dibini yumşaltmaq), kəsmət kəsmək (qiymət qoymaq), qulax qırmaq (istiqlətləndirmək), şunqurux qoşmaz (lağa qoymaq), tarpını çəkmək (zərərini çəkmək, əziyyətini çəkmək) [2].

Mingəçevir şəhər şivəsinin dil fondu dil tarixi və tarixi dialektologiyanın araşdırılması üçün zəndin material verir. Burada dilin ən qədim dövrünə – kök dilə dair maraqlı faktlar çoxdur. Bəzi sözlərin etimoloji tədqiqində bu sözlərdən faydalanmaq mümkündür.

Dilçilərimizin qarşısında duran vəzifələrdən biri bu səpkidə aparılan işləri yenidən çözmək, ən qədim türk insanının əzəli və əbədi məskəni olan Mingəçeviri bütün türk dünyasının diqqətinə bir daha çatdırmaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədov B.B. Mingəçevirətrafi şivələr. Filologiya elmləri namizədi dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 1967, 20 s.
2. Mingəçevir şəhər şivəsinin qısa lüğəti. (Tərtib edən; dos. N.R.Manafov). Bakı: Nurlan, 2008, 64 s.
3. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

UOT 82.0:001.92; 82.0:061.22; 82:316.3

Dünya ədəbiyyatında əxlaqi-mənəvi dəyərlər

Flora Kamran qızı Namazova¹, Jalə Elçin qızı Qasımova²

¹filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

flora.namazova@mdu.edu.az

²jala.qasimova@mdu.edu.az

^{1,2}Mingəçevir Dövlət Universiteti

Müasir vəziyyət hər yerdə qloballaşma prosesinin getməsi, bütöv dünya sosial sisteminin formalaşması, "köhnə"nin məhv edilməsi, "yeni" əxlaqın – əxlaqın çatışmazlığı ilə xarakterizə olunur. Cəmiyyətin dəyər strukturu qeyri-adi dərəcədə mürəkkəbdir və onun elementləri cəmiyyətin inkişaf dinamikasına müxtəlif yollarla təsir edir – ya sosial prosesləri birləşdirirlər, ya da onları inqilabiləşdirirlər. İctimai həyatda əxlaq fərdləri cəmiyyət həyatına uyğunlaşdırmaq və fərdi azadlığı ictimai zərurətlə, habelə məsuliyyətlə birləşdirən, onlar arasındakı ziddiyyəti həll edən yol və vasitələrdən biridir. Tarixən əxlaq insanın sosiallaşması prosesində birinci yerdədir. O, insanın daxili aləminə daxil olur və onun işləməsi üçün insanın öz üzərindəki gücü kifayətdir. Əxlaqın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanlar şəxsi inanclara və ictimai rəyə güvənməklə yanaşı, müəyyən sosial davranış tipinə uyğun gələn davranışlarının zəruriliyini dərk edirlər.

Əxlaqı insanların cəmiyyətdə normativ-qiyətləndirici yönünün xüsusi forması və ictimai iradənin ən mühüm forması kimi müəyyən etmək olar. Cəmiyyətdə vəzifə, vicdan, namus hissləri formalaşır, ictimai münasibətlər vasitəsilə sosiallaşma və interyerləşmə prosesində insanın mülkiyyətinə çevrilir. Əxlaq həyatın bütün sahələrində – iqtisadi, siyasi, sosial və mənəvi sahədə insanların davranış və şüurunu tənzimləyir, cəmiyyətin tipi ilə müəyyən şəkildə müəyyən edilir.

Əxlaqın əsasları qəbilə ictimai quruluşu dövrünə aiddir. Bu dövr təbiətin gücü, duyğu təcrübəsi, konseptual təfəkkürün özünəməxsusluğu və reallığı fantastik şəkildə dərk etməsi ilə səciyyələnir. Sehr, totemizm, fetişizm, qadağalar sistemi, müəyyən mərasimlər, rituallar, mifologiyanın müxtəlif növləri vardır [1]. İbtidai cəmiyyətdə qohumluq münasibətlərinin təşkilati-normativ prinsiplər olduğu ümumi qəbul edilir. Əxlaq insanlıqdır, başqa bir insana ləyaqətli münasibətdir, bu, hər şeydən əvvəl ilk, ən elementar insan münasibətidir.

Müasir dövrümüzdə Avropa əxlaqında və mədəniyyətində keyfiyyət dəyişikliyi baş verdi. Məhz 1789-cu il İnsan və Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsində bir insanın nə etməli, nəyi etməməli olduğunun hüdudlarını yalnız başqa bir insanın hüquq və azadlıqlarının müəyyən etdiyi elan edildi. Bu, sadəcə olaraq, mücərrəd əxlaqi prinsiplər və ya dini fantaziyalar deyil, insanın əxlaqi borcunun başqalarının hüquqlarını pozmadan öz həyatını qurmaqdan ibarət olduğunun əsl elanıdır.

Əxlaqa haqq qazandırmağın bir çox yolu var. Biz yalnız bir neçəsini qeyd edərdik: utilitarizm, mütəlqiyyətçilik, naturalizm, kosmizm.

Utilitarizm əxlaqi dəyərlərin xarici sosial nemətlərdən fərqləndiyini fərz edir. Əxlaqi hərəkət insanların xoşbəxtliyinə səbəb olarsa, haqlıdır. Bu nəzəriyyənin yaranmasının ilkin şərti məhsuldar qüvvələrin inkişafı və istehlakın daha yüksək səviyyəyə qalxması ilə erkən kapitalizm idi.

Mütləqiyyətçi anlayışlar Tanrı kimi mötəbər xarici mənbədən götürülür. Beləliklə, İ.Kant “Praktik zəkanın tənqidi” əsərində Tanrı və ruhun ölməzliyi haqqında yazır. O onları əxlaqi hərəkətlərin həyata keçirilməsi üçün postulatlar kimi qəbul edir, baxmayaraq ki, səbəb Kant üçün əsas, etibarlı və yeganə meyar olaraq qalır.

Naturalizm əxlaqın fərdin təbii keyfiyyətlərindən – insan psixikasının təşkilinin xüsusiyyətlərindən və ya bütün canlı orqanizmlərə xas olan əsas instinktlərdən götürülməsini nəzərdə tutur.

P.A.Kropotkin təkamül etikasının nümayəndəsi idi. O hesab edirdi ki, ədalət kimi əxlaqi normalar heyvanların təcrübəsinin alınması kimi yaranır. Təbiətdən asılı olan ibtidai insan bir-birini öldürməyən, əksinə dəstək verən heyvanların rəftarını görüb, elə də edib.

Kosmizm üçün aydındır ki, əxlaqın təkamülü kosmosun inkişafı ilə bağlıdır. Kosmik qüvvələrin təsiri insan mənəviyyatının və əxlaqının təzahürünə kömək edir.

Bütün bu məfhumlar əxlaqın yaranması və onun ictimai iradə və insanın özəyi kimi dərk edilməsinin əsaslandırılmasına aydın cavab vermir. Baxmayaraq ki, çox uzun bir tarixi təcrübənin nəticəsi olaraq, fəaliyyət prosesində ictimai tələbatların formalaşması və insan varlığının bütövlüyünün qorunması ilə yanaşı, mənəvi dəyərlər də formalaşır. İnsanlar onları izləyir və onlar üçün budəyərlər hazırda qadağa kimi deyil, təbiidir.

İnsan davranışı ilk növbədə təbii və sosial ehtiyaclar, fərdin spesifik şəraiti ilə motivasiya olunur. Sosial-təbii reallıq insan davranışının başlanğıcıdır. Amma başqa reallıqda var – əxlaq, mənəvi zərurət. O, insan üçün ya öz iradəsi ilə, ya da kollektivin iradəsi ilə (ibtidai cəmiyyətdə) həyata keçirilən müəyyən məhdudiyətlər kimi çıxış edir.

Əgər əxlaq normalarının xüsusiyyətlərini ümumiləşdirsək, onda onlara aşağıdakılara qədər qaynayırlar. Əxlaq normaları həmişə yaxşılığa təşviq edir.

Aydındır ki, insanların birliyi əxlaq normalarını müəyyən edir və bir qayda olaraq, onları özü həyata keçirir. Tamamilə doğrudur ki, əxlaq insanda ictimai prinsipdir, bütün digər əlaqələrdən əvvəl insanları birləşdirir [5].

Əxlaqi dəyərlərə xeyir, şər, sevgi, ədalət, vəzifə, məsuliyyət, vicdan, həya və s. daxildir. Onların hamısının əxlaq dilində müxtəlif məqsədləri var və əxlaqın müxtəlif cəhətlərini təsbit edir. Deməli, xeyir əxlaqın məzmununun dəyər-normativ tərəfinə, vicdan, həya isə şəxsiyyətin davranışını tənzimləyən mənəvi-psixoloji mexanizm və üsullara işarə edir. Mənəvi dəyərlər sistemində vicdan xüsusi yer tutur.

XXI əsrdə qloballaşma ilə əlaqədar olaraq, bütün dövlətlərin dünya birgəyaşayışının mənəvi sisteminin qurulması, “qloballaşan humanizm”, “əxlaqın ilkin qloballaşması”, davranış normaları ideyasını bəyan edən yeni dünya nizamının qurulması təklifləri irəli sürülür, ideallar. Söhbət hər kəsin iştirak etməli olduğu bir növ ictimai vicdandan gedir [7].

Vahid yeni əxlaq haqqında belə arqumentlər absurddur. Bəşəriyyət özünün uzun tarixi ərzində əxlaqi dəyərləri, ümumbəşəri insan normalarını inkişaf etdirmişdir. Əgər siz onlara əməl etsəniz, onları hamı ilə eyniləşdirsəniz, indiki postindustrial cəmiyyətdə olduğu kimi məhv etməsəniz, insandan uzaqlaşmasanız, o zaman şəxsiyyəti əxlaqsızlıq buxovlarından azad edə bilərsiniz.

Müasir şəxsiyyətyönlümlü pedaqoji texnologiyalar haqqında çox danışmaq olar, amma bu nəzəriyyədir. Tədris prosesinin xüsusiyyətləri və yeni texnologiyaların öyrənilməsi ilə bağlı uzun və şübhəsiz faydalı və maraqlı müzakirələr aparılsa da, məktəbin növbəti məzmununun həmin hissəni etmək, anlamaq və öyrənmək bacarığına yiyələnmədən onu tərk etməsi təhlükəsi həmişə olub. Bir nəzəri alim üçün bir il çox qısa müddətdir, tədqiqat yolunda kiçik bir addımdır. Məktəb müəllimi üçün bir il insanın mənəvi inkişafı üçün çox vacib olan “qılgıncım” olmadan məktəbi tərk edən daha bir neçə nəfər deməkdir. Deyə bilərsiniz ki, hər şey müəllimdən asılıdır – o, uşağın ruhuna əxlaq, mənəviyyət, gözəllik toxumu əkə bildimi? Şübhəsiz ki, müəllimin şəxsiyyəti önəmlidir. Ancaq tək istək kifayət deyil.

Rus ədəbiyyatı, xüsusən də onun ənənəvi olaraq "klassik rus ədəbiyyatı" adlandırılan hissəsi dünya mədəniyyəti kontekstindən kənar qəbul edilə bilməz. Axı milli ədəbiyyatımız təəccüblü dərəcədə əxlaqlıdır. Razılaşın, "mənəviləşdirmə" sözü müasir dildə mənfi deyilsə, bu üslubi mənaya yaxındır. Bəs "əxlaqlaşdırmaq" nə deməkdir? S.İ.Ozheqov öz lüğətində belə şərh verir: "Əxlaq – əxlaqi dəyərləri öyrətmək, aşılamaq". Bu sözlər rus ədəbiyyatı, onun ən yaxşı nümunələri üçün əsas və açar sözlərdir. Ədəbiyyatın dünya mədəni prosesinin sferası kimi unikalığı ondadır ki, o, heç bir sənət növü kimi insan cəmiyyətinin həyatında zərrə qədər dəyişiklikləri əks etdirmir və ədəbiyyatı təhlil etməklə biz insan mənəviyyatının formalaşmasının bütün yolunu izləyə bilərik.

Ümumilikdə, dünya ədəbiyyatından danışırıqsa, bəşər tarixi üçün əlamətdar olmuş bir neçə mərhələni, köhnənin çevrilməsi və yeni mənəvi dəyərlərin yaranması mərhələlərini ayırmaq asandır. Ümumilikdə ədəbiyyatdan danışsaq, dünya ədəbiyyatının inkişafında aşağıdakı mərhələləri ayırd etmək olar: antik ədəbiyyat, orta əsrlər və intibah dövrü ədəbiyyatı, klassisizm və sentimentalizm dövrü ədəbiyyatı, romantizm erası və ədəbiyyatın gəlişi. Təbii ki, bu mərhələlərə bölünmə çox ixtiyaridir. Amma, milli ədəbiyyatımızın keçdiyi yola nəzər salsaq, bir az fərqli mənşənin şahidi olarıq. Bu başqa ciddi söhbət mövzusu olduğu üçün bu məsələnin üzərində dayanmayacağıq. Bu gün mənəvi dəyərlərin formalaşmasında və inkişafında əksi kimi dünya ədəbiyyatından danışırıq. Mənəvi-əxlaqi dəyərlərin mərkəzində həqiqət, yaxşılıq, gözəllik, vəzifə hissi, vicdan kimi əsas dəyərlər dayanır.

Orta əsrlər ədəbiyyatında, şübhəsiz ki, bir qədər fərqli mənəvi dəyərlər prioritet təşkil edir: yaranan və möhkəmlənmiş xristianlığın ən yüksək məqsədi insanın xilasını elan edir. İnsanlar Allah qarşısında günahkardır. Bu könüllü təvazökarlıq hərəkətində, xristianlıq baxımından insanın öz iradəsini könüllü olaraq tərk etməsi, günaha aparan öz iradəsi deyil, insanın həqiqi azadlığıdır. Mənəviyyatın cismani üzərində hökmranlığını bəyan edən, insanın daxili dünyasına üstünlük verən xristianlıq orta əsrlər insanının mənəvi simasının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Mərhəmət, mərhəmətsiz fəzilət, qazanc və sərvətin pislənməsi ideyaları – bu və digər xristian dəyərləri orta əsrlər cəmiyyətinin heç birində həyata keçirilməsə də, hələ də orta əsrlərin mənəvi-əxlaqi sferasının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Orta əsrlər insanı Allaha inanırdı və bu inam ona əxlaqi dəyərlər aləmində istiqamət götürməyə kömək edirdi. Orta əsrlər eposunun qəhrəmanı əsl xristian, sadıq, vassal, mənfəət arzusuna yad nəcib insandır. Eyni zamanda, Uca Yaradan qarşısında hamının bərabərliyi, mənşəyindən asılı olmayaraq nəciblik haqqında tezis orta əsrlər ədəbiyyatı üçün xarakterik olur.

Nəticədə Avropanın şimalında ədəbi mifologiya Artur romanları silsiləsində, cənubda isə Dantenin İlahi komediyasında kristallaşdı. Bu hadisələrdəki bütün fərqlərə baxmayaraq, onlarda yetkin orta əsrlərə xas olan yaxşılıq idealını tapırıq: bu, həm cəngavər əməllərini, həm də monastır təvazökarlığını, dünyanın Tanrının yaradılması kimi qəbul edilməsini və rədd edilməsini tələb edən dəyərdir. Bu idealın mənfi cəhəti – şər də bunu təsdiqləyir. Özünə, özünü təsdiqə qapanan dünya və insan ölümə və şərə çatır; ali mənəvə özünü təsdiq edən dünya və insan nicat tapır.

Maarifçilik ideologiyası sırf rəşionalizmdir, lakin maarifçilik dövründə ədəbiyyatın mənəvi tərəflərinin arxa plana keçdiyini, əksinə, hər cür formada elan olunduğunu söyləmək ciddi səhv olar. Məhz maarifçilik dövründə milli ədəbiyyat anlayışı yarandı. Müasir anlayışda vətənpərvərlik, ağıla inam və insanın özünü təkmilləşdirməsi kimi əxlaqi kateqoriyalar formalaşmağa başlayır.

Rəşional münasibətlər bu problemin həllinə kömək edə bilməz, çünki narahatlığın təbiəti nisbət üçün deyil. Cavab axtarmaq, kənar tapmaq, Avropa şüuru ruhun dərinliklərinə üz tutur, dinə həmrəy olur, din və mədəniyyət fəlsəfəsinin tədqiqatçıları isə ənənələrin davamlılığı, dini məzmun və mənəvə məsələlərini dərinləşdirir. Bunu romantik hərəkət nümayəndələrinin ədəbi manifestləri sübut edir: V.Hüqo, J.de Stael, F.Şatobriand. Romantik yaradıcılıqda mistik-dini təfəkkür çərçivəsini, xüsusən C.Nodier, L.Ulandı qeyd etməmək mümkün deyil. Romantiklər üçün vacib məqam daxili gözəllik kateqoriyası, gənclik və qocalıq münasibətləri, əbədi həyat məsələsidir. Romantizm üçün gənclik, ilk növbədə, mənəvi-əxlaqi kateqoriyadır və onun atributları sifətin tərəvəti və hərəkət sürəti deyil, fərdin yaradıcı fəaliyyəti, ən yüksək mənəvi dəyərlərə inam və yüksək həyəcanlı ümumbəşəri maraqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əfəndiyev A. Müdriklik səlahiyyəti. Bakı, 2007
2. Əliyev P., Əhmədov H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: Təhsil, 2006
3. Xəlilov S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı, 2007
4. Komenski Y. Böyük didaktika. Bakı: Elm və təhsil, 2012
5. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / под ред. В. С. Степина, А.А.Гусейнова и др. М.: Мысль, 2010
6. Соколов Э.В. Понятие и сущность и основные функции культуры. Л. 1984
7. <https://sesqazeti.az/news/mia/430807.html>

UOT 373.1.02:372.8

Tənliklərin həlli zamanı kök itkisinin və kənar köklərin yaranması səbəbləri

Müsəllim Mövsüm oğlu Hümətov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
musallim.hummatov@mdu.edu.az

Təyin oblastları eyni olan və kökləri çoxluğu üst-üstə düşən tənliklərə eynigüclü tənliklər deyilir. Hər hansı tənliyin həlli alqoritmi müəyyən çevirmələr ardıcılığından ibarətdir. Hər bir belə çevirmə zamanı tənlik özü ilə eynigüclü olan daha sadə tənliklə əvəz olunursa, onda bu çevirmələr ardıcılığı eynigüclü çevirmələr adlanır. Lakin istənilən tənliyi həmişə eynigüclü çevirmələr vasitəsi ilə həll etmək müyəssər olmur. Belə ki, eynigüclü çevirmələrin tapılması müəyyən çətinliklər yaradır, yaxud da mümkün olmur. Bu zaman eynigüclü olmayan çevirmələrdən istifadə etmək zərurəti yaranır. Eynigüclü olmayan belə çevirmələr iki növ olur. Onlarla tanış olaq.

Fərz edək ki, $f(x) = g(x)$ və $f_1(x) = g_1(x)$ tənlikləri verilmişdir. Əgər birinci tənliyin hər bir kökü, həm də ikinci tənliyin kökü olarsa, onda ikinci tənliyə birincinin nəticəsi deyilir. Bunu aşağıdakı kimi yazırlar: $f(x) = g(x) \Rightarrow f_1(x) = g_1(x)$

Verilmiş tənliyi nəticəsi ilə əvəz etməyə imkan verən çevirmə məntiqi davam adlanır. Verilən bu tərifdən aydındır ki, nəticə tənliyin elə kökləri ola bilər ki, bu köklər verilən tənliyin kökləri olmasın. Belə köklərə verilmiş tənliyin kənar kökləri deyilir. Kənar köklər bilavasitə yoxlama yolu ilə aşkar edilir. Beləliklə, tənliyin həlli zamanı tətbiq olunan çevirmələrin hər hansı biri məntiqi davam (yerdə qalanlar ekvivalent çevirmələrdir) olarsa, tapılmış köklər işərisində kənar köklər ola bildiyindən, tapılmış köklərin yoxlanması vacibdir, yoxlama həllin ayrılmaz hissəsidir (mərhələsidir). [2, s.60]

Əgər $f(x) = g(x)$ və $f_1(x) = g_1(x)$ tənliklərindən hər biri digərinin nəticəsi olarsa, onda belə tənliklərə eynigüclü tənliklər deyilir və belə yazılır: $f(x) = g(x) \Leftrightarrow f_1(x) = g_1(x)$.

Tənliklərin həlli zamanı geniş istifadə olunan bir neçə təklifi ifadə edək.

1. Əgər $g(x) = p(x)$ eynilik olarsa, onda $f(x) = g(x) \Leftrightarrow f(x) = p(x)$.

2. Əgər $\varphi(x)$ funksiyası $f(x)$ və $g(x)$ funksiyalarının hər ikisinin təyin olunduğu bütün x nöqtələrində təyin olunmuşdursa, onda: $f(x) = g(x) \Leftrightarrow f(x) + \varphi(x) = g(x) + \varphi(x)$.

Xüsusi halda, $f(x) = g(x) \Leftrightarrow f(x) - g(x) = 0$.

3. Əgər $\varphi(x)$ funksiyası $f(x)$ və $g(x)$ funksiyalarının hər ikisinin təyin olunduğu bütün x nöqtələrində təyin olunmuşdursa, onda: $f(x) = g(x) \Rightarrow f(x) \cdot \varphi(x) = g(x) \cdot \varphi(x)$

Əgər $\varphi(x) \neq 0$ bütün x -lər üçün doğru olarsa: $f(x) = g(x) \Leftrightarrow f(x) \cdot \varphi(x) = g(x) \cdot \varphi(x)$.

Həmçinin istənilən $k \neq 0$ ədədi üçün $f(x) = g(x) \Leftrightarrow k \cdot f(x) = k \cdot g(x)$.

4. İstənilən $f(x), g(x)$ və $\varphi(x)$ funksiyaları üçün:

$$\frac{f(x)}{\varphi(x)} = g(x) \Rightarrow f(x) = g(x)\varphi(x).$$

Aşkardır ki, $f(x) = g(x)\varphi(x)$ tənliyinin $\varphi(x_0) \neq 0$ şərtini ödəyən hər bir x_0 kökü

$$\frac{f(x)}{\varphi(x)} = g(x)$$

təniyinin də kökü olacaqdır. Beləliklə, aşağıdakı eynigüclülük münasibəti alınır:

$$\frac{f(x)}{\varphi(x)} = g(x) \Leftrightarrow \varphi(x) \neq 0, f(x) = g(x)\varphi(x).$$

5. $f(x) \cdot g(x) = 0$ şəklində olan tənliyin hər bir həlli $f(x) = 0$ və ya $g(x) = 0$ tənliklərindən

heç olmazsa birinin həlli olur: $f(x) \cdot g(x) = 0 \Rightarrow \begin{cases} f(x) = 0, \\ g(x) = 0. \end{cases}$

Əgər $f(x)$ funksiyası $g(x) = 0$ şərtini ödəyən bütün x -lər üçün, $g(x)$ funksiyası isə $f(x) = 0$ şərtini ödəyən bütün x -lər üçün təyin olunmuşdursa, onda:

$$f(x) \cdot g(x) = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} f(x) = 0, \\ g(x) = 0. \end{cases}$$

6. İstənilən $f(x)$ və $g(x)$ funksiyaları və istənilən n natural ədədi üçün:

$$f(x) = g(x) \Rightarrow f^n(x) = g^n(x)$$

Əgər n tək natural ədəd olarsa, onda:

$$f(x) = g(x) \Leftrightarrow f^n(x) = g^n(x).$$

Misal 1. Tənliyi həll edək:

$$2\sqrt{x+5} = x+2 \Rightarrow (2\sqrt{x+5})^2 = (x+2)^2 \Leftrightarrow 4(x+5) = x^2 + 4x + 4 \Leftrightarrow x^2 = 16 \Leftrightarrow \begin{cases} x = 4 \\ x = -4 \end{cases}$$

Çevirmələrin biri məntiqli davam olduğuna görə, verilmiş tənliyin kökləri yalnız $x = 4$ və $x = -4$ ədədləri ola bilər. Yoxlama göstərir ki, tənliyin kökü $x = 4$ -dür.

Cavab: $\{4\}$

Eynigüclü olmayan digər xarakterli çevirmələr də vardır. Tutaq ki, $f(x) = g(x)$ və $f_1(x) = g_1(x)$ tənlikləri verilmişdir. Tutaq ki, $f(x) = g(x)$ tənliyinin $x = x_0$ (heç olmazsa bir) kökü $f_1(x) = g_1(x)$ tənliyinin kökü deyil. Əgər hər hansı çevirmədə verilmiş $f(x) = g(x)$ tənliyindən $f_1(x) = g_1(x)$ tənliyi alınarsa, onda deyirlər ki, verilmiş tənlik bu çevirmənin nəticəsində kök itkisinə məruz qalmışdır, başqa sözlə, həmin çevirmədə verilən tənliyin $x = x_0$ kökü itmişdir. Odur ki, kök itkisinə səbəb olan çevirmənin tətbiqi yolverilməzdir.

Qeyd edək ki, verilmiş tənlikdə oxşar hədlərin islahı, tənliyin hər iki tərəfinin ortaq vuruğa ixtisar olunması, məxrəcləri (surətləri) eyni olan bərabər kəsrlərin məxrəclərinin (surətlərinin) atılması ilə əlaqədar olan çevirmələr kənar köklərin yaranmasına və ya kök itkisinə səbəb ola bilər. [1, s.270]

Bir neçə sadə misala baxaq.

Misal 2. Əgər $x^2 + 6 + \frac{1}{x-2} = 5x + \frac{1}{x-2}$ tənliyində oxşar hədləri islah etsək, $x^2 - 5x + 6 = 0$

tənliyi alınır. Alınan tənliyin kökləri $x_1 = 2, x_2 = 3$ -dür. Lakin $x_1 = 2$ verilmiş tənliyin təyin oblastına aid olmadığından bu verilmiş tənliyin kökü deyildir. Deməli, baxdığımız misalda tətbiq

olunan çevirmə verilən tənliyin təyin olunma oblastının genişlənməsinə səbəb olmuş və bu səbəbə görə kənar kök alınmışdır.

Misal 3. $x^3 = x$ tənliyinə baxaq. Əgər bu tənliyin hər iki tərəfini x -ə bölsək, kökləri $x_1 = -1, x_2 = 1$ olan $x^2 = 1$ tənliyi alınır. Lakin vermiş tənliyin $x_1 = -1, x_2 = 1$ köklərindən əlavə $x_3 = 0$ kökü də var. Deməli, həmin kök itmişdir.

Qeyd edək ki, verilmiş $\varphi(x) \cdot f(x) = \varphi(x) \cdot g(x)$ tənliyindən onun hər iki tərəfini $\varphi(x)$ ortağ vurduğuna ixtisar etməklə, $f(x) = g(x)$ tənliyinə keçdikdə $\varphi(x) = 0$ tənliyinin verilmiş tənliyin təyin oblastına daxil olan kökləri itir. Bəzən bunu nəzərə alaraq $\varphi(x) = 0$ tənliyinin verilmiş tənliyin təyin oblastına daxil olan köklərini tapıb, sonra verilmiş tənliyin hər iki tərəfini ortağ vuruğa bölərək, onu daha sadə tənliklə əvəz etmək əlverişli olur.

Misal 4. $(x^2 - 9)\sqrt{x+2} = x(x^2 - 9)$ tənliyinə baxaq. Bu tənliyin hər iki tərəfini $(x^2 - 9)$ ifadəsinə ixtisar etsək, $\sqrt{x+2} = x$ tənliyini alırıq. $x^2 - 9 = 0$ tənliyinin iki kökü vardır: $x_1 = -3, x_2 = 3$. Bu köklərin birincisi verilmiş tənliyin təyin oblastına daxil deyil. Onda $x = 3$ verilmiş tənliyin köklərindən biridir (itən kök). Tənliyin digər köklərini tapaq:

$$\sqrt{x+2} = x \Leftrightarrow \begin{cases} x+2 = x^2 \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x^2 - x - 2 = 0 \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} x = -1 \\ x = 2 \\ x \geq 0 \end{cases} \Leftrightarrow x = 2$$

Beləliklə, verilmiş tənliyin iki kökü var: $x_1 = 2, x_2 = 3$

Cavab: $\{2; 3\}$

Misal 5. $\frac{\sin x \cdot \sin 2x}{\sin x} = 0$ tənliyinə baxaq.

Əgər bu tənliyin surət və məxrəcini $\sin x$ ifadəsinə bölsək, $\sin 2x = 0$ tənliyi alınır. Bu tənliyin yalnız $\sin x \neq 0$ şərtini ödəyən kökləri verilmiş tənliyin kökləridir. Alınmış kənar kökləri “atmaq” zərurəti yaranır. Tənliyin həllini aşağıdakı kimi yaza bilərik:

$$\frac{\sin x \cdot \sin 2x}{\sin x} = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} \sin 2x = 0 \\ \sin x \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \begin{cases} 2 \sin x \cdot \cos x = 0 \\ \sin x \neq 0 \end{cases} \Leftrightarrow \cos x = 0 \Leftrightarrow x = \frac{\pi}{2} + \pi k, k \in Z.$$

Beləliklə, tənliyə daxil olan kəsrin surət və məxrəcini ortağ vuruğa ixtisar etdikdə kənar köklər yarana bilər. Belə kənar köklər ortağ vuruğun sıfırlarından ibarətdir.

Misal 6. $\frac{\cos x}{\sin x} = \frac{\cos 3x}{\sin x}$ tənliyinə baxaq. Kəsrlərin məxrəclərini ataraq, $\cos x = \cos 3x$ tənliyinə keçək. Bu tənliyi aşağıdakı kimi yaza bilərik:

$$2 \sin x \cdot \sin 2x = 0 \Leftrightarrow \sin 2x = 0 \Leftrightarrow 2 \sin x \cdot \cos x = 0 \Leftrightarrow \begin{cases} \sin x = 0 \\ \cos x = 0 \end{cases}$$

Burada $\sin x = 0$ tənliyinin kökləri verilmiş tənliyin təyin oblastına daxil olmadığına görə kənar köklərdir, onlar atılır. Deməli, verilmiş tənliyin həlli $x = \frac{\pi}{2}(2k+1), k \in Z$ olur. Beləliklə, məxrəclərin atılması kənar köklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Kənar köklərin yaranması və kök itkisinin digər səbəbləri müəyyən eyniliklərin tətbiqi ilə əlaqədardır. Onlara misal olaraq aşağıdakıları göstərək:

$$1) f(x) = a^{\log_a f(x)}; \quad 2) \log_a [f(x)]^2 = 2 \log_a f(x);$$

$$3) \log_a [f(x)g(x)] = \log_a f(x) + \log_a g(x); \quad 4) \log_a \left[\frac{f(x)}{g(x)} \right] = \log_a f(x) - \log_a g(x);$$

$$5) \sqrt{f(x)g(x)} = \sqrt{f(x)} \cdot \sqrt{g(x)}; \quad 6) \sqrt{\frac{f(x)}{g(x)}} = \frac{\sqrt{f(x)}}{\sqrt{g(x)}}; \quad 7) \operatorname{ctgx} = \frac{1}{\operatorname{tg}x}; \quad 8) \sin 2x = \frac{2\operatorname{tg}x}{1 + \operatorname{tg}^2x}$$

Tənlik həlli zamanı bu eyniliklərin sol tərəfində yazılan ifadəni sağ tərəfindəki ifadə ilə əvəz etdikdə tənliyin təyin olunma oblastı daraldığından kök itkisi baş verə bilər. Buna görə də belə çevirmə tətbiq etmək yol verilməzdir. Lakin sağ tərəfdəki ifadəni sol tərəfdəki ifadə ilə əvəz etdikdə tənliyin təyin oblastı genişləndiyinə görə kənar köklər yarana bilər. Buna görə də tapılmış köklərin yoxlanılması həllin ayrılmaz hissəsidir. [3, s.348]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Болтянский В.Г. и др. Лекции и задачи по элементарной математике. М.: Наука, 1974, 576 с.
2. Пособие по математике для поступающих в вузы/ Под ред. Г.Н.Яковлева. М.: Наука, 1982, 608 с.
3. Потапов М.К. и др. Алгебра и анализ элементарных функций. М.: Наука, 1981, 560 с.

UOT 81:37.016; 37.013

İngilis dili fənninin tədrisində idrak fəallığının artırılması üçün istifadə olunan effektiv üsullar

Vəfa Eldar qızı Məhərrəmov¹, Afiqə İftixar qızı Əhmədova²

¹filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

vafa.maharramova@mdu.edu.az

²afiqahmadova@mdu.edu.az

^{1,2}Mingəçevir Dövlət Universiteti

Təhsil Standartı çərçivəsində təlimatlardan biri idrakın inkişafı, fərdin özünü həyata keçirməsi üçün şərt kimi məsuliyyət, yəni koqnitiv fəaliyyət də daxil olmaqla insanın şəxsi imkanlarını inkişaf etdirmək istəyidir. İngilis dilinin psixoloji nöqtəyi-nəzərdən öyrənilməsi ana dilinin inkişaf etmiş sistemi ilə qarşılıqlı əlaqədə olmağa başlayan yeni nitq sisteminin formalaşmasının mürəkkəb prosesidir. Koqnitiv maraq problemi həlli üçün müxtəlif elmlərin mütəxəssislərinin kompleks səylərini tələb edən ən çətin problemlərdən biridir. Ən vacib vəzifə – şagirdləri üçün təhsil marşrutunun xəritəsini tərtib etmək müəllimin üzərinə düşür. İdrak fəaliyyətini formalaşdıran müəllimin vəzifəsi aşağıdakılardır:

- hər şagirdə diqqət yetirmək;
- təbii işinin istənilən aspektində ən kiçik maraq qığılcımı hiss edə bilmək;
- elmə və biliyə həqiqi maraq oyatmaq üçün hər cür şərait yaratmaq [2, s.7].

İngilis dilinin tədrisi həm şagird, həm də müəllim üçün eyni dərəcədə əyləncəli prosesdir. Müəllimin sinifdə şagirdlərlə ünsiyyətini təşkil etmək bacarığı xarici dilin tədrisinin pedaqoji prosesini müəyyən edir, şagirdlərin şəxsi xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa yönəldir. Müəllim sinifdə ingilis dili dərslərini uşaqların psixoloji xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq planlaşdırmalı və aparmalıdır. Bu yaşda aparıcı fəaliyyət təhsil fəaliyyətidir, baxmayaraq ki, hələ də oyuna çox vaxt ayrılır. Bu dövrdə məktəblilərin diqqətinin, yaddaşının, təfəkkürünün inkişafında mühüm dəyişikliklər baş verir. Uşağın yaddaşı tədricən iradə xüsusiyyətlərini əldə edir, şüurlu şəkildə tənzimlənir və vasitəçi olur. Diqqətin həcmi təxminən iki dəfə artır, onun sabitliyi artır, keçid və paylama bacarıqları inkişaf edir. Yeni biliklərin mənimsənilməsi zamanı şifahi-məntiqi, əsaslandırıcı təfəkkürün inkişafı baş verir. İbtidai məktəb çağında şagirdlərdə özünüdərk etmə inkişafı tamamlanır. Uşaq öz hərəkətlərini təhlil etməyi, hərəkətlərini qiymətləndirməyi öyrənir. Kiçik şagirdin şəxsiyyətinin

formalaşması məktəb fəaliyyətindən, böyüklərin onu necə qiymətləndirməsindən asılıdır. Bu dövrdə uşaqlar nailiyyətlərə can ataraq böyüyürlər, buna görə də uşağın fəaliyyətinin əsas motivi uğur əldə etmək motividir. İbtidai sinif şagirdləri ilə işləməkdə müəllimin əsas vəzifəsi hər bir uşağın fərdiliyini nəzərə alaraq uşaqların imkanlarını aşkar etmək və həyata keçirmək üçün optimal şərait yaratmaqdır. Psixoloqların fikrincə, ibtidai məktəb yaş məktəb uşaqlığının ən məsuliyyətli mərhələsidir, bu yaşın əsas nailiyyətləri məktəb həyatının sonrakı illəri üçün bir çox cəhətdən həlledici olur. Xarici dil öyrədərkən şagirdlər əlavə çətinliklə üzləşirlər: motivasiyanın və idrak fəaliyyətinin azalması ana dili olmayan, xarici dildə nitq fəaliyyəti bacarıqlarının mənimsənilməsinin çətinliyi ilə əlaqələndirilə bilər. Hətta başqa fənlərdən güclü olan şagirdlər də xarici dil mühitinə daxil olmaqda çətinlik çəkir və bu müddətdə müəllimin və onun seçdiyi metodların böyük rolu olur [1, s.118].

İdrak fəaliyyəti – insanın öyrənməyə həvəsində, bilik əldə etmək yolunda müəyyən çətinliklərin öhdəsindən gəlməkdə, maksimum iradi səy göstərməkdə, əqli işdə enerji ilə təzahür edən idrak prosesinə və nəticəsinə şagirdin emosional-qiymətləndirici münasibətinin hərəkətidir. Bir neçə fəaliyyət səviyyəsi var:

Sıfır səviyyə – şagird passivdir, müəllimin tələblərinə zəif cavab verir, müstəqil işə həvəs göstərmir, müəllimin təzyiqlə rejiminə üstünlük verir.

Aşağı səviyyə – reproduktiv fəaliyyət şagirdin biliyi dərk etmək, yadda saxlamaq və çoxaltmaq, onun model üzrə tətbiqi üsulunu mənimsəmək istəyi ilə xarakterizə olunur. Bu səviyyə şagirdin könüllü səylərinin qeyri-sabitliyi, onlar arasında biliyin dərinləşdirilməsinə marağın olmaması, “Niyə?” kimi sualların olmaması ilə seçilir.

Orta səviyyə – şərhəddici fəaliyyətdir. Bu, şagirdin öyrənilən məzmunun mənasını müəyyən etmək istəyi, hadisələr və proseslər arasındakı əlaqəni öyrənmək, dəyişmiş şəraitdə biliyin tətbiqi yollarını mənimsəmək istəyi ilə xarakterizə olunur. Xarakterik göstəricisi könüllü səylərin böyük sabitliyi, bu, şagirdin başladığı işi başa çatdırmağa çalışmasında özünü göstərir, çətinlik yarandıqda tapşırığı yerinə yetirməkdən imtina etmir, lakin həll yollarını axtarır.

Yüksək səviyyə – yaradıcıdır. O, təkcə hadisələrin mahiyyətinə və onların qarşılıqlı əlaqəsinə dərinləndirən nüfuz etmək deyil, həm də bu məqsəd üçün yeni yol tapmaq marağı və istəyi ilə xarakterizə olunur [3, s.77].

İngilis dili müəlliminin arsenalında ibtidai sinif şagirdlərinin öyrənmə motivasiyasını artırmağa və idrak marağının inkişafına yönəlmiş bir çox üsul və üsullar mövcuddur:

1. Sorğu, müşahidə.

İdrak marağının inkişafı üzərində düzgün işləmək üçün öyrənmək, şagirdlər arasında marağın səviyyəsini müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün işin əvvəlində uşaqlar arasında sorğu keçirmək tövsiyə olunur. Öyrənmə motivlərini bilməklə şagirdlərin idrak marağının formalaşmasını təşkil etmək daha asandır. Psixoloqlar müşahidə metodundan istifadə etməyi təklif edirlər. Müşahidə prosesində belə çıxır ki, kiçik yaşlı məktəbliləri daha çox maraqlandırır - istər tərbiyə işi prosesinin özü, istərsə də tədris materialının məzmunu, hansı tərbiyə işinin növləri şagirdləri daha çox maraqlandırır və onların hər birinin təlim-tərbiyə maraqlarının formalaşmasında rolu nədən ibarətdir. Müşahidə prosesində belə məlum olur ki, müəllim dərsi daima materialı çətinləşdirən zaman keçdiyi halda, şagirdlər hədsiz maraqla işləyirlər və dərslərin məzmununun əyləncəli, lakin aidiyyəti olmayan materiallarla sulandırılmasına ehtiyac yoxdur. Şagirdlər üçün ən vacib olan problemin həlli və bu nəticəyə nail olmaqda müstəqillikdir.

2. Müstəqil iş.

Fəal idrak fəaliyyəti prosesində ən vacib şərt maraqdır, onun köməyi ilə şagirdlər möhkəm bilik, bacarıq və vərdislər əldə edirlər. Bu məqsədlə fəal təlim metodlarından təkcə müstəqil iş təşkil edərkən deyil, həm də dərslərin əvvəlində, məqsədlərin, gözləntilərin, narahatlıqların aydınlaşdırılması, tədris materialının təqdim edilməsi, istirahət və yekunlaşdırma mərhələsində istifadə edilə bilər. Bu üsulların hər biri dərslərin müəyyən mərhələsinin konkret problemlərini effektiv şəkildə həll etməyə imkan verir. Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi, bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesinin sürətləndirilməsi məqsədləri düzgün təşkil

olunmuş müstəqil iş olmalıdır. Şagirdlərə konkret tapşırığın nə üçün verildiyini, onun məqsədinin nədən ibarət olduğunu, istənilən nəticəni əldə etmək üçün hansı vəzifələri həll etmək lazım olduğunu göstərmək vacibdir. Bu, məktəblilərin hazır nəticələr əldə etmə imkanını istisna edən və onları müstəqil nəticə çıxarmaq üçün materialla təchiz edən tədris materialının belə təqdimatı ilə stimullaşdırılır.

3. Tədqiqat və layihə fəaliyyəti.

Tədqiqat və layihə fəaliyyəti ibtidai təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. İbtidai sinif şagirdləri yeni hər şeyə, “sirlərə” və kəşflərə cəlb olunurlar. Müasir məktəbdə tədqiqat və layihə fəaliyyətinin əhəmiyyəti artır və kiçik yaşlı şagirdlərlə təhsil tədqiqatlarının aparılması əsas təhsil prosesi ilə sıx əlaqəli olan və tədqiqatın, yaradıcılığın inkişafına yönəlmiş sinifdənkənar və ya məktəbdənkənar işin xüsusi sahəsidir. Bu metodun əsasını müxtəlif informasiya vasitələrindən istifadə etməklə istənilən problemin həlli təşkil edir. Tədqiqat və layihə fəaliyyəti həyat təcrübəsinin formalaşması üçün imkanlar açır, yaradıcılıq və müstəqilliyi, özünü həyata keçirmə və özünü ifadə etmək ehtiyacını stimullaşdırır, məktəbdən kənar təhsil və tərbiyə prosesini ətraf ələmə aparır, təhsilin inkişafı prinsipini həyata keçirir.

4. Oyun fəaliyyəti.

Uşaq, böyüklərin fəaliyyətini müşahidə edərək, onu oyuna köçürür. Oyun kiçik yaşlı şagirdlər üçün sevimli fəaliyyət növüdür. Dərstdə oyun mühitinin yaradılması şagirdlərin idrak marağını və fəallığını inkişaf etdirir, yorğunluğu aradan qaldırır, diqqəti saxlamağa imkan verir. Oyundan istifadə edərkən uşaqlar istər-istəməz söz ehtiyatı toplayır, nitq inkişaf etdirir, diqqət aktivləşir, onların üföqləri genişlənilir, mövzuya maraq aşılır, yaradıcı təxəyyül inkişaf edir, mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə olunur. Didaktik oyun uşaqların zehni fəaliyyətinin tərbiyəsində qiymətli vasitədir, psixi prosesləri aktivləşdirir, şagirdlərdə təlim prosesinə böyük maraq oyadır. Burada uşaqlar böyük çətinlikləri həvəslə dəf edirlər, güclü tərəflərini məşq edirlər, qabiliyyət və bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. O, hər hansı tədris materialının valehedici olmasına kömək edir, şagirdlərdə dərin məmnunluq yaradır, şən iş əhval-ruhiyyəsi yaradır, biliyin mənimsənilməsi prosesini asanlaşdırır. Oyun hətta zəif şagirdlər üçün də mümkündür. Bərabərlik hissi, həvəs və S mühiti, tapşırıqların məqsədəuyğunluğu hissi – bütün bunlar uşaqlara nitqdə xarici dil sözlərindən sərbəst istifadə etməyə mane olan utancaqlığı aradan qaldırmağa imkan verir və onlara faydalı təsir göstərir.

Beləliklə, oyun situasiya – dəyişən məşq kimi nəzərdən keçirilə bilər, burada nitq nümunəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə – emosionallıq, kortəbiilik, məqsədyönlülük, nitq ilə real nitq ünsiyyətinə mümkün qədər yaxın olan şəraitdə dəfələrlə təkrarlanması üçün imkan yaradılır. Oyun vəziyyətləri, nağıllar sinifdə əlverişli psixoloji iqlim, sevinc, yaradıcılıq mühiti yaradır. Xarici dilin öyrənilməsi prosesində şagirdlər rəsm çəkir, oxuyur, rəqs edir, öz xarakterlərini icad edir, şeir və mahnılar əzbərləyir, müxtəlif müsabiqələrdə iştirak edirlər.

5. İnteqrasiya.

Kiçik məktəblilərin idrak fəaliyyətinin artırılması yolu kimi inteqrasiya olunmuş dərş inteqrasiya olunmuş tədrisin əsas tələblərindən biridir – şagirdlərin müstəqilliyinin rolunun artırılması, çünki inteqrasiya qaçılmaz olaraq öyrənilən materialın mövzusunun genişləndirir, daha dərin təhlil tələb edir. Hadisələrin ümumiləşdirilməsi, əhatə dairəsi digər subyektlər hesabına artır. İnteqrasiya diferensiaslaşma prosesləri ilə yanaşı baş verən elmlərin yaxınlaşması və əlaqəsi prosesidir. Məqsədli şəkildə həyata keçirilən fənlərarası əlaqələrin təsiri altında belə təlim prosesi onun səmərəliliyinə təsir göstərir: bilik ardıcılıq keyfiyyətlərini əldə edir, bacarıqlar ümumiləşir, mürəkkəbləşir, şagirdlərin idrak maraqlarının ideoloji yönümünü artırır, onların inamı daha səmərəli formalaşır və şəxsiyyətin dairəvi inkişafı əldə edilir [4, s.86-88].

Təlimin nəticəsi kiçik məktəblilərin müstəqil idrak fəaliyyətində özünü göstərən aktiv həyat mövqeyinin formalaşmasıdır. Tədqiqat fəaliyyəti problemi müstəqil həll etmək bacarığına əsaslanır ki, bu da idrak bacarıqlarının inkişafı deməkdir. Bundan əlavə, axtarış, qiymətləndirmə, ünsiyyət bacarıqları inkişaf etdirilir. Tədqiqat fəaliyyətlərində iştirak uşaqların özünə inamını artırır və onların daha uğurla öyrənməsinə şərait yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mehdiyeva Ü.İbtidai siniflərdə ingilis dilinin təliminə verilən müasir tələblər // Elmi əsərlər: Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. 2014. C.55, № 4, s.117-120
2. Süleymanova F. İbtidai siniflərdə ingilis dilinin tədrisi haqqında fikirlər // Bakı təhsili. 2010. 5 mart, s. 7
3. Буряк В.К. Активность и самостоятельность учащихся в познавательной деятельности // Педагогика, 2017, № 8, с. 71-78
4. Современные теории и методики обучения иностранным языкам. Под общ. ред. Л.М.Федоровой, Т.И.Рязанцевой. М.: Экзамен, 2014, 320 с.

UOT 37.013; 373.1

Valideynlərin məktəbə cəlb olunmasının təlimin keyfiyyətinə təsiri

*Bəsti Məhəmməd qızı Seyidzadə
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
basti.seyidzada@mdu.edu.az*

Valideynlərin məktəb həyatına cəlb olunmasının şagirdlərin uğur qazanması üçün xüsusi əhəmiyyəti var. Ailənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin necə olmasından asılı olmayaraq, valideynlərin övladının təhsil prosesində iştirak etməsi şagirdin inkişafına böyük təsir göstərir.

Valideynləri tədris prosesində fəal olaraq iştirak edən şagirdlər daha yaxşı qiymətlər alır, daha yüksək akademik nailiyyətlərə sahibdirlər, ev tapşırıqları daha keyfiyyətli şəkildə yerinə yetirilmiş olur. Onların davamiyyət göstəriciləri daha yüksəkdir və onlar pozitiv hərəkətləri ilə fərqlənirlər. Məktəbə qarşı daima xoş əhval-ruhiyyədə olurlar. Özlərinə və imkanlarına inamları var. Valideynlərin təlim prosesinə cəlb ediləsi tədris müəssisələri tərəfindən də müsbət qiymətləndirilir.

Tədris prosesində valideynlərin fəallığı məktəb mədəniyyətini zənginləşdirir və onun inkişafına kömək edir. Belə ki, daha yaxşı nəticələrə çatmaq üçün məktəb və müəllim valideynlərə fəal əməkdaşlıqda maraqlı tərəf olmalıdır.

Validenylər müəllimlərlə müntəzəm olaraq pedaqoji dialoqlarda olmalı, övladının təlim və tərbiyəsi ilə maraqlanmalı, onların ev tapşırıqlarının icrasında gün rejimin qurulmasında, asudə vaxtının daha yaxşı təşkili üçün lazımı məsləhətlər almalıdır.

Məktəb ictimai-dövlət təşkilatıdır, ictimai və sosial tərbiyənin beşiyidir. Burada uşağın təlim-tərbiyəsi səriştəli mütəxəssislər tərəfindən aparılır. Məktəbdə aparılan tərbiyə işi prosesində müəllimlərin vəzifəsi, ilk növbədə, ondan ibarətdir ki, şagirdlərdə aşılayacaqları əxlaq prinsiplərinə dərin şəxsi insani hissi və vərdişlər qazandıra bilsinlər. Şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi iş hər gün hər saat dərslərdə, tənəffüslərdə, küçədə, oyun prosesində və s. həyata keçirilir. Şagirdlərlə aparılan təlim-tərbiyə işi məktəbin bütün fəaliyyəti prosesində həyata keçiril ki, bu da şagirdləri əxlaqın mühüm keyfiyyətlərinə yiyələnməyə istiqamətləndirir.

Məktəb valideynlərlə ardıcıl pedaqoji iş aparır. Məktəb valideynləri pedaqoji cəhətdən maarifləşdirir. O yerdə ki, məktəblə ailənin sıx birliyi mövcuddur orada həm məktəbin təlim-tərbiyə işi həm də uşaqların tərbiyəsi yüksək səviyyədədir.

Məktəb valideynləri maarifləndirməklə yanaşı, həm də valideynlərin təklif və rəylərini nəzərə alır, onlardan bəhrələnir. Gənc ailələrin kömək etmək, uşağın yaşına uyğun müxtəlif bədii kitabların, qəzet və jurnallardakı maraqlı məqalələrin ailədə oxunuşunu keçirmək, şəkil çəkdirmək, şeir, mahnı oxumaq, tapmaca tapmaq və s. belə yollardandır.

Müəllimlərin ailələrə getməsi, valideynlərin məktəbə dəvət edilməsi, sinif valideyn iclası keçirmək, məktəbdə keçirilən valideyn günü “Açıq qapı” günləri, ailə tərbiyəsinə həsr edilmiş

konfraslar, valideyn universitetləri, valideyn lektoriyaları, valideyn assosiasiyalar və s. bunlar məktəbin ailə ilə əlaqə formalarıdır.

Assosiasiya latın sözü olub, birlik, birləşmə deməkdir. Valideyn Assosiyaları respublikamızda valideynlərin məktəb həyatında daha yaxından cəlb edilməsi üçün hər bir məktəbdə yerli valideyn-müəllim Assosiyaları (VMA) yaradılır. Bu yeni bir qurumdur. Assosiasiya məktəbdə təhsil alan şagirdlərin səmərəli təhsili, məktəblə ailənin qarşılıqlı əməkdaşlığına yönələn valideyn və müəllimlərin potensialını birləşdirməyə çalışan, ictimai fəallığı artıran bir təşkilatdır.

Bundan əlavə, “Valideynlər məktəbi”, “Ailə fəalları” da ailə və məktəb birliyini təmin edir, ailə problemlərinə diqqət edir, uşaqların ailədə normal təhsil almasına nəzarət edir maddi çətinlik çəkən ailələrə maddi yardım təşkil edir.

Valideynlərin fəal olaraq tədris prosesinə cəlb edilməsi məktəb, müəllimlər, valideynlər və şagirdlər tərəfindən də müsbət qarşılır. Bu sahədə sinif rəhbəri bir sıra mühüm işlər görür və həyata keçirir. O, ilk növbədə öz sinifinin valideynlərini məktəbə dəvət edib. Sinif valideyn yığıncağı keçirir və orada şagirdlərin təlim-tərbiyəsi işləri sahəsində valideynlərin vəzifələrini, onların məktəblə, müəllimlərlə müntəzəm əlaqə saxlamasının vaxtaşırı məktəbə gəlib öz uşaqlarının təlim müvəffəqiyyəti dərslərə davamiyyəti, tərbiyə işləri ilə yaxından maraqlanmasını və tanış olmasının əhəmiyyətini onlara izah edib başa salır bu istiqamətdə valideynlərə müəyyən tapşırıqlar, məsləhətlər və tələblər verir.

Sinif rəhbəri hər dəfə valideynlərlə fərdi halda görüşəndə uşağın təlim-tərbiyə işinin vəziyyəti haqqında dərslərə davamiyyəti ayrı-ayrı fənlər üzrə təlim müvəffəqiyyəti və məsuliyyəti şagirdlərin qaydalara necə əməl etməsi, intizamı, əxlaqı və mədəni davranışı, sağlamlığı, müəllim və sinif yoldaşları ilə münasibəti və s. barədə valideynlərə real, konkret məlumat verir, bu istiqamətlərdə onların uşaqlara qayğısını, tələbkarlığını və nəzarətini təşkil edir. Beləliklə, təlim-tərbiyə vəzifələri sahəsində məktəblə ailə arasında vahid tələblərin, fəaliyyətə keçməsinə müvəffəq olur.

“Valideynlərlə əlaqənin şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətinə təsiri” adlı tədqiqat işində aşağıdakı nəticələri əldə etmişik.

1. Valideynlər təhsil prosesinə cəlb olunduqda şagirdlər daha böyük nailiyyətlər əldə edirlər.
2. Valideyni təhsil prosesinə cəlb edilmiş şagird, məktəbi daha uğurla bitirir, təhsilini davam etdirməsi üçün yaxşı imkanları olur.
3. Əgər valideynin müəllimlərlə əlaqəsi yoxdursa onun uşağının təlim göstəriciləri başqa uşaqların təlim göstəricilərindən daha aşağı olur.
4. Övladının təhsil prosesində iştirak etməklə valideyn öz övladına qarşı daha anlayışlı olur. Övladına qarşı daha qayğıkeş, daha az sərt olur və onun nailiyyətlərini daha çox qiymətləndirir.
5. Valideynləri məktəb həyatına fəal cəlb olunmuş şagirdlər nümunəvi hərəkətləri ilə seçilir və onlara qarşı münasibət yaxşı olur.
6. Valideyn ilə fəal əməkdaşlıq müəllimə daha çox özünə inamlı olması üçün kömək edir. Müəllimlərdə öz ixtisasına qarşı daha çox hörmət yaradır.

Onlar öz fəaliyyətlərindən və onun nəticələrindən daha çox razı qalacaqlar. Valideynlərin tədris prosesinə cəlb edilməsi müəllim və valideyn arasında mövcud olan əlaqənin keyfiyyətini yüksəldir. Bu da, müəllimə uşaq haqqında mütəmadi olaraq hərtərəfli məlumat almağa kömək edir.

7. Uşaq tərəfindən yaxşı yerinə yetirilmiş tapşırığın valideyn tərəfindən təriflənməsi və uşağı həvəsləndirməsi onun təlim keyfiyyətinin yüksəltməsinə kömək edir.

8. Valideynlərə övladlarının təlim fəaliyyəti və məktəbdə keçirilən tədbirlər haqqında məlumatın verilməsi, valideynlərin imkanı daxilində məktəbin tədbirlərində daha çox iştirak etmələri şagirdin məsuliyyətini birbaşa artırır.

9. Valideynin məktəblə əlaqə zamanı uşağının vəziyyəti haqqında daha dəqiq məlumat əldə edir və onun problemlərini həll etmək üçün vaxtında ölçülər götürür. Övladına öz fikirlərini və problemlərini daha dəqiq, daha tam söyləmək imkanı verir. Övladının müəllimləri ilə pozitiv əlaqələr yaradır.

10. Şagirdlərin fəallığının çox aşağı olduğu siniflərdə, valideynlərin tədris prosesinə cəlb edilməsindən sonra şagirdlərin göstəriciləri ciddi şəkildə yaxşılaşır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Makarenko A.S. Valideynlər üçün kitab. Bakı: Dövlət tədris pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1964
2. Məmmədov Q. Məktəb müəllim və ailə (Q.Məmmədov, red. A.Abdullayev, Azərbaycan SSR Siyasi və Elmi Bilikləri Yayan Cəmiyyət). Bakı, 1962
3. Müasir müəllim necə olmalıdır.

UOT 902

Laçın rayonunun Alban dini abidələri haqqında

Cavid Vəkil oğlu Bağırzadə

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gəncə Dövlət Universiteti

cavid.bagirzade@gdu.edu.az

Azərbaycanın ilk orta əsrlər dövründə əhalinin sıx məskunlaşdığı ərazilərindən biri də müasir Laçın rayonu olmuşdur. Bu baxımdan Laçın rayonu ərazisində ilk orta əsrlər dövrünə aid abidələr diqqəti cəlb edir. İlk orta əsrlər dövründə müasir Laçın bölgəsi Albaniyanın tarixi Arsak əyalətinin ərazisinə daxil olmuşdur. Yazılı mənbələrdən də məlumdur ki, Arsak əyaləti çoxlu sayda vilayət və ya mahallara bölünmüşdür. Tarixi coğrafiya baxımından belə hesab etmək olar ki, müasir Laçın rayonunun ərazisinin bir hissəsi Arsak əyalətinin Amaras (Haband) vilayətinin, bir hissəsi isə Becor vilayətinin ərazisi olmuşdur. Moisey Kalankatuklu Arsak əyalətinin vilayətləri içərisində Ureas, Kərnəkəş, Həkəri və Tapat kəndləri olan və ya bu kəndlərlə eyni ərazidə yerləşən Bercor vilayətinin adını çəkir [M.Kalankatuklu, III, s.16]. “Alban tarixi” mənbəyində adı çəkilən bu yaşayış məntəqələrinin müasir Laçın bölgəsinin ilk orta əsr kəndləri hesab etmək olar.

Laçın rayonu ərazisində, 1988-ci ildə başlayan məlum Dağlıq Qarabağ hadisələri və rayonunun erməni qəsbkarlar tərəfindən işğalnadək olan dövrdə, 1985–1988-ci illərdə arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Bundan başqa, müxtəlif vaxtlarda da Laçın rayonu ərazisində arxeoloji işlər həyata keçirilmişdir. Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar içərisində ilk orta əsr abidələrinin tədqiqi xüsusilə, diqqət mərkəzində olmuşdur.

Laçın bölgəsinin ilk orta əsr abidələrinə dair yaşayış yerlərinin qalıqlarını, qəbir abidələrini, Alban xristian dini abidələrini və digər maddi mədəniyyət nümunələrini misal göstərmək olar. Laçın rayonu ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyənləşdirilmişdir ki, buradakı ilk orta əsrlər dövrünə aid yaşayış yerlərinin bəziləri çoxtəbəqəlidir. Belə ki, yaşayış yerlərində son tunc və erkən dəmir dövründən etibarən intensiv yaşayış olmuş, bu yaşayış ilk orta əsrlər dövründə də davam etmişdir.

Ümumiyyətlə, Laçın rayonu ərazisi antik, ilk orta əsr və orta əsrlər dövrünə aid yaşayış yerləri ilə zəngindir. Belə yaşayış yerləri rayonun Zabux, Mirik, Abdallar, Soltanlar, Zeyvə, Hacılar, Bozlu, Əhmədli, Minkənd, Cicimli, Malxələf, Aşağı Fərəcan, Seyidlər, Ərikli və s. kəndlərinin ərazilərində qeydə alınmış, 1985–1988-ci illərdə onlardan bəzilərinə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılmış və xeyli maddi mədəniyyət nümunələri əldə edilmişdir. Onlardan Hacılar kəndinin təqribən bir kilometr cənub-şərqində yerləşən yaşayış yeri daha maraqlıdır. Yer səthindən xeyli hündürükdə, dağ yamacında yerləşən yaşayış yeri antik və ilk orta əsrlər dövrünü əhatə etməklə iki mədəni təbəqədən ibarət olmuşdur [2, s.67].

Laçın rayonu ərazisində çoxlu sayda ilk orta əsr yaşayış yerlərinin olması burada həm də ilk orta əsr dini abidələrin mövcudluğu ilə də izlənilir. Bölgədəki ilk orta əsr dini abidələri içərisində diqqəti cəlb edən Ağoğlançay məbədidir.

Ağoğlançay məbədi Laçın rayonu ərazisində, Ağoğlançayın sahilində yerləşir, elmi ədəbiyyata həm də Tsitsernavəng adı altında daxil olmuşdur. Bu məbəd əvvəllər mövcud olmuş

Tsitsernavəng monastrına məxsus idi. Düzbucaqlı formaya malik olan məbədin uzunluğu 25,6 m, eni isə 12,5 m-dir. [3, s.128].

Dörd cüt pylon (binanın içərisində iri dayaq sütunu) qərb divarından və habelə apsida (məbədin mehrab yerləşən şərq hissəsində divarın çox hallarda yarım dairə formalı şaquli girintili hissəsi) ilə pastoforilər (məbədin xidməti otaqlarının ümumi adı) arasındakı divarlardan çıxan iki cüt pilyastrla (divara bitişik tağın dayacağı olan şaquli istiqamətli sütun çıxıntısı) birlikdə bazilikanın (sütunlar və ya dirəklərlə uzununa çox hallarda üç hissəyə bölünmüş düzbucaqlı zal) uzunsov interyerini üç nefə (bazilikanın sütunlarla bölünmüş bir hissəsi) ayırmışdır. Orta nef şərq tərəfdə ibadət zalının döşəməsindən hündür olan nalvari formalı mehrab apsidası ilə, yan nevləri isə uzunsov, düzbucaqlı pastoforilərlə tamamlanır. Pastoforilərin hər birindən müvafiq yan nefə giriş olmuşdur.

Neflər tağbənd örtüyünə malik olmuşlar. Şərq divarından kənara çıxmayan mehrab apsidası nalvari tağla haşiyələnərək konxa (yarımgünbəz) ilə örtülmüşdür. Elmi ədəbiyyatda nəşr olunmuş plandan görüldüyü kimi, məbədin 4 girişi olmuşdur: bunlardan biri şimal divarında, digər üçü isə cənub divarında yerləşmişdir [4, s.55; 3, s.128]. Beləliklə, ənənəvi qərb girişinə Ağoğlançay məbədində təsadüf olunmamışdır. D.A.Axundov Albaniyanın bəzi digər məbədlərində olduğu kimi Ağoğlançay məbədində də əsas girişlərin qarşısında, içəri tərəfdə sütunun ucaldılmasına diqqət yetirərək bunu alban memarlığında mühafizə olunmuş bütperəstlik ənənəsi ilə əlaqələndirmişdir. Lakin digər analoji məbədlərdən fərqli olaraq burada cənub divarındakı bir girişin qarşısında sütunun olmaması simmetriyanın pozulmasına gətirib çıxarmışdır. Bu amil təsdiq edir ki, abidə sütunların müvafiq girişlərin qarşısında ucaldılması ideoloji əsasa malik olmayaraq əvvəlcədən düşünülməmişdir [3, s.129].

Məbəddə möhkəmləndirmə işləri də aparılmışdır. Şimal divarı boyunca, içəri tərəfdə bir-birindən müəyyən məsafədə olmaqla yeddi pilyastr ucaldılmışdır. Neflərarası sütunlara bir və ya hər iki tərəfdən dayaq inşa edilmişdir. Orta nef qoşa çatlı, yan nevlər isə tək çatlı dam örtüyünə malikdirlər. Tikilinin şərq hissəsində rotonda formalı kiçik zəng qülləsi vardır. Məbədin interyeri müxtəlif tərəflərdə yerləşmiş pəncərələr, o cümlədən, cüt pəncərələr vasitəsilə işıqlandırılmışdır. Bu tipə aid pəncərələrə VII əsrdən əvvəl inşa edilmiş tikililərdə tez-tez təsadüf olunmuşdur [4, s.55; 3, s.129].

Məbədin əsas divarlarının aşağı hissəsi, apsida və pastoforilər yaxşı yonulmuş bazalt daşından, divarların yuxarı hissəsi, daxili sütunlar və tağbənd tuf daşından inşa edilmişdir. Məbəddə yaraşlıq vermək məqsədilə sütunların yastı lövhə formalı kapitelləri sadə həndəsi naxışlarla örtülmüş, pylonlar və tağlar yaxşı yonulmuş daş lövhələrlə üzəlmişdir. Şimal divarında üzərində freska təsvirlərinin izləri qalmış suvaq parçalarının qeydə alınması məbədin bütün divarlarının boya ilə çəkilmiş naxışlarla örtüldüyünü təsdiq edir. Freska təsvirlərinin VI əsrin ikinci yarısı – IX əsr arasındakı dövrdə Cənubi Qafqazın monofizit məbədlərində mövcudluğuna pis baxılırdı [4, s.57; 3, s.29].

844-cü ildə Tsitsernavəng monastırının başçısı Stefanosun xatırlanması bəzi mütəxəssislərə bu kompleksə daxil olmuş Ağoğlançay məbədini də həmin dövrə aid etməyə əsas vermişdir [4, s.55]. Lakin G.H.Məmmədova və D.A.Axundov üç nefli uzunsov bazilika tipinə aid olan Ağoğlançay məbədinin memarlıq xüsusiyyətlərini və analoji abidələri nəzərə almaqla həmin məbədi VI əsrə aid etmişlər [5, s.222-223; 4, s.59; 3, s.130].

Tədqiqatçı M.C.Xəlilov haqlı olaraq göstərir ki, Ağoğlançay məbədinin inşa tarixini müəyyənləşdirərkən freska bəzəklərinin əsasən diofizit məbədləri üçün xarakterik olması nəzərə alınmalıdır. 551-687-ci illərdə Alban kilsəsinin diofizit kilsələr sırasında olduğu qəti məlumdur. Bu amil Ağoğlançay məbədini təqribən həmin dövrə aid etməyə imkan verir [3, s.130].

Onu da qeyd edək ki, Alban kilsəsinin diofizit cərəyanında olması təkcə 687-ci ilə qədər olmamışdır. Bu haqda Moisey Kalankatuklu ətraflı məlumatlar vermişdir [M.Kalankatuklu, III, s.1, 5, 6]. Belə ki, Alban hökmdarı Varaz-Trdatın oğulları ilə birlikdə xərəcənin miqdarını azaltmaq məqsədilə danışıqlar aparmaq üçün Bizans imperiyasına, Konstantinopola səfəri və bu zaman onun Konstantinopolda məcburi saxlanması zamanı Albaniyada Varaz-Trdatın arvadı Sparamanın

köməkliyi ilə Girdiman yepiskopu Bakurun Alban katolikosu seçilməsindən sonra Alban kilsəsi monofizitlikdən diofizit məzhəbinə keçmişdir. Bu həmin dövrün siyasi amilləri ilə əlaqədar olaraq Bizans kilsəsinin diofizit olmasına görə Varaz-Trdatın və onun oğlanlarının Konstantinopoldan buraxılıb vətənlərinə dönmək şəraitinin yaradılmasına xidmət edirdi. Varaz-Trdat 5 il, 699-704-cü illərdə imperator Yustinian tərəfindən Konistonopolda saxlanılmışdı [6, s.120]. Alban kilsəsinin 705-ci il Bərdə qurultayına kimi, katolikos Nersesin (Bakurun) dövründə diofizit olması məlumdur.

Belə hesab etmək olar ki, Ağoğlançay məbədində freskaların olması o demək deyil ki, məbəd məhz Alban kilsəsi diofizit cərəyanında olduğu dövrdə inşa edilmişdir. Freskalar bəhs olunan dövrdə də məbədə əlavə oluna bilərdi, necə deyərlər, bu sadə boyakarlıq, naxışlama işi olmuşdur. Ağoğlançay məbədinin inşa tarixi, fikirimizcə, daha əvvələ gedib çıxır. Nəzərə alsaq ki, Arsak vilayəti Albaniyada xristianlığın erkən yayıldığı və möhkəmləndiyi ərazilərdən biri olmuşdur, yuxarıda irəli sürdüyümüz fikri əsassız hesab etmək olmaz. Digər tərəfdən, Alban hökmdarı Mömin III Vaçaqanın V əsrin sonları – VI əsrin əvvəllərində, hakimiyyətdə olduğu zaman çoxlu sayda məbəd inşa etdirmişdir. Bu barədə Moisey Kalankatuklu dolğun şəkildə yazmışdır ki, hökmdar Mömin Vaçaqan Albaniyada ilin günləri sayda məbəd tikdirmişdir [M.Kalankatuklu, III, s.19]. Beləliklə, hesab etmək olar ki, Ağoğlançay məbədi hökmdar Mömin Vaçaqanın inşa etdirdiyi məbədlərdən biri olmuşdur.

1980-ci ildə Laçın rayonu ərazisində, Həkəri çayının sağ sahilində, Alxaslı kəndi yaxınlığında yerli əhalinin Alban vəngi adlandırdığı dördbucaqlı xristian məbədi tədqiqatçı V.A.Əliyev tərəfindən qeydə alınmış və tədqiq edilmişdir [7, s.414-415]. Məbədin interyeri iki hissəlidir. Şərq tərəfdə yerləşən yarım dairəvi mehrab apsidası düzbucaqlı çərçivədə olub, tikilinin xaricinə çıxmır. Girişi cənub tərəfdə yerləşən həmin məbədin damı qoşa çatlı olub düzbucaqlı kirəmitlə örtülmüşdür. İlk olaraq bu abidə V-VII əsrlərə aid edilmişdir [7, s.415; 3, s.15-16]. Göründüyü kimi, Alxaslı kəndi yaxınlığındakı məbədin inşa olunması tarixi onun memarlıq xüsusiyyətlərinə əsaslanmaqla tədqiqatçılar tərəfindən V-VII əsrlərə aid edilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Ağoğlançay məbədi kimi bu məbəd də təxminən eyni tarixi dövrdə inşa edilmişdir. Ağoğlançay məbədi kimi, Alxaslı kəndi yaxınlığındakı məbədinin də Alban hökmdarı Mömin III Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə inşa olunması daha əsaslı və inandırıcı görünür.

Laçın bölgəsi ilk orta əsr dini abidələrlə, Alban xristian abidələri ilə zəngin bölgələrimizdən biridir və bu abidələr eyni zamanda epiqrafik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, Laçın bölgəsindəki məbədlərin əksəriyyətinin kitabələri erməni işğalınadək qalmaqda idi. Bu kitabələr Alban əlifbası ilə Alban dilində yazılmışdır.

Laçın rayonu ərazisindən Alban əlifbası ilə yazılmış və erməni dilində olmayan 22 epiqrafik abidə aşkar olunmuşdur ki, onlardan biri – Alxaslı kəndinin 8 km şimal-qərbində yerləşən Alban vənginin kitabəsindəki yazı barədə V.A.Əliyev məlumat verməkdədir [7, s.414-415; 8, s.36]. Onu da qeyd edək ki, yerli əhalinin, yerli ziyalıların verdiyi məlumatlara görə Laçın rayonu ərazisində xeyli sayda ilk orta əsr abidələri vardır ki, çox təəssüf hissi ilə deməliyik ki, onların çoxusu vaxtilə qeydə alınmamış, tədqiqata cəlb edilməmişdir. Otuz ilə yaxın erməni qəsbkarlarının işğalı altında qalmış ərazilərimizdə, o cümlədən də Laçın rayonu ərazisindəki Alban dini abidələri erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış və ya saxtalaşdırılaraq “erməni abidələri” kimi qələmə verilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. (Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Z.M.Bünyadovundur.), Bakı, Elm, 1993, 270 s.
2. Novruzova R.F., Abbasova E.İ. Laçın rayonunun tarixi-arxeoloji abidələrinə dair. // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu və Bərdə rayon İcra Hakimiyyəti, “Qarabağın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illiyi” Elmi-praktik konfransın materialları, 29-30 mart 2009-cu il Bərdə şəhəri, Bakı, 2009, s.67-69.
3. Xəlilov M.C. Albaniyanın xristian abidələri (IV–X əsrlər), Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2011, 344 s.
4. Мамедова Г.Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чашыоглу, 2004, 224 с.

5. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азербайджанское Государственное издательство, 1986, 311 с.
6. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII – IX əsrlərdə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
7. Алиев В.А. Исследования в Лачинском районе. // Археологические открытия 1980 года. Москва, Наука, 1981, с.414-415.
8. Vəxtiyar Tuncay. Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı: Qanun, 2010, 368 s.

UOT 327

Müasir türk dünyasının iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri tarixi zərurət kimi

*Elgün Məhəmmədali oğlu Aslanov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
e.aslanov85@mail.ru*

Bu gün qədim etnik kökləri, əsrarəngiz mədəniyyəti və zəngin dövlətçilik ənənələri olan türk sivilizasiyası öz şanlı tarixinin misilsiz yüksəliş dövrünü yaşayır. Bu qürurverici hadisə Hindistan subkontinentindən tutmuş Cənubi Avropaya, Uraldan və Volqaboyundan tutmuş Ərəb körfəzinə qədər böyük bir ərazidə təmsil olunan türk yurdlarının timsalında özünübürüzə verməkdədir. “Bir millət iki dövlət” şüarı altında şanlı tarix yazan və möhtəşəm xariqələr yaradan qardaş Türkiyə və Azərbaycan isə bu yüksəlişin pik nöqtəsindədir.

Türk silahının qüdrətindən dərs almış tarixi düşmənlərimiz diz çökdürülüb. Taleyin ironiyası ilə doğma yurdlarından iraq düşmüş türk insanı isə haqqı və hüququ olan doğma məkanına qayıdır. Bu möhtəşəm repatriasiya aktı təkrarolunmaz genetik kodun daşıyıcısı olan türk insanının liderlik və fədailik istedadından, dəyanətinin və mətanətinin yenilməz olmasından xəbər verir. Artıq siyasi opponentlərimiz və düşmənlərimiz bilirlər ki, bu gün ilahi haqqa və ədalətə əsaslanan yeni dünya binasının qurulduğu bir dövrdə əsrlər və minilliklər ərzində qocaman türk dünyasından zərrə-zərrə qoparılmış müqəddəs yurdlarımıza qayıdışımız daha ısrarlı olacaq.

Bütün dünyaya məlumdur ki, “Etnogenezin passionarlıq nəzəriyyəsində” (Lev Nikolayeviç Qumilyova (1912–1992) - məxsus elmi nəzəriyyə, - tarixi prosesi inkişaf edən etnosların qarşılıqlı əlaqəsi kimi təqdim edir. Hazırda sözügedən nəzəriyyə Rusiyada, Qazaxstanda, Özbəkistanda və b. ölkələrdə etnosun inkişafını müəyyən edən humanitar təlim kimi tədris olunur) türk etnosu və onun ərsəyə gətirdiyi möhtəşəm türk sivilizasiyası başqa etnoslardan və sivilizasiyalardan fərqli olaraq, dəfələrlərə etnik-siyasi aktivliyin ən yüksək zirvəsinə ucalıb, bəşəriyyətin global taleyinin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayıb [2]. Tarixin hansı dövrünə baxsaq, orada türk insanının ictimai şüurunda sosial tərəqqini son hədəf seçmiş ilahi ədalətə və hürriyyətə əsaslanan inqilab görəcəyik. Lakin tarixi düşmənlərimiz və siyasi opponentlərimiz üzdənirəq ideoloji konsepsiyalarında bizləri köçəri adlandırırlar. Belə çıxır ki, onların türk kosmopolitizmindən xəbəri yoxdur. Onlar unudurlar ki, dünyanın yarısı tarixən türk yurdları olub. Türk kosmopolitizminə görə türk insanının Yenisey sahillərindən Cənubi Qafqaza köçməsi və ya Mərkəzi Asiyadan Anadoluya hicrət etməsi yurddaxili təbii proses sayılır və “yurdun hər yeri vətəndir” prinsipinə əsaslanır. Qeyd etmək lazımdır ki, türkçülük, turançılıq və pantürkizm ideyaları da məhz türk kosmopolitizmindən bəhrələnmişdir. Türk insanı əsrlər ərzində sübut etmişdir ki, o dövlətyaradan, evquran və yüksək həyat ruhu olan kreativ bir milləti təmsil edir. Son min il ərzində isə superetnos statusuna sahib olan türk milləti bəşər tarixinin yazılmasında bilavasitə və fəal şəkildə iştirak edir. Türk sivilizasiyası Böyük Hun imperatorluğunun (e.ə. 200 – e.ə. 58), Göytürk Xaqanlığının (552–603), Böyük Səlcuq imperiyasının (1038–1157), Osmanlı sultanlığının (1299–1922), Teymurilər səltənətinin (1370–1507), Səfəvilər (1501–1736) və Böyük Moqollar imperiyasının (1526–1857) timsalında qüdrətli dövlətlər yaratmış yaradıcı bir fenomendir [1]. Türk dünyasının belə fəvqəladətərarəqqisi əlbəttə ki,

onun düşmənlərini narahat etməyə bilməzdi. Siyasi analiz etməyi yaxşı bilən, hər hansı təhlükəni intuitiv səviyyədə duymağı bacaran praqmatik Avropa təfəkkürü islam ideallarından bəhrələnmiş türk sivilizasiyasının dərin degenerasiya dövrü yaşayan Avropa üçün necə bir ciddi təhlükə olmasını anlamışdı. Buna görə də humanizm və demokratizm pərdəsi altında hiyləgər planlar hazırlayıb və tarixi şərait yetişən kimi onu dərhal həyata keçirirdi.

Bu gün türk dünyasının coğrafi konturlarının mövcud vəziyyəti təbii prosesin nəticəsi deyil. Şanlı türk etnosunun, türk sivilizasiyasının və türk dünyasının tarixi düşmənlərinin, türkün iqtisadi, siyasi və mədəni yüksəlişini özü üçün iflas hesab edən müxalif qüvvələrin məqsədyönlü planlarının nəticəsidir. Əsrlərlə aşkar və gizli şəkildə türk dünyasına qarşı aparılan Səlib yürüşlərinin məntiqi ifadəsidir. Əsrlər əvvəl türk sivilizasiyasına qarşı elan edilmiş səlib yürüşləri bu gün də davam edir. Avropasentriзм və sosial darvinizm kimi mürtəcə ideologiyalara xidmət edən Qərb strateqləri və siyasi istəblişmənin mənsubları türk dünyasının daim yüksələn siyasi aktivliyini üzvi şəkildə həzm edə bilmirlər. Hətta çox sayda həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdə bir-birilərinə qarşı barışmaz mövqedə duran qüvvələr belə, türkün adı gələndə panik qorxu keçirərək birləşirlər.

İslamiyyəti qəbul etdikdən sonra əsrlərin sınağından çıxmış türk sivilizasiyasının etnik-siyasi aktivliyi daha mütərəqqi forma və daha dərin ruhani-mənəvi məzmun kəsb etməyə başladı. Monqol passionarlığı səngidikdən sonra əvvəl səlcuqların, daha sonra Osmanlıların, Səfəvilərin və Teymuri moqolların təmsalında türk etnik-siyasi aktivliyi çağdaş Şərq sivilizasiyasının avanqardına çevrildi. Sivilizasiyaların bu gün də davam edən möhtəşəm savaşı da məhz o zaman başlanmışdı. 1071-ci il avqustun 26-da Alp Arslanın (1063–1072) komandanlığı altında müzəffər türk ordusunun Məlazgird döyüşündə möhtəşəm qələbəsi və Bizans imperatoru IV Roman Diogenin əsir götürülməsi Avropa klerikal dairələrini, kralları və şevolyeləri antitürk cəbhəsində birləşdirdi [3].

Tarixçilər 1095-ci il noyabrın 18-də Klermonda (Fransa) Roma papası II Urban (1088-1099) tərəfindən çağırılmış “Klermon Dini Yığıncağını” çox yaxşı xatırlayırlar. Noyabrın 26-da Klermon yığıncağının son günü Roma papası çox çilgün nitq söyləyərək, Avropa monarxlarını və şevolyeləri dərhal Şərqlə yürüşə başlamağa və müqəddəs inanc yerlərini düşməndən xilas etməyə çağırırdı. İbrani ideologiyanın daşıyıcısı və xristian dünyasının 1 nömrəli mömini bu sözləri deməklə, Avropanı tək cə islama qarşı deyil, həm də islami həqiqətlərlə silahlanmış türk etnik-mədəni və hərbi-siyasi ekspansiyasına qarşı səfərbər etməyə çalışırdı. Pontifikin alovlu nitqində “mənim övladlarım tanrı tabutunu türk-səlcuq əsirliyindən qurtarmaq üçün gedirsiniz” ifadəsi isə xüsusi pafosla söylənmişdi. [4]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Yərusəlimdə yerləşən Kuvukliyanı (İsa peyğəmbərin məzarını) ənənəvi olaraq Cudeh və Nüseybeh adlanan iki müsəlman ailəsi mühafizə edir.

Türk və müsəlman sivilizasiyasına qarşı Avropanın dini və dünyəvi liderləri səviyyəsində elan edilən yürüşlər türk etnik siyasi aktivliyini nəin ki səngitmədi, hətta onun məzmununa daha israrlı milli-ideoloji elementlər qatdı. Osmanlıların təmsalında Kiçik və Ön Asiyanın, Şimali Afrikanın və Cənub-Şərqi Avropanın türk arealına daxil edilməsi, Mehtər marşının Vyana darvazalarının önündə çalınması buna parlaq sübut idi [5]. Türk sivilizasiyanın belə möhtəşəm tarixi nailiyyətləri tək cə türk silahının qüdrətinin nəticəsi deyildi, həm də Avropada çox sürətlə iflasa uğrayan köhnə və yeni dəyərlərə ciddi alternativ olan və islami prinsiplərlə bəhrələnmiş türk əxlaqının, türk çalışqanlığının, türk humanizminin və türkün şərəf kodeksinin nəticəsi idi.

Əsrlər keçdikdən sonra məlum oldu ki, Qərb sivilizasiyasının dərin türkəfobiyası kommunizm kabusundan daha vacib və şovinist ruhlu toplumları birləşdirən faktor hesab olunur. Məhz bu faktor türk yurdlarını coğrafi baxımdan parçalayan, türkün tərəqqi və inteqrasiyaya doğru uzanan yolunu hər vəchlə kəsməyə çalışqan qüvvəkimi təzahür edir. Tək cə Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsinə nəzər yetirmək və Qərbi Zəngəzurun tarixi türk dünyasını necə ayırmasını müşahidə etmək kifayətdir ki, antitürk birliyinin əsrlərlə davam edən dağıdıcı mahiyyətini başa düşəsən.

Son bir neçə əsr ərzində türk dünyasını parçalamağa çalışqan qüvvələr XX əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərinin əvvəllərində qlobal ictimai-siyasi hadisələrin törətdiyi dəyişikliklərdən istifadə edərək fəvqəladə şəkildə aktivləşmişdilər. Nəticədə tarixi türk yurdları Qarabağ və Şərqi Zəngəzur öz havadarlarından dəstək alan ermənilər tərəfindən işğal edilmişdi. Lakin şanlı hərbi tarixi olan

qürurlu türk milləti tarixdə heç bir hərbi-siyasi uğuru olmayan bir düşmənə öz qeyrət simvollarını güzəştə gedə bilməzdi.

Odur ki, 2020-ci il sentyabrın 27-də müzəffər Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi və qardaş Türkiyənin siyasi və mənəvi dəstəyi ilə haqq savaşına başladı və cəmi 44 gündən sonra 30 il ermənilərin dünyaya car çəkdiyi mifləri darmadağın etdi. Bu savaşda Türkiyənin həmişə olduğu kimi ədalətin və həqiqətin carçısı və müdafiəçisi olması bütün dünyaya bəyan edildi. Türkün qılıncının hər iki tərəfinin əsrlər əvvəl olduğu kimi yenə də kəsərli olması və düşmənin qurtuluşunun olmaması sübuta yetirildi.

Türk dünyasının şanlı tarixlərindən biri də dilbər Qarabağdan, burada yerləşən və Quruçay, Köndələnçay, Xocalı adları daşıyan qədim mədəniyyətlərdən, Azıx və Tağlar kimi bütün dünyada məşhur olan mağaralardan başlayır. Bu müqəddəs yurdlara sahib olmaqla biz yenidən özümüzə qayıdıq. Rusiyanın regionda mütləq hegemonluğuna son qoyduq. Bu zaman bütün müstəvilərdə Azərbaycanın yanında olan Türkiyə faktoru öz fəvqəladə dominatlığı ilə Rusiya siyasi, ideoloji və linqvistik faktorunu həm şüurlardan, həm də davranışlardan tamamilə sıxışdırıb çıxartdı. Bu isə özümüzə qayıdışın və milli mücadiləmizin ən vacib məqmalrından biri idi. Azərbaycan xalqı son üç əsr ərzində ona yalnız bədbəxtliklər gətirmiş ermənipərəst rus amilinə kəskin və qətiyyətini bildirdi. Bundan sonra çağdaş milli tarixinin bütün sütunlarını türk qardaşlığı üzərində quracağını elan etdi.

Bu gün Tibetdən Liviyaya, Kazandan Pəncaba qədər çox böyük ərazidə öz möhtəşəm təbiəti, əsrarəngiz landşaftı və zəhmətkeş insanları olan türk yurdları var. Bu yurdlarda ulu türkün ölməz ruhu dolaşır və bu həmişə belə olacaq. Təbiət çox mürəkkəb və hər şeyi öz yerinə qoyan əsrarəngiz bir fenomendir. O, bir qayda olaraq, özü üçün ruhuna və aurasına uyğun canlı subyektlər seçir. Uyğun olmayanları isə heç bir halda qəbul etmir. Tarixən bu və ya digər iqlim şəraitinə və landşafta uyğunlaşma əsrlərlə baş verən bir prosesdir və bu proses o vaxt uğurlu olur ki, təbiət öz xarakterinə uyğun adekvat genotiplər seçir. Yalnız bu zaman “təbiət” adlanan canlı orqanizm öz sakral gücünü və yaradıcı potensialını onlara bəxş edir.

Belə yurdlardan biri də düşmən işğalından azad olunmuş Qarabağdır. Bu məkanda əsrlərlə yaşamış türk etnosunun yaradıcı mahiyyəti, ən pozitiv cizgilərdə ifadə olunan spesifik xarakteri, şirin avazı, mental xüsusiyyətləri və düşüncə tərzini onun bu yerlərin təbiətilə üzvi vəhdətdə olmasından və doğma mühitin yaradıcı ruhuna sahib olmasından xəbər verir. Məhz bu səbəbdən sözügedən bölgələr türk etnotipinin timsalında böyük sənət korifeyləri, alimlər, işə və əməyə aludəçilik səviyyəsində bağlı olan zəhmətkeş insanlar və fenomenal sahibkarlıq hissi olan təsərrüfatçılar yetişdirir. Ermənilərin isə burada iki əsr yaşamalarına baxmayaraq təbiət onları qəbul etmir, sirlərini və yaradıcı gücünü onlara açmır. Bu yurdlar 30 ildir ki, sakral sirlərini açmaq üçün məhz onunla tarixən üzvi vəhdətdə olan doğma genotipini – türk ruhunu gözləyir.

Bu gün biz – qəhrəman türk sivilizasiyasının mənsubları adımıza və şanlı vətənimizə layiq tərzdə bugünümüzün və gələcəyimizin tarixini qanımızla, əməyimizlə və intellektimizlə yazırıq. Əsrlərlə arzuladığımız şərəfli bir məqama çatmışıq və haqqımız olaraq qazandığımız şöhrətin zirvəsindəyik. Bu mövqedən çağdaş dünyaya baxanda belə bir qəhrəman xalqın, belə bir xoşbəxt yurdun mənsubları olmağımızdan sonsuz qürur duyuruq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Central Eurasian Studies Review, Vol. 3, Central Eurasian Studies Society, 2004, p. 23
2. Давыдов Д. Г. Пассионарность - от идеи к эмпирическим исследованиям. Пассионарная энергия и этнос в развитой цивилизации: Материалы Всерос. междисциплинар. науч.-практ. конф. - М.: Изд-во СГУ, 2008. С. 24-33
3. Morris, Rosemary; Tucker, Spencer. Manzikert, Battle of (August 26, 1071) // In Tucker, Spencer (ed.). Middle East Conflicts from Ancient Egypt to the 21st Century: An Encyclopedia and Document Collection. Santa Barbara: ABC-CLIO. 2019. P. 800

4. Rubenstein, Jay. (2011). *Armies of Heaven: The First Crusade and the Quest for Apocalypse*. P. 18. Basic Books. 2011. Page 18

5. Suleiman's Heart Divides and Then Unites Two Countries; Norbert Pap. Nagy Szulejman szultán szigetvári türbéjének kutatása (1903-2015) / The research history of the tomb of Suleiman the Magnificent in Szigetvár (1903-2015) // Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, v. IX, 2015, no 2, S. 2-19

UOT 94(479.24)

Manna hökmdarı İranzu və varisləri haqqında

Allahverdi Nüsi oğlu Əlimirzəyev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA-nın Tarix İnstitutu
alimirzoev.60@mail.ru

İranzu Azərbaycanın ilk dövlətlərindən olan Manna şahlığının siyasi tarixinin ən parlaq siması hesab olunur. Mannada e.ə. 719-cu ildə vətəndaş müharibəsinin alovlanması ilə əlaqədar Aşşur hökmdarı II Sarqon İranzunu üç dəfə xatırlayır və onu “mannalı, müti qulum, boyunduruğumu daşıyan” adlandırır [6, Vol. II, 6-2, № 46 (Salmə); 6, Vol. II, 56-2, № 54 (Təntənəli yazı); 2, №49 (“Tanrı Aşşura məktub”)]. Bu epizodik qeydlərə istinadən İranzunun həyat və fəaliyyətini tədqiq edənlər onu Aşşur dövlətinin Şərqi cəbhəsində maraqlarının müdafiəçisi, II Sarqonun sadıq müttəfiqi kimi təqdim edirlər. Bəzi tədqiqatçılar İranzunun Aşşurmeyilli siyasətini daha əvvəlki dövrdən hesablayaraq güman edirlər ki, Manna şahı hələ III Tiqlatpalasarin (e.ə. 745–727) və onun oğlu V Salmanasarin (e.ə. 724–722) şəxsində özünə müttəfiq tapmışdır. E.ə. VIII əsrin başlanğıcından Urartu hökmdarlarının mütəmadi yürüşlərindən ziyan çəkən Mannanın həqiqətən də güclü müttəfiqə ehtiyacı var idi. Aşşur dövləti ilə müttəfiq münasibətlər üçün ən münbit şərait III Tiqlatpalasarin Urartunu ağır məğlubiyyətə uğratması ilə yaranmışdır. Urartunun zəifləməsindən və Aşşurun dəstəyindən istifadə edərək İranzu ətrafdakı köhnə çarlıqları öz dövlətinə birləşdirə bilmişdir. Bu dövrdə Mannanın hakim elitesinin xarici siyasətə baxışında ikimeyillik nəzərə çarpır. Başda hakim sülalənin nümayəndələri olan bir qrup əyan Aşşurla ittifaqa meyil göstərərək ölkəni Urartu basqınlarından sığortalamağa çalışırdı. Digər qrup isə siyasətini Urartuya əsasən nizamlayaraq Aşşur əleyhinə fəaliyyət göstərən qüvvələrə qoşulmağa üstünlük verirdi. İranzu Aşşurmeyilli siyasəti ilə, çətinliklədə olsa, vilayət başçılarını mərkəzi hakimiyyətə tabe edə bilmişdi. E.ə. 719-cu ildə Urartu çarı I Rusanın təhriki ilə Mannada mərkəzi hakimiyyətin siyasətinə qarşı vilayət başçılarının iştirakı ilə vətəndaş müharibəsi başlayır.

1972-ci ilədək İranzunun e.ə. 719-cu ildən əvvəl də hökmlərini etdiyini təsdiq edəcək ilk mənbə yox idi. 1965-ci ildə Kanada arxeoloqları Kermanşah yaxınlığında III Tiqlatpalasarin daş stelasını aşkara çıxardılar və 7 ildən sonra üzərindəki mətn L. Levin tərəfindən oxundu. Bu tapıntıya istinadən (konkret tədqiqat aparmadan) Azərbaycan tarix elmində İranzunun hakimiyyət dövrü e.ə. 740-719 kimi göstərilir. Son araşdırmalar göstərdi ki, III Tiqlatpalasarin mətnlərində Manna ilə bağlı hadisələr fonunda İranzunun xatırlanması aşşurluların e.ə. 744-cü ildə Bit-Hambanın və Parsuanın işğalı ilə təsadüf edir [8, s.32]. Üç fraqmentdən ibarət olan stela əvvəllər Londonda, Huşəng Məhbubiyanın kolleksiyasında idi, hazırda Yerusəlimdəki muzeylərin birində saxlanır. Mətnin 15-20-ci sətirlərində deyilir:

ina ta-a-^ra^r-ti-ia²^mir-an-^rsu^r KUR. ma-na-a-a qur-di ta-mit-te ša² aš-šur EN.-ia² ša² a-na EN. URU.^rMEŠ^r. ša² KUR.-e DU³-^ršu²-nu A²-pu-ša² iš-me-ma hur-ba-šu² UGU.-šu² it-ta-bi ik-ma a-na URU. su-^rum-bi^r [i-te]-e KUR. aš-šur KI. a-di mah-ri-ia DU.-^rka^r-am-ma u²-^rna^r-ši-qa GIR³ II-^ria²^r ANŠE.KUR.RA.MEŠ. BABBAR. MEŠ. GUN³. MEŠ. har-ša²-a-a^r har^r-[...] UZU.-^ršu²-nu a-di ta-lul-ti-šu²-nu ...GU⁴. MAH. MEŠ. šu-^re^r-[e ma-ru-u]-ti ma ...da...^ršu² am^r-hur.

“Geri dönüşümdə Mana ölkəsindən İranzu tanrı Aşşurun – mənim ağamın –şücaətini eşitdiyindən, bu şücaəti dağlıq bölgənin şəhərlərinin başçılarına qarşı təkrarlamışdım, qorxuya düşdü. O, Aşşurun [hüdudları] yaxınlığında yerləşən Sumbi şəhərinə gəlib qarşımda dayandı və ayaqlarımı öpdü. Mən ağ [və] ala rəngli atları, Harşi [və] Har[meşandi vilayətlərinin cins] atlarını bütün əsləhələri ilə birgə [xərac] kimi aldım. Ətlik öküzləri...”. [7, s.84, mətn № 35].

İranzunun III Tiqlatpalasarin müasiri olması bərpa olunmuş daha iki mətnlə təsdiqlənir. Aşşurun paytaxtlarından olan Kalhunun cənub-qərb sarayının divarlarına həkk olunmuş salnaməsində III Tiqlatpalasar “mannalı” İranzudan at, qatır və davardan ibarət vergi aldığını bildirir [7, s.53-54, mətn № 17, 10-12-ci sətirlər]. Kalhunun mərkəzi sarayının divarlarına həkk olunmuş kitabədə isə “mannalı” İranzunun Dur-Tiqlatpalasar (“Tiqlatpalasarin qalası”) şəhərində Aşşur hökmdarı ilə görüşməsi və ona at, qatır, davar, eləcə də hərbi ləvazimatlardan ibarət xərac verdiyindən bəhs olunur [7, s.121, mətn № 47, 39-41-ci sətirlər].

İranzunun vəfatı ilə bağlı İ.M.Dyakonovun “История Мидии” kitabında 3 qismən fərqli fikirlə qarşılaşırıq. O, İranzunun vəfatını gah 717-ci ilə, gah “716-cı ilə qədər”, gah da “e.ə. 718-ci ilədək” tarixləyir [3, c.173, 202, прим. 4, c. 207]. Hesab edirik ki, İranzu e.ə. 745–716-cı illərdə Mannanın hökmdarı olub. O vəfat edərkən Mannada vətəndaş müharibəsi davam edirdi. Belə ağır şəraitdə II Sarqon İranzunun oğlu Azanı hakimiyyətə gətirir. Lakin Azanın başçılıq etdiyi Aşşurmeyilli siyasi elita qısa vaxt ərzində ölkədə sabitliyi bərpa edə bilmir. Urartu hökmdarı I Rusanın təhriki ilə daxildəki separat qüvvələr – Mannanın Uışdiş və Zigirtu vilayətlərinin canişinləri Baqdatti və Mitatti – Uauş dağı (=Səhənd) rayonunda sui-qəsd nəticəsində Azanı öldürürlər. Saray çevrilişindən sonra həmin qüvvələrin dəstəyi ilə Azanın kiçik qardaşı Ullusunu hakimiyyətə gətirilir. Ullusunu ilk vaxtlar anti-Aşşuyr cəbhəsində çıxış edən koalisiyanı dəstəkləyirdi. Aşşur sarayına ünvanlanmış xəfiyyə məktublarının birində onun adı Ullisunu kimi göstərilir və Karalla vilayətinin canişini Aşşurleyə 5 at göndərdiyi bildirilir [1, s.50].

Mannadakı qarışıqlığı və siyasi böhranı aradan qaldırmaq, saray çevrilişində əli olanları cəzalandırmaq üçün e.ə. 714-cü ildə II Sarqon ordusu ilə irimiqyaslı hərbi əməliyyata başlayır. Vəziyyətin gərginliyini anlayan Ullusunu təcili olaraq siyasi orientasiyasını dəyişir, Aşşur ordusunu müşayət etmək üçün oğlunu II Sarqonun sərəncamına göndərir. Daha sonra Ullusunu əyanlarının müşayiəti və qiymətli hədiyyələrlə Aşşur hökmdarının görüşünə çıxır, II Sarqon da onu əfv edərək Manna taxtında saxlayır. Ehtimal ki, həmin vaxt Ullusunun orta hesabla 40, oğlunun isə 20 yaşı var idi. Bu məntiqlə İranzunun həyatını təqribən e.ə. 780-716-cı illərlə tarixləmək olar.

Elmi ədəbiyyatda İranzu adının kaşşu etnosuna məxsus “yanzi” hökmdar titulundan yarandığına dair fikir söylənib [4, c.138]. Bu termin qonşu xalqların leksikonuna da daxil olmuşdur. Məsələn, hurrilər Dəclə çayını Aranzah adlandırırdılar. Qədim lüğətlərin birində **aranzah** termini aramilərin (qərbi sami) **malku** (“hökmdar”) sözünün qarşılığı kimi göstərilir. Maraqlıdır ki, Aşşurlu mirzələr əcnəbi adlardakı başlanğıc **-A-** səsini bəzən **-İ-** fonemi ilə əvəz edirdilər. Məsələn, Luristanda yerləşən Ellipi şahlığının hökmdarının iranmənşəli Aspabara (hərfən: “At aparan”, e.ə. VIII əsrin sonu) ismi İspabara kimi yazılırdı. Və ya, skiflərin etnik adı gah “işquza”, gah da “aşquza” formasında verilirdi və s. Ehtimal ki, “yanzi” titulu **anza** “elan etmək” hurri feilindən törəmədir [5, c.61, 130].

Etnik mənşəyi bilinməyən kaşşular (antik dövr yunan müəllifləri onları **κισσιοι, κοσσαιοι**, əsasən də, **κασιπιοι** adlandırırdılar) siyasi fəallıqlarının ilk vaxtlarında (e.ə. 1595) Babilistanı işğal edərək uzun illər Cənubi Mesopotamiyanı hakimiyyətləri altında saxlamışlar. Babilistanda siyasi hakimiyyəti süquta uğradıqdan sonra (e.ə. 1158) kaşşular Cənubi Mesopotamiyanı kütləvi surətdə tərk edərək İran yaylasının şimal-qərb bölgələrinə səpələnmişlər. E.ə. I minilliyin birinci yarısında onların Namarda (və ya Namri; Diyala çayı hövzəsində), Allabriyada (Urmiya gölündən cənubda), Halhubarrada (Mada ölkəsində vilayət) və Nairidə və Hubuşkiyada (Van gölü hövzəsi) kifayət qədər güclü siyasi birlikləri mövcud idi. Bu siyasi birliklərin başçıları kaşşu mənşəli hökmdar titulu (**yanzi**) daşıyırdılar [6, Vol. I, §§ 573, 637, 639; 6, Vol. II, §§13, 21, 56, 147, 168].

Göründüyü kimi, Aşşur mixi yazılı mənbələri e.ə. 745-ci ildən gec olmayaraq Mannanın hərbi-siyasi həyatında İranzunun və onun sülaləsinin təmsalında yeni dönəmin başladığına işarə

edir. İranzu və onun oğulları dövləti qoruyub saxlamaq naminə gah Aşşur, gah da Urartuya meyilli siyasət yürütməli olurdular. Lakin hər iki halda regionun super gücləri Mana hakim elitası ilə hesablaşmalı olurdu. Çünki İranzunun sülaləsinin Mana cəmiyyətində sosial dayaqları kifayət qədər güclü idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə (Tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay). Bakı, 2006
2. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту // ВДИ, 1951, № 2, с.255-356.
3. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва-Ленинград, 1956
4. Меликишвили Г.А. Древневосточные материалы по истории народов Закавказья. I. Наири-Урарту. Тбилиси, 1954
5. Хачикян М.Л. Хурритский урартский язык. Ереван, 1985
6. Luckenbill D.D. Ancient Records of Assyria and Babylonia. Vol. I-II. New York, 1968.
7. Tadmor H., Yamada Sh. The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period. Vol. 1. The Royal Inscriptions of Tiglat-pileser III (744-727 BC) and Shalmaneser V (726-722 BC), Kings of Assyria. Winona Lake, Indiana, 2011
8. Yamada Sh. Inscriptions of Tiglat-pileser III: Chronographic-Literary Styles and the King's Portrait // Orient, 2014, Vol. 49

UOT 327; 930.22

Karabağ sorununda Türkiyə'nin Azərbaycan'a yönəlik tutumları

Gökmen Kılıçoğlu

Doçent Dr.

*Düzce Üniversitesi, Türkiye
gokmenkilicoglu@duzce.edu.tr*

SSCB'nin çözülməsi və yıkılışı Türkiyə açısından sancılı olmuşdur. Soğuk Savaş zihniyyətinə sahib yöneticiler meydana çıkan yeni şartlara adapte olmaqta zorlanmışlardır. Dağılma sürecinde bocalamalar başlamış, Birlik'ten ayrılmak isteyen cumhuriyetlere karşı nasıl tavır alınacağı tartışma konusu olmuştur. Kafkasya ve Türkistan'daki Türk Cumhuriyetlerinin bile tanınmasında çekingen davranılmıştır. Ancak hem iç politikada değişen şartlar hem de uluslararası ortam Türkiyə'yi daha aktif hareket etmeye yöneltmiştir.

Türkiyə'yi en çok meşgul eden konuların başında Karabağ sorunu gelmekteydi. Hem insani ve stratejik nedenler hem de kamuoyu baskısı Türkiyə'nin bu konuya bir şekilde müdahale etmesini zorunlu kılmaktaydı. SSCB var olduğu sürece konuyu bu devletin iç işi olarak görme [1, s. 126] ve yaşanan vahim olaylarla ilgili endişelerini bildirmek eğilimi hakimdir. Ancak SSCB'nin dağılması ile birlikte daha aktif bir tutum sergilenmiştir.

SSCB sonrası süreci Cumhurbaşkanı Özal'ın 1993 yılında ölümüne kadar Başbakan Süleyman Demirel ve Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin yürütmüşlerdir [9, s.329]. Çatışmanın Yukarı Karabağ'ı aşarak çevre bölgelere sıçraması ve tamamen Azerbaycan'a ait olan Kelbecer'in işgali bir dönüm noktası olmuştur [17, s.268]. İşgal karşısında hem Türkiyə'den hem de dünyadan tepkiler gelmiştir. Türkiyə, Ermenistan ile kara sınırını kapatmış ve konuyu uluslararası kamuoyuna taşımaya çalışmıştır. Bu meyanda BM Güvenlik Konseyi'ne başvurmuş ve Türkiyə'nin doğusunda konuşlu askeri birlikleri alarm durumuna geçirilmiştir [16].

Türkiye'nin Karabağ sorununda Azərbaycan'ın en istikrarlı destekçisi olduğu bir hakikattir. Ancak bu desteğin mahiyeti ve etkisi zaman içinde değişkenlik göstermiş, dönem dönem karşılıklı beklentilere cevap vermekten uzak olmuştur.

Özellikle Elçibey hükümeti döneminde hem yönetim hem de Azerbaycan halkı Türkiye'nin askeri ve ekonomik yardımını beklemesine rağmen, Türkiye, Karabağ savaşında Rusya'nın Ermenistan'a gösterdiği yardımı Azerbaycan'a göstermemiştir. Bunun iç ve dış sebepleri bulunmaktadır. Türk dış politikasının geleneksel yapısının yanında Özal ve Demirel arasındaki görüş farkı da desteğin içeriğini etkilemiştir. Türkiye genel anlamda sorunun çözümünü tek taraflı müdahaleden çok uluslararası örgütlerde görmüştür [10].

Şubat 1992'de Karabağ'da olaylar tırmanırken Türkiye sorunu NATO Konseyine götürmüş, AGİT bünyesinde Minsk Grubunun oluşturulmasını sağlamıştır. Ama Kelceber'in işgalinden sonra Azerbaycan'ın askeri destek yönündeki beklentisine yanıt verememişlerdir. Türkiye'nin aynı dönemde uluslararası konjonktürsebebiyle Ermenistan'ı hukuken tanıması, Karadeniz Ekonomik ve İşbirliği Anlaşmasına daveti, Türkiye üzerinden bu ülkeye yardım gitmesini kabul etmesi gibi mevzular Azerbaycan'la ilişkileri soğutmuştur [10].

Türkiye'nin konuya yönelik faaliyetlerini birkaç başlık altında toplamak mümkündür:

a) Denge Politikası Ve Arabuluculuk Çabaları:

SSCB devam ederken bu olaya taraf olma konusunda duyulan endişe, daha sonra da hem soğuk savaş psikolojisinin hemen atılamaması hem de bölgesel ve küresel aktörlerle ilişkilerde olumsuz bir sonuç doğuracağı düşüncesi ile devam etmiştir. Hükümetin tarafsız kalma düşüncesinin arkasında bir arabuluculuk rolü oynayabilme ihtimalinin bulunduğu da söylenebilir [5, s.400].

Doksanlı yılların başlarında Türk yetkililerinin ve siyaset adamlarının Ermenistan yetkilileri ile üçüncü kişiler üzerinden Karabağ ve diğer sorunlar hakkında gizli görüşmeler yaptığı söylenmektedir [15, s.145]. Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, yürüttüğü mekik diplomasisi ile konuyu Avrupa başkentlerinin gündemine taşımıştır. Başbakan Demirel Türkiye'nin politikasını “çatışmadan uzak kalmak ve çatışmanın durması için diplomatik yolları işletmek” olarak açıklamıştır [6].

Arabuluculuk çalışmalarına örnek olarak Elçibey ve Ter Petrosyan, 1993 yılının mayıs ayında Turgut Özal'ın cenaze töreni için Türkiye'ye gelmeleri üzerine Türkiye'nin; üçlü bir plan sunması [5]; 1996 yılında Washington'u ziyaret eden Demirel, Clinton'a Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde kendilerine en yüksek düzeyde otonomi sağlanarak sorunun çözülebileceğini içeren bir rapor sunması ve Clinton'dan plan için destek istemesi [8], 1997 yılında yaşanan sınır gerginliğinde Demirel'in, KEİtoplantısında her iki ülkenin devlet başkanlarını bir araya getirerek olayların yatışmasını sağlaması, 2001 Şubatında Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in arabuluculuk ve üçlü görüşme önerileri [4] verilebilir.

Türkiye, Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözümü için çok çaba göstermiştir. Bu bağlamda Azerbaycan 1993–2000 yılları arasında ABD ile 18, Fransa ile 16, Rusya ile 28 kere görüşülmüş ise Türkiye ile konu 78 kez müzakere edilmiş ve sorunun çözüm yolları tartışılmıştır [13, s. 194].

b) Uluslararası Kamuoyu ve Uluslararası Örgütler Nezdine Çabalar

Türkiye, konuyu uluslararası toplumla birlikte ve uluslararası örgütler eliyle çözülmesini arzulamıştır. Bu yönde Uluslararası Örgütler nezdinde birçok girişimde bulunmuştur. Başta BM olmak üzere AGİT, NATO, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları zirveleri, İslam Ülkeleri İşbirliği Teşkilatı, Avrupa Birliği, Avrupa Konseyi gibi örgütler nezdinde konunun çözümüne yönelik çabalarda bulunmuştur.

c) Sınırların Kapatılması ve Ekonomik Yaptırımlar

Türkiye, 3 Nisan 1993'te, Kelbecer'in işgaliyle Ermenistan'a yönelik, işgalden vazgeçme çağrılarını sürdürmüş, bu arada ilişkileri de kademeli olarak sınırlandırmaya başlamıştır. Türkiye, Ermenistan ile olan sınırını ve daha sonra hava koridorunu kapatmıştır. Türkiye-Ermenistan sınırı kapatılmış, demiryolu ve hava bağlantıları kesilmiş, Türkiye üzerinden Ermenistan'a transit ticaret de durdurulmuştur [7, s.531]. Bununla yetinmeyen hükümet, Türkiye üzerinden geçmekte olan tüm

insanî yardım uçuşlarının da durdurulduğunu, hiçbir uçuşa izin verilmeyeceğini, buna rağmen geçmek isteyen uçakların gerektiğinde ateş açılarak indirileceğini bildirmiştir [2, s.190].

Zaman içerisinde Azərbaycan'ın da bilgisi dâhilinde Ermenistan ile hava koridoru açılmış ve uluslararası uçuşlara izin verilmiştir. Ancak ekonomik ambargo ve kara sınırlarının kapalı kalması devam etmektedir. Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesine yönelik adımlar gündeme gelse de Türkiye sorun çözülmeden bu bağlamda adım atmama iradesini son tahlilde göstermiştir.

d) Askeri destek

Türkiye'nin Azerbaycan'a Karabağ sorunu sırasında askeri desteği tartışmalı bir konu olmuştur. Azerbaycan ordusunun kurulması aşamasında Türkiye'nin desteğinin olduğu ifade edilebilir. Ayrıca gönüllü olarak Türkiye'den savaşa katılanlar olmuştur.

Bağımsızlık sonrasında Azerbaycan'ın güçlü bir ordu kurma zorunluluğu bulunmaktaydı. Azerbaycan, Ermenistan'ın aksine, dış destekten mahrum durumdaydı [11]. Türkiye'nin Azerbaycan ordusunun yapılandırılmasına askeri personel yetiştirmek yönünde ciddi katkıları olmuştur. Türk subaylarının Azerbaycan ordusunu eğitmesi ve Azerbaycanlı öğrencilerin Türkiye'de askeri okullarda eğitim görmesi bu açıdan anlamlıdır. Bu durum Haydar Aliyev döneminde 1996 yılında imzalanan “Askeri Alanda Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Antlaşmaları” ile devam etmiştir [3, s.162].

Demirel, Azerbaycan yanlısı kamuoyu tarafından müdahale edilmesi yönünde yoğun baskı altında olduklarını ancak dış politikanın sokak baskısıyla yürütülemeyeceğini, Türkiye'nin silahlı müdahalesinin Müslüman-Hıristiyan çatışmasına dönüştürebileceğini; bunun da Türkiye'yi bölgenin dışına ve 20 sene geriye atabileceğini ifade etmiştir [12, s.10].

Türkiye'nin askeri müdahale seçeneğinin en açık ortaya çıkışı Ermenilerin Nahçıvan'a yönelik saldırıları ile ortaya çıkmıştır. Şuşa ve Laçın'ın işgali ve Ermenilerce Nahçıvan'a saldırılar yapılması Türkiye'de tepkiyi arttırmıştır. Özellikle Nahçıvan'a yapılan saldırılar Türkiye'nin uluslararası anlaşmalarla sahip olduğu müdahale yetkisini gündeme getirmiştir [14, s.430-431].

Türkiye'nin askeri ve diplomatik olarak en açık desteği Nisan Çatışmaları ile başlamış ve 44 Gün savaşında zirveye çıkmıştır. 9 Kasım 2020'de ateşkes bildirisi ile sonlanan 44 günlük savaş sırasında Türkiye hem askeri hem de siyasi desteği ile Azerbaycan'ın yanında durmuştur.

Referanslar

1. Aktaş H. Dağlık Karabağ Sorunu. Ankara: Türk Dünyası Platformu, 2001, 120 s.
2. Aslanlı A. Karabağ Sorunu ve Türkiye-Ermenistan İlişkileri. Ankara: Berikan, 2015.
3. Aslanlı A., Hesenli. Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası. Ankara: Platin, 2005.
4. Aşırı Temkinli Ermenistan Girişimi/ Hürriyet, 18 Şubat 2001.
5. Aydın M. Kafkasya ve Orta Asya ile İlişkiler/ Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Baskın Oran (edt). İstanbul: İletişim, 2003.
6. Ayın Tarihi. Ankara: Başbakanlık Basın ve Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü 19 Mart 1992.
7. Azer C. Babadan Oğula Güney Kafkasya, Türkiye-Güney Kafkasya İlişkileri. İstanbul: Truva, 2011.
8. Babadan Karabağ Planı / Hürriyet, 28 Mart 1996.
9. Bayraktar, B. Türkiye'nin Karabağ Politikası/ Karabağ Sorunu: Çıkmazdan Çözüm. Muhittin Ataman ve Ferhat Pirinççi (edt). İstanbul: SETA, 2021.
10. Beşikçi S.Ö. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler//Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 2016, vol. 16, no 2, s. 237-252.
11. Cornell, S.E. Turkey and Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance. Middle Eastern Studies, 1998, Vol. 34, No. 1.
12. Kirisci K. New Patterns of Turkish Foreign Policy Behaviour // Turkey: Political, Social, and Economic Challenges in the 1990 s. C. Balim, E. Kalaycioglu, C. Karatas& G. Winrow (eds). Leiden: E.J. Brill, 1995

13. Memmedov N. Ermənistanın Azərbaycana Hərbi Təcavüzüvə Türkiyənin Sülh Strategiyası / Qarabağ: Dünən, Bu Gün və Sabah. VIII Elmi-əmali Konferansının Materialları Topplusu, Bakı 2009

14. Öztığ L.İ. Türkiyə Ve Ermenistan İlişkilerinde Nahçıvan Sorunu. Çağdaş Türkiyə Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2018, C: XVIII, S: 36, s. 413-430.

15. Sarıkaya, Y., Aslanlı A. Karabağ Sorununda Diplomatik Müzakereler ve Minsk Süreci/ Karabağ Sorunu: Çıkmazdan Çözüme. Muhittin Ataman ve Ferhat Pirinççi (edt). İstanbul: SETA, 2021

16. Sazak D. Meclis ve “Müdahale”, Milliyet Gazetesi, Nisan 8, 1993

17. Türkmen İ. TBMM Tutanakları Işığında Karabağ Sorununa Dair Bir Değerlendirme/ I. Milletlerarası Türkiyə-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu, 12- 14 Mayıs, Kastamonu 2016.

UOT 37.002; 371.64/.69

Müasir mərhələdə informasiya texnologiyalarından istifadənin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolu

Baxış İslam oğlu Ələsgərov¹, Lətafət Nəsim qızı Süleymanova²
¹pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
elesgerov1963@mail.ru
²letafet_suleymanova@mail.ru
^{1,2}Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filiali

Həç kəsə sirr deyil ki, XXI əsr texnologiya əsridir. Müasir dövrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir [1]. İnformasiya texnologiyalarının təhsilə tətbiqi təhsilin inkişafında keyfiyyətə yeni imkanlar açır. Təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının əsas məqsədi müasir informasiya mədəniyyətinə malik cəmiyyət üçün yararlı şəxsiyyətlər yetişdirməklə yanaşı, ölkədə vahid təhsil və informasiya mühitinin də formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Bu mühit isə yeni informasiya texnologiyalarından təhsil sahəsində istifadə etməklə aşağıdakı istiqamətlərdə keyfiyyət dəyişikliklərini həyata keçirilməsini situmullaşdırır:

- təhsilin keyfiyyətinin artırılması;
- yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- vətəndaşların bütün pillələrdə təhsil alma imkanlarının bərabərləşdirilməsi;
- təhsil sisteminin dünyanın informasiya, mədəniyyət və təhsil məkanına inteqrasiyasının təmin edilməsi [5, s.2].

Digər tərəfdən bu yeni təlim texnologiyaları həm də, informasiya cəmiyyətində təhsil alanların intellektual bacarıqlarını artırılmasını, təhsil sisteminin bütün səviyyələrinin humanistləşdirilməsini – fərdiləşdirilməsini, təlim prosesini intensivləşdirilməsini və təhsilin keyfiyyətini yüksəldilməsini nəzərdə tuturdu [7]. Bu baxımdan ən çox istifadə olunan İKT vasitələrinə aşağıdakılar daxildir:

1) kompüter və multimedia proyektoru istifadə edərək nümayiş olunan elektron dərsliklər və dərsliklər;

- 2) elektron ensiklopediyalar və istinad kitabçaları;
- 3) simulyatorlar və sınaq proqramları;
- 4) İnternetin təhsil resursları;
- 5) şəkillər və təsvirlər olan DVD və CD diskləri;
- 6) video və səs avadanlığı;
- 7) tədqiqat və inkişaf layihələri;
- 8) interaktiv lövhə. [6, s.1].

Multimedia sistemi didaktiv materialın verilməsinə maksimum əlverişli şərait yaradır və təhsilə marağı daha da artırır. Bu da öz növbəsində, tədris sahəsində ortaya çıxan boşluqların aradan qaldırılmasında mühüm rol oynayır. [bax: 2, s.228-230]. Son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə prioritet istiqamətlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 21 avqust tarixli 355 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005-2007-ci illər)” xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur [5]. Dövlət Proqramına əsasən “Xalq kompüter” layihəsi çərçivəsində 400 şagirdə noutbukla, 5000 müəllim isə kompüterlə təmin olundu. Digər “Elektron məktəb” layihəsi üzrə isə ümumtəhsil məktəblərinin inzibati, pedaqoji və texniki heyəti də daxil olmaqla 2009-cu ildə 23000 nəfər müvafiq treninqlərdə iştirak etdi və İKT bacarıqlarına yiyələndi [3].

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir təhsil modeli məktəbin pedaqoji heyəti qarşısında da yeni tələblər və vəzifələr qoyur. Müəllimlərin tək öz seçdikləri fundamental biliklər pedaqogika və psixologiya sahəsində deyil, həm də informasiya sahəsində yenidən təlim alması olduqca aktuallaşır. Artıq yeni nəslin müəllimlərindən konkret öyrətdikləri fənnin struktur məzmununa və məqsədinə uyğun, uşaqların individual xüsusiyyətlərini nəzərə alan, şagirdlərin harmonik inkişafını mümkün edən texnologiyaları seçib tədrisdə tətbiq etmək tələb olunur [4,s.99]. Tədris fəaliyyətində İKT-dən istifadə şagirdin fəaliyyətinə “cavab verdiyi” üçün interkativ hesab edilir. Tədris prosesində İKT-nin istifadəsi tədrisdə nailiyyətlərin artırılması üsullarından biridir. İKT yalnız təhsil alanın deyil, həm də müəllimin yaradıcı şəxsiyyət kimi inkişafına kömək edir. İKT – ünsiyyət, təhsil və özünü reallaşdırmağa, eyni zamanda insanın biliklərə olan tələbatını yerinə yetirməyə kömək edir. Təhsil prosesində İKT-nin tətbiqi tədrisin səmərəliliyini yüksəltməyə, müəllimləri keçmiş tədris metodlarından azad etməyə, tədris materiallarını vizuallaşdırmağa, tapşırıqların dərəcələrə ayırmağını həyata keçirməyə, eləcə də əks əlaqə formalarını təkmilləşdirməyə xidmət edir [2, s.166].

İnformasiya texnologiyalarının təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində rolundan bəhs edərkən onun ən mühüm sahələrindən biri olan kompüter texnologiyasının rolunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin əksəriyyətində, o cümlədən Azərbaycanda istər universitetlərdə, istərsə də ümumtəhsil məktəblərində və digər təhsil ocaqlarında artıq COVID-19 pandemiyası ilə əlaqədar olaraq demək olar ki, dərslərin əksəriyyəti kompüterlər vasitəsilə keçirilir. Doğrudan da, bu istiqamətdə mühüm vasitə kimi bu internet resursunun imkanı olduqca geniş və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, ali məktəbdə təhsil alan hər bir tələbə Azərbaycanda tədris prosesində internetdən istifadə edərkən həm zəruri bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir, həm də, dünyanın bir çox ölkələrinin tələbələri ilə, müəllimləri ilə əlaqə qurur və ya, iş təcrübələri ilə əlaqədar fikir mübadiləsi də aparmaq imkanı da əldə edir. İnformasiya texnologiyalarının bu imkanından istifadə edən hər bir tələbə təhsillə bağlı üzləşdiyi problemlərini də asanlıqla həll etmək bacarığına yiyələnir. Bu zaman həm təsil alanlar, həm də təhsil verənlər xarici ölkələrin kitabxanalarından lazım olan ədəbiyyatları, elmi əsərləri pulsuz oxumaq, istifadə etmək imkanı qazanır və istənilən informasiyanı asanlıqla və s. əldə edir. Göründüyü kimi, kompüter-internetin təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsiri olduqca böyükdür. Unudulmamalıdır ki, yeni təlim texnologiyalarından istifadə edən müəllimdən də yüksək pedaqoji ustalığ tələb edir. Bu günün tələblərinə cavab verən müəllimlər (müasir müəllimlər) tələbələrin müstəqil şəkildə tədqiqat yolu ilə biliklər əldə etməsi üçün diqqəti daha çox internet resurslarından istifadəyə istiqamətləndirir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, müasir mərhələdə informasiya texnologiyalarından səmərəli şəkildə istifadə olunması təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abışov N., Rufullayev Z. Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin üstünlükləri / “Azərbaycan müəllimi” qəz., 2012, 5 oktyabr

2. Abdullayev S., Abasova S. Təhsil prosesində İKT-nin tətbiqinə və keyfiyyətinə sistemli yanaşma prinsipləri haqqında. “Elektron dövlət quruculuğu problemləri” I Respublika elmi-praktiki konfransı, 4 dekabr, 2014
3. Dostəli C. “Təhsildə informasiya texnologiyaları” məqaləsi. “Rabitə” dünyası qəzeti, 12 fevral 2012-ci il.
4. Mehdiyeva R. Təhsildə İKT-nin pedaqoji-psixoloji imkanları. Azərbaycan məktəbi jurnalı. Bakı, 2017, № 5.
5. <http://ldhk.edu.az> > e-ldhk > uploads Təlim prosesində İKT-dən istifadə (Mühazirələr).pdf – LDHK
6. <https://actualvape.ru> > informa..Təhsildə informasiya telekommunikasiya texnologiyaları ... humanistləşdirmək, fərdiləşdirmək, təlim prosesini intensivləşdirmək və təhsilin keyfiyyətini yüksəltməkdə
7. <https://geostrategiya.az> > news. NəzərovM., Quliyev N. Cəmiyyətin inkişafında təhsilin informasiyalaşdırılmasının rolu

UOT 378

Pandemiya dövründə Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət idarəçiliyində informasiya texnologiyaları” kafedrasının təlim-tədris prosesinin təcrübəsi

Elçin Arif oğlu Abasov¹, Sevinc Hüseyn qızı Zeynalova²

¹iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

abasov_e@mail.ru

²sevazh2001@mail.ru

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

2020-ci il mart ayının 3-dən koronavirusun (COVID-19) yeni növü Azərbaycanda yaşayan hər kəsin həyatını tamamilə dəyişdirdi. İnsan itkisinin dərəcəsi və COVID-19 xəstəliyinin epidemiyasından qalan travma, şübhəsiz ki, inanılmazdır. İqtisadi baxımdan hələ öz təsirini tam görmədiyimiz və heç kimin maliyyə yükünü hesablaya bilmədiyi bu vəziyyət dünya iqtisadiyyatının ən yaxşı halda qlobal durğunluğa girməsi ilə nəticələnə bilər. Hal-hazırda yaşadığımız dünya əsasən keçmişdə qaldı. Əlbətdə ki, yaşadığımız “yeni normal” vəziyyəti və paradigma dəyişikliyi təsvir etməyimizə biraz vaxt lazım olacaq.

Digər tərəfdən, insanlıq yeni şərtlərə çox tez uyğunlaşmaq qabiliyyətini bir daha nümayiş etdirir. Xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün zəruri hala gələn “sosial təcrid” anlayışı bütün şirkətlərə çətin iş üsulu ilə uzaqdan işləmə mədəniyyətini öyrətdi və onların iş tərzində dəyişikliklərə səbəb oldu. **Zoom**, **Microsoft Teams** və s. kimi video konfrans proqramları və ya **Slack** kimi əməkdaşlıq tətbiqetmələri, iş adamları və şirkətlər üçün ən vacib vasitələrdən birinə çevrildi. Yaşadığımız “yeni normal” vəziyyət, video və telekonfrans tətbiqlərindən başqa daha çox insanın yeni nəsil texnologiyalarında sınamasına səbəb olur.

COVID-19 pandemiyası təhsil tarixində də ən böyük hadisələrindən biridir – faktiki olaraq bu sistemin funksionallığına dərin təsir göstərdi: 190 ölkədə 1,5 mlrd. şagird-tələbə kontingenti elm-təhsil prosesindən uzaqlaşdı. Bu böhranla paralel olaraq cavan nəslin sosial-iqtisadi vəziyyətdə davamlı inkişafın tələblərinə uyğun deyil. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin, təhsilin əlavə maliyyələşdirilməsi haqqında göstərişləri təhsil sahəsində stimulyer kimi müəyyən olundu. Bu baxımdan xüsusilə informasiya, texnologiya və biliyin dünya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsinə və rəqabətədavamlılıq faktoruna çevrildiyi bir dövrdə ölkəmizdə elm və təhsilə ayrılan xərclərin artırılması ölkəmizin iqtisadiyyatının inkişafı üçün çox önəmlidir. Bu səbəbdən təhsil sisteminin strateji planı hazırlandı.

Təhsil sisteminin strateji planı aşağıdakı kimi müəyyənləşib:

- hər bir vətəndaşın tibbi-sosial təhlükəsizliyin müəyyən edilməsi;
- müəllimlərin pedaqoji hazırlığın tələb olunan səviyyədə saxlanması;
- dərs prosesinin çevikliyin artırılması və təhsil infrastrukturunun inkişafı (Tİİ).

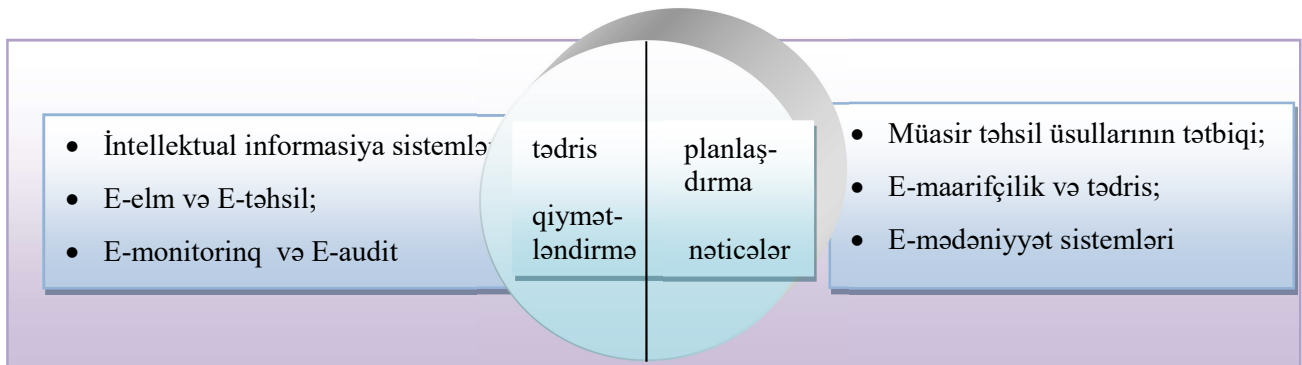
Bunları nəzərə alaraq Dövlət İdarəçilik Akademiyası tərəfindən onlayn (distant) mühitində təhsil formatın görüldüyü işlər təyin olundu. Onlardan:

- onlayn təhsil platformalarının istifadəsi ilə tədrisin təşkili;
- videoxostinq vasitəsi ilə təhsil kontentin çatdırılması (“YouTube”da yerləşdirilməsi);
- elektron poçt, “Messenger” və digər oxşar resurslar vasitəsilə əlavə materialların göndərilməsi və elmi mübadilələrin keçirilməsi;
- elektron tədris materialların yaradılması.

Distant təhsilin təmin etmək üçün gündəlik rəqəmsal servislərdən istifadə edərək onların təşkili funksiyaları da genişdir. Bu baxımdan əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də rəqəmsal bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edən tədbirlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi olmalıdır. Bu şərtlərə aşağıdakılar da daxil edilməlidir:

- pandemiya şəraitində təhsil münasibətlərin, tərəflərin və iştirakçıların psixososial dəstəyini təmin edən resurslar;
- rəqəmsal təlim-təhsil idarəetmə sistemləri;
- mobil cihazlar bazası əsasında təlim-təhsil proqramlar;
- genişlənməmiş “Offline” funksionallığı olan proqramlar;
- kütləvi açıq onlayn kurslar;
- özünü öyrənmə xidmətlər və elektron “Reader”lər;
- onlayn rejimində əməkdaşlığı təmin edən proqramlar;
- rəqəmsal tədris kontentin yaradılması üçün instrumentlər.

Pandemiya dövründə davamlı və keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsinə şərait yaradan bir sıra alətlər var. Bu alətlər şəx. 1-də təsvir olunub:

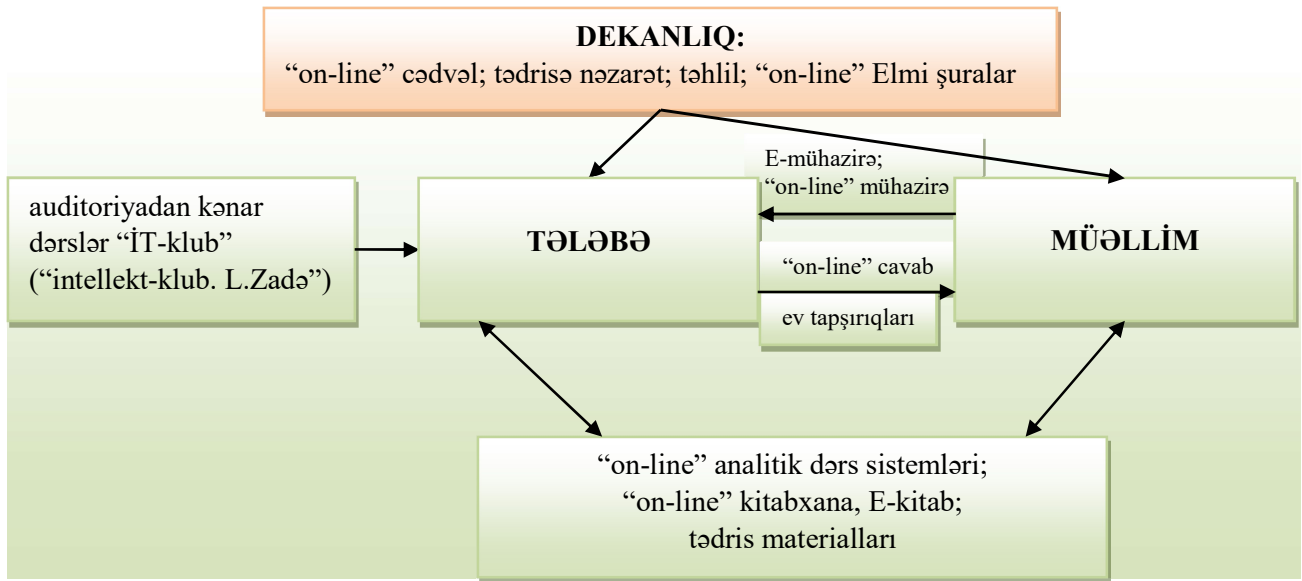

Şəx. 1. Pandemiya dövründə davamlı təhsilin təmin olunması alətləri

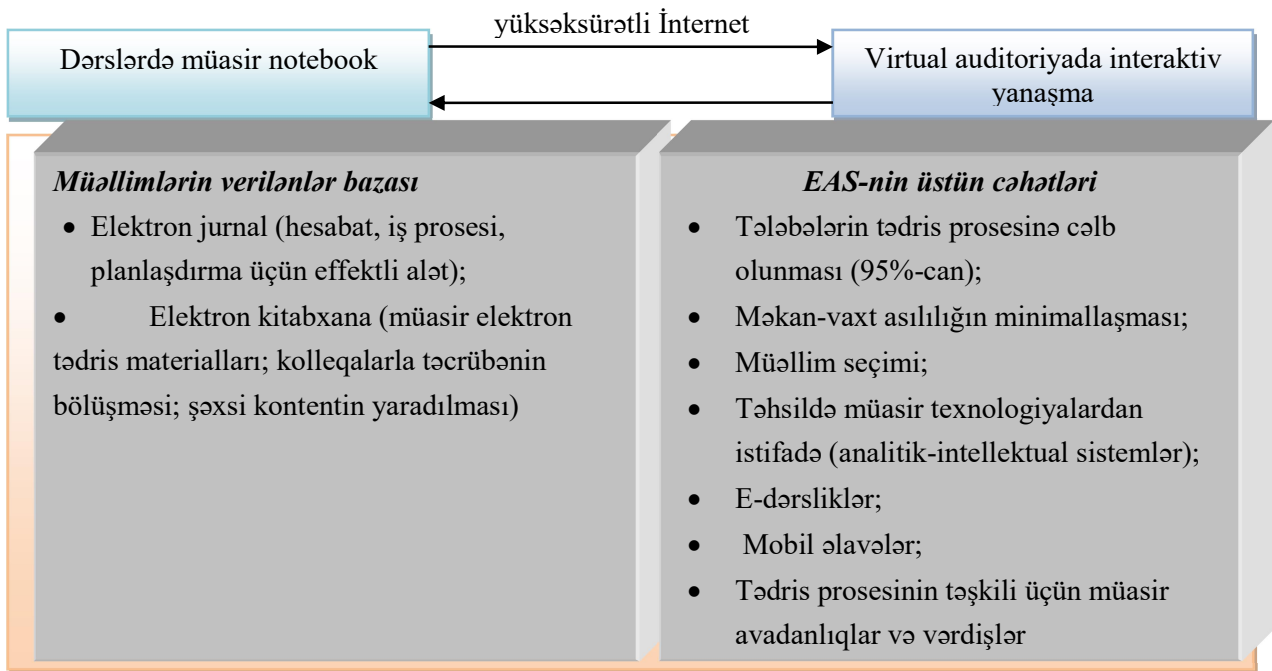
Nəticədə vurğulamaq istərdik ki, İnternet şəbəkənin və tədrisi təmin edən tərəflərdə müasir texniki avadanlığın az olması bu prosesi həyata keçirməyə əngəllər yaradır.

Müəllimlər üçün “on-line” servislər:

- “Google Classroom” tədris müəssisələr üçün bulud servisləri;
- “Microsoft Teams” komanda işi üçün platforma;
- “Cisco Webex” və “Zoom” videokonfranslar üçün servis;
- “ClassDojo” real vaxt çərçivəsində sinif icmalarının işini qiymətləndirmək üçün əlavələr;
- “ClassTime” cari (bir anlıq) testlər üçün servis.

Şək. 2. Distant təhsilin müasir vəziyyəti

Şək. 3. Elektron Akademiya sistemi (EAS)

Yaranmış bir çox problemlərə baxmayaraq, ali təhsil müəssisələrinin və təhsil sahəsində mövcud olan bütün təhsil təşkilatlarının tədris keyfiyyəti və məzmunu baxımından bu çətin dövrdə həyata keçirdikləri bütün cəhdlər və fədakarlıqlar yüksək qiymətləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. COVID-19: təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin təşkili barədə təkliflər. <https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/>

2. Pandemiya dövründə onlayn təhsil və biliyin qiymətləndirilməsi. <https://xalqqazeti.com/az/news/53008>.

UOT 94 (479.24)

**Müasir dövrdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında kitabxanaların rolu
(1969–2018-ci illər)**

Nigar Rəşid qızı Axundova
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA-nın Tarix institutu
nigar-akhundova@yandex.ru

Mədəniyyətin inkişafında kitabxanalar mühüm rol oynayır. Kitabxana mədəniyyət tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

“Mədəniyyət” sözü hərfən “əkmək, becərmək” mənasını bildirib, “nəisə yaratmaq, yetirmək” anlayışı ifadə edir [3, s. 4].

“Kitabxana” sözü isə ərəb və fars sözlərinin birləşməsindən yaranmış hərfi mənası “kitab saxlanılan yer” deməkdir. Kitabxanalar yazılı abidələrin saxlayıcısı kimi bəşər tarixinin çox qədim dövrlərində meydana gəlmişdir [3, s. 4, 5].

Kitabxanalar çap məhsullarından və digərin formasiya vasitələrindən ictimai istifadəni təşkil etməsində, ədəbiyyatın seçilməsində, təbliğ olunmasında, informasiya verilməsində, gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycan tarixində kitabxanaların mədəniyyətinin inkişafında hər bir zaman öz yeri olub. Biz öyrəndiyimiz dövr – 1969-cu ildən bu günə kimidir.

Azərbaycan KP MK-nın XXVIII qurultayında respublikada 2000 ildən artıq klubun və mədəniyyət sarayının, 7242 kitabxananın [4, s. 298] olduğunu bildirən Heydər Əliyev, eyni zamanda bu qədər mədəni-maarif ocaqlarının imkanlarından tam istifadə edilmədiyini, əhali arasında, xüsusən kəndlərdə və şəhər tipli qəsəbələrdə mədəni-maarif işinin zəif olduğunu, orada çalışan işçilərin əksəriyyətinin xüsusi ixtisas keçmədiyini vurğulamış mədəni xidmət səviyyəsinin yüksəldilməsi, mədəniyyət ocaqlarının fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün bu sahəyə cavabdeh olan strukturların işində dönüş yaradılmasını tələb etmişdi [4, s. 13]. O, xüsusən respublika Mədəniyyət Nazirliyini tənqid edərək demişdir: “... 2498 kitabxanadan yalnız 365-də oxu zalı var idi” [1, v. 24; 4, s.298]

Kitabxanalar iki hissəyə bölünür:

1. Kültüvi kitabxanalar (hamı istifadə edə bilər)
2. Xüsusi kitabxanalar.

Xüsusi kitabxanalar bir neçə növə bölünür: elmi, tədris, ixtisas və s.

Azərbaycanın ən böyük kitabxanası Mirzə Fətəli Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasıdır. Bu gün kitabxana fondunda 5 milyona yaxın kitab saxlanılır, kitabxanada elektron kataloq mövcuddur.

Kitabxana. Netsaytı açılıb: “National Virtual library” – Milli virtual kitabxana. Orada kitablar kateqoriyalara bölünür (Creative Tourism Center, Creativeinnovation: e-book sand literary-cultural business of voritess və s.).

Hər bir xalqı ucaldan, tanıdan təkcə iqtisadi potensialı, hərbi gücü, təbii resursları deyil, birinci növbədə, onun mədəniyyəti, mənəvi dəyərlər sistemidir. Buna görə də Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasətində mədəni-maarif müəssisələrinin işi, kitabxanaların təşkili mühüm yer tutur.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda mədəni-maarif müəssisələrinin sayı xeyli çoxalmış, onların işləməsi inkişaf etmişdir.

Dövlətin həyata keçirdiyi uğurlu iqtisadi islahatlar nəticəsində milli gəlirin artması bu sahəyə xeyli maliyyə vəsaitinin ayrılmasına imkan yaratmışdı. Mədəni-maarif müəssisələrinə bir tərəfdən dövlət qayğısının artırılması, digər tərəfdən isə yeni iqtisadi şəraitdə müxtəlif xarakterli informasiyalara əhalinin marağının güclənməsi, kitabxanalara və onlara müraciət edənlərin sayının çoxalmasına səbəb olmuşdu.

2000-ci ilin əvvəllərinə Azərbaycan ərazisində müxtəlif idarə və nazirliklərin tabeliyində təxminən 10 mindən çox kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Onlardan 4313-ü Mədəniyyət Nazirliyi sisteminə daxildir.

Respublikada ən iri kitabxanalar M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Kitabxanası, Azərbaycan Prezidenti İşlər İdarəsinin Prezident kitabxanası, Milli Elmlər Akademiyasının və Bakı Dövlət Universitetinin elmi kitabxanalarıdır. Bu kitabxanaların 2000-ci illərin əvvəllərində oxucuların 2804070 dəfə gəlişi qeydə alınmışdı [2, 2000, s.102].

Mədəniyyət Nazirliyinin ictimai kitabxanalar şəbəkə sistemində respublika əhəmiyyətli 4 kitabxana, 74 mərkəzi şəhər və rayon kitabxanası fəaliyyət göstərirdi. Bu sistemə daxil olan kitabxanaların fondlarında 2000-ci illərin əvvəllərində 35,9 milyon nüsxə kitab cəmləşmişdir [1, 2003, s.73].

Ümummillə lider Heydər Əliyevin 90 illiyinə həsr olunan III Bakı Kitab-Sərgi-Yarmarkasında əvvəlki iki sərgidə olduğu kimi kitab satışı təşkil olunmuşdur.

Sərgi-Yarmarkada 100-dən çox milli, 40-dan çox beynəlxalq nəşriyyat və təşkilatın, eləcə də səfirliklərin təmsilçiləri iştirak etmişdir.

Azərbaycan Milli Kitabxanasının 90 illiyi ilə bağlı tədbirlərin, eləcə də Avropa Milli Kitabxanaları Konfransının (GENL) XXVII illik və Avrasiya Kitabxanalar Assambleyası Əməkdaşlıq Təşkilatının XV ümumi iclaslarında sərgi yarmarkasının keçirdiyi günlərə təsadüf etməsi sərginin əhəmiyyətinin daha da artmasına səbəb olmuşdur [2, 2013, s.47].

Azərbaycan Respublikasında kitabxana – informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə “Dövlət Proqramı”nın 2.2.41 bəndinin icrası ilə əlaqədar C.Cabbarlı adına Respublika Gənclər Kitabxanasının nəzdində kitabxana – biblioqrafiya proseslərinin avtomatlaşdırılması və Elektron kataloqları nümunəli Toplu Kataloqu və AZLIBNET Milli Kitabxana-İnformasiya Mərkəzi yaradılmışdır. Toplu Kataloqun geniş təqdimatı keçirilmiş və kataloq istifadəyə verilmiş, Azərbaycan Diplomatik Akademiyasının Elmi Kitabxanasının elektron bazasına daxil edilmişdir.

“2013-cü ilin Azərbaycan Respublikasında İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları ili” elan edilməsi haqqında Prezident Sərəncamının icrası, habelə kitabxanalarda oxucu auditoriyasını genişləndirmək məqsədilə bir çox kitabxanaların oxu zalında Wi-Fi zonaları yaradılmışdır [2, 2013, s.49].

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev cənablarına 2008-ci il 6 oktyabr tarixli 3072 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008–2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın icrası kitabxana filiallarının birləşdirilməsi, kitabxanaların informasiyalaşdırılması, kitabxana informasiya sahəsində müasir üsulların tətbiqi, habelə yerlərdə metodiki köməyin göstərilməsi məqsədilə ölkənin regionlarında müxtəlif tədbirlər mədəniyyətin inkişafına yeni tövfiqlər verdi.

Bu gün Azərbaycanda 9000 kitabxana mövcuddur [6].

2018-ci il avqustun 28-də Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Bakı Kitab Mərkəzinə çıxışında iştirak etmişlər.

Mərkəzin layihəsi üzərində işlənildikən kitabsevərlərin müxtəlif nəşrlər əldə etməsi ilə yanaşı, burada asudə vaxt keçirmək olar.

Bakı Kitab Mərkəzinin üç dildə saytı fəaliyyət göstərir. Oxucular bu internet səhifəsi vasitəsi ilə kitablar sifariş edə bilər. Burada 10 min kitab var. Kitablarda Azərbaycan, rus, ingilis, fransız və s. dillərdədir.

Bu gün milli kitabxanalarda innovasiyaların olması istiqamətinin əsas məsələsidir və mədəniyyətin inkişafında əsas yer tutur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. (ARDA). F. 1114, siy. 15, iş 892.
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi arxivi. Hesabatlar (illik, 1993–2013-cü illər).
3. A.A.Xələfov. Kitabxana işinin tarixi kursuna giriş. Bakı, 2002

4. Heydər Əliyev və mədəniyyət. Müraciətlər, çıxışlar, müsahibələr, təbriklər, məlumatlar: 3 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2008, 503 s.
5. Heydər Əliyev iki cildə, I cild. Bakı, 2013. Turxan NPB, 500 səhifə, 2-ci cild, Bakı: Turxan NPB, 2013, 704 səhifə.
6. <https://Az.Wikipedia.org/wiki/kitabxana>.

UOT 39(4/9)

XIX–XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlıları arasında kirvə qohumluğunun etnoqrafik xüsusiyyətləri

Əsəd Tanrıverdi oğlu Əliyev

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

tagiyeva00@bk.ru

Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişətində kirvə qohumluğunun xüsusi yeri vardır. Kirvə qohumluğu, əsasən, oğlan uşaqları olan ailələr arasında qurulan bir bağlantı, əlaqə idi. Araşdırmalar göstərir ki, bütün müsəlman ailələrində, o cümlədən də bizim öyrəndiyimiz Gürcüstan azərbaycanlıları içərisində oğlan uşaqları kirvənin iştirakı ilə sünnət edilərdi. Bəzən sünnət mərasimini İslam dini ilə əlaqələndirənlər də olurdu. Halbuki bu mərasimin dinlə əlaqəsinin olmadığı çoxdan bəllidir. Şəriətlə bağlı tədqiqatlarda qeyd olunur ki, sünnət mərasimi islamdan çox-çox əvvəllərin adətidir və yalnız sonralar şəriət tərəfindən islamlaşdırılmışdır [4, s.90-91].

Ta qədimdən yəhudilər arasında geniş yayılan və bəziləri tərəfindən “vəhşi adət” [11, s.73] kimi qələmə verilən bu mərasim türklərdə islamdan çox əvvəl formalaşmış, xəzər, qıpçaq, kuman toplumlarının böyük bir hissəsində rəsmi ritual xarakteri daşımışdır [6, s.173]. Sözügedən adət dünyanın başqa xalqları arasında da var idi. Qədim yunan tarixçisi Herodotun açıqlamasına görə bu mərasimi çox əski zamanlardan misirlilər, kolxlar və efioplar da icra etmişlər [4, s.87].

Etnoqrafik ədəbiyyatın sorağına əsasən Gürcüstan azərbaycanlıları arasında oğlan uşaqları 4-9 yaş arasında sünnət olunardı [2, s.99]. Bəzən müəyyən səbəblərdən daha tez və ya gec sünnət edilənlər də vardı. Bu barədə klassiklərimizin əsərlərində də məlumat verilir. Məsələn, dahi M.Füzuli yazırdı:

Çün surət ilə dönüb zəmanə,
On yaşınə yetdi o yeganə;
Atasına müqtəzayi-adət
Fərz oldu ki, onu edə sünnət.
Cəm etdi əhaliyi-diyari,
Hər sahibi-izzü etibari [3, s.53].

XVII əsr Azərbaycan şairi Məsihi isə sözügedən mərasimi və mərasimdə təşkil edilən ziyafəti belə dilə gətirirdi:

Doqquz yaşa ta yetirdilər sal,
Pəs ol güli-baği-cahü miknət.
Meyl elədi oğlun edə sünnət.
Cəm etdi əzəzimü əali,
Yığdurdu əfaximü əhali.
Bir bəzm ki, etdi onda bünyad,
Nə bəzm fəzayi-işrətabad.
Əsbabi-ziyafətin rəğidi,
Pür qıldı məsafəti-bəridi... [7, s.59].

Etnoqrafik ədəbiyyatda qeyd olunur ki, “əvvəllər əsasən 3-12 yaş arasında, indi isə daha erkən 40-ı çıxandan sonrakı istənilən ayda bu mərasim həyata keçirilir. Bu o məqsədlə edilir ki, uşaq körpə olduqda həm yara tez sağalır, həm də o qədər də ağrı-acı dərk etmir. Lakin sünnətin daha gec vaxtlara qədər uzadılması faktları da olur. Bu əsasən onunla izah olunur ki, bəzi kasıb ailələrdə sünnətin daha böyük yaşlarda (12 yaş və yuxarı) icra edilməsi iqtisadi imkansızlıqla bağlıdır” [1, s.127].

Kimin necə düşünməsinə baxmayaraq, oğlan uşaqlarının sünnət olunmasının tibbi baxımdan əhəmiyyəti danılmazdır. Təsadüfi deyil ki, “tibb elmi müasir dövrdə də fimoz olmuş körpə oğlan uşaqlarına sünnət edilməsini vacib sayır” [1, s.125].

Adı çəkilən mərasimdə ən əziz, hörmətli, sayımlı sima kirvə idi. Çünki sünnət zamanı uşağın qanı məhz onun üstə tökülürdü. Bu isə uşağın valideynləri, qohum-əqrəbası üçün dəyəri heç bir şeylə ölçülməyən, əvəzlənməyən, iki ailə və nəsil arasında qohumluq əlaqəsi yaradan “müqəddəs qan” hesab olunurdu. Qazax-Ağstafa bölgələrində olduğu kimi [5, s.65], hətta kirvə ikinci ata sayılırdı.

Yaşlı nəslin nümayəndələrinin dediyinə və ədəbiyyat materiallarının sorağına görə, Gürcüstan azərbaycanlıları arasında uşaq sünnət yaşına çatana kimi kirvə seçilmiş olurdu. Kirvə seçərkən uşağın valideynləri bir-biri ilə məsləhətləşir və özlərinə münasib bildikləri, dərinə tanıdıqları adamın üstə dayanırdılar. Uğurlu saydıqları günün birində həmin adamı evə dəvət edir və niyyətlərini ona belə açıqlayırdılar: “Bu gündən siz bizim ailənin ən əziz adamısınız. Siz ayaq qoyduğunuz yerə baş qoyarıq. Sayıb-seçib sizi bala nökrünüzə (uşağın adı çəkilirdi) kirvə tuturuq”. Çağrılan şəxs bu fikri çox razılıqla qarşılayar və uşağın atası ilə əl tutub öpüşərdi. Bu andan etibarən iki ailə arasında kirvə qohumluğunun təməli qoyulurdu.

Onu da deyək ki, kirvə qohumluğunu Anadolu ələviləri “peyğəmbər dostluğu” adlandırırdılar [6, s.175].

Bir neçə gündən sonra kirvənin ailəsi müxtəlif hədiyyələrlə uşağın görüşünə gələrdilər. Onlar uşaq üçün bir neçə dəst paltar, ayaqqabı, corab, dəsmal və s. gətirərdilər. Kirvənin gəlişi münasibətilə erkəklər kəsilər, məclisə ağsaqqallar, ağbirçəklər, qohum-qonşular dəvət olunardı. Məclis xeyli davam edərdi. Kirvəgil sağollaşıb getdikdən 3-5 gün sonra onların gətirdikləri xonça testləri, çamadanlar içərisi müxtəlif adda hədiyyələrlə geri qaytarılırdı.

Tədqiq etdiyimiz Gürcüstan azərbaycanlıları arasında topladığımız etnoqrafik materiallar göstərir ki, kirvə təyininə bir müddət sonra uşaq üçün “kiçik toy” məclisi təşkil olunardı. Məclis üç gün davam edərdi. Dördüncü gün isə uşağın sünnəti vurulurdu. Sünnət vurularkən əl-ayağını tərpətməməsi üçün kirvə uşağı qucağında oturdub hər iki əlini tuturdu. Uşağın əli elə tutulurdu ki, onun ayaqları öz qolu ilə kirvənin əlləri arasında qalırdı. Dəlləyin apardığı əməliyyatı gözü görüb qorxmasın deyə uşağın üzünə qırmızı kələğayı tutulurdu. Çox vaxt dəllək uşağın başını qatır, ağlarmasın deyə ona şirni verirdi. Bu epizod Əfzələddin Xəqaninin yaradıcılığında da özünə yer almışdır:

Onunla bir işə başlasan, gərək
Sən uşaq olasan, o isə dəllək.
Əvvəlcə o qoyar ağzına şəkər,
Sonra bədənindən bir parça kəsər [9, s.268].

Əməliyyat başa çatdıqdan, yəni sünnət edildikdən sonra uşağı çarpayısına uzadırdılar. Əhalinin təsəvvürünə görə, guya artıq bu andan uşaq müsəlman sayılırdı. Bu münasibətlə kirvə və qohum-əqrəba uşağı təbrik edib, ona hədiyyə verirdi. Hədiyyə puldan ibarət idi. Həmin gün bir ağır hədiyyə də ata boyun olurdu [2, s.100-101].

Təbriz əhalisi arasındakı sünnət mərasiminə diqqət yönəldən M.Muradi qeyd edir ki, “ata öz oğlunu kürsü üzərində oturdur və dəllək bir anda uşağı sünnət edir, kəsilən yerə ələnmiş kül səpir ki, bu da qanın axmasının qarşısını alır” [8, s.23].

Azərbaycanda olduğu kimi [49, s.176], Gürcüstan azərbaycanlıları yaşayan bölgələrdə uşaq sünnət edildikdən sonra “əlyuma” mərasimi keçirilirdi. Bu zaman kirvə əllərini uşağın atasının əllərinin üstə tuturdu. Bir nəfər kirvənin əllərinin üstündən su tökürdü. Uşağın atası əlini kirvənin

əllərindən süzülən su ilə yuyurdu. Sonra həmin vəziyyət əksinə təkrar olunurdu. Əlyumadan sonra kirvələr qucaqlaşdıb öpüşürdülər. Onlar bu hərəkətləri ilə bir-birinə bağlı olacaqlarını, bir-birinin ağırına, yüngülünə dözcəklərini, sonadək mehribanlıqlarını qoruyub saxlayacaqlarını bürüzə verirdilər.

Qocaların dediyinə görə, tək qorxulu hesab edildiyindən, uşaqları cüt sünnət edərtilər. Belə ki, əgər uşaq tək olardısa, sünnət edilərkən allaha dua edib bir xoruz da kəsərdilər. İnamə əsasən cütlüyün birini xoruz əvəz etməklə, xətdən sovuşulurdu. Adətən, kəsilən xoruz dəlləyə çatardı. Sözügedən adət Qaşqay türkləri və Anadolunun bəzi bölgələrində də mövcud olmuşdur [10, s.36-37].

Sünnət mərasimindən bir neçə gün sonra kirvə uşağı çarpayıcıdan qaldıraraq yeritməyə gəlirdi. Xalq arasında buna “küldən çıxarma” deyilirdi. Həmin gün yenə də şadlıq məclisi qurulardı. Müəyyən vaxt ötdükdən sonra isə uşağın valideynləri və qohum-əqrəbası çeşidli hədiyyələrlə kirvəgilə gedirdilər. Bu gediş “kirvə qabaq qaytarması” adlanırdı.

Xatırladaq ki, iki ailə arasında mövcud olan kirvə qohumluğu nəsil-dən-nəslə ötürülürdü. Əksər vaxtlarda köhnə kirvəlik təzələnirdi. Kirvə ilə başqa istiqamətdən qohum olmaq (məs.: qız alıb, qız vermək) yolverilməz idi. Xalqın dilində dolaşan “kirvə kirvənin damına çıxmır ki, torpaq tökülər” ifadəsi də məhz bunun nəticəsidir. Gürcüstan azərbaycanlıları arasında kirvə ilə bağlı mövcud olan bu kimi qaydalar Naxçıvan əhalisi içərisində geniş yayılmışdır. Etnoqraf alim H.Q.Qədirzadə yazır ki, “kirvəni dəyişmək pis əlamət sayılırdı. Bu, o zaman baş verirdi ki, kirvəlikdən sonra hər hansı bir bədbəxt hadisə olurdu. Onda deyirdilər ki, kirvəlik bizə düşmədi. Hətta dədə-baba kirvəlik olan ailədə kişi olmadıqda uşaqlar həmin ailənin qızlarından olan oğlanların (nəvələrin) qucağına qoyulurdular” [6, s.174].

Etnoqrafik materiallar göstərir ki, öyrəndiyimiz Gürcüstan azərbaycanlıları bəzən gürcü, berzen, osetin və s. millətlərin nümayəndələrindən də kirvə tutmuşlar. Bu, əsasən, qeyri-azərbaycanlılarla bir yerdə işləyən, xoş münasibət quran soydaşlarımız üçün daha səciyyəvi hal olmuşdur. Belə kirvə qohumluqları xalqları bir-birinə yaxınlaşdırmaq, dinc və mehriban şəraitdə yaşamaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, dünyanın bir sıra xalqları arasında mövcud olan sünnət mərasimi Gürcüstan azərbaycanlıları arasında da ta qədimdən icra edilmiş və günümüzdə də icra edilməkdədir. Bu mərasimdə isə əsas sima sünnət edilən uşaq və onun kirvəsi sayılmışdır. Çünki kirvə qohumluğu nəsil-dən-nəslə ötürülən, yaşadılan, iki ailəni, tayfanı, hətta yaxın-uzaq elləri, xalqları bir-birinə birləşdirən, bağlayan qohumluq idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bünyadova Ş.T. Münasibətlər müstəvisi. Bakı: Mütərcim, 2018
2. Əliyev Ə.T. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gürcüstan azərbaycanlılarının ailə məişəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm və təhsil, 2012
3. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə. 2 c. Bakı: Azərbaycan, 1996
4. Kərimov Q.M. Şəriət və onun sosial mahiyyəti. Bakı: Azərənşr, 1987
5. Qazax-Ağstafa elləri (toplayanı, tərtib edəni və redaktoru: Şota Saleh). Bakı: Sabah, 1995
6. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı: Elm, 2003
7. Məsihi. Vərqa və Gülşa. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
8. Muradi M. İran Azərbaycanında ailə və ailə məişəti (Təbriz materialları əsasında). Tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2001
9. Şirvani X. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. SSR EA, 1956
10. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türkiştana Türk Halk inancları. 2 Baskı (Türkiyə türkcəsində). Ankara, 2006
11. Токарев С.А. «Избегание» и «Этикет» // СЭ, №1, 1979

UOT 3.37., 37.01

**“Həyat bilgisi” fənninin tədrisində ibtadi sinif şagirdlərində mənəvi şüurun
formalaşdırılmasında interaktiv metodların tətbiqi prinsipləri**

Günay Salman qızı Kazımova
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
gunaykazimova@rambler.ru

Yeni pedaqoji texnologiyalardan sayılan “İnteraktiv təlim” şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur. İnteraktiv təlimdə başlıca məqsəd şagirdi təlim subyekti etmək, onu oxumağa qabil insan kimi tərbiyə etməkdir. Bu prosesdə fəallıq mühüm yer tutur, hər bir şagirdin öz fikir, ideyası olur və bu zaman hətta zəif şagirdlər belə fəallaşır.

“Həyat bilgisi” fənninin tədrisində interaktiv priyomlar həm də inteqrativ xarakterə malikdir. Dərsdə onun köməyiylə ətraf aləmin müxtəlif əşya və hadisələri, qanun və qanunauyğunluqları arasındakı üzvi əlaqələr bərpa olunur, şagirdlərin həmin əlaqələri vəhdətdə qavramalarına, özlərinin də təbiətin kiçik bir zərrəsi olduqlarını dərk etmələrinə əlverişli şərait yaranır.

“Həyat bilgisi” fənninin tədrisində interaktiv priyomlar şagirdlərdə yeni mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırır: müsahibini, hər hansı danışanı, maqnitofonu, radio, televiziya verilişlərini dinləməyi, söylənilən fikirlərə hörmət etməyi, yeri gəldikcə münasibət bildirməyi, müstəqil, tənqidi və yaradıcı düşünməyi, sərbəst fikir söyləməyi, irəli sürdüyü fikri müdafiə etməyi, sübuta yetirməyi, məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməyi, təcrübəsini və ümumi hazırlığını təhlil etməyi, özünü obyektiv qiymətləndirməyi, kollektivdə öz yerini görməyi, əqli və fiziki əmək prosesində kollektivin üzvləri ilə əməkdaşlıq etməyi, birgə işləməyi, ümumi əməyin payına düşən hissəni ləyaqətlə yerinə yetirməyi, kollektivin fikrinin formalaşmasında fəallıq, işgüzarlıq göstərməyi, qrupun üzvlər, sinif kollektivi ilə birgə qərar verməyi, qarşıdurma yarandıqda müdafiə olunmağı, münaqişəni səbrlə, sülh yolu ilə həll etməyi, riskin mahiyyətini anlamağı, yeri gəldikdə riskə getməyi, emosional situasiyada özünü ələ almağı, idarə etməyi, şəxsi sağlamlığına görə məsuliyyət daşımağı, insana, onun hüquqlarına hörmətlə, ədalətlə yanaşmağı bacarmaq və s. [1]

Ümumiyyətlə, fəal təlim texnologiyaları tətbiq olunarkən müəllim-şagird və şagird-şagird münasibətlərinin təşkili və idarə olunması, eləcə də təlim prosesinə aid olan maddi-texniki bazanın mövcudluğu tədrisi kiçik yaşlı şagirdlərin maraqlarına uyğunlaşdırır və onun keyfiyyətini yüksəldir.

Nəticədə biz həyat fəaliyyətinə hazır olan, fəal və yaradıcı düşünən, özünü inkişaf etdirən və təkmilləşdirən bir şəxsiyyət əldə edirik.

“Həyat bilgisi” fənninin tədrisi prosesində şagirdlərin fəallığını artırmaq və interaktivliyi təmin etmək üçün müxtəlif metod və üsullardan, eləcə də priyom-larından geniş istifadə olunur. Bunların vasitəsilə təlim düşündürücü və yaradıcı istiqamətə yönəldilir. Şagirdin təlimdə sərbəst iştirakına şərait yaratmaqla, onun özünün bilik axtarışına cəlb olunması prosesi həyata keçirilir. Şagird lazım olan birlikləri, əldə etmək üçün tədqiqatçılıq fəaliyyətinə qoşularaq, müxtəlif yeni informasiyalar əldə etməyə çalışır, internetdən, radiodan, televiziyanı və digər elektron vasitələrdən əldə etdiyi məlumatlardan məqsədemüvafiq istifadə edir.

Hər hansı bir mövzunun kollektiv müzakirəsi zamanı müxtəlif informasiya vasitələrindən aldığı bilgilərə əsaslanaraq özünün irəli sürdüyü fikrini əsaslandırılmış formada müdafiə etməyə çalışır. Bu xarakterik xüsusiyyətlər şagirdin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, onda müxtəlif fikirlərə münasibət bildirmək, müəyyən hadisə və prosesləri təhlil etmək qabiliyyəti formalaşır. Məhz bu cəhətlərinə görə, interaktiv təlim metodları, üsulları və priyomları daha səmərəli xarakter daşıyır. Bu metod və üsullar, priyomlar vasitəsilə təlimin şagirdyönümlülüyü təmin olunduğu kimi müəllim-şagird əməkdaşlığı da təşkil olunur.

“Həyat bilgisi” fənninin tədrisi prosesinə xas olan bu xüsusiyyətlər indiyə qədər sınaqdan çıxmış və Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün “Həyat bilgisi” fənni üzrə

təhsil Proqramına (Kurikulumuna) uyğun olaraq həyata keçirilən, interaktiv təlimin tətbiqinə şərait yaradan aşağıdakı prinsiplər əsasında yerinə yetirilməlidir:

1. Şəxsiyyət yönümlülük prinsipi: bu prinsipin tələblərinə uyğun olaraq şagird təlim prosesinin mərkəzi obyekt kimi çıxış edir, aparılan təlim şagirdin qabiliyyətinə, onun marağına, ehtiyac və tələbatına yönəldilir (şagirdyönümlük).

2. Fəallıq və şüurluluq prinsipi: tədris prosesində sərbəst öyrənmə fəaliyyətinə və uşağın idrakının müxtəlif istiqamətli yeni bilikləri əsasında formalaşmasına təsir göstərir. Bu prinsip əsasında şagirdlərə biliklərə yiyələnmək həvəsi yaradılır. Öyrədici, inkişafetdirici və tərbiyəedici mühit təmin olunur.

3. İnkişafetdiricilik prinsipi: yaradılan təlim şəraiti şagirdi qarşıdakı inkişaf mərhələsinə yönəltməli, onun müstəqil fəaliyyəti, bilik və bacarıqların əldə olunmasına istiqamətləndirilməli və nəhayət, inkişafına səbəb olmalıdır.

4. Qabaqlayıcı təlim prinsipi: İnteraktiv təlim şagirdlərin bilik və bacarıqlarını cəmiyyətin inkişafına, yaxın gələcəkdə böyük təkamülə yüksələ biləcək dünyanın problemlərinin həllinə hazırlanmalıdır.

5. Əməkdaşlıq prinsipi: təlim prosesinin təşkilində müəllim, şagird və valideynlər qarşılıqlı tərəf müqabili kimi iştirak etməlidirlər.

6. Müstəqillik, cütlük və qrup təlimi prinsipi: təlim prosesində hər bir şagirdin müstəqilliyi təmin edilməklə bərabər, təlim prosesində cütlərlə iş, qruplarla iş prosesi də təmin edilməlidir. [4]

Fəal və interaktiv metodlarla keçirilən dərslərdə müəllim şagirdlərlə aşağıdakı pedaqoji funksiyaları yerinə yetirməlidir:

1. “Həyat bilgisi” fənninin tədrisində müəllim şagirdlərlə fəal şəkildə əməkdaşlıq etməli, onların fikirlərini dinləməli, rəylərini eşitməlidir.

2. “Həyat bilgisi” fənninin tədrisində müəllim şagirdlərə başqalarının fikrinə hörmətlə yanaşmağı öyrətməlidir.

3. “Həyat bilgisi” fənninin tədrisində müəllim şagirdlərə dinləmək mədəniyyəti və qabiliyyətini öyrətməlidir.

4. “Həyat bilgisi” fənninin tədrisində müəllim şagirdlərə fikirləri təhlil etmək və tərkib etmək qabiliyyətini öyrətməlidir.

5. “Həyat bilgisi” fənninin tədrisində müəllim öz fikirlərini dəqiq izah etdiyi kimi, şagirdlərdə öz fikirlərini dəqiq, konkret aydın izah etməyi öyrətməlidir.

6. “Həyat bilgisi” fənninin tədrisində müəllim şagirdlərə düşüncə bacarığını inkişaf etdirməli, məsələlərə şüurlu yanaşmağı, tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirməlidir

7. “Həyat bilgisi” fənni inteqrativ fənn olduğundan bu dərslərin tədrisi müəllimdən geniş dünyagörüş və dərin bilik tələb edir. Bu baxımdan müəllim dərslərini yaradıcı qurmaqla bərabər özü də şagirdlərdə yüksək yaradıcılıq təfəkkürü inkişaf etdirməlidir.

8. “Həyat bilgisi” fənninin tədrisində şagirdlərdə milli-mənəvi şüurun formalaşdırılması imkanları böyükdür. Müəllim hər bir dərstdə, hər hansı bir mövzunun tədrisində mətnin tərbiyəvi əhəmiyyətini xüsusi olaraq şagirdlərə aydınlaşdırmalı, mətnə verilən fakt və hadisələrin, məlumatların tərbiyəvi əhəmiyyəti şagirdlərə başa salınmalı və şagirdlərdə milli-mənəvi şüur formalaşdırılmalıdır. [3]

Beləliklə, ”Həyat bilgisi” fənnin tədrisində interaktiv təlim metodlarının sayəsində ibtidai sinif şagirdlərində milli-mənəvi şüur formalaşır, onlarda hər şeyi bilmək, öyrənmək həvəsi formalaşır, ziddiyyətləri həll etmək, ümumiləşdirmə aparmaq, fəallıq və təşəbbüskarlıq baş qaldırır, onların öyrənilmə fəallığı və təlimin səmərəliliyi artır və təbiiki bütün bunlar da mənəvi tərbiyənin inkişafına təsir edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün Həyat Bilgisi fənni üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu) (I–IX siniflər), ARTİ, Bakı 2013

2. F.Əliyeva, Ü.Məmmədova. Müasir təlim texnologiyaları, Bakı 2014, 197 s.

3. İnteraktiv kurikulum. F.Kərimova, M.Əhmədova, G.Varella və b. ingiliscədən tərcüməsi. Bakı: Adiloğlu, 2005, 233 s.

4. Ümumtəhsil məktəblərinin I–IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008, 480 s.

УДК 004.021

Диджитализация как кластер процесса модернизации современного образования

Татьяна Ивановна Астистова

кандидат технических наук, доцент

Киевский национальный университет технологий и дизайна, Украина

astistova@ukr.net

Сейчас наступила эпоха все более широкого распространения цифровых технологий, которые глубоко проникают в суть многих организаций и радикально изменяют природу инноваций. Цифровые инновации являются частью качественного образования во всем мире.

Украина уже сегодня инвестирует в информационные технологии, чтобы сохранить конкурентоспособность на мировом рынке. Использование новейших информационных технологий в управлении образовательным учреждением помогает обеспечить оперативность и эффективность работы как администрации так и образовательного учреждения. Одним из приоритетных направлений реформирования образования на современном этапе является внедрение цифровых технологий.

В Украине для сохранения конкурентоспособности специалистов активно проводится диджитализация. Термин «диджитализация» в переводе означает «оцифровка», или «приведение в цифровую форму». Мы хотим предложить диджитализацию в сфере образования. Так как современный мир взял направление на диджитализацию, факт того, что образовательный процесс будет все дальше переходить в электронный формат не отвлечет.

Современный учебный процесс в высшем учебном заведении и связанные с ним сферы все больше и больше требуют использования цифровых технологий

Вузы всегда заинтересованы в надлежащем состоянии своих общежитий и высоком уровне условий жизни своих студентов. Наша разработка поможет решить одну из задач диджитализации в сфере образования, а именно в общежитии. Общежитие, как часть высшего учебного процесса, также требует инноваций. Идея о диджитализации общежития возникла именно из-за не оптимизированных внутренних процессов, которые проходят в общежитии.

Система оцифровки общежития поделена на несколько модулей, которые будут работать как отдельное приложение, и при необходимости смогут обмениваться данными [1] Мы поставили перед собой задачу разработать систему, которая оцифрует и автоматизирует большинство процессов в общежитии с целью экономии времени студентов и работников высшего учебного заведения в период поселения, экономии финансов и улучшения общего благосостояния жителей общежития.

Наша система полностью перенесет некоторые процессы, существующие в общежитии в мобильный девайс или персональный компьютер.

Мы исследовали все внутренние процессы общежития и выделили ряд проблем, которые можно решить за счет диджитализации этого процесса.

Архитектура нашей платформы для создания системы диджитализации общежития будет разделена на несколько модулей, которые будут работать отдельно и в случае необходимости смогут обмениваться данными.

Можем выделить следующие модули:

- электронное поселение;
- коммуникационные и социальные модули;
- информационные услуги.

Модуль электронного поселения и учета студентов в общежитиях университета является актуальной технической задачей, решение которой приведет к улучшению жизни студентов. Процессы поселения и учета студентов на сегодняшний день не классифицированы и не стандартизированы – нет однозначных или вообще каких-либо специальных программных средств, которые помогали бы уменьшить расходы на бумажные носители и позволили бы повысить уровень информационного обеспечения вузов.

Главной проблемой является устаревший процесс поселения и переселения в общежитиях, который сейчас не оптимизирован и занимает очень много времени. Процесс поселения имеет временные ограничения, поэтому вопрос пропускной способности и качества обработки данных становится насущным. Из-за отсутствия автоматизации этого процесса, образуются очереди и большие скопления людей, которые не желательны (особенно в условиях карантина). Коменданты общежитий и деканаты в этот период загружены большим наплывом студентов.

Разработать систему, которое уменьшит бумажную документацию, сделает процесс поселения в общежития более прозрачным для студентов и ускорит этот процесс, было задачей этой разработки.

Для достижения поставленной цели в ходе исследования нужно было решить следующие задачи:

- проанализировать нормативно – правовую базу, обеспечивающую проживание студентов в общежитиях на общегосударственном и университетском уровнях;
- выделить способы и средства достижения поставленных целей, которые будут адекватны материальному уровню университета и образовательной системе Украины;
- проанализировать процесс поселения студентов в общежития, выделить места, требующие много времени и операций, которые можно автоматизировать;
- провести тестирование по удобству использования разработанным продуктом.

Разработанный модуль «Электронное поселение» включает в себя разработку Form анкеты студента, поселяемого в общежитие и создание электронного «Типового договора», по данным, подтягивающимся из анкеты. Для руководства параллельно создается Excel страница с соответствующими данными.

Каждый студент имеет возможность при заполнении анкеты:

- выбрать комнату;
- оформить документ и передать его в деканат в дистанционном режиме;
- избегать очереди на утверждение документов в деканате и прием коменданта для решения личных вопросов.

Когда студент поселяется в общежитие, ему будет предоставлен QR-код. При сканировании QR-кода он будет перенаправлен на Site, с помощью которого студент ознакомится с информацией об общежитиях университета, пересмотреть правила проживания и пользования общежитиями, может выбрать номер общежития. Выбрав раздел «Поселение», студент имеет возможность ознакомиться со свободными комнатами. Выбрав позицию «Заселиться в общежитие», студент будет перенаправлен на Form.

После заполнения данных и отправки формы, состоится 4 события:

1. Все данные студента отправляются в Таблицу, используемую деканатом, для создания шахматки заселенных студентов в соответствующие комнаты.
2. Создается договор.
3. Создается QR-код с краткими данными о студенте.
4. Договор и QR-код отправляются на почту, указанную студентом.

Все это позволяет полностью перенести процесс поселения студентов в мобильный девайс или персональный компьютер, позволит также идентифицировать наличие студентов

в общежитии и делает современной систему входа и учета текущего состояния загруженности в режиме реального времени.

Электронное поселение – это часть задачи диджитализации общежития, которая уже реализована и проходит этап тестирования на примере общежития № 3 факультета мехатроники и компьютерных наук в Киевском национальном университете технологий и дизайна.

Разработанный программный продукт может быть использован в любом университете или другой организации, которая требует автоматизации процесса поселения людей в общежития и учета текущего состояния загруженности в режиме реального времени.

Использование данного программного продукта приведет к понижению временных затрат персонала, занимающегося организацией процесса поселения, а как следствие уменьшения материальных затрат на поселение.

Использованная литература

1. Москаленко А.М. Діджиталізація гуртожитку з використанням клієнт-серверних технологій Java та фреймворка Angular // А.М.Москаленко, Б.В.Науменко, магістранти; Астістова Т.І., к.т.н., доцент / Збірник наукових праць I Всеукраїнської конференції «Інноватика в освіт, науц та бзнес: виклики та можливість», 17 листопада 2020 р., КНУТД, С. 111-119

2. Астістова Т.І. Розробка системи електронного поселення / Т.І.Астістова, Д.Д.Ляховська / Тези доповідей V Міжнародна науково-практична конференція «Мехатронні системи: інновації та інжиніринг» - «MSIE-21», КНУТД 4 листопада 2021, С.150-152

3. Филдинг Р.Т. Архитектурные стили и проектирование сетевых архитектур программного обеспечения / Р.Т.Филдинг, Р.Н.Тейлор, М.С.Аккерман, Д.С.Розенблум. – К.: УНИВЕРСИТЕТ КАЛИФОРНИИ, 2000. – 180 с.

4. Астістова Т.І. Розробка програмного забезпечення для системи ідентифікації студентів майбутніх фахівців різних спеціальностей / Т.І.Астістова, М.А.Кольва, Д.С.Єгоров, В.С.Глембоцький // Інноватика в освіті, науці та бізнесі: виклики та можливості: Матеріали I Всеукраїнської конференції і здобувачів вищої освіти і молодих учених (17 листопада 2020 р., м. Київ). – К.: КНУТД, 2020. С.100-105

5. Электронный ресурс-Режим доступа: <https://www.npmjs.com/package/react-qr-code>

УДК 37.01:004.9

Роль информационных технологий в системе образования Украины

Владислава Валентиновна Скидан¹, Оксана Александровна Романюк²

^{1,2}кандидат технических наук, доцент

Киевский национальный университет технологий и дизайна, Украина

¹v.v_skidan@ukr.net

²knutdromanuk@gmail.com

Переход системы образования на качественно новый уровень без использования информационных технологий просто невозможен. Поэтому в наше время все большую актуальность приобретает использование информационно-компьютерных технологий в приобретении знаний и профессиональных умений в заведениях высшего образования [1-2].

Главную роль в создании информационного общества в Украине в целом и информатизации образования в частности, принятый Верховной Радой Украины Закон Украины «Об основных принципах развития информационного общества в Украине на 2007–2015 годы» от 9 января 2007 года № 537-V [2]. Развитие информационного общества в

Украине и внедрение новейших информационно-компьютерных технологий во все сферы общественной жизни определены одним из приоритетных направлений государственной политики.

Однако следует констатировать, что степень развития информационного общества в Украине отстает от современных мировых тенденций и не отвечает потенциалу и возможностям Украины. Недостаточная эффективность использования финансовых, материальных, кадровых ресурсов, направленных на информатизацию, внедрение информационно-компьютерных технологий в социально-экономическую сферу. Уровень компьютерной и информационной грамотности населения, внедрение новых методов обучения с применением современных информационно-компьютерных технологий проходит медленно, не обеспечивая всех потребностей общества.

Наблюдается неравномерное обеспечение возможности доступа населения к компьютерным и телекоммуникационным средствам, а также углубление «информационного неравенства» между отдельными регионами, отраслями экономики и разными слоями населения [3-4].

Среди причин ненадлежащего уровня развития информационных технологий в Украине принадлежит состояние нормативно-правовой базы информационной сферы. Поэтому реформирование образования требует, прежде всего, внесения изменений в нормативно-правовые акты в сфере образования, которые вызывают соответствующие изменения в структуре и деятельности самой сферы образования [5].

Решение проблемы развития информационных технологий в Украине требует сбалансированного общегосударственного системного подхода, базирующегося на согласованности действий всех ветвей власти.

Информатизация системы образования является неотъемлемой составляющей информатизации Украины и поэтому должна осуществляться согласно единым государственным нормативам и с учетом особенностей в сфере образования.

Одним из основных факторов решения проблем в образовании в условиях современного цивилизационного развития является информатизация образования.

В современном мире смена идей, знаний и технологий происходит быстрее, чем смена человеческого поколения. Научить человека на всю жизнь привычному, традиционному образованию уже невозможно. Поэтому следует изменять функции учебного процесса в образовательных учреждениях. Наряду с усвоением базовых знаний необходимо учить студентов самостоятельно овладевать новыми знаниями и информацией, научить учиться, выработать потребность в обучении на протяжении жизни.

В решении указанных проблем информационные технологии имеют решающее значение [6]. Использование современных информационных технологий, учитывая возможности Интернета, создают условия, предоставляя практически неограниченные объемы информации из любых отраслей знаний и возможность доступа к информационным ресурсам. Через сеть Интернет можно использовать материалы специальных учебных курсов по разным дисциплинам, количество которых постоянно увеличиваются. Информационные технологии дают возможность каждому человеку дистанционно учиться в течение всей своей жизни, самостоятельно выбирая желаемую отрасль и траекторию обучения в любое время и в любом месте [7]. Поэтому для своевременного решения проблем соответствия образования современным цивилизационным изменениям развития общества задачей информатизации образования является постоянное совершенствование программных и технических средств с учетом достижений педагогических, психологических и технических наук, направленных на упрощение поиска необходимой информации, ее усвоение и практическое использование.

Также ключевое значение играют информационные технологии в условиях глобализационных процессов [8], способствуя повышению уровня интеграции

информационных, коммуникационных и компьютерных технологий, развития глобальных сетей.

Человек получает бесконечный поток информации со всего мира, вступает в отношения и контакты с гражданами не только своей страны, но и других стран. Поэтому учебный процесс в образовательных заведениях, а также и социальная среда общества в целом, должны быть максимально ориентированы на формирование развитой, самодостаточной личности, способной принимать правильные.

Одним из важных факторов, существенно влияющих на условия получения качественного образования, является возможность пользоваться современными информационными технологиями. Поэтому обеспечить максимально приближенные стартовые возможности для студентов из разных семей в получении образования в современных условиях означает, в частности, обеспечить для всех равные возможности пользоваться информационными технологиями.

В процессе информатизации образования на государственном уровне необходимо определить научно обоснованные требования к средствам информатизации, которые необходимы и достаточны для изучения учебных дисциплин в объемах, предусмотренных государственными стандартами образования.

Следовательно, информатизация образования является важной составляющей образования. Поэтому основными стратегическими целями развития информационного общества в Украине должны быть:

- ускорение разработки и внедрения новейших конкурентоспособных информационно-компьютерных технологий во все сферы общественной жизни;
- обеспечение компьютерной и информационной грамотности населения, прежде всего путем создания системы образования, ориентированной на использование новейших информационно-компьютерных технологий в формировании всесторонне развитой личности;
- создание общегосударственных информационных систем, прежде всего, в сферах здравоохранения, образования, науки, культуры, охраны окружающей среды.

Развитие информационного общества в Украине должно быть направлено на то, чтобы каждому человеку предоставить возможности для получения знаний, умений и навыков с использованием информационно-компьютерных технологий при обучении, воспитании и профессиональной подготовке. Необходимо создать условия для обеспечения компьютерной и информационной грамотности всех слоев населения, систему мотиваций относительно внедрения и использования информационно-компьютерных технологий для формирования широкого спроса на такие технологии во всех сферах жизни общества.

Для успешного решения проблем эффективного использования информационных технологий в образовательных процессах в Украине целесообразно комплексно проводить исследования по вышеописанным направлениям с широким привлечением к выполнению этой работы научных учреждений Украины, высших учебных заведений, производителей средств информационно-компьютерных технологий и программного обеспечения.

Использованная литература

1. Гаркавенко С.С., Моргулец О.Б., Павленко В.Н. Управление качеством образовательной деятельности в аспекте информационно-коммуникационных технологий // Материалы Международной научно-практической конференции «Проблемы интеграции образования, науки и бизнеса в условиях глобализации»: тезисы докладов, г. Киев, 4 октября 2019 г. - Киев: КНУТД, 2019. – с. 11-12
2. Дыха М.В., Рига Д.О. Роль информационных технологий в системе образования под призмой современных реалий // Вестник Хмельницкого национального университета, 2011, №2, Т. 3. с.234-237

3. Об основных принципах развития информационного общества в Украине на 2007-2015 годы [Электронный ресурс]: закон Украины : [принят ВР 9 января 2007 № 537-V]. – Режим доступа: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
4. Ольшанская О.В., Павленко В.Н. Современные векторы развития образовательных процессов в заведениях высшего образования // Материалы III Международной научно-практической конференции «Проблемы интеграции образования, науки и бизнеса в условиях глобализации»: тезисы докладов, г. Киев, 8 октября 2021 года. – Киев: КНУТД, 2021, с. 62-64
5. Поясок Т.Б., Беспарточная О.И. Модернизация системы образования в информационном обществе // Инженерные и образовательные технологии. – 2015. – Вып. 3 (11). – с. 32-36
6. Стратегия развития информационного общества в Украине // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-p>.
7. Тарнавская Т.В. Сущность информационных технологий в образовании // Вестник Черниговского национального педагогического университета. Педагогические науки – 2013. – Вып. 108.1. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2013_1_108_31
8. Global Information Technology Report 2016 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://edclub.com.ua/analytika/rejtingovi-ocinky-ukrayiny-za-indeksommerezhevoyi-gotovnosti-2016>.

UOT 327

Post-Antroposen Çağa Doğru Elektronik Kültür Yozlaşması ve Kürenin yıkılışı

Hale Torun

Doçent, Dr.

İstanbul Aydın Üniversitesi, Türkiye

Giriş

İnsani bilimlerin gündelik yaşam içerisinde kullandığı argümanlar, aslında basit çıkarımlardan oluşur. Görmek- işitmek ve gelişmek üzerine kurulan bu çıkarımlar, sosyal alanda araştırma yapan tüm bilim çalışmalarının yapısını oluşturur. Sosyal bilimlerde toplumların incelenmeleri ve hümaniter çalışmalar, son dönemlerde çok daha önemli alanlar haline gelmektedir. Post-Antroposen çağ yani insanlık sonrası olarak adlandırılan dönem, kimi bilim adamlarına göre insanlığın geldiği noktayı döngüsel olarak sonuçlandırdığı dönemdir. Bu dönemin çok uzak olmayan geleceğinde büyük veri denilen algı bütünü bilgiyi gerçek ve gerçek dışı olarak rahatlıkla kullanabilir. Bu kullanım gelecekte bize neler getirebilir? Bilgi büyük bir güçtür. Büyük bilgiye sahip olan toplumlara sahip olur. Ancak bu bilgiye sahip olan- bilgiyi kurduğu mekanizmaları canlı birer köle durumunda kullanırsa insanlığın sonu ne olur? Muhtemelen: Kaygı, korku, bilgi hırsızlığı ve nihayet yıkım, karamsarlık ve çöküş en çok da kayıp duygusu. Öncelikle insanın düşünce yapısında karamsarlığı ya da kaygılı düşünceyi neler tetiklemektedir ona bakmak gerekmektedir. İnsan düşüncesinin karanlıktan ilham alan tasvir yeteneği, ayırt edici bir özelliktir. Sorun şudur ki bu çağın içinden geçtiği karanlık bilgi kimin ilgisini çekmektedir? Korku ve karamsarlık, belirsiz kaygının üzerinden aşkınlığını koruyan bir şeydir. Karanlık korkusunu biçimsel olarak tanımlamadan daha önce onun varlık olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Karanlığın alegorisi çoğu kez bir tek başlılık, korku, yok oluş ve kaybolmak, anı kaçırmak gibi öz varoluş problemlerini de tanımlar. Karanlık geleceğin ve şimdinin dünyası nasıl kurgulanmaktadır. Huxley'in cesur yeni dünyasında anlattığı gibi yakın gelecek büyük olasılıkla yakın geçmişe benzeyecek mi?.

Geçmişte tasarlanmış ve yaşanmış olaylara bakarak bir gelecek nasıl kurgulanır? Kötü kaderle mi? Yoksa akıl dışı bir gerçeklik alanı ile mi? Çalışmada, insanın büyük korkusu olan

ölümlüğünden kurtulma çabalarının insanın doğayla olan ilişkisini antroposen uygarlıktan post-antrosen uygarlığa geçişte, ne hale getirdiği sorgulanmaktadır. Karanlık eski yunan mitolojisinde aslında Kaos’un çocuğudur. Kaostan dünyaya gelir. Yaratılış mitoslarında şekil ve formların gerçek insanlık tarihi ile bir araya getirilmesi en önemli noktada insanlığın ortak belleğini de yıkayan bir sonsuz akışa sahip olmamızı sağlarayrıca düşünce-altı dünyanın sembolleri güncel konularla örtüşürdüğünde ortaya şöyle bir tanımlama çıkabilir: İnsanın kaygı ve korku duyması, öncelikle doğanın gücünden korkmakla başlamıştır. Korku ve kaygı, insanoğlunun araştırma ve başa çıkmak yeteneğini geliştirip bir güvenli alan yaratmasına neden olmuştur. Modern insanın teknoloji ile yükselişi ise bu güvenli alanı konformizme dönüştürdü. Teknolojinin altın çağı olarak bilinen Antroposen yani *insan çağı* böyle başladı.

Kürede Teknoloji ve İnsan

Antroposen uygarlığa ilk ismini veren bilim insanları için insanın zamanı 1750’lerde sanayi devrimi ile başlar 18. Yüzyılın ikinci yarısında buharla çalışan gemiler sanayi ve hammaddeyi getirirken köleliği de geniş bir alana yaydı. Onu takip eden yüzyılda enerji 19. Yüzyılın en önemli sorunu haline gelmişti. Buharlı gemiler, okyanus ötesine kadar çok sayıda göçmen taşıdılar. Bu göçmenler kültür haritalarını yeniden düzenledi. Tüm bu hareketlenmeler telgrafi, telefonu ile sürat kazanan insanlar için olağan üstü eşiklerdi. Ek olarak elektriğin gelişi ile başlayan bu döngüde enerji payı alan kaynakların beslenmesi gerekmektedir. Son yüzyıllar içerisinde; insanların geçmişte coğrafi keşiflerde olduğu gibi yığınlar halinde değişim geçirmesi söz konusudur. Sanayi devriminden sonra II. Dünya savaşı sonrası ortaya çıkan işçi sınıfının mücadelesi, ekonominin değişimi ve II. Dünya savaşının ardından bir daha geriye dönülemedi. Jeomorfoloji ve laboratuvar araştırmaları enerji, biyo genetik kaynaklar ve uzay araştırmalarıyla beraber 2000’lerde dünya uydu iletişimi ile tanışmıştır. Özellikle televizyon ve ardından bilgisayarlar ve internet iletişim çağının en büyük yardımcısı olarak insanın vazgeçilmez birer unsurları olmuşlardır. Bir sürü nedenden dolayı insan ait son 400 yılda içinde sanayi öbekleri oluşturan bir kentleşme yapısından dolayı dünya küresel bir anlam kazanmıştır. Bu küreselci düşünce ise geç kalmış bir kapitalist mantıktır. İbrahim Aytekin’e göre küreselleşme, evrendeki yaşadınılan sınırların önemini yitirilmesi ve dünya uluslarının birleşmesidir Aytekin için dünyanın küre olma durumundan, küreselleşme olgusuna ulaşılmıştır. (Aytekin: 2013, s. 125) Küreselleşmenin önemli bir boyutu da kültür ve ekonomi arasındaki ilişkidir. Frederic Jameson’a göre burada tek yönlü bir yol değil, sürekli ve karşılıklı bir etkileşim ve geri-besleme süreci söz konusudur (Jameson:2008, s. 18) Küreselleşme her ne kadar sosyal bir yayılım alanı olsa da sonuçta ekonomik bir bağlıdır.

Ekonomi aslında anahtar kelimedir. Dünyanın gidişatını belirleyen en önemli unsur budur. Teknoloji de ekonomiye göre değişim gösterir. Yer ve iklim bilimci araştırmacılar 2010’da Environmental Science & Technology adlı bilim dergisinde yayımladıkları taleplerinde, bu yeni dönemin başlangıcının dünyadaki en büyük altıncı kitlesel yok oluşa da tanıklık edeceğini vurguladılar. Visualising the Anthropocene adlı konferansında yer bilimci Prof. Jan Zalasiewicz İnsanın dönüşülmez bir biçimde dünyayı değiştirdiğini iddia etti.¹¹ Nobel ödüllü Hollandalı atmosferbilimci Paul Crutzen 21 Ekim 2005 – Antroposen’in insan egemenliğindeki çağında Atmosfer Biliminin başladığını duyurdu. Profesör Doktor Paul J. Crutzen stratosferik ve troposferik kimyanın elementlerin ve bileşiklerin biyojeokimyasal dolaşımı üzerindeki etkisini ve iklim değişikliğindeki rolünü araştırdı Ozonla reaksiyonda nitrojen oksitlerin katalitik rolünü açıkladı ve böylece ozonun delinmesine neden olan bir dizi stratosferik fotokimyasal reaksiyonun ilkini açıkladı. Ozon deliğinin görünümünde kloroflorokarbon bileşiklerinin (CFC’ler) önemini keşfettikten sonra, prof. Crutzen, kutupsal stratosferik bulutlardaki katı parçacıkların yüzeyindeki heterojen reaksiyonlar teorisini, ozon tabakasının delinmesinin neden Antarktika'daki kutup yazının başlangıcında en belirgin olduğunu açıklamak için kullandı. Ayrıca, hava kirliliği nedeniyle artan konsantrasyonların meydana geldiği troposferdeki ozon konusunu da ele aldı. Ayrıca bu alanda, Crutzen, reaksiyon mekanizmalarının açıklamaları ve ozon konsantrasyonlarının ölçümleri ile

¹¹ Lovelock Centenary: The Future of Global Systems Thinking 29 – 31 July 2019, University of Exeter

dünya lideri bir bilim insanıdır. Çalışmaları birçok prestijli uluslararası ödüle layık görüldü. Atmosferde ozonun oluşumu ve bozulması konusundaki öncü başarılarından dolayı Mario Molina ve Sherwood Rowland ile birlikte 1995 yılında Nobel Kimya Ödülü'nü aldı.

Antroposen konusuna Mark Williams ile, Avustralya Ulusal Üniversitesi İklim Değişimi Enstitüsü Başkanı Will Steffen de aynı fikirdeydi. Hepsi artık Antroposen çağın başladığını iddia ettiler. Bu dört bilim insanı üzerinde yaşadığımız dünyanın artık yeni bir jeolojik döneme girdiğini savundular ve Antroposen yani Yeni İnsan adını verdiler. Araştırmacılara göre, yalnızca iki yüzyıl içinde insanlar Dünyayın geniş ve misli görülmemiş değişimlere uğradığını milyonlarca yıl süreyle gezegenimizin çehresini değiştirecek yeni bir jeolojik dönem başlamıştı. Ne yazık ki 2020 yılında bunun sonuçları görülmeye başlandı. Eko sistemdeki bozukluk doğanın dengesini bozmaya ve sağlıksız ortamların insanoğlunu etkilemeye başladığı görüldü. Virüs ve iklimsel değişimler bunun en önemli sonuçlarıdır. İşte bundan sonra insan çareyi de tabiata daha az ihtiyaç duyduğu bir alan kurmaya başladı. Özellikle virüs yayılımından sonra küresel hastalık tehditleri ile birlikte ekonomik ve sosyal alanlar yeniden yapılandırılmaya ve düzenlenmeye başlandı. Teknoloji pek çok kereler yaşam tarzımızı değiştirmişti. Şimdi yine ekonomiyi ve toplumu yeniden düzenleyen bir çağa doğru gidilmektedir. Buna da insan sonrası yani Post–Antroposen çağ denmektedir.

İnsansız Teknoloji ve Sistemlerin İşleyişi

Elektronik dünyaya bu kadar bağımlı bir uygarlığın gelişeceğini şüphesiz kimse bilemezdi. Amaç bu keşfin en başında temel ihtiyacın yani aydınlanmanın giderilmesi üzerine olmuştur. Ancak elektronik dünyanın güç ve hareket ettirici özelliği gittikçe ilerleyen bir bağımlılık örgüsüne dönmüş hatta her şeyin ondan ibaret olduğu bir dünyaya gelinmiştir. Elektrik- elektronik etki alanına motorlu araçların yapımı ve teknolojinin tamamı da dahil olduğu için artık onun ulaşmadığı her yer *karanlık* olarak tanımlanabilir. Elektronik dünyanın uzay ve dünya arasındaki yolculukları düzenlemesi ile birlikte teknolojinin çağı içine alması kaçınılmaz olmuştur. Büyük bilgi kavramı onunla gelmiş ve ulusal devletleri birbirine iletişim ağlarıyla bağlamıştır. Mac Luhan'ın küresel köy teorisini alkışlamak yerine sorgulamış olmak daha önemlidir. Çünkü eleştirel bir gözle bakıldığında Mac Luhan'ın küresel köyünün sakinleri arasındaki teknoloji ve kaynak payının eşit olmadığı açıkça görülür. Bu eşitsizliğin giderilmesi için kapitalizmin bulduğu çözümler sivil hareketlenmeler ve sosyal bağlarla yardımlaşma-koruma hareketleridir. Bu koruma hareketleri çevreci, eğitimci ve devletler üstü bir yapıya doğru ulaşmıştır. Ancak bu hareketlenmeler reklam ve iletişim dünyasındaki yansımalarıdır. Gerçekte halklar açtır ve besin zinciri, sağlık zinciri yeterince dağıtılamamaktadır. Güvenlik ve hastalık kaygıları ile toplumlar sıkışık bir halde birbirleriyle pay savaşındadırlar. İnsansız teknolojinin gereği burada önem kazanmıştır. İnsanoğlu tüm bu eksilmeleri teknik bir dairede çözmeye çalışmaya başlamıştır. Bilinen insan türlerinden bu yana geçen yüzlerce bin yılda insanoğlunun geldiği aşama ürkütücü ve saygındır.

Genetik baskının üstesinden gelebilmek için teknolojinin yardımı ile yapay bir evrim gerçekleşmektedir. Biyo- genetik bilimin aynı zamanda iktidarın da ele geçmesini sağlayacağı için politik bir tarafı da vardır. Bilim insanlarının çalışmaları gösteriyor ki esas olan insan DNA sının çeşitliği ve kusursuzluğunu ortaya çıkartmaktır. İnsanın yapısını değiştirmekle uğraşırken onun verimini teknoloji ile artırmaya da trans-hümanizma denmektedir. Bütün bu çıkışlar insanı ve küresel dünyaya olan kaygıyı artırmaktadır. Bir otoritenin ayakta kalması için bağlı bulunduğu tüm dayanaklar bankalar, okullar, belediyeler, askeri sistemler ve gıda üretim merkezleri elektronik dünyanın eline geçmiştir. Başta anlatılan karanlık çağ korkusu da budur .

Sonuç Yerine

Mikrosoftun bize sunduğu yeni dünya formu gelecekteki komşularımız için yeni bir teknoloji değişimi olabilir. Yapılan çalışmalar göstermektedir ki insanın kendisini aştığı yaşama süresine ulaşmak, zekasını standartların üzerine çıkartmak ve sağlık kalitesini düzenlemek çabasında görülür. Ray Crutzwel tarafından ortaya atılan tekillik ilkesi insan ve yapay zekanın bütünleştiği alana denmektedir. Gelecekte bu tekillik sahibi olanlar genetik dünyadaki rastgeleliği ortadan kaldıracaklar. Devletlerin insanlara olan etkileri azaldıkça daha da sert tedbirler almaları kaçınılmaz olabilir. Bu küresel dünyanın sonu mudur? İnsan doğasında ve hatta biyolojik dünyada

gerçekleştirilecek olan bu devrimin geçiş süreci, başta anlattığımız karanlık korkusunu ve ardından vahşileşmiş, donuk toplumu ortaya çıkartabilir mi?

Tüm bu sorulara aradığımız cevaplar geçmişte meydana gelen toplumsal olayların içinden çıkabilir, gelecekte yeni dünyanın insanı gerçek bir biyo-teknik aklın çizgisinde sağlık ve güvenliğini yakın dönemdeki endişeleriyle aşabilir. Ancak yeni dünyaya kimler uyum sağlayacak bunu henüz kestiremiyoruz.

Referanslar

1. İbrahim Aytekin (2013) “Küreselleşme ve Ekonomik Küreselleşme” BEU. SBE. Dergisi. Cilt: 1 Sayı:2 124- 134.
2. Frederic Jameson (2008). Postmodernizm ya da Geç Kapitalizmin Kültürel Mantığı. (Çevirenler: Nuri Plümer, Abdülkadir Gölcü). Ankara: Nirengi Kitap.
3. Lovelock Centenary: The Future of Global Systems Thinking 29–31 July 2019, University of Exeter

UOT 372.851

Tənliklər və bərabərsizliklərin öyrədilməsində fəndaxili əlaqələrdən istifadə

Rasim Yusif oğlu Şükürov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rasimshukurov53@gmail.com

Tənliklər və bərabərsizliklər anlayışının “İbtidai sinif müəllimliyi” ixtisası üzrə riyaziyyat kursunda rolu və praktik əhəmiyyəti çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. “İbtidai sinif müəllimliyi” ixtisası üzrə təhsil alan hər bir tələbə bilməlidir ki, onun ali məktəbdə öyrəndiyi riyaziyyat ibtidai siniflərdə tədris edəcəyi riyaziyyatın elmi-nəzəri əsasını təşkil edir. Ona görə də, ali məktəbdə tədris olunan hər bir fənnin, xüsusi ilə riyaziyyat fənninin tədrisinin fəndaxili rekursiv əlaqələr əsasında qurulması olduqca vacibdir. Bu baxımdan “Tənliklər və bərabərsizliklərin öyrədilməsində fəndaxili əlaqələrdən istifadə” adlı təqdim olunan məqalə aktualdır.

Riyaziyyat fənnini öyrənərkən biz dilimizin sözlərindən və cümlələrindən istifadə etməklə yanaşı, “riyazi sözlər” və “riyazi cümlələrdən” də istifadə edirik. Riyazi sözlər riyaziyyata məxsus olan xüsusi işarələrdən (simvollarından), riyazi cümlələr isə riyazi sözlərdən müəyyən qanunauyğunluqla düzəlir. Məsələn, $5a+9$, $3a-1$ “riyazi söz”lərə, $2x+3=5$, $2x+7>5x$ isə “riyazi cümlə”lərə misal ola bilər [1].

Riyaziyyatda riyazi sözü ifadə (riyazi ifadə) adlandırmaq qəbul edilmişdir. Məsələn, $2+7$, $20:4$, $6\cdot3-5$, $(12+3)\cdot2-23$ kimi sözləri ifadə adlandırırlar. Göründüyü kimi, onlar əməl işarələri və mötərizələrin köməyi ilə yalnız ədədlərdən düzəldiyindən ədədi ifadə hesab olunur. Beləliklə, hesab əməlləri işarələri və mötərizələrin köməyi ilə yalnız ədədlərdən düzələn riyazi söz ədədi ifadə adlanır. Yalnız iki ədəddən bir əməl işarəsinin köməyi ilə düzələn ifadələrə ən sadə ədədi ifadələr deyilir. Bu mənada ayrıca bir ədəd də ən sadə ədədi ifadə hesab olunur. İkidən çox sayda ədəddən iki və daha artıq əməl işarələrinin köməyi ilə düzəlmiş ifadələrə mürəkkəb ədədi ifadələr deyilir.

Mürəkkəb ədədi ifadənin, ona daxil olan əməlləri ardıcıl icra etməklə ən sadə ədədi ifadəyə gətirilməsi ədədi ifadənin sadələşdirilməsi adlanır. Deməli, hər bir ədədi ifadənin qiymətinin tapılması bu ifadənin əvvəlcə sadələşdirilməsi mərhələsindən ibarət olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, ədədi ifadənin qiymətini o zaman axtarmaq lazımdır ki, bu ifadənin mənası olsun.

Bildiyimiz kimi, ixtiyari ədədi bərabərlik mülahizədir. Çünki hər bir ədədi bərabərlik ya doğru, ya da yalan ola bilər. $A=B$ bərabərliyi yalnız və yalnız onda doğru mülahizə olur ki, həm

A , həm də B ifadəsinin ədədi qiyməti var və bu qiymətlər üst-üstə düşür. Həmçinin mənası olmayan hər bir ədədi bərabərlik yalan mülahizədir.

Ədədi bərabərliklərin doğruluq qiymətlərini təyin etmək (doğru və ya yalan olduğunu isbat etmək) üçün onun üzərində müəyyən riyazi çevirmələr icra etmək tələb olunur. Bu zaman ədədi bərabərliyin xassələrindən istifadə edilir.

Bərabərlikdə olduğu kimi, hər bir ədədi bərabərsizlik ya doğrudur, ya da yalandır, yəni ədədi bərabərsizlik də mülahizədir. Doğru ədədi bərabərsizliklərin doğruluq qiymətlərini təyin etmək üçün onun sağ və sol tərəfindəki ədədi ifadələr üzərində riyazi çevirmələr icra etmək tələb olunur. Bu zaman ədədi bərabərsizliyin xassələrindən istifadə olunur.

Fəndaxili əlqəni təmin etmək məqsədilə dəyişəndən asılı ifadənin də tərifini eyni ilə ədədi ifadənin tərifini kimi şərh edilir. Lakin bu halda ifadəyə ədədlərlə yanaşı, hərflər də (dəyişənlər də) daxil olur. İfadədə dəyişəni ixtiyari hərflə işarə etmək olar..

Qeyd edək ki, $A(x)$ və $B(x,y)$ kimi işarə edilmiş dəyişəni olan ifadəni predikatla qarışdırmaq olmaz. Çünki dəyişənin yerinə konkret ədəd yazdıqda mülahizə yox, ədəd alınır. Ədəd haqqında isə “doğrudur” və ya “yalandır” hökmləri işlədilmir.

Riyaziyyatın ibtidai kursunda tənlik haqqında ilkin anlayışlar $a+x=b$, $a-x=b$, $x-a=c$, $x \cdot a=d$, $x:a=n$, $a:x=m$ şəklində bərabərliklərdən məchul x komponentinin tapılması prosesində formalaşmağa başlayır. Burada a , b , c , d , n , m mənfi olmayan tam ədədlərdir. Bu bərabərliklər ən sadə birməchullu tənliklərə tipik nümunələridir. Belə tənliklərin həlli gedişində ibtidai sinif şagirdlərində tənliyin “hərflə işarə edilmiş məchulu olan bərabərlik olması” təsəvvürü tədricən formalaşır [1].

Tənlikləri həll edərkən zəruri çevirmələr icra edilməlidir. Həll prosesində icra edilən hər bir çevirmədən sonra yeni tənlik alınır. Lakin bu tənliklərin hamısını x -in eyni qiyməti doğru bərabərliyə çevirir. Verilmiş tənliyin üzərində icra edilmiş çevirmələrin nəyə əsaslandığını və nəticədə alınan tənliklərin hamısının köklərinin nə zaman eyni olacağını hökm etməyin mümkün olduğuna tələbələrini diqqətini cəlb etmək lazımdır.

Bir qayda olaraq, həll prosesində fərz edilir ki, x ədədi tənliyin həllərindən biridir. Onda belə x verilmiş tənliyi doğru bərabərliyə çevirir. Doğru bərabərliyin isə hər iki tərəfinə eyni bir ədədi əlavə etdikdə və ya çıxdıqda bərabərlik pozulmur. Belə yanaşma zamanı aşkardır ki, x -ə ədəd kimi baxılır. Lakin həlli olmayan tənliklərdə belə çevirmə nəticəsində yalan mülahizə alınır. Odur ki, tənliyin həlli gedişini “fərz edək ki, x tənliyin köküdür” mühakiməsi ilə başlamaq məsləhət deyil. Bundan əlavə, tənliyin həllinə göstərilən yanaşma kənar köklərin meydana gəlməsi ilə nəticələnə bilər. Kənar köklər dedikdə, çevirmələrin gedişində alınan tənlikləri ödəyən, lakin verilmiş tənliyi ödəməyən köklər başa düşülür. Tənliyin göstərilən yanaşma üsulu ilə həlli nəticəsində alınan kökləri tənlikdə məchulun yerinə yazmaqla yoxlamaq zəruridir. Belə yoxlama işi isə həmişə asan deyil. Bu çətinliklə rastlaşmamaq üçün kənar köklərin meydana gəlməsinin qarşısını almaq məqsədlə iki tənliyin eynigüclüyü anlayışından istifadə etmək daha çox səmərəlidir.

İki tənlik onda və yalnız onda eynigüclü adlanır ki, birinci tənlik ikincinin nəticəsi olduqda, ikinci də birincinin nəticəsi olsun.

Ümumiyyətlə, tənliyin həlli gedişində verilmiş tənliyi onunla eynigüclü tənliklə deyil, onun nəticəsi ilə əvəz etdikdə kənar köklər alınma bilər. Ona görə də yoxlama üsulu ilə bu kökləri müəyyən edib atmaq lazımdır.

Riyaziyyatın ibtidai kursunda tənlik həllinin nəzəri əsasında komponentlərlə əməl nəticələri arasındakı asılılıqlar durur.

“İbtidai sinif müəllimliyi” ixtisası hazırlığının riyaziyyat kursunun programına daxil olan anlayışlardan biri də dəyişəni olan bərabərsizliklərdir.

x dəyişəninə X çoxluğundan olan və verilmiş bərabərsizliyi doğru mülahizəyə çevirən qiymətlər çoxluğuna bərabərsizliyin həllər çoxluğu (biryerli predikatın doğruluq çoxluğu) deyilir. Bərabərsizliyi həll etmək, onun həllər çoxluğunu tapmaq deməkdir.

Birdəyişənli bərabərsizliyin həllər çoxluğu boş çoxluq da ola bilər. Bu halda deyirlər ki, verilmiş bərabərsizliyin həlli yoxdur. Bərabərsizliyin həllər çoxluğu bütün R həqiqi ədədlər çoxluğu

ola bilər və ya R çoxluğunun sonlu, ya da sonsuz altçoxluqları ola bilər. Bu altçoxluqları ədədi aralıqlar da adlandırırlar.

“İbtidai sinif müəllimliyi” ixtisası hazırlığının ruyaziyyat kursunda, əsasən, birdəyişəndən asılı xətti (birdərəcəli) bərabərsizliklərə baxılır. Birməchullu xətti tənliklərdə olduğu kimi, belə bərabərsizliklərin həllinin əsasında eynigüclülük anlayışı və eynigüclülük haqqında əsas teoremlər durur.

Tənliklər və bərabərsizliklərin tədrisində fəndaxili əlaqələrdən istifadə yollarını elmi-metodik cəhətdən araşdıraraq, aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

- fəndaxili rekursiv əlaqələr ali məktəb – orta məktəb təhsil mərhələləri üçün mücərrəd riyazi anlayışlarla məktəb kursunun ənənəvi praktiki çalışmaları arasında genetik əlaqələrin aşkar edilməsindən ötrü daha çox səciyyəvidir;

- ali məktəbdə tədris olunan hər bir fənnin, xüsusi ilə riyaziyyatın tədrisinin fəndaxili rekursiv əlaqələr əsasında qurulması təlimin səmərəliliyini artırır;

- tənliklər və bərabərsizliklərin fəndaxili əlaqələr əsasında tədris edilməsi gələcək ibtidai sinif müəllimlərinin elmi dünya görüşünün formalaşmasına imkan yaradır;

- tənliklər və bərabərsizliklərin fəndaxili əlaqələr əsasında tədrisi tələbələrin idrak fəaliyyətinin və yaradıcılıq qabiliyyətinin yüksəlməsini təmin edir;

- tənliklər və bərabərsizliklərin fəndaxili əlaqələr əsasında tədrisi zamanı həmin anlayışların yuxarı siniflərdə daxil edilməsinin propedevtikası təmin edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. S.A.Feyziyev, R.Y.Şükürov. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları (dərslük). Bakı, 2010, 567 s.

2. B.S.Cəbrayılov. Riyaziyyatın ibtidai kursunun nəzəri əsasları (dərs vəsaiti). Bakı, 2011, 368 s.

3. S.A.Feyziyev. İnkişafetdirici təlim sistemində anlayışlararası varislik və anlayışlararası rekursiv əlaqələr riyaziyyat təlimində metodik problem kimi // AMİ-nin xəbərləri. Elmi-metodik jurnal. 2015, №2

4. В.А.Далингер. Методика реализации внутрипредметных связей при обучении математике. М.: Просвещение, 1991, 80 с.

UOT 371

Distant təhsil sistemlərinin yaradılmasında ASP səhifələrinin üstünlükləri

Zirəddin Əmirəhməd oğlu Qasimov¹, Səma Qədir qızı Muradova²

¹texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

qasimov-63@mail.ru

²dissertant

semamuradova99@gmail.com

^{1,2}Azərbaycan Texniki Universiteti

Son zamanlarda informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının imkanları yetərinə çoxdur və bu imkanlar bütün təhsil sistemində də öz təsirini göstərir. Distant təhsil tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, aparat-proqram vasitələr əsasında təşkil olunma formasıdır. Pedaqoji prosədə distant təhsildə hər iki tərəf həm öyrədən, həm də öyrədən arasında əlaqəni telekommunikasiya və kompüter şəbəkələri vasitəsi ilə operativ, müntəzəm dialoq, əks-əlaqə əsasında, uzaq məsafədən yəni distant-online həyata keçirilir. Son dövrlərdə dünyada çoxlu distant təhsil sistemləri vardır ki, onlardan ən çox istifadə olunan distant təhsil sistemləri aşağıdakılardır:

• Openmeetings; • Web-CT; • Adobe Connect; • E-Nocta; • Moodle; • BlackBoard və s. Distant təhsil sistemləri veb səhifələr toplusudur hansı ki, onların yaradılmasında müxtəlif proqramlaşdırma dillərindən (server və klient) istifadə olunur.

Web proqramlaşdırmanın iki növü vardır:

- Server tərəfdə proqramlaşdırma;
- Klient tərəfdə proqramlaşdırma.

Server tərəfdə proqramlaşdırma dilləri bunlardır: PHP, PERL, JAVA, C++, ASP və digər alqoritmik dillərdən istifadə olunur. Klient tərəfdəki dillər isə JavaScript, VbScript, JScript və s. bu kimi alqoritmik dillərdən istifadə olunur. Klient tərəfdə işləyən alqoritmik dillər dinamik Web səhifələr yaratmağa icazə verir, bu zaman səhifənin bütünlüklə yüklənməsi serverlərdən tələb olunmur. Burada yalnız Web səhifənin müəyyən elementləri tələbdən asılı olaraq dinamik formada dəyişdirilə bilər. Server tərəfdə işləyən alqoritmik dillər – skriptlər, əsasən, müəyyən alqoritmlər əsasında html səhifəni formalaşdırıb, server vasitəsilə klientə ötürür. Klient (yəni biz, daha doğrusu, kompüterimizdəki Web baxıçı) bu məlumatları kompüterin monitoruna çıxarır. Bu məlumatın mətninə (yəni İdarəetmə Kodlarına – teqlərə) baxsaq orda yalnız HTML teqlərinə (İdarəetmə Kodlarına) və JavaScript alqoritmik dilinin kodlarına rast gələ bilərik. Server skriptlərinin kodu HTML səhifədə görünür, yalnız bu skriptlərin işlərinin nəticəsini HTML teqləri şəklində bizə çatdırılır. Böyük həcmli, çox funksiyalı Web layihələri Server Skriptləri olmadan həll etmək mümkün deyil. Xüsusilə, Verilənlər Bazaları (database) ilə iş bunlarsız mümkün deyil.

Distant təhsil sistemlərinin yaradılmasında yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi bir sıra dillərdən istifadə olunur. Veb və tətbiqlərin inkişafı dünyasında tərtibatçıların seçə biləcəyi çoxlu çərçivələr və dillər var. Distant təhsil sisteminin verilənlər bazasının yaradılmasında ASP səhifələrindən istifadə olduqca əlverişlidir.

ASP – aktiv server səhifələri deməkdir. ASP – Microsoft şirkəti tərəfindən yaradılıb. 2000-ci illərin əvvəllərində işə salınmışdır. ASP Windowsda işləyən açıq mənbəli, server tərəfli veb proqram çərçivəsidir. ASP dinamik və interaktiv veb səhifələrini yaratmağa imkan verən xüsusi bir texnologiyadır. ASP, istifadəçinin istifadə etdiyi brauzer növündən təsirlənməyən dinamik veb səhifələri yaratmaq üçün server tərəfdə skriptdən (skript koddan) istifadə edir. ASP səhifələrinin uzantısı *.asp* formasındadır. ASP HTML, CSS, JavaScript-dən istifadə edərək veb saytlar və veb proqramlar yaratmaq üçün pulsuz veb çərçivədir. ASPlər Microsoftun CGI skriptlərinə və Javaserer səhifələrinə (JSPS) alternatividir ki, bu da veb səhifələrin verilənlər bazası və digər proqramlarla qarşılıqlı əlaqədə olmasına imkan verir.

ASP-nin üstünlükləri – yüksək sürət, aşağı qiymət, geniş dil dəstəyi və s.-dir.

Burada kod yazılır, kompilyasiyadan (araşdırma və təhlil aparmadan birbaşa köçürmə) sonra kod ASP platforması tərəfindən çox tez icra oluna bilər. Tərtib edilən skript kod şərh edilən kod kimi işləyə bilər. Şərh edilən dillərə PHP, JavaScript və Ruby aiddir. ASP – Microsoft SQL server, MySQL, MarvaDB, Postgres, MongoDB və CouchDB daxil olmaqla bir çox məşhur verilənlər bazasında istifadə edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Абдуллаев С.Г. (2007). Оценка эффективности системы дистанционного обучения. Телекоммуникации и информатизация образования. №3. с. 85
2. Aslantaş T. (2014). «Uzaktan Eğitim, Uzaktan Eğitim Teknolojileri ve Türkiye’de Bir Uygulama». <http://www.tankutaslantas.com/wp-content/uploads/2014/04/Uzaktan-E%C4%9Fitim-Uzaktan-E%C4%9Fitim-Teknolojileri-ve-T%C3%BCrkiyede-bir-Uygulama.pdf>
3. Андреев А.А. (2003). Введение в Интернет-образование: учеб. пособие. М.: Логос, 76 с.
4. Васильев В. (2004). Дистанционное обучение: деятельностный подход. Дистанционное и виртуальное обучение. №2. с. 6-7
5. Самари Ш.М. (2009). Пути применения дистанционного обучения в системе образования. Аспирант и соискатель. №5. с. 84-88
6. Əhmədov H. (2013). Azərbaycanca distant təhsilin perspektivləri. Respublika, 26 dekabr, s. 6
7. İşman A. (2011). Uzaktan Eğitim. Ankara: Pegem Yayıncılık.

8. Kaya Z. (2004). Uzaktan Eğitim. Ankara: Pegem Yayıncılık.
9. Ольнев А.С. (2011). Использование новых технологий в дистанционном обучении. Актуальные проблемы современной науки. №1. с. 96
10. <https://www.guru99.com/what-is-asp-dot-net.html>

UOT 94(479.24); 339.9; 339.9.061(100)

Bakı–Tbilisi–Ceyhan ixrac neft kəmərinin tikintisi tarixindən

Namiq Əlişah oğlu Kərimov¹, Aytən Firdovsi qızı Məhərrəmovə²

¹tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

namiq-kerimov-80@mail.ru

²tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ayten.meherremova.84@mail.ru

^{1,2}Azərbaycan Dillər Universiteti

Karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin bölgələr dünyanın super dövlətlərinin hər zaman marağını çəkmişdir. Tək ona görə yox ki, həmin bölgələr zəngin enerji mənbələrinə malikdir, həm də ona görə ki, həmin duru və mavi yanacağın hansı ərazidən, hansı marşrutla ötürüləcəyi regionun geo-iqtisadi və geo-siyasi vəziyyətinə xeyli təsir etmiş olacaqdır. Bu baxımdan Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri də həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır. Maliyyələşmə məsələlərinə böyük ölçüdə aydınlıq gətirildikdən sonra 18 sentyabr 2002-ci il tarixində Səngəçal terminalında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Eduard Şvarnadze və Türkiyə Prezidenti Əhməd Nejdət Sezərin iştirakı ilə BTC-nin Azərbaycan hissəsinin rəsmi təməlqoyma mərasimi keçirildi. Bakı–Tbilisi–Ceyhan kəmərinin ümumi uzunluğu 1768 kilometrdir ki, bunun da 443 km-i Azərbaycan, 249 km-i Gürcüstan, 1076 km-i isə Türkiyə ərazisindən keçir [1, s.348]. Kəmərin tikintisi zamanı mümkün qədər şəxsi torpaq sahələrinə girilməməsi nəzərdə tutulsa da bunam olaraq nail olmaq praktik olaraq mümkünsüz idi. Tikinti işləri əvvəlcə boru kəmərinin keçdiyi ərazilərdə müəyyən təmizləmə işlərinin görülməsi ilə inşaat üçün münasib vəziyyətə gətirilməsi ilə başladı və xətt boyunca 20-30 metrlik dəhliz hazırlandı. İnşaat işləri həyata keçirilərkən BTC ilə yanaşı digər alternativ xətlərin də paralel keçməsi nəzərə alınmışdır. Belə ki, Azərbaycan təbii qazını Türkiyəyə nəqlini nəzərdə tutan Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz kəməri də bu ərazidən (dəhlizdən) keçir. Əgər bu nəzərə alınmasaydı Şahdəniz layihəsi həyata keçirilərkən əlavə torpaq sahəsinin alınması inşaat sahəsinə çeviriləcəkdir. Təxmini hesablamağa görə, hazırkı vəziyyətdən 35 % çox torpaq sahəsi ayrılmalı idi [5, s.130]. Kəmərin tikintisi üçün lazım olan torpaq sahələrinin alınması zamanı boru xəttinin keçdiyi ölkələrin (Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə) qüvvədə olan hüquqi aktlarına əsaslanmışdır. Eyni zamanda tranzit ölkələrlə bağlanmış sazişlərə də əməl olunmuşdur. Kompensasiyaların ödənilməsi 2 formada həyata keçirilmişdir:

1. Torpaqdan müvəqqəti (tikinti gedişində) istifadə müqabilində – tikinti işləri bitdikdən sonra ərazi əvvəlki vəziyyətinə gətirilib sahibinə təhvil verilir.

2. Yerüstü qurğular və daimi giriş-çıkış üçün nəzərdə tutulmuşdur və 40 il müddətinə alınmışdır.

BTC layihəsinin tikintisində dünyanın 12 ölkəsini təmsil edən 11 şirkət iştirak edib. Layihənin ən böyük səhmdarı və operatoru BP şirkəti (30,1 %), ən kiçik səhmdarı isə Səudiyyə Ərəbistanı ilə Kanadanın Delta-Hess Alyansıdır (2,36 %). Kəmərin Azərbaycan hissəsinin tikilməsi üçün ilk borular Gürcüstanın Qara dəniz sahilindəki Poti limanından Bakıya 2003-cü il yanvarın 22-də saat 16:00-da gətirilmişdir. 240 borudan ibarət ilk yük Almaniyanın “KUHNE and NAQLE” şirkətinin nümayəndələri tərəfindən Potidən dəmir yolu vasitəsilə daşınıb. Potiyə isə borular Böyük Britaniyanın yükdaşıma ilə məşğul olan “Bortlinq” şirkətinə məxsus “Kaledoniya” gəmisi ilə çatdırılmışdır [2, s.101-102].

Kəmər tikintisində istifadə olunan 11,6-12 m uzunluğundakı borular Yaponiyadan gətirilmişdir. Kəmər inşasında istifadə olunan boruların divarının qalınlığı 8,74 mm-dən 23,80 mm-ə qədərdir. Hər bir borunun qiyməti ilkin olaraq, 4 min ABŞ dolları dəyərində müəyyənləşdirilsə də tikintinin gedişində qiymət artımına yol verilmişdir. Ümumilikdə, sözügedən kəmər tikintisi üçün 120 min borudan istifadə olunmuşdur ki, bunun da 39 mini Azərbaycandan keçən hissəsində istifadə olunub. Kəmər diametri 42 düymdür, bu ölçü Gürcüstanda və Türkiyə hissəsinin əvvəlində 46 düymə qədər artır. Türkiyədə kəmər əksər hissəsinin diametri 42 düymdür və Ceyhan yaxınlığında 36 düymə qədər daralır. Müxtəlif diametrlilik borulardan istifadə olunmasında əsas məqsəd kəmər keçdiyi dağlıq ərazilərdə yarana biləcək təzyiqli fərqi aradan qaldırmaq üçündür. Düzənlik ərazilərdə böyük radiuslu borulardan istifadə olunmuşdur. Boru xəttində xam neftin axım sürətini təmin etmək üçün 8 nasos stansiyası quraşdırılmışdır ki, bunların da ikisi Azərbaycanda, ikisi Gürcüstanda, dördü Türkiyə ərazisində yerləşir [6]. Nasos stansiyalarının quraşdırılmasında təzyiqli, ötürmə potensialı, coğrafi əraziyə uyğunluq və texnoloji xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır.

BTC Rusiyadan Avropaya uzanan və dünyanın ən uzun neft boru kəməri olan Drujba (Dostluq) kəmərinə sonrakı ikinci uzun kəmər hesab olunur.

Kəmər tikintisinə 110 milyon adam-iş saati sərf olunmuşdur [7]. Kəmər dəhliz boyunca 1500-dən çox çay və 13 seysmik lay xətti ilə kəşif edilir. Kəmər keçdiyi ən hündür sahə Türkiyə ərazisində dəniz səviyyəsindən 2800 metr hündürlüyündədir. Boru kəməri bütün marşrut boyunca torpağa basdırılıb, 500 yaşayış məntəqəsinin ərazisindən keçib və tikinti zamanı heç bir ev başqa yerə köçürülməyib.

Borular Malayziyada örtüklənmişdir. Səngəçal yaxınlığındakı Umbakı bazasında saxlanılan borular tikinti işləri başlananda inşaat meydançalarına gətirilmişdir. Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərində Azərbaycan hissəsini Yunanıstanın “SSİS”, Gürcüstan hissəsini ABŞ-ın “Petrofak” və Fransanın “Kapaq” alyansı, Türkiyə tərəfini isə “BOTAŞ” şirkəti inşaa etməli idi. Kəmər Türkiyə seqmentinin ana podratçısı olaraq müəyyənləşdirilmiş BOTAŞ layihənin mərhələləri olan “Təməl Mühəndislik” işini 6 ay, “Detal Mühəndislik” mərhələsini 12 ay, “Ərazi və İnşaat” işini 32 ay içərisində bitirməklə öhdəçiliyini yerinə yetirmişdir [7]. Ceyhan terminalında yükləmə işlərini fasiləsiz yerinə yetirmək üçün 130000 kub metr (1 milyon ton neft) tutumu olan 7 ədəd neft toplama çənləri inşa olunmuşdur. Çənlərə yığılan nefti tankerlərə yükləmək üçün 1900 metr uzunluğunda platforma inşa edilmişdir. Ceyhan limanı 120 milyon ton yükləmə potensialına malikdir və Türkiyənin ən əhəmiyyətli limanlarından biridir [4, s.72-73].

BTC-nin Azərbaycan seqmentinin çəkilişinin podratçısı olan SCİC (Yunanıstan) mühəndis, texniki inşaat işləri üzrə ixtisaslaşmış və Yaxın Şərqdə bu sahənin ən böyük şirkətlərindən hesab olunur. Bu şirkətin fəaliyyəti 20-dən çox ölkəni əhatə edir ki, onlardan biri də Azərbaycandır.

Layihənin reallaşmasına mane olmaq üçün bütün mümkün vasitələrdən o cümlədən qeyri hökumət təşkilatlarının hazırladığı və reallığı əks etdirməyən hesabatlarından təzyiqli kimi istifadə olunurdu. Halbuki, sənədlərlə tanış olduqda fərqli gerçəkliklər üzə çıxır. Boru kəməri marşrutunun hər iki tərəfində iki kilometr dəhliz boyunca 450 icma (təqribən 750 min adam) qeydə alınmışdır. Təqribən 100 min torpaq sahibi birbaşa təsirə məruz qalmışdır. 2003-cü ilin sonuna qədər torpaq sahiblərinə 133 milyon ABŞ dolları məbləğində vəsait ödənilmişdir ki, bu məbləğə vergilər, hökumət ödənişləri və hüquqi xərclər daxil deyildir. Torpaqayırma üzrə 22 min saziş imzalanmışdır. Boru kəməri boyunca İctimai Sərmayə Proqramı üzrə 25 milyon dollar vəsait xərclənmiş, bundan 115-i Azərbaycanda olmaqla, 500 icma faydalanmışdır. Ətraf mühit və mədəni irs baxımından həssas olan ərazilərdən yan keçmək üçün marşrutda 100 dəyişiklik edilmişdir. Aşağıda göstərilən həssas ərazilərlə kəşifmələrdə xüsusi ehtiyat tədbirləri və əlavə işlər görülmüşdür: Borjomi Milli Parkının (Gürcüstan) yardımçı zonası, Ərzurum ovalığı (Türkiyə) Posof (Türkiyə), Ktsia-Tabatskuri qoruğu (Gürcüstan), Qobustan mədəniyyət qoruğu (Azərbaycan). Ətraf Mühit Üzrə Sərmayə Proqramı, o cümlədən dəniz tısbağaları, qara tetra quşları, dağ ayıları, dəniz suitilərinin qorunması layihələri üçün 9 milyon dollar vəsait xərclənib. Bundan əlavə arxeoloji müşahidələr üçün 5 milyon dollar vəsait sərf edilmişdir. BTC-nin istismar müddəti 40 il üçün müəyyənləşib. Kəmər gündəlik

ötürçülük qabiliyyəti 1 milyon baralə, başqa sözlə ildə 50 milyon tona bərabərdir. Kəmərin tam gücü ilə işləməsi üçün gündəlik 10 milyon barel neft tələb olunur [4, s.71; 9, s.198]. BTC-nin reallaşmasına mane olmaq üçün Ermənistan hökuməti bütün vasitələrdən, lobbi və diaspora təşkilatlarının həmçinin ermənipərəst qeyri-hökumət təşkilatlarının fəaliyyətindən yararlanmağa çalışırdı. Onlar gah neftin dünya bazarında qiymətinin aşağı olduğu bir vaxtda belə bahalı layihənin reallaşdırılmasını kommersiya baxımından uğurlu olmadığına əsas şirkətləri inandırmağa çalışır, digər tərəfdən isə ekoloji problemləri qaldıraraq layihənin baş tutmamasına çalışır, ən pis halda isə marşrutun istiqamətində dəyişiklik etməklə özlərinə sərf edən ərazidən keçməsinə nail olmaq istəyirdilər. Belə ki, ermənipərəst qeyr-hökumət təşkilatları kəmərin Gürcüstan ərazisindən keçən Barjomi dərəsinin çirklənməsi təhlükəsinin olduğunu qabartmaqla əslində boru xəttinin Axalkalaki-Samsxe-Cavaxetiya rayonundan keçməsinə nail olmaq istəyirdi [11]. Bilindiyi kimi Gürcüstanın bu regionunda ermənilər kompakt halda yaşayır və bununla onlar əsas ixrac kəmərinin bu hissəsini faktiki olaraq öz nəzarətlərinə keçirməyə cəhd göstərirdi. Ermənistan hökumətinin dəstəyi ilə 60-a yaxın ermənipərəst qeyri-hökumət təşkilatı və ekologiya məsələləri ilə məşğul olan qurumlar “Bakı-Ceyhan kompaniyası” adı altında bir araya gələrək əks-təbliğat işlərini gücləndirmişlər [11]. Bu kompaniya 12 ölkədə özünün “Korner Haus”, “Kürd İnsan Hüquqları Layihəsi” və “Dünyanın dostları” adı altında qruplarını yaradaraq koordinasiya olunmuş şəkildə anti BTC fəaliyyətlərini davam etdirirdilər.

25 may 2005-ci ildə Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev, Gürcüstan Prezidenti M.Saakaşvili və Türkiyə Prezidenti Ə.N.Sezerin iştirakı ilə BTC neft kəmərinin Azərbaycan hissəsinin açılış mərasimi keçirildi. Eyni zamanda tədbir çərçivəsində sözügedən dövlət başçıları arasında çox mühüm geoiqtisadi və geosiyasi əhəmiyyəti olan Bakı-Tibilisi-Qars dəmir yolunun çəkilməsi haqqında birgə bəyannamə imzaladılar [7]. Bundan əlavə Şərqi-Qərbi enerji nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi haqqında Azərbaycanın xarici işlər naziri E.Məmmədyarov, Gürcüstanın xarici işlər naziri S. Zurabişvili, Qazaxıstanın xarici işlər naziri Q.Tokayev, Türkiyənin energetika və təbii sərvətlər naziri H.Gülər və ABŞ-ın energetika naziri S.Bondman arasında Bakı bəyannaməsi imzalandı [12, s.86]. Neft kəmərin Gürcüstan hissəsinə 2005-ci il avqustun 10-da, Türkiyə hissəsinə 2005-ci il noyabrın 18-də daxil olmuş, Ceyhan terminalına 2006-cı il mayın 28-də çatmışdır. 28 may 2006-cı ildə Ceyhan limanına yetişən Azərbaycan nefti buradan "Britiş Hosorn" adlı tankerə yüklənərək 4 iyun 2006-cı il, Bakı vaxtı ilə saat 14:15-də yola salınmışdır [7].

Nəticə

Gərgin diplomatik mübarizə nəticəsində tkintisinə başlanan Bakı-Tibilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəmərinin tikintisində dövrünün ən yeni texnologiyası tətbiq edilmişdir. Türkiyə BTC-nin fəaliyyətə başladığı ilk illərdə tranzit tariflərindən hər il təxminən 200 milyon dollar əldə edirdi və bu məbləğin 17 ildən 40 ilədək 290 milyona qədər artmaq ehtimalı vardır [10, s.112]. Türkiyə həmçinin ölkənin zəif inkişaf etmiş Şərqi Anadoluda iqtisadi fəaliyyətin müəyyən qədər canlanmasına nail ola bilmişdir. Həmçinin 1991-ci ildə Körfəz müharibəsi ilə əlaqədar Kərkük-Ceyhan neft kəmərinin fəaliyyətinin dayandırılması, sonradan müəyyən qədər işləməsinə icazə verilsə belə Ceyhan limanını aparıcı neft terminalına çevrilə bilməmişdir. BTC-nin fəaliyyətə başlaması ilə Ceyhan limanı Aralıq dənizi hövzəsində mühüm neft terminalına çevrilməklə özünün dirçəliş dövrünə qədəm qoydu. Kəmərin tikilib istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında münasibətlər yeni bir dönəmə qoydu ki, bu da növbəti layihələrin – BTƏ qaz kəməri, BTQ dəmir yolu, Cənub Qaz Dəhlizi kimi yeni projələrin ön ayağı hesab edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Алиев. И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 710 с.
2. Atakişiyev M. C. Azərbaycanın yeni neft siyasəti və iqtisadi yüksəlişi. Bakı: Azərbaycan, 2004, 264 s.
3. Azərbaycanın neft və qaz kəmərləri sistemi. Azərbaycanın Neft Sənayesi üzrə İnformasiya və Resurs Mərkəzi (Tərtibatçı müəlliflər: Muradov A., Hüseynov M., Məmmədli İ., Xalidbəyli E., Əbusəttar Ş.). Bakı, 2006, 83 s.

4. Baloğlu M.H. Bakı–Tbilisi–Ceyhan boru kəmərinin Türkiyənin sosial-iqtisadi inkişafına təsiri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2016, 144 s.
5. Əliyev M.Ə. Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasının strateji problemləri. İqtisad elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2003, 153 s.
6. Heydər Əliyev adına Bakı–Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri. Faktlar və Rəqəmlər Texniki göstəricilər. Bakı, 2006, 174 s.
7. Heydər Əliyev adına Bakı–Ceyhan əsas ixrac neft boru kəməri. Faktlar və Rəqəmlər. “Xalq qəzeti”, AzərTac, 16 iyul 2006-cı il
8. Xəlilov Q. Heydər Əliyev adına Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəmərinin ekoloji təhlükəsizliyinin beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili qanunvericilik problemləri. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 392 s.
9. Mehdiyev Ə. Əsrin müqaviləsi: Azərbaycanın neft strategiyasının təməl daşı. Bakı: Turxan, 2014, 245 s.
10. Məmmədov N.E. Müasir Türkiyənin neft problemi. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2006, 146 s.
11. Səfərli E. QHT-lərin “Bakı–Ceyhan ətrafında növbəti avanturası: Ətraf mühit amilini qabartmağa çalışan QHT-lər xarici fondlardan pul qoparmaq niyyəti güdür / “Yeni Azərbaycan” qəzeti 2004, 8 iyun.
12. Tağıyev C.O. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan nefti və neft kəmərləri. Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya, Bakı. 2003, 170 s.

UOT 316

Milli mədəniyyətlərdə tolerant və qeyri-tolerant yanaşmaların müqayisəli təhlili

Nigar Əkrəm qızı Hüseynova

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun doktorantı

nigar.huseynova@gmail.com

Öz mürəkkəbliyi eləcə də ziddiyyətliyi ilə səciyyələnən mədəniyyətlərarası münasibətlər sistemi və bu sistem daxilində təzahür edən tolerantlıq və intolerantlıq ideyaları fəlsəfi təhlil müstəvisi baxımından həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən böyük aktuallıq kəsb edir. Bu da təbiidir. Belə ki, milli mədəniyyətlərdə tolerantlıq ideyalarının bərqərar olması gələcək inkişafımızın milli-mənəvi dəyərlər fonunda təmin edilməsi son dərəcə zəruridir.

Adı çəkilən fəlsəfi və kulturoloji anlayışların konkret təhlilinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, tolerantlıq və intolerantlıq ideyaları cəmiyyətdə və milli mədəniyyətlərdə mücərrəd şəkildə mövcud olmur. Eyni zamanda müasir qlobal transformasiyalar şəraitində tolerantlıq və intolerantlıq məsələsinin həlli bəşəriyyətin qarşısında duran ən aktual problemlərdən biridir. Bu gün müasir dünyamızda baş verən qlobal transformasiyalar prosesi tolerantlıq, intolerantlıq dözümlülük və dözümsüzlük probleminin ortaya çıxmasına zəmin yaradır. Bu mənada dözümlülük və dözümsüzlük probleminin fəlsəfi təhlili elmi-nəzəri təlimlər sistemində mühüm yer tutmuş öz əhəmiyyəti, taleyüklü xarakterlə diqqəti cəlb etmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, tolerantlıq üzvi şəkildə humanitar, fəlsəfi, sivilizasion, kulturoloji, etik, politoloji, sosioloji, ideoloji sferaya daxil olan sosiomədəni fenomendir və özünün əksi olan intolerantlıqla birlikdə özünə qarşı kompleks təhlil tələb edir. Yeri gəlmişkən burada intolerantlıq probleminin mahiyyətinin və məzmununun daha dəqiq açmaq yerinə düşərdi. Deməli intolerantlıq latınca “intolerantia” sözündən olub “tolerantlığın əksi”, “dözümsüzlük” mənasını verir. Mürəkkəb

sosial və mədəni fenomen olan intolerantlıq özgələrə, yad mədəniyyətlərə, baxışlara və etiqadlara dözümsüzlüyü ifadə edir. Bu anlayış başqalarına qarşı zorakılığı, ayrı-seçkiliyi, aqressivliyi bildirir. Millətçilik, faşizm, panslavyançılıq kimi ideoloji konsepsiyalar da intolerantlığın təzahür formalarından sayılır. Deməli, intolerantlıqdan fərqli olaraq, tolerantlıq dözümlülük, qarşılıqlı anlaşma, etibar, inam, plüralizm, qeyri-zorakılıqdırsa, intolerantlıq – dözümsüzlük, münaqişə, inamsızlıq, yadlaşma, zorakılıq və müharibə deməkdir. İntolerantlıq praktiki olaraq qəddarlıqda, genosiddə, ksenofobiyada, ekstremizmdə təcəssüm olunur. İntolerantlıq ideyalarını nəzərdən keçirsək məlum olur ki, onun “əhatə dairəsi”, “diapazonu” çox genişdir: bu anlayışa digər millətlərin və mədəniyyətlərin nümayəndələrinə adi etinasız münasibət bəsləməkdən tutmuş etnik təmizləmə, genosid, soyqırım, insanların milli-dini əlamətlərə görə qəsdən, məqsədyönlü şəkildə məhv edilməsi daxildir. Bu baxımdan intolerantlığın təzahür formalarının daha geniş və çoxşaxəli olduğu diqqətə çatdırılır:

- təhqiretmə, istehza, etinasızlığın ifadə edilməsi;
- mənfi stereotiplər, xəbərdarlıqlar, mənfi keyfiyyətlərə əsaslanan xürafat;
- etnosentrizm;
- sosial rifahdan məhrum etmə, insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması, cəmiyyətdə süni təcrid etmə şəklində müxtəlif ayrı-seçkilik növləri;
- irqçilik;
- etnofobiya, miqrantofobiya formalarında ksenofobiya;
- dini və mədəniyyət abidələrinin dağıdılması;
- sürgün, repressiya;
- dini təqib. [4]

Bütün bu intolerantlıq təzahürlərinin müxtəlif səbəbləri vardır. Bunlar etnoslararası münasibətlərdə dözümsüzlük formaları kimi yaranır. Etnik dözümsüzlük milli identikliyin böhranlı transformasiyası şəraitində meydana gəlir.

Belə bir cəhəti də qətiyyənlə nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, XX əsrin sonlarından başlayaraq Ermənistan Azərbaycana hərbi təcavüz edərək intolerantlığın bütün təzahür formalarını – milli düşmənçiliyi, nifrəti, etnik təmizləməni, maddi-mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsini, ksenofobiyayı, irqçiliyi, faşizmi Azərbaycan xalqına qarşı tətbiq etmişdir.

Qeyd edək ki, intolerantlıq ideyası öz maraqlarını nəzərə alaraq, başqa, yad dəyərlərə dözümsüzlük və zorakı metodlarla barışmaz mübarizəyə çağırışdır. Bu ideyaları bəzən qanunsuz və qeyri-legitim zorakılıq da hesab edirlər.

Bildiyimiz kimi, tolerantlıq mədəniyyətinin formalaşması kütləvi şüurdakı intolerantlığın aradan qaldırılması vasitəsidir. Onlar cəmiyyətdə tolerantlıq və intolerantlığı birləşdirən subyekt səviyyəsində mövcud olur. İntolerantlıq avtotarizm ideologiyasının üstün olduğu sosismlərdə daha çox inkişaf edir. Tolerantlıq və intolerantlığın dialektik vəhdəti kütləvi şüur səviyyəsində təzahür edir. Kütləvi şüurda onların qarşılıqlı münasibətlərini sosial-rasionallıq və ictimai şüursuzluğun əlaqələri müəyyənləşdirir. Bütün bunlar isə intolerantlığın formalaşmasına zəmin yaradır.

Tolerantlığın fəlsəfi nəzəriyyəsi müəyyən konseptual əsaslara söykənir. Onun funksiyalarını və strukturunu nəzərdən keçirsək görərik ki, tolerantlıq bəşəriyyətin universal prinsipi olub dünyagörüşü, tənzimləyici, praktiki, aksioloji və tərbiyəvi funksiyaları yerinə yetirir.

Onu da xüsusi qeyd etmək olar ki, tolerantlıq çoxşaxəli, müxtəlif aspektli mürəkkəb fenomen olub ictimai həyatın bütün sahələrində təzahür edən global sosiomədəni hadisə statusu kəsb edir.

Tarixi təcrübə göstərir ki, müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrinin dinc yanaşı yaşaması üçün bəşəriyyətin tolerantlıqdan başqa yolu yoxdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən tolerantlıq sülh mədəniyyətilə ahəngdar surətdə birləşir. Bütün xalqların mənəvi-mədəni inkişafı qarşılıqlı əlaqəyə və qarşılıqlı zənginləşməyə əsaslanır. Həmin qeyd olunanlar isə tolerantlıq fəlsəfəsinin mədəniyyətlərin müxtəlifliyi və vəhdəti prinsipinin dünya miqyasında bir tərəfdən mədəni dəyər, bəşəriyyətin birliyi kimi, digər tərəfdən onun müxtəlifliyinin təsdiqi olduğunu sübut edir.

Tolerantlığın formalaşmasının mühüm amillərindən biri mədəni maarifləndirmə – milli mədəniyyətlərin müxtəlif formalarının öyrənilməsidir. Qlobal transformasiyalar şəraitində “mühüm

olan odur ki, əcdadların mədəni ənənələrinin qorunub saxlanması ilə yanaşı, həm də yeni planetar birliyin üzvləri arasında hörmət və anlaşmanın formalaşması üçün başqa xalqların mədəniyyətlərinin nailiyyətlərilə tanış olmaq lazımdır” [1].

Deməli, tolerantlıq yeni ümumdünya birliyin yaranmasında vacib rol oynayır. Milli mədəniyyətlər vasitəsilə insanların şüurunda bəşəriyyətin vəhdəti ideyası, mədəni ənənələrə, etnik, milli şüur əsərlərə tolerant münasibət, insanlara məhəbbət və hörmət yaranır. Çünki tolerantlıq milli mədəniyyətlərin bütövlüyünün təzahür prinsipidir.

Bildiyimiz kimi, tolerantlıq probleminin ekzistensialist dərk olunması, onun rəasional-məntiqi təhlili göstərir ki, tolerantlıq mənəvi dəyər və hüquqi normadır. Tolerantlığın fəlsəfi təhlili kompleks yanaşma tələb edir. Bu isə sosiomədəni şərait üçün tolerant şüurun formalaşmasının mexanizmlərini müəyyən etməyə, dözümlülüüyü milli mədəniyyətin yetkinlik göstəricisi kimi təqdim etməyə imkan verir.

Fəlsəfi ədəbiyyatda təsadüf olunan araşdırmalara əsasən qeyd etmək olar ki, intolerantlıq və onun müxtəlif təzahür formaları bilavasitə volyuntarizm və totalitarizm hadisələri ilə bağlıdır. Bu bərdə Frankfurt fəlsəfə məktəbinin nümayəndələrinin araşdırmaları maraq doğurur. Belə ki, tolerantlıq və intolerantlıq nəzəriyyələri Q.Adornonun “avtoritar şəxsiyyət” konsepsiyasında, E.Frommun, M.Xarkxaymerin tədqiqatlarında, M.Rokiçin ehkamçılığa, Q.Marküzənin “bir ölçülü insan”a yanaşmalarında inkişaf etdirilmişdir. Həmin müəlliflər intolerantlığı avtoritarizmle əlaqələndirmiş, antisemitizmi, etnosentirizmi və faşizmi doğuran səbəbləri, tolerantlığın diaqnostikası üçün tətbiq olunan məsələləri şərh etmişlər.

Deyənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, tolerantlıq şüuru demokratik cəmiyyətlərdə formalaşdığı halda, intolerantlıq və onun bütün kəskin təzahür formalarının yaranması avtoritarizm və totalitarizmle bağlıdır.

İntolerantlığın təzahür formalarından olan millətçilik ideologiya, sosiomədəni hadisə, mənəvi fenomen və ictimai-siyasi praktikadır. Qərb tədqiqatçısı C.Breyne “millətçiliyi doktrina, milli şüur və siyasət kimi səciyələndirir” [2].

Bununla da millətçilik milli ideyalar haqqında doktrina, milli hissələrin nəzəri şərh və milli siyasətin təzahürü kimi çıxış edir. Belə halda millətçilik müsbət hadisə hesab olunur və intolerantlıqdan kənara çıxır. İntolerant mahiyyət daşıyan millətçilik haqqında N.A.Berdyayev yazır: “Millətin özüntəsdığı millətçilik forması, daha doğrusu, qapalılıq, müstəsnaıq, başqa millətlərə düşmənçilik xarakteri kəsb edə bilər” [3].

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, millətçiliyin həmin formaları təhlükəli və dağıdıcı nəticələrə səbəb olar, millətlərə bədbəxtlik gətirə bilər. Millətçilik təkcə başqa xalqlara deyil, öz xalqının bir hissəsinə-milli azlıqlara da nifrət və düşmənçiliyin ifadəsidir.

Milli məğrurluq, eqoizm, etimadsızlıq və şovinizm də başqa xalqlara intolerant münasibətin təzahürüdür. İntolerantlıq münəqişədən çıxmaq üçün sərbəst, açıq, rəasional seçim yolu deyil.

Fəlsəfi ədəbiyyatda “intolerant davranış”, “intolerant əməl”, “intolerant hadisə” anlayışlarına da təsadüf olunur. Həmin anlayışlar qarşılıqlı əlaqədə olub bir-birilərinə nüfuz edə bilirlər. Bir məqamı da qeyd etmək olar ki, intolerantlıq cəmiyyətin sosial proseslərinin məhsulu, eyni zamanda praktikadır. Onun təzahürlərinə qarşı kompleks mübarizə tədbirləri aparılmalıdır.

Zorakılıq intolerantlığın ən qəddar təzahür formalarından biridir. Cəmiyyətin təhlükəsizliyinin qeyri-qanuni əməllərdən qorunması zamanı tətbiq olunan dövlətin zorakılıq siyasətinə bəzən haqq qazandırılır və onun həyata keçirilməsi zəruri hesab olunur. Universal mədəniyyət sistemində tolerantlığın təhlili sübut edir ki, tolerantlıq və intolerantlıq dialektik vəhdət təşkil edir.

Beləliklə, apardığımız fəlsəfi araşdırmalara əsasən belə qənaətə gələ bilərik ki, qlobal transformasiyalar şəraitində mənəvi dəyər və hüquqi norma kimi tolerantlıq milli mədəniyyətlərin və mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanmasına yönəlmiş tarixi və müasir proseslərdə iştirak edən sosiomədəni fenomendir. Tolerantlıq ideyalarında dünyagörüşü və psixoloji aşkarlıq, ədalətlik prinsipinin reallaşması öndə durur. Ümumbəşəri, unversial dəyərlər sistemə əsaslanaraq tolerantlıq müqavimət göstərmək hüququnu ifadə edir. Milli mədəniyyətlərdə tolerantlıq ideyaları ahəngdarlıq, qarşılıqlı anlaşma, zənginləşmə, dinc yanaşı yaşama vasitəsi kimi çıxış edir. Belə

qənaətə gəlmək olar ki, bəşəriyyət üçün zəruri olan əsas amillərdən biri mədəniyyətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinin yalnız dözümlülük, tolerantlıq prinsipləri əsasında mümkün olmasıdır. Dinindən, dilindən, mədəniyyətindən asılı olmayaraq, heç bir ayrı-seçkiliyə yol vermədən bütün insanları, müxtəliflikləri olduğu kimi qəbul etmək, qarşılıqlı hörmət, əmin-amanlıq və tolerantlıq şəraitində yaşamaq bəşəriyyət qarşısında duran qlobal vəzifələrdəndir. Araşdırmalar göstərir ki, müasir qlobal trans-formasiyalar şəraitində mədəni tolerantlıq problemi son dərəcə əhəmiyyətlidir və bu problemin həlli üçün bəşəriyyətin ixtiyarında müəyyən potensial imkanlar vardır. Lakin bu potensialın reallaşdırılması yalnız intolerantlığın aradan qaldırılması və dialoq ilə mümkündür. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, intolerantlığın ən təhlükəli təzahür forması olan ekstremizm ölkənin konstitusiyaya quruculuğunu zorla dəyişdirməyə, mill təhlükəsizliyin və ərazi bütövlüyünün pozulmasına, hakimiyyət səlahiyyətlərinin ələ keçirilməsinə, qeyri-qanuni silahlı dəstələrin yaradılmasına, dini, milli, irqi ayrı-seçkiliyə çağırışları ifadə edir. İntolerantlığın həmin forması milli ləyaqətin alçaldılmasına, milli düşmənçiliyə, kütləvi iğtişaslara, vandalizmə, başqalarına nifrətə şərait və zəmin yaradır. Siyasi, milli, dini, ekoloji, əxlaqi və s. ekstremizm bəşəriyyət üçün olduqca ciddi təhdid mənbəyidir. Tolerantlıq sosial sabitliyini təmin edir və demokratik prinsip kimi ictimai ədalətin reallaşmasının qarantı kimi çıxış edir. Tolerantlığın subyektü ümumbəşəri və milli mədəni dəyərlərin daşıyıcılarıdır. Tolerantlıq üçün ilkin əsas başqa mədəniyyətləri qəbul edən qarşılıqlı anlaşmadır. İntolerant münasibət yarandıqda tolerantlıq barışdırıcı amilə çevrilir. Mədəniyyətlərdə tolerantlıq və intolerantlıq ideyaları bəzən şərti xarakter daşıyır. Belə ki, bir millətdə tolerantlıq, digərində isə intolerantlıq ideyaları üstünlük təşkil edir. Bu onu göstərir ki, özünü tolerant və ya intolerant kimi aparmaq milli xüsusiyyətlərdən asılıdır. Tolerantlıq – intolerantlıq bir etnik qrupun digərinə münasibəti problemi kimi çıxış edir. Tolerantlıq qruplar-arası, etnik identikliyin transformasiyası və mədəniyyətlərarası münasibətlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İntolerantlıq mədəniyyətlərarası, millətlərarası gərginlik vasitəsi kimi özünü göstərir. Başqa sözlə, mədəniyyətlərarası, titul xalqlar və milli azlıqlar arasında münaqişələr yaradan intolerantlıq ideyaları hiperetnikliyin, etnik dözümsüzlüyün, öz milli etnomədəni dəyərlərini digərlərininkindən üstün tutmağın, aqressivlik və zorakılığın nümayiş etdirilməsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Баева Л.В. Толерантность: идея, образы, персоналии. Монография. Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет», 2009, 101 с.
2. Бердяев Н.А. Царства духа и царство кесаря. М.: Мысль, 1995, 359 с.
3. Брейни Дж. Подходы к исследованию национализма // Нации и национализм. М.: Инфро, 2002, 201-203 с.
4. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. М.: АСТ, 2004, 242 с.

UOT 94(479.24)

Мультикультурализм – один из главных ценностей азербайджанского народа

Севиндж Рамиз кызы Багирова¹, Лала Юсиф кызы Алиева²

¹доктор философии по истории, доцент

^{1,2}Гянджинский государственный университет

²aliyevalala.114@gmail.com

Толерантность означает уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия культур нашего мира, наших форм самовыражения и способов проявлений человеческой индивидуальности. Ей способствуют знания, открытость, общение и свобода мысли, совести и убеждений. Толерантность – это добродетель, которая делает возможным достижение мира и способствует замене культуры войны культурой мира.

Мультикультурализм, присущий народам, проживавшим и проживающим на территории Кавказа, формировался тысячелетиями. Этому способствовали не только собственно кавказская этноидентичность и традиционализм, но и культура других, соседних народов. Сегодня мультикультуральные особенности и события, происходящие в Кавказе, являются знаковыми для всего мирового сообщества. Важными факторами развития мультикультурализма здесь был не только внешний фактор (Великий шелковый путь, торговые караванные и водные пути и др.), но и, в силу определенной компактности региона, внутренний фактор; в первую очередь, это устойчивость традиций. [Гусейнова, 2017, с.21-22] Исторически Кавказ в течение многих веков подвергался нашествиям завоевателей с диаметрально противоположными культурами, мировоззрением, образом жизни. В их числе – арабские, монгольские, российские завоевания. Именно мультикультурализм обеспечил защищенность от чрезмерного ассимиляторского воздействия «пришлых» культур.

Современная общественно-политическая ситуация характеризуется сложными и неоднозначными процессами, одно из первых мест среди них занимают этнические. С распадом СССР и образованием новых независимых государств, проблема оптимизации межэтнических отношений на территории бывшего Советского Союза не решилась. Этнические проблемы, особенно те, которые связаны с необходимостью решения задач политического характера, оказались трудноразрешимыми для пришедших к власти политических элит.

В политической жизни многих стран все большее значение приобретает национальный вопрос. Эта сфера политики называется "этнополитика", а изучает ее этнополитология. Это наука, которая объединяет политологию и этнологию. Эта научная дисциплина изучает в этногосударственных реалиях определенные закономерности развития человека, этноса и государства, взаимодействие "человека этнического" с "человеком политическим" и, наконец, формирование "человека государственного", что имеет практический смысл.

К важнейшим задачам этнополитики относится защита национальных прав, которые являются неотъемлемой частью прав человека: права на этническую идентичность, сохранение своей этнической самобытности, право на самоопределение.

Функционирование наций исторически, социально-политически, экономически обусловлено как объективная реальность. В полной мере необратимость процесса формирования межэтнической нации возможна на основе свободного развития каждого этноса в своей самобытности и в равноправной его подключенности через представителей конкретных национальностей в развитие всей страны. [2]

Политика национального строительства, заложенная общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и успешно реализуемая президентом Ильхамом Алиевым, как раз и базируется на понимании высокой значимости толерантности и мультикультурного синтеза для будущего страны. Первый синтез культурной матрицы азербайджанской нации и специальных усилий властей в проведении данной политики был осуществлен в период правления Гейдара Алиева. [3]

Избавляя страну от пут сепаратизма, признанный лидер смог объединить национальные силы вокруг идеологии единения с участием представителей многих народов, веками живущих в Азербайджане, став архитектором подлинно мультикультурального Азербайджана. В силу этой данности Гейдара Алиева и называют основателем азербайджанской модели мультикультурализма. Как логическое следствие в Конституции 1995 года были закреплены идеи равенства всех граждан, независимо от расы, религии, языка. В одном из своих выступлений Гейдар Алиев подчеркивал: «Многонациональный состав Азербайджана – это наше богатство и преимущество. Мы это ценим и постараемся сохранить. Чем больше государство будет стараться объединить народ, тем богаче оно будет, так как каждый гражданин вносит свой вклад во всемирную культуру и цивилизацию».

Одно из самых больших достижений Азербайджана заключается в том, что здесь царит среда культурного разнообразия, этнической и религиозной толерантности. Азербайджан – это многонациональная и многоконфессиональная страна. Наши граждане живут в атмосфере мира и спокойствия. Мы вносим вклад в диалог цивилизаций. Неоднократно функционировал Бакинский международный гуманитарный форум, действующий благодаря политике Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева, посвященный тому, в какой форме совместно работают люди, живущие в различных местах мира, их сотрудничеству и взаимодействию. [4] Мы в Азербайджане учитываем нашу историю, обычаи и традиции, географическую позицию, членство в европейских и мусульманских организациях. Мы стремимся внести вклад в тесное сотрудничество, лучшее взаимопонимание и поддержку.

Следует отметить активное участие нацменьшинств в жизни общества, а также в совместных мероприятиях, организуемых на государственном уровне, что является показателем взаимного уважения. Представители различных нацменьшинств широко представлены в госструктурах Азербайджана. На территориях, где нацменьшинства составляют большинство, именно представители местного населения занимают руководящие должности. Лица, относящиеся к нацменьшинствам, представлены в парламенте и госструктурах. В стране православные и католические храмы, еврейские синагоги восстанавливаются и строятся государством.

Азербайджан создал среду для участия всех этнических групп в политической жизни страны, чтобы каждый мог следовать своей религии и культуре. Между государством и гражданами должно быть создано взаимное сотрудничество. В нашей стране должны быть обеспечены права нацменьшинств, но, с другой стороны, нацменьшинства также не должны отделять себя от национальных интересов страны, и взаимное уважение и деятельность во имя развития страны должны объединять весь народ.

Использованная литература

1. И.Гусейнова. Проблемы мультикультурализма, современные подходы и опыт Азербайджана. «Strateji təhlil.» Say 3-4 (21-22), 2017
2. <https://www.proza.ru/2017/02/20/307>
3. http://multiculturalism.preslib.az/ru_others-Oit2DwqQXJ.html
4. <http://1news.az/news/geydar-aliev-osnovopolozhnik-politicheskogo-mul-tikul-turalizma-azerbaydzhana>

UOT 004

Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin rolu

Seymur Elman oğlu Suleymanov¹, Fazil Tatarxan oğlu Cəfərov², Sahibə İsmayıl qızı Nəsirova³

*¹fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
seymursuleymanov71@mail.ru*

*²kənd təsərrüfatı üzrə fəlsəfə doktoru
faziljafarov@yahoo.com*

³sahibanasirova1963@mail.ru

^{1,2,3}Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filiali

Müasir dünyada ölkələrin rəqabətə davamlılığı artıq ciddi bir faktora çevrilib. Qloballaşma istiqaməti götürən müasir dünyada hər bir ölkənin dayanıqlı və davamlı inkişafı üçün cəmiyyətin bütün sahələrində beynəlxalq rəqabət prinsiplərinə çevik sürətdə yiyələnmək tələb olunur.

İnformasiya cəmiyyətinin təhsil sisteminin necə qurulması, təhsilin modernləşdirilməsi üçün hansı texnologiyalardan istifadə edilməsi hazırda ən aktual məsələlərdən birinə çevrilib.

Təhsil sistemində müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) tətbiqi bu gün informasiya cəmiyyətinin zəruri tələblərindən və ehtiyaclarındandır. Tam əminliklə demək olar ki, bu gün qloballaşan dünyada ölkələrin rəqabət qabiliyyəti xeyli dərəcədə onların İKT-dən səmərəli istifadəsi ilə şərtlənir. Bu baxımdan təhsil sahəsinin informasiyalaşdırılması sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Müstəqil ekspertlərin rəyinə görə, Azərbaycan təhsil sistemi bu gün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin sürətinə və çoxşaxəliliyinə görə digər sahələri üstələyir [1, 5].

Təhsil sahəsinin geniş şəkildə informasiyalaşdırılması prosesinə 2004-cü il avqustun 21-də Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005–2007-ci illər)” ilə başlanıb. Həmin proqram çərçivəsində ölkə məktəblərinin kompüter avadanlıqları ilə təchizatı genişləndi.

Kompüterlərin təhsil sahəsinə inteqrasiyası da bu tendensiyaları əks etdirir. Kompüterlərin təhsil sahəsində uğurlu tətbiqi yalnız onların əldə edilməsindən deyil, eyni zamanda istifadəçilərin onlarla nə dərəcədə tanış olmalarından asılıdır. Müasir dövrdə İKT-nin inkişaf etdirilməsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən biridir və bu prosesin zəruriliyi indiki qloballaşma dövründə daha çox hiss olunur. Bu texnologiyaların sürətli inkişafı və yayılması bəşəriyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

Azərbaycan Respublikasında da informasiya cəmiyyətinin qurulması və kompüterləşmə sahəsində ciddi, uğurlu addımlar atılmışdır. Bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin ümdə vəzifələrindən biri İKT-nin cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, xüsusilə də təhsil sistemində geniş tətbiq edilməsi məsələsidir. İKT-nin təhsildə tətbiqi Azərbaycan vətəndaşlarının müasir biliklərə və bacarıqlara malik olan yeni nəslinin formalaşmasına bir başa təsir edən yüksək mahiyyətli məsələdir. Bunun üçün son illər dövlət tərəfindən təhsil sistemində İKT-nin tətbiqi sahəsində müxtəlif layihə və tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu müstəvidə icra olunan fəaliyyətlər təhsil sahəsində aparılan islahatların çox vacib mərhələlərindən biri hesab edilən təhsil ocaqlarında İKT infrastrukturunun qurulmasına yönəlib [6].

Prezident İlham Əliyev tərəfindən də ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin artıq praktiki müstəvidə, bir konkret fəaliyyət planı çərçivəsində icra olunması üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirilir. Məhz bu səbəbdən son illər təhsil sistemində İKT infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təhsildə İKT-nin tətbiqinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması ölkəmizdə bu sistemin inkişafında prioritet istiqamətlərdən biri olub.

Qeyd etmək lazımdır ki, ümumilikdə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsi informasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 21 avqust 2004-cü il tarixində təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatı Proqramı (2005–2007-ci illər)” ölkəmizdə bu prosesə start verdi. Bundan sonra 10 iyun 2008-ci il tarixdə ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilmiş “2008–2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin formasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” isə İKT-dən istifadə etməklə ölkəmizdə beynəlxalq standartlara uyğun keyfiyyətə yeni təhsil modelinin qurulmasını, vahid elektron təhsil məkanının yaradılmasını və təhsil sisteminin dünya təhsil məkanına inteqrasiya etdirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyub [4].

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən istifadə etməklə qurulan müasir təhsil modeli məktəbin pedaqoji heyəti qarşısında da yeni tələblər və vəzifələr qoyur. Müəllimlərin tək öz seçdikləri fundamental biliklər, pedaqogika və psixologiya sahəsində deyil, həm də informasiya sahəsində yenidən təlim alması olduqca aktuallaşır. Artıq yeni nəslin müəllimlərindən konkret öyrətdikləri fənnin struktur məzmununa və məqsədinə uyğun, uşaqların individual xüsusiyyətlərini nəzərə alan, şagirdlərin harmonik inkişafını mümkün edən texnologiyaları seçib tədrisdə tətbiq etmək tələb olunur.

Tədris prosesində interaktiv lövhədən istifadə edilməsi dərslərin əsas prinsiplərindən birini, onun əyanılığını təmin edir. Elektron lövhənin sensorlu, yəni hissiyyatlı səthinə xüsusi qələmlə və ya barmaqla yavaşca toxunmaqla onun üzərində kompüterdə mümkün olan bütün əməliyyatları interaktiv rejimdə aparmaq olar. “Ağıllı” lövhə, həmçinin kompüterə qoşulan mikroskop, skaner, rəqəmli fotoaparət, videokamera və s. qurğulardan alınan təsvirləridə proyektor vasitəsilə qəbul edə bilər ki, bu da məktəblərdə virtual laboratoriyaların təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Şagirdlər istənilən kimyəvi reaksiyanın, fiziki, bioloji, coğrafi proseslərin izahını və video görüntülərini, müxtəlif cihazların, qurğuların, texniki vasitələrin işləmə prinsipləri “möcüzəli” ekranda izləyə bilərlər. Bu işə şagirdlərin nəzəri-metodoloji biliklərini, praktiki bacarıq və təcrübələrini inteqrasiya etməklə tədrisi xeyli canlandırır, uşaqlarda yaradıcı yanaşma, düşünmə, təşəbbüskarlıq, tədris materialını dərinləndirən dərketmə qabiliyyətini daha da artırır [3].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Anar Rüstəmov, Etibar Seyidzadə, Aysel Sadıqlı. İnkişaf üçün İKT-nin tətbiqi (dərs vəsaiti). Bakı: Qafqaz Universiteti nəşri, 2015
2. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007
3. İsa İsmayılov, Cavid Abdullayev. Təlimin texniki vasitələri və yeni informasiya texnologiyaları. Tədrisdə onlardan istifadə metodikası. Bakı, 2006
4. <http://www.Informatik.az/>
5. <http://www.edu.gov.az/>
6. <http://muallim/edu.az/www.old/arxiv/2015/39/39.htm>

UOT 902 4/9

Hadrut alban məbədləri

Taleh Vasif oğlu Əliyev

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

taleh.ali@mail.ru

Qafqaz Albaniyasının ilk orta əsrlər tarixi, eləcə də, klassik orta əsrlər və son orta əsrlər mərhələlərində Azərbaycanın əzəli torpağı olan Xocavənd rayonu ərazisində Hadrut qəsəbəsi və onun ətraf kəndlərində alban xristian məbədləri zaman-zaman inşa edilmiş və yeri gəldikcə bərpa edilmişdir. Alban məbədlərinin əsası erkən orta əsrlərdə qoyulmuş, onlardan bəziləri klassik və son orta əsrlərdə bərpa edilərək ibadət ocağı kimi istifadə edilmişdir.

Yeddi qapı monastırı Xocavənd rayonunun Susanlıq kəndi ərazisində yerləşən erkən orta əsrlərə aid alban monastırıdır. Monastır kompleksi üç böyük və bir neçə kiçik tikilidən ibarət olmuşdur ki, onlardan da dövrümüzdə əsas kilsə binası qismən yaxşı vəziyyətdə çatmışdır. Elmi ədəbiyyatda həm də **Möhrənis kilsəsi** (Susanlıq kəndinin keçmiş adına uyğun olaraq) kimi tanınan bu kilsə qeyri-adi memarlıq quruluşu ilə digər mərkəzi günbəzli alban məbədlərindən fərqlənir. Azərbaycan memarları tərəfindən dairəvi plan quruluşlu məbədlər sırasına aid olan bu kilsə həm də xaçvari kilsələrə bənzərliyi ilə də seçilir. Lakin bu halda memarlıq xaçının nal formalı qolları içəridən fərqli olaraq xaricdə çox qısa qabardılmışdır. Bundan əlavə memarlıq xaçının qolları arasındakı hər bir küncdə nal formalı bir kiçik apsidə inşa edilmişdir. Plana görə kilsə tetrakonx olsa da, mərkəzi günbəzaltı kvadrat və ona hər tərəfdən birləşən konxalı apsidaya malik sadə tetrakonxlardan fərqli olaraq, Möhrənis kilsəsi kvadratın küncələrində birləşən əlavə dörd kiçik apsidaya malikdir.

Ktiçvəng monastırı və ya **Gütəvəng monastırı** Toxasar dağının şimal-şərq ətəyində, sıx meşənin ortasında yerləşir. Yeparxiya mərkəzi kimi monastır əvvəlcə Arraşahların nəzarətində olmuşdur. Monastırın divarlarında yerləşdirilmiş kitabələr və xaçdaşlar ərazinin orta əsrlər tarixi üçün əhəmiyyətli məlumatlar verirlər. Gütəvəng monastırının baş məbədi öz ölçülərinə görə Qoşavəng kilsəsindən kiçikdir. O, marena rəngli təmiz yonulmuş daşdan tikilmişdir. Daxili həcm mərkəzində yarım dairəvi tağların üzərində hündür barabanlı günbəz ucalır. Kompleksin əsas elementi kafedral kilsədir. Kilsə yerli sarımtıl daşdan inşa edilmişdir. Qövsvəri tağlar divar qabağındakı pilonları birləşdirməklə, həm də kilsənin çox iti uclu olmayan, lakin kifayət qədər yüksəkdə yerləşən günbəzini saxlayır. Silindrik baraban üzərində yerləşən günbəz, ikipilləli dam kərpiclərindən yığılmış yelpik formalı örtüyə malikdir. Qtiçavəng Qafqaz Albaniyasının Qarabağında əsas dini və siyasi mərkəzlərindən biri olmuşdur. Musa Kalankatlı “Alban ölkəsinin tarixi” əsərində Partav kilsə məclisindən bəhs edərkən, məclisdə iştirak edənlər arasında “Qtiçavəng tanuteri”nin də iştirak etdiyini qeyd edir.

Qırmızı kilsə. Abidə Xocavənd rayonunun Binə kəndi yaxınlığındakı təpədə yerləşmişdir. Məbədm örtüyü və cənub divarı dağılmışdır, Onun ətrafında digər tikililərin və habelə təpəni əhatə edən qala divarlarının qalıqları qeydə alınmışdır. Əhali bu ərazini hökmdar imarəti adlandırmışdır. Kobud yonulmuş daşlardan inşa edilmiş bu kilsənin uzunluğu 11 m, eni 6,45 m olmuşdur. Məbədin əsas girişi qərbdə, ikinci girişi isə cənubda yerləşmişdir.

Xutudərə monastırı Xocavənd rayonunun Binə kəndi ərazisində yerləşir. Kompleksin dövrümüzə daha yaxşı vəziyyətdə çatmış iki kilsəsi erkən orta əsrlərdə region üçün ənənəvi olan birnefli bazilika formasına malikdir. Memarlıq inşaat xüsusiyyətlərinə əsasən abidənin V–VI əsrlərdə inşa edildiyi güman edilir. Hər iki kilsə planda qeyri bərabər tərəfli rombvari formaya və nalvari apsidaya malikdir. Kilsələr düzbucaqlı formalı dəhliz ilə əlaqələndirilir. Monastır ətrafında müdafiə divarlarının, ərazidə isə sovmə və mülki tikililərin qalıqları müşahidə edilir. Memarlıq inşaat xüsusiyyətlərinə əsasən abidənin V–VI əsrlərdə inşa edildiyi güman edilir. Abidələr kompleksi Binə kəndinin şimalında yerləşir. Kompleksin dövrümüzə daha yaxşı vəziyyətdə çatmış iki kilsəsi erkən orta əsrlərdə region üçün ənənəvi olan birnefli bazilika formasına malikdir. Hər iki kilsə planda qeyri bərabər tərəfli rombvari formaya və nalvari apsidaya malikdir. Kilsələr düzbucaqlı formalı dəhliz ilə əlaqələndirilir. Monastır ətrafında müdafiə divarlarının, ərazidə isə sovmə və mülki tikililərin qalıqları müşahidə edilir. Dəhlizin hər iki tərəfində yerləşən iki kilsədən cənub tərəfdə olanı 8.5x4 m ölçüyə malik birnefli bazilikadır. Düzbucaqlı plana malik olan zal, şərq tərəfdən nalvari apsidaya ilə tamamlanır. İkinci kilsə isə kompleksin şimal tərəfində yerləşir. Planda rombvari görünüşə malik olan birnefli bazilika nalvari apsidaya və cənub divarında kvadrat formalı niş vardır. Birinci kilsə kimi, ikinci kilsə də pəncərələrə malik deyil. Kilsənin qapısı cənub divarında yerləşir. Hər iki başında kilsə yerləşən dəhliz, şərq-qərb oxu boyunca uzanan və planda düzbucaqlı formala malik olan 6 x 3.7 m ölçülü zaldır.

Kavakavəng və ya **Müqəddəs Məryəm kilsəsi** Xocavənd rayonunun Zoğalbulaq kəndi ərazisində yerləşir. Kompleks tikililərindən dövrümüzə yalnız kilsə binası çatmış, dağılmış digər binaların daşları isə təpənin ətəyinə tökülmüşdür. Üçnefli bazilika formasında olan kilsəni analoji tikililərdən fərqləndirən yeganə xüsusiyyəti, onun qərb portalıdır. Portal ağ daşlardan hazırlanmış və qeyri-adi naxışlarla bəzədilmiş kəmərlə çərçivələnmişdir. Kilsə 1742-ci ildə Dizaq Alban hakimi Məlik Yeqanın təşəbbüsü ilə bərpa edilmişdir. Üçnefli bazilika formasında olan kilsə, 12.8 x 9.8 m ölçülərə malikdir. Kilsəni analoji tikililərdən fərqləndirən yeganə xüsusiyyəti, onun qərb portalıdır. Portal ağ daşlardan hazırlanmış və qeyri-adi naxışlarla bəzədilmiş kəmərlə çərçivələnmişdir.

Katarovəng monastırı planda düzbucaqlı formaya malik birnefli bazilika olmaqla, ikitərəfli damla örtülmüşdür. Tikilinin inşasında kobud yonulmuş yerli daşlardan istifadə edilmişdir. Məbədm, planda düzbucaqlı formaya malik birnefli bazilika olmaqla, ikitərəfli damla örtülmüşdür. Tikilinin inşasında kobud yonulmuş yerli daşlardan istifadə edilmişdir. Kilsə divarlarının birnövlü hörgüsünü kiçik və dar pəncərə yerləri pozur. Məbədin qərbdə yerləşən yeganə qapısı yaxşı yonulmuş daşlardan hazırlanmış çərçivə və kitabəli plitə istisna olmaqla bütün dekor elementlərindən

məhrumdur. Şimal divarı yarıya qədər yerin altındadır, cənub divarı isə çılpaq qaya üzərində tikilmişdir.

Çörəkli alban məbədi. Dövrümüzə xarabaqlıq və yarıdağılmış vəziyyətdə çatmış tikililərin inşaat tarixi kitabələr əsasında XII–XIII əsrlərə aid edilir. Lakin, ərazidə aşkarlanmış daha qədim dövrlərə aid tikililərin qalıqları, həmçinin yerli əhali arasındakı inəncilər monastır kompleksinin erkən orta əsrlərə aid xristian, hətta bütperəst dini kompleksinin yerində inşa edildiyini deməyə əsas verir. Qədim monastır kompleksindən dövrümüzə çatmış kilsə tikililərinin qalıqları nadir yaşıl kollara malik bozuntul təpəlik ərazidə yerləşir. Məbəd kompleksi dörd məbəd, narteks, xaçdaşlarla bəzədilmiş üç niş sovməə xarabalığı, mülki tikililərin xarabalıqları və inkişaf etmiş orta əsrlər dövrünə aid geniş nekropoldan ibarətdir. Kompleks ərazisi boyunca qədim tikililərin qalıqları – dördguşəli stellalar, V–VII əsrlərə aid ornamentli plitələr, karnizlər, kapitellər, erkən orta əsrlər memarlığının forma və xüsusiyyətlərini daşıyan sütun altlıqları səpələnmişdir. Kompleksin erkən orta əsrlər dövründə inşa edilmiş ən birinci məbədi təpənin üstündə, şimal-şərq istiqamətində, narteksin yanında yerləşir. 100 m² sahəyə malik olan bu tikili üçnefli bazilika formalı kilsə olmaqla, daha qədim bütperəst məbədinin yerində inşa edilmişdir. Ümumilikdə kompleksə dörd məbəd və narteks daxildir.

Qırmızı kilsə alban məbədi. Tuğ və Binə kəndləri arasında yerləşən məbədin dam örtüyü və cənub divarı dağılmışdır. Ətrafda məbədi əhatə etmiş digər tikililərin xarabalıqları və təpəni əhatə edən qala divarlarının qalıqları müşahidə olunur. Kobud işlənmiş daşlardan inşa edilmiş kilsə cənub və qərb divarlarında yerləşən iki qapıya malikdir. Məbəd binası ümumilikdə 11 m uzunluğa və 6.45 m enə malikdir.

Çinarlı məbədi (Ağ xaç kilsəsi). Birnefli bazilika formasında olan məbəd, müxtəlif tipli yonulmamış yerli daşlardan əhəng məhlulu ilə inşa edilmişdir. Zəng qülləsi ibadət zalının mərkəz hissəsi üzərində inşa edilmişdir. Narteks ilə birlikdə məbədin uzunluğu 15,75 m, eni isə 7,1 metrə bərabərdir. Qüllə rotondavari tikili olmaqla, altı sütun və sütunlar üzərində ucalan piramidavari dama malikdir. Qüllə ibadət zalının mərkəz hissəsi üzərində inşa edilmişdir. 2,5 metr hündürlüyə malik olan xaçdaşın səthi tamamilə qabarıq və oyma naxışlarla örtülmüşdür. Məbəd ətrafındakı böyük orta əsrlər qəbirsanlılığında da məzar daşlarının hamısı naxışlar və məişət səhnələri ilə bəzədilmişdir. Təsvirli məzar daşlarında ovçuluq, əkinçilik, döyüş səhnələrini görmək mümkündür. Məbəddən şimalda, nekropol ərazisində 1735-ci ildə inşa edilmiş və ziyarətçilərin dincəlməsi üçün istifadə edilən tikilinin xarabalıqları vardır.

Müqəddəs Yelisey monastırı. Çartar kəndində yerləşən monastırın başkilsəsi daha qədim kilsənin yerində inşa edilmişdir. XII əsrə aid kitabənin məlumatına görə, bura, əyalətin ən vacib ziyarətgahlarından biri olmuşdur. İki pilonu və tağtavanı ilə Müqəddəs Yelisey məbədinin bərpa olunan hissəsi son orta əsrlər dövrünün tipik xüsusiyyətlərinə malikdir. Altarın hər iki tərəfində, planda düzbucaqlı formaya malik köməkçi otaqlar yerləşir. Monastırın başkilsəsi daha qədim alban məbədinin yerində inşa edilmişdir və həmin məbədin ilk orta əsrlərdə inşa olunması şübhəsizdir. Çünki alban xristianlığının banisi olan Müqəddəs Yeliseyin adını daşıyan ibadət ocağının qədim hissəsi Qafqaz Albaniyasının erkən orta əsrlər dövrü üçün səciyyəvi məbədlər sırasında olmuş, sonralar isə xristian albanların məbəd yerləri kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Qeyd edək ki, Müqəddəs Yelisey Qafqazda yalnız albanlar tərəfindən müqəddəs kimi qəbul edilirdi. Bu baxımdan Müqəddəs Yelisey adına məbəd və monastırlar birbaşa alban maddi mədəni irsinə məxsusdur.

Hünərli alban məbədi. Məbəd Hünərli kəndində yerləşir. Memarlıq üslubu onun alban memarlığı nümunələrindən olduğunu söyləməyə əsas verir. Məbədin erkən mərhələsi ilk orta əsrlərə aiddir. Qafqaz Albaniyasının xristian məbədlərindən biri kimi yerli albanların ibadət ocaqlarından olmuşdur.

Hadrut alban məbədi. Məbəd Hadrut qəsəbəsində yerləşir. İbadət ocağı yerli alban xristianlarına məxsus olmuşdur. Məbədin memarlıq quruluşu onun digər xristian abidələri kimi Albaniya memarlığının nümunələrindən olduğunu söyləməyə əsas verir.

Tağaser alban məbədi və Müqəddəs Məryəm kilsəsi. Tağaser kəndində iki alban məbədi yerləşir. Onlardan biri ilk orta əsrlərdə inşa olunmuş alban məbədi, digəri isə erkən orta əsr məbədinin yerində tikilmiş Müqəddəs Məryəm alban məbədidir. Məbədin xarabalıqları Tağaser kəndinin qərbindəki təpənin üstündə yerləşir. Onun cənub və qərb tərəflərində daha iki tikilinin xarabalıqları vardır. Kompleksin şimal tərəfini əhatə etmiş müdafiə divarlarının yalnız qalıqları dövrümüzə çatmışdır. Planda sadə düzbucaqlı formaya malik olan kilsə, 15x5.3 metr ölçülərə malikdir. İbadət zalının şərq hissəsində tağlı örtüyə malik altar apsidası və iki kiçik köməkçi otaq yerləşir. Tikili tamamilə yerli daşlardan inşa edilmişdir.

Azərbaycanın ilk orta əsrlər dövrü üçün səciyyəvi olan alban xristian məbədləri Qarabağda Azərbaycan tarixinin bir hissəsini özündə əks etdirir. Qafqaz Albaniyasında xristian dininin erkən orta əsrlərdə yayılması həmin ibadət ocaqlarının inşası üçün zərurət yaratmışdı. Tarix boyu öz tolerantlığı ilə seçilən Azərbaycanda alban xristian məbədləri bizim milli sərvətimiz hesab olunur.

UOT 94(479.240); 398(4/9); 801.8(4.9)

Orta əsrlərdə dəmirçilik (Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları əsasında)

Təranə Nəsimi qızı Quluzadə

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

tagiyeva00@bk.ru

İstər qədim, istərsədə orta əsrlərdə Azərbaycanda bir sıra sənət növləri mövcud olmuşdur. Metal məmulatlarının ayrı-ayrı növləri üzrə ixtisaslaşmanın dərinləşməsi tökməçilik, misgərlik, zərgərlik, dəmirçilik, silahsızlıq, bıçaqçılıq, çilingərlik və s. kimi müstəqil sənət sahələrinin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Silahsızlıq metalışləmə sənətinin qədim sahələrindən biri olub, texnoloji cəhətdən daha da mürəkkəb istehsal proseslərini əhatə edirdi.

Qəhrəmanlıq dastanlarında sənətkarlığın müxtəlif sahələrinə aid çoxsaylı materiallar əksini tapmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında dəfələrlə “dəmir” sözü təkrar edilmişdir: “dəmir gücü”, dəmirqapu Dərvənd, dəmir donlu, Dəmirzəncirli buğa, dəmir ucluqlu ox [1, s.259], dəmir donlu bəy [1, s.299] və s.

Dastanda diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri cəbbəxana, yəni dəmirdən, poladdan hazırlanmış silahların olması ilə bağlıdır. “Qazan aydır: “Məsləhətdir. Tez cəbbəxanayı yüklətsünlər. Həp bəglər həp binsünlər!” dedi” [1, s.169]. Burada balçaq (qəbzə, qılncın dəstəsi, tutacağı qəbzəsindəki əli qoruyan dəmir), cida (mizraq, nizə, süngü), cidalu (mizraqlı, nizəli, süngülü), cövşən (zireh) [1, s.88], çəngəl (qarmaq, bir neçə dişi olan qarmaq, yabaşəkili alət), dəmrən (oxun dəmir ucluğu), gürz (dəmirdən çomaq; toppuz, şeşpər) [1, s.107], həmail (boyunbağı, çiyindən asılan bağ; qılnc asqısı), həmail quşanmaq (qılncın bağını çiyindən ataraq – çarpaz taxmaq), qama (qəmə, ikiəgzizli bıçaq, kiçik xəncər), qılıc (qılnc) və s. ifadələr Dədə Qorqud zamanında silahsızlığın kifayət qədər inkişaf etdiyini göstərir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan ərazisində (Mingəçevir, Gədəbəy) arxeoloji qazıntılar zamanı e.ə. VII–VI əsrlərə aid skif tipli (üçpərli) ox ucları (maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da məhz üçpərli ox ucluğu qeyd olunur) tapılmışdır.

Dastanda kəlid (qıl, kilid), kübə-küpə (sırğa), külüng (külüng, düsər; iki ucu sivri və kəskin, daş yonmaq üçün alət), küpəli (sırğalı, küpəsi olan), qarucıq (qolbaq, bazubənd) və s. kimi metalışləmə məmulatlarının adlarının çəkilməsi ilk orta əsrlərdə dəmirçiliyin, eləcə də zərgərliyin inkişaf etdiyini təsdiqləyir.

“Koroğlu” dastanında qazan, sini [2, s.183] kimi məişət qablarının adlarının çəkilməsi dəmirçiliyin, bazubənd (bazmənd – qolbağ) [2, s.321] isə zərgərliyin inkişaf etdiyindən xəbər verir. Bazubənd təkcə qiymətli bəzək əşyası deyil, həm də nişanə sayılmışdır:

Koroğludu atan zati,

Çənlibəldə var büsatı,
Bazubənddi amanatı,
Allaha tapşırıdım səni [2, s.321].

“Koroğlu” dastanında silahsızlıqla bağlı məlumatlar maraqlıdır: polad [2, s.118, 466], polad qalxan, polad yaraq, polad şeşpər, polad qolçaq, gümüş qolçaq, qara polad mıxlar, dəmir libas, Xorasan poladı [2, s.320], qılınc, polad libas, polad qalxan [2, s.538] ifadələrinə tez-tez rast gəlinir: “Mən poladam, dəmirçidə dayanmış, Şüşəyəmmi əl dəyəndə sınaq mən?”, “Yarı cılxa polad, yarı nalpara, Qara əqrəb kimi zəhrimar ola” [2, s.320].

Dastanda silahsızlığın ən bariz nümunəsi Misri qılıncdır. Bu barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülür: “Qıratla bərabər Misri qılınc da Rövşənə gənc yaşlarından qol-qanad verir. O, uşaq vaxtı çöldə oynadığı zaman yerdən bir daş tapır. Daş balaca olmasına baxmayaraq ağır, sanballı olur. Onun yeli örüşdə otlayan buzovu öldürür. Alı kişi daşı əli ilə yoxladıqdan sonra başa düşür ki, bu göydən düşmüş ildırım parçasıdır. Alı bu daşdan əvvəl biz, sonra qılınc düzəltdirir. Qılıncı oğluna verən Alı deyir: “Rövşən, al bu qılıncı belinə bağla, bu qılınc özgə qılınca bənzəməz. Bu qılınca ildırım deyərlər..., bundan sonra bunun adına Misri qılınc deyərsən”. Digər bir variantda qılıncı Rövşənə onu hazırlayan dəmirçi verir. O, qılıncın keyfiyyətini belə səciyyələndirir: “Bu qılıncın malı ildırım daşından, suyu Misxana suyundan, ağzının axarı da Alxar gümüşünün xam tozundandır. Bunun adını Misri qılınc qoydum”. Koroğluşunaslıqda Misri qılıncı, bu sözün məna çalarları ilə bağlı rəngarəng mülahizələr söylənilsə də, dastanda silahla əlaqədar təsvirlər sadə və inandırıcı boyalarla təqdim olunmuşdur: “Elə ki, Rövşən Qıratı, Düratı ifçin yəhərləyib atasının yanına çəkdi, Alı kişi hər şeyi hazır görəndə evə girdi, qılıncı gizlətdiyi yerdən götürüb, oğlu Rövşənə verdi. Dedi: – Rövşən, al bu qılıncı belinə bağla. Bu qılınc özgə qılınca bənzəməz. Adı qılınc deyil. Bu qılınca ildırım qılıncı deyərlər. Bu elə bir qılıncdı ki, qabağında heç bir şey dayanmaz. Hər nəyə vursan kəsər, tökər. Bu qılınc ilə sən xanlara, bəylərə, paşalara qan udduracaqsan. Bu qılınc ilə müxənnəslər, namərdlər, qarı düşmənlər sənə əlindən dad çəkəcəklər. Bu qılınc ilə sən qalalar sındıracaqsan, qəflələr, karvanlar dağıdacaqsan. Ancaq bunun ildırım qılınc olduğunu heç kəsə bildirmə. Bundan sonra bunun adına Misri qılınc deyərsən. Nə qədər ki, sən Qıratın belindəsən, qılınc da sənə belindədi, heç bir düşmən sənə bata bilməyəcək” [2, s.53-54].

Qədim dövrlərdə olduğu kimi, orta əsrlərdə də nalbəndlik dəmirçilik sənətinin bir sahəsi kimi inkişaf etmişdir. Əsas nəqliyyat və minik qüvvəsi olan atın nallanması dövrün tələbləri baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyırdı, bir çox hallarda isə bu ixtisaslaşma ayrıca sənətkarlıq sahəsi kimi fəaliyyət göstərirdi

“Koroğlu” dastanında xalqımızın müqəddəsləşdirdiyi, heykəllər ucaltdığı, qəbirüstü abidələrdə fiqurlarını qoyduğu atın nallanması səhnəsi belə təsvir edilmişdir: “Koroğlu bir gün Qıratı nallatmağa aparmışdı. Gəzib-gəzib axırda bazarın lap qurtaracağına kamil bir nalbənd tapdı. Atın düşdü, nalbəndə salam verib Qıratı onun qabağına çəkdi. Nalbənd tez ayağa durub nalları Koroğlunun qabağına tökdü ki, hansını bəyənişən özün seç. Koroğlu nalbəndi yaxşı kişi görüb onunla zarafat eləmək istədi. Nalları bir-bir götürüb əlində bircə dəfə sıxmaqla əzişdirib nalbəndə qaytarırdı ki: – canım, bunlar ki, dəmir parçasıdır, nal gəti. Nalbənd heç bir söz deməyib təzədən Qıratın ayağını ölçüb dörd dənə yaxşı ifçin nal kəsib Qıratı nallamağa başladı. Nalbəndin Qırata gücü çatmırdı. Koroğlu özü qollarını yuxarı çırmadı. Qıratın sağ əlini yerdən götürdü. Belə-belə atın əllərini nalladılar. Nalbənd dal ayaqlarına gələndə Qırat yenidən bədnallıq elədi. Koroğlu nə qədər elədi Qıratın ayağını saxlaya bilmədi ki, bilmədi. Bunlar burada əlləşməkdə olsunlar, sənə kimdən xəbər verim, nalbəndin oğlundan. Koroğlu Qıratı nalbəndin qabağına çəkəndə Dəmirçioğlu dükanın içində idi. O, Koroğlunu tanımadı. Elə ki, Dəmirçioğlu gördü ki, Koroğlu atın qıçını saxlaya bilmir, yavaşca damdan çıxdı, kirmiş gəlib Qıratın dal ayaqlarının ikisini də yerdən götürdü. At ha çapaladı, dal ayaqlarını Dəmirçioğlunun əlindən qurtara bilmədi” [2, s.105].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
2. Koroğlu. Bakı: Lider, 2005, 552 s.

UOT 37.0

Davamlı inkişafın təminində ekoloji təhsil və tərbiyənin əhəmiyyəti

Yaqub Abbasqulu oğlu Səmədov¹, Aytən Yaqub qızı Əbdüləzimova²

¹tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
yaqub.semedov63@mail.ru

²abdulazimovayten@gmail.com

^{1,2}Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filiali

Davamlı inkişaf (“Sustainable development”) konsepsiyasının yaranması BMT-nin təbiəti mühafizə fəaliyyəti ilə əlaqədar olmuşdur. Hələ 1984-cü ildə BMT Baş Katibinin təşəbbüsü ilə BMT nəzdində “Ətraf mühit və inkişaf” üzrə Beynəlxalq Komissiya yaradılmışdır. BMT rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə bu komissiyaya Norveçin o vaxtkı baş naziri xanım Qro Xarlem Brundtland başçılıq etmişdir.

Komissiyanın əsas vəzifəsi ətraf mühit və inkişaf üzrə uzunmüddətli strateji proqram hazırlamaqdan ibarət idi. Bu strategiya 2000-ci ilə qədər və sonrakı dövr üçün müxtəlif dünya ölkələrinin davamlı inkişafını nəzərdə tuturdu. 1984-cü ildən başlayaraq dünya alimlərinin ətraf mühit və inkişaf üzrə təkliflərini toplayan xanım Q.X.Brundtland 1987-ci ildə 23 ölkənin ekspertlərinin köməyi ilə hazırlanmış “Bizim ümumi gələcəyimiz” adlı əsas məruzəni BMT Baş Assambleyasına təqdim etmişdir [2, s.20].

Davamlı İnkişaf konsepsiyasının nəzəri-fəlsəfi mahiyyəti – ilk növbədə, planetin təbii ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə, təbii mühitin qorunub saxlanması, indiki və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şərti ilə insanların tələbatının ağıllı şəkildə ödənilməsi və bütün dünyada sülhün saxlanılmasına yönəlmiş sosial-iqtisadi və ekoloji inkişafı nəzərdə tutur öyrənir [3]. Davamlı inkişafın fəlsəfəsi sosial-iqtisadi tərəqqini, ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatların səmərəli idarə edilməsi ilə bağlı balanslaşdırmanı özündə ehtiva edir.

Davamlı İnkişaf konsepsiyasının həyata keçirilməsində ekoloji maarif və tərbiyənin də rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Ekoloji təhsilin əsas məqsədi təbiətə məsuliyyət münasibətinin formalaşdırılmasıdır. Ekoloji təhsil dedikdə ümumi ekoloji mədəniyyətin, hər planet sakinində ekoloji məsuliyyətin formalaşmasına yönəlmiş fasiləsiz təhsil, tərbiyə və inkişaf prosesi, planetimizin hər sakininin ekoloji məsuliyyəti başa düşülür [6, s.415]. Ekoloji təhsil və tərbiyə hər bir insan üçün zəruri aktiv bir prosesdir. İnsan ilə təbiət arasında yaranan problemlərin aradan qaldırılmasında, bütün canlıların həyat səviyyəsinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasında, təbiətin qorunmasında və onun səmərəli idarəetmə prinsiplərinin mənimsənilməsində ekoloji təhsilin rolu olduqca əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə ekoloji təhsil, əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilir. Birinci pillə mərhələ ekoloji təhsil adlanır: Bu təhsil mərhələsində təbiət fənlərinin əksəriyyətində ekologiya üzrə ayrıca bölmələr mövcuddur. İkinci mərhələ isə peşə hazırlığı mərhələsidir. Təhsilin bu mərhələsində Azərbaycanın bir çox universitetində “Ekologiya”, “Ətraf mühitin mühafizəsi və bərpası”, “Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsi” ixtisasları üzrə gələcəyin mütəxəssisləri hazırlanır.

Davamlı inkişafın təminində ekoloji təhsil və tərbiyənin rolundan danışarkən ilk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, “Ekologiya” sözü yunan sözü olub, yurd (məkan) haqda təlim deməkdir. [5, s.40].

Ekoloji təhsildə təbliğat vasitəsi kimi kütləvi informasiya vasitələrinin, o cümlədən, radionun, televiziyanın, müxtəlif nəşrlərin rolu da olduqca əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji təhsil strategiyası davamlı inkişafın bir sıra mühüm komponentlərini özündə əks etdirir ki, buraya da aşağıdakılar daxildir:

- ekoloji təhsilin humanistlik prinsipi insanın əlverişli həyat mühitinə hüququndan irəli gəlir;

- bəşəriyyətin ekoloji fəlakətdən xilas olunması, yer üzündə həyatın saxlanmasına köklənmiş, ekoloji cəhətdən məqsədyönlü fəaliyyətə qadir olan, yeni təxəyyüllü insanın formalaşması ideyasını ifadə edir;

- ekoloji təhsilin təkamüllüyü, tarixiliyi, mədəniyyətə və təbiətə uyğunluğu;

- hər bir vətəndaşa ümumi ekoloji bilikləri əldə etməyin zəmanətliyi;

- təhsil sistemində ekoloji biliklərin məcburiliyi;

- ekoloji təhsil məsələlərinin bütün dövlət proqramlarına daxil edilməsi;

- təbii resursların istifadəsinə toxunan, həmçinin ətraf mühitə və insanların sağlamlığına potensial olaraq təsir edən hər bir layihənin həyata keçməsi üzrə qərarların qəbulunun bütün məsələlərində vətəndaşların iştirakı;

- ümumi və peşə təhsilinin humanitar və sosial-təbii komponenti kimi ekoloji təhsilin üstünlüyü;

- ekoloji təhsilin ümumiliyi;

- əhalinin bütün sosial və yaş qruplarının maarifləndirilməsi və təliminin təmin olunması;

- ekoloji təhsilin aşağıdakılarla şərtlənmiş fasiləsizliyi [1, s.110].

Ətraf mühitin mühafizəsi zamanı təbiətə dəyən zərərin qarşısının almaq və aradan qaldırmaq üçün hər kəsdən yüksək bilik, bacarıq və böyük təcrübə tələb olunur. Məhz ekoloji təhsil də hər kəsdə bu müsbət keyfiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynayır və ölkə vətəndaşlarının vətəne layiq şəxsiyyətlər kimi formalaşmasına böyük təsir göstərir.

Göründüyü kimi, ekoloji problemlərin həllində təhsil, tərbiyə və maarifləndirmənin rolunun əhəmiyyətini “əminliklə vurğulaya bilərik”. Ona görə də ölkədə yaşayan hər bir vətəndaşa lap uşaqlıq çağlarından ətraf mühitə diqqətsiz münasibətin zərərli cəhətləri dərindən öyrədilməli və ona qarşı mübarizə yolları da aşılmalıdır. İlk növbədə hər bir ölkə vətəndaşı ekoloji təhsil və tərbiyə sahəsində əldə etdiyi biliklər sayəsində ətraf mühitin çirklənməsinin fəsadlarından, bunun nəticəsində yaranan xəstəliklərdən məlumatlı olur, genetik dəyişkənliklərin səbəblərini anlayır, heyvanların və bitkilərin məhvinin, torpağın münbitliyinin azalmasının nə ilə nəticələncəyini dərk edir, içməli su ehtiyatlarının tükənməsi və yaşayış yerlərindəki digər mənfi dəyişikliklərin hansı problemlərə səbəb olacağı haqqında dərin biliklərə yiyələnir, fərdi məsuliyyət hissini dərk edir. Bir sözlə, bu işlərin həyata keçirilməsi ilə biz, tədrisdə xeyli nailiyyətlər əldə etdiyimizi əminliklə vurğulaya bilərik [4].

Yuxarıda qeyd olunan məlumatlardan aydın olur ki, müasir bəşər dünyasının davamlı inkişafının təminində ekoloji təhsil və tərbiyənin rolu olduqca əhəmiyyətlidir və gələcəkdə də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İsgəndərova S.M. Ekoloji təhsilin nəzəri-metodoloji əsasları. Bakı Üni­versitetinin Xəbərləri Sosial-siyasi elmlər seriyası. Bakı, 2014, № 2

2. Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemlər (kollektiv monoqrafiya) I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2019

3. https://az.wikipedia.org/wiki/Dayanıqlı_inkişaf_-_Vikipediya

4. <http://etmtv.news/biologiya> – ... Biologiya dərslərində ekoloji tərbiyə-etmtv. News 10 янв. 2019 г. – Sevindirici haldır ki, müasir *təhsil* ocaqlarında çalışan müəllim və pedaqoq ordusu bu məqsədlərə çatmaq yolunda bütün səy və bacarığını həsr ...Zahidov R. Biologiya dərslərində ekoloji tərbiyə

5. http://www.elibrary.az/jurnal/jrn2017_170. PDF. Ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasının... təbiəti mühafizə, *ekoloji təhsil*... *Ekoloji tərbiyə* ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsinin mühüm tərkib hissəsidir. ... *Təhsil və tərbiyə* sistemində *ekoloji*. Sultanov R. Ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasının mütərəqqi ənənələri.

6. Məmmədov Q., Xəlilov M. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı: Elm, 2005

UOT 94(479.24)

**XX əsrin əvvəllərində Türk Dünyasında Milli Birlik hərəkatı və
bunun tarixi əhəmiyyəti**

Saidə Kamran qızı Babayeva
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
saidababayeva@gmail.com

XX əsrin əvvəllərində Türkiyədən başqa Türk xalqlarının çox hissəsi çətin və qorxulu illərini yaşayırdı. Çin hüduqlarından Qara dəniz sahillərinə qədər ərazisi olan türk müsəlman xalqlarının böyük bir hissəsi istiklalını itirmiş, düşmənin qüvəsinə boyun əyməyə məcbur olmuşdular. Rusiya imperiyasında yaşayan türk müsəlman xalqları da müstəmləkə boyunduruğuna keçənlər sırasında idi. Çar üsul idarəsinin müstəmləkə həbsxanasına çevirdiyi imperiyada yoxsulluqdan yazıqlaşan, savadsızlıq və cəhalət içərisində yaşayan müsəlmanlar insan yerinə qoymurdu. 1905-ci ildə Əhməd bəy Ağayev “Müsəlmanların petisiyalarına dair zəruri izahatlar” məqaləsində yazmışdı: “Demək olar, heç bir xalq müsəlmanlar kimi bu cür unudulub sıxışdırılmamışdı. Onlar elə bil heç yox idilər. Onların heç bir ehtiyacı ödənilmirdi. Onların bütün xahişləri rədd edilirdi...” [8, s.21]. Bu xalqlar içərisində ilk olaraq Azərbaycanda milli fikir oyanmışdı. XIX əsr maarifçilik hərəkatının öncülləri olan İ.Qutqaşınlı, A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, Həsən bəy Zərdabi mənsub olduqları millətin əsarət və cəhalət içərisində olmalarının səbəbini savadsızlıqda görür, təhsilin vacibliyini anlayır, geriliyin aradan qaldırılması üçün həmin dövr üçün müasir olan təhsili əsas vasitə hesab edirdilər.

Abbasqulu ağa Bakıxanov 1832-ci ildə Bakıda pansionlu dünyəvi məktəbin layihəsini işləyib hazırladı. Laliyədə ana dili və fars dili ilə bərabər, rus dili, tarix coğrafiya, hesab fənlərinin tədrisi də nəzərdə tutulurdu. Lakin layihə həyata keçmədi.

İsmayıl bəy Qutqaşınlının öz vəsaiti hesabına 1847-ci ildə Şamaxıda məktəb açdı. Bu məktəb Zərdabinin dünyəvi təhsilə gedən yolunu işıq saldı. Türk-müsəlman dünyasında ərəb əlifbasının islahı və yeni bir əlifba tərtib etmək üçün mücadilə edən Mirzə Fətəli Axundovun yeni əlifbanın qəbul edilməsi məqsədilə Türkiyəyə getməsi Azərbaycan və Türkiyənin orta q mədəniyyətinin ayrılmaz olduğunu təsdiq edən faktır. Böyük mütəfəkkirin yaşadığı dövrdə arzusu reallaşmadı, əlifba layihəsi qəbul olunmasa da İstanbuldan Tiflisə zəhmətinə görə təltif olunduğu Məciyyə nişanı və təqdirnamə ilə qayıdır.

Mirzə Fətəli Axundov əkilən toxumun hökmən bitəcəyinə olan ümidini itirmədi, “Onun layihələri Türkiyədə əlifba müzakirələrini mətbuat səhifələrinə çıxarıb ictimailəşdirməklə yanaşı, müəllifinin ölümündən sonra müsəlman coğrafiyasında özünə ciddi sayda tərəfdar topladı və M.F.Axundovun peyğəmbərcəsinə dediyi “məlumdur ki, on beş ilə yaxındır ki, bu fikrin toxumunu mən İranda və Osmanlı torpağında səpirəm. Şübhəsiz ki, bu toxum bizim xələflərimizin zəmanəsində göyərəcəkdir” fikri çox keçmədi ki, özünü doğrultdu” [7].

Milli mətbuatın banisi, alim, böyük maarifçi, ictimai xadim, Həsən bəy Zərdabi yaşadığı dövrə aid təhsildən məhrum olan, cəhalət, yoxsulluq və əzilmişlik içərisində yaşayan bir xalqın sonda “yox olması”nın [1, s.51] qaçılmaz olduğunu böyük həyəcanla söyləyir və çox şaxəli maarifçilik fəaliyyəti ilə milli şüurun oyanmasına çalışırdı. Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasını (Qori seminariyası), bitirən məzunların təhsilin həmin dövrün tələblərinə uyğun qurulması istiqamətində aktiv fəaliyyətə başlamaları maarifçilik hərəkatının uğurlu nəticələri idi.

N.Nərimanovun həmin dövrdə Azərbaycanda “İşıqlı mərkəz” [4, s.560] adlandırması bir həqiqət idi. Təsədüfi deyil ki, sağlığında canlı əfsanə adlandırılan İsmayıl bəy Qaspralı (1851-1914) “Müsəlman-Türk xalqlarının geri qalmasının səbəblərini və bunun aradan qaldırılması yollarını düşünərkən məsləhət üçün müəllimə, öyrənmək üçün örnəyə, yardım üçün məsləkdaşa ehtiyac duyaraq Tiflisə gəlir, Qori müəllimlər seminariyasında Səfərəli bəy Vəlibəyovun dərslərini dinləyir, Qori seminariyasında türklərə məxsus bölümdə tədris planları və Vətən dili kitabının tərtibatı ilə tanış olur, təcrübəli müəllimlərin nəzarəti altında dərslər keçir. Tiflisdə Cəlal və Səid

Ünsizadə qardaşlarının mühərriklilik fəaliyyəti ilə tanış olur, onlardan məsləhətlər alır. Rusiya müsəlmanlarının təhsildə və mətbuatda irəliləməsi yolunda qarşıya çıxacaq çətinliklərdən çıxmağın yollarını öyrənir. İsmayıl bəy Qaspralının “Üsuli cədit” proqramı qısa bir müddətdə təhsildə böyük uğur qazanır. Belə məktəblər Rusiyanın türk müsəlman xalqlarının yaşadıkları ərazilərin əksəriyyətində açılmışdı. Bu məktəblər milli dünyəvi təhsilin inkişafına səbəb olurdu.

Rusiya müsəlmanlarının mədəni həyatında intellektual hərəkata səbəb olan “usuli-i cədid”in ilk örnəyinin təməli Azərbaycanda qoyulmuşdu. İ.Qaspralı üsuli cədid Qori kimi kiçik bir yerin sərhəddindən çıxardı, Rusiya müsəlmanları arasında qüvvətli bir təhsil sistemi qurdu. Bəzən milli aydınlar təhsilin gedişində əldə olan uğurları Qaspralıya aid edirlər. Amma Qaspralı bu fikirlərlə razılaşmadı. Ədib bu barədə naşiri olduğu “Tərcüman” (1881–1918) qəzetinin 10 illik yubileyi münasibətilə yazdığı “On senelik Terakki” adlı məqaləsində “Yeni təhsil və ədəbi hərəkatdakı uğurlarda Azəri ədib, pedaqoq və naşirlərin əməyinin olduğunu oxucuların nəzərinə çatdırdı” [4, s.562] İsmayıl bəy Qaspralının təməlini Azərbaycandan götürdüyü pedaqoji islahatları Türk dünyasına səs saldı. Nəticədə İsmayıl bəy Qaspralının maarifçilik islahatları içərisində milli kimliyi şüurlu şəkildə dərk edərək, ümmətçilikdən millətçiliyə keçmək hərəkatı başladı.

Böyük maarifçi kimi tanınan və siyasətçi olmadığını söyləyən İsmayıl bəy Qaspralı “1905 yılında St.Peterburgda məşhur tatar alimi və yayıncısı Adürreşid İbrahimovun evində Alimerdan Bey Topçubaşı, Ahmed Bey Agaev, Ali Bey Hüseyinzadə, Alim Maksud və Bunyamin Ahmetin iştirakı ilə yapılan gizli bir toplantıda İttifaki Müsülmin adıyla bir siyasi parti kurmak fikrine katıldı. Qaspralı...1906 yılın Ocak ayında St. Petersburgda Alimerdan Bey Topçubaşı liderliğinde yapılan birinci ve ikinci Bütün – Rusiya Müslümanları Kongrelerine iştirak etti” [4, s.571].

“Tərcüman” qəzeti fərqli ləhcələrdə danışan türklərin Türk kimliyi altında birləşməsinə, ortaq mədəniyyət sahib olmasını arzu edirdi. İslam dininin doğru anlaşılmasını, müsəlmanların cəhalətdən xilas olmasını təbliğ edirdi. “Dildə, Fikirdə, İşdə Birlik” başlığı ilə dərc edilən bu qəzet dilin insanları bir-birinə bağlayan, onlar arasında əlaqə və yaxınlıq yaradan, insanlıq üçün vacib olduğunu xatırladan güclü vasitə idi. Bu qəzet XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Rusiya Müsəlmanları arasında nəşr edilən qəzetlərin ən uzun ömürlüsü və ən çox oxunanı olmuşdu. İsmayıl bəy Qaspralının mayasını Azərbaycandan alıb başladığı marifçilik hərəkatı “Tərcüman” qəzeti vasitəsilə milli kimlik ətrafında birləşib onu qorumaq hərəkatına çevrildi. Məmməd Əmin Rəulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd Ağaoğlu, Əli bəy Hüseyinzadə, İsmayıl xan və Adil xan Ziyadxanov qardaşları, Həmid bəy və Nəsim bəy Yusifbəyli qardaşları, Mirzə Məhəmməd Axundzadə, Məmmədbağır bəy və Nağı bəy Şeyxzamanlı qardaşları, Həsən bəy Ağayev, Xəlil bəy və Ələsgər bəy Xasməmmədov qardaşları, Əhməd Cavad bu hərəkatın fəal üzvləri idi. Bu liderlər Birinci Dünya Savaşında Rus Ordusunun Türkiyənin Şərqi vilayətlərini işğal etdiyi zaman Azərbaycanda yaranan “Qardaş köməyi” təşkilatının ən fəal üzvləri olaraq bütün Türk dünyasına çətin anlarda bir birlərinə dayaq olmaq nümunəsini göstərdilər. Nağı bəy Şeyxzamanlı yazır: “Qafqaz cəbhəsində əsir aldıkları əsgərləri ruslar vaqona dolduraraq Sibirə göndəridilər. Xəstə olan əsirlər üzücü və ağır yola dözməyərək yolda can verirdilər. Cəsədlər yolda stansiyalarda yerə düşürülürdü. Rusiya hökumət nümayəndələrinin bu qeyri insani hərəkatı xalqımızı qeyzləndirirdi” [10, s.62]. Xəlil bəy Xasməmmədov şəhər valisindən xəstə olan əsirlərin Gəncə stansiyasında həkim nəzarətindən keçirilməsi, müalicədən sonra yollarına davam etməsi iznini alır. Stansiyada böyük bir bina xəstə əsirlərin müalicəsi üçün ayrılır. “Beləliklə, yüzlərlə xəstə əsiri qəbul edib müalicə etdikdən sonra Sibirə – düşərgələrə yola salırdıq” [10, s.66].

Rusların və ermənilərin vəhşiliklərinə məruz qalan türklər köçkün olaraq xarabalığa çevrilən evlərindən qaçırdılar. “Qardaş köməyi” təşkilatı Azərbaycana gələn qaçqınlara yardım edir, işğal olunmuş vilayətlərdə sahibsiz qalan türk uşaqlarının toplayaraq Azərbaycana gətirirdilər. “Bir tərəfdən uşaqlar, digər tərəfdən rus və erməni əsgərlərinin vəhşiliyinə dözə bilməyən türk xalqı qardaşları Azərbaycan xalqının ağısında yer tapırdılar” [10, s.71]. Gəncə şəhərinin bütün məhəllələrində imkanlı ailələr bu uşaqları övladlığa götürüb böyüdüdürlər. Bu gün də o izlər itməyib. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra erməni-rus işğalı altında olan Bakı haqqında “başsız bədən necə yaşayar” (Nəsim bəy Yusifbəyli) faciəsinə yaşayanda qardaş Türkiyə

köməyə gəldi. ”Bir-birindən uzaq ölkələrdə yatar, fəqət milli türklük fikri ilə beşiyində birləşər” [4, s.4].

Türk xalqlarının birliyi əbədidir. Bu birlik qorxuzmaq üçün yox, qorunmaq üçündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi”, yeddi cildə. 5-ci cild. Bakı: Elm, 2001, 629 s.
2. Faiq Ələkbərov. 21-ci əsrin pəncərəsindən Mədəniyyət və Kimlik Beynəlxalq Simpoziyumun materialları. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2016
<https://www.khazar.org/uploads/files/pdf/simp%20ii%20cild2.yeni.pdf>
3. Heydər Əliyev. Mənəviyyət, Mənəvi dəyərlər, Mənəvi tərbiyə. Bakı: Müəllim, 2008, 635 s.
4. “İsmail Bey Gaspıralı için”. Məqalələr toplusu. Ankara, 2004, 570 s.
5. İsmayıl bəy Qaspralı. Seçilmiş əsərləri, dörd cildə, 1 cild. Ötügen nəşriyyatı, Ankara 2014, 510 s.
6. Kırımlı Hakan. İsmail Bey Gaspıralı. Ankara, 2001, 45 s.
7. Misir Məmmədli. Fətəli Axundovun yeni əlifba uğrunda mübarizəsi.
<https://www.ens.az/az/axundovun-yeni-elifba-ugrunda-mubarizesi>
8. Seyidzadə Dilarə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 2004, 346 s.
9. Suslu İbrahim. Azərbaycan siyasi tarixində Nəsim bəy Yusifbəyli (1881-1920). Bakı: Alatoran, 2017, 321 s.
10. Şeyxzamanlı Nağı. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, 1998, 302 s.

UOT314.7; 314.5

Turkey's strategy to combat irregular migration in terms of sustainable development policies

Ugur Unal¹, Fatih Ayna²

¹Associate professor, Dr.

Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan

ugur.unal@manas.edu.kg

²Gaziantep Provincial Migration Management, Turkey

fatih.ayna@goc.gov.tr

Introduction

In the 2000s, one of the most significant steps in Turkey's participation in the international migration regime was Turkey's membership in the International Organization for Migration (IOM). The International Organization for Migration started its activities in 1951. It is described as the most functional organization working on this issue in the international conjuncture. Turkey's relations with the organization first started in 1991, after the Gulf War, with the establishment of the IOM Regional Office in Turkey. However, it wasn't until 2004 that Turkey obtained full membership within the organization (Goularas and Sunata, 2015: 21).

As a country at the intersection of Asian, European and African continents, Turkey is exposed to irregular migration. Especially this location creates a transit route. This route is important for the citizens of economically underdeveloped countries to migrate to developed Western countries (İçduygu, 2004). In addition, the Turkish economy is getting stronger, it has entered the top twenty economies of the world. These development moves of the country cause it to be a rising power in its region. Therefore, due to these developments, Turkey has moved away from being a transit country in its geography and has become a target country. In the geography of the Middle East, Caucasus and the Balkans, where Turkey is located, economic-political problems have often led to mass

migrations. Due to its historical and cultural ties in this geography, the country has always opened its doors to asylum seekers with a sense of responsibility. Therefore, Turkey has changed its position as an emigrant country, especially after 1980. It now has the status of a country receiving more immigration (Yılmaz, 2014).

As it is known, globalization has provided an incredible amount of freedom of communication and transportation in world history. Undoubtedly, these developments have created radical transformations in the migration phenomenon. It has caused an unexpected amount of migration mobility all over the world. Turkey has also been greatly affected by these global transformations (Lordoğlu, 2015). These situations have led the country to struggle especially with regard to irregular migration and to develop a unique strategy based on human rights. To this end, important legal innovations have been undertaken. In addition, international cooperation has also been directed. In this context, in order to make the fight against irregular migration effective, the work of the Combating Irregular Migration Department has been initiated as of 15 July 2018. The working area of the said institution has been determined as follows (www.goc.gov.tr/2021):

1. To carry out works and transactions related to irregular migration,
2. To ensure coordination between security units and relevant public institutions and organizations, to develop measures, to monitor the implementation of the measures taken, in order to combat irregular migration,
3. To carry out the provisions regarding the readmission agreements to which Turkey is a party,
4. To perform the other duties assigned by the General Directorate of Migration Management.

1. Strategies to Combat Irregular Migration

Strategic targets have been determined in Turkey's fight against irregular migration. Strategy Document for Combating Irregular Migration (2015–2018) and National Action Plan have been prepared and put into effect for this purpose. The same studies continued after 2018. Most recently, the Strategy Document on Irregular Migration covering the years 2021-2025 and the National Action Plan have been prepared. With this action plan (www.goc.gov.tr/2021);

- Strengthening National and International Mechanisms and Cooperation to Prevent Irregular Migration at Source,
- Increasing Border Security and Developing Measures in Combating Irregular Migration,
- Managing Foreign Labor Migration with Effective and Comprehensive Policies,
- Conducting Domestic Transactions Regarding Irregular Migrants with a Focus on Human Rights, Increasing the Protection of Irregular Migrants in Vulnerable Situations and Producing Evidence-Based Policies in Combating Irregular Migration,
- Strategic priorities of Strengthening the System of Returning Irregular Migrants within the Framework of Human Rights Standards and Ensuring their Reintegration have been determined, and it is aimed to implement these strategic priorities in line with the contributions of all public institutions and organizations and non-governmental organizations involved in the fight against irregular migration.

1.1. Voluntary Return

In addition to its geographical and strategic location, Turkey's developing economy has transformed the position of the country from a transit country to a destination country for irregular migrants. So much so that these recent developments have increased the country's attraction for immigration. In particular, it is seen as the country where irregular migrants start to prefer the most. For this reason, there has been a significant increase in the number of immigrants who have been found to have irregularly entered the country's borders in recent years.

In order to combat irregular migration, deportation of irregular migrants is not a sufficient tool on its own, and preventing the return of deported irregular migrants to the country is one of the main objectives. For this purpose, it is aimed to improve the situation of irregular migrants in their country of origin, to ensure their exit from the country on a voluntary basis, in accordance with human dignity and within international standards.

In this context, in order to lay the foundations of the Nationally Assisted Voluntary Return and Reintegration Mechanism, an additional regulation was made in the Law on Foreigners and International Protection No. 6458 on 24 December 2019. With this regulation, the support determined by the "Voluntary Return Legislation" will be provided by the General Directorate of Migration Management to irregular migrants, victims of human trafficking, and foreigners in the international protection application process who want to voluntarily leave the country/third country. It is foreseen that the return of irregular migrants will be voluntary, and the duration of their stay in removal centers will be shortened, administrative cases arising from disputes between the administration and the foreigner will be eliminated, and the financial burden on the administration regarding return procedures will be reduced thanks to this mechanism. [1]

1.2. International Cooperation

Turkey does what is necessary to take effective measures against irregular migration at the national level and to identify problems at the international level in this field. It prioritizes active participation in all kinds of studies related to this subject. For this purpose, it is open to mutual information and all kinds of cooperation in the related struggle. Therefore, it fights effectively and resolutely to prevent irregular migration and to remove illegally found foreigners from the country. [2]

The fight against irregular migration has ceased to be the kind of issue that lets countries determine their own destiny (Yardımcı, 2006:168). In this context, nations tend to continue this struggle by forming bilateral, regional, and global groups (Toksöz, 2004). Turkey takes a determined stance in the fight against irregular migration. In this context, it carries out policies that are open to all kinds of national and international institutional cooperation that have humanitarian results. The leading institutions in cooperation are the United Nations Migration Agency, the United Nations High Commissioner for Refugees, ICPMD, and various national non-governmental organizations. It should also be noted that the Presidency of the Budapest Process passed to Turkey at the beginning of January 2006. In this formation, 53 permanent and 4 observer countries act together. It also works with 13 international organizations. The foremost aim of this process is to prevent irregular migration. Within the framework of this purpose, it is focused on producing permanent solutions. It is emphasized that sustainable policies can only be successful in migration management. Apart from this, Turkey is a country that has ensured the establishment of the Silk Road Region Working Group. All these efforts are a sign of how much the country attaches importance to the fight against irregular migration. With this working group, Turkey's aim is to bring together the countries that are source, destination or transit countries for migration in this region and to create a common struggle plan (www.goc.gov.tr/2021).

Turkey has also given importance to take part in the Transit Migration Dialogue Initiative in the Mediterranean Region. The initiative was initiated by the International Center for Migration Policy Development (ICMPD). Turkey signed a Memorandum of Understanding on May 28, 2012, with FRONTEX (the EU's Border Security Agency) in order to prevent irregular migration. [3]

1.3. Readmission Agreements

In the fight against irregular migration, “Readmission Agreements” is a method that initiates the international cooperation process and is very effective in this regard. The importance of these agreements comes from making it obligatory for countries to take mutual measures in this regard. Particularly, these agreements make a great contribution to the protection of human rights. It should also be noted that it has led to the prevalence of international practices. [4] To be clear, progress has been made at the international level in terms of determining common conditions and rules for the safe return of people who have immigrated to another country without permission under readmission agreements, back to their home country or to the country of last transit.

It is clearly seen that Turkey attaches great importance to the Readmission Agreements in the fight against irregular migration. In this regard, these agreements are made with both target countries and transit countries. In this sense, Turkey has signed readmission agreements with the following countries since 2001: Syria, Greece, Kyrgyzstan, Romania, Ukraine, Pakistan, Russia,

Nigeria, Bosnia-Herzegovina, Yemen, Moldova, Belarus, Montenegro, Kosovo, Norway and the European Union.

In addition, there is a Memorandum of Understanding dated March 18, 2016, between Turkey and the European Union. The Readmission Agreement with the European Union and the Visa Exemption Roadmap were signed simultaneously in Ankara on December 16, 2013, and approved by the Grand National Assembly of Turkey on June 25, 2014. The approval of the agreement was accepted by the Council of Ministers and published in the Official Gazette No 29076 of August 2, 2014. The Readmission Agreement with the European Union entered into force on October 1, 2014, in terms of readmission and transit passage provisions of the parties' own nationals. There is also content here regarding the position of third-country nationals in the readmission conditions. However, these have not yet entered into force as provisions (www.goc.gov.tr/2021).

Conclusion

Turkey advocates that measures against irregular migration, which is a global problem, should be addressed in a global context. In this context, besides a strong fight against migrant smugglers, Turkey is in favor of producing permanent solutions for the political, economic, and security root causes of migration. In this context, the policies that the country foresees can be listed as follows:

- Measures should be taken to establish peace and stability in conflict zones in the countries of origin and to increase humanitarian and development aid to these countries,
- A more comprehensive, human rights-based approach to migration should be developed,
- With the perception towards immigrants and the rising xenophobia establishing the grounds for racism, discrimination should be prevented by all legal means,
- Immigrants' access to justice, education, and health opportunities should also be facilitated.

The phenomenon of emigration and immigration, which has been associated with people's search for a better and new life throughout history, has begun to take a different appearance and form in the last 20-30 years with the expansion of the globalization movement. Despite all the limitations of the labor force, global mobility has resulted in a significant group of immigrants being in geography different from their home country in all respects.

Turkey is trying to produce policies to strengthen the search for solutions to this global problem at the humanitarian level in line with sustainable development goals. In this sense, with the latest regulation made in 2021, the relevant public institution has been transformed into the General Directorate of Migration Management. It will continue to work under the Ministry of Interior. All these approaches towards irregular migration demonstrate that the primary goal of Turkey's foreign policy is to promote an environment of peace and stability in the countries in its neighboring and nearby geographies.

References

1. Goularas, G.B. ve Sunata, U., Ankara: Türk Dış Politikasında Göç ve Mülteci Rejimi. Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi, 2(1), 2015, 12-40
2. International Migration Organization, <http://www.iom.int/cms/about-iom/15.10.2021>
3. İçduygu, A., İstanbul: Türkiye’de Kaçak Göç, İstanbul Ticaret Odası Yayını 65, 2004
4. Lordoğlu, K., İstanbul: Türkiye’ye Yönelen Düzensiz Göç ve İşgücü Piyasalarına Bazı Yansımalar, Çalışma ve Toplum, 2015/1, 2015, 29-44
5. Şen, F., Ankara: Göçmen Kaçakçılığı İnsan Ticareti, Organ Doku Ticareti, KOM/TADOC yayını, 2006
6. T.C. Dışişleri Bakanlığı. <http://www.mfa.gov.tr/11.09.2021>
7. T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, <https://www.goc.gov.tr/12.11.2021>
8. Toksöz, G., Ankara: Uluslar arası Emek Göçü İmaj yayınları, 2004
9. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, <http://www.iletisim.gov.tr/21.06.2021>
10. United Nations, <http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/wallchart/05.10.2021>

11. Yardımcı, S., İstanbul: ” Türk-Yunan Sınırında Belirsizlik Mıntıkası: Afrika Kökenlilerin İstanbul’da yasadışı Göç ve Yerleş(eme)me Deneyimi” Terör, Şiddet Toplum, Bağlam Yayınları, 2006, ss. 163-172

12. Yılmaz, A., Ankara: “Uluslararası Göç: Çeşitleri, Nedenleri ve Etkileri”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/2 Winter, 2014, pp. 1685-1704

13. 458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, 11 Nisan 2013 Tarih ve 28615 Sayılı Resmi Gazete

Endnotes

1. With Law No. 7196 dated 12.24.2019, amendments were made in the fourth part of the Law on Foreigners and International Protection No. 6458, and new articles were added.

2. With Circular No. 2020/17 on Restriction Business and Transactions, regulations and updates were made regarding the entry bans on foreigners.

3. Turkey signed two Protocols in Palermo on December 13, 2000, regulating the “Convention on Combating Transnational Organized Crime” and its annexes, “Immigrant Smuggling” and “Human Trafficking.” With an amendment made to the Turkish Citizenship Law on June 4, 2003, the practice of direct acquisition of Turkish citizenship by foreigners who marry a Turkish citizen was abolished. This amendment requires a minimum of three years of marriage to acquire citizenship. This amendment to the Law prevented marriages made only for the sake of gaining Turkish citizenship.

4. Illegal work takes the lead in the negative reflections of irregular migration in the social and economic fields. Law No. 4817 on Work Permits of Foreigners and the implementing regulation of this law entered into force on September 6, 2003. These steps aim to prevent illegal work and low-wage employment of foreigners and to legally control and regulate migration for work purposes. The crime of smuggling immigrants is regulated in Article 79 of the Turkish Criminal Law No. 5237. The clause stating that crime, even if it is only attempted, shall be imposed a penalty as if it is committed was added to the said article with Law No. 6008 dated 07.20.2010. With the 6th article of the Decree-Law No. 690 published in the Official Gazette dated April 29, 2017, an additional article was added to the Law on Foreigners and International Protection No. 6458. With the said article, a regulation was made regarding the tools used in the crime of migrant smuggling. "Implementation Guidelines Regulating the Working and Cooperation Principles in Fulfilling the Works and Transactions of Irregular Migrants" (Ministry Circular No: 2019/5) was also issued. This guideline determines the duties, authorities, and responsibilities of all institutions involved in the business and transactions of foreigners who are irregular migrants. On migrant smuggling, see (İçduygu 2004; Şen, F. 2006).

УДК 378.147

Составляющие инновационно-ориентированной системы образования практико-ориентированной подготовки кадров

Ирина Николаевна Кирчатая

кандидат экономических наук, доцент

Харьковский национальный автомобильно-дорожный университет, Украина

kirchatayairina@gmail.com

Реалии современного рынка труда требуют периодически реформировать систему высшего образования в основе которой лежит реализация компетентностного подхода, поэтому технология и программа профессиональной подготовки должна систематически

модернизироваться, как по содержанию, так и по аспектам обеспечения качества, при условии обеспечения реализации комплекса определенных педагогических условий.

Инновационная образовательная политика должна быть направлена на реализацию инновационных образовательных программ и обеспечение рынка труда современным поколениям экономически и инновационно сознательных специалистов, уровень профессиональных компетенций которых удовлетворял бы все вышеупомянутые заинтересованные стороны. При этом развитие такой личности связано не только с управлением новациями, но и с пониманием необходимости постоянной работы по созданию желаемых условий для таких изменений и усилению адаптационных качеств.

Главной целью образования становится повышение мотивации к обучению, воспитание инициативы, стремления к саморазвитию и самоактуализации, расширению кругозора, отслеживанию тенденций в других отраслях и профессиях, использованию передовых теорий и практик. Основной задачей высших учебных заведений становится выстраивание эффективного взаимодействия с работодателями для определения перспективных профессий и компетенций выпускников, разработках инновационных специализированных курсов подготовки [1].

Современное высшее учебное заведение должно обеспечивать подготовку специалистов с прекрасными профессиональными и деловыми качествами, способностями к управленческой деятельности и принятию инновационных решений. Поэтому модель инновационного образовательного процесса профессиональной практико-ориентированной подготовки специалистов должна быть целостной многоуровневой структурно-функциональной педагогической системой, которая объединит элементы общего и профессионального образования, а также обеспечит воспитание инновационно-ориентированного специалиста.

Эффективное функционирование данной системы и профессиональная подготовка специалистов должны обеспечиваться выполнением комплекса педагогических условий, отвечающих запросам общественного производства, сферы бизнеса и ожидаемых социальных последствий:

- педагогическое содействие подготовке и в воспитании социально ориентированной личности (делового человека с креативным видением и прогрессивным экономическим мышлением);

- педагогическая помощь в развитии предпринимательских способностей как интегрированных профессионально-трудовых и социально-экономических качеств специалиста в сфере предпринимательства;

- использование технологий психологии/педагогике для личностного и профессионального развития будущего специалиста, а также достижения желаемого результата профессиональной подготовки;

- обеспечение постоянного повышения квалификации профессорско-преподавательского персонала в соответствии с требованиями модели практико-ориентированной профессиональной подготовки специалистов;

- содействие инновационно-педагогической деятельности и внедрению новых концептуальных основ в образовательный процесс;

- ориентация на долгосрочные взаимовыгодные отношения с промышленным сектором и содействие активной совместной реализации перспективных социальных проектов.

Образовательная среда является открытой педагогической системой, которая принимает участие в формировании личностных качеств и профессиональных компетенций будущего специалиста, а потому и несет полную солидарную социальную ответственность за результат его подготовки и воспитания инновационно ориентированной личности, чем обеспечивает себе приобретение конкурентных преимуществ.

Следует также учитывать потребность интеграции образования, науки, государства и бизнеса, тем самым активизируя инновационную деятельность на каждом уровне и усиливая

значимость высшей школы, которая должна нести социальную ответственность за эффективное использование [2]:

- общественных/государственных ресурсов с целью повышения эффективности работы высших учебных заведений, обеспечения единства обучения и воспитания, привлечения студентов и преподавателей в разные социальные практики;

- собственных ресурсов – для развития и консолидации общества, проведения демократических реформ;

- взаимодействия с отдельными гражданами, органами власти, бизнес-структурами, разными организациями и учреждениями – для функционирования высших учебных заведений как социального института открытого типа, центра социальной политики в регионе его присутствия.

Использованная литература

1. Буданова М.В., Жиленкова Е.П. Перспективы развития образования в условиях цифровой экономики // Цифровой регион: опыт, компетенции, проекты: сборник статей Международной научно-практической конференции (г. Брянск, 19 ноября 2019 г.) [Электронный ресурс]. – Брянск: Брян. гос. инженерно-технол. ун-т., 2019. – С.104-108.

2. Соціальна відповідальність. Навчальний посібник / О. Є. Кузьмін, О. В. Пирог, Л. І. Чернобай, С. Б. Романишин, Н. О. Вацик. Львів, 2016. 328 с.

УДК 378.1

Роль информационно-коммуникационных технологий в современном образовании

Валентина Юрьевна Нестеренко¹, Татьяна Николаевна Болотова²
^{1,2}кандидат экономических наук, доцент

¹Харьковский национальный автомобильно-дорожный университет, Украина
valentinaonisiforova@gmail.com

²Харьковский торгово-экономический институт Украинской инженерно-педагогической академии, Украина
tatabolotova1975@gmail.com

Современное образование переживает этап принципиального обновления. Основным подталкивающим механизмом к масштабным изменениям стала всемирная пандемия COVID-19, которая поставила перед всем человечеством глобальный вызов. Одной из отраслей, которые были подвержены максимальному воздействию карантинных ограничений, стало образование. Перед педагогами всех стран возникла проблема реализации образовательной деятельности в условиях ограничения личных контактов между участниками образовательного процесса. Выход из данной критической ситуации был найден благодаря широкому распространению и максимальному внедрению в образовательный процесс информационно-коммуникационных технологий, которые позволили перевести образовательный процесс в дистанционный формат.

На современном этапе в Украине накоплен существенный опыт проведения образовательного процесса в дистанционном формате, который позволяет сделать ряд обоснованных выводов и сформировать определенные рекомендации по совершенствованию дистанционного образовательного процесса с учетом конкретных национальных особенностей.

В начале хотелось бы остановиться на практических выводах, которые были сформированы в результате реализации отдельных периодов дистанционного обучения на протяжении трех учебных лет:

- практическая реализация образовательного процесса в дистанционной форме подтвердила полную невозможность предоставления качественных образовательных услуг, с одной стороны, и получения качественного образования, с другой стороны, в возрастных группах младшего и среднего школьного возраста;

- для группы получателей образования старшего школьного возраста можно отметить удовлетворительные результаты в разрезе качества образования, однако эти результаты существенно варьируются в зависимости от конкретного образовательного компонента – они значительно выше в разрезе дисциплин гуманитарного профиля и стремительно снижаются в разрезе дисциплин естественного профиля;

- касательно эффективности реализации дистанционного обучения на уровне предвысшего и высшего образования, можно отметить, что в случаях, если образовательная компонента не предполагает значительных объемов лабораторных занятий, эффективность образовательного процесса была достаточно высокой, особенно в рамках дисциплин общественно-гуманитарного профиля. Согласно наблюдениям, на данном уровне образования, неудовлетворенность образовательным процессом в дистанционном формате и снижением качества полученных образовательных услуг была отмечена только у около 20 процентов студентов.

Практика проведения обучения в дистанционной форме позволила выявить ряд положительных аспектов, касающихся всех участников образовательного процесса, а именно:

- было замечено, что для подавляющего большинства современных студентов общение в онлайн-формате с помощью технических средств, различных компьютерных и мобильных приложений предпочтительнее, чем живое общение в рамках учебной аудитории. В отдельных случаях наблюдалось повышение посещаемости занятий студентами именно в дистанционном формате;

- дистанционная форма обучения позволяет значительно эффективнее организовывать время, что особенно важно для категории работающих студентов;

- в дистанционном формате обучения появилось больше возможностей для использования наглядных материалов, дополнительных образовательных источников, которые позволяют значительно быстрее решать многие учебные задачи;

- значительно вырос уровень компьютерной грамотности среди всех участников образовательного процесса;

- интересным новшеством стало и то, что после практического использования мобильных устройств в процессе дистанционного обучения, широкая практика их активного использования перешла и в аудиторный образовательный процесс.

Однако в дистанционном образовательном процессе имели место и негативные моменты и ограничения:

- самой главной проблемой стал очень разный уровень технических возможностей у участников образовательного процесса. Это касалось как технического уровня используемых мобильных устройств, так и самой возможности доступа к качественному Интернету необходимой скорости для принятия участия в видеоконференциях в режиме реального времени;

- дистанционный формат обучения значительно повышает необходимость осуществления постоянного текущего контроля за выполнением заданий, так как у значительной части студентов при долгом использовании дистанционного формата обучения резко падает уровень мотивации;

- технические и бытовые условия, в которых находятся участники дистанционного образовательного процесса, довольно часто становятся причиной того, что они принимают участие в занятиях без подключения камеры, что создает дополнительную эмоциональную нагрузку для преподавателя, так как отсутствует зрительный контакт, значительно ограничивается обратная связь и усложняется процесс коммуникации со студентами;

- также негативно влияет на скорость образовательного процесса и склонность подавляющего большинства студентов к общению как с преподавателем, так и между собой с помощью текстовых сообщений, а не с помощью микрофона.

Следует отметить, что выше названные аспекты приводят к тому, что в условиях дистанционного обучения многократно возрастает нагрузка на преподавателя. Фактически, в связи с очень разным уровнем технических возможностей студентов, процесс дистанционного обучения реализуется одновременно в двух формах:

- для студентов с высоким уровнем технических возможностей благодаря современному уровню информационно-коммуникационных технологий вполне возможно воссоздать практически полный аналог обучения в аудитории и даже превзойти его по качеству;

- для студентов с низким уровнем технических возможностей преподаватели должны прилагать дополнительные усилия для полного дублирования дистанционных материалов в форматах, возможных к использованию студентами в офлайн-режиме со свободным доступом без временных ограничений.

Таким образом, можно сделать однозначный вывод, что дистанционный формат обучения прочно вошел в практику образовательного процесса и в дальнейшем, безусловно, будет наблюдаться тенденция к увеличению масштабов его использования. Однако эффективность дистанционного образовательного процесса в современных условиях зависит не только от уровня мотивации преподавателей и студентов, но и в значительной степени определяется техническими ограничениями, которые имеются, в первую очередь, среди достаточно большой части студентов.

UOT 811.111

British speech etiquette

Mehdi Nizami oghlu Rahimov
Ph.D., associate professor
Ganja State University
mehdi_rahimov@yahoo.com

In the era of globalization, the question of national identity, both of each individual citizen and of states as a whole, is acute all over the world. In contrast to nationality, national identity is reduced to the self-identification of an individual under the influence of various factors, such as personal orientation, citizenship, nationality and, as a result, the presence of a national character, i.e. a set of stable, characteristic of the community features of perception of the surrounding world and forms of reactions to it; a certain set of emotional and sensory manifestations. [5]. Historically, it can be said that the final British identity, as a phenomenon that determines the features of the national character, was formed and established relatively recently in the Victorian era, and superimposed on the earlier national characteristics of the English, Welsh, Scottish and Irish peoples. At the same time, an important factor that, in the opinion of the citizens of the United Kingdom themselves, is the island position, which implies certain isolation from the continent.

This mentioned realia also led to the emergence of the term applicable to the inhabitants of the kingdom: "island psychology", which implies psychological isolation as a manifestation of the national character. And although the politics of the United Kingdom were now increasingly associated with the concepts of multiculturalism and global values that came into use during the Thatcherism era, modern British society "needs a sense of belonging to their own country and a rethinking of who they are" [1].

Moreover, according to an article published by the University of Bristol, “...some of the features that helped construct British identity in the eighteenth and nineteenth centuries- the existence of Protestant religious traditions in each of the four parts of the United Kingdom (in opposition to the Catholicism of France), distinctive traditions of British democracy (in opposition to the authoritarian rule of France), and the shared economic and political project of the British Empire that united the interests of English, Welsh, Scots and Irish - are either no longer present to the same degree or, if present, are much less distinctive”[2].

The current geopolitical and economic situation in the world demanded from the United Kingdom a policy of integration, which in turn infringed on the national identity of citizens, which led to such a phenomenon as Brexit, i.e. the UK's exit from the European Union.

According to Kate Fox, the "core" of British identity is social awkwardness, which manifests itself in many aspects of life, including communication. Hence the British humour, which many believe has preserved the British as a nation. "The English do not have a monopoly on humor, but what really distinguishes English humor is its ubiquity and irreplaceability in the everyday life and culture of the English. In other cultures, humor is given a "time and place" [3].

Another function of humor for the British is "protective", i.e., thanks to humor, a person can mentally isolate himself from the outside world, which is another principle of life in British society – the principle of property and privacy. "Private life is the foundation of the whole country's system of organization-from the criteria on which laws are formed to the houses in which the English live" [4]; It should also be emphasized that the term "privacy", used in most cases to describe the norms and rules of speech behavior, implies the inadmissibility of exerting direct influence on the interlocutor, especially when it comes to information with a negative connotation. Thus, this principle is implemented not only in the fact that the communicator retains personal information, but also does not burden the interlocutor with it [4].

The above-mentioned principle of privacy in communication implies another important aspect of English-language communication: "positive thinking", which implies "an optimistic attitude and a friendly attitude to people" [5]. Such communicative behavior implies a demonstration of well-being and the ability to control the situation. This also includes the traditional smile when communicating, encouraging the interlocutor, overestimating ratings, compliments, and polite forms of address. At the level of colloquial speech, all of the above principles are expressed in the semantics of words at the level of vocabulary, as well as grammatical categories of modality and implicit negation, which is directly a marker of the speaker's subjectivity. A special place in the Anglo-Saxon culture of communication is occupied by the concepts of "gratitude" and "apology", which is reflected in the explicit expression of emotions in the context of discourse, and also, in some cases, can be replaced by an evaluative statement that has a positive connotation to the interlocutor. It is also important to mention that "the expression of gratitude" is given an extremely important place in everyday communication. This is one of the means of demonstrating mutual respect, showing attention to others" [4]; And although such remarks imply an emotional background, for the most part they are only a formal part of communication, expressed in cliched expressions, which does not diminish their importance for building successful communication. Separately, we should mention the so-called "hard upper lip", which was raised to a cult in the Victorian era. This unspoken law requires the British to control themselves and react appropriately to various life situations, which directly affects the culture of communication of the British. In communication, it is customary to distance yourself from the interlocutor, both emotionally and lexically, trying to create the appearance of modesty and aloofness. A restrained manner of communication also involves keeping the volume below average and an even tone. Empathy and eye contact are also discouraged during the communication act. At the same time, all of the above applies not only to everyday communication, but also to public speeches in particular.

References

1. Calls Robert, Identity of England, Oxford University Press, 2004.

2. Colley Linda, Britons: Forging the Nation 1707-1837, Yale University Press, 2005.
3. Fox Kate Watching the English: The Hidden Rules of English Behavior, Hodder and Stoughton, 2008
4. Nikolaeva T.M., Accent-prosodic means of expressing the category of certainty - uncertainty // M.: 1979.
5. Potapova, R.K. Connotative Paralinguistics // Moscow: Triada, 1997,
6. Paxman Jeremy, The English: A Portrait of a People, Penguin Books, 1998
7. Visson L. Simultaneous translation into Russian into English // M.: Examination, 2003.

UOT 811.111

Diskurs analizi

İlahə Zabil qızı Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Biznes Universiteti
ilakhazabilovna@yahoo.com

Diskurs termini (fr. discours, eng. discourse, lat. discursus ‘irəli-geri qaçmaq; hərəkət, dövriyyə; söhbət, söhbət’) ‘nitq, dil fəaliyyəti prosesi; danışma tərz. Diskurs termininin birmənalı nəzəri şərhinin çətinliyi, xüsusi bir ünsiyyət forması və linqvistik kateqoriya kimi diskursun öyrənilməsinin alternativ olaraq inkişaf edən milli dilçilik məktəblərində baş verməsi ilə əlaqədardır. E.S.Kubryakova, diskurs termininin birmənalı tərifinin olmaması barədə yazır: “Diskurs anlayışında hələ vahid münasibət yoxdur; tam olaraq ayrıca diskurs və ya təhlil təhlili termininin tək bir tərfi yoxdur” [6, 8].

Bildiyiniz kimi, E. Benveniste terminoloji olaraq diskursu "danışan bir şəxs tərəfindən mənimsənilən bir dil" olaraq təyin edərkən dilçilik, sosiologiya, psixologiya və bir sıra digər elmlər üçün "diskurs" anlayışının əhəmiyyətini qabaqcadan gördü, linqvistik ünsiyyətin formalaşmasına imkan verən "ikiterəfli subyektivlik" (intersubjectivite) vəziyyətindədir [2, s.200]. Beləliklə, subyektiv ünsiyyət və obyektiv hekayə izahı (reçit) arasında fərq qoydu. Qeyd etmək vacibdir ki, bənzər bir konsepsiya M.M.Baxtin tərəfindən "Dostoyevski Poetikasının Problemləri" adlı əsərində müəllif nitqinin növlərini müəllifin danışq tərzinə uyğun qurarkən tətbiq edilmişdir. M.M.Baxtin birbaşa bir obyektə yönəldilmiş və natiqin son semantik nümunəsini ifadə edən birbaşa bir kəlmə və xarici və ya bir obyekt, sözü (təsvir olunan şəxsin sözüdür) istinad etdiyi monofonik sözləri fərqləndirir, eyni zamanda iki subyektə aid olan, lakin onlar tərəfindən müxtəlif yollarla əks olunan danışanın şüuruna və iki səslə bir söz [3, s.84-88]. Dilçilik ədəbiyyatlarını nəzərdən keçirdikdə müşahidə etmək olur ki, bəzi dilçilər diskursu sosial-ideoloji və siyasi söhbətin öyrənilməsinə, digərləri mədəni və linqvistik mühitdə geniş yayılan müəyyən mifologiyanın öyrənilməsi məsələsinə istiqamət götürmüşlər.

Başqa bir qrup dilçilər diskursu ənənəvi məntəhlil metodlarından istifadə etməklə tədqiqat aparmışlar və aparmaqdadırlar. Bunlar içərisində ingilis-amerikan tədqiqatçıları xüsusilə seçilir, çünki onlar birbaşa diskursu əlaqəli nitq kimi kommunikasiyanın təhlilinə xüsusi diqqət ayırmışlar və müəyyən nəticələr də əldə etmişlər. Hesab edirik onların tədqiqatları daha məntiqli və məzmun baxımından bizim araşdırmalarımıza daha yaxındır və yeri gəldikcə o sahədə tədqiqat aparmış alimlərin fikir və mühazirəsinə də istinad edəcəyik.

İndiki dövrdə fəal şəkildə inkişaf edən praqmatik istiqamət, diskurs konsepsiyasını araşdırır və aydınlaşdırır. Əsas konsepsiyaların əlaqələndirilməsinə toxunan Yu.S.Stepanov qeyd edir ki, “praqmatik bir mövzu kimi dinamikasında bir-birinə uyğun və kifayət qədər uzun bir mətn olan bir intizam olaraq təyin edilə bilər – əsas mövzu ilə əlaqəli bir diskurs, bütün mətnin “eqosu” ilə, yaradıcı insan mətni ilə. İnsan hadisələrin müəllifidir. Ən azından danışma ilə əlaqəli hadisələr” [9,

s.332]. Tədqiqatında Yu.S.Stepanov diskursun “dildə dil” olduğunu, lakin verilmiş xüsusi bir sosial formada həyata keçirdiyini göstərir. Müzakirə həqiqətən qrammatik və leksik qaydalar sistemi şəklində mövcud deyil, mətnlərdə özünü göstərir, bunun arxasında xüsusi qrammatika, leksika, semantik, söz istifadə qaydaları və “xüsusi dünya” təşkil edən sintaksis durur. Hər bir mühakimənin dünyası fərdi və öz sinonim əvəzətmə qaydalarına, həqiqət və etiket qaydalarına malikdir [10, s.44-45].

D.Wilson və D.Sperber tərəfindən təklif olunan ünsiyyətə idrak yanaşma bu iş üçün əhəmiyyətlidir [11, s.56]. V.Z.Demyankov, nitqin qrammatikasını, semantikasını və praktikasını əhatə edən, cismin ayrılmaz təsviri ilə xarakterizə olunan idrak-diskursiv (və ya idrak-praqmatik) yanaşmaya uyğun olaraq təhlilinə toxunaraq, diskursu “ixtiyari bir parça” olaraq təyin etdi. birdən çox cümlədən ibarət mətn və ya təklifin müstəqil bir hissəsi. Tez-tez, lakin həmişə deyil, bəzi vacib konsepsiya ətrafında mərkəzləşir; xarakterləri, obyektləri, vəziyyətləri, vaxtları, hərəkətləri və s. təsvir edən ümumi bir kontekst yaradır, cümlələrin ardıcılığı ilə deyil, diskurs yaradıcısı və onun tərcüməçisi üçün ortaq olan “qurulmuş” dünya tərəfindən müəyyən edilən diskursun inkişafının gedişini göstərir” [5, 7].

E.G.Belyaevskayanın əsərlərində idrak və kommunikativ xüsusiyyətlərin öyrənilməsi də daxil olmaqla diskursun analizinə çoxfaktorial bir yanaşma təklif olunur. Eyni zamanda E.G.Belyaevskayanın məlumat ötürmə yollarını və spesifik ünsiyyət şərtləri (kommunikativ vəziyyətin xüsusiyyətləri, iştirakçıların xüsusiyyətləri), əlaqə və ya uzaq ünsiyyət kanalı və s. məsələlərə aydınlıq gətirir” [4, s.106].

Diskursun mahiyyətini növlərinin təhlili yolu ilə şərh edərək (məsələn, dəlilik, seksuallıq, tibbi və intizam söhbəti tarixinə dair işlər), M.Fuko dikursu “söyləmə hərəkəti, təkrarlanmayan bir hadisə”, “nəzərə almayan öz məkan və müvəqqəti təkiliyinə sahib olan” kimi başa düşür [12, s.102]. Eyni zamanda, söyləmələr üçün "söyləmə hərəkətlərindəki bütün fərqliliklərə baxmayaraq, öz şəxsiyyətlərində təkrarlanmalarına imkan verən bir sabitləşmə sahəsi" [12, s.104] meydana gətirən diskursların strateji imkanlarından bəhs edir. Burada M.Fukonun “məhdudiyyətlər sistemi” kimi diskursu başa düşməsinə vurğulamaq vacibdir. Fuko nəzəriyyəsinə inkişaf etdirmək və söyləmin bir sıra quruluş parametrləri təklif etməklə O.G.Revzina [8, 12] Fuko prosedurlarını “nizamsız və fəlakətli” ifadələrin istehsalına nəzarət prosedurları kimi qeyd etdi [12, s.102].

Dilçilik ədəbiyyatında deyildiyi kimi söhbətin seçilməsində nəzərə alınan intizam prinsipi və ya nəzarət prinsipi ("intizam obyektlərin sahəsi, bir sıra metodlar və həqiqət kimi tanınan müddəalar korpusu, eləcə də qaydalar və təriflər, texnika və alətlər, məhdudiyyətlər sisteminə ciddi riayət etmək və (lingvistik, kommunikativ və s.) sərhədləri aşmaq istəyi əsasında diskursları fərqləndirmək üçün əsas kimi şərh edilə bilər. Məhdudiyyətlər və prosedurlar sisteminin aradan qaldırılmasına yönəlmiş son tendensiya aktiv təsir diskurslarını səciyyələndirir.

Dil vəziyyətinin məhdudiyyətlər sistemini gücləndirmək və bu sistemin sərhədlərini genişləndirmək istiqamətindəki əks meyillərin birləşməsi kimi təhlili T.B.Radbilin dil anomaliyaları tipologiyasını təşkil edir. T.B.Radbilin irəli sürdüyü fikrə əsasən kommunikativ-praqmatik "legitimləşdirmə"yə, yəni qeyri-ənənəvi söz istifadəsinin rəşional şərh yolu ilə aradan qaldırılmasına yönəlmiş ümumi meylin olmasına baxmayaraq, əks tendensiya ilə səciyyələnen diskursiv təcrübələr mövcuddur. Onlarda "dil anormal və ziddiyyətli hadisələrin qəbuledilmə dairəsini genişləndirmək yolu ilə, ziddiyyətli və bəzən absurd məzmunu ifadə etmək qabiliyyətini artırmaq yolu ilə gedir" [7, s.99].

Diskursdan bəhs edərəkən F.Veysəlli yazır ki, diskurs məlumatın yayılmasında gündəlik fəaliyyət planının cızılmasında və keçmiş təhlil edib gələcəyə istiqamət götürməkdə müüm rol oynayır. Özü də bütün diskurs növləri üçün bu eyni dərəcədə vacibdir. Elmi diskursda nəzəri konsepsiyaların qruplaşması, yeni istiqamətin formalaşması, polemika, irsə tənqidi münasibət və gələcəyə ümidli baxış əsasdır [1, s.30].

Nəticə olaraq hesab edirik ki, bu məsələdə hələ mübahisə doğuran hallar qalmaqdadır, çünki hər bir tədqiqatçı fərqli mövqedən yanaşmaqla, həmçinin fərqli dünyabaxışınamalıdır. Dil inkişaf etdiyi kimi diskurs nəzəriyyəsi də inkişaf edir və ona münasibət fərqlidir, birmənalı deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 2010, 140 s.
2. Benveniste, Problemes De Linguistique Generale 2, 1974, 543 c.
3. Бахтин. The Dialogic Imagination: Four Essays (University of Texas Press Slavic Series), 1994, 400 c.
4. Беляевская. Когнитивная лингвистика и преподавание иностранных языков. М.: Вестник МГИМО Университета, 2010, 323 с.
5. Демьянков. Основы теории интерпретации и ее приложения в вычислительной лингвистике. М., 1982, 341 с.
6. Кубрякова. В поисках сущности языка. Когнитивные исследования. М., 2000, 205 с.
7. Радбиль. Языковые аномалии в художественном тексте: Андрей Платонов и др. М., 2006, 319 с.
8. Ревзина. Дискурс и дискурсивные формации, Статья. Критика и семиотика. Вып. 8. Новосибирск, 2005, с. 66–78
9. Степанов, Структурные параметры дискурса. Новосибирск, 1981, 121 с.
10. Степанов, Дискурс. М., 1995, 321 с.
11. Тубалова, Официально-деловой дискурс как прототекстовая среда бытового диалектного текста // Вестник Томского государственного университета. Филология, 2009, 295 с.
12. Фуко. Археология знаний. М., 1996, 208 с.

UOT 53:37.016; 33.08:004

Fizika məsələlərinin həllində proqramlaşdırmanın tətbiqi xüsusiyyəti

Sara İbrahim qızı Səfərova

*fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
ssara65@mail.ru*

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) insanın əqli imkanlarını inkişaf etdirməklə yanaşı həm də ona yeni inkişaf perspektivləri açır. İnformasiya savadlılığı və kompüter mədəniyyəti sistemini yaratmağa, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkanlar yaradır.

Kompüter texnologiyalarının tədrisə tətbiqi və onun tədrisin keyfiyyətinə göstərdiyi ciddi təsir mütəxəssislər tərəfində qəbul ediləndir. Xüsusilə, biliyin vərdiş halına çevrilməsində kompüter texnologiyalarının tədrisi praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq multimedia vasitələri qeyd edilən məsələlərin həll edilməsində, tədris proqramlarının tətbiqinə müsbət təsir göstərir.

Tədris prosesində mövzunun multimedia sənədi formasında təqdimi istər ali məktəb, istərsə də orta ixtisas təhsil müəssisələri tələbələr üçün qarşıya qoyulan məsələlərin alqoritmik izahına, onun yaxşı mənimsəməsinə imkan yaradır. Buna görə də müasir dərslər İKT vasitələri ilə təhciz edilməyən laboratoriyalarda tədris edilməsi onun keyfiyyətinin aşağı salınmasına təsir göstərir.

Kompüterlərin təhsil sahəsinə uğurlu tətbiqi eyni zamanda istifadəçilərin onlarla nə dərəcədə tanış olmalarından da asılıdır.

Müasir İKT vasitələrindən tədrisdə istifadə etməklə tədris prosesində dinamiklik və çeviklikləndə etmək olur. “Müəllim-şagird-dərslük” tədris modelinə texnoloji vasitələrin tətbiqi tədris prosesini individual proqram üzrə təşkil etməyə, tədrisin keyfiyyətli olmasına “imkan verir”.

Kompüter texnologiyalarının təhsil sahəsinə tətbiqlə yanaşı, yeni təlim texnologiyaları, innovativ metodlar da təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə zəmin yaradır.

Fəndaxili inteqrasiya hər bir fənn üzrə anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur ki, bu da təlim proqramlarında fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya kimi xüsusi əhəmiyyətə malik olur.

Fənlərarası inteqrasiya isə bir neçə fənnin əhatə etdiyi ortaq anlayış, bilik və bacarıqların sintezi ilə bir fənnə aid anlayışların, metodların digər bir fənnin öyrənilməsində də istifadəsini nəzərdə tutur.

İKT-nin digər fənlərlə əlaqəli tədrisi çox böyük imkanlara malikdir. Bu baxımdan proqramlaşdırmanın tətbiqilə fizika fənninin tədrisi zamanı əldə edilən nəticələr digər fənnlərin tədrisində də istifadə edilir.

Kompüterdə ixtiyari məsələnin həlli alqoritmi aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilir:

- məsələnin riyazi qoyuluşu;
- həllmetodunun seçilməsi və əsaslandırılması;
- hesablama prosesinin alqoritmləşdirilməsi;
- proqramın tərtib edilməsi;
- proqramın sazlanması;
- kompüterdə məsələnin həlli və nəticələrin təhlili.

Məsələnin həll prosesində tam yerinə yetirilməsi üçün alqoritmə verilən tələblər yerinə yetirilməlidir.

Verilmiş məsələlərin riyazi təsviri onun riyazi cəhətdən formalaşması ilə səciyyələnir. Nəticəni müəyyən edən ölçülər arasındakı mövcud nisbətlər isə riyazi düsturlar vasitəsilə ifadə edilir. Müəyyən dəqiqliklə, ehtimallarla və məhdudiyətlərlə məsələnin riyazi modeli formalaşır. Bu halda məsələlərin həll olunma xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fizikanın, riyaziyyatın və digər fənlərin müxtəlif bölmələrindən istifadə edilə bilər.

Verilmiş məsələlərin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla konkret metodların köməyi ilə tərtib edilmiş alqoritm yerinə yetirilməlidir. Həmçinin həmin alqoritmlərin qrafiki üsulla (blok-sxem) tərtibi məqsədə uyğun hesab edilir.

Metod seçiminin əsaslandırılması zamanı müxtəlif amilləri və şərtləri, həmçinin hesablamaların dəqiqliyini, kompüterdə məsələnin həll olunma müddətini, tələb edilən yaddaş həcmi və s. nəzərə almaq lazımdır. Eyni məsələni müxtəlif metodlarla həll etmək olar. Bu halda hər bir metod çərçivəsində müxtəlif alqoritmləri təşkil etmək lazımdır.

Müəyyən edilmiş metoda uyğun olaraq məsələnin həlli alqoritmi tərtib edilir. Verilənlərin emal prosesi ayrı-ayrı, nisbətən sərbəst bloklara bölünür, blokların icrasının ardıcılığı müəyyən edilir.

Məsələnin kompüterlə həll edilməsi üçün tərtib edilən alqoritm hər hansı bir proqramlaşdırma dilində proqramının yazılması əsas məsələlərdən biridir.

Proqram dedikdə tərtib edilmiş alqoritm kompüterdə yerinə yetirilməsi üçün yazılmış əmrlər yığımı başa düşülür.

Məlumdur ki, tərtib edilmiş proqram xüsusi proqram vasitəsilə maşın dilinə çevrilir. Bu çevrilmədən sonra tərtib edilmiş proqram icra edilir.

Sintaksiz və məntiqi səhvlərin arasdan aqldırılması üçün sazlanma proqramından istifadə edilir. Proqramın sintaksis yoxlanması zamanı bu dildə qəbul edilmiş yazılış qaydaları konstruksiya və simvolların uyğunluqları translyatorla müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, fizika, riyaziyyat, kimya və digər fənlərə aid praktiki məsələlərin həlli yuxarıdakı qeyd edilmiş qanunauyğunluqla həyata keçirilir.

1. Qranit parçasının kütləsi 6,5 t-dur. Qranitin sıxlığı 2600 kq/m^3 -dir. Qranit parçasının həcmi nə qədərdir?

V e r i l i r:

$$m = 6,5 \text{ t}$$

$$\rho = 2600 \text{ kq/m}^3$$

V = ?

Həlli:

$$m = \rho V$$

$$V = \frac{m}{\rho};$$

$$V = \frac{6500 \text{ kq}}{2600 \frac{\text{kq}}{\text{m}^3}} = 2.5 \text{ m}^3.$$

Pascal proqramlaşdırma dilində proqramı yazaq.

Program SS;

Uses crt;

Var p: integer;

V, m: real;

Begin

m:=6.5;

p:=2600;

V:=m/p ;

Writeln (' V =', V);

End.

2. Təyyarə Bakıdan Daşkəndə kimi 2736 km məsafəni 3 saata uçu. Təyyarənin hərəkətini bərabərsürətli hesab edərək, onun sürətini tapmalı.

Verilir:

$$s=2736 \text{ km}$$

$$t=3 \text{ saat}$$

$$v=?$$

Həlli:

$$v = \frac{s}{t}$$

$$v = \frac{2736 \text{ km}}{3 \text{ saat}} = 912 \frac{\text{km}}{\text{saat}};$$

Pascal proqramlaşdırma dilində proqramı yazaq:

Program SS;

Uses crt;

Var s, t: integer;

V: real;

Begin

s:= 2736;

t:=3;

v:=s/t;

Writeln ('v =', v);

End.

3. Traktor yer şumlayanda kotanı 10 000 N qüvvə ilə dartır. Bu zaman 200 m yolda traktor nə qədər iş görür?

Verilir:

$$F = 10\,000 \text{ N}$$

$$s = 200 \text{ m}$$

$$A = ?$$

Həlli:

$$A = F * s,$$

$$A = 10\,000 \text{ N} * 200 \text{ m} = 2\,000\,000 \text{ C} = 2.0 * 10^6 \text{ C}.$$

Pascal proqramlaşdırma dilində proqramı yazaq:

Program SS;

Uses crt;

Var A, s, F: integer;

Begin

F:= 10 000;

s:= 200;

A:= F*s;

Writeln ('A =', A);

End.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. T.H.Məhərrəmov. Fizikadan suallar və məsələlər. Bakı: Maarif, 1991
2. H.N.Tağıyev, R.Z.Hümbətəliyev. İnformatikanın əsasları və proqramlaşdırma. Bakı: Elm və təhsil, 2017
3. H.N.Tağıyev, S.İ.Safarova. Procedures for programs in solution of physical issues. Berlin, “Spirit time”, № 11(23), 2019, Part 1.

UOT 811.411.21

Ərəb dilinin qəzet-publisistik üslubunda feili sifətlərin funksional-üslubi xüsusiyyətləri

Lalə Həsaməddin qızı Əliquliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Avrasiya Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu,

Azərbaycan Universiteti

aliquliyeva@bk.ru

“Üslub” temini ərəb mənşəli söz olub “danışiq tərz, sənəti” mənasını verir. Bu söz müəyyən bir nitq aktının yerinə yetirilməsində qəbul olunmuş ümumi üsul, həmçinin hər hansı bir individual üsul mənasını verir. “Ümumiyyətlə götürdükdə, üslub hər şeyin öz “məni”dir. Yəni hər hansı bir kateqoriyadan olan fəaliyyət növünün özünəməxsus keyfiyyət məcmusudur” [1, s.103]. Hələ qədim Yunanıstanda və Romada bələgət elmindən, natiqlik sənətindən, nitqin ifadəli təqdimatından inandırıcı vasitə kimi geniş şəkildə istifadə olunurdu. Buna görə də üslubi nöqtəyi-nəzərdən mühüm olan nitqin dinləyicilərin və oxucuların təkcə ağıllarına deyil, həmçinin onların hissələrinə də təsir edəcək dərəcədə düzgün qurulmasıdır.

Üslubiyyat dilçiliyin müxtəlif üslubları (dilün üslubu, nitqin üslubu, janr üslubu, yazıçının individual üslubu və s.) öyrənən bir şöbəsidir. O, dilin ifadə vasitələrini və onun ünsiyyətin müxtəlif sahələrində istifadə olunma texnikasını öyrənir. “Ünsiyyətin hansı şəraitdə baş verməsi nitqi məqsədə müvafiq formalarda qurmaq tələbini qarşıya qoyur və beləliklə, nitq üslubları yaranır” [2, s.324]. Dilin üslubiyyatı və ya funksional üslubiyyat “sistemlər sistemi” çərçivəsində dilin üslubi stukturunu, funksional dil üslublarını, konkret istifadə şəraitindən asılı olmayaraq dil vasitələrinin üslubi xüsusiyyətlərini öyrənir. [7, s.535]

Vinoqradov V.V. üslubiyyatı üç hissəyə bölür.

Əvvəlcə dilin üslubiyyatı və ya dilin funksional üslublarını öyrənən struktur üslubiyyat (məs., elmi üslub, rəsmi-işgüzar üslub, publisistik üslub və s.) ayrılır.

İkincisi, şifahi və yazılı nitqin müxtəlif janrları və ümumi şərtləndirilmiş növləri arasında semantik və üslubi-ekspressiv xüsusiyyətlərin fərqi analiz edən nitq üslubiyyatı.

Üçüncü olaraq isə, tədqiqat predmeti olaraq bütün bədii əsərlərin, müəllifin və bədii istiqamətin üslub elementləri daxil olan bədii ədəbiyyat üslubu ayrılır [4, s.5].

Publisistika müasir dövrün sənəməsi hesab olunur. Çünki O cari həyatı tam şəkildə əks etdirir, cəmiyyətin aktual siyasi, sosial, məişət, fəlsəfi problemlərinə müraciət edir və bədii

ədəbiyyata yaxındır. Publisistika düşüncəyə, faktlara və sənədlərə əsaslanır. Publisist birbaşa və açıq şəkildə təşviq edir, inandırır, təbliğ edir. İnandırıcılıq funksiyası burada öndədir və sözlərdə öz ifadəsini tapır. [8, s.203]

Bu üslubun ən mühüm funksiyalarından biri onun informativ olması – qısa bir müddət ərzində ən yeni xəbərlərin çatdırılması cəhədidir. Digər mühüm funksiyası isə təsirli və ya ekspressiv olmasıdır. [5, s.184] Qəzet-publisistik üslubun əsas cizgiləri aşağıdakılardır:

- 1) faktlarla təsdiqlənmiş obyektivlik nümayiş etdirən sənədçilik;
- 2) faktların və informasiyanın əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd edən rəsmilik;
- 3) ümumilik, abstraktlıq, aydın ifadəlilik [5, s.188].

Publisistik əsərlərdə geniş mövzularla bağlı məsələlərə – müasirliyin cəmiyyət üçün maraqlı olan hər hansı bir aktual siyasi, iqtisadi, mənəvi, fəlsəfi, incəsənət, təlim-tərbiyə və gündəlik məişətlə bağlı məsələlərə toxunulur [7, s.596].

Qəzet-publisistik əsərlərin terminologiyası, əsasən, siyasi xarakter daşıyır, mətə kifayət qədər beynəlmiləl və alınma sözlərdən, o cümlədən klişə halı almış frazeologizmlərdən istifadə olunur. Publisistik üsul üçün toplu və ümumiləşmiş mənalarda üçüncü şəxsin formaları, indiki və keçmiş zaman feil formaları, üstünlük dərəcəsinin formalarının istifadəsi xarakterikdir.

Publisistik üslub sabit və dəyişkən cizgilərə malikdir. Sabit cizgilərə ekspressiya ilə standartın növbəşməsi, sosial qiymətləndirmə, xüsusi müəlliflik tipi, müəllif mövqeyi, ideologiya, dəyər şkalası aiddir. Dəyişkən cizgilərə isə cəmiyyət həyatının müəyyən bir epoxasında aparıcı mövqedə duran tərz cizgiləri məxsusdur. Bu ironiya, intertekstualıq, dialoqluq, danışılıq, dil oyunudur. [6, s.45]

Qəzet-publisistik üslubu janrdan asılı olaraq, ekspressivlik və standartlığa meyl edir. Pamflet (həcv) və felyeton kimi janrlarda ekspressivlik özünü daha çox büruzə verir. Belə ki, publisist oxucu kütləsinə emosional təsir məqsədini güdür. Müsahibələrdə, xroniki qeydlərdə və ön qəzet məqalələrində əsas məqsədin sürətli informativliyi təmin etmək olduğu üçün standartlıq ənənəsinə riayət olunur. [9, s.142] Verilmiş janrdə mətnlərin müxtəlifliyi nəzərə çarpır. Bu üslubun müxtəlif formalarda (qəzet və jurnallarda yazılı, kütləvi çıxışlarda şifahi) mövcud olan bütün mətnləri kitab-yazı ədəbi dilinə məxsusdur.

Publisistik mətnlərin xüsusiyyətləri araşdırılarkən bu janrın ifadəsində müxtəlif dil vahidlərinin iştirak etmə səviyyəsi və xüsusən feilin təsriflənməyən formalarından olan feili sifətlərin üslubi özəllikləri araşdırma obyektinə kimi diqqəti cəlb edir. Feili sifətlərə qəzet-publisistik üslubunda az rast gəlinir: “تقدير مصور” – “reportaj (təsvir olunmuş hesabat)”, “ضربة قاضية” – “öldürücü (həllədic) zərbə”; “الحقوق المغصبة” – “pozulmuş hüquqlar”. Burada feili sifətlər intensivliyin yüksək dərəcəsinə göstərərək, ekspressivlik funksiyasında çıxış edirlər. Ərəb publisistika janrının nitq, struktur, linqvistik üslubi xüsusiyyətləri və dil vahidlərinin işlənmə xüsusiyyətləri ilə bağlı bir sıra müsir ərəb filoloqlarının əsərlərində [11 ... 14] rast gəlmək olar.

Hər hansı bir məfhum haqqında mənfi və ya müsbət fikrin müəyyən bir sözlə ifadə olunması həmin sözlə qiymətləndirmə xarakteri qazandırır. Lakin bu qiymətləndirmə emosional komponentdən fərqli olaraq, sintaktik əlaqələrin fakültativliyinə və ya zəifləməsinə səbəb olmur. Xüsusən sözün semantik strukturunda özünü büruzə verən qiymətləndirmə leksikası ərəb dilində mənaca insan hissələri ilə bağlı müsbət və ya mənfi münasibətləri bildirən feili sifətlərlə ifadə olunur. Məsələn: خانن – xain, خالد – ölməz və s. Feili sifətlərlə ifadə olunmuş qiymətləndirmə leksikası təyin rolunda çıxış edir və təyin olunan sözün müəyyən bir xüsusiyyətini ifadə etməklə yanaşı həmçinin bu xüsusiyyətdən çıxış edərək, qiymətləndirmə meyarı kimi də çıxış edə bilər. Predmetə xas olan müxtəlif əlamətlər içərisindən konkret bir əlamətin seçilməsi subyektiv qiymətləndirmə kimi izah edilir. Burada qiymətləndirmə funksiyasını icra edən isimlərin mənası çox mütəhərrik olur. Onların mütəhərrikliyi özünün predmet-məntiqi mənalarını itirərək, əvəzinə qiymətləndirmə mənasının formalaşması ilə izah olunur.

Pozitiv və neqativ növlərə ayrılan qiymətləndirmə konnotasiyaları müxtəlif funksional üslublarda və fərqli yerlərdə olur. Xütbələrdə, publisist və bədii nitqlərdə rast gəlinən bu sözlər elmi və rəsmi-işgüzar nitq formalarında qəbul olunmur. Buradakı qiymətləndirmə obyektiv göstəricilərin

vasitəsilə xüsusi şəkildə şərh olunub göstərməlidir. Vahid çalarlı semantik-üslubi keyfiyyətləri ilə xarakterizə olunan pozitiv qiymətləndirmə ekspressivlik ifadə etmə intensivliyinin dərəcəsinə görə də fərqlənir. Məsələn, انتصار ظافر – zəfər qazanan qələbə, ثورة خالدة – ölməz inqilab, سلام عادل – ədalətli sülh və s. söz birləşmələri leksikanın verilmiş qrupuna aiddir.

Negativ qiymətləndirməyə gəlincə isə, burada əsasən morfoloji xarakter daşıyan ifadələrdə söz ehtiva etdiyi mənanı obrazlılığı və məcazlılığı sayəsində ekspressivlik xüsusiyyəti ilə gücləndirir. Nəticədə qiymətləndirmə zamanı sözlər predmet və gerçəklik hadisələrinin ən yüksək keyfiyyət dərəcəsinə ifadə edərək daha geniş məna kəsb etməyə başlayır. Məsələn: عدو جائر – qəddar düşmən, عدوان غادر – xəyanətkar düşmənçilik, حرب طاحنة – dağıdıcı müharibə vəs. Burada feili sifətlər intensivləşdirici rolda iştirak edərək uzlaşan təyini söz birləşmələri tərkibində eyni köklü sözün təyini kimi iştirak edir: صديق صادق – sədaqətli dost, صداقة صادقة – sədaqətli dostluq və s.

İnsan zəkasına və hisslərinə təsir etmək üçün bütün dil resurslarını səfərbər edən publisistik mətnlərdə əsas funksiya kimi çıxış edən təsir gücü özünü ilk növbədə dil vasitələrinin seçilməsində göstərir. Effektiv və məqsədyönlü təsir gücünü təmin etmək üçün dil vasitələrinin istifadə səviyyəsi sosial qiymətləndirmə keyfiyyəti və imkanları ilə müəyyənləşdirilir. Burada istifadə olunan ictimai-siyasi leksika və terminalogiya mətnə xas özünəməxsus əlamətləri ilə fərqlənir. Maksimal ifadəliliyə nail olmaq üçün universal dil imkanlarına malik olan epitetlər, məcazlar, metonimiyalardan da geniş istifadə olunur.

Feili sifətlərlə ifadə olunmuş epitetlər xüsusən ərəb yazı nitqinin ən qədim və geniş yayılmış üslubi ifadə vasitələrindən biridir [10, s.222].

Publisistik mətnlərin xarakterini müəyyənləşdirərək onların adresatlarının xarakterini də nəzərə almaq lazım gəlir. “Qəzet-jurnal publisistikası çoxsaylı, müxtəlif intellektə malik kütləyə aid olduğundan həm məzmun, həm də üslub cəhətdən adresata təsir etmək imkanına malik olmalıdır. Həmin kütlə içərisində məlumatlılıq dərəcəsi və psixoloji durumuna, üslub təcrübəsi və zövqünə görə fərqlənən müəyyən kateqoriyalı insanları nəzərə almaq lazım olur.” [3, s.171] Fərqlilik diapazonu burada çox geniş olduğundan publisistik materialın hazırlanması zamanı bütün bu incəliklər nəzərə alınmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı: ULU, 2015, 236 s.
2. Hüseynov S.S., Qaracayeva E.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslik). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 408 s.
3. Məmmədov N. Ərəb dilinin üslubiyyəti və nitq mədəniyyəti (dərslik). Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2017, 296 s.
4. Виноградов В.В. Стилистика – Теория поэтической речи – Поэтика. М.: Издательство Академии наук СССР, 1963, 500 с.
5. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М.: Просвещение, 1983, 464 с.
6. Клушина Н.И. Стилистика публицистического текста. М.: Медиа Мир, 2008, 242 с.
7. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник по русскому языку. М.: Оникс 21 век, Мир и образование, 2003, с.536–537
8. Солганик Г.Я. Стилистика текста. М.: Издательство Флинта, Наука, 2001, 256 с.
9. Штрекер Н.Ю. Русский язык и культура речи: Учебное пособие для вузов. М.: Юнити-Дана, 2007, 383 с.
10. أبو قصة عمر سعيد، البلاغة، بيروت، ١٩٧٣
11. الهاشمي أحمد، جواهر البلاغة، القاهرة، ١٩٥٤
12. خصور ادیب، الخبر الصحفي، دمشق، ١٩٧٢
13. الشاب احمد، الاسلوب، القاهرة، ١٩٥٦
14. نجم محمد، اللغة و المجتمع، بني غازري، ١٩٥٨

UOT 54:372.8

Proqramlaşdırmanın tətbiqi ilə kimya məsələlərinin həlli metodikası

Hidayət Nemət oğlu Tağıyev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
hid75@mail.ru

XX əsrin ortalarında meydana çıxan kompüter texnologiyaları ilk vaxtlarda ancaq mürəkkəb riyazi hesablamaların həlli üçün nəzərdə tutulurdusa, hazırda müxtəlif sahələrdə, o cümlədən fizika, kimya, biologiya, texnoloji proseslərin idarə olunması və s. kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin optimallaşdırılması, vaxt itkisinin azaldılması kimi problemlərin aradan qaldırılması üçün uğurla tətbiq olunur.

Məlumdur ki, istənilən sahə üzrə problemin həlli metodikası aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- problemin vəziyyətinin təhlili;
- problemin həlli üçün alqoritmin tərtib edilməsi;
- alqoritmin istənilən proqramlaşdırma dilində yazılması və yerinə yetirilməsi;

Elmi işdə problem sahəsi kimi atom, nüvə və molekulların kimyəvi xassəlləri araşdırılmış və Pascal proqramlaşdırma dilinin tətbiqi ilə onlar arasında əlaqələr müəyyən edilmişdir.

Məsələ 1. Bir atom dəmiri qramlarla ifadə edin.

Həlli: Dəmirin qram-atom kütləsi 56 q və 1 q-a miqdarda atomların sayı $6,02 \times 10^{23}$ olduğundan, qram-atom kütləsini atomların sayına bölüb, həqiqi çəkisini tapırıq. Yəni

$$\frac{56 \text{ q}}{6,02 \times 10^{23}} = 9,3 \times 10^{-23} \text{ q.}$$

Program H1;

uses grt;

var a: integer;

g, b, m: real;

begin

a:=56;

g:=6.02*exp(23*ln(10));

m:=a/g;

writeln('m=',m)

end.

Məsələ 2. 8 q oksigendə neçə atom olduğunu hesablayın.

Həlli: 8 q oksigenin neçə q-a təşkil etdiyini tapır, sonar isə Avoqadro ədədinə görə atomların sayını hesablayırıq.

16 q oks.-----1 q-a

8 q oks-----X q-a

$$X = \frac{8}{16} = 0,5 \text{ q-a}$$

1 q-a oksigendə - $6,02 \times 10^{23}$ atom varsa, 0,5 q-a oksigendə X olar. Buradanda $X = 0,5 \times 6,02 \times 10^{23} = 3,01 \times 10^{23}$ atom oksigen.

Program H2;

Uses grt;

Const O=16;

Var X: real; os, hx, g : integer;

Begin

Readln (os);

g:= 6.02*exp(23*ln(10));

X:=os/O;


```
hx: = X*g;  
writeln('hx=', hx)  
end.
```

Məsələ 3. $36,12 \times 10^{23}$ atom neçə qram-atomdur?

Həlli: Natriumun 1 qram-atomunda $6,02 \times 10^{23}$ atom olduğundan $36,12 \times 10^{23} : 6,02 \times 10^{23} = 6$ q-a natrium olar.

```
Program H3;  
Uses grt;  
Var n, k, g : real;  
Begin  
k := 36.12 *exp(23*ln(10));  
g := 6.02*exp(23*ln(10));  
n := k / g;  
writeln('n=', n)  
end.
```

Məsələ 4. 180 q kalsiumda neçə qram-atom olar?

Həlli: Kalsiumun qram-atomu 40 q-a bərabərdir. Buradan 180 q kalsiumda $\frac{180}{40} = 4,5$ q – a olar

```
Program H4;  
Uses grt;  
Var k, qa : integer; t : real;  
Begin  
qa:=40;  
Readln(k);  
t :=k /qa;  
writeln('t=',t)  
end.
```

Məsələ 5. 5 q-a kükürd neçə qramdır?

Həlli: 1 q-a kükürd 32 qrama bərabərdir. 5 q-a kükürd isə aşağıdakı kimi hesablanacaqdır:
 $32 \times 5 = 160$ qram olar.

```
Program H5;  
Uses grt;  
Const a =32;  
Var qr, a: integer; m: real;  
Begin  
Readln(qr);  
m := a*qr ;  
writeln('m=',m)  
end.
```

Məsələ 6. Xlor molekulunu qramlarla ifadə edin.

Həlli: Xlorun qram-molekul kütləsi 71 qram olduğundan, 71-i Avoqadro ədədinə bölüb xlorun mütləq çəkisini tapırıq.

$71 : 6,02 \times 10^{23} = 1,18 \times 10^{-22}$ q.

```
Program H6;  
uses grt;  
const a=71;  
var qr,m: real;  
begin  
qr:=6.02*exp(23*ln(10));  
m:=a / qr;  
writeln('m=',m)
```

end.

Məsələ 7. 5 qram suda neçə molekul olduğunu hesablayın.

Həlli: 1 q-mol suyun çəkisinin 18 q və molekulların sayının $6,02 \times 10^{23}$ olduğunu nəzərə alıb məsələni həll edək.

18 q. suda----- $6,02 \times 10^{23}$ mol

5 q . suda -----X mol

$$X = \frac{5 \times 6,02 \times 10^{23}}{18} = 1,67 \times 10^{23} \text{ molekul}$$

Program H7;

Uses grt;

const qm =18;

var g, X : real; qa : integer;

begin

readln(qa);

g:=6.02*exp(23*ln(10));

X:=qa*g /qm;

Writeln('X= ', X)

end.

Məsələ 8. 18,06 molekul karbon qazının kütləsini hesablayın.

Həlli: $6,02 \times 10^{23}$ molekul karbon qazının 1 qram-mol və onun kütləsinin 44 q olduğunu nəzərə alıb məsələni həll edək.

$6,02 \times 10^{23}$ mol CO_2 -----44 q.

$18,06 \times 10^{23}$ CO_2 ----- X q.

$$X = \frac{18,06 \times 10^{23} \times 44}{6,02 \times 10^{23}} = 132 \text{ q}$$

Program H8;

Uses grt;

const m=44 ;

var qm, g: real;

X: integer;

Begin

qm:=18.06*exp(23*ln(10));

g:=6.02*exp(23*ln(10));

X:=qm*m / g;

Writeln ('X= ', X)

end.

Məsələ 9. 160 qram natrium-hidroksiddə neçə qram-molekul olar?

Həlli: Natrium – hidroksidin qram-molekul çəkisi 40 qramdır. Buradan 160 qram natrium-hidroksid ($160/40$)=4 qram-mol edər.

Program H9;

Uses grt;

const qm=40;

var m, X: integer;

begin

readln(m);

X:=m / qm;

Writeln ('X= ', X)

End.

Məsələ 10. 5 qram-mol sulfat turşusu neçə qramdır?

Həlli: Sulfat turşusunun 1 qram-molu 98 qramdır (q). Buradan 5 q-a sulfat turşusu $5 \times 98 = 490$ qram(q) edər.

Program H10;

```
Uses grt;  
Const qm=98;  
Var m,X: integer;  
Begin  
Readln(m);  
X:= m*qm;  
Writeln('X=', X)  
End.
```

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Абдрасилова Р.С. Совершенствование систем подготовки учителей информатики в области информационных технологий в педвузах Казахстана: Автореф. дис... канд. пед. наук // Ин-т образ. РАО.- Кызылорд. - 1999.
3. Акимов В.Г., Игнатов Е.Т., Токаренко В.Г. Аннотированный сборник по вопросам информатизации образования в РФ и за рубежом // Применение информационных технологий в военном деле. М., 1996, Вып. № 6.
4. Алейников В.В. Подготовка студентов к использованию компьютерных технологий в профессиональной деятельности: Автореф. дис. ... канд. Пед. наук. – Брянск, 1998
5. Н.Н.Тағыев, М.А.İsmayılov. İnformatikanın nəzəri və praktiki əsasları, II hissə. Bakı, 2007

UOT 81

Ali məktəblərdə “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənninin tədrisi günün vacib tələbidir

Rahilə Mirzəli qızı Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
rahila.mammadova@mdu.edu.az

“...Təhsil sistemimiz müstəqil Azərbaycanın gələcək inkişafını təmin etməlidir.”

Heydər Əliyev
Ümummilli lider

Azərbaycan dövlətinin dünya dövlətləri içərisində layiqli yer tutması onun hər bir vətəndaşı üçün qürur mənvəyi olmaqla bərabər böyük bir məsuliyyəti daşımaq deməkdir. Çünki ölkəmizin dünyaya inteqrasiyası onun vətəndaşının beynəlxalq aləmdə özünü təsdiq edə bilməsi üçün ulu öndər Heydər Əliyevin dili ilə desək, təmsil etdiyi ölkənin tarixini, dilini bilməklə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı kimi çıxış etməyi bacarmalıdır. Bu cür vətəndaşın yetişdirilməsi müasir Azərbaycan məktəbinin ən mühüm problemlərindəndir. Məhz bu problemləri öncədən görən Prezident İlham Əliyev 2013-cü ildə sərəncam imzaladı. Sərəncama görə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”ı təsdiq edildi. Azərbaycan müəllimini və tərbiyəçi-müəllimini yetişdirən ali məktəblərdə “Nitq mədəniyyəti”, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti və “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya” fənlərinin tədrisində bu sərəncam və qərarlar nəzərə alınmalıdır. Nə üçün? Çünki artıq dünya bizim evimizdir. Artıq valideynlər uşaqlarını dil öyrənmək üçün bir neçə kursa aparır. Uşaq evdə dil açandan onlara dayə tutulur və uşaq əcnəbi dillərdə dil açır. Yeniyetmə və gəncərimizin nitqində türk sözləri daha çox işlənir və bunu çoxumuz məqbul hesab edirik. Dilimizin saflığının, təmizliyinin qorunmasında xalq üçün etalon hesab ediləcək

Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin özü də bu sahədə böyük qüsurlara yol verir. Bu problemlərin həlli üçün ali təhsil müəssisələri ixtisaslı kadr hazırlığında çox diqqətli olmalıdır. Mən "Məktəbəqədər təlim və tərbiyə" ixtisası və "İbtidai sinif müəllimliyi" ixtisasında Nitq mədəniyyəti" fənnini tədris edirəm. Nitq mədəniyyəti fənninin tədrisində bir çox istiqamətlər üzrə - savad təlimi, oxu təlimi metodikası, qrammatika tədrisinin metodikası və s kimi bölmələr üzrə tədris apararkən çalışıram ki, tələbə düzgün yazı və oxu vərdişlərinə şüurlu şəkildə yiyələnsin, aydın və səlis nitqə malik olmağı şəxsiyyətin mühüm keyfiyyətlərindən biri olduğunu dərk etsinlər. Xüsusilə, müasir məktəbəqədər təhsilin bu sahədə problemləri daha böyükdür. Bu bir faktdır ki, məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim nə qədər yüksək səviyyədə inkişaf etsə də uşaq təqlid və təlqinə meyilli olur. Uşaq üçün ailədə valideyn mühüm sima və böyük nümunədir. Ailədə valideyn uşaqla onun öz uşaq dilində danışarsa, nitqdə yad ifadələrdən daha çox istifadə edirsə, uşaqla birlikdə yad dildə filmləri izləyirsə, belə uşaqlarda nitqin rəvanlığından və təmizliyindən necə danışmaq olar? Mən bu ixtisasın tələbələri ilə iş apararkən bildirirəm ki, gələcəyin tərbiyəçi-müəllimi təkcə "Məktəbəqədər təhsil proqramı"nda (kurikulum - 2012) nəzərdə tutulan Nitq inkişafı üzrə iş apararkən standartlarla yanaşı, valideynlərlə də iş aparmağı bacarmalıdır.

Nitq mədəniyyəti üzrə işin sistemi çox şaxəlidir. Ədəbi dilin fonetik, leksik, leksik-semantik, qrammatik normalarını bilmədən, dil və nitq üslublarına əsaslanmadan nitq mədəniyyətinə yiyələnmək mümkün deyil. Dahi Nizami Gəncəvi zamanında demişdir ki:

Düşüncəsiz sözlər kimə gərəkdir?

Kim belə sözləri dinləyəcəkdir?

Bəli, hər birimiz dilimizin daxili imkanlarından düzgün istifadə edərək nitqimizi daha səlis qurmağa çalışmalıyıq.

Dahi şair və yazıçılarımız əsərlərini doğma ana dilimizdə yazmış, bu dilin şirinliyindən zövq almış, onu ucuz sözdən, saxtalıqdan qorumağa çalışmışlar.

Dili qiymətdən salar

Ucuz söz, hiylə, böhtan.

Elə saxla dilini

Nə dil səndən utansın,

Nə sən dildən utan!

Ana dilimiz qiymətli xəzinədir. Gərək biz də onu gözlərimiztək qoruyub gələcək nəsillərə əmanət edək.

Sağdır dilim,

demək, sağdır şərafətim, ləyaqətim.

Sağdır demək

Milyard yaşlı məmləkətim!

Məlumdur ki, müstəqil sahə olaraq nitq mədəniyyəti Azərbaycanda 1980-ci illərdən başlayaraq bəzi ali məktəblərdə tədris planına salınmışdır. Deməli, müəllim kadrları hazırlayan hər bir müəllim bu işin məsuliyyətini hiss etməlidir. Əvvəla, Azərbaycan dili dövlət dilidir. Dilimiz daim təkmilləşir. Bu sahədə Prezidentimiz dövlət dilinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı haqqında sərəncamlar vermiş, Latın qrafikasına keçid, dillə bağlı Milli Ensiklopediyanın nəşri, "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir.

Doğma Azərbaycan dilim! Səndə şirinlik də var, həzinlik də, ahəngdarlıq da, incəlik də, melodiya da!... Dil ürəyin aynasıdır, deyiblər. Bəlkə xalqımızın ürəkəçiliyindən gəlir səndəki bu şirinlik?... Kaş hamı xeyirxahlıq, mehribanlıq, dostluq naminə işlətsin dilimizin gözəl kəlamlarını! Çünki dili qorumaq Vətəni qorumaq deməkdir! Çünki dil də Vətən qədər, tarix qədər, adət-ənənələr qədər əzizdir! Dil də bayraq kimi müqəddəslərdəndir! Dil olmayınca millət olmaz! Milli mədəniyyətin, təhsilin, elmin təməli ünsürü dildir!

Kim qoruya bilməyirsə

Öz yurdunu, yuvasını,

Udmasın yurd havasını!

Kim qorumur öz dilini.

Bu dövlət sənədlərində dilimizin təmizliyinin qorunması, dildə inteqrasiya və s. məsələlər biz ali məktəb müəllimlərinə bu sahədə doğru istiqamət verir. Bu fərman dilçiliyimizin bütün sahələri qarşısında geniş inkişaf perspektivləri açdığı kimi, Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemlərinə yanaşmanı da, kökündən yaxşılaşdırmağı da tələb edir. Buna görə də bir fənn olaraq nitq mədəniyyəti təhsil sisteminin aktual problemlərindən biri olmalıdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin hər hansı bir bölməsi tədris edilərkən həmin sahənin nitq mədəniyyəti problemləri ilə əlaqəli öyrənilməsi lazım gəlir.

İndi müstəqil Azərbaycanımızda dilimizin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradılmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyev vaxtilə Azərbaycan dili haqqında silsilə qərarlar vermiş, dövlətimizin dil siyasətinin zamanın tələblərinə cavab verməsini tələb etmişdir. Bu tezisimi ulu öndərin dilimiz haqqında dediyi müdrik kəlam ilə bitirmək istəyirəm:

“Azərbaycan dil bu gün dərin fikirləri ən incə çalarlarınadək olduqca aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir. Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır”.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Y.Ş.Kərimov. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafı metodikası. Bakı, 2009
2. Y.Ş.Kərimov. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003
3. A.N.Rəhimov. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2015
4. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi. Elmi-metodik jurnal. Bakı, 2012, № 1 (231)

UOT 82-1/-9; 82-1/29

XX əsrin əvvəlləri Türkiyə ictimai-siyasi və ədəbi mədəni mühiti

Günəl Kamil qızı Yunusova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
gunel.yunusova@mdu.edu.az

Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında əsaslı dəyişikliklərin yaşandığı mərhələlərdən biri də XX əsrin başlanğıcıdır. Bu mərhələnin istər poeziya, istərsə də nəsr sahəsində çox maraqlı ədəbi proseslərin baş verdiyini görmək mümkündür. Əlbəttə ki, bütün bunlar ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni hadisələrlə bağlıdır. Tədqiqatçı Rauf Mutluay bu dövrlə bağlı belə fikir irəli sürmüşdür: “İmperatorluqdan cümhuriyyətə, üç qitə coğrafiyasından milli dövlət sərhədlərinə, teokratik monarxiyadan dünyəvi demokratiyaya, ümmətdən millətə, Osmanlıcadan türkcəyə, İslam mühafizəkarlığından, qərb sivilizasiyasına keçidlərin bütün prosesləri bu dövrdə yarandı” [1, s.15]. Həqiqətən də bu dövrdə həm ictimai-siyasi həyatda, həm də ədəbiyyatda xaosun yaşandığını görmək çətin deyil. Eyni zamanda bu dövr bir-birinə zidd fikir müxtəlifliyinin yarandığı və böyük bir ədəbiyyatın meydana gəlməyə başladığı bir dövr idi. Prof. A.Abiyev bu dövrü belə xarakterizə etmişdir: “İslahat fərmanları Türkiyənin iqtisadi-mədəni yaşamında böyük canlanmaya səbəb olur. Qərbi Avropa ilə hərtərəfli əlaqələr üçün yol açılır. Türkiyə də yeni ədəbi prosesə qoşulur. Ölkədə yeni tipli ədəbiyyat yaranmağa başlayır [2, s.3]

Əlbəttə ki, ədəbiyyata təsir edən bəzi ictimai-siyasi hadisələr baş vermişdir: İkinci Məşrutədən (1908) sonra başlayan millətçilik hərəkatı hər sahədə olduğu kimi ədəbiyyatda da özünü göstərmiş, “Milli Ədəbiyyat” hərəkatı ilə milli sərvətlərə yönəlmə prinsipi qəbul edilmişdir.

1911-ci ildə Ali Canip Yöntəm, Ömər Seyfəddin və Ziya Gökalp tərəfindən nəşr olunan “Gənc Qələmlər” jurnalı ilə başlayan hərəkat, fərqli sənət anlayışlarını müdafiə edən sənətçilər tərəfindən tez bir zamanda mənimsənilmişdir.

Sadə və saf türkcə yazılmış əsərlər vətən problemlərini, milli dəyərləri üzə çıxarmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halide Edip Adıvar, Reşat Nuri Güntekin və Refik Halit Karay xüsusilə hekayə və roman sahəsində bu cərəyanın ən gözəl nümunələrini ərsəyə gətirmişdilər.

Bu dövrdə milli ədəbiyyat anlayışı altında toplanan, lakin dünyagörüşü, poeziya anlayışı fərqli olan şairlər də yetişmişdi. Əslində hərəkatın əsas xüsusiyyəti olan heca vəznə əvəzinə şerhlərini əruz vəznə ilə yazan Türkiyə İstiqlal Marşının müəllifi Mehmet Akif Ərsoy realist münasibətilə sosial məsələlərə üz tutmuş, osmançılığı və ənənəçiliyi qəbul edən Yəhya Kamal Bayatlı yeni- klassik bir şeir yaratmış, hakim ideologiyalardan kənar qalan Əhməd Haşim impressionist və simvolist bir yanaşma ilə “Saf Şeir”i müdafiə etmişdir.

Milli Ədəbiyyat Hərəkatı (1911–1923) 1860-cı ildən sonra qəbul edilmiş Türk ədəbiyyatında cəmiyyət və ölkə məsələlərinə geniş yer verən, sadə türkcə və heca vəznindən istifadə edən, ədəbi cərəyanın bir hissəsi olmuşdur və II Əbdülhəmidin də dəstəklədiyi “Osmanlıçılıq” ideologiyası Balkan müharibəsindən sonra imperiya sərhədləri daxilində başlayan istiqlal mübarizələri nəticəsində öz qüvvəsini itirmişdi.

1908-ci ildən sonra müsəlman cəmiyyətlərini birləşdirib inkişaf etdirmək, onları xristian dövlətlərinə qarşı möhkəmləndirmək məqsədi daşıyan “islamçılıq” ideologiyası ilə yanaşı, ilkin olaraq ədəbiyyatçı və ziyalılar tərəfindən irəli sürülən və sonralar siyasi xarakter daşıyan “millətçilik” hərəkatı da inkişaf etməyə başladı.

Qısa müddətdən sonra milliyətçi hərəkat dərnək və nəşrlər (Türk Dərnəyi, Türk Yurdu və eyni adlarla çıxardıqları jurnallar) təsis edərək, “türkçülük” adı altında siyasi təşkilat yaratmağa başladı. “Türk Yurdu” dərnəyi bir il sonra (1912) yerini “Türk Ocağı”na verdi.

Milliyətçilik, xüsusilə türkçülük hərəkatının lideri olan Ziya Gökalpın həm yazıları, həm də İstanbul Universitetində oxuduğu sosial xarakterli mühazirələri millətçilik prinsiplərinin mənimsənilməsində, milli ədəbiyyatın yaranmasında əsas amil olmuşdur.

Milliyətçilik hərəkatı Ömər Seyfəddin, Akıl Koyuncu, Rasim Haşmət və bəzi Fəcri-ati üzvlərinin Selanikdə nəşr etdirdiyi “Gənc Qələmlər” (1911) jurnalı ilə ədəbiyyat sahəsinə daxil oldu. “Gənc Qələmlər” jurnalı ilk dəfə “milli ədəbiyyat” ifadəsini işlətməmiş və belə bir ədəbiyyat yaratmaq vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdür. Jurnal yazarları ilk olaraq dilin milliləşdirilməsi ilə işə başladılar.

“Gənc Qələmlər” jurnalı 1912-ci ilin sentyabrında bağlandı. Bundan sonra onun bir çox yazarı İstanbula gələrək “Türk Yurdu” və digər millətçi jurnallarda fəaliyyət göstərməyə başladılar. Milli ədəbi hərəkata qarşı çıxanların və yeni yetişən gənclərin iştirakı ilə qrup böyüyür, eyni zamanda təsir dairəsi də genişlənirdi.

23 aprel 1920-ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisi açıldı və Mustafa Kamal Atatürk məclisin rəhbəri seçildi. 1923-cü il oktyabrın 29-da Atatürkün başçılığıyla cümhuriyyət elan edildi [3, s.289; 4, s.7]. Türkiyədə cümhuriyyət elan edildikdən sonra milli ədəbi hərəkat nümayəndələrinin böyük söyləri nəticəsində, bəzi yazarların (Cənab Şahabəddin, Süleyman Nazif, Əli Kamal) kəskin müqavimətinə baxmayaraq, danışıq dili ədəbiyyat dili kimi geniş yayıldı.

Osmanlı dili, türk və ərəb-fars sözlərinin qarışığından ibarət idi və poeziyada fikrin ifadə vasitəsi kimi üstün mövqedə dayanırdı. Geniş xalq kütləsinin bu dili qavramaqda böyük çətinlik çəkdiyini gören ziyalılar dilin sadələşdirilməsi istiqamətində islahatlar aparmağa başladılar.

“Gənc qələmlər” jurnalının yazarları milli ədəbiyyatın dilin milliləşdirilməsi sayəsində yaranacağına inanırdılar. Onlar ədəbiyyatda ərəb və fars dillərinin təsiri altında olan bir dildən (osmanlıca) istifadə edən sənətkarları ittiham edərək, “Yeni lisan” adlandırdıqları hərəkatı həyata keçirməyə çalışırdılar. Onların əsas məqsədləri aşağıdakılar idi:

1. Bəzi istisnalarla ərəb və fars dillərinin qrammatik qaydalarından və bu qaydaya uyğun tərtib olunmuş ifadələrdən istifadə etməmək;
2. Ərəb və fars dillərinə aid sözlərin yerinə mümkün qədər türkcənin işlədilməsinə diqqət yetirmək;
3. Ərəb və fars sözləri türkcə tələffüzünə uyğun yazmaq;

4. Elmi dildə ərəb və fars terminlərindən istifadəni davam etdirmək;

5. Digər türk ləhcələrindən söz almamaq;

6. İstanbul ləhcəsinin nitqdə əsas kimi qəbul edilməsi. İstanbul nitqinə əsaslanan yeni yazı dilinin yaradılması.

Ömər Seyfəddin, Ziya Göyalp, Mehmet Emin Yurdakul, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halide Adip Adıvar, Rəşad Nuri Güntəkin, refik Halit Karay, Yahya Kamal Bayatlı, Peyami Səfa Milli ədəbiyyatın görkəmli sənətkarları idi.

Milli ədəbiyyat dönəmində osmançılıq, islamçılıq, qərbçilik, türkçülük ideyaları tərənnüm olunurdu.

Milli ədəbiyyat – millətə xas olan xüsusiyyətləri özündə əks etdirən, mənbəyini, ruhunu millətdən alan ədəbiyyata deyilir.

Ədəbiyyat tarixçiləri Selanikdə çıxan “Gənc Qələmlər” jurnalında Ömər Seyfəddinin “Yeni Lisan” məqaləsinin dərc edildiyi 1911-ci ili Milli Ədəbiyyatın başlanğıcı kimi qəbul edirlər.

Şübhəsiz ki, milli ədəbiyyata həmin dövrün geniş yayılmış osmançılıq, islamçılıq, qərbçilik və türkçülük ideyaları öz təsirini göstərmişdir.

Bu düşüncə cərəyanları dünyada baş verən inkişaf və dəyişikliklər qarşısında dövlətin bütövlüyünü qorumaq üçün yaranmışdır. Bu cərəyanlar təkcə siyasi xüsusiyyətlər nümayiş etdirməmiş, həm də incəsənətə və ədəbiyyata təsir etmişdi. Bunlardan islamçılıq, osmanlıçılıq və qərbçilik tam və geniş yayılmış bir hərəkata çevrilə bilmədi, amma türkçülük hərəkatı həm Milli Ədəbiyyatın doğulmasını təmin etdi, həm də yeni Cümhuriyyətin qurulmasında və davam etdirilməsində mühüm rol oynadı.

Osmanlı ideologiyasına görə, dövlətin bütövlüyünü qorumaq üçün dil, irq, din fərqi olmamalı, hər kəs eyni hüquq və səlahiyyətlərə malik olmalıdır. Bu olarsa, Osmanlı birliyi reallaşar və dövlət dağılmaqdan xilas olar.

İslamçılıq cərəyanına görə din cəmiyyətin sütunudur. Din və millət birdir. Milliyyətindən asılı olmayaraq bütün müsəlmanlar xəlifənin ətrafında birləşməlidirlər.

İslamçılar Qərbin Osmanlıdan irəlidə olduğunu qəbul edərək, Qərbin elmi və texniki yeniliyinin ölkədə tətbiqini qəbul edirdilər. Digər tərəfdən, Qərbin əxlaq və mədəniyyət baxımından zəif olduğu fikrini irəli sürərək, Qərb təqlidinə qarşı çıxırdılar. Bu fikri dəstəkləyənlər daha çox “Sırat-ı Müstəkim”, “Sebilürreşat”, “Mekatip” və “İslam” kimi jurnalların ətrafına toplaşırdılar.

Mehmet Akif Ersoy, M.Şəmsəddin Günaltay, Sait Halim Paşa, Cevdet Paşa, Şeyhülislam Musa Kazım Əfəndi, Hacı Zihni Əfəndi, Eşref Edip bu cərəyanı müdafiə edirdilər.

Tənzimatla dövləti xilas etmək və müasirləşdirmək yolunda ortaya çıxan düşüncə cərəyanlarından biri də qərbçilik idi. Bu cərəyan mənbəyini Tənzimatdan və hətta ondan əvvəlki islahat (yenilik) hərəkatlarından alır. Qərbləşmə hərəkatlarının ilk başçıları sultanlar və onların dəstəklədikləri baş vəzirlər idi. Tənzimat dövründə Namık Kamal, Şinasi və Ziya Paşa Qərbin mədəni inkişaflarını ədəbiyyat vasitəsilə dövlətə əks etdirən ilk sənətkarlar olmuşdular. Qərbçilərin fikrincə, Osmanlı imperiyasının ən böyük problemi qərbli olmamaqdan irəli gəlir və ona görə də Qərb üslubunda sivil dövlət və millət olmağı yeganə nicat yolu hesab edirdilər. Abdullah Cövdət, Baha Tofiq, Tofiq Fikrət və Cəlal Nuri bu hərəkatı dəstəkləyən sənətkarlar idi.

Osmanlıçılıq və İslamçılıq ideologiyalarının dövləti xilas etmək sahəsində bir fikir irəli sürə bilmədiyi zamanda türkçülük hərəkatı meydana çıxdı. Bu düşüncə cərəyanına görə dövlət ancaq dili, dini, soy-kökü, ideali bir olan cəmiyyətin təməlinə dayana bilər. Türkçülük dil, tarix və ədəbiyyat sahələrində araşdırmalarla, yəni bir mədəniyyət hərəkatı olaraq başlamış və zamanla siyasi xarakter almışdır. Əslində ilk tədqiqatlar Tənzimat dövründə başlamışdır. Əhməd Vefik Paşa, Əli Suavi, Əhməd Cövdət Paşa və Şəmsəddin Saminin türkçülük sahəsində araşdırmaları vardır.

Bu cərəyanın ədəbiyyatda əks olunması ilə dildə sadələşmə, “Yeni Lisan” hərəkatı ilə isə türkcəyə və onun qaydalarına əsaslanan dil anlayışı formalaşmağa başladı. Ömər Seyfəddin, Ali Canip Yöntəm və Ziya Gökalpın söyləri nəticəsində demək olar ki, bütün yazarlar əsərlərini danışq türkcəsində, xüsusilə İstanbul türkcəsində yazmağa başladılar.

Ziya Gökalp, Fuat Köprülü kimi alim və mütəfəkkirlərin köməkliyi ilə güclənən “Yeni Lisan” hərəkatı Refik Halit, Yakup Kadri, Rəşat Nuri, Halide Edip kimi sənətkarlarla geniş vüsət almış və Türkiyə Cümhuriyyəti elan edilməzdən əvvəl danışiq dili ədəbi dilin yerini tutmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mutluay R. Tanzimattan günümüze kadar türk şiiri. İstanbul: Milliyet Yayınları, 2000.
2. Abiyev A.A. Tənzimat dövrü Türkiyə ədəbiyyatı. Bakı: Elm və Təhsil, 2001.
3. Gökdemir A.E. Cenubi Garbi Kafkaz hökumeti. Ankara: AAM, 1998.
4. Quliyev E. Türkiyə Türk ədəbiyyatı (XIX–XX əsrlər). Bakı: Orxan, 2003.
5. Türk dili ve edebiyatı sitesi, 2007

UOT 94(479.24); 81'28; 81'286

Qarabağ toponimləri dilimizin və xalqımızın tarixi yaddaşdır

Maarifə Nuh qızı Manafova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
maarifə.manafova@mdu.edu.az

Toponimlər hər bir xalqın milli və mədəni sərvətidir. Toponimlərdə dilimizin və xalqımızın tarixi yaşayır.

Erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı aparılan soyqırım və təcavüz siyasətinin iki yüz ildən artıq tarixi vardır. Bu illər ərzində azərbaycanlılara məxsus yaşayış məskənlərinin, coğrafi obyektlərin adları kütləvi surətdə dəyişdirilərək erməniləşdirilib. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məlumatına görə Ermənistan adlanan respublikada 1060-dan artıq türkmənşəli toponim dəyişdirilib.

Qarabağ toponimləri də soyqırıma məruz qalmışdır. Son 30 ildə yalnız Qarabağ ərazisində 120-yə qədər ad dəyişdirilib. Bu toponimlərin hamısı Qarabağ torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıların soykökü, tarixi ilə bağlı olan adlardır. Düşmənin məqsədi aydın idi: qədim və tarixi Azərbaycan adlarını yaddaşlardan silmək, unutturmaq, bu yerlərin guya onların olduğunu sübut etmək. Ermənilərin dəyişdirdiyi bəzi toponimlərə diqqət yetirək:

Qondarma, dırnaqarası “Dağlıq Qarabağ Respublikası” Ali Sovetinin 2 dekabr 1993-cü il tarixli qərarı ilə Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarını əhatə edən Kaşatag rayonu yaradılmış, rayon mərkəzi kimi Laçın rayonunun adı dəyişdirilərək Berdzor qoyulmuşdu.

Azərbaycanlıların heç zaman unutmayacaqları, soyqırıma məruz qalmış Xocalı şəhəri, onun işğal planını hazırlayan Rusiya ordusunun sabiq generalı Xristofer İvanyanın adı ilə İvanyan adlandırılmışdır.

Dahi Azərbaycan şairi Füzulinin adı ilə adlandırdığımız Füzuli şəhərinə Varanda adı qoymuşdular. Qarabağın və bütün dünyanın ən gözəl şəhərlərindən biri Ağdam şəhərini – Akn, Zəngilan şəhərini – Kovsakan, Qubadlı şəhərini – Sanasar, Kəlbəcər şəhərini – Karvacar, Cəbrayıl şəhərini – Crakan adlandırmışdılar [2]. Mənfur qonşularımız Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarında 28, Əsgəran rayonunda 18, Hadrut rayonunda 22, Mardakert rayonunda 24, Martuni rayonunda 11, Şuşa rayonunda 10, “DQR”-dən kənar Şaumyan rayonunda 9 kənd adı dəyişdirmiş, musiqili, zərif, ahəngdar türk sözlərini eybəcər, diləyatmaz erməni sözləri ilə əvəz etmişdilər (Tsakuyri, Madagiz, Vəng, Çarektar, Aknaberd və s.). Onlar Murov dağının adını Mrav, Ziyarət dağının adını Dizapayt, Kəpəz dağının adını Alqarak qoymuşdular.

2009-cu ildə İrəvanda “Tiqran Mec” nəşriyyatında erməni, rus, ingilis dillərində buraxılan “Kiçik Hayk və böyük Hayk” adlı rəngli kitab-albomda Göygölün adı Kaputan kimi verilir, Tərtər çayı Trtu, Quruçay – İsxanaget kimi göstərilir.

Ermənilər bəzi toponimlərdə qədim türk izlərini itirmək üçün Azərbaycan sözlərini erməni dilinə sətəri tərcümə edirdilər: Daşaltı toponimi Karıntag, Gülablı toponimi Varder, İstisu toponimi Cermacur, Alagöllər – Allic, Qaragöl – Sevlis və s. [2].

Xalqımızın və dilimizin tarixi toponimlərdə qorunur. Min illər keçsə də, Şuşa, Qarabağ, Ağdam, Kəlbəcər və yüzlərlə başqa adlar sübut edir ki, Qarabağ əzəli Azərbaycan torpaqlarıdır.

“Qara” və “bağ” sözləri Azərbaycan xalqının özü qədər qədim tarixə malikdir.

Qarabağ dünyada ən qədim insan məskənlərindən biridir. “Qarabağ” sözü 1300 il bundan əvvəl (VII əsrdən) işlənmişdir. Azərbaycan dilində “qara” sözü rəngdən başqa, “böyük”, “sıx”, “qalın”, “tünd” mənalarını da verir. “Bağ” (“bak”) sözü həm “xalqın bir hissəsi”, “el”, “tayfa”, “soy”, həm də “bağ-bağça” deməkdir. Tanınmış tədqiqatçı Mirəli Seyidov “Qarabağ” sözünü “qara” (böyük, başçı) və “bağ” (xalqın bir hissəsi) sözlərindən ibarət olan tayfa (el) adı kimi göstərir [3].

İlk dəfə professor Qiyasəddin Qeybullayev Qarabağ adının tayfa adı ilə əlaqədar olduğunu sübut etmişdir [2]. Respublikamızın bəzi yerlərində, məsələn, Gəncədə, Göyçayda, Tovuzda, Qazaxda, Naxçıvanda “Qarabağlar” tayfa adından yaranmış kənd adları var.

Qarabağ sözünün etimologiyası həm də onun təbii vəziyyəti ilə bağlıdır. “Qara” türk mənşəli sözdür, “böyük”, “sıx”, “qalın” mənalarında işlənib və “bağ” sözü ilə birləşərək böyük bağ, sıx bağ, səfalı bağ mənası kəsb edir. Xalq şairi Bəxtiyar Bəhəbzadənin məşhur misralarında deyildiyi kimi: “Hardan sənin oldu bizim Qarabağ? Bu ad sahibini demirmi aşkar...”

Qarabağın özü kimi Qarabağ sözü də, Qarabağ toponimləri də Azərbaycan xalqına məxsusdur. Qarabağ toponimlərindən hər biri (xüsusən, Şuşa, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan, Qubadlı və s.) dilimizin və xalqımızın tarixi ilə bağlı qiymətli materiallar verir.

Tarix heç nəyi unutmur. Zamanın yaddaşından heç nə çıxmır. Azərbaycan toponimləri keçmişin şahididir. Həqiqət nurudur Qarabağ toponimləri.

Gec-tez tarix hər kəsə layiq olduğu qiyməti verir. Haqq-ədalətin bərpası uğrunda mübarizə aparan xalqımız Ali Baş Komandan, prezident İlham Əliyevin siyasəti, Ordumuzun gücü, sücaəti nəticəsində 30 il işğal altında olan torpaqlarımızı azad etdi. Düşmən ağ bayraq qaldırdı. Xalqımızın Qarabağ həsrətinə son qoyuldu.

Azad olunmuş Qarabağ kəndlərinə verilmiş eybəcər erməni adları da diqqətdən yayınmadı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Tərtər rayonunun Madagiz kəndinin Suqovuşan kəndi (6 oktyabr 2020-ci il), Xocavənd rayonunun Vəng kəndinin Çınarlı kəndi (7 oktyabr 2020-ci il), Xocalı rayonunun Quşçubaba kəndinin Baharlı kəndi (20 noyabr 2020-ci il), Xocavənd rayonunun Tsakuri kəndinin Hünərli kəndi (25 noyabr 2020-ci il) adlandırılmasına dair Azərbaycan Respublikasının Qanununu imzaladı [2]. Necə də gözəl səslənir: Süqovuşan, Çınarlı, Baharlı, Hünərli kəndləri...

Rəsmi İrəvanın tarix saxtalaşdırma siyasətinə Qarabağ ərazisində son qoyuldu.

Lakin Qərbi Azərbaycanda – indiki Ermənistan ərazisində hələ də yolunu gözləyən toponimlərimiz var. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi, “Bu tarixi hər kəs bilməlidir, xüsusilə gənclər bilməlidir, olduğu kimi bilməlidir. İndiki Ermənistan Respublikasının ərazisi qədim Azərbaycan torpağıdır. Bu, faktıdır, tarixi faktıdır. Heç uzağa getmək lazım deyil. XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyası tərəfindən dərc edilmiş xəritələrə baxmaq kifayətdir. Hər kəs görür ki, indiki Ermənistanın bütün ərazisindəki toponimlərin demək olar ki, mütləq əksəriyyəti Azərbaycan mənşəlidir”.

İnanırıq ki, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin apardığı böyük qalibiyyət yürüşü işığında güclənən Azərbaycan dövlətinin siyasi iradəsi ilə Ermənistandakı Azərbaycan toponimləri də yenidən öz ilkin, tarixi adlarına qovuşacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qeybullayev Q. Qarabağ. Etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı: Elm, 1990
2. Mustafa Nazim. Ermənistanın toponimik cinayətləri. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 03 sentyabr 2021, № 33 (8941), 10 sentyabr 2021, № 34 (8942), 01 oktyabr 2021, (8945)

3. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989

UOT 811.111

İngilis dilində kəmiyyət kateqoriyası

Elşad İsa oğlu Allahverdiyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
elshad.allahverdiyev@mdu.edu.az

Kəmiyyət kateqoriyası müasir insan təfəkkürünün ən mücərrəd kateqoriyalarından biridir. Mücərrədliyin çox yüksək səviyyəsinə malik olduğu üçün kəmiyyət kateqoriyasının obyektiv aləmlə birbaşa əlaqədə olması ilk baxışda tez nəzərə çarpmır.

Dilçilərin diqqət mərkəzində olan qrammatik kateqoriya barədə V.Admoni yazır: “Morfoloji və sintaktik forma vasitələri sahəsinə aid olan müxtəlif formalardan hər biri dil quruluşunda hər hansı bir funksiyayı yerinə yetirir” [2, s.11]. O, bu funksiyaların müxtəlifliyini və onların hər hansı bir formanın sözlərin leksik semantikasına aid olan ümumiləşdirilmiş və mücərrədləşdirilmiş məna tutumunu ifadə etməsinə xidmət etdiyini qeyd edir. Bəzən isə qrammatik forma hər hansı bir qrammatik vahidin strukturunun qurulması üçün tətbiq edilir.

V.Admoni qrammatik kateqoriyaların müxtəlif növlərinin olduğunu vurğulayır. Onun fikrincə, xüsusilə A.M.Peşkovski tərəfindən irəli sürülmüş “obyektiv” və “subyektiv-obyektiv” kateqoriyaların qarşılaşdırılması daha əhəmiyyətlidir [2, s.11]. Obyektiv kateqoriyalar obyektiv reallığın insan şüurunda əks olunmuş məfhumlarının ümumiləşdirilmiş və mücərrədləşdirilmiş formada ifadəsidir. Müəllif bu kateqoriyaları “məntiqi-qrammatik” kateqoriyalar kimi qəbul edir. Onun qənaətinə görə, onların obyektiv xarakteri, onların real hadisələri müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən əks etdirə bilməsi və həmçinin hər hansı məntiqi-qrammatik kateqoriyanın ümumi aidiyyəti mənası və bu kateqoriyaya mənsub olan bir neçə formanın semantikasını arasındakı müəyyən ziddiyyətlər ilə əlaqədar deyildir [2, s.12].

Kəmiyyət kateqoriyası dünyanın bütün dillərinə xasdır və bu dillərdə leksik qrammatik vasitələrlə geniş ifadə xüsusiyyətlərinə malikdir.

İngilis dilində ən vacib qrammatik kateqoriyalarından hesab olunan kəmiyyət kateqoriyası uzun tədqiqat yolu keçmişdir. Kəmiyyət gerçək dünyanın hər bir obyektinin ayrılmaz xüsusiyyətidir. Bu barədə İ.A.Boduen de Kurtene yazırdı: “Mövcudluq formalarından biri də riyazi təfəkkürlə bölünmüş və bütövləşmiş kəmiyyət təsəvvürlərinin bütöv kompleksidir” [3, s.312]. İ.A.Boduen de Kurtene həmin əsərində kəmiyyət münasibətlərinin müəyyən edilməsinin və təsvirinin “dil təfəkkürünün bütün sahələrində” vacib amil olmasına işarə edir [3, s.314].

Bu məsələyə toxunan akademik L.V.Şerba isə yazırdı: “Hər hansı bir qrammatik kateqoriyanın varlığı onun məna ilə sıx bağlılığı və onun bütün formal əlamətlərilə şərtlənir. Mənanı nəzərə almadan formal əlamətləri təyin etmək mümkün deyildir” [4, s.65].

Kəmiyyət kateqoriyasını V.V.Vinoqradov şərh edərkən qeyd edirdi ki, ismin məna quruluşunda kəmiyyət formalarında yalnız qrammatik yox, həm də leksik-semantik fərqlər də mövcuddur [5, s.130].

Y.S.Maslov isə kəmiyyət kateqoriyasını belə izah edir: “Kəmiyyət kateqoriyasının məzmununu insanın şüuru və dil formaları vasitəsilə əks olunan kəmiyyət münasibətləri təşkil edir. Dünya dillərində tək və cəmdən savayı ikili, bəzən də üçlü, hətta toplu kateqoriyalarına da rast gəlinir. Digər tərəfdən, bəzi dillərdə ismin kəmiyyətlərdə ifadə olunması vacib deyildir” [6, s.159].

Rus dilçisi V.V.Vinoqradov qeyd edir ki, XIX əsrinin əvvəllərində rus tarixi qrammatikasının yarandığı ilk dövrlərdə rus dilində cəm formanın məna müxtəlifliyi tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyə başlamışdır. Cəmin formaları və mənası morfoloji və semantik cəhətdən tək formadan xüsusi ayrılmış şəkildə götürülürdü [5, s.124]. İsimlərin tək formasının funksiyası ümumiyyətlə

qeyri-müəyyən görünürdü. Tək formaya təkcə tək əşyaları bildirən isimlər deyil, həmçinin say anlayışından uzaq olan, məsələn, mücərrəd və toplu anlayışların, əşyaların adları da daxil edilirdi. V.V.Vinoqradovun fikrincə isə, bu isimlərin tək və cəm formaları arasındakı paralelliyi və qarşılıqlı əlaqəni pozurdu. Onun fikrincə, ismin cəm forması kateqoriyası qüvvətli bir kateqoriya kimi meydana çıxır. Tək forma kateqoriyası isə cəm formaya münasibətdə neqativ bir kateqoriya kimi, bəzən isə “sıfır” kateqoriya kimi görünür [5, s.124].

A.A.Reformatski məsələyə münasibətdə yazır: “Qrammatik kateqoriya eynicinsli hadisələrin və hər şeydən əvvəl eynicinsli qrammatik sözlərin formalarının fərqləndirilməsi zamanı yaranan halların məcmusu, birləşməsidir” [7, s.317]. Ona görə, qrammatikada kateqoriyalar daha geniş, məsələn, nitq hissələri, və daha dar, məsələn, bu və ya digər nitq hissəsinin tərkibində daxili qruplaşma hadisələri qismində ola bilər. O, buna müvafiq olaraq, “qrammatik forma” və “qrammatik kateqoriya” terminlərini qarışdırmamağı vacib sayır [7, s.317].

Qrammatik forma ifadə vasitəsi ilə əlaqədardır. Qrammatik mənanın və bu mənanın ifadəsinin qrammatik vasitəsinin qarşılıqlı münasibəti onların vəhdətindədir. A.A.Reformatski hesab edir ki, qrammatik kateqoriya isə qrammatik ifadənin konkret vasitəsi ilə əlaqəli deyil və bu o demək deyildir ki, qrammatik kateqoriya anlayışın, məntiqin bir sahəsidir və dil xaricində durur. A.A.Reformatskinin fikrincə, əksinə olaraq, qrammatik kateqoriya dildə qrammatik cəhətdən ifadə olunursa, onda o, dil faktına çevrilir, yəni yenə həmin və ya başqa qrammatik vasitələrlə müşayiət olunur, ancaq bir və ya müxtəlif vasitələr qrammatik kateqoriya üçün əhəmiyyətli deyil [7, s.318].

A.A.Reformatski kəmiyyət kateqoriyasını özünəməxsus şəkildə şərh edir: “Kəmiyyət kateqoriyasının fərqləndirilməsi vasitələrinin müxtəlifliyi onların hər birinin vəhdətinə mane olmur. Qrammatik vasitələrin izomorfizmi məhz bunda öz ifadəsini tapır, yəni bu o deməkdir ki, müxtəlif vasitələr eyni qrammatik funksiyada çıxış edə bilər” [7, s.256].

A.V.Bondarkoya görə, qrammatik kateqoriyaların struktur təşkilində bu kateqoriyanı təşkil edən qrammatik sinif və vahidlərin birliyi prinsipidir [8, s.17]. Belə inteqrasiya üçün baza rolunu mənanın ümumiləşməsi, məsələn, zaman mənası, xidmət edir. Semantik qarşılaşmanı isə göstərilmiş prinsipə tabe olan münasibət təşkil edir. A.V.Bondarko bunu qrammatik kateqoriyanın komponentlərinin birliyini yaradan vasitələrdən biri kimi qəbul edir. Kateqorial strukturda əhəmiyyətli rolu digər bir vasitə – qeyri-qarşılaşma xarakterli fərqlərə əsaslanan münasibət oynayır. Qrammatik kateqoriya strukturunun elementi kimi heç də istənilən fərq yox, müəyyən semantik vahidlik çərçivəsində olan fərq çıxış edə bilər. Bu cür vahidlik qismində cins anlayışı çıxış edir və buna əsasən də kateqorial strukturun komponentlərinin fərqləndirici mənalara növ anlayışlarına çevrilir. Müəllifin fikrincə, qarşılaşma münasibətləri daha bütöv vahidlik ilə əlaqədardır, çünki bu halda verilmiş kateqoriyanın “semantik əhatəsi”nin bölgüsünün vahid əsaslandırılması göz qabağındadır [8, s.17].

Müasir ingilis dilində isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası iki tərəfin qarşılaşmasının – tək/cəm şəklinin ifadəsində öz əksini tapır. Tək/cəm qarşılaşmasında ikinci tərəf dominant tərəf hesab edilir. Çünki tək formada kateqoriya əlamətinin aşkarlığına, eksplisitliyinə işarə edilmir. Analoji vəziyyəti Azərbaycan dilinə də şamil etmək olar.

Ümumiyyətlə, kəmiyyət ismin əsas qrammatik kateqoriyalarından biri olub, söhbətin bir və ya daha çox əşya yaxud şəxs haqqında getdiyini əks etdirir. Morfoloji planda isim iki kateqoriya: kəmiyyət və hal kateqoriyaları ilə xarakterizə olunur. Bir halda ki, kəmiyyət kateqoriyası ingilis dilində morfoloji yolla müntəzəm olaraq isimdə ifadə olunur, deməli, kəmiyyət kateqoriyasının varlığı ismi digər nitq hissələri fonunda dəqiq fərqləndirir. İsimlərdə kəmiyyət və hal kateqoriyasının varlığı onun üçün səciyyəvi olan predmetliklə sıx bağlıdır. Kəmiyyət məfhumu say kateqoriyası məzmunudur, təbii predmetlik məfhumu ilə birləşir, çünki həyatın özündə də real predmetlər müxtəlif sayda mövcud olurlar.

Ayrı-ayrı dillərdə kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik ifadəsinin müxtəlif olduğuna diqqət yetirən V.Z.Panfilov isə yazır: “Dünya dillərinin əksəriyyətində təklik-cəmlik kəmiyyətlərindən təşkil olunmuş qrammatik kateqoriya vardır, bəzi dillərdə isə bununla bərabər, həm də ikili, üçlü kəmiyyət kateqoriyaları da mövcuddur” [9, s.231].

Kəmiyyət kateqoriyası say anlayışı ilə sıx bağlıdır. Lakin A.A.Molçanovun da qeyd etdiyi kimi, kəmiyyət kateqoriyasının say anlayışı ilə birbaşa əlaqəsinə baxmayaraq, bu uyğunluğun bütün əlamətlərini ardıcıl olaraq sırf morfoloji təklil/cəmlilik anlayışları ilə şərh etmək mümkün deyildir və bununla əlaqədar olaraq “sayıla bilənlər” və “sayıla bilməyənlər” anlayışlarından istifadə etmək məcburiyyətilə üz-üzə qalır [10, s.57]. Bununla belə sayıla bilən isimlərdə kəmiyyət qrammələri təklil və cəmlilik semləri vasitəsilə kifayət qədər dəqiq qarşılaşdırılır və formal ifadəyə malikdir [11, s.22].

Dilçiliyin müasir dönmündə ismin kəmiyyət kateqoriyasının semantik məzmununun həllini təbliğ edən dilçilər belə bir yekdil fikirdədirlər ki, tək kəmiyyət morfemi təklil mənası (bir əşya), cəm kəmiyyət morfemi isə cəmlilik mənası (bir əşyadan artıq) ifadə edir və elə buradan da müvafiq kateqorial formaların adları – tək/cəm kəmiyyətləri ərsəyə gəlmişdir. İngilis dilində isimlər kəmiyyət baxımından iki qrupa – tək və cəm isimlərə bölünür.

Bu cür izahın inandırıcı olmasını qəbul etməyən V.Qəmbərov yazır: “Əlbəttə, bəzi hallarda (hesab etmək olar ki, hətta əksər hallarda) tək kəmiyyət morfemi elə kontekstlərdə işlənir ki, burada “bir əşya” mənası ifadə olunmuşdur, yəni isimdən qabaq “one” sayı işlənə bilər. Lakin bu heç də həmişə mümkün deyildir” [12, s.42].

F.Veysəlli kəmiyyət kateqoriyası ilə bağlı yazır: “Cins və kəmiyyət kateqoriyalarını həm morfoloji ..., həm də sintaktik səviyyədə özünü büruzə verir” [13, s.238]. Kəmiyyət kateqoriyasının ayrı-ayrı dillərdə fərqli şəkildə ifadə olunmasını diqqət yetirən F.Veysəlli yazır: “...müxtəlif dillərdə kəmiyyət kateqoriyası müxtəlif cür ifadə olunur” [13, s.239].

Cəmlilik kateqoriyası hər iki dildə cəmlilik bildirən semlərlə ifadə olunur. Azərbaycan dilində cəmlilik əsasən -lar/-lər sinsemantik morfemlərlə, ingilis dilində isə cəmlilik kəmiyyət bildirən morfemlərlə s [-s] və -[z], es [-iz] və çox az isimlərdə isə sait əvəzlənmələri ilə də /foot - feet, man - men/ ifadə olunur.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində tək formada isimlər heç bir xüsusi şəkiliyə (morfemə) malik olmurlar. Məsələn, ingilis dilində /a table/, /a boy/, /a bench/, /a book/, /a horse/, /an apple/; Azərbaycan dilində /kitab/, /qələm/, /ev/, /alma/, /ağac/ və s.

Linqvistik mənbələrdə məsələnin qoyuluşu ilə yaxından tanışlıq göstərir ki, müasir ingilis dilində kəmiyyət kateqoriyasının şərhində tək/cəm qarşılaşmasında münasibətlərin dəqiq modelinin tərtib edərkən həm formal, həm də funksional əlamətləri mütləq nəzərə almaq lazımdır. Çünki dilin formal quruluşunu təsvir edəkən, məzmun tərəfi də istənilən bir dil formasının həqiqi məğzini şərh etmək üçün söykənək kimi istifadə olunmalıdır.

Beləliklə, kəmiyyət paradigmasını və kəmiyyət kateqoriyasının əsas funksiyasını – diskret predmetlərin kəmiyyət fərqlərini yaradan təklil/cəmlilik mənası kəmiyyətin əsas qrammatik məğzidir. Mənbələrdən görüldüyü kimi, kəmiyyət kateqoriyasının semantik məzmununun əsas və ilkin mənası təklil/cəmlilik qarşılaşmasında öz əksini tapır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Философская энциклопедия. т.2, М.: Советская энциклопедия, 1962, 576 с.
2. Адмони В.А. Основы теории грамматики. М.,-Л.: Наука, 1964
3. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. т. 1. М., 1963
4. Л.В.Щерба. Избранные работы по русскому языку. М., 1974
5. Виноградов В.В. Русский язык. М., 1972
6. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. М., 1987
7. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 2005
8. Бондарко А.В. О структуре грамматических категорий. Вопросы языкознания. № 6, М., 1981
9. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. М., Наука, 1982
10. Молчанов А.А. Количественные слова и интерпретация категория числа в английском языке // Романское и германское языкознание. Вып. 2., Сборник научных статей:

Грамматика, лексикология и стилистика романских и германских языков. Минск, 1979, с. 56-63

11. Гульга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., 1969

12. Qəmbərov V.A. Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət formalarının kontekstual-funksional təhlili. DD., Bakı, 2008

13. F.Veysəlli. Dil. Bakı, 2007

UOT 37.013

Qarabağ zəfəri fonunda gənclərin milli ruhda tərbiyəsinin təhlili

Anar Nadir oğlu İsmayilov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
anar.ismayilov@mdu.edu.az

İkinci Qarabağ müharibəsinin uzun sürən hazırlıq mərhələsi, müharibə dövrü və Azərbaycan ordusunun şanlı zəfəri göstərdi ki, Azərbaycan dövləti gənc nəslin düzgün tərbiyə olunması istiqamətində hələ ulu öndər Heydər Əliyevin dövründən başlayaraq düzgün siyasi xətt müəyyən etmiş və bu siyasi kurs böyük qələbəmizin qazanılmasında aparıcı rol oynayan gənclərin yetişdirilməsinə ciddi töhfə vermişdir.

Məqalənin məqsədi, qloballaşan dünyada gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunmasının əhəmiyyətinə diqqətli cəlb etmək, gələcək nəsillərin dövlətinə, millətinə və vətəninə bağlı şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi işinin təşkilinin vacibliyini ortaya qoymaqdır.

Bu məqsədlə, müvafiq elmi ədəbiyyatdan, internet resurslarından, müvafiq dövlət qurumlarının internet resurslarından istifadə edilərək, məsələ tədqiq edilmiş, əldə olunan nəticələr və tövsiyələrə yer verilmişdir.

Bəzən deyirlər ki, Qarabağ zəfərində həlledici faktor Azərbaycanın daha müasir silah sistemlərinə sahib olması olmuşdur. Ancaq məsələyə belə yanaşılması zəfərin əsl memarları olan Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanı İlham Əliyev başda olmaqla, onun hərbi qüvvələrinin fədakarlığı və qəhrəmanlığına hörmətsizlik olardı. Çünki dünyanın ən güclü ordularında belə aparıcı rolu silahlar yox, milli ruhda yetişdirilmiş, yaxşı təlim keçmiş, həmçinin dövlətinə, vətəninə, millətinə canı könüldən bağlı gənclər oynamışdır. 10 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının böyük qələbəsi ilə nəticələnən 44 günlük müharibədə də milli ruhda tərbiyə edilmiş, yüksək döyüş qabiliyyətinə malik olan Azərbaycan əsgər və zabidləri müharibənin taleyini həlledən əsas amil olmuşdur.

Dünyada yaşanan bütün proseslərin əsas təkanverici qüvvəsi məhz gənclərdir. Dövlət gənclər siyasətinin formalaşdırılmasına önəm verməklə cəmiyyətin formalaşmasına istiqamət və stimül vermiş olur. Qloballaşmanın ictimai təsirlərinin nəticələri arasında yer alan məsələlər arasında gənclərin formalaşması, onların təhsili və məşğulluğu cəmiyyətin formalaşmasına öz təsirini göstərir. İstər təhsil, istərsə də məşğulluq gənclərin bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə dövlət idarəçiliyinin təşkilində fəal olmasına istiqamətlənmiş gənclər siyasətinin əsas prioritetidir. Məhz bu problem düzgün yönləndirilməsə ciddi sosial-siyasi prosesləri öz ətrafında birləşdirməyə gətirib çıxarda bilər.

Bu gün topraqlarımızın işğaldan azad oluması yolunda canında keçən gənc nəslin formalaşdırılması üçün hələ Ulu öndər Heydər Əliyevin dövründə başlayaraq tutarlı dövlət gənclər siyasəti mənimsənilmişdir.

Azərbaycan gəncliyinin inkişafına etibarlı zəmin hələ XX əsrin 70-ci illərində yaranmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində gənclərin məişət, təhsil, mədəni tələbatının ödənilməsi istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər görülmüşdür. Təkcə onu qeyd etmək

kifayətdir ki, hər il yüzlərlə gənc SSRİ-nin qabaqcıl ali təhsil müəssisələrində oxumağa göndərilmiş, oradan yüksək ixtisaslı mütəxəssislər kimi qayıdaraq ölkəmizin inkişafına öz töhfələrini vermişlər [Ətraflı: M.Qasımlı. Heydər Əliyev – İstiqlala gedən yol (1969–1987)]. Həmin dövrdə gənclərin asudə vaxtının səmərəli təşkili üçün hər bir yaşayış məntəqəsində zəruri infrastruktur yaradılmış, onların hərtərəfli inkişafının təmin olunmasına xidmət edən zəruri maddi-texniki baza formalaşdırılmışdır. Eyni zamanda, ictimai-siyasi həyatda gənclərin fəallığını stimullaşdıran müxtəlif tədbirlər görülmüşdür [9].

Azərbaycanın ümummilli lideri Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra gənclər daim dövlətin diqqət mərkəzində olmuşlar. Gənclər siyasətini tənzimləyən normativ hüquqi baza və onun həyata keçirilməsi üçün cavabdeh olan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı – Gənclər və İdman Nazirliyi yaradılmışdır. Gənclərin problemlərinin həlli üçün müxtəlif dövlət qurumlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa başlanmışdır. Gənclərin sağlamlığı, təhsili, məşğulluğu, sosial müdafiəsi və digər sahələrdə dövlət tərəfindən genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu diqqətin bariz nümunəsi olaraq 2 Fevral Azərbaycan Gəncləri Günü elan edilmiş, gənclər təşkilatlarının və ayrı-ayrı gənclərin ictimai əhəmiyyət daşıyan təşəbbüslərini dəstəkləmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Gənclər Fondu təsis olunmuşdur. Ən əsas nəticə isə odur ki, müstəqil Azərbaycanda gənclərin maraqlarını təmin edən, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan dövlət gənclər siyasəti formalaşdırılıb və uğurla həyata keçirilir [9].

1 fevral 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Gənclər Təşkilatlarının nümayəndələri ilə görüşməsindən sonra onların tələbini yerinə yetirərək, 2 fevralın “Gənclər Günü” elan edilməsi haqqında Fərman imzalandı [1, s.351]. Gənc istedadların “Qızıl kitabı”, gənc istedadlara kömək fondu yaradıldı.

Azərbaycanda gənclər hərəkatının əsas inkişaf mərhələsi dövlət gənclər siyasətinin əsas istiqaməti və bu siyasətin həyata keçirilməsində mövcud problemlər Azərbaycan Prezidenti tərəfindən 29 iyul 1999-cu il tarixdə imzalanmış “Dövlət Gənclər Siyasəti” haqqında Fərmanda öz əksini tapmışdır. Bu fərmanla təsdiqlənmiş hərtərəfli fəaliyyət planında həmin məsələlərin həlli üçün konkret tədbirlər müəyyən edilmişdir [6].

Gənclərin təşkilatlanması üçün zəruri iqtisadi, hüquqi və təşkilati imkanlar yaradılmışdır. Hazırda paytaxt və bölgələrdə 250-dən artıq gənclər təşkilatı fəaliyyət göstərir. Müstəqilliyin ilk illərində gənclərin əsasən beynəlxalq qurumlar tərəfindən dəstəklənən təşəbbüsləri, son illərdə dövlət büdcəsindən maliyyələşən fondlar və digər təsisatlar vasitəsilə dəstəklənməyə başlamışdır. Gənclərin qeyri-hökumət təşkilatlarına yönləndirilmiş maliyyə vəsaitinin həcmi ilbəil artaraq gənclər arasında könüllülüyün dəstəklənməsini, onların liderlik bacarıqlarının artırılmasını və müəyyən mənada həm də məşğulluğunu təmin etmişdir [9].

İstedadlı və yaradıcı gənclərin üzə çıxarılması və dəstəklənməsi sahəsində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. 2013-cü ildə “Gənclər üçün Prezident Mükafatı”nın təsis edilməsi gənclərin nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması baxımından xüsusi önəm kəsb edir.

2005-2009-cu və 2011-2015-ci illəri əhatə edən “Azərbaycan gəncliyi” dövlət proqramlarının uğurla həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Gənclər Fondunun yaradılması, bilikli, peşəkar, istedadlı gənclərin dəstəklənməsi üçün Prezident Mükafatının təsis edilməsi, gənclərin hərtərəfli inkişafını stimullaşdırıb. Son illər Bakıda və regionlarda istifadəyə verilən “Gənclər ev”ləri gənclərin maraq dairəsini genişləndirib, asudə vaxtın mənalı və səmərəli təşkili üçün yeni imkanlar yaradıb [7].

İlham Əliyev tərəfindən yeni imzalanmış Azərbaycan Gəncliyi 2017–2021-ci illərdə Dövlət Proqramı sənədi də “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası əsasında hazırlanıb. Dövlət proqramının qəbul olunması bu gün yetişən gənclərin inkişafına dəstək verməklə yanaşı, qarşısına bir çox məqsədlər qoyub. Dövlət Proqramı bundan öncəki illərdə həyata keçirilən gənclər siyasətinin uğurlarına hesablanmışdır. Sənəddə gənclərin vətəndaşlıq və vətənpərlik tərbiyəsi, sağlamlıq və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan gənclər mövzusu, məşğulluq və gənc sahibkarların fəaliyyətinin stimullaşdırılması, gənclərin yaradıcılıq və asudə vaxtlarının səmərəli dəyərlən-

dirilməsi, gənclərin və gənclər təşkilatının fəaliyyətinin ictimai həyatda dəstəklənməsi, beynəlxalq əməkdaşlıq, ekologiya, hüquq, informasiya texnologiyaları, intellektual fəaliyyətə dair məsələlər öz əksini tapmışdır.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən qəbul olunan yeni proqram ölkə rəhbərinin Azərbaycanda gənclərin inkişafına, gənclərə yönəlik olan siyasətin əhəmiyyətinə verdiyi önəmin nəticəsidir. Proqramın icrasından yararlanacaq Azərbaycan gəncliyi vətənpərvər, sağlam, intellektual, beynəlxalq rəqabətə davamlı gənc kimi formalaşacaq [5].

Dövlət Proqramının məqsədi Azərbaycanda gənclər siyasətinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə nail olmaq, cəmiyyətin bütün sahələrində gənclərin fəal iştirakına şərait yaratmaq, onların yaradıcı və innovativ potensialının üzə çıxarılmasını dəstəkləməkdir. Məqsəd, həmçinin gənc nəslin sağlamlığını qorumaq, gənclərin təhsil və məşğulluq məsələlərinə diqqəti artırmaq, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə etmək, ölkədə könüllülük hərəkatını inkişaf etdirməkdir.

Azərbaycan gənclərinin ölkədə gedən proseslərdə yaxından iştirakını nəzərə alaraq növbəti illərdə də vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsi, müstəqilliyimizin dərk edilməsi və dəyərləndirilməsi, gənclərin hərbi xidmətə həvəsləndirilməsi və ordu sıralarına yola salınması mərasimlərinin yüksək səviyyədə keçirilməsi, o cümlədən milli qəhrəmanların gənclər arasında tanıtılması onların bilikli olmasını və informasiya texnologiyaları mühitində inkişaf etməsini zəruri edir [8].

Tarixə nəzər salsaq, görürük ki, bütün dövrlərdə insanlar topraq uğrunda, təbii sərvətlərin əldə edilməsi uğrunda mübarizə aparmışlar. Kapitalizmə qədər keçən dövrdə bütün xalqlar əsasən topraq uğrunda mübarizə aparmış, digər dövlətlərin, tayfa və xalqların topraqlarını ələ keçirməyə cəhd etmişlər. Kapitalizm dövründə isə bu mübarizə yerini, təbii sərvətlər və bazar uğrunda mübarizəyə buraxmışdır.

Təbii sərvətlərin sürətlə tükəndiyi yeni dövrdə isə dövlətlərin və millətlərin torpaq uğrunda mübarizəsi getdikcə kəskinləşməkdə və insanın əsas keçim qaynağı olan topraq yenidən ən dəyərli yaşam qaynağına çevrilməkdədir. Belə bir dövrdə isə toprağına, vətəninə ən çox bağlı olan millətlər, öz vətəninə qoruya biləcək və mübarizədən qalib çıxacaqlar. Bu isə öz növbəsində milli mənlük şüurunun önəmini bir daha ortaya qoyur. Vətəninə sevmən, dövlətinə bağlı, millətinin taleyində rol oynayan gənc nəslin yetişdirilməsi bu baxımdan son dərəcə əhəmiyyətlidir. Çünki gələcək, millətlərin var olması üçün onlardan böyük mübarizə tələb edəcək. Gənc nəsillərin milli ruhda tərbiyə edilməsi isə bu mübarizədən qalib gəlmək üçün aparıcı rol oynayacaqdır. Odur ki, Azərbaycan dövləti çox mürəkkəb bir tarixi-coğrafi bölgədə var olmaq mübarizəsinə bu günə qədər olduğu kimi, bundan sonra da həmişə hazır olmalı və gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunması işinə həmişəki kimi böyük diqqət və qayğı göstərməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan gənclərinin II forumu, 2–3 mart 1999-cu il. Bakı: Azərbaycan, 2000, 222 s.
2. Qasımlı M. Heydər Əliyev-istiqlala gedən yol (1969–1987-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti, 2006, 608 s.
3. “Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə” Dövlət Proqramı. 07 iyul, 2011 <https://president.az/articles/2721>
4. “Azərbaycan gəncliyi 2017–2021-ci illərdə” Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri, 15 sentyabr 2017-ci il, <http://www.e-qanun.az/framework/36474>
5. “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət proqramı gənclər siyasətini yeni mərhələyə daşıyacaq”. 18 Sentyabr 2017, <https://m.modern.az/az/news/143644>
6. Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, 1994, 27 iyul.
7. “Ölkəmizdə intellektual və savadlı gəncliyin yetişdirilməsi bu gün də dövlət siyasətinin əsas tərkib hissəsidir”. 07 avqust 2021, <https://science.gov.az/az/news/open/17671>

8. Yusif Məmmədəliyev: “Yeni Dövlət Proqramının qəbul edilməsində məqsəd gənclər siyasətinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə nail olmaqdır”. 6 oktyabr 2017, <https://sia.az/az/news/social/639547.html>

9. 2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 26 yanvar 2015, <https://president.az/articles/14132/print>

UOT 94(479.24), 930:314

Dərbənd əhalisinin yaş tərkibi (1886-cı il ailə siyahıyaalma materialları əsasında)

Asaf Adil oğlu Hacıyev
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
asafhajiye@rambler.ru

Dərbənd şəhər əhalisinin yaş tərkibinin müəyyən edilməsi bir çox demoqrafik proseslərin araşdırılması, əhalinin gəncləşməsi və ya qocalması, nəsillərin dəyişməsi kimi problemlərin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Çox böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Dərbənd şəhər əhalisinin yaş-cins strukturu haqqında mənbələrdə məlumatlar demək olar ki, yox dərəcəsindədir. 1886-cı ilə qədər Dərbənddə həyata keçirilmiş siyahıyaalma materialları və kameral təsvirlərdə bu barədə heç bir məlumat yoxdur. Buna görə də XIX əsrin sonuna qədər Dərbənd əhalisinin yaş-cins strukturunda hansı demoqrafik proseslərin getdiyini izləmək qeyri-mümkündür. XX əsrin əvvəllərinə aid statistik materiallar da əhalinin yaş tərkibi haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Bu mənada 1886-cı il tarixli ailə siyahıyaalma materialları istisna təşkil edir. Belə ki, siyahıyaalma sənədlərində Dərbənd şəhər əhalisinin müxtəlif yaş qrupları üzrə yaş strukturu haqqında maraqlı statistik materiallar əsasında tərtib etdiyimiz cədvəl XIX əsrin son rübündə Dərbənd əhalisinin yaş strukturu haqqında müəyyən təsəvvür əldə etməyə imkan verir (cədvəl 1).

Cədvəl 1

1886-cı il ailə siyahıyaalmasına görə kişi əhalisinin yaş tərkibi

0-1 yaş	288
1-2 yaş	197
2-3 yaş	201
3-4 yaş	143
4-5 yaş	160
5-6 yaş	144
6-7 yaş	166
7-8 yaş	152
8-9 yaş	621
9-10 yaş	154
10-11 yaş	52
11-12 yaş	111
12-13 yaş	155
14-15 yaş	209
15-16 yaş	179

16-17 yaş	188
17-18 yaş	175
18-19 yaş	144
19-20 yaş	173
21-30 yaş	1.136
31-40 yaş	1.080
41-50 yaş	578
51-60 yaş	256
61-70 yaş	149
71-80 yaş	51
81-90 yaş	8
91-100 və daha çox	-
Yaşı məlum olmayan	8
Kişi	6.878
Qadın	5.046
Hər iki cins	11.924

*Mənbə: Свод статических данных из посемейных списков населения
Закавказья. Дагестанская область. Тифлис, 1890. ст.2-3,27-28*

Cədvəldə Dərbənd şəhərinin əhalisi müxtəlif yaş qrupunda sistemləşdirilmiş və hər yaş qrupu üzrə əhalinin cinsi tərkibi haqqında məlumatlar da verilmişdir. 1886-cı il ailə siyahıyaalmasında Dərbənd əhalisinin qadınlar üzrə yaş tərkibi haqqında məlumat verilmədiyi üçün ətraflı təhlil aparmaq mümkün deyildir. Buna baxmayaraq müəyyən edilmişdir ki, 1886-cı ildə Dərbəndin kişi əhalisinin 2.753 nəfərini azyaşlılar və yeniyetmələr (15 yaşınadək olanlar), 1.995 nəfərini gənclər (15–30 yaşınadək olanlar), 1.914 nəfərini orta yaşlı əhali (30–60 yaşlılar), yalnız 216 nəfərini yaşlılar (61 yaşdan yuxarı olanlar) təşkil etmişdir.

Araşdırmalar Dərbənd şəhər əhalisinin inkişaf dinamikasının gəncləşməyə doğru getdiyini göstərir.

UOT 81.366

Azərbaycan dilində işlənən “barəsində” və “sayəsində” qoşmaları

*Aytən Arzulla qızı Əhmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə Dövlət Universiteti
83-aytan@mail.ru*

Köməkçi nitq hissələrinin səciyyəvi cəhətlərindən biri onların sabit, dəyişməz formaya malik olmasıdır. Bu fikri qoşmaların da əksəriyyətinə şamil etmək olar; bunlar tam sabitləşmiş, ilkin kökü ilə semantik-qrammatik əlaqəsini itirmiş qoşmalardır. “*Aid, dair, savayı, görə, üçün, ötrü*” və s. qoşmalar bu qəbildəndir. Onlar hansı sözlə əlaqəyə girməsindən, hansı sintaktik mühitdə olmasından asılı olmayaraq, sabit fonetik-qrammatik formaya malikdir, heç bir dəyişikliyə uğramır. Buna baxmayaraq, dilimizdə qoşma funksiyasını yerinə yetirən, lakin qoşma kimi tamam sabitləşməmiş xeyli sayda sözlər də var. Bu sözlər həm nominativ formada, yəni heç bir şəkilçi olmadan, həm də müəyyən qrammatik şəkilçinin iştirakı ilə qoşma funksiyasına malikdir. Buraya *haqqında (haqda), barədə (barəsində), xüsusda (xüsusunda), sayəsində, ənada (əsnasında), uğrunda, yolunda, əvəzində* və s. kimi sözlər daxildir. Bu sözlərin bəzilərində sözün əsli ilə əlaqə müəyyən dərəcədə qalsa da, digər qismində bu əlaqəni tapmaq mümkün deyil, çünki kökün özü

müasir dilimizdə işlək söz kimi mövcud deyil, yəni şəkilçini çıxdıqdan sonra qalan hissə leksik-semantik vahid kimi dilimizdə işlədilmir. Qeyd edək ki, bu tipli sözlərin elələri vardır ki, əslində onların qoşma ilə heç bir əlaqəsi olmasa da, bəzi türkoloji əsərlərdə onların hamısı qoşma adı ilə təqdim olunur və təhlil edilir. Buraya “*boyunca, arxasında, önündə*” və s. bu tipli sözlər aid edilir [8, s. 492-504].

Bu sözlər haqqında Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif fikirlər vardır. M.Hüseynzadə onları “əsas nitq hissəsi ilə köməkçi nitq hissəsi arasında keçid mərhələ təşkil edən yaqımqoşmalar” adlandırır [2, s. 223]. F.Zeynalov onları köməkçi adlarla qoşmalar arasında keçid halda olan sözlər qrupu kimi təqdim etsə də, onlardan ayrı-ayrılıqda danışarkən “köməkçi ad” terminindən istifadə edir [4, s. 159]. Bəzi dilçilər isə başqa ad vermədən onları qoşmaların içərisində öyrənmişlər. Bu fikrə M.Hüseynzadənin eyni adlı kitabının 1963-cü il nəşrində də rast gəlirik [1, s.222]. Q.Kazımov göstərir ki, “Köməkçi adların bir qismi tədricən qoşmalara çevrilməkdədir. Buraya *haqqında, barəsində, uğrunda, əsnasında, əvəzində, xüsusunda, üzərində* kimi sözlər daxildir. Bunlar tam qoşmalaşmadığı üçün iki cür işləmə bilirlər: *haqda – haqqında, barədə – barəsində, xüsusda – xüsusunda* və s. [3, s.351].

Demək lazımdır ki, bu tip sözlərə eyni münasibət türkoloji ədəbiyyatda da özünü göstərir. Belə ki, N.A.Baskakov, V.A.İsenqaliyeva onları qoşmaların [5, s. 513; 7, s. 78], A.N.Kononov isə köməkçi adların [7, s.344] tərkibində öyrənirlər.

Barədə // barəsində qoşması. “*Barə*” sözü fars mənşəli olub, adətən, mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Bu söz fars dilində *dəfə, kərə, səngər, bənd, haqqında, xüsusunda* və s. mənələrdə işlədilməkdədir. Müasir Azərbaycan dilində müstəqil istifadə olunan “*barə*” sözü yoxdur. Qeyd edək ki, bəzi tədqiqatçılar “köməkçi adlar” başlığı altında ayrılıqda müstəqil işlənmə xüsusiyyətinə malik sözlər kimi, “*bəri, sayə*” sözlərini də əlavə edirlər [7, s.348]. Lakin bizə belə gəlir ki, bu sözləri “iç, orta, ara” və s. tipli, yəni müstəqil mənaya və qrammatik xüsusiyyətlərə malik olan sözlərlə eyni cərgəyə qoymaq olmaz.

Danışiq dilində “*barə*” sözündən yaranmış “*barədəki*” sözü həmin sözün bir vaxtlar dilimizdə işlək olmasından xəbər verir. Bu da diqqəti çəkir ki, “*barədəki*” sözünün özü də müstəqil leksik vahid kimi dilimizdə mövcud deyil; bu söz üçüncü şəxsə və adlıq halda olan sözlərlə işlənir və atributiv xüsusiyyətə malik olur: *kitab barədəki fikirlər, şəhər barədəki düşüncələr* və s. Aydındır ki, *-daki*² şəkilçisi adlara qoşularaq sifət yaradır, lakin dilimizdə ayrıca leksik-semantik mənaya malik “*barədəki*” sifəti də yoxdur; bu söz də özündən əvvəlki sözlə birlikdə işlədilir. Bunun səbəbi, fikrimizcə, “*barədə*” sözünün müstəqil şəkildə deyil, birləşdiyi sözlə birlikdə *-daki*² şəkilçisini qəbul etməsidir. Ona görə də “*barədəki*” söz-forması müstəqilliyə malik deyil, müxtəlif sözlərlə və müxtəlif formalarda əlaqədə fəaliyyət göstərir.

Bu sözün kökünün müasir dilimizdə olmaması onun qoşma kimi varlığını daha da möhkəmləndirir, çünki kökü müstəqil leksik mənəli söz kimi mövcud olmayan sözlər dildə, bir qayda olaraq, köməkçi nitq hissəsi kimi formalaşmış olur. Bu sözün “*barədə*” kimi formalaşması isə onda qoşma keyfiyyətini daha da gücləndirmiş olur; belə ki, bu formada artıq həmin söz bütün şəxslərə aid ola bilər. Lakin onu demək lazımdır ki, bu qoşmanın hansı hala qoşulması maraqlıdır; qoşmanın bu forması birinci, ikinci şəxsin təkində, üçüncü şəxsin cəmində adlıq halda (*mən barədə, sən barədə, onlar barədə*), birinci və ikinci şəxsin cəmində isə, həm adlıq, həm də yiyəlik halda olan sözlə əlaqəyə girir. Məsələn: *Yeni gələnlər barədə hələ bir məlumatımız yoxdur* (V.Sultanlı); *Sizin barədə hərə bir söz danışır* (S.Əhmədov); *Sizin barənizdə eşitdiklərim həqiqətə uyğun deyildi* (S.Əhmədov).

Bu qəbildən olan qoşmalardan biri də “*sayəsində*” sözüdür. Bu söz də tam sabitləşmiş qoşma hesab edilə bilməz; ən əvvəl ona görə ki, “*sayə*” komponenti müxtəlif mənsubiyyət şəkilçiləri ilə və yerlik halda qoşma funksiyasını yerinə yetirir: *mənim sayəmdə, sənənin sayəndə, onun sayəsində, bizim sayəmizdə, sizin sayənizdə, onların sayəsində*. *Sayəsində* qoşmanın qoşulduğu sözün hal vəziyyəti yaygın deyildir; həm şəxs əvəzliyi, həm də istənilən isimlə işlənərkən həmin sözlərin yiyəlik hal şəkilçili olmasını tələb edir. Məsələn: *Dostunun sayəsində vəzifədə həmişə irəli getmişdir* (V.Sultanlı); *Sizin sayənizdə, bəlkə, mən də bir çörək sahibi oldum* (M.İbrahimov).

Digər tərəfdən isə qoşma funksiyasında işlənən bu söz həmin mövqeyində şəkilçisiz variantda işlənilə bilmir; yəni ki, bu söz qoşma kimi sabitləşməmişdir. Bunu təsdiqləyən faktlardan biri də əvvəlki sözlərdə gördüyümüz kimi, bu sözün də bəzən aid olduğu sözsüz, müstəqil şəkildə cümlə üzvü funksiyasında çıxış etməsidir: *Sayənizdə mən də öz yerimi tapa bildim* (İ.Şıxlı).

“Barə” sözü kimi, “sayə” sözü də müstəqil leksik-semantik vahid kimi müasir Azərbaycan dilində mövcud deyil. Lakin əslində “kölgə” mənasına malik olan bu söz klassiklərin əsərlərində hətta XX əsrin əvvəllərinə qədər işlənmişdir.

Bu söz müxtəlif şəxslərə aid mənsubiyyət və yerlik hal şəkilçisi ilə cümlə üzvü kimi çıxış edir, lakin müəyyən zamandan sonra kök hissəsi öz mənasında işlənməklə yanaşı, özündən əvvəlki sözlə birlikdə bir qrammatik mənənin ifadəsinə xidmət edir ki, bu zaman qoşma kimi formalaşır. Digər halda isə sözün kökü ilkin semantik mənasından uzaqlaşır, yəni həmin söz müasir dilimizdə müstəqil söz kimi işlənmə keyfiyyətini itirir, yenə də qoşma kimi formalaşır. “*Sayəsində*” sözü məhz ikinci tipdən olan qoşmadır.

“*Sayəsində*” qoşması mənsubiyyət, yaxud mənsubiyyət və hal şəkilçisi olmadan qoşma funksiyasında çıxış edə bilmir; daha doğrusu, həmin sözün kökü şəkilçisiz özündən əvvəlki sözə birləşib işlənmir.

Barəsində və sayəsində sözlərinin kökü müasir dil baxımından artıq arxaik sayılır. Bu sözlərin kökü öz mənasını müstəqil şəkildə saxlamamışdır. Bu sözlərdə qrammatik şəkilçilərin olmasına baxmayaraq, onlar sabit forma və mücərrəd mənaya malikdir. Ona görə də onlar qoşma hesab edilməlidir. Onları köməkçi ad və ya digər nitq hissəsi kimi təqdim etmək düz olmaz.

Barəsində və sayəsində sözləri mücərrədləşmə nəticəsində əsas nitq hissələrindən uzaqlaşdığından onların daha çox qoşma kimi qəbul edilməsi məqsədəuyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1963, 276 s.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, III hissə, Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s.
4. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.
5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, Т.П, III изд. АН СССР, М., 1952, 544 с.
6. Исенгалиева В.А. Служебные имена и послелогои в казахском языке. Алма-Ата, 1957
7. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Изв. АН СССР, М.-Ленинград, 1956, 570 с.
8. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука, 1988, 560 с.

UDC 81

Language communication as a sociolinguistic phenomenon

Ayten Elshad gizi Allakhverdiyeva
doctor of philosophy in philology, associate professor
Institute of Linguistics of ANAS
a. _ayten@mail.ru

The linguistic aspect of linguistic and cultural studies is one of the central directions of linguistic research of the social and cultural conditionality of language communication in the context of the linguistic and cultural studies.

Linguistic and cultural studies can be defined as the study of the culture of a country in parallel with the study of the language itself. The subject of linguistic and cultural studies is culture

as it is expressed in the target language. This direction was formed, on the one hand, under the influence of the problem being solved about the relationship between language and culture, and on the other hand, its emergence was due to purely pragmatic prerequisites – an approach to teaching a foreign language as a means of communication, the need to study the language in close connection with the culture of the country in which this language is used.

Representatives of this area of study of the social and cultural conditioning of the language focus on the study of the meaning of the word. They proceed from the fact that a word is, first of all, a designation, a sign of this or that life reality, and therefore in its semantics it is possible to find and highlight some "extralinguistic" content that directly reflects the culture served by the language. Thus, it is through the meaning that the connection of lexical units with extra-linguistic reality is carried out.

N.G.Komlev is a Russian linguist who introduced the concept of cultural and historical component of meaning into linguistics [1; pp.65-68]. He expressed the idea that a word that reflects an object or phenomenon of the reality of a certain society not only means it, but also creates a certain background associated with this word. Therefore, the semantics of a word must contain a certain component that fixes exactly the given social background in which the word exists.

The study of the cultural component of words is an important condition for the successful mastery of a foreign language, however, in turn, it is included in a wider range of cultural and historical meanings of the corresponding social reality, the assimilation of which is an important condition for using language as a means of communication. So, for example, O.S.Akhmanova notes that an indispensable condition for the implementation of any communicative act should be “mutual knowledge of the realities of the speaker and the listener, which is the basis of linguistic communication”, they received the name “background knowledge” in linguistics [2].

Background knowledge, as the main object of linguistic and cultural studies, is considered in their works by E.M.Vereshagin and V.G.Kostomarov [3; p.45]. The names of these significant scientists are associated with the formation of linguistic and cultural studies as an independent science, which from my point of view, it would not be entirely correct to consider it only a part of linguodidactics. Of course, it cannot be denied that all the achievements of linguistic and cultural studies meet the goals and objectives of the methods of teaching foreign languages and are now widely used. However, we cannot underestimate the fact that, having laid the theoretical foundation of linguistic and cultural studies, E.M.Vereshagin and V.G. Kostomarov touched upon such a wide range of problems that scientists from different fields of knowledge are currently working on: linguists, psychologists, psycholinguists, sociologists, sociolinguists.

So, according to V.G.Tomakhin, the main object of linguistic and cultural studies is the background knowledge that members of a certain linguistic and ethnic community have, therefore, the problems solved in this science partially cover the tasks of sociolinguistics.

E.M.Vereshagin and V.G.Kostomarov were scientists who scientifically substantiated the objectivity of the existence of background knowledge, they revealed the accumulative function of lexical semantics, revealed the content of the cumulative function of language, according to which – linguistic units are a "repository" of knowledge comprehended by a person of social reality [3]. Their merit lies in the fact that they revealed the linguistic nature of background knowledge. They showed on many examples that the semantics of a word is not limited to one lexical concept.

Linguistic and cultural studies have a lot of unresolved issues, most of which are problematic. Their complexity and multidimensionality does not allow to give exhaustive answers to all, to develop a definite point of view. Probably for this reason, there is some contradiction in the authors' judgments.

T.D.Tomakhin, [4; pp. 35-37], suggesting a certain gradation of background knowledge, pointed out that the main object of cultural studies is knowledge associated with national culture, inherent in a particular ethnic and linguistic community. The author does not consider it possible to present background knowledge in a systemic way, since in comparison, for example, with scientific

knowledge, they are not ordered hierarchically, but are remembered and reproduced according to the brightness of impressions.

E.M.Vereshagin and V.G.Kostomarov approached this problem somewhat more differentiatedly. They classified the content of the semantic parts of a word in a certain way, dividing them into exoteric (external) and esoteric (internal) and pointing out that when the lexical background of a word is semantized, it is the esoteric parts that are subject to description, and the exoteric ones, although they are included in the lexical background of the word, are rather outside of its semantics.

Having developed the general theoretical and methodological aspects of linguistic and cultural studies, E.M.Vereshagin and V.G.Kostomarov opened new perspectives for the development of educational lexicography. They pointed out that "it is advisable to carry out semantisation of the lexical background of a word as a member of a thematic group, because with this approach, words appear in homogeneous aggregates and are remembered in their oppositions and their compatibility."

The above indicates that over the past two decades, there has been some progress in the study of the social conditioning of language. If earlier the statements of scientists-linguists of the social essence of the language were rather declarative, now a specific direction of the research is outlined.

References

1. Komlev N.G. Components of the content structure of the word. Moscow: Nauka, 1969, 192 p.
2. Akhmanova O.S. Some questions of semantics in modern linguistics. 1969, 216 p.
3. Vereshagin E.M., V.G. Kostomarov. Linguistic and cultural theory of the word. M., Rus.lang., 1980, 320 p.
4. Tomakhin G.D. Background knowledge as the main subject of linguistic and cultural studies // Foreign languages at school. 1980, no. 3.

UOT 82-1

Nizami Gəncəvinin bəşəri sevgisi

*Elçin Qaliboğlu (İmaməliyev)
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA-nın Folklor İnstitutu
elcin.galiboglu@gmail.com*

Giriş

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı dastan bədiyyatçılığının zirvəsidir. Dünyaya, həyata, insana bu dərəcədə aydın, yetkin, dərin müşahidəçi şeiriyyətli baxış çağımızda da əvəzsizdir. Onun yaradıcılığının özülündə Şərqi zəngin fəlsəfi-poetik ənənələri durur.

Nizaminin böyüklüyü ölməz ənənə yaratmasındadır. N.Gəncəvinin yaradıcılığında eşq mövzusu əsas aparıcı bir yöndür. O, eşq adlı ülvî hadisənin insanı daxilən, ruhən təmizlədiyinə inanır, bu ilahi duyğu ilə yaşamağın qaçılmazlığını önə çəkir.

Hər gecəm oldu kədər, qüssə, fəlakət sənsiz,

Hər nəfəs çəkdim, hədər getdi o saət sənsiz [2, s.34].

Yaxud:

Sənsiz ölürem, nigar, tez gəl,

Ömrümbaşaytdı, yar, tezgəl [2, s.39].

Bu, insanın başqası üçün özündən keçməsidir. İnsan başqası üçün yaşayanda var olur. Özündən keçmə – sevginin əlifbasıdır əslində. Nizaminin lirik qəhrəmanı daxilən yetkindir, sevginin mahiyyətini bütün varlığıyla anlayır, duyur. Ona görə ki, bu cür yaşam onun üçün nəfəsdir. Bu ilahi duyuma yetmək, duyğu zirvəsində eşqi car çəkmək Nizaminin ulusal (xəlqi) imkana varmasıdır. Bənzərsiz insanların ulusal ölçü də yaradıcılığı onların həm də tükənməz bəşəri imkan qaynağı, sorağı olmalarıdır.

Fil.e.d. R.Qafarlı yazır, şair dünyanı vahid orqanizm kimi götürüb onun içərisində olan bütün varlıqların eyni başlanğıcdan gücə qədər idarə edildiyini irəli sürür və hər şeyin bir-biri ilə əlaqələnməsinə, bağlanmasına, təbiətdə, cəmiyyətdə müxtəlif münasibətlər qurulmasına, yenilənməyə təkan verən enerjini məhəbbətlə eyniləşdirir. İnsanı – dünyanın əsrəfini əsas canlı varlıq kimi eşqin daşıyıcısı hesab edir [1, s.34].

Nizami Gəncəvi bu ulusal imkana yetdiyi dərəcədə bəşəriyyətini əsərlərində ifadə etməyi bacardı. Onun əsərlərinin dili farscadır, başqa tərəfdən, zahirən ulusallığından daha çox bəşəri görünür, ancaq bütün bu və başqa cəhətlər onun Azərbaycan ruhuna mənsubluğunu inkar edə bilmir. Ona görə ki, Nizaminin yaradıcılığının mayası Azərbaycan ruhuna mənsubluğunu təsdiq edir.

Prof. Seyfəddin Rzasoyun fikrincə, Nizami və onun kimi Azərbaycan şairlərinin fars dilində, lakin türk etno poetik düşüncə modelində yaratdıqları da Azərbaycan ədəbiyyatıdır. Belə olmasaydı, İran mütəxəssisləri Nizamini formal olaraq İran ədəbiyyatı tarixinə daxil etsələr də, onu “türk ətri saçan” (“türk iyi gələn”) sənətkar kimi öz milli ruhlarına yad hesab etməzdilər. Nizami ümumbəşəri şairdir. Öz yaradıcılığında bütün dünya xalqlarının, ümumən insanlığın mənafeyini güdən, yaratdığı milli obrazlar gülşənində türklüyü bədii-estetik gözəlliyin etalonuna çevirən Nizami tərənnüm etdiyi bu ümumbəşəri və ümumilli idellərə görə dünya ədəbiyyatının faktına çevrilib. Nizami yaradıcılığında aydın ifadələnmiş, onun insan konsepsiyasının əsas bədii-estetik konsepti səviyyəsinə qədər inkişaf etdirilmiş türk milli kimliyi açıq şəkildə boy verir. Türklük Nizami yaradıcılığının ruhuna hopmuş, yaratdığı bədii dünyanın ab-havasına, rəng-ruhuna çevrilib [3, s.8].

Xalq (ulus) beşgünlük hadisə olmayıb, yaradıcıdan öncə də, sonra da var olan, mahiyyətə yetkin fərdlərin yaradıcılığının, yaşamının ifadəsi kimi meydana çıxır. O deməkdir ki, xalq (ulus) adlı hadisə Nizamini yetirdiyi dərəcədə Nizami də bu hadisənin – ənənənin təsdiqi, davam etdiricisidir.

Nizaminin aşıq obrazı ilahi dözümlüdür, sədaqətlidir, deməli, həm də səadətlidir, ləyaqətlidir. Bu cəhətlərin Azərbaycan-türk ruhunda özünəməxsus yaşam ifadəsi, tarixi-ulusal ənənəsi var. Bəşəri duyğuların ulusal təsdiqləri olmasa, insanlıq var olmaz. Nizami öz çağında canlı, yaradıcı insan olaraq bu ilahi keyfiyyətlərimizin yüzillərlə ötürülməsində bənzərsiz rol oynayıb. Onun tarixdən götürdüyü obrazlar Azərbaycan-türk düşüncəsinin həm də bəşəri ölçüsündə düşünür, davranır. Tarixdəki obrazları fərqli təqdim edə bilmək qabiliyyəti yaradıcının misilsiz bacarığıdır. Başqa qəhrəmanları, ümumən surətləri haqqında da bunu demək olar. Bu da təbiidir. Ona görə ki, yaradıcılıq – özünəməxsusluq tələb edir. O deməkdir ki, Nizaminin yaratdığı Nizaminindir, eləcə də Nəsiminin yaratdığı Nəsimindir, Xətayinin yaratdığı Xətayinindir, Füzulinin yaratdığı Füzulinindir və b.

“Sirlər xəzinəsi” ləyaqət, ədalət, doğruluq carı çəkir. Nizami ədalətsizliklə barışmır, insanın ilahi imkanlarına inanır, zəhmətsevərliyi, hünərvərliyi vəsf edir. İnsan gərək paxıl olmasın, başqasının uğuruna sevinməyi bacarsın... Bu, böyük şairin əxlaq ölçüsünü aydınlıqla təsdiq edir. Onun ölçüsündə insanın ölümü mərdliklə qarşılmasının gərəkliliyi ayrıca vurğulanır.

Nizami Gəncəvinin şair-mütəfəkkir dünyasına baş vuran oxucu dünyanın mürəkkəbliyini, ziddiyyətliyini bütün çalarlarına kimi anlayır. Bu, Nizaminin çağımızda da davam edən, Azərbaycan ruhunu – mədəniyyətini, əxlaqını, davranışını, mədəniyyətini, inamını, idrakını təsdiq edən müəllimliyidir.

Nizaminin “Xosrov və Şirin”ini möcüzəvi məhəbbət dastanıdır. Burada eşqin yüksək bədiiyyət ölçüsündə ifadəsi diqqəti çəkir. Nizami Xosrovu dayanmadan təbiiyə edir, sonda

Şirinin ilahi sevgisini anladır. Şirin ləyaqət, ismət rəmzi olaraq daim gözümüzdə ucalır. Nizaminin ilahi müəllimlik keyfiyyətindən biri budur.

Prof. S.Rzasoy başqa bir məqama da diqqət çəkir: ““Xosrov və Şirin” əsərində Azərbaycan hökmdarı Məhinbanunun qardaşı qızı Şirin sevdiyi fars şahzadəsi Xosrovdan ötrü çılğın hərəkətlərə yol verəndə bibisi ona deyir:

Əgər o – Aydırsa, biz – Afıtabıq (Günəşik – E.Q.),

O – Keyxosrov, bizsə – Əfrasiyabıq.

Bu beyt təkə Nizaminin yox, eləcə də Azərbaycan xalqının milli kimliyinin, milli varlığının, bu xalqın dünyanın harasından başlayıb harasına getdiyinin “manifesti”, milli “bəyannaməsidir”. Bu beyt eyni zamanda Nizami şəxsiyyətinin etnik-mədəni varlığımızın hansı qaynaqlarına bağlı olduğunu, şairin nə qədər aydın milli-ideoloji düşüncəyə malik olduğunu parlaq şəkildə ortaya qoyur” [3, s.7].

“Leyli və Məcnun”da qeyri-adi, zamanın ölçülərinə sığmayan eşqin şahidi oluruq. Nizaminin Məcnunu mətanətə yüksəlir, aşıqlıq qismətini dərindən anlayır, ilahi aqibətinə yetir. Ümumiyyətlə, Nizami obraz yaratmaqda mahirdir. Bu obrazlar ayrı-ayrılıqda həyatın Xeyir-Şər anlayışlarını, keyfiyyətlərini bütün aydınlığı ilə ifadə edirlər. Nizaminin müsbət qəhrəmanları ciddilik üstə kökləniblər, insanlığın xalisidirlər, cəfəkeşdirlər, fədakardırlar, həm də vəfahıdırlar. Onlar sevdiqləri üçün yaşaya, onun uğrunda ölə bilirlər. Əsil məhəbbət budur.

“Yeddi gözəl”də Nizami Bəhrəmı həyatın bütün acı-ağrılarından səbirlə keçirərək, həqiqəti anladır: mənəvi böyüklüyə yetmək istəyən şəhvaniliyi ötməlidir. Əxlaqlı olmaq – insanlığa zidd olanlardan imtinaya çatmaqdır həm də. Nizaminin İsgəndəri tarixdəki deyil, Nizamininkidir. Azərbaycanı təmsil edən Nüşabə dünyanın fəthi İsendərə dərs keçir. Bu, əslində Nizaminin dərsidir. Nizaminin İsgəndəri sonda hətta filosofluğa yüksəlir. Bu, Nizami bədiyyatının, görümünün əbədi təsdiqidir. Şair bununla fəthliyin öləri, keçici, insanlığın, həqiqətə yetməyin isə əbədi istək olduğunu anladır. Nizami daxili dünyasını yaratdığındandır ki, qəhrəmanlarını da yarada, onların vasitəsilə təzadlı dünyanın əksinə olaraq ideal dünyasını təsvir, təqdim edə bilir.

Prof. Sədnik Paşa Pirsultanlının fikrincə, Nizami yaradıcılığı Azərbaycan folkloru ilə, öz növbəsində Azərbaycan folkloru da Nizami yaradıcılığı ilə elə qaynayıb qarışmış ki, hətta bir çox hallarda bunları bir-birindən ayırmaq, kimin kimdən istifadə etdiyini aydınlaşdırmaq çətin və qeyri-mümkün olur [5].

Təbiidir ki, uzun müddət, elə indi də Nizami Gəncəvinin Azərbaycan-türk hadisəsi olmadığı ilə bağlı fikirlər səslənir. Ancaq bu qənaətlərin mənəvi, üstəlik də elmi əsası yoxdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: “Farspərəstlər və ermənilər Nizamini bizdən qopartmaq istəyirdilər. Gözələ və böyüyə türk, gözəlliklə böyüklüyə türklük, gözəl və böyük ifadəyə türkcə, gözəllik və böyüklük diyarına Türkünstan deyən bir şairə “sırf farsca yazıb” deyə türk deməmək düzgündürmü? Əsla!” [5]

Fil.ü.f.d. Ağaverdi Xəlilin fikrincə, Nizaminin dünya şöhrətli bir şəxsiyyət olması, onun zamanın sərhədlərini sındıran əsərlərinin əzəməti və möhtəşəmliyi onu başqaları üçün də cazibədar edir. Dünyanın bir çox xalqları onu öz şairləri kimi sevir. Bəziləri isə onun milli mənsubiyyətini özlərinə bağlamağa cəhd edirlər [4].

Nizami konsepsiyasının özülündə insana sevgi durur. Bu sevginin ifadəsi o dərəcədə canlı, yaşar, bədiyyatlıdır ki, indi də dünyanın istənilən ölkəsində oxunarkən bəşəri duyğuların yetkin ifadəsi olduğu görünür, bilinir. Hər şeydən öncə Nizami Gəncəvi Azərbaycan ruhunun, mənəviyyətinin bənzərsiz bəşəri ifadəçisi, çağından yüksək yaradıcı hadisə kimi diqqəti çəkir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Q.Ramazan. Nizami poeziyasında məkan, zaman və kəmiyyət vəhdəti: dini-mifoloji düşüncə kontekstində. Nizami Gəncəvi və folklor. Bakı: Nurlan, 2013, 214 səh., s. 16-36
2. Nizami Gəncəvi. Lirikası. Bakı: Lider, 2004, 160 s.
3. Rzasoy S. Nizami Gəncəvinin milli və ədəbi kimliyi haqqında. Nizami Gəncəvi və folklor. Bakı: Nurlan, 2013, 214 səh., s. 6-16

4. Xəlil A. Nizami Gəncəvi Azərbaycan şairidir.

www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2017/oktyabr/559039.htm.

5. www.anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2017/noyabr/562073.htm

UOT 94(479.24)

**Административное деление державы Ахеменидов
(по списку Геродота и древнеперсидским надписям)**

Рауф Сейфулла оглу Меликов
кандидат исторических наук
Института истории НАНА
raufmalikov@list.ru

Ахемениды и покорённые ими народы создали административные и социальные институты, которые в течение многих столетий обслуживали все последующие древние и раннесредневековые государства Ближнего и Среднего Востока. По своему этническому составу и социальному укладу Ахеменидская империя была неоднородна, так как наряду с экономически развитыми странами (Египет, Финикия, Вавилония, Элам и Малая Азия) в неё входили отсталые области Балканского полуострова, кочевые скифские, арабские и другие племена, находившиеся на стадии разложения родового строя. Несмотря на это ахеменидская администрация справилась с задачей создания устойчивого аппарата для управления пёстрым конгломератом социальных институтов и экономических укладов. После подавления повсеместных восстаний Дарий I разделил свою державу на административно-податные округа, которые назывались сатрапиями. В ряде случаев их границы совпадали с прежними границами стран (напр., Египет) или этноязыковыми областями. Во главе находились наместники – сатрапы (др.-перс. х̄асар̄ван, дословно «защитники или хранители царства»), которые возглавляли администрацию своей области, надзирали над судебной властью, следили за поступлением податей и обеспечивали безопасность своей сатрапии. Ахеменидская администрация предоставила финикийским и греческим городам Малой Азии автономию, а в некоторых странах (на Кипре, в Финикии, Киликии и т.д.) сохранила династии местных царей и власть племенных вождей арабов, каспиев, колхов, саков и других племён, во внутренние дела которых она редко вмешивалась.

Список податных округов, сохранившийся в труде Геродота (Herod., III, 89–97), составленный приблизительно в 500 г. до н.э., является одним из ценных источников по истории государства Ахеменидов. Указанный список содержит перечень племён и народов, входящих в определённый (пронумерованный Геродотом) округ, а также размер дани в серебряных талантах, уплачиваемый этим округом. Однако следует сразу же оговориться, что список Геродота является вторичным источником, первичным же источником следует считать данные древнеперсидских надписей. Списки сатрапий Ахеменидской державы, совпадающих по времени со списком Геродота, приводятся в четырёх надписях Дария I (Beh. 6; DPe; DSe; DNa). По мнению Э.Г. Грантовского, более других древнеперсидских надписей со списком Геродота согласуются Бехистунская надпись (Beh., 6) и Персепольская надпись «е» (DPe) [1, с.231-232].

Список округов Ахеменидской державы, приводимый Геродотом, по мнению большинства исследователей, восходит к современнику Дария – греческому логографу Гекатею, однако, по-видимому, содержит и некоторые добавления самого Геродота [2, с.340-341; 1, с.231]. При этом допускается, что в результате перевода, сокращения и добавлений самого Геродота, а также переписывания текста «Истории» Геродота, в него вкрались отдельные ошибки, значение которых неоднозначно оценивается исследователями.

Другие исследователи полагают, что данные Геродота восходят к официальному ахеменидскому источнику. Однако в связи с этой точкой зрения возникает ряд вопросов. С какой целью нужно было составлять такой набор названий и выдавать его за официальный список Ахеменидской державы? Зачем Геродоту нужно было специально указывать номер каждого округа? [2, с.341; 1, с.231]

В пользу достоверности данных Геродота говорит указание на размер дани от различных округов, в том числе от таких, про которые ни Геродот, ни Гекатей ничего конкретного знать не могли. К тому же Геродот (как и Гекатей) были подданными Ахеменидской державы, жили в одном из её округов и платили налоги, поэтому добыть раздобыть официальные сведения о податных округах державы для них вряд ли представляло особую трудность [2, с.341].

Таким образом, есть основания полагать, что список податных округов Геродота составлен на основании подлинного официального источника. Но по поводу этого источника также имеются различные точки зрения. Одни исследователи считают, что это был список сатрапий, другие, отмечая расхождения между списком Геродота и перечнем стран в надписях ахеменидских царей, предполагают, что это был список податных округов, не совпадавших с сатрапиями. Однако трудно представить, что податные округа Ахеменидской державы не совпадали с её административным делением. В таком случае возникли бы значительные трудности в организации сбора дани. К тому же сатрапы обладали определённой финансовой самостоятельностью (чеканили серебряную монету и делали сборы на нужды управления сатрапии; Herod., IV, 166), поэтому нет оснований сомневаться в том, что именно сатрапы были ответственны также за сбор налогов в царскую казну [2, с.341-342].

По мнению некоторых исследователей, расхождения между списком Геродота и перечнем стран в древнеперсидских надписях преувеличены. Учитывая разделение некоторых сатрапий и объединение других, что засвидетельствовано независимыми источниками, список Геродота и перечень стран в древнеперсидских надписях во многом совпадают. Исключение составляет порядок перечисления стран [2, с.342].

В ахеменидских надписях перечень стран обычно возглавляют Персия и Мидия (за исключением Бехистунской надписи), а у Геродота во главе списка стоит Иония. Вполне возможно, что официальные списки, расплывшиеся по сатрапиям, составлялись так, чтобы начинаться с данной сатрапии. По мнению И.М.Дьяконова, несмотря на некоторые противоречия в конкретных случаях, общая структура списка Геродота представляется в следующем виде: сначала названы 12 округов, завоёванные до Дария I, затем округа, захваченные ещё мидянами, и наконец, области завоёванные Дарием I до 500 г. до н.э. [2, с.434].

По содержанию и времени составления список Геродота, датируемый, вероятно, 500 г. до н.э. (Herod., V, 36), по-видимому, ближе всего к Бехистунской надписи, высеченной в 521–518 гг. до н.э., в которой перечисляются 23 сатрапии В более поздних древнеперсидских надписях появляются уже новые страны (сатрапии?), как завоёванные Дарием I, так и выделенные из прежних.

При сравнении списка Геродота с перечнем стран в Бехистунской надписи выявляются следующие совпадения: Иония (I округ по Геродоту; др.-перс. Yauna), Лидия (II округ; др.-перс. Sparda), Каппадокия (III округ; др.-перс. Katpatuka), Египет (VI округ; др.-перс. Mudrāya), Саттагидия (VII округ; др.-перс. Satagush), Мидия (X округ; др.-перс. Māda), Бактрия (XII округ; др.-перс. Vāxtriš), Армения (XIII округ; др.-перс. Armina) [3, с.42].

Однако имеются и несоответствия:

- 1) I округу соответствуют Иония и «те, которые за морем»;
- 2) Киликия (IV округ в списке Геродота), как в Бехистунской, так и в других древнеперсидских надписях не упоминается. Вероятно, это было связано с её автономным положением под управлением царей из местной династии;

3) VII округу Геродота в Бехистунской надписи, по-видимому, соответствуют две страны (сатрапии?) – Саттагидия (Гандхара) и Арахосия (в более поздних надписях этому округу соответствуют уже три страны);

4) в Бехистунской и других древнеперсидских надписях отсутствуют XI (Каспиана) и XIX (Причерноморье) округа списка Геродота;

5) XVI округу соответствуют Парфия, Арея, Хорезм и Согд;

6) в Бехистунской надписи пока ещё нет Индии и отсутствует XVIII округ (Матиена) списка Геродота;

7) в Бехистунской надписи отмечены Персия и Аравия, не включённые в список округов Геродота, так как они не платили подати [2, с.343, 347; 1, с.232-233; 3, с.42].

В Бехистунской надписи нет самоуправлявшихся Киликии (IV округ), южнокавказских племён (XI округ) и Матиены (XVIII округ), а также присоединённой позже Индии (XX округ). Южнопричерноморская сатрапия (XIX округ), вероятно, была присоединена позже. Возможно, округами, добавленными к первоначальному списку стран Дария (но ещё, конечно, в его правление), были XIX и XX округа, созданные на завоёванных позже территориях. Напротив, страны Саттагидия и Арахосия, страны Иония и Иония, которая за морем, страны Парфия, Арея, Хорасмия и Согдиана Бехистунской надписи в списке Геродота объединены в I, VII и XVI округа [2, с.348].

И.Н. Хлопин, локализуя некоторые народы, упоминаемые у Геродота, приходит к выводу, что «все разногласия возникают по сути дела из-за нескольких, на наш взгляд, описок»: а) помещения сагартиев вместо гирканиев в XIV сатрапию; б) ошибочного наименования островов на Гирканском море островами на Эритрейском море; в) помещения париканиев в две сатрапии, X и XVII» [4, с.290].

После тщательного сопоставительного анализа различных источников он предлагает следующие исправления текста Геродота: «III, 93. Тринадцатый округ, начинающийся от Пактиики, от земли армян и их соседей и простирающийся до Эвксинского Понта, уплачивал **400** талантов. От **гирканиев**, сарангов, таманеев, утиев, миков и жителей тех островов, что на **Гирканском** море, где царь поселяет так называемых ссыльных, от всех этих народов поступало **600** талантов; это – четырнадцатый округ. Саки и каспии, составлявшие пятнадцатый округ, вносили 250 талантов. Парфяне, хорасмии, согды и ареи, составлявшие шестнадцатый округ, платили 300 талантов. III, 94. **Парайтакены** и азиатские эфиопы уплачивали **400** талантов подати; это – семнадцатый округ...» и т.д.»

По его мнению, при таком прочтении указанных параграфов снимаются все несоответствия, неизменно и неизбежно возникающие при толковании без каких-либо изменений текста Геродота [4, с.290-291].

Естественно, для более полного освещения вопроса об административном делении державы Ахменидов требуются дальнейшие исследования, основанные на более глубоком сравнительном анализе различных источников, а также попытках локализации каждой сатрапии в отдельности.

Использованная литература

1. Грантовский Э.А. Сагартии и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота (III, 93) // Краткие сообщения института истории народов Азии, 46, 1962, с. 227-251.
2. Дьяконов И.М. История Мидии (от древнейших времён до конца IV века до н.э.). М.–Л., 1956.
3. Меликов Р.С. Древнеперсидские надписи. Транслитерация, перевод, глоссарий. Баку, 2013.
4. Хлопин И.Н. Этногеография державы Ахеменидов по Геродоту // Страны и народы Востока, вып. VIII, Москва, 1969, с. 278-291

УДК 37.479

Изучение вопроса устойчивого развития в наследии Низами Гянджеви

*Эльнур Лятиф оглу Гасанов
доктор философии по истории
Гянджинское отделение НАНА
el-hasanov@mail.ru*

Великий Азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви (1141–1209), получивший свое вдохновение с небес и опирающийся на мудрость народа, украсил свои произведения жемчужинами фольклора и дал им духовные узоры, которые будут существовать вечно. На фоне этих закономерностей моральные ценности азербайджанского народа были представлены в целом на уровне законов мироздания. Согласно распоряжению Президента Азербайджанской республики от 5 января 2021 года, текущий год был объявлен «Годом Низами Гянджеви».

В творчестве Низами Гянджеви народная мудрость сочетается с чудодейственной силой художественного слова. Благодаря этому в его наследии можно отследить научный подход к вопросу устойчивого развития общества.

В произведениях шейха Низами повествование ашугов сравниваются с песнями пророка Давида [8, с. 101-102]:

Песни небесные пророка Давида,
Стали бесценными устами народа.

В стихах Низами все, что кажется обыденным и простым, превращается в мудрость:

Огонь не прост, хотя и зажигает,
То, что быстро горит, то также погибает.

Пословица выражает так же эту идею: «Кто быстро горит, тот быстро гаснет» [4, с. 145-146].

Также следует отметить, что нет особой необходимости использования источников или научных аргументов для доказательства национальной (этнической) принадлежности Низами Гянджеви. Потому что, духовность наследия и личности Низами смешалась с мудростью азербайджанского народа и стала единой системой, проникла в сердца и поразила разум.

Произведения гениального поэта украшены рассказами, пословицами. Хотя большинство произведений Низами Гянджеви написано на персидском языке, оно богато образцами фольклора, отражающими дух нашего народа. По этой причине очень трудно войти в мир смыслов, вытекающих из пера поэта, не зная национально-духовных ценностей наших предков. Литературный язык поэта настолько богат системой метафор, что большинство идей используется в более художественном смысле, чем в прямом смысле.

Согласно философскому учению Низами, нельзя забывать про смерть и быть готовым встретить загробную жизнь в любое время [6, с. 50-52].

Мир не вечен и время от времени этот смертный мир никому не предоставляется. Образно выражаясь: многие Соломоны прошли через этот мир. Имя Соломона на своем месте, но самого его нет в живых.

Не спрашивай часто, где богатство и земли Соломона?
Земли на месте, а где же душа Соломона?

Жизнь в этом мире основана на борьбе между добром и злом. Все правители забыли справедливость, за исключением праведного пророка Соломона, который сочетал царствование с пророчеством. Истинные люди стали невидимыми, как феи, из страха перед несправедливостью. Если вы будете искать их при дневном свете, вы не найдете их [5, с. 9138-9139]:

Исчез Соломон благородный спустя века,
Ото лжи не видно никак человека.

Вспомним народные мудрости, пословицы о пророке Соломоне: «Мир, который не оставлен Соломону, не останется никому». «Здесь прошло много Соломонов» и др.

Нужно особо отметить, что наряду с национально-духовными ценностями, мультикультуральные, толерантные традиции также отмечаются как важные элементы культуры сосуществования, в том числе устойчивого развития общества.

Земля, камень, вода, ветер, лес, деревья, небо и даже небесные тела – у всех есть память. Благодаря этой памяти мертвая земля оживает, тайны сокрыты в сердце камня, вода движется и дает жизнь неодоушевленным, ветер доставляет любовные письма от возлюбленных, снова разгорается потухший очаг, деревья оживают после зимней спячки, небо меняется. Солнце, луна, планеты, звезды движутся. Без этой памяти вся вселенная была бы уничтожена. Как говорится: «Что посеешь, то и пожнешь».

В наследии Низами Гянджеви народная мудрость сочетается с небесными суждениями и становится философским учением. То, что сеет Бог Слова – шейх Низами, это не обычное зерно, а ядро мудрости. Великий поэт верит, что однажды эта мудрость вырастет, и все будут благодарить того, кто ее посеял:

Посеял я зерно нашей мудрости,
Спустя века собрать плоды правдивости.

Прежде всего нужно отметить, что Низами Гянджеви – божественный поэт. Душа его – тюркский дух. Обогащенный свой нрав благодаря бесчисленным источникам народного творчества и мудрости, Низами меняет фольклорные узоры с такой ловкостью и тонкостью, что дух слова не меняется, а становится более отточенным и становится чудом искусства [2, с. 247-250]:

Посеял цветы и полевал как своевременно,
Пожинать горе было суждено безвременно.

«Посеял цветы, пожинал горе» – выражение народа. Рассмотрим данную народную мудрость - баяты:

Пожинал горе,
Горе лекарство мое, горе.
Люди посеяли цветы, то и собрали,
Мне же досталось лишь горе.

В основе слова «смеяться» лежит корень «цветок». Когда человек смеется, он становится красивым. В народе говорят: «Как будто на его лице распустились цветы». Слово горе близко друг к другу. В этом баяте, основанном на рифмах, срывать цветы используется в прямом смысле слова, а пожинать горе – в переносном смысле. То же самое встречаем в произведениях Низами Гянджеви. Опираясь на мудрость народа, Низами Гянджеви получил с небес божественные тайны. То, что мы сказали выше, является одним из небесных образов. В ясные ночи иногда светит луна. Белый свет создает божественную красоту вокруг луны и делится на яркие цвета [1, с. 29-31].

Низами Гянджеви, считавший терпение ключом ко всем трудностям, знал, что те, кто попал в беду, могут получить от этого важный жизненный урок. Он тот, кто развязывает все узлы:

Сказал он: будь терпелив, работой возвышайся,
Ни кто еще в беде вечно не оставался.

У Низами Гянджеви даже прорастание семян становится очередной мудростью:

Даже семя прорастет после благословения,

Поверь, ни одно дело не откроется без сомнения!

В наследии Низами Гянджеви одна философская идея – ключ к другой философской идее. Семенная гниль – это переход к новой жизни. Потому что гниющие семена смешиваются с почвой и восстанавливают память о ней. Распад – это не уничтожение, а возвращение в новом духе, в новой форме. Закрывание и открытие смысла человеческого разума основано на одной и той же философской идее: как бы оно было открыто, если бы не

было закрыто? Следовательно, единство противоположностей проявляется как в открытом так и в и закрытых смыслах. Выражая свои философские взгляды, Низами Гянджеви ссылается на различные источники и исторические события. Однако гениальный поэт, который не всегда стремится дать одно и то же, совершенствует их, изменяя их по-своему [6, с. 49-51].

По охвату глобальных проблем, среди которых смысл мироздания и человеческая жизнь, вопросы устойчивого развития, возможность гармонии между властью и народом, связь между обществом и природой, миссия и назначение индивида на земле, придаёт поэмам Низами из «Пятерицы» характер многоплановости.

Использованная литература

1. Альтман М.М. К истории Гянджи раннего средневековья: Писменные и археологические данные о населенной местности, занимаемой Гянджой с древнейших времен: IX-XIII вв. // Изв. АН Азерб. ССР. Баку, 1947, № 1, с. 28-38.
2. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
3. Əliyev K.İ. Atalar sözləri və aforizmlər. “Folklor və yazılı ədəbiyyat”. II cild. Bakı: Nurlan, 2017, s. 3-14
4. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA). 2021. Issue 1, vol. 93, part 2, p. 144-150. Doi: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
5. Hasanov E.L. About comparative research of poems “Treasury of Mysteries” and “Iskandername” on the basis of manuscript sources as the multiculturalism samples. International Journal of Environmental and Science Education. 2016, vol. 11(16), p. 9136-9143
6. Qasımlı M.P., Quliyeva R.Z. Nizami Gəncəvi yaradıcılığının folklor qaynaqları. Nizamişünaslıq jurnalı, № 5. AMEA Gəncə Bölməsinin Nizami Gəncəvi Mərkəzi. Gəncə, 2015, s. 44-67
7. Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021. 182 s.
8. Юсифли Х.Г. Ренессанс и Низами Гянджеви. Гянджа: Элм, 2016. 334 с.

УДК 37.018.5(75.2)

Theoretical substantiation of students' communicative development abilities using the means of dramatization

Nazgul Suiunbekovna Biynazarova
candidate of pedagogical sciences

M.Ryskulbekov Kyrgyz Economic University, Kyrgyzstan
biynaz2906@mail.ru

Nowadays students made satisfactory progress in reading, grammar, and writing, but they rarely developed their listening and speaking skills, because most of the students had never enough speaking practice of language. The responsibility of exploiting the languages skills fell totally on shoulders of English teachers.

Teachers have developed different techniques for improving the communicative skills. They have designed activities that expose students to formal and informal language with a variety of listening materials, song, plays, improvisations, drama role-plays.

The means of “dramatization” are useful tools, because they motivate students by using language in a communication. Teachers who use this method of teaching quickly find that the

students have much fun to study English. **The means of dramatization** are not limited to those students with a high level of speaking; instead, students of all level can participate in the activity. They provide an interactive way of introducing cultural knowledge by familiarizing the students with the folklore and literature, historical events, social conflict, and contemporary issues.

Further, allow students to practice pronunciation, intonation, and other Linguistics' aspects.

“Role-plays have come a long way from now they were used in my language learning days in the late 70s. In recent years many articles and books (Gower, Phillips, and Walters 1995, Harmer 1996, Kodototchigova 2002, Sharim-Paz 1993) have mentioned the benefits of using role-plays getting less talkative students to speak in class, improving communicative competence ad fluency, promoting cooperative learning, promoting understanding about norms of other cultures, and providing practice for real-life experiences [2].

We won't start the first English lesson by presenting a play students do need the basics. They certainly need some vocabulary. They need to know something about English. We've been experimenting with a new way of teaching English. To speak the language is so very important. If we just study reading and writing it may seem useless, at times we may wonder how we can use this language. However, to speak a Language gives a reason for learning it.

“A play is all communication... communication between actor and between the actor and the audience as they view the play”.

“Drama helps students release the English they have stored up inside” (Tony Triola).

At the university where I teach, students need to learn English in their first year. Some students already communicate well in English, other students find communicating in English a problem. They avoid speaking in English it their day-to-day life situation.

For students **the means of dramatization** have been touted as fun and motivational because they allow students to be creative and express themselves.

This role-play format increases student interaction in the classroom and a need for students to play closer attention to each another during the activity. Giving all students an opportunity to practice speaking is standard goal of most language classes.

Students of several proficiency levels can take part and benefit from the interaction that dramatization brings to the classroom. Activity and strong students can write the altered dialogue together, naturally exposing the lower level students to language practice.

At times, the lower level student may not be the shy students and he, she may eager to perform the altered dialogue, or perhaps the lower level students can perform with minimal lines and additional gestures.

“Besides being suitable for several proficiency levels, this interactive approach to role-play is good for developing pragmatic competence and increasing critical thinking skills. A natural benefit of most role-plays is the practice they pragmatic competence.

In shirt, pragmatic competence goes beyond grammatical competence and refers to speaking appropriately for the context. This is the knowledge of knowing when to use formal or informal speech, what variation in tone and intonation might mean, and even the integration of hesitation markets in conversation.” [2].

Depending on the dialogue and the scene, students of different proficiency level can easily participate. More advanced students might be a better choice for those characters whose roles will likely need to respond to the “new” character. Less proficient students might be more comfortable playing a character that will be replaced by an audience member alternatively a scene might be written to include a non-verbal role, for a less proficient student. During the dramatization itself, it is expected students will be concentrating on the story line and the messages in the dialogue.

Depending on the comprehension of the students there might need a repeat performance, many listening activities repeated for the students in language classroom, so why not repeat the drama role-play.

Students in the audience will grasp the situation better the second time, at the end of the role-play; the instructor can lead the learners in a focused reflection about the situation they just viewed.

The focused reflection activity could be organized along the lines of a think-pair-share activity in which students consider the scene they saw reflecting on the characters and their personalities and thinking about what they might do differently if they were one of characters in the situation. Such kind of group work allow students to use their critical thinking skills: they compare their knowledge, apply what they know of similar situations to analyze, explain the different characters in situation.

Finally, in **dramatization** we are communicating for a purpose. We are involved in the situation and with the dramatic content of the play. The students get interested in what is going to happen, they have motivation to perform the play. Even if only five people come to see the performance, they are performing for someone. **Acting is doing and everyone can act. Don't forget that – everyone can act.** The first thing – and – one of the most important things – in creating a good play, and for leaning or teaching English in the right atmosphere in the classroom.

When the atmosphere in the classroom is one of relaxation, happiness, fun, our whole bodies relax and **we are able to receive, we are able to learn.**

References

1. Thomas Kral. “Play for reading”? 1994.
2. Maria Sharski “Using Replacement performance role-plays in the language classroom” 2007 in “Forum” № 4
3. Часнок С.С. Используемые игры в обучении иностранному языку слушателей в вузах МВД СССР, 1991, Минск

UOT 37.013; 51:37.016

Şagirdlərin iqtisadiyyatın elementləri ilə tanışlığı – riyaziyyatın həyatla əlaqələndirilməsi

Firidə Firudin qızı Mustafayeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
mustafayevafiride@gmail.com*

Həyat dəyişir, inkişaf edir. İnsanların güzəranını yaxşılaşdırmaq üçün yeni fəaliyyət növləri meydana çıxır. İndiki dövrdə – bazar münasibətləri şəraitində cəmiyyətin iqtisadi biliklərə ehtiyacı getdikcə artır. Deməli, şagirdlərin həyata hazırlanması işinə hələ ibtidai siniflərdən başlamaq lazımdır.

İbtidai siniflərin hazırkı 3-cü və 4-cü sinif riyaziyyat dərsliklərində şagirdlərin iqtisadi biliklərlə tanış edilməsinə dair imkanların az olmasına baxmayaraq gündəlik həyatdan və əlavə çap olunmuş materiallardan məqsədyönlü şəkildə istifadə edilə bilər. Müəllim həmin materiallardan istifadə edərkən, aşağıdakı məqsədləri əsas götürməlidir:

1. Şagirdlərdə elementar iqtisadi biliklərin formalaşdırılması.
2. Onlarda müasir iqtisadi biliklər almaq üçün təfəkkürün formalaşdırılması.
3. Öz ölkəsinin, öz vətəninin təəssübkeşi kimi şagirdlərdə vətəndaşlıq hissi və mənəvi dəyərlərin tərbiyə edilməsi.

İbtidai siniflərin riyaziyyat dərsliklərində verilən çalışmalar şgirdlərdə əmək haqqı, pul, əmək məhsuldarlığı, iş norması, işçi qüvvəsi, müəyyən vaxt ərzində hazırlanan məhsulun miqdarı, detalların sayı, əkin sahəsi, bir hektarın məhsuldarlığı, birgə işə dair məlumatı özündə əks etdirir.

İqtisadi biliklərin elementləri dərsliklərdə verilən mətnli məsələlərdə əks olunmuşdur. [2] Həmin biliklər o zaman həyatlık kəsb edir ki, təqdim olunan məsələlər həll edilsin, alınan cavablar yoxlanılsın və müəllim əlavə müəyyən məlumat verməklə yekunlaşdırma aparsın.

III–IV siniflərin riyaziyyat kursu üzrə həll edilən və şagirdlərin iqtisadi biliklərini formalaşdırmağa kömək edən məsələlər bunlardır:

1. Üçlük qaydasına və ya dördüncü mütənasib kəmiyyəti tapmağa aid məsələlər.
2. Birgə işə aid məsələlər.
3. Mütənasib bölməyə aid məsələlər.
4. İki fərqli görə məchulları tapılmasına aid məsələlər və s. [3]

Yuxarıda sadaladığımız tip məsələlərin həlli prosesində şagirdlər qiymət, miqdar, dəyər, sahə, sahənin məhsuldarlığı, iş yeri, işçi qüvvəsi, günəməzd, aylıq əmək haqqı, vahid zaman ərzində materialın məsrəfi (norma), iş vaxtı, iş norması, ümumi məsrəf və s. kimi anlayışlarla tanış olurlar. Bu tanışlıq həm də kəmiyyətlər arasındakı funksional asılılıqları dərk etməyə imkan verir. Məsələn, fəhlə 30 detalı 10 saata hazırlamalı idi. Lakin fəhlə vaxta qənaət etməklə, 15 dəqiqədə 1 detal hazırlamaqla, 10 saata normadan artıq nə qədər detal hazırladı?

Bu məsələnin həll edilməsi həm də tərbiyəvi xarakter daşıyır: şagirdlərdə əməyə məhəbbət, hörmət, gündəlik normanı yerinə yetirdikdə vaxta qənaət etmək kimi keyfiyyətləri aşılayır. [5] Şagird məsələnin həlli nəticəsində müəyyən edir ki, fəhlə norma üzrə saatda 3 detal hazırlamalı idi, lakin saatda 4 detal hazırladı. Şagirdə onu da xatırlatmaq lazımdır ki, fəhlə hazırladığı hər bir artıq detal üçün əlavə əmək haqqı alır.

Dərsləklərdə verilən həmin məsələlərin həllini şagirdlər əsasən hesablama və cavabı tapma istiqamətində qəbul etməyə çalışırlar. İqtisadi biliklərlə bağlı məsələlərin sinifdə həll edilməsini nəzərdə tutan müəllim həmin məsələ ilə bağlı onun informativ dairəsini genişləndirməkdə onu real həyatla daha çox əlaqələndirməli, əlavə diaqram və ya illüstrativ materiallardan istifadə etməlidir.

Respublikamızın qabaqcıl ibtidai sinif müəllimləri riyaziyyat təlimi keyfiyyətini yüksəltmək üçün, onu həyatla əlaqələndirirlər. [1] Sinif otağında yazı taxtası və əyani vasitələr əsasında şagirdlərə aşkar edilən riyazi həqiqətlər, faktlar gündəlik həyatla, həyati proseslər və faktlarla əlaqələndirilir. Şagirdlər qazandıqları riyazi bilikləri, informasiyaları həyatda axtarmağa çalışırlar.

Şagirdlərin iqtisadi biliklərə aid təsəvvürlərini inkişaf etdirən məsələləri aşağıdakı kimi istiqamətlərə (növlərə) ayırmaq olar.

Şagirdlərin iqtisadi tərbiyəsinə – torpağa hörmət münasibətinin tərbiyə edilməsinə aid məsələlər. Bu məsələlərdə aşağıdakı həqiqətləri şagirdlər dərk edirlər: torpaq – Vətənimizin əsas sərvətidir. Torpağa təsərrüfatçı qayğısı – kənd zəhmətkeşinin əsas keyfiyyətidir. Riyaziyyat dərslərində bunları əyanu, konkret, inandırıcı faktlarla göstərmək olar.

Məsələn, “Məktəbyanı sahədən şagirdlər 210 s kartof yığdılar. Bir adam bir ildə təxminən 105 kq kartof işlədir. Şagirdlərin topladığı kartof neçə nəfərə çatar?” [4]

Başqa bir məsələ. “Bir adam ildə təxminən 100 kq buğda işlədir. Respublikamızda 1 milyon 500 min ton tədarük edilmişdir. Həmin buğda nə qədər adama çatar?”

Bu kimi məsələlər həm riyazi hesablama cəhətdən, həm də respublika əməkçilərinin işinin nəticəsinin konkret tətbiqi cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Şagird gündə yediyi çörəyinin “havadan düşmədiyini”, havayı başa gəlmədiyini dərk edir, əməyə, əməkçilərə, çörəyə hörmət edir.

Riyaziyyat dərslərində kənd əməkçilərinin konkret əməyinə aid məsələlər də vardır. Məsələn, “Südcülük ferması öhdəlik götürmüşdü: 5 ay ərzində (yaz-yay mövsümündə) hər inəkdən 3000 litr süd sağsınlar. Hər ayda bir inəkdən 20 litr artıq süd sağmaqla, həmin planı yerinə yetirə bilərlərmi? (bir ayı 30 gün hesab etməli).

Kənddə maldarlıqla məşğul olan ailələrdə süd sağımını necə artırmağa nail olmaları haqqında məlumatları şagirdlər öz valideynlərindən öyrəndikdən sonra yuxarıda qeyd etdiyimiz tipli məsələləri həll etmək daha səmərəli olur. Həmin məsələnin sualına cavab verməzdən əvvəl, aşağıdakı suala cavab almaq lazımdır: “Ferma kollektivi hansı tədbirlər hesabına götürdüüyü öhdəliyi yerinə yetirə bilər?”

Şagirdlər qoyulan suala aşağıdakı kimi cavablar verməklə (valideynlərdən öyrənməklə), əmək prosesi ilə əməkçilərin işə münasibəti ilə tanış olurlar:

- 1) heyvanların düzgün yemlənməsi və onlara qayğı göstərilməsi,
- 2) vaxtında sağılması və sağım qaydasına əməl etməsi,

3) əməkçilərin əməyinin düzgün təşkili və qiymətləndirilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlizadə X. Düşün tap. Bakı, 2003
2. Əliyev A. və başqaları. Riyaziyyatdan əyləncəli çalışma və riyazi məzmunlu oyunlar. Bakı, 2003
3. Kazımov Z., Tağıyeva S. Riyaziyyat təlimində inkişafetdirici çalışmalardan istifadə yolları (I-IV siniflər). Bakı, 2017
4. M. ustafazadə S.V. 3-4 sinifdə riyaziyyat kursunda inkişafetdirici məsələlərin rolu və əhəmiyyəti. Bakı, 2017
5. Mustafayeva F.F. Riyaziyyat təlimində inkişafetdirici çalışmalardan istifadə yolları (I-IV siniflər). Bakı, 2019

UOT 81

İşarə əlaqəsinin koqnitiv təhlilinin ilkin şərtləri

Heydər İzzət oğlu Quliyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dillər Universiteti
heyderguliyev@mail.ru

Dili koqnitiv fenomen hesab edən, qrammatik konstruksiyalar da daxil olmaqla dilin bütün elementlərinin mənalı olmasını iddia edən, dilin necə formalaşdığını öyrənmək üçün onun istifadəsinə diqqət yetirilməsinin vacibliyini vurğulayan, vahid dil nəzəriyyəsinə əsaslanmayan koqnitiv dilçilik, N.Xomskinin transformasion–generativ qrammatikasının qənaətbəxş olmamasına etiraz olaraq meydana çıxmışdır. Formal dilçiliklə əlaqələndirilən, fəlsəfə və koqnitiv psixologiyada araşdırılan, koqnisiyanın digər aspektlərindən asılı olmayan, dil qabiliyyətinin insanın digər koqnitiv bacarıqlarından müstəqil şəkildə strukturlaşmasını nəzərdə tutan, dili modular hesab edən, dil biliyini təşkil edən fonologiyanın, semantikanın, sintaksisin dil modulunun alt modulları olaraq bir-birindən əlaqəsiz şəkildə tədqiq edilə biləcəyini ehtimal edən, N.Xomskinin irəli sürdüyü fərziyyələrdən biri olan *modular yaşama* koqnitiv dilçilər tərəfindən qəbul edilmir. Bu nəzəriyyədə məna qrammatikada heç bir əhəmiyyət kəsb etmir, sintaktik struktur ön planda durur. N.Xomskinin məşhur misalı: *Colorless green ideas sleep furiously* (Rəngsiz yaşıl ideyalar hirsli yatır) buna sübutdur. Sonrakı əsərlərində (Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri; Dil və təfəkkür) müəyyən məsələlərə fərqli yanaşmalar mövcuddur.

Koqnitivistlər dili belə dəyərləndirirlər: “Dil, böyük koqnitiv aysberqin yalnız ucudur və hər hansı bir dil fəaliyyətində – dünyəvi və ya bədii yaradıcılıq – iştirak etdiyimizdə, şüursuz şəkildə böyük koqnitiv qaynaqları cəlb edirik, saysız-hesabsız modelləri və freymləri oyadıırıq, çoxsaylı əlaqələr qururuq, geniş məlumat axınlarını əlaqələndiririk, yaradıcı proyeksiyalarla, transferlərlə və təkmilləşdirmə ilə məşğul oluruq. Dil budur və dil bunun üçündür” [4, s.96].

Dilin münasibətlər, ünsiyyət sistemi olması bütün dilçilər tərəfindən qəbul olunur. Dilin əsas funksiyası kodlaşdırılmış, kateqoriyalaşdırılmış, konseptuallaşdırılmış ideyaları, niyyətləri, məramları, məqsədləri, fikirləri və s. ifadə etmək, açıqlamaq, aydınlaşdırmaq, çatdırmaqdır. Ünsiyyət qurmaq üçün isə işarələrdən istifadə olunur. Verbal (şifahi) yaxud qeyri-verbal (qeyri-şifahi) ünsiyyətin sirlərini, işarələr sistemini öyrənən, semiotikadır. XIX əsrin sonlarına qədər semiotika ilə filosoflar (xüsusilə Ç.S.Pirs və Ç.Morrisin əsərləri məşhur idi), sonra isə psixoloqlar məşğul olmuşlar. İşarə sisteminin tədqiqində müəyyən uyğunluqlara baxmayaraq, demək çətindir ki, Sössür praqmatika və semiotikanın banisi Pirsin əsərləri ilə tanış idi, çünki onun əsərlərində Pirsə istinad yoxdur. Demək olar ki, semiotika məsələlərində Sössür öz ideyalarına əsaslanmışdır.

Semiotikada üç əsas işarə növü var:

1. İndekslər.
2. İkonlar.
3. Simvollar.

Bu üç işarə növü forma və məzmun arasındakı əlaqələri aydınlaşdırmağa xidmət edir. Biz fikirlərimizi, aqlımızdan keçənləri müxtəlif yollarla; gözlə, əl hərəkətilə, yazaraq, dişləri göstərərək, qaşları qaldıraraq, danışaraq, susaraq və s. qarşı tərəfə çatdırmağa bilərik. Onlar əvvəlcədən şüurumuzda hazırlanır, *mənalandırılır* sonra isə *forma verilərək* ötürülür, yəni onların bizim üçün mənası var. Sadəcə qarşı tərəfə bu mənanı ötürmək yolları axtarılır. İndekslər bu vəzifəni yerinə yetirirlər. Məsələn, hirsli; kədərli; ümitsiz yaxud şad, xoşbəxt və s. olduğumuzu üz ifadəsindən anlamaq olar. Bunlar *indekslər yaxud indeksal işarələrdir*. Maşın, traktor, motosikl, velosiped və s. şəkilləri; heyvan: maral, ceyran, dələ, at və s. şəkilləri; çay, göl, körpü, qaya, yol döngələri və s. şəkilləri isə *ikonik işarələrdir*. Forma və məzmun arasındakı şərti əlaqələri göstərmək üçün *simvol* yaxud *simvolik işarələrdən* istifadə olunur. Bayraqlar, valyuta işarələri, hərbi emblemlər və s. simvolik işarələrdir. F.Veysəllinin fikrincə: “Simvol müəyyən edilən, razılaşdırılan, adətə uyğun işarələyənlə işarələnen arasındakı əlaqədir” [3, s. 66]. Misal üçün “ev” konseptini götürərək: ingilis dilində *house*, azərbaycan dilində *ev*, rus dilində *дом*, alman dilində *Haus*, fransız dilində *maison*, holland dilində *huis*, italyan və ispan dillərində *casa*, fin dilində *talo* və s. Bu sözlər başqa dillərdə başqa mənalarda bildiriyinə görə simvolik işarələrin forma və məzmunu arasındakı əlaqələr *ixtiyari* adlandırılır.

Dil – faktları, arqumentləri, hissləri; ümumiyyətlə, iç dünya və kənar dünya haqqındakı informasiyanı ötürən verbal ötürücüdür. Bizi digər canlılardan fərqləndirən verbal dildir. Qeyri-verbal ünsiyyət dedikdə isə dilin sosial funksiyası, əsasən emosional vəziyyətimiz nəzərdə tutulur. Elə şeylər var ki, biz onu verbal dillə edə bilmirik yaxud əksinə, bəzi şeyləri qeyri-verbal dillə reallaşdırmağa bilmirik çünki verbal dil qeyri-verbal dilə nisbətən daha zəngindir. İnsan düşüncəsi sonsuz sayda ideyalar törətməyə qadirdir. Düşüncəmizdə olanları qeyri-verbal dillə ifadə etmək o qədər də asan deyil. Məsələn, *Mən sənə aşıqəm* cümləsini qeyri-verbal dilə çevirmək. Hələ bu fikrin könüllü və ya könülsüz, həqiqi yaxud saxta olmasından söhbət getsə məsələ başqa istiqamətlərə yönəlir. Məşhur Amerika dilçisi Çarlz Hoket “Nitqin mənbəyi” [5] məqaləsində dünyadakı bütün verbal dillərin malik olduqları 13 dizayn-xüsusiyyət (design-feature) göstərir. Bunlardan bəziləri: semantiklik (semanticity), məhsuldarlıq (productivity), ənənəvi transmissiya, diskretlik; koqnitiv dilçiliyin müddəalarına uyğun gəlir. Bu cərəyanda dilin əsas dizayn-xüsusiyyəti informasiyanın işlənməsi, saxlanması və ötürülməsidir.

Ümumiyyətlə, məna yaxud anlam *informasiya* ehtiva etdiyini bildirmək üçün işarəyə malik olmalıdır. A.Məmmədov qeyd edir ki, “koqnitiv informasiya – insanın psixi fəaliyyəti nəticəsində əldə olunmuş və işarə sistemləri ilə sosial şəkildə ifadə olunmuş dünya haqqında biliyidir. Koqnitiv informasiya, ilk növbədə, biliyin məzmunu ilə bağlıdır, o mətn ötürücüsünün subyektiv təsirindən azaddır və buna görə də səmərəli praktik fəaliyyət üçün yararlıdır” [1, s.9]. Sözlün mənasını aşkar etmək üçün müxtəlif yollar vardır:

1. İlkin mənasını öyrənmək üçün ya lüğətdən istifadə etmək ya da kimdənsə eşitmək;
2. İlkin mənasını bildikdən sonra hər bir insan istədiyi şəkildə mənalandıra bilər; sonsuz sayda yeni sözlər törədə bilər;
3. İstifadə zamanı yanlış olduğunu öyrənib düzəlişlər etmək;
4. Kontekst daxilində çoxmənalılıq problemini aradan qaldırmaq;
5. Bildiyimiz sözlərdən istifadə edərək müşahidə əsasında yeni, əvvəl heç vaxt işlətmədiyimiz yaxud eşitmədiyimiz cümlələr qura bilərik. Məsələn, *Sən nəsim küləyisən yaxud Gözlərin maqma kimidir*;
6. Mənalarda təfəkkürümüzdə mövcuddur;
7. Ümumi məna vardır (hər kəsin eyni mənada bildiyi) və fərdi məna vardır (ümumi mənanı öz aləmində qavradığı şəkildə mənimsəyən). Fərdi məna ümumi mənaya çevrilə bilər.

Sözlərin “Ümumi dilçilik kursu”nda işarə əlaqəsinin koqnitiv təhlilinin şərtlərinə rast gəlinir: “Çoxları güman edir ki, dil nomenklaturadır yəni hər bir müəyyən əşyaya uyğun gələn adlar

siyahısıdır. Bu konsepsiya bir çox baxımdan tənqidlərlə üzləşir. O (*konsepsiya* – H.Q.) güman edir ki, ideyalar sözlərdən asılı olmayaraq mövcuddur, adın səslə yaxud psixi olması haqda heç nə demir; bu yanaşma adı əşya ilə birləşdirən əlaqənin problemsiz olduğu qənaətinə gətirib çıxarır ki, bu da həqiqətdən tamamilə uzaqdır. Bununla belə bu cür sadələşdirilmiş baxışda bir həqiqət var, o da linqvistik vahdlərin iki komponent ehtiva etməsi, təbiətən ikili olmasıdır... linqvistik işarənin hər iki tərəfi psixi olub, beynimizdə assosiativ əlaqə ilə bağlanır. Bu məqamı xüsusilə qeyd edirik... Linqvistik işarə əşya ilə onun adını deyil, anlayışla akustik obrazı əlaqələndirir” [2, s.143-144]. Dil işarəsinin ikitərəfli psixi mahiyyət olması, dil işarəsinin əşyanı onun adı ilə deyil, anlayışla akustik obrazı əlaqələndirdiyini, akustik obrazın maddi səslənmə, tamamilə fiziki bir şey yox, səslənmənin psixi izi, bu bərdə hiss orqanlarımız vasitəsilə aldığımız təsəvvür olduğunu F.de Sössür irəli sürmüşdür. O, anlayış və akustik obraz terminlərini həm öz aralarında, həm də bütövlə hissələri arasındakı qarşılaşmanı əks etdirən *işarələnən* və *işarələyən* terminləri ilə əvəz edir. Sössürün koqnitiv dilçilik üçün faydalı olan yanaşmalarından biri də linqvistik relativizmi qəbul etməməsi idi.

Son onilliklərdə antroposentrik paradigma çərçivəsində inkişaf edən koqnitiv dilçilik, öz üföqlərini yeni terminoloji sistem və tədqiqat metodları sayəsində daha da genişləndirmişdir. Bir çox cərəyanlardan “bəhrələnərək” onları cəlb edən, təsir dairəsinə alan və onların qovşağında *koqnitiv laboratoriya* funksiyasını yerinə yetirən bu yanaşma, dilin gücündən maksimum istifadə edərək biliyin çalarlarını ortaya çıxarmağı qarşısına hədəf qoyub.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 144 s.
2. Sössür de F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı, BDU, 2003, 407 s.
3. Veysəlli F. Semiotika. *Studia Philologica*. IV. Bakı: Mütərcim, 2010, 336 s.
4. Fauconnier G. *Methods and Generalizations // Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology* / Ed. by Theo Janssen, Gisela Redeker. Berlin; N.Y., 1999. pp. 95–128
5. Hockett, Charles F. 1960. “The origin of speech,” in: *Scientific American* 203(3): 88–96

UOT 81.0:001.92; 82.0:061.22

Heydər Əliyev və türk xalqları ədəbiyyatı

Eyvaz Məhəmmədəli oğlu Eminaliyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı

edebiyatd@bk.ru

Türk dünyasının fenomen şəxsiyyəti olan Heydər Əliyev bütün həyatı boyu türkçü olmuş, zaman-zaman mədəniyyətimizin tarixi köklərinin araşdırmasına həssas, diqqətçil münasibət bəsləmiş, tövsiyələrində bu işin ciddiliyini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Ulu Öndər çox böyük uzaqgörənliklə proqramlaşdır ki, mədəniyyətimizin qaynaqlarının araşdırılması, sonucda elə türk xalqlarının ortaq ədəbi abidələrinin, əlaqələrinin öyrənilməsi olacaqdır. Məhz bu mənada həmişə bu məsələni diqqət mərkəzində saxlayır, tədbirlərdə daim daim öz tövsiyələrini verirdi: “Əmin olduğumu bildirmək istəyirəm ki, (...) türkdilli xalqların ,ölkələrin yazıçıları gündən-günə bir-birinə yaxınlaşacaq, bir-birinə kömək edəcək, xalqımızın ədəbiyyatını, mədəniyyətini, keçmişini ,bu gününü daha da geniş təhlil edib yeni-yeni dəyərli əsərlər yazacaqlar (...) Xalqımızın dərin kökləri, bir-birinə mənəvi bağlılığı onları bütün (...) mərhələlərdən, imtahanlardan, sınaqlardan çıxarmış və bu günlərə gətirib çıxarmışdır. Biz öz tarixi köklərimizlə, milli köklərimizlə, mənəvi dəyərlərimizlə, böyük tariximizlə fəxr edə bilərik” [1, s.237].

Məlum rejim daxilində məhz türkçülük kontekstində düşünmə, ortaq ədəbi abidələrə, türk xalqlarının ayrı-ayrı sənətkarlarına yanaşma, dəyərləndirmə ulu öndərə imkan verirdi ki, nə qədər çətin də olsa, Azərbaycanda bu istiqamətdə işlər görülsün. Məhz Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və ciddi səyi nəticəsində 1974-cü ildə ilk dəfə dünya miqyasında Azərbaycan şairi Nəsiminin yubileyi YUNESKO-nun tədbirlər sırasına daxil edildi. 1981-ci ildə Azərbaycan yazıçılarının VI qurultayının gündəliyində ilk dəfə olaraq, Cənubi Azərbaycandakı türk soylu yazarlar, ədəbi proses haqqında məsələ salınmış, geniş məruzə dinlənilmişdi. Bunun əməli nəticəsi kimi Yazıçılar İttifaqında Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı problemlərilə məşğul olan xüsusi katib ştatı təsis edilmiş, AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını araşdıran ayrıca şöbə yaradılmışdı. Türk dünyasının möhtəşəm ədəbi abidəsi, Azərbaycan türklərinin tarixinin, mənəviyyatının bəhrəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illik yubileyinin keçirilməsi də məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü, gərgin əməyi sayəsində mümkün olmuşdu. Böyük türkçü olan Heydər Əliyev “Kitabi-Dədə Qorqud”u milli varlığımızın mötəbər qaynağı” adlandıraraq qeyd edirdi ki, “bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla bağlı olaraq fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər çox sevməkdir. Dünya qorqudşünaslığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un istər etnik, mənşə, istər tarixi-coğrafi ərazi, istərsə də dil və məfkurə baxımından Azərbaycan xalqına mənsub olması fikrini qəti şəkildə təsdiq edir, “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan tarixi üçün ən böyük, ən əsas və ən birinci xidməti bundan ibarətdir [1, s.77-82].

Milli müstəqilliyin əldə edilməsi ölkəmizin ictimai-siyasi, elmi-mədəni həyatında bir çox mühüm yeniliklərin yaranmasına şərait yaratdı. Xalqımız öz milli-mənəvi dəyərlərini bərpa etməyə, unudulmuş və ya bilərəkdən unudurulmuş sahələr, problemlər, əlaqələr üzrə köklü araşdırmalar aparmağa başladı. Belə mühüm problemlərdən biri ədəbiyyatşünaslığımızın əsas öyrənməli sahələrindən olan Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri, Azərbaycanda Türk xalqları ədəbiyyatının öyrənilməsi məsələsi idi. Bu problemin yaranmasının əsas səbəbi hakim dövlətin imperiya maraqları, ideologiyası, dövrün siyasi vəziyyəti idi. Fenomen şəxsiyyət olan Heydər Əliyev siyasi hakimiyyətə gəlişinin ilk günündən xalqın milli özünüdərk üçün mühüm tədbirlər həyata keçirmiş, cəmiyyəti bütün sahələr üzrə mənəvi yüksəlişə ruhlandırmağa nail olmuşdur. Bu məqsədlə öncə o, xalqda milli özünüdərk hissini gücləndirməyə, habelə milli kimliyi, düşüncə sistemi barədə dolğun təsəvvür formalaşdırmağa çalışmışdır. Ulu öndər böyük ustalıqla məlum rejimin sərt baryerlərini aşaraq türk xalqlarının soy birliyini, ortaq ədəbi abidələrinin araşdırılması vacibliyini gündəmə gətirmiş, bu sahədə çalışan ziyalılara mənəvi dayaq olmuş, ən təhlükəli məqamlarda onları qorumuş, milli müstəqillik əldə edildikdən dərhal sonra bu sahədə çalışan ziyalılara mənəvi dayaq olmuş, bu sahəyə daha böyük diqqət və qayğı göstərmişdir. Odur ki, milli müstəqilliyinə qovuşmuş Azərbaycanda türkçülük, azərbaycançılıq, dövlətçilik dəyərləri ictimai şüurda özünə geniş meydan tapmışdı. Milli-mənəvi şüura qayıdış müasir milli varlığın təsdiqi kimi reallaşmış, zəruri tarixi-mənəvi prosesə çevrilmişdir. Əgər türk dünyasına turançılıq ideyasını Əli bəy Hüseynzadə, Türkiyənin dünyadakı türk xalqları üçün nümunə olma gərəkliliyini Əhməd bəy Ağaoğlu, bütün türk xalqlarının sadə, başa düşüləcək bir dildə danışma zərurətini Nəsim bəy Yusifbəyli irəli sürdüsə, türk xalqlarının birliyini, iqtisadi, siyasi və mədəni sahələri əhatə edən işbirliyini, bu birliyin həyatı əhəmiyyətli olduğunu ulu öndər Heydər Əliyev əsaslandırdı və praktik şəkildə həyata keçirməyə başladı. Ümummilliyət lideri öyrədirdi: “Dahi mütəfəkkirlərimizin, ədəbiyyat və incəsənət klassiklərimizin yaradıcılığı, “Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış” kimi minillik tarixə malik eposlarımız bizim ümumi mədəni sərvətimizdir, xalqımızın yüksək mənəviyyatının və əxlaqının təməlidir” [5, s.433].

Bəzən yanlış olaraq türk xalqlarının ədəbi əlaqələr tarixini XIX əsr hadisəsi kimi qeyd edir, bu zaman 1939-cu ildə Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin (1817–1879) İstanbul səfəri, 1846-cı ildə A.Bakıxanovun (1794–1847) Osmanlı sultanı İbndülməciddə (1839–1861) görüşü və “Əsrarül-

mələkut” əsərini ona şəxsən bağışlaması, 1863-cü ildə M.F.Axundovun (1812–1878) İstanbulda Sədri-əzəm Fuad Paşaya farsca yazdığı “Ərəb əlifbasının islahatına dair“ kitabçasını və Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı “Yusif şahın hekayəti“ni təqdim etməsi faktlarına əsaslanırlar [6]. Ulu öndər bu məsələyə aydınlıq gətirərək bildirir ki, türk xalqlarının ədəbi əlaqələri türk bədii düşüncəsinin ilkinliyindən gəlir, bu xalqlar arasında sərhəd qoymaq olmaz [5, s.432]. Türk xalqlarının hərtərəfli əlaqələrinin dəqiq konturlarını müəyyənləşdirən Heydər Əliyev bu plana iqtisadi, siyasi, ictimai problemlərin həlli sahəsində bu ölkələrin potensial imkanlarından istifadəni, bu ölkələrin bütün sahələrdəki qüvvələrini birləşdirməyi, böyük türk dünyasının beynəlxalq nüfuzunu daha da gücləndirməyi aid edirdi. 2000-ci ildə türkdilli dövlətlərin Bakıda keçirilən VI zirvə toplantısında “Bakı bəyannaməsi“nin qəbul edilməsi Heydər Əliyevin dahiyənə uzaqqörənliyinin nəticəsi idi.

Türk-islam intibah mədəniyyətinin varlığını inkar edən bir qrup Avropa alimləri “renessans”, “intibah” anlayışını antik yunan və Avropa coğrafiyasından kənar təsəvvür etmir, bu məsələdə Şərq, eləcə də türk xalqlarına qısqançılıqla yanaşır [3]. Dünyaşöhrətli türkiyəli elm tarixi tədqiqatçısı Fuad Sezgin (1924–2018) təkzibolunmaz faktlarla sübut etmişdir ki, türk-islam mədəniyyəti dünya intibah mədəniyyəti tarixində önəmli yer tutmaqla, Avropaya da örnək ola biləcək şəxsiyyətlər yetişdirmiş, nümunələr bəxş etmişdir.

Önəmli faktdır ki, inkarçı mövqedə dayanan ünlü Avropa alimləri bu gün intibah mədəniyyətindən bəhs edərkən Fuad Sezginin elmi irsinə müraciət edir. Türk dünyasının fenomen yetirməsi olan Heydər Əliyev məhz bu mənada türk xalqlarının, türk-islam mədəniyyətinin tarixi qaynaqlarının, ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsinə, nəşrini vacib bilirdi. O, siyasi hakimiyyətə ikinci qayıdışından dərhal sonra türk xalqları ədəbiyyatının Azərbaycanda nəşri, təbliği üçün dövlət səviyyəsində qərarlar verir, türk xalqlarının qarşılıqlı ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsinə şərait yaradılmasından ötrü ciddi addımlar atır. Bunun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində son illər inkişafda olan türkdilli informasiya mühitinə öz töhfələrini verməkdədir. İnstitutun “Türk xalqları ədəbiyyatı“, “Azərbaycan–Türkmənistan–Özbəkistan ədəbi əlaqələri“ şöbələrinin alimləri türk xalqlarının zəngin ədəbi irsini, orta qök abidələrini, Azərbaycan ədəbiyyatının digər türk xalqları ədəbiyyatları ilə əlaqələrini tədqiq edir.

Türkcülük ideyasının təbliğatçısı olan Heydər Əliyev çıxışlarında türk xalqlarının soybirliyini, ortaqlı ədəbi abidələrə malik olmalarını daim gündəmə gətirməkdə, gücümüzün birlikdə, türk xalqlarının həmrəyliyində olduğunu əsaslandırır: “Manas“ qırğız xalqının böyük mədəni və mənəvi sərvətidir, bütün dünya sivilizasiyasının, bəşəriyyətin dəyərli sərvətidir, “Manas” eyni zamanda Azərbaycan xalqına da məxsusdur, Azərbaycan xalqının da mənəvi, mədəni sərvətidir. Manas bizim hamımızın ulu babasıdır” [4, s.231].

Türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Heydər Əliyev ideloq siyasətçi kimi türk xalqlarının ortaqlı ədəbi abidələrinin tədqiqi, nəşri, təbliği istiqamətində tarixi işlər görmüş, bununla da türk xalqları, dövlətləri arasında qırılmaz mənəvi körpülər, qırılmaz bağlantılar yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev H.Ə. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı. Dədə Qorqud dünyası / məqalələr toplusu/. Bakı: Öndər, 2004
2. Güzeloglu T. Fuat Sezginin Bilim ve Tarihi Anlayışı /Afyon Kocatepe Üniversitesi “Sosyal Bilimler Dergisi 2“, Cild 2, Say: Prof. Dr. Fuat Sezgin Özel Sayısı, Kasım 2019, s.94-100
3. Кныш А.Д. Ислам в исторической перспективе начальный этап и основные источники. Казань: изд-во Казан. ун-та, 2015
4. “Manas” dastanının 1000 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaqda çıxış. Bişkek, 28 avqust 1995. Müstəqilliyimiz əbədidir. IV kitab. Bakı, 1997
5. Türkdilli dövlət başçılarının IV formunda nitq. Daşkənd 21 oktyabr 1996. Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII kitab. Bakı, 1998
6. Şərifli Kamandar. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisqarızadə. Bakı: Nurlan, 2002

UOT 811.111

General characteristics of the term and stages of terminology development

Ayten Pilaga gizi Sadigova

Ph.D. in philology

Azerbaijan Technical University

sadiqovayten@gmail.com

The effectiveness of communication in society depends on the compliance of its participants with the norms of communication that are accepted in society as a whole and in specific situations. When communicating, various factors are taken into account, including the prosodic design of speech.

But before proceeding to the definition of prosody, it is necessary to establish a correlation between such concepts as intonation and prosody. In modern linguistics, there are different approaches to the definition of these phenomena. Thus, a number of scientists describe intonation as "a complex of prosodic elements, including melody, rhythm, intensity, tempo, timbre, logical stress, which serves at the sentence level to express both various syntactic meanings and expressive and emotional connotations" [1]. L.A.Kanter, in turn, characterizes speech intonation as "a set of systemically determined prosodic characteristics of speech, which include the frequency of the main tone, intensity and duration, which in terms of perception corresponds to the melodic, power (volume) and temporal components".

The linguistic encyclopedic dictionary, based on the works of the linguist Haiduchik, defines prosody as a system of phonetic means (height, power, time) that are implemented in speech at all levels of speech segments (syllable, word, phrase, syntagma, phrase, super-phrasal unity, text) and play a meaning-distinguishing role [3]. Therefore, in this context, prosody acts as a sub-inflectional concept that refers to the physical means of implementing sounding speech, which in turn is almost synonymous with the concept of "intonation". It is also important to note that "prosody includes only those acoustic means that are relatively independent of their own articulation. Describing the prosody of sounding speech, researchers turn to such means of updating the speech chain as the frequency of the main tone, intensity, and duration" [5].

It turns out that, in a way, "prosody is the paradigm of super – segmental units, and intonation is their syntagmatics, integrated functioning in speech". Summing up all the above, it should be noted that intonation forms a certain complex of super-segmental characteristics, which represents a functional unity of a higher level than the sum of its components. I.e., in simpler terms, intonation is a characteristic of sounding speech, which is created by such speech means as tone (voice pitch), speech tempo, its intensity (volume), and timbre. While prosody can be understood as a set of super-segmental parameters: pausing, melody, tempo, accent structure, rhythm, timbre.

Prosody, as mentioned above, is a complex, a single whole formed by significant interrelated changes in pitch, volume, and tempo. Some scientists add a fourth component to the list – timbre, since it is inextricably linked to the melody of sounding speech. First of all, the timbre of sound is a complex of properties distinguished by the human ear and serves to express the emotional aspect of intonation, while the ratio of overtones to the main tone determines the timbre of the sound. Some linguists give the following definition of timbre: "What we call timbre is the result of the combination of the main tone and partial tones (or otherwise overtones), i.e. the result of complex oscillatory movements that give a sound wave" [28, p.247]. Therefore, the timbre is important both for the acoustic characteristics and perception of the uniqueness of individual speech sounds, and for intonation. It is also worth noting that "in contrast to the duration, intensity and pause, the prosodic timbre takes part primarily in the design of the phrase, and mainly in the emotional and evaluative types of utterances" [2].

L.R.Zinder describes tempo in the following way: "Duration as a component of intonation means the speed of pronouncing certain segments of speech, which is the content of the term

"tempo". The pace of speech is one of the individual characteristics of the speaker. At the same time, the different tempo is determined by the style of pronunciation, which, in turn, is determined by the situation" [4] Hence, the main function of tempo is to express the importance of speech information for the speaker.

Speaking about the volume and pitch, it should be noted that the pitch corresponds to the main frequency of the vocal cords, and the volume corresponds to the amplitude of the vibrations. You can also add that the volume may vary: it can be medium, high, and low [2, p.230]. A component element of prosody is also melodic. From an acoustic point of view, the melody of speech is a change in the frequency of the main tone over time, measured in hertz (Hz) or musical intervals. That is, the melody is carried out by raising or lowering the voice in a phrase. The main functions of melodic in speech are the organization of a phrase, dividing it into syntagmas and rhythmic groups and linking its parts, distinguishing the communicative types of utterance and highlighting the most important segments of utterance. It is the melody that conveys the mood of the speaker.

Pause is also an important component of prosody. In intonation theory, a pause is understood as a break in sound itself (a physical pause), as well as a perceived break in the flow of speech caused by changes (fractures) in the development of other components of intonation (melodic, temporal, and dynamic contours) [2]. The semantic load of intonation pauses is very significant.

They are a universal means of dividing speech into intonation-semantic units (phrases and syntagmas). The pause, according to R.K.Potapova, can indicate the topic of the statement, following the word or syntagma corresponding to the topic. Very often, a paused indication of a topic accompanies a positional one: the word-topic is placed at the beginning of the utterance and is separated from the rest of the latter by a pause. Such a pause, as a rule, is the most important in the utterance, it has a high degree of stability [5]. But it is worth noting that, ultimately, the choice of a pause as a boundary signal of significant units is determined physiologically.

It is important to note that among Russian linguists there is no unity about the number of intonation functions. T.M.Nikolaeva distinguishes three intonation functions: delimitative, integrating and semanti. L.K.Tseplitis also offers three intonation functions, namely: semantic, syntactic and stylistic, giving primary importance to semantic and secondary importance to syntactic and stylistic functions.

N.V.Chermisina establishes the following functions of intonation: communicative, distinctive (or phonological), delimitative, expressive, appellative, aesthetic and integrative. Foreign linguists, in particular D. Krystal, in their research identifies six functions of intonation: emotional (expressing modal shades of sound); grammatical, (allowing you to recognize the grammatical structure of a sentence, in particular its communicative type); informational, (shows the topic and rhyme by intonation selection); text, (which provides a semantic association of formations in a coherent text); psychological, (which structures the text based on probabilistic prediction of the perception of the text); index, (which serves as a marker of personal information about the addressee).

In English, prosody plays a particularly important role due to the strongly analytical nature of the language. According to foreign linguists “the fact that English is characterised by a steep prominence gradient is central to its intonation. One of the few things on which there has been a consensus among intonation analysts is that, put simply, interesting things happen to the pitch around prominent syllables; such syllables are associated with a pitch landmark”. Therefore, the main feature of the English intonation is the bright selection of the core in the syntagma, i.e. the beginning of raising or lowering the voice just falls on the core of the semantic phrase, where the logical stress falls. Logical stress is the accentuation of a word in a sentence that is stronger than all other words. It is also worth noting that in English speech, phrasal stress is also of great importance. Phrasal stress refers to the selection of words in an utterance. It organizes the utterance, serves as the basis for the rhythmic structure of the phrase, and highlights the semantic center of the sentence. Thus, since in an English sentence under stress, as a rule, in addition to the core, there are still significant words, in English a certain rhythm of speech is created, which occurs due to the

alternation of stressed and unstressed syllables. It should also be noted that according to the works of Krystal and Gimson, "in the English word, stress or accent is a complex phenomenon that is characterized by changes in the intensity, pitch, quality and quantity of sound. The dynamic and tonic characteristics of stress in an English word prevail over all others"

In English, phrasal accents create a certain rhythm. The rhythm of English speech is characterized by a tendency to alternate stressed syllables of the semantic group with unstressed ones and to pronounce these stressed syllables at more or less equal intervals. It is important to note that the rhythm of English speech is also characterized by a uniform sequence of stressed syllables. Accordingly, the speed of pronouncing unstressed syllables between two stressed syllables depends on the number of unstressed syllables: the more unstressed syllables, the faster they will be pronounced.

References

1. Akhmanova OS Phonology. Materials for courses of linguistics // Publishing house of Moscow University, 1954
2. Gaiduchik S.M. Phono-stylistic aspect of oral speech: Dis..dr. Filol. sciences. // Minsk, 1973.
3. Rosenstock-Huussi O., The language of the human race // M.; St. Petersburg: University book, 2000.
4. Van Dyck T.A. To the definition of discourse // L.: Sagepublications, 1998
5. Zinder L. R., General phonetics // M.: Higher school: 1979.

UOT 297

İslam mədəniyyətinin dini, əxlaqi, hüquqi və sosial aspektlərini formalaşdıran təməl prinsiplər

*İsmayıl Akif oğlu İsmayilov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə Dövlət Universiteti
ismayilov81@mail.ru*

İnsanların öz şəxsiyyətlərini və xarakterlərini inkişaf etdirmək üçün dini etiqata sahib olması təbii bir zərurətdir. Ona görə ki, dini etiqaadın insanın həm daxili aləmində, həm də müşahidə olunan həyatının bütün sahələrində mühüm rol oynayan əməli xüsusiyyəti vardır. Lakin bəzən, zaman içərisində bir çox dinlər, inanclar və idealogiyalar insan quruluşunu darmadağın etmək gücünə sahib olurlar. Əslində isə bütün dinlərin məqsədinin bu parçalanmış insan varlığının bütünlüyünü yenidən yaratmaq olduğunu görməliyik. Lakin bu parçalanma insanı, bəzən ruhdan ibarət mücərrəd bir varlıq halına, ya da bədənəndən ibarət maddi bir varlıq halına çevirir. Bu baş verərsə, insanların hisslərinə də xəsarət yetirmiş olur. İnsanın özünü dərk etməsinə dağıdıcı təsir göstərir. İnsanın əsil mənada özündən uzaqlaşmasına və öz ruhuna uyğun olmayan cəmiyyət və mədəniyyətlər yaratmasına səbəb olur.

Əslində isə bütün dinlərin əsas ortaq mesajı fitrətin səsinə qulaq asmaq, “yaradılanı Yaradandan ötürü” sevmək, dünyada sülhü, tolerantlığı, dostluğu, sevgini, humanizmi, birgəyaşayışı və hörməti təsdiqləməkdir. [14, səh.11] Əgər bir din bu funksiyasını yerinə yetirə bilmirsə deməli bu dinin əsli pozulmuş və ya onun yalnız təbliği aparılır.

Bu gün dinimiz İslamın əsli pozulmasında onun yanlış təbliği aparılır. Onu insanlıq dinindən çox terrorçu bir din olaraq dünyaya sırımağa çalışırlar. Əslində İlahi dinlərin sonuncusu olan İslam, bütün bəşəriyyətə göndərilən yeganə dindir ki, zərərcəkənin kimliyindən asılı olmayaraq, ayrışçılıq etmədən ona köməklik etməyi vacib sayar. Məzlum insanların yanında olaraq, kafir olsa

belə, bərabərlik, azadlıq və doğru qərarların verilməsini lazım bilir. İnsanları irq, dil, cins, bölgə, inanc, sinif kimi fərqliliklərindən ötrü üstün ya da aşağı görmədən, bu prinsiplərlə öz mədəniyyətlərini yaratmağa şövq edər. Müsəlmanlar, "Xalqa xidməti" "Haqqa xidmət" olaraq görür. Yaradılanı Yaradandan ötrü sevməyi özlərinə düstur hesab edirlər. [3, səh.76]

İslam mədəniyyətinin əsas təməl qaynaqlarını formalaşdıranvəhyələrdə Qurani Kərim və sünnələrdə toplanmışdır. Onlarda bizə insanın yaranma səbəbini, ağılın əhəmiyyətini və funksiyasını, ictimai qaydaları açıqlayır. [6, səh.126-127]

Ümumilikdə İslamın təməl qaydaları Tövhid, azadlıq, elm, orijinallıq, məkan, universallıq və sülhkimi prinsiplərə əsaslanır. İslamın gətirdiyi dəyişmə, özündən əvvəlkiləri yox etmək üzərinə qurulmamışdır. Bu da onu göstərir ki, İslam, müsəlmanları bəşəriyyətin ümumi irsini hikmət prinsipinə əsaslanaraq qorumağa təşviq edir. Ona görə də ilk öncə bilməliyik ki, İslamiyyətdə də, Allah hər şeyin sahibi və yaradıcısıdır. İslamda Tövhid bütöv bir kainat anlayışına malikdir. Tövhid İslam cəmiyyətinin bilik, sənət, düşüncə və ictimai həyatının bütün sahələrində təsirlidir. Tövhid İslam cəmiyyətlərinin hərəkətverici qüvvəsidir. İslam mədəniyyəti Tövhidə, yəni təkallahlığa əsaslanan yeni bir cəmiyyət qurma prosesində meydana gəlmişdi. [5, səh.2]

Quran insanın Allah tərəfindən ən gözəl şəkildə yaradıldığı və yerin onun yaşaması üçün uyğun şərtlər altında qurulduğunu vurğulayır. Bunlardan başqa, insanlara düşünmək və sərbəst seçim etmək imkanı verir. Bu etimad ona görədir ki, insan yaradıcısının birliyini və təkliyini tanımalı, yer üzündə əxlaqa və ədalətə əsaslanan bir həyat sürməlidir. O bunu isə, azad şəkildə etməlidir. Ancaq Allah insana cüzi iradə vermişdir. Bu iradə ilə insan davranışını düzgün istiqamətləndirməlidir. Fərabiyə görə "İnsanın sağlam düşünmə qabiliyyəti, yaxşısını seçmək bacarığı və iradə gücünə sahib olması lazımdır. Buna sahib olan insanlar azaddırlar. Əks təqdirdə insan kölə sakinlərindən olacaqdır." [9, səh.503]

Bu azad iradə həmçinin İslam mədəniyyətinin təməl prinsiplərindəndir. Hürriyyət, insanların irsi olaraq aldığı əsas hüquqlardan biridir. Sahib olduğu dəyər doğuşdan olub, sonrakı bir uğur deyil. [13, səh.37] İslam dini, əxlaqi, hüquqi və sosial baxımdan bütövlükdə azadlığı qəbul edir. İnsanın azadlığı yaxşı insan olmağa yönəlib. İslam insanın azad olduğunu vurğulasa da, əxlaqi prinsiplərə cavabdeh olduğunu bildirir. İnsanın yaradılışdan müşahidə edə biləcək və nəticələr çıxara biləcək duyğular, ağıl və ürək kimi xüsusiyyətlərlə təchiz edilmişdir. [8, səh.93] Həmçinin qulaq, göz, ürək, hamısı etdikləri üçün məsuliyyət daşıyır. Qurana görə, yer üzünün bu macərasında insan başlıbaşına buraxılmamışdır. Davranışları bir məqsədə yönəlib və etdiklərindən məsuldur. Ona görə də insanın davranışlarında azad və şüurlu olaraq yerinə gətirdiyi hərəkətlərinin hesabını verə bilmə nəticəsini doğurmuşdur. Fərdi mənada azad ola bilmə davranışı məsul olmanın və öhdəliyin də təməl şərtidir. [13, səh.38-41] Qurana görə də, insan azad olmasından asılı olmayaraq, özünə qarşı olsa da ədaləti tərks etməməlidir. Bu isə onu göstərir ki, İslam yer üzündə ədalətin təmin edilməsini, həyatın müəyyən bir nizam və uyğunlaşma içində davam etdirilməsini istəyir. [8, səh. 93]Bu məqsədlə İslam mədəniyyəti ədaləti təcəssüm etdirməkdədir.

Bu mənada İslamın ədalət və sülhdən başqa bir şeyə söykənmədiyini söyləməliyik. Buradakı İslamı dəyərlər sülhü bir nemət olaraq deyil, insan ləyaqətini qorumaq üçün zəruri bir vasitə olaraq görür. Tövhid mübarizəsi verən peyğəmbərlərin həyatları araşdırıldığında hamısının, özlərinə edilən hər cür şiddət və hiddətə qarşı sülh ilə qarşılıq verdikləri görülür. Necə ki, Peyğəmbərimizdə bu mübarizənin önündə gedənlərdən olmuşdur.

İslam dini bəşəriyyət dini olduğu kimi, onun əsasında formalaşan mədəniyyəti də tolerantlıq mədəniyyətidir. Bu sivilizasiya etiqad, ədalət, sevgi, tolerantlıq və ya bunlardan biri kimi mənəvi, siyasi, sosial və iqtisadi aspektlərin əsas dəyərləri ilə müəyyən edilə bilər. Bu baxımdan İslam sivilizasiyası dözümlülük mədəniyyətidir. Müsəlmanlar özlərindən başqa cəmiyyətlərin, kültür və mədəniyyətlərinə tolerantlıq ilə baxmışlar. Onlardan aldıkları ünsürləri daha da inkişaf etdirərək insanlığın xidmətinə təqdim etmişlər. Getdikləri ölkələrdə tapdıqları fəlsəfə, riyaziyyat və tibb kimi elmlərlə əlaqədar kitabları yandıraraq yox etmək əvəzinə öz dillərinə tərcümə edərək mədəniyyətlərinə qatmışlar. [7, səh.79] Çünki İslam mədəniyyətinin meydana gəlməsində ən əhəmiyyətli, ən zəruri və ən basqın itələyici güc bilikdir. Bu bilik isə insanların sahib olduğu hisslər,

görmə, eşitmə, dadma, iyləmə və toxunma olan beş duyğu vasitəsi ilə əldə edilir. Bu duyğu orqanları vasitəsi ilə əldə edilən biliklər İslam mədəniyyətini və sivilizasiyasını formalaşdıran elm və incəsənətin yaranmasına mühüm töhfə vermişdir. Bu mədəniyyət Quran və sünnənin prinsipləri, eyni zamanda elmin əhəmiyyətini və funksiyasını formalaşdırdı. Burada elmin insanları Allaha aparan faydalı bir vasitə olduğu göstərildi. Əgər bu fikirlər doğru olmasaydı, Quranda təxminən 750 yerdə “elm” və onunla eyni mənalı digər sözlər keçməzdi. Bütün bu yerlərdə elmin əhəmiyyəti vurğulanmış, din və elmin birləşməsi tarix boyu ayrılmaz olmuşdur. Buna görə də İslam bir elm dinidir. Onun meydana gətirdiyi mədəniyyət də, hər şeydən əvvəl bir elm mədəniyyəti olaraq formalaşmışdır. [7, səh.78] Bu mənada İslam mədəniyyətində elm xüsusi bir yerə sahibdir. Hətta elmin İslamda fikri, dini, siyasi və günlük həyatdakı mahiyyəti dərk edilərək İslamla elm bərabər tutulmuşdur. Elm İslamla eyniləşdirilmişdir. [10, səh.28]

Onuda vurğulamalıyıq ki, İslam, insanlığı elmə yönəldən və elm təhsilini ibadət sayan yeganə dindir. İslamı “elm dini” kimi də təsvir etmək olar. [4, səh.9] Bu çərçivədə kalam (və ya fəlsəfə), hədis, təfsir, fiqh, tarix, dilçilik, fizika, kimya, riyaziyyat və astronomiya kimi bir çox elm sahələri inkişaf etdirildi. Bu elmlərə yenilərini əlavə edərək mədəniyyət mirasına yeni ölçülər qatıldı. Elmi fəaliyyətlər insanları bəşəriyyətə, mədəniyyətə və kültüərə xidmət etməyə, cəmiyyətin xoşbəxtliyinə kömək etməyə istiqamətləndirdi. [1, səh.80-81] Müsəlmanlar qazanılan yeni təcrübələrlə İslamın dünya görüşünü böyük bir mədəniyyətə çevirdilər. Təbriz, Qahirə, Bağdad, Kurtuba və İstanbul kimi ən zəngin şəhərlər müsəlmanların yaşadığı, elmin, ticarətin və müxtəlif sənətlərin inkişaf etdiyi şəhərlərə çevrildi. İslam dünyasının bu böyük uğuru, bu mədəniyyətə öndərlik edən xalqların düşüncə və sənət qabiliyyətləri ilə birlikdə İslamın anlayışı və dəyəri ilə izah edilə bilər. [2, səh.93-94]

İslam mədəniyyətinin fərqli coğrafiyalara yayılmasının və qəbul edilməsinin əsas səbəblərindən biri də ədalətə dayanması idi. Bu ədalət isə yerli olana zərər verməmə və onu qoruma anlayışı təsirli olmuşdur. Ona görə ki, İslam, yayıldığı bölgələrdəki mədəni fərqlilikləri zənginlik olaraq qiymətləndirər. Qaydalar və qarşılaşılan problemlərə həll axtarırlarkən, yerli xalqın tətbiqləri də nəzərə alınır. [12, səh.35]

İslamda yeni müsəlman xalqların dəyərlərinə, örf və adətlərinə hörmət edilirdi. İslam insanların gündəlik həyatına birbaşa qarışır. Bunlar İslamın yerli dəyərlərə əhəmiyyət verdiyini göstərir. Bununla bərabər, İslam öz qanunlarını ortaya qoymuş, bunlar ətrafında insanları sərbəst buraxmışdır. Bu isə İslamın insanların gündəlik həyatına birbaşa qarışmadığını təcəlli edər. Nəticə də İslam öz prinsiplərini ortaya qoyur və bu prinsiplər çərçivəsində insanlara azadlıq verir. [3, səh.76] Buna görə, Ərəblər öz mədəni ünsürləri ilə bir İslam mədəniyyəti qurarkən, Türklər İslama əsaslanan fərqli bir mədəniyyət yaratdılar. Bu səbəbdən Öndəlüs İslam mədəniyyəti ilə Hind İslam mədəniyyəti, bir-birinin eynisi olmadığı kimi tamamilə bir-birinə zidd də deyildir. [12, səh.35-36]

Hz. Peyğəmbərin Vida xütbəsində möminlərin qardaşlığı, bunun yanında, hər kəsin Adəmin uşaqları olduğu, bu səbəbdən bütün insanların eyni atadan gəldiyi bildirilərək, insanların qardaşlığını vurğulanmışdır.

İslam mədəniyyətində insanlar və cəmiyyətlər arası əlaqələr, bu təməl əsaslar çərçivəsində şəkillənmişdir. [11, səh.233] Bununla da insana verdiyi dəyər çərçivəsində, İslam mədəniyyəti qardaşlıq mədəniyyətidir, demək hər halda səhv olmaz. Çünki İslam, qardaşlıq hüquqlarını insan hüquqlarından da üstün etmişdir. İnsan haqqı qardaşlıq hüququna görə daha quru bir anlayışdır. Qardaşlıqda insan hüquqları ilə yanaşı, duyğu və sevgi də insan hüquqlarından üstündür. İslam mədəniyyəti, cahiliyyə təsəvvürlərindəki soy və qan birliyinə söykənən nəsəl anlayışına qarşılıq olaraq, tövhid inancını əsas alan mənəvi birliyi, həmrəylik və paylaşma məsuliyyəti üzərinə qurulan bir cəmiyyət quruluşudur. [7, səh.78]

Ona görə də, İslam dinimizə və onun yaratmış olduğu mədəniyyətinin xüsusiyyətinə baxdıqda onun ölçüsünün zaman, coğrafiya və ideoloji təsir baxımından böyük olduğunu görməliyik. İslam dininin dəyərlərini bilmədən, dərk etmədən bu mədəniyyətin doğuşunu, inkişafını və böyüklüyünü də anlaya bilmərik. Bu da onu göstərir ki, nə qədər ki, insanlıq İslamı dərk etmirsə özünüdə anlamayacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ebu'l-Hasen Ali En-Nedvi, Dünya Kültür və Medeniyyətinə İslam'ın Etkileri, İstanbul, Mahya Yayınları, 2015
2. Haydar Bammət, İslam'ın Çehresi, İstanbul, Sancak Yayınları, 1975
3. Hikmet Adem, İslamda Yönetim Ve Adəlet Anlayışı. Yeni Fikir Dergisi, YIL: 7 SAYI: 17, Aydın 2016
4. İsmail Həmi Danişmend, Batı Kaynaklarına Göre İslam Medeniyyəti. İstanbul, Yağmur Yayınları, 1989
5. İsmail Lütfi Çakan, N.Mehmed Solmaz, Kur'an-ı Kerim'e Göre Peygəmler ve Tevhid Mücadelesi. İstanbul, Ensar Neşriyatı, 2014
6. İsmail Raci El-Faruki, Luis Lamia, İslam Kültür Atlası, İstanbul, İnkılab Yayınları, 1999.
7. İslam Tarihi ve Medeniyyəti - 14. İslam Medeniyyəti (Asr-ı Saadet'ten Selçukluların Sonuna Kadar), İstanbul, Siyer yayınları, 2018
8. Mevlüt Uyanık, Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncəsi. Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 1999
9. Mustafa Çağrı, “Hürriyyət”. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Cild XVIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998
10. Mustafa Özden, Kur'ana göre bilgi iman ilişkisi. 1-ci baskı, İstanbul, Hiper Yayınları, 2019
11. Muhammed Hamidullah, İslam Peygəmleri. Çev. Mehmet Yazgan. İstanbul, Siyer Yayınları, 2009
12. Osman Eskicioğlu, İslam Hukuku Açısından Hukuk ve İnsan Hakları. İzmir, Anadolu Matbaacılık, 1996
13. Temel Yeşilyurt, Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu (Günah ve Sevap). İlahiyat Fakültesi Dergisi 10:1, 2005
14. Yunus Cengiz, Kamuran Gökdağ. “Metinlerin Aşkın Kullanımı ya da Klasikle Karşılaşma Metodolojileri” İslam Medeniyyətinin Geleceği Yeniden Dirilişin İmkanları. Mardin, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, 2018

UOT 372.851

Hesab məsələlərinin “sondan başlayaraq həlli” üsulu

Mehdixan Məmməd oğlu Aşurov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ashurovmm@mail.ru

Riyaziyyat təlimində məsələ həllinin rolu əvəzsizdir. Məsələ həlli həm təlimin məqsədi, həm də öyrənmədə vasitə rolu oynayır. Odur ki, məsələ həllinin öyrədilməsindən ibtidai siniflərdən başlanılır. Riyaziyyat kurikulumu da təlimin ilk illərindən məsələ həllinin müxtəlif üsulları ilə tanışlıq aparılmasının zəruriliyini özündə əks etdirmişdir. Şagirdlər birinci sinifdən başlayaraq sadə məsələlər, onların tərtib edilməsi, həlli üsulları ilə, yuxarı siniflərdə isə mürəkkəb məsələlərlə tanış edilir. Hər bir mürəkkəb məsələnin həlli elə sadə məsələlər ardıcılığının tapılmasına gətirilir ki, sonuncu sadə məsələnin sualı və cavabı verilmiş mürəkkəb məsələnin tələbi ilə üst-üstə düşür. Odur ki, sadə məsələlər və onların həlli üsulları haqqında daha çox biliklər əldə edilməsi mürəkkəb məsələlərin də həllinə xidmət etmiş olardı. İbtidai sinif şagirdləri həm sadə, həm də mürəkkəb məsələlərin müxtəlif həll üsulları ilə tanış olurlar. Belə həll üsullarına hesabi, cəbri, cədvəl, seçmə və s. üsulları aid etmək olar.

Hesabi məsələlərin həlli zamanı da müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalar məsələlərin məzmunundan asılı olaraq təhlili üsulları, yazılış formaları ilə əlaqədardır. Məsələlərin hesabi üsulla həlli zamanı tətbiq edilən yanaşmalardan – həll üsullarından biri də “sondan başlayaraq həll” üsuludur. Metodik ədəbiyyatlarda bu üsul haqqında çox az bilgi vardır. Halbuki, ibtidai sinflərdə bu üsuldən həm dərs prosesində, həm də təlimin digər təşkil formalarında “daha çətin” inkişafetdirici çalışmalar həlli zamanı istifadə etmək mümkündür. İnkişafetdirici çalışmalar dedikdə şagirdləri daha çox düşünməyə, araşdırmaya təhrik edən çalışmalar nəzərdə tutulur. Doğrudur, sadə məsələlər həllində bu üsulun əhəmiyyəti aşkar hiss olunmasa da, bəzi mürəkkəb (həm də sadə) məsələ və çalışmaların bu üsulla həlli daha səmərəli olur. Belə ki, bir sıra inkişafetdirici çalışmaların cəbri üsulla həlli çətinlik törədir, alınmış tənliyin həlli ya çətin olur (ibtidai sinif şagirdləri üçün), ya da proqramdan kənara çıxmaqla mümkünsüz olur. Bu məsələlərin məzmununun analitik üsulla təhlili onların həllinə məsələdəki son əməliyyatdan (əməldən) başlamağı zəruri edir. Nə üçün sonda bu nəticə alınmışdır? Bu sual məsələnin sonundan əvvəlinə qədər davam edir. Sonda başlayaraq əvvələ doğru həll istiqaməti bu üsulun adını “sondan başlayaraq həll” kimi adlanmasına səbəb olmuşdur.

Beləliklə, “sondan başlayaraq həll” üsulunun mahiyyəti hesab əməlləri ilə nəticəsi arasındakı asılılıqlara əsaslanır. Odur ki, belə həll üsulunu dərinlən mənimsəmək üçün hesab əməlləri ilə nəticəsi arasındakı asılılıqlara aid bilikləri bilmək zəruridir.

İbtidai sinflərdə baxılan 4 hesab əməlinin komponentləri: toplama əməlinə toplananlar (birinci və ikinci toplanan); çıxma əməlinə – azalan və çıxılan; vurma əməlinə vuruqlar (birinci və ikinci vuruq); bölmə əməlinə – bölünən və böləndir. Bu komponentlərin hər birinin tapılmasına uyğun olaraq komponentlərlə nəticə arasındakı əlaqəyə görə məchul ədədin tapılması əsasına görə sadə məsələləri də 6 növə ayırırlar: 1) Məchul toplananın; 2) Məchul azalanın; 3) Məchul çıxılanın; 4) Məchul vuruğun; 5) Məchul bölünənin; 6) Məchul bölənin tapılmasına aid sadə məsələlər.

İbtidai sinflərdə bu məsələlərin hər birinin həlli üçün qaydalar müəyyən edilir:

- məchul toplananın tapılması üçün cəmdən məlum toplananı çıxmaq lazımdır;
- məchul azalanının tapılması üçün fərqi çıxılanı əlavə etmək lazımdır;
- məchul çıxılanın tapılması üçün azalandan fərqi çıxmaq lazımdır;
- məchul vuruğun tapılmaq üçün hasili məlum vuruğa bölmək lazımdır;
- məchul bölünənin tapmaq üçün qisməti bölənə vurmaq lazımdır;
- məchul bölənin tapmaq üçün bölünəni qismətə bölmək lazımdır.

Sonda başlayaraq həll üsulunun mənimsənilməsi üçün metodik iş elə sadə məsələlərin tənlik üsulu ilə həllindən başlamaq lazımdır. Belə ki, bu üsulun nəzəri əsasında hesab əməlləri komponentləri ilə nəticə arasındakı asılılıqlar dayanır. Sadə məsələlərin hesabi üsulla həllində bu qaydalar birbaşa tətbiq edilsə də, məsələlərin tənlik üsulu ilə həllində bu qaydalar həm birbaşa, həm də dolayısı ilə tətbiq edilə bilər. Məsələn, “Bacısı Laləyə 4 dəftər verdikdən sonra Lalənin 9 dəftəri oldu. Lalənin əvvəlcə neçə dəftəri vardı?” məsələsinin həlli dolayısı ilə $x+4=9$ tənliyinin həllinə gəlir ki, burada da məchul toplananın tapılmasına aid qaydadan istifadə olunur. Doğrudur, ilk vaxtlar belə məsələlərin həlli yalnız hesabi üsulla edilir və bu zaman sonda başlayaraq həll hiss olunmur (Bacısı Laləyə 4 dəftər verməmiş Lalənin neçə dəftəri vardı? – Lalənin dəftərlərinin sayı 4 dəftər az olardı: $9-4=5$). Belə sadə məsələlərin həllindən sonra mürəkkəb məsələlərin həllinə həm cəbri, həm də hesabi üsulla “sondan başlayaraq” həll etməklə uyğunluğu müəyyən etmək olar.

“Atası 5 bədii kitab da verdikdən sonra lalə bütün kitablarını bərabər olmaqla 3 rəfə düzdü. Hər rəfdə 7 kitab oldu. Lalənin əvvəlcə neçə kitabı var idi?” məsələsinin hesabi və cəbri üsulla həllərinə baxaq və müqayisə aparaq.

Hesabi üsulla həll:

1. Lalə rəflərə neçə kitab düzmüşdür? $7 \cdot 3 = 21$ (kitab),
2. Atası 5 kitab verməmişdən əvvəl Lalənin neçə kitabı olmuşdur? $21 - 5 = 16$ (kitab).

Cəbri üsulla həll:

$$(x+5) \cdot 3 = 7 \Rightarrow (x+5) = 7 \cdot 3 \Rightarrow x+5 = 21 \Rightarrow x = 21 - 5 \Rightarrow x = 16$$

Həll üsullarını müqayisə etməklə müəyyən etmək olar ki, hər bir həll üsulunda əməllər ardıcılığı eynidir: $7 \cdot 3 = 21$; $21 - 5 = 16$. Lakin hesabi üsulla aparılmış həll zamanı şagirdlər hər bir aparılmış əməlin mahiyyətini dərk edirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi ibtidai siniflərdə bir sıra inkişafetdirici çalışmaların cəbri üsulla həlli proqramdan kənara çıxmaqla mümkünsüz olur.

Belə bir məsələyə baxaq.

Məsələ: Parça mağazasında gün ərzində bir növ parçanın 5 alıcısı olmuşdur. Hər bir alıcı mağazada alış vaxtı həmin növdən olan parçanın yarısını almışdır. Beşinci alıcıdan sonra həmin növdən cəmi 5 metr parça qalmışdırsa, günün əvvəlində bu parçadan nə qədər olmuşdur?

Əvvəlcə məsələni yenə də cəbri üsulla həll etməyə çalışaq. Tutaq ki, günün əvvəlində mağazada x metr parça olmuşdur. Şərtə görə 1-ci alıcı mağazadakı parçanın yarısını, yəni $x/2$ hissəsini almışdır və mağazada da $x/2$ hissə parça qalmışdır. Yenə də şərtə görə 2-ci alıcı mağazada qalan parçanın yarısını, yəni, $x/2 : 2 = x/4$ hissəsini almışdır və mağazada da $x/4$ hissə parça qalmışdır. Analoji qayda ilə 3-cü alıcı mağazada qalan parçanın yarısını, yəni, $x/4 : 2 = x/8$ hissəsini almışdır və mağazada da $x/8$ hissə parça qalmışdır, 4-cü alıcı mağazada qalan parçanın yarısını, yəni $x/8 : 2 = x/16$ hissəsini almışdır və mağazada da $x/16$ hissə parça qalmışdır və 5-ci alıcı mağazada qalan parçanın yarısını, yəni, $x/16 : 2 = x/32$ hissəsini almışdır və mağazada da $x/32$ hissə parça qalmışdır. Şərtə görə mağazada qalan parça 5 m olduğundan $x/32 = 5$ tənliyini alırıq. Buradan $x = 5 \text{ m} \cdot 32 \Rightarrow x = 160 \text{ m}$ alırıq.

Məsələnin tənlik qurulması ilə həlli zamanı kəsrin tama bölünməsi qaydasından istifadə olunmalıdır ki, bu da ibtidai sinif riyaziyyat proqramından kənara çıxır. İndi isə bu məsələni hesabi üsulla üsulu ilə yerinə yetirək.

Məsələdə günün əvvəlində neçə metr parça olduğu soruşulur. Lakin məsələdə alıcı sayı və sonda qalan parça miqdarı verilmişdir. Alıcı sayı 5 və sonda qalan parçanın miqdarı da 5 m-dir. Necə olar ki, sonuncu alıcıdan sonra 5 m parça qalır? Axırncı – 5-ci alıcı ona qədər mağazada olmuş parçanın yarısını aldıqdan sonra 5 m parça qalmışdır. Deməli, bu alıcıya qədər mağazada $5 \cdot 2 = 10$ m parça var imiş. Analoji sual 4-cü, 3-cü, 2-ci və 1-ci alıcı üçün də verilir: Dördüncü alıcı ona qədər olmuş parçanın yarısını aldıqdan sonra mağazada 10 m parça qalmışdır. Deməli, bu alıcıya qədər mağazada $10 \cdot 2 = 20$ m parça var imiş. Üçüncü alıcı ona qədər olmuş parçanın yarısını aldıqdan sonra mağazada 20 m parça qalmışdır. Deməli, bu alıcıya qədər mağazada $20 \cdot 2 = 40$ m parça var imiş. İkinci alıcı ona qədər olmuş parçanın yarısını aldıqdan sonra mağazada 40 m parça qalmışdır. Deməli, bu alıcıya qədər mağazada $40 \cdot 2 = 80$ m parça var imiş. Birinci alıcı ona qədər olmuş parçanın yarısını aldıqdan sonra mağazada 80 m parça qalmışdır. Deməli, bu alıcıya qədər mağazada $80 \cdot 2 = 160$ m parça var imiş.

Məsələni cədvəl qurmaqla da həll etmək olar. Cədvəl də doldurularkən damalar sondan – aaxırdan başlayaraq doldurulur.

“Sondan başlayaraq həll” üsulu ilə bir çox çətinliyi artırılmış məsələləri asanlıqla, cəbri üsul tətbiq etmədən həll etmək mümkündür. Beləliklə, məsələlərin hesabi üsulla “sondan başlayaraq həlli” şagirdləri standart olmayan təfəkkür fəallığına cəlb etməklə riyaziyyata olan marağı daha da artırır. Bu məqsədlə ibtidai siniflərdə baxılması mümkün olan daha bir neçə məsələ təklif edirik.

Məsələ 1. Bir dəfə tacir işsiz adama pul qazanmağı təklif edir: Hər dəfə 24 manat ödəməklə bu körpünü keçərkən sən qalan pulun qədər də pulu mən sənə verəcəyəm və sən pulun 2 dəfə çoxalacaq. İşsiz adam razılaşır və 3-cü dəfə körpünü keçərkən pulunun qalmadığını görür. Əvvəlcə onun nə qədər pulu olmuşdur? (Cavab: 42 manat).

Məsələ 2. Aprel-may aylarında çəməndə lalələr bitir. Aprelin 1-də 2 lalə, 2-sində əvvəlki gündən ikiqat çox – 4 lalə, 3-ündə əvvəlki gündən 2 dəfə çox – 8 lalə bitməklə hər gün çəməndəki lalələrin sayı ikiqat çoxalır. Lalələr ay (30 gün) ərzində bütün çəməni tam örtmüşdürsə, hansı gün çəməndəki lalələr sonuncu gündəkinin yarısı qədər olmuşdur? (Cavab: 29 aprel).

Məsələ 3. Nənə 3 nəvəsi üçün qoğal bişirib stolun üstünə qoydu. Evə birinci gələn Kərim qoğalları saydı, 3 bərabər hissəyə böldü və bir payı götürüb getdi. Sonra Aygün gəldi. O da evə birinci gəldiyini düşünüb qoğalları saydı, 3 bərabər hissəyə böldü və öz payını götürüb getdi. Evə 3-

cü gələn Rəhim də birinci gəldiyini düşünüb qoğalları saydı, 3 bərabər hissəyə böldü və öz payını götürüb getdi. Bundan sonra stolun üstündə 8 qoğal qaldı. Nənə neçə qoğal bişirmişdi? (Cavab: 27).

Məsələ 4. Turistlər birinci gün bütün yolun 1/3 hissəsini, ikinci gün qalan yolun 1/3 hissəsini və 3-cü gün də qalan yolun 1/3 hissəsini getdikdən sonra hələ onların daha 32 km yolu qalırdı. Bütün yol nə qədər olmuşdur? (Cavab: 108 km).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. S.S.Həmidov. Məktəbin ibtidai siniflərində məsələ həllinin tılımi metodikası. Bakı, 2003.
2. Z.Kazimov. Hesab məsələləri və onların həlli metodikası. Bakı, 2008.
3. Z.Kazimov, M.Aşurov, M.Yusifov. Məsələ həllinin metodiki problemləri. Bakı, 2016.

UOT 94(479.24)

Azərbaycan xalq cumhuriyyətinin tarixi varisi olan müstəqil Azərbaycan Respublikasının erməni faşizminə qarşı mübarizəsi

Tohid Dilən oğlu Məmmədov¹, Əhliman İbrahim oğlu Dadaşzadə²

¹tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Sumqayıt Dövlət Universiteti

tohid.mamedov@mail.ru

²ehlimandadaszade@gmail.com

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Azərbaycan xalqının tarixində ən parlaq, ən şanlı səhifələrdən biridir. Azərbaycan xalq cumhuriyyətinin elan olunduğu gün – 1918-ci ilin 28 may günü Azərbaycan torpaqlarının Gülistanda (1813) və Türkmənçayda (1828) Rusiya İmperiyası ilə Qacarlar dövləti arasındakı bölüşdürülməsindən sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının qədim dövlətçilik ənənələrinin yenidən dirçəldiyi gündür. Öz dövrünün ən demokratik respublikalarından biri olan Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, eyni zamanda, bütün şərqdə ilk dəfə olaraq demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlətin məhz Azərbaycan xalqı tərəfindən yaradılması demək idi.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Azərbaycan xalqının ilk demokratik respublikası idi. Azərbaycan tarixinin maraqlı, eyni zamanda mürəkkəb və ziddiyyətli dövrü 1918-1920-ci illəri əhatə edir. Bir cox xüsusiyyətlərinə görə uzun müddət üzərindən sükutla keçilən və mənəvi represiyalara məruz qalan bu iki il Azərbaycan xalqının təkcə şərafətini və vicdanını deyil, eyni zamanda onun milli mövcudluğunu da zamanın imtahanına çəkmişdir. Dünya tarixində yeni – respublika tipli demokratik idarəçiliyi formasının geniş yayılmağa başladığı dövrdə yaranmış Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti xalqımızın tarixinin ən qədim qatlarından başlanan zəngin dövlətçilik ənənələrinin qanunauyğun davamı idi. Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim və ən zəngin dövlətçilik mədəniyyətinə malik xalqlarındandır. Azərbaycanın təqribən 5 min illik dövlətçilik tarixi vardır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumları hələ eramızdan əvvəl 4-cü minilliyin sonu 3-cü minilliyin əvvəllərində yaranmağa başlamışdı. Zaman keçdikcə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da yüksəlmiş, ölkə ərazisində daha təkmil və daha geniş əraziləri əhatə edən yeni dövlətlər yaranmışdı. [3, s.3]

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatının ən böyük nailiyyəti özünün müstəqil dövlətini yaratmaq idi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Avropanın demokratik dəyərləri ilə Şərq mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini üzvi şəkildə birləşdirən dövlət modeli idi. Bu nümunəvi model sonralar dövlət müstəqilliyi əldə etmiş cumhuriyyətlər üçün də örnək oldu. 23 aylıq fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin görkəmli qurucuları ölkədə demokratik, hüquq və azadlıqların bərqərar edilməsi, etnik və dini məsubiyyətlərdən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara bərabər hüquqların verilməsi sahəsində böyük işlər həyata keçirilmişdir. Müstəqilliyə aparan yol heç də asan olmamışdır.

[1, № 115 (4976)] 70 il totalitar rejimin ideoloji-siyasi buxovları altında yaşamalayan Azərbaycan xalqının qəlbində kök salmış dövlətçilik ideyaları dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri sayəsində gerçəkləşdi. Xalqın milli idrak və özünüdərkini ali təzahür forması olan müstəqil dövlət ideyasının praktik həyata vəsiqə alması məhz Heydər Əliyev şəxsiyyətinin uzaqgörənliyi sayəsində mümkün oldu. Ulu öndər müstəqil Azərbaycan Dövlətini Xalq Cümhuriyyətinin varisi hesab etmişdir:

1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bizim milli sərvətimizdir, tariximizin parlaq səhifəsidir, xalqımızın böyük nailiyyətidir. Məhz bunlar hamısı birlikdə indiki müstəqil Azərbaycanın həm iqtisadi, həm intellektual, həm də mədəni potensialını yaradır”.

Cümhuriyyətin suqutu onu göstərirdi ki, müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, müdafiə etmək onu əldə etməkdən daha çətindir.

Sovet illərində Azərbaycan formal olaraq müstəqil olsa da, əslində bu əsarətdən başqa bir şey deyildi. Xalqın bütün milli, mənəvi dəyərləri əlindən alınmış, tamamilə yad ideologiyaların təsiri altına düşmüşdür. Üstəlik zəngin iqtisadi potensialı – neft olan Azərbaycan, ittifaqın xammal bazası rolunu oynayırdı. Respublikanın iqtisadi və sosial göstəricilərinə görə SSRİ ölkələri arasında axırıncı yerdə dururdu. [2, № 115 (76465)]

1969-cu ildə Heydər Əliyev ölkəyə rəhbərliyə başladıqdan sonra hər şey dəyişdi, xalqın mənəvi dəyərləri özünə qaytarıldı. Ölkə xammal bazasından istehlakçıya çevrildi. Bu gün politoloqlar haqlı olaraq, Heydər Əliyevin Azərbaycan Hakimiyyətinin birinci dövrünü ölkəmizin intibah dövrü adlandırdılar.

Nəhayət, 70 illik fasilədən sonra Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Xalq Cümhuriyyətinin ideyalarını davam etdirərkən bu tarixi varislik üzərində yeni Azərbaycan dövləti yaradıldı.

XX əsrin sonunda öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası Xalq Cümhuriyyətinin varisi olaraq, Üzeyir Hacıbəyovun və Əhməd Cavadın yaratdıqları dövlət himnini, Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağını və gerbini bərpa etdi. Bu dövlətçilik atributları bu gün də hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün olduqca əzizdir. “Bu dövlət, bu quruluş 1918-ci ildə yaradılmış ilk Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Bütün dövlət onun varisidir, bütün respublika onun varisidir, xalq onun varisidir,” – deyərək Heydər Əliyev bildirdi. Müstəqilliyin ilk illəri ölkəmiz üçün çox ağır keçib və biz ikinci şansımızı da əldən verə bilərdik. Ölkədə hökm sürən anarxiya, özbaşınalıq və total böhran faktiki olaraq, Azərbaycanı parçalamağa sürükləyirdi. Müstəqillik 1991-1993-cü illərdə formal xarakter daşıyırdı, həmin dövrdə bir tərəfdən daxili çəkişmələr və hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizə, vətəndaş müharibəsi, digər tərəfdən, Ermənistanın Azərbaycana etdiyi təcavüz nəticəsində torpaqlarımızın 20 %-i işğal altına düşdü.

Beləliklə, 1993-cü ildə Azərbaycan xalqının tələbi ilə, Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi qayıdışından sonra ölkədə vəziyyət stabilləşdi.

Ümümmillik lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasına qədər 23 sentyabr 1989-cu ildə Azərbaycan SSRİ Ali Soveti tərəfindən dövlət suverenliyi haqqında Konstitusiyaya qanunu, 30 avqust 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında bəyannamə, 18 oktyabr 1991-ci il tarixdə Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya aktı imzalanırsa da, hüquqi, demokratik, dövlət quruculuğu sahəsində kifayət qədər iş görülməmişdir. Ölkədə real imkanlar, xalqın mentaliteti nəzərə alınmaqla demokratiya, qanuncululuq, plüralizm münasib yollar və vasitələrlə inkişaf edirdi. [4, s.3]

Beləliklə, 1993-cü ildə Azərbaycan xalqının tələbi ilə ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkədə vəziyyət stabilləşdi. 1999-cu ilin ortalarında Azərbaycan bütün qeyri-qanuni silahlı birləşmələrdən xilas olunmuş, tamamilə möhkəmlənib keyfiyyətə yeni bir mərhələyə daxil olmuş, dövlət quruculuğunda böyük işlərə başlamaq üçün möhkəm ictimai-siyasi sabitlik və qanunçuluq şəraitinə gətirilmiş dövlətə çevrilmişdi.

Ümumxalq səsverməsi referendum yolu ilə 1995-ci il noyabr ayının 12-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlətin ilk əsas qanunu qəbul olundu. Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğunun hüquqi, qanuni əsası qoyuldu. Konstitusiyaya bəyan etdi:

Azərbaycan xalqının və dövlətinin ən mühüm məqsədləri Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, Konstitusiyaya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olmasına nail olmaq, xalqın iradəsinin ifadəsi kimi, qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, ədalətli, iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməkdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya maddələrinin 1/3 hissəsi (158 maddənin 48-i) insan hüquqlarına və onların azadlıqlarına həsr edilmişdir. Hakimiyyət bölgüsü konsepsiyasına uyğun olaraq konstitusiyaya təsbit edir ki, İcra hakimiyyəti, Qanunvericilik hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə, Məhkəmə hakimiyyəti isə müstəqil məhkəmələr həyata keçirirlər. [5, s.3]

1995-ci il noyabrın 12-də Müstəqil Azərbaycan Respublikası Parlament seçkiləri keçirdi. Parlamentdə digər komissiyalar ilə yanaşı, insan hüquqlarına dair komissiya təşkil olundu. 1998-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev “İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərman verdi. 1998-ci il iyulun 18-də “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair dövlət proqramı” təsdiq edildi. Bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq üçün, AMEA-da İnsan hüquqları institutu yaradıldı. Hüquqi dövlətçiliyin təmin olunmasında mühüm vasitələrdən biri də, hüquq-mühafizə orqanlarının inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi idi. 1998-ci ildə konstitusiyaya məhkəməsi təşkil olundu, “Vəkillik fəaliyyəti haqqında, Məhkəmələr və hakimlər haqqında” qanunlar qəbul edildi. 2002-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycanda üçpilləli məhkəmə sistemi formalaşdı. Respublikanın Daxili İşlər və Milli Təhlükəsizlik Nazirlikləri, onların yerli təşkilatları silahlı hissələri təsadüfi, cinayətkar, xain və satqın ünsürlərdən, əsasən, təmizləndi. Dövlətin ən mühüm və daimi fəaliyyətlərindən biri ictimai asayişin qorunmasıdır. Müstəqilliyin ilk illəri Azərbaycan Hüquq mühafizə orqanları, eyni zamanda Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyi SSR dövründə olan qaydada fəaliyyət göstərirdi. 1991–1994 cü illərdə Azərbaycana qarşı erməni qəsbkarlarının elan edilməmiş müharibəsi nəticəsində və Azərbaycanın daxilində olan xaosla əlaqədar asayiş pozulmuşdur.

Bu dövrdə Azərbaycanın bütün hüquq mühafizə orqanları Azərbaycanın Daxili İşlər Nazirliyi hərc mərcəliyin, qanunsuzluğun qarşısını almaq üçün ciddi işlər görmüşdü. Bundan başqa İnterpolun Baş Assambleyasının 2 oktyabr 1992-ci il tarixində Seneqalın Dakar şəhərində keçirilən 61-ci sessiyasında müstəqil Azərbaycan Respublikası İnterpolun tam hüquqlu üzvü qəbulu edildi və İnterpolun Azərbaycan Milli Mərkəzi Bürosu fəaliyyətə başladı.

Azərbaycanda İnterpolun Milli mərkəzi bürosu Respublika Hüquq mühafizə orqanları ilə İnterpolun üzvü olan ölkələrin müvafiq hüquq mühafizə orqanları arasında nizamnamənin 3-cü maddəsində göstəriləndiyi kimi siyasi, hərbi, dini və irqi xarakterli cinayətlərə qarışmamaq şərti ilə ümumi cinayətkarlıq və beynəlxalq axtarış tədbirlərinin həlli istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlığı təmin edən qurumdur. Buna görə də Milli Mərkəzi Büro öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Qanunlarını digər hüquqi normativ aktları, ölkəmizin tərəfdar olduğu beynəlxalq sahələri, İnterpolun nizamnaməsini və digər normativ sənədlərini, İnterpolun Azərbaycan Milli Mərkəzi bürosu haqqında əsasnaməni rəhbər tutur. [6]

Burada bir məsələ diqqəti cəlb edir ki, Azərbaycanın Milli Mərkəzi Bürosunun əsas fəaliyyət konsepsiyası Beynəlxalq axtarışının praktiki olaraq təşkil edilməsindən, istintaq orqanlarının ayrı-ayrı tapşırıqlarını yerinə yetirməkdən, oğurlanmış qiymətli əşyaların (mədəni sərvətlərinin, avtonəqliyyat vasitələrinin) və s. axtarışın, hüquq quruculuğu sahəsində informasiya mübadiləsinin təşkil edilməsindən ibarət olduğu halda Baş Katibliyin ayrı-ayrı ölkənin Milli Mərkəzi Bürosunun analoji xahişi və məlumatları icraata götürməsi və Respublikanın hüququna mühafizə orqanlarının vasitəsi ilə onların xahiş etdikləri şəxs və sənədlərin icrası üçün tədbirlər həyata keçirilməsinə üstünlük verməsinə baxmayaraq, Azərbaycan ərazisindən (Qarabağ bölgəsinin işğal olunmuş ərazilərindən) maddi mədəniyyət nümunələrini, Azərbaycan xalqına məxsus muzey eksponatlarını xarici ölkələrə keçirməklə məşğul olan şəxslər haqqında ciddi tədbirlər görülmürdü. Halbuki, aidiyyəti olmayan ölkələrin Milli Mərkəzi Bürolarına və zəruri hallarda Baş Katibliyə xarici ölkə

vətəndaşları tərəfindən ölkəmizdə törədilən cinayətlər barədə, cinayət törətdikdə şübhəli bilinən cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən və barəsində həbs qəti imkan tədbirləri seçilən xarici vətəndaşlar barədə məlumat göndərilir. Beynəlxalq polis əməkdaşlığı prosesində şəxslər, faktlar və sənədlər barədə verilmiş məlumatlar əsasında məlumat bazası yaradır. Cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın problemləri üzrə, xülasələr, məruzələr hazırlanır, lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi erməni əsilli cinayətkarlara qarşı tədbirlərin görülməsində laqeyd münasibətlər böyük təəcüb doğurur. Çox maraqlıdır ki, beynəlxalq axtarışda olan canilər haqqında həbs qəti imkan tədbirləri seçildiyi halda hələ heç biri məhkəmə qarşısında oturdulmamışdır. Azərbaycanlılara qarşı siyasi-hərbi təxribatların, terrorun, iqtisadi dağıntıların təşkilatçısı olan Ermənistan Respublikasının keçmiş prezidentləri Ter-Petrosyanın, R.Köçəryanın, S.Sarkisyanın indiki lideri (Baş naziri) Nikol Paşinyanın və eləcə də 1994-cü il hadisələrinə görə İnterpol tərəfindən haqqında axtarış elan edilmiş Zori Balayanın məsuliyyətə cəlb edilməməsi bu sahədə də ikili standartla yanaşmaların mövcud olduğunu göstərir. Belə cəzasızlıqların mənfi nəticəsidir ki, baş verən cinayətlərin sayı getdikcə artır, beynəlxalq xarakter alır, hətta kütləvi qırğınlara gətirib çıxarır. (Müxtəlif terror hadisələrinin təşkilatçısı olan bədnam erməni yazıçısı Zori Balayan ölüb).

Azərbaycanda İnterpolun Milli Mərkəzi Bürosunun yaradılmasından, yəni 2 oktyabr 1992-ci ildən indiyə qədər ötən müddət ərzində Beynəlxalq hüquq normalarının öyrənilməsi, yayılması, qanunçuluğun təkmilləşdirilməsi və əməkdaşlığın genişləndirilməsi sahəsində xeyli iş görülmüşdür. İnterpolun üzvü olan ölkələrdə birgə əməliyyat tədbirləri keçirilməsi üçün çevik işbirliyi yaradılmış, əlaqələrin dinamikliyi artmışdır.

Respublikamızda İnterpolun Milli Mərkəzi Bürosu öz xidməti fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının Qanunları və Beynəlxalq Hüquq normalarına uyğun qürur, qanunçuluğun təmin olunması üçün beynəlxalq polis əməkdaşlığını daha da genişləndirir. Cinayətkarların beynəlxalq axtarış, kriminal xarakterli məlumatların dəqiqləşdirilməsi, eyni təmayüllü təşkilatlar arasında ədalətli yayılması üçün bütün imkanlar səfərbər edilir. Azərbaycanda dövlət quruculuğunun yeni mərhələyə qədəm qoyması, ölkəmizin beynəlxalq miqyasda nüfuzunun artması potensial imkanlara güclü təkan verir. Azərbaycanın dünya dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığının genişlənməsinə sübhəsis ki, dövlət və kommertiya strukturarında yeni münasibətlər formalaşdırır. Bəzi hallarda isə yeni yaranan beynəlxalq qurumlar arasında iqtisadi cinayətkarlıq faktları aşkara çıxarılır. Belə cinayətkarlığın istintaqı ilə bağlı sorğu materialları da İnterpolun üzvü olan dövlətlərin Milli Mərkəzi Büroları bir-birinə çatdırır.

Birmənalı şəkildə demək olar ki, İnterpolun Azərbaycan Respublikası MMB-si Beynəlxalq polis əməkdaşlığının düzgün qurulması nəticəsində cinayətlərin açılması, ayrı-ayrı sənədlərin dövlətlərarası axtarışlarının təmin olunması üçün konkret tədbirlər görür. Son illərdə beynəlxalq polis təşkilatları narkotik maddələrin dövriyyəsinə məhdudlaşdırmaq üçün ardıcıl tədbirlər görmüş, birgə əməliyyatlar keçirmişlər. Burada belə yaxın tarixə nəzər saldıqda bir məsələni xatırlatmaq lazımdır ki, beynəlxalq cinayətkarlığın əsas obyektlərindən biri dövlətlərin iqtisadi və sosial inkişafına zərər yetirən cinayətlər hesab edilir. Məlumdur ki, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, müharibə ərafəsində, müharibənin gedişi zamanı və müharibədən sonrakı atəşkəs dövründə Azərbaycan Respublikasına qarşı çox böyük iqtisadi terrorizm və vandalizm baş vermişdir. İşğalçılar Azərbaycan Respublikasının Yuxarı Qarabağ bölgəsini və ətrafındakı 7 rayonu işğal etməklə, minlərlə insanı qətlə yetirməklə bərabər mədəni irsimizə dağıdıcı zərbə vuraraq 927 kitabxanayı, 100 arxeoloji abidəni, 454 tarixi abidə və muzeyi, 60 qədər məscid dağıdılmış və donuz danına çevirmişlər, 40 min muzey eksponatını qəddarcasına məhv etmişlər. İşğal olunmuş ərazilərdə nadir flora və faunaya malik meşə sərvətləri amansızcasına qarət edilərək Ermənistanı daşınmışdır. İlk hesablamalara görə işğal nəticəsində Azərbaycan öz iqtisadi potensialının 16 faizini itirmiş və ölkəyə 60 milyard ABŞ dollarında ziyan dəymişdir. Ermənilər işğal olunan ərazilərdə yanğınlar törətmiş, narkotik maddələr yetişdirmiş, yeraltı və yerüstü sərvətlərimizi mənimişdir.

Ermənistan Respublikasının işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında 900-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, 2389 sənaye, tikinti və kənd təsərrüfatı obyektini (173 sənaye, 122 tikinti) 3225 ticarət

obyekti, 131 min ev, 1025 məktəb, 798 səhiyyə ocağı təcavüzün qurbanı oldu, 280 min hektar meşə, 1 milyon hektar məhsuldar torpaq, 1200 km irriqasiya sistemi işğalçıların əlinə keçdi. İşğal zamanı 100 milyonlarla dollar dəyərində şəxsi və dövlət əmlakı, maddi sərvətlər işğal olunmuş ərazilərdən Ermənistanı daşındı.

Ermənistan dövləti tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsində həyata keçirilən qaçaqmalçılıq, təbii sərvətlərin talanması, narkotik maddələrin becərilməsi və tranziti adi hal almışdı. Onu da qeyd edək ki, İnterpol mənim elmi araşdırmam olduğuna məlum etmişəm ki, nə qərb müəlliflərinin əsərlərində nə də rus müəlliflərinin əsərlərində bir dənə də olsun erməni terror təşkilatlarının adı çəkilmir, İnterpol kimi mötəbər bir təşkilatın bu sahədə ikli standartlarla yanaşmasının bariz nümunəsidir.

İnterpolun Azərbaycan Respublikası MMB-si Beynəlxalq polis əməkdaşlığının düzgün qurulması nəticəsində cinayətlərin açılması, ayrı-ayrı sənədlərin dövlətlərarası axtarışlarının təmin olunması üçün konkret tədbirlər görür. Son illərdə beynəlxalq polis təşkilatları narkotik maddələrin dövriyyəsinə məhdudlaşdırmaq üçün ardıcıl tədbirlər görmüş, birgə əməliyyatlar keçirmişlər.

Beləliklə, həyatın bütün sahələrində, bütün siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri kobudcasına pozan, regionda mövcud olan yeni kommunikasiya layihələrindən özünü kənarda qoyan Ermənistan Respublikası ilə münasibətlər yaradılmasına ciddi mane olur. Bu azmış kimi işğal altında saxladığı Azərbaycan Respublikasının yaşayış hüququndan məhrum etdiyi minlərlə dinc əhalisinin torparlarında narkotik maddələr əkilir-becərilir. Bütün bunlar İnterpol kimi mötəbər beynəlxalq təşkilatın üzvü olan Azərbaycan Respublikası MMB-nin bu məsələlərə daha həssas yanaşmasını əsaslandırır və bu sahədə fəaliyyətinin gücləndirilməsini zəruri edirdi. [7, s.150]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tarixi faktlar arxada qaldı

Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən mühüm siyasi xətt Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin daha da qüdrətlənməsinə xidmət edir. Son 17 ildə Azərbaycanda həyata keçirilən milli demokratik keçidin mahiyyətində, məhz iqtisadi firavanlıq müəyyənleşdirir. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, böyük türk oğlu Heydər Əliyevin apardığı uzaqgörən daxili və xarici siyasəti nəticəsində çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan daha da inkişaf etdirildi. Heydər Əliyevin yaratdığı dövlətimizin atributu sayılan Azərbaycanın silahlı qüvvələri, Azərbaycanın nizami ordusu başda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, silahlı qüvvə Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Vətən müharibəsi 27 sentyabr – 10 noyabr 2020-ci il tariximizin yaddaşından, hərbi tariximizdən silinməyəcək 27 sentyabr otuz ildən çox davam edən həlli çətin bir problemə çevrilən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. 44 günlük vətən müharibəsi Azərbaycanın qüdrətini bütün dünyaya göstərdi. Vətənin keşiyini çəkmək, hər an döyüşə hazır olmaq, qəhrəmanlıq göstərmək Azərbaycan əsgərinin xarakteridir. Yaşasın Azərbaycan əsgəri!...

Faşist təfəkkürlü, işğalçı erməni ordusu bu müharibədə cəmi 44 gün tab gətirə bildi. Azərbaycan ordusunun qarşısında nə texnikası dözdü, nə canlı qüvvəsi və sonda təslim olmağa hazır olduğunu bildirdi.

44 günlük müharibə bitdi, şəhidlərimizin qanı bahasına başa gələn bu müharibə həsrətində olduğumuz qarabağımızı bizə qaytardı. Biz doğma qarabağımıza qovuşduq. Qarabağ bizimdir! Biz murdar erməni işğalçıların xarabazara çevirdiyi bir yurdi cənnətə çevirəcəyik.

Qeyd edildiyi kimi, 44 günlük Vətən Müharibəsində doğma Qarabağımız düşməndən azad olunmuş, ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa edilmişdir. Hal-hazırda erməni vandallarının dağıtdığı şəhər, qəsəbə və kəndlərimizin bərpasına start verilmişdir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin nəzəri ideyaları, onun layiqli davamçısı İlham Heydər oğlu Əliyev tərəfindən həyata keçirməklə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət olan Azərbaycan Respublikasında uğurlu islahatlar aparılır, Azərbaycan çiçəklənən respublikaya çevrilməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan qəzeti. 28 may 2008-ci il, səh. 1-2
2. Xalq qəzeti. 25 may 2010-cu il

3. Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov. AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, 38-ci cild. Bakı: Elm, 2013, səh. 3(1, 3)
4. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2010
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2016, səh. 3
6. Azərbaycan Respublikasında interpolun Milli Mərkəzi Bürosunun əsasnaməsi, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 9 fevral 1993-cü il tarixli 72 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
7. T.D.Məmmədov. Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Cinayət Polisi təşkilatı və onun “İnterpol” sistemində fəaliyyəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2020, 528 s.

UOT 81-116

Linqvokulturoloji kommunikasiyada koqnitiv zaman anlayışı

Vəsilə Fəxrəddin qızı Vəliyeva¹, Lalə Firdovsi qızı Abdullazadə²

¹*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

valiyeva.vasila@gmail.com

²*lalaabdullazada@gmail.com*

^{1,2}*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Dil mədəniyyətin güzgüsüdür, yəni onda təkcə insanı əhatə edən real dünya deyil, həm də xalqın ictimai şüuru, mentaliteti, həyat tərzini, adət-ənənələri, dəyər sistemləri, dünyagörüşü və s. əks olunur. Hər bir mədəniyyətdə mühüm mahiyyət kəsb edən zaman eyni zamanda “mədəniyyət konseptidir”. Məhz bu səbəbdən də zamanın koqnitiv əsası hər hansı bir solumun mədəniyyətində etik inanclarla bağlı propozisiyalar olan dəyər kimi başa düşülür. Hər bir mədəniyyətdə mədəniyyətdaxili və mədəniyyətlərarası kontekstdə əhəmiyyət kəsb edən məxsusi, həqiqi və ya alınma zaman anlayışları sistemi mövcuddur [16, s.2].

Zaman kateqoriyası gerçəkliyin ən mürəkkəb təzahürlərindən biridir ... “o, daha çox ümumilik və abstraklıq anlayışı, elmin, fəlsəfənin və mədəniyyətin əsas anlayışları”ndandır [14, s.171]. Zaman haqqında əsas təsəvvürlər statik xarakterli deyil, onu səciyyəvləndirən əsas əlamətlər mədəni-tarixi şəraitdən asılı olaraq dəyişir və cəmiyyətin sosial-mədəni təcrübəsini əks etdirirlər. Zaman kateqoriyasının özünəməxsus verbal təzahür forması vardır və onun subyektiv representasiyası yalnız dil sayəsində “nizamlı, lakin mürəkkəb, müxtəlifşəviyyəli zaman sisteminə” çevrilir [13, s.123].

Bəşər tarixi zamanla sıx bağlıdır və o, zamandan xaricdə ola bilməz. N.A.Berdıyayevə görə, “tarix yalnız zaman daxilində baş verir, ... zamandan kənarında tarix yoxdur, tarix həm də əbədi olanın müvəqqəti olanla daimi mübarizəsidir”. Mədəniyyətin əsas anlayışlarından biri olan zaman anlayışı bizim obyektiv gerçəklik adlandırdığımız haqqında təsəvvürlərin dil vasitələri ilə obyektivləşdirilməsi üsuludur. Zaman daxili dünyanın təşkilinin aprior formasıdır. Məsələn, İ.Kantın fikrincə, zaman “daxili hiss forması, yəni bizim özümüzü və daxili vəziyyətimizi seyr etməsidir. Zaman bizim müşahidəmizin yalnız subyektiv şərtidir”.

Zamanın konkret təzahür formalarının dərin təhlili aparılmadan real gerçəkliyin ümumi zaman strukturu dərk edilə bilməz. Zaman fiziki reallığın təməl prinsiplərindən biridir və həyat prosesi ilə birbaşa bağlıdır. Gerçəkliyin zaman qədər insanın ehtiyac və tələbləri ilə həm tarixən, həm də səbəbiyyətlə şərtlənən əlaqəsi olan ikinci bir mövcudluq formasını tapmaq mümkün deyildir. İ.Tahirov zaman probleminin mürəkkəb, çoxaspektli, ziddiyyətli olsa da, onun tədqiqində diqqəti üç cəhətin cəlb etdiyini yazır: “Bu üç cəhət özünü zamanın bütün subyektiv-obyektiv formalarının rəngarəngliyini əks etdirən ümumi modelində, insanın şüurunda zaman haqqındakı əsas anlayış və təsəvvürləri əks etdirən konseptual modeldə və zamanın dil modelində özünü göstərir. Ümumi model obyektiv real zamanı əks etdirir. Konseptual model obyektiv zamanın insan

şüurunda inikasını, dil modeli isə obyektiv zamanın insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dildə ifadə vasitələrinin toplusunu əks etdirir” [1, s.16].

Fiziki, fəlsəfi və başqa zamanlardan, formalarından fərqli olaraq, linqvistik zaman müxtəlif səviyyəli dil vasitələrilə ifadə olunmağa qabildir. Dildə zaman münasibətlərini reallaşmasını müəyyən edən kateqoriya temporallıq kateqoriyası adlandırılır. Zaman kateqoriyası dilçilikdə eyni zamanda müxtəlif linqvistik istiqamətlərin, məsələn, qrammatik (ənənəvi), sinsemantik, koqnitiv, kommunikativ və semantik-funksional istiqamətlərin tədqiqat obyektidir.

Zamanın linqvistik aspektinin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, dil “dünyada varlığın müxtəlif aspektlərinə uyğunlaşmanın yüksək səmərəli alətidir və onun bir çox xüsusiyyətləri birbaşa və ya dolayısı ilə mövcud realiləri əks etdirir” [2, s.140]. Zaman insanın hissi qavrayışı və intellekti tərəfindən əks olunur və dildə leksik və qrammatik dil vahidlərinin semantikasında öz ifadəsini tapır.

Linqvistikanın müasir inkişaf mərhələsində dil şüurunun strukturu məsələsinin öyrənilməsi sistem-struktur müstəvisindən konseptual-kateqorial müstəviyə keçməsilə səciyyələnir. Bununla da dilçilərin diqqəti, hər şeydən əvvəl, ünsiyyət aktının koqnitiv-praqmatik şərhinə yönəlmiş oldu. Psixi, sosial, entomədəni və s. səciyyələri nəzərə alan ünsiyyət aktının öyrənilməsi dili sırf abstraksiya kimi deyil, bu və ya digər linqvososiomədəni cəmiyyətin dil sisteminin konkret təzahürü kimi nəzərdən keçirməyə zəmin yaradır. Koqnitiv praqmatika məcarasında dil şüurunun və insan tərəfindən dünyanın dərkinin xüsusi növü kimi danışq fəaliyyəti adresantın (danışanın) maraqları prizmasından, yəni, başqa sözlə desək, ayrı-ayrı fərdlərin kommunikativ gedişləri konkret situasiyada onun dil davranışını müəyyən edir ki, bu da öz növbəsində dünyanın milli koqnitiv modelini yaratmağa imkan verir. Zamanın varlığın fundamental kateqoriyası olmasına baxmayaraq, təbiət və humanitar elmlərdə zaman kateqoriyasının öyrənilməsinə münasibətlər fərqlidir. Humanitar elmlərə dair biliklərdə zaman materiyanın varlıq forması kimi ərtaf dünya hadisələri ilə müəyyənləşdirilir və insanın mövqeyindən asılıdır. Dildə zaman kateqoriyası ümum-elmi zaman kateqoriyasının birbaşa inikası deyil. Dil materialının təhlili dildə əks olunan gerçəkliyin kateqoriyalaşmasının özəlliklərini görməyə, habelə dünyanın dil mənzərəsinin milli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. O.Q.Melnikin qeyd etdiyi kimi, “bu münasibətlər dil strukturunun leksik və qrammatik səviyyələrini əhatə edir” [11, s.22].

Dünyanın dərk olunmasının gedişində əldə olunmuş biliklər, habelə zamanın xüsusiyyətlərinin dərk olunmasının nəticələri dil sistemində optimal şəkildə kodlaşmışdır. Buna görə də temporal dil strukturlarının mental formaları obyektivləşdirməyə və insanın şüuru və psixikası tərəfindən dünyanın konseptləşdirilməsinə imkan verir [9, s.52]. Dildə həm xalqın mədəni-idraki təcrübəsi, həm də danışqda fəaliyyət göstərən dilin özünün xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilən bəzi koqnitiv modellər reallaşır. “Dil, danışqkimi, zamandaxilində mövcud olan real gerçəkliyə təsviridir. Buna görə də dil gerçəkliyin temporal aspektlərini işarə etmək üçün qrammatik və leksik vasitələrin zəngin arsenalına malikdir” [4, s.9]. Dil də zaman ideyasının şərhində zaman daxilində mövcud olan hadisələr dünyasını ifadə edənlər xüsusi rol oynayırlar [5, s.72].

Zamanın kateqoriyasının linqvistik səciyyəsinin şərhində M.A.Kronqa uzun bir fikri burada tam keçərlidir: “zaman göstəricilərinin təsvirində təkə ayrı-ayrı sözlərin mənalılarının mürəkkəbliyi ilə şərtlənmiş semantik çalarları (nüansları) deyil, həm də zaman kateqoriyasının özünün mürəkkəbliyini mütləq nəzərə almaq lazımdır” [7, s.52]. Zaman hiss olunur və yaşanır və məhz buna görə onda etnosun dil formaları və strukturlarının hissi-emosional özünəməxsusluqlarında ifadə olunan dünyaduyumu cəmləmişdir. “Zaman duyumu təbiət silsilələrinin dərkinə əsaslanmışdırsa, psixi strukturlar özlərini “varlıq nöqtəsi ilə” keçmiş, gələcək və onları vahid axında birləşdirənin dilə üzvlənmiş xətti zamanla bağlamışlar” [6, s.688]. İngilis dilində “zaman” konseptinin linqvokulturoloji təhlilində terminoloji çətinliklə rastlaşırıq. Belə ki, ingilis dilində təbii bölgədə “time”, qrammatik (sintaktik) zaman fərqlərində isə “tense” terminlərindən istifadə olunur.

Koqnitiv dilçiliyin müddəalarına görə, dil ətraf dünya hadisə və təzahürlərinin konseptləşməsinin əsas vasitəsidir. Bu koqnitiv prosesin nəticəsi mental vahidlər konseptlərdir ki,

dil vasitələrində, öz növbəsində, onların məzmununa varid olmağa imkan yaradır. Zaman anlayışının leksik səviyyədə konseptləşməsi prosesi təbii və bizim daxili dünyamızın obyektlərin zaman xarakteristikası haqqında abilik və təsəvvürlərin formalaşması ilə sıx bağlıdır. Başqa sözlə desək, leksik qat dünyanın ontologiyasını və onun nəticələrinin insan tərəfindən dərkini özündə əks etdirir.

Leksik göstəricilər sahəsində zaman münasibətlərinin ifadə üsullarının leksik aspektdən araşdırılması son illərdə ciddi maraq doğurur. Məlumdur ki, leksemlər dil işarələri kimi gerçəkliyin mənimsənilməsi, onun verballaşmasının müxtəlif formaları ilə bağlı dil şüurunu əks etdirir. Dil şüuru işarələmənin nəticələrini və dilin kateqoriyalaşdırma funksiyası planında leksemlərin fəaliyyətini sistemləşdirməyə imkan verir ki, bu da bütövlükdə nominasiya prosesini təqdim etmək üçün insanın nitq-təfəkkür fəaliyyətini modelləşdirməyə və leksik vahidlərin təsnifinə zəmin yaradır. Dil kateqoriyalarının insanın mentallığı ilə bağlılığının, onun şüur və təfəkküründə təkamül proseslərinin inikasının bariz nümunəsi kimi ontoloji əhəmiyyəti və obyektivliyi müəyyən semiotik sistem olan dilin varlığı və təbiəti ilə təyin olunan leksik və qrammatik kateqoriyalar çıxış edir. L.Talminin fikrincə, “koqnitiv sistem olan dil əla və funksiyalar yerinəyətirən iki yarım sistemə malikdir: konseptual məzmunun təmin olunması və konseptual strukturun təyin olunması” [15, s.114].

Dilin qnoseoloji funksiyasının reallaşdığı leksik kateqoriyalaşma təbii və insanın daxili dünyasının obyektlərinin kateqoriyalaşmasının dil analoqu kimi çıxış edir. İstənilən dil vahidi subyektin fəaliyyətilə bağlı prosesi şərtləndirir. Bu baxımdan predmet və ətraf dünya hadisələrini əks etdirən leksik mənalara məzmunu obyektlər və gerçəkliyin təzahürləri haqqında təsəvvürlərlə bağlı analoji formaya malik reprezentantlardır. Leksik vahidlər koqnisiya, nominasiya (işarələmə) və kommunikasiyanın vəhdətini təmsil edir. Leksik vasitələrsiz ünsiyyətin ehtiyaclarına adekvat şəkildə zamanın ifadə funksiyalarının tam reallaşması mümkün deyil. Zamanın leksik kateqoriyalaşması, hər şeydən əvvəl, isim və zərflərin tematik qruplarında öz əksini tapır. Leksik göstərici söyləmin formalaşmasında müəyyən zaman formasını tələb edən zaman planını təyin edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı: Nurlan, 2007, 321 s.
2. Анисимов А.М. Темпоральный универсум и его познание. М.: 2000, 208 с.
3. Арутюнова Н.Д. От редактора // Язык и время. Логический анализ языка. Индрик, 1997, 351 с.
4. Болдырев Н.Н. Категориальное значение глагола. С.:Петербург, 1994, 171 с.
5. Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей и история природы. М.: Экопрос, 1993, 544с.
6. Кронгауз М.А. Структура времени и значение слов // Логический анализ языка. Противоречивость и аномальность текста. Вып. 3, М.: 1990, 52 с.
7. Кубрякова Е.С. Динамическое представление синхронной системы языка// Гипотеза в современной лингвистике. М.: Наука, 1980, 261 с.
8. Кубрякова Е.С. Язык и знания: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. М.: 2004, 560
9. Мелешкова Н.И. Future-in-the Past в английском языке. автореф. дис. ...канд. филол. наук. Донецк: 1960, 24 с.
10. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж: Изд-во ВГУ, 2002, 260 с.
11. Руберт И.Б. Время высказывания и текста в синхронии и диахронии // Категоризация мира: Н.Кубряковой и проф. О.В.Александровой. М.: Диалог-МГУ, 1997, 125 с.
12. Смирницкий А.И. Объективность существования языка. М., 1954, 23 с.
13. Галми Л. Отношение грамматики к познанию // Вестник Московского университета. Сер. 9, Филология, № 1, 1999, 115 с.

14. Carlstein T. Introduction // Timing пространство и время. Материалы научной конференции под ред. проф. Е Space and Spacing Time. V.1. Making Sense of Time / Eds. Carlstein, Parkes, Thrift. Edward Arnold: London, 1978, p.7

UOT 91(479.24); 327(4/9)

Zengezur koridorunun bölgə devletləri için avantajı ve dezavantajı

Yeşim Demir

tarih doktoru

Anka Enstitüsü, Türkiye

yesimdemir@mynet.com

Giriş

Ulaşım koridorları, jeopolitik ve jeoekonomik olarak bölgə devletlerine kazanç sağlayacak öneme sahiptir. Devletlerarasındaki ticari bağlantıyı sağladığı gibi zaman ve maliyeti de azaltarak devletlere kazanç sağlamaktadır. Dolayısıyla tarihin her döneminde devletler ulaşım yolları üzerinde hâkimiyet kurma çabası içinde olmuştur. Günümüze gelindiğinde de dünyanın birçok bölgesinde olduğu gibi Güney Kafkasya’da da sorun yaşanmaktadır. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki çatışma ve Ermenistan tarafından Azerbaycan toprağının tanınmaması ile birlikte ulaşım yollarının açılmasına yönelik engeller söz konusudur.

Ermenistan’ın güneydoğusu ile Azerbaycan’ın güneybatısını birbirine bağlayacak Zengezur Koridorunun avantaj ve dezavantajları ortaya konularak bölgə devletleri tarafından sıklıkla gündeme getirilmektedir. Ayrıca Zengezur bölgesi, enerji kaynaklarına ulaşım noktasında bölgə dışı devletler için de oldukça önem taşımaktadır. Tarihin her döneminde bölgesel mücadelenin yaşandığı Zengezur Koridorunun bulunduğu bölgə, ekilebilir geniş araziye sahip olsa da bu bölgeyi değerli kılan ulaşım koridorunun olmasıdır. Türk toprağı olan diğer şehirler gibi Zengezur’un da İran ile Rusya arasında 19. yy’da yapılan Gülistan ve Türkmençay Anlaşmasıyla etnik yapısı değiştirilmiş, günümüze gelinceye kadar da Ermenilerin saldırılarına ve katliamlarına maruz bırakılmıştır.

Zengezur Koridorunun işlerlik kazanması sadece Azerbaycan, Türkiye, İran, Ermenistan, Rusya’nın menfaatine değil Asya’yı Avrupa’ya, Akdeniz’e ve Orta Doğu’ya bağlayarak ekonomik canlılık sağlayacaktır. Stratejik konumdaki bu koridorun kontrolü, öneminden dolayı tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Çünkü koridoru kontrol edecek güç bir bakıma bölgeye de gücünü yansıtacaktır.

Bölgə Devletlerinin Koridora Bakış Açısı

27 Eylül – 10 Kasım 2020 tarihleri arasında gerçekleşen ve 44 gün süren Karabağ Savaşı sonucunda bölgə genelinde jeopolitik değişimler ile dengelerin yeniden oluştuğu görülmektedir. Azerbaycan’ın zaferi, güvenlik endişesini önemli ölçüde sona erdirirken bölgə devletleri ile siyasi ve ekonomik ilişkilerin artmasına da olanak sağlamıştır. Bu zaferin ardından imzalanan üçlü bildirim (Azerbaycan–Rusya–Ermenistan) 9. maddesinde ulaşım koridorlarının canlandırılması konusuna yer verilmesi ile Zengezur Koridorunun açılması yeniden gündeme gelmiştir. Bölgə devletlerinin birbirleri ile doğrudan ilişki kurmasının önündeki engelleri kaldıracak koridor ile Doğu-Batı, Kuzey-Güney bağlantısı kolaylaşacaktır [1]. Ancak Zengezur Koridoru bir taraftan bölgə devletleri için avantaj sağlarken diğer taraftan da bölgə devletlerinin birbirlerine yönelik endişelerini de gün yüzüne çıkartmaktadır. Kendi topraklarının bütünlüğünü sağlamaya çalışan Azerbaycan, koridorun açılması için Türkiye ile birlikte diplomatik çaba göstermektedir. Kendi toprağı olan Nahçıvan ve Türkiye ile bağlantısını uzun yıllardır Gürcistan ve İran üzerinden sağlayan Azerbaycan, bu koridor aracılığıyla doğrudan bağlantı sağlayabilecektir.

Zengezur Koridorunun açılmasına destek veren Türkiye, tarihsel, dilsel, dinsel ve kültürel bağı olan devletlerle, bu koridor sayesinde iletişimini artıracaktır. Zengezur Koridorunun işlek hale

gelmesi bölgə ölkələri açısından Türkiyə'nin, Kafkaslar və Orta Asya'daki etkisinin artacağı endişelerini de beraberində getirir de [2] bəzi çevrələrin Türkiyə'nin yayılmacılıq siyasəti izlədiyi algısının tersinə siyasi və iktisadi münasibətlərin inkişafına imkan sağlayacağı açıqdır.

Zengezur Koridorunun işlək qazanması Ermənistan tərəfindən, Ermənistan'ın toprak bütünlüyünü təhdit edici faktor olaraq düşünülür. Oysa ki bu koridor Ermənistan'ın maruz qaldığı izolyasyondan qurtulmasını da sağlayabilecek önəm sahibdir. Aslında Ermənistan'ın qarşı çıxma səbəblərinə baxıldığında, Azərbaycan tərəfindən I. Karabağ Savaşı nəticəsi qayıbılan toprakların önəmli bir qisminin II. Karabağ Savaşı ilə yenidən qazanılmış olması və Zengezur Koridorunun da bu zəfərin təclilənməsi olduğu qorunur.

İran'da isə bu koridorun açılmasının ulusal çıxarları etkileyeceyi algısı oluşmuşdur. Türkiyə'nin, Nahçıvan üzərindən Azərbaycan'a karayolu ilə doğrudan bağlanacağı İran ilə Ermənistan arasındakı münasibətlərin kəsilebileceyi, Ermənistan'ın toprak bütünlüyünə zərər vereceyi və İran'ın bölgədəki inkişafın dıxında qırılacağı endişəsinə yol açmışdır. Aynı zamanda Güney Kafkasya'da bölgə dıxı qüçlərin yəni NATO və İsrail etkisinin artabileceyi və yayılması durumunda Rusya'nın və Çin'in “Tek Yol Tek Kuşak” projesinin de təhdit altında olabileceyi öngörülmüşdür. Ancak koridor, “Tek Yol Tek Kuşak” projesinin önəmli ayaklarından birini oluşturmaqdadır. Çünkü Çin bu koridor ilə Rusya və İran'a bağımlı olmaktan da qurtulacaktır.

NATO'nun, Çin'e kadar genişləməsi durumunda da İran, NATO tərəfindən kuşatılacağını düşünür. Bunlara qarşın, Ermənistan qibi İran da bu koridor ilə yaptırımlar nəticəsi yaşadığı iktisadi problemləri aşabilecektir.

Güney Kafkasya'da etkin olmaya çalışan və bu doğrultuda hər türlü alternativ yolu dəğərliyəndirən Rusya'nın da Zengezur Koridoruna endişəli yaklaşdığı qorunur. Şöylə ki, koridorun da içində bulunduğı bölgənin önəmli diqqətə alındığında Azərbaycan toprağı olan Zengezur'u, kuruluşunun ardından Ermənistan'a verən [3] Rusya açısından koridor, Azərbaycan və Ermənistan'dan daha çox önəm taşımaktadır. Bu koridor aracılığıyla Türkiyə'nin Azərbaycan üzərindəki etkisinin artacağı, Hazar Dənizi, Orta Asya və Uzakdoğu'ya ulaşımını kolaylaşdıracağı və burada etkin olabileceyi düşüncəsi hâkimdir. Rusya, Güney Kafkasya'daki etkisini artırma çabaları və çıxarları doğrultusunda Karabağ Savaşı ilə bölgədə ortaya çıkan istikrarsızlığın aynı şekilde yaşanmasına engel olmaq amacıyla koridorun kısa vadede açılmasına çox dəstək vermezken, diğər bölgə devletləri tərəfindən koridorun açılmasının geciktirilməsinin Rusya'nın bölgədəki etkinliğini yavaşlatacağı qorüşü hâkimdir [4].

Sonuç

Hər devletin milli çıxarları vardır və bu da doğaldır. Ancak çıxarların başqa bir devleti zərərə uğratacak şekilde olmaması için anlaşma çerçevesinde çözüme ulaştırılması gerekmektedir. 2020 Karabağ Savaşı sonrası büyük ölçüde Azərbaycan'ın topraklarına kavuşması ilə bağlantılı olarak bölgə devletləri arasındakı işbirliğinin inkişafını sağlayacak Zengezur Koridoru, bölgə ölkələri için başta iktisadi olmaq üzere siyasi və askeri açıdan önəmli sonuçlar doğuracaktır.

Zengezur Koridorunun açılmasına yönelik engeller həm Azərbaycan'ın jeopolitik zəfəri olarak həm de toprak bütünlüyünün tanınması anlamına gəlməsindən kaynaklanmaktadır. Oysa ki birbiriylə çatışma halində olan devletlər bu koridor sayesinde, yolların güvenliğini sağlama bakımından barışı və istikrarı sağlayabilecek işbirliyinə yönelebirlər.

Zengezur Koridorunun açılabilmesi için bölgədə etkin olan devletlərin de çabasıyla barışın sağlanması, Türkiyə ilə Azərbaycan'ın yoğun diplomatik girişimleri və Rusya'nın Ermənistan'ı bu yönde teşvik etməsi gereklidir. Her ne kadar bildirinim imzalanmasıyla koridorun açılması konusunda tarafların rızaları olsa da təhdit və endişələrin ortadan kalkması için zamana və koridorun açılabilmesi için alt yapının kuruluşuna ihtiyaç olduğu qorunur.

Referanslar

1. Bağirov, O. 2021, “The Nakhchivan Corridor Will Boost Connectivity in the Caucasus”, <https://www.euractiv.com/section/azerbaijan/opinion/the-nakhchivan-corridor-will-boost-connectivity-in-caucasus/>

2. Karimi, M. 2021, کریزور: یسخن با ایران، <http://www.mostaghelnewspaper.ir/paper/post/39831/>
3. Asker, A. 2020, “Ancak Ermenistan Bölgeden Çekildiğinde Masaya Oturulur”, <https://www.millidevletgazetesi.net/Soylesi/ancak-ermenistan-bolgeden-cekildiginde-masaya-oturulur-3427>
4. Həjiyev, N. 2021, “Проект Зангезурского коридора для России важнее, чем для Азербайджана и Армении”, <https://zerkalo.az/proekt-zangezurskogo-koridora-dlya-rossii-vazhnee-chem-dlya-azerbajdzhana-i-armenii/>

UOT 94(479.24); 069.4

Qarabağın danışan qədim daşları – Kəlbəcər qayaüstü təsvirləri

Elnur Müslüm oğlu İmanov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə Dövlət Universiteti
elnurimanov@mail.ru

Azərbaycan dünyanın qayaüstü abidələri olan ölkələri sırasındadır. Onların ilk nümunələri ötən əsrin 30-cu illərində arxeoloq İ.Cəfərzadə tərəfindən Qobustanda aşkar olunmuşdur. Azərbaycanda qayaüstü təsvirlərin aşkar edilməsi baxımından XX əsrin 60–70-ci illəri xüsusilə əlamətdar olmuşdur. Bu dövrdə Abşeronda, Gəmiqayada, Kəlbəcər yaylaqlarında yeni qayaüstü təsvirlər qeydə alınmışdır [6, səh.11].

Qarabağ – Kəlbəcər ərazisi qədim insan məskənlərindən biridir və buradakı petroqliflərin yaranmasında əsas amillərdən biri də şübhəsiz təbii coğrafi şəraitdir. Kəlbəcərin əsrarəngiz təbiəti var. Ərazi, əsasən, dağlıqdır. Murovdağ, Şahdağ, Mıxtökən, Qarabağ silsilələrinin və Qarabağ yaylasının bir hissəsidir. Ən yüksək zirvə Gəmiş dağı 3724 m-dir. Dəlidağın hündürlüyü isə 3616 m-dir. Meşəlik və yaylaq maldarlığı üçün zəngin otlaqlar sayılan çəmənliklər var.

İsmayılzadənin adı ilə bağlıdır. Ötən əsrin 60–70-ci illərində arxeoloq Q.S.İsmayılzadə Tərtər çayının yuxarı axarını, Kəlbəcər yaylaqlarını tədqiq etmiş, Alagöl, Zaxagöl və Qaragöl sahillərində, həmçinin Pəri çınqılı, Ayı çınqılı, Lülpər, Gəlinqaya, Yazyurdu, Taxta, Sarımsaqdağ sahələrində xeyli sayda qayaüstü rəsmlər aşkar etmişdir. Təkcə Qaragölün yaxınlığındakı çınqıllıqda 800-ə yaxın təsvir qeydə alınmışdır [3, səh.58].

Kəlbəcərdəki qayaüstü rəsmlərin sayı barədə müxtəlif fikirlər var. Onların 4000 - dən artıq olduğu güman edilir. 1976-cı ildən başlayaraq Kəlbəcərdə arxeoloji tədqiqatlar aparılmış və qayaüstü rəsmlərin mövzunu, yerinə yetirilmə texnikasını açmağa kömək edən yeni mərasim səhnələri, solyar nişanlarının təsvirləri qeydə alınmışdır [1, səh.11]. Kəlbəcər petroqlifləri Kiçik Asiya, Qafqaz tarixinin tunc dövrü mərhələsinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli abidələrdir. Maraqlıdır ki, Kəlbəcərdəki rəsmlərin müəyyən bir qismi qədim əkinçilik məşğuliyyətini əks etdirir. Daşlar üzərində öküzlərə qoşulmuş ibtidai xışla yerin şumlanması, taxılın biçilməsi və döyülməsi kimi səhnələr, çiyində toxa tutmuş adam təsviri və s. verilmişdir [3, səh.59].

Qeyd edək ki, öküzlərə qoşulmuş ibtidai xışla yerin şumlanması səhnəsi nə Gəmiqayada, nə də Qobustanda müşahidə olunmamışdır. Bəzi daşlar üzərində ən qədim nəqliyyat vasitələrini göstərən rəsmlər tapılmışdır. Bunlar iki təkərli arabalardan ibarətdir. İri buynuzlu mal qaranın nəqliyyat və əkinçilikdə qoşqu vasitəsi kimi təsvir olunmasına Kəlbəcər qayalarında çox rast gəlinir. Öküzlərə qoşulmuş dörd təkərli arabalar, əsasən, planda təsvir olunmuşdur. Tapılmış qayaüstü rəsmlər içərisində ovçuluq təsərrüfatına aid səhnələr çoxluq təşkil edir. Daşların böyük bir qismində ox kamanla, kəməndlə dağ keçilərinin və maralların ovlanması həkk olunmuşdur. Bu rəsmlərin diqqəti cəlb edən başqa hissəsini vəhşi və yırtıcı heyvan təsvirləri təşkil edir. Bunların

içerisində maral, dağ keçisi, canavar, bəbir kimi heyvanların təsvirləri daha çoxdur. Bir sıra daşların üzərində yırtıcı heyvanlar tərəfindən dağ keçilərinin təqib olunması və ovlanması səhnələri həkk olunmuşdur. Bu cür təsvirlərdə vəhşi heyvanların bütün fərdi xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Bölgədə indiki dövrdə də yaşayan lakin sayları xeyli az olan bəbir təsvirləri bu cəhətdən xüsusi ilə seçilir. Onların yığcam, lakin olduqca canlı təsviri adamı heyran edir. Burada bir daşın üzərində sürü halında hərəkət edən bəbirlər təsvir olunmuşdur. Aydın olur ki, bu yerlərin qədim sakinləri onları əhatə edən yırtıcı heyvanların bütün xüsusiyyətlərinə, vərdişlərinə yaxşı bələd olması onların ovçuluq məşğuliyyətindən irəli gəlmişdir.

Aşkar edilən qayaüstü təsvirlərdə dini təsəvvürlərə, mərasim və etiqadlara aid maraqlı səhnələrə təsadüf olunur. Daşlar üzərindəki rəqs səhnələri, rəmzi zoomorf təsvirlər, mücərrəd işarələr, damğalar qeyd etdiklərimizə əyani nümunələrdir.

İlk tədqiqatlarda artıq bu qədim təsvirlərin yaşı müəyyənləşdirilmişdir. Öyrənilmişdir ki, Kəlbəcərdə bu təsvirlərin böyük hissəsi Tunc dövrünün başlanğıcında – e.ə. III minillikdə həkk olunub. Qayaüstü təsvirlərin yaxınlığında aşkar olunmuş e.ə III minilliyə aid edilən açıq yaşayış məskəni və dairəvi tikili qalıqları Kəlbəcər petroqliflərini yaşını təyin etməyə imkan verir [1, səh.82]. Yalnız yaşını deyil təsvirlərin xüsusiyyətlərini, həkkolunma səbəblərini aydınlaşdırılması məqsədi ilə onların yaxınlığında arxeoloji qazıntıların aparılması müsbət nəticələr vermişdir. Əhəmiyyətli cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, 1976-cı ilin tədqiqatları zamanı ilk dəfə olaraq Azərbaycanın belə yüksək dağlıq zonasında e.ə. III minilliyə aid qədim yaşayış yerinin qalıqları da aşkara çıxarılmışdır. Tərtər çayının hündür yuxarı sol sahilində geniş bir sahəni tutan bu yaşayış yerində diametri 20 m-dən artıq olan dairəvi formalı tikinti qalığı da üzə çıxarılmışdır. Onun xarici divarlarının qalınlığı 2 m-ə çatır. Ətrafındakı böyük daş topalarına əsasən ehtimal etmək olar ki, bu tikintinin divarları bütünlüklə çay daşı və qaya parçalarından inşa edilmiş, həmçinin bu daşlar bir birinə gil kütləsi ilə bərkidilmişdir [3, səh.60].

Kəlbəcər petroqliflərinin öyrənilməsinə 1968-ci ildən başlanılmışdır [3, səh.56]. Bu təsvirlər 1977-ci ildə Moskvada keçirilən elmi simpoziumda ittifaq ərazisində ilin ən qiymətli arxeoloji kəşfi kimi qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatçı Q.İsmayilzadə Kəlbəcər petroqlifləri haqqında “Abidələr, xatirələr, düşüncələr” adlı kitabında “Ulu dağların daş salnaməsi” (Bakı, 1981, səh. 47-54) başlığı altında geniş yer vermişdir. Bundan başqa “Azərbaycanın yeni Qobustanı” (“Elm və həyat” jurnalı, 1977, VI sayı); Kəlbəcər qaya təsvirləri (ASE, V cild, səh. 334); Эрмитаж в поднебесье, Наука и жизнь, 1977; Исследование петроглифов на Келбаджарском высокогорье. Археологические открытия. 1985, Москва; Петроглифы Азербайджана как составная часть древнейшего искусства. Тбилиси, 1996 (ingilis və rus dillərində); Исследование наскальных изображений в верховьях р. Тер-тер. АО, 1976 Москва, 1977; Шедевры наскального искусства Азербайджана. Журнал “Мирас” № 1, Ашхабад, 2008; Историко-художественный музей под открытым небом. Журнал Ирс – Наследие, Баку, 2008, № 6; Sərginin beş min yaşı var “Kommunist” qəzeti, 11 sentyabr 1976; Dəlidağın daş salnaməsi “Azərbaycan pioneri” 5 yanvar 1977 və. s əsərlərində geniş elmi izah vermişdir. Bundan başqa digər tədqiqatçılar V.Əliyev, N.Müseiyibli, M.Fərəcova və Ş.Əsgərov öz əsərlərində Kəlbəcər təsvirlərindən bəhs etmişdirlər.

Kəlbəcərdəki heyvan təsvirləri sərt daşlar üzərində həkk edildiyinə görə Kiçik Qafqazın digər həmdövr abidələri ilə (Gəmiqaya, Dəvəboynu, Göyəm dağı) işlənilmə texnikasına görə xeyli oxşardır. Ərazidəki daşlar, qaya parçaları vulkan mənşəli sərt daşlar olduğundan rəsmlər əsasən döymə üsulu ilə həkk edilmişdir. Kəlbəcərdə rəng, boya ilə işlənmiş təsvirlərə rast gəlinməmişdir.

Buradakı petroqliflərin tematikası və süjetləri xeyli maraqlıdır. Belə ki, buradakı tablolar da keç, maral ovu səhnələri daha çox rast gəlinəndir. Maral təsvirləri bəhs olunan abidələrdə ən çox rast gəlinən heyvan təsvirlərindəndir. Maralların bu qədər çox təsvir olunmasını şamançılıqla əlaqəli olduğunu ehtimal etmək olar. Bununla yanaşı maralların diqqət mərkəzində olması bölgənin sonralar yaranmış folklorunda da izlər qoymuşdur. Kəlbəcərdə kilimarası xalq tamaşasında “Maral oyunu” dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Burada maral nəcibliyin, sədaqətin, ülvi hissələrin təəcəssümüdür. Zoomorf təsvirlər arasında heyvana pərəstişlə bağlı rəsmlər var. Buradakı təsvirlərin yalnız heyvan rəsmləri ilə məhdudlaşmadığını, insan, rəmz, damğa, astraloji, ayin rəsmlərinin də

yer aldığı qeyd etmək lazımdır. Həmçinin bu abidələrdə bəzi rəsmlər o qədər aydın və gözəl təsvir olunmuşdur ki, onların qədim rəssamlar tərəfindən çəkildiyinə heyrətlənməmək mümkün deyil.

Beləliklə, Kəlbəcər rayonunun yüksək dağlıq zonasında aşkar edilmiş qədim qayaüstü təsvirlərin, qeydə alınmış petroqliflərin tarixi və bədii əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Rəsmlərin, əsasən, maldar tayfalar tərəfindən yaradıldığı fikrini söyləmək olar. Rəsmlər müasir azərbaycanlıların etnoqrafiyası, mənəvi mədəniyyəti, etnoqrafiyası ilə səsleşir. Bütün bu rəsmlər ulu babalarımızın necə qədim və zəngin tarixə malik olduğunu sübut edir. Ümumiyyətlə, bu təsvirlər Tunc dövrü insanların həyatı, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, dini dünya görüşü haqqında tam fikir formalaşdırmağa imkan verir. Yüksək bədii xüsusiyyətlərə malik rəsmlər həm də bu yerlərin qədim sakinlərinin estetik zövqünün bariz göstəricisidir. Təsvirlər təkcə tarixçilər, arxeoloqlar üçün yox, başqa elm sahələrinin mütəxəssisləri – geoloqlar, zooloqlar, sənətsünaslar üçün də qiymətli, zəngin tədqiqat mənbəyidir.

Ali Baş Komandanın qətiyyətli mövqeyi, Azərbaycan ordusunun rəşadəti, xalqımızın birliyi nəticəsində bu gün Qarabağ – Kəlbəcər üzərindən qara buludlar çəkilib. İnanırıq ki, artıq 27 illik əsarətdən sonra bu abidəmiz yenidən, daha ətraflı tədqiq olunaraq dünya abidələri içərisində öz layiqli yerini alacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Fərəcova M. N. Azərbaycan qayaüstü incəsənəti. Bakı: Aspoliqraf, 2009, 304 s.
2. İsmayılov Q. S. Azərbaycanın yeni Qobustanı. Bakı, “Elm və Həyat” jurnalı. VI say. 1977
3. İsmayılzadə Q. S. Arxeoloqun çöl gündəliyi. Bakı: Xəzər nəş., 2009
4. İmanov E. M. Petroqliflər: Onların coğrafiyası və əhəmiyyəti. AMEA Naxçıvan bölməsinin Axtarışlar jurnalı 2. Naxçıvan: 2015, s. 155-161
5. İmanov E. M. Azərbaycanın qədim petroqliflərində öküz təsvirləri. GDU Elmi Xəbərlər. I sayı. Gəncə, 2014, s. 21-29
6. Müseyibli N. Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çarşoğlu, 2004, 316 s.
7. Формозов А.А. Наскальные изображения и их изучение. М.: Наука, 1987, 108 с.
8. <http://www.science.gov.az/news/open/15296>

UOT 811.111

Classification of terminology and main types of terms

Samira Firuddin gizi Gasimova
doctor of philosophy in philology
Ganja State University
samiragasimova@yandex.ru

In order to choose the most appropriate translation of a term, the translator must rely on a certain classification. There are a number of classifications based on different features of the terms. For example, V.M.Leychik and S.D.Shelov classified terminology according to language form, content, function, and intra-and extra-linguistic features [3]. However, before analyzing the essence of classification, it is necessary to define this concept.

K.Y.Averbukh said that the classification is the distribution of objects on logically related classes based on the essential features that distinguish these objects from the objects belonging to other categories [2].

A.V.Superanskaya was defined the concept of scientific classification as "an orderly method of Association and dissociation, and mental organization ideas presented in the human brain in the form of concepts".

It can be concluded that the purpose of classification is to order class systems based on certain features. However, for successful classification, it is not enough just to create a typology of terms. In contrast to the typology, the essence of which is to divide the terms by one essential feature, the classifications group them according to various specific features. For example, in a general form, modern science divides the terms into social, natural and technical. According to the object of the nomination, the terms are divided into scientific, technical and technological, social, cultural, etc.

Given the topic of this paper, we are most interested in the linguistic classification of terminology, that is, the classification of terms as words or word combinations. First, the classification by semantic structure is distinguished.

For example, you can group terms into unambiguous and polysemantic: the same concept can occur in technical English texts, but be used in its translation in different semantic meanings, depending on what field of technical knowledge it is used in: aviation, mechanical engineering, electrical engineering, etc., that is, a specific term carries completely different semantic loads, depending on its special purpose (the term *discharge* can be translated as an *impuls* – *импульс* in medicine, as *çıxarılmış yük* – *снятие нагрузки* in the field of computer technology, as *yük* – *разряд* in electrical engineering, etc).

Then we consider the classification of terms according to the formal structure, although this classification has many divisions. V.M.Sergevnina divides the terms into terms-words and terms-phrases, where terminological phrases are a single dissected professional concept, narrower than the generic concept designated by the term-word. B. N. Golovin divides the terms - words into non-derivative (goal), derived (decoding), complex (aerodynamics) and abbreviations (ICE) [2].

A number of other classifications can only be indicated by a list: classification by sphere of use, by source language, by parts of speech, by function, by degree of abstraction (for example, in philosophy), and many others.

Speaking about the direct process of interpretation, it should be noted that the translator needs to understand the basis of classification in order to easily find terms in dictionaries, understand what scientific field a particular term belongs to, select synonyms and equivalents, etc.

Speaking about specific types of terms, first of all, it is necessary to highlight the historical aspect, on the basis of which the terms are divided into native and borrowed. According to S.V.Grinev – Grinevich, native terms are concepts that have long existed in the language. For English, these are words of Indo-European, Common German, and English. Russian – the concepts of Indo-European, East Slavic, Common Slavic and Russian languages; According to the structure and taking into account the origin, native terms can be classified into the following groups::

- non-derivative (borrowing from other languages occurred without changing the form of the word)

- derivatives (the formation of the term was carried out by means of morphological word formation)

Borrowed terms are lexical units that are fully or partially borrowed from other languages. The adaptation of a new term in a language can take place by means of calculus, that is, by means of a literal translation of the word (*water proof* – *su buraxmayan/ suqovucu* – *водоотталкивающий*), or a transitive transition of the semantics of the term of the original language (for example, the term *memory*, translated literally as *yaddaş* – *память*).

Taking into account the chronological aspect, we can distinguish the terms-archaisms, - neologisms, - historicisms, as well as obsolete terms. Based on the form of the word, terminologists grouped the terms into terms-words and terms-phrases. Then comes the classification of terms by the type of concepts they call, and this classification, like the linguistic one, interests us most of all. Thus, the lexical units under consideration can be divided into terms of categories (that is, those related to ontological categories), general technical and general scientific terms, intersectoral, sectoral, narrow-branch and highly specialized [1]. The latter classification is one of the most appropriate, since the terms analyzed in the work belong to the fields of science and technology and, accordingly, represent a layer of highly specialized and general technical vocabulary.

In this section, we have considered the main classifications of terms proposed by linguists-terminologists. The most interesting for us were the classification of S.V.Grinev-Grinevich and V.M.Leychik. In addition, the main definitions of the concept of classification were considered. K.Ya.Averbukh called classification the distribution of objects into logically related classes based on essential features. A.V. Superanskaya said that classification is a fixed method of association of the mental organization of ideas and concepts. We also looked at the terms in terms of their origin, structure, and scope of use. We have chosen the most suitable classification proposed by S.V.Grinev-Grinevich, according to which lexical units can be divided into terms of categories, general technical, general scientific and highly specialized. It is on this basis that we will rely when analyzing the lexical units of the practical part of the work.

The first theoretical chapter of this dissertation work is devoted to the definition of the concept of a term, its characteristics and features of technical terms. Then the requirements for the term and their main types were considered. Using the definition of M.M.Glushko, we found out that a term is a word or phrase that has clear semantic boundaries and is unambiguous within a certain classification system.

In addition, we have considered the concept of systematic terminology and various classifications of terms, the use of which is necessary for the terminologist and the translator, in particular, for a simplified and productive search for the translation of the necessary terms. We have learned that a number of difficulties that arise when translating terminological units arise when searching for an adequate and equivalent version of their translation into Azerbaijani, since the vocabulary and structural features of our language differ from the English technical forms. Therefore, context is of great importance when translating any terminology.

We also examined the stages of the formation of modern terminology and revealed that the key period was the 1930s, when foreign and Russian linguistic schools were supplemented by the works of famous scientists O. Wuster and D.S.Lotte. After that, there was an active study of terminology as a separate science. The following stages were observed: the origin of terminology (origins) (1930–1960), the structuring of terminology as a science (1960–1975), the flourishing (1975–1985) and the development (1980 – present).

Finally, we delineated the terminology, based on a number of proposed classifications, and chose the one that is most appropriate for the analysis of practical material.

References

1. Grinev-Grinevich S.V. Terminology. Textbook for students of higher educational institutions / 'Publishing Center "Academy", 2008
2. Litovchenko V.I. Classification and systematization of terms // Bulletin of SSAU im. ac. M.F. Reshetnev. 2006
3. Schweitzer A.D. Translation theory. Status, problems, aspects. M.: Nauka, 1988

UDC 821(091)

West and East in Literature – The Swedish Perspective

Saadat Karimi

*doctor of philosophy in philology , associate professor
University of Boros, Sweden
saadat.karimi@hb.se*

Today we live in a world that is increasingly globalized, which is also noticeable in schools. In the multicultural Sweden, it would be a mistake to withhold students' knowledge of the world

literature. For students to be able to acquire the literature produced in Sweden today, it is necessary to know literature from different parts of the world from which today's authors have taken their inspiration. My experience, however, is that literature teaching in the Swedish education system is limited to Western literature. The publication of the National Agency for Education of Sweden *Grabbing the language - subject didactic perspectives on multilingualism* (2012) shows that the schools' classrooms are now more multicultural than ever, as about twenty percent of students have a mother tongue other than Swedish. The pupils in the Swedish school speak a total of about 150 different mother tongues (Skolverket, 2012:7). The teaching in the school must thus be adapted to meet the cultural diversity that is found in the classrooms. At the same time, the importance of adapting the teaching to the students' different conditions, experiences, thinking and level of knowledge is emphasized (Skolverket, 2011:10).

One way to get to know other cultures and cultural heritage is through fiction, which is an important part of the language/literature subject in the Swedish high school system. Fiction enables students to get to know their surroundings as well as their fellow human beings and themselves (Skolverket, 2011:160).

Since the cultural variation in the classrooms is large and the teaching must be adapted to the students' experiences, variation is required regarding the fiction presented in the teaching. The Swedish National Agency for Education, like other EU countries, shows how the consequences of globalization require that people must be able to see the value of living in a multicultural society, and that this can be done by creating a secure identity in their own culture as well as creating an understanding of others' living conditions. It is the teacher's task to follow these guidelines, regardless of which subject she/he teaches. However, it is important to ask to what extent these guidelines are actually followed in practice. This is an area that is relatively unexplored, but there is reason to assume that the individual teacher's approach to precisely aspects such as *cultural heritage, values, identity, and cultural diversity* affect the extent to which the global perspective is actualized in the teaching. In the same way, there is reason to assume that the canon teachers are based on in their teaching is decisive for which literature is used (Elmerson 2017).

The purpose of this paper is to provide a review on the issue of the existence of what I have chosen to call non-Western literature in the Swedish educational system.

Carlsson (2008) investigates two municipal high schools in a medium-sized Swedish city. This study “The presence of non-Western literature in the subject Swedish in two municipal upper secondary schools” is a qualitative study of six teaching materials and interviews with four teachers and two librarians. The main question of Carlsson (2008) is whether the students in the surveyed schools are introduced to non-Western literature and if so, in what way. Fehrman (1999:122) writes that non-Western literature, with a few exceptions, has been excluded from the literary canon in the Western countries, but that the Western world's view of Europe and the United States as the center of the world and its literature as superior has begun to be questioned after World War II. However, the fact that the Western perspective has begun to be questioned does not mean that the world order has changed.

Through the surveyed teaching aids and the interviews with teachers and librarians, we can see that non-Western literature plays a marginal role in literature teaching at the two surveyed upper secondary schools in Carlsson (2008). “The male, white and Western canon”, as Brink (1996) describes it, clearly colors the teaching (Carlsson, 2008:11). Teachers seldom or never include non-Western literature in their teaching, and libraries contain few non-Western titles. In the teaching materials, the literature is viewed from a Western perspective. Thus, we can state that the knowledge that the written word neither originated in Europe nor remained a European phenomenon is neglected (Carlsson, 2008:40). We have seen that teachers and teaching aids address the ancient but not the African storytelling tradition or the Mayan literary texts. Latin American literature is limited to García Márquez and magical realism. Although teaching aids mean that they address things that have primarily influenced Western and Swedish literature, for example, Arab

poetry in Spain does not receive any recognition, despite the fact that it most likely influenced Europe's troubadour poetry (40).

Franson (2015) investigates the existence of non-western authorship in textbooks for Swedish in upper secondary school. The basis of the survey is a pedagogical text analysis, which is a form of content analysis. The theoretical starting point of this study was mainly Edward Said's postcolonial theory and Mekkonen Tesfahuney's ideas about a Eurocentric education system. The importance of an ethnographic approach in school is also part of the theory. Franson (2015) has its theoretical starting point in postcolonialism. Postcolonialism aims, among other things, to make visible the historical connections between colonialism and contemporary forms of racism and ethnic discrimination (De los Reyes, n.d.).

One of the leading figures in the postcolonial field of research is Edward Said. In his work *Orientalism* (1978) he argues that there is a distinction between *The Western World* and *the Orient* which in various ways has been created and maintained by The Western World. The "West" includes Europe and the United States, while Asia, the Middle East, Africa and Latin America belong to the marginalized "Third World", or "Orient" (Said, 1978:48). Said compares the Orient with a lion that is described as dangerous and how these notions gain power and are strengthened even before the visitor encounters this lion. The visitor receives clear instructions on how this lion should be tamed. When the Westerners came to the Orient, they expected to meet a roaring lion. Instead, Said explains that "the Orient was quiet and therefore it was possible for Europe to carry out projects there" (181). Postcolonial theory "seeks to challenge the Western world's dominant literary and cultural discourses and to critique the discursive and material heritage of colonialization" (Gustafsson Nadel, 2018, pp. 30-31).

Nayar (2010), who teaches and writes about, among other things, postcolonialism, refers to Said (1978/2016) who believes that the binary division of East and West has created a power relationship, where East is constantly in comparison with West. He argues that Orientalism, as a collective name for countries not considered to belong to the West, "is a form of thinking, talking about and examining Asian or Arabic cultures that then leads to imperial policies and action" (p.15). By westerners imposing special characteristics on easterners and lumping together different groups of people without regard to their differences, a kind of "imaginative geography" is created (p. 15). This distinction between *us* and *them*, the barbaric, non-civilized ones to be studied, creates distance. Another theorist, Homi K. Bhabha, agrees that this relationship creates power, that the white man compares himself to *the other* and at the same time stands over him. However, he adds that it is only in the comparison, in the presence of the other, that this can happen. No *Other* - no superiority in the white: "it is the presence of the brown or black *Other* that creates the white man's identity" (Nayar, 2010: 26).

Once the division of East and West and thus the positions of power have been established, this power needs to be maintained. "The dominant culture seeks to represent itself as a unity," writes literature professor Daniels (2001: 168). Westerners also want to create a unity and a heritage, a kind of pan-nationalism. In the need to create dominance, everything else and "the Other" are pushed aside. Christianity's crusade is one such example. It is not uncommon at first to resist something completely unknown. "Therefore, different cultures have always wanted to completely transform each other and perceive the foreign cultures not as they are but as they should be in order to make it more comfortable for the recipient" (Said, 1978/2016: 147).

The image of the Orient as different and less developed than the West has been established for several centuries, including through observations on voyages of discovery, trade, war and through literature. Categories such as Oriental and Western have also been used as a starting point in both analysis, research and public policy, and a special academic discipline around Orientalism has emerged. Even through colonization, knowledge and ideas about the Orient were passed on, and the spread of colonization and Orientalism became phenomena that justified each other. The Orientals were considered to be subordinate to the westerners and notions that they were, for example, gullible and liars spread in that way.

The results of Franson (2015) show that non-Western writings are given varying space in the various textbooks for the subject Literature at Swedish schools. In the textbook with the largest proportion of non-Western authors, these make up 22 per cent of the total proportion of authorship, while the corresponding proportion for the textbook with the least representation is 2.5 per cent. The didactic points of departure for how the non-Western writings according to the textbooks should be treated in the teaching also differ. As there are large differences both in terms of content and didactic points of departure in different textbooks, there is a risk that teaching in schools will not be equivalent, depending on the extent to which teachers use the textbooks in teaching. Furthermore, it was claimed that they lacked the ability to realize what was good for them, which gave the Westerners a mandate to colonize the "Orient" to carry on their customs. Between 1815 and 1914, Europe's direct colonial control expanded from about 35 percent of the earth's surface to 85 percent, and colonization had reached its peak. These factors led to an increase in polarization and the world was divided into *we* and *them*, which meant that the encounters between different cultures, traditions and societies decreased (Said, 1978: 38 ff). In this way, the notions that "the West" and "the Orient" were opposites were strengthened. While "the West" was considered rational, developed, humane and superior, the "Orient" was described as deviant, undeveloped, inferior and unable to change and develop (Said, 1978: 300).

The notions of Western superiority are something that for a long time has also characterized Western education systems since they emerged during the Enlightenment. Mekkonen Tesfahuney (1999) expresses that the Western education system is largely Eurocentric and exclusive, where "white, male, middle class" is the norm. The idea of how to build an education system originates from the beginning from major European philosophical works where Europe was presented as the world's center of knowledge and creativity, while Africa and Asia were described as places where knowledge and abstract thinking were not present.

One of the most basic features of the Enlightenment was that it arranged both knowledge and the world in different parts that were set against each other: Europe- the rest of the world, the self - the Other, civilized - wild, superior-subordinate, and progressive - backward. Europe was portrayed as the only civilized society while the rest of the world was described as uncivilized. Through the creation of an education system, the state could not only strengthen the citizens' nationalist feelings of belonging, but also advocate what knowledge would be taught and in what way, which would enable such ideas to live on. With the help of uniform teaching materials, regulation of the educations through curricula and standardized systems for grades and assessment, a common world of ideas was created for those who were part of the education system (Tefahuney, 1999: 65 ff).

The Western education systems, as well as their pedagogy, the content of curricula and the design of the teaching aids contribute to creating a distinction between one's own culture and "The Other". There are studies that show that the content of Swedish teaching materials from the 1990s contains hierarchical rankings of nations, nationalities, and groups. Criticism is also directed at the fact that the history writing in textbooks is deficient and Eurocentric. In this way, racist and nationalist currents can be propagated in society, while global power structures that hierarchically rank both countries and peoples can survive (Tefahuney, 1999: 65 ff).

Franson (2015) concludes that in order to define non-Western authorship, the starting point is the opposite, that is, identifying what belongs to the West (30). According to the Swedish National Encyclopedia, Europe and the western hemisphere belong to the West. Non-Western authorship in the Western essays thus refers to authors who were not born in Europe, North America or Australia. Russian authors are seen as Europeans in them, but not always belonging to the Western literature.

According to the Swedish National Encyclopedia, the *canon* consists of a collection of texts and documents that are in some way considered normative. Already in late antiquity, lists were drawn up of authors who were considered role models in the creation of literature. Nowadays, the term *canon* refers to the selection of literary works that are read in schools at a certain time and are the subject of research. The selection of which texts are considered canonical "depends on the values of the time and is assumed to characterize the norms and literary perception of new

generations" (Dalén & Reimers, n.d.). For this reason, canon formation is constantly the subject of debate and research, not least in the education system (Franson, 2015: 15). The term canon is defined by Bergsten and Elleström (2004) as something that "consists of the literary works which, independent of the personal likes and tastes of individual readers and researchers, are considered to constitute the indispensable legacy that each new generation of education seekers has to acquire and pass on" (Elmerson 2017: 31).

One of the proponents of the existence of the Western canon is the literary scholar Harold Bloom. In his work *The Western Canon* (2000) he has listed 26 authors who he claims form the backbone of the Western canon: Shakespeare, Dante, Chaucer, Cervantes, Montaigne, Molière, Milton, Samuel Johnson, Goethe, Wordsworth, Austen, Whitman, Dickinson, Dickens, George Eliot, Tolstoy, Ibsen, Freud, Proust, Joyce, Woolf, Kafka, Borges, Neruda, Pessoa, and Beckett. Bloom's arguments for the selection of authors in the literary canon have, among other things, to do with the desire to safeguard a cultural heritage, quality and tradition (Bloom, 2000, *passim*) in Franson (2015: 16). In *Kanon och Tradition*, which is in translation from Swedish means *Canon and Tradition*, Lars Brink (2006) also problematizes the concept of canon. He emphasizes that what is typical of a canon is that it includes influential literature from different eras (21). In other words, it is the literature that is believed to have influenced us most through history that is being canonized. Brink also explains how it has long been important for different countries to establish their own literary canon, depending on the nationalist currents in Europe during the late 19th century and a bit into the 20th century. Sweden also wanted to strengthen the national identity and part of this was to establish, as in other countries, a national canon that would form the backbone of school education (Elmerson 2017:31).

Results in Franson (2015) show that the surveyed textbooks introduce a total of 1006 authorships, of which 186 are non-Western. This means that non-Western writings make up 18.5 per cent of the total number of presented writings. Of the 186 non-Western writings introduced, 52 per cent are men and 32 per cent women. The proportion of texts or authorship where the author's gender does not appear amounts to 16 percent (2015: 23). Non-Western writings from different parts of the world are represented in the textbooks. The majority of the non-Western writings presented are from Asia and the Middle East. South America and Africa are represented to a lesser extent and together are represented by about as many authors as the previous areas, respectively. Writers from the Middle East and Asia are generally given the greatest representation of non-Western writings, while writing from Africa is given the least space. The Persian story collection *A Thousand and One Nights* and the poet Hafiz are the writings that appear in all the textbooks examined, while it otherwise varies which writings are found in the textbooks. To some extent, however, the content between the two anthologies and the two textbooks that focus on literary history correspond. Salman Rushdie, Anita Nair, Zhou Weihu and Haruki Murakami are examples of other writers representing Asia.

The Middle East is represented by Khaled Hosseini, Mahmud Darwish, Amos Oz and Nawal El Saadawi, among others. The Middle East is the area that is most represented among non-Western writings, as the proportion of authors who come from there amounts to just under 50 percent. Aziz Nesin, Feroz Farrokhzad, Suheir Hammad, Navar El Saadawi and Orhan Pamuk are examples of Middle Eastern authorship in the textbook. The literary history textbooks, however, present more non-Western writings than the associated anthologies do. The textbooks also differ in terms of the literary eras in which non-Western writings are present. Two of the textbooks present only non-Western writings from the Middle Ages, while in a textbook non-Western writings are found in connection with all epochs, although the emphasis is on the Post-War period and the present. This also applies to the fourth textbook, which, however, does not present non-Western authorship in connection with all epochs (Franson, 2015: 31). Turkey's representative Yasar Kemal, who lived, among other places, due to exile, in Sweden, gets space in the textbook. Four titles by him are mentioned, one of which is described in more detail (Carlson, 2008: 16). Jansson (2002) writes that the spread of Kemal's books is mainly due to translations and wandering troubadours who are said

to be the source of why his books became so popular in Turkey then as well illiterates have been able to read the stories (2008: 63).

The results in Elmerson (2017) show that teachers' opinions are divided, with half of them saying that today's global society is something that affects how they conduct their teaching and select their material, while the remaining two believe that it has not yet affected them, but that will happen in the future. Globalization has resulted in today's society being much more multicultural than it used to be, which also applies in the classroom, as students today are constantly in contact with other cultures. Although the results show that the interviewed teachers can see this connection, they also have divided views here on how it affects their teaching. Where one teacher believes that a multicultural classroom leads to interesting, spontaneous discussions due to students' different cultural backgrounds, another believes that students have similar experiences and interests regardless of cultural background. School canon is something that all of the teachers fall back on in their reasoning and use in teaching, where they emphasize the importance of students, Swedish-born as well as newcomers, through the literature to get in touch with Western culture. The teachers also express that the use of school canons and central works is done out of habit. The results show a direct criticism of the Swedish school canon, where two of the teachers believe that it should make room for more non-Western works in order to be able to include these in the teaching, and for all students to benefit (cf. Brink 2006: 28 & Bergsten and Ellerström 2004: 41 ff).

The core of the Literature subject in the Swedish upper secondary school is language and literature. Literature studies thus have a prominent role in the Swedish subject in upper secondary school. The studies are attributed, and have historically been attributed, the power to be a tool in the school's influence on societal challenges and aspirations. During the 19th century, literature studies in schools were considered important for the formation of a national identity. Today, researchers believe that there is a belief in literature as a tool for promoting integration and a multicultural society (Myrseth 2014). Granstedt (2010) has investigated how teachers handle multiculturalism in school practice. She has noted that from a teacher's point of view, there tends to be an emphasis on students' differences, i.e. a visualization of differences. That, Granstedt says, creates differences that are placed at the center of attention. She expresses that a possible consequence of this is the construction of the other, which is then made into something subordinate to the ordinary. Magnus Persson also believes that cultures are divided and hierarchized in school (Myrseth 2014: 82). He believes that cultures are sorted into high and low, fine and ugly, the ordinary and that which is different. He believes that “minority cultures in an identity-political discourse function as a struggle against the majority culture” (Ibid.: 83). One can interpret Persson as meaning that it can, for example, be about structures in terms of upper secondary school literature studies (Ibid.:18).

The concept of majority culture is linked to a majority perspective, which means that interpretations and priorities take place through the perspective of a dominant group. According to Granstedt, there is a risk that someone who is not included in the majority will be constructed for the other (Myrseth, 2014:10). Magnus Persson believes that the construction of *us* and *them* is included in the very concept of culture. He believes that the concept presupposes demarcation and the establishment of hierarchical orders. According to Persson, this also applies in attempts to emphasize cultural diversity as something positive. In this way, boundaries are created between our cultural heritage and the cultural heritage of others (Ibid.).

The results in Myrseth (2014) show that there is a great emphasis on Western literature in teaching materials. Of the 18 books examined, only three of them claim to cover Western literature and Western culture on the cover or in the preface. Two of these Western-oriented textbooks simultaneously pretend to be “comprehensive”, something that can be understood as pretending to be a comprehensive description of the subject area literature. The remaining 15 textbooks included in the study pretend to deal with "world literature", "foreign authorship" or literature in general. They thus pretend to offer the cultural variation that is expressed in the syllabus for Swedish 1 and Swedish 2 (the courses taught at the upper secondary school). At the same time, all the teaching materials examined show a Western dominance and clearly limited cultural variation. An

illustrative example is that one of the books pretends to contain the classics of world literature. However, only 8 of 116 texts in the same textbook can be considered to have been written by non-European authors. Two of these, *A Thousand and One Nights* and the poem *The Rose and the Nightingale*, are written by non-Western writers.

Mohell (2020), “*East meets west in the classroom. Three Swedish teachers' attitudes to and experiences of non-Western fiction in teaching at upper secondary school*”, investigates Swedish teachers' attitudes to and experiences of non-Western fiction in teaching in upper secondary school. Both previous research and this study have been based on postcolonial theory. Qualitative interviews with three upper secondary school teachers in Stockholm with different experiences have been conducted. As all interview candidates have the same position regarding non-Western literature, this affects the results of the survey. The theoretical starting point in the thesis is postcolonial theory and its impact on literature teaching. Western literature and culture, which is part of the so-called *whiteness norm*, has become the standard, while everything else is exoticized and the Western tradition is prioritized in literature teaching. The thesis is thus that teachers are colored by their own experiences, such as education and contact with other cultures, and student groups in their choice of literature (2020: 4) The ideology of imperialism forms the basis of colonialism, where it is believed that one's own nation is entitled to conquer and rule another country for its own gain. This in turn is based on the belief (and a hope) that there would be scientific evidence for racial theory and a hierarchy within it, that the colonizers are superior and thus justify their power over others. To better understand how the Western world has established power and maintained it, we can study the historical aspect to begin with (Mohell, 2020: 5).

Making visible how the Orient and other parts of the world are portrayed in Western texts is an important aspect of literature teaching. Nayar writes: “interactions with natives were mediated by and shot through with the ‘knowledge’, prejudices and stereotypes they had acquired through the Orientalist texts. Thus, texts constructed their very experience of the reality of the Orient” (2010: 18). Literature should, according to Nayar, be read critically to give a fairer picture of different cultures, create perspectives and opportunities for identification. Tenngart sums it up as follows: “The study of the colonialism of older texts can open our eyes to lingering colonialist elements in our contemporary literature.... Word choice, formulations and determinations tend to survive, long after their ideological backgrounds have rejected as obsolete” (2008:137). Imperialism and colonialism belong to outdated ideologies, but since they are part of our history and continue to permeate our fiction, we do well to draw students' attention to it in literature teaching (Mohell, 2020: 8).

In Mohell's study, both concepts of *overseas* and *non-Western literature* are used. The distinction between them is that Western literature still belongs to the overseas literature, but to the non-Western continents Africa, Asia and South America. The reason why both are included is because the interviewed teachers use these concepts alternately. The results of the survey and previous research show that the interviewed candidates all agreed that non-Western literature is given too little space in teaching despite its relevance and positive impact on students.

To sum up, review shows that the work with non-Western fiction takes place in different ways in Literature classes at the Swedish school, but it does not differ from the reading of Western fiction. This work includes smaller seminar – like groups, individual book selection, theme work according to the circle model and literary history. The reason why non-western fiction does not get the same space as other fiction is due to lack of time, lack of knowledge and interest among many teachers and lack of resources. The main common denominator of all three interviewed teachers is that the recognition factor in students is important in reading. Teachers agree that by reading about different cultures and human destinies in non-Western literature, students both get the opportunity to connect to something while expanding their knowledge. In addition to this, they believe that non-Western literature has a lot to offer but that it can be a challenge to include it in the planning. This is consistent with previous research which shows that teachers have a pronounced desire to read more world literature but nevertheless do not spend much time on it in the classroom. The interviewed

teachers' approach to the inclusion of non-Western literature differed quite a bit. That students should read non-Western literature, all three teachers thought in many ways was a non-issue, it was more about *how* and *when* to do it. All three teachers emphasized that it is important for students to know their surroundings and conveyed it in different ways.

References

1. Bloom, Harald (2000) Den västerländska kanon: böcker och skola för eviga tider. Eslöv: Symposion. (2000).
2. Brink, L. (2006). Kanon, karaktärsfostran, kulturarv? Om litteraturundervisningens textkärna. I: Brink, Lars & Nilsson, Roy (red.), Kanon och tradition – Ämnesdidaktiska studier om fysik-, historie- och litteraturundervisning, Gävle: Högskolan i Gävle.
3. Carlsson, C. (2008). Förekomsten av icke-västerländsk litteratur i ämnet Svenska i två kommunala gymnasieskolor. - en kvalitativ studie av sex läromedel samt intervjuer med fyra lärare och två bibliotekarier. Institutionen för humaniora och samhällsvetenskap, Högskolan i Gävle.
4. Daniels, P. J. (2001). Voice of the Oppressed in the Language of the Oppressor: A Discussion of Selected Postcolonial Literature from Ireland, Africa and America. New York: Routledge.
5. Dalén, U., & Reimers, P. (u.å.). Kanon. I Nationalencyklopedin. <http://www.ne.se>
6. De los Reyes, Paulina, Molina, Irene & Molinari, Diana (2006) ”Introduktion – Maktens (o)lika förklådnader” i Maktens (o)lika förklådnader. Kön, klass & etnicitet i det postkoloniala Sverige. Stockholm: Atlas.
7. Elmerson, F. (2017). ”Som en brygga över kulturerna helt enkelt” Lärares förhållningssätt till icke västerländsk litteratur i gymnasieskolans svenskundervisning. Linnéuniversitet. Kalmar, Växjö.
8. Jansson, Ulf (2002) *Den levande litteraturen*. Stockholm: Liber.
9. Fehrman, Carl (1999) Litteraturhistorien i Europaperspektiv. Lund: Absalon.
10. Franson, Amanda. (2015). Icke-västerländska författarskap i läroböcker En studie av läroböcker i svenska för gymnasieskolan. Högskolan för Lärande och Kommunikation. Högskolan i Jönköping.
11. Granstedt, L. (2010) ”Synsätt, teman och strategier: några perspektiv på mångkulturella frågor i skolan i ett praktiktäna projekt”, Institutionen för estetiska ämnen, Umeå universitet. <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:umu:diva-38152> (Hämtad: 2014-05-12).
12. Myrseth, M. (2014). En inkluderande litteraturundervisning? – En läromedelsanalys om kulturell variation. University of Gothenburg.
13. Mohell, R. (2020). Öst möter väst i klassrummet Tre svensklärares attityder till och erfarenheter av ickevästerländsk skönlitteratur i undervisningen på gymnasiet. University of Stockholm.
14. Nayar, P. K. (2010). Postcolonialism: A Guide for the Perplexed. New York: Continuum International Publishing Group.
15. Nationalencyklopedin (2014) Etnocentrism. <http://www.ne.se.ezproxy.ub.gu.se/lang/etnocentrism>
16. Persson, Magnus (2007) Varför läsa litteratur? Om litteraturundervisningen efter den kulturella vändningen. Lund: Studentlitteratur.
17. Said, Edward (1978, 2006). *Orientalism*. Stockholm: Ordfront.
18. Skolverket, 2011. Skolverket. (2011). Läroplan, examensmål och gymnasiegemensamma ämnen för gymnasieskola 2011.
19. Skolverket (2012). *Grabbing the language – subject didactic perspectives on multilingualism*. Greppa språket – ämnesdidaktiska perspektiv på flerspråkighet (2012)
20. Tenngart, P. (2008). Litteraturteori (2. uppl.). Malmö: Gleerups Utbildning AB.
21. Tesfahuney, M. (1999). Monokulturell utbildning. Utbildning och demokrati, Vol. 8:3, s. 65-84

UOT 46.01

Dilçilik və nitq mədəniyyəti

Çinara Zahid qızı Şahbazlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Bİznes Universiteti
chinara.shahbazli@mail.ru

Nitq mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu anlayışa danışq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir. Belə yüksək keyfiyyətə yiyələnən şəxs cəmiyyətin ictimai həyatında böyük rol oynayır. Xüsusən də, ali təhsil alan hər bir kəs nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacib sayılır. Yazıcıların, müəllimlərin, aktyorların, radio və televiziya işçilərinin, jurnalistlərin, bədii söz ustalarının nitqinin təsirliliyi, obrazlılığı, ifadəliliyi digərlərindən fərqlənməli və bu onların danışığında, oxusunda, yazdıqlarında öz əksini tapmalıdır.

Dilçilik ədəbiyyatında nitq mədəniyyəti anlayışı belə izah olunur: “Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir”. Bu tərif başqa bir şəkildə ifadə etsək, deyə bilərik ki, nitq mədəniyyəti danışq və yazı zamanı orfoqrafik və orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalarına əməl edərək, yaranan bir prosesdir.

Nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsi olub, dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını və praktikada tətbiqi qaydalarını öyrənir. Nitq mədəniyyətinə yaxşı yiyələnmək üçün dilin fonetik (orfoepik və orfoqrafik), leksik və qrammatik qayda-qanunlarını bilmək və nitq zamanı onlara əməl etmək lazımdır.

Nitq mədəniyyətində dilçiliyin nəzəri fikirləri praktiki şəkildə həyata keçirilir. Buna görə də nitq mədəniyyəti dilçiliyin praktik sahəsi sayılır. Nitq mədəniyyətində yalnız dil faktları və ya hadisələri yox, dilçiliyin nitq mədəniyyətindəki rolunu izah edib aydınlaşdırır. Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətinin konkret predmeti yoxdur. “Nitq mədəniyyəti”nin konkret predmetini müəyyənləşdirmək (məsələn, fonetikanı, leksikanı yaxud, qrammatika predmeti kimi) çox çətindir. Nitq mədəniyyətində dilə dair qayda qanunlar sistemi öyrənilir. Nitq mədəniyyəti filologiya elminin praktik sahəsidir. Yəni nitq mədəniyyəti dedikdə hər şeydən əvvəl dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə qaydalarını və praktikada ne formada heyata keçirilmə üsulları nəzərdə tutulur. Eyni zamanda həmin anlayışdan bu və ya digər nitq təzahürünün keyfiyyətini bildirmək üçün də istifadə edilir.

Bildiyimiz kimi, dilin lüğət tərkibinin zənginliyi, dilin qrammatik quruluşu və fonetik cəhətdən dilin orfoepik və orfoqrafik göstəriciləri dilin ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşmasına birbaşa təsir göstərən amillərdir. Nitq isə xalqın hər bir nümayəndəsinin müəyyən ünsiyyət vasitəsindən fərqli formada istifadəsidir. Hər hansı bir xalqın milli mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqə sahib olmaqdır. Gözəl nitq üçün, əsasən, iki şərt tələb olunur:

1. Dilin ifadə imkanlarının genişliyini nəzərə alaraq fikri səlist və ifadəli şəkildə catdırmaq.

2. Bu dildə danışan geniş söz ehtiyatlarına malik olmalı və dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi.

Hər hansı dilin fonetik, leksik (yaxud leksik-semantik), qrammatik, eləcə də orfoqrafik və orfoepik qayda-qanunları vardır. Səlist və aydın nitqə sahib olmaq üçün bu qaydalara əməl olunması gərəkdir.

Nitq mədəniyyəti nitqin müxtəlif şəraitində məzmun və məqsədə uyğun olaraq ədəbi dilin yazılı və şifahi formalarından, ifadəlilik vasitələrindən istifadədə bilmə bacarığıdır.

Təkcə nitq normalarını deyil, həm də mövcud variantlardan məzmun baxımından dəqiq, üslub və situativlik cəhətdən uyğun dil vahidini seçib işlədə bilərik. Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyətin vəhdətidir.

Başqa bir mənədə nitq mədəniyyəti anlayışı belə izah olunur: “Nitq mədəniyyəti – nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğu, dilin ifadə vasitə və imkanlarından nitqin məqsəd və məzmununa

müvafiq surətdə istifadə etmək bacarığı; dil səviyyələrinin və onlara daxil olan vahidlər sisteminin formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi problemlərini, dil hadisə və proseslərinin inkişaf xəttini, üslubiyat məsələlərini araşdıran dilçilik bəhsi”. Bu tərif nitq mədəniyyəti anlayışını dəqiq və əhatəlidir şəkildə ifadə edir.

Böyük Britaniyada qadınların nitqi ilə bağlı aparılan tədqiqatlar zamanı bildirilmişdir ki, nə qədər nitq düzgündürsə qadın şəxsi və professional həyatda bir o qədər xoşbəxtir və duyarlıdır. İnsanın nitqi onun iç dünyasını izah edib aydınlaşdırmasına xidmət edir. Adamları tanımaq, onlara bələd olmaq üçün, hər şeydən əvvəl, ünsiyyətə girmək, təmasda olmaq lazımdır. Antik dövrün böyük filosofu Sokrat həmişə deyərmiş: “Ey insan danış səni tanıyım”. Həzrət Əli buyururdu ki, hər kəs öz dilinin altında gizlənib. Danışmayınca onun hansı səviyyədə birisi olmasını anlamaq çətindir. Qabusnamədə deyilir: “Sözü ən gözəl tərzdə söyləmək lazımdır ki, həm söz anlayan olasan, həm də söz anladasan”.

Maraqlı və canlı danışmaq aləmi səslərin deyiliş tərzini, işlənmə forması ilə çox bağlıdır. K.S.Stanislavskinin dediyi kimi, “sadə və gözəl danışmaq bacarmaq özü bir elmdir və onun xüsusi qanunları var”. A.P.Çexov “Gözəl danışığa etinasız yanaşan adamlar özlərini insana layiq ola biləcək ən ali, nəcib bir zövqdən məhrum edirlər” fikrini söyləmişdir. Bir latın atalar sözündə deyilir ki, şair anadan şair doğulur, natiqlər isə tədrisə yetişir. Buradan aydın şəkildə bəlli olur ki, gözəl danışığa yiyələnmək həyatda qazınan ən böyük şansıdır.

Lap qədim zamanlarda yaranmış bir zərb-məsələ deyilir: “Sözün zahiri zərif, batili lətif olmalıdır”. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmək, onun fonetik, leksik-semantik və qrammatik normalarına yiyələnmək, dil qanunlarını nitqdə düzgün tətbiq edə bilmək lazımdır.

UOT 330.35

Qloballaşan dünyada dil təhlükəsizliyi

Könül Nadir qızı Aydın
Əməkdar müəllim
Mingəçevir Dövlət Universiteti
konul.aydin@mdu.edu.az

Müasir zamanda ana dilimizin dövlət dili statusunun, işləkliyinin və ədəbi normalarının qorunması sahəsində çox mühüm əhəmiyyətə malik olan “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair” Dövlət Proqramı ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin dilə böyük qayğısının təzahürüdür.

Cəmiyyətin müxtəlif sahələrində gedən qloballaşma prosesi Azərbaycan dilinin işlənmə səviyyəsinə də təsirsiz ötüşmədi. Ana dilimizin şəffaflığını, özünəməxsus çalarlarını mühafizə etmək, onun zənginləşməsinə və təbii inkişafına mane olan mənfi xüsisyyətlərin təsirini tamamilə azaltmaq, bütün dünyada inkişaf etmiş dillər cərgəsində nüfuzunu ucaltmaq hər bir azərbaycanlının Vətən qarşısında borcudur. Ana dilimizin beynəlxalq arenaya yol açması, işləkliyinin artması dahi şəxsiyyət, rəvan və səlis nitqə malik Heydər Əliyevin dilin qoruması üçün gələcəyə yönəlmiş siyasətinin nəticəsidir.

İnsan fəaliyyətinin, ümumilikdə cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir edən qloballaşma prosesinin həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var. Bu hərəkət inkişaf səviyyəsi fərqli olan ölkələrdə eyni şəkildə təsirə malik deyil. Əhatəsinin böyüklüyü, hərtərəfli və təzadlı xarakteri ilə qloballaşma dünya xalqlarında etnoqrafik amillərin, milli dil və özünəməxsus mədəniyyətin davamlı şəkildə yox olması təhlükəsini yaradır. Müasir informasiya-kommunikasiya vasitələri, özəlliklə internet insanların qarşılıqlı əlaqələrinə geniş müdaxilə edir. Qloballaşma dünyada yaşayan xalqların zaman keçdikcə bir-birilərinə yaxınlaşmasına, həyat tərzlərinin oxşarlıq

qazanmasına səbəb olur. Məhz bu mühitdə insanlıq mədəni oxşarlıq təhlükəsinə qarşı birgə mübarizənin vacib olduğunu daha yaxından hiss edir. Qlobal kommunikativ əlaqələr bir çox dünya ölkələrində dil ötürücülüynü də məharətlə idarə edir. Bu baxımdan YUNESKO-nun baş konfransının qəbul etdiyi “Çoxdilliliyin inkişafı, istifadə olunması və kiberfəzaya ümumi çıxış haqqında tövsiyyə” adlı sənəddə deyilir: “Təşkilatlara üzv ölkələr dilin, xüsusilə, ana dilinin kiberfəzada tədrisinə yardım etməklə, son dərəcə vacib bir məsələ olan dilin kiberfəzadan sıxışdırılıb çıxarılmaması üçün fəal milli siyasət işləyib hazırlamalıdır”[1].

Qlobal meyillərin dilə mənfi təsirlərini azaltmaq məqsədilə konseptual səciyyəli konkret işlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Əks halda kommunikativ sistemlərin müdaxiləsi milli dillərin qarşılıqlı təsirindən yaranan mənzərənin acınacaqlı formasını qaçınılmaz edir. Belə ki, milli dəyərlərə zərbə vurulur, qəribə ünsiyyət şəkilləri meydana gəlir, insanların öyrəşdiyi adətlərə özgə dəb ünsürləri calanır. Axı bütün canlı dillər ifadə zənginliyini özündə ehtiva edən mədəniyyəti ilə var olur.

Mədəni əlaqələrin birinin digərinə təsir etdiyi dövrdə terminologiya elmi sürətli inkişaf mərhələsini yaşayır. Çünki hazırda elmi-texniki irəliləmə müasir həyatın hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Məhz ictimai mühitdə, elmi-texniki tərəqqidə baş verən istənilən hadisə və elmi dəyişiklik dildə öz inikasını tapır. Belə olduğu təqdirdə vacib ünsiyyət forması olan dil müxtəlif sosial qruplaşmanın təsiri altına düşərək zənginləşir və dil müxtəlif elmin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri kimi meydana çıxır. Yaşadığımız dövrdə yeni terminlərin əmələ gəlməsində ingilis dilinin xüsusi mövqeyə malik olduğu danılmaz faktır. İnternetin geniş imkanlarından istifadə yeni məhfumlarla uzlaşan terminlərin ingilis dilindən götürülməsinə səbəb olur. Araşdırıcıların bu məsələyə münasibəti fərqlidir. Belə ki, bir qismi terminlərin ana dilində qarşılığını axtarıb tapmağa cəhd edir, dilin öz imkanlarından istifadə edərək, yeni terminin yaradılmasına çalışır, digər qismi alınmalara, müəyyən bir qismi isə başqa dillərdən tərcümə yolu ilə termin yaradıcılığına üstünlük verirlər. Xüsusi çəkiyə malik olan terminlərə ana dilimizin leksik tərkibində çox ehtiyac var, bu ehtiyac da ümumişlək sözlərə olan tələbatı müəyyən məqamlarda üstələyir. Elmi-kütləvi üslubun funksional imkanlarının genişliyi geniş biliyə nail olmaqda insanlara kömək edir. Terminoloji bazanı təmin etmədən isə istənilən elm sahəsində irəliləmək qeyri-mümkündür [2]. Bu səbəbdən də qloballaşma şəraitində terminologiya çox əhəmiyyətli resurs kimi dövlətin inkişafında zəruri rol oynayır. Xalq isə belə zəngin mənbədən istifadə edərək tərəqqi edir. Ölkə Prezidentinin 23 may 2012-ci il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması yalnız dövlətimizin daxilində deyil, həmçinin respublikadan kənar da Azərbaycan dilinin qorunması sahəsində həlli vacib işlərin həyata keçirilməsinə stimül verdi [1].

Qloballaşma prosesi milli dillərin inkişafına və qorumasına müsbət təsir etsə də, mənfi təsirləri narahatlıq yaradır. Savadlılıq dərəcəsinin artmasında, dilin leksik tərkibinin yeni anlam qazanan ifadələrlə zənginləşməsində bu gedişatın müsbət təzahürlərini görmək olar. Lakin ana dilinə münasibətdə mənfi təsirləri görməzdən gələ bilmərik. Dilin qorunması ilə bağlı keçirilən elmi seminar və yığıncaqlarda bildirilir ki, istənilən hədəyə uyğun müəyyən bir obyektin olması və bu obyektin toxunulmazlığının təmini zəruri şərtir. XX əsrin sonlarında Fransada ingilis dilinin çox sürətlə yayılması fransızlar tərəfindən xalqın ana dilinin yox olma təhlükəsi kimi qəbul edildi. Nəhayət, 1994-cü ildə fransız dilinin qorunması haqqında C.Tubonun qanunu qəbul edildi. Bu da Fransanın paytaxtında ingilis dilində yazılan lövhələrin dəyişdirilməsinə, hətta ingilislərə məxsus firmalarının adlarının fransız dilinə tərcüməsinə qədər gətirib çıxardı [3]. Müasir dövrdə kiçik dillərlə bərabər bütün dillərin saxlanılması və inkişafı Avropa Birliyi tərəfindən rəsmi dil siyasəti kimi açıqlanır. İnsanların birdən çox xarici dili mənimsəməsi və hər zaman öyrənməkdə davam etməsi buna nail olmaq üçün təklif olunan üsullardandır.

Milli dilin təhlükəsizliyi respublikamızda sosiolinqvistik durumla təyin edilən çoxplanlı və özünəməxsus xüsusiyyətləri olan bir məhfumdur. Dilin mənsub olduğu kökü və özəlliyi qorunmazsa, dövlətin intellektual potensialı tamamilə yox olar. Buna görə də dilin qorunmasının təmin edilməsi milli təhlükəsizliyin vacib amillərindən biridir. Dil siyasəti məhz bu tipli ideoloji

istiqlal müəyyənləşdirən və cəmiyyətdə bununla bağlı mövud olan problemləri praktik şəkildə həll etmək üçün tədbirlər məcmusu olaraq, dilin təhdidlərdən qorunmasını təmin edir. Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin yaradılması da məhz bu sahədə meydana çıxan bir sıra nöqsanların aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Milli mədəniyyətlərin yüksəlişi və onların özlərinə xas olan səciyyəviliyin qorunması zəruri məsələ kimi diqqət mərkəzində olmalıdır. İnanırıq ki, dilçilik üzrə aparıcı elmi mərkəzlərlə əməkdaşlıq, elmi terminologiyanın daha iri həcmdə yaradılması milli varlığımızın təsdiqi olan ana dilimizin dünya informasiya məkanında öz sözünü deməsinə şərait yaradacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kazımov T.H. Azərbaycan dili və virtual məkan. Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2009, 42 s.
2. Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 2015, 500 s.
3. Əliquliyev R.M. Dünya azərbaycanlıları və virtual məkan. “Dirçəliş” jurnalı, № 133-134, 2009, səh.330-338

UOT 82.7

Ömər Faiq Nemanzadənin satirik nəsrində (XX yüzilliyin əvvəlləri) milli özünüdərk və milli birlik məsələləri

*Pərvin Ağabala qızı Hüseynova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
parvin.huseynova@mdu.edu.az*

XX yüzilliyin əvvəllərində milli istiqlal ideyalarını təbliğ edən sənətkarlar ideoloji mübarizə cəbhəsində satirik nəsrin imkanlarından istifadə edərək öz mövqelərini bəyan edir, xalqın milli oyanışı, ümumi düşmənlərə qarşı bir cəbhədə birləşmək üçün çağırışlar edirdilər. Özünəməxsus dəsti-xətti olan Ömər Faiq Nemanzadənin satirik nəsrində milli özünüdərk, milli birlik ideali kimi bir çox ali humanist dəyərlər həm spesifik, həm də ümumi prinsiplər baxımından qələmə alınmışdır.

Ömər Faiq Nemanzadənin bədii nəsr – hekayələri, məqalə və felyetonları, məruzə və məktubları onun ən incə mətləbləri belə satirik gülüşün pərdəsinə bürüyərək, vaxtında ünvanına çatdırma məharətini nümayiş etdirir. Ö.F.Nemanzadə yarı ciddi, yarı zarafat dillə yazılan bir çox əsərlərində Azərbaycan millətinin, türk xalqlarının, İslam ümmətinin pozulan haqlarını, tapdanan hüquqlarını təəssübkeşliklə müdafiə edir. Onun 1903–1920-ci illər arası qələmə aldığı məqalə və felyetonlarında Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi mübarizəsi parlaq şəkildə öz əksini tapmışdır. “Hamı bizlərdə insanca övlad, millət və vətən məhəbbəti?”, [2] – deyən Ömər Faiq mətbuatda millət, dil kimi məsələləri qabardır, milli kadrların hazırlanması, təhsil problemlərini qoyur, xalqı öz milli və şərəfli tarixindən xəbərdar etməyə çalışırdı. O, məşhur “Dərdimiz və dərmanımız” adlı məqaləsində oxucularına müraciətlə deyirdi: “Qardaşlar, acı, lakin doğru sözdən inciməyin. Dərdini söyləməyən dərman bulmaz” [2].

Ö.F.Nemanzadənin “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “İqbal” və “Yeni iqbal”, “Açıq söz”, “Azərbaycan” qəzetlərində, “Molla Nəsrəddin”, “Qardaş köməyi” məcmuələrində, “Qeyrət” mətbəəsində nəşr olunan kiçik həcmli kitablarında milli şüuru formalaşdırmaq istiqamətində qələmə aldığı proqram xarakterli yazılarında bir neçə mətləb daha qabarıq şəkildə özünü bürüzə verir:

- cəhalətə qarşı mübarizə, xalqı maarifləndirmək, ana dilində təhsil, mənəvi tərəqqi;
- milli birlik; türk xalqlarının birliyi;

- din xadimlərini məzhəb davalarına, xalq nümayəndələrini firqə savaşılarına son qoymağa çağırır;

- yaranan siyasi böhrandan xalqın mənafeyinə uyğun istifadəyə səsləmək;

- Ana dili, əlifba məsələsi və s.

Müəllif oxucularına müraciət edərək onları başqa xalqlardan ibrət götürməyə çağırır: “Yanı başımızdakı dükan yoldaşımız, həmsərimiz, tanıdığımız ermənilərin, gürcülərin halına, işlərinə, bir də bizim halımıza, səfalətimizə yad gözlə deyil, diqqətlə baxalım ki, aramızda dağlar qədər təfəvüd var. Onlar hünərli, məlumatlı, rahat, asudə, biz isə əksəriyyətlə çoban – “Şükür allaha, islamam”, – deyib, yuxulayan, həqir, fəqir, cahil, qafil ... qalmışız” [2]. Ömər Faiq ürək ağrısı ilə söz açdığı bu geriliyin səbəbini cəhəldə görürdü. Həm də müəllifə görə, bu məsələ də ziyalı zümrəsinin müəyyən günahı var idi. Çünki millətin savadlı adamlarının bir qismi xalqın dilində danışmır, yaxud danışmağı özlərinə ar bilirdilər.

Ö.F.Nemanzadə “Dilimiz və imlamız” məqaləsində yazırdı: “Qafqaziyalı, elmlə iki türk yarım saata qədər öz ana dilləri ilə danışsalar darıxırlar... Bir qazanlı ilə bir qafqazlının beş, on dəqiqə türkcə danışa bilmələri isə çox az görünür” [2]. Bu da ziyalı təbəqə ilə sadə xalq kütləsinin arasına sədd çəkir, elmin və maarifin inkişafına əngəl törədirdi. Ona görə də müsəlmanlar köhnə şəriət qaydası ilə təhsil alıb, dünya xalqlarının tərəqqisindən bixəbər qalırdılar. Ömər Faiq bu məqaləsində milli birliyin və türklərin vahid amal ətrafında birləşməsinin ilk növbədə vahid dildən başladığını vurğulayır.

Müəllif başqa məqalələrində də Şərqdə, İslam aləmində, Türk dünyasında tərəqqiyə nail olmanın, dünya xalqları və dövlətləri sırasında nüfuz qazanmanın, itirdiklərimizi geri qaytarmanın yeganə yolunu maariflənmədə görür və müsəlman xalqlarını məğlubiyyətinin səbəblərini arayıb, nəticə çıxarmağa, nöqsanlarını islah etməyə çağırırdı. O, “Nə üçün haqqımızı istəmiriz?” adlı məqaləsində bu xüsusda yazırdı: “Biz müsəlmanlar ki, iki-üç yüz ildən bəri hər cəhətlə məğlub ola-ola gəlməkdəyiz, itirdiyimizi qazanmaq və yenidən maariflə qüvvətlənmək üçün gündüz deyil, gecə belə çalışmaq fərz olduğunu yazmaq belə artıqdır” [2].

Ö. F. Nemanzadə bir ümumtürk ideoloqu kimi mətbuatın türk xalqlarını birləşdirməkdə böyük imkanlara malik olduğunu anlayırdı. Xalqda ittihad və qardaşlıq hissinin tərbiyə edilməsini vacib sayan ədib “Açıq söz” qəzetinin 1915-ci il buraxılışında dərc olunan “Milli məsələlərimizin vaxtıdır” adlı proqram xarakterli məqaləsində də tək-cə bir kiçik etnosun deyil, Rusiya ərazisində yaşayan bütün türk xalqlarının birliyi məsələsini qaldırırdı. O: “...Biz də Rusiyanın hüquqlu təbəələri cərgəsinə keçəlim. Ögey övlad yerinə tutulmayalım. ... İnsaf edilsin: zamanın böylə bir vaxtda 30-40 milyon biz Rusiya türklərinin milli mədəniyyətimiz adına hansı bir idarəmiz, hansı bir təşkilatımız var?” [2] yazaraq türkləri birliyə çağırır, təşkilatlanmağın vacibliyini qeyd edirdi.

Məlumdur ki, 1905-ci ildə müsəlmanların baş qaldırmamaları üçün çar Rusiyası nahiyyələrdə milli münəqişələr törədir, Azərbaycanda da daim qanayan yara olan erməni məsələsini ortaya atırdı. O, satirik tonla olsa da, üslubda erməni-müsəlman, erməni-türk münəqişəsinə siyasi qiymət verir. Müəllif “Ümidvaram ki...” məqaləsində ermənilərin əsl niyyətinin nə olduğu göstərir, onların müsəlmanlardakı təriqət ayrılığından istifadə etdiyini bildirir, vahid düşməne qarşı birləşməyə çağırırdı. Ermənilərin xristianların əzilməsini bəhanə edərək havadarlar topladığından, müsəlmanların isə hələ də “fil qulağında yatdığı”ndan xəbər verirdi: “Qonşumuz ermənilər Amerika kimi ən iraq məmləkətlərdəki din qardaşlarından hər cür müavinət və ürək təsəllisi ala-ala, bizlər yanı başımızdakı müsəlman şəhərlərindən elə xəbər duyuruq ki, o xəbərlərə səbəb olan müsəlmanlara müşəriklər belə lənət və nifrət oxuyurlar” [2].

Müsəlman ruhanilərinin “Ömər ilə Əli” məsələsini qabardarkən erməni ruhanilərinin xalqı silahlandırıb müharibəyə, torpaqlara sahiblənməyə, türkün soyunu kəsməyə səsləməsinə görə Ömər Faiq “İdareyi-ruhaniyyələrimiz nə vaxt düzələcək?” adlı məqaləsində yazırdı: “Qonşularımızın fərasətini inkar etmək olmaz. Mövqeyə, politikaya görə çox gözəl iş görürlər. ... hər cür mili, siyasi işlərin ikili maskası, pərdəs ialtında köçürürlər ... “İdareyi-ruhaniyyələrimiz nə vaxt düzələcək?” sualı hara, bu hekayələr hara?” [2].

Ermənilər və gürcülərdə ruhani idarələrinin milli dövlətçilik ideologiyasını yürütmək kimi bir missiyanı üzərinə götürdüyünü göstərən Ömər Faiq “Vasiteyi-nicatımız nədir?” başlıqlı məqaləsində də bu məsələyə toxunmuşdur.

Ö.F.Nemanzadənin milli oyanışa səsləyən, milli birliyə dəvət edən əsas yazılarından biri, bəlkə də birincisi “Məzlum nə böyük zalımdır” adlı məqaləsidir. Bu felyetonda zahirən maarif, müəllim, dil məsələsini qoyan müəllif, əslində, xalqı milli oyanışa, azadlıq mücadiləsinə səsləyir. “... Bəli, vaxtdır, biz də tərənək, hüququmuzun mühafizəsinə çalışaq, haqq və müsavət yolunda tökülən qanların səmaya əks edib süni şəfəqlər təşki ledən belə həngamələrdə aciz və miskinlər kimi qafilanə yatmayaq...” [2].

Bəzi yazılarına diqqət etdikdə Ömər Faiq Nemanzadəni bir milli ideoloq olmaqdan savayı, hadisələri qabaqlayan, düzgün siyasi proqnozlar verməyi bacaran istedadlı politoloq kimi də qiymətləndirmək mümkündür.

Təşkilatlanmanın vacib olduğu bir vaxtda xalqın nümayəndələrinin təfriqçilik etməsi Ömər Faiqi daha çox narahat edirdi. Ədibin 1917-ci ildə qələmə aldığı məşhur “Mən kiməm?” adlı məqaləsi bu problemə həsr olunmuşdu. Belə ki, həmin məqalədə Qafqazda yaşayan İranlı şiə türklərinin türk, azərbaycanlı olduqları halda özlərini, “şiə-farsi” adlandırdıqlarını təəsüflə qeyd edir. Şiəliklə farslığı qarışdıraraq bir millətin nümayəndələrini bilərəkdən qruplara parçalaması, insanların dini təəssübkeşlik ucundan millətini, ata-babasını danması faciəsi onun əsərində ürək ağrısından bir şəkildə təsvir edilir. Ədib bu yazısında qədim türk müdrikləri kimi nida edir: “Ey Qafqazlı türk, sən çoxdan islam qeyrətini çəkirsən və bu qeyrətlə hətta öz varlığını, öz adını da itirmişdin. ... Ey türk keçmişindən ibrət al, hələ vücudun sağlam ikən, yaşamağa istedadın var ikən, fürsət əldə ikən əsl vücudunu tanı, qədrini anla” [1].

Müəllif Azərbaycan milli müstəqillik əldə etdiyi dövrdə də, onun süqutundan sonra da milli birlik, istiqlaliyyət yolunda xidmətini davam etdirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri / Tərt.ed. Ş.Qurbanov, red. K.Talıbzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 352 s.
2. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri / Tərt.ed. Ş.Qurbanov, red. K.Talıbzadə. Bakı: Yazıçı, 1992, 536 s.

UOT 47.82.10

Sabir Rüstəmxanlının “Qələbə tvitləri” şeirində və “Qarabağa dönüş” poemasında tarixi qələbəmizin bədii tərənnümü

Ayna Çingiz qızı Babazadə
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ayna.babazada@mdu.edu.az

Qarabağ mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatında hər zaman aktual mövzulardan olmuşdur. Əbəs yerə deyil ki, folklorumuzda da “yaddan çıxılmaz Qarabağ” deyimi formalaşmışdır. Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan və digərlərinin yaradıcılığında Qarabağ mühitinin, gözəllərinin təsviri ilə qarşılaşırıq. Dağlıq Qarabağ münəqişəsinə qədər Qarabağ motivində nikbin xarakterli yazılar yazılsa da, sonra bu ənənə məyusluq cizgiləri ilə əvəzlənmişdi.

Torpaqlarımızın bədnam qonşularımız tərəfindən işğal altında olduğu otuz illik bir müddətdə ədəbiyyatda Qarabağ mövzusu yenə də aktual oldu. Müstəqillik illərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında vətəndaşlıq mövzusunda şeirlərin və əsərlərin çoxluq təşkil etməsi təbii hal idi. Vətən həsrəti, doğma yurdu yenidən görmək istəyi, yenidən o torpaqlara qədəm qoymaq, ulularımızın,

doğmalarımızın qəbrlərini ziyarət etmək, müqəddəs ocaqlarımızda olmaq və s. ədiblərimizin əsərlərində aktual mövzular oldu. Bu istiqamətdə saysız-hesabsız poeziya örnəkləri, bədii nəsr nümunələri yaradıldı.

1990-cı ilin 20 yanvar hadisəsindən sonra isə azadlıq ədəbiyyatımızın başlıca mövzuna çevrildi [1, s.28]. Qələmə alınan əsərlərin heç birində torpaqlarımıza yenidən geri qayıtmaq ümidi sönmədi, əksinə bu məzmununda yazılan əsərlərdə ağırlı-acılı həmin illər təsvir olunsa da, bir gün hər şeyin müsbət sonluqla yekunlaşacağına, qalib xalqın övladları kimi yenidən o torpaqlarda gözə biləcəyimizə dair inam heç vaxt sönmədi. Ermənilər torpaqların müəyyən bir qismini havadarları hesabına işğal etsə də, xalqın qəlbindəki inam işığını heç vaxt söndürə bilmədilər.

Və budur, artıq biz rahat şəkildə “Qarabağ Azərbaycandır!” deyə və bunu bütün dünyaya diktə edə bilirik. Artıq nə “Dağlıq Qarabağ” adlı inzibati ərazi vahidi var, nə də onun statusu anlayışı var. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dəmir yumruğu və qətiyyətli siyasəti nəticəsində Qarabağ müharibəsi otuz ildən sonra tarixi zəfərlə başa çatdı.

II Qarabağ müharibəsi zamanı arxa cəbhədə olanlar da həmrəy oldu. Həm maddi, həm də mənəvi dəstəklərini göstərərək, ön cəbhədə vuruşan igidlərimizə əllərindən gələnləri köməyi əsirgəmədilər. Azərbaycan xalqının birliyi hər bir vətəndaş üçün bütün maraq və istəklərdən daha öndə idi. Şairlərimiz əsgərlərimizin qələbə əzmini artırmaq üçün marş tipli şeirlər qələmə almışdılar. Hər gün bir az daha qazanılan uğurlar, eşitdiyimiz qələbə xəbərləri şairləri yeni marş tipli şeirləri yazmağa səsləyirdi. Qələmə alınan əsərlərdə döyüşkən qəhrəmanlarımızın obrazları yaradılır, onların göstərdikləri rəşadət əks olunurdu. 90-cı illərdə torpaq itkisi mövzusu üstünlük təşkil edirdisə bu gün bu mövzu torpaq azadlığı mövzusu ilə əvəz olunub və elə bu da Azərbaycan ədəbiyyatına zəfər, qələbə mövzusu gətirdi [1, s.80].

II Qarabağ müharibəsi zamanı xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı ictimai-siyasi hadisələrə öz münasibətini şeirlə bildirənlər arasında olmuşdu. 1990-cı illər Azərbaycan poeziyasında Qarabağ mövzusunda yazan şairlər sırasında Sabir Rüstəmxanlının da xüsusi qeyd edə bilirik. Onun poeziyasında birliyə, azadlığa, müstəqilliyə çağırış arzuları güclü və bir o qədər də təsirli idi. Müstəqilliyin “şirin nemət” olduğunu vurğulayan şair ona nail olmağın asan olmadığını bildirərək, onu böyük qalibiyyət hesab edirdi. 44 günlük vətən müharibəsi dönməni əks etdirən “Qələbə tvitləri” şeiri ölkə başçısının işğaldan azad olunmuş ərazilərlə bağlı paylaşdığı tvitlərdən ruhlanaraq qələmə alınmışdı.

Bu bizim haqq işimiz, ədalət savaşımız,
İntiqam ala-ala dikələcək başımız,
Vur, əsgərim, vur!- deyə əmr eləyir komandan
Qoy bir də yurdumuzda tokülməsin nahaq qan.
Qayıtsın Qarabağa yenə xoşbəxt çağımız,
Başımızın üstündə üçrəngli bayrağımız!..
Qovur öz yuvasına quduzlaşan itləri!
Ali baş komandanın qələbə tvitləri.! [2]

“Qələbə tvitləri” şeirindən sonra zəfərimizdən güc alaraq, “Qarabağa dönüş” poemasını qələmə alan S.Rüstəmxanlı Ali Baş Komandanın irəli əmri ilə bəzi məqamları aydınlatdı. Poemanı meydan hərəkəti ilə açan müəllif Azərbaycanın tarixi keçmişinə ekskurs edərək, torpaqlarımızın işğal altında olduğu illəri xatırlamış, yaşantılarımızı və faciələrimizi yada salmışdı. Ölkə başçısının bütün tapşırıqlarını canla və qanla yerinə yetirən hərbiçilərimiz Vətən savaşında ən müasir dövrün, XXI əsrin müharibəsini apardı. Dünyanın illərlə susduğu və sadəcə sehirci qalmaqla kifayətləndiyi Qarabağ hadisələri, torpaqlarımızın erməni işğalçıları, havadarları tərəfindən qəsb edilməsinin ağrısı şairlərin misralarına sığmadı. 30 ildir üzərimizə çökən qara dumanı sanki dünya da görmək istəməyib özünü korluğa qoymuşdu.

Təxminən altı həftə ərzində torpaqlarımız işğaldan azad olundu və illərin həsrətinə son qoyuldu. Qaranlıqlara qərğ olan Azərbaycan xalqının birdən-birə ömrünə doğan işıq – Ali Baş Komandanın əmri – zəfərə gedən yolu aydınlatdı.

Ancaq birdən göylərdən bir şimşək çaxıb getdi.
Həqiqət min yalanı yandırıb yaxıb keçdi.
Savaş deyən sərkərdə milləti oyandırdı,
Hər ürəkdə ümiddən çılıraqlar yandırdı,
Yol gözləyən yurdların harayı hər gün təzə,
On milyonun tək səsi yol açdı üzümüzə.
Qalxdı igid oğullar, oğul düşmən çəpəri,
Qalxdı əmrə müntəzir Azərbaycan əsgəri!
Nəfəsi yaz nəfəsi, səsi ildırım səsi,
Yurdun coşan İlhamı, qisas almaq həvəsi [3].

Daha sonrakı bəndlərdə Ali Baş Komandanın hər rayonun azad olunmasını televiziya vasitəsi ilə xəbər verməsi sevincinin əvəzedilməz olduğu yalnız şair dilindən deyil, Azərbaycan xalqı adından ifadə edilir. Poemada prezident İlham Əliyevin televiziya zəfər xəbərini verdiyi dəqiqələrin əvəzsiz bir xoş yaşantı olduğu bildirilir. Müəllif azad olunmuş torpaqlarda yenidən gəzməyin sevincini misralara tökərək qələmə almışdı:

Cəbrayıldan keçirəm – fəxri vətəndaşıyam.
Dünyanı arşınlayan Sabirin yurdudur bu,
Molla Pənah Vaqifdən Bayatlı Vaqifəcən
Sözüylə, nəğməsiylə basılmaz ordudur bu.
Sona bülbül oxuyur yenə Qədir səsiylə,
Sanki fələkdən axan bir mübarək sudur bu
İlahi, Qarabağım yenə öz yerindədir
Nə müqəddəs ziyarət, nə böyük arzudu rbu! [3].

Daşaltı əməliyyatını yada salan şair həmin qisası almaq üçün gələnlərin vaxtilə Şuşadan gedənlərin övladları olduğunu bildirir. Şuşa əməliyyatı bir daha təsdiq etdi ki, döyüşçülərimiz nəinki silahla, eyni zamanda yeri gələndə qol gücü ilə də düşmənin əzmini qırmaq gücünə sahibdir. Arvad-uşaq qatili olan düşmənlərimiz ər döyüşünə dözə bilməyib texnikalarını qoyub, döyüş meydanından qaçmışdılar. Tarixi qələbəmizə sevinən şair işğal altından azad olunmuş torpaqlarla bağlı arzularını ifadə etməyi də unutmur:

Minadan təmizlənsə gedərdik Qarabağa,
Bəlkə tövbə etməyə, bəlkə üzr istəməyə.
Cığırları oyadıb, kəmənd atıb hər dağa,
Sizi çox gözlətmişik, bağışlayın, deməyə[3].

Zəfərimizin ilk dönəmlərindən qələmə alınan bu əsərlərdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında qələbədən ruhlanaaraq ard-arda bir çox əsərlər yazılmağa başlandı və yazılmaqdadır da. Bu Azərbaycan xalqı üçün elə bir əlamətdar hadisədir ki, hər kəs kimi ədiblərimiz də tarixi qələbəmizlə bağlı sevinclərini əsərlərində əks etdirmişdilər. Müharibə itkilərsiz olmur. II Qarabağ müharibəsi dönəmində millət uğrunda, Qarabağ uğrunda “Qarabağ Azərbaycandır!”, “Hər şey vətən üçün!” devizi ilə neçə mərd oğullarımız şəhid olaraq, şəhadətə yüksəldilər. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətli siyasəti, xalqımızın birliyi və vətənin mərd oğulları sayəsində bu gün biz artıq qalib millət, reallığı qəbul etdirən dövlət olduq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nəcəfova M. Poeziyamızın Qarabağ savaşı – Vətən müharibəsi / M.Nəcəfova. – Bakı: Elm və təhsil, 2021, 272 s.
2. Rüstəmханлы, S. Qələbə tvitləri [Mətn] / S.Rüstəmханлы //525-ci qəzet.- 2020.- 28 noyabr.- s.18. <https://525.az/news/156350-qelebe-tvitleri-seir>
3. Rüstəmханлы, S. Qarabağa dönüş [Mətn]: Poema / S.Rüstəmханлы // Ədəbiyyat qəzeti.- 2020.- 24 dekabr.- s.2-5. <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus>

UOT 101.1.:316

Azərbaycan – Şərq və Qərb sivilizasiyalarının dialoqu kontekstində

Üzeyir Ələmşah oğlu Zeynalov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
uzeyir.zeynalov@mdu.edu.az

Mövzunun aktuallığı

Sivilizasiyalararası dialoqun əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də, onun global problemlərin həllinə verdiyi tövhədir. Bu gün dünyada artıq milli dövlətlər çərçivəsində fərqli ekoloji, siyasi, iqtisadi problemlərin bir dövlət və region səviyyəsində həlli mümkün deyildir.

Dünyada milli dövlətlər üçün yaranan təhlükə, onların tədricən müxtəlif sivilizasiyalarda birləşmə cəhdlərini və alternativ güc kimi ortaya çıxması zərurətini meydana gətirdi. Belə bir mürəkkəb və qeyri-müəyyən dünya sistemində Azərbaycanın milli dövlətçiliyinin qorunub saxlanması yollarının araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Sivilizasiyalararası dialoqda özünəməxsus yer tutmaq Azərbaycanın xarici siyasətinin tarixi missiyasıdır. Azərbaycan xalqının keçdiyi sosial-tarixi təkamül yolunun özünəməxsusluğunun təməlinə tolerantlıq, multikulturalıq, ümumbəşəriyyət mədəniyyəti və bu mədəniyyətin formalaşmasına təsir edən özünəməxsus tarixi şüur prinsipləri dayanır.

Ermənistan mütəmadi şəkildə beynəlxalq aləmə Qarabağ münaqişəsini xristian-müsəlman sivilizasiyalarının toqquşması kimi qələmə verməyə çalışaraq əsl niyyətlərini, Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını ört-basdır etməyə çalışırlar. Onlar, xristian ermənilərin müsəlman azərbaycanlılar arasında yaşamasının qeyri-mümkünlüyünü “sübut etməyə” səy göstərirlər. Lakin Azərbaycanın dünyada sivilizasiyalararası dialoqun və multikulturalizmin mərkəzlərindən birinə çevrilməsi, onların bu iddialarının qarşısını alır.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi

Sivilizasiyalararası münasibətlər ətrafında cərəyan edən müasir diskurs sivilizasiyalararası dialoq və sivilizasiyaların toqquşması müstəvisində cərəyan edir. Onlardan İ.Vallersteyn N.N.Moiseyev, V.L.İnozemtsev, N.V.Jdanov, A.V.Juravskiy, A.Q.Duqin, Y.Yakovets və digərlərinin adlarını çəkməyə bilərik.

Azərbaycanda Ümummilli lider Heydər Əliyevin, Prezident İlham Əliyevin, birinci vitse-prezident Mehriban Əliyevanın mötəbər beynəlxalq tədbirlərdəki çıxışları, akademik R.Mehdiyevin, S.Xəlilov, R. Ulusel, G. Qasımov, H. Hüseynovun və digərlərinin tədqiqat əsərləri problemin fundamental əsaslarını və istiqamətlərini müəyyənləşdirir, dərin elmi dəyərləndirmələri ortaya qoyur.

Əsas hissə

Sivilizasiyalararası dialoqda özünəməxsus yer tutmaq Azərbaycanın xarici siyasətinin tarixi missiyasıdır. Azərbaycan hökuməti, bu sahədə özünün tarixi missiya daşdığına dərk edir və tarixi təkamül yoluna öz töhvəsini verməyə çalışır. Dünyanın sülhə və birgəyaşayışa ehtiyacının olduğunu nəzərə alsaq, Azərbaycanın missiyasının nə qədər mühüm olduğunu anlamaq olar. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın Şərq-Qərb dialoqunda yerini və rolunu yüksək qiymətləndirərək qeyd edirdi ki: *“Ölkəmiz dünya miqyasında geostrateji əhəmiyyətə malik olan əlverişli coğrafi mövqeyindən, zəngin təbii ehtiyatlarından və böyük potensialından istifadə edərək, Şərq ilə Qərb arasında körpü rolunu səmərəli surətdə həyata keçirməyə qadirdir.”* [1, s.8]

Azərbaycan mədəniyyətinin Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin tamamilə yeni bir şəkildə sintezi kimi formalaşmış olduğunu bildirən professor S.Xəlilov göstərirdi ki, Azərbaycan mədəniyyəti həm qərblini, həm də şərqini özünə çəkməklə yanaşı, ona fərqli bir mədəniyyət fenomeni şəklində özünü büruzə verir. Eyni zamanda Azərbaycanın sivilizasiyalararası dialoqda rolu təkcə coğrafi amillərlə məhdudlaşmır: *“Həqiqətən də bu gün Azərbaycan təkcə Şərqdən Qərbə və Qərbdən Şərqə gedən yolların baş keçidi deyil, habelə siyasi və iqtisadi maraqların, dinlərin, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların da qovuşduğu və bir-birini qarşılıqlı surətdə tamamladığı siyasi-iqtisadi və*

mədəni-mənəvi mərkəzə çevrilmişdir. Bu mənada Azərbaycan həm Şərq, həm də Qərb dəyərlərini ehtiva edir.” [3, s.21].

Müasir sivilizasiyaların dialoqu ortaq dəyərlərin kəsişmə nöqtələrində baş tuta bilər. Bu cəmiyyətlərin kəsişmə nöqtələrində meydana çıxan regional mədəniyyətlər əlaqələndiricilik funksiyasını yerinə yetirirlər. Hər iki tərəfin mədəni elementlərinin özündə daşdıqları üçün, hər iki tərəf üçün nümunə və ya model rolunu oynaya bilərlər. Məsələn, Yaxın Şərq və Qərb sivilizasiyaları qarşıdurmasında sülh əlaqələndiricisi funksiyasını Azərbaycan və Türkiyə kimi dövlətlər yerinə yetirə bilərlər və yetirirlər.

Azərbaycan tarixən bir-birinə qarşı duran sivilizasiyaların arasında sülh körpüsü rolunu oynamışdır. Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə diqqət yetirsək görərik ki, bu ərazidə formalaşan müxtəlif dövlətlərin başçıları geosiyasi baxımdan oxşar xarici siyasət kursunu davam etdirmişlər.

Azərbaycan orta əsrlərdən bu günədək İslam sivilizasiyasının ayrılmaz bir hissəsidir. Azərbaycan mədəniyyəti, paralel şəkildə qlobal və ümumbəşəri islam dəyərlərini ehtiva etdiyi üçün, lokal mədəniyyət hesab oluna bilməz. Bu gün, azərbaycanlıların milli-mənəvi şüurunda və azərbaycançılıq ideyasında orta əsrlərdə formalaşan qlobal türk-islam dəyərlərinin mühüm yeri vardır. Azərbaycan, bu baxımdan özünü türk-müsəlman sivilizasiyasının nəinki bir hissəsi, hətta, onun liderlərindən biri kimi aparır.

Müsəlman şərqində ilk dəfə olaraq Azərbaycan ərazisində ilk modern milli dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlətçilik konsepsiyası, müsəlman-şərq və qərb sivilizasiyalarının mütərəqqi dəyərlərini İslamçılıq–Türkçülük–Müasirlik sintezində bir araya gətirdi. AXC dövlət modeli, yeni sivilizasyon inkişafın ən gözəl nümunəsi oldu. Azərbaycanda meydana çıxan bu ideyalar Müsəlman Şərqi ilə Qərb dəyərləri arasında körpü rolunu oynadı.

Azərbaycan filosofu akademik R.Mehdiyev azərbaycançılığı milli ideyanın əsas forması kimi təsəvvür etməyi və ona integrativ ideya kimi yanaşmağı tövsiyə edərək bu ideyanın əsasında sivil Avrasiya birliyinin bir hissəsi – özünəxas milli özgünlüyə, milli eyniyyət və mentalitetə malik Azərbaycan haqqında təsəvvürün dayandığını göstərir [4, s.3].

Sivilizasiyalararası dialoq Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir. Bu siyasət, Azərbaycana dünyada sülhün və ədalətin tərənnümçüsü kimi tanınmasına şərait yaradır, eyni zamanda, beynəlxalq münasibətlər sistemində ölkənin nüfuzunun artmasına səbəb olur

Azərbaycan paralel şəkildə həm Avropa, həm də İslam təşkilatları ilə əməkdaşlıq etməklə, sivilizasiyalar arasında balansın qorunub saxlanılmasına və onlar arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə xidmət göstərir. Azərbaycanın dünyada multikulturalizm modellərindən birinə çevrilməsi, ona bu integrativ siyasətin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Azərbaycanın iqtisadi-enerji siyasəti sivilizasiyaların maddi maraqlarını təmin etməklə yanaşı, onların mənəvi maraqlarını da bir araya gətirir. Azərbaycan öz xarici siyasəti ilə və özünün geostrateji əhəmiyyəti ilə dünyanın yeni nizamının formalaşmasında mühüm rola malikdir.

Azərbaycan sivilizasiyalararası dialoqu beynəlxalq səviyyəyə qaldırmaqla, “sivilizasiyaların toqquşması” ideyasına əsaslanan destruktiv qüvvələrə dolayı yolla xəbərdarlıq edir və onların dünya üzərində mənfur planlarına qarşı çıxır. Çünki Azərbaycan da, ikili standartlar, islam və terrorizmin eyniləşdirilməsi, islamafobiya kimi amillərdən əziyyət çəkir. Qərb ölkələrinin siyasi rəhbərləri Ermənistanın açıq şəkildə beynəlxalq hüquqa qarşı çıxmasına baxmayaraq, ona maddi-mənəvi dəstəklərini davam etdirirlər.

I Qarabağ müharibəsi zamanı Erməni Silahlı Qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi uğrunda başlanan 44 günlük Vətən Müharibəsi Qarabağ münaqişəsinin sivilizasiyalararası toqquşmalara gətirib çıxarması ilə bağlı irəli sürülən ehtimalları heçə endirdi. Halbuki, qlobal güclərin maraqlarını təmsil edən ideoloqlar (B.Levis, S.Hantinqton) bu barədə artıq bəhs etmişdilər. Azərbaycan dövləti tərəfindən aparılan uğurlu xarici siyasət nəticəsində 44 günlük müharibə dövründə Azərbaycanın haqq işini təkcə müsəlman dövlətlər deyil, B.Britaniya, İtaliya və digər xristian dövlətlər açıq şəkildə müdafiə etdilər. Müharibə zamanı Türkiyə və Pakistan dövlətlərinin açıq şəkildə Azərbaycanın haqq işini müdafiə etməsi, bəzi dövlətləri və siyasi dairələri çirkin niyyətlərindən geri çəkilməsinə vadar etdi.

Əks təqdirdə, Qarabağ münaqişəsi sivilizasiyaların toqquşmasına səbəb ola bilərdi.

Nəticə

Azərbaycan öz geosiyasi mövqeyinə və sosial-mədəni inkişaf tarixinə görə, dünyada öz tarixi missiyasını davam etdirmək məcburiyyətindədir. Çünki bu tarixi missiya zərurətdən irəli gələn bir fenomendir. Azərbaycan bir tərəfdən, müsəlman şərqinin intellektual lideri kimi islam həmrəyliyi missiyasını yerinə yetirən, digər tərəfdən, Şərq və Qərb sivilizasiyaları dialoqunu təmin edən böyük tarixi bir rola malikdir. Bu baxımdan, Azərbaycanın dünyada və xüsusilə müsəlman şərqində yeri özünəməxsusdur.

Azərbaycanın tarixi missiyasını dünyada yerinə yetirə bilən ikinci bir dövlət yoxdur. Qərb dövlətləri islamafobiya stereotipindən və təkəbbürdən qurtularaq, Müsəlman Şərqi ilə bərabərtərəfli dialoqa hazır olmadıqları kimi, müsəlman ölkələri də antiqərb stereotiplərindən xilas olaraq demokratik inkişaf yolunu öz mədəni dəyəri kimi mənimsəyə bilmirlər. Digər tərəfdən, Müsəlman Şərqində sünni-şiə qarşıdurması ictimai şüurda özünə elə bir yer etmişdir ki, ondan qurtulmaq üçün, həmin ölkələr Azərbaycanın sosial-mədəni inkişaf təcrübəsini yaşamaladırlar. Bu baxımdan, Azərbaycan öz multikulturalizm və islam həmrəyliyi modeli ilə həm dünyaya, həm də Müsəlman Şərqinə gözəl nümunədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. H.Əliyev. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin astanasında. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2001, 132 s.
2. İ.Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir: [108 kitabda] / İlham Əliyev. Bakı: Azərənəşr, k.1, 2008, 424 s.
3. S.Xəlilov. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı: Adiloğlu, 2009, 256 s.
4. S.Xəlilov. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru (fəlsəfi etüdlər). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2004, 623 s.
4. R.Mehdiyev. XX əsrdə milli dövlətçilik. Bakı: XXI YNE, 2003, 248 s.
5. А.Г. Дугин., Ноомахия: войны ума. Цивилизации границ. М.: Академический проект, 2014, 694 с.
6. С.Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М.: Аст, 2006, 571 с.
7. Ю.В.Яковец. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. М.: Экономика, 2003, 411 с.

İnternet linkləri:

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda II Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışında nitqi. <https://president.az/articles/8296>
2. Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu çərçivəsində "Qadınlar – mədəniyyətlərarası dialoqun əsas təmsilçiləri" mövzusunda sessiyasındakı çıxışı. Azərbaycan, 2011, 9 aprel, s.1. <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/aprel/167221.htm>.

UOT 317

XXI əsrin ruhani-mədəni məzmunu: stereotiplər, ənənələr və global trendlər

İlham Mabud oğlu Məmmədov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ilham.mammadov@mdu.edu.az

Tarixdə misli görünməmiş global trendlərin cərəyan etdiyi müasir dövrdə insanların həyata, dünyaya, həyatın mənasına, minilliklərlə şüurlarda və davranışlarda kök salmış dəyərlərə, gələcəklə bağlı təsəvvürlərə münasibətinin dəyişməsi müşahidə olunur. Tək dəyişməyən isə məzmunundan və

keyfiyyətindən asılı olmayaraq yaşamağa və yaratmağa olan həvəs, qocalığa, ölümə və heçliyə qarşı nifrət, vəziyyəti əbədi xoşbəxtlik məcrasına yönəltməyə qabil olmayan insanın öz taleyi ilə barışması və dərin təəssüf hissi ilə faniliyi haqq kimi qəbul etməsidir.

Bu gün əzəli və əbədi arzuları reallaşmamış bəşəriyyətin gələcək haqqında maraqları da heç vaxt olmadığı tərzdə aktuallaşmışdır. Dünyada cərəyan edən sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi və əxlaqi-mədəni dəyişiklikləri müasir bəşəriyyət Qiyamətin əlamətləri kimi qəbul edir, onları zövqünə və intellektinə uyğun interpretasiya etməyə çalışır. Lakin bəşəriyyətin gələcək haqqında qayğıları və düşüncələri, təbii kataklizmlərlə, hərbi-siyasi proseslərlə və əxlaqi-mənəvi deqradasiya ilə əlaqədar dəyişiklikləri Qiyamət əlamətləri kimi qəbul etməsi və gələcəyin necə olacağını dərk etmək cəhdləri hər zaman olub.

Gələcək isə məzmunundan və xarakterindən asılı olmayaraq, labüddür və bugünkü bəşəriyyət və yaxud onun təkrar istehsalının məhsulları bu gələcəyi mütləq yaşayacaqlar. Odur ki, “gələcək” faktoru insanın fərdi və bəşəriyyətin qlobal taleyi ilə bağlı həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələ kimi ortaya çıxır. Gələcək – zaman xəttinin hipotetik mərhələsidir, hələ baş verməmiş, lakin baş verəcəyi mütləq olan çoxlu sayda hadisələrin ehtimal olunan kompleksidir. O, məkan-zaman kontinuumunda mərkəzi yer tutur.

Fəlsəfədə davamlı polemika obyektinə olan məsələlərdən biri də, məhz “gələcək” anlayışı ilə bağlıdır və bu məsələ heç vaxt aktuallığını itirməmişdir. İndeterminizm (lat. *in* – inkar bildirən sözlük, *terminare* – təyin etmək – hadisələr arasında səbəblilik əlaqələrinin obyektiv olmasını inkar edən fəlsəfi baxış) nəzəriyyəsinə görə gələcək haqqında proqnozlar vermək mümkün deyil və insanlar onu özləri və istədikləri kimi yaratmağa qadırdırlar. Determinizm (lat. *determinare* – məhdudlaşdırmaq, sərhəddini müəyyən etmək – hadisə və proseslərin qarşılıqlı əlaqə və təyinatı haqqında təlim və ümumi səbəblilik haqqında doktrina) adlanan digər nəzəriyyəyə görə gələcəyin senarisi əzəldən yazılmışdır və onu insan fəaliyyətinin gücü ilə dəyişmək mümkün deyil. Zamanın “dövri modeli”nə görə isə keçmişdə baş vermiş hadisələrin kompleksi dəyişik obrazlarla təkrar olunur (tarixin təkrar təzahürü). Dini konsepsiyalarda da gələcəyin əvvəlcədən tanrı iradəsilə (obyektiv volyuntarizm) müəyyən edilməsini iddia edən “qədər doktrinası” əsas ideya hesab olunur. Bununla belə, insanlar üçün gələcəyin tarixi o qədər vacib əlamətdir ki, onlar öz fərdi gələcəyi və ümumbəşəri gələcək haqqında proqnozlar əldə etməyə həmişə ehtiyac duyurlar. Bu proqnozlar iki fərqli kontekstdə təklif olunur:

1. Davamlı tərəqqi və qlobal xoşbəxtlik vəd edən proqnozlar (pozitiv ssenarivə yaxud xoşbəxt gələcək).

2. Tənəzzül və iflas vəd edən proqnozlar (neqativ ssenarivə yaxud faciəli sonluqla başa çatacaq gələcək) [2].

Bəzi proqnozlarınkar edilməsi mümkün olmayan real gələcəyin modellərini təqdim edir. Məsələn, yaşadığımız əsrin sonuna qədər hazırda Yer kürəsində yaşayan əhalinin 99,999 %-nin dünyasını dəyişəcəyi və onları yeni nəsillərin əvəz edəcəyi, mövcud resursların kritik səviyyədə tükənəcəyi, yeni nəsillərin həyat üslubunda və həyat ukladında daim inkişaf edən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tələblərinə uyğun möcüzəli və ənənəyə zidd olan ifrat reformasiyaların baş verəcəyi və s. Buna görə də bu gün elmdə, təhsildə və texniki tərəqqidə baş verən trendlər, nano və smart texnologiyaların idarəetmə mexanizmlərinə və onların total nəzarətinə əsaslanan cəmiyyət çağdaş insanın və onun gələcək nəsillərinin yüksək rifahının və layiqli həyatının təmin olunmasına yönəldilməlidir. Yalnız bu halda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının daim yenilənən kreativ gücü sayəsində qurulacaq münasibətlər özünü doğrulda bilər və əxlaqi-mənəvi dəyərlərlə tənzimlənən davamlı inkişafı təmin edə bilər.

Gələcək haqqında proqnozların verilməsi ilə bağlı çoxlu sayda konsepsiyalar hazırlanmışdır. Onların külliyyəti bu gün futurologiya (lat. *futurum* – gələcək, *logos* – təlim) kimi tanınır. Futurologiya müxtəlif üsullarla, o cümlədən ekstrapolyasiya (mövcud texnoloji və sosial-iqtisadi tendensiyaların müqayisəli təhlilləri vasitəsilə gələcək tendensiyaların müəyyən edilməsi). Məhz belə metodlardan istifadə etdiyinə görə futurologiya tarix və proqnozlaşdırma kimi elmi təlimlərlə müəyyən oxşarlıq təşkil edir. Gələcəyi əsas tədqiqat obyektinə kimi seçməsi isə onu elmi fantastika ilə

yaxınlaşdırır. Ən qədim zamanlardan bəşəriyyətin gələcək taleyinin necə olacağına qalan mütəfəkkirlər və gələcəyi intuitiv səviyyədə duymaq kimi spesifik istedadı olan şəxslər – peyğəmbərlər (Nuh, İbrahim, Musa, İsa və Məhəmməd s.ə.s.), nəbilər (Xızır İlyas), həvarilər (İoann İlahiyyatçı), filosoflar (Platon, Aristotel), orakullar (Pifiya), mistiklər (Mişel Nostradamus, Vangeliya Kuşterova) və ilahiyyatçılar (Müqəddəs Avqustin) hipotetik gələcək haqqında fikirlər və mülahizələr söyləmişlər.

Gələcək haqqında XX əsrdə də çox sayda mütərəqqi konsepsiyalar işlənib hazırlanmışdır. Belə konsepsiyalardan biri olan transhumanizm nəzəriyyəsi elmdə, təhsildə və texnikada baş verən qlobal trendlərlə uzlaşan bir nəzəriyyə kimi təqdim olunur və bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir cəmiyyətdə yeni – postmodern insanın maraqlarını, həyata baxışlarını, istək və tələbatlarını, qayğı və problemlərini əks etdirən və spesifik mədəni hərəkət kimi təzahür edən *transhumanizm* (lat. *trans* – içindən, *homo* – insan, – bəşəriyyətin daha sağlam və davamlı gələcəyinə hesablanmış humanist elmi və texniki layihə) postmodern fəlsəfə və beynəlxalq hərəkət kimi də özünü təsdiq etmişdir. Onun mahiyyəti etnik, mədəni, irqi və ruhani əlamət və xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, Yer kürəsində yaşayan və ehtiyacı olan insanların əqli və fiziki imkanlarının artırılması üçün elmin və texnikanın mövcud və potensial resurslarının səfərbər edilməsindən və müasir nanotexnologiyaların yaradıcı gücündən humanist məqsədlər naminə istifadə olunmasından ibarətdir [3].

Transhumanizmin olduqca yüksək təşəkküllü bəşəri proqram olmasını onun cəmiyyət üçün və hər bir insan fərdi üçün əbədi problem sayılan əqli, psixoloji və fiziki əzabları – xəstəliyi, qocalığı, hətta uzaq gələcəkdə ölümü belə “ləğv etməyə” istiqamətlənməsi sübut edir. Beləliklə, transhumanizm dilindən, dinindən, irqindən, sosial mənşəyindən və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün fərdləri uzun və xoşbəxt yaşamaq, sağlam və güclü olmaq, həyatdan zövq almaq, yüksək təşəkküllü sağlam nəsil yetişdirmək kimi bir ideya və ideallar altında sıx birləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, transhumanizm ideyası bir arzu qismində bütün tarix boyu və bütün mədəniyyətlərdə mövcud olmuşdur və bu təbiidir. Çünki hər insanı həmişə bir əbədi sual – “ölümsüzlük” narahat etmişdir. İlk dəfə “transhumanizm” terminini 1312-ci ildə İtaliyalı mütəfəkkir Durante deli Aliqyeri (Dante: 1265–1321) “İlahi komediya” adlı əsərində işlətmişdir. XX əsrdə isə o, elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması ilə bəşəriyyət üçün ən məqbul ideologiyaya və qlobal inanca çevrilmişdi.

1957-ci ildə ingilis bioloqu və humanisti Julian Haksli (1887-1975) transhumanizm ideyasını yenidən gündəmə gətirdi. Lakin bəşəriyyət “ona ulduzları vəd edən elmi-texniki inqilabın” şokundan ayılan kimi insan təbiətinin bioloji imkanlarının dəyişdirilməsinin mümkün olmayacağını anladı. Buna görə də transhumanizmə maraq azaldı.

ETİ-nin nanotexnologiyalar səviyyəsinə keçməsilə transhumanizm ideallarına maraq yenidən, həm də yüksək səviyyədə artdı.

Çağdaş transhumanistlər müasir texnologiyaların davamlı inkişafını transhumanizm ideyalarının reallaşdırılmasında ən vacib şərt hesab edirlər. Onlar iddia edirlər ki, müasir inkişaf templərilə texniki tərəqqi 2050-ci ilədək “postinsan” tipinin yaradılmasına imkan verəcək. Bu insanın fiziki və əqli (intellektual) imkanları isə bugünkü insanın imkanlarından dəfələrlə yüksək olacaq [4].

Müasir transhumanizmin prinsipial məqamlarından biri də dəqiq, təbiət və texniki elmlərin nailiyyətlərinə əsaslanaraq, fiziki ölümdən tamamilə qurtulmaq və ya onun baş verməsini maksimum uzaqlaşdırmaqdır. “Bioloji ölümsüzlük” kimi qiymətləndirilən bu fenomen müasir dövrün elmi və kütləvi leksikonuna “elmi immortalizm” (lat. *immortalitas* – ölümsüzlük) kimi daxil olmuşdur. Transhumanizmə görə “postinsan” tipinin ərsəyə gəlməsində süni orqanların, molekulyar texnologiyaların, gen mühəndisliyinin, neyroprotezlərin, dopinqlərin, klonlaşdırmanın, nootropaların (insan beyninin ali psixi funksiyalarına spesifik təsir göstərən dərman vasitələri), fiziki və ruhani əzabların azaldılması və ya tamam aradan qaldırılması üçün nəzərdə tutulmuş vasitələrin – qorxu və həyəcana, cismani ağırlara, hər hansı neqativ halətə, hissə, depressiyaya qarşı dərmanların (məs., analgetiklər, antidepressantlar və s.), həmçinin plastik cərrahiyyənin,

ekzoskeletlərin (insan skeletinin və əzələlərinin itirilmiş funksiyalarını bərpa etmək üçün tətbiq edilən qurğu, xarici süni karkas), ekzokortekslərin (yun. *ekzos* – çöldən, kənardan, *cortex* – qabıq – insan intellektinin qismən gücəndirilməsi üçün nəzərdə tutulan informasiya emalının xarici (süni) sistemi, yaxud neyroprotez), eləcə də krionikanın (yun. *krios* – soyuq – gələcəkdə dirildilməsi və müalicə edilməsi məqsədi ilə insan və heyvan cəsədlərinin dondurulması texnologiyası) xüsusi və həlledici rolu vardır.

Beləliklə, transhumanizm ideyalarına qəlbən inanan və onların reallaşdırılması üçün bütün qüvvə və səylərini səfərbər edən insanlar gələcəyin tarixi və həmin tarixi yaradacaq “yeni insan”ın təşəkkülü haqqında möhtəşəm planlar qururlar. Həmin planların həyata keçirilməsi isə elmi-texniki tərəqqinin yaxın və uzaq gələcəkdə bəşəriyyətə nə vəd etməsindən asılıdır. Bu gün isə elmi-texniki tərəqqinin tarixdə misli görünməmiş möhtəşəm səviyyəyə çatmasına baxmayaraq, nə transhumanizm ideyalarında öz əksini tapmış filantropiya, nə dini təlimlərdə əks olunmuş xeyirxahlıq çağırışları, nə də ki, möhkəm qlobal sülhə nail olmaq cəhdləri gözlənilən nəticələri verməmişdir. Dövrümüzün ruhani və mənəvi məzmunu, etik-mədəni atmosfer, ənənəvi doktrinalarda öz əksini tapmış dəyər və normalara uyğun gəlmir. Bəşəriyyətin minilliklər ərzində arzuladığı və utopiyanın predmeti sayılan “Əbədi qardaşlıq çarlığı”nı da yaratmaq mümkün olmamışdır. Müasir insanın qlobal problemlər qarşısında qorxusu isə orta əsrlər insanının psixoloji səviyyəsindən az fərqlənir.

Tanrı davamlı olaraq bəndələrini fərdi və toplum şəklində sınağa çəkir. Sanki onların bundan sonra da yaşamağa layiq olmalarını müəyyən etməyə çalışır. Bu zaman o Qiyamətin əlamətləri ilə insan ruhunun dayanıqlığını yoxlayır. Bu gün yaşadığımız COVID-19 pandemiyası sanki belə bir sınaq idi. Hətta onu İsa Məsihin 12 həvarisindən biri olan İoann İlahiyyatçıya məxsus “Apokalipsis” (q. yun. *ἀποκάλυψις* – açılış) və ya “İoann İlahiyyatçının açıqlamaları” (lat. *Apocalypsis Ioannis* – Əhdi-Cədidin sonuncu kitabı) kitabında “Apokalipsisin dörd atlısı”ndan birinin gəlişi (“Solğun-Kül rəngli atlı” – əlində qara kərənti tutan və dünyanın 1/4 hissəsinə “ucuz ölüm” gətirən, insana məxsus fədakarlıq hissini, doğmalığ münasibətlərini və onun sarsılmaz silahı sayılan üzvi məhəbbəti sınağa çəkən hipotetik subyekt) kimi qiymətləndirirdilər. Doğrudan da, COVID-19 pandemiyası insanların əsl mahiyyətini – onun “yenilməz eqosu”nun gücünü açıb göstərdi. “Apokalipsis”də qeyd olunur ki, “Solğun atlı”nın gəlişi ilə çöllər və küçələr naməlum virusdan həlak olmuş insanların cəsədləri ilə dolacaq, onların doğma və əzizləri isə sevdikləri insanları dəfn etmək üçün onlara yaxınlaşmağa belə cürət etməyəcəklər [1].

Fraqmental olsa da, bu gün yaşadığımız hadisələr “Solğun atlı”nın bəzi əlamətlərindən xəbər verir. Bəlkə də bunlar elmi-texniki və texnoloji baxımdan möhtəşəm trendlər yaşayan müasir qlobal cəmiyyətə mesajdır və providensiya yaxın gələcəkdə daha da sərt sınaqların olacağından xəbər vermək istəyir?!

Bütün bunları rezyüme edərkən müasir dünyada, çağdaş insanın həyatının müxtəlif sahələrində – elmdə, təhsildə və texniki tərəqqidə baş verən trendlərin bəşəriyyəti gözləyən sınaqlardan layiqincə çıxması üçün nəzərdə tutulması qənaətinə gəlmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Beale, Gregory K. (1998). *The Book of Revelation: A commentary on the Greek text*. GrandRapids, Michigan: Wm. B. EerdmansPublishingCompany. pp. 375.
2. Царегородцев И.А. Проблема предсказания и изменения будущего. XIII Всероссийская конф. студентов, аспирантов и молодых ученых. Т.5. Философия. Социальные науки. Культурология. Томск, 2009, с. 130-132
3. Гавров С.Н. Технологический постгуманизм: переход к постчеловеку и постчеловечеству. М., 2015, с. 56-64
4. Юдин Борис Г. Сотворение Трансчеловека. Вестник РАН. М., 2007, Т77, № 6, с. 520-527

UOT 81:37.016

Dil materiallarının öyrədilməsində müəllimin rolu

Sevil Mirhəsən qızı İsayeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
sevil.isayeva@mdu.edu.az

Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərinin inkişafı, təkmilləşməsi, təşəkkülü formalaşması üzrə iş aparamadan onlarda fəal həyat mövqeyinin tərbiyə edilməsi mümkün deyil. Əgər biz yaradıcı adam tərbiyə etmək istəyiriksə, onun müstəqil işləməsi üçün şərait yaratmalıyıq. Bu zaman iki parametri nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, kifayət qədər mürəkkəb gərginlik torədən məsələlər vermək, himayədarlığın qarşısını almaq, ona özünüidarə imkanı vermək lazımdır. Məktəbli müstəqil fikir söyləmək, şəxsi qərar vermək, həmçinin səhv etmək hüququna malik olmalıdır.

Müasir dövrdə orta ümumitəhsil məktəbi və ali təhsil ocaqlarının başlıca strategiyası yüksək intellektual hazırlığa malik olan, qazandığı biliklərdən həyatın müxtəlif sahələrində istifadə etməyi bacaran mütəxəssisin yetişdirilməsidir. Cəmiyyətdə gedən ictimai, iqtisadi dəyişikliklər, dünyada gedən qloballaşma, eləcə də elmi-texniki tərəqqi təhsilin ehtiyaclarını müəyyənləşdirən əsas amillərdir. Təlimin məzmununa dair vacib sənədlərin ən ümumi insanın hüququnu əks etdirən Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunudur. Təhsil qanunu normativ sənəddir və Təhsil sisteminin fəaliyyəti onunla tənzimlənir. Bunlardan sonra isə tədris planı, proqram və dərsliklər gəlir və hər bir fənnin mövcudluğu tədris planından başlanır [3].

Təlim-tədris prosesində belə araşdırmalar müəllim – şagird münasibətlərinin, eləcə də təlim mühitinin hüquqi baxımdan düzgün təşkili üçün zəruri hesab edilir. Təhsil alanlar cəmiyyətin, yəni ölkənin, bölgənin, şəhərin, kəndin təhsil ehtiyaclarını öyrənir, araşdırır, nəticələr əldə edir və təlim prosesində tətbiq edir. Onlar həmçinin cəmiyyətin ehtiyaclarının hüquqi sənədlərdə necə təsbit edildiyini tətbiq etməklə müəyyənləşdirir və bunu təlim prosesində təhlil edərək nəticə əldə edir.

Bəli, məktəbdə ana dili təlimi yüksək səviyyədə təşkil olunmalıdır. Bu yüksək səviyyə, ilk növbədə, dilçiliyin dil haqqında elmi müddəalarına uyğunluqla müəyyən edilir. Dil üzrə verilmiş məlumatların şüurlu mənimsənilməsi mühüm şərtir.

Müəllimlər dərslərdə məzmun standartlarından çıxış edərək təlimin məqsədini, ona əsasən dərslərin forma və üsullarını, təlim tapşırıqlarını, qiymətləndirmə meyarlarını və vasitələrini müəyyənləşdirməli, tərtib etdikləri cari planı reallaşdırmağa nail olmalıdır. Dərslər bütün şagirdlərin təlimə fəal şəkildə cəlb edilməsi, onların idraki, ictimai və fiziki inkişafının təmin olunması və lazımı səviyyədə stimullaşdırılması baxımından təlimin təşkilinə verilən tələblərə cavab verməlidir.

Dil materiallarının hazırlanmasında və öyrənilməsində müəllimlərin baxışları və rolları nəzərə alınaraq, onlara imkan verilir ki, öz təcrübələrindən çıxış edərək yeni strategiyalar və üsullar təklif edə bilsinlər. Beləliklə, onlar hər hansı bir yaradılmış nəzəriyyənin, sadəcə olaraq, icraçıları olmaqdan çıxır və birbaşa həmin nəzəriyyələrin yaranmasının iştirakçısına çevrilirlər. Çünki tədris prosesi zamanı meydana çıxan çətinlikləri və problemləri ən yaxşı bu prosesdə birbaşa iştirak edən müəllimlər anlaya bilirlər. Müəllimlərin təcrübələri onlara kontekstə uyğun, öyrənmələrin ehtiyaclarını nəzərə alaraq yeni üsullar təklif etməyə imkan verir. U.Prabhu müəllimə etimadın əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı: “Yaxşı təhsil sistemi...o demək deyil ki, bütün və yaxud əksər müəllimlər təklif olunan eyni üsulları tətbiq etsinlər, yaxşı sistem odur ki, orada bütün və ya əksər müəllimlər istənilən üsulu icra etmək üçün seçməkdə inamlı olurlar və hər bir müəllimin etimad hissi canlı və yaxud aktiv, həmçinin gələcək inkişaf, dəyişiklik üçün ola biləcəyi qədər açıqdır” [2.]

Belə ki, Azərbaycan dili təliminin əsas didaktik vəzifəsi şagird və tələbələrin şifahi və yazılı nitq vərdişlərini inkişaf etdirməkdir. Buna görə də ilk növbədə, fonetika, leksikologiya, söz yaradıcılığı, morfologiya, sintaksisdən proqrama daxil edilən və öyrədilən dil qaydalarının nitq inkişafı üçün praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmalı, mətn üzrə işlərdə əsas məqsəddən uzaqlaşmamaqla mövzunun tədrisinə ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə edilməlidir. Müəllim unutmamalıdır ki, hər hansı konkret mövzunu mənimsətmək ümumi işdir və bu ümumi iş nəzdində

əsas məqsəd öyrənənlərin lüğət ehtiyatını, ədəbi tələffüz, orfoqrafik yazı, cümlə qurmaq və s. vərdişlərindən birini və ya bir neçəsini inkişaf etdirməlidir. Dil üzrə qazanılan nitq vərdişlərinin möhkəmləndirilməsi isə şagirdlərin düşünmə tərzinin spesifikasiyası ilə sıx bağlıdır. Bu işin yüksək səviyyədə qurulması, vərdişə sahiblənmə xüsusiyyətlərinin dayanıqlığı birbaşa xarakterdən, onu formalaşdıracaq psixoloji dəstəkdən asılıdır.

Müəllim öyrənənlərin diqqətinə çatdırmalıdır ki, müasir Azərbaycan dilini mükəmməl bilən hər bir adam səslərin uzanması, qısaldılması, vurğu, intonasiya və s. vasitələrlə fonetik üslub yarada bilər. Məsələn, intonasiya – nitqin ahəngi, yəni səsin alçalması, ucılması, nitqin tempi, və ya sürəti, nitqin intensivliyi, yəni nəfəsalmanın güclənməsi və ya zəifləməsi, qorxu, sevinc və daha başqa belə hissi hallara görə dəyişikliklərə uğraması hadisəsidir. Bu hadisə məhz cümlə ilə bağlıdır.

Oeyd edək ki, 1955-ci ildə Muxtar Hüseynzadənin tərtib etdiyi “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” həmin dövrlərdə orfoqrafiyanın sabitləşməsində böyük rol oynamışdır. Orfoqrafiya problemlərinə Azərbaycanın bir sıra dilçiləri – A.Axundovun “Dil və mədəniyyət”, A.Qurbanovun “Müasir Azərbaycan dilinin qrafikası və orfoepiyası”, Ə.Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili” fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya), Ə.Əfəndizadənin “Orfoqrafiya–orfoepiya–qrammatika lüğəti” və s. monoqrafik əsərlərdən, latın qrafikası əsasında yazılmış orfoqrafiya, orfoepiya qaydalarından, bəhrələnən müəllim öyrənənlərə orfoqrafiyanın fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplərinə əsaslanaraq sözlərin düzgün yazılışı qaydalarına əməl etməyi öyrətmək bacarığına malik olmalıdır. Fonetik prinsipə əsasən dəsmal, dəmir, gəldin, oxuyur və s. kimi sözlərin yazılışı bilavasitə tələffüzünə əsaslanır, lakin morfoloji prinsip sözlərin həm vahid tələffüz, həm də vahid yazılış qaydasını nizama salır. Məsələn, danışmada həm kitablar, həm oğlanlar, həm qızlar, həm də narrar işləyə bilər. Əgər bunların hamısını qəbul etmiş olsaydı, gərək dilimizdə cəm şəkilçisinin müxtəlif variantları ola idi. Məhz morfoloji prinsip seçmə üsulu ilə hərəkət edərək, danışmada işləyən müxtəlif şəkilçilərdən yalnız bir variantı (məsələn, -lar, -lər) məqbul sayır. [1, s. 241].

Müəllim müxtəlif tədris metodlarından istifadə etməklə dil materiallarının öyrədilməsində əvəzsiz rola malikdir. Tədris metodlarına müəllimin söhbəti, nəqli, izahı və mühazirəsi, məşq xarakterli müstəqil işlərin idarə olunması, öyrənənlərin tədris ədəbiyyatı üzərində rəhbərlik və s. aid edilir [3].

Bir sözlə, Azərbaycan dövlətinin dünya dövlətləri içərisində layiqli yer tutması onun hər bir vətəndaşı üçün qürur mənbəyi olmaqla bərabər böyük bir məsuliyyəti daşımaq deməkdir. Çünki ölkəmizin dünyaya inteqrasiyası onun vətəndaşının beynəlxalq aləmdə özünü təsdiq edə bilməsi üçün Ulu öndər Heydər Əliyevin dili ilə desək, təmsil etdiyi ölkənin tarixini, dilini bilməklə yanaşı, milli-mənəvi dəyərlərinin daşıyıcısı kimi çıxış etməyi bacarmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. H.B.Balıyev, A.H.Balıyev. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı, 2014
2. Ur P.A course in English Language Teaching Cambridge University Press, 2012, 325 p.
3. Fəal təlim üzrə nümunəvi dərslərin toplusu. Dərs vəsaiti. I cild. UNİSEF, Bakı, 2001

UOT 81'373; 001.4

Qaradağlı etnoniminin yayılma arealları haqqında

Zəminə Xosrov qızı Gülistani
Mingəçevir Dövlət Universiteti
zamina.gulustani@mdu.edu.az

Aydındır ki, Azərbaycan və ümumiyyətlə türk etnonimlərinin eksrtalinqvistik (dixarici) amillər nəzərə alınmaqla linqvistik tədqiqi, istər dilçilik, istər tarixşünaslıq və istərsə də tarixi

coğrafiya üçün daha etibarlı nəticələr verə bilər. Belə ki, etnonimlərin bu aspektdə tədqiqi ilə Azərbaycan ərazisindəki etnoogenetik prosesləri, tarixən mövcud olmuş qəbilə, tayfa, tirə, etnik qrup və xalq adlarını müəyyənləşdirməklə yanaşı, onların Azərbaycan dili və Azərbaycan xalqının formalaşma və inkişafındakı rolunu, dil mənsubluğunu, müasir türk dilləri və dialektləri üçün arxaik sayılan dil (dialekt) elementlərini üzə çıxarmaq, qədim türklərin (azərbaycanlıların) əski və yaddan çıxmış adət-ənənələrini bərpa etmək, xalqın məişət, maddi və mənəvi mədəniyyət fəaliyyətini, qədim dünyagörüşü və milli təfəkkürünü, sənət və peşə məşğuliyyətini, miqrasiyalar nəticəsində onların parçalanıb birləşmələrini, yerdəyişmələrini, çıxdıqları və ya məskunlaşdıqları yerləri, dini əqidələrini, totem və onqonların, müxtəlif formasiyalardakı vəziyyətlərini, ayrı-ayrı tayfa, tirə və şəxslərə xas olan ləqəbləri, titulları, tarixən bu ərazidə fəaliyyət göstərən antroponimləri, tarixi şəxsiyyətlərin adlarının yaranma və formalaşma yollarını, etnonimlərin törəməliyini, nomenlərlə reallaşdıqları və s. müəyyənləşdirmək mümkündür.

• Azərbaycan dilinin ən qədim abidəsi XIII əsrə aiddir. Buna baxmayaraq, dilimizin ən azı miladın əvvəllərində indiki Azərbaycan ərazisində mövcud olduğunu müxtəlif dildaxili və dilxarici amillərlə sübut etmək imkanımız var. Bu amillərdən biri də Azərbaycan ərazisindəki sırf milli mənşəli yer adlarıdır. Lakin milli mənşəli yer adlarının da dilin qədim ləksik laylarını tədqiq prosesində müəyyən qanunauyğunluğunu nəzərə almaq lazımdır.

Dağ, dərə, çay, göl, düzənlik kimi coğrafi anlayışları ifadə edən adlarda dildə ən qədim inkişaf dövründə işlənmiş sözlərə təsadüf olunursa, yaşayış məntəqələri adı bildirən sözlərdə isə bir çox hallarda tayfa, qəbilə birləşmələri, bəzən də şəxs adlarına təsadüf olunur. Ona görə də dilin ən qədim inkişaf dövrünün tədqiqi ilə maraqlanan dilçinin ilk növbədə dağ, dərə, çay, çöl, göl, düzənlik kimi coğrafi adların etimologiyası maraqlandırılmalıdır.

• Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin, dünyanın başqa dillərindən müsbət mənada fərqi ondadır ki, bəzən bu və ya sözlər inkişaf prosesində fonomorfoloji quruluşuna görə ya heç dəyişməyib, ya da sözün tərkibində baş verən dəyişiklik onun kökünün formal aydınlığına və şəffaflığına o qədər də təsir etmir.

Türk dillərində dağ ruhu əsasında çoxsaylı etnonimlər yaranmışdır. 1004-cü ildə Qaraxanlılarla Samanilərin vuruşmasında Əbülhəsən Tak adlı Oğuz başçısı iştirak etmişdi.

1006-cı ildə İleq xan Mahmud Qəznəvinin Hindistanda olmasından istifadə edərək, Xorasanı tutmaq istəyəndə həmin Tak oğullarından Alxasam onun yolunu kəsmişdi.

Oğuz xanın bir oğlunun adı Dağ xan idi. Çokan Valixanov bildirir ki, Qızıl Ordada Taklı qəbiləsi olmuşdur. P.Q.Kuzeyevin bildirdiyinə görə, başqurdluların Ay tayfasının arasında Kara Taulı (Qaradağlı) qəbiləsi varmış.

Dağa tapınan etnoslar Azərbaycan xalqının mənşəyinə daxil olmuşlar. Sənən Azər XX əsrin 40-cı illərində Cənubi Azərbaycanda Qaradağlı boyunun yaşadığını müşahidə etmişdir. Onlar həmin vaxt öz etnik cizgilərini qismən də olsa, saxlaya bilmişdilər. Güney Azərbaycanın böyük bir mahalı onların adı ilə Qaradağ adlanır. XVIII yüzillikdə Qaradağ xanlığı Azərbaycanın güclü xanlıqlarından biri idi.

Areal dilçiliklə məşğul olan tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, əslən Güney Azərbaycanın Qaradağ mahalından olduqlarına görə, Quzey Azərbaycanın çoxsaylı kəndlərinin əhalisi özünü Qaradağlı adlandırır. Əslində isə belə deyil. Harada yaşamasından asılı olmayaraq, qara dağa tapınanlar özlərini Qaradağlı adlandırırlar. Məsələn, Uraldakı Kara Taulı türkləri əslən Güney Azərbaycandan deyillər.

Türk dillərində etnik adların xeyli hissəsi dağ, dərə, qaya, mağara, daş, təpə, kurqan, daş yığını və s. adların əsasında meydana gəlmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, insanlar yaranışdan torpağa, onun otuna, suyuna, çörəyinə bağlı idilər.

Belə bir cəhət diqqəti çəkir ki, insanlar daha çox xəyalən göy cisimləri ilə bağlı olmuşlar. Ruhən isə yerə torpağa məhəbbət ilə ömür sürüb, ölürdülər. Həmin səbəbdən səma cisimləri əsasında yaranan etnonimlər türk xalqlarının mifoloji, yer cisimləri və təbiət hadisələri əsasında təşəkkül tapanlar isə daha çox həyati düşüncələrin məhsuludur. Ancaq maraqlı odur ki, türk

etnosları ilahi bir əlamət görmədən, Tanrı ilə bağlı dərk etmədən heç bir təbiət hadisəsinə tapınmamış, özlərini onun adı ilə adlandırmamışlar.

Türk dillərində etnik adların bir qismi oronim mənşəlidir. Bunların arasında dağa etiqaddan, dağ ruhuna ehtiramdan törəyənlər daha maraqlıdır.

Daradağ oyk, sadə:

1. Ağsu rayonunun Rəhimli i.ə.v.-də kənd. Şirvan düzündədir. Əsli Qaradağlıdır. Yaşayış məntəqəsi qaradağlı tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır;

2. Bakı şəhəri i.ə.v.-də inzibati rayon. Abşeron yarmadasının c.-q. və Qobustanın c. -ş. hissəsində yerləşir. R-nun mərkəzi Qaradağ qəsəbəsidir. Bundan başqa, r-nun ərazisində 8 ştq. (Qobu, Korgöz, Duvanni, Güzdək, Lökbatan, Puta, Çeylidağ və Şubanı) daxildir;

3. Bakının Qaradağ r-nun dənizkənarı qəsəbə i.ə.v.-də qəsəbə. Qəsəbə öz adını Bakının 46 km-liyində olan Qaradağ d.y. stansiyasının adından almışdır. D.y. stansiyasının adı isə Qobustanın c.-ş.-indəki Qaradağ təpəliyinin adı ilə əlaqədardır;

4. Gədəbəy r-nun Qumlu i.ə.v.-də kənd. Dağlıq ərazidədir. Yaşayış məntəqəsini 1927-ci ildə r-nun Aşağı qumlu kəndindən köçüb gəlmiş ailələr salmışlar. Kənd yaxınlığındakı Qaradağ dağının adı ilə adlanmışdır. Cənub ərazisində Qaradağ/Qaracadağ adlı tarixi vilayət də mövcuddur. Hazırda Arasbaran adlanır.

Mərkəzi Əhər şəhəri c.-dan Qaradağ dağları və Təbriz vilayəti, ş.-dən Ərdəbil, q.-dən Mərənd, Ələmdar-Kərgər mahalları, şm.-dan Araz çayı ilə əhatə olunur. Qaradağ Babək hərəkətinin mərkəzi olmuşdur.

Xürrəmilərin əsas qalası olan Bəzz Qaradağda idi. Azərbaycanda Səfəvilərin hakimiyyət başına keçməsində Qaradağ sufilərinin mühüm rolu olmuşdur. XVIII əsrin ortalarında Azərbaycanda yaranmış xanlıqlardan biri də Qaradağ xanlığı idi. Bəzz və Qəhqəhə qalalarının xarabalılığı Şeyx Şəhabəddin Mahmudun (XIII) türbəsi (Əhər şəhərində) Qaradağdadır. Qaracadağ toponimindəki qaraca komponenti “çox qara, tünd qara” mənasındadır.

Qaradağ:

1. Daşkəsən r-nu ərazisində dağ. Dağ süxurlarının rənginə görə belə adlandırılmışdır;

2. Gədəbəy r-nu ərazisində dağ. Şahdaş silsiləsinin ş.m. yamacında, Slavyanka kəndindən c.ş.-da yerləşir. Hün. 1957 m;

3. Şahbaz r-nu ərazisində dağ. Dağ süxurlarının rəngi qara rəngə çaldığı üçün belə adlandırılmışdır;

4. Şərur r-nu ərazisində dağ. Vulkan mənşəli bu dağın süxurları qara rəngə çaldığı üçün belə adlandırılmışdır.

Daradağ Buduq. Xaçmaz r-nun Hülövlü i.ə.v.-də kənd. Samur–Dəvəçi ovalığındadır. Oykonom Qaradağ və Buduq adlarının birləşməsindən yaranmış, Qaradağlı kəndi yaxınlığında yerləşdiyinə görə digər buduq kəndindən (indiki Ağyazı Buduq) fərqləndirmək üçün belə adlanmışdır. Qaradağlı oykonimindən sonralar “lı” şəkilçisi düşmüşdür. Toponim “Qaradağlı kəndi yaxınlığındakı Buduq kəndi” mənasındadır.

Qaradağlı:

1. Ağdam r-nun eyni adlı i.ə.v.-də kənd. Qarabağ düzündədir;

2. Ağdam r-nun Qasımlı i.ə.v.-də kənd. Dağətəyi düzənlikdədir. Keçmiş adı Evoğlu Daradağlısı olmuşdur;

3. Ağdam rayonunun Ağdamkənd i.ə.v.-də kənd. Qarabağ düzündədir;

4. Ağdaş r-nun eyni adlı i.ə.v.-də kənd. Şirvan düzündədir. Keçmişdə burada iki Qaradağlı kəndi olmuşdur. Bir-birindən fərqləndirmək üçün Padar kəndi yaxınlığında yerləşən kənd Qaradağlı Padar, digəri isə Qaradağlı Ceyman adlanırdı;

5. Beyləqan r-nun Çəmənli i.ə.v.-də kənd. Mil düzündədir;

6. Bərdə r-nun Güloğlular i.ə.v.-də kənd. Qarabağ düzündədir. Bərdə şəhəri ilə birləşmişdir;

7. Füzuli r-nun Qarakollu i.ə.v.-də kən. Qarabağ silsiləsinin ş. ətəyindədir;

8. Goranboy rayonunun eyniadlı i.ə.v.-də kənd. Kürəkçayın (Kürün qolu) sahilində, Gəncə-Qazax düzənliyindədir;

9. Xaçmaz r-nun Hülövlü i.ə.v.-də kənd. Qaraçayın sağ sahilində dağətəyi ərazisindədir;

10. Xocavənd r-nunda kənd. Xonaşen çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Keçmiş adı Vərəndəli olmuşdur. Vərəndə dağlıq Qarabağın 5 tarixi mahalından (Dizaq, Vərəndə, Xaçın, Carabert və Talış) birinin adıdır. Vərəndələr mənşəcə Qıpçaq tayfa birliyinə daxil olan tayfalarından biridir.

11. Şəki r-nun eyniadlı i.ə.v.-də kənd. Əyriçayın (Qanıx çayının qolu) sahilində, Alazan-Əyriçay çökəkliyindədir;

12. Tərtər r-nun eyniadlı i.ə.v.-də kənd. Qarabağ düzündədir;

13. Tərtər r-nun Qarağacı i.ə.v.-də kənd. Qarabağ düzündədir;

14. Ucar r-nun eyniadlı i.ə.v.-də kənd. Şirvan düzündədir.

Yaşayış məntəqəsi çaylaq ərazidə yerləşdiyi üçün 1930-cu ilədək Çaykənd Qaradağlısı da adlanırdı. Qaradağlı ən böyük Azərbaycanlı ellərindən birinin adıdır. Yaşayış məntəqələri mənşəcə Səfəvilərin hakimiyyət uğrunda mübarizəsində böyük rol oynamış Qızılbaşların Qaradağlı tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. Tayfa isə öz adını Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalının adından almışdır. Səfəvilər hakimiyyətə keçdikdən sonra Qaradağlılar müxtəlif ərazilərə yayılmışlar. Qaradağlı adlı kəndlər də məhz həmin tayfaya məxsus ailələrin etnik adlarını əks etdirir. Keçən əsrin 30-cu illərində Laçın r-nun Güləbird kəndi yaxınlığında da Qaradağlı adlı kənd olmuşdur. Bu kəndin adı Sarı aşığın bir bayatısında çəkilir. Keçən əsrin 60-cı illərində Ermənistan ərazisində Qaradağlı adlı kənd qeydə alınmışdır

Qaradağlı Xocalı r-nu ərazisində çay. Qaradağlı kəndinin (Ağdam) adı ilə adlanmışdır. Keçmişdə çayın sahili həmin kəndin qışlaq yeri olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Albayrak Rəcəb. Türklərin İranı. (Tərc. R. Əsgər) Bakı 2016.
2. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 1991
3. Çingizoglu Ə. Qarşı yatan Qaradağ. Bakı, 1998
4. Cəfəroğlu A. İran türkləri. “Türk asrında Azərbaycan” jurnalı. Ankara, Kasım- Aralık.
5. Hacıyeva Q. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı, 2008.
6. Qaradağ xanlığı. Vikipediya.

UOT 82.0:001,12/18

Çağdaş ədəbiyyatımızda “Zəfər” nəğməsi

Saadət Arif qızı Ağakışiyeva¹, Səbinə Bəlohər qızı Novruzova²

¹ *saadat.aghakishiyeva@mdu.edu.az*

² *sabina.novruzova@mdu.edu.az*

^{1,2} *Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Azərbaycan xalqının ilk yaratdığı ədəbi nümunələrdən bu günə qədər yaranan ədəbiyyatın əsasını həmişə geniş mənada Vətən mövzusu təşkil etmişdir. Qarabağ mövzusu isə hər zaman vətən mövzusunun əsas rəmzi kimi qəbul edilmişdir. Qarabağ istər şifahi xalq yaradıcılığında, istərsə də yazılı ədəbiyyatda daim tərənnüm olunmuş, vəsf edilmişdir.

Birinci Qarabağ savaşına qədər Qarabağla bağlı yaranan əsərlər daha çox dinamik poetik ruhu ilə seçilirdi. Bu vaxta kimi daha çox Qarabağın gözəlləri, füsunkar təbiəti nəzmə çəkilirdi. Lakin Ermənistan–Azərbaycan–Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən, erməni vəhşiliklərinin şahidi olduğdan sonra Qarabağ mövzusunda nikbin xarakterli "nərmənazik bayatı" notları bədbinlik, məyusluq cizgiləri ilə əvəz olunmuşdur. Yaşanan hərbi-siyasi vəziyyət, insanların öz dədə-baba yurdlarından didərgin düşməsi Qarabağ mövzusunda yazılan əsərlərdə bəhadrılığa səsləyən, düşməyə qarşı nifrət hissi oyadan əsərlər yazılmağa başladı. Bu mövzuda yaranan

ədəbiyyat Azərbaycan xalqının vətən torpağının işğaldan azad edilməsi uğrunda mübarizəyə qalxmasında mühüm rol oynadı.

Nəhayət, otuz ildən sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanının güclü siyasəti, dəmir yumruğu və xalqımızın birliyi nəticəsində Qarabağ uğrunda gedən müharibənin Zəfərlə başa çatdırılması ədəbiyyatda Qarabağ mövzusunda yenidən fərqli bir poetik ahəng gətirdi.

Qırx dörd günlük Vətən müharibəsinin başladığı ilk gündən son gününə qədər, son zəfər nidasına kimi xalqımız, cəmiyyətimiz, insanlarımız kimi ədəbiyyatımız da müzəffər ordumuzun, möhtəşəm Zəfərimizin yanında olub, bu səfərbərlik zamanında müharibənin əsas məqsədinə əsaslanıb, son zəfərinə köklənibdir.

Bu qırx dörd günlük müharibə gedişində, il boyu “müharibə ədəbiyyatı” yaranmaqda davam etmişdir. Tədqiqatçıların qeydinə əsasən deyə bilərik ki, bu gün çağdaş ədəbiyyatımız Qarabağla nəfəs alır, Qarabağ ətrafında cərəyan edir, təmərküzləşir, ehyə olur [2, s. 4].

Bu ədəbiyyatı “Anım” ədəbiyyatı da adlandırmaq olar. Çünki bu mərhələdə yaranan əsərlərin mövzusu, sərhəddi Vətən müharibəsinə aşırmır, ondan qidalanır, oxucunu qələbə sevinci, Zəfər abuhavası ilə əhatə etməyə çalışır. Bu mövzuda yetərincə şeir, hekayə, povest, sənədli və publisistika nümunələri yaranmışdır. Məsələn: Qərib Mehdimin “Gülgünün rəngli yuxuları”, İlqar Kamilin “Polad necə bərkidi” povestlərini, Yaşar Bünyadın “Qırx beşinci gün”, “Alpaz Azər”, “Ay işığında tabut”, Günel Natiqin “Sülh və müharibə”, Cəlil Cavanşirin “Müharibə rapsodiyası” hekayələrini, Anarın “Erməni mifinin süqutu; Senatorlar və “Paraşütçülər”, Elçinin “Xalqın qələbəsi və xalqın faciəsi”, İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov, Sabir Rüstəmxanlı, Vaqif Yusifli, Tehran Əlişanoğlu və başqalarının publisistik yazılarını nümunə göstərmək olar.

Cəbhədə davam edən döyüşlər, Vətən müharibəsinin gərgin gedişatı poeziyada da üslubun dəyişməsinə gətirib çıxardı. Bu mərhələdə yüzlərlə döyüşə ruhlandırılan, ordumuzun rəşadətinə həsr edilən yüzlərlə şeir yazıldı. Qəşəm Nəcəfzadənin “Azərbaycan əsgəri”, Ağasəfanın “Oyandı qoca vulkan!”, Fuad Vəliyevin “Zəfər şərqi”, Elxan Yurdoğlunun “Duruşu heykəl əsgər”, İlqar Fəhminin “Balaca kişilər” və b. şeirlər müharibənin ən həssas məqamlarını, xalqımızın döyüş əhvalruhiyyəsini ən incə çalarları ilə əks etdirməyə çalışdı.

Bu yaranan yeni ədəbiyyata “duyğu ədəbiyyatı” da demək olar. Pafos, hünər və qəhrəmanlıq dastanı, qeyrət və heyranlıq hissləri, vətən və torpaq sevgisi, yurd həsrəti və vüsəl, istisnasız Qələbə və Zəfər sevinci poeziyanın əsas leytmotivinə çevrildi. Bütün bunlar oxucunu hər zaman qələbə ruhunda saxlamağa kömək edir [2, s. 4].

*Alqış qazilərin, ordumuzun,
Dağ titrədən gur səsinə,
Alqış xalqımızın, yurdumun
Alov saçan nəğməsinə, nəfəsinə,
Bu xalqın sərkərdəsinə.
İlham sənə, alqış sənə!
Böyük Azərbaycan
Qalxıb ilk pilləsinə.
Azərbaycan, alqış sənə! [3, s. 7]*

Fikrət Qocadan gətirdiyimiz bu nümunədə müharibə coşğusu, qələbə inamı bütün dərinliyi ilə ifadə olunmuşdur.

Ordumuzun xalqın tarixi-siyasi həyatında möhtəşəm dönüş yaradan qələbəsi epik poeziyamıza yeni ruh gətirdi, pərvazlandırdı. Sabir Rüstəmxanlının “Savaş bitməmiş hələ” və “Qarabağa dönüş”, Abuzər Turanın “Zəfər sinfoniyası”, Ramiz Duyğunun “Bir oğul istəyir ana”, Cənublu şair Rəsul Qədirinin “Xarı bülbül” poemaları Azərbaycan xalqının sarsılmaz qüdrətinin epik təəcəssümü sayıla bilər.

Çağdaş ədəbiyyatımızda şəhidlik mövzusu yenilənmiş, zənginləşmiş, yeni çalarlar qazanmışdır. Ədəbiyyatın əsas qayəsi hər şeydən əvvəl şəhidliyin ülvi məqam olması, qalibiyyətin ifadəsini oxucuya çatdırmaqdır. Süleyman Abdulla, Şəmil Sadıq, Nərinə Nadir, Xanım Aydın, Musa Aslanxanlının şeirləri son illərdə şəhidlik mövzusunun əks etdirir.

Şəhidlik mövzusunda onlarla şeir, nəsr əsərləri və publisistika yazıları içərisindən Azad Qaradərəlinin “Vətən müharibəsi hekayələri”ni və Elşad Baratın mətbuatda dərc etdirdiyi şəhidlərin poetik obrazını yaratdığı silsilə şəklində şeirlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Hər iki müəllifin silsilə şeirlərində Vətən müharibəsi şəhidlərinin həm ayrı-ayrılıqda fərdi, real, sənədlə, həm də bütövlükdə ülvə, ictimai-mənəvi, psixoloji motiv və cizgilərlə portretləri yaradılmışdır.

*Məni qarşıla qızım.
Şəhid olub gəlirəm.
Tabutum yol üstədir,
Lap az qalıb, gəlirəm.*

*Gəlirəm, gözüüm nuru,
Qələbə zəfər ilə.
De ki, atamdır gələn,
Anana xəbər elə... [1, s. 19]*

1918–1920-ci illərdə yaranan ədəbiyyatdan sonra ilk dəfədir ki, bu bir ildə Qarabağa, şəhidlərə, üçrəngli bayrağımıza, Azərbaycan ordusuna, türk birliyinə, Turana, Şuşaya həsr olunan əsərlərin sayı çoxluq təşkil etmişdir. Zəfər yolu, Azərbaycan ordusu təkrar-təkrar vəsf olunub, tərənnüm edildi.

Vətən Müharibəsindəki Qələbə Anından başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı – qalib xalqın ədəbiyyatıdır! Bu gün ədəbiyyat tarixi Zəfərin əzəmətini, ağırlığını, qüdrətini yaşatmalı, bədii mədəniyyətimizin tarixi-genetik özəlliyindən irəli gələn müdriklik psixologiyasının dərinliklərini də üzə çıxarmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Elşad Barat. Şəhid Hüseyinzadə Həmidəğaya // Ədəbiyyat, 2021, 25 sentyabr, s.19
2. Əlişanoğlu T. Çağdaş ədəbiyyatda diskursun dəyişməsi // Ədəbiyyat, 2021, 2 oktyabr, s.4-5
3. Fikrət Qoca. Vətən müharibəsi // Ədəbiyyat, 2020, 24 dekabr, s.7
4. Nəcəfova M. Poeziyamızın Qarabağ savaşı – Vətən müharibəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 272 s.

UOT 070.325: 37.013

Müasir dövrdə gənclərin əxlaqi-mənəvi tərbiyəsində vətənpərvərlik ideyalarının tərənnümü

*Aynur Müsbət qızı Əzizova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
aynur.azizova@mdu.edu.az*

Vətənpərvərlik anlayışının konseptual aspektləri milli tərbiyənin məzmununa, vətənpərvərlik tərbiyəsinin yerinə, azərbaycançılıq məfkurəsinə, gənclər siyasətinə, milli tərbiyə konsepsiyasına, tərbiyənin inkişaf strategiyasına və gənclərin vətənpərvərlik ruhunda yetişdirilməsi istiqamətində qarşıda duran vəzifələrə əsaslanır. Bu baxımdan Azərbaycanda milli təhsilin inkişafında əhəmiyyətli islahatlar aparılmış, təhsilin məzmununun azərbaycançılıq ideologiyasına uyğun milli dövlətçilik prinsipləri əsasında qurulmasında, təhsilin mühüm komponentlərindən biri olan tərbiyə məsələlərinin təhsilin məzmununda əks olunması sahəsində çox böyük uğurlar əldə etmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin milli tərbiyədə uşaqlara və gənclərə azərbaycançılıq hisslərinin aşılmasının vacibliyini ifadə edən konseptual fikri milli tərbiyə konsepsiyasının və strategiyasının əsas prioritetlərindən biridir. Elmi uzaqgörənliklə milli tərbiyənin məzmununa gənc nəslin milli

vətənpərvərlik anlayışını da daxil etmiş Ulu öndər Heydər Əliyev məfkurəsində Vətən, Azərbaycan, xalq, millət, dil, din, milli mədəniyyət, mənəviyyat kimi sevgi hissləri mənəvi təməl hesab edilirdi. Bu baxımdan hər bir azərbaycanlı uşaq və gənc üçün milli tərbiyə işinin məzmununda bu ülvi sevgi hisslərinin formalaşdırılması zərurəti meydana çıxmışdır.

Azərbaycançılıq milli məfkurəsi ölkəmizin dövlətçilik ideologiyasına çevrilməklə hər bir vətəndaşın həyat yolunu, bu günümüzdə və gələcəyə baxışlarını müəyyənləşdirməklə vətənçilik ideyası, milliyətçilik, milli-mənəvi dəyərlər, dövlətə və dövlətçiliyə sədaqət, milli və ümumbəşəri dəyərlərə münasibətdə dözümlülük və tolerantlıq, dövlət rəmzlərinə hörmət və ehtiram duyğularını özündə ehtiva edir. Ulu öndər Heydər Əliyev xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini yüksək səviyyədə qiymətləndirirdi: “Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir” [2, s.162].

Qloballaşan dünyada ölkəmizin qarşısında duran prioritet hədəf – XXI əsrin çağırışlarına cavab verən bilik və bacarıqlara malik olan, soykökünə bağlı, ənənəvi milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlayan və bölüşən, Vətənin dinc quruculuğu və müdafiəsinə hazır olan, müasir və kreativ düşüncəli, innovasiyalardan baş açan yeni nəslin formalaşdırılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bu gün tam əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan xalqı istənilən siyasi şəraitdə öz Vətəninə göz bəbəyi kimi qorumağa hazır olan mətin gənclər yetişdirib.

Ötən il sentyabr ayının 27-də başlanan və cəmi 44 gün davam edən Vətən müharibəsində ordumuzun qazandığı Böyük Qələbə dediklərimizin əyani sübutudur. Bütün xalq ən yüksək vətənpərvərlik məqsədi naminə vətən torpaqlarının azad edilməsinə qalxdı. Qələbə qazanacağımızı sanki döyüşə gedən hər bir gəncimiz hiss edir, duyurdu. Bu qələbənin başlıca səbəblərdən biri məhz onun sıralarında qəhrəman və vətənpərvər övladlarımızın olması idi. Belə igidlərimizin keçdiyi şərəfli ömür və döyüş yolları bugünkü və sabahki uşaqlar, gənclər üçün bir örnək, onlarda vətənpərvərlik hisslərinin gücləndirilməsində nümunə olacaq.

Bu da həqiqətdir ki, bu gün Azərbaycanın hər bir bölgəsində doğma Vətənimizin ayrılmaz parçası olan Qarabağın işğaldan azad olunması uğrunda döyüşlərdə şəhid və ya qazi olmuş qəhrəman oğullarımızın misilsiz rəşadət nümunələri yetişməkdə olan gənclərimiz üçün böyük vətənpərvərlik məktəbidir. Azərbaycanın elə bir məktəbi və ya ali təhsil ocağı yoxdur ki, orada öz canlarını göz qırpmadan Vətənə qurban verən şəhidlərimiz haqqında bir guşə təşkil edilməsin. Bu nümunələr böyüməkdə olan gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində misilsiz rol oynayır. Bu da faktır ki, heç kəs sadəcə nəsihət və dərslikdən, hansısa bir kitabı oxumaqla vətənpərvər olmur. Bu prosesdə söz və əməl birliyi, şəxsi nümunə əsas şərtlərdən, vacib amillərdən hesab olunur.

Təhsil müəssisələrində vətənpərvərliklə bağlı aparılan sistemli işlərdə uşaq və gənclərin Azərbaycan Respublikasının Dövlət rəmzlərinə hörmət və məhəbbət ruhunda tərbiyəsi mühüm yer tutur. Bu gün elə bir məktəbli, tələbə və ya vətəndaş tapılmaz ki, o, ölkəmizin Dövlət himnini əzbər bilməsin, Dövlət bayrağının mahiyyətini, onun rənglərinin mənalərini bilməmiş olsun. Bu gün hər bir Azərbaycan vətəndaşı yaxşı bilir ki, Dövlət bayrağı millətin, müstəqil dövlətin müqəddəs rəmzi, xalqın mənəvi vəsiqəsi, milli mənliliyi və qürur mənbəyidir.

Azərbaycan Ordusu tərəfindən doğma Qarabağda aparılan əks-hücum əməliyyatları dövründə vətəndaşlarımızda bayraq sevgisi, işğaldan azad olunan Vətən torpaqlarında müqəddəs üçrəngli bayrağımızın sancılması əsl vətənpərvərlik nümunəsi kimi qəlbimizi fərəh hissi ilə doldurdu. Biz 44 günlük Vətən müharibəsində üçrəngli milli bayrağımıza, həmçinin qardaş Türkiyənin Dövlət bayrağına ümummillət sevginin şahidi olduq. Ali Baş Komandanımız 30 illik həsrətdən sonra yaşayış məntəqələrimizin işğaldan azad olunması xəbərini xalqa çatdıran zaman vətəndaşlarımız əllərində bayraqlarla yürüslərə çıxdılar, bütün şəhər və kəndlərimiz üçrəngli bayraqlarla bəzədildi. Bayrağımızın, dövlətimizin ətrafında bir millət kimi birləşməyimiz bizə qələbə sevincini yaşatdı və bu qısa müddətli müharibənin milli dövlətçilik tariximizdəki müstəsna rolu nəzərə alınaraq, ölkə Prezidentinin müvafiq sərəncamları ilə müharibənin başladığı 27 sentyabrın Anım Günü, Qarabağımızın mərkəzi sayılan Şuşa şəhərinin azad olunduğu 8 noyabr – Zəfər Günü kimi təntənəli

şəkildə qeyd olunması qərara alındı. Bu tarixi Zəfər, eyni zamanda Azərbaycan xalqının, xüsusən Azərbaycan gəncliyinin milli vətənpərvərlik ruhunun yüksək olduğunu, millətimizin Vətən, dövlət, dövlətçilik, milli bayraq sevgisini, dövlət başçısı və xalq birliyini parlaq şəkildə nümayiş etdirdi.

Təhsilin təşkili işində təhsilalanların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsində, Azərbaycan gəncliyinin əsl vətənpərvər vətəndaş kimi yetişməsində dövlətimizin, dövlət başçısının apardığı müdrik gənclər siyasətinin müstəsna rolu vardır. Vətən uğrunda döyüşmək, Vətəni sevmək, Vətəni qorumaq müasir gəncin əsas vəzifəsi olmalıdır. Vətənpərvərlik fəlsəfəsi hər bir Azərbaycan vətəndaşının, hər bir Azərbaycan əsgərinin, uşaq və gəncin simasında özünün ifadəsini tapmalı, cəmiyyət həyatında vətənpərvərlik hissi və duyğularının rolunun təhsil sistemində, təhsilin məzmununda vətənpərvərlik tərbiyəsinin önəminin daha da yüksəldilməsi aktuallaşdırılmalıdır. Çünki Vətən hər birimizin müqəddəs səcdəgahı, pənah yeridir. Dünyada ən böyük qəhrəmanlıq məhz Vətən naminə edilib. Əbəs yerə deyilmir, hər şeydən pay olar, amma Vətəndən pay olmaz.

Prezident İlham Əliyevin təhsil və gənclər siyasətinin əsasında “Biz maddi dəyərlərimizi, iqtisadi potensialımızı insan kapitalına çevirməliyik” kimi konseptual baxışı durur. Dövlət başçısının son illərdə təsdiq etdiyi Azərbaycan gəncliyi ilə bağlı bir neçə dövlət proqramı da məhz bu konseptual yanaşmanın həyata keçirilməsinə xidmət edir. Bu bir həqiqətdir ki, dövlət başçısının böyük uğurla gerçəkləşdirdiyi gənclər siyasəti gənclər arasında vətənpərvərlik ruhunun yüksəlməsinə, gənclərin vətənçilik, dövlətçilik, azərbaycançılıq ideyaları əsasında əsl vətənpərvər kimi yetişmələrinə şərait yaratmışdır. Bütün dövrlərdə gənclər hər bir cəmiyyətin aparıcı hissəsini təşkil etmişlər. Gənclər təşkilatları və onların fəaliyyəti dövlətin daim diqqət mərkəzindədir. Bu diqqət gənclər təşkilatlarının layihələrinə dövlət səviyyəsində dəstək, onlara elm, təhsil və peşə biliklərinin verilməsi, gənc ailələrə güzəştlər və başqa şəkildə həyata keçirilir [1, s.53].

Son illərdə gənclərin dövlət idarəetmə sahələrində fəal iştirakının həyata keçirilməsi də onlarda dövlətçiliyə sədaqətlə xidmət etmək, müasir dünyanın global çağırışlarına cavab verən rəqabətqabiliyyətli peşəkar şəxsiyyət kimi yetişmələrinə geniş imkanlar yaradır. Nəticədə, bu proseslər yetişməkdə olan gənc nəsildə vətənpərvərlik hisslərinin daha da formalaşmasına kömək edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasında 2020-ci ilin “Könüllülər ili” elan edilməsi ölkəmizdə könüllülük hərəkatına xüsusi təkan verdi. Könüllülük bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edərək, ölkəmizin hər bir bölgəsinə, ictimai həyatın demək olar ki, bütün sahələrinə yayıldı və gənclərimizin fəal həyat tərzinə çevrildi. Könüllülük hərəkatı təhsil sisteminə də öz müsbət təsirini göstərməklə tələbələrin aktiv həyat fəaliyyətini, vərdiş və bacarıqları inkişaf etdirir, bilikləri və dünyagörüşü artırır, vətənpərvərlik ruhunu gücləndirir. Azərbaycan könüllüləri Vətən müharibəsi dövründə də fəal iştirak etmiş, informasiya müharibəsində düşməne layiqli cavab vermişlər. Bu, Azərbaycan cəmiyyətində dövlətin uğurla apardığı siyasətin və təhsil sisteminin nəticəsidir. Tərbiyə işinin sistemli təşkili, azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği, Azərbaycan dilinə, ədəbiyyatına, tarixinə, mədəniyyətinə məhəbbət hissinin, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət duyğularının aşılınması, Vətənə sədaqət – vətənçilik, vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılması, vətənpərvərlik tərbiyəsi – bütün bunlar hər zaman Azərbaycan təhsil sisteminin qarşısında duran prioritet vəzifələrdən biri olmuşdur.

Azərbaycan təhsil sisteminin bundan sonra da qarşısında duran vəzifələrdən ən ümduəsi gənclərimizin vətənpərvərlik ruhunda inkişafının gücləndirilməsində davamlı töhfələrin verilməsi olmalıdır. Belə ki, Vətən müharibəsində əldə etdiyimiz uğurlara aid elmi, elmi-kütləvi, bədii, publisistik yazı materiallarının yaranması, “Qarabağ Azərbaycandır!” mövzusunda çoxsaylı əsərlərin yazılması və nəşr edilməsi, onların dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilməsi və tariximizin bu şərəfli dövrünün böyüməkdə olan gənc nəsələ və bütün dünyaya çatdırılması təmin edilməlidir. Bunlarla yanaşı, Qarabağ müharibəsi qəhrəmanları, qaziləri, şəhidləri, iştirakçıları haqqında ensiklopedik kitablar hazırlanmalı, sənədli və bədii filmlər çəkilməli, tamaşalar səhnələşdirilməli və həmin insanlar yetişməkdə olan uşaq və gənclərə yetərincə tanıtılmalıdır.

Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan dövləti və təhsil sistemi vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində qazanılmış nailiyyətləri Vətən müharibəsinin yaratdığı yeni reallıqlara uyğun daha da inkişaf

etdirəcəkdir. Bunun üçün isə təlim-tərbiyə, təhsil müəssisələrində, mətbuatda, dərslərdə, cəmiyyət arasında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin təbliği, ordu, şəhidlər, Milli Qəhrəmanlar, düşmənə nifrətlə bağlı müxtəlif mövzularda söhbətlər aparılmalı, diskussiyalar, dəyirmi masalar təşkil edilməli, yazılar yazılmalı, verilişlər hazırlanmalı, reklamlar yayımlanmalıdır. Dövlətimiz gələcəyimiz olan gənc nəslin Vətənə məhəbbət, xalqa, elinə və obasına hörmət, soykökünə, adət-ənənələrinə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmasına hər zaman diqqətlə yanaşır. Çünki bütün bunlar insanda ən ali keyfiyyət olan vətənpərvərlik, fədakarlıq, qəhrəmanlıq və məğlubedilməzlik hissləri yaradır, inam hissini formalaşdırır və gücləndirir. Azərbaycan xalqı gələcəyimiz olan gənc nəslin vətənə məhəbbət, xalqa, elinə və obasına hörmət, soykökünə, öz ata-babalarının ənənələrinə sədaqət ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə böyük məsuliyyətlə yanaşmış və ona həyati əhəmiyyətli məsələ kimi baxmışdır. Çünki məhz vətənpərvərlik kimi ali bir hiss insanda fədakarlığa, qəhrəmanlığa və məğlubedilməzliyə zəmin yaradır, apardığı mübarizədə inam hissini gücləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov A.M., İmaməliyev E.B. Azərbaycanın ictimai həyatında gənclərin rolu. Bakı, 2012, 100 s.
2. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. 35-ci kitab. Bakı: Azər nəşr, 2011, 239 s.
3. Qədirzadə Hacı Qadir. Milli-Mənəvi Dəyərlərimiz: bayramlar, mərasimlər, adətlər, münasibətlər. Naxçıvan, 2012, 128 s.

UOT 82-3.512.162

Multikultural dəyərlərin insanın və cəmiyyətin mənəvi zənginliyindəki rolu

Ceyran Elşən qızı Vəliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ceyran.valiyeva@mdu.edu.az

İnsanın mənəvi dünyası onun cəmiyyətdəki sosial inkişafının nəticəsidir. Onun formalaşması insanın bütün həyatı boyu həyata keçirilir. Bu prosesdə həm kortəbii təsir edən qüvvələr, həm də məqsədyönlü tərbiyə və tədris üsulları mövcuddur. Bütün mənəvi təhsil mədəni sərvət deyil. İnsanın mənəvi aləmini ictimai inkişafın nəticəsi kimi nəzərdən keçirdikdə istər sosial dəyərlərin mənimsənilməsi, istərsə də onların obyektivləşdirilməsi, istərsə də sosial funksiyaların həyata keçirilməsi üçün zəruri olan yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi əsas qüvvələrin təzahürü nəzərdə tutulur. İnsanın mənəvi dünyasının zənginliyi onun maraqlarının müxtəlifliyi ilə müəyyən edilir ki, bu da öz növbəsində mədəni dəyərlərlə tanışlığın nəticəsidir. Sosial münasibətlərdə maraqların çoxşaxəliliyi və subyektin çoxşaxəli fəaliyyəti hələ də, şəxsiyyətin mənəvi aləmini bütövlükdə üzə çıxarmır [1, s.39].

Düşüncə və davranış mədəniyyətinin formalaşmasında ən mühüm element mövcud olan və baş verən hər şeyə öz baxışının meydana çıxması, onları təhlil etmək, qiymətləndirmək, müəyyən dəyərləri seçmək, müəyyən mövqe tutmaq bacarığıdır. Belə təfəkkür və davranış bacarıqları həm obyektiv şəraitin mövcudluğu, həm də intellekt, iradi keyfiyyətlərin, inancların formalaşması ilə əlaqələndirilir. Azad düşüncə və bununla bağlı reallığa yaradıcı yanaşma, ümumbəşəri dəyərlər üzərində qurulan həyat proqramı insanın mənəvi dünyasının həqiqi keyfiyyətlərini əks etdirir. Düşüncə mədəniyyəti, nitq, davranış, bütün formalarda fəaliyyət, ümumiyyətlə həyat tərzini – bütün bunlar fərdin mənəvi dünyasının müəyyən vəziyyətidir.

Mədəni dəyərlər şəklində bəşər sivilizasiyasının bütün nailiyyətləri ayrı-ayrı şəxs tərəfindən tam şəkildə mənimsənilə bilməz. Şəxsi mülkə çevrilən, yenidən işlənən, onların dünyagörüşü prizmasından keçdi. İnformasiya seçimi dünyagörüşünə uyğun olaraq həyata keçirilir. Buna görə

də, insanın dünyadakı əsas dəyərlərə yönəlməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ilk növbədə, insan həyatının ən yüksək sərvətini dərk etmək, bütövlükdə canlıya məhəbbət aşılamaq, bütün problemlərin həllində ağılın prioritetliyinə münasibətin inkişaf etdirilməsi, ümumbəşəri münasibətlər normalarına yönəldilməsidir [3, s.6].

Hər bir insanda öz imkanlarını hərtərəfli inkişaf etdirmək, elmin, texnikanın, incəsənətin nailiyyətlərinə qoşulmaq, seçilmiş fəaliyyət sahəsində mükəmməlliyə nail olmaq, öz idealının həyata keçirilməsinə nail olmaq istəyini inkişaf etdirmək vacibdir. Fəlsəfə insanla ətraf aləm, təbiət, cəmiyyət arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirir. İnsan cəmiyyətdə, mədəniyyət sferasında öz mahiyyətini alır, şəxsiyyətə çevrilir. Fəlsəfə dünyanın və ictimai münasibətlərin inkişafı üçün insan həyatının universal yollarını açır. İntellektual və mənəvi sərvət, insan kamilliyi mədəni fəaliyyətdə, bütün dəyərlərin yaradılmasında, qorunub saxlanılmasında, artırılmasında, nəsildən-nəslə ötürülməsində özünü göstərir. Fəlsəfi təfəkkür mədəniyyəti təkcə peşəkarların, mütəxəssislərin malı ola bilməz. Bu, ümumi əhalinin düşüncə tərzinə çevrilməlidir. Sosial təcrübənin ehtiyacları insanlardan sosial hadisələrin səbəblərini tapmaq, sosial məlumatları təhlil etmək, ziddiyyətləri həll etmək yollarını tapmaq və s. tələb edir. Tarixin keçmişi, bu günü və gələcəyinin dərk edilməsi aktuallaşıb.

Mədəniyyətin inkişafındakı davamlılıq, əsasən, oriyentirlərin mövcudluğundan və onların canlılığından asılıdır. Hər bir insan baş verənləri izah etməkdə çətinlik çəkir. Müxtəlif vəziyyətlərdə naviqasiya etmək, inkişaf meyillərini müəyyən etmək bacarığı əsasən üfüqlərin genişliyi, hadisələrin təhlilinə konseptual yanaşmanın metodologiyasının mövcudluğu ilə müəyyən edilir. Bu da öz növbəsində fəlsəfə, elm, incəsənət tərəfindən işlənir. Ümumi təhsilin olmaması təkcə fərdin aşağı sosial fəallığı ilə deyil, həm də qərarların qəbulunda çaşqınlığın təzahürləri, onların düşünülməmiş, əsassız xarakteri ilə müşayiət olunur. İctimai həyatda baş verən neqativ hallar yuxarıda deyilənləri təsdiqləyir. Mədəniyyətin, şəxsiyyətin mənəvi dünyasının inkişafındakı prioritetlər cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi inkişafı sahəsində duran problemləri həll etməyə qadirdir [4, s.77].

Dünya sivilizasiyası tarixinin səhifələrini vərəqlədikdə, idarəetmədə insan münasibətləri mədəniyyətinin – etik, hüquqi, bölgüçülük, eləcə də maddi və siyasi maraqlardan, hakimiyyət və sərvət təşnəsindən qaynaqlanan davranışların nə qədər mühüm rol oynadığını asanlıqla görmək olar. Davranışın əsas motivi insan həyatının qorunması və yaxşılaşdırılması üçün qayğıdır. Lakin bu narahatlıq bəzilərinə müəyyən multikultural və etik prinsiplərlə şərtlənsə, bəzilərinə sosial ziddiyyətlərə, maraqların və dəyərlərin toqquşmasına, böhranlara, müharibələrə gətirib çıxarır. Özünüqoruma instinkti və maddi maraqlar, hakimiyyət, şöhrət və sərvət təşnəsi, çox vaxt əxlaqi prinsipləri sıradan çıxaran ədalətsiz siyasətin əsası oldu. Həyat çoxlu yollardan ibarətdir ki, onların arasında insan özü üçün doğru yolu seçməlidir. Bunu necə etmək olar? Bunun üçün ən qısa zamanda düzgün həyat mədəniyyətinin mahiyyətini və xüsusiyyətlərini dərk etmək, bilik pillələri ilə yüksəlmək, yetkinliyə, müdrikliyə nail olmaq və özündə mənəvi yaradıcılıq, harmoniya qabiliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır. Cəlaləddin Rumi demişkən, “Yolu yolsuzluqdan ayırmaq üçün hikmət və bilik mövcuddur. Əgər yol hər yerdə olsaydı, hikmət artıq olardı” [5, s.86].

Bəşər mədəniyyətinin dünyası rəngarəngdir və çoxşaxəlidir. O, öz fərdi xüsusiyyətlərinə, coğrafi və milli özünəməxsusluğuna görə unikal olan çoxlu müxtəlif mədəniyyətlərdən ibarətdir. Eyni zamanda insanların mədəniyyətində çoxlu ortaq xüsusiyyətlər, nümunələr mövcuddur. Bu qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri bilmək, başa düşmək məhsuldar həyat və insan xoşbəxtliyi üçün əsas şərtlərdən biri olan insan münasibətləri mədəniyyətinin müsbət idarə edilməsinə, tənzimlənməsinə, uyğunlaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə kömək edir.

İnsanın başqa insanlarla münasibəti onun şəxsiyyəti, psixoloji xüsusiyyətləri, xarakteri haqqında müəyyən fikirlərə əsaslanır. Əgər bu fikirlər səhvdirsə, insan münasibətləri mədəniyyətinin bir çox qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini bilmiriksə, biz qarşılıqlı anlaşmaya ümid edə bilərikmi? Amma bizim dərdlərimizin çoxu cəhalətimizdən və anlaşılmazlığımızdan qaynaqlanır. Məsələn, hamıya məlumdur ki, adi təfəkkürlü mədəniyyəti az olan insanlar öz çatışmazlıqlarını görməkdə aciz olduqlarından, adətən, öz üfüqlərindən kənara çıxan hər şeyi pisləyirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, çox vaxt həyatda insanın uyğunsuzluğu onun

mövcudluğunun uyğunsuzluğu nəticəsində yaranır. Bu və digər reallıqları nəzərə alaraq, hər kəs başqalarına qarşı diqqətli olmağa, zehni olaraq özünü başqasının yerində təsəvvür etməyə, onun ən yaxşı keyfiyyətlərini görməyə və dəyərləndirməyə çalışmalıdır.

İnsan münasibətləri mədəniyyəti insanın tərbiyəsi, təhsili, intellekt və xarakteri ilə şərtlənən insanların davranışında təcəssüm olunan insan münasibətləri prosesi, mədəni dəyərlər sistemi, etik və hüquqi sosial prinsiplər və normalar sistemidir. Bu subkultura şəxsiyyət mədəniyyətinin ən mühüm göstəricisi, idarəetmə mədəniyyətinin, qarşılıqlı anlaşmanın və səmərəli əməkdaşlığın, ailənin davamlı həyatının, sağlamlığının və rifahının əvəzsiz şərtidir. Bu, geniş şəxsiyyətlərə, sosial, millətlərə, dinlərə, beynəlxalq, ailə, gender, işgüzar, peşə və digər münasibətləri əhatə edir [2, s.11].

Bir insanın, onun qabiliyyət və nailiyyətlərinin obyektiv və xeyirxah qiymətləndirilməsi, minnətdarlıq ifadəsi və fərdin xidmətlərinin tanınması qarşılıqlı anlaşma, dostluq, səmərəli əməkdaşlıq və inkişaf üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına kömək edir. Bununla belə, konkret bir hərəkət də mənfi qiymət ala bilər. Bu vəziyyətdə, bu qiymətləndirməni onu edən şəxsiyyətinə köçürməməli, bununla da onun yaxşılaşma, təkmilləşmə perspektivini “bağlamaq”, insanın öz güclü və imkanlarına olan inamını öldürməməlidir.

Müəyyən səhvə görə insanı tənqid etməyə məcbur olduqda belə, ixtilafın mahiyyətindən danışmaq lazımdır. Eyni zamanda, insana tərəfdaşın əhəmiyyətini vurğulamaq, onun qabiliyyətlərinə inam nümayiş etdirmək, ona müsbət perspektiv açmaq və uğura ümid etmək lazımdır. Bu yanaşma şəxsiyyətlərə münasibətlər mədəniyyətinin tələblərindən biridir. İnsan münasibətləri mədəniyyətinin universal əsası və konkret təzahürü şəxsiyyətlərə münasibətlər mədəniyyətidir. O güman edir:

- düzgün qiymətləndirmə və tanınma;
- səxavət, nəzakət;
- şəxsiyyətə hörmət;
- empatiya;
- güvən;
- anlayış;
- səmimiyyət;
- özünü idarəetmə, dözümlülük, səbir;
- psixoloji uyğunluq və harmoniya;
- şəxsi günahlandırmadan fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq;
- fikirlərini düzgün ifadə etmək bacarığı [4, s.128].

Həyatda hər şey dəyişir, insan münasibətləri də dəyişir: ya inkişaf edib möhkəmlənir, ya da sönüb tükənir. Hər şey insanların mədəniyyətindən, münasibətlərinin səmimiyyətindən, enerjisindən, xoş niyyətindən, diqqətindən, əməkdaşlıq etmək istəyindən və ziddiyyətləri aradan qaldırmaq bacarığından asılıdır. İnsanın ailədə və cəmiyyətdə gündəlik davranışında onun şəxsi mədəniyyəti, biliyi və etikası, tələbat və maraqları, xarakter və temperament xüsusiyyətləri, baxışları, zövqləri, vərdisləri, özünə inam dərəcəsi özünü göstərir. Keçən əsrin əvvəllərində Lesli Alvin Vayt kulturoloji nümunə göstərdi, ona görə insanın davranışı onun mədəniyyətinin dəyişməsi ilə dəyişir. İnsan davranışının vahidi hərəkətlərdir. İnsanın daxili inam və keyfiyyətlərinə çevrilərək, kritik şəraitdə və ya çətin vəziyyətlərdə özünü aydın şəkildə göstərən mənəvi mədəniyyətdə güclü mənəvi amilə çevrilirlər.

Xeyir və Şərin əxlaqi kateqoriyaları həyatın özü kimi əbədidir. Onlar mədəniyyətin və ya insan münasibətlərinin antikulturasının həyatı torpağını qidalandırır və toxumlarını insanın özü əkdii tinglər verir.

Mədəni inkişaf prosesini onlara uzun, gözəl və məhsuldar ömür bəxş edə biləcək pozitiv, canlı kanala yönəltməyi öyrənməlidir. Düzgün seçim etmiş mədəniyyətli insan təbiətin bütövlüyünü, insan ləyaqətini, ətrafdakılar qarşısında mənəvi məsuliyyəti, səmimiyyəti, fəziləti formalaşdırmağa çalışmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycanca mədəniyyət siyasəti. Bakı: Nağıl evi, 2003, 232 s.
2. Cəfərov Q. Multikultural dəyərlər diqqət mərkəzində // “Respublika” qəz., 2017, 16 dekabr, səh.11
3. Şirinova R. Multikultural dəyərlər və Azərbaycan // “Yeni Azərbaycan” qəz., 2018, 9 yanvar, səh.6
4. Запесоцкий А. Философия и социология культуры. Санкт-Петербург, 2011, 368 с.
5. Корчагин Ю.А. Эффективность и качество национальных человеческих капиталов стран мира. Воронеж, 2011, 586 с.

UOT 811.512.162

Akademik Ağamusa Axundovun dramının dil problemləri

Çinarə Ayaz qızı Yolçubəyli
Mingəçevir Dövlət Universiteti
chinara.nagiyeva@mdu.edu.az

Dramatik əsərlərin dil xüsusiyyətlərini təhlil süzgəcindən keçirib ümumiləşdirmək meyli A.Axundovun yaradıcılığında qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Bədii sözün dram janrındakı möcüzəsi və qüdrətinin mənbələri ilə əlaqədar meydana çıxan təbii və elmi-nəzəri suallara dürüst cavab vermək üçün o, dünya dilçilik elminin, poetik linqvistikanın zəngin təcrübəsinə müraciət edərək səhnə əsərlərindəki sözlərin estetik keyfiyyətlərini sənətkarlıq baxımından tədqiq etmək, onun gözəllik doğuran sözlərini araşdırmaq, dram üslubunun ən vacib nəzəri və praktik problemlərini şərh etmək və bununla da filologiyamızda bu sahədəki boşluqları doldurmaq, durğunluğu hərəkətə gətirmək üçün bütün təşəbbüslərini səfərbər edir. Dram əsərlərinin dil sənətkarlığı üzərində ardıcıl müşahidələrini elmi-nəzəri baxımdan yekunlaşdırır, dialoq və replikalarda sözün üslubi semantik siması, məna tutumu, fikir axınında söz düzümünün sərrastlığı, səslənmə cazibəsi, cazibə qüvvəsi və s. tədqiqat hədəfi kimi seçilmiş, onlara geniş sənət ölçüləri, peşəkarlıq meyarları ilə nəzər salınmışdır.

A.Axundov Azərbaycan dramaturgiyasında dil sənətkarlığından danışarkən poetik təfəkkür orijinallığına, yeni mündəricə, forma və üslub axtarışları sahəsində diqqət çəkən nitq mədəniyyətinə diqqət yönəldir. “Cəmiyyətin hər bir üzvünün, hər bir fərdin müəyyən cəhətlərə görə fərqlənən “dili” var və bu fakt yazıçının diqqətindən yayınma bilməz” [1, s.22] deyən müəllifə görə dramaturqun hər bir obrazı öz dilində danışdırması janrın əsas estetik tələblərindəndir. Obrazların dili onların daxili məzmununa, həyat tərzinə uyğun gəlməli, tipikləşdirməyə dil sahəsində də əməl olunmalıdır. Surətləri xarakterlərinə müvafiq tərzdə danışdırma bilmək dramaturqdan xüsusi istedad və sənətkar həssaslığı tələb edir. Bu həssaslıq sayəsində dramaturq obrazların orijinal danışığı vasitəsilə xalq dilinin yüksəlişinə və zənginləşməsinə xidmət etmiş olur.

A.Axundov xüsusi olaraq vurğulayır ki, dram əsərlərində ən mühüm estetik kateqoriya kimi özünü göstərən tipikləşdirmə dilə də aiddir və onu da unutmaq olmaz ki, konkret tarixi şəraitə uyğun olaraq obrazların dilində də müəyyən təbəddülatlar baş verir. Həyat tərzinin yeniləşməsi obrazların xarakterinə, ruhi aləminə təsir etdiyi kimi dilini də dəyişdirir. Ona görə də hər bir surətin öz zamanəsinin ifadə dili olmalıdır. Bu prinsipləri praktik cəhətdən həyata keçirən dramaturqlarımızdan biri olan C.Cabbarlının Almaz, Sevil, Gülüş və Gülsabalı kimi müsbət surətlərinin danışığı tərzini müəllif “sözün əsl mənasında dövrümüzün səsi” [1, s.25] adlandırır.

A.Axundov tipikləşdirmə ilə yanaşı bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə prinsiplərinin də obrazların dilində təzahürünü yüksək bədii dəyər kimi səciyyələndirir və bu prinsiplərə əməl

olunma dərəcəsindən asılı olaraq, dram əsərləri uğur göstəricilərinə yiyələnir. Bu sahədə C.Cabbarlının misilsiz xidmətlərini xatırladan müəllif yazır: “Onun əsərlərindəki obrazlar oxucuların xatirəsində yalnız parlaq xatirələri ilə deyil, eyni zamanda öz təkrarolunmaz “dilləri”, danışq tərzləri, nitqləri ilə qalmışdır” [1, s.26]. C.Cabbarlının hər bir zümərəyə məxsus insan obrazlarının dili xarakterizə edən əlamətlər tapır və onu yaradıcı şəkildə surətin dilində elə səsləndirirdi ki, bunun sayəsində “böyük dramaturqun yaratdığı tiplər həyatda olduğundan qat-qat həyati və inandırıcı danışirlar” [1, s.26]

“Ağamusa müəllimin dramaturgiya dilindən danışarkən tipikləşdirmədən danışarkən onun ikinci tərkib hissəsi olan fərdiləşdirmə sahəsində o dövrdəki nailiyyətlərin az olduğunu təəssüf hissi ilə qeyd edir, mövcud olan komik əsərlərin dilindən gülüş xatirəsinə bayalıqın heç də tərəfdarı olmadığını, belə zərərli meyllərin dilimiz və ədəbiyyatımız üçün təhlükəli olduğunu göstərir. Bu yarım bölmənin sonunda müəllifin gəldiyi nəticə odur ki, ayrı-ayrı surətlərin dili surət dili demək deyil, hər bir əsərdə yaradılan bədii surət bədii ümumiləşdirmə prinsiplərinə mütləq cavab verməlidir” [3, s.284]. Çünki əks təqdirdə dram əsərinin dili ifadə sərrastlığından, xalq dilinin müdrikliyindən məhrum olar.

A.Axundov doğru olaraq müəyyən edir ki, dil pyeslərin estetik başlanğıcı kimi götürülməlidir. Surətlərin dilində bütün söz və ifadələr, danışq tərzi, hətta ədəbi dil normalarına müdaxilə belə estetik qanunauyğunluqlara malikdir. Surətlərin nitqindəki tipiklik əksərən kəskin konfliktin, gərginliklərin yaranması üçün vacib amil olur, bütün hallarda estetik məqsəd izləyir. Bunu o, dilini gənc dramaturqlar üçün yaradıcılıq məktəbi hesab edən, “Həyat” pyesinin dilində tipikləşdirmənin gözəl nümunələrini yaradan Mirzə İbrahimovun “Kəndçi qızı” komediyasında təzahür edən tipikləşdirmə vasitəsilə əyaniləşdirmişdir. Bu komediyada surətlərin dilindəki tipikləşdirmə mühüm bədii vasitə kimi səciyyələndirilmişdir. Komediyanın baş qəhrəmanının situasiyaya uyğun olaraq həm kəndçi qızı, kolxozçu-mexanizator Bənövşə, həm də xalq teatrının artisti Nərgiz kimi nitqinin, danışq ədasının, leksikomunun dəyişməsi, poetik şəraitin dəyişməsi ilə nitqində kəskin fərqlər yaratmaqla Vahidi çaşbaş salması surət dilində tipikləşdirmənin bariz nümunəsi kimi olduqca böyük maraq doğurur. Müəllif “Kəndçi qızı” komediyasında da tipikləşdirmə problemləri ilə bağlı mülahizələri fonunda dram dilinin çox vacib məsələlərinə nəzər salır, dram dilində fərdiləşdirilmənin əhəmiyyətini yüksək sənət mövqeyindən izah edir: “Dildə fərdiləşdirmə komizm yaratmaq üçün böyük əhəmiyyətə malik olmaqla bərabər, xüsusən ikinci dərəcəli surətlərin nəzərə çatdırılması və yadda saxlanması üçün istifadə edilən yaradıcılıq üsullarındandır” [1, s.36]. Klassiklərin təcrübəsini örnək kimi təqdir edən dilçi-alim bu üsullardan uzaq düşməyin fəsadlarını da xatırladır, belə bir qənaəti təsdiqləyir ki, dram dilində bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə baxımından uğursuzluqların təməlinə dayanan amillər içərisində keçmiş ədəbi təcrübəyə etinasızlığın da payı danılmazdır.

Bədii ümumiləşdirmə və fərdiləşdirmə üzrə ciddi uğurlar qazanan, obrazlarının dili onların daxili aləminin parlaq ifadəsi kimi səslənən Bəxtiyar Vahabzadənin müvəffəqiyyətləri haqqında söhbət açan A.Axundov onun “Yağışdan sonra” pyesindəki Nihalın özü və sözü haqqında, daha doğrusu surətin qüsurlu nitqi barədə tənqidi qeydlərini təqdim edir. B.Vahabzadənin Nihal haqqındakı düşüncələri ilə özünün danışığı ilə təcəssüm etdirən Nihal məzmun etibarlı ilə üst-üstə düşür. Dram əsərinin qəhrəmanının dilini incəliklərinə qədər təhlil edən A.Axundov bu cür xarakterizə edir: “Bütün bu qeydlərdən sonra bəxtəvərlikdən bəlaya düşmüş Nihalın, onun öz dili əsasında xarakterikasını belə vermək olar: özündən bədgüman, xudpəsənd, meşşan bir qadın...” [1, s.35].

A.Axundov təəssüf hissi ilə müəllifin konsepsiyası ilə real həqiqət arasında ziddiyyəti “Yağışdan sonra” pyesinin ümumi səviyyəsinə mənfi təsirin səbəbi kimi qiymətləndirir. A.Axundov eyni münasibəti İ.Əfəndiyevin “Mənim günahım” əsəri onun qəhrəmanı Nurcahan xanım haqqında da söyləyir.

“Dildə fərdiləşmənin ən yaxşı nümunələrini bizdə C.Cabbarlı yaratmışdır” [1, s.36] fikrini A.Axundov “Almaz” pyesində Mirzə Səməndərin, Şərifin, Hacı Əhmədin, Ocaqqulunun dilində işlədilmiş aşağıdakı replikalarla açıqlayır və hər cümlə təsəvvürümüzə canlı bir insan gətirir,

məntiqi, inandırıcı arqumentlərə söykənir: “Qurban olum Məhəmmədin şəriətinə, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə...”, “Sən bir spakoys ol, mən sənə işin əslini subutalını, dokumentalını danışım...”, “Belədir, ya qeyri-belədir...”, “Hər binanın bir ustası var, ya yox?” və s. A.Axundov dramaturgiya dilinin C.Cabbarlı ənənələrinin ləyaqətli davamçısı Sabit Rəhman yaradıcılığına da diqqət yönəldir. O, S.Rəhmanın dram dilinə də eyni estetik prizmadan yanaşmış onu janrın estetik ehtiyaclarından doğan üslubi ləyaqət kimi qəbul edir. Surətlərinin dilinin fərdiləşməsinin estetik tələblərdən irəli gəldiyini, ancaq gülüş doğurmaq naminə işlənmədiyini, komik vəziyyətlərin meydana gəlməsi ilə əlaqələnməsini S.Rəhmanın məşhur “Toy” komediyasında Kərəmovun “Aslanı yaralayblar”, Dəmirçi Musanın “Çəkil gözlərimin səkisindən”, “Bağla söz körüyünün ağzını” ifadələrinin şərhilə bağlayan A.Axundov dil mənalılığı ilə komik vəziyyətlərin yaradılması üsullarını “Xoşbəxtlər” pyesindən gətirdiyi xarakterik fraqmentlər əsasında incələmişdir. Mirzə Qəranfilin Bərbərzadənin adından Marala yazdığı eşq məktubunun Bərbərzadəyə və Marala fərqli izahları fonunda dilin komik situasiya doğurma xisləti öz əksini tapır. Komik vəziyyətlərin gərginləşməsində dilin roluna, onun əlamətdar cəhətlərinə inandırıcı dil faktları və məntiqlə nəzər salınır.

Dramaturgiyamızın zəngin təcrübəsinə söykənərək surətlərin dili, fərdiləşdirilməsi barədə bizim təsəvvürlərimizi əhəmiyyətli səviyyədə zənginləşdirməklə yanaşı bu sahədəki qüsurlu cəhətlərə də həssaslıqla yanaşır. Obrazların dilində ardıcılığın pozulması, surətlərin müxtəlif xüsusiyyətlərlə danışmaq tərzinə surətlərin nitqində vahidlik və bütövlüyün gözlənilməməsi, dil faktları ilə bağlı realizm prinsiplərinə biganəlik və s. nöqsanlı cəhətlər də təhlilə cəlb olunmuş dram əsərləri haqqında canlı təəssürat doğurur.

“Azərbaycan ədəbiyyatında dram əsərlərinin dilindəki xəlqilik M.F.Axundovun adı ilə əlaqədardır. Böyük yazıçı, Azərbaycan dramaturgiyasının əsasını qoyduğu kimi, obrazların dilindən əsl xəlqiliyin də banisi olmuşdur. M.F.Axundovun Azərbaycan Sovet dramaturgiyasında ən istedadlı davamçısı C.Cabbarlı obrazları öz xarakterinə uyğun dildə danışdırmaqla fəvqəladə ustalığı göstərirdi. Onun əsərlərinin dilində obrazların sayı qədər danışmaq üsulu vardır” [1, s.61] təəssüratlarını A.Axundov səviyyəvi nümunələrlə təhlildən keçirir, xəlqili dram dilinin zahiri forma göstəricisi kimi deyil, müstəsna sənətkarlıq amili, yaradıcılıq aktı, dramaturgiya sənətinin özünəməxsusluğu kimi xarakterizə edir.

Göründüyü kimi, A.Axundov bədii dilin özünəməxsus estetik cövhərini təşkil edən bütün linqvistik ünsürləri bir-bir təfəkkür süzgəcindən keçirir, saysız-hesabsız bədii nümunələr əsasında, ədəbi faktlara əsaslanaraq, öz fikirlərini xüsusi deyim tərzilə ifadə edir. O, bədii mətnə nüfuz edib gözəllik yaradan sözü bütün aspektlərdən işıqlandırır, dil faktlarının emosional mənbələrini, bədii potensialını, estetik sirlərini açır, üslubi problemlərin qaynaqlarını aydınlaşdırır. O, bütün varlığı ilə bağlandığı ədəbiyyatımızın təkamül prosesini bu prosesin estetik hadisə səviyyəsinə yüksəlməsini həssas alim reaksiyası, dərin təfəkkür sahibi kimi təhlil və izah edir. Bunların fonunda bir dahi dilçinin ana dilinə, onun söz yaradıcılığına sonsuz məhəbbətini duyuruq. Alimin müasiri, görkəmli dilşünas alim Müseyib Məmmədovun yazdığı kimi, “Onun nəzərində Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ruhudur. Buna görə də hər zaman, hər bir əsərində ana dilimizin milli simasını və ruhunu, müqəddəsliyini qoruyur, bir vətəndaş qeyrətiylə, onun tədqiq edir, onun gözəlliyinin, estetikasının, əzəmətinin keşiyində durur” [2, s.360].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A. Axundov Dilin estetikası. Bakı: Yazıçı, 1985, 224 s.
2. M. Məmmədov Filoloji düşüncələr. Bakı: Nurlan, 2015, 360 s.
3. Ş.Orucova. “Söz” adlı incinin sərrafı. Akad. Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş “Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası” beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, 2017, s.283-286

UOT 51:37.016; 371.64/69

Kompüter riyaziyyatının tədrisində Scilab riyazi proqram paketinin tətbiqi

Elçin Nağı oğlu Tağıyev
Mingəçevir Dövlət Universiteti
elchin.taghiyev@mdu.edu.az

Müasir cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz edən informasiyalaşma prosesi bir neçə prioritet istiqaməti əhatə edir ki, onlardan biri kimi şərtsiz olaraq təhsilin informasiyalaşmasını qeyd etmək olar. İnformasiya texnologiyaları, onlardan səmərəli istifadə etdikdə riyaziyyatın tədrisində yenilik elementləri gətirməyə, onun tədrisinin səmərəliliyini yüksəltməyə, şagirdlərin marağının artmasına səbəb olmaqla, müəllimin məşğələlərə hazırlaşması işini yüngülləşdirən əlverişli alətdir. Yeni təlim texnologiyaları təlim prosesini oyun elementləri ilə cəlb edici prosesə çevirməyə, şagirdlərin tədqiqatçılıq vərdislərinin inkişafına təsir göstərir. Təlim məşğələlərinin informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə keçirilməsi təhsilalanların yaddaşını məşq etdirir və fəallaşdırır, müşahidəçiliyin, dərk etmə qabiliyyətinin inkişafını və diqqətin cəmlənməsini təmin edir, onları verilən informasiyanı daha dəqiq qiymətləndirməyə yönəldir. Müasir videotexnikanın müxtəlif vasitələrinin – rəngin, qrafikanın, səsənin tətbiqi müxtəlif situasiyaları modelləşdirməyə imkan verir. Bu təhsilalanların təlim prosesinə motivasiyasının gücləndirir, riyaziyyat tədrisinin səmərəliliyinin yüksəlməsinə səbəb olur. İnformasiya texnologiyalarının təhsil sahəsində istifadəsi ənənəvi pedaqogika çərçivəsində çətin həyata keçirilən bir çox didaktik məqsədləri səmərəli həll etməyə imkan verir. İnformasiya texnologiyaları pedaqoji informasiyanın işlənməsi və təhlili aləti kimi təlim – idraki fəaliyyətin təşkilində, təlim bacarıqlarının formalaşmasında və bütünlükdə təlim-tərbiyə prosesinin təşkilində, onun gedişinə nəzarətdə və təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsində səmərəli vasitə ola bilər. Burada da, əsasən, orta məktəbdə riyazi fənlərin tədrisinin kompüterlə dəstəklənməsi problemlərinin tədqiqi üstünlük təşkil edir.

Ümumiyyətlə, ötən əsrin 70-ci illərində əsas qoyulmuş informasiya sistemləri, sonralar tədris prosesinə, xüsusilə də riyaziyyat yönü fənlərin tədrisinə çox intensiv şəkildə tətbiq olunmağa başladı. Bu sistemlərin əsasında süni intellekt və ekspert sistemlərinin yaradılması üzrə aparılan elmi tədqiqatlar dururdu. İlk informasiya sistemi 1963-cü ildə Miçiqaq Universitetinin professoru, Nobel mükafatı laureatı Martin Veltman tərəfindən yüksək enerjilər fizikası məsələlərinin riyazi üsullarla həlli proseslərinə tətbiqi məqsədi ilə yaradılmışdı. Bundan sonra o dövrdə çox böyük populyarlıq qazanmış Reduce, Derive və Massimo sistemləri yaradıldı. Həmin sistemlərin kommersiya məqsədləri ilə yaradılan yeni versiyaları bu gün də geniş tətbiq edilməkdədir. Hazırda dünyanın inkişaf etmiş təhsil sistemlərində riyaziyyat yönü müxtəlif kursların tədrisi zamanı Matlab, Mathcad, Mathematica, Maple, Derive və digər populyar informasiya sistemləri geniş tətbiq olunmaqdadır. Cədvəl 1-də son illərin ən populyar pulsuz yayımlanan və kommersiya məqsədli Təhsil İnformasiya Sistemləri verilmişdir [1].

Cədvəl 1

Kommersiya məqsədli Yeni İnformasiya Sistemləri

Proqramın adı	Buraxılış ili	Əsas təyinatı
Mathematica*	1998	Ümumi təyinatlı
Maple*	1985	Ümumi təyinatlı
MuPAD*	1993	Ümumi təyinatlı
MatLab*	1970	Ümumi təyinatlı
MathCAD*	1985	Ümumi təyinatlı
Magma*	1993	Cəbri həndəsə və ədədlər nəzəriyyəsi
SciLab	1994	Ümumi təyinatlı
Maxima	1998	Ümumi təyinatlı

YACAS	1999	Ümumi təyinatlı
SAGE	2005	Cəbr və Həndəsə sahələri üzrə Eksperimentlərin aparılması üçün
Macaulay2	1995	Kommutativ cəbr və cəbri həndəsə
GAP	1986	Qruplar nəzəriyyəsi və diskret riyaziyyat
GP/PARI	1985	Ədədlər nəzəriyyəsi
Kash/Kant	2005	Cəbr və ədədlər nəzəriyyəsi
Octave	1993	Hesablama metodları, Matlab-like
Singular	1997	Kommutativ cəbr və Cəbri həndəsə
CoCoA	1995	Polinomların hesablanması
Gnuplot	1986	Qrafiklərin qurulması üçün proqram təminatı
Dynamic Solver	2002	Diferensial tənliklər

Belə İKT yönlü Yeni İnformasiya Sistemlərinin (YİS) riyaziyyat yönlü elm sahələrinin tədrisinə tətbiqi öyrənənlərin paketlərdən biri də Scilab riyazi proqram paketidir. Bu paketin elm sahələrinin tədrisinə tətbiqi öyrənənlərin riyazi vərdişlərin, onların zehni inkişafının sürətlənməsinə gətirib çıxarır.

Scilab paketi 1994-cü ildə Fransada, INRIA Milli İnformatika və Avtomatlaşdırma İnstitutu və ENPC Milli Məktəbində hazırlanmışdır. Əvvəlcə xüsusi Paket çarpaz platformadır - Linux və Windows üçün tətbiqetmələr var (paket Java virtual maşının tətbiqi varsa, göstərilənlərdən başqa sistemlərdə də işə salına bilər). Scilab, rəqəmsal məlumat emalı paketidir. Scilab paketinin əsas funksiyalarına matrislərlə işləmək (seyrək olanlar da daxil olmaqla), adi diferensial tənliklərin həlli, ədədi fərqləndirmə və inteqrasiya, düsturlar və hesablama nəticələrindən istifadə edərək ikiölçülü və üçölçülü qrafiklərin qurulması, xətti proqramlaşdırma problemlərinin həlli, habelə xüsusi proqramlar yaratmaq imkanı daxildir. Paketdə nümunələrin interaktiv məlumat bazası qurulur. Scilab'ın ən qiymətli xüsusiyyətlərindən biri vizual dinamik modelləşdirmə və proses simulyasiyası üçün bir platformadır. Scilab-dan istifadə edərək aşağıdakı tənliyin köklərini tapaq:

$$2x^3 - 11x^2 + 12x + 9 = 0 \quad (1)$$

```

Командное окно Scilab 5.4.1
Файл  Правка  Управление  Инструменты  Справка
Командное окно Scilab 5.4.1
-->p=poly([9 12 -11 2], 'x', 'c')
p =
          2      3
    9 + 12x - 11x + 2x

-->x=roots(p)
x =
    3. + 5.228D-08i
    3. - 5.228D-08i
   - 0.5
    
```

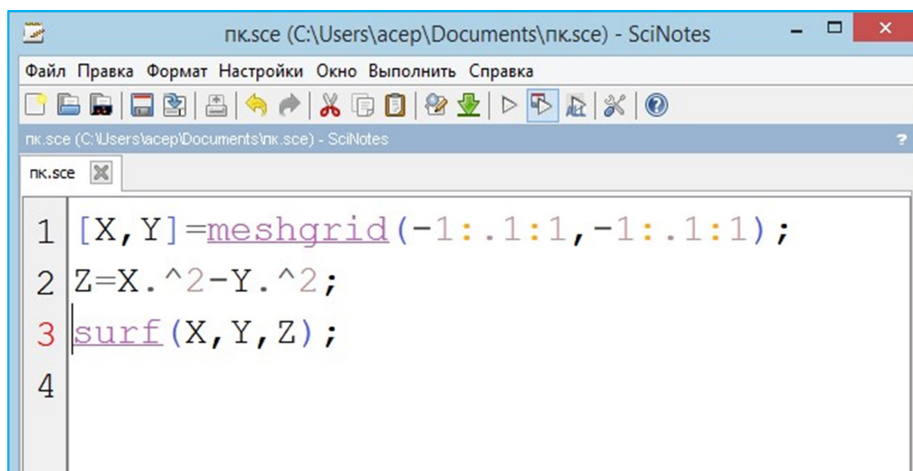
Şək. 1

Verilən (1) tənliyinin kökləri $x_1 = -1$, $x_{2,3} = 3$ olar. SCM Scilab və Oktava dilində istifadə olunan dilin çox oxşar olduğunu da qeyd edə bilərik. Bu, MATLAB ilə uyğunluq üçün bu dilləri yaradarkən ilkin istiqamətə bağlıdır. Bu riyazi paket, qrafik funksiyaları, müxtəlif səthlər, şəkillər

(həm proqram tərəfindən yaradılan, həm də xaricdən yüklənən, məsələn, toplu email üçün) daxili modulda qrafik çıxarma imkanlarına malikdir. Beləliklə, aşağıdakı tənliklə təyin olunan səthin quruluşunu təsvir etmək mümkündür

$$z = x^2 - y^2 \quad (2).$$

Bu SCM Scilab-da aşağıdakı formada olar (şək. 2).

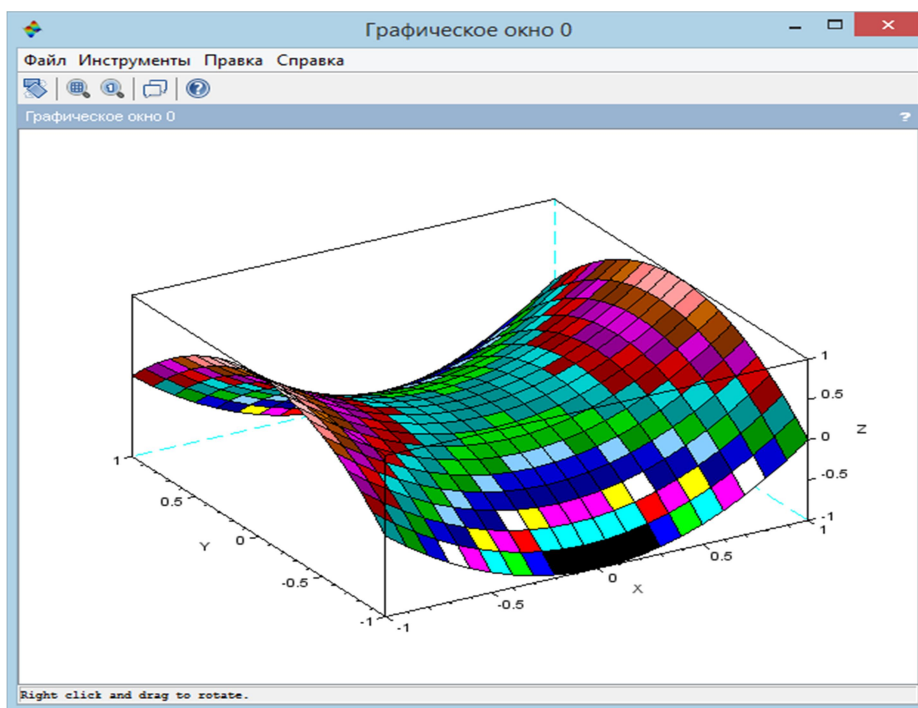


```
пк.sce (C:\Users\acep\Documents\пк.sce) - SciNotes
Файл Правка Формат Настройки Окно Выполнить Справка
пк.sce (C:\Users\acep\Documents\пк.sce) - SciNotes
пк.sce
1 [X, Y]=meshgrid(-1:.1:1,-1:.1:1);
2 Z=X.^2-Y.^2;
3 surf(X, Y, Z);
4
```

Şək. 2

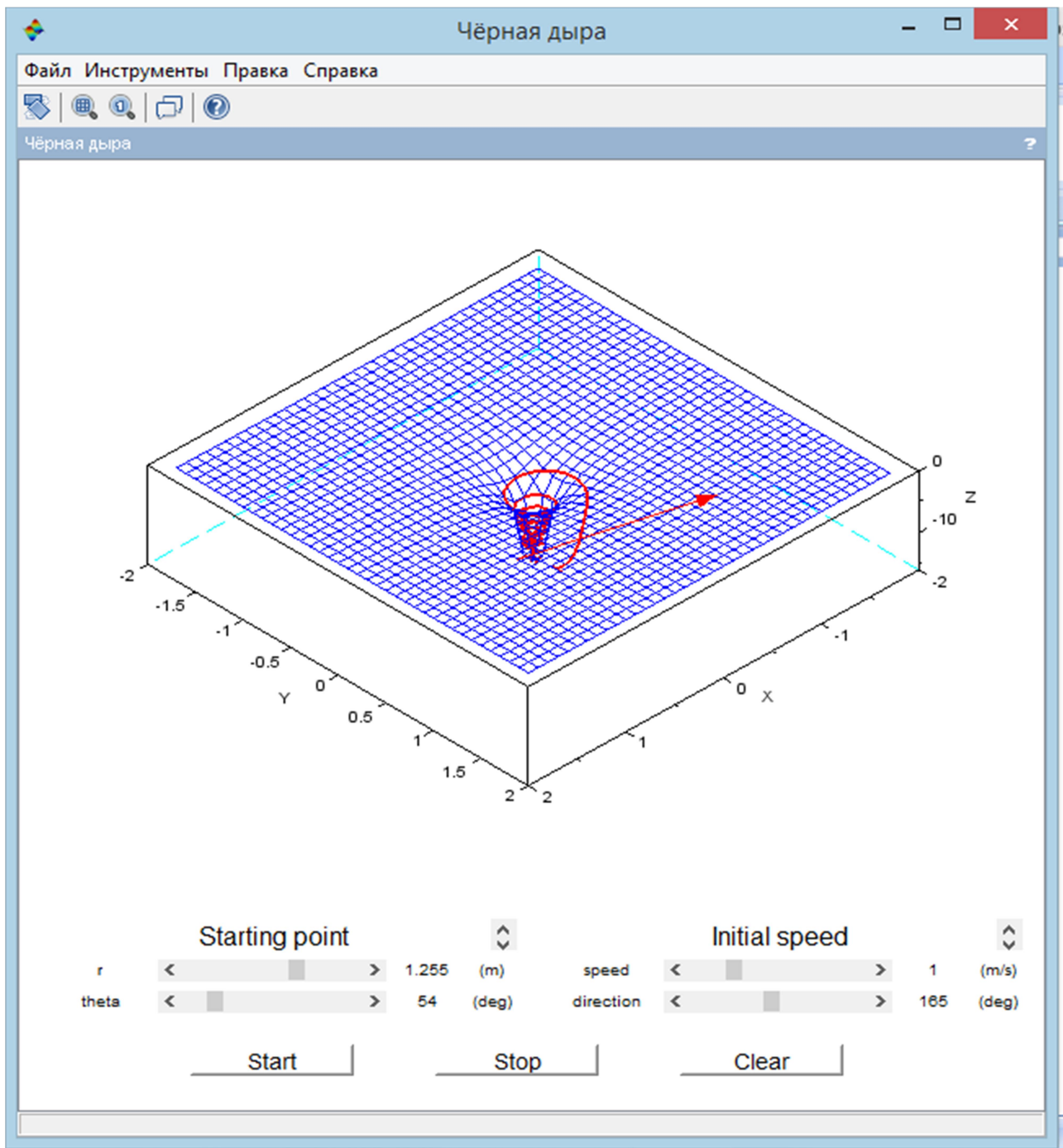
Səthi qurmaq üçün Oktavadan istifadə edərkən eyni xidmət sözləri və oxşar giriş formatını istifadə etməyin mümkünlüyünə diqqət yetirmək lazımdır. Əmrləri daxil edərkən, ən çox yayılmış nümunələrin əksəriyyəti üçün quraşdırılmış funksiyaların giriş formatının nümunələri ilə istədiyiniz nəticədən asılı olaraq son seçimi ilə avtomatik yığılmış direktivin tamamlanması təklif olunur.

Hər bir əmr və quraşdırılmış funksiyaların hərəkətlərinin qısa təsviri və müxtəlif tapşırıqların həll etmək üçün əmr və funksiyalar hərtərəfli və ətraflı onlayn həyata keçirilir. Tənlik (2) ilə təyin olunan səth hiperbolik paraboloiddir (şək. 3).

Şək. 3

Yaranan səth görüntüsü interaktivdir: dönə bilər, uzaqlaşdırıla bilər və müxtəlif bucaqlardan görüntüləmək üçün böyüdülməyə bilər. Ayrıca, şəkil bir qrafik faylı saxlaya bilər və ya dərhal çap üçün göndərilə bilər. Scilab vizual təmsil və qrafik nəzarət ilə interaktiv proqramlar yaratmağa imkan verir. Paketlə birlikdə müxtəlif proseslərin və hadisələrin interaktiv modellərinin nümunələri təqdim olunur: elektrik sxemləri, tanklar, siqnal prosessorları, idarəetmə sistemləri, temperatur tənzimləyiciləri, optimallaşdırma modelləri. Şək. 4-də "qara deşik"də qalan bir hissənin davranış modelinin bir nümunəsi göstərilir. Bəzən modulları yaradarkən, tanış interfeysləri (sürgülər, düymələr və s.) xüsusi formalarda yerləşdirə bilərsiniz. Bir çox xarici universitetlərdə Scilab, müxtəlif proseslərin modelləşdirilməsi və stimullaşdırılmasında, məsələn siqnalların və görüntülərin rəqəmsal işlənməsi işində fəal istifadə olunur; həm də Scilab hesablama riyaziyyatının metodlarını öyrənərkən, optimallaşdırma problemlərini həll edərkən də istifadəsi asan olan proqram paketidir.

Şək. 4

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Янсуфина, З.И. Совершенствование методической подготовки будущего учителя математики в педвузе на основе инновационных подходов к обучению [Текст]: Автореф. дис... канд. пед. наук. Омск, 2003, 24с.
2. Подготовка учителя математики: Инновационные подходы: Учеб. пособие / Под ред. В.Д. Шадрикова. М.: Гардарики, 2002, 383 с.
3. Hübətəliyev R.Z., Quliyeva F.A., Qarayeva A.T., Bayramova F.B. Riyazi proqram paketləri. Bakı, 2017, 180 s.

UOT 373.1.02

Bullinq deviant davranışın təzahürü kimi

Könül Hidayət qızı Cabbarova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
konul.cabbarova@mdu.edu.az

Bullinq müasir insanın həyatında kifayət qədər yeni bir anlayışdır. Bu söz, gündəlik istifadə olunan termindən, beynəlxalq bir ifadəyə çevrilib və özündə bir sıra pedaqoji, sosial, psixoloji, hüquqi problemləri ehtiva edir. Uşaqların həmyaşlıqları tərəfindən zorakılığa məruz qalması (bullinq) – məktəblərdə ən geniş yayılmış problemlərdən biridir. Bullinq yeniyetmələr arasında intihar riskini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, həm referent qruplarda, həm də məktəbdə təcavüzün və zorakılığın artmasına, təlim müvəffəqiyyətsizliyinə, emosional və nevroitik problemlərə gətirib çıxarır. Hal-hazırda bullinqin tədqiqi və profilaktikası probleminə böyük diqqət yetirilir.

İngilis dilindən tərcümədə bulling (bullying) yaralanma, zorbalıq, qorxutma kimi ifadə olunur [4]. Bullinq – bir insanın başqaları tərəfindən təqib olunması, aqressiv davranışdır. Bullinq, şiddətin bir növü olmaqla yanaşı, müxtəlif yollarla ifadə olunur, yəni bir sıra növlərə malikdir. Onun, əsasən, mütəşəkkil kollektivlərdə mövcud olduğunu nəzərə alaraq, əsas bullinq növlərini vurğulamağa çalışdıq:

- məktəbdə bullinq;
- iş yerində bullinq;
- orduda bullinq;
- kiberbullinq (informasiya məkanında zorakılıq).

Əlbəttə, bullinqin təzahürləri digər mütəşəkkil şəkildə təşkil edilmiş kollektivlərdə də müşahidə oluna bilər. Məktəb bullinqində, yəni məktəb təhsili ilə bağlı baş verən hadisələrlə əlaqəli olan, bullinqin üzərində daha ətraflı dayanaq. Bu hadisələr məktəbdə və ya məktəbdənkənardə da baş verə bilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məlumatına görə, dünyada hər onuncu şagird məktəbdə zorakılığa məruz qalır və bu göstərici daim artmaqdadır. Demək olar ki, hər bir sınıfdə istehza və açıq lağ-lağı obyektinə çevrilən şagirdlər var. Məktəbdə baş vermiş şiddət asanlıqla unudulmur: ağrı və alçaldıcı hərəkətlər bir neçə il, hətta məktəbi bitirənədək davam edir. Ən əsası da problem ondadır ki, risk qrupunda hər kəs ola bilər.

Düşmənçilik hissi, rəqibi neytrallaşdırmaq, ədalətin bərpası, hakimiyyət uğrunda mübarizə, liderə itaət, həsəd, özünü təsdiq, intiqam və hətta fərdi şəxslərin sadist ehtiyaclarını qarşılamaq duyğusu, bullinq üçün əsas motivasiya qaynağı ola bilər.

Məktəb zorakılığının ifadə edildiyi formalara gəldikdə isə qeyd edə bilərik ki, bu hadisənin tədqiqatçıları çox yaxşı qənaətə malikdirlər. Belə ki, D.Leyn [5] fiziki və psixi şiddəti fərqləndirir; İ.Berdışev [1] sözlə, davranışla və fiziki zorakılıqla müşahidə olunan bullinqin mövcudluğundan bəhs edir; T.Mertsalova [2] fiziki, emosional, verbal, psixi və seksual şiddəti vurğulayır. Bizim fikrimizcə, məktəb bullingini iki əsas formaya bölmək lazımdır:

1. Fiziki məktəb bullinqi – qəsdən törədilmiş davalar, zərbələr, döyülmələr, digər bədən xəsarətlərinin yetirilməsidir;

- seksual boolinq fiziki bullinqin (cinsi xarakterli fəaliyyət) bir yarımnovdür.

2. Psixoloji məktəb bullinqi – şifahi təhqirlər və ya hədələrlə psixoloji travma törədən, psixikaya təsirlə bağlı, qəsdən emosional qeyri-müəyyənliyə səbəb olan zorakılıqdır.

Bu formaya aid edilə bilər:

- verbal bullinq. Burada əsas vasitə səsdür (daim seçilmiş qurbana təhqiramiz formada müraciət, sataşmaq, ələ salmaq, təhqiramiz şayiələrin yayılması və s.);

- təhqiramiz jestlər və ya hərəkətlər (məsələn, seçilmiş qurbana və ya onun hərəkət etdiyi istiqamətdə tüpürmək);

- qorxuzmaq (təcavüzkar bədən dili və səsin intonasiyasından istifadə edərək, seçilmiş qurbanı hansısa bir işi törətməyə və ya heç bir şey etməməyə sövq etmək);

- izolyasiya (seçilmiş qurban qəsdən təcrid olunur, şagirdlərin bir hissəsi və ya bütün sinif tərəfindən laqeyid münasibət göstərilir);

- qəsb etmə (pul, yemək, başqa şeylər, nəyisə oğurlamağa məcburetmə);

- əmlakın zədələnməsi və digər hərəkətlər (oğurluq, soyğunçuluq, qurbanın şəxsi əşyalarının gizlədilməsi);

- məktəb kiberbullinqi – mobil telefonların, internetin, digər elektron cihazların köməyi ilə alçaldılma (birmənalı olmayan təsvirlərin və şəkillərin göndərilməsi, söz-söhbətlərin yayılması və s.)

Bullinqin sosial strukturu üç elementdən ibarətdir: təqibçidən (bulli), qurbandan və müşahidəçidən. Müşahidəçilər haqqında danışarkən (kim olursa olsun), elm adamları günahkarlıq və öz gücünə inanmama hissi kimi tipik hallarını qeyd edirlər.

Hansı uşaqlar təqibçi – bullilərə çevrilirlər [3]:

- seçdiyi qurbanlarına empatiya hissi duymayan;

- fiziki cəhətdən güclü oğlanlar;

- tez həyəcanlanan və çox impulsiv aqresiv davranışlı;

- sinifin lideri olmaq arzusu;

- diqqət mərkəzində olmaq istəyənlər;

- yüksək iddia səviyyəsi;

- qurbanı üzərində üstünlüyünə əmin olanlar;

- kompromisləri tanımayan uşaqlar;

- qurbanını alçaldaraq özünü təsdiqləyən aqressiv uşaqlar;

- hansı sinif yoldaşlarının müqavimət göstərməyəcəklərini intuitiv şəkildə, hiss edənlər.

Çox vaxt bullinqin qurbanları bədbəxt, özünə inamsız, heç bir yaxın dostu olmayan, həssas, qapalı və utancaq, depressiya meyilli və intihar haqqında daha tez-tez düşünən, qurban roluna layiq olduğunu inanan, təklikdən əziyyət çəkən, mənfi həyat təcrübəsi olan, evlərində fiziki zorakılığa məruz qalan, müəllimlərinin müdafiəsinə inanmayanlar, özünü öz kollektivinin əhəmiyyətli hissəsi hesab etməyən uşaqlar olurlar.

Bullinq qurbanları tez-tez böyüklərdən problemlərini gizlədirlər. Yalnız böhran və ekstremal vəziyyətlər, intihar cəhdləri zamanı əzizləri həqiqəti öyrənə bilirlər. Bullinqə məruz qalmış uşaqların evdə davranış xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- uşaq məktəbə getmək istəmir;

- məktəbdən pis halda qayıdır;

- tez-tez səbəbi olmadan ağlayır;

- heç vaxt sinif yoldaşlarından heç birini yadına salmır, adını çəkmir;

- məktəb həyatı haqqında çox az danışır;

- heç kim onu qonaq çağırır, ad günlərində dəvət etmir və özü də heç kimi çağırmaq istəmir.

Validənlər uşağın davranışında dəyişikliyə diqqət yetirməlidirlər (təcavüzkarlıq, həssaslıq, qıcıqlanma). Şagird məktəbdə baş vermiş şiddət haqqında danışmağı sevmir, zorakılığı xatırlamaq

istəmir. Təəssüf ki, belə bir uşağın keçirdiyi dəhşət və qorxu onu uzun illər təqib edə bilər və post-stress pozumluqlarında özünü göstərə bilər.

Əgər bullinqin qarşısı başlanğıcda alınarsa, nəticələr zəif və mənfi emosiyalar şəklində minimal ola bilər. Məktəb bullinqi – sistemli və kompleks bir hadisədir. Buna görə də, adətən həmyaşdrları və sinif yoldaşları tərəfindən təcavüzə və şiddətə məruz qalan uşaqlarla məşğul olan həkimlər, psixoterapevtlər, psixoloqlardan başqa, bu hadisənin öyrənilməsi və qarşısının alınması üçün, bu işə məktəb müəllimlərini və sosial pedaqoqları cəlb etmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бердышев И. Лекарство против ненависти / Илья Бердышев; семинар записала Е.Куценко // Первое сент. 2005, 15 марта (№ 18), с. 3
2. Мерцалова Т. Насилие в школе: что противопоставить жестокости и агрессии? / Т.Мерцалова // Директор школы, 2000, № 3, с. 25–32
3. Ольшеус, Дан. Буллинг в школе: что мы знаем и что мы можем сделать. М., 1993
4. Буллинг [Электронный ресурс] // Мюллер В.К. Новый англо-русский словарь. – Перераб. и доп. изд. – Режим доступа: <http://www.rambler.ru/dict/new-enru/00/55/78.shtml>.
5. Лэйн Д.А. Школьная травля (буллинг) [Электронный ресурс] / Давид А. Лэйн // ZipSites.ru : бесплат. электрон. интернет б-ка. – Режим доступа: <http://www.zipsites.ru/psy/psyib/info.php?=414>.

UOT 81'366

İngilis ədəbi dilinin inkişafı fonunda leksik layın formalaşması

Lalə Mətləb qızı Rüstəмова
Mingəçevir Dövlət Universiteti
lala.rustamova@mdu.edu.az

İngilis dilinin tarixi eramızın V əsrində german tayfalarının (anql, saks və yutlar) Britaniyanı işğal etməsi ilə başlayır. Bu tayfaların dili german dialektlərindən ayrılaraq fərqli dialekt qrupu altında inkişaf etməyə başlamış vəingilis dilini formalaşdırmışdı. Hind-Avropa dilləri ailəsinin German dili qrupunun Qərbi German bölməsinə aid olan ingilis dili dünya dilləri arasında xüsusi mövqeyə malikdir.

Məlum olduğu kimi, İngilis dilinin inkişaf tarixi 3 dövrə bölünür:

1. Qədim ingilis dili (V–XII əsrlər).
2. Orta ingilis dili (XII–XV əsrlər)
3. Yeni ingilis dili (XV əsrdən bu günədək).

Qədim ingilis dili həmçinin, anqlo-sakson dili də adlanır.

Britaniya adalarında german tayfalarından əvvəl keltlər məskunlaşmışdılar. Qədim ingilis dilinə kelt dilindən çox az sayda, əsasən, coğrafi adları ifadə edən alınma sözlər daxil olmuşdur. E.ə. 55 və 54-cü illərdə Roma ordusu Yuli Sezarın komandanlığı altında Britaniyaya hücum etmiş və romalılar Britaniyada 4 əsr hökmranlıq etmişlər. Bu dövrdə Britaniya Romanın əyalətinə çevrilmiş, latın dilinin ingilis dilinə olan ilkin və uzunmüddətli təsiri baş vermişdir. Bu müddət ərzindəyerli tayfaların dilinə romalıların gətirdikləri latın dili, həmçinin latın dili vasitəsilə yunan dilindənçoxlu sözlər daxil olmuşdur. Latın dilindən götürülmüş leksik alınmalar mühüm tarixi,siyasi və mədəni amillərlə – xristian dininin qəbulu və intibah dövrü ilə əlaqələndirilir. Latın və yunan dillərindən götürülmüş alınmalar hazırda müasir ingilis dilinin leksik layında gündəlik yaşayış, qida və geyimlə bağlı sözləri (*port, paper, wall, cheese, butter, kitchen, pepper,*

sockvə s.), ölçü vahidləri (*pound, inch* və s.), heyvan, quş və bitki adları (*camel, lily, pear* və s.), dinlə bağlı sözləri (*church, monk, pope* və s.) təhsil, elm, ədəbiyyat və mədəniyyətlə bağlı sözləri (*grammar, school, theatre* və s.) yazılı sənədlərdən və ədəbiyyatdan keçən sözləri (*de facto, id est (i.e.), vice versa* və s.) əhatə edir [1, s.24]. Ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafı VI və VII əsrlərdə xristianlığın təbliği və inkişafı ilə bağlı idi. Monastr məktəblərində təhsil latın dilində aparıldığından dilə daxil olan alınmalar din, elm və təhsillə bağlı leksik vahidlər idilər.

XI əsrdə bütün İngiltərə skandinaviyalılar tərəfindən işğal olundu. Skandinaviyalıların İngiltərəyə hücumu böyük siyasi və tarixi hadisə idi, çünki bu işğal iki xalqın və dilin qarşılıqlı əlaqəsini reallaşdırdı. Hər iki xalq demək olar ki, eyni mədəniyyət və adətlərə malik olmaqla yanaşı, dillərin fonetik sistemi və qrammatikası da bir-birinə çox yaxın idi. D.Kristalın fikrincə, skandinaviyalıların da dili german mənşəli olduğundan alınma sözlər asanlıqla mənimsənilmişdir. Digər tərəfdən, o, həmin dövrdəki leksik alınmaları tam alınma sözlər hesab etməmiş, onları sadəcə eyni bir dilin müxtəlif dialektlərinin qarşılaşmasının nəticəsi kimi dəyərləndirmişdir [1, s.25]. Dillər arasındakı linqvistik yaxınlıq siyasi terminlərin və gündəlik məişətdə istifadə olunan *weak, egg, law, root, seat, skin, sky, window* və s. kimi leksik alınmaların ingilis dilinə daxil olmasına şərait yaratmışdır.

XI əsrdə Britaniyanın fransız mədəniyyətinə yiyələnmiş normanlar tərəfindən işğalı nəticəsində fransız dili İngiltərədə 300 ilə yaxın müddətdə rəsmi dövlət dili olmuşdur. Məhkəmə, kilsə, hakim dairələrin, eyni zamanda məktəblərdə elm və təhsil dili fransız dili idi. Yerli əhalinin dili ilə qarışmış anqlo-norman dilini təşkil edən bu dil tədricən yuxarı, daha sonra isə cəmiyyətin orta təbəqəsinin danışdığı dilinə çevrildi. Paris dialektinin İngiltərədə yuxarı zümrə tərəfindən istifadəsi xeyli sayda alınma sözlərinə daxil olmasına zəmin yaratmışdır. Cəmiyyət daxilində iki dilin hegemonluq uğrunda mübarizəsi gedir, fransız dili ingilis dilini sıxışdırırdı. Skandinaviya və fransız dillərinin təsiri ilə dil tədricən analitik dil olma istiqamətində inkişaf edirdi. Əhali yerli dildə danışsa da, İngiltərədə hələ də vahid dil yox idi. Fransız dilindən alınan sözlərin böyük faizini mədəniyyət, din, qanunvericilik, dövlət idarəçiliyi, feodal titulları, hərbi terminlər, aşbazlıq və s. sahələrlə bağlı normanların gətirdiyi və ingilislərə məlum olmayan yeni anlayışları ifadə edən sözlər təşkil edirdi. Fransız dilindən alınan sözlər qanunvericilik (*country, defendant, government, judge, noble, parliament, tax, verdict* və s.), din və kilsə (*abbot, clergy, priest, prayer, religion* və s.), zadəganlıq (*baron, count, duke, prince, noble, royal* və s.) hərbi sahə (*army, artillery, battle, captain, company, defence, enemy, navy, soldier, volunteer* və s.), mətbəx (*beef, butcher, dine, fry, mutton, pork, salmon, stew, veal* və s.), mədəniyyət (*dance, diamond, art, bracelet, fashion, ruby, fur, painting, jewel, satin, sculpture* və s.), ümumişlək sözlər (*gay, ink, face, hour, letter, joy, money, mirror, pay, river, several, very* və s.) kimi sahələri əhatə edir [1, s.47].

İngilis dilinin inkişafındavə müasir səviyyəyə çatmasında orta ingilis dili dövrü həlledici rol oynamışdır. Məhz, dildəki köklü qrammatik və fonetik dəyişikliklər orta ingilis dili dövründə baş vermişdir. XV əsrdə İngiltərə və Fransa arasındakı yüzillik müharibədən sonra ölkədəki siyasi parçalanma ingilis dili lüğət tərkibinə təsirsiz qalmadı.

XV–XVI əsr intibah mədəniyyəti dövründə elm, ədəbiyyat və incəsənətdəbaş verən dirçəlişingilis dililüğət tərkibini *blank, verse, critic, satire, sonnet, philosophy, theoretical, mathematics* və s. sözlərlə zənginləşdirdi. Bir sıra elm xadimləri və yazıçılar öz əsərlərilə ingilisdilinin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışlar. “İngilislər lüğət tərkibindəki *absurdity, acceptance, anticipate, comprehensible, exaggerate, exasperate, explain, fact, frivolous, implaceable, obstruction, paradox, pretext* və s. sözlərə görə Tomas Mora borcludur” [2, s.10].

Yeni ingilis dili dövrü London dialektinin vahid dilə çevrilmə prosesi ilə başladı. Siyasi, ticari və mədəni əlaqələr, təhsil, çap texnologiyası və s kimi sosial-mədəni amillər London dialektinin ədəbi dilə çevrilməsində xüsusi rol oynamışdır. London dialektinin bütün İngiltərədə yayılmasında təhsil, iş və ticarət üçün mərkəzi şəhərlərə axın edən kütlə mühüm rol oynamışdır. XII əsrdən etibarən ətraf ərazilərin işğalı, müharibələr, feodalizmin dağılması ingilis dilinin lüğət tərkibinə *politics, parliament, ambassador, ministry, party, Prime Minister, administration* və s.

kimi siyasi terminlər, Fransa burjua inqilabı ilə bağlı *aristocrat, despotizm, royalizm, revolutionary, bureaucracy, centralize, decade, terrorizm, vandalizm, propaganda* və s. kimi inqilabi terminlər daxil olmuşdur.

1492-ci ildən Böyük Coğrafi Kəşflərlə əlaqədar Amerikada koloniyaların artması ilə ingilis dili digər ölkələrdə də ünsiyyət dili kimi tədris olunmağa başladı. Əhalinin müxtəlif təbəqələrinin danışığının fərqlənməsi, eləcə də başqa dillərin təsiri ilə ingilis danışiq dilində dəyişikliklər daha intensivləşməyə başladı. XVIII əsr milli ingilis ədəbi dilinin həm yazılı, həm də şifahi formalarının təkmilləşmə dövrünün sonu hesab olunur. Kəşflər, müharibələr və ticarət sayəsində yeni xalqlar və mədəniyyətlərlə tanışlıq ingilis dilinin lüğət tərkibini müxtəlif sahələri əhatə edən ispan (*armada, cotton, embarqo, guitar, mulatto, tomato, tobacco*), italyan (*duet, opera, soprano, stanza, violin, balcony, casino, umbrella, cappuccino, pizza*), alman (*poodle, noodle, schnitzel, loafer*), holland (*cookie, cranberry, cruise, pump, yacht, landscape, sketch, dollar*), ərəb (*caravan, bazaar, emir, vizier, gazelle, giraffe, harem, minare, mosque, salaam, sultan*) və s. mənşəli sözlərlə zənginləşdirmişdir.

XVIII–XIX əsrlərdə ədəbiyyatda müxtəlif cərəyanların inkişafı, elmi texniki tərəqqi ingilis dilini beynəlmiləl xarakter daşıyanyeni terminlərlə zənginləşdirmişdir. İngilisdili bir çox ölkələrdə ana dili səviyyəsində danışılır. İngilis dilində danışılan həmin ölkələrin əhalisi fərqli irqlərə mənsub idilər. Bütün bunlar və eləcə də digər tarixi və iqtisadi səbəblər ingilis dilinin variativliyinə səbəb olmuşdur [3, s.29].

İngilis dilinincoğrafi ərazi, üslubi forma və ya danışiq dili xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən Amerikan, Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiya variantları onun leksik layının zənginləşməsində xüsusi rol oynamışlar. İngilis dilinin variantlarına dair dilçilərin bir-birini dəstəkləyən, yaxud da zidd olan mülahizələri vardır. Bəzi dilçilər Amerika variantını müstəqil dil adlandırdıqları halda P.Stevens ingilis dilini onun variantlarının çoxluğuna görə müstəqil dil ailəsi hesab edirdi [4, s.70]. Dilin müstəqilliyi onun müstəqil qrammatika, leksika və fonetik sistemə malik olması ilə şərtlənir. İngilis dilinin variantları bir-birindən müəyyən cəhətlərə görə fərqlənsələr də, ingilis dilində danışan ölkələrdə ingilis dilinin ədəbi normalarını özündə əks etdirən Standard English qəbul olunmuşdur. Standard English təhsil müəssisələrində tədris olunur, mediada istifadə olunur və rəsmi dövlət dili funksiyasını daşıyır. Danışıq dilində qısaltmalardan, tələffüzdə isə sözlərin yazıldığı kimi oxunmasından çox istifadə olunmasından ingilis dilinin Amerika variantı daha asan və praktik hesab olunur. XVIII əsrdə əldə olunmuş müstəqillikdən sonra Amerika ilə İngiltərə arasındakı əlaqələr kəsildiği üçün Amerikaya gətirilmiş ingilis dili leksik, qrammatik və fonetik baxımdan fərqlənməyə başlamışdı. İngilis ədəbi dili ilə onun amerika variantının leksik fərqləri semantik fərqlərdir: eyni məfhum fərqli sözlərlə ifadə olunur, yaxud da eyni söz fərqli mənələrə malik olur. Lüğət tərkibi Amerika əhalisinin mədəniyyətində, həyat şəraitində, xüsusilə də fauna və florasındakı yeni anlayışları ifadə etmək üçün yerli xalqların dilindən götürülmüş leksik vahidlərin hesabına daha da zənginləşmişdir. Müxtəlif dövrlərdə ingilis dilinin lüğət tərkibi onu ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul etmiş mühacirlərin doğma dilləri hesabına da zənginləşmişdir. İngilis dilinin Amerika variantının zənginləşməsində slenqlər vacib mənbə hesab olunur. Britaniyanın siyasi, ictimai, mədəni inkişafı ingilis dilinin Amerika və Kanada variantlarının leksik diferensiyasında mühüm rol oynamışdır.

Ümumilikdə, müxtəlif dil daşıyıcılarının yanaşı yaşaması dillərin qarşılıqlı təsiri və zənginləşməsi ilə müşayiət olunur. İngilis dili lüğət tərkibinin tarixi inkişaf dinamikasının araşdırılması onun bütün dövrlərdə davamlı inkişaf və təkmilləşmə prosesi keçdiyini sübut edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Crystal D. Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press (CUP), 1987, 462 p.
2. Koonin A. English Lexicology. M., 1940, 167 p.
3. McDavid, Raven I. Varieties of American English. Stanford: CA, Stanford University Press, 1980, 525 p.

4. Mencken H.L. The American Language: Preface to the fourth edition. New York: Alfred A.Knopf, 1965, 170 p.

UOT 821(091)

Rus ədəbiyyatının Şərq mövzularına göstərdikləri maraq və əsərlərdə əks olunan türk çalaları

*Sevinc Nəriman qızı Süleymanova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
sevinc.suleymanova@mdu.edu.az*

Məlumdur ki, XVIII sonu – XIX əsrin əvvəllərində Şərq, şərq ədəbiyyatı və mədəniyyəti məşhur Avropa yazıçılarının diqqətini çəkdi. Orta əsr şərq ədəbiyyatı bir çox Avropa ədəbiyyatı nümayəndələrinin xüsusən də Bayron və Şillerin diqqət mərkəzində idi. Qərbi Avropa romantiklərinin Şərqə marağı, əsərlərində şərq mövzusunun əks olunması rus romantiklərinin yaradıcılığına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Məsələn: şərq mövzusunun Bayronun əsərlərində əhəmiyyətli bir yer tutması, Puşkini, Lermontovu, ümumiyyətlə, rus ədəbiyyatındakı romantik istiqamətə təsir etdiyi məlumdur. Rus yazıçıları şərq mövzularındakı əsərlərində hətta Bayronun şərq qəhrəmanlarının adlarından belə istifadə etməyə başlamışdılar [1, s.5]. 1814-cü ildə Almaniyada Hafizin əsərlərinin alman dilində tam bir tərcüməsi nəşr olundu və nəticədə Höte özünün “Qərb-Şərq divanı”nı yaratdı və ikinci “Hafizin kitabı” adlı kitabını bütövlükdə fars şairinə həsr etdi.

Orta əsr Şərqi, XIX əsrin rus yazıçılarının müxtəlif nəsillərinin nümayəndələrinin diqqətini özünə çəkirdi. XVIII–XX əsrlərin əvvəllərində Rus ədəbiyyatında Şərqlə, onun mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə çoxtərəfli təmasları, rus yazıçılarının Şərq ədəbiyyatı əsərlərini anlaması, rus şüuruna daxil edilməsi və şərq ədəbi irsinin yaradıcı inkişafı tərəfindən Şərq mövzularının inkişafını – Şərq ölkələrinin gerçəkliyini araşdırır, tədqiqatların mərkəzində isə rus nəsrinin realist əsərləri dayanır. 1894-cü ildə V.Bartold orta əsrlərin azəri qəhrəmanlıq dastanı olan “Kitabi Dədə Qorqud”u ilk dəfə rus dilinə tərcümə etdi. Eyni zamanda, bu əsər Şərq mövzusunun böyük bir yer tutduğu Şərqi incə bir bilicisi, rus şairi Vasili Loviç Veliçkonun da diqqətini çəkmişdi. O, bu dastanı seir şəklində tərcümə etdi və 1903-cü ildə “Arabeskələr – yeni şeirlər” adlı toplusunda çap etdi [3, s.65]. Tərcümə, dastanın rus dilinə yeganə poetik tərcüməsidir və xüsusi diqqətə layiqdir.

XIX əsrin birinci yarısındakı rus ədəbiyyatında, orta əsrlərdə Şərq ədəbiyyatına və ənənələrinə, ümumiyyətlə, Şərqə sabit bir maraq formalaşdı. Bu cür marağın yaranmasına səbəb olan amillər arasında Qərbi Avropa ədəbiyyatının şərq müvzularında əks olunmasında və rus şərqşünaslığının formalaşmasında təsirini qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, rus şərqşünaslığının bünövrəsi qoyuldu. Rus şərqşünaslığının formalaşması Şərqə, şərq mədəniyyətinə və ədəbiyyatına marağın yaranmasına çox təsir göstərdi. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Avropa şöhrəti qazanan Şərq və şərq dilləri üzrə mütəxəssislərin bütöv bir pleyadasını yerləşdirən rus şərqşünaslığının baniləri arasında, yalnız peşşəkar diplomatlar, tərcüməçilər deyil, eyni zamanda L.N.Tolstoy, A.S, Qriboyedov və s. daxil olmaqla məşhur yazıçılar var idi.

Rus şərqşünaslığının inkişafı, şərq ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri, həyatları və yaradıcılıqları haqqında materiallar rus dilinə tərcümə ilə nəşr olunmağa başladığı şərq dillərindən bütöv bir tərcüməçilər dünyasının meydana gəlməsinə kömək etdi. Rusiyada XIX əsrin əvvəllərində əksər dövrü mətbuat orqanlarının və ədəbi almanaxların səhifələrində şərq poeziyası nümunələrinin

çoxsaylı tərcümələri arasında Nizami Gəncəvi, Firdovsi, Sədi, Hafiz, Xəyyam və s. kimi klassiklərin həyat və yaradıcılıqları öz əksini tapmışdır.

Şərq dillərindən olan ilk rus peşəkar tərcüməçilər – D.Oznobişin, O.Senkovski, S.Solovyov, A.Korkunov və başqaları – tərcümələrini “Asiya bülleteni”, “Moskva teleqrafı”, “Oxumaq üçün kitabxana”, “Şimal ulduzu”, “1827-ci il üçün Şimal lirası”, “Şimal çiçəkəri” və s. kimi məşhur nəşrlərdə çap etdilər. Məsələn; “Asiya bülleteni” jurnalı, Nizami Gəncəvinin şərq şairləri arasından ona görə seçdi ki, onun əsərləri Rusiya cəmiyyətinə Hötenin “Qərb-Şərq divanı”ndan tanış idi. Bu jurnalda dərc olunan məqalənin müəllifi N.Batyanov, xüsusilə Şərqdə “romantik şeir mövzusu” olan Nizami əsərlərinin qəhrəmanları – Leyli və Məcnun, Xosrov və Şirinin populyarlığını vurğuladı. “Şimal arxivi” jurnalında Nizaminin əsərlərinin tərcümələri və yaradıcılığına dair məqalələrlə yanaşı, çağdaş Azərbaycan şairləri – Fələki Şirvani, Əfsələddin Xaqani və başqaları haqqında məlumatlar təqdim edildi.

Antologiyanın yaranmasının əsas vəzifəsi – oxucunu Şərqin rus poeziyasına təsiri ilə tanış etmək baxımından faydalıdır, həm də keçmişin və bu günün bizə az məlum olan bəzi poetik adlarını ortaya qoyur. Antologiyanın müəllifləri arasında rus şeirinin ən böyük adları var: Qabriel Derjavin, Vasiliy Jukovskiy, Fyodor Tütçev, Afanasiy Fet, İvan Bunin, Aleksandr Blok, Anna Axmatova, Nikolay Gumilyov, Osip Mandelstam. Boris Pasternak, Sergey Yesenin, Vladimir Nabokov, Daniil Andreyev, Arseniy Tarkovski, Vladimir Luqovskoy, Nikolay Tixonov, Semyon Lipkin, Mixail Sinelnikov kimi rus şairi, yalnız şeir yazan deyil, eyni zamanda Rudaki, Ömər Xəyyam, Sədi, Xaqani və s. daxil olmaqla bir çox fars müəlliflərinin, eyni zamanda tacik, qazax, tatar, azərbaycan, türkmən şeirlərinin rus dilinə tərcümə olunmuş bir neçə antologiyasını da tərtib etmişdir. Mixail Sinelnikovun öz şeirlərini bir çox dillərə, o cümlədən farsca, türkcə, azərbaycanca, özbəkçə, qırğızca, monqolca hətta koreya və s. dillərə tərcümə etmişdir. Sinelnikov çoxları üçün bilinməyən bir faktı ortaya qoyur: “Türk mənşəli rus soyadları siyahısını vərəqləyərkən rus mədəniyyətinin müqəddəs və şərəfli adlarına rast gəlicən: Aksakovlar, Turgenevlər, Xomyakovlar, Raxmanovlar, Karamzinlər, Çadayevlər ... siyahı sonsuzdur. Bunlar hamısı Moskvaya Ardadan köçmüş, inanclarını dıyırdırmış ancaq “əcdadlarının yaddaş” xəzinəsini özündə saxlayan türk zadəganlarının nəsiləridir. Burada təbii və sadə bir fərziyyə olacaq: prosesə keçid qarşılıqlı idi... beləliklə də şərq metaforası rus sözü ilə birləşdi” [9, s.225].

Avropa və Asiya qitəsində yerləşən yeganə şəhər olan İstanbul bir çox avropalı müəlliflərdə olduğu kimi rus yazıçıların da əsərlərində geniş yer alan mövzu olub. Ümumiyyətlə, məşhur rus şair və yazıçıları Türkiyə və İstanbulla bağlı təəssüratlarını yazdıqları əsərlərində əks etdirmişlər. 1828–1829-cu illərdə Rusiya ilə Türkiyə arasındakı müharibə səhnələri, epizodlar rus yazıçılarının qələmi ilə tarixdən tarixə köçürülmüşdür. Aleksandr Puşkin və Fyodor Tütçev bu mövzuda bir-birlərindən xəbərsiz “Oleq qalxanı” adlı əsər yazdılar. Hər iki müəllif rus salnamələrində əks olunan apokriflərə söykənərək knyaz Oleqin Bizansa yürüş zamanı öz qalxanını şəhərin divarlarına bərkətdiyini təəssürat etmişlər. [2, 7]. Rus mədəniyyəti, şeir də daxil olmaqla, həmişə Türkiyəyə və onun mədəniyyətinə böyük maraq göstərmiş və Şərqlə islamın təxminən bir yarım min ildir əlaqələnilirdiyi vaxtdan bəri hər zaman islama da çox maraq göstərmişlər. Puşkinin “füsunkar” adlandırdığı “Qurani-Kərim” bir çox rus müəllifi üçün ilham mənbəyi olmuşdur. Bir çox şeirlərdə “Qurani-Kərim”ə birbaşa istinadlar var və ya ondan hekayələrdə istifadə olunmuşdur.

A.Puşkin digər 1835-ci ildə yazdığı “Ərzuruma səyahət” adlı əsərində rus silahlarının qələbəsinə deyil, daha çox Türk əhalisinin həyat tərzinə və türk ənənəsinə, onun folkloruna, yazılı abidələrinə diqqət ayırmışdır. Şair Osmanlı imperiyasını məhv edən yerli hökmdarların separatizmi haqqında danışarkən, “Kazan və Moskva arasında rəqabətin mövcud olduğu kimi Ərzurum və Konstantinopolun (İstanbul) da arasında bu soyuqluq olduğunu yazırdı. A.S.Puşkin, bu və ya digər xalqın “xüsusi fizionomiyası”nın ədəbiyyatda əks olunması barədə ədəbiyyatın milli bədii orijinallığına maraq göstərərək yazırdı: “İqlim, idarəetmə yolu, inam hər xalqa az-çox şeir güzgüsündə əks olunan xüsusi bir fizionomiyaya verir. Düşüncə və hiss etmə yolu var, adətlərin, inancların və qaranlıq var, yalnız bəzi insanlara aid vərdişlər”. Şair bu orijinallığı şərqlə bağlı

yazdığı əsərlərində (“Ərzuruma səyahət” və ya şərq motivləri ilə “Quranın tərcüməsi”, “Peyğəmbər”, “Əncir”) necə incə bir şəkildə hiss etdirirdi.

İvan Bunin isə istisna idi. Şərqdə səyahət etdiyi illərdə (1904–1907) dəfələrlə İstanbulda olan şair gözəl şəhərdəki qəsir və məscidlərə heyran olmuşdu. Ayasofyanı ziyarət edən şair öz gördüyü təəssüratlarını bölüşüb yazırdı: “İstanbul” şerində İ.Bunin XX əsrin əvvəllərində, “əbədi şəhər” adını qazanmış İstanbulu parlaqlığı sönən və möhtəşəmliyini itirən “doğub tox olmuş və hüzura çəkilən bir aslan”a bənzətmişdir.

Məşhur rus şair və yazıçısı, Nobel mükafatçısı İosif Brodski 1985-ci ildə İstanbulu ziyarət etdikdən sonra “İstanbul səfəri” adlı məşhur əsərində yazırdı: “Dünyada elə şəhərlər var ki, orada məkanla tarix bir-birinə qovuşur, hər daş abidə bir sivilizasiyanı təmsil edir. Ora İstanbul, Konstantinopol, Bizansdır. Titrəyən bir yol işıqforun üç rəngi də eyni anda yanar. Amma qırmızı-sarı-yaşıl deyil, ancaq ağ-sarı-qəhvəyi rəngdə. Bir də əlbəttə, Avropanı Asiyadan ayıran Boğaz-Mərmərəni-Çanaqqaladan ayıran- su rəngi, dəniz rəngi, mavi rəngdir” [1, s.126].

Yazıçı və jurnalist Pyotor Vayl “Məkanın dahisi” kitabında yazırdı: “İstanbul uzaqdan çox müasirdir. Məsafədə olan minarələr televiziya qüllələri kimi görünür və bu da sanki İslamdan əvvəlki Konstantinopola və daha qədim olan Bizanslılara meydan oxuyur. Müəllifin sözlərinə görə, “İstanbulun əsas paradoksu budur. Asiya burada Avropadır, amma Avropa Asiya deyil. Xəritəni alt-üstə çevirmək istəyirsən, ancaq Egey dənizi, Qara dənizlə müqayisədə mədəni-siyasi mənada, şimaldır. Hər addımında insana tarixi xalqlardan qədimliklə müasirliyi, şərqlə qərbi özündə yaşadan İstanbul. İstanbulu Avropa və Asiya ilə birləşdirən körpü, Bosfor boğazı bu şəhərə xüsusi gözəllik verir və bu gözəlliyin fonunda o, dünyanın tayı-bərabəri olmayan şəhərinə çevirir.” [6, s.15].

Əlbəttə, gətirdiyimiz nümunələr Türkiyə və İstanbul haqqında rus ədəblərinin yazdıqlarının bir qismidir.

Rusiya mühacirəti fenomeni XX yüzillikdə baş verən Rusiya üçün faciəvi hadisələrlə bağlı idi və rus mədəniyyətinin özünəməxsus qarantı rolunu oynayırdı. Mühacirət zamanı rus yazıçı və şairlərinin yaratdıqları əsərlərin ədəbi-bədii sahələrini əhatə edən, bu əsərlərin mövzu dairəsini və janr xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması nəzərdə tutulur. Mühacirət ədəbiyyatı probleminin qoyuluşu, onun sərhədləri, strukturu, mərhələləri və bu problemlərin araşdırılması ilə bağlı müasir ədəbi-siyasi reallıqlar mövcuddur [8, s.4].

Bir sözlə, Şərq ədəbiyyatı, mədəniyyəti, adət-ənənləri, folkloru, yazılı abidələri və ədəbi irsi, Avropa və rus ədəbiyyatının estetik zənginləşdirilməsi və Şərq həyatının təsviri, ədəbi dövrün nəzərinə qarpan bir xüsusiyyəti oldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Иосиф Бродский. Путешествие в Стамбул. М., 1988
2. Иван Бунин. Тень птицы. М., 1907
3. Юрий Лебедев. Русская литература XIX века. Вторая половина, «Просвещение», 1990 г. стр. 288
4. Пушкин А.С. Олега щит. М., 1868
5. Пушкин А.С. Ərzuruma səyahət. Bakı, 1987
6. Петр Вайль. Гений места. М.: КоЛибри, 2008
7. Тютчев А.С. Олега щит. М., 1934
8. Восток в русской литературе XVIII – начала XX века. Знакомства Переводы Восприятие. М., 2004, стр. 259
9. Незримое благословение: исламский Восток в русской поэзии. М., 2008, стр. 424
10. Жирмунский В.М. Байрон и Пушкин (из истории романтической поэмы). Изд.2. Л.: 1978, с. 425
11. Костиков В.В. Не будем проклинать изгнание (пути и судьбы русской эмиграции). М., 1990, с. 464
12. Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь. М., 1997

UOT 373.1.02:372.8

İbtidai siniflərin “Həyat bilgisi” dərslərində şagirdlərə toleranlığın və birgəyaşayış qaydalarının təbliği

*Ülviyyə Məhəmmədli qızı Verdiyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ulviyya.verdiyeva@mdu.edu.az*

Toleranlıq səbir deməkdir. Yəni hər şeyə dözümlülük deməkdir: başqa insanlara, fərqli həyat tərzinə, dünyagörüşünə, davranışına və s. Bu söz başqa xalqların, xalqların, millətlərin bəyan etdiyi prinsiplərə hörmət və qəbul etmək kimi başa düşülməlidir.

Eyni zamanda, toleranlıq heç də ədalətsizliyə, zorakılığa dözümlü olmaq və ya öz inanclarını rədd etmək demək deyil.

Toleranlığın nə zaman yarandığını dəqiq söyləmək mümkün deyil. Təbii ki, o, bir gün və ya bir həftə içində görünmədi. Tarix boyu insanların necə dəyişdiyini görə bilərik. Keçmişdə qulların, qadınların və uşaqların heç bir hüququ yox idi. Lakin hər əsr bir çox yeni və mühüm dəyişikliklər gətirdi. Bu gün insan bu planetin ən vacib obyektini sayılır, onu hörmət etməyə, öz fikri ilə hesablaşmağa, dünyagörüşünə hörmət etməyə təşviq edilir. Toleranlığın tərfi bütün insanların siyasi, dini, etnik və digər məsələlərdə fərqli olmaq hüququnda özünü göstərən vətəndaş cəmiyyətinin dəyəridir [6].

XVI–XVII əsrlərdən etibarən Avropada dinlə bağlı münaqişələrin nəticəsi olaraq toleranlıq ideyası aktuallaşmağa başladı. Toleranlıq ideyasının məqsədi dini etiqadla bağlı idi. 1648-ci ildə imzalanan Vestfal sülhü dini dözümlüləklə bağlı ilk dövlət sənədi kimi tarixə düşüb.

Azərbaycanda toleranlıq ideyasının kökləri daha qədimlərə gedib çıxır. Eramızdan əvvəl 586-cı ildə Babil hökmdarı II Novuxodonosurun Qüdsü işğal etməsi nəticəsində talan olmuş İudaya çarlığından qaçan yəhudi köçkünləri Azərbaycan ərazilərində özlərinə daha rahat hiss edə bildilər. I əsrin ortalarında Hz.İsa peyğəmbərin ardıcılları Azərbaycanın ərazilərinə pənah gətirdilər. Onlar burada Alban aftokefal kilsəsinin əsasını qoydular. İslamın Azərbaycana gəlişi ilə isə dini dözümlülük, toleranlıq ənənələri daha da möhkəmləndi. Həmin dövrün sənədlərində tarixçilər qeyd edirlər ki, müsəlmanlar müsəlman olmayanlara, ələxsus da yəhudilərə, xristianlara, həmçinin zərdüştiliyin tərəfdarlarına qarşı xoş münasibət göstərirlər. Dinlərindən asılı olmayaraq, hər kəsə hörmət göstərilir.

Bəs Azərbaycanda toleranlıq ənənələrinin daha da möhkəmlənməsinin səbəbi olan İslam dininin toleranlığa baxışı necədir?

İslama görə toleranlıq müxtəlif dinlərə mənsub inanlı insanlar arasında bir əlaqədir. Müsəlmanların müqəddəs kitabı olan “Qurani-Kərim”də Allah belə buyurur: "Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadımdan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq..." ("Hucurat" surəsi, 13). İnsanların bir-birini tanıması, dinlərinin fərqli olmağından asılı olmayaraq, qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşması məhz toleranlıqdan keçir. İslam dini toleranlığı dinin əsas amili kimi qəbul edilir. Quranda Kafirun surəsinin 6-cı ayəsində Uca Allah belə buyurur: "Sizin dininiz sizə, mənim dinim mənə aiddir". Tolerant olmaq üçün ədalətli olmağımızı əmr edən Quranın “Ənam” surəsinin 152-ci ayəsində belə buyrulur: “Söz söylədiyiniz zaman qohumunuz olsa belə, ədalətli olun...”

İslam dini etiqad azadlığına qarşı çıxmır. Əksinə, Quranın “Bəqərə” surəsinin 256-cı ayəsində "Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur" prinsipi irəli sürülür [7].

İslamı insanlara çatdıran Hz.Muhəmməd (s) peyğəmbər bütün müsəlmanlara, xüsusilə idarəçilərə belə tövsiyə edirdi: "Kim müsəlman olmayan əhalidən birinə zülm edərsə, onların haqqını qiyamət günü mən müdafiə edəcəyəm". Hz.Muhəmməd (s) başqa bir hədisində də bunları bildirib: "Bir müsəlmana, yaxud zimmiyə qəsdən zərər verən şəxs lənətlənib". Bax budur Hz.Muhəmmədin toleranlığı...

Müxtəlif dinlərin və mədəniyyətlərin mənsubları arasındakı körpülər, bəşəriyyətin inkişafı, müxtəlif mədəniyyətlərin təkmilləşməsi üçün əsasdır. Buna görə də bir çox millətlərin dinc yanaşı yaşamasının unikal nümunəsinin Azərbaycan olduğunu rahatlıqla qeyd edə bilərik. Azərbaycan əhalisinin 95 faizini müsəlmanlar təşkil edir. İslamın bildirdiyi tolerantlığı yaşayan azərbaycanlılar dünyaya əsrlər boyu tolerantlıq nümunəsi göstərmiş və hazırda göstərməkdədir.

Hal-hazırda bütün dünyada gənc nəsillər tolerantlıq ruhunda tərbiyə edilməlidir. Tolerantlıq ideyası adətlərin, ənənələrin, dəyərlərin – bütün etnik irsin yeni nəsillərə ötürülməsi mexanizmini, inteqrasiya proseslərini təmin etmək, qarşılıqlı anlaşma üçün zəmin yaratmaq və digər mədəniyyətlərlə ünsiyyət, mədəniyyətlərin dialoqunu davam etdirmək və inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır. Müxtəlif xalqların təcrübəsinin öyrənilməsi müəyyən dəyərlərin tətbiq edilməsini, millətlərarası dözümsüzlüyü istisna edir, yalnız müxtəlif etnik qrupların mənəvi mənşəyinin ortaqlığını müəyyənləşdirməyə kömək edir, eyni zamanda mədəniyyətlərin dialoqunda mənəviyyətin olduğunu aydın şəkildə göstərir. bir etnik qrup və onun humanist dəyərləri özünü göstərir. Bu cür biliklər, gənc nəslin milli mənəvi mədəniyyətlərin əlaqələrini, "özəl" və "ümumi" kateqoriyalarını, "milli" və "millətlərarası" əlaqələrini müqayisə edərək analitik düşüncə qabiliyyətini anlamasına imkan verir. Xalqlararası ünsiyyət mədəniyyətinin tərbiyəsi problemlərinin həllində əsas istiqamətlərdən biri də ümümitəhsil məktəblərində şagirdlərə tolerantlıq ideyasının öyrədilməsini təmin edən fənlərin sayının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bu baxımdan ibtidai siniflərdə tədris olunan “Həyat bilgisi” fənninin əhəmiyyəti böyükdür. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək. “Həyat bilgisi” fənnindən I sinifdə “Davranışlar” tədris vahidinə aid olan “Din”, “İnsanlara hörmət və qayğı”, II sinifdə “Davranış mədəniyyəti” adlı tədris vahidinə “Nəzakət qaydaları”, “Yaxşı xüsusiyyətlər”, “Dinlər”, 3-cü sinifdə “Dəyərlər” adlı tədris vahidinə aid olan “Dünya dinləri”, “Xalqların ünsiyyət qaydaları” mövzularını və 4-cü sinfin “Mənəvi dünyamız” tədris vahidinə aid olan “Azərbaycanda din” mövzularının tədrisi zamanı bütün dinlərin böyüyə hörmət, kiçiyə isə mərhəmətlə yanaşmağı təbliğ edir.

I sinifdə “Həyat bilgisi” dərslərində “Dinlər” mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlərə din, dini kitablar, dini bayramlar haqqında biliklər və bacarıqlar formalaşdırılır. I sinfi bitirən şagird yekun olaraq öyrənir ki, din insanlara Allaha ibadət etməyin yollarını izah edir. Dinlər müxtəlifdir. Azərbaycan bir çox dinlərin olduğu ölkələrdən biridir [5].

II sinifdə “Həyat bilgisi” dərslərində “Din” mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlərə ibadət, inanc, islam, xristianlıq, yəhudilik haqqında biliklər və bacarıqlar formalaşdırılır. II sinfi bitirən şagird yekun olaraq öyrənir ki, İslam, xristianlıq və yəhudilik dinləri yaxşılıq və mərhəmət hisslərini təbliğ edir. Dinlər müxtəlif olsa da, hər biri insanlara ibadət etməyin yollarını öyrədir [6].

III sinifdə “Həyat bilgisi” dərslərində “Dünya dinləri” mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlərə bütün dinlərin hamısının insanları dostluğa, böyüyə hörmət etməyə, zəiflərə, xəstələrə qarşı mərhəmətli olmaları təbliğ olunur [3].

IV sinifdə “Həyat bilgisi” dərslərində “Azərbaycanda din” mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlər dini tolerantlıq nədir? anlayışı ilə bağlı bilik və bacarıqlar öyrədilir. Şagirdlərə Azərbaycanda müsəlmanların çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq, başqa dinlərə mənsub olanlara hörmətlə yanaşmağı və bu dəyərin tolerantlıq olduğunu öyrənirlər [4].

Etnik özünüdərkini ifadə edilməsinin müsbət bir forması ruhunda tərbiyə olunan gənclər bir məktəb həyatında, iş yerində, başqa ölkədə yaşayanda heç bir çətinlik çəkmədən insanlara tez uyğunlaşırlar, başqalarına qarşı davranışları ilə qarşılıqlı əlaqələrin ahəngdar üsulları ilə fərqlənirlər. Əks halda, gənc nəsillər etnik bir cəmiyyətə sosial-psixoloji uyğunlaşmada maneələrlə qarşılaşa bilər.

Azərbaycana irqçilik, ksenofobiya, dini dözümsüzlük, terror və ekstremizm kimi hallar həmişə yad olub. Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalçılarının təcavüzünə məruz qalmasına, Xocalı faciəsinin törədilməsinə baxmayaraq dinlərarası dialoq, tolerantlıq, ermənilərin mənsub olduğu dinin davamçılarına qarşı heç bir zəiflik göstərmədən davam etdi. Bu ənənənin dinlərin qarşılıqlı anlaşması kimi təqdim olunmasına Azərbaycan dövləti və xalqı imkan vermədi. Bundan istifadə

etməyə çalışanlar unudurdular ki, Azərbaycanda tolerantlıq milli sərvət olaraq qəbul edilir və bunun formalaşmış və yerləşmiş ənənəsi mövcuddur.

Hazırda ölkəmizdə müxtəlif dinlərə etiqad edən insanlar yaşayır. Azərbaycanda müsəlmanların çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq, başqa dinlərə mənsub olanlara hörmətlə yanaşılır. Bu, Azərbaycan xalqının tolerantlığıdır [5].

İslam dini insanları sülhə, bərabərliyə çağırır. İslamın müqəddəs saydığı dəyərlərin çoxu yəhudi və xristian dinlərində də var. Öz həyatını bu dəyərlər üzərində quran insanlar yüksək mənəviyyətə sahib olurlar. Belə insanların yaşadığı cəmiyyətdə hamı sülhə, əmin-amanlığa və düzgünlüyə can atır. Hər bir insan çalışmalıdır ki, öz dinini gözdən salan hərəkətlər etməsin.

Millətlərarası mübahisələrin, hətta daha çox münaqişələrin qarşısını almaq üçün sınıfdə tolerantlıq mühiti yaratmaq lazımdır.

Tolerantlığın formalaşması uşaqların doğulması ilə başlayan, məktəbəqədər və məktəb uşaqlıq dövründə davam edən və müəyyən dərəcədə bütün həyat boyu davam edən uzun və mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesə bir çox amillər təsir edir və onların arasında ailə və təhsil həlledicidir. Ailə üzvləri tolerantlığı öz münasibəti kimi qəbul etməsələr, məktəbə gedən uşaq digər insanları olduğu kimi qəbul etməyə hazır olmayacaq. Amma məktəbimizə ildən-ilə daha çox müxtəlif millətlərdən olan uşaqlar, müxtəlif sosial statuslu ailələr, müxtəlif maddi imkanlara malik uşaqlar gəlir. İbtidai sinif müəllimi üçün isə hər bir şagirdə insanların müxtəlif fərdi keyfiyyətlərinin yalnız bir-birini tamamlaması, rəngarəng və buna görə də gözəl dünya təşkil etməsi fikrini çatdırmaq vacibdir [2].

Uşağın məktəbə gəldiyi ilk günlərdən tolerantlıq aşılmalıdır. Bu keyfiyyətin tərbiyəsi hər gün baş verir – bu, uşağın öz şəxsiyyətinin, eləcə də hər bir sinif yoldaşının şəxsiyyətinin unikallığını dərk etməsi və sinif kollektivində birlik hissənin formalaşmasıdır. Uşağın istəyinin inkişafı getdikcə yaxşılaşır. Başqa fənlərdə, eyni zamanda “Həyat bilgisi” dərslərində uşaqlar qazandıqları bilik və bacarıqlar əsasında həyatda münaqişə ilə üzləşdikləri zaman konstruktiv davranmaq, onu ədalətli və zorakılıq olmadan başa çatdırmaq bacarığını nümayiş etdirirlər. Unutmayaq ki, müəllim həmişə tolerant davranış modeli olaraq qalmalıdır.

Onu vurğulamaq lazımdır ki, uşağın mənəvi potensialının, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı birbaşa sınıfdə tolerantlıq mühitinin yaradılmasından asılıdır.

Tolerantlıq mədəniyyətinin tərbiyəsi aşağıdakı düstura uyğun aparılmalıdır: valideynlər + uşaqlar + müəllim. Əgər biz kobud, məsuliyyətsiziksə, o zaman bütün bunlar çox vaxt istər-istəməz uşaqlarımıza da keçir [1].

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif xalqların milli xüsusiyyətləri və ənənəvi dəyərləri müxtəlif formalarda özünü göstərir və düzgün münasibətlər qurmaq üçün biz bir-birimizin mədəniyyətini, adət-ənənələrini həm daxildən, həm də xaricdən hərtərəfli bilməliyik. Əgər bu məsələlər hətta məktəbdə də lazımi səviyyədə öyrənilsəydi, şübhəsiz ki, hər kəs öz həyatında bu və ya digər əməli törətməzdən əvvəl düşünərdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. F.A.Rüstəmov. Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı. Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2016
2. F.B.Sadıqov, O.Q.Həsənlı. Tərbiyəşünaslıq. Bakı: Elm və təhsil, 2016
3. G.Mehdiyeva. Həyat bilgisi. Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün dərslik. Bakı, ASPOLİQRAF, 2018
4. G.Mehdiyeva. Həyat bilgisi. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün dərslik. Bakı, ASPOLİQRAF, 2019
5. N.Cabbarlı, G.Soltanova. Həyat bilgisi. Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün dərslik. Bakı: Şərq-Qərb, 2020
6. <https://infourok.ru/prezentaciya-po-oznakomleniyu-s-okruzhayuschim-mirom-vospitanie-tolerantnosti-3944740.html>
7. <http://www.anl.az/down/meqale/express/2010/iyun/125221.htm>

UOT 37.02.371

Şəxsiyyətin humanistyönümlü tərbiyəsi pedaqoji-psixoloji problem kimi

*Səbinə Mürsəl qızı Quliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
sabina.quliyeva@mdu.edu.az*

*Müdrikliyin məqsədi – azadlıq,
Mədəniyyətin məqsədi – kamillik,
Biliyin məqsədi – sevgi,
Təhsilin məqsədi – şəxsiyyət...*

Müasir dövrdə bəşəriyyət sivilizasiyanın elmi-texniki mərhələsinə keçid vəziyyətindədir ki, bu da bütün dünyada ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Elmi-texniki inqilab insanlara planetar və kosmos sahəsində zəngin maddi sərvətlərin yaradılmasında imkanlar aratsa da, cəmiyyətdə neqativ tendensiyalar güclənir. Məsələn, texnokratizmin güclənməsi və mənəviyyətsizlik, adət-ənənələrin məhv olması, sosial və ekoloji fəlakətlər, qarışıqlıq, idealların itirilməsi, bədbinlik, depresia hallarının çoxalması, yadlaşma, gəncliyin inkişafına mənfi təsir göstərən cinayətlər və s. Dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən dinlərə və millətlərə qarşı ikili standartları nümayiş etdirməsi, insanlı və mənəviyyət, təhlükəsizlik və sülh, xeyirxahlıq və sevgi anlayışlarını tənəzzülə uğratmışdı. Bəşəriyyətin intellekt səviyyəsi yüksəlsə də dağıdıcı müharibələr, çoxlu sayda insan ölümünə səbəb olan xəstəliklər, ekoloji tarazlığın pozulması, milyonlarla insanların ev-əşiklərini itirməsi və qaçqın düşməsi, insan alveri, narkomaniya, ərzaq və su qıtlığı insan mənəviyyətinə sarsıdıcı zərbələr vurur. Qlobal dünyada özünə yer alan yeni ideyalar – dominantlıq, nifrət, düşmənçilik, rəqabət humanist ideaların tədricən məhv olma təhlükəsində qoyur. Belə bir vəziyyət cəmiyyətin humanist böhranı kimi xarakterizə edilir.

Tələbə gənclərin tərbiyəsi konsepsiyasının müəllifləri (A.A.Bodalev, V.A.Karakovski, L.İ.Novikova) humanist böhranı qlobal problem hesab edirlər. Cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsi şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına yeni tələblər qoyur ki, bu da öz növbəsində orta məktəbdə tədris prosesinin demokratikləşmə, yaradıcılıq və humanizm ideyaları əsasında təkmilləşdirilməsi zərurətini yaradır. [1]

Hazırkı dövrdə humanist ideyalara maraq və əbədi ümumbəşəri dəyərləri dərk etməyə ehtiyac vardır. Bəşər tarixi boyu humanizm məsələləri insanları narahat etmişdir, amma insan şəxsiyyətinin dəyəri, onun hərtərəfli inkişafı məsələlərinin daha da ön plana çıxdığı dövrlərdə insan mahiyyəti, ləyaqətinin və hüquqlarının müdafiəsi problemlərinin həllinə diqqət daha yüksək səviyyədə olmuşdur.

Humanizm ayrı-ayrı tarixi dövrlərin ictimai həyatında şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının tanınmasına və onlara dərin hörmətlə yanaşılmasına xidmət edən mütərəqqi cərəyandır. İnsanpərvər (*lat.* Humanus-dan) mənasını verən humanizm sosial statusundan asılı olmayaraq, insanın dəyərini təsdiq edir, bərabərlik, ədalət, insanpərvərlik prinsiplərini əsas tutur. Humanizm bir dünyagörüşü sistemidir, onun mərkəzində insanın maraqları, insan üçün vacib olan məsələlər dayanır.

Məktəblilərin tərbiyəsi məsələlərinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi müasir dövrdə məktəb qarşısında təxirəsalınmaz vəzifə məktəblilərdə humanist keyfiyyətlər və hisslər, bütün canlılara humanist münasibət tərbiyə etməkdən ibarətdir. Bütün dövrlərdə məktəb ziya, nur, işıq, paylayan müqəddəs bir yer, müəllim isə bu vəzifənin daşıyıcıları hesab olunublar. Bu ilahi bir missiyadır. Müəllim əməyi Allahın xələf etmə qüdrətinin bilavasitə davamıdır. Tanınmış ərəb mütəfəkkiri İbn Əl Müqəvvə yazırdı ki, vicidumuzun havadan və qıdadan sonra ən çox tələb etdiyi şey məhz təhsil və tərbiyədir. İnsanın, şəxsiyyət kimi formalaşması, əqlinin, ruhunun və cisminin eyni səviyyədə inkişafı, kamilləşməsi müəllimdən asılıdır. Müəllim təhsil-tərbiyəsi ilə məşğul olduğu insanın yaş və fərdi xüsusiyyətlərini, fiziki imkanlarını, əxlaqi keyfiyyətlərini, ümumiyyətlə potensial gücünü nəzərə alaraq onun hisslərinə, şüuruna və davranışına təsir göstərir. Bu təsir nəticəsində insan

dəyişir, çevrəsini, özünü, Allahını dərk edir. Müəllim ayrı-ayrı insanları və bütövlükdə millətləri qaranlıqdan aydınlığa çıxaran işığa bənzəyir. Müəllim insanın özünü yetişdirir, onun əxlaqını formalaşdırır. Heç bir cəmiyyət, heç bir sivilizasiya əxladan kənar mövcud ola bilməz. Qəbahət və əxlaq və qəbahət, rəzalət və fəzilət tərəzinin müxtəlif gözlərində yerləşir. Bu gün əxlaq yüksəkdə durduğuna görə cəmiyyət müəllimlərə borcludur. *Millət məktəbdə doğulur, məktəbdə ölür.* [2] Ayrı-ayrı fərdləri dünyaya valideynləri gətirir, milləti müəllimlər.

Görkəmli filosof Sokratın fikrinə görə insanın əxlaqi münasibətlərinin formalaşmasına rəşional yanaşma onların davamlı şəkildə mənimsənilməsini təmin edir və nəticədə insani fəzilətlərin klassik kompleksi (cəsarət, müdriklilik, həya, ədalət) insanpərvər şəxsiyyətin əsasını təşkil edir. Sokrata görə, pis əməllər yalnız cahillikdən yaranır və heç kim öz iradəsi ilə pis deyil. [2]

Sovet pedaqogikasının banilərindən olan N.K.Krupskaya, A.V.Lunaçarskiy və S.T.Şaçkiy humanizmin problemlərinə və uşaqların humanist tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Onların əsərlərində uşaq tərbiyəsinin əsas nəzəri şərtləri humanizm ideyaları əsasında formalaşdırılır. Şagirdin tərbiyə aldığı mühit humanist tərbiyənin mənbəyi, onun effektivliyinin əsas şərti kimi qəbul olunur.

Təhsilənin həyatının böyük və mənalı bir hissəsini keçirdiyi təhsil müəssisəsi onlarda oriyentasiyanın bütün struktur komponentlərinin (motivlər, ehtiyaclar, maraqlar, inanclar, ideallar), humanist şüuru, humanist davranışın inkişafına müsbət təsir göstərməlidir. Buna görə də humanist şəxsiyyətin yetişdirilməsinin vacib şərti məktəbdə sağlam mənəvi-psixoloji mühit, birgə ictimai əhəmiyyətli fəaliyyətlərlə birləşən şagird kollektivi hesab olunur. Bu səbəbdəndir ki, pedaqoqlar hər zaman qeyd edirlər ki, ümumi məktəb mühiti ədalət və hörmət hislərinə əsaslanmalıdır.

Pedaqoqlar qeyd edirlər ki, yalnız “yaxşılığa can atan, pislik edə bilməyən”, davranışında “xeyir mənəvi sərvətin zirvəsidir” əqidəsini rəhbər tutan adam tərbiyəli hesab edilə bilər.

Müasir pedaqogikada novator müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətində humanizm ideyaları geniş vüsət almışdır. Ş.A.Amonaşvili, E.B.Evladova, İ.P.İvanov, uşağın şəxsiyyətinin inkişafı üçün, uşaqlarda yaxşılıq, harmoniya, gözəllik istəyinin, habelə empatiya, iztirab, təvazökarlıq qabiliyyətinin tərbiyəsinə vacib sayırdılar.

A.S.Belkinin humanist tərbiyədə fərdi yanaşmanın strukturunda aşağıdakı komponentləri nəzərə almağı vacib sayır:

1. Müsbət şəxsi keyfiyyətlərə istinad və onun inkişafının optimist perspektivinə inam.
2. Təhsilənin bütün vətəndaş hüquqlarının və onların həyata keçirilməsinə təminatların verilməsi.
3. Şagirdin özünü təkrarolunmaz şəxsiyyət kimi hiss etməsi üçün lazımi şəraitin yaradılması.
4. Həmyaşıdları və böyüklər tərəfindən hörmətlə rəftar olunmaq hüququnun tanınması.
5. Uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla müəllim və şagird arasında əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulması. [3]

Fəlsəfi, pedaqoji və psixoloji ədəbiyyatın təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, gənc nəslin humanist tərbiyəsi problemi əsrlər boyu bəşəriyyəti narahat edirdi, onun həllinin müxtəlif yolları öyrənilirdi.

Müasir dövrdə şəxsiyyətin humanistyönümlü tərbiyəsi ilə əlaqədar olan problemlər xüsusi kəskinliyi ilə fərlənir. Təhsilin humanistləşdirilməsi zəmanəmizin obyektiv tələbatıdır, çünki bu dövr humanist idealların və dəyərlərin bərqərar olunmasına daha çox ehtiyac duyulan bir dövrdür.

Şagirdlərin dünyaya baxışlarının və ona münasibətin formalaşması prosesində dar məqsədli ideologiyalaşmadan uzaqlaşmaq, insan ləyaqətini alçaldan təlimlərin mürtəce mahiyyətini üzə çıxarmaq, formalaşmış ideyaları fərqləndirmək və tənqidi şəkildə yenidən düşünmək lazımdır. Beləliklə, müasir humanizm bütün əvvəlki dövrlərin humanist tədqiqatlarını, yəni onun müxtəlif ideologiya və mədəni qaynaqlarını əks etdirən bir təlimdir. Müasir humanizm insanı kainatın mərkəzi kimi deyil, ağıla və şüurlu fəaliyyətə malik olan bacarıqlı bir hissəsi hesab edir. Yuxarıda qeyd olunanlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, şəxsiyyətin humanistyönümlü tərbiyəsinə real dünya və

özü ilə dialoji ünsiyyət təcrübəsi qazanması üçün insanın bütün obyektiv mövcud olan dünya ilə əlaqəsinin müəyyən edilməsi və dərk olunması əsasında həyata keçirilməlidir.

Qloballaşan dünyanın çağırışı özündə yeni humanist ideyaları və yanaşmaları ehtiva edən pedaqoji təfəkkürün formalaşmasını tələb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bəşirov V. Humanist pedaqogikanın hədəfləri / “Azərbaycan müəllimi” qəz., 2016, 1 oktyabr
2. Rüstəmov F. Humanist pedaqogika, yoxsa pedaqogikada humanizm. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 90 s.
3. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М.: Просвещение, 2000, 484 с.

UOT 81'366

Film çəkilişi meydançasında istifadə olunan slənqlərin sosiolinqvistik xüsusiyyətləri

Gülnarə Qorxmaz qızı Qurbanova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
gulnara.qurbanova@mdu.edu.az

Danışiq dili ədəbi dilin, əsasən, lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynayır. İngilis dilini öyrənən xarici vətəndaş yalnız ədəbi dili bilməklə kifayətlənə bilməz. O, mütləq danışıq dilini də öyrənilməlidir. Bu baxımdan slənqlərin tədqiqi, aşkara çıxarılması vacib məsələ sayılır. İngilis mədəni və sosial həyatının təsiri altında meydana çıxan leksikanın tərkibində obrazlılıq baxımından xüsusi yer tutan slənq dilçilikdə geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur. İngilis dilində sosial amillərlə bağlı olan slənqlərin tədqiqi XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində daha geniş miqyas almışdır. İlk zamanlar slənqi ünsiyyət üçün normal olmayan vulqar danışıq dili elementləri kimi qəbul edən Qərb dilçiləri, sonralar onun üslubi-emosionl dəyərini qiymətləndirərək, onun tədqiqinə geniş yer ayırdılar. Jarqon, arqo, vulqarizmlərdən fərqli olaraq, slənqlərdən hər hansı yaş və peşəkarlıq əlamətinə görə müəyyən qruplarda birləşən savadlı şəxslər də öz nitqlərində istifadə edirlər və onların istifadəsində məhdudluğu qoyulmur, terminizasiya prosesində iştirak edir, istifadə olunmasında məqsəd gizlilik, məxfilik yaratmaqdan çox, uzunçuluğun qarşısını almaqdır. Məşhur Amerikan linqvisti və slənq tədqiqatçısı E.Partric və onun davamçıları (C.Qrinok və K.İ.Kitric) slənqə bu cür tərif verirlər: Slənq müəyyən sosial və ya peşə-sənət qruplarına aid olan, insanların ictimai baxışlarını əks etdirən, şifahi nitqdə mövcud olan, dəyişkən, müvəqqəti, qətiyyətli sistemə salınmamış, nizamsız və təsadüfi leksemlər toplusudur.

Əvvəllər normal ünsiyyəti pozan, həmsöhbətin təhqir olunmasına səbəb olan bir nitq vahidi sayılan slənqin tək danışıq dilində deyil, eləcə də bədii əsərlərin və mətbuatın dilində güclü təsir imkanına malik üslubi vasitələr olduğu aydın oldu.

ABŞ və Böyük Britaniyada film çəkilişləri zamanı rejissor, operator, film aktyorlarının işlətdikləri maraqlı slənqlər var. Ədəbi dildə işlənən bu söz və ifadələr slənq kimi işləndikdə tamamilə fərqli mənada işlənir və bu slənqlərlə tanış olmayan insan üçün onları anlamaq çox çətin olur. Kino çəkilişi zamanı istifadə olunan slənqlərin, mənalarına və nə cür yaranmasına nəzər yetirək.

Abby Singer – bu slənq çəkiliş gününün sonuncu kadrından əvvəl çəkilmiş kadr mənasında işlənir. Bu slənq rejissor köməkçisinin şərəfinə adlandırılmışdır. Çünki o, adətən, çəkiliş komandasına xəbərdarlıq sonuncu kadrından əvvəlki kadrın çəkildiyini xəbərdar etmişdir [6].

Back in – bu ifadənin mənası fasilə bitdikdən sonra işə geri qayıtmaqı bildirir.

C-Stand – üzərində lampa, reflektor yerləşdirmək üçün açılıb bağlanan 3 ayaqlı dayaqdır.

Last looks – bu slənq çəkilişdən əvvəl sonuncu dəfə son yoxlamaları etmək məqsədilə vizajist, stilist kostyum dizaynerini çağırmaq üçün istifadə olunur.

Scripty slənqi ssenari supervayzeri mənasındadır. Ssenarinin hansı hissələrinin çəkildiyini qeyd edən, kadr çəkilişlərinin ardıcılığına nəzarət edən şəxsi scripty adlandırırlar.

Martini günün sonuncu çəkilmiş səhnəsi mənasındadır.

To call Rembrandt slənqinin də maraqlı yaranma tarixi var. Lakin bu slənq artıq Hollivud slənqləri arasında işlənmişdir. Əvvəllər hər bir kinostudiyanın dekorasiya hazırlayan öz rəssamları var idi. Belə rəssamlara yaxşı maaş ödəyirdilər, lakin onların adlarını yadda saxlamaq çətin olurdu. Ona görə də dekorasiya hazırlamaq lazım olanda sadəcə olaraq bu cür səsələnirdilər: “Call Rembrandt” [5].

Picture's up. Bu slənqin mənası belədir: Kameralar quraşdırılıb, çəkiliş üçün hər şey hazırdır.

Hollywood sözü əslində isim olsa da, film çəkilişi sahəsində feilləşərək slənq kimi işlənir. “Hollywood it” ifadəsi çəkiliş zamanı kameranın hərəkət etməsinə mane olan bir şeyin aradan qaldırılması zəruriyyətini bildirir.

Film çəkilişləri zamanı süni yağışdan əlavə külək yaratmaq üçün dəhşətli tufan effekti yaradan sənaye sərinxşlərindən istifadə olunurdu. Bu məqsədlə Fritzen Propeller Company şirkətinin 8 pərli sərinxşlərindən istifadə olunurdu.

Kino çəkilişi zamanı əvvəllər səs salmaqla başqa növ külək yaradan maşınlardan istifadə edirdilər. Lakin Art Fritzenin hazırladığı bu sərinxşlər daha səssiz işlədiyinə görə, Hollivudda onlardan istifadə edilməyə başlandı.

Film çəkilişi zamanı son səhnənin çəkilişindən sonra rejissor “That's wrap”deyə ucadan qışqırır. Belə hesab olunur ki, bu, “Wind Reel and Process” ifadəsinin akronomidir. Belə ki, əvvəllər çəkilmiş fil makaralarının üzərinə “Wind Reel and Process” (“geri fırlat və emal et”) yazısı yazılırdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. F.Y.Veysəlli. Dil. Bakı: Təhsil, 2007, 291 s.
2. R.Manafoğlu, N.Tağısoy, R.Kamal. İzahli tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2010, 164 s.
3. Антрусина Г.Б., Афанасьева О.В., Морозова Н.Н. Лексикология английского языка. М.: Дрофа, 2000
4. Fennell B. A History of English. A Sociolinguistic Approach. Oxford: Blackwell, 2001, 284 p.
5. Longman Dictionary of Language and Culture – 6th edition. England: Longman, 1978, 1568 p.
6. <https://www.studiobinder.com>

УДК 811.1/2

Трансформации фразеологических единиц в англоязычных средствах массовой информации

Наргиз Елчин кызы Керимова

Мингячевирский государственный университет

nargiz.karimova@mdu.edu.az

В условиях информационного рынка, жесткой конкуренции современные средства массовой информации отражают различные стороны жизни общества и процессы преобразо-

ваний в языке. Журналисты не только подают сведения о самих событиях внутренней и внешней жизни социума, формирующих и выражающих общественное мнение, но и пропагандируют социальные и культурные явления, стремятся как можно привлекательнее преподнести информацию, привлечь внимание читателя с помощью различных экспрессивных средств, среди которых видное место занимают фразеологизмы.

Актуальность очерченного вопроса обусловлена большим интересом и неоднозначной оценкой фразеологии среди ученых, богатством, многообразием, экспрессивностью английских фразеологизмов, их широким использованием в публицистических текстах.

Общеизвестным является то, что в функции воспроизводимой языковой единицы фразеологизма всегда имеет достаточно определенное значение и структуру. Однако в массмедийных текстах постоянно наблюдаются спонтанные преобразования значения и формы ФЕ, обусловленные их функционально-семантическими свойствами как особых экспрессивных единиц языковой номинации. При этом авторы используют приемы для усиления экспрессивности, модификации предметно-логического компонента ФЛ, что приводит к окказиональным преобразованиям семантической структуры постоянных высказываний. Поэтому в зависимости от отношения авторов к языку и к описываемой действительности происходит отбор определенных стилистических средств, окказиональных фразеологизмов с определенной стилистической целью (усиления выразительности контекста, юмористического или сатирического его звучания и т. д.).

Следует заметить, что все трансформированные фразеологизмы должны вызвать в памяти человека воспоминания о первоначальных ФЕ. Читатель соотносит содержание первоначальной ФЕ и ее новое, расширенное значение в прочитанном тексте. Это вызывает определенный стилистический эффект – эффект непредсказуемости, который считается основным в медийной коммуникации, будет возможен в производном фразеологизме лишь при условии учета фоновых знаний реципиента. Новая экспрессивность фразеологизма дает возможность обострить наше восприятие того, ради чего написан публицистический материал, четко разграничить положительное и отрицательное отношение к описываемым фактам. Поэтому трансформация фразеологизмов в стиле прессы каждого языка строится не только по общеязыковым текстообразующим законам, но и по социолективным и, конечно, за окказионально-авторским.

Обобщая классификации различных лингвистов, все трансформации можно разделить на 4 наиболее общие группы: семантические, лексические, синтаксические, морфологические, словообразовательные.

Семантические трансформации наполняют фразеологический оборот новым содержанием при сохранении его лексико-грамматической целостности. При семантических трансформациях происходит заполнение фразеологизма новым содержанием в новейших условиях контекста, при всем этом сохраняется его лексико-грамматическая целостность. Например, в следующем заголовке: "How Isabella proved her face is still her fortune at 50" [4] сочетаются два семантических плана английского выражения "her face is her fortune". Актуализируется как фразеологическое значение фразеологизма «все ее богатство только в красоте» (bütün sərvəti yalnız gözəllikdədir), так и прямое значение его компонентов «лицо - источник ее богатства» (sərvətinin mənbəyi üzüdür).

При лексических трансформациях семантика фразеологизма может приобретать новые смысловые оттенки в результате более или менее существенных изменений в компонентном составе ФЕ, при этом синтаксическая структура фразеологизма остается без изменений: она не удлиняется и не укорачивается. К данному типу трансформаций относят приемы замены и перестановки компонентов ФО. Например: The rapid global economic down turn has rekindled fears that Japan may be slipping back into a deflation a recycle [4]. В ФЕ kind let he flame – зажечь пламя чего-нибудь (alovunu yandırmaq), происходит лексическая замена второй части ФО. Это делается для того, чтобы создать более тесную связь семантики ФЕ с тематикой текста.

Синтаксические трансформации имеют место тогда, когда происходит изменение в компонентном составе фразеологической единицы. Введение дополнительных слов во

фразеологические обороты придает им новые смысловые оттенки. К данному типу трансформаций относятся: редукция (эллипсис), добавление (вклинивание) компонентов; изменение коммуникативного типа предложения; парцелляция; контаминация; аллюзия. Например: The Republicans "deaf ears a preexisting condition" [4] (словарная форма данной ФЕ – to fall on deaf ears – оставаться равнодушным (biganə qalmaq)).

Морфологические трансформации, происходящие на уровне грамматической формы, то есть состоят в замене грамматической формы одного или нескольких компонентов. Например: Baseball might beat American as apple pie, but the gold medal hopes of the US team proved to be pies in the sky on Friday night [3].

Словообразовательные трансформации компонентов ФО весьма ограничены и не отличаются разнообразием. Чаще всего это добавление словообразовательных аффиксов. Все вышеизложенное составляет основные особенности употребления фразеологизмов в текстах средств массовой информации.

Проанализировав использование фразеологизмов в английских периодических изданиях, можно заключить, что использование традиционных, базовых фразеологических единиц заметно сокращается, тогда как количество трансформированных фразеологических единиц заметно увеличивается. Авторское трансформирование фразеологических единиц способствует большему контакту с читателем, для которого важна выразительность и образность, которую содержит тот или иной трансформированный фразеологизм.

Использованная литература

1. Ветошкіна М.М. Лексико-семантичні та граматичні особливості британського газетного дискурсу [Текст] / М.М.Ветошкіна; наук. кер. О. О. Жулавська // Перекладацькі інновації: матеріали VI Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції - Суми: СумДУ, 2016. - С. 107-109, 143
2. Гаврилова М.Р. Политический дискурс как объект лингвистического анализа / М.В.Гаврилова // Полис. № 3. 2004.
3. Гончарова Н. А. Трансформации фразеологических единиц в языке прессы // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 31. – С. 746–750. – URL: <http://e-koncept.ru/2017/970164.htm>.
4. The Guardian [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.theguardian.com>

UDC 811.11

A brief theoretical study of sentence stress

Amina Safarzadeh

*Azerbaijan University of Languages
Doctoral student of Khazar University
amina.safarzade@mail.ru*

One of the most basic and very effective means of determining the degree of importance of words in a sentence is a sentence stress. Errors in sentence stress very often lead to a violation of the basic principle of communication, namely the understanding of information and the adequacy of the reaction to this information. What does it mean to read or pronounce a sentence according to the norms of modern English? This means being able not only to flawlessly, correctly articulate all sounds and combinations of sounds, but also to be able to correctly place stress in a given sentence,

maintain the rhythm characteristic of an English sentence, and also choose the right terminal tone that determines the syntactic or communicative type of the sentence (i.e. whether the sentence is affirmative, interrogative, exclamatory, whether it expresses a polite request or order). As shown by numerous studies of scientists, as well as practical experience in teaching a language, stress is easily perceived by ear. This property of stress that it serves as an effective means of highlighting words in a sentence. What is a sentence stress? By sentence stress, we mean the totality of all stresses in a sentence.

In connected speech we do not hear a stress on every word. Some words lose their stresses, especially when we talk quickly, other words keep their stresses and these stressed syllables form what is called sentence stress [2, p.61].

Sentence stress is the relative degree of force given to the various words in a sentence. Nevertheless, not all the words that take stress in isolation are accented in connected speech. Some stresses are retained, according to the importance the word has in the sentence [1, p.1].

Sentence stress is a domain that goes beyond the simple word and its accent, covering prominence relations within lexical compounds and syntactic phrases [3, p.1]

As a result of experimental studies, it was found that the effect of sentence stress is created due to the action of certain acoustic components of sentence stress. The emphasis of a syllable is carried out through changes in the degree of tension (i.e., in the strength of articulation) of the stressed syllable (which usually increases), as well as due to the difference in the duration and pitch of adjacent syllables. It is the changes in the pitch of the main tone in combination with the strength of articulation that create the alternation of stronger and weaker syllables and a certain melodic pattern. It is very important to note that the effect of sentence stress is inextricably linked with the movement of the voice tone.

In English, one word in a syntagma is the most important for conveying the content of a given syntagma. It is on this word that the last stress in the syntagma falls, and the same word is certainly formed with a certain communicative tone. Thus, in the most important word in meaning, the melodic curve “breaks” (down or up), that is, this word is pronounced with a falling or rising tone, which, in combination with sentence stress, determines the emphasis of the given word. The stress of words in the syntagma up to the last stressed word is also achieved, as mentioned above, by the interaction of the strength of articulation and the pitch of the main tone in the stressed syllable. However, in the last stressed word, the melodic component acquires a much greater significance, since it contributes to the highlighting of the main word in the syntagma. It should also be noted that in the sentence stress the melodic component is manifested more clearly than, for example, in the word stress, since its action is activated here under the influence of the sentence intonation. As for the duration as a component of stress, it also plays a significant role in the implementation of sentence stress. Moreover, experimental data show that in a number of cases it is the duration that can act as the main means of stress.

At the same time, it is necessary to pay attention to the degree of tension and the pitch of the stressed words preceding the last stressed word. The words following the main stressed word (these also include introductory words and word groups) are melodiously subordinate to the terminal tone. In a falling tone, they are pronounced either at the same level, or continue to decrease. In a rising tone, such words continue to rise. As for the degree of stress of such words (or groups), they can be pronounced either without stress at all, or with a secondary stress – this depends on the degree of their importance for the expression of a given meaning. Comparing word stress with sentence stress, scientists came to the conclusion that between these two types of stress, a commonality is found primarily in the strength component, that is, the stressed syllable of an isolated word and the same word under stress in a sentence is distinguished by a higher degree of tension of the articulation of this word.

As mentioned above, the melodic component is found much more clearly in the sentence stress. Duration is included in both word and sentence stress, while in the latter there is an

elongation of even historically long vowels, as well as a contrasting contraction of vowels. The so-called "overlong" and "super-short" vowels serve as means of emphatic sentence stress.

Using the ready-made phonetic and accent structure of the words that are part of it, the sentence modifies it to one degree or another according to the accent-rhythmic laws of the English phrase. In addition to the differences in the components listed above, one should also note a guttural explosion (or a hard attack of a vowel, as it is sometimes called) at the beginning of the stressed syllable, which is used as one of the means of emphatic sentence stress, but is not characteristic of word stress. As for the quality of the vowel in the stressed syllable, it is included in the sentence along with the word in the form of its phonetic structure. Of particular importance are cases where the word is not emphasized, since here its phonetic structure can be preserved or changed to one degree or another.

If a word retains its word stress (without receiving sentence stress), then this means that it retains its phonetic and accent structure (i.e., strength, duration and quality). This circumstance is of great importance for understanding the presence of weak (reduced) forms of words, which are the result of the distribution of stress in the sentence. Thus, between word and sentence stress there are differences in the composition of their components, which is essential for understanding the effect of emphasis in a word or in a phrase.

References

1. Aldorino, R. Sentence stress // Phonetics, Diction and Lab Works II. IFD №5 “J. E. Tello”. MA – 2012, pp. 1-6.
2. Cui-yun, CAI. The features and training of English stress and rhythm // US-China Education Review, USA, Nov. 2008, Volume 5, №11 (Serial №48), pp. 61-65.
3. Giegerich, H.J. On English Sentence Stress and the Nature of Metrical Structure // Journal of Linguistics, Vol. 19, №1, Mar., 1983, pp. 1-28.

UOT 82.131

İsa Hüseynovun əsərlərində zoonimlər

*Aynurə Siyabxan qızı Bağırova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
aynurebagirova8@gmail.com*

Zoonimlər dedikdə, əksərən bütün heyvan və quş növləri başa düşülür. Ümumi zoonimlər növ bildirir. Məsələn, quş növlərini bildirənlər: kəklik, durna, qırqovul, sərçə, göyərçin, bildirçin, qarğa, qartal, qaranquş, qumru və s. Xüsusi zoonimlər isə heyvanlara verilən “ad” – “ləqəb” səciyyəli adlardır. Məsələn, Sarıyal, Zilli, Qəmər, Alabaş, Dəmir, Topuş, Xallı və s. Azərbaycanın tarixi-inkişaf prosesində heyvan və quşların əksər növlərinə xüsusi ad-ləqəb vermədən geniş istifadə olunmuşdur [4, c.1, s.262]. Onomastika elmində zoonim ləqəb, zoonim təxəllüs, zoonimik adyektiv, zoonimik astionim, zoonimik hidronim, zoonimik komonim, zoonimik mikrosistem, zoonimik birləşmə, zoonimik oronim, zoonimik rəvayət, zoonimik morfolojiya, zoonimik oykonim, zootoponim, zoo-oronim terminləri işlədilir [2, s.484]. Adətən, onomastikada zoonimləri antropozoonimlərə və topo-zoonimlərə bölürlər [3, s.59].

Orxon-Yenisey abidələrində Alp salçı, Torıq at, Az yağı, Akat adlı xüsusi zoonimlər işlənmişdir [12, s.61-65]. A.M.Qurbanov yazır ki, zoonimlərdən ibarət leksikanın araşdırılması belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilində zooloji ad tərkibində at və it adları kəmiyyətə digərlərindən fərqlənir. At və it adlarının nisbətən inkişaf etməsi, bizcə, üç səbəblə bağlıdır.

Əvvəla, onlar totemik anlayış bildirmişlər. Məlumdur ki, türkdilli xalqlar üçün ev heyvanlarından at və it totem kimi daha xarakterik olmuşdur. At və it adlarından ibarət zooloji leksikanın zənginliyi də bununla bağlıdır.

İkincisi, xalqın maldarlıq, qoyunçuluq fəaliyyəti, sənət-peşə sahəsi də burada mühüm rola malikdir.

Üçüncü səbəb isə, ayrı-ayrı tayfalara, zümrələrə, xanlıqlara, digər ictimai təbəqələrə mənsub olan hər bir başçının, qəhrəmanın minik və mübarizə vasitəsi kimi tarixən öz xüsusi atının olmasıdır [5, s.406].

Rus dilində heyvan və quşların xüsusi adlarına kliçka deyilir [9, s.180]. Azərbaycan dilinə həmin kliçka sözü “1. Heyvana verilən ad; 2. ləqəb, ayama” kimi tərcümə olunur [10, c.1, s.537]. Tarixən canlı təbiətin bir parçası olan heyvanat aləmi ilə insanların təması sıx-sıx olmuş, ibtidai insanın ilkin mifik təfəkküründə heyvan tanrının, yaradanın sifətlərindən biri olmuşdur. Buna görə də heyvan kultuna sitayiş qədim insan sivilizasiyalarında mühüm yer tutur. Ən qədim teonimlərin bir çoxunun mənşəyi heyvan adları ilə bağlıdır.

Heyvan və quşlara ad vermək, demək olar ki, bütün xalqlarda vardır. Bu ənənə slavyan xalqlarında daha çox inkişaf etmiş, onlar ata, inəyə, öküzə və donuza bir çox xüsusi adlar vermişlər. Bu xalqlarda indi də həmin proses geniş şəkildə davam etməkdədir [5, s.403]. İstər Orxon-Yeniyes yazılarında, istərsə də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında xüsusi heyvan adlarının işlədilməsi sübut edir ki, türk xalqlarının leksikonunda qədim dövrlərdən xüsusi zoonimlərdən istifadə olunmuşdur.

İsa Hüseynovun nəsr əsərlərində işlənən xüsusi zoonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: Xüsusi at adları, xüsusi it adları, xüsusi qaramal adları.

Xüsusi at adları: Türk xalqlarının tarixi etnoqrafiyasında, etnokulturoloji mədəniyyətlərində at mühüm konseptlərdən biridir. At türk əsgərinin sadıq dostu, döyüş yoldaşı olmuşdur. Vaxtilə türk xalqları köçəri və yarımköçəri həyat tərzini sürdüklərinə görə at hər zaman Türkün məişətində fəvqəladə rol oynamışdır. Hətta qədim türklərin istifadə etdikləri qırmızı adlanan içki at südündən hazırlanmışdır. Qədim türklər at ətindən müxtəlif yeməklər hazırlamışlar. Türk xalqlarının folklorunda atla bağlı müxtəlif deyimlər, aforizmlər, atalar sözləri yaranmışdır. Məsələn, at muraddır; at gücünü karvanda gör, mərd gücünü meydanda; at verməyin nə, “yavaş get” deməyin nə? və s.

Qədim türklərin totemlərində at kultu xüsusi yer tutur. Türklər bütün heyvanlar içərisində ata daha çox üstünlük veriblər. Qəbirlərdən də görünür ki, onu ilahiləşdiriblər. Türkə görə, Yer üzündə atdan təmiz varlıq yoxdur, ondan ulu heç nə yoxdur. Təkcə onun qoxusu Türk-qıpçaq üçün abihəyatdan (dirilik suyundan) qiymətli olub [155, s.83]. Milli eposumuz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da xüsusi at adları işlənmişdir. Ə.V.Tanrıverdi “Dədə Qorqud” kitabında at kultu” adlı etnoqrafiyasında at adlarının oğuz türklərinin onomastik leksikasında mühüm yer tutduğunu qeyd edir [13, s.133-137]. Həmin dastanın qəhrəmanlarından olan Bamsı Beyrəyin atının adı Boz aygır, Qazan xanın atının adı Qonur atdır: Böylə digəc Qazan aydır: “Mənim avımı bozma, ləşkərimi tağıtma! Bən bu gün Qonur ata qaqaram, üç günlük yolu bir gündə aluram, evilə olmadın yurdum üstinə vararam [3, s.44]; Beyrək aydır: Alan sabah, xan qızı, yerimdən turmadımmı? Boz aygırın belinə binmədimmi? [3, s.65]. Dastanda həmçinin Qazlıq at, Qaragöz at, Qara aygır zoonimləri var: Qalqubanı yerimdən turam, derdim, Yelisi qara Qazlıq atuma binəyim, derdim [3, s.73]. Dədə Qorqudun soylamalarında at haqqında deyilir: At yeməyən acı otlar [bitincə] bitməsə yeg, Adam içməyən acı sular sızınca sızmasa, yeg [3, s.32].

“Koroğlu” dastanında Qırat və Dürat xüsusi zoonimlərinin işlənməsi sübut edir ki, məhz at personajı türk xalqlarının folklorunda xüsusi önəm daşıyır. Ümumiyyətlə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan folklorunda ən çox işlənən xüsusi zoonimlər at adları olmuşdur.

S.Ə.Abdullayeva nağıl və dastanlarda işlənən zoonimlərlə bağlı qeyd edir ki, sehrlı nağıllarda tez-tez at adlarına təsadüf edilir: Göy at, Çil at, Qara at, Çil madyan belə adlardır. Ancaq bunlar əfsanəvi adlardır. Bu adların denotatları lazım olduqda göyün yeddinci qatına qalxaraq bir göz qırpımında qəhrəmanı bir şəhərdən o biri şəhərə aparır, ona ağır vəziyyətdən çıxmaq yolunu göstərir, cilddən - cildə düşür, insanların qarşısına çıxan tilsimləri açır. Təbii ki, mifik, appeal obrazları olduqları üçün bu adlar zoonim hesab edilə bilməz. Nağıllardan fərqli olaraq Azərbaycan dastanlarında zoonimlər daha çox işlənmişdir. Dastanlarda, xüsusən qəhrəmanlıq dastanlarında təkcə at adları özünü zoonim kimi göstərir. “Koroğlu” dastanında Qırat, Dürat, Alapaça, Aqcaquz, Kəhərn-

şan, Ərəb at, “Qaçaq Nəbi” dastanında Boz at, “Şah İsmayıl” və “Gülzar” dastanında Qəmərdəy və s. bu kimi at adları işlənir [1, s.72].

Yazıçının “Tütək səsi” povestində Kəhər, Yorğun yabı, “Quru budaq” povestində Boz at, Rus atı- furqon atı, “Sürgün” povestində Əsanət, “Dan ulduzu” povestində Göy ürgə, “Anadil ötən yerdə” hekayəsində Kəhər at, “Zəhər” hekayəsində Göy ürgə, “Rzaqulu” hekayəsində Yanıq atı, “Tütək səsi” povestində Xarle adlı atın adı çəkilir. “Tütək səsi” povestində təsvir olunan Xarle Qılınc Qurbanın atının adıdır: Bu “Xarle” çox göyçək at idi. Gecə-gündüz arpa yeməkdən kökəlib, tükünü töküüb daha da gözəlləşmişdi.

İsa Hüseynovun “Saz” və “Tütək səsi” povestlərində Boz at zoonimi işlənmişdir: Eyni anda Qurban əmi – Qılınc Qurbanın Boz atı da kişnədi, ardınca qışqırtısı eşidildi [6, c.1, s.121]. Maraqlıdır ki, Orxon-Yenisey abidələrində də Boz at zoonimi var [12, s.64]. Məlumdur ki, el qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin də atının adı Boz at olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Dirsa xan oğlu Buğac” boyunda Xızır peyğəmbərin atının adı Boz at şəklində verilir: Oğlan anda yıqıldıqda Boz atlı Xızır oğlana hazır oldu [3, s.39].

Xüsusi it adları: “Tütək səsi” povestində Qarabaş, “Faciə” povestində Çarıq, “Dan ulduzu” povestində Boz küçük tipli xüsusi it adları işlənmişdir: Qarı baxıb: “Qarabaş”, – dedi. Və küçüyün adı Qarabaş oldu.

Xüsusi qaramal adları: Yazıçının “Tütək səsi” povestində Qarabaş, Qara inək, “Dan ulduzu” povestində Malyutka, Qızıl inək, Bənöyüş, Cüyü inək, Qaragöz, Dunay, Şumal camış, Ala inək, Ceyran, Ala dana tipli xüsusi qaramal adları işlənmişdir.

Yazıçının xüsusi inək adları ilə bağlı işlətdiyi zoonimlər sübut edir ki, nasir bu vasitə ilə xalqımızın məişətində, etnoqrafiyasında ev heyvanı olan inəklərə hər zaman xüsusi rəğbətini çatdırmaq istəmişdir. Nümunələrə nəzər salaq: Kərəməz. Mən İsmət xalanı muştuluqladım ki, Cüyü inəyin doğub [7, c.2, s.113]; Keçən axşam İsmət xala öz Qaragözünü sağdığı zaman Dunay yerindən qopmuş bir dağ kimi gurultu ilə şığıyıb inəyin belinə sıçradı [7, c.2, s.123]; Zöhrə döşləri nə qədər ağrısa da, öz “Malyutka” inəyini sağırı [7, c.2, s.53]. Həmin əsərdə Dunay xüsusi buğa adı kimi işlənmişdir: Bir gecə-gündüz idi ki, Dunay buğa Aran düzündə cövlan edir, sağın zamanı da camaata rahatlıq verməyib, düyələrin üstünə şığıyır, heykirə-heykirə naxırı bir-birinə vurur, necə deyərlər, qatlam-qatlam eləyirdi [7, c.2, s.123].

İsa Hüseynov bəzən obrazların xasiyyətinə uyğun olaraq onları heyvanat aləminə aid adlarla səciyyələndirir. Məsələn: Arı qarı, Qarışqa bacı: Hamıdan əvvəl Arı qarı, qolunu Qarışqa bacısının qolundan çıxarıb mənim boynuma doladı [7, c.1, s.225].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili. Bakı: Elm, 1998, 232 s.
2. Adilov M.İ., Paşayev A.M. Azərbaycan onomastikası (İzahlı terminoloji lüğət). Bakı: Nurlan, 2005, 488 s.
3. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
4. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2004, 340 s.
5. Qurbanov A.M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988, 594 s.
6. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, I c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 424 s.
7. Muğanna İ. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, II c., Bakı: Avrasiya press, 2009, 432 s.
8. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1978, 198 с.
9. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. М.: Наука, 1969, 366 с.
10. Rusca-Azərbaycanca lüğət. 3 cildə, I c. Bakı: Elm, 1976, 605 s.
11. Şükürov A.M. Mifologiya. Bakı: Elm, 1997, 229, s.1
12. Şükürlü E.Ə. Qədim türk yazılı abidələrində onomastik vahidlər. Bakı: Mütərcim, 2011, 121 s.
13. Tanrıverdi Ə.V. “Dədə Qorqud” kitabında at kultu. Bakı: Nurlan, 2012, 143 s.

UOT 32,327

Türkiyə üçün Azərbaycanın strateji əhəmiyyəti və İkinci Qarabağ müharibəsində Türkiyə

*Aysel Ədalət qızı Abbasova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
aycel.abbasova@gmail.com*

Türkiyə və Azərbaycan arasında münasibətlər qədim tarixi köklərə malikdir. Ölkələri birləşdirən yaxınlaşdırıcı müxtəlif faktorlar vardır ki, bunlara misal olaraq dil, din, etnik birliyi və ortaq tarixi göstərə bilərik. Türkiyənin tarixən Qafqazda siyasi maraqları olmuşdur ki, bunun əsas səbəbi bölgənin Türkiyə üçün Türk dünyasına, Orta Asiyaya çıxış qapısı olmasıdır. Həmçinin bölgənin Türkiyə, İran və Rusiya kimi üç böyük güclənməsinə onun strateji əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bölgə uğrunda tarixin müxtəlif dövrlərində region ölkələri arasında müharibələr yaşanmışdır ki, bu müharibələrin ağır nəticələri Azərbaycan xalqının üzərinə düşmüşdür. 1813-cü il Gülistan və 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycan şimal və cənub olmaqla iki hissəyə parçalanmış, Cənubi Azərbaycan İranın, şimali Azərbaycan isə Rusiyanın ərazilərinə qatılmışdır. Çar Rusiyası süqut edəndə kimi Azərbaycan Rusiyanın tərkibində olduğundan Türkiyə regionda aktiv ola bilməmiş və Azərbaycanla münasibətlər kəsilmişdir. Birinci dünya müharibəsi bitməmiş Çar Rusiyasında baş verən inqilabdan sonra Cənubi Qafqaz ölkələri öz müstəqilliklərini elan etdilər. Bu dövrdə Türkiyənin vəziyyəti o qədər də ürəkəçən olmasa da, Rusiyada baş verən hadisələr ona Cənubi Qafqazla bağlı öz siyasətini həyata keçirməyə münbit şərait yaratdığına görə Türkiyə bu fürsəti əldən vermək istəmədi. Elə Cənubi Qafqaz ölkələri də xarici siyasətlərində ilk müqaviləni Türkiyə ilə bağladılar. 1918-ci il iyunun 4-də imzalanan Batum müqaviləsi AXC-nin xarici ölkələrlə imzaladığı ilk müqavilə olmuşdur. Türkiyə Cənubi Qafqazda xüsusən Azərbaycanla münasibətlərə önəm verirdi ki, burda da ölkələr arasında olan dil və din birliyi onları bir-birinə daha da yaxınlaşdırırdı.

AXC yeni yarandığı dövrdə özünü dünya ölkələrinə tanımaq və ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün böyük dövlətlərin dəstəyinə ehtiyac duyurdu və Türkiyə Azərbaycan üçün etibarlı müttəfiq idi. Qarşılıqlı maraqlar isə ölkələri bir-birinə daha da yaxınlaşdırırdı, əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, Türkiyənin Qafqazla bağlı maraqları yeni deyildi və bu ərazinin geostrateji mövqeyi bu marağı daha da artırıcı faktor idi. Türkiyənin bu dövrdə Azərbaycana ən böyük köməyi demək olar ki, Bakının bolşeviklərdən azad olunmasında göstərdiyi yardım olmuşdur. Nuru Paşanın başçılığı altında yaradılan Qafqaz İslam ordusu Bakının bolşeviklərdən azad edilməsinə köməklik göstərmiş və AXC bütün ölkə ərazisində öz hakimiyyətini bərqərar edə bilmişdir. Lakin 1919-cu ildə imzalanan Mudros müqaviləsi nə Türkiyə, nə də Azərbaycan üçün ürəkəçən olmamışdır. Bu müqavilə ilə Türk qoşunu nəinki Azərbaycanı, hətta bütün Cənubi Qafqazı tərk etmək məcburiyyətində qalmış və bu hadisədən 6 ay sonra AXC Qırmızı ordu tərəfindən işğal edilmişdir [3, səh. 98].

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanla Türkiyə arasında siyasi münasibətlər mövcud olmamışdır. Azərbaycan SSRİ-nin tərkibində, Türkiyə isə qərbi ölkələrinin müttəfiqi olmuş və dolayısı ilə ölkələr əks qütblərdə yer almışlar. Lakin SSRİ-nin süqut etməsi və Azərbaycanın öz müstəqilliyini yenidən bərpa edərək özünü AXC-nin hüquqi varisi elan etməsi ilə Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı qarşılıqlı münasibətlər yenidən bərpa edilmiş və Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan dövlət Türkiyə Respublikası olmuşdur [5]. Həmin dövrdə SSRİ hələ rəsmi olaraq süqut etməmişdi və Türkiyə NATO-nun tərkibində olmasına baxmayaraq, öz qərbi müttəfiqləri ilə məsləhətləşmədən Azərbaycanın müstəqilliyini tanımışdı.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətlər çox da inkişaf edə bilməmişdir. Burada isə əsas səbəb ilk illərdə hakimiyyətin rusiyameyilli siyasət yeritməsi idi. Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycanın müasir xarici siyasət strategiyasının əsası qoyuldu və mövcud reallıqlar nəzərə alınaraq, balanslı xarici siyasət

quruldu. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci ilin yanvar ayında [6] qurulsa da, mövcud strateji tərəfdaşlığın əsası Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra qoyulmuşdur. Ölkələri bir-birinə yaxınlaşdıran müəyyən səbəblər vardır ki, bunların bir qisminin qarşılıqlı maraqlardan doğduğunu idda etmək düzgün hesab edilə bilər. Ahmet Davudoğlu özünün “Stratejik derinlik” adlı kitabında “Azərbaycan güclü olmadan Türkiyənin bu regionda güclü olmayacağını” da qeyd etmişdir [1, səh.119]. Buradan da anlaşıldığı kimi Türkiyə regionda öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün müttəfiq ölkə kimi Azərbaycanı seçmişdir ki, bu da təsadüfi olmamışdır. Azərbaycan müsəlman türk ölkəsi olaraq regionda Türkiyəyə müttəfiq ola biləcək ən uyğun ölkə idi və tarixən müttəfiqlik münasibətlərinin mövcud olması bu əlaqələrin qurulmasını daha da sürətləndirmişdi. Həmçinin Azərbaycanın enerji resursları da Türkiyənin etibarlı mənbədən öz enerji ehtiyacını təmin etməyə imkan yaradacaqdı. Azərbaycanın da Türkiyə ilə bağlı öz maraqları var idi. Yeni yarandığı dövrdə Azərbaycanın qarşısında bir neçə problem dururdu ki, bunlara misal olaraq yeni yarandığı çətin dövrdə Azərbaycanın müharibə içində olması, tanınma problemi, xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunma məsələləri var idi. Rusiya və İranın Azərbaycana qarşı mövqeyini nəzərə alsaq, Avropaya və dünyaya çıxış üçün Türkiyə ən əlverişli ölkə idi. Həmin dövrdə Türkiyə Azərbaycanı beynəlxalq arenada dəstəkləmiş və Kəlbəcərin işğalı üzərinə Ermənistanla sərhəddini bağlamışdır ki, bu addım eyni zamanda Azərbaycana mənəvi dəstək olmuşdur.

Azərbaycanla Türkiyə arasında iqtisadi əlaqələrdə demək olar ki, əsas yeri enerji münasibətləri tutur. 1994-cü ildə Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən Azərbaycanın neft strategiyasının əsası qoyulmuş və “Əsrin müqaviləsi” imzalanmışdır. Bu müqavilədə Türkiyə Türk Petrolları Anonim Ortaqlığı şirkəti ilə təmsil olunmuş və şirkətə 6.75 % pay ayrılmışdır (əvvəl bu pay 1.75 % olmuş, daha sonra Azərbaycan öz payından 5 % Türkiyəyə vermişdir) [2, səh.44]. Bunun ardınca ölkələr arasında BTC, BTƏ, TANAP və TAP kimi bir-birindən əhəmiyyətli enerji layihələri həyata keçirilmişdir və bu kimi hadisələr ölkələrarası əməkdaşlığı daha da inkişaf etdirmişdir.

Azərbaycan–Türkiyə əlaqələrinin inkişafı xüsusən hərbi sahədə müşahidə edilir. 1996-cı ildən bəri Türkiyə Azərbaycan hərbi zabitlərinin hazırlanmasında fəal iştirak edir. O, həmçinin Azərbaycan hərbi təhsil sistemini müasirləşdirərək onun NATO standartlarına uyğunlaşdırılmasına köməklik edib(4, səh,105).Ölkələrarası hərbi əməkdaşlıq əsasən dostluq və qardaşlıq münasibətləri üzərində qurulmuşdur. Burada əlbəttə ki, dövlət başçılarının dostluq münasibətləri də mühüm rol oynayır. “Baykar” şirkətinin istehsal etdiyi Pilotsuz Uçuş Aparatlarından (PUA) müharibə dövründə düşmənin xeyli sayda canlı qüvvəsinin və döyüş texnikasının məhv edilməsində istifadə edilməsi də önəmli bir fakt kimi diqqət çəkir. Hərbi sahədə münasibətlər yüksək səviyyədə inkişaf etsə də, müharibə dövründə Türkiyənin yalnız döyüş texnikalarından istifadə edilmiş, Türk hərbi qüvvələri müharibədə iştirak etməmişdir. Müharibə dövründə Prezident İlham Əliyev "CNN International" televiziya kanalına verdiyi müsahibədə jurnalistin – "Mən Ermənistan prezidenti ilə danışdım və o, mənə dedi ki, bu münaqişə əvvəlki toqquşmalardan kəskin şəkildə fərqlənir. Çünki Türkiyə Azərbaycana açıq şəkildə dəstək göstərir. Azərbaycanda hazırda hər hansı bir türk qüvvələri və ya türk avadanlığı varmı?" – sualına cavab olaraq bildirirdi ki, "Səmimi desəm, Ermənistan prezidentinin dünyaya mesaj ünvanlamaq üçün CNN vasitəsilə şayiə yaymaq məqsədilə bu imkandan istifadə etməsi məni təəssüfləndirir. Mən bunu başqa cür adlandıra bilmirəm, çünki onun sizdən eşitdiyim sözləri tamamilə yanlışdır, bu, yanlış informasiyadır. Türkiyə bizə dəstək göstərir, lakin bu, siyasi dəstəkdir, bu, diplomatik dəstəkdir" [8].

Ölkələrarası münasibətlər daim inkişaf edərək strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinədək yüksəlmişdir. Müxtəlif dövrlərdə hərbi sahə də daxil olmaqla əməkdaşlığa dair müqavilələr imzalanmışdır. Biz ölkələrarası əməkdaşlığın ən yüksək səviyyəsinin şahidi isə İkinci Qarabağ müharibəsində olduq.

Azərbaycana müxtəlif ölkələr müharibəni dayandırması ilə bağlı təzyiq göstərməyə çalışarkən, Türkiyə diplomatik arenada açıqca verdiyi bəyanatlarla Azərbaycanı sonuna qədər dəstəkləyəcəklərini elan etdi. İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycanın yalnız hərbi meydanında

deyil, siyasi arenada da diplomatik qələbəsi ilə yaddaşlarda qaldı. Müharibənin başladığı ilk saatlardan Türkiyə öz dəstəyini bildirdi, ardınca Pakistan, Gürcüstan və Ukrayna da Azərbaycana olan dəstəklərini gizlətmədilər. Eyni zamanda Ermənistan Azərbaycana qarşı Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına müraciət etmiş və Rusiya cavab olaraq müharibəni Azərbaycanın öz suveren ərazilərində apardığı cavabını vermişdir. Bütün bunlar əlbəttə ki, Azərbaycanın, əsası Ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş və İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən uğurlu dövlət strategiyasının nəticəsi idi. Türkiyənin müdafiə naziri Hulusi Akar Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə edərək bildirmişdir ki, Ermənistanın fəaliyyəti regionda sülhə və sabitliyə böyük əngəldir [10].

Müharibə Azərbaycanın haqlı mübarizəsi idi, BMT TŞ-nin 1993-cü ildə qəbul etdiyi lakin hələ də kağız üstündə qalan 4 qətnaməsini Azərbaycan özü icra etdi, bütün təzyiqlərə və çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan həm döyüş meydanında, həm də dünya siyasi arenasında qələbə çaldı. Bu təkcə Azərbaycanın deyil, həm də Türkiyənin qələbəsi idi. Bu müharibə və nəticələri haqqında dünyanın müxtəlif ölkələrində çoxlu sayda məqalələr yazılmışdır. Bu yazarlardan biri də New York Times qəzetinin müxbiri Anton Troyanovski idi. Müəllifə görə “Müharibənin nəticəsi Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik xəritəsinin Türkiyə, Rusiya və İran tərəfindən yenidən cızıldığını, həmçinin Türkiyənin regionda artan nüfuzunun da təsdiqlənməsini göstərir”, həmçinin müəllif öz məqaləsində qeyd edir ki “Cənab Putin Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla müharibə başlayandan bəri sentyabrın 27-dən ən azı dörd dəfə danışıb”. Buradan Rusiyanın müharibə müddətində Türkiyə ilə daimi fikir mübadiləsi apardığını anlamaq mümkündür [9].

Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətlərin əsasən İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra dünya səhnəsində özünə böyük diqqət çəkməsi, əlbəttə ki, təsadüfi deyil. Bir tərəfdən bu, Azərbaycanla Türkiyə arasında olan dostluq münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməsindən, analoqu olmayan tərəfdaşlıqdan xəbər verirsə, digər tərəfdən də müəyyən dövlətlərin bu əməkdaşlıqdan duyduğu narahatlıqdan xəbər verir. Çünki qarşılıqlı hərbi-siyasi, iqtisadi və diplomatik əlaqələrin bu səviyyəyə yüksəlməsi ölkələrin təkcə Qafqaz regionunda deyil, Avrasiya coğrafiyasında da möhkəmlənməsi deməkdir [10].

Birinci Qarabağ müharibəsindən fərqli olaraq İkinci Qarabağ müharibəsi Türkiyənin siyasi iştirakı ilə başa çatdı. 10 noyabr bəyanatı ilə isə Türkiyənin müharibədən sonrakı dövrdə regionda iştirakı beynəlxalq səviyyədə təsdiqləndi. Artıq Amerika, Rusiya və Fransanın yerinə Rusiya və Türkiyə müşahidəçi və vasitəçi rolunu həyata keçirəcəkdir demək olar [11].

Müharibə dövründə Türkiyənin Azərbaycanı dəstəkləməsi ilə yanaşı, müharibədən sonrakı dövrdə də biz qarşılıqlı əlaqələrin daha da inkişaf etdiyinin şahidi oluruq. Türkiyə Azərbaycanla olan hərbi və digər sahələrdəki əməkdaşlığını daha da inkişaf etdirmiş və bu hadisələrin məntiqi nəticəsi kimi 2021-ci ilin iyun ayının 15-də Azərbaycanla Türkiyə arasında Şuşa bəyannaməsi imzalanmışdır. Bu çox böyük bir tarixi hadisə idi. Şuşa bəyannaməsi, demək olar ki, ölkələrarası münasibətlərin bütün mühüm sahələrini əhatə edir və gələcəkdə əməkdaşlığın daha da yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsinə yeni imkanlar yaradır. Əlbəttə ki, Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətləri, Türkiyənin İkinci Qarabağ müharibəsindəki Azərbaycana verdiyi siyasi dəstəyi, müharibədən sonrakı hadisələri bir məqalədə toplamaq və ətraflı məlumat vermək çətinidir. İkinci Qarabağ müharibəsi, müharibə dövründə Türkiyə, müharibədən sonra Azərbaycan–Türkiyə qarşılıqlı münasibətləri hazırkı və gələcək dövrlərdə elmi araşdırmalar üçün əhəmiyyətli bir mövzuya çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ahmet Davudoğlu Stratejik Derinlik. İstanbul: Küre Yayınları, 2009, 34-cü neşr, s.119
2. Asrın Anlaşması ve Azerbaycan ekonomisine etkisi (Contract of the Century and the influence of the Azerbaijan economy), Akademik araşdırmalar dergisi 8 (30), 2006, pp. 41-59
3. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi 98
4. Larrabee F. Stephen and Lesser, Ian O. Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty. RAND Corporation, 2003

5. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/M%C4%B0KA%C4%B0L-Elnur-Hasan-T%C3%9CRK%C4%B0YE-AZERBAYCAN-%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0LER%C4%B0.pdf>
6. <https://ankara.mfa.gov.az/az/content/3/ikiterefli-munasibetler>
7. <http://www.geostrategiya.az/news.php?id=130>
8. <http://newtimes.az/az/politics/7432/>
9. <https://www.nytimes.com/2020/11/10/world/europe/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh.html?searchResultPosition=1>
10. <http://www.geostrategiya.az/news.php?id=130>
11. <https://top-center.org/az/ekspert-reyi/3067/ikinci-qarabag-muharibesinin-neticesi-turkiye-realliginin-qebul-edilmesi>

UDC 024

Dövlət qulluqçularının informasiya mədəniyyətinin formalaşmasında kitabxanaların rolu

Aysel Vaqif qızı Həsənova

*Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
ayselhasanova2304@gmail.com*

Giriş

Dövlət idarəçiliyi sistemində informasiya mədəniyyətinin formalaşması sosial şəraitə adekvat, mütərəqqi sivilizasiyanın inkişafı istiqamətinə uyğun gələn dövlət idarəetmə sisteminin formalaşmasına töhfə verəcək mexanizmlərin səmərəli təzahürü, fərdin mənəvi yüksəlişi və əhalinin keyfiyyətə yeni həyat səviyyəsi üçün zəruri şərait tələb edir. Cəmiyyətdə idarəetmə sosial sistemə düzgün istiqamətdə, lazımı məkan-zaman münasibətlərində fərdi və ya kollektiv təsirlə əlaqələndirilir ki, bu da onun səmərəliliyini xeyli artırır, hətta böhran dövründə idarəetmə istiqamətinin seçilməsində də həlledici rol oynaya bilər [2, s.6]. Odur ki, dövlət qulluqçularının informasiya mədəniyyətinin formalaşması informasiya cəmiyyətinin sosial-mədəni təcrübəsinə uyğun olaraq, idarəetmə tədbirlərinin formalaşmasına yönəlmiş idarəetmə təsirləri, onların təhlilinə və dəyişdirilməsinə yönəlmiş vahid strategiya ilə müşayiət olunmalıdır.

Bu vəziyyətdə idarəetmə təsirləri yalnız informasiya əsasında mümkündür. Tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövlət idarəçiliyi sistemində, informasiya mübadiləsi tapşırıqları əlaqələndirmək üçün (50 %), idarəetmə fəaliyyətizamanı (45,5 %), idarəetmə sisteminin təşkili üçün (36,3 %) lazımdır və kainat sistemində əsas proseslərdən biri (32,5 %) hesab olunur. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, formalaşmaqda olan cəmiyyətin əsasını və “münasibətlərin informativ və kommunikativ nizamlanmasını” informasiya təşkili edir. [4, s.18-19]

Vahid informasiya məkanının formalaşması prosesi getdikcə sosial idarəetmənin subyektləri ilə fəal qarşılıqlı əlaqədə olmaq imkanı əldə edən geniş təbəqənin sosial idarəetmə prosesinə daxil edilməsinə imkan yaratmışdır [3]. İnformasiya idarəçiliyinin subyektləri informasiya fəaliyyətinin iştirakçılarıdır və qarşılıqlı fəaliyyət prosesində öz maraqlarını sosial tərəfdaşların maraqları ilə əlaqələndirməyə məcburdurlar. Əlaqələrin qeyri-xətti olması idarəetmə obyektlərində dəyişikliklərə şərait yaradır.

Əmr və göstərişlərin köməyi ilə insanların birbaşa idarə olunmasından dövlət idarəetmə sistemi tədricən informasiya idarəetməsinə keçir:

- informasiya mühitinin tərkib hissəsi olan sosial icmaların və ya ayrı-ayrı şəxslərin psixikasına və davranışına təsir etmək üçün informasiyanın, informasiya infrastrukturunun istifadəsi ilə bağlı olan cəmiyyətin informasiya-psixoloji mühiti;

- vahid informasiya məkanına daxil olan informasiya resursları (mənəvi, mədəni, tarixi, milli dəyərlər, adət-ənənələr və s.);

- informasiya prosesləri.

Bu yanaşma dövlət qulluqçularının informasiya mədəniyyətinin yeni keyfiyyətini və onların vətəndaş cəmiyyəti ilə qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı fəaliyyətə potensial hazırlığını ortaya qoyur. İnformasiya mədəniyyətinin formalaşması prosesində qeyri-xəttilik prinsipinin həyata keçirilməsi cəmiyyətdə idarəetmə sisteminin yeni keyfiyyət xüsusiyyətlərinə ehtiyacı müəyyən edir.

Sosial proseslərin idarə edilməsi, sosial sistemlərin, sosial təbəqələrin və qrupların, bütövlükdə cəmiyyətin əsas həyati parametrlərinin tənzimlənməsi olduğunu nəzərə alsaq, qeyd etmək olar ki, informasiya prosesləri aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- məqsəd qoyma və qayda yaratma;
- ictimai şüurun formalaşması (dünyagörüşü, siyasi baxışlar, mənəvi dəyərlər);
- ictimai rəyin və əxlaqın formalaşması;
- idarəetmə münasibətlərinin formalaşması;
- siyasi qərarların qəbulu;
- psixikaya və insan davranışına təsir.

Belə yanaşmalarla informasiya sosial proseslərin əsas və universal tənzimləyicisi, sosial strukturların qarşılıqlı əlaqəsini xarakterizə edir.

Əsas hissə

İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması dövlət qulluqçularının informasiya mədəniyyətinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur və dövlət qulluqçularının informasiya mədəniyyətinin mühüm tərkib hissələrindən biri dövlət qulluqçusunun informasiya komponentliyi hesab olunur. Belə ki, müasir informasiya mədəniyyətinin ən mühüm komponentləri müxtəlif fəaliyyət növlərini tez dəyişmək bacarığı və bir-birindən asılı insan-maşın informasiya texnologiyaları kompleksində yaradıcı işləmək bacarığıdır. Çünki dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətlərində yaradıcı ehtiyacları 53,5 %, yaradıcı idraki fəaliyyətə olan ehtiyacları 34,5 % və mənəvi ehtiyacları 28,2 % təşkil edir. Ona görə də dövlət idarəçiliyi sisteminin rəhbər orqanları tərəfindən dövlət qulluqçularının yaradıcılıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması tələb olunur. Bunun üçün:

- 1) dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətlərində innovativ texnologiyalardan istifadəsinə görə müəyyən maddi həvəsləndirmə sistemi;
- 2) dövlət qulluqçularının peşə fəaliyyətini tənzimləyən rəsmi qaydalara yaradıcılıq və dəyər imperativlərinin daxil edilməsi çıxış edə bilər.

Dövlət qulluğu sisteminə xas olmayan yaradıcılıq ehtiyacı və dövlət qulluqçusunun mənəvi ehtiyaclarının inkişafının kifayət qədər əhəmiyyət kəsb etməməsi onun peşə fəaliyyətinin keyfiyyətinə, informasiya mədəniyyətinin səviyyəsinə təsir göstərə bilər.

Dövlət qulluqçuları tərəfindən yeni mədəni mühitin formalaşması tamamilə onların tezaurusundan asılıdır, mədəni mühitin transformasiyası müasir informasiya cəmiyyətinin formalaşması nəticəsində baş verir. Beləliklə belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlət qulluğunun insan kapitalı rəqabətqabiliyyətliliyin və səmərəliliyin təməl daşı kimi qəbul edilməli, onun informasiya kapitalı kimi inkişaf etməkdə olan cəmiyyət tərəfindən dövlət qulluqçularının informasiya mədəniyyəti qəbul edilməlidir.

İnformasiya mədəniyyəti yeni tipli mədəniyyətdir və bir anlayış kimi informasiyanın əsas strateji resursa çevrildiyi və onun saxlanması, emalı və ötürülməsi üçün yeni texnologiyaların yarandığı informasiya cəmiyyəti daxilində formalaşmış və nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb etmişdir. İnformasiya mədəniyyəti müasir cəmiyyətin həyatının mühüm tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvünü, həm də bütövlükdə cəmiyyət xarakterizə edir. [1, s.3]

İnformasiya mədəniyyətinin formalaşması, ilk növbədə, kitabxanaların və təhsil müəssisələrinin praktiki fəaliyyəti ilə həyata keçirilir. Bu, informasiya fəaliyyəti sferasının inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq şəxsi qaydalar, üsul və vasitələrlə insanların ictimai şüurunda və əməli fəaliyyətində möhkəmlənməlidir. İnformasiya mədəniyyətinin formalaşmasında toplanmış təcrübəyə görə, onun tərkib hissələrinə kitabxana və biblioqrafik biliklər, oxu mədəniyyəti, kompüter savadlılığı daxildir. Məhz *kitabxanalar informasiya mədəniyyətinin* yayılmasına və formalaşmasına mühüm töhfələr verən əsas sosial-mədəni institutlar hesab olunur.

Müxtəlif elm sahələrinin nümayəndələri fərdin informasiya mədəniyyətinin formalaşması problemini öyrənərkən belə bir ortaq fikrə gəlmişlər ki, bu fenomen bibliografiya, informatika və mədəniyyətşünaslıq kimi elmlərin qovşağında yaranmışdır. Ona XX əsrin 90-cı illərində daha çox diqqət göstərməyə başlanmışdır. Bununla da ənənəvi informasiya xidməti elektron materialların məsafədən təmin edilməsini vurğulayan yeni konsepsiya ilə əvəzlənmişdir. Onun həyata keçirilməsi kitabxanaların informasiya fəaliyyətinin məzmununda, təşkilində, forma və metodlarında innovativ dəyişikliklər, yeni pro-elektron məhsulların formalaşdırılmasında, tədqiqatlarda göstərir.

Dövlət qulluqçularının informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılmasında kitabxanaların rolunun öyrənilməsi zamanı məlum olur ki, onlara ən son forma və üsulları ilə kitabxana xidmətini həyata keçirən Prezident Kitabxanası bu fenomenin informasiya mədəniyyətinin formalaşması işinə də mühüm töhvələr vermişdir. Bu məqsədlə Kitabxana müxtəlif məzmunlu malik elektron resurslar yaratmışdır. Dövlət qulluqçularının informasiya mədəniyyətinin formalaşması baxımından onlar arasında “Dövlət qulluğu (sənədlər toplusu)” öz məzmununu baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 5 fəsildən ibarət olan elektron resursda dövlət qulluğu ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qanunlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarının, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarının və dövlət qulluğu haqqında digər sənədlərin tam mətni toplanmışdır. Resurs mütəmadi olaraq yenilənir və sənədlər başlıqlar üzrə .pdf formatında qruplaşdırılmışdır. Fayllar daxilində ilk növbədə sənədlər haqqında bibliografik informasiya, ardı ilə sənədin tam mətni verilmişdir. Eyni zamanda bibliografik təsvirlərin üzərində hiperkeçidlər də quraşdırılmışdır. Bundan əlavə kitabxana tərəfindən yaradılan “Azərbaycan qanunvericiliyi: bibliografik baza” adlı elektron bibliografik göstərici dövlət qulluqçularının informasiya təminatının təşkili vasitələrinə daxil edilə bilər. Kitabxananın “Elektron kitablar” adlı tammətnli verilənlər bazasına dövlət qulluqçularının informasiya təminatı baxımından önəmli olan kitabların elektron versiyası daxil edilmişdir. Bu kitablar bazanın “Dövlət və hüquq” adlı altbazasında toplanmışdır.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, informasiya mədəniyyətinin ümumi qəbul edilmiş tərfi yoxdur, onun mahiyyəti bir-biri ilə əlaqəli bir neçə proses tərəfindən müəyyən edilir:

- elektron informasiya resursları sosial-iqtisadi, texnoloji və mədəni inkişafda mühüm resursa və həqiqətən aparıcı qüvvəyə çevrilir;
- elektron informasiya ehtiyatları bazarı təbii ehtiyatlar, əmək və kapital bazarları ilə bərabər istehsal amili kimi formalaşır;
- inkişaf etmiş informasiya infrastrukturunu milli və regional rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən şəraitə çevrilir;
- bütün fəaliyyət sahələrində yeni informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və fəal tətbiqi təhsil, əmək, sosial həyat və istirahət modelini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir.

Bu baxımdan dövlət qulluqçularının informasiya mədəniyyətinin formalaşması onların elektron informasiya ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək bacarığından asılıdır. İnformasiya mədəniyyəti dövlət qulluqçusunun müxtəlif yaradıcılıq qabiliyyətlərinin məhsulu hesab olunur və aşağıdakı aspektlərdə özünü göstərir:

- texniki vasitələrdən istifadə üzrə xüsusi bacarıqlar (əlavə məşindən fərdi kompüterə və kompüter şəbəkələrinə);
- əsas komponenti çoxsaylı proqram məhsulları olan müasir kompüterləşdirilmiş informasiya texnologiyalarından öz fəaliyyətlərində istifadə etmək bacarığı;
- həm dövrü mətbuatdan, həm də elektron kommunikasiyalardan müxtəlif mənbələrdən informasiya çıxarmaq, onu başa düşülən formada təqdim etmək və ondan səmərəli istifadə etmək bacarığı;
- analitik məlumatların emalının əsaslarını mənimsəmək;
- müxtəlif məlumatlarla işləmək bacarığı;
- öz fəaliyyət sahəsində informasiya axınlarının xüsusiyyətlərini bilmək;
- informasiya proseslərini təmin edən hüquqi aktlardan istifadə;
- erqonomik və informasiya təhlükəsizliyinin əsasları haqqında biliklər.

Elektron informasiya axınlarında sərbəst istiqamətlənmək üçün dövlət qulluqçusu kompüter, telekommunikasiya və digər əlaqə vasitələrindən istifadə etməklə elektron informasiya ehtiyatlarını qəbul etməyi, emal etməyi və istifadə etməyi bacarmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бединская Е.А. Основы информационной культуры школьников: программа для 5–6 кл. / Е.А.Бединская // Школьная библиотека, 2002, №3, с. 3–9
2. Василенко В.И., Жовтун Д.Т., Петренко Е.Л. Управление модернизаторскими процессами и конфликтами. М., 2002, с. 6.
3. Организация и технологии антикризисного социального управления. Василенко Л.А., Вронская М.И., Захарова В.И., Карпичев В.С., Колесников Ю.В., Макагонов П.П., Малинецкий Г.Г., Рыбакова И.Н., Смольков В.Г., Шевченко П.В. Учебное пособие для системы подготовки кадров государственного управления. М., 2004. Сер. Управление социальными рисками и кризисами.
4. Романов В.Л. Социальная самоорганизация и государственное управление Автореферат на соискание уч. степени доктора соц. наук. М., 2001, с.18-19

UOT 373.2

Мəktəbəqədər və kiçik məktəbyaşlı dizartriya uşaqlarının nitq qüsurlarının əsas əlamətləri və onların korreksiyası

Ayxan Yunis oğlu Hüseynli
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
huseyni_ayxan@mail.ru

“Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda əsas istiqamətlərdən biri inklüziv təhsilin məzmununun yaradılması hesab olunur. Inklüziv təhsilin tərkib hissələrindən biri də dizartriya uşaqları aparılan təlim-tərbiyə işləri hesab olunur.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, ailələrdə uşaqlar dil açmağa başlayanda onlarda ilkin dizartriya ünsürləri özünü göstərməyə başlayır. Belə dizartriya ünsürlərini hiss edən valideynlər onu qeydiyyata aldirmalıdırlar. Birinci növbədə ailələrdə dizartriya uşaqlarının qeydə alınması ən vacib şərtlərdəndir. Qeydə alınmış dizartriya uşaqları işin başlanğıcında valideynlərə uşaqlarda özünü göstərən dizartriya əlamətləri haqqında ətraflı məlumatların verilməsi vacib hesab olunur. Həmin məlumatların aşağıdakı kimi olması lazım gəlir:

Birinci əlamət. Dizartriya uşaqlarda ilkin dizartriya əlamətlərini müşahidə etmək heç də asan deyil. Çünki ilkin əlamətlər kimi sakit dayanmaq, özünü yazıq kimi göstərmək, qidalanmağa meyil göstərməmək, yuxu zamanı tez-tez oyanıb ağlamaq, nazlanmaqdan imtina etmək, qayğı göstərməyə qarşı çıxmaq kimi hərəkətləri ilə öz narahatçılığını biruzə verirlər.

İkinci əlamət. Dizartriya ünsürləri uşağın nitqindəki pozuntularla yanaşı onun digər bədən üzvlərinin süsləşməsi ilə müşahidə olunur. İlkin əlamətlərə görə dizartriya ünsürləri səbəbindən dizartriya uşaqlarının nitqləri həmyaşlarından kəskin sürətdə fərqlənir. Onların nitqlərindəki zəyif diskusiyaları, ifadəsis nitq kampanentləri kimi dəyərləndirilir. Belə uşaqlarda bəzi saitlərin (e, i, ı) və bəzi samitlərin (x, p, l) ya səsləndirilməməsi, ya da qüsurlu səsləndirilməsi halları tez-tez müşahidə olunur. Dizartriya uşaqlarının qüsurlu nitqləri, pozuntulu danışıqları, həmyaşlarından ciddi sürətdə fərqləndiyi üçün başqaları tərəfindən yaxşı başa düşülmür. Bəzən onların nitqi başqaları üçün başa düşülən olsa da qeyri-səlisliyi ilə narahatçılıq doğurur.

Üçüncü əlamət. Dizartriya uşaqlarda müşahidə olunan dizartriya ünsürləri onların qida rejiminə də ciddi təsir göstərmiş olur. Yəni dizartriya uşaqlar zəifləyir və qidalanma rejiminə əməl etməkdə çətinlik çəkirlər. Belə uşaqlar adətən bərk yeməkləri sevmirlər. Yəni ət məhsullarını yeməyə

maraq göstərmir, bərk meyvələr isə çeynəməyə səy göstərmirlər. Bəzi dizartriya uşaqlar belə bərk yeməkləri çeynəyə bilmədikləri üçün onları bir müddət ağızlarında saxlayırlar. Bunun isə ən başlıca səbəbi fizioloji qüsurlardan yaranan səbəblərdir. Bu, o deməkdir ki, belə uşaqların sifətlərində, dil və dodaqlarında zəif inkişaf etmiş əzələlər səbəbindən belə hallar baş verir.

Dördüncü əlamət. Dizartriya uşaqlarda özünü biruzə verən əlamətlərdən biri səs reaksiyasının çatışmazlığı ilə xarakterizə olunur. Yəni dizartriya uşaqlarda danışq səsləri bəzən çox sakitliyi, zəyifliyi bəzən isə bir qədər kəskinliyi ilə özünü göstərir. Hər iki halda onların nitqləri başadüşülməz olur. Çünki belə hallarda dizartriya uşaqların nəfəs alma və nəfəs vermə ritmi pozulur. Belə ritm pozulmaları onları ilhamla, maraqla, həvəslə danışmaqdan məhrum edir. Belə hallarda onlar təqdim etdikləri cümləni başa çatdırma birmirlər. Çünki onlar bu cümləni təqdim etmək üçün nəfəs alma və nəfəs vermə bacarıqlarına yiyələnmə bilmirlər. Çünki aldıkları nəfəsləri sona qədər artukulasiya imkanları ilə uzlaşdırma bilmədikləri üçün nəfəs çatışmazlıqları ilə üzləşirlər. Belə hallarda dizartriya uşaqların nitqində emosiyənallıq halətləri müşahidə olunmur. Ona görə onların qüsurlu nitqləri həm də sönük alınır.

Beşinci əlamət. Dizartriya uşaqlarda incə motor bacarıqlarının zəif inkişaf etdirilməsi nitq pozuntularının əsas əlamətlərindən hesab olunur. Belə nitq pozuntuları dizartriya uşaqların gördükləri işlərdə özünü daha çox qabarıq göstərir. Çünki onlar geyinməkdə, yazmaqda, oxumaqda, şəkil çəkməkdə, qələm tutmaqda, fırça ilə işləməkdə öz təziq güclərini tənzimləmədə çətinlik çəkirlər. Onlar köynəklərinin geyindirilməsi, düymələrinin bağlanması, şalvarlarına kəmərlərin taxılmasını kimdənsə xaiş etmək istəmərlər. Özləri bu işləri müstəqil olaraq yerinə yetirməyə cəhd göstərilər. Lakin əksər hallarda onların cəhdləri müvəffəqiyyətlə alınmır. Belə hallarda dizartriya uşaqlar özlərini süst, yorğun adamlar kimi göstərilər.

Altıncı əlamət. Dizartriya uşaqlarda qütblərin qüsurlu müəyyənəşdirilməsi də dizartriya ünsürlərinin əlaməti kimi qiymətləndirilir. Çünki onlar sağ-solu, önü-arxanı, yuxarını-aşağını müəyyənəşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Belə istiqamətləri qarışdırən dizartriya uşaqlar əsəbi hallar keçirdikləri üçün nitq pozuntuları ilə qarşılaşırlar.

Yeddinci əlamət. Dizartriya uşaqlarda tələffüz pozuntuları ilə yanaşı digər pozuntuların da müşahidə olunması dizartriya ünsürlərinin əlamətləri kimi qeyd olunur. Belə ki, belə əlamətlər onların qüsurlu nitqində leksik, qramatik qaydaların pozulması kimi daha çox müşahidə edilir. Bundan başqa, sözün hecalarla tələffüz edilməsində pozuntular özünü daha qabarıq göstərdiyi üçün ardıcıl nitq amilləri nəzərə çarpmır.

Səkkizinci əlamət. Dizartriya uşaqlarda səslərin fonetik ifadəliliyinin pozulması da dizartriya ünsürlərinin əsas əlamətlərindən hesab olunur.

Doquzuncu əlamət. Dizartriya uşaqlarda artikulyar hərəkətliliyin pozulması əlamətləri onlarda nitq pozğunluğu yaradır. Bu zaman dodaqlar, dil, yumuşaq damaq, bağırsağ və tənəffüz əzələlərinin innervasiyasından qaynaqlanan nitq qüsurları danışma pozğunluğu kimi özünü daha qabarıq şəkildə göstərir.

Qeyd olunan əlamətləri müşahidə edən valideynlərin belə əlamətlərə reaksiyaları, yanaşma tərzləri də müxtəlif olur. Valideynlərin əksəriyyəti belə əlamətlərin keçici xarakterə malik olmasını zənn edirlər. Onlar uşağın 2–3 yaşında hələ inkişaf etmədiyini, danışmağa ciddi cəht göstərməyini adi hal kimi qəbul edirlər. Ona görə də dizartriya halları müşahidə olunan andan bu işin pədaqoji, psixoloji, fizioloji əsaslarını düzgün müəyyənəşdirməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Yəni fizioloji və psixoloji müayinələrdən sonra dəqiqləşdirilən dizartriya hallarının aradan vaxtında qaldırılması üçün pədaqoji-loqopediya üsulundan bəhrələnmək faydalıdır.

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, dizartriya uşaqlarla aparılan işlərin pədaqoji, psixoloji və fizioloji əsaslarının düzgün müəyyənəşdirilməsi onlarla aparılan korreksiya tədbirlərinin həyata keçirilməsinə öz dinamik təsirini göstərmiş olur. Çünki dizartriya uşaqlarla aparılan spəsifik işlərin təşkili zamanı “Dizartriya korreksiyası” proqramına əsaslanan məcburi nitq terapiyası, artikulyasiya və nəfəs məşqləri, səslərin, sözlərin düzgün tələffüzü üçün loqopedik-pədaqogiji tədbirlərin həyata keçirilməsi aparılan korreksiya işlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə təmin etmiş olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika orfoepiya, orfoqrafiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Dostuzadə D.Ə. Eşitməsi qüsurlu uşaqlarla işin təşkili. Bakı: Mütərcim, 2011
3. Dostuzadə D.Ə. Korreksion pedaqogikanın ümumi məsələləri. Bakı: Mütərcim, 2012
4. Sadıqov F.B., Dostuzadə D.Ə. Dizartriya. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2017
5. Sadıqov F.B. Korreksiya pedaqogikası. Bakı: Maarif, 2018
6. Sadıqov F.B. Korreksiya pedaqogikasına giriş. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2017
7. Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika, dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 2018
8. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demokratik problemləri. Bakı: Maarif, 1993
9. Дети с временными задержками развития / Под. ред. Т.А.Власовой, М.С.Певзнер. М., 1971
10. Хейссерман Э. Потенциальные возможности нормальных и аномальных детей. М.: Просвещение, 1964

UOT 94(479.24); 316.37

Heydər Əliyevin müstəqillik dövr fəaliyyətinin Azərbaycan tarixşünaslığında əks olunması

Bahar Fəzli qızı Qasımlı

AMEA-nın Tarix İnstitutunun doktorantı

baharqasimli.93@gmail.com

Azərbaycan tarixində hərtərəfli dönüş yaratmış, xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizə aparan Heydər Əliyevin irsinin öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslığında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tarixşünaslığımızda Heydər Əliyevin hakimiyyətinin müstəqillik dövrünün öyrənilməsi labüd bir məsələdir. Çünki onun həmin müddət ərzində olan fəaliyyəti bu günümüz üçün aktual olan proseslərin həllinə yönəlmişdir. Heydər Əliyevin hakimiyyətinin müstəqillik dövrünün ictimai-siyasi fəaliyyətini araşdırmaçılar tərəfindən tədqiqi Heydər Əliyev irsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilli lider tariximizdə böyük rol oynamış, eyni zamanda, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında əsaslı dönüş yaratmışdır. Dahi xadim Heydər Əliyev siyasətinin başlıca məqsədi ümumbəşəri dəyərlərə yönəlməklə yanaşı milli-mənəvi dəyərləri qorumaqdan ibarət olmuşdur. Məhz həmin müsbət keyfiyyətlərlə Heydər Əliyev öz adını tariximizə silinməz izlərlə yazdı.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyinin ikinci dövrünü xüsusi diqqətlə tədqiq edən tarixçi alimimiz Yaqub Mahmudov özünün “Azərbaycan dövlətçiliyin xilaskarı” [6], Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti” [7] əsərini yazmaqla (XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində) Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinə dair qiymətli faktları işıqlandırdı. Çağımızda baş verən yeni məzmunlu proseslərə elmdə tam fərqli yanaşmaların tətbiqini tələb edən keçid dövründə peşəkar tədqiqatçı nəslinin yeni formalaşdığı bir dövrdə ümumilli liderin irsini müxtəlif aspektlərdən işıqlandıran əsərlərin bir-birinin ardınca işıq üzü görməsi elmi ictimaiyyət üçün əlamətdar olan amilə çevrilmişdir.

Yaqub Mahmudov özünün “Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi” [5] kitabında qeyd edir: “Müstəqilliyin ilk illərində baş vermiş hərəmərclik, kaos və anarxiyadan sonra doğma xalqının təkidlə tələbi ilə Azərbaycanda hakimiyyət sükranının arxasına güdrətli bir siyasətçi keçdi – düşmənlərin min bir hiyləsindən, məkrli oyunlarından asanlıqla baş çıxaran, onların dayanmadan dolaşdırdıqları siyasət kələfinin ucunu əldən verməyən, siyasi dühası ilə onilləri, yüzilləri qabaqlayan, qalın-qalın siyasət divarlarının arxasında nələr baş verdiyini ovcunun içi kimi gören Heydər Əliyev başçılıq etdi Azərbaycana! Müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycanın müstəqilliyinə qənim kəsilmiş, xalqımızı dəfələrlə qan içərisində boğmuş ənənəvi düşmənlərimizin, onların bitib-

tükənməyən məkr, hiylə və ən müasir silahlarının qarşısında məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti duruş gətirə bildi” [5, s.99].

Heydər Əliyev bu dövrdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını işləyib hazırladı. Bu, Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq normalara uyğun olan ən demokratik konstitusiyası olmalı idi. Konstitusiyaya layihəsi işlənib hazırlandıqdan sonra, ümumxalq müzakirəsinə verildi və 1995-ci ilin 12 noyabrında referendum keçirilərək qəbul edildi. Az sonra Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə xırda və orta dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə və ölkədə sahibkarlığın inkişafına önəm verildi. Azərbaycan vətəndaşlarına 7,5 milyondan çox özəlləşdirmə payı verildi və ölkənin bütün əhalisi özəlləşdirmədə pulsuz iştirak etmək hüququ qazandı. Hərraclar təşkil edildi və 41 mindən çox müəssisə öz yeni sahibini tapdı. Bu dövrdə aqrar islahatlar da böyük vüsət aldı. Müvafiq qanunlar qəbul edildi və həmin qanunlara uyğun olaraq ölkədə 850 mindən yuxarı ailə torpaq mülkiyyətçisi oldu. Ailə-fermer təsərrüfatı sürətlə inkişaf etməyə başladı. Heydər Əliyevin siyasi qüdrəti sayəsində ölkədə azad vətəndaş cəmiyyəti formalaşdı. Siyasi partiyaların, qeyri-hökumət təşkilatlarının və digər vətəndaş cəmiyyətlərinin sərbəst fəaliyyətinə önəm verildi. Bir sözlə, ümummilli lider Heydər Əliyev özünün siyasi potensialının, zəngin dövlətçilik təcrübəsinin və dönməz iradəsinin sayəsində Azərbaycan Respublikasının fəlakətdən qurtararaq, qısa bir zamanda onu dünyanın ən sivil və demokratik dövlətləri sırasına çıxarmışdır [8].

Müstəqillik dövründə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəldiyi vaxtda vətənimizdə baş verən daxili çəkişmə kimi hadisələr də öz həllini tapdı. Sabitlik və əmin-amanlığın yaranması, bugünkü Azərbaycan Respublikasının bütün dünyadakı nüfuzu, eyni zamanda xarici ölkələr ilə əlaqələrimizin genişlənməsinin təməli məhz həmin dövrdə Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi quruculuq işlərinin nəticəsidir. Dahi xadim vətəndaşların ümidlərinə işıq saçaraq, 1998-ci il oktyabrın 11-də xalqın yüksək fəallığı şəraitində keçirilən seçkilərdə səslərin 76,1 faizini toplayaraq, yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilib.

Heydər Əliyev bu dövrdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını işləyib hazırladı. Bu, Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq normalara uyğun olan ən demokratik konstitusiyası olmalı idi. Konstitusiyaya layihəsi işlənib hazırlandıqdan sonra, ümumxalq müzakirəsinə verildi və 1995-ci ilin 12 noyabrında referendum keçirilərək qəbul edildi. Az sonra Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə xırda və orta dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə və ölkədə sahibkarlığın inkişafına önəm verildi. Azərbaycan vətəndaşlarına 7,5 milyondan çox özəlləşdirmə payı verildi və ölkənin bütün əhalisi özəlləşdirmədə pulsuz iştirak etmək hüququ qazandı. Hərraclar təşkil edildi və 41 mindən çox müəssisə öz yeni sahibini tapdı. Bu dövrdə aqrar islahatlar da böyük vüsət aldı. Müvafiq qanunlar qəbul edildi və həmin qanunlara uyğun olaraq, ölkədə 850 mindən yuxarı ailə torpaq mülkiyyətçisi oldu. Ailə-fermer təsərrüfatı sürətlə inkişaf etməyə başladı. Heydər Əliyevin siyasi qüdrəti sayəsində ölkədə azad vətəndaş cəmiyyəti formalaşdı. Siyasi partiyaların, qeyri-hökumət təşkilatlarının və digər vətəndaş cəmiyyətlərinin sərbəst fəaliyyətinə önəm verildi. Bir sözlə, Ümummilli lider Heydər Əliyev özünün siyasi potensialının, zəngin dövlətçilik təcrübəsinin və dönməz iradəsinin sayəsində Azərbaycan Respublikasının fəlakətdən qurtararaq, qısa bir zamanda onu dünyanın ən sivil və demokratik dövlətləri sırasına çıxarmışdır [8].

İkicildlik “Heydər Əliyev” fundamental araşdırmanın ikinci cildində [2] Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının prezidenti olduğu dövrdəki dövlətçilik fəaliyyətinə-hüquqi, demokratik və dünyəvi Azərbaycan dövləti qurmasına aid materiallar daxil edilib. İkicildlik “Heydər Əliyev” fundamental akademik araşdırmanın 1-ci cildində dahi xadimin vətən və xalq naminə mübarizə yolunun I-IV dövrləri, yəni 1990-cı ilə qədər olan tarixi dövrə aid, 2-ci cildində isə Heydər Əliyevin dövlətçilik fəaliyyətinin Naxçıvan dövrü, həmçinin müstəqil Azərbaycan Respublikasının prezidenti olaraq göstərdiyi dövlətçilik fəaliyyətinə aid materiallar daxil olunub [5, s.609]. Əsərin ikinci fəslində müstəqillik illərindəki daxili vəziyyət, dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanması uğrunda mülahizə kimi məsələlər işıq üzünə gəldi. Əsərin “Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasında demokratik dövlət quruculuğu (1996–2003)” adlanan II bölməsində Heydər Əliyevin ölkəmizin demokratik dəyərlərə əsaslanan hüquqi sisteminin formalaşdırılması, milli dövlətçiliyin qorunması məsələlərinin şərh olunmasını qeyd etmək olar. Adıçəkilən əsərdə

1993-cü ildən başlayaraq bir çox sahələr üzrə Heydər Əliyevin quruculuq işlərinin geniş məzmunla əhatənməsi özünü göstərir ki, bu da hər fəsilə uyğun paraqraflarda göstərilir. Bu baxımdan Heydər Əliyev ikicildliyi Əliyevşünaslıq elmi üçün töhfə hesab oluna bilər. Azərbaycan tarixşünaslığında Heydər Əliyevin müstəqillik dövr fəaliyyətinin öyrənilməsi həqiqətən də vacib məsələ kimi tədqiqatçıların diqqətindədir.

Bu gün əldə olunmuş böyük qələbələr, vətənimizin bir çox sahələrdə beynəlxalq aləmdə tanınmasının təməli məhz o dövrdə Heydər Əliyevin gördüyü quruculuq işləri sayəsində mümkün olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası tarixi. I cild. Bakı, 2016, 702 s.
2. “Heydər Əliyev” monoqrafiyasının II cildi. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, (Redaksiya heyəti). Bakı, 2013, 70 s.
3. “Heydər Əliyev. Azərbaycan elminin keşiyində” sənədlər və materiallar toplusunun ikinci cildi. Bakı 2013, 336 s.
4. “Heydər Əliyev. Azərbaycan elminin keşiyində” sənədlər və materiallar toplusunun ikinci cildi. Bakı, 2013, 336 s.
5. Y.Mahmudov. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Altay, 2005, 140 s.
6. Y.Mahmudov. Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı. Bakı: Altay, 1998, s.44
7. Y.Mahmudov “Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti”. Bakı, 2002, s.309.
8. (<https://haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/2857-2/>)

UOT 13; 316.37;159.22

Dost və düşmən konseptli dil vahidlərində metaforlaşma

Əfsanə Əbülfəz qızı Baxşəliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı

afšana.baxsaliyeva@bk.ru

Son onilliklərdə dünyanın müxtəlif ölkələrində makrososial dəyişikliklər, sosial qeyri-sabitlik, etnik qruplararası gərginliyin artması, mədəniyyətlərarası qarşıdurmaların kəskinləşməsi kontekstində toxunduğu məsələlər psixoloqların şəxsiyyətlərin formalaşmasın və dinamikası sahəsində diqqətini çəkmişdir. Tərəfdaşların ünsiyyət saxlamağa görə sinifləndirilməsində “dost” və “düşmən”, “doğma” və “yad” yanaşması onlara qarşı olan şəxsi və ümumi münasibətlərə təsir edir. Müxtəlif qruplarda mənfi xarakterə malik olan şəxslər “düşmən” obrazları timsalında daima diqqət mərkəzində qalır. Gənclər arasında toleranlığın inkişafı proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsində dini, mədəni, etnik və digər qrupların nümayəndələri ilə əlaqəli olaraq ayrı-seçkilik münasibəti kontekstində “Nifrət dili”nin araşdırılması vacibdir. Psixoloji, sosioloji və fəlsəfi tədqiqatlarda, müxtəlif hipostazlarda başqa şəxs haqqında fikirlərin formalaşması öz müqəddəratını təyinetmə, özünü təsdiqləmə prosesləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Müasir informasiya məkanında “mən” subyektı mövcud sosial vəziyyətdən asılı olaraq özünü fərqli şəkildə təqdim edə bilər. Virtual məkanda fəaliyyət sahəsini, görünüşünü, iş yerini və yaşayış yerini dəyişə bilər, sosial şəbəkədə, onlardan “asılı olmadan”, özünü internet məkanında əlçatmaz təqdim edir. Bu da onun qarşı tərəfə əlçatmaz olduğunu göstərir. Metaforik baxımdan Azərbaycan dilində dostluq mövzusu müqəddəs mövzudur. İngilislər də dostluğu yüksək qiymətləndirirlər, lakin dostluq anlayışı onlarda öz müqəddəsliyi ilə seçilmir. İngilis şüurunda dostluq biomorfik metaforalarla ifadə olunursa, Azərbaycan dilində dostluq antropomorfik metaforalarla ifadə edilir.

Dost və düşmən konseptlərinin əks olduğu dil vahidlərində metaforalardan öz şəxsiyyətini qorumaq vasitəsi kimi hadisələri, özünü və digər insanları şərh etmə üsulu olaraq istifadə edilir. Onların tədqiqatı sosial münasibətlər və sosial obyektlər haqqında təsəvvürlərin əsaslarını müəyyən etməyə, müxtəlif sosial proseslərə, ayrı-seçkilik münasibətlərinə təsirlərini müəyyən etməyə imkan verir. Müstəqil tədqiqat mövzusu olan metaforalar dilçilikdə zəngin inkişaf tarixinə malikdir. J.Lakoffa və M.Consonun dilçilikdəki metafora haqqındakı nəzəriyyəsi metaforanın insan şüurunun funksionallaşdırılmasında koqnitiv, evristik vasitə, mental əməliyyat, dərk etmə üsulu, sturkturlaşdırma, kateqoriyalaşdırmasıdır. G.Fausannier və M.Turnerin konseptual inteqrasiya nəzəriyyəsi baxımından metafora fərqli hadisələrin ortaq bir zehni məkanını qurur. Psixologiyada metaforaların koqnitiv və ya diskursiv nəzəri və metodoloji platformada aşağıdakı tədqiqat sahələri inkişaf edir:

- 1) sosial dünyanın idrak və quruculuğu vasitələri kimi [1, s.50];
- 2) fərdi təcrübəni və şəxsiyyətlərarası münasibətləri təmsil etmək yolu kimi;
- 3) psixoterapevtik iş üçün bir vasitə kimi;
- 4) fərdi və qrup şəxsiyyətlərinin “özəyi” kimi [2, s.226];
- 5) sosial təcrübələrin, sosial fikirlərin qorunması vasitəsi kimi.

Metaforaya, eyni zamanda, interaktiv nəzəriyyənin (fenomenlər arasındakı simvolik qarşılıqlı əlaqənin) qavrayış nəzəriyyəsinə də baxılır. Metaforalar diskursda emosional qiymətləndirməni və güclü münasibətləri bildirir. İngilis psixologiyasında metaforalara inteqrasiya olunmuş bir yanaşma, əsasən, koqnitiv nəzəri metodoloji yönüm üstünlük təşkil edir. Metaforalar semantik sferanın obyektivləşdirmə forması kimi [8, s.260] dəyər istiqamətlərini ifadə, subyektin həyat yolunu təmsil edir (3, 120). Onlar fərdi təcrübəni dəyişdirən və psixoterapevtik iş üçün bir vasitə rolunu oynayır, siyasi diskursun, reklam diskursunun dil və sosioloji tədqiqatlarının mövzusu olur.

Dost və düşmən konseptli sabit birləşmələr insan təcrübəsinin konstruktiv təbiətini dəstəkləyir, “mən”in əsasına “sosial-konstruktivist” yanaşma çərçivəsində fərdi və sosial təcrübələrin idrak metoduna, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin diskursiv məhsuluna çevrilir. Mif, nağıl, real və uydurma hekayələr həyatdan götürülmüş hekayələri, “mənlilik”, “şəxsiyyət”, həyat təcrübəsinə, hadisəni fərdi bir işi ümumiləşdirilmiş, strukturlaşdırılmış hekayəyə daxil olan bir təlimat, normalar toplusu olaraq təhlil edir [4, s.30].

Koqnitiv istiqamətdə rəvayətlər psixoloji biliklərin obyektinə kimi nəzərdən keçirilir, struktur yanaşma, dinamik yanaşma və “mikro tarixlər” anlayışı baxımından təhlil olunur. Xarici psixologiyada, koqnitiv və ya diskursiv nəzəri və metodoloji platformada qrup və fərdi hekayələrin aşağıdakı tədqiqat sahələri müəyyən edilə bilər: sosial həyatı dərk etmək üçün sosial göstəricilər və quruluş vasitələri, “mən” fərdi təcrübəni təmsil etməyin bir yolu insanlararası münasibətlər, fərdi və qrup şəxsiyyətləri, həmçinin internetdə psixoterapiya işinin aləti sosial təcrübələrin qorunması vasitələri kimi istifadə edilir. Fərdi rəvayətlər və şəxsiyyət xüsusiyyətləri arasındakı əlaqə nəzərdən keçirilir.

İngilis psixologiyasında, koqnitiv yanaşmaya uyğun olaraq, avtobioqrafik mətnlərin yaradılması prosesində fərdi həyat hadisələri zəncirinə mədəni prototiplərin və rəvayət formalarının koqnitiv tətbiqi kimi təhlil edilir. Mətnlər bir insanın ictimailəşməsi, həyat dünyasının, şəxsiyyətin sosiallaşma vasitəsinə çevrilir [7, s.26]. Mətnlərin quruluşu, həmçinin avtobioqrafik mətndəki zaman-məkan əlaqələrini ortaya qoyur, nağılvarı, rəvayət anlatma ifadələrini, müəyyən bir mədəniyyətdə mövcud olan formaları (rəvayətin sintaktik, semantik, leksik xüsusiyyətləri), avtobioqrafik mətnlərdə həyat ssenarilərini təhlil edir, öz həyatı haqqında bir mətni qurması yolları, “həyat variantları” şəxsiyyəti formalaşdırır və tipləşdirən ən ümumiləşdirilmiş mətn prototipləri kimi öyrənilir [5, s.118].

Mətnlər öz-özlüyündə məqsədyönlü bir şəkildə sosial fikrin formalaşmasında, məqsədli və ya məqsədsiz şəkildə, siyasi tərcüməyi-hal kimi, yeniyetmələrin ailə haqqında fikirləri kimi, müasir teleserialların süjet xətti kimi çıxış edir. Mətn psixoterapevtik tətbiqetmə vasitəsinə çevrilir.

Sosial psixoloqlar qeyd edirlər ki, düşmən şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə və baxış obyektinə kimi yad əqidə, mənfi əxlaqı olan başqa bir qrupun üzvü təcavüzkar, həsəd aparıcı, aldatmaçı,

xəyanət etməyi bacaran, gözlənilməz davranışları olan obyekt kimi çıxış edir. Dost isə yardım edən, inanılan, mənəvi yaxın olan, etimad göstərilən, etibar edilən obyekt kimi çıxış edir [6, s.24].

Xarici elmi ədəbiyyatda sosial təmsilçiliyin metaforik və rəvayət xarakteri aşkar edilmişdir. Baxmayaraq ki, “dost” – “düşmən” konteksti “doğma” – “yad” kimi göstərilir, onlar müxtəlif sferalarda olan əməkdaş sayılırlar. Konflikt və ahəngdarlıq, nəzəri və empirik aspektlərdə əlaqələri var.

Avtobioqrafik mətnlər insanın həyat yolunun təmsilçisi kimi qəbul edilir, lakin “doğma” və “yad” arasındakı münasibətlər məzmunu təsiri göstərmir. Ayrı-seçkilik münasibəti və davranışın quruluş faktorları öyrənilir. Buna baxmayaraq, gələcəkdə qarşıdurmalar psixologiyası, şəxsi təhlükəsizlik psixologiyası, antiterror fəaliyyət psixologiyasının təqdim olunan problemləri həll etmək üçün “ayrı-seçkilik” və “nifrət dili” anlayışlarını öyrənilərək təhlil etməsi tələb olunur. Bütün bunları araşdırdıqda koqnitiv dilçiliklə psixologiyanın bir-biri ilə nə qədər bağlı olduğunun şahidi oluruq. Bu baxımdan, şəxsin *düşmən* konteksti haqqında fikirlərində, onların metaforik və əsaslarla ifadə etdiyi “ayrı-seçkilik” və “nifrət dili” fenomenləri, koqnitiv prediktorları araşdırmamızın problemi kimi çıxış edir.

Erkən və orta yaş mərhələsinin şəxslərinin həyat yollarında metaforalar fərqlidir.

Təcrübələr nəticəsində respondentlərin təklif etdikləri həyat yolu mövzusunun məcazları bu tiplərə uyğun olaraq təyin edilmişdir.

“Düşmən və dost” metaforalarını təhlil etmək üçün *dost* obrazını əks etdirən aşağıdakı kateqoriyalar müəyyən edildi: “Birgə fəaliyyət göstərən subyekt”, “İntellektual cəhətdən ortağı ilə uyğun subyekt”, “Emosional cəhətdən möhkəm subyekt”, “Davamlı interaktiv dəstək verən subyekt”, “Tərəfdaşla əlaqəli bir mövqe tutan subyekt”, “Emosional olaraq qiymətləndirilən müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan subyekt”, “Stabil şəxsiyyətlərə münasibətləri olan subyekt”, “Başqa insanlarla münasibətləri olan subyekt”.

Həmçinin *düşmən* obrazını əks etdirən aşağıdakı kateqoriyalar da müəyyənləşdirildi: “Konfliktin fəal iştirakçısı”, “Düşmən münasibətlərin subyekt”, “İntellektual, dəyər və konativ qarşıdurmanın subyekt”, “Manipulyasiya edən subyekt”, “Bizə aid olmayan subyekt”, “Rəqabət göstərən subyekt”, “Daxili çəkişməsi olan subyekt”, “Mənfi keyfiyyətlərin emosional daşıyıcısı olan subyekt”, “Başqa insanlarla münasibətləri olan subyekt”.

Beləliklə, respondentlər özlərini həyat yollarının fəal subyektləri kimi qəbul edirlər və bunun üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Respondentlər “Düşmən və dost” konseptlərinin yırtıcı heyvanlara bənzədiyini, təfəkkürlərində zoomorfik metaforalarla əks olunduğunu qeyd etmişlər. “Düşmən və dost” obrazlarının hər hansı bir əsər və ya təbiət hadisəsi ilə müqayisə edildiyi onların nitqindəki dil vahidlərində əks olunmuşdur. Məsələn, “*düşmən*” konsepti “pis”, “tikan”, “dolu yağış”, “minalanmış sahə”, “təhlükəli adam”, “ilan”, “qəddar canavar” və s. metaforalar vasitəsilə dildə reallaşmışdır.

Dost konsepti “yaxşı”, “dəstək və anlayış”, “sadiq it”, “dovşan”, “ çay boyunca üzdüyünüz sal” anlayışları ilə metaforlaşaraq dildə əks olunmuşdur. *Düşmən və dost* metaforaları yalnız *dostun* müsbət keyfiyyətləri ilə *düşmənin* mənfi keyfiyyətlərinin sabit olduğu konstruksiyalarla təmsil olunur. *Dost* metaforalarında *dost* obrazı aşağıdakı kateqoriyalara bərabərdir: “Sabit emosional dəstək subyekt”, “Emosional olaraq qiymətləndirilən müsbət keyfiyyətlərin daşıyıcısı”, “Sabit interaktiv dəstək subyekt” və s. *Dost* konsepti yüksək keyfiyyətlərlə zəngin, sadiq, dürüst, müsbət keyfiyyətlərə sahib köməkçinin funksiyalarını yerinə yetirir.

Düşmən metaforalarında isə *düşmən* obrazının aşağıdakı kateqoriyaları vurğulanır: “Konfliktə qarşılıqlı təsirin fəal iştirakçısı”, “Manipulyasiya subyekt”, “Bizə aid olmayan subyekt”, “Mənfi keyfiyyətlərin emosional olaraq daşıyıcısı”. *Düşmən* təcavüzkar, xain, aldadıcı, mənfi keyfiyyətlər bəxş edən “yad” funksiyalarını yerinə yetirir.

İkinci qrup respondentlərin metaforalarında *düşmən* yırtıcı heyvanlara, *dost* ev heyvanlarına, *düşmən* artefaktlara (süni hadisələrə), *dost* isə təbii hadisələrə bənzədilir.

Düşmən və dost metaforaları düşmənin və dostun həm müsbət, həm də mənfi keyfiyyətlərinin sabit olduğu konstruksiyalarla təmsil olunur. Məsələn, dost “müəllim”, düşmən isə “dərs”, düşmən “fərqli fikirli insan”, dost isə “mənim kimi”, “demək olar ki, bir dost” kimi insan nitqində reallaşır.

Dost konseptinin metaforlaşmasında *dost* obrazının aşağıdakı kateqoriyaları vurğulanır: “Ortaqla əlaqəli müəyyən bir mövqə tutan subyekt”, “Dost – subyektə qarşı dominant və ya tabe mövqə tutan bir ortağın funksiyalarını yerinə yetirən şəxs”.

Düşmən konseptinin metaforlaşmasında *düşmən* obrazı aşağıdakı kateqoriyalarda vurğulanır: “İntellektual, dəyər və konativ qarşıdurən subyekt”, “Ortaqla əlaqəli müəyyən bir mövqə tutan subyekt”, “Başqa insanlarla münasibət quran subyekt”, “*Düşmən* – dəyər və hədəflərə münasibətdə səhv başa düşülən, dominant mövqedə olan bir tərəfdaşın funksiyalarını yerinə yetirən subyekt”.

Əldə edilən məlumatlar irəli sürülən fərziyyələri dəstəkləyir. Bu nümunə çərçivəsində erkən və orta yetkinlik mərhələsində seçilmiş metaforalar bir-birindən fərqlənir. İnsanın subyektiv mövqeyindən, tərcümeyi-halından irəli gələn, onları əks etdirən metaforalar dil daşıyıcılarının dilində əks olunur. Həyat yolu fərqli olan insanlarda düşmən və dostun metaforaları tam fərqlidir. Təbii ki, obrazların dilində *dost* və *düşmən* obrazlarında dostun müsbət, düşmənin isə mənfi cizgiləri öz əksini tapır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Inkson K. Protean and boundaryless careers as metaphors // Journal of Vocational Behavior. 2006. Vol. 69. Issue 1. August. p. 48-63
2. Sargent L.D., Bataille C.D., Vough H.C., Lee M.D. Metaphors for retirement: Unshackled from schedules // Journal of Vocational Behavior. 2011. Vol. 42. Issue 3. P. 225-230.
3. Бочавер А.А. Метафора как способ внутренней репрезентации жизненного пути человека: дис. ... канд. психол. наук. М., 2010. 220 с.
4. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы // Вопросы философии. 2000. № 3. с. 29-42
5. Дружинин В.Н. Варианты жизни // Психология. Журнал Высшей школы экономики. 2005. Т.2. № 3, с. 108-124
6. Знаков В.В. Образ врага как психологическое основание понимания мусульманских террористов россиянами // Вопросы психологии. 2012, № 2, с. 23-35
7. Кутковая К. Нарратив в исследовании идентичности // Национальный психологический журнал, 2014. № 4(16), с. 23-33
8. Якунин А.П. Исследование метафор как форм объективации смысловой сферы в представлениях подростков // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена, 2013, № 161, с. 256-267

UOT 371

1993–2003-cü illərdə Şəki şəhərində təhsil və mədəni-maarif işinin təşkilinə dair

Elçin Nazim oğlu Vəliyev
AMEA-nın Tarix İnstitutunun dissertantı
elcin-veliyev-1985@mail.ru

1993-cü ildə hakimiyyətə Ümummilli lider Heydər Əliyevin gəlişi Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf yoluna çıxmasına şərait yaratdı. Heydər Əliyevin zamanın tələblərinə cavab verən siyasəti nəticəsində əvvəlcə sistem böhranının nəticələrini aradan qaldırmaq mümkün oldu, daha sonra isə ölkəni dayanıqlı inkişaf yoluna çıxartdı. Təqdim olunan məqalədə Ümummilli liderin ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni həyatının bütün sahələrini əhatə edən siyasətin Şəki şəhərinin təhsil və mədəni-maarif sahələrinə göstərdiyi müsbət təsiri üzərində dayanacağıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1994–1995-ci tədris ilində Şəki şəhərində 22, kəndlərdə 65 olmaqla ümumilikdə 87 gündüz ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Şəhərdə 1 ibtidai, 1 əsas, 20 orta məktəb, o cümlədən 1 lisey, 1 internat fəaliyyət göstərirdi. Gündüz ümumtəhsil məktəblərində 12488 şagird təhsil alırdı [4, v. 50]. 1998–1999-cu dərslər ilində Şəkidə 91 gündüz ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 61-i orta, 23-ü əsas, 7-i isə ibtidai məktəb idi [10, v. 5].

2000–2001-ci dərslər ilində Şəkidə fəaliyyət göstərən 96 gündüz ümumtəhsil məktəbindən 66-ı orta, 24-ü əsas, 6-ı isə ibtidai məktəb idi. Bu məktəblərdən 91-də dərslər Azərbaycan, 4 məktəbdə isə Azərbaycan və rus dillərində keçilirdi. Şəhər orta ümumtəhsil internat məktəbinin nəzdində əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün 9 sinif təşkil edilmiş və burada 57 nəfər təhsillə əhatə edilmişdi [13, v. 150].

2001–2002-ci dərslər ilində Şəkidə 97 gündüz ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi ki, onlardan 68-i orta, 24-ü əsas, 6-ı isə ibtidai məktəb idi. Bu tədris müəssisələrindən 93-də dərslər Azərbaycan, 4-də Azərbaycan və rus dillərində keçilirdi. Şəhər orta ümumtəhsil internat məktəbinin nəzdində əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün 9 sinif təşkil edilmiş və burada 54 nəfər təhsillə əhatə edilmişdi [14, v. 24].

2002-2003-cü dərslər ilində Şəkidə mövcud gündüz ümumtəhsil məktəblərinin sayı 100-ə çatmışdı, onlardan 68-i orta, 26-ı əsas, 6-ı isə ibtidai məktəb idi. 91 məktəbdə dərslər Azərbaycan, 4-də Azərbaycan və rus dillərində keçilirdi. Şəhər orta ümumtəhsil internat məktəbinin nəzdində əqli və fiziki cəhətdən qüsurlu uşaqlar üçün 9 sinif təşkil edilmiş və burada 55 nəfər təhsillə əhatə edilmişdi [15, v. 18].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin 2000-ci il 13 iyun tarixli “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Müəllimləri Təkmilləşdirmə İnstitutu və Pedaqoji Kadrların İxtisasının Artırılması və Yenidən Hazırlanması İnstitutunun bazasında 2001-ci ildə Şəkidə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun filialı fəaliyyətə başladı. Bundan başqa, Şəkidə 5 orta ixtisas və 2 peşə məktəbi fəaliyyət göstərirdi [17]. 2002-ci ildə Şəki şəhərinin büdcəsindən təhsil xərclərinə 16765588 min manat xərclənmişdi. 2003-cü ildə isə bu məqsəd üçün 20343943 min manatın sərf olunması nəzərdə tutulurdu [1, v. 55-57].

Tədqiq olunan dövrdə Şəkidə elmin inkişafı ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, 1977-ci ilə qədər Azərbaycan Elmlər Akademiyası Fizika İnstitutunun bir laboratoriyası kimi fəaliyyət göstərən Şəki Zona Elmi bazası həmin ildən etibarən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının qərarı ilə EA-nın Radiasiya Tədqiqatları bölməsinin tabeliyinə keçirilmiş, uğurlu tədqiqatlarına görə 1995-ci ildən Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin yeni qərarına əsasən Şəki Zona Elmi bazası Şəki Regional Elmi Mərkəzinə çevrildi [16, s. 5].

Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısının 7 aprel 1995-ci il tarixli sərəncamı ilə Şəki Hafizlik və islami elmlər mədrəsəsinin yaradılmasına və onun nizamnaməsinin qeydiyyatdan keçirilməsinə razılıq verilmişdi [5, v. 308].

1996-2000-ci illərdə sosial-mədəni məqsədlər və maarif üçün Şəki şəhər büdcəsindən ayrılmış vəsaitin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur (cədvəl 1) [9, v. 77; 8, v. 4; 11, v. 110; 12, v. 4].

Cədvəl 1

**Sosial-mədəni məqsədlər və maarif üçün Şəki şəhər büdcəsindən ayrılmış vəsait
(1996–2000-ci illər üzrə)**

İllər	Sosial-mədəni məqsədlər üçün ayrılmış vəsaitin ümumi həcmi (min manat)	Maarif üçün ayrılmış vəsait (min manat)
1996	9685563	6206252
1997	14374682	10906154
1999	20035673	16023739
2000	22273700	17494094

Cədvəldən göründüyü kimi, şəhər büdcəsindən maarif üçün ayrılmış vəsait 1996-cı ilə nisbətən 1997-ci ildə 43,1 %, 1999-cu ildə 1997-ci illə müqayisədə 32 %, 2000-ci ildə isə 1999-cu ilə nisbətən 8,5 %, ümumilikdə 1996-cı ilə nisbətən 2000-ci ildə 64,6 %, yəni 2,8 dəfə artmışdı.

Şəkinin mədəni həyatı 1990-cı illərin əvvəllərində yaşadığı tənəzzüldən tədricən çıxmaqda idi. Nəzərdən keçirdiyimiz illərdə Şəki mədəniyyət şöbəsi nəzdində 175 şəbəkə, o cümlədən 8 şəhər mədəniyyət evi, 2 şəhər klubu, 17 kənd mədəniyyət evi, 34 kənd klubu, 4 avtoklub olmaqla 74 klub müəssisəsi, 21 şəhər, 66 kənd kitabxanası olmaqla, ümumilikdə 87 kitabxana, 4 yeddiillik uşaq musiqi məktəbi, 1 uşaq incəsənət məktəbi, 5 muzey, 1 dövlət rəsm qalereyası, 1 dövlət tarix-memarlıq qoruğu, 2 mədəniyyət və istirahət parkı fəaliyyət göstərmişdi. Həmin illərdə mədəniyyət müəssisələrində işləyənlərin ümumi sayı 1199 nəfər olmuşdu [1, v. 63-64].

Şəkinin alim-ziyalılarından olan görkəmli xadimlərin yubileylərinin keçirilməsi şəhərin mədəni həyatında mühüm yer tuturdu. Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısı N.L.Əhmədovun 8 yanvar 1994-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi, türkoloq-ədəbiyyatşünas, tənqidçi alim Aydın Məmmədovun 50 illik yubileyinin keçirilməsi qərara alınmışdı. Sərəncama əsasən, icra başçısının humanitar məsələlər üzrə müavini F.Məmmədovun sədrliyi ilə 11 nəfərdən ibarət təşkilat komitəsi yaradılmış və yanvarın 16-da S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram Teatrında A.Məmmədovun anadan olmasının 50 illiyinə həsr olunmuş təntənəli yığıncaq keçirilmişdi [2, v. 68-69].

Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısının 29 may 1995-ci il tarixli digər sərəncamı ilə tanınmış Azərbaycan ədibi Bəxtiyar Vahabzadənin 70 illik yubileyinin keçirilməsi qərara alınmış və bununla bağlı təşkilati işlərin görülməsi məqsədi ilə Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısının müavini Fikrət Məmmədovun sədrliyi ilə təşkilat komitəsi yaradılmışdı [7, v. 184].

Tədqiq olunan dövrdə Şəkidə Məhəmməd Füzulinin və M.Ə.Rəsulzadənin də yubiley tədbirlərinin keçirilməsini şəhərin mədəni həyatında mühüm əhəmiyyətli hadisələrə çevrilmişdi. Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısının Azərbaycanın görkəmli ictimai-siyasi xadimi M.Ə. Rəsulzadənin anadan olmasının 110 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında 8 yanvar 1994-cü il tarixli sərəncamı ilə Şəki şəhər icra hakimiyyətinin başçısı Nəzir Əhmədovun sədrliyi ilə 11 nəfərdən ibarət təşkilat komitəsi yaradılmışdı. Yubiley tədbirləri isə S.Rəhman adına Şəki Dövlət Dram teatrında keçirilmişdi [2, v. 68-69].

Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısının 18 aprel 1994-cü il tarixli sərəncamı Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı Şəki şəhər icra hakimiyyətinin başçısı Nəzir Əhmədovun sədrliyi ilə 11 nəfərdən ibarət təşkilat komitəsi yaradılmışdı [3, v. 257].

Bəlli olduğu kimi, 1995-ci ildə faşizm üzərində qələbənin 50 illiyinə hazırlıq ilə əladədar olaraq respublikada olduğu kimi Şəki şəhərində də təntənəli yubiley tədbirləri keçirilmişdi. Şəkidə yanvar ayından başlayaraq idarə, müəssisə, kolxoz və sovxozlarda, maarif və mədəniyyət müəssisələrində müxtəlif tədbirlər keçirilmişdi. “1941–1945-ci illər müharibəsində faşizm üzərində qələbənin 50 illiyinin qeyd edilməsi haqqında” Respublika Prezidentinin Fərmanına müvafiq olaraq, icra hakimiyyəti başçısının 11 fevral 1995-ci il tarixli sərəncamı ilə Təşkilat Komitəsi yaradılmışdı Bu məqsədlə Şəki şəhər icra hakimiyyəti başçısının “1941-1945-ci illər müharibəsində Hitler faşizmi üzərində qələbənin 50 illiyinin Şəkidə qeyd edilməsinin yekunları haqqında” 16 may 1995-ci il tarixli Sərəncamında şəhərdə bayram tədbirlərinin keçirilməsi barədə deyilirdi: “Tədbirlər planına uyğun olaraq, qələbənin 50 illiyinə geniş hazırlıq görülmüş, bayram ərəfəsində idarə, müəssisə, kolxoz və sovxozlarda, maarif və mədəniyyət müəssisələrində veteranlarla görüşlər keçirilmiş, müharibədə həlak olanların xatirəsinə ucaldılmış abidələr ətrafında abadlıq işləri aparılmış, idman yarışları keçirilmiş, klublarda, kitabxanalarda və mədəniyyət evlərində sərgilər nümayiş etdirilmişdir. Qələbənin 50 illiyi ərəfəsində müharibədə həlak olmuş şəkililərin xatirəsinə ucaldılmış dağüstü abidədə yenidənqurma işləri aparılmışdır. “Şəki” qəzetində, yerli radio verilişlərində “Qələbə-50” rubrikası altında yazılar dərc olunmuş, verilişlər getmişdir. Bilik maarifçilik cəmiyyəti tərəfindən vərəqə buraxılmışdır” [6, v. 404-405].

Beləliklə araşdırılan sənədlər, dövrü mətbuatın materialları və statistik göstəricilər 1990-cı illərin sonlarına doğru Şəki şəhəri və rayonunun artıq böhranı geridə qoyduğunu və dayanıqlı

inkişaf yoluna çıxdığını göstərir. 1990-cı illərin ikinci yarısı – 2000-ci illərin əvvəlləri Şəki şəhərinin mədəni həyatında mühüm hadisələrlə zəngin dövr oldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Şəki filialı (ARDA Şəki filialı), 41, s. 1, iş 394
2. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 165
3. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 180
4. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 195
5. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 215
6. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 217
7. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 219
8. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 255
9. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 282
10. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 319
11. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 322
12. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 342
13. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 366
14. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 384
15. ARDA Şəki filialı, f. 46, s. 1, iş 405
16. Əlizadə Z. Şəki Elm Mərkəzinin uğurları. Xalq qəzeti, 2009, 11 yanvar, s.5
17. XXI əsrin ilk quruculuq ilində. Şəki şəhər icra hakimiyyətinin başçısı Ə.İ.Məmmədovun “Şəki şəhər icra hakimiyyətinin 2001-ci ildə fəaliyyəti haqqında” məruzəsi. “Şəki” qəzeti, 2002, 30 fevral

UOT 37.02; 371

Tələbələrin sağlam həyat tərzinin monitorinqi

Elnarə Ataməli qızı İsmaylova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun dissertantı
ismaylova.elnare.777@gmail.com*

Müasir təhsilin mühüm problemi onun insan və cəmiyyət üçün effektivliyi məsələsidir. Təhsilə böyük ümid bəslənilir. Belə ki, onun köməyi ilə müasir dövrdə yaranmış qlobal problemlərin, o cümlədən “insan sağlamlığının biososial struktunun qorunması” ilə bağlı səbəblərin aradan qaldırılmasına ümid bəslənilir. Bu məqsədin əldə edilməsinin mühüm şərtlərindən biri müəllimin fəaliyyətidir ki, nəinki o, onların təsəvvürlərində, sağlam həyat təzi ilə baxışlar formalaşdırır, həm də sağirdlərdə ümumiyyətlə sağlam həyat tərzini onların həyat fəaliyyətində necə yaradılmasının zəruriliyi və vacibliyi ilə bağlı şərait yaradır.

Heydər Əliyev gənclərə öz vaxtlarının qədrini bilməyi, bu vaxtı səmərəsiz keçirməməyi, öz sağlamlıqları qayğısına qalması məsləhət görürdü. O, sağlam həyat təzi keçirməyin vacibliyini xüsusi vurğulayırdı. Onun aşağıdakı fikirləri diqqəti cəlb edir: “Mən həyatın bütün mərhələlərini keçmiş bir adam kimi sizə deyirəm: Bu illəri boş keçirməyin, bu illəri itirməyin. Öz fiziki sağlamlığınıza fikir verin. Onun üçün də gərək siz sağlam həyat təzində yaşayasınız”. [1]

Pedaqoji universitetlərdə çalışan müəllimin elmi və praktik fəaliyyəti tələbələrin sağlam həyat tərzinin əldə olunmasına təhsil prosesində gələcəkdə öz fəaliyyətində necə yiyələncəklərinə oriyentir götürülməsinə istiqamətlənmədir. Ali məktəb müəlliminin pedaqoji prosesdə uğurlu fəaliyyəti gələcək müəllimin fəaliyyətində özünü o zaman göstərəcək ki, nə zaman müəllim nəinki

tələbələrini sağlam həyat tərzinə istiqamətləndirmə, həm də onlara “özünükömək köməyi” göstərməklə belə həyat fəaliyyətinin məzmununu yaradan gələcək pedaqoqların düşüncəsinə oriyentasiya götürməsinə əsaslı fəaliyyət həyata keçirəcəkdir.

Pedaqoji universitetdə çalışan müəllimin öz fəaliyyətinin nəticələri haqqında müəyyən təsəvvürlərə malik olması üçün o, öz fəaliyyətini pedaqoji elmin mövqeyindən təhlil etməyi bacarmalıdır ki, bu da həmin fəaliyyətin təsvirini onun haqqında empirik biliklər almadan vermək mümkün deyildir.

Tələblərin öz həyatında sağlam həyat tərzindən istifadə etmələrini, onlar hansı sistemin dəyərlərinin reallaşdırmasına özlərini qabaqcadan necə hazırlamalarını onlar gələcək müəllimlərin sağlam həyat tərzini aparmasının zəruri şərtinin formalaşması olduğunu öyrənilməlidir.

Tələblərin sağlam həyat tərzinə istiqamətlənmələrini müəyyənləşdirmək üçün biz elmi-pedaqoji tədqiqatların kompleks metodlarından istifadə etməyə çalışmaq, məhz onların vasitəsi ilə dəyər oriyentasiyalarının sistemini öyrənmişik ki, bu məqsədlə tələblərin sağlam həyat tərzini təşkil edənlərdən necə istifadə etmələrini araşdırıb ortaya çıxarıyıq.

Tələblərin dəyər oriyentasiyalarının öyrənilməsinə biz Y.V.Fantalova metodikasından istifadə etməyə üstünlük veririk.

Tələblərin dəyər sisteminin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı istifadə edilən metodikanın mahiyyəti onunla bağlıdır ki, onun köməyi ilə şüurun iki “müstəvi”si arasındakı münasibətləri, “aparıcı həyat dəyərlərini, şəxsiyyətin mənasını uzaq və uzun həyat dəyərlərini özündə birləşdirən iki müstəvi arasında və bütün müstəviləri əhatə edən və bilavasitə asan əldə edilə biləcək və görünə biləcək “psixoloji sahədə”, “yüngül, rahat əl çata biləcək zonada” olan məqsədləri özündə əks etdirənlərin bir-birilə müqayisəsini müəyyənləşdirməyə imkan verir”.

İnsan həyatının hər hansı sahəsinə tətbiqən, Y.V.Fantalovanın qeyd etdiyi kimi, bu müstəvilərini bir-biri ilə münasibətləri öz xarakteri etibarı ilə “Dəyər” (D) və “Əldə olunma” (ƏO) bu parametrləri əhatə etməklə, həm də nəzərdən keçirdiyimiz, diqqət mərkəzinə çəkdiyimiz metodikanın fəaliyyətli yanaşma anlayışı ilə yanaşı, həm də açar anyayıdır .

Eyni zamanda bunu da qeyd edək ki, “Dəyər” və “Əldə olunma” tələblərin dəyər-motivasiya sferasının heç də qütblü xarakteristikası deyildir. Onlar həm tamşəkildə, xeyli dərəcədə üst-üstə düşə və nəzərəcarpacaq dərəcə də, ya da tam şəkildə bir-birindən fərqlənə bilər.

Bu metodikanın V.A.Yadov metodikasından fərqi ondan ibarətdir ki, əgər V.A.Yadovun “Dəyər oriyentasiyaları” metodikasının köməyi ilə insanın dəyərlərə necə qabaqcadan yönəlməsi onun dispoziyaları öyrənilirsə, Y.V.Fantalovanın metodikasının köməyi ilə “xarakterin “dəyər” və “əldə olunma” arasındakı ... uyğunsuzluqların mühüm dəyər obyektlərinə daxili mahiyyət və imkanların belə reallıqda əldə edilməsi həyata keçirilir” .

Tələblərə təklif olunmuş dəyərlər siyahısı, fikrimizcə, Y.V.Fantalovanın V.A.Yadovun modifikasiya olunmuş sorğusunu əks etdirir. Y.V.Fantalova tərəfindən seçilmiş dəyərlər öz mahiyyəti etibarilə B.A.Yadovun dəyərlər – məqsədlər, yaxud terminal dəyərləridir. Y.V.Fantalovanın metodikasından istifadə etməklə biz bu dəyərləri terminal dəyərlər kimi yox, sadəcə olaraq motivasiya sferasının quruluşu, tələbənin şüurunun şüur sahəsinin quruluşu kimi müəyyənləşdiririk. Terminal dəyərlərdən söhbət gətdikdə nəzərdə tutulur ki, onların ierarxiyası, strukturu instrumental dəyərlərlə birlikdə öyrənilir.

Bizim Y.V.Fantalova metodikasından istifadə etməyimiz onunla şərtlənir və eyni zamanda onunla bağlıdır ki, dəyərlər siyahısında həm də “Sağlamlıq” dəyəri vardır. Elə bizim üçün də tələbənin “sağlamlıq” dəyərinə münasibətlərin özlərinə cəlb etməsi və onun əldə olunması baxımından tələbələrdə daxili konflikt və daxili boşluq, vakuumin olması baxımından necə vəziyyətdə olmasını müəyyənləşdirmək mümkün olsun. Bu dəyər, yuxarıda əsaslandırdığımız kimi, sağlam həyat tərzinin sistemyaratma komponentidir.

Tələblər üçün ən başlıca əldə oluna biləcək dəyərlər onlara əldə olunmuş məqsədlərin nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verməklə, həm də tələblərin özünün ətraf aləmlə, dünyayla, insanlarla münasibətlərini nizamlanmağa imkan verir. Onların əldə edəcəkləri dəyərlər sırasında insanın dünya, ətraf aləm və insanlarla qarşılıqlı münasibətləri, dostlarla ünsiyyətini nizama

salanlardır. Elə buna görə də onların qarşılıqlı fəaliyyəti, hərəkətləri bu münasibətlərin qiymət kriteriyası kimi ortada dayanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası. Bakı: Mütərcim, 2010, 320 s.
2. Həsənov Ə., Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı: Naşir, 2007
3. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika. II cild. Bakı: Mütərcim, 2013
4. Kazımov N.M., Həşimov Ə.S. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1996
5. Rüstəmov F.A. Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: Nurlan, 2007, 568 s.
6. Qasimov M. Sağlam həyat tərzi uğrunda. Bakı, 2005

UOT 94

Şərqi Anadolu e.ə. II minillikdə: Uruatri və Nairi Konfederasiyaları

Əsmər İlham qızı Göyüşova

*AMEA-nın Tarix İnstitutunun doktorantı
esmergoyusova@gmail.com*

Arxeoloji materiallar və yazılı mənbələr e.ə. II minillikdən etibarən Şərqi Anadoluya yeni toplumların gəlməsi haqqında bəzi məlumatları özündə ehtiva edir. Yeni xalqların gəlişi ilə mədəni-sosial həyatın müxtəlif sferalarında dəyişikliklər özünü göstərməyə başlamışdır: boyalı qablar mədəniyyəti monoxrom keramika ilə əvəz olunmuş, kurqan tipli məzarlar öz yerini toplu məzarlara vermişdir [6 s. 7-8].

Şərqi Anadoluda Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə təsadüf edən bu dəyişikliklər həm hüdud bölgələrdəndə yan keçməmişdir. Analogiya aparmaq məqsədi ilə şimal-qərbi İrana baxsaq, oxşar xüsusiyyətləri görürük. Paralel bir şəkildə İran arxeologiyasında I Dəmir Dövrü olaraq qəbul edilmiş dövrdən etibarən boyalı keramika boz və ya monoxrom keramika ilə əvəz olunmuşdur. Alimlərin ümumi qənaətinə görə şimal-qərbi İrana dəmir dövrünün gəlişi irandilli xalqların adı ilə bağlıdır. Oxşar göç dalğası Şərqi Anadolu bölgəsi üçün də xarakterikdir. Lakin bu bölgəyə irandilli xalqlardan tamamilə fərqli başqa bir toplum gəlmişdir. Bu xalqlar barədə dövrün yazılı mənbələri müəyyən məlumatlar versə də, onların Şərqi Anadoluda nə zamandan etibarən məskunlaşması haqqındakı məlumatlarımız qəti fikir irəli sürmək baxımından yetərli deyil [3, s. 16-17; 4, s. 17].

Məlum olduğu kimi, Şimali Mesopotamiya və ətraf ərazilərə hakim olan Hurri-Mitanni dövlətinin parçalanmasından sonra Ön Asiyada siyasi balans pozulmuşdur. Bu situasiyadan yararlanmağa çalışan ilk dövlət isə Aşşur dövləti olmuşdur. Aşşur dövlətinin Anadolu bölgəsi ilə siyasi-mədəni əlaqəsi Erkən-Orta Tunc dövrünə təsadüf edir. Koloniyalar Çağı [1920-1750] olaraq bilinən bu dövrdə aşşurlular Kaniş-Neşa kimi böyük ticarət mərkəzləri vasitəsilə bölgə ilə sıx təmasda olmuşlar [7, s. 103-104]. Elə bu səbəbdən də Aşşur dövləti Şərqi Anadoluda yaranmış siyasi boşluqdan istifadə edərək, Şərqi Aralıq dənizi bölgəsinin ticarətini, eyni zamanda Anadolu torpaqlarının zəngin təbii sərvətlərinə yiyələnməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Lakin bölgənin kiçik bəylikləri Aşşur təhlükəsinə qarşı öz aralarında birləşərək, bir neçə konfederasiya yaratmışlar. Uruatri adı ilə bilinən ilk birlik I Salmanasarın mixi yazılı kitabəsində qarşımıza çıxır [1, s. 329-330]. Uruatri termininin hansı mənanı bildirdiyi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bunlardan ən çox istinad olunanı Uruatrinin etnik deyil coğrafi bir mənə kəsb etməsidir. Belə güman edilir ki, Aşşur hökmdarları Uruatri terminini “dağlıq ölkə” mənasında işlətməmişlər [2, s. 46-47]. Uruatrinin G.A.Melikişvili Yuxarı Zab dərəsi ətrafında, Goetzeisə Van Gölü ətrafında olması fikrini müdafiə etmişlər [9, s. 13; 5, s. 191]. Urartunun proto-tarixi baxımından əhəmiyyətli hesab edilən məndə maraqlı tarixi faktlar öz əksini tapmışdır:

“Hakimiyyətimin başlanğıcında Uruatri ölkəsi mənə qarşı çıxdı [məndən uzaqlaşdı və düşmənçilik yaratdı] və qüdrətli tanrı Aşşura əllərimi yuxarı qaldıraraq dua etdim, ordularımla hərəkətə keçdim və güclü dağ qalalarına doğru səfərə çıxdım. Himme, Uadqun, Barqun, Salua, Halila, Luha, Nilipahri, Zinqun ölkələrini güclü orduları ilə birlikdə [bu] səkkiz ölkəni fəth etdim. Əlli bir şəhərini ələ keçirdim, mallarını qənimət olaraq aldım. Uruatri ölkəsinin bütünü üç gün ərzində tanrım Aşşurun ayaqları önündə diz çökdürdüm...”[8, no, 114].

Bu mənbədə adları qeyd edilən bölgələrdən Maşqun, Himme, Salua, Uatqun Urartu Konfederasiyasının cənub, cənub-şərq və cənub-qərbs ərhədlərini təşkil etmişdir. Luha Van gölünün şimal-şərqində, Nilipahri və Zinqun bölgələri isə gölün şimalındak iərazilər kimi lokalizasiya olunur. Buradan belə bir nəticəyə gəlməkəolar ki, artıq I Salmanasarın hakimiyyət illərindən etibarən Urartu Konfederasiyası Van gölü ətrafı mərkəz olmaqla həm şimala, həm də cənuba doğru öz ərazilərini genişləndirmişdir.

Van gölü hövzəsində formalaşan digər bir konfederasiya isə Nairidir. Aşşur hökmdarı I Tikulti-Ninurta [e.ə.1244-1208] hakimiyyətinin ilk illərinə təsadüf edən Aşşur şəhərindəki sarayın yenidən inşa edilməsindən bəhs edən kitabəsində özünü “Nairi ölkələrinin kralı” adlandırır. Aşşur hökmdarı Nairiölkəsinin 40 kralını məğlub edərək onları özünə tabe etdiyini də qeyd edir [8, no. 142; 9, no. 173].

Əslində isə Aşşur hökmdarlarının mixi yazılı kitabəsində öz əksini tapan Nairi ifadəsi coğrafi bir termin olub e.ə. IX əsrdən etibarən Urartu dövlətini formalaşdıran kiçik bəylikləri bildirir. Nairi ölkəsinin Dəclə və Fərat çaylarının mənbəyinə yaxın bir ərazidə yerləşdiyi fikrinə də tez-tez təsadüf olunur [1, p. 331].

Nairi bəyliyinə yerləşdiyi iərazidə yaşayan xalqlar da coğrafi terminə uyğun olaraq, “Nairi ölkəsinin xalqları” adlandırılmışlar. Urartuda olduğu kimi bu bəyliyi təşkil edən xalqların haradan gəlib Van gölünün cənub və cənub-qərbində məskunlaşdıqları məlum deyil. Bir qrup tarixçilər Nairi xalqlarının şimaldan gəlmiş ola biləcəkləri fikrini dəstəkləyir. Başqa bir yanaşmaya görə isə bu xalqlar Van gölünün cənubunda, Aşşur dövlətinə çox yaxın bir ərazidə yaşamış, II minilliyin sonlarından etibarən isə şimala doğru hərəkət edərək, Uruatri və Hurri xalqları ilə birgə Urartu Krallığını formalaşdırmışlar [3, s. 18].

Mənbələrdə bəhs olunan Uruatri/Urartu və Nairi adlarının bir-biri ilə nə dərəcədə bağlı olduğu mübahisəlidir. Belə ki, Urartunun arxaik dövrü kimi bilinən XIII–IX əsrlərdə Aşşur kitabələri bu birlikləri iki ayrı siyasi birləşmə kimi qeyd etmişlər. Lakin e.ə. IX əsrin II yarısından etibarən mənbələrin bu iki coğrafi termin arasında kəskin bir fərq qoymadığını görürük. M.Salvinin qeyd etdiyi kimi, artıq IX əsrdən başlayaraq Nairi xalqlarının idarə etdiyi ərazilər Aşşur dövləti və sürətlə böyüməyə başlayan Urartu dövləti arasında bölünmüşdür [10, s. 27].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Barnett R.D., Urartu J. Boardman [ed], Cambridge Ancient History III/1: The Prehistory of the Balkans; the Middle East and the Aegean world, tenth to eighth centuries B.C., Cambridge: Cambridge University Press, 1982, pp. 314-371
2. Belli O., Urartu Krallığı'nın tarixsel gelişimi / Savaş ve Estetik. İstanbul, 2004
3. Çilingiroğlu A., Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı. İzmir, 1997, 171 s.
4. Erzen.A., Doğu Anadolu ve Urartular, 1984, 96 s.
5. Goetze.A., Kleinasien, Handbuch der Orientalistik, 3 Abteilung, 1. Teil, 3. Band, 3. Abschnitt, 1. Munich, 1957, 228 p.
6. Köroğlu K. Urartu: Krallık ve Aşiretler / Urartu: Doğu'da Değişim. İstanbul, 2020, s. 2-35
7. Köroğlu K. Eski Mezopotamya Tarihi [Başlangıçtan Perslere kadar] 2018, 229 s.
8. Luckenbill D.D. Ancient Records of Assyria and Babylonia I, Chicago, 1926
9. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи [УКН]. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1960, 501 с.
10. Salvini M, Nairi e Ur[u]atri, Contributo alla Storia della Formazione del Regno di Urartu, Roma, 1967

UOT 32/327

Rusiyanın Avrasiyaçılıq siyasəti aspektindən II Qarabağ müharibəsinə baxışı

Gülçin Fizuli qızı Ağayeva

Naxçıvan Dövlət Universiteti

“Naxçıvan” Universitetinin doktorantı

gulcin.agayeva001@gmail.com

XX əsrə gəldikdə Çar Rusiyası bir çox tərəfdən zəifləmiş vəziyyətdə idi. Ölkə Avropadan geridə qalırdı, sənayə zəif inkişaf etmişdi və əhalisinin əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan feodal dövlət şəklində idi. Belə vəziyyət ölkə daxilində bir çox fərqli fikir axınlarının ortaya çıxıb genişlənməyinə səbəb olmuşdur. Bu fikir axınlarından biri də Avrasiyaçılıq idi. Avrasiyaçılıq ideyalarına görə Asiya və Avropa qitəsi arasında Avrasiya adlandırılan yeni bir qitə mövcuddur. Yəni Avrasiya materikində iki deyil, üç qitə olmalıdır [1, s. 192]. Avrasiyaçılıq ideyalarının əsaslandığı rus coğrafiyaçısı P.N.Savitskiyə görə bu qitə öz iqlimi, coğrafiyası, flora və faunası ilə nə Avropaya, nə də Asiyaya uyğun gəlir [2]. N.Trubetskoy kimi linqvistik alimlər Avrasiya qitəsində yaşayan xalqların dil oxşarlıqlarını ortaya çıxarmış, coğrafi yaxınlıq səbəbilə mədəni cəhətdən bir-birilərinə inteqrasiya etdiklərini göstərmişdir. G.Vernadski tarixçi, İ.İlyin və N.Aleksev kimi hüquqşünas alimlər isə Avrasiyaçılığın tarixi konsepsiyasını və hüquqi tərəflərini işləyib hazırlamışdılar [1, s. 193].

Avrasiyaçılıq cərəyanına görə Avrasiya qitəsi Avropanın şərq əraziləri də daxil olmaqla Lena çayına qədər olan, təqribi keçmiş Çarlıq Rusiyasının ərazilərini əhatə edən məkandır. Bu məkanın ən böyük əraziyə malik dövləti Rusiya olduğuna görə lider dövləti də Rusiya olmalıdır. Avrasiya məkanında yaşayan xalqlar Rusiya ilə könüllü olaraq birləşərək yeni bir güc mərkəzi yaratmalıdırlar [2].

Rusiyanın Avrasiyaçılıq fikirləri ölkədə kommunist rejimin hakimiyyətə gəlməsi ilə yavaş-yavaş zəifləmiş, sonralar siyasətdən tamamilə kənar qalmışdır. Lakin Sosialist hakimiyyətin zəifləməsi ilə XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında yenidən gündəmə gəlmiş və müasir dövrə qədər təkmilləşərək yeni formaya salınmışdır. Lev Qumilyov, Aleksandr Panarin, Aleksandr Duqin kimi alimlər Avrasiyaçılıq ideyalarını daha da zənginləşdirərək müasir dövrə uyğunlaşdırmışlar. 2000-ci illərdən sonra yenilənmiş fikirlər “Neo/Yeni Avrasiyaçılıq” adını almışdır. Müasir dövrdə Vladimir Putin və Rusiyanın yüksək dərəcəli hərbiçi və mülki bürokratları tərəfindən dəstəklənməkdədir [3].

Rusiya Çar I Pyotr zamanından bəri Cənubi Qafqaz regionuna xüsusi maraq göstərməkdədir. Bu maraq Rusiya öz tarixinin ən problemlili olduğu zamanları yaşadığı anlarda da dəyişməmiş, istər Çar Rusiyası devrildiyi anda, istərsə də kommunist rejim sona çatdığı vaxtda Cənubi Qafqaz Rusiyanın dövlət maraqları üçün əvəzolunmaz bir bölgə olmuşdur. Cənubi Qafqazın İran və Türkiyə sərhəddində yerləşməsi, Rusiya üçün Yaxın Şərqə ən qısa çıxış yolu olması kimi geostrateji faktorlar, təbii yeraltı və yerüstü sərvətlər səbəbilə Rusiya üçün itirilə bilməyəcək ərazilərdəndir. Bu və digər səbəblərdən Rusiyada Avrasiyaçılıq və ya hansı ideologiya hakim olursa olsun, O, daim Cənubi Qafqazı xüsusi maraq dairələrindən biri olaraq görəcəkdir.

Avrasiyaçılıq siyasəti üçün Cənubi Qafqazın hər üç dövləti əhəmiyyətlidir. Cənubi Qafqazda Rusiyanın ən əsas dayaq nöqtəsi Ermənistan dövləti təşkil edir. Avrasiyaçılıq siyasətinin iqtisadi tərəflərini özündə əks etdirən 2015-ci ildə yaradılmış Avrasiya Birliyinə Cənubi Qafqazdan sadəcə Ermənistan üzvdür. Gürcüstan Rusiyadan uzaq, Azərbaycan isə Rusiya ilə uzlaşdırılmış siyasət həyata keçirməyə çalışır. Zəngin neft rezervləri səbəbilə Yeni Avrasiyaçı siyasi xadimləri üçün Azərbaycan mərkəzdən uzaqlaşmaması gərəkən bir dövlət olaraq görülür. Buna görə Vətən müharibəsi dövründə Rusiya Avrasiyaçılıq ideyalarına sadıq qalaraq, Azərbaycan tərəfini itirməyəcəyi bir siyasət izləmişdir.

Avrasiyaçılıq ideyalarına nəzər saldıqda Avrasiya məkanında yerləşən dövlətlər arasında münaqişələrin olması xoşagəlməz haldır. Əgər belə bir situasiya varsa məkanın əsas dövləti olan Rusiya onlar arasında mediator rolunu oynamalı və iki dövlət arasındakı problem Rusiyanın

nəzarəti ilə həll olunmalıdır [4]. Vətən müharibəsi ilərində Rusiya tərəfsiz və obyektiv mövqə tutması ilə fərqləndi.

Avrasiyaçılıq aspektindən II Qarabağ müharibəsinə baxdıqda Rusiya həm Azərbaycan, həm də Ermənistan tərəfini əldən verməmək üçün çabalamışdır. Müharibə başladığı gündən dünya arenasında Rusiyanın reaksiyası izlənilmişdir. Lakin müharibənin ilk günlərindən Rusiya siyasi müstəvidə öz tərəfsizliyini elan etdi. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı əsas siyasi dayağı olan Ermənistanın tərəfində olmaması aşağıdakı səbəblərlə izah oluna bilər:

- birincisi, Ermənistanda 2018-ci ildə xalq inqilabı ilə Nikol Paşinyanın hakimiyyətə gəlməsidir. İlk gündən qərbmeyilli siyasəti ilə seçilən N.Paşinyan Avropa İttifaqına üzvlük, NATO-ya daxil olma ehtimalları kimi fərziyyələrlə çıxış etməsi, Brüssül və Paris kimi bir çox Avropa şəhərini ziyarət etməsi Rusiya iqtidarında xoş qarşılanmadı [5]. II Qarabağ müharibəsi zamanı Rusiya Ermənistana göstərdi ki, Avrasya məkanında onun orbitindən uzaqlaşmanın mütləq nəticələri olacaqdır [4]

- ikincisi, Ermənistan Kollektiv Təhlükəsizlik müqaviləsinin üzvüdür. Müqaviləyə əsaslanaraq Ermənistan rəsmiləri Rusiyadan yardım gözləyirdilər. Lakin II Qarabağ müharibəsi Ermənistan dövlət sərhədlərinə siraət etmədiyi və sadəcə Azərbaycanın beynəlxalq arenada tanınmış sərhəddi daxilində baş verdiyi üçün Rusiya bu məsələyə öhdəlik götürmədiyini bildirdi [6]. Yəni Rusiyanın rəsmi şəkildə müharibəyə qatılmasına və ya tərəf tutmasının heç bir hüquqi tərəfi yox idi.

Rusiya öz tərəfsizliyini elan etməsinə baxmayaraq, tam olaraq Ermənistandan əlini çəkməmişdir. Müharibə illərində Rusiyanın Türkmənistan–İran üzərindən keçməklə silah-sursat və hərbi texnika daşınması ilə bağlı faktlar mövcuddur. Gürcüstan icazə vermədiyi üçün silah daşınması ikinci yolla həyata keçirilirdi. Lakin Rusiya rəsmiləri daşınan hərbi yüklərin Ermənistanda yerləşən baza üçün aparıldığını deyərək iddiaları rədd etmişdir [6].

Rusiya bitərəf mövqeyini irəli sürməyinə baxmayaraq II Qarabağ müharibəsində bir sıra marağını həyata keçirə bildi. Buna ilk əvvəl iqtisadi maraqları nümunə kimi göstərmək olar. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyə nəqliyyat koridoruna bir alternativ olaraq ortaya atıldı. Belə ki, Rusiya Cənubi Qafqazın Avropaya inteqrasiyasını bir qədər azaldaraq paralel olaraq Rusiya ilə də iqtisadi və siyasi bağının möhkəmlənməsini təmin edə biləcək [7].

İkinci, Cənubi Qafqazda siyasi hegomoniyanın ona məxsusluğunu təsdiqlədi. 10 noyabr Bəyanatına əsasən Rusiyanın sülhməramlı qüvvələri 5 il müddətinə Dağlıq Qarabağda təmas xətti boyunca və Laçın dəhlizinə yerləşməli idi [6]. Bəyanatın imzalanmasında Rusiyanın rolu və bəyanatda göstərilən maddələrin bəziləri nəzərə alınaraq Cənubi Qafqazda onun rolununa artdığını demək mümkündür. Rus siyasi nümayəndələri dövlətin Vətən müharibəsində iştirakı və post-müharibə dövründə onun fəaliyyətləri barədə danışarkən “Rusiya Cənubi Qafqaz regionunda əsas güc dövləti kimi qalmaq imkanını gücləndirdi” şəkilində izah verirlər [8].

Üçüncüsü, Rusiyanın münaqişənin həllində oynadığı rol Avrasiya qitəsində Rusiyanın imicinin yüksəlməsinə səbəb oldu. Avrasiyaçılıq siyasətinin əsas prinsiplərindən biri də məhz qitənin əsas gücü kimi Rusiyanın həlledici rolunun qəbul olunması istiqamətindədir.

Müasir dövrdə Rusiyanın xarici siyasəti Yeni Avrasiyaçılıq istiqamətində irəliləməkdədir. Əhalinin böyük əksəriyyəti və siyasi xadimlər tərəfindən qəbul olunan bu cərəyan Rusiyanın yaxın gələcəkdə Cənubi Qafqazı əldən vermək fikrində olmadığını göstərməkdədir. Onun Vətən müharibəsində oynadığı rol buna nümunədir. Bu faktoru nəzərə alaraq Azərbaycan Rusiya ilə bağlı siyasətinə Türkiyə faktorunu daxil etməkdə maraqlıdır. Cari dövrdə Cənubi Qafqazda əsas güc hegomoniyası Rusiyaya məxsus olmağına baxmayaraq, Azərbaycan tərəfi Qərb meyilli siyasətdən tamamilə uzaqlaşmamağa, Rusiya ilə balanslı bir siyasət izləməyə çalışmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ə.Həsənov. Geosiyasət, ISBN: 978-9952-29-029-5. Bakı: Aypara, 2010, s.188-223
2. Bürkan, Serbest, “Tarihsel süreçte Rus Avrasiyaçılığı: klassik avrasiyaçılıqdan neo-avrasiyaçılığa”, MANAS Sosial Araşdırmalar Dergisi, 2017 Cilt: 6 Sayı: 3, SSN: 1624-7215

3. Salih Yılmaz, “Yeni Avrasyacılık ve Rusya”, SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Bahar/Spring2015-Sayı/Issue34,

4. Gamze, Helcaviköylü, “THE ROLE OF TURKEY AND RUSSIA ON THE RESOLUTION OF THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT”, UPA Strategic Affairs

5. Seymur ƏLİYEV, “Rusiya Vətən Müharibəsindəki mövqeyi ilə Ermənistana başa saldı ki, sən mənsiz heç nəsen!”,

<https://azerforum.com/az/rusiya-veten-muharibesindeki-movqeyi-ile-ermenistana-basha-saldi-ki-sen-mensiz-hec-nesen>

6. İkinci Qarabağ müharibəsi, Vətən müharibəsi və ya "Dəmir Yumruq" əməliyyatı

<https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>

7. Ali, Askerov, “The Causes and Consequences of the Second Karabakh War”

https://www.researchgate.net/publication/350718332_The_Causes_and_Consequences_of_the_Second_Karabakh_War

8. Tahirə Qafarlı, “Rəsmi Moskva regionu kiminləsə bölüşmək istəmir – Partiya sədri”
<https://hafta.az/resmi-moskva-regionu-kiminlese-bolusmek-istemir-%E2%80%93-partiya-sedri-310560-xeber.html>

UOT 811.111

Siyasi diskursun funksiyalarına dair

Gülər Fizuli qızı Sadıqova

Gəncə Dövlət Universiteti

Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

gularnabiyeva@gmail.com

Müasir siyasi diskursun xüsusiyyətləri onun funksiyaları ilə birbaşa bağlıdır. Bir çox dilşünaslara görə siyasi diskurs çoxsaylı funksiyalara malikdir. [1], [4], [5], [6]:

1. İnandırma funksiyası. Bu funksiya birbaşa siyasi diskursun əsas məqsədi – hakimiyyəti əldə etmək, onun saxlanılması və yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizə ilə bağlıdır. İnandırma funksiyası manipulyativlik, fideizm və qiymətləndirmə vasitəsi ilə həyata keçirilir. Adresatın şüurunun və fəaliyyətinin manipulyasiyası adresatı inandırmaq və onu hərəkətə sövq etmək üçün hazırlanmışdır [2], [3]. Fideistlik şüuraltıya, inama və güvənə müraciətdən ibarətdir [4] və manipulyasiya ilə sıx bağlıdır. Qiymətləndirmə həm açıq, həm də dolayısı ilə ifadə olunur [2] və inandırıcı bir funksiya yerinə yetirir, çünki məlumatın subyektiv ötürülməsinə, ünvana görə siyasi hadisələr və mövzulara dair yeganə düzgün nöqtəyi-nəzərin təqdim edilməsinə kömək edir.

2. İnformativ (kommunikativ) funksiya. İnformasiya funksiyası, adresata siyasi dünyasının mənzərəsini dəyişdirmək üçün məlumat ötürülməsində ifadə olunur [2]. Məlumat siyasi diskursun elementi olaraq həm siyasətçinin məlumat sahibi olması, eyni zamanda onun ünvana ötürülməsi baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Məlumat sahibi olmaq siyasi ünsiyyətin informativliyinin xüsusiyyətlərində öz əksini tapır – məlumat əldə etmək və onun tədarükünü tənzimləmək qabiliyyəti gücün təzahürüdür [5], bu funksiya siyasi diskursun məsafə və avtoritarizm kimi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Məlumatın təqdimatı mesajın tamlığı ilə fərqlənir. A.P.Çudinov qeyd edir ki, informasiyanın azaldılması siyasi ünsiyyət üçün xarakterikdir, əsasən, birtərəfli təqdimatda özünü göstərir və bu da eyni məsələ ilə bağlı fərqli fikirlər söyləməyə imkan verir. Tədqiqatçı qeyd edir ki, azaltmanın dərəcəsi ünvan sahibindən asılıdır: məsələn, bu, kütləvi ünvana yönəlmiş mətnlərdə daha yüksək olacaq, daxili partiya iclaslarında azaltmanın payı daha aşağı olacaq [2].

3. Koqnitiv funksiya. Koqnitiv funksiya siyasi reallığı təsnif etmək və izah etmək üçün – dünyanın siyasi mənzərəsini yaratmaq üçün dildən istifadə etməkdir [2]. Məsələn, heç bir işarəsi

olmayan xəyali sözlərin mövcudluğu – (məsələn, sovet sosializmində sosial ədalət) və ya denotasiyaya uyğun olmayan leksik xəyallar (şəxsi çek, özəlləşdirmə) [5].

4. Metadil funksiyası. Metadil funksiyası, xüsusi anlayışların və siyasi terminlərin mənasını izah etmək üçün diskursun istifadəsini nəzərdə tutur [2]. Xəyal və fideizmin xüsusiyyətləri, semantik qeyri-müəyyənlik kimi siyasi diskursun xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır [5]. Diskursun bu xüsusiyyəti, siyasətçilərin siyasi hadisələr haqqında fikirlərini ortaya qoymaq, onları özlərinə faydalı olan bir mənə ilə söhbətlərinə daxil etmək istəyinə səbəb olur. Bu işdə mediaya çıxış əsas rol oynayır, çünki bu siyasi gücün təzahürüdür. Semantik qeyri -müəyyənlik, siyasət dilinə xas olan ezoterikliyin təzahürüdür [5]. E.I.Şeyqala görə, siyasi diskursun ezoterikliyi semantik deyil, pragmatik bir xüsusiyyətdir [5]. Bu, semantik baxımdan, siyasət dilinin, bir qayda olaraq, kütləvi bir ünvana çevrilən, daha az tez-tez mesajı alan şəxsin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq terminlərin despesifikasiyasından qaynaqlanan ümumi mövcudluğu ilə xarakterizə olunduğunu nəzərdə tutur. Ancaq pragmatik baxımdan siyasi diskursun strategiyası və taktikası, ezoteriklik xüsusiyyəti ilə diskursa xas olan keyfiyyət və kəmiyyət prinsiplərinə riayət edilməməsinə gətirib çıxarır – siyasi ünsiyyətin əsl mənası yalnız mütəxəssislər üçün başa düşülən olur.

5. Emosional funksiya. Emosional funksiyanın həyata keçirilməsi mesaj müəllifinin duyğularını ifadə etməkdən, adresatın hisslərinə, təhdidlərə və vədlərə müraciət etməkdən ibarətdir [2]. Emosionallıq və məlumat məzmununun nisbəti siyasi diskussiya janrından asılıdır [5], bunu parlament müzakirələri və hökumət bəyanatları kimi janrların nümunəsində görmək olar – parlament müzakirələri əsasən mübarizəyə yönəlmişdir və buna görə də informasiya məzmunu emosionallıqdan aşağı olacaq; Hökumət bəyanatları, əksinə, bir məlumat funksiyası ilə idarə olunur, emosionallıq dərəcəsi nisbətən azdır.

6. Estetik funksiya. Estetik funksiya informasiyanı cazibədar etmək və ona cəlbedici forma geyindirmək məqsədi daşıyır. Siyasi diskursda bu, ifadə və standart nisbətində ifadə olunan funksiyadır. Siyasi ünsiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində korrelyasiya dərəcəsi fərqlidir və üstəlik janrdan asılıdır. Ünsiyyət standartı onun qavranılmasını asanlaşdırır, ifadə qabiliyyəti isə diqqəti cəlb edir, ünsiyyəti daha maraqlı edir [2].

Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd olunan funksiyalar bir-birini tamamlayır və müasir siyasi diskursun əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Göstərilən xüsusiyyətlərə əlavə olaraq, institusionallığı, teatrallığı və təcavüzkarlığın və tolerantlığın birləşməsini siyasi baxımdan kəşifən xüsusiyyətlər kimi qeyd edirik.

Bununla birlikdə, fikrimizcə, funksiyaların ən uğurlu təsnifatını E.I.Şeyqal vermişdir:

1. Sosial nəzarət funksiyası – bu tənzimləyici funksiyadır. (çox sayda fərdin davranış, düşüncə, hiss və istəklərinin birləşdirilməsi üçün ilkin şərtlər yaratmaq, yəni ictimai şüurla manipulyasiya etmək). Məsələn: ... And each of us has a duty and responsibility, as citizens, as Americans, and especially as leaders – leaders who have pledged to honor our Constitution and protect our nation – to defend the truth and to defeat the lies. [8]

Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2003-cü il andıçmə mərasimində nitqində: “Xüsusilə qeyri-neft sektoruna böyük diqqət göstəriləcəkdir. Yeni zavodlar, fabriklər istifadəyə veriləcəkdir. Sahibkarlığın inkişafı üçün tədbirlər planı, Azərbaycanda iqtisadi inkişaf proqramı hazırlanır. Bu çoxşaxəli inkişaf proqramı Azərbaycanı qısa müddət ərzində zəngin dövlətə çevirməyə imkan verəcəkdir. Bizdə bütün imkanlar – təbii sərvətlər, insan potensialı və ən önəmlisi, xalqın iradəsi vardır. Biz hamımız birləşərək və bir nöqtəyə vuraraq Azərbaycanı zəngin, qüdrətli dövlətə çevirəcəyik. [7]

2. İqtidarın legitimləşdirilməsi funksiyası (hakimiyyətin mühüm milli işlər üzrə qərarlarının izah edilməsi və əsaslandırılması). Məsələn: “... Hazırda Neft Fondunda 800 milyon dollar vəsait yığılıbdır. Bu, xalqın vəsaitidir. Buna görə də Neft Fondunun fəaliyyəti haqqında ictimaiyyətə mütəmadi qaydada məlumat verilir. Hər bir vətəndaş bilməlidir ki, onun ölkəsinin valyuta ehtiyatları nə qədərdir və necə, hansı istiqamətlərə sərf olunur. [7]

3. Gücün bərpası funksiyası (sistemə bağlılığı, xüsusən də simvolların ritual istifadəsi ilə sistemin bir hissəsi olma faktını gücləndirmək).

4. Oriyentasiya (cəmiyyətin şüurunda siyasi reallıq mənzərəsinin formalaşdırılması yolu ilə məqsəd və vəzifələrin formalaşdırılması). Məsələn: “Gələcəkdə Azərbaycan öz iqtisadi potensialını inkişaf etdirdikcə, Azərbaycanda yeni neft yataqları kəşf olunandan sonra, Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft kəməri istismara veriləndən sonra, əlbəttə, ölkəmizin imkanları daha da artacaqdır. Hər il Azərbaycana milyardlarla dollar vəsait daxil olacaqdır. Bu vəsaitlə Azərbaycanda bütün sahələrdə quruculuq işləri aparılacaq, sosial problemlərin həlli istiqamətində böyük işlər görülməkdir.” [7]

5. Sosial həmrəylik funksiyası (bütün cəmiyyət və ya ayrı-ayrı sosial qruplar daxilində inteqrasiya). Məsələn: “And, in my first act as President, I would like to ask you to join me in a moment of silent prayer to remember all those we lost this past year to the pandemic. To those 400,000 fellow Americans – mothers and fathers, husbands and wives, sons and daughters, friends, neighbors, and co-workers. We will honor them by becoming the people and nation we know we can and should be. Let us say a silent prayer for those who lost their lives, for those they left behind, and for our country.” [8]

6. Sosial fərqləndirmə (sosial qrupların özgəninkiləşdirilməsi) funksiyası.

7. Aqonal funksiya (sosial münaqişənin başlanması və həlli, iqtidarın hərəkətlərinə qarşı fikir ayrılığı və etiraz ifadəsi).

8. Fəaliyyət funksiyası (səfərbərlik və ya əhalinin "anesteziyası" yolu ilə siyasətin həyata keçirilməsi: “səfərbərlik” tərəfdarları aktivləşdirmək və təşkil etməkdən ibarətdir, “anesteziya” isə diqqəti yayındırmaq, sayıqlığı yatırmaq kimi başa düşülür. Beləliklə, bu, əhalinin səfərbər edilməsi (tərəfdarların cəlb edilməsi) və ya "anesteziya" (sakitləşdirilməsi) yolu ilə siyasətin həyata keçirilməsi kimi başa düşülür. [5].

9. Məlumatların yayılması funksiyası: bu siyasətdəki işlərin vəziyyəti ilə bağlı mesajdır.

10. İrəliləmə funksiyası: müəyyən məsələlərin ictimaiyyətin diqqət mərkəzinə çatdırılması, məlumatların yayılmasına nəzarət edilməsi. Məsələn, ABŞ prezidenti Co Baydenin inaqurasiya nitqindən: “A once-in-a-century virus silently stalks the country. It’s taken as many lives in one year as America lost in all of World War II. Millions of jobs have been lost. Hundreds of thousands of businesses closed. A cry for racial justice some 400 years in the making moves us. The dream of justice for all will be deferred no longer. A cry for survival comes from the planet itself. A cry that can’t be any more desperate or any more clear.” [8].

11. Gələcəyə və keçmişə proyeksiya: keçmişin mübahisəli bir metod kimi proqnozlaşdırılması və yenidən qurulması. Məsələn, Prezident İlham Əliyevin giriş nitqindən: “Mən dəfələrlə demişdim ki, əgər bu məsələ sülh yolu ilə öz həllini tapmasa, biz bu məsələni hərbi yolla həll edəcəyik və belə də oldu – hərbi yolla. Ondan sonra məsələ siyasi yolla həll olundu və tarixi ədalət bərpa edildi.” [7]

Diskursun müxtəlif funksiyalarını nəzərə alaraq, bunların hamısının siyasi düzgünlük ideologiyasına sahib olduğu və hakimiyyət uğrunda mübarizə də daxil olmaqla cəmiyyətin şüurunu manipulyasiya edərək siyasi hədəflərə çatmağı hədəflədiyi qənaətinə gəlmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Астафурова Т.Н. Лингвосомиотика власти: знак, слово, текст: монография. – Волгоград: Нива, 2008, 243 с.
2. Демьянков В.З. Политический дискурс как предмет политологической филологии // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. 2002, No 3, с. 32-43
3. Якобсон, Р.О. Избранные работы / Р. Якобсон. М.: Прогресс, 1985, 460 с.
4. Chudinov A.P. Political Linguistics: Textbook. allowance / A.P.Chudinov; Flint Publishing House, Science. Moscow, 2006, 256 p.
5. Seidel, G. Political discourse analysis // Handbook of Discourse Analysis, Vol. IV. – London: Academic Press, 1985, pp. 43-60
6. Sheigal E.I. Semiotics of Political Discourse / E.I.Sheigal. Volgograd, 2000, 431 p.
7. <https://www.preslib.az/icixislar.html>

8. <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2021/01/20/inaugural-address-by-president-joseph-r-biden-jr/>

UOT 81

Azərbaycan dilində alınma antonimlər

Gülnarə Şaməddin qızı Nəsimova
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı
gulnarnasibova6@gmail.com

Dilin ayrı-ayrı söz qruplarında olduğu kimi antonimlərin tərkibində də alınma sözlər mövcuddur. Bir dildən başqa dilə antonim mənalı sözlərin keçidi o demək deyil ki, ana dilində hər hansı əkslik və ziddiyyət bildirən sözlərin formalaşması üçün leksik-semantik potensial mövcud olmamışdır. Məsələ bundadır ki, hər hansı dildə formalaşmış sözlər milli və mental xarakter daşdığı halda informasiyalar bəşəri və qlobal səciyyəyə malik olur. Başqa sözlə informasiyalar geniş yayılma mühitinə malik olduğu halda hər hansı dildəki sözlərin yayılma ehtimalı qlobal informasiyadan geri qalır. Odur ki, bir dildə geniş informasiya mühiti qazanmış sözlər asanlıqla başqa dilə keçə bilər. Azərbaycan dilinin antonimlərin tərkibində iştirak edən alınmaları mənşəyinə və leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə ərəb–fars və rus və Avropa mənşəli antonimləri kimi təsnif olunur.

Antonim cütlüklərinin tərkibində işlədilən rus və Avropa mənşəli alınmalar ümumi alınmaların bir tərkib hissəsini təşkil edir. Avropa mənşəli alınmalar Azərbaycan dilinə, əsasən, rus dili vasitəsi ilə daxil olurdu. Çünki ölkədə rus dili aparıcı informasiya funksiyasına malik olmuşdur. Azərbaycan dili isə rus dilinin hegemonluğu ilə müstəqil şəkildə beynəlxalq informasiya məkanına çıxıb bilməmişdir. Ona görə də bütün yeni informasiyalar və həmin informasiyaların ifadə vasitəsi kimi formalaşmış söz və terminlər Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsi ilə daxil olmuşdur. Müasir dövrdə isə artıq Azərbaycan dili beynəlxalq informasiya məkanı ilə sərbəst inteqrasiya imkanlarına malikdir. Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı məsələlərinə həsr olunmuş bir dissertasiya işində də bu məsələ ilə bağlı doğru, düzgün və maraqlı mülahizələrə rast gəlmək olur. Dissertasiyanın avtoreferatında həmin məsələ ilə bağlı deyilir ki, “Kütləvi informasiya vasitələrinin çoxalması və intensivliyi, internet və kommunikasiya vasitələrinin əhatə dairəsinin genişlənməsi dildə sözləmə-terminalma prosesini aktivləşdirir. Keçən əsrdə alınma terminlərin əksəriyyəti rus dilindən alınmışdır müasir dövrdə rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və Avropa dillərindən termin mübadiləsinə üstünlük verilmişdir. Müasir dövrdə terminlərin Avropa dillərindən alınma prosesi üstünlük təşkil etdiyinə görə onların mənimsənilmə üsulları da fərqlənir” [1, s.32; s.3-4]. Bu mülahizələr bütünlükdə alınma sözləri və terminləri səciyyələndirir. Yeni alınmaların antonim cərgəsi yaratması prosesi bundan sonrakı mərhələdə istisna təşkil etmədiyindən birbaşa keçən sözlərin və terminlərin özlərinə də diqqətli yanaşma tələb olunur. Yəni alınmalar yeni informasiyalarla gəldiyi üçün çalışmaq lazımdır ki, onlar məhz həmin təyinatda da işlənsinlər. Antonim yaratma prosesində isə ana dilinin daxili mənbələrinə məxsus mexanizmin daha da gücləndirilməsi başlıca linqvistik tələbə çevrilməlidir.

Ancaq onu qeyd etmək lazımdır ki, rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər bir çox illər boyu bu dildə işlədildiyindən antonim cütlükləri tərkibində də onlar daxili elementlərə çevrilə bilmişlər.

Müasir dövrdə Azərbaycan dili Avropa dilləri ilə sərbəst inteqrasiya mühiti yarada bilər. Avropa dilləri ilə inteqrasiyanın nəticəsi kimi mətbuat dilində informativliklə əlaqədar bir qrup sözlər işlədilir ki, onlar müəyyən hallarda sinonim cərgənin artımında iştirak etsə də antonim cərgələrin formalaşmasında onların elə də ciddi irəliləyişinə təsadüf olunmur. Ancaq demək mümkün deyildir ki, qarşısızalmaz qloballaşma şəraitində Avropa dillərinə məxsus sözlər

Azərbaycan dilinin antonim cərgələrinin formalaşmasında hər hansı göstəriciyə malik olmasın. Beləliklə, Azərbaycan dilinin antonimlər cərgəsinin formalaşmasında iştirak edən rus və Avropa dillərinə məxsus olan sözləri özlərinin struktur tərkibinə görə aşağıdakı təsnifatda ümumiləşdirmək olar:

Nümunələrin seçilməsində Həsərət Həsənovun antonimlər lüğətindən istifadə olunmuşdur [2, s.144]. Antonim tərkiblərin hər iki tərəfi Avropa dillərinə məxsus sözlərlə ifadə olunur: Bunlara dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Hər iki tərəfi fransız dilinə aid olanlar: alturist (öz mənafeyini unudub başqalarının qeydinə qalma) – *egoist* (xubdin, kimsəni bəyənməyən, özünü üstün tutan), *major* (musiqidə akkordu böyük ton üzərində qurulan musiqi məqamı) – *minor* (akkordu kiçik ton üzərində qurulan musiqi məqamı), *ateizm* (allahsızlıq) – *teizm* (dindarlıq, allahı tanımaq).

Hər iki tərəfi yunan dilinə aid olanlar: analiz (təhlil) – *sintez* (nəticə, xülasə; təhlil prosesində hasil olmuş ayrı-ayrı üsürlər arasındakı əlaqəni müəyyən etmə və onlardan ümumi nəticə çıxarmaq üsulu); *anarxiya* – (hakimiyyətsizlik, özbaşınalıq, hökumətsizlik, hər cür hakimiyyəti inkar etmə) – *demokratiya* (xalq mənafeyinə xidmət edən zakimiyyəti), *dinamik* (hərəkətlilik) – *statik* (hərəkətsizlik), *komik* (gülməli, gülüslə müşayiət etmə) – *satirik* (məzhəkəçi, istehsaztçı, həcvçi, pisləkləri istehza ilə yazan), *arxaizm* (köhnəlib işləklidən çıxmış söz) – *neologizm* (yeni yaranan söz),

Hər iki tərəfi latın dilinə məxsus olanlar: obyekt (hədəf) – *subyekt* (haqqında bəhs olunan, mühakimə obyektini), *obyektiv* (qərəzsiz, işə tərəf tutmadan yanaşma üsulu) – *subyektiv* (obyektiv varlığı, maddi aləmi, həqiqi olanı inkar etmə, hər şeyə öz düşüncəsindən yanaşma), *aktiv* (fəal, hərəkətli, çalışqan) – *passiv* (fəaliyyətsiz, süst, laqeyd, hərəkətsiz) *maksimum* (ən böyük miqdar, ən çox miqdar, ən çox, ən artıq) – *minimum* (ən az, ən az miqdar, ən kiçik miqdar), *maksimal* (ən çox, ən yuxarı hədd) – *minimal* (ən az, ən az miqdar), *konkretlik* (dəqiqlik, aydınlıq) – *absraktlıq* (qeyri-dəqiqlik, mücərrədlik).

Bir tərəfi yunan, digər tərəfi ərəb mənşəli olanlar: anarxiya (başıpozuqluq, hakimiyyətsizlik, özbaşınalıq) – *qayda-qanun* (tələb olunan həddə riayət etmə), *demokratik* (xalqın mənafeyində duran hakimiyyət) – *mühafizəkar* (hər cür yeniliyə zidd olan şəxs, köhnə qayda-qanunların əsarətində qalan, öz bildiyini yeritməyə çalışqan), *demokratik* (xalqın mənafeyinə çalışmaq-demokratik qüvvələr) – *mürtəce* (irticaçı, əks qüvvə, dağıdıcı, pozucu), *komediya* (gülüş, məzhəkə) – *faciə* (fəlakət, uğursuzluq, ağlarlığa səbəb olma), *komik* (gülüşlü) – *faciəli* (ağlarlığa, fəlakətə, uğursuzluğa düşər olma), *barbarlıq* (vəhşilik, ziyankarlıq, qeyri insanilik), *insanlıq* (humanistlik, xeyirxahlıq) *monoloq* (tək adamın nitqi, çıxışı) – *mükalimə* (qarşı-qarşıya söhbət, qarşı-qarşıya danışıq, dialoq), *despot* (qəddar, amansız) – *rəhmli* (yumşaq, həlim).

Bir tərəfi latın, digər tərəfi ərəb mənşəli olanlar: kollektiv (ümumi olan, hamıya xas olan), *fərdi* (təkbaşına, tək adama aid olan), *konkret* (dəqiq, aydın, qəti) – *müjərrəd* (çətin, anlaşılmaz, mürəkkəb), *vulqar* (bayağı, kobud, ədəbsiz, qaba, şit) – *ədəbi* (nəzakətli, ədəbli, xoşagələ), *forma* (zahiri) – *məzmun* (daxili).

Bir tərəfi latın, digər tərəfi yunan mənşəli olanlar: real (həqiqi, həqiqətə uyğun olan) – *fantastik* (qeyri-adi, uydurma, inanılmaz), *reallıq* (həqiqilik) – *fantastika* (qeyri-adilik, uydurma olan, inandırıcı olmayan), *nihilist* (hər şeyi danan, heç nəyi qəbul etməyən) – *kosmopolit* (hər şeyi özünə aid edən, başqalarına xas olan ideyaları, mədəni, içtimai və s. ənənələrin özünə məxsus olduğunu iddia edən).

Bir tərəfi fransız, digər tərəfi ərəb mənşəli olanlar: antik (qədim, qəribə, qeyri-adi, qəşəng, gözəl, əntiqə) *müasir* (indiki, hazırkı, adi görünən), *ateist* (dini qəbul etməyən, allahı inkar edən, allahsız) – *mömin* (iman sahibi, dindar, allahı tanıyan).

Hər iki tərəfi ingilis mənşəli olanlar: eksport (ixrac, xaricə göndərilən mal, əmtəə) – *import* (idxal, xaricdən idxal olunmuş, gətirilmiş mal, əmtəə).

Bir tərəfi ingilis, digər tərəfi latın mənşəli olanlar: start (başlanğıc, idman yarışlarının başlanma vaxtı) – *final* (son, sonluq, idman yarışlarının yekunlaşdırıcı son hissəsi).

Bir tərəfi yunan, digər tərəfi Azərbaycan dili sözlərindən ibarət olanlar: komik (gülməli, məzhəkəli, şad, deyib-gülən) – qaraqabaq (dilməz, danışmaz, gülürüzlü olmayan).

Təbiətdə, cəmiyyətdə, insan şüurunda və onun daxili aləmindəki əkslik və ziddiyyətlər bitməz-tükənməzdir. Bunların hamısını, əlbəttə ki, müasir informasiya dövründə bir dilin ifadə vasitələrinə sığışdırmaq mümkün deyildir. Odur ki, antonimlərlə bağlı anlayışların verilməsi üçün inteqrasiya şəraitinə uyğun olaraq başqa dillərdən müvafiq sözlərin alınmasına da ehtiyac yaranır. Məsələn bundadır ki, alınma sözlərin Azərbaycan dili antonimlərinin tərkibinə daxil olması daimi proses sayıla bilməz. Çünki ana dilinin daxili potensialı inkişaf etdikcə və bu potensial artan informasiyalarla həmahənglik təşkil etdikcə, ana dilində yeni anlayışları bildirən sözlərin formalaşması ehtimalı da güclənməkdə davam edir. Bu prosesdən, əlbəttə ki, antonim cütlükləri kənarında qalmır və dildə yeni-yeni ifadə vasitələrinin düzəlməsinə real imkanlar yaranır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva-Nəbiyeva V.A. Müasir Azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri. Fil. üzrə fəlsəfə dokt. diss. avtoref. Bakı, 2017, 32 s.
2. Həsənov H. Azərbaycandilinin antonimlərlüğü. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 144 s.

UOT 5710.01

Türk aşiq şeirlərində deyişmələrin linqvopoetik təhlili

Gülnarə Muxtar qızı Əliyeva

Bakı Slayyan Universitetinin dissertantı
ismayilova2002@internet.ru

Aşıqı ustad sənətkar kimi digərlərindən fərqləndirən ən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdən biri onun deyişmə bilməsidir. Çünki bu onun söz meydanına girməyə hazır olduğunu, özünə, sözünə, alətinə, sənətinə inandığını göstərir. Yəni söz yarışına girmək aşıqdan hazırlıq və bacarıq tələb edir. Deyişmə meydanına girən aşıq, hər iki dünya elmini öyrənməlidir. Həmçinin dini, mistik və hikmətli bilikləri dərinləndirən öyrənməlidir. Burada aşıq üçün şeir üslubunda "bədahətən" söz demək, başqa sözlə, şeir oxumaq bacarığı çox önəmlidir. Türkiyədə bu xüsusiyyətlərə malik sənətkarlar çox olduğu üçün söz meydanına daxil olub, sözünü, biliyini, bacarığını nümayiş etdirmək ustalıq məqamında özünü təsdiqləmək məqamlarından biri olub. Deyişmələr türk aşıq şeirlərində də geniş yayılmış formalardan biridir. Bu deyişmələr məzmunu, dil xüsusiyyətləri ilə onu söyləyənin ustadlığını açıq şəkildə nümayiş etdirirlər. Türk aşıq şeirində deyişmələrin müxtəlif növləri var:

a) **Atışma (karşılaşma)** – aşıqlar cəmiyyətdə özlərinin ən yaxşı olduqlarını sübut etmək və məşhurlaşmaq üçün başqa ozanlarla apardıqları şifahi söhbətlərdir. Bu mübahisələr müəyyən qaydalara əsaslanır və aşıqlar üzbəüz görüşür, deyişir və ustada qədər yüksəlirlər. Adət-ənənələri nəzərə alaraq söhbətə əvvəlcə qoca aşıq başlayır və ya qonağa başlamaq hüququ verilir. Verilən ayağı (qafiyəni) hədəf olaraq sözə başlayan aşıq cavab misra verir, deyir və cavab gözləyir. Aşıqların qafiyəni tutması vacibdir. Qarşılıqlı sual-cavab atışmasının sonunda cavab verə bilməyənlər, qafiyəni tapa bilməyən aşıq məğlubluğu qəbul edərək təqdim olunan mükafatı, eləcə də əlindəki aləti - sazı itirir. O, bunu məğlubluğun sübutu kimi qoyur:

Celali: Ağ yarı yarı || İki aşık geçti benim karşıma || Biri diken bir güldür bunların || Daha neler getirdiler başıma || Biri zehir biri baldır bunların

Çağları: Ağ yar yarı || İkisini gayet iyi tanırım || Biri kızdır biri duldur bunların || İkisinin ölçüsünü almışam || Biri daldır biri koldur bunların

Ergül: Yar yarı İki aşık nedir, başladız söze || Hangi diken hangi güldür bunların || Çok şey getirecez senin başına || Hangi zehir hangi baldır bunların.

b) **Tanışma** – bu, ozanların dördlülük oxuduğu, şifahi və ya sazla (musiqili) bir-birini təriflədiyi yarıdır. Təkcə aşıqlara deyil, orada olan qonaqlara da tərif deyilir. Aşiq Şenliklə Aşiq Feryadinin qarşılıqlı deyişməsini onların aşiq “tanışma”larına nümunə göstərmək olar:

Aşiq Şenlik ilə âşık Feryadinin deyişməsi:

Şenlik: Şöhretin vezir payında || Rütbesiyle şana layık || Oturuşun o duruşun|| Hem sultana hana layık

Feryadî: Sefa gəldin gözüm üzere || Olsam mihmana layık || Şeyhülislam, sadrazam || Doğru Al’Osman’a layık

Şenlik: Seninle oldum taaşşuk || Gözlerime gəldi ışıq|| Duymadım sen kime aşık || Dillerin Kur’an’a layık

Feryadî: Bu düşkün gönlüm açarsın || Selim Sırat’ı geçərsin || Kevser ırmaktan içərsin || Olasan cihana layık

Şenlik: Kul şenliği eder hürmet || Rikabın kıldım ziyarət || Sana nasip olsun cənnət|| Huriyə gülmana layık

Feryadî: Səfil Feryadî göresən || Merammaksûdaeresən || Sancakaltındadurusən || Habîb-iRahman’alayık

c) **Taşlama** – aşıqların qəzəblə, hiddətlə bir-birini təhqir etmədən aşıqlar tərəfindən söylənilən yumoristik xüsusiyyətlərə malik şeirlərdir. Bu gün aşıqların deyişmələrində insanların ən çox bəyəndiyi məhz satiric xarakterli “taşlama”lardır. Taşlama aşıqlar arasında yaş nisbətindən (qoca-gənc) asılı olmayaraq edilir.

Aşiq Şenliklə Aşiq Kılıççı Mustafa arasındakı maraqlı “sözdöyüşü” və “daşqalağ”ə aşağı da təqdim edirik.

Üstadın at’an ederem, || Darılmağa yolun varmı? || Gıcandım, gıyıp vurmadım, || Bir yumrukluk halın varmı?

Âşık Şenlik – Âşkəserine düşən âşık, || Ürüzgârlı yelin varmı? || Elimden can kurtarmağa, || Yüz bin fitne felin varmı?

Âşık Kılıççı Mustafa – Meninen durma divana, || Seni yetirrem Şivana, || Ataram berry yabana, || Orman kimi Kôlun varmı?

Âşık Şenlik – Gurbanam gevher madene, || Eyvallah etmem nadana, || Çıkarsan burcu bedene, || Ayağında nalın varmı?

Âşık Kılıççı Mustafa – Şenlik Kimseyi beyenmez, || Lafatar Hak’ka güvenmez, || Üfürüklü boya boyanmaz, || Garaçivit, kâln varmı?

Âşık Şenlik – Neslinsarp yerler ikesmez, || Şahmar azdır gur du basmaz, || Ağzında güzəminesmez, || Süysünde yalın varmı?

Ayaq açmaq növbəsi Aşiq Şenliyə çatmış və o, Kılıççıya fürsət vermədən başlayır və bu taşlamayı deyir:

Âşık Şenlik – Ey Âşık düşün sözünü || Seni müşkül hal eylerem || Gurudur nutku nefesin || Elfazını lâl eylerem || Min tümenlik giymetini || Endirir bir pul eylerem || Cenk kurar imtahan olar || Azim galmagal eylerem || El içindən itkin salar || Meskenini çöl eylerem || Ters penk yapılı gaban || Ağzı bağlı mal eylerem...

Göründüyü kimi, taşlamalarda ən sadə sözlər belə (*nəfəs, lal, pul, tümən, çöl, mal* və s.) aşıqların dilində yeni bir poetik dona girir, nəticədə rəqibinə gülərək özünü tərif edir.

Türkiyə regional baxımdan çox böyükdür və müxtəlif bölgələrində atışma və ya tartışmalar öz məzmun və işlənmə baxımından fərqlənir. Atışma ənənəsinə daha çox Ərzurum və Qars bölgələrindəki ozanlarda rast gəlinir. Burada deyişmələr ən azı 5-6 ozan arasında olur və onlar bir yerdə söz davası edirsə, ayaq açıldıqdan sonra növbəti ozan sazı və sözü ilə dördlük oxuyur, oxuya bilməyənlər saz çalmağı dayandırır. Ona görə də çəkişmələrdə ayağı açmaq çox vacibdir. Bu gün ayaq açma bilən bəzi aşıqlar özlərinə uyğun dar ayaq seçirlər və bu müəyyən çətinliklərə səbəb olur. Məsələn, aşiq bəzən dar ayağı açır və bir müddət sonra növbə ona çatanda özünə gəlir və ayaqdan çıxır. Deyişdiyi aşiq bunu niyə etdiyini soruşduqda, aldığı cavab belə olur – düzdür dar ayaqdır, amma arxamca gələ bilmədin və özünü haqlı çıxarmağa çalışma:

Reyhani: Hele bakın bu dünyanın işinə || Gözleri kan dolmuş figan gözetir || Neredeyse varmış doksən yaşına || Hâlâ gelmiş bennen meydan gözetir

Nihânî baba: Elif hiçbir mahreç ile hecelmez || Aşıklar yorulmaz dünya dincelmez || Ömür geçer amma gönül kocalmaz || Yüz yaşında bile meydan gözetir

Reyhani: Baba senin hükmü halın kalmadı || Söndü peteklerin balın kalmadı || Bir yana gidecek yolun kalmadı || Gayrı seni bir kabristan gözetir

Nihânî baba: (Kuzum)Böyle ham fikiri sokma araya || Çam sakızı ilaç olmaz yaraya || Azrail gelirse bakmaz sıraya || Bazen pir yerine civan gözetir

Aşıqlıq ənənələrinin bu gün də qorunub qalan və davam etdirilən ərazilərdən biri də Türkiyənin Çukuroba bölgəsidir. Çukuroba aşıqları arasında dəyişmələr ilkin dövrlərdə Karacaoğlan və Dadaloğlanın qoşmalarını məna və məzmunca bir-birinə bağlamaqla qurulurdu. Zaman keçdikcə dini mövzular önə keçmiş və demək olar ki, dəyişmələrin əsas mövzusunə çevrilmişdir. “Çukurova ozan dəyişmələrində sistemli ifa ənənəsi yoxdur. Köhnə atışma ənənəsi tam olmasa da, bu gün də davam edir. Köhnə mübahisə ənənəsi sual-cavab formatında idi. Çox vaxt dini məsələlərlə bağlı suallar verilirdi. Cavab verə bilməyən aşıq məğlub olurdu. Qeyd edək ki, dəyişmələrin mövzusunun dinlə bağlı olması Çukuroba aşıqlarını digər bölgə aşıqlarından fərqləndirir. Ayaqları yarışmada iştirak etməyən yaşca böyük olan aşıqlar və ya bu sənətin vürğünü və bilicisi olan şəxs verir. Köhnə adət-ənənədə neçə misra ilə atışmağa başladığını deyər, sonda misrada təxəllüsü deyərək söz davasını bitirərdi. Bu gün çəkişmələrdə hər iki aşıq öz dördlüklərini növbə ilə oxuyur. Dəyişmələr sual-cavab və ya nəzirə formasında ola bilərlər”. [1, s.66-67]

Bu gün təbii ki, Çukuroba aşıqları tək dini mövzular deyil, digər mövzulara da müraciət edirlər:

Âşık İmami-Baykuş Atışması

Aldı Âşık İmami: - Başka bir mekânın yok mudur senin || Neden viranede ötersin baykuş || Elbet bir sebebi olacak bunun || Neden viranede ötersin baykuş

Aldı Baykuş: - Hak ile aramda gizli sırrım var || Ondan viranede öterim âşık || Senin aklın yetmez kısıbî kârım var || Ondan viranede öterim âşık

Aldı Âşık İmami: - Nice kuş var açlığında ölürken || Şahinler avını gökten alırken || Senin avın ayağına gelirken || Neden viranede ötersin âşık

Aldı Baykuş: - Süleyman şahittir bu gizli sırı || Gayri karışmam ben hayra şerre || Bahtım açık amma yumurtam kara || Ondan viranede öterim âşık

Aldı Âşık İmami: - Şol güvel ördekler gölde öterken || Guğuklar kumrular dalda öterken || Garip bülbül gonca güldə öterken || Sen neden viranede ötersin baykuş

Aldı Baykuş: - Gül için mi sarı bülbülün zarı || Dervişim yitirdim namusu arı || Harabede saklı dünyanın varı || Ondan viranede öterim âşık.

Mətnə diqqət yetirsək, demək olar ki, hər misrada bəddii ifadə və təsvir vasitələrini görəcəyik (ötersin baykuş, Hak ile aramda gizli sırrım, şahinler avını gökten alırken, avın ayağına gelirken, bahtım açık amma yumurtam kara, harabede saklı dünyanın varı). Məhz dilin bu qədər poetik qurulması, dəyişmələri sadəcə söz yığını olmaqdan uzaqlaşdırır, təhkiyənin gücünü artırır.

Toplanan nümunələrin məzmun baxımından təhlili göstərdi ki, bu aşıq şeir növünü yeddi qrupa bölmək olar:

1. Aşığın öz sənətini hansı səviyyədə bilməsini nümayiş etdirmək üçün atışmalar (müamma);
2. Dəyişməli atışmalar.
3. Öyüt verən atışmalar.
4. Taşlama.
5. Oyünmə və ya qoltuqlama atışmalar.
6. Sicilləmə atışmalar.
7. Mətub atışmalar. [2]

Nümunələrdən və təhlillərdən göründüyü kimi, dəyişmələr və ya atışmalar məzmun baxımından zəngin olduğu kimi, dil faktları ilə də zəngindir. Bu dil faktlarını öyrənmək və təhlil etmək baxımından dəyişmələrin araşdırılması çox vacib və aktualdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Artun; Erman (1996), Günümüzde Adana Aşıklık Geleneği (1966-1996) ve Aşık Feymani, İl Kültür Müdürlüğü Yayınları 3, Adana
2. Çukurova Âşıklık Geleneğinde Atışma Erman Artun* – DergiPark \ <https://dergipark.org.tr> > download > article-file

UOT 81'367; 82.02

Feili frazeoloji birləşmələrin üslubi xüsusiyyətləri

Gülşən Calal qızı Musayeva

Bakı Biznes Universiteti

AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun doktorantı

musayeva-gulshan@mail.ru

Məlumdur ki, dilimizdə həm quruluşca, həm də məna və ekspressivlik çalarlıqlarına görə çox rəngarəng idiomatik ifadələr var ki, bu da onların üslubi ifadə imkanlarının zənginliyindən xəbər verir. Bunlar içərisində feili idiomlar daha çox diqqəti cəlb edir. İdiomlar hər bir dilin özünəməxsus ənənəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirərək milli kolorit vahidləri kimi bu və ya digər üslubda, xüsusən də bədii üslub da istifadə edilir. Lakin bununla yanaşı, müxtəlif dillərdə oxşar ifadələrə də rast gəlinir ki, bunlar kalka yolu ilə tərcüm əsasında yaranır. Potensial poetik obrazlılığa malik olan frazeoloji ifadələrin real həqiqəti daha canlı və inandırıcı əks etdirmək xüsusiyyəti onların, demək olar ki, bütün sənətkarların dilinə yol tapmasını birbaşa əsaslandırır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, feilin zəngin qrammatik kateqoriyalara malik olması ilə əlaqədar olaraq eyni adlı ifadələr başqa nitq hissələrinə mənsub olan idiomlardan fərqli olaraq daha geniş üslubi manevr imkanına malikdir. Belə ki, idiomlar bu kateqoriyalar üzrə dəyişərək, cümlədə müxtəlif vəziyyətlərdə işlənir. Üslubi məqamlarda istifadə olunmaq üçün maraqlı bir vasitə cümlə idiomlarıdır ki, feili birləşmələrin əksəriyyəti onlardan törəmişdir. Məsələn, *Mən ölüm; Ağrın alım; Allah saxlasın; Gözüm su içmir* və s. Bu cümlələri məs. dərhalına salsaq ekspressivliyini itirmiş olar, ona görə də, bunları idiomatik cümlələr hesab etmək daha doğru olar. Lakin elələri də var ki, onları feili ifadələr şəklinə salsaq emosionallığını itirməz və onların da belə ikili şəkildə işlənməsi məhz üslubi məqsədlə əlaqədardır. Məsələn, *qulaq ardına vurmaq, kefinə soğan doğramaq, dişə bağırsağını kəsmək, başında turp əkmək, pəl vurmaq, ələk-vələk etmək* və s.

Lakin iradəsini topladı, *canımı dişinə tutaraq* saniyələri saya-saya gözləyib durdu. (M.İbrahimov. Gələcək gün); Allaha şükür, belə səfali yerdə yayla da *damağ çəğ olmazmı?* (M.F.Axundov. Komediya) Frazeoloji birləşmələrin üslubi imkanları, hər şeydən əvvəl, onların ayrı-ayrı sözlərlə, ifadələrlə sinonimlik təşkil etməsi ilə izah edilir, çünki onların üslubi məqamları məhz sinonimliklə müəyyənləşir. Əksər sənətkarlar fikrin qüvvətli və emosional ifadəsi üçün müəyyən sözü eyni mənalı frazeoloji ifadə və idiomlarla əvəz etmiş və onları müxtəlif şəkildə işlətməmişlər. Belə ki, bir qrup ifadələr ümumxalq dilində olduğu kimi işlədilmiş, bir qrup ifadələr isə tamamilə yeni məna da təqdim edilmişdir. Hətta elə ifadələr də var ki, yalnız müəyyən bir sənətkara məxsusdur. Məsələn,

Başaparıb hərə bir sənətə!... (M.Ə.Sabir. Hophopnamə)

Eylə *divanəliyə düşdü* könülüm, dildir,

Salsa da boynuna həm zülfi-kəməndin yenəməz. (M.Füzuli. Əsərləri)

Bayram. Ümid yoxdur, *iqbalım gətirməyəcək*. (M.F.Axundov. Komediya)

Yuxarıdakı nümunələrdən birincisində *başaparmaq* birləşməsi tamamilə başqa mənada – *getmək* mənasında işlənməmişdir. İkinci və üçüncü nümunələrdə isə vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Burada müəlliflər ifadəni qüvvətləndirmək və təkrardan qaçmaq məqsədilə *eşqə düşmək* ifadəsində

isə *eşq* sözünü *divanəlik* kəlməsi, *bəxti gətirməmək* ifadəsindəki ismi isə *iqbal* sözü ilə əvəz edərək fərqli şəkildə işləmişlər. Göründüyü kimi, qeyd olunan ifadələrə heç bir yerdə rast gəlinmir, yalnız bu müəlliflərin dilinə məxsus orijinal frazeologizmlərdir. Bədii əsərlərdə başlıca üslubi priyomlardan biri həmcins feili sinonimlərdir. Belə vasitələrlə hərəkətin və hadisənin bütün cəhətləri dolğun şəkildə oxucuya çatdırılır. Bəzən müəllif müəyyən bir obrazın hərəkətinə öz subyektiv münasibətini bildirmək üçün həmcins sinonimlərə müraciət edir. Məsələn, Ya düşsə yetim malı *ye, ver xəlvəti həzmə*. (M.Ə.Sabir. Hophopnamə); Məstəlişah. Xanımlar *qorxmuyun, ürəyinizi bərkidin*. (M.F.Axundov. Komediya)

Sadə və mürəkkəb feillərin sinonimliyi qeyd olunan birinci misalda müəllif hərəkəti aydınlaşdırıb dəqiqləşdirdiyi halda, ikinci misalda daha çox hərəkətin davamlılığı ön plana çəkilir. Aşağıda göstərilən parçada isə mürəkkəb feillərin həmcins sinonimliyi müşahidə olunur:

Aman, ay Molla dayı, bir *kitab açdır, fala bax!* (M.Ə.Sabir. Hophopnamə)

Bundan əlavə, obrazlılığı ilə fərqlənən poetik frazeologizmlər də vardır ki, bunlarda klassik və folklor ədəbiyyatda geniş şəkildə işlənmişdir. Məsələn, *kəklik kimi səkmək, qəmi-hicrana girif tar olmaq, can qurban eləmək, düdəməyi-hindi gəlmək* və s.

Hacı Qara. Çox-çox razıyam, əzizim! Yaxşı, bu xeyir iş hardan sizin *xəyali-şərifinizə* düşdü? (M.F.Axundov. Komediya); Balarza. Ona elə bil *düdəməyi-hindi gəlmişəm ki*, daha papağını da atsalar, yığıncağa ayaq-mayaq basmaz. (C.Cabbarlı. Ey dan ulduzu)

Bədii ədəbiyyatda diqqəti cəlb edən daha bir maraqlı dil vahidləri təmtəraqlılıq məqsədilə işlədilər. Əslində bir çox yazarlar (C.Məmmədquluzadə, F.Köçərli, Y.Çəmənəmindi və b.) tarixən belə dəbdəbəli ifadələri dili ağırlaşdıran yersiz vasitələr hesab etsələr də, bu gün bu frazeologizmlər bədii əsərlərin canını təşkil edir. Məsələn,

Sabatay *intizarın mənzilini çox qısa elədi*. (Əfqan. Halal çörək); *Qocalıq öz kölgəsini onun üstünə salır*, arvadın varlığını sıxırdı. (İ.Şıxlı. Dəli Kür)

Frazeoloji variantlaşmada bədii üslubun əsas xüsusiyyətlərindəndir. Belə ki, mətn, situasiya, qafiyə, rədif və s. tələbi ilə əlaqədar olaraq bir birləşmə müxtəlif variantlarda işlənə bilər. Bu da fərdi yaradıcılığın məhsuludur. Məsələn,

Oyadar xəlqi əfqanım, *qara bəxtim oyanmazmı?*

Qara bəxtim yuxudan olmadı bidar, hənuz...

Eyşü tərəfim çırağı yandı,

Bəxtim yuxudan məgər oyandı? (M.Füzuli. Əsərləri)

Göründüyü kimi, bu misalda *bəxti açılmaq* ifadəsi üç variantda verilmişdir. Bu da sənətkara fikrini daha dolğun şəkildə ifadə etməyə imkan vermişdir. Danışq dil frazeologizmləri bədii əsərdə məişət dialoqlarının özəyini təşkil edir və onların əksəriyyəti obrazlılığı ilə seçilir. Bu da xalqın öz gündəlik nitqində bədiiliyə, məcaziliyə xüsusi yer verməsi ilə izah edilir. Məhz buna görə də həmin ifadələr obrazlı nitq üçün əvəzəlməz vasitədir.

Bədbəxtin qolunu xurd-xəşil eləyib tullamısan ora, *dilini dinməzinə qoymaq* əvəzinə hələ bir ədalət qılıncı da istəyirsən məndən? (H.Seyidbəyli. İllər keçir)

Hacı Qara. Müştərimacal vermir, *göydə götürür*. (M.F.Axundov. Komediya)

Kinayə, gülüş, hətta qəm, nifrət hissləri doğuran idiomlar da vardır ki, onlar həm bədii, həm də ictimai-siyasi üslub da geniş şəkildə istifadə olunur. Belə ifadələr obrazların avamlığını, sadələşməliyini, hətta millətin qanını soranların azgınlığını göstərmək üçün başlıca üslubi vasitələrdir. Demək olar ki, idiomların əksəriyyətində yumor, kinayə, kəskin satira ifadə olunur. Məsələn, -Arvad, lap *dev yuxusuna getmişən*, durayağa! (S.Rəhimov. Seçilmiş əsərləri); Olsun də. Guya ki, məktəb qurtaranda mənə *ağzı ilə quşutacaq*. (İ.Şıxlı. DəliKür)

Hər nə çəksən, çəkbəradərim, *çəkmə düz mizanını*

Çəkməsən millət qəmin, çəkmə, çək öz qəlyanını. (M.Ə.Sabir. Hophopnamə)

Daha bir maraqlı üslubi priyom ayrılıq da sinonim olmayan feili birləşmələrin mətn daxilində məntiqi cəhətdən həmcinsləşdirilməsidir. Məsələn, Pərzad. *Başına yüz min qalmaqalaçar, üstün atəq siryıxar, divanasalar*, nə bilim nə elər. (M.F.Axundov. Komediya) Göründüyü kimi, burada

yazıçı fikrini daha təsirli şəkildə çatdırmaq və obrazın daxili həyəcanını bildirmək üçün ayrı-ayrı birləşmələri həmcins sinonimlər işlətməmişdir.

İngilis dilində də feili frazeoloji birləşmələrin bir sıra variantlarına rast gəlinir ki, bunlar da biri digərini əvəz edir. A.V.Kunin “Фразеология современного английского языка” kitabında feili frazeoloji birləşmələrdən ətraflı bəhs edərək onların variativliyinə də toxunmuşdur və bədii ədəbiyyat nümunələri ilə fikrini bir daha təsdiqləmişdir. Məsələn: *tread on air - walk on air, hang in the balance - tremble in the balance* (tərəddüd etmək); *cry (sob, weep) ones heart out* (hönkürmək), *poke (stick) ones nose into somebody’s affair* (başqasını işinə qarışmaq) və s. Bir bədii ədəbiyyat nümunəsinə nəzər salaq: *Why did’t the chap come? Can’t kick my heels here forever”, thought Soames...* (J.Galsworthy). [5, s.176-177]

Bundan əlavə ingilis dilində ideoqrafik sinonimlər də üslubi baxımdan çox maraqlıdır. Məsələn; *set ones heart on somebody - set ones mind upon something*.

Belə ifadələrin komponentləri leksik mənasını nisbətən itirərək bütöv bir konstruksiya yaradırlar, yəni ümumi bir mənanın ifadəsinə xidmət edirlər. Məs; She **had set her mind on the major** “more than on any of the others,” she owned sobbing. (W.Thackeray)

Bütün bu nümunələr göstərir ki, ideomlar müxtəlif sistemli dillərdə ən obrazlı və emosional ifadələrdir. İdiomlarsız heç bir dili təsəvvür etmək olmaz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri. Bakı: Maarif, 1992, 150 s.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
3. Mehdiyeva E.V. İngilis dilində feili frazeoloji birləşmələr və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Nam.diss.avtoref. Bakı, 2005, 22 s.
4. Məhərrəmov R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı: ASSR EA-nın nəşriyyatı, 1968, 143 s.
5. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., 1972

UOT 519. 8

Təhsilin davamlı inkişafının təmin edilməsində informasiya texnologiyalarının rolu

Günəl Siyavuş qızı Novruzova

AMEA-nın Gəncə bölməsi

Gəncə Dövlət universitetinin dissertantı

gunel.novruzova91@mail.ru

Ümummillî lider Heydər Əliyev əbəs yerə deməmişdir ki, "iqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir". Tarixi təcrübə göstərir ki, bəzi ölkələr özünün iqtisadi resursları hesabına zənginləşir və rəşional idarəetmə nəticəsində həmin resurslardan səmərəli istifadə etməklə uzun müddət xalqın rifahını təmin edir. Elə ölkələr də vardır ki, bu ölkələrin iqtisadiyyatını beyin mərkəzlərinin gücü hesabına qurub zənginləşdirirlər. Belə ölkələrdə iqtisadiyyatın formalaşmasında təhsilin rolu müstəsna dır. Sırr deyil ki, yaponiya kimi ölkədə iqtisadiyyatın əsas mənbəyi insan kapitalıdır. Burada məhz xalqın həyatında elm və təhsilin gücünü yetərincə dəyərləndirə bildikləri üçün insan beyninə kapital qoyuluşu uzun illərdir ki, davam edir.

Dünya şəbəkəsində hər gün milyonlarla gigabayt informasiyanın hərəkəti ilə informasiya texnologiyalarından istifadə edən mütəxəssislərin hazırlanmasına ehtiyac artır. Bu baxımdan təhsildə informasiya texnologiyalarının rolu xeyli artır.

Hazırda informasiyalaşma prosesi insan həyatının bütün sahələrində özünü göstərir. Hər gün milyonlarla gigabayt informasiyanın dünya şəbəkəsinin genişliyində hərəkət etdiyi bir şəraitdə informasiya texnologiyalarından istifadə edən mütəxəssislərin hazırlanmasına ehtiyac artır. Bu

baxımdan təhsildə informasiya texnologiyalarının rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Beləliklə, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə tədrisə daha səmərəli yanaşmaların inkişafı və təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi üçün ilkin şərtidir. İnformasiya texnologiyaları bu prosesdə xüsusi rol oynayır, çünki sonuncunun istifadəsi tələbələrin öyrənməyə motivasiyasını artırmağa, tədris vaxtına qənaət etməyə kömək edir, interaktivlik və əyanilik isə tədris materialının daha yaxşı təqdim edilməsinə, başa düşülməsinə və mənimsənilməsinə kömək edir. Həmçinin yeni təhsil texnologiyalarından intensiv istifadə ümumən təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edə bilər.

İnformasiya texnologiyalarının və bir çox digər elektron və rəqəmsal resursların inkişafı ali təhsil üçün bir sıra yeni suallar qoydu. Bəzi tələbələr internetdən ənənəvi ədəbi mənbələrə əsas alternativ kimi istifadə edir və bu baxımdan tapılan materialın mənşəyi, dəqiqliyi, keyfiyyəti və etibarlılığı kimi bir sıra problemlərlə üzləşirlər. Ənənəvi çap mənbələrində məlumatın keyfiyyəti bir çox amillərlə təmin edilir, məsələn: müəlliflərin akademik ləyaqəti, nəşirlərin hörməti və s. İnternet resurslarına münasibətdə bu cür keyfiyyət təminatı mexanizmləri işləmir və istifadəçi onları özü qiymətləndirməyə məcbur olur. Buna əsaslanaraq, tələbələri informasiyanın tənqidi istehlakçısına çevirməyə ehtiyac var” [6].

Amerika Kitabxana Assosiasiyası öz hesabatında “bütün insanların informasiya savadlı olması zərurətini vurğulayır, bu o deməkdir ki, onlar nəinki məlumatın nə vaxt lazım olduğunu müəyyən edə bilirlər, həm də informasiyanı kəşf edə, müəyyən edə, qiymətləndirə və səmərəli istifadə edə bilirlər. konkret qərar qəbul etmək və ya aktual problemi həll etmək lazımdır” [6].

Bu ideyanı inkişaf etdirən bir çox analitiklər “informasiya savadlılığı” adlanan şeyi fərdlərə informasiya və informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə etməyə və onların daim dəyişən şərtlərinə uyğunlaşmaq imkanı verməklə yanaşı, informasiya sənayesini və bütövlükdə informasiya cəmiyyətini tənqidi şəkildə konseptuallaşdırmağa imkan verir [6].

Təlim prosesində “informasiya savadlılığı” həm müəllim, həm də şagird üçün mühüm rol oynayır, onun əhəmiyyəti informasiyanın əldə edilməsi və mübadiləsinin müasir üsullarını bilmək, uyğunlaşma və onları praktikada tətbiq etməyə hazır olmaq kimi bir neçə aspektdə özünü göstərir.

Alimlər və analitiklər informasiya savadlılığına töhfə verən yeddi əsas informasiya bacarığını müəyyən edirlər:

1. İnformasiyaya ehtiyacdən xəbərdar olmaq bacarığı.
2. Məlumatdakı "boşluğu" necə doldura biləcəyinizi vurğulamaq bacarığı.
3. İnformasiyanın aşkarlanması üçün strategiyalar tərtib etmək bacarığı.
4. Məlumatı kəşf etmək və əldə etmək bacarığı.
5. Müxtəlif mənbələrdən alınan məlumatları müqayisə etmək və qiymətləndirmək bacarığı.
6. Mövcud vəziyyətə uyğun olan digər üsullarla məlumatı təşkil etmək, tətbiq etmək və ötürmək bacarığı.
7. Mövcud məlumatları sintez etmək və toplamaq, onun əsasında yeni biliklər yaratmaq bacarığı.

Şagirdlərin informasiya savadının artırılması informasiyanın axtarışı və toplanması prosesini sadələşdirəcək, məlumatın tələbələrə ən dəqiq və əlçatan çatdırılmasına imkan verəcək, həmçinin təhsilin keyfiyyətini yüksəldəcək. Beləliklə, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə tədrisə daha səmərəli yanaşmaların inkişafı və təlim metodlarının təkmilləşdirilməsi üçün ilkin şərtidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Klimovets O.V. Universitetdə innovativ tədris prosesinin metodoloji əsasları // Vestnik IMSIT. - 2011. - № 1–2, s. 11
2. Klimovets O.V. İqtisadçı ixtisasına giriş // Beynəlxalq Eksperimental Təhsil jurnalı. - 2010. - № 10., s. 124–126
3. Klimovets O.V. Layihə fəaliyyətləri sistemi kimi firmada innovativ dəyişikliklərin idarə edilməsi // Yeni iqtisadiyyatın sualları. - 2007. - № 4, s. 28–34

4. Klimovets O.V. Qara dəniz regionunda beynəlxalq əməkdaşlıq. Monoqrafiya / O.V.Klimovets. Belqorod, 2004

5. Klimovets O.V. Beynəlxalq ofşor biznes. 06.06.00 - Dünya İqtisadiyyatı ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr üçün dərs vəsaiti / O.V.Klimovets. - Rostov-na-Donu, 2004

6. Təhsildə müasir informasiya texnologiyaları // Ali təhsildə informasiya bacarıqları [Elektron resurs] Giriş rejimi <http://charko.narod.ru/tekst/an5/2.html> (giriş tarixi 15.10.2014).

7. Azərbaycan Respublikasının “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi” haqqında qanunu. E-qanun.gov.az.framework/3525

UOT 378.016

Gələcək ibtidai sinif müəllimi tərəfindən psixoloji və pedaqoji fənlərin öyrənilməsi zamanı yaratıcılıq fəaliyyətinin nəzəri əsasları

İranə Oqtay qızı Məmmədova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dissertantı
elchin_mamedzade@hotmail.com*

Cəmiyyətin bütün sahələrdə mütərəqqi sosial-iqtisadi inkişafı təcili olaraq hər bir insanın intellektual, yaratıcılıq potensialının sosial dövriyyəyə daxil edilməsini tələb edir. Bu, hər insanda yaratmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək, onda lazımı keyfiyyətləri yetişdirmək, qabiliyyətlərini tam şəkildə açmaq, real həyatın tələblərinə uyğun müxtəlif fəaliyyətlərdə həm ifadəçi kimi, həm də yaradıcı kimi çıxış etmək imkanı verən ali təhsil üçün xüsusilə vacibdir.

Bu baxımdan, tələbələlərin yaratıcılıq potensialını, şəxsiyyət inkişafını aktivləşdirmək və yaradıcılıq fəaliyyətini səfərbər etmək üçün müasir pedaqoji nəzəriyyədə psixoloji və pedaqoji fənlərin öyrənilməsi prosesinin şərtləri, məzmunu və metodlarının müəyyənləşdirilməsində ciddi dəyişikliklər olmalıdır.

İnsan cəmiyyətinin inkişafı dövründə bir çox fəlsəfəçi, pedaqoq və psixoloqlar yaratıcılıq fəaliyyətinin mahiyyətini anlamağa çalışmışlar. Pedaqoji yaradıcılığın nəzəri mexanizmlərini anlamaq cəhdləri uzun bir tarixə malikdir. Qədim yunan filosofu Platon yaradıcılığı sənətkarın yaradıcılıq vəcdəsi anında tanrı ilə qovuşması kimi tərif etmişdir. Platon yaradıcılıq prosesinin bənzərsiz olduğunu və təcrübədə təkrar əks ola bilməyəcəyini qeyd edirdi. Platonun konsepsiyasına görə yaradıcılıq fəaliyyətinin iki növü var: düşünülmüş, yüksək rəşional yaradıcılıq fəaliyyəti və rəşional yaradıcılıq fəaliyyəti.

R.Dekartın "Ağılın rəhbərliyi qaydaları" əsərində deyilir ki, həqiqəti tapmaq üçün bir metod lazımdır. Burada Dekart metodun tərifini də verir: "Metod dedikdə, ağılın hər şey haqqında həqiqi bilik əldə etməsinə kömək edən dəqiq və möhkəm qaydaları nəzərdə tuturam, hansılar ağılın xərclənməsi olmadan həqiqətin qəbul olunmasının qarşısını alır və nəticədə ağıl təcridən hər şey haqqında həqiqi bilik əldə edir." Dekart metodunun təhlili göstərir ki, bu metoda daxil olan tələblər yaradıcılıq fəaliyyətinin əlamətləri ilə əlaqəlidir. "Yaradıcılıq" termini ilk dəfə XVII əsrdə insanların sənət sahəsindəki fəaliyyətini ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir [5].

Rəşionalist filosoflar sayılan Spinoza, Dekart, Leybniz yaradıcı düşüncənin bəzi komponentlərini müəyyənləşdirmişlər. Onlar hesab edirdilər ki, intellektual fəaliyyət prosesində insan bəzi həqiqətləri məntiqi sübut əsasında deyil, "intellektual baxış"ın köməyi ilə, yəni intuitiv bir yolla aşkar edir.

N.A.Berdyayeva görə, şəxsiyyətin mədəniyyəti onun yaradıcılıq fəaliyyəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır. O, qeyd edirdi: "Mədəniyyətli bir insan olmaq kifayət deyil. İnsanın daxili mədəniyyətinin konkret ictimai faydalı işlərində əks olunması lazımdır. İnsanın qüvvələri hədsizdir və insanın yaradıcılığı üçün sənətdə, bilikdə və ictimai həyatda sərhəd yoxdur." [1]

XX əsrin əvvəllərində xarici pedaqoqlar E.Veber, F.Ganberg, E.Linde pedaqoji yaradıcılığı sənət kimi təyin edərək, onu elmə qarşı qoymuşlar.

D.Dyui yaradıcılıq fəaliyyətində beş mərhələ müəyyənləşdirmişdir: dərkətmə, problemin təhlili, fikirlərin irəli sürülməsi, onların yoxlanılması, seçimi.

Rus psixoloji və pedaqoji ədəbiyyatda yaradıcılıq probleminin inkişafı ilə P.P.Blonskiy [2], K.D.Uşinskiy [7], L.N.Tolstoy, S.O.Gruzenberg [4], S.T.Şatskiy [8], A.C.Makarenko, V.A.Suxomlinskiy [6] və b. məşğul olmuşlar.

Psixoloq S.O.Gruzenberg yaradıcılıq psixologiyasını predmeti, vəzifələri və metodu olan bir fənn kimi təqdim etmişdi. S.O.Gruzenberqa görə, “yaradıcılıq” anlayışı yaradıcılıq psixologiyasını təyin edən altı əsas növə uyğundur: qnoseoloji, dini-metafizik, psixoloji, psixopatoloji, estetik, tarixi-ədəbi [4].

Müəllim fəaliyyətinin yaradıcılıq xarakterini pedaqoji elmin qurucuları P.P.Blonski, L.S.Vıqotski [3], S.T.Şatski və digər elm adamları qeyd etmişlər. Rusiyada pedaqoji yaradıcılıq probleminə dair tədqiqatlar XX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir, bu da müəllim şəxsiyyətinin öyrənilməsinə və peşə inkişafına olan maraqların gücləndirilməsi ilə şərtlənir.

Müəllim hazırlığının elmi əsaslarının öyrənilməsi və bu istiqamətdə praktik addımlar P.P.Blonskinin adı ilə bağlıdır. O, pedaqoji işin yaradıcı təbiətini qeyd edərək, müəllimin peşəkar inkişafında özünütərbiyəyə böyük önəm vermişdi. O, tələbəyə “hər şeyi” öyrətməyin vacib olmadığını qeyd edərək, ona ömrü boyu müstəqil bilik əldə etməyi öyrətməyin lazım olduğunu vurğulamışdı. P.P.Blonski bacarıq, intuisiya və nəzəri biliklərin tərbiyəçi üçün də eyni dərəcədə lazım olduğuna inanırdı. K.D.Uşinski və P.P.Blonski təcrübədə ortaya çıxan və sonra nəzəriyyənin əsasını təşkil edən ideyanın vacibliyini vurğulamışlar. K.D.Uşinski [7] qeyd edirdi ki, “təcrübənin özü deyil, yalnız təcrübələrdən qaynaqlanan bir düşüncə, fikir ötürülə bilər”. Bu ifadə P.P.Blonskinin: “... nə texnologiya, nə istedad bir şəxs tərəfindən digərinə çatdırıla bilər, yalnız bir fikir və bu səbəbdən də yalnız nəzəri elm şəklində pedaqogika mövcud ola bilər.” ifadəsi ilə səslənir [2].

Pedaqoji yaradıcılığın əsaslarının öyrənilməsinə əhəmiyyətli töhfəni S.T.Şatski vermişdi. O, 1919-cu ildə Moskvada Xalq təhsili üzrə ilk Təcrübə Stansiyasını yaratmışdır. Onun fikrincə, müəllim tərəfindən əsas mənimsənilməli olan fikir pedaqoji prosesin təkamülüdür. “Pedaqoji prosesin təkamülü və pedaqoji hadisələrin formalarının, yollarının, metodlarının, səbəblərinin və nəticələrinin axtarışı bir-biri ilə sıx bağlıdır. Mənə elə gəlir ki, pedaqoji fəaliyyətin mühafizəkarlığı məsələnin ruhuna və mahiyyətinə uyğun gəlir. Pedaqoji fəaliyyət canlı, aktiv olmalıdır, bir formadan digərinə keçərək hərəkət etməlidir.”

Görkəmli pedaqoqların fikirləri parlaq pedaqoji işi ilə həqiqi pedaqoji yaradıcılığı təsdiqləyən V.A.Suxomlinskiyin nəzəri və praktik fəaliyyətində davam etdirilmişdir. Onun pedaqoji irsində yaradıcılıq prosesinə böyük tərbiyəvi əhəmiyyət verilir və qeyd olunur ki, yaradıcılıq yalnız yaradanları deyil, ətrafdakıları da zənginləşdirir. V.A.Suxomlinski yazır: “Yaradıcılıq fəaliyyəti nə insan sanki ruhunun bir hissəsini qoyur: nə qədər çox qoyarsa, özü də o qədər zənginləşər. Yaradıcılıq prosesində yaradıcı öz əməyi və onun nəticələri ilə yanında olanlara çox böyük təsir göstərir. Bir insanın ruhlanması və ilhamlanması başqalarının da ruhlanmasına səbəb olur.” İstedadlı pedaqoqun geniş praktik təcrübəsi dəyərli pedaqoji irs qoymağa, müəllimin yaradıcılıq işinin vacib problemlərini vurğulamağa və müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Bunlar: şagirdlərinə qabiliyyətlərinin ahəngdar inkişafı, məktəb kollektivinin intellektual inkişafı, tələbələrdə və şagirdlərdə biliyə istəyin və marağın aşılmasıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бердяев Н.А. Смысл истории. М., 2021, 288 с.
2. Блонский П.П. Педагогика и психология. М., 2016, 166 с.
3. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психологический очерк: Книга для учителя. М., 2020, 124 с.
4. Грузенберг С.О. Психология творчества. М., 2016, 262 с.

5. Декарт Р. Рассуждение о методе. М., 2019, 320 с.
6. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. Киев, 2019, 320 с.
7. Ушинский К.Д. Собрания сочинений. В 11 томах. М., 1948-1952
8. Шацкий С.Т. Годы исканий. 1 Т. М., 1990, 304 с.

UOT 373.1.02.:372.8

Təhsilalanlarda dünya görüşünün formalaşdırılması probleminə müasir baxış

Kəmalə Sahib qızı Mustafayeva

Xəzər Universiteti

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin doktorantı

kmustafayeva@khazar.org

“Təhsil həyata hazırlıq deyil, təhsil həyatın özüdür.”

Con Dyui, filosof

Bu gün dünyada baş verən global proseslər, insane cəmiyyətdəki yeni yanaşmalar, həyat şəraitinin dəyişməsi, texnologiya sahəsindəki inkişaf təhsilə, onu məzmununa, idarə olunmasına və digər əhəmiyyətli məsələlərə təsirini göstərir. Təhsil mühüm pedaqoji proses kimi tərbiyə və insane inkişafını özündə ehtiva edən gerçəklikdir. Burada təhsilalanın bilik, bacarıq və vərdislərinin formalaşdırılması və inkişafı onun təkamülünü, cəmiyyətə və o cümlədən, dünyaya adaptasiya olunmasını təmin edir. Elmi araşdırmalar sübut edir ki, insane təfəkkürü və idrak prosesinin bütün qanunauyğunluqları cəmiyyətin inkişafını təmin edən ictimai şüurunun formasıdır. Buna görə ictimai şüurun mənbəsi rolunda çıxış edən insanın, dolayı yolla təhsilalanın bilik və dəyərləri və təcrübə ilə sabitləşməsi təhsil prosesində təmin edilməlidir [3].

Bu haqda tanınmış pedaqoq-filosof Qureviç İqor İlinskinin aşağıdakı fikirlərini maraqlandırır: “Təhsil problemləri bizi mürəkkəb fəlsəfi düşüncələr sistemində cəlb edir. Pedaqogika və tərbiyə tarixi ilə bağlı bir çox tədqiqatların çatışmazlığına səbəb onların müəlliflərinin təhsil kompleksini, fəlsəfi və psixoloji düşüncənin ümumi axarından ayırmasıdır. Lakin bu üsullar özü konkret bir dövrdə doğulmuşdur və özün də zamanın dünyagörüşü təsəvvürlərinin izini əks etdirirlər” [1].

Müasir dəyərlər sistemində isə insanlar, təhsilin aşağıdakı rolunu və mahiyyətini əsas götürürlər:

- təhsil ictimai praktikanın müstəqil forması, idarəetmə mexanizmi, təşkilati strukturu və fəaliyyət sistemidir. Başqa sözlə, təhsil bütün sosial sferalarla əlaqəsi olan elə bir infrastrukturdur ki, o, birtərəfdən ictimai mühitin bütövlüyünü saxlayır, digər tərəfdən onun inkişafını təmin edir;

- təhsil tarixi-mədəni təcrübəni, insanların həyat tərzini və yaşam qaydalarını, onların ümumi həyatının norma və dəyərlərini zaman-zaman qoruyub saxlayır;

- təhsil cəmiyyətin, bütövlükdə bəşəriyyətin tarixi-mədəni dəyərlərini formalaşdırma və inkişaf etdirmə vasitəsidir;

- təhsil zaman və məkan daxilində insan şəxsiyyətinin və mədəniyyətinin formalaşmasında, onun tərbiyəsində, qabiliyyətinin dərinləşməsində həlledici rol oynamış və oynamaqdadır [3, s. 30]

Türk-islam fəlsəfi fikrinin tanınmış nümayəndəsi Əbu Turxan (Səlahəddin Xəlilov) yazır: “İnsanlar təhsil üçün yox, təhsil insanlar üçündür və o, insanların konkret ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmalıdır”. Dövrün mühüm tələbi də, təhsilalanı ayrıca fərd və subyekt kimi yanaşmaqla, müasir tələbatları cəmiyyətin əsas obyektinə çevirmək və təhsilalanı onun əsas məqsədi və subyektinə halına gətirməkdir [1].

Qeyd olunması acib məqamlardan biri də, təhsilalanın dünyagörüşünün inkişafında milli və regional xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasıdır. Hələ XIX əsrdə rus pedaqoqu K.D.Uşinski xaricdə

təhsilin inkişafını tədqiq edərkən yazırdı ki, təhsil sisteminin inkişafın damilli, regional xüsusiyyətlərin də nəzərə alınması əsas şərtlərdəndir [5, s. 7].

Dünya təcrübəsi də göstərir ki, dövlətiki müxtəlif miqyasda fəaliyyət göstərmək üçün zəruri tədbirlər görünür:

1) çağdaş şəraitin tələblərinə uyğun, cari ehtiyacların ödənilməsinə xidmət edən operativ tədbirlərin həyata keçirilməsi;

2) uzun müddətə hesablanmış, strateji məqsədə, dövlətçiliyə və milli özünütəsdiqə xidmət edən islahatlar planının hazırlanması [1]. Beləliklə, gələcəyinin təminatçısı olacaq təhsilalanın çağdaş dünya tələblərinə uyğun yetişdirilməsi və müasirliklə vəhdətdə görmək vacib amildir.

Prof. M.İsmixanov “Pedaqogikanın əsasları” kitabında şəxsiyyətin, başqa sözlə, təhsilalanın inkişafında cəmiyyətin milli xüsusiyyətlərinin təsirini subyektiv, təksibolunmaz və ziddiyyətli olaraq qeyd etmişdir. O, şəxsiyyətin tələbatlarının ödənilməsi üçün yaşadığı coğrafi regionun rolunu danılmaz hesab edir [2, s. 7]. Müasir tədqiqatçıların fikrincə desək, “Təhsilin sanın həyat təcrübəsinin inkişafıdır”. Tarixi faktlar göstərir ki, industrial (sənaye) cəmiyyətin də müasir cəmiyyətə (postindustrial) keçid təhsil sahəsində radikal dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişikliklər tələbatları, baxışları və maddi ehtiyaclarla yanaşı mənəvi, təhsil ehtiyac və maraqlarını da dəyişir [4, s. 52].

Təhsil sisteminin, onun məzmununun, texnologiyalarının yeniləşdirilməsinin cəmiyyət üçün vacibliyini, əhəmiyyətini əsaslandırın və bu işin uzaqgörənliklə ideya əsaslarını irəli sürən ümummilli lider Heydər Əliyev gələcək inkişafın bilavasitə haqlı olaraq təhsillə bağlı olduğunu vurğulayırdı. “Gələcəyimiz bu gün gənclərə nəyi və necə öyrətməkdən asılıdır”, – deyən ulu öndər Heydər Əliyev təhsilin yeni məzmununun formalaşdırılmasını, yəni nəyi öyrətməyin, nəyi öyrənməyin zəruriliyini ön plana çəkərək, həm də necə öyrətməyin, innovativ yanaşmaların tətbiq əhəmiyyətini dərk etməyə xüsusi önəm verirdi [1].

Bu gün Azərbaycan təhsil sistemində də müstəqilliyin bərpasından sonra müxtəlif dövrlər üzrə müasir innovativ təhsil səviyyəsinə cavab verən sistem yaradılması üçün addımlar atılır. 2013-cü ildən bəri ümumtəhsil məktəblərində yeni təlim metodlarının tətbiqi və şagirdlərdə interaktivliyin artırılması istiqamətində müasir dərslər modellərinin təşkili gələcək nəsillərin daha dünyagörüşlü, yaşadığı cəmiyyəti və dövlətini rifaha apara biləcək nəsillər yetişdirməyi hədəfləyib.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəbrayilov İ.H. Təhsil fəlsəfəsinin inkişaf tendensiyalarının bəzi aspektləri. Azərbaycan müəllimi 14 Noyabr 2015 - №42; <https://www.muallim.edu.az/>
2. İsmixanov M.A. Pedaqogikanın əsasları. Bakı: ADPU, 2012, 304 s.
3. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 448 s.
4. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012, 249 s.
5. Məmmədov K.A. Müstəqillik dövrümüzün pedaqoji problemləri (tədris vəsaiti). Bakı: Zəngəzur, 2020, 106 s.

UOT 32

Siyasi antaqonizmə liberal plüralist yanaşmanın qeyri-adekvatlığına dair

Kənan Elburus oğlu Əhmədada

*AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun doktorantı
kanan.ahmad@outlook.com*

“Soyuq müharibə”nin XX əsrin sonunda bitməsilə birlikdə siyasət və fikir dünyasından liberal demokratiyanın, Kantçı universal dəyərlərin və kozmopolitanizmin qələbə çaldığını ifadə edən səslər ucalırdı. Bu fikirlərə görə, tarix artıq başa çatmışdı və liberal prinsiplərlə fəaliyyət göstərəcək

olan “Yeni Dünya Nizamı”nın bünövrəsi qoyulmuşdu. Fəqət kommunizmin süqutunu, gözləntilərin əksinə olaraq, post-ənənəvi kimliklərin *rasional məşvərət* deyil, yeni etnik, millətçi və dini münaqişələr, eləcə də terror hadisələri izləməyə başladı. Cənubi Qafqazda, Şərqi Avropada, Orta Asiyada və b. coğrafiyalarda millətçi və etnik zəmində meydana çıxan qanlı münaqişələr, dini fundamentalizmin lokal sərhədləri aşaraq, müxtəlif regionlarda baş qaldırması və terrorun global bir təhdid ünsürünə çevrilməsi liberal iddiaların fəlsəfi etibarlılığına kölgə düşməsinə səbəbiyyət verdi. Baxmayaraq ki, çağdaş dünya dövlətləri həm daxili siyasətdə, həm də beynəlxalq sferada verdikləri siyasi qərarları və yürütdükləri politikaları liberal-demokratik ideyalara əsaslanaraq legitimləşdirməyə çalışırlar, təcrübə etdiyimiz cari siyasi reallıq universal dəyərlərin həqiqi mənada reallaşdırılmasının mümkünliyünü bizə təhqiq etdirəcək bir keyfiyyət sərgiləyir [4]. Belə ki, müşahidələrimiz liberal idealların xeyli məhdud səviyyədə təcəssüm edərək bildiyini, xüsusilə də münaqişə hallarında çox az gerçəkləşmə imkanı tapdığını göstərir. Elə isə haqlı olaraq, bu sualları soruşmaq olar: “Liberal iddiaların arqumentləri siyasi gerçəkliyi özündə nə dərəcədə əks etdirir?”, “Liberalizmin münaqişə, yaxud daha mücərrəd formada ifadə etsək, *antagonizm* münasibəti nədir və bu xüsusda nələr təklif edir?”

Məlumdur ki, liberalizm *fərdin* hüriyyətini və fundamental hüquqlarını (vicdan azadlığı, fikrin ifadə azadlığı, mülkiyyət hüququ və s.) mərkəzə alaraq, ona kollektiv orqan qarşısında prioritetlik ətf edən, beləcə, fərdlərin rasionallıq qanunauyğunluqlar vasitəsilə bir-birilərlə *əməkdaşlıq* edərək öz mənfəətlərini reallaşdırdığı cəmiyyət qurmağı arzulayan fəlsəfi cərəyandır [2]. O, bir-birindən tamamilə fərqli inancları və baxışları mənimsəyən, *azad* və digərlərlə eyni hüquqlara malik olması baxımından *bərabər* olan fərdlərin *rasional müstəvidə* qarşılıqlı birgə-fəaliyyətini ön plana çəkir. Beləcə, liberalizm fərqli dünyagörüşlərinə malik fərdlər arasında *müştərək bir siyasi zəmin* formalaşdırmağa çalışır və bu kontekstdə, siyasi əxlaq, ictimai konsensus və legitimlik kimi məsələlərdə dini, fəlsəfi, ideoloji ixtilafları yumuşaldan yanaşmalar təklif edir [2]. Nəticə etibarilə, iddia etmək mümkündür ki, liberalizmin siyasət barəsindəki ontoloji fərziyyəsinə görə, biz çoxlu perspektivlər və dəyərlərin olduğu və hamısını mənimsəməsək də, bunların *əqlə* əsaslanan konsensus vasitəsilə münaqişəsiz şəkildə birgə fəaliyyət göstərə biləcəyi bir dünyada yaşayırıq. Hesab edirəm ki, bu fərziyyə əslində siyasətin ontologiyasının deskriptiv izahı deyil, sadəcə rasionallıq xarakterli normativ birinancedir. Çünki müşahidələrimizdən əldə edirik ki, *əqlə* istinad edərək, müxtəlif dünyagörüşünə malik tərəflər arasında universal konsensusun qurulması siyasi praktikada iflasa uğrayır. Bunun səbəblərindən biri, siyasi subyektlərin dünyagörüşlərinin mənbəyinin irrasional təbiətə malik olması, beləliklə də, həmin subyektlərin əqli qanunauyğunluqları özləri üçün müəyyənedici meyarlar kimi tanınamalarıdır. Onda xülasə olaraq, iddia etmək mümkündür ki, liberalizmin siyasəti: a) real ontoloji qavrayışında cəmiyyət və daha geniş miqyası da nəzərə alsaq, beynəlxalq sfera homogen bir bütün deyil, heterogen bir xüsusiyyətə malikdir (inanc plüralizmi); b) normativ ontoloji qavrayışında isə o, fərqli həyat formalarının və ya mədəni müxtəlifliklərin sosial müstəvidə tanındığı və bərabər ölçüdə hörmətə layiq olaraq qəbul edildiyi mühitdir (liberal plüralizm). Bu unikal ontoloji qavrayış liberalizmi müxtəlif dəyər və baxışlar qarşısında ideoloji *neytrallıq* mövqeyinə sürükləyir. Nəticədə, neytral təmayüllü liberalizm fərqli, hətta ziddiyyətli dünyagörüşü mənimsəmiş münaqişəli tərəflər arasında universal konsensusçu mövqe ilə çıxış edir [1]. Fəqət, siyasi təcrübəmiz bizə nümayiş etdirir ki, bu mövqe praktikada öz məqsədinə tam şəkildə çata bilmir.

Bir çox siyasi mütəfəkkir liberalizmin sözügedən böhranını onun siyasi reallığı düzgün qavramaması ilə əlaqələndirir. Belə ki, liberalizmin normativ perspektivi sosial reallığın plüralist təbiətinin düzgün şəkildə dərk edilməsinə mane olur. Bu xüsusla bağlı, alman hüquq filosofu Karl Şmit (1888–1985) siyasi gerçəkliyin mahiyyəti etibarilə, rasionallıq və universal konsensusun reallaşmasını mümkünsüz etdiyini, çünki siyasətin ontologiyasının *antagonizm momentini* ehtiva etdiyini irəli sürür. O, “Siyasi-olan Konsepti” kitabında, “siyasət” termini əvəzinə, siyasətin ontoloji tərəfini vurğulamaq məqsədilə isimləşmiş sifət kimi “siyasi-olan” terminini işlədərkə müdafiə edir ki, siyasi gerçəklik dost/düşmən təfəvütünün yaxud müxalifliyin intensivliyi tərəfindən determinasiya olunur. Yəni, bir münasibətin siyasi xarakter kəsb edib-etmədiyinin təyin edilməsi

üçün onun münaqişəlilik dərəcəsini bilmək gərəklidir. Əgər, müəyyən tərzdə münasibətdə olan qruplar bir-birilərini düşmən elan edəcək səviyyəyə çatıblarsa, deməli, siyasi-olandan danışmaq mümkündür [5]. Vurğulamaq labüddür ki, düşmən iqtisadi mənada bir rəqib deyil, həmin kollektivin mövcudiyyətinə meydan oxuyan siyasi kollektivdir. Burada nəzərdə tutulması mühüm olan xüsus, “dost” və “düşmən”in kimliyin kollektiv formaları ilə əlaqədar olmasıdır. Sözügedən təfəvüt, məhz, müəyyən bir kollektivin özünü “biz”, digər kollektivi isə “onlar” şəklində dixotomik qavramasından hasil olur. Şmitə görə, müəyyən bir kollektivin siyasigərçəklikdə mövcud ola bilməsi, onun qeyd edilən dixotomik qavrayışla düşmənlik halına *qərar* verməsi / verə bilməsindən asılıdır [3].

Bu nəzəri çərçivə əsasında, Şmit liberal plüralizmin siyasi-olanın münaqişəli və ya antaqonist keyfiyyətini nəzərə almayaraq illuziyada ilişib qaldığını, ona görə də təklif etdiyi rasyonalist və konsensusçu modelin işləməyəcəyini, hətta siyasi kollektivlər üçün bunun destruktiv təsir doğuracağını müdafiə edir. Çünki siyasi gərçəklikdə antoqonizmi görməzdən gələn subyekt yalnız və yalnız özünü “silahsızlandırmış” olur. Deməli, liberalizmin siyasi praktikada qeyri-adekvatlığının başlıca səbəbi onun antaqonizm potensialına göz yummasıdır. Şmit tərəfindən bu mövqe, *apolitik* bir tərz kimi qiymətləndirilir. Ona görə liberalizm siyasi-olanı aradan qaldırmaq niyyətilə antaqonizmi iqtisadiyyatda *rəqabət* və əxlaqda isə *debat* amilinə reduksiya etməyə, beləliklə də, sosial gərçəkliyi depolitizasiya etməyə çalışır [5].

Şmitçi kateqoriyalarla düşünən çağdaş siyasi nəzəriyyəçi Şantal Muf da liberal plüralizmi tənqid edərək, bu təməlinin çağdaş cəmiyyətimizdəki problemlərlə siyasi üsullarla üzləşmədiyini vurğulayır. Onun fikrincə, liberal plüralizm əqlə əsaslanan universal konsensus xəyalını qurmaqla, siyasi reallığın ayrılmaz parçası olan *irrasional* impulsları ehmal edir və kollektiv kimlik yaxud kollektiv identifikasiya formalarının səsini boğmağa çalışır. Halbuki, antoqonizm potensialına göz yummaq onun mövcudluğunun sonunu gətirmir [6]. Belə olan halda, Muf təklif edir ki, biz münaqişənin baş vermə ehtimalını təsvib etməli və onu mümkün olduğu qədər az destruktiv şəkə salmalıyıq. Bu məqsədlə mütəfəkkir, antaqonizmin daha yumşaq hala – aqonizmə transformasiya olunması gərəkdliyini müdafiə edir. Aqonistik plüralizmdə opponent tərəflər yaşadıkları münaqişə üçün rasyonal bir həllin olmadığını qəbul etməyərək, bir-birilərlə mübarizə aparır, fəqət yenə də, bir-birlərinin hüquqlarını tanıyırlar. Bununla da Muf, demokratik cəmiyyətlərdə siyasi mübarizənin və ixtilafın təbiiliyini təsdiq edir və bunların meydana çıxmasının gərəkliliyini müdafiə edir. Ancaq ixtilaf tənziqlənməli və “əhilləşdirilməlidir” [4].

Hesab edirəm ki, liberalizm individualizmi vurğulamaqla yaradıcılığın, rasyonalizmi təşfiq etməklə cəmiyyətdə intellektual səviyyənin yüksəlməyinə kömək edir; müxtəlif dünyagörüşü sistemlərini mənimsəmiş insanların sülh şəraitində birlikdə var olduqları sistemi arzulamaqla, mədəniyyətlərarası məşvərətlərin çoxalmasına, nəticədə fərqli kimliklərə mənsub insanların bir-birilərini anlamasına səbəb olur. Fəqət, liberalizm antaqonizm momentinin siyasi reallığa immanent olduğunu görməzdən gələrək, baş verən münaqişələr qarşısında qeyri-adekvat mövqe sərgiləmiş olur. Belə olan halda, liberal fəlsəfə öz nəzəri sturukturunu və universallıq iddia edən müddəalarını yenidən nəzərdən keçirməli; “siyasi-olan”ı ehmal etmək əvəzinə, onunla hesablaşmağın yolunu tapmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Friedline, M. L. Pluralism and the roots of social conflict: Rethinking Rawls. Religions 10, no. 1 (2019): 20.
2. İspir, N. John Rawls'un Siyasal Liberalizminde Çoğulculuk Ve İstikrar. Felsefe Dünyası 46 (2007): 204-214.
3. Kardeş, M. E. Schmitt'le birlikte Schmitt'e karşı: politik felsefe açısından Carl Schmitt ve düşüncesi. İletişim Yayınları, 2015.
4. Mouffe, C. On the political. routledge, 2011.
5. Schmitt, C. The concept of the political: Expanded edition. University of Chicago Press, 2008.

6. Szklarska, A. The problems with liberal consensus. Agonistic politics according to Chantal Mouffe. Argument: Biannual Philosophical Journal 10, no. 1 (2020): 95-114.

UOT 81; 81'1

Dünyanın müasir dil mənzərəsi: sosial və linqvistik məsələlər

Lamiyə İnsallah qızı Əliyeva

Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı

lamiyaabbasli@hotmail.com

Dil və bəşər həyatı

İnsan fikir ifadə edərək rəbitəli ünsiyyət yarada bilən yeganə varlıqdır. Bu rəbitəni təşkil edən sözlər məhz dil vasitəsi ilə təzahür tapır. Yəni dil, məcazi anlamda desək, nitqin formalaşmasında bir “qələm” rolunu oynayır. Fikrimizin dəqiq ifadəsi üçün dililə bağlı nəzərdə tutulan tərifi nəzər salaq:

“Dil mücərrəd mənalı işarələr sistemindən ibarət ünsiyyət vasitəsidir.” [1]

İctimai hadisə olan dilin mahiyyətini alimlər belə izah etmişlər:

1. Dil ən vacib ünsiyyət vasitəsidir.
2. Dil təfəkkürün ifadə vasitəsidir. [1]

Dilin formalaşması bəşər həyatına bir növ inqilabi təsir bağışlamış, həmçinin mədəniyyətin inkişafına da birbaşa təsir göstərmişdir. Doğrudur, dildə mədəniyyətin, yoxsa mədəniyyətdə dilintəsiri olması və ya hər ikisinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi məsələlər son dövnlərdə elmi tədqiqatların əsas mövzudur.

Dünyanın dil mənzərəsi

Elm dünyasına L.Baysgerber tərəfindən gətirilən “dünyanın dil mənzərəsi” termini Linqvokulturologiya və koqnitiv dilçilikdə ətraflı şəkildə tədqiq olunub. Həmin tədqiqatçılar sırasında V.F.Humboldt, E.Sepir, B.Uorfun və digərlərini də çəkmək olar.

Dilçilik elmində “dünyanın dil mənzərəsi” məfhumilə bağlı bir neçə fikrin üzərindən keçək:

V.A.Maslova qeyd edir ki, sözükeçən anlayış xalqa məxsus ümummədəni sərvət olmaqla yanaşı, həm də insanın batini dünyası ilə onun içərisində olduğu zahiri aləmi özündə birləşdirir. Habelə “dünyanın dil mənzərəsi” kommunikativ davranışı səciyyəli xüsusi göstərici hesab edilməlidir. Çünki “dünyanın dil mənzərəsi” xalqın ümumi dəyərləri əsasında danışıq əmələ gətirir. [9]

V.F.Humboldt yazır [7]:

- “Dil xalq üçün orijinal təxəyyülü və dərk etmə qabiliyyətini icra edən orqan rolunu oynayır.”

- “Dil aid olduğun xalqın ruhunu özündə inikas edir, həmçinin xalqın ruhu da öz dilində təcəssüm tapır.

Həmçinin Humboldtun fikrincə, “dil, hətta anlayış və dəyərlər sisteminin formalaşmasında belə böyük rol oynayır. Bu əlamət bütün dillər üçün keçərlidir”. [7]

Humboldtun davamçıları daha sonra onun fikirlərini “dünyanın dil mənzərəsi” termini altında ətraflı şəkildə araşdırmağa başladılar. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmiş xüsusiyyətlər L.Vaysgerber tərəfindən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

- “Dünyanın dil mənzərəsi” cəmiyyətin mədəniyyətini, düşüncəsini özündə birləşdirən bir sistemdir.

- “Dünyanın dil mənzərəsi” bir xalqın istər keçmiş, istərsə də gələcək baxımından, tarixi inkişaf göstəricisidir.

- “Dünyanın dil mənzərəsi” artıq insan orqanizmi kimi formalaşmış, odur ki, dil vasitəsilə ifadə edildikdə çoxsəviyyəli xarakter daşmış olur.

- “Dünyanın dil mənzərəsi” daşdığı bir sıra əlamətlər ilə hər hansı bir cəmiyyətə aid olur və bu əlamətləri özündən sonrakı nəsillərə də məhz dil vasitəsi ilə ötürmüş olur.

- “Dünyanın dil mənzərəsi” birbaşa cəmiyyətin özünə məxsus olan resurs kimidir. [5, 10, 11]

“Dünyanın dil mənzərəsi”nə dair araşdırmalar, demək olar ki, iki fərqli istiqamət əsasında aparılır:

a) Birinci istiqamətdə dilin leksikası təhlil olunarkən onun sistem-semantikasını meyar kimi götürülür və həmin dildəki bütün anlayışlar sistemi əsasında rekonstruksiya yaradılmış olur. Beləcə, dildə öz əksini tapmış, elmi qaydalara istinad etməyən məfhumların yalnız bu dilə aid olması, yaxud universallıq xüsusiyyəti müəyyən edilir.

b) İkinci istiqamətdə isə konseptlər əsas götürülür. Belə ki, hər hansı bir dilin araşdırmaya cəlb olunmuş hər hansı bir konseptinə məxsus olan əsas əlamətlər müəyyənləşdirilir. [11]

Ümumiyyətlə, “dünyanın dil mənzərəsi”nin əsasında konseptlər dayanır. Hər bir xalq, hər bir millət öz ədəbiyyatında, dini baxışlarında, tarixi inkişaf mərhələsində, habelə etnopsixologiyasında – bir sözlə, bütün incəsənət və liqvakulturologiyasında özünə xas olan konseptlər formalaşdırmış olur ki, həmin konseptlərin vahidi kimi də məhz konseptlərdən təşkil olunmuş koqnitiv dilçiliyə məxsus anlayışlar əsas götürülür.

Dilin inkişafında sosial və linqvistik məsələlər

Məlumdur ki, dilin meydana çıxması və formalaşması aid olduğu cəmiyyətin tarixi ilə sıx əlaqədardır. Cəmiyyət dəyişib inkişaf etdikcə dilin də dəyişməsi, işlənmə funksiyalarının genişlənməsi mütləqdir. Təsadüfi deyil ki, dil tədqiqatçıları da dili tədqiq edərkən həmin dili aid olduğu cəmiyyətin tarixi ilə müştərək araşdırırlar. Hətta bəşər cəmiyyətinin tarixi inkişaf mərhələlərinə uyğun olaraq dilin inkişaf mərhələsi də aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

1) Qəbilə dilləri; 2) Tayfa dilləri; 3) Xalq dilləri; 4) Milli dilləri [2]

1. Qəbilə dilləri: “Qan qohumluğu” əsasında təşkil olunmuş kiçik insan birlikləri qəbilə adlanır. Tərkibi az sayda insandan ibarət olan qəbilələr ilkin birlik mərhələsi hesab olunduğu kimi, onların istifadə etdiyi dillər də tarixində dilin ən bəsit forması sayılır.

2. Tayfa dilləri: Tayfa bir neçə qəbilə birləşməsindən ibarət olduğundan tayfa dili də qəbilə dilinə nəzərən inkişaf etmiş, hətta hər tayfanın fərdi dialekti də formalaşmışdır. Təbii ki, bu dialekt ayrı-ayrı dillərin deyil, eyni bir dilin tərkibinə daxil idi. Günümüzdə də bir sıra tayfa dillərinə rast gələ bilərik: ağıl, saxur, didoyvə s.

3. Xalq dilləri: Zaman keçdikcə tayfalar da inkişaf etmiş, müəyyən məcburiyyətlərdən ittifaq halına gələrək xalq yaratmışlar. Beləliklə, dil də inkişaf edərək xalq dili mərhələsinə çatmışdır. Xalq dili tayfa dilinə bənzəsə də, daha geniş, daha zəngin cəhətlərə malikdir. Xalq dili şifahi olmaqla yanaşı, yazılı formada da təcəssüm tapmışdır. Ləzgi, avar, dargin kimi dillər xalq dili sayılır.

4. Milli dillər: Məlumdur ki, bəşər həyatının inkişaf mərhələsində cəmiyyətin ən ali, ən yüksək və ən mürəkkəb forması millət hesab olunur. Millətin yaranması milli dilin yaranmasını da labüd etmişdir. Millət və milli dilin formalaşması hər xalq üçün fərqli qaydada, fərqli formada və fərqli zamanda həyata keçmişdir. Məsələn: XVI–XVII əsrlərdən başlayaraq ingilis, fransız milli dilləri meydana çıxmışdır. Bizim milli dilə gəlicə, XIX əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Buna səbəb kimi, sənayenin inkişafını, milli bazarın yaranmasını, mədəni və digər əlaqələrin çoxalmasını, habelə dəmir yolu xəttinin çəkilməsini misal göstərmək olar. [2]

Gördüyümüz kimi, dil sosial mühit ilə müştərək şəkildə addımlayaraq, sadədən mürəkkəbə doğru uzun bir yol qət etmişdir. Hətta zamanla bir dil bir neçə dilə şaxələnərək, müəyyən dəyişikliklərə uğramış, başqa bir şəkllə düşmüşdür. Təbii ki, bu zaman yüzilliklərlə, minilliklərlə ölçülür. Lakin bu dillər hər nə qədər fərqli görünsələr də, araşdırarkən məlum olur ki, onlar arasındakı qohumluq bağı qırılmamış, köklərinə məxsus olan qayda-qanunlar qorunub saxlanmışdır. Dillərin tipoloji bölgüsü dedikdə, məhz həmin qohumluq prinsipi nəzərdə tutulur.

Nəticə

Ünsiyyət və onun ifadə vasitəsi olan dil bəşər üçün ən vacib, ən dəyərli nemətdir. Dil insan həyatına daxil olduğu andan insan həyatının müsbət yönə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, insanlar ilk vaxtlar sadəcə qırıq-qırıq səslər vasitəsi ilə ünsiyyət qurmağa çalışmışlar. Min illər

boyu onlar bu şəkildə yaşasalar da, heyvanlardan sadəcə bir pillə öndə idilər. Məhz dil tələbat əsasında formalaşdıqdan sonra insan beyninin inkişafına təkan verdi, beləcə cəmiyyətin də inkişafı üçün yol açılmış oldu. Buna görə də dil və cəmiyyət bağlılığı əzəli və əbədidir. Dilin inkişafı cəmiyyətdən, cəmiyyətin inkişafı dildən asılıdır. Dil cəmiyyətin tarixi güzgüsüdür. Cəmiyyətin keçdiyi tarixi inkişaf mərhələsi onun dilində də öz əksini tapmış olur. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, “dili cəmiyyətsiz, cəmiyyəti dilsiz təsəvvür etmək olmaz”. Həqiqətən də, tarixə nəzər saldıqda bu fikrin əyani şahidi olmaq mümkündür. (Latın sanskrit, xett, urartu dilləri və s.)

Dili əlindən alınmış xalq, millət zamanla özü də sıradan çıxmışdır. Həmin cəmiyyət fizik olaraq mövcud ola bilər, amma ruhən əvvəlki cəmiyyət olmayacaqdır.

Bir dilin dil kimi təşəkkül tapmasında üç mühüm komponent olmalıdır: fonetik sistem, lüğət tərkibi və qrammatik quruluş. Bütün bunlar isə zamanla, cəmiyyət daxilində və cəmiyyətin inkişafı ilə formalaşır. Bir cəmiyyətin, bir xalqın, elmi-texniki tərəqqisi yüksəldikcə onun dili də digər dillərə nəzərən daha vacib, daha inkişaf etmiş, daha qüvvətli olur. Bir dilin qüvvətlənməsi onun təmsil etdiyi dövlətin də güc göstəricisidir. Necə ki, inkişaf etmiş hegemon bir dövlətin dili bütün dünyada keçərlidir. Bu da öz növbəsində həmin dilin sürətlə inkişafına təkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2006, 280 s.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. III cild (3 cilddə). Bakı, 2019, 512 s.
3. Cahangirov F. Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 306 s.
4. Mübariz Yusifov. Linqvistik tipologiya (dillər arası müştərəklik və təfəkkür topologiyası). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 184 s.
5. Вайсгербер Й.Л. Язык и философия. “Вопросы языкознания”, 1993, № 2, с. 26-31
6. Вильгельм Ф.Г. Избранные труды по языкознанию. М.: Наука, 1984, 400 с.
7. Вильгельм Ф.Г. Язык и философия культуры. М.,1985, 448 с.
8. Масленникова Е.М. Лакунарные разрывы в диалоге культур: к пониманию сущности. «Слово и текст: психолингвистический подход»: ТГУ, 2008. № 8, с. 100-107
9. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. М.: Тетра Системс, 2004, 256 с.
10. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Академия, 2001, 208 с
11. Матвеева М.В. Концепт семья и его репрезентация в русском языке: дис. канд. филол. наук – автореферат. Тамбов: 2007, с. 22

UDC 37(100);378

International Cooperation and its positive impact on Higher Education Institutions

Samira Famil gizi Ahmadova

Doctorant of Ganja State University

current researcher at Nova Gorica University, Slovenia

samira.ahm@mail.ru

Higher education is the most important social institution that functions for the purpose of meeting social needs, and therefore reacts vigorously to all social changes and processes. The growth of international openness of national cultures, the main world tendencies of the development of human civilization are peculiarly refracted in the education system. In particular, the constantly growing in scope and increasingly diverse in terms of content, the world economic relations form the need for universal specialists who receive professional training in national universities. This leads to the fact that the content of national systems of higher education naturally tends to the so-called "world standards", developed by world science and technology. New modern technologies,

with their powerful infrastructure making information accessible to virtually every corner of the world, universalize the content of higher education, provide knowledge transmission, and training from the world's leading educational centers.

On the eve of a new century, there was an unprecedented demand for and a great diversification in higher education, as well as an increased awareness of its vital importance for sociocultural and economic development, and for building the future, for which the younger generations will need to be equipped with new skills, knowledge and ideals. [1]

The world is changing fast, and consequently, brings new requirements with itself, which in turn makes a considerable influence on education system both in high schools (secondary) and higher education institutions. In this case, education systems need to modernize and adapt to new modes of teaching and learning and embrace the new available opportunities in order to correspond to the needs of a modern international society. So, these challenges of the modern era and the features of international life boost the generation of the main trends in higher education. At this point, the most important trend associated with the growing role of science in production and society is the growth of higher education. On the other hand, the increase of the scale of higher education raises the problem of the quality of education, since modern society needs highly educated and mobile specialists.

Nowadays, a wide range of influential factors make an impact on higher education, including World Economy, growing number of Virtual Universities, competitions and student mobilities, joint/dual degrees and many others. All of these factors being modern demands of globalization put forward the idea of internationalization. The internationalization of higher education is a dynamically developing process which makes the international and global dimension integrate into the purpose and functions of higher education. The tendency of internationalization manifests itself both in the growing role of international cooperation in the activities of national educational institutions and organizations, and in the appearance of programs and funds.

There is no denying that higher education has always been faced with a number of difficulties and challenges related to financing, relevance of programs, improved staff skills, enhancement of quality in teaching, research activities, employment of graduates, establishment of efficient co-operation agreements. Integration of higher education in the world system is an objective process that should not blindly develop. And while world community being the key factor in fostering a higher-quality education, which impacts the labor market of young specialists, it can and must see and analyze its positive and negative sides, make important management decisions on its coordination and correction. International cooperation and international organizations also play an important role in the process of developing international integration of higher education.

These kinds of organizations expand their activities for the development of joint action projects among universities, in particular, with the help of the institutions supporting twinning programs, based on cohesion and cooperation, as a means of bridging the gap between progressed and poor countries. Each HEI devises a proper mechanism for the promotion and management of international cooperation.

International cooperation, being a powerful lever for the development of the world higher education system, is created to solve a number of major issues, such as:

- worldwide sharing of knowledge and skills;
- strengthening of international solidarity and partnership in higher education;
- benefitting from international funds to promote the development of HEIs, especially in developing countries;
- stimulating a general increase in the flexibility, scope and quality of higher education that contributes to eliminating the causes of "brain drain";
- encouraging competition between scientific schools and educational systems;

From year to year the number of students, researchers and teachers interested in study, work, live and communicate in an international environment is growing. According to statistics, the number of students receiving higher education outside their country rose from 0.8 million in 1975 to

3.7 million in 2009. In addition, UNESCO Institute for Statistics finds that the number is increasing by about 12 % each year.

For several decades, the EU has been developing and implementing a holistic policy in the field of higher education, forming supranational institutions for coordination and management. A number of conventions on the mutual recognition of documents on the completion of training courses and periods of study, diplomas on higher education, academic degrees that create the normative basis for the integration process in the field of higher education of the EU have been prepared and adopted.

It should be noted that Azerbaijan has been actively participating in majority of European and other programs as well. A wide range of programs and projects, bilateral scientific cooperation of universities, joint degree programs, the exchange of teachers and students, the capacity building projects, with the assistance of established targeted supranational programs of the EU (HORIZON-2020, ERASMUS (+), etc.) are being widely developed and implemented in recent times. Over the last decade HEIs functioning in Azerbaijan have made a considerable progress in the area of education after joining the relevant programs:

- Bologna Process is widely spread. (after joining of Republic of Azerbaijan the Bologna process of higher education system teaching in all areas at HEIs is being carried out according to the credit system since 2007-2008 academic year. As a result, all the training, organization and estimation of the students' knowledge are carried out according to the European Credit Transfer System requirements);

- the academic/administrative staff of HEIs is trained and new knowledge, skills and experience are obtained;

- the students' foreign language knowledge has improved considerably;

- the number of women enrolling in overseas universities is increasing from year to year;

- competitiveness of HEIs are raised;

- spirit of collaborating and mutual understanding was developed.

Moreover, the simultaneous events like meeting, seminars and conferences are organized by EU as a means of contribution to the development of education system of developing countries in different parts of the world. As noted in the recent report, Eastern Partnership seminars gave significant results which involved hundreds of specialist from Programme (EU) and Partner countries (Azerbaijan, Ukraine, Belarus, Georgia, Armenia) who were in charge of co-operational activities at their institutions. Such kind of initiatives do not only foster the expansion of new opportunities for projects but also promote a cross cultural environment which is and should be considered the most significant factor.

International collaborations have made quite a great impact on teaching and research environment, teaching content, academic and administrative processes and procedures, including quality assurance. New/modern curricula with new content and structures are being developed and modern teaching and assessment methods implemented. According to the recent projects internal quality assurance mechanisms and procedures/internal QA system is going to be established in HEIs which in turn will promote improvement of quality of teaching, research and management.

Some challenges arise by new opportunities relating to technologies that are developing the ways which knowledge can be produced, managed, disseminated, obtained and controlled. In order to overcome such kind of challenges, at all levels of education systems equitable access to these technologies are also being ensured. Recently new programs by Erasmus +, including seminars on technical assistance to HEIs, are being widely implemented. Every university can easily apply for Technical Assistance Mission (TAM) that is financed through a service contract awarded by the Education, Audiovisual and Culture Executive Agency (AECEA). TAMs are intended to support specific local training needs of the higher education community.

The procedures include visits of one or two international expert(s) by whom a number of activities, such as training sessions, interactive group sessions, visits to institutions, seminars, focus groups, bilateral meetings are provided and led.

World experience prove that universities taking part in international programs have become more open and accessible to the outside world, rethinking their courses, teaching methods and support structures, in order to attract foreign students and establish new partnerships with institutions abroad. [5]

References

1. http://www.unesco.org/education/educprog/wche/declaration_eng.htm
2. <http://www.bbc.com/travel/story/20120926-the-statistics-of-studying-abroad>
3. <http://www.rciabc.vsu.ru/irex/pubs/inzor1.htm>
4. <http://xaricdetehsil.edu.gov.az/c-dphaqqinda/umumi-> Ümumi məlumat
5. Erasmus+ What is in it for higher education? Luxembourg: Publication Office of the European Union. EU, 2014, 40 p.

UOT 398; 801.8

Tasarımda Yeni Bir Bakış: Unreal Engine ve Türk Mitoloji Müzesi

Özge Yıldız¹, Burak Kaya²

^{1,2}İstanbul Aydın Üniversitesi, Türkiye

¹ozgeyildiz2@aydin.edu.tr

²burakkaya9@gmail.com

Giriş

Kültürel ve tarihsel dokunun en büyük sancısı şüphesiz zamana karşı almış olduğu hasarlar ve yıkımlardır. İnsanoğlunun zaman ve mekanla kaim olduğu düşünülürse, mekân kavramının yok olması demek içerdiği paradigmanın da yok olması ve değişmesi demektir. Kültüre ait olan mekanların yok olması geçmiş ve gelecek kuşaklar arasında kopukluğun en büyük nedenlerindedir. Bu durumun farkında olan insanoğlu beşerî çözümler üreterek kültürü koruma altına almaya çalışmaktadır. Bunu korumanın en etkili yöntemi ise mekânı korumaktır. Peki mekân doğal tahribatlar sonucu yok olursa ne olur?

Doğal tahribatlar sonucu yok olmuş ya da olmaya yüz tutmuş mekanlar için yapılabilecek en önemli çalışma belgelemedir. Görsel belgelemenin önemi bu noktada çok önem taşımaktadır. Fotoğraf, video, belgesel dokümanları yok olan ve olmak üzere olan mekanların tekrardan yaşamasını sağlamaktadır. Günümüze gelindiğinde ise mekanları tekrardan yaşatmanın mümkün olabileceği gibi tekrardan canlandırmanın da mümkün olduğu görülmektedir. Özellikle dijital modelleme ve tasarım süreçleriyle mekânın üç boyutlu hacimsel ve gerçekçi görüntüsü yapılabilmektedir (Kaya, 2019, 20).

Bu çalışmada Türk Mitolojisindeki karakterler için, görsel hikayeleme yöntemi kullanılarak yaratılan atmosferin yapım süreçleri hakkında bilgi verilmiştir. Yapılan sanal müze, sanal gerçeklik uygulamalarıyla deneyim edilmiştir. Dikkat edilen ve edilmesi gereken hususlar yeni projelerin üretiminde önemli bir katkı sağlayacaktır. Ayrıca sürdürülebilirlik açısından bu yöntemlerin belirlenmesi ve uygulanması gerekmektedir.

Sanal Gerçeklik Çalışmalarında Mekân Tasarımının Önemi

Teknolojinin gelişmesi, makinelerin ve cihazların insan hayatına girmesi tasarım alanında da farklı yöntemlerin gelişmesine olanak sağlamaktadır. Sanal gerçeklik çalışmalarında bu yöntemlerden biridir. Gerçek olmayan ama gerçeklik hissi veren bu uygulama, bilgisayar ve deneyimci arasında bir etkileşim oluşturmaktadır (Tanrıku & Karagöl, 2021, 96). İnsan için sadece sınırlardan ve duvarlardan ibaret olmayan mekân, aslında duyularla algılanan ve deneyimlenen bir etkileşim alanıdır.

Gerçek dünyadaki madde ve hayal dünyasında imge arasında kalan insan eksik olan yönünü sanal gerçeklikle tamamlamaktadır. Sanal gerçeklik uygulamaları sayesinde birey, hayalindeki gerçekliği yaşayabilmektedir. Bu gerçeklik etkisinin sağlanmasında mekân tasarımının önemi oldukça fazladır. Daha önce de bahsedildiği gibi insanoğlu zamanla ve mekanla kaimdir. Mekânın gerçekçi tasarımı ve atmosferi kullanıcıya *anı gerçekçi yaşatma* noktasında daha etkileyici bir deneyim sağlamaktadır. Doğru mekân tasarımı ve atmosfer yaratımı aynı zamanda zaman kavramının da gerçekçi algılanmasını sağlamaktadır. Sanal gerçeklik uygulamalarının bu noktadaki önemi ise, mekânın içinde var olma hissini kullanıcıya sağlamaktır. Gerçek duyumsamalara yakın olan yöntemlere başvurmak mekân algısını daha da güçlendirmektedir (Birer & Kaya, 2019, 113).

Sanal gerçeklik uygulamalarıyla proje yaparken dikkat edilmesi gereken en önemli unsur projede mutlaka sanal gerçekliği gözlüğünün kullanılması ve projenin sanal gerçeklik olarak temellendirilmesidir. Ayrıca proje sürecinde sürekli gözlük ile kontrollerin yapılması gerekmektedir. Mekân tasarımının boyutu karakterlerin ölçekleriyle ve hareket manevrasıyla doğru orantılı olmalıdır. Hareket manevrasını da yine gözlük ile kontrol edip, deneyimlemek gerekmektedir.

Unreal Engine ve Türk Mitoloji Müzesi

Sanal gerçeklik uygulamaları, müzecilik alanında detaylı görme ve tarihi bir atmosferi duyumsama imkanı sağlamaktadır. Tarihsel dokunun yaratılması kullanıcıya zamanda yolculuk yapma şansını tanımaktadır. Bu sebeple özellikle tarihsel süreçlerin aktarıldığı çalışmalarda mekan tasarımının önemi büyüktür. Bu çalışmada yer alan Türk Mitoloji Müzesi çalışması için mekan tasarım süreçlerine tarihsel okumalar ve karakter tasarımlarının incelenmesi ile başlanmıştır. Çalışma esnasında kullanılan Unreal Engine oyun motoru, gerçekçi ve etkileyici bir o kadar da işlevsel bir mekan tasarımının yaratılmasında oldukça destek sağlamıştır.

Örnek 1. Müzenin girişinin bir ritüel mekanına girilen tünel hissiyatının verilmesi için ara bir yapı tasarlanmıştır. Bu yapının önüne iki adet kurt ve tepesine de çift başlı kartal modeli yerleştirilmiştir. Kurt figürünün Türk dünyasını ve özellikle çift başlı kartalın da Selçuklu Devleti’ni temsil etmesi sebebiyle, yapının girişi Selçuklu mimarisinde sık rastlanılan sekizgen şekliyle oyulmuştur. Mekan, daha içine girmeden ilgili konuyla ilgili bilgileri semboller ve modeller eşliğinde kullanıcıya sunmaktadır.

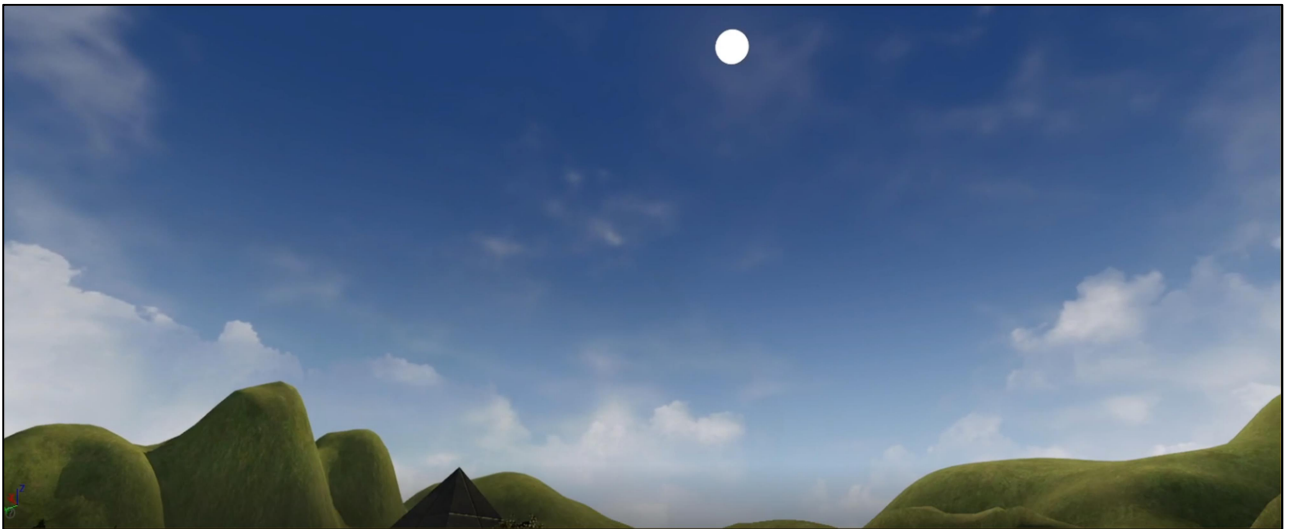
Resim 1. Modelleme: Ytü, Mekan Tasarımı: Burak KAYA, Özge YILDIZ

Örnek 2. Kökleri Orta Asya'ya uzanan ve bozkırı kendine yurt edinmiş Türklerin doğa sevgisi yadsınamaz bir gerçektir. Tarih boyunca kaleler fethedilmiş bile oba hayatı hiçbir zaman terk edilmemiştir. Bu nedenle alışlagelmiş müzelerin dışında, bozkırın üzerine kurulmuş doğa ile iç içe bir mekan tasarımı yapılmıştır. Mekan içerisine mavi gök, yeşil ve su, güneş modelleri yerleştirilmiştir.

Resim 2. Mekan Tasarımı: Burak KAYA, Özge YILDIZ

Resim 3. Mekan Tasarımı: Burak KAYA, Özge YILDIZ

Örnek 3: Su tanrıçası Ak Ana ve suyun koruyucusu Su İyesi için yeşil otlarla kaplı bir göl ve şelale tasarımı yapılmıştır. Perspektife dikkat edilerek iki karakterimizde suyun içerisine yerleştirilmiştir.

Resim 4. Modelleme: Ytü, Mekan Tasarımı: Burak Kaya, Özge YILDIZ

Örnek 4: Şeytan veya Hades'in karşılığı olan yeraltının efendisi Erlik için yer altı dünyasını anımsatan bir mekan tasarlanmıştır. Mekan ateş figürleriyle destek verilmiştir. Erlik hemen yanına ise lohusa kadınlara musallat olan Al Karısı karakteri yerleştirilmiştir.

Resim 5. Modelleme: Ytü, Mekan Tasarımı: Burak KAYA, Özge YILDIZ

Sonuç

Geçmişə ait kültürel dəyərlərin tekrardan təsəvvürə salınması, sayısal verilərlə kalıcı hala gətirilməsi kültürel dəyərlərin davamlılığı açısından olduqca önəmlidir. Ayrıca ürünün çoğaltılması və sınırlar ötesi alanda var olabilməsi nöqtəsində sürdürülebilir bir nitelik taşımaktadır. Bu bağlamda sanal gerçəklik və dijital təsəvvür üsulləri ilə edilən bu işlər keçmiş və gələcək arasında bir köprü görevi görmektedir. Geçmişin gələcəyə ən etkili aktarımını isə doğru bir atmosfer yaratımı ile sağlanabilmektedir. Mekan təsəvvürünün önemi isə bu nöqtədə görmektediriz. Doğru və etkiliyici mekan təsəvvürü, sanal müzələrin ən önəmli yapı taşlarından birisidir. Bu çalışmada kullanılan Unreal Engine oyun motoru sayesinde olduqca elverişli üsullərlə və gerçəyə yaxın grafikləri bir mekan təsəvvürü edilməyə çalışılmaktadır. Işıq və gölgələndirmə üsulləri sayesinde mekan içərisində düzənləmələr edilmişdir. Bunun dışında Unreal Engine kütüphanəsində yer alan pek çok asset dediyimiz hazır modeller kullanılabilir. Unreal Engine kullanıcılarına mekan təsəvvüründə yeni bir baxış açısı və sınırsız təsəvvür imkanı sunmaktadır.

Referanslar

1. Birer, E., & Kaya, S. (2019). Duyusal Kolaj ve Mekân. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, (24), 111-125.
2. Kaya, B. (2019). *Belgesel ön hazırlığı niteliğinde; Sivas, Zara, Bolucan Köyü eski mezar taşlarının kültür aktarımındaki öneminin araştırılması ve fotoğraflanması*.
3. Tanrıku, B., & Karagöl, A. (2021). MÜZEDE SANAL GERÇEKLIK UYGULAMALARI: BİR ÖRNEK ÇALIŞMA OLARAK KAPLUMBAĞA TERBİYECİSİ. *e-Journal of New Media / Yeni Medya Elektronik Dergi – eJNM*, 5(2), 95-111. 10.17932/IAU.EJNM.25480200.2021/ejnm_v5i2001

UOT 811.111

Mətnin predikativliyinin ifadəsində intonasiyanın rolu

Qızılgül Rəyis qızı Ağarzayeva
Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı
roseagarzayeva@gmail.com

Mətnin predikativliyinin ifadəsində intonasiyanın rolundan bəhs etməmişdən əvvəl dilçilik ədəbiyyatında mətn haqqında deyilən bir neçə fikrə nəzər salmaq. Mətn terminin etimologiyasına nəzər salsaq görərik ki, bu termin ərəb mənşəlidir və “birləşmə” mənasında işlənir. Dilçilikdə bu terminin bir neçə işləmə formasını göstərmək olar: 1) belə ki, “mətn” termini məna bitkinliyi ilə ifadə olunmuş, danışan şəxsin fikrinə əsaslanan bir və ya bir neçə cümlədən ibarət hər hansısa bir sözləmə və ya diskursu təyin etmək üçün; 2) eyni zamanda hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərlərini adlandırmaq üçün istifadə edilir [3, s.37-38].

Mətnin əsasını isə nitqin canlı vahidi olan cümlə təşkil edir. Cümlə hər bir dilin öz qanunları əsasında formalaşır və ən mühüm ünsiyyət vasitəsi hesab olunur. Ünsiyyət üçün əsas şərt hesab olunan kommunikativlik məhz cümlə vasitəsilə reallaşır. Tanınmış filosof və dilçilərin dediyi kimi, cümlə həm şifahi, həm də yazılı nitqdə ünsiyyət silahı və fikir mübadiləsi üçün bir vasitədir. Cümlə sintaksisin əsas vahidi olduğuna görə o həm aşağı, həm də yuxarı səviyyələrdə öyrənilir. Cümlənin bir neçə əlamətini göstərmək olar: 1) bitkinlik; 2) intonasiya; 3) modallıq; 4) predikativlik [2, s.66]. Fikir bitkinliyi ifadə etmək cümlənin ən mühüm əlaməti olsa da, bu əlamət nisbi xarakter daşıyır. Hər hansısa bir cümlə həyatın bir anını ifadə edə bilər. Cümlənin məzmununu tam anlamaq üçün onu mütləq mətn daxilində nəzərdən keçirmək lazımdır. Mətnə fikir bitkinliyi yaratmaq üçün sözlər həm məna, həm də qrammatik cəhətdən bir-birilə əlaqələnməlidir.

Cümlənin əsas əlamətlərindən biri də intonasiyadır. İntonasiya sözü latın mənşəlidir, dilçilik və musiqidə istifadə olunan termindir. İntonasiya cümlə üçün vacib əlamətdir, çünki intonasiya olmadan cümlə növləri yarana bilməz. Cümlədə predikativlik yaranan vasitələr olduqda da intonasiya hərəkətə keçir. Məsələn: *Can alan hər nəğmənin mənası yalnız eşqdır!* (S.Vurğun). Bu cümlədə mübtəda-xəbər arasındakı əlaqə ilə yanaşı, intonasiyanın da böyük rolu vardır. Cümlənin intonasiyasından asılı olaraq, aktual üzvlənməsi də fərqli formada ola bilər [5, s.79].

Cümləni yaranan digər əsas əlamət modallıqdır. Modallıq o deməkdir ki, hər hansısa bir cümlədə bu və ya digər hadisə haqqında məlumat verilməklə, həmin hadisəyə, danışanın söylədiklərinə münasibət bildirilir. Modallıq məhz cümlənin emosional-ekspressiv funksiyası əsasında yaranır. Modal sözlər modallığın ən əsas ifadə vasitələridir [5, s.80].

Predikativlik də cümlənin yaranmasında mühüm yer tutur. Tədqiqat işində əvvəlcə predikativlik anlayışı barədə bir qədər məlumat verilməlidir. Daha sonra isə cümlədə, mətnədə predikativliyin ifadəsində intonasiyanın rolundan bəhs ediləcəkdir. Predikativliyin yaranması barədə fərqli fikirlər mövcuddur. Əksər dilçilər predikativlik dedikdə sözlərin bir-birilə əlaqələnməsini, əsasən, cümlənin sonunda gələn xəbərlə uzlaşdırırlar. Predikativlik sözü latın mənşəlidir və “predikat” sözüdür. Bu termindən əsasən dilçilikdə və məntiq elmində istifadə olunur. Qrammatikada predikativlik dedikdə “xəbər”, məntiqdə isə “hökümün obyekt haqqında məntiqi xəbər” nəzərdə tutulur. Deməli, dilçilikdə predikativlik elə xəbərlilik deməkdir [2, s.69]. Predikativliyin əsas ifadə forması xəbər hesab olunur. Predikativliyin xəbərdən başqa digər ifadə vasitələri də vardır. Bunlara feilin şəxs şəkildələri, zaman, intonasiya, ədatlar və s. daxildir. Müəyyən bir fikri ifadə etmək məqsədilə cümlənin yaranması üçün vacib olan sözləri, söz birləşmələrini bir-birilə elə əlaqələndirmək lazımdır ki, onlar istənilən fikir ifadə edə bilsin. Buna görə də hal şəkildələrindən, qoşmalardan, ədatlardan, modal sözlərdən düzgün istifadə etmək lazımdır. Burada ən əsas yük xəbərin üzərinə düşür. Cümlənin xəbəri zaman, şəxs, modallıq əlamətləri qəbul edərək predikativliyin yaranmasına səbəb olur. Məsələn:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən,
Anam, doğma vətənim sən!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!* (S.Vurğun)

Verilmiş şeir parçasında zaman və şəxs şəkildələri bir-birilə əlaqələnərək predikativlik yaradır. Göründüyü kimi, verilmiş nümunədə də predikativliyin yaranmasında əsas vəzifə məhz şəxs və zaman şəkildələrinin üzərinə düşür.

Predikativliyin tarixi inkişafında 3 əsas mərhələ qeyd olunur.

- 1) güclü predikativ nöqtələrlə səciyyələnən birinci mərhələ;
- 2) predikativ nöqtələrin zəifləməsilə xarakterizə olunan orta mərhələ;
- 3) güclü predikativ nöqtələrin formalaşdığı sonuncu mərhələ [1, s.12].

İndi isə mətnin predikativliyinin yaranmasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi hesab olunan intonasiyanın rolundan bəhs edək. Cümlənin əsas əlaməti hesab olunan predikativlik məhz intonasiya vasitəsilə tamamlanır. İntonasiya predikativliyi yaranan, onu tamamlayan ən mühüm vasitədir. İntonasiyasız cümlə təsəvvür etmək qeyri- mümkündür. Bəzən cümlənin formalaşmasında intonasiyanın daha böyük rolu olur:

*Yay günü...Yol üstü...Ağac kölgəsi...
Kölgədə bir gəlin oturmuş yalqız.
Od tökülür başına göyün nəfəsi,
Yatır qucağında südəmər bir qız.* (S.Vurğun) [1, s.79].

Nümunənin birinci misrasında verilmiş üç söz birləşməsi yalnız intonasiya vasitəsilə cümləyə çevrilmişdir. Verilmiş şeir nümunəsində predikativlik məhz intonasiyanın köməyiylə yaranmışdır. Beləliklə, adlıq cümlələrdə predikativliyi yalnız intonasiya ilə müəyyən etmək olar. Buna görədir ki, V.Vinoqradov haqlı olaraq intonasiyanın dörd funksiyasından bəhs etmişdir:

- 1) qrammatik;

- 2) sintaqmlara bölmə;
- 3) predikativlik;
- 4) modallıqfunksiyası [4, s.91].

İntonasiyanın bəzi hallarda səhvən sırf fonetikanın tədqiq sahəsi olduğunu qeyd edirlər, lakin bu yanlış fikirdir. İntonasiya sintaksisdə də mühüm rol oynayır. Elə buna görədir ki, cümlə məqsəd və intonasiyaya görə dörd növə bölünür.

Bütün bunlar göstərir ki, intonasiya ilə predikativlik bir-birilə sıx əlaqədədir. Onlarsız cümləni, eyni zamanda mətni təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İntonasiya mətndə cümlənin sərhədini müəyyən edir, onun harada başlayıb harada qurtarmasını aydınlaşdırır. Mətndə cümlənin əsas əlamətləri olan predikativliklə intonasiya daim vəhdətdə olur və bu zaman intonasiya predikativliyin tənzimedicisi rolunu oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dilinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
4. Məmmədov A.Y. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 2006, 84 s.
5. Виноградов В.В. Вопросы синтаксиса современного русского языка. М.: Учпедгиз, 1950, 413 с.

UOT 811.112.2

Feili sifət zərflik funksiyasında (Azərbaycan və alman dillərinin müqayisəsi əsasında)

Ruhlanə İdris qızı Bağirova

Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı

ruhлана@rambler.ru

Məlumdur ki, partisiplər cümlə daxilində attributiv, adverbial və predikativ funksiyalarda işlənə bilər. Adverbial funksiyada işlənməsi partisiplərin hansı cümlə üzvü ilə bağlı olmasından, daha doğrusu, hansı sözlə sintaktik və semantik əlaqədə işlənməsindən asılıdır. Alman dilində adverbial funksiyada işlənən partisiplər cümlənin predikatı ilə semantik və sintaktik əlaqədə olur. Partisiplərin hərəkəti hansı cəhətdən izah etməsindən asılı olaraq onun cümlədəki funksiyası dəqiqləşir. Məs.:

Lolas Koffer stand ausgeklappt unter dem offenen Fenster und ihre paar Kleider und Broschüren lagen im Koffer (Lolanın çamadanı açılmış halda pəncərənin altında idi, onun bir neçə paltarları və kitabçası çamadanda idi.) [6, s.16].

Aparılmış təhlillər göstərir ki, partisiplər cümlədə predikatın hərəkətlə ifadə olunanın xüsusiyyətini bildirməyə xidmət edir. Verilmiş cümlədə „ausgeklappt” partisipi „stand”la ifadə olunan predikatın xüsusiyyətini müəyyənləşdirir, daha doğrusu, çamadanın hansı vəziyyətdə necə durduğuna aydınlıq gətirərək onun bağlı deyil, açıq vəziyyətdə olduğu göstərir. Həmin fikir Azərbaycan dilində ifadə olunduqda cümlənin strukturu dəyişilir. Alman dilində partisip II predikata aiddir və onu izah edir, predikat qrupunun tərkib elementi kimi çıxış edir. Cümlədə „wie?”(necə?) sualına cavab verən partisip II tərzi-hərəkət zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir. Azərbaycan dilində üslub cəhətdən partisip II-nin attributiv feili sifət kimi ifadə olunması məqsədəuyğun hesab edilmişdir, çünki „açılmış” feili sifətindən sonra „halda” və yaxud „vəziyyətdə” təyin olunanından istifadə olunmadıqda, „açılmış” partisip II-si özündən sonra işlənən „pəncərə” ismi ilə semantik və sintaktik əlaqədə götürülmüş olardı. Bu da nəzərdə tutulmuş fikrin dinləyici tərəfindən səhv başa düşülməsi ilə nəticələnərdi.

Partisip II-nin alman dilində işlənməsindən bəhs edən Q.Helbiq və Y.Buşa yazırlar ki, əgər hər hansı bir partisip II yenidən feil formasına dəyişmirsə, bu zaman o, sifətləşmiş zərf hesab olunur. Məs.:

Er schaute sie *betroffen* an.

Mein Freund spielt *geschickt* Billard [4, s.109].

Verilmiş cümlələrdə „betroffen” və „geschickt” partisip II formalarının yenidən feil formasına geri qayıtması mümkün deyil. „Mein Freund spielt geschickt Billard” cümləsində təsriflənən „spielt” feilindən istifadə olunmazsa, cümlə strukturunun „geschickt”dən istifadə olunmaqla başqa formaya dəyişməsi mümkün olmur. Bundan əlavə „geschickt” sözünün necə işlənməsindən (feili sifət, sifət və ya zərf) asılı olaraq, onun leksik mənası dəyişir. Məs.:

der nach Berlin *geschickte* Brief – Berlinə göndərilmiş məktub / ein *geschickter* Sportler – bacarıqlı idmançı / Er spielt *geschickt* Fußball. – O, məharətlə (cəld) futbol oynayır.

Verilmiş ifadələrin hər birində „geschickt” sözü müxtəlif mənalı söz kimi çıxış edir. Birincidə feili sifət, ikincidə sifət, üçüncüdə isə feili bağlamadır. Sifət əşyaya xas daimi əlaməti ifadə etdiyi halda, feili sifət xarakterik vəziyyətin hərəkət prosesində yarandığını göstərir.

Təhlil göstərir ki, feili sifət sifətləşmə və zərfləşmə prosesində özünün feilə xas əlaqəsini, xüsusən, idarə əlaqəsini itirir. Birinci və üçüncü nümunələri buna misal göstərmək olar. Azərbaycan dilində həmin cümlə və ifadələri tərcümə edərkən alman dilində olan xüsusiyyət özünü qoruyub saxlayır. Üçüncü cümlədə „geschickt” sözü feillə zərf kimi əlaqə yaradır. Bu vəziyyətdə feilə xas idarə əlaqəsindən danışmaq qeyri-mümkündür. „Geschickt” „spielt” feilinin təzi-hərəkətini bildirir.

Bəzən alman dilində partisip I-ə uyğun işlənən Gerundivumdan istifadə olunur və bu zaman partisip I-in qarşısında „zu” hissəciyi işlənir. Gerundivumu səciyyələndirən cəhət ondan ibarətdir ki, hadisə istənilən zamana və yaxud gələcək zamana aid olur, yəni zamana görə müəyyənləşməyib. Hadisə yerinə yetiriləndir və məchuldur. Məs.: Alman dilində işlənən „Eine von Passanten zu testende Biersorte” cümləsində „zu testende” gerundu əks etdirir. Bu ifadə budaq cümlə şəklində iki mənada ifadə oluna bilər: *Eine Biersorte, die von Passanten getestet werden soll.* (Yoldan ötənlər tərəfindən yoxlanılmalı pivə növü) / *Eine Biersorte, die von Passanten getestet werden kann.* (Yoldan ötənlər tərəfindən yoxlanıla biləsi pivə növü)

Bu strukturlu cümlələrin Azərbaycan dilində ifadəsi yalnız feili sifət formasında mümkündür. Lakin bu feili sifətlər feilin fərqli şəkilləri ilə əlaqəlidir. Birinci vəziyyətdə pivənin növünün yoxlanılmalı olduğu fikri nəzərdə tutulur və istifadə olunan feili sifət „yoxlanılmalı” hərəkətlə ifadə olunan əlamətin vacibliyini bildirir. İkinci halda isə „yoxlanılmalı” feili sifəti „yoxlanıla biləsi” feili sifəti ilə əvəz olunmuşdur. Feili sifət bu halda hərəkətlə ifadə olunan əlamətin lazımlığını əks etdirir. Təhlil göstərir ki, „yoxlanılmalı” feili sifəti „-malı” şəkilçisi, „yoxlanıla biləsi” isə „-əsi” şəkilçisi ilə əmələ gəlmişdir. Zamana münasibətdə isə hər ikisi zamana görə dəqiq müəyyənləşməyib. Alman dilində adverbial funksiyada işlənən partisiplər Azərbaycan dilinə tərcümədə feili bağlama və yaxud zərf kimi tərcümə edilir.

Araşdırmalar göstərir ki, bəzən attributiv işlənən hər hansı bir partisip başqa bir situasiyada adverbial və yaxud predikativ kimi işlənə bilər. Məs.:

Das Buch lag aufgeschlagen auf dem Tisch. /Auf dem Tisch lag ein aufgeschlagenes Buch.

Birinci vəziyyətdə „aufgeschlagen” adverbial, ikinci vəziyyətdə isə attributiv işlənmişdir. Əlbəttə bu, partisipin cümlədə hansı funksiyada çıxış etməsindən, onun hər hansı cümlə üzvü ilə sintaktik və semantik əlaqədə olmasından asılıdır. Adverbial işlənən partisip II əldə edilmiş vəziyyətin tamamlanma mənasını ifadə edir. Təsirli feillə qarşılaşdırılan partisip II-nin növü variativ ola bilər. Məs.:

Seine Pflicht *getan*, (aktiv məna), ging er;Er stand *beschämt* da (passiv məna).

Bu cümlələrdən birincisində təsirli feillə ifadə olunan hərəkətin yerinə yetirilmə vəziyyəti partisip şəklində əks olunmuşdur. Partisiplə ifadə olunan hərəkət tam bitkinlik xarakterindədir. Burada partisip II ikili əlamət xüsusiyyətini bildirir. Birincidə obyektin (seine Pflicht) əlamətini, onun müəyyən səviyyədə yerinə yetirildiyini göstərir. İkincidə isə subyektin (er) əlamətini bildirilir, yəni subyektin hər hansı bir hərəkəti konkret nəticə halına gətirməsi kimi.

Alman dilində təsirsiz və qayıdış feillərin partisip II-si cümlədə zərflik funksiyasında işlənərkən aktiv növ mənasını bildirir. Məs.:

Im Gebüsch versteckt, konnte er alles beobachten.

Bu cümlədə „versteckt” qayıdış feili partisip II şəklində aktivlik mənasını bildirir. Partisip II-nin bu xüsusiyyətini E.Şendels də qeyd etmişdir [5, s.113]. „Versteckt” partisip II-si özündən əvvəl işlənən „im Gebüsch”lə semantik və sintaktik cəhətdən əlaqədə olub, feili sifət tərkibi yaratmışdır. Feili sifətdə ifadə olunan hərəkətin baş vermə zamanı keçmiş zamana aiddir və o, hərəkətin tamamlanma əlamətini bildirir. Alman dilindəki bu feili sifət tərkibi Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən bu dilin daxili qanunauyğunluqlarına əməl olunmaqla ifadə olunur. Azərbaycan dilində bu, „kolda gizləni” kimi verilməsi üslubi cəhətdən daha çox anlaşılındır. Partisip II onun hər şeyi necə müşahidə etməsinə aydınlıq gətirir. Müşahidənin kolluqda gizlənərək həyata keçirildiyi məlum olur. Partisip II-dən istifadə olunmasa belə, cümlə nəzərdə tutulmuş fikri ümumi şəkildə ifadə edir, lakin partisip II tərkibindən istifadə olunmaqla fikir daha aydın şəkildə dinləyiciyə çatdırılır. Bu xüsusiyyət müqayisə etdiyimiz hər iki dil üçün xarakterikdir. Dil materialının təhlili göstərir ki, partisiplər Azərbaycan və alman dillərində kontekst və situasiyadan, ifadə olunan mövzudan asılı olaraq atributiv və adverbial kimi işlənə bilər.

„Im Gebüsch versteckt, konnte er alles beobachten” cümləsində isə „im Gebüsch versteckt” partisip II tərkibi ümumilikdə „beobachten” feilindən asılı olub, onu izah edir. Daha doğrusu, müşahidənin hansı tərzdə və necə aparıldığı „im Gebüsch versteckt” tərkibindən məlum olur. „Beobachten” feili ilə semantik və sintaktik əlaqədə olan tərkibin ikinci üzvü „versteckt”-dir. Tərkibə daxil olan „im Gebüsch” isə „versteckt” partisip II-sinə tabedir və onu izah edir. Sintaqmatik müstəvidə semantik cəhətdən əlaqələndən „im Gebüsch” və „versteckt” sözləri sintaktik cəhətdən də əlaqəlidir. Onlar arasında idarə əlaqəsi mövcuddur.

Alman dilində elə konstruksiyalardan istifadə olunur ki, onlarda partisip ixtisar edilmiş olur. Məs.: *Die Zeitung unterm Arm (haltend), stand er wartend da. (Qoltuq altında qəzet (tutaraq) o, orada gözləyərək dururdu.)*

Bu cümlədə əvvəldə işlənən „die Zeitung unterm Arm” partisip frazasında „haltend” partisipi işlənməmişdir. Lakin kontekstə uyğun olaraq məna anlaşılır. Cümlələrin Azərbaycan dilində istifadəsində də partisipin ixtisarı müşahidə olunur. Məs.: *Qoltuq altında qəzet tutaraq o, orada gözləyərək dururdu.*

Burada „qoltuq altında qəzet tutaraq” partisip tərkibində „haltend” (tutaraq) ixtisar edilərək ifadə olunmuşdur. Tərkibi əmələ gətirən „haltend” prezens partisipi olsa da, onun ixtisar olunması cümlədə ifadə olunan mənanı dəyişmir. Lakin həmin tərkibin digər elementlərindən biri ixtisar olunarsa, fikir anlaşılmaz olur. Məs.:

1. Qoltuq (altında) qəzet, o, orada gözləyərək dururdu.
2. Altında qəzet, o, orada gözləyərək dururdu.

Əlbəttə, hər iki halda, tərkiblə ifadəsi nəzərdə tutulan fikir anlaşılmaz vəziyyətdə olur. Baxmayaraq ki, bu strukturlarda ixtisar olunan sözlər tərkibi əmələ gətirən partisipə tabedir. Partisiplə müqayisədə onların iştirakı mütləqdir. Beləliklə, təhlil əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, tərkibində adverbial funksiya yerinə yetirən partisiplərin işlənməsi universal xüsusiyyətdir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, bütün adverbial funksiya daşıyan partisiplərin ifadəsi hər iki dildə eynidir. Onların ifadə formalarında müəyyən oxşarlıqlar olsa da, fərqlər də mövcuddur. Həm alman, həm də Azərbaycan dillərində adverbial funksiya yerinə yetirən partisiplər predikat qrupuna daxil olub, cümlənin xəbərini müxtəlif vəziyyətlərdən izah edir.

Hər iki dilin materialının təhlili əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, partisiplər də zərflər kimi cümlədə sintaktik səviyyədə zərflik kimi işlənə bilər. Zərflik kimi işlənən partisiplər cümlədə predikat sahəsinə daxil olub, ondan asılı olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Feili sifət və feili bağlama tərkibləri possessiv quruluşa malik olan söz birləşmələridir. // Azərb. Dövlət Uni. elmi əsərləri, 1962 №3, s.67-69

2. Abdullayeva G. A. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. AMİ-nin “Xarici dil (ingilis dili) müəllimliyi” ixtisası üçün dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013
3. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003
4. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Berlin: Langenscheidt, 2001
5. Schendels E. Deutsche Grammatik. Morphologie, Syntax, Text. M.: Vissajaskola, 1979
6. Müller H. Herztier. Roman, 4. Verlage, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 2009

UOT 37.01

STEM, STEAM VƏ STREAM gələcəyin təhsil modeli

Səbinə Namiq qızı Cəfərova
Bakı Slavyan Universiteti
sabina_16_86@mail.ru

Hal-hazırda dünyada dördüncü texnoloji inqilab baş verir: sürətli informasiya axını, yüksək texnologiyalı yeniliklər və inkişaf hərəkətimizin bütün sahələrini dəyişdirir. Cəmiyyətin bu ehtiyacları insanların da maraqlarını dəyişir.

Proqramlaşdırma, dizayn, robototexnika, 3D dizayn və digər proqramlar indi dünyanın dörd bir yerində müasir məktəblilərin, şagirdlərin maraq dairəsindədir. Bu proqramların öyrənilməsi, onların öz maraq dairələrinə uyğun istəklərinin həyata keçirilməsi istiqamətində müəyyən tələblərin qarşıya qoyulması ilə nəticələnir. Bu tələblər də bilik, bacarıqların düzgün və zamanında aşılması prosesidir. Şagirdlər müasir dövrdə yalnız bilik və bacarıqla məhdudlaşmamalı, eyni zamanda araşdırma, tədqiq etmə və ixtira etməlidirlər.

İlk növbədə STEM anlayışına aydınlıq gətirək. STEM (elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat) elm, riyaziyyat, texnologiya və mühəndislik kimi əsas vacib sahələri özündə ehtiva edən təlim texnologiyasıdır. STEM, elmi və texniki anlayışların real həyat kontekstində öyrənilməsi vahid təlim metodu hesab edilir. Bu texnologiyanın məqsədi, dünya iqtisadiyyatında STEM bilikləri üzrə savadlılığın və rəqabət qabiliyyətin inkişafına töhfə verən məktəb, cəmiyyət arasında davamlı əlaqələr yaratmaqdır. STEM qısaltması ilk dəfə 1990-cı illərdə amerikalı bakterioloq R.Colwell tərəfindən irəli sürülmüşdür və 2000-ci illərdən bəri fəal şəkildə istifadə olunur. STEM əsasında bu anlayışın yeni variantları ortaya çıxmışdır ki, bunlardan da ən çox STEAM (elm, texnologiya, mühəndislik, sənət və riyaziyyat) və STREAM (elm, texnologiya, robototexnika, mühəndislik və riyaziyyat) rast gəlinir.

Hal-hazırda STEM texnologiyası qlobal təhsildə tətbiq olunan əsas tendensiyalardan biridir. Texnologiyanın sürətli inkişaf etməsi nəticəsində yeni peşələr yaranır və hər yerdə STEM mütəxəssislərinə tələbat artır. Buna görə Avstraliya, Çin, Böyük Britaniya, İsrail, Koreya, Sinqapur, ABŞ kimi bir çox ölkələr STEM təhsili sahəsində dövlət proqramları həyata keçirmişdirlər. Sonralar incəsənəti də buraya əlavə edilərək texnologiyalar daha da inkişaf etdirilir.

2014-cü ildə Qüdsdə keçirilən “STEAM Forward” Beynəlxalq Konfransında aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdır: – STEM – STEAM – STREAM təhsil texnologiyasının yeni proqramlarını və modellərini inkişaf etdirmək lazımdır. Elm şagirdlər üçün bayram olmalı, şagirdlər həyəcan və böyük maraqla təhsil ocaqlarına getməlidirlər.

Konfransda həm də uşaqları STEM – STEAM – STREAM-a cəlb etməyin vacibliyi qeyd edilmiş, bu texnologiyalara ən erkən, məktəbəqədər yaşdan başlanılmalı olduğunun, məhz bunun üçün də uşaq bağçalarında yeni texnologiyalar proqramlarının tətbiq edilməsinin vacibliyindən bəhs edilmişdir.

STEAM texnologiyalar mövzusu günümüzün aktual mövzularından biri hesab edilir. Yeni təlim metodları arasında günümüzün tələblərinə cavab verən və aktual hesab edilən bu təlim metodu günümüzdə şagirdlərin akademik göstəricilərinin yüksəlməsində effektiv gücə malikdir. Pedaqoqlar hesab edirlər ki, bu fənlər və ya daha aydın desək, bu fənlər üzrə biliklər gələcəkdə şagirdlərin yüksək ixtisaslı mütəxəssis olmalarına köməklik göstərəcəkdir, uşaqlar əldə etdikləri bilikləri dərhal praktikada tətbiq edə biləcəklər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2019-cu ildə “Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf sahəsində koordinasiyanın təmin edilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Həmin Sərəncamdan çıxarılan nəticələrə əsasən söyləmək olar ki, təlim prosesində innovativ metodlardan, startap layihələrdən, rəqəmsatexnologiyalardan və s. istifadə edərək şagirdlərin bilik və bacarıqlarının artırılması istiqamətində işlər həyata keçirilməlidir. Bu yeniliklərdən biri sayılan STEAM layihəsi təhsildə uğurlu surətdə inkişaf edir. Azərbaycanda da bu təlim texnologiyasına maraq və tələbat yaranmağa başlamışdır. Yeni təlim texnologiyası olmasına baxmayaraq bu layihə tez bir zamanda müxtəlif məktəblərdə pilot layihə kimi tətbiq edilməyə başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhəri üzrə 42 orta məktəbdə tətbiq olunan bu layihə metodu çərçivəsində 6-cı sinif şagirdlərinin bilik bacarıqlarının incəsənət, riyasiyyat, texnoloji biliklərin birgə vəhdətini təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilir. ənn kurikulumlarının icrası zamanı isə müəllim dərslərin mövzusunda uyğun olaraq effektiv və optimal təlim üsul və vasitələrini seçməkdə, müxtəlif resurslardan istifadə olunmaqla təlim nəticələrini əldə etməkdə sərbəstdir[3].

STEAM təlim texnologiyası şagirdlərə beş sahənin – Elm (Science), Texnologiya (Technology), Mühəndislik (Engineering), İncəsənət (Art) və Riyaziyyatın (Math) birgə və inteqrasiya olunmuş şəkildə tədrisi ideyası üzərində qurulub. STEAM texnologiyası fənlərarası, praktik və tətbiqi dərslərdən ibarətdir [3]. Bu texnologiya şagirdlərə bilik, bacarıq və nailiyyətlərin müstəqi şəkildə müxtəlif vasitələr vasitəsilə həyata keçirilmələrinə böyük həvəs və maraq yaradır. STEAM təlim texnologiyası qarşısında qoyduğu əsas məqsəd şagirdlərin müxtəlif fənlərdə əldə etdikləri nəzəri biliklər qədər, bu biliklərin təcrübəyə tətbiq edilməsindən ibarətdir. Yəni öyrənərkən təkcə beyinlə deyil, əlləri ilə də çalışmalıdırlar.

Müasir dövr təhsil sisteminin yeni tələbləri şagirdlərin əqli bilik və bacarıqlarının yalnız sinif divarları daxilində deyil, dəyişən, inkişaf edən dünyaya uyğun şəkildə təkmilləşdirməkdən ibarətdir. STEAM təlim texnologiyasının digər təlim texnologiyalarından başlıca fərqi şagirdlərin müxtəlif təlim materiallarının uğurlu mənimsəməsi üçün həm əqli zəkalarında, həm də əllərindən istifadə etmələridir.

STREAM texnologiyalarından bəhs edən tədqiqatçılar, bu texnologiyaların tədrisə inteqrasiyasının şagirdlərə reallığa uyğun biliklər əldə etmələrinə imkan verdiyini vurğulayır. Bu təlim texnologiyaları gələcəkdə bir şeyi necə əldə edəcəyini bilən dar düşüncəli mütəxəssislərin deyil, peşəkar fəaliyyətlərində qeyri-standart qərarlar qəbul edə bilən yaradıcı insanların meydana gəlməsinə kömək edəcək. İnteqrasiya prosesi öyrənmə keyfiyyətini artırır, motivasiyanı və idrak fəaliyyətini yaxşılaşdırır. Bu texnologiyalar metodu, məntiqi təfəkkürün inkişafı üçün optimal şərait yaradır və nəticədə şəxsiyyətin uyğunlaşmasına kömək edir.

Nəzəri ədəbiyyatın təhlili, STREAM texnologiyası fənlərarası və tətbiq olunan yanaşmaların birləşməsinə əhatə edir, şagirdlərin daha çox bilik əldə etməsinə, fənlərarası inteqrasiyanı daha da möhkəmləndirir. Bu texnologiya təbiət və humanitar elmləri vahid şəkildə birləşdirərək, şagirdlərin dünyagörüşlərinin artırılmasına şərait yaradır və şagirdlər bir komanda şəklində işləyərək, öz hazırladıqları məhsulları yaratmağı və təqdim etməyi öyrənirlər.

Ənənəvi təhsilin əsas məqsədinin bilik öyrətmək və bu biliklərdən istifadə edərək, düşünmək və yaratmaq olduğunu söyləsək, STEM, STEAM, STREAM yanaşmaları bizə əldə edilmiş bilikləri həqiqi bacarıqlarla birləşdirməyi öyrədir. Bu, bilik və bacarıqların tətbiqi şagirdləri yalnız müstəqil fikirlərə sahib olmağa deyil, həm də onları reallıqda istifadə etməyə və həyata keçirməyə imkan verir.

Qeyd edək ki, ənənəvi tədris metodları ilə müqayisədə orta məktəbdə STEAM yanaşması uşaqları təcrübələr aparmağa, modellər qurmağa, müstəqil olaraq musiqi və filmlər yaratmağa,

fikirlərini reallığa çevirməyə və öz məhsullarını yaratmağa təşviq edir. Bu təhsil yanaşması uşaqlara nəzəri və praktik bacarıqları səmərəli şəkildə birləşdirməyə imkan verir və universitetə qəbulu və sonrakı təhsilini asanlaşdırır.

İstifadə edilmiş dəbiyyat

1. Фролов А.В. Роль STEM-образования в «новой» экономике США // Вопросы новой экономики. – 2010. – № 4. – С. 80-91.
2. https://www.ncea.org/NCEA/Learn/Resource/Academic_Excelsior/STREAM_Science_Technology_Religion_Engineering_Arts_Math_/The_STREAM_Curriculum_Model_Implementation_and_Best_Practices_from_a_Diocesan_Perspective.aspx (датаобращения: 19.11.2018)
3. <https://www.muallim.edu.az/news.php?id=7470#prettyPhoto>
4. <https://www.livescience.com/43296-what-is-stem-education>

UOT 37.03; 373.1.02:372.8

VIII – IX siniflərdə biologiyanın tədrisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin didaktik əsasları

Səbinə Ataməli qızı İsmayilova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun dissertantı
ismayilova08@gmail.com*

Bu gün müasir dünyanı elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyəti hesab edilən informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Cəmiyyətin bir çox sahələri kimi təhsil sistemi qarşısında yeni sosial məsələlər durduğu müasir şəraitdə biologiyanın tədrisi sosial – iqtisadi və elmi – texniki tərəqqinin tələblərinə cavab verməlidir. Təlim prosesinin səmərəlilişdirilməsi, onun məhsuldarlığının yüksəldilməsi, verilişlərin optimal həcmünün təmin olunması və pedaqoji idarəetmənin keyfiyyətinin artırılması yolu ilə elmi informasiyanın mənimsənilməsi imkanlarını genişləndirir. [1, s.140]

Ümumtəhsil məktəblərinin VIII–IX siniflərində biologiyanın tədrisində İKT-dən istifadənin didaktik əsaslarını biologiya müəlliminin fasilitator qismində çıxış edərək şagirdlərlə daha çox əməkdaşlıq etməklə müvafiq bioloji məlumatların şagirdlər tərəfindən müstəqil əldə edilməsinə şərait yaratmış olması da təşkil edir. Müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiq olunduğu biologiya dərsləri şagirdlərin diqqətini daha çox çəkir və onları təlimə həvəsləndirir. VIII–IX siniflərin biologiya dərslərində kompüterlərdən istifadə məqsədyönlü şəkildə planlaşdırılmalıdır. Biologiya dərslərində kompüterlərin istifadəsi təlimin keyfiyyətini və sürətini artırır, mövzunun mənimsənilməsini daha da asanlaşdırır.

Ümumtəhsil məktəblərinin VIII–IX siniflərində biologiyanın tədrisində informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin didaktik əsaslarını aşağıdakılar təşkil edir:

1. Fənn müəlliminin həm vaxta qənaət etməsi, həm də qısa vaxt ərzində şagirdlər tərəfindən daha çox informasiyanın mənimsənilməsi

2. Kompüterlərdən istifadə zamanı şagirdlərin idrak qabiliyyətləri, psixoloji aspektləri, eləcə də yaş səviyyələrinin nəzərə alınması. Çünki hər bir şagirdin özünəməxsus qavrama qabiliyyəti, psixoloji xüsusiyyəti və temperament tipi vardır.

3. Biologiya müəllimi tərəfindən təlimin müxtəlif texniki vasitələrindən istifadə zamanı şagirdlərin istər mənimsəmə qabiliyyətləri, istərsə də psixoloji xüsusiyyətləri, yaş kateqoriyaları, temperament tipləri nəzərə alınmalıdır. Çünki şagirdlər tərəfindən izləniləcək materialların, videoların onların yaş səviyyələrinə və qavrama qabiliyyətlərinə uyğunluğu vacibdir.

4. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII–IX siniflərində biologiya dərslərinə İKT-nin tətbiqi nəticəsində təhsilalan şəxslər qısa müddət ərzində daha çox informasiya mənimsəməklə öz intellektual səviyyələrini dəfələrlə artırmış olurlar. Biologiya fənninin tədrisində İKT-nin tətbiqi sayəsində şagirdlərdə bioloji informasiyaları müstəqil əldə etməklə yanaşı, eyni zamanda onları analiz etmək, ötürmək kimi qabiliyyətlər də formalaşır. Bu isə millətimizin sabahı adlandırdığımız gənc nəsliyimizin gələcəkdə informasiya cəmiyyətinin qiymətli üzvlərinə çevrilməsinə imkan yaradacaqdır.

Ümumtəhsil məktəblərinin VIII–IX siniflərində biologiyanın tədrisində İKT-dən iki istiqamətdə istifadə oluna bilər:

1. Vasitəçi rolunda.
2. Təlim verən şəxs rolunda.

Əgər təlim prosesində kompüter vasitəçi rolunda çıxış edərsə, bu zaman onun funksiyası qısamüddətli olur. Yəni, fənn müəllimi hər hansı bioloji hadisənin, müxtəlif sxemlərin, şəkillərin, biocoğrafi və zoocoğrafi xəritələrin şagirdlər tərəfindən daha yaxşı qavranılması və uzun müddət hafizələrində qalması məqsədilə istifadə olunur. Bir sözlə, kompüterdən əyaniliyə nail olmaq üçün köməkçi vasitə kimi istifadə olunur.

Təlim prosesində kompüter təlim verən şəxs rolunda, yəni fəaliyyət vasitəsi kimi çıxış edərsə, deməli, o, bu prosesdə əsas amil kimi çıxış edir. Fənn müəllimi isə bələdçi, fasilitator qismində çıxış edir. Bu istiqamətdə kompüter əvvəlcədən proqramlaşdırılır. İkinci istiqamət hesabına internet resurslarından, elektron dərsləklərdən istifadə imkanları genişlənir.

Ümumtəhsil məktəblərinin VIII–IX siniflərində biologiyanın tədrisində İKT-dən istifadənin didaktik əsasları ölkəmizdə beynəlxalq standartlara cavabverən keyfiyyətə yeni təhsil sisteminin qurulması və onun dünya təhsil məkanına inteqrasiya edilməsi məqsədini bir daha ön plana çəkir. Çünki tədrisdə yeni innovativ texnologiyalardan istifadə edilməsi təhsil prosesini xeyli asanlaşdıraraq, onu daha da dinamik və çevik bir sahəyə çevirir. İKT vasitələri təlim material çeşidinin artırılmasına, müxtəlif situasiyaların modelləşdirilməsi və idarə edilməsinə imkan yaradır. Biologiya dərslərində intellektual xarakter daşıyan təlim proqramlarından da istifadə etmək olar. Bu proqram şagirdlərin cavablarının doğru olub-olmadığını, həm də həll üsullarının düzgün seçilməsini qiymətləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Y.Ş.Kərimov Təlim metodları. Bakı, 2009, 279 s.
2. Hacıyeva G.N. Biologiyanın tədrisi metodikasından mühazirələr (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2016, 304 s.
3. Babayeva Z. Biologiyanın tədrisində İKT-dən istifadə: inaktiv və ənənəvi təlim. Bakı: Təhsil NPM, 2011, 178 s.

UOT 37

**Humanistləşdirmə təhsil prosesində şəxsiyyətyönlü məzmunu təmin edən
mühüm amil kimi**

Şahla Telman qızı Həsənova
Füzuli rayonu 30 nömrəli tam orta məktəb
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun doktorantı
sahla.hasanova@bk.ru

Müasir dövrdə təhsil sistemində bir sıra çətin problemlər var ki, bu problemlərin həll olunması üçün cəmiyyət öz qüvvəsini səfərbər etməli, insan resurslarından düzgün və səmərəli

istifadə olunmalıdır. Şagirdlərin əsl vətəndaş, rəqabətədavamlı şəxsiyyət kimi yetişdirilməsində milli və ümumbəşəri dəyərlərlə yanaşı təhsil müstəvisində həyata keçirilən islahatlar da mühüm rol oynayır. Təhsilin koqnitiv xarakteri təhsilalanların tərəkürünün inkişafına təkan verir. Bu səbəbdən təhsilin şəxsiyyətyönümlü məzmununun yaradılması istiqamətində bir sıra işlər görülmüşdür və hazırda da görülməkdə davam edir.

XXI əsrdə təhsildə inzibati xarakterdən xeyli uzaqlaşmış, humanizmə əsaslanaraq, şəxsiyyətin formalaşdırılması təhsilin başlıca qiymətləndirmə indikatoruna çevrilmişdir və şəxsiyyətyönümlülük fənn kurikulumlarının əsas didaktik prinsiplərindən biri kimi götürülmüşdür.

Şəxsiyyətyönümlülük ilə təhsilin humanistləşdirilməsi arasında sıx bağlılıq vardır. Şəxsiyyətyönümlülük anlayışı özündə yalnız bilikli və bacarıqlı şəxsiyyətin formalaşdırılmasını ehtiva etmir. Səriştəlilik və mədəniyyət də şəxsiyyətyönümlü təhsilin mühüm keyfiyyət göstəriciləri sırasına daxildir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi təhsil, təlim və tərbiyə proseslərinin inkişafını, təhsilalan və təhsilverən arasındakı münasibətlərin bir-birinə sevgi və hörmət əsasında qurulmasını, öyrədən və öyrənənlərin hüquqlarının qorunmasını, onların potensialının kəşf və inkişaf etdirilməsi istiqamətlərini əsas götürür. Bu şərtlər əsasında qurulan təhsil sistemi təhsilalanların şəxsiyyət kimi inkişafını təmin edir.

Təhsilin humanistləşdirilməsi yeni pedaqoji tərəkürün ana xətti kimi özünü göstərir [4]. Humanizm nəzəriyyəsində şəxsiyyət nadir, tam bir sistem kimi qiymətləndirilir, insanın dünyada mövcudluğu ən vacib psixoloji reallıq kimi qəbul edilir. Bu konsepsiyanın məzmununda inkişafetdirici təlim prinsipi mühüm yer alaraq təhsilalanların hərtərəfli inkişaf etdirilməsini və bu inkişaf üçün lazımı şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Humanizm latın sözüdür, mənası insanpərvərlik deməkdir. Humanizm insani dəyərləri şəxsiyyəti formalaşdıran başlıca amil hesab edir, onun potensialını üzə çıxarmağı əsas götürür. Humanizm sözü geniş və dar mənada işlənir. Geniş mənada humanizm insanı istənilən layihənin təməlini qoymağı bacaran şəxsiyyət hesab edir. Məhdud mənada isə bu termin ilk vaxtlar filoloji aspektdə işlənərək “sözə məhəbbət” mənasını vermişdir. Humanizmin əsasında xoşbəxtlik, səadət, azadlıq, xeyirxahlıq, düzlük, ləyaqət kimi anlayışlar dayanır.

Təlim prosesinin humanistləşdirilməsi müasir dövrün pedaqoji problemlərindən biridir. Bu işdə məktəblər böyük məsuliyyət daşıyır. Şagirdlərdə humanist dünyagörüşün formalaşmasında məktəb mühüm rol oynayır. Məktəb şagirdlərin potensialını üzə çıxara bilməli, onların əqli, əxlaqi, etik, estetik, fiziki inkişafına kömək etməli, məktəblilərdə hər şeyə və hər kəsə qarşı humanist münasibətin yaranmasını təmin etməlidir. Məktəblilər bilik almaqla kifayətlənməməli, bu bilikləri ümumiləşdirməyi də öyrənməlidirlər. Dərsin məqsədi yalnız məlumat almaq olmamalıdır. Şagirdlər yeni məlumatlarla əvvəl öyrəndikləri arasında əlaqə qurmağı bacarmalıdırlar.

Tədris materialının mexaniki və qeyri-şüuri əzbərlənməsi təlimdə doqmatizmə gətirib çıxardığı üçün bundan uzaq qaçılmalıdır. Çünki bu cür tədris prosesi şagirdlərin əqli inkişafına kömək etmir. Müasir məktəb şagirdləri elə formalaşdırmalıdır ki, onlar çətin situasiyalardan baş çıxara bilsin, öyrəndikləri bilik və bacarıqlardan belə vəziyyətdə istifadə edə bilsinlər. Bu baxımdan da ümumtəhsil məktəblərinin üzərinə böyük vəzifə düşür. Bu vəzifələri aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür:

- oxumağı öyrətmək;
- yazmağı öyrətmək;
- danışmağı öyrətmək;
- hesablamağı öyrətmək;
- ünsiyyət qurmağı öyrətmək;
- öyrənməyi öyrətmək;
- qanuna əməl etməyi öyrətmək və s.

Pedagoji prosesin qarşısında duran bütün məqsədlər (təlim, tərbiyə və inkişaf) və funksiyalar (təhsilləndirici, tərbiyəedici, inkişafetdirici və nəzarət-korreksiyaedici) reallaşdırıldıqda əlverişli pedagoji mühit yaranır ki, belə şəraitdə təhsilalan bütün ehtiyaclarını reallaşdırır, onlarda davranış

mədəniyyəti formalaşır. Bütün bu işlərin metodoloji əsasında məktəbin humanistləşdirilməsi məsələsi dayanır.

Təhsil sisteminin qarşısında duran məqsədlərin həyata keçirilməsində, şagirdlərin əsl şəxsiyyət kimi yetişməsində humanistləşdirmə vacib rol oynayır. Çünki humanistləşdirmə təhsilalanlarda humanist keyfiyyətlərin aşılmasını və bunun üçün lazım olan sosial mühitin yaradılmasını tələb edir. Bu işdə təhsilverənlərin davranış, münasibət və hərəkətinin humanist olması zəruridir.

Humanistləşdirmə humanistlik və humanizm anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsindən yaranmışdır. Humanistlik təhsil sahəsində dövlət siyasətinin mühüm prinsiplərindən biridir. Bu prinsip və izahı Təhsil Qanununda bu cür göstərilmişdir: “Humanistlik – milli və ümumbəşəri dəyərlərin, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüğün prioritet kimi qəbul olunması” [7].

Ədəbiyyatda təhsilin humanistləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif fikirlər var. Bəzi tədqiqatçılar humanistləşdirməni müəllimin şagirdi unikal şəxsiyyət kimi qəbul etməsi, ona inanması və qayğı göstərməsi kimi izah edir və öz ideyalarını K.Rocersin şəxsiyyətyönlü təhsil nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirirlər. Belə ki həmin nəzəriyyəyə görə məktəb şagirdlərə ətraf mühitə uyğunlaşmağı və bu mühitin tələblərinə görə dəyişməyi öyrətməlidir. Şagirdlər fərdi axtarışlar edərək bilik əldə etməli və həyati bacarıqlar qazanmalıdırlar. Onun nəzəriyyəsinin əsasında inam, insanın özünüdərk, özünüdərk və özünüreallaşdırması ideyaları dayanır.

Təhsilin humanistləşdirilməsi haqqında V.A.Suxomlinski, Ş.A.Amonaşvili kimi pedaqoqların dəyərli fikirləri vardır. Ş.A.Amonaşvilinin fikrincə, humanistləşdirmə şagirdlərə uğur, sevinc, tərbiyəlilik, birlik və yaradıcılıq gətirir. O, müəllim-şagird birliyini, məktəblərdə həvəsləndirici, motivasiyaedici tədbirlərin keçirilməsini və bu işlərdə pedaqoji prosesin iştirakçılarının əməkdaşlığını humanistləşdirmənin açarı hesab edirdi.

Humanistləşdirmə təlim prosesinin keyfiyyətinə təsir edən başlıca amillərdən biridir. Buna görə də təhsilverənlər bu məsələyə diqqətlə yanaşmalı və aşağıdakı prinsiplərə əməl etməlidirlər:

- təhsilalanlar üçün humanist mühit yaratmaq;
- təlimdə humanist forma və metodlardan istifadəyə üstünlük vermək;
- demokratik ünsiyyət üslubuna müraciət etmək.

Fikrimizcə, təhsil prosesinin humanistləşdirilməsi qeyd olunmuş prinsiplərin tətbiqindən asılıdır. Humanistləşmə insan şəxsiyyəti ilə bağlı dəyərlər iyerarxiyasının əsas xarakteristikası hesab edilir, insanın xoşbəxtliyinin təmin olunmasına yönəlib insanpərvərliklə birbaşa əlaqəlidir. Təhsil prosesinin humanistləşdirilməsi dedikdə humanist dəyərlərə və ideala uyğun tədris prosesinin qurulması nəzərdə tutulur. Bir sözlə, təhsilin humanistləşdirilməsi humanist sistemin yaradılmasını tələb edir. Hansı ki bu sistem humanist ideallara uyğun qurulmalı və humanist normalara cavab verməlidir.

Dövlət humanist sistem yaratmaqla təhsilalanlar üçün əlverişli təhsil mühiti yaradır və humanist qanunların tətbiqinə zəmanət verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əhmədov H., Zeynalova N. Pedaqogika (dərslik). Bakı: Elm və təhsil, 2016, 456 s.
2. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika (dərslik) I cild. Bakı: Mütərcim, 2012, 706 s.
3. Mehrabov A. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 447 s.
4. Mehrabov A., Abbasov A., Mahmudov M. Təhsilin modernləşdirilməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2013, 412 s.
5. Müasir təhsil: problemlər və həlli yolları. Bakı: Mütərcim, 2018, 508 s.
6. Təhsilin modernləşdirilməsinin elmi-nəzəri problemləri. ARTPI. Bakı: Mütərcim, 2015, 452 s.
7. <http://www.e-qanun.az/framework/18343>

UOT 94 479.24

Atropatena şəhərlərinin ictimai-iqtisadi həyatına dair qeydlər

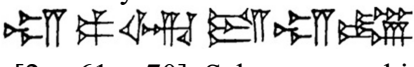
Selcan Əsəd qızı Məmmədzada
AMEA-nın Tarix İnstitutunun doktorantı
selcanmemmedzade306@gmail.com

Atropatena dövləti qədim Manna torpaqlarında yarandığından onun bəzi şəhərləri varlığını qoruya bilmişdir. Hələ XIX yüzilliyin sonlarında K.Tile, A.Billerbek, P.Rost, M.Ştrekk kimi alman Aşşurşünasları (mixi yazılar üzrə mütəxəssislər) antik mənbələrdə xatırlanan Atropatena şəhərlərini Aşşur mixi yazılı kitabələrində axtarmağa çalışmış və bəzi hallarda buna nail olmuşlar. Belə şəhərlərdən biri – Andarpatian – 40 ildən artıq Aşşur kitabələrində xatırlanır.

1. Andarpatian. II Sarqonun “Tanrı Aşşura məktub”unda bu şəhər URU An-dar-pa-ti-a-nu [10, s.10] formasında qeydə alınıb. E.ə. 714–713-cü illərdə bu şəhərin hakimi Maşdakku digər şəhər başçıları ilə birgə Aşşur sarayına xərac göndərmişdi. 1893-cü ildən başlayaraq Y.Knudson, P.Rost, E.Klauber, F.Köniq və digər tədqiqatçılar bu toponimi “Atropatena” və “Azərbaycan” terminlərinin praforması kimi qəbul etmişlər. Mada və Əhəməni dövlətlərinin tərkibində adı şəhərlərdən biri kimi fəaliyyət göstərən Andarpatian e.ə. 323-cü ildə yeni yaradılmış Atropatena dövlətində paytaxt statusu qazanmışdır. E.ə. 147-ci ildə Atropatena I Mitridat tərəfindən işğal olunaraq Parfiyanın tərkibinə qatılır və dövlətimizin adı parf formasında – ‘trwptk (yazılışı; oxunuşu: Ātropātākān) – Parfiyanın bütün qərb hissəsinə şamil olunmağa başlayır [3, s.34, s.39].

2. Qazaka. Strabonun məlumatına görə, Atropatena hökmdarlarının (βασιλειον) yay iqamətgahı Qazaka (Γαζακα) şəhəri olmuşdur (XI, 13, 13).

3. Fraaspa. Roma-Parfiya müharibələrinin birinci mərhələsində e.ə. 36-cı ildə Mark Antoni Atropatena qoşun yeridərkən Fraaspa (və ya Fraata) qalasını mühasirəyə almışdır. Qala uğrunda gedən döyüşlər haqqında 2 antik müəllif məlumat verir. Strabon Mark Antoninin qoşunlarının Atropatena şəhərlərindən birini mühasirədə saxladığı barədə informasiyaya malik olsa da, həmin şəhəri “Vera” adlandırmışdır.

4. Fraata. Şəhərin tarixini müəyyənləşdirmək üçün II Sarqonun kitabələrinə müraciət etməli olduq. Onun “Təntənəli yazı”sında və “Tanrı Aşşura məktub”unda Manna vilayəti Ziqirtunun inzibati mərkəzi URU. Pa-ar-da URU. šarru-ti (“Parda – şah şəhəri”) xatırlanır [2, s.61, s.70]. Şəhər onun sakinlərinin dilində “Fraata” adlanırdı.

5. Vera. Strabonun yazdığına görə (XI, 13, 13) Atropatena şahlarının qış iqamətgahı Vera (Ουερα) qalası olmuşdur; qala Araz çayından 2400 stadi məsafədə yerləşirdi; 1 attika stadisi uzunluq (məsafə) vahidi kimi 184, 97 metr təşkil etdiyindən [3, s.50] 2400 stadi təqribən 444 km-ə bərabərdir.

6. Aqanzana. 1897-ci ildə Pol Rost Ptolemeyin “Coğrafi təlimat”ında (VI, 2, 8) xatırlanan Αγαυζανα (və ya Αγαζα) şəhərini II Sarqonun “Təntənəli yazı”sında 713-cü il hadisələri ilə əlaqədar yad edilən KUR. a-ga-zi toponimi ilə eyniləşdirmiş və bu fikir digər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuşdur [7, s.83; 9, s.353].

7. Zazaka. Ptolemeyin əsərində (VI, 2, 10) xatırlanan Ζαζακα şəhəri P.Rostun fikrinə görə III Tiqlatpalasarin mətnlərində qeydə alınmış KUR. za-za-ak-nu (və ya KUR. sa-ak-su-uk-nu) toponiminə uyğundur [7, s.115]. M.Ştrek isə hesab edir ki, toponim 2 komponentdən (šiz+akan) yaranıb və “Şiz” adının aid olduğu şəhərin ilkin adı olub, başqa sözlə, “Şiz” adı ərəblərə qədər də burada mövcud olmuşdur [9, s.360].

8. Karibtu-Kerefto. İranın Qərbi Azərbaycan və Kürdüstan vilayətləri sərhəddində Kerefto adlanan dağlıq ərazidə e.ə. VI-III əsrlərə aid mağara məbəəd kompleksi mövcuddur. Kompleks yollardan və digər yaşayış məskənlərindən kənarında yerləşir. Qayalıqlarda üç təbəqədə oyulmuş otaqların funksional təyinatı dəqiqləşdirilməyib; bəziləri bunu ibadət ocağı, digərləri yunanlara məxsus hərbi qarnizonun dislokasiya yeri hesab edir. Hər iki halda abidə yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış yunan memarlığının nadir nümunələri siyahısına daxildir. Makedoniyalı

İskəndərin III Dara üzərində qələbəsindən sonra yunandilli əhalinin Şərqi axını üçün imkanlar açılır; bu proses Selevkilərin zamanında, hətta sonralar da davam edirdi. Atropatena da Hellin-yunan mədəniyyətinin təsir zonasına düşdüyündən Kerafto kimi abidənin yaranması təbii idi.

9. Uşişi. Bu şəhər mixi yazılı kitabelərdə bir dəfə e.ə. 671-ci il Mada xalq hərəkəti ilə əlaqədar babilli kahinin tanrı Şamaşa müraciətlə tərtib etdiyi fal sorğusunda xatırlanır [4 s.23–46]. Hesab edirik ki, məhz Uşişi toponimi ilk orta əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərində “Şiz” formasını almışdır.

10. Albaka. Strabon (XI, 13, 2) məlumat verir ki, ermənilər zəifləyib Romadan asılı vəziyyətə düşəndə “midiyalılar” (atropatenalılar – S.M.) onların Σιμβάκα (Simbaka) şəhərini zəbt etmişlər. Müəyyən olunub ki, şəhərin adı Strabonun əsərində təhrif olunub və şəhər əslində ‘Αλου’ακα (Albaka) adlanırdı [3, s.102].

11. Qəlei-Zöhhak. Xarabalıqları dövrümüzədək gəlib çatan Atropatena şəhərləri sırasında Qəlei-Zöhhak xüsusi yer tutur. Qədim şəhərin ümumi uzunluğu 1 km-ə yaxındır. Tikili b.e. I əsrinə aid edilir. Memarlıq əlamətlərinə görə Roma tikililəri ilə bənzərlik təşkil edir [235, s.186]. Qəlei-Zöhhakın Atropatenanın hansı şəhərinə uyğun gəlməsi məsələsi açıq qalır.

12. Qale-Ordu. Qədim adı bəlli olmayan şəhərlərdən biri də indiki Xoyun yaxınlığında yerləşən Qale-Ordu məntəqəsidir. Günümüzədək çatan xarabalıqlarına əsasən abidəni e.ə. I – b.e. III əsrlərinə aid edirlər [5, s.174].

Naxçıvanda bu dövrə aid yaşayış yerləri (Albantəpə, Qoşatəpə, Axura Kültəpəsi, Qalacıq, Meydantəpə) və qalaları (Aza, Şərurda II Qızqalası, Kəngərliyə Qırmızıdaş və s.) arasında Oğlanqala xüsusi yer tutur. Hesab olunur ki, e.ə. 400–250-ci illərdə Oğlanqala yeni məskunlaşma dövrünü yaşayırdı. Müasir “Oğlanqala” adını Strabonun “Coğrafiya”sında xatırlanan Ολανε şəhər adı ilə eyniləşdirilməsi təklif olunmuşdur. Buradakı qəbirlərin birindən üzərində imperator Oktavian Avqustun təsviri olan dörd ədəd gümüş sikkə tapılmışdır [1, s.108-110, s.113].

Ptolemeyin əsərində (VI, 2, 11, 13, 14) Αλιτζα adlı 2 şəhərin koordinatları verilir; hər ikisi də Ekbatanadan qərbdə yerləşirdi. Hələ XIX əsrin sonunda F.Andreas və M.Ştrek onlardan birini Aşşur mətnlərindəki Elenziaş (və ya Araziaş) şəhərilə eyniləşdirmişlər [8, s.161]. Digərini isə Naxçıvandakı Əlincə ilə eyniləşdirmək olar.

Atropatena şəhərləri strateji əhəmiyyətli karvan yolları qovşağında yerləşdiyindən ölkə ticarətinin beynəlxalq mübadilə sisteminə qoşulmasını təmin etmişdir. Atropatenadan keçən karvan yolları ilə, Strabonun yazdığı kimi (XI, 13, 7), “dəvələrdə Şərqi ölkələrinin malları” daşınırdı. Atropatena dövlət kimi yarandığı vaxtdan Hellin dünyasının əmtəə-pul sferasına cəlb olunduğundan öncə yunan-roma draxmaları, sonralar Parfiya sikkələri ölkə bazarlarına daxil olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan sikkələr arasında Parfiya şahlarının adından zərb olunmuş pul nominalları üstünlük təşkil edir; bu draxmalar e.ə. 57 – b.e.190-cı illəri ərzində zərb olunublar. 1923-cü ildə Əhərdə 600 ədəd Parfiya draxmasından ibarət dəfinə aşkar olunmuşdur [3, s.114-115].

Görünür, antik dövr Atropatena şəhərlərinin tarixində urbanizasiya proseslərinin keçid mərhələsi olub; yaşayış məntəqələrinin ümumi sayı azalır, əhali iri şəhərlərdə cəmləşməyə üstünlük verirdi. Bu da öz növbəsində şəhərlərin əhatə dairəsinin genişlənməsini, onların müdafiə imkanlarının artırılmasını zəruri edirdi. Cənubi Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji araşdırmalar və əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri şəhər həyatının daha geniş miqyası əhatələdiyini söyləmək üçün imkan verir. Beləliklə, mixi və antik dövr yazıları əsasında bəzi Atropatena şəhərlərinin tarixi əhəmiyyətini nəzərdən keçirmək mümkün olmuşdur. Atropatenanın 2 paytaxtı olması diqqətəlayiq faktır. Ümumiyyətlə, Qədim Şərqi dövlətlərinin tarixində eyni vaxtda iki paytaxtın olması adi hal idi; bu həmin dövlətin rifahının, uğurlu sosial-iqtisadi durumunun göstəricisi idi. Adətən, belə paytaxtlardan biri dövlət əhəmiyyətli qərarların qəbul olunduğu siyasi mərkəz, digəri – dini-ideoloji mərkəz funksiyasını daşıyırdı. Ola bilsin ki, Atropatenada da vəziyyət bunun eyni idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Baxşəliyev V., Quliyeva F. Naxçıvanın tarixi abidələri / V.Baxşəliyev, F.Quliyeva – Bakı: Nurlan, – 2017, – 212 s.

2. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə / Tərtib və tərcümə edəni, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.Qaşqay. Bakı: Təhsil, 2006, 147 s.
3. Алиев И. Очерк истории Атропатены / И.Алиев. Баку: Азәрнəşр, 1989, 160 с.
4. Мамедзаде С. Из ранней истории городов Азербайджанского государства Атропатена // *Akademik tarix ve düşüncü dergisi*. – Ankara, – 2020, Cilt 7, Sayı 4, – s.2331-2354
5. Kleiss W. Qal’eh Zohak in Azerbaidjan // *Archaologische Mitteilungen aus Iran. Neue Folge*. – Berlin, – 1973, Band 6, – pp.163-88, tables 41-43.
6. Ristvet L., Bakhshaliyev V., Gopnik H., Ashurov S. The Origins of Political Complexity in Naxçıvan – Excavations and survey at Oğlanqala 2008-2010 / *Austausch und Kulturkontakt im Südkaukasus und seinen angrenzenden regionen in der Spätbronze – Früheisenzeit*. Beier und Beran, Langenweissbach, 2012, ss.280-290
7. Rost P. Das Sogenannte Mederreich und das Emporkommen der Perser Untersuchungen zur Altorientalischen Geschichte // *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*. – Leipzig, – 1897, – ss.83-116
8. Streck M. Das gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilschriften // *Zeitschrift Assyriologie und Vorderasiatische Archaologie*. – Berlin, – 1899, Band XIV, – ss.103-172
9. Streck M. Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilschriften // *Zeitschrift Assyriologie und Vorderasiatische Archaologie*. – Berlin. Band XV, – 1901, – ss.257-382.
10. Thureau-Dangin F. Une relation de la huitieme campagne of Sargon. Paris: Libraire Paul Geuthner, 1912. Pp.xx + 87 + XXXI planches.

UOT 343.01

Xarici ölkələrin cinayət mühakimə icraatında mediasiya məsələləri

*Aysel Zakir qızı Kişiyeva
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi
Bakı Dövlət Univeristetinin doktorantı
kisiyeva.aysel89@gmail.com*

Dünya ölkələrinin əksəriyyətində mütəşəkkil cinayətkarlığın artması səbəbindən qərb ölkələri hüquq sistemlərinə cəzaya alternativlər adlanan institutlar daxil etmişdirlər [5, s.223].

Bu institutlardan biri kimi mediasiya bəzi ölkələrin CPM-də tənzimlənir, bəzilərinə ayrıca qanunvericilik aktında (məsələn, Qazaxıstanda), həmçinin yuvinal ədliyyə aktlarında, bəzilərinə isə hüquqi baxımdan ayrıca tənzimlənməsə də (İngiltərə) de-fakto prosessual hüquqi tənzimləmədən kənarında mövcuddur.

AŞ Nazirlər Komitəsinin 15 sentyabr 1999-cu il tarixli № R (99) 19 sayılı tövsiyəsinə əsasən dünyada mövcud olan mediasiya modelləri aşağıdakı kimi xülasə olunur:

1. “Qeyri-formal vasitəçilik” modeli – vasitəçi qismində prokuror, məhkumla iş aparan və ya zərərçəkmiş şəxslə ünsiyyətə müsbət təsir göstərəcək sosial xidmət işçisi, probasiya xidmətinin işçisi, məişət mübahisəsinin həlli üçün çağırılmış polis ola bilər. Modelin geniş tətbiq olunmasına baxmayaraq onun əsas çatışmazlığı sistematik və nəzarət oluna bilən olmamasıdır. Buna görə də qeyri-obyektivlik, sui-istifadə və s. hallar mümkündür.

2. “Ənənəvi kənd və ya icma yığıncağı” modeli – bu üsul qədim üsullardan biridir. Burada bütün icma üzvləri mübahisəni həll etmək üçün yığıncağa toplaşır və müzakirə edirlər. Bu model inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və kənd ərazilərində qalmaqdadır.

3. “Zərər çəkmiş şəxslə cinayətkar arasında mediasiya” modeli – vasitəçi rolunda ədliyyə orqanlarının xüsusi təhsilli əməkdaşı, xüsusi işçilər, probasiya xidmətinin nümayəndələri, həmçinin

polis, məhkəmə və prokurorluğun nümayəndələri çıxış edə bilər. Bəzilərinə isə müstəqil mediatorlar (peşəkarlar və ya könüllülər) iştirak edir ki, onların hüquqi statusu təsbit olunmamışdır.

4. “İctimai məhkəmələr” – bu növ proqramlar işlərin məhkəmələr tərəfindən deyil, birliklər tərəfindən baxılıb həll edilməsini nəzərdə tutur. İşlərə baxılması proseduru sərbəst və qeyri-formal olur, adətən özündə mediasiya və danışıqlar elementlərini birləşdirir.

5. “Ailə və icma konfranslar” modeli – Avstraliya və Yeni Zelandiyada hazırlanmışdır və birliklərin cinayət ədliyyə sistemində iştirakını nəzərdə tutur.

Hüquq ədəbiyyatında cinayət prosesində mediasiyanın digər bir təsnifat meyarı kimi onun yaranmasının ilkin şərtləri və təcrübəyə daxil edilməsi əsas götürülür. Bunun əsasında anqlo-sakson və kontinental modellər fərqləndirilir.

Anqlo-sakson model çərçivəsində mediasiyaya vurulmuş ziyanın bərpası nəzəriyyəsinin təzahürü kimi yanaşılır. Burada mediasiya cinayət hüquqi mübahisələrin ictimai həlli üsulu kimi nəzərdən keçirilir, buna görə də dəqiq şəkildə qanunvericiliklə nizamlanmır. Bu qrupa İngiltərə, ABŞ, Kanada, Yeni Zelandiya və s. aid olunur. Bu modelə aid olan ölkələrdə mediasiya ümumi şəkildə “mübahisələrin alternativ qaydada həlli” adlandırılan mülki mübahisələrin həllinin xüsusi mexanizmlərinin yaranması prosesində inkişaf etmişdir.

Kontinental model çərçivəsində mediasiya prosessual institut kimi nəzərdən keçirilir və adətən, cinayət təqibinə alternativ olaraq qanunvericilikdə təsbit olunur. Bu qrupa Fransa, Almaniya, Portuqaliya, Avstriya, Norveç və s. aid etmək olar [6, s.205].

Mediasiya prosedurlarının xarici ölkələrdə realizəsinin ümumi və xüsusi cəhətləri mövcuddur. Ümumi cəhət kimi onu qeyd etmək olar ki, zərərçəkmiş şəxslə təqsirləndirilən şəxs arasında mediasiya əksər hallarda mülkiyyət əleyhinə və ya ağır olmayan cinayətlər üzrə həyata keçirilir. Ölkəmizin cinayət prosesində mövcud olan mediasiyanın maddi hüquqi əsasları xarici ölkələrin cinayət prosesində mediasiyanın ümumi cəhətlərinə uyğun gəlir. Belə ki, AR CM-in 73, 73-1 və 73-2-ci maddələrində barışıqla bağlı cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilən cinayətlər əsas etibarilə böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlərdir. AR CM-in 73-1.3-cü maddəsinə görə CM-nin 178.3, 178.4, 179.3 və 179.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş əməli (əməlləri) törətmiş, zərərçəkmiş şəxslə barışmış və dəymiş ziyanı tamamilə ödəmiş şəxs, cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın iki misli miqdarında dövlət büdcəsinə ödəniş etdikdə cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər. 178.3 və 179.3 və 178.4 və 179.4-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər müvafiq olaraq ağır və xüsusilə ağır cinayət olduğunu müşahidə etmək olar. Deməli, mediasiyanın təkcə az ağır deyil, ağır və xüsusilə ağır cinayətlər üzrə həyata keçirilməsinin maddi-hüquqi əsasları mövcuddur.

Son onilliklərdə cinayət mühakimə icraatında operativliyin təmin edilməsi, sadələşdirilməsi və humanistləşdirilməsi məqsədilə dövlətlərin ayı-ayrı eksperimental proqramların realizəsi vasitəsilə mediasiyamı cinayət qanunvericiliyinə daxil etməsi xarakterikdir. Bunu Finlandiyanın misalında görmək olar.

Cinayət-hüquqi mübahisələrin mediasiya qaydasında həlli proqramı ilk dəfə 1983-1984-cü ildə Vantaa şəhərində eksperiment qaydasında həyata keçirilmişdi. Portuqaliyanın “Mediasiya haqqında” 2007-ci il tarixli qanunu ilə şəxsiyyət və ya mülkiyyət əleyhinə 5 ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutan, xüsusi və xüsusi-ictimai ittihamlı cinayət işləri mediasiya proseduru vasitəsilə həll oluna bilər.

İngiltərə cinayət prosesində mediasiya məsələlərinin hüquqi tənظيمlənməsi xüsusiyyətini müəyyən edən determinantlardan biri onunla bağlıdır ki, bu ölkənin cinayət prosesində mülki məsələlərə cinayət mühakimə icraatında baxılması – birləşdirilmiş icraat əhəmiyyəti (AR CM-in olan cinayət prosesində mülki iddia) mövcud deyildir. Bu baxımdan zərərçəkmiş şəxs cinayətin törədilməsi ilə bağlı mülki hüquqlarını mülki mühakimə icraatı qaydasında həll etmək məcburiyyətində qalırdı. 1982-ci ildən etibarən məhkəmə cəza təyin etmədən yalnız kompensasiyanın ödənilməsi barədə qərar qəbul edə bilərdi.

İngiltərə cinayət prosesində mediasiyanın inkişafının təməl müddəasında N.Kristinin belə bir fikri dayanırdı ki, “zərərçəkmiş şəxs cinayətlə bağlı mübahisə tərəflərindən biri kimi öz səlahiyyətlərini dövlətə verməklə ümumiyyətlə səhnədən kənar qalmışdır”.

Qitə ölkələrinin cinayət prosesində mediasiya təcrübəsinə nəzər yetirməkdə fayda vardır. Bu baxımdan maraqlı ölkələrdən biri Avstriyadır. Avstriyada 1985-ci ildə yetkinlik yaşına çatmayanların məhkəmədən kənar mühakiməsi çərçivəsində mediasiya modeli işlənib hazırlandı ki, daha sonradan bu prosedur bütün proses boyu daha geniş istifadə olunmağa başlandı. 1992-ci ildə artıq bütün şəxslərlə bağlı başlanmış cinayət işləri üzrə tətbiq olunmağa başlandı və ən nəhayət 2003-cü ildə mediasiya barədə ayrıca qanun qəbul olundu.

Almaniyada yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə məhkəmələr haqqında 1974-cü il qanunu ilə “yuvinal mediasiya” təsbit olunmuşdur. Bu modelə görə məhkəmə cinayət cəzasını tətbiq etmədən yetkinlik yaşına çatmayan təqsirləndirilən şəxsi hətta onun istəyi əleyhinə belə, barışdırmaqla məğul ola bilər, bu zaman cinayətlə vurulmuş ziyanın öz qüvvəsi ilə aradan qaldırmaq vəzifəsini onun üzərinə qoya, zərərçəkmiş şəxsdən üzr istəmək və ya zərərçəkmiş şəxslə razılaşmanın əldə olunması üçün digər tədbirlər görə bilər.

Fransada mediasiyanın yaranmasının maraqlı tarixçəsi vardır. Fransada mediasiyanın hüquqi tənzimlənməsi bu institutun formalaşma tarixi ilə sıx bağlıdır. “Mediasiya təcrübəsi” XX əsrin 80-ci illərində prokurorluğun fəal iştirakı ilə Valans şəhərində yaranmışdır. Valansda yerli prokuror xırda cinayətləri, əsasən məişət cinayətlərini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlir ki, ənənəvi mühakimə xırda konfliktləri aradan qaldırmaq iqtidarında deyil, əksinə o vəziyyəti daha da ağırlaşdırır.

Fransada mediasiya həm yetkinlik yaşına çatmayanlar, həm də yetkinlik yaşına çatanlar arasında həyata keçirilə bilər. Burada arzulanan nəticə ondan ibarətdir ki, hüquq pozuntusunu törədən şəxs öz əməlini etiraf edir və vurduğu maddi ziyanı ödəyir. Nəticəsindən asılı olmayaraq, mediasiya barədə prokurora məlumat verilir ki, o da ibtidai istintaqın başlanması və ya cinayət işinin xitam olunması barədə qərar qəbul edir [3, s.12-13].

Belçikada mediasiyanın mərkəzi fiquru kimi prokuror çıxış edir. O, mediasiya üçün işləri seçir, mediasiya üzrə köməkçisinin mübahisənin tənzimlənməsi üzrə tərəflərin təkliflərini nəzərdə tutan hesabatını dinləyərək bu təkliflərlə razılaşdıqda tərəflərin iştirakı ilə mediasiya həyata keçirir, işin dinlənilməsi zamanı mübahisənin həllinin köməkçisinin hesabatında göstərilən variantından fərqli variant təklif etmək, barəsində protokol tərtib etməklə mediasiyanın şərtlərini təsdiqləmək, mediasiya razılaşması üzrə təqsirləndirilən şəxsin üzərinə götürdüyü vəzifələrin icrasına nəzarət etmək, mediasiya şərtlərinin müvafiq şəkildə icrası barədə protokol tərtib etmək və ya şərtlər yerinə yetirildikdə ümumi əsaslarla cinayət təqibi başlamaq səlahiyyəti vardır [6, s.272].

ABŞ-da mediasiyanın tarixi daha zəngindir, ilk dəfə 1978-ci ildə İndiana ştatı Elkart şəhərində rast gəlinmişdir. Mediasiyaya menonistik kilsənin təşəbbüsü ilə baş vurulmuşdur. Bütün bunlar o faktın işığında baş verir ki, ABŞ-da federal səviyyədə mediasiya ilə bağlı münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik mövcud deyildir. Mediasiya barədə nümunəvi akt mövcud (Uniform mediation act) olsa da, bu akt məcburi hüquqi qüvvəyə malik deyil, yalnız ştat qanunvericiliyi üçün nümunə kimi çıxış edə bilər [7, s.56-58].

Maraqlı təcrübələrdən biri də, Türkiyənin cinayət prosesində mediasiya ilə bağlı hüquqi tənzimləmə mexanizmidir. Türkiyə Cümhuriyyətinin Cəza Mühakimə Qanununa əsasən mediasiya prosesində tək cə rəsmi olaraq zərərçəkmiş şəxs kimi tanınmış deyil, habelə cinayət-hüquqi mənada cinayətdən zərər çəkmiş qurban və ya hüquqi şəxslə də təqsirləndirilən şəxsin barışması nəzərdə tutulmuşdur. Mediasiyanın əsas şərti kimi maddi əsaslarla yanaşı prosessual əsas qismində ittihamın irəli sürülməsi üçün kifayət qədər əsas olmasıdır. Hər iki şərt olduqda cinayət işi mediasiya idarəsinə göndərilir. İdarə tərəfindən təyin olunan mediator zərərçəkmiş şəxs və ya qurbana barışma təklif edir. Əgər təklif üç gün ərzində cavablandırılmasa, bu, təklifin rədd edilməsi kimi qiymətləndirilir. Əgər tərəflər razılığa gələrsə, razılaşmanın və ya razılaşmamağın hüquqi nəticələri onlara izah olunur. Əgər cinayətdən zərərçəkən şəxslərin sayı birdən çoxdursa, mediasiyanın müsbət nəticələnməsi üçün bütün zərərçəkmiş şəxslərlə barışmanın baş tutması zəruridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2012, 416 s.

2. Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin “Cinayət işləri üzrə mediasiya haqqında” № R (99) 19 sayılı tövsiyə. <https://rm.coe.int/1680706970>

3. Деришев Ю.В., Забуга Е.Е. Потенциал прокуратуры России в сфере уголовной юстиции (на примере медиационной практики зарубежных стран) // Научный вестник Омской академии МВД России № 1(48), 2013. с.10-15

4. Кувалдина Ю.В. Предпосылки и перспективы развития компромиссных способов разрешения уголовно-правовых конфликтов в России. Диссер. канд. юрид. наук. Самара: СамГУ, 2011. 272 с.

5. Михайлов В.А. Отзыв на диссертацию Л.В.Головки «Альтернативы уголовному преследованию как форма процессуальной дифференциации (современные тенденции развития) // Публичное и частное право. 2013, №3, с.223-234

6. Труды юридического факультета. Т. IV. Работы студентов и молодых ученых по актуальным проблемам конституционного и гражданского права / Ред.: Т.А.Алексеева, В.В.Балытников, П.Д.Блохин, В.В.Бондаренко, И.М.Клейменов, В.Е.Краснов, Р.Ю.Почакаев, В.А.Сивицкий. СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2014, 391 с.

7. Христорфер Бесемер. Медиация. Посредничество в конфликтах. Перев. с немецкого Н.В.Маловой. Калуга: Духовное познание, 2005, 176 с.

UOT 327

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Fransa-Azərbaycan münasibətləri

Şafa Rasim qızı Əbdürrəhimova

Azərbaycan Dillər Universiteti

AMEA-nın Tarix İnstitutunun dissertantı

chafouniya85@yahoo.fr

ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrliyi öhdəliyini daşıyan və Dağlıq Qarabağın işğaldan azad olunması ilə bağlı danışıqlar prosesində əsas vasitəçilərdən biri olan Fransanın Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə münasibəti bu və ya digər formada, açıq şəkildə olmasa da həmişə birtərəfli və qərəzli olub. Belə ki, Qərbin aparıcı dövlətlərindən biri olan Fransanı erməni diasporunun güclü olduğu bir ölkə kimi tanıyırdıq və onun xarici siyasi xəttində ikili standartların olması özünü aşkar göstərir. Türkiyəyə qarşı olan hər bir addımın ya birbaşa, ya da dolayısı yolla Azərbaycana da təsirini nəzərə alsaq, qondarma “erməni soyqırımı” ilə əlaqədar Fransada qəbul olunan qanunun birbaşa Azərbaycanın maraqlarına toxunduğunu deyə bilərik.

Erməni bacılarının gününə ağlayan Fransa Ermənistanı investisiya yatırımlarına görə Rusiyadan sonra ikinci yerdə tutur. UNCTAD-ın illik hesabatına görə, 2019-cu ildə Ermənistanı daxil olan birbaşa investisiyaların ümumi həcmi 254 milyon dollar olub. Bu, Azərbaycanla müqayisədə 1 milyard 205 milyon dollar azdır [7]. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, dünya ölkələri, o cümlədən Fransa üçün Azərbaycan Ermənistanla müqayisədə iqtisadi cəhətdən daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İşğalçı Ermənistanın 27 sentyabr 2020-ci il tarixdə başladığı 44 günlük müharibə dönəmində Azərbaycana qarşı beynəlxalq təzyiqlər fonunda Fransa da öz mövqeyini açıq-aşkar sərgilədi. Əslində dünyada demokratiyanın və insan haqlarının beşiyi sayılan Fransanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində haqsız mövqe sərgiləməsi mənim təmsalımda bütün fransızdilli müəllimlərin ruh düşkünlüyünə səbəb oldu. 2020-ci il sentyabrın 30-da Fransa prezidenti Emmanuel Makron bəyanatla çıxış edərək, Azərbaycanı geri çəkilməyə səsləməsi bunun əsaslı sübutu idi. Beləliklə, Makronun təmsalında Fransa obyektiv və ədalətli vasitəçi reputasiyasını itirmiş oldu. Əslində isə Azərbaycanın öz torpaqlarını işğaldan azad etmə uğrunda mübarizəsi beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanırdı.

Müharibə dönəmində fransız deputat və senatorlarının, başda Fransa senatoru, Respublikaçılar partiyasının nümayəndəsi Valeri Boyer olmaqla, canfəşanlıqla hazırladıkları “Dağlıq Qarabağın” müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı sənədin səs çoxluğu ilə əvvəlcə Senatda, sonra isə Milli Assambleyada qəbul edilməsi heç nəyi dəyişmədi, belə ki, fransız qanunvericiliyinə görə bu cür sənədlərin qanun qüvvəli akt olması üçün sonda prezidentin imzası olmalıdır.

Valeri Boyerə gəlincə, onun haqqındakı bəzi faktlar marağıma səbəb oldu. 2007-ci ildən Milli Assambleyanın üzvü kimi siyasi fəaliyyətə başlayan V.Boyer 22 dekabr 2011-ci il tarixdə Milli Assambleyaya çıxarılmış “1915-ci il hadisələrini erməni soyqırımı kimi qəbul etməyənlərə 45000 avro yaxud 1 il həbs cəzası verilməsini tələb edən” 3842 sayılı qanun təklifini [2] tərtib etmiş, bununla da kifayətlənməyərək assambleyada bu təklifi müdafiə edən alovlu çıxış da etmişdir. Əlbəttə ki, fransız ictimaiyyəti üçün gülünc olan bu qərarın demokratik ortamda yaşayan vətəndaşlara tətbiq olunmasının nə qədər absurd olacağını düşünməmiş, türkə olan nifrət onun gözlərini tutmuşdur. Nəticədə, Assambleya tərəfindən qanun qəbul olunsa da, Fransa Ali Məhkəməsi bu qərarı təsdiq etməmişdir. Digər maraqlı bir məqam isə ondan ibarətdir ki, atası Əlcəzairdə doğulmuş fransız olan V.Boyer Fransanın Əlcəzairdə heç bir soyqırım törətmədiyini iddia edir, hərçənd çox uzaq tarixə getməyə, Fransada Beşinci Respublikanın (1958) prezidentlərindən bəziləri, o cümlədən Jak Şirak Fransanın öz keçmişini ilə üzləşməyin vaxtının çatdığını bildirmişdir [5, s.163-164].

Digər tərəfdən, 2020-ci ilin yanvarında “Vaşinqton Post” qəzetinin əlcəzair əsilli fransız jurnalisti Nabila Ramdaninin Fransanın Əlcəzairdə törətdiyi qətliamla bağlı faktları özündə əks etdirən maraqlı məqaləsi dərc olunmuşdur [6]. Əlcəzairdə törətdiyi qırğın və işgəncələri 2000-ci ildə satışa çıxarılmış “Əlcəzair Gizli Kəşfiyyat Xidməti 1955–1957” adlı kitabında, o cümlədən videomüsaibələrində etiraf edən vaxtilə Əlcəzairdə Xüsusi Xidmət Orqanının rəhbəri olmuş 84 yaşlı fransız general Pol Ossaresses əlcəzairilərə necə işgəncə verdiklərini faktlarla etiraf edir [4]. Bütün bunları nəzərə alaraq, V.Boyerin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı ədalətli mövqə sərgiləməsini gözləmək sadəlövhlik olardı. Belə ki, “Dağlıq Qarabağ”ın müstəqilliyinin tanınması ilə bağlı sənədin hazırlanmasında birbaşa rolu olan V.Boyer bu təşəbbüsü ilə terrorizmi və separatizmi dəstəkləmiş olur. Belə olduğu təqdirdə bu sənədə qarşılıq olaraq Korsika, Normandiya, Navarra və Breton kimi fransız rayonlarının müstəqilliyi ilə bağlı aktların hazırlanması Fransa hökumətinə necə təsir edərdi görəsən?! Yalnız bununla kifayətlənmək olmaz, əlavə olaraq bəlkə Marseldə də ermənilərə öz müqəddaratlarını təyin etmələri üçün Fransa hakimiyyəti tərəfindən şərait yaradılsın?!

Müharibə dönəmində sosial media və şəbəkələrdə aparılan mübarizə zamanı haqq səsimizi dünyaya çatdırmağa çalışan az sayda da olsa, fransız siyasi xadimləri arasından fransız deputatlar Jerom Lamber, Jan Lük Raytzer, Mişel Vialay, Mecid El Gerrab, Andre Viliye, Frederik Düma və digərlərinin adlarını çəkməyə bilərik. Onlar Jerom Lamber tərəfindən 21 dekabr 2020-ci il tarixdə tərtib olunmuş münaqişənin sülh yolu ilə ədalətli həlli və regional inkişaf üçün Cənubi Qafqaz regionunda Fransanın rolunun gücləndirilməsinin vacibliyini özündə əks etdirən 3715 sayılı qanunun təklifini Milli Assambleyanın spikerinə təqdim etmişdilər [1]. Senator Alen Huper Fransanı Minsk qrupunun həmsədri kimi neytral olmağa çağırmış və ən azından bitərəf mövqeyini nümayiş etdirmişdir. İşğalçı Ermənistanın xeyrinə öz sosial hesablarından dəstək göstərən fransız deputat və senatorlarının sayı isə, təəssüf ki, çoxluq təşkil edir.

Lakin haqq-ədalətin öz yerini tutması üçün Prezidentimiz İlham Əliyev başda olmaqla siyasi arenalardakı mücadiləmiz fayda verdi. Fransa prezidenti Emmanuel Makron Dağlıq Qarabağ ərazisinin Azərbaycan torpaqları olduğunu etiraf etdi. Belə ki, o, 21 noyabr 2020-ci il tarixində Parisdəki ianə toplamaqla məşğul olan bir erməni assosiasiyası olan "Hayastan" pan-erməni fondunun nümayəndələri ilə görüşü zamanı Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı suala cavab olaraq Qarabağ bölgəsinin (illərdir Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş) Azərbaycan ərazisi olduğunu qəbul etmişdir. "Beynəlxalq hüquqa əsasən, Birləşmiş Millətlər tərəfindən tanınan Dağlıq Qarabağ və yeddi əyalət Azərbaycan ərazisidir” deyərək bildirib. Hətta Makron ziyarəti zamanı insanları Qarabağ bölgəsindən qaçqın düşmüş 120 min məcburi köçkünə köməyə çağırıb. O həmçinin

xatırladı ki, Ermənistan 1992-ci ildən etibarən "5 rayondan ibarət olan" Qarabağ bölgəsini və ölkənin qərbində yerləşən digər 5 rayonu, o cümlədən "Ağdam" və "Füzuli" rayonlarının böyük hissəsini əhatə edən Azərbaycan torpaqlarının təxminən 20 %-ni işğal etmişdir [3].

Bütün bu çıxışların ardınca, 22 noyabr 2020-ci il tarixdən etibarən Fransa rəsmi şəkildə Dağlıq Qarabağ ərazisində məskunlaşdırılmış ermənilər üçün humanitar yardımlar göndərməyə başladı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. ASSEMBLÉE NATIONALE, QUINZIÈME LÉGISLATURE, Enregistré à la Présidence de l'Assemblée nationale le 21 décembre 2020, PROPOSITION DE RÉSOLUTION, N° 3715, portant sur la nécessité de renforcer le rôle de la France dans la région du Caucase du Sud pour contribuer à la paix et au développement régional: [Ressource électronique] / Décembre 21, 2020. URL: https://www.assemblee-nationale.fr/dyn/15/textes/115b3715_proposition-resolution
2. ASSEMBLÉE NATIONALE, TREIZIÈME LÉGISLATURE, Enregistré à la Présidence de l'Assemblée nationale le 18 octobre 2011, PROPOSITION DE LOI, N° 3842, portant transposition du droit communautaire sur la lutte contre le racisme et réprimant la contestation de l'existence du génocide arménien: [Ressource électronique] / Yanvar 28, 2021. URL: <https://www.assemblee-nationale.fr/13/pdf/propositions/pion3842.pdf>
3. Emmanuel Macron: “Le Haut-Karabagh est en territoire azéri”, Monde: [Ressource électronique] / Novembre 23, 2020. URL: <https://www.aa.com.tr/fr/monde/emmanuel-macron-le-haut-karabagh-est-un-territoire-az%C3%A9ri-/2053156>
4. France shocked by former general's Algeria torture confessions: [Electronic resource] / July 21, 2015. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Ta61Qeadhy8>
5. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi, II hissə, 1945-2007-ci illər / Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, - 2010. – 509 s.
6. Nabila Ramdani, France must reckon with its dark history in Algeria. It's not too late: [Electronic resource] / January 29, 2020. The Washington Post, URL: <https://www.washingtonpost.com/opinions/2020/01/29/france-must-reckon-with-its-dark-history-algeria-its-not-too-late/>
7. UNITED NATIONS CONFERENCE ON TRADE AND DEVELOPMENT, Handbook of Statistics, Geneva, 2020: [Electronic resource] / URL: https://unctad.org/system/files/official-document/tdstat45_en.pdf

УДК5802

Опыт применения различных подходов и моделей управления образования в Азербайджане

Шахин Кямилъ оглы Сеидзаде

Парламент Азербайджанской Республики

диссертант Азербайджанского государственного педагогического университета

info@seyidzade.az

Во многих странах мира с конца XX века началось интенсивное реформирование национальных систем образования. В стороне этого процесса не остался и Азербайджан. От 24 октября 2013 года распоряжением Президента Азербайджанской Республики утверждена Государственная стратегия по развитию образования в Азербайджанской Республике [5]. Третье направление данной стратегии предусматривает «Формирование новой системы управления в образовании государственно-общественного характера, ответственной за

результаты, обладающей прозрачными и эффективными механизмами регулирования и основанной на партнерстве государства и бизнеса». Данное направление охватывает такие цели, как модернизация регулирования и управления в системе образования на основе передового международного опыта, создание в учебных заведениях прозрачной модели управления, направленной на результат, новых информационной и отчетной систем по обеспечению качества и управления образованием. И так, реформирование системы образования невозможно без реформирования системы управления образованием. А реформирование системы управления образованием не возможно безпонимания подходов, теорий, моделей управления образованием. Целью данной статьи является предоставление теоретического анализа различных подходов, моделей, теорий управления системой образования и обзора опыта по их внедрению в Азербайджане.

Система управления образованием в Азербайджане представлена на двух уровнях: на уровне формирования и координирования образовательной политики, и на уровне реализации этой образовательной политики. На первом уровне представлены основные участники:

- Парламент, принимающий законы в области образовательной политики;
- Правительство (Президент, Кабинет Министров, Министерство Образования),

определяющее и координирующее процесс реализации образовательной политики.

Надо отметить, что Министерство образования, как главный орган, ответственный перед правительством за координацию реализации образовательной политики в широком понимании здесь рассматривается не только на уровне самого министерства, но и включает все подчиняющие структуры на национальных, региональных и локальных уровнях. На втором уровне система управления образованием в Азербайджане представлена организациями (школа, университет, колледж и пр.), непосредственно предоставляющими «образовательную услугу». В связи с тем, что модели управления системой образования на уровне Парламента и правительства не являются объектом данной статьи, анализ разных подходов и моделей управления образованием и обзор их внедрения в Азербайджане больше будет рассматриваться с точки зрения межуровневого взаимодействия или же на примерах организационного уровня.

И так, исходя из изучения трудов разных исследователей и экспертов ниже представляем анализ различных подходов, теорий, моделей управления системы образования через призму системы управления образования Азербайджана.

Исходя из разделения функций и уровней взаимодействия – «организационная структура»

Организационная структура управления образовательной организацией предполагает распределение задач и полномочий по принятию решений между лицами или структурными подразделениями по исполнению контроля и оценки качества образования, которое учитывает направленность организации на достижение поставленных целей. Она может быть линейной, функциональной, линейно-функциональной, матричной и пр. В организационную структуру системы управления входят подструктуры, которые имеют определенные функции и права, а также их органы управления, осуществляющие контроль и оценку за деятельностью структурных подразделений [2]. Разные модели организационной структуры в системе образования Азербайджана могут применяться как на уровне взаимодействия разных органов управления (к примеру, линейно-функциональный подход применим к руководителю районного отдела образования, где он линейно взаимодействует с главой района, на функциональном же уровне с Министерством образования), так и на уровне отдельной структуры (к примеру, линейный подход применим к процессу управления отдельной школы).

Исходя из объекта управления

Исходя из того, что управляется, можно рассмотреть основные подходы в управлении образованием:

- а) процессный, где объектом управления является некий «процесс»;
- б) системный, где объектом управления является некая «система»;
- в) ситуационный, где объектом управления является некая «ситуация».

Процессный подход рассматривает управление как комплекс взаимозависимых видов деятельности, при этом любая функция представляет процесс, состоящий из других взаимодополняющих операций. В системном подходе образовательное учреждение воспринимается как сложноустроенная социально-педагогическая система. Деятельность ее руководителя нацелена на достижение целостности модели управления образовательной организацией, с учетом многообразия факторов ее развития. Ситуационный подход рассматривается, как возможность управления в зависимости от особенностей определенной ситуации [1]. В системе управления образованием в Азербайджане данные подходы применены как на межуровневом взаимодействии (к примеру, «системный» подход применяется при решении определения новых специальностей в университетах), так и на уровне системы управления внутри организации (к примеру, «ситуационный» подход применяется со стороны ректора при принятии решения по переходу на дистанционное обучение в рамках определенных специальностей в период коронавирусной пандемии).

Исходя из уровня влияния на систему образования – модель Бартон Кларка

Одной из первых и наиболее часто упоминаемых моделей типологизации систем управления является трехгранная модель Бартон Кларка (Burton Clark) [3], которая была разработана еще до того, как теория менеджериализма стала проникать в сферу административного управления.

В соответствии с данной моделью развитые и индустриальные страны различаются «координационными» мерами в управлении сферой образования. Эти меры располагаются между тремя осями:

- 1) координация, где наиболее значимую роль играет рынок (например, в США);
- 2) координация, где наиболее значимую роль играет государство (например, Россия и Швеция);
- 3) координация, в основе которой лежит влияние со стороны академической олигархии (например, Италия и Великобритания).

Данная модель больше позволяет проанализировать уровень управления образованием на межуровневом взаимодействии. Объективное наблюдение показывает, что в Азербайджане больше применим уровень влияния, где наиболее значимую роль играет государство. Доля частного сектора автономных от государства школ и частично-автономных (частичная автономность обусловлена в большей степени приемом студентов за счет государства) от государства ВУЗов занимает не очень значительную долю в общем объеме «рынка» образования страны.

Исходя из степени планирования и контроля – теория ван Вута

Одним из наиболее часто цитируемых исследований в области управления, разработанных в последнее время, является теория ван Вута [4], представляющая собой два типа моделей управления образованием: государство-контролер (state control model) и государство-наблюдатель (state supervising model). Следует отметить, что эти модели были сформулированы ван Вутом на основе двухразличных моделей государственного управления:

а) рационального планирования и контроля (rational planning and control), представляющего постановку целей, задач, определение условий функционирования, ресурсного обеспечения, контроля и т. д.;

б) саморегулирования (self-regulation), где все указанные параметры определяются без участия государства.

Согласно подходу ван Вута, модель, в рамках которой государство выступает в качестве контролера, распространена во многих европейских странах, в том числе в Азербайджане и характеризуется сильным влиянием со стороны государственного бюро-

кратического аппарата, с одной стороны, и сравнительно сильными позициями академической олигархии в университетах, с другой стороны. В рамках данной модели целью вмешательства государства в управление является регулирование условий доступности образования, программ обучения, требований к дипломам, системы экзаменов, кадровых вопросов и системы оплаты труда академического персонала. Академическое сообщество удерживает существенно сильные позиции в сфере регулирования внутриуниверситетских процессов, в частности касательно вопросов содержания образования и выбора направлений и проведения научных исследований. В некоторых странах, тем не менее, имеет место сочетание двухисточников влияния – государства и академической олигархии без какого-либо стремления их разделить.

Понимание выше указанных теорий и моделей управления системы образования позволяет принять факт того, что существуют разные подходы и ситуации. Нет хорошей или плохой модели. Выбор той или иной модели или концепции управления образованием, будь государством на национальном уровне, будь же организацией на своем уровне происходит как исходя из местных особенностей, корпоративной культуры, правовых возможностей и ограничений, уровня развития и состояния национальных систем высшего образования, так и иных факторов, связанные с особенностями положения и развития страны и ее регионов. И в том числе, это относится к Азербайджану.

При этом вне зависимости от выбора модели, уверен, что анализ различных теорий и моделей управления системы образования через призму системы управления образованием Азербайджана позволяет создать возможность для лучшего понимания управленческих трендов, которые мы можем наблюдать в стране и за рубежом.

Использованная литература

1. Гибсон Д.Л. Организации: поведение, структура, процессы / Д.Л.Гибсон, Д.Иванцевич, Д.Х.Донелли. М., 2000, 302 с.
2. Подушкина Т.Л., Коваленко Е.Г., Якимова О.Ю. Социология управления: учеб, пособие. М.: Академия Естествознания, 2013. 569 с.
3. Braun D. Changing Governance Models in Higher Education: The Case of the New Managerialism / D.Braun // Swiss Political Science Review, 1999, no. 5(3), pp. 1–24
4. F.A. van Vught, F.A. Policy Models and Policy Instruments in Higher Education. The Effects of governmental policy-making on the innovative behaviour of higher education institutions / F.A. van Vught // Political science series, 1995, no. 26
5. <https://president.az/articles/9779>

UOT 737

Ağdam dəfinəsindəki Avropa talerləri haqqında

*Sənurə Tarix qızı Dostiyeva
AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
dissertant
sanura.dostiyeva@gmail.com*

1985-ci ildə Ağdam rayonunun Qarvənd kəndindən tapılan qarışıq dəfinənin bir hissəsi əldən ələ keçmiş, 25 ədədi isə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinə təqdim edilmiş (NF 50217-50241) və professor Əli Rəcəbli tərəfindən təyin olunmuşdur [3, s. 44; 7, c. 61]. Dəfinənin muzeyə təqdim olunmuş nüsxələri arasında Şah I Abbas tərəfindən Təbriz, Ərdəbil, Ordubad və Gəncədə zərb olunmuş 15 ədəd abbası, I Avqustun adından 1561-ci ildə kəsilmiş Sakson taleri, zərb tarixi

göstərilməyən Klev və Berq taleri və Ferdinandın adından zərb edilən, zərb tarixi göstərilməyən Tirol talerləri olmuşdur [3, s. 44-46]. Şah Abbasın zərb etdirdiyi abbasılar muzey əməkdaşları tərəfindən hərtərəfli təhlil olunaraq dərc edilmişdir [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağın tarix və mədəniyyətini saxtalaşdırmaq üçün canfəşanlıq edən erməni alimləri də bu dəfinəni nəzərdən kənar qoymamış, dəfinənin təhlilində məqsədyönlü təhriflərə yol verilmişlər. Akopyan A.V. “Ermənistan və ona bitişik vilayətlərdən tapılmış yeni sikkə tapıntıları haqqında” məqaləsində Ağdamın Qaravənd kəndindən tapılan dəfinənin keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən tapıldığını bildirir [4, c. 11]). Halbuki Ağdam DQMV-nin tərkibinə daxil deyildi.

Elmi ədəbiyyatda Ağdam dəfinəsindəki Avropa gümüş sikkələri geniş təhlil edilmədiyindən hazırkı məruzədə biz yalnız dəfinədəki gümüş talerləri araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Sakson kürfürüstü I Avqustun 1561-ci ildə zərb olunan, çəkisi 28, 61 qr. olan talerin (inv. 50234) aversində: mərkəzdə, çevrədə kürfürüst Avqustun başı açıq, zirehli geyimdə, sağ əlində qılınc, sol əlində hansısa xaçlı əşya qurşağadək təsviri verilib. Təsvirin yan tərəflərində 15 və 61 rəqəmləri zərb edilib. Təsvirin altında qoşa yarpaq formasında heraldik element yerləşdirilib. Çevrə boyunca dairəvi legenda: AVGVSTVS.D.G.DUX. SAXONIE.SA.ROMA.IM yazılıb (Allahın lütfü ilə Saksoniya hersoqu Avqust, müqəddəs Roma imperiyası).

Reversdə: mərkəzdə Saksoniyanın gerbi həkk edilib. Gerbin yuxarısında, sağ küncdə, ştempli hazırlayan və sikkə zərbinə məsul şəxsin monoqramı bitişik HB həkk edilib. Hans Biyener Drezden zərxbanasında 1556–1604-cü illərdə minsmeyster olmuşdur [6]. Dairəvi legenda gerblə ikiyə bölünüb: ARCHIMARS və CHAL.ET.ELEC. (Ersmarşal və kürfürüst). Sakson kürfürüstü I Avqustun Drezden zərxbanasında 1561, 1562 və 1566-cı illərdə zərb olunmuş eyni tipdə talerləri Mirik dəfinəsindən də məlumdur [1].

Müqəddəs Roma imperiyasına daxil olan Klev və Berq hersoqluğuna (1521-1614) mənsub zərb ili göstərilməyən, çəkisi 28.20 qr olan talerin (inv. 50235) aversində: mərkəzdə, çevrədə hersoqun zirehli geyimdə büstü təsvir edilib, sikkənin kənarında dairəvi legenda sürtüldüyündən yaxşı mühafizə olunmayıb: “HELMVS o DoG aydın bilinməyən xaçabənzər işarə INoDEOoSPESoME ardı silinib”... Reversdə çevrə içərisində hersoqluğun gerb qalxanı, sikkənin kənarında, çevrə boyunca aydın oxunmayan legenda “DVXoIVIoCLIVoEToBERGoCOMoMARoRA xaçabənzər işarə” həkk edilib.

Ön Avstriya və Tirol hersoqu II Ferdinandın zərb ili göstərilməyən talerləri kiçik fərqlər nəzərə alınmasa eyni tiplidir (inv. 50236–50240). Aversdə: mərkəzdə çevrədə Ferdinandın zirehli geyimdə, başında tac, sağ əlində hakimiyyət əsası, sol əli qılıncın dəstəyində qurşağadək təsviri, sikkənin kənarında xətlər arasında dairəvi: FERDINANDVS:D:G:ARCHID:AVSTRIAE (Allahın lütfü ilə Avstriya ershersoqu Ferdinand) yazılıb. Sonuncu iki hərf bitişikdir.

Reversdə: mərkəzdə çevrə içərisində Qızıl Qoyun Dərisi ordeninin zənciri içərisində gerb qalxanı, onun üstündə tac təsvir edilib. Tac dairəvi yazını kəsir. Dairəvi yazıda: DVX:BVRGVNDIE kiçik heraldik təsvir COMES: TIROLIS: (Burqundiya hersoqu, Tirol qrafı) həkk edilib.

Muzeyə təqdim olunan sikkələr arasında 1 ədəd XVIII əsrə aid, 1780-ci ildə zərb olunmuş, çəkisi olan 28.00 qr. taler imperatriçə Mariya Terezanın adından zərb olunmuş taler də (inv. 50241) vardır. Həmin talerin aversində imperatriçə Mariya Terezanın portreti təsvir olunub, dairəvi “M•THERESIA•D•G• R•IMP•HU•BO•REG” (Allahın lütfi ilə Mariya Tereza Roma imperatoru, Macarıstan və Bohemiya kraliçası) yazılıb. Portretin aşağısında S • F • monoqramı (S = SCHÖBEL Tobias, F = FABY Josef) həkk edilib. Reversdə mərkəzdə gerb, sikkənin kənarında dairəvi “ARCHID • AVST • DUX • BURG • CO • TYR • 1780 • X” (Avstriya hersoqu, Burqundiya hersoqu, Tirol qrafı, 1780). “X” isə Andreyev xaçını əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, imperatriçə Mariya Terezanın dövründə (1740-1780), 1753-cü ildə qəbul olunan yeni sikkə konvensiyasına əsasən talerin çəkisi 28.00 qr. müəyyənləşdirilmişdir. İmperatriçə Mariya Terezanın adından zərb olunmuş talerin Şah Abbasın zərb etdirdiyi abbasılar və XVI əsrin ikinci yarısında Almanıyanın feodal dövlətlərində kəsilmiş talerlə birlikdə dəfinədə yer alması bir mənalı qəbul

oluna bilməz. Dəfinənin tapıldığı ilkin vəziyyətdə deyil, əldən ələ keçdikdən sonra muzeyə daxil olması 1780-ci ildə zərb olunmuş talerin həmin dəfinənin tərkibində olmasına şübhə yaradır. Digər tərəfdən nəzərə almaq lazımdır ki, imperatriçə Mariya Terezanın zərb etdirdiyi talerlər Avropa, eləcə də Asiya və Afrikada böyük şöhrət qazandığından onun ölmündən sonra 1780-ci il zərbi ili göstərilməklə XX əsrin əvvəllərində müxtəlif zərboxanalarda kəsilirdi.

Şəkil. 1- Klev və Berq hersoqluğunun taleri; 2- Sakson kürfürüstü I Avqustun 1561-ci il taleri; 3- II Ferdinandın zərb etdirdiyi Tirol taleri; 4- imperatriçə Mariya Terezanın 1780-ci il taleri.

Səfəvi gümüş sikkələri və Avropa talerindən ibarət qarışıq dəfinələr daha çox XVI əsrin sonu – XVII əsrin birinci yarısı üçün səciyyəvidir. Bu dövrdə Niyazabad və ya Dərbəndə qədər karvan yolu ilə, oradan Xəzər dənizi ilə Həştərxana (Hacı Tərxana), daha sonra Volqa çayı ilə Moskvaya, oradan Mərkəzi və Qərbi Avropa ölkələrinə istiqamətlənən beynəlxalq ticarət magistralı fəallaşdı [2, s. 119; 5, c. 263-287].

Beləliklə, İngiltərə və Hollandiyadan fərqli olaraq güclü ticarət donanmasına malik olmayan Almaniya feodal knyazlıqlarının Səfəvi dövləti ilə ticarət əlaqələri başlıca olaraq Volqa-Xəzər beynəlxalq ticarət magistralı vasitəsi ilə gerçəkləşdirilirdi və rəvac ticarət malı olan xam ipəyin Azərbaycandan daşınması Avropa gümüş talerlərinin ölkəyə axınını şərtləndirmişdi.

Ağdam dəfinəsindəki talerlər də məhz bu ticarət əlaqələrinin nəticəsi olaraq Qarabağ ərazisinə gətirilmişdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dostiyeva S. Mirik dəfinəsi Azərbaycanın ticarət əlaqələrinin öyrənilməsində mənbə kimi // Azərbaycan arxeologiyası, 2020, №2
2. Əzimli D. Azərbaycanın Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri və Türkiyə (XV əsrin II yarısı - XVII əsrin I yarısı). Bakı: Təhsil, 2012, 282 s.
3. Rəcəbli Ə., Ələsgərova Z., Mustafayeva M. Ağdam gümüş sikkələr dəfinəsi və Azərbaycan – Qərbi Avropa qarşılıqlı əlaqələrinə dair // Azərbaycan Tarix Muzeyi – 2004. Bakı: Elm, 2004, s. 44-49.
4. Акопян А.В Новые данные о монетных находках из Армении и прилегающих областей // Нумизматика Золотой Орды, 2015, № 5, с. 116-124.
5. Азербайджан на Шелковом пути (Под редакции акад. Ш.М.Мустафаева). Баку: “Тəhsil”, 2020, 384 с.
6. Зинов А. Краткий обзор саксонских грошей – шрекенбергеров // <http://muzeydeneg.ru/research/kratkiy-obzor-saksonskih-groshey-shrekenbergerov>
7. Раджабли А.М., Алиев Р.Ш., Алескерова З.А. Монетные клады, найденные на территории Азербайджанской ССР в 1981–1985 гг. // Вторая всесоюзная нумизматическая конференция. Тезисы докладов. М.: Наука, 1987. С. 59–61.n

UOT 008(100)

Mədəniyyətlərarası dialoq və Azərbaycan nümunəsi

Turan Əjdər qızı Babas

*Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
turan.babash@yahoo.com*

Bəşər övladı ona etnik və milli xarakter verən, onun davranışının, dilinin, dininin, dəyərlərinin, həyat tərzinin, inanclarının, məcmusu kimi mədəniyyəti yaradır. Mədəniyyət isə öz növbəsində insanın və onun daxil olduğu xalqın, digər xalqlardan fərq və spesifikliyini təcəssüm etdirir. Bəşəriyyət tərəfindən yaradılmış maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu olan mədəniyyətlər sivilizasiyaların əsasını təşkil edən etnososial xarakterlifərdir və unikal sistemlərdir. Sivilizasiya isə geniş sosial məkana malik olan coğrafiyaları əhatə edən qlobal miqyaslı hadisə olub, mədəniyyətlər yaradıcılığının ilkin zəminini təşkil edir. Eyni zamanda, etnik və milli kimliyə malik mədəniyyət milli dövlətlərin təsbiti vasitəsilə öz mövcudluğunu qoruyur, təşkilatlandırır və inkişafına münbit şərait yaradır. [5]

Nəticədə, mədəniyyət xalqların, millətlərin maraqlarını ifadə edən siyasətin əsasını təşkil edir. Bu maraqların ideya-nəzəri prinsipləri öz əksini milli ideologiyalarda təcəssüm etdirir. Milli ideologiyalar isə öz növbəsində milli mədəniyyətin əsasında yaranır desək yanlışdır. Bəşəriyyət tarix boyu həmişə inteqrasiyaya, vahid siyasi, iqtisadi, yaxud sosial-mədəni məkanın bir hissəsi olmağa can atmışdır. XX əsrin ortalarından başlayaraq, qloballaşma prosesi müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas tendensiyalarından birinə çevrilib. Qloballaşma prosesində müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında ünsiyyət və rəhbərlik yüksək həddə çatmışdır. İndi xalqlar digər mədəniyyətlərin, adət-ənənələrin mövcudluğu barədə daha çox informasiya əldə edə bilirlər. Qloballaşma mədəniyyətlər mübadiləsini də özü ilə gətirib desək, daha doğru ifadə etmiş olarıq. Yeniliklərə, inteqrasiyalara açıq olan cəmiyyətlər dərk edir ki, bəşəriyyətin mütərəqqi inkişafının əsasında qloballaşma elementlərindən olan sivilizasiyalar və dinlərarası dialoq dayanır. Onun sayəsində dünya mədəniyyəti zənginləşir, cəmiyyətin sabit və dayanıqlı inkişafı, dini, etnik və mədəni müxtəlifliyi təmin olunur, dünya dövlətləri ilə bərabər hüquqlu qarşılıqlı əməkdaşlıq möhkəmləndirilir. [7]

Millətlərarası və dinlərarası dialoqlar həmişə müxtəlif amillərlə – hadisələrin inkişafının təbii gedişi, həmçinin coğrafi və tarixi səbəblərə şərtlənmişdir. Xalqlar, mədəniyyətlər, sivilizasiyalar və dinlər arasındakı dialoq onların təmsilçiləri – dövlət başçıları, din xadimləri, alimlər və s. vasitəsilə də həyata keçirilmişdir. Bu üsullardan biri xalqların qarşılıqlı gediş-gəlişi, ticarət münasibətləridir. Bir-birinə bənzəməyən iki sivilizasiyanı – Şərqlə Qərbi birləşdirən Böyük İpək Yolu tək ticarət deyil, həmçinin mədəniyyət, elm, texnologiya və dinin yayılması üçün vasitə olmuşdur. Bu yollardan keçən karvanlarda şairlər, yazıçılar, filosoflar, missionerlərdə yer alırdılar. Hansı ki, onlar özləri ilə milli adət-ənənələrini, təfəkkürlərini, həyat tərzlərini, mədəniyyətlərini və dinlərini aparırdılar.

Müasir dövrün global mədəni proseslərini, onların milli mədəniyyətlərə, ölkələrdə baş verən sosial-siyasi proseslərə, dünya birliyinə təsiri məsələlərini analiz edərkən aydın olur ki, müasir həyatın reallıqlarını dərk etmək və dünyada gedən proseslərin konstruktiv nəzəri modelini yaratmaq çox çətin məsələdir. Xüsusilə də, Soyuq müharibədən sonra dünyada xalqlar arasındakı siyasi, iqtisadi, ideoloji fərqlər mədəni müxtəlifliklər ilə (din, dil, tarix, dəyərlər, adət-ənənələr və s.) əvəzlənmişdir.

Dünyada gedən geosiyasi və etnomədəni proseslər qarşılıqlı anlaşma və faydalılıq əsasında vahid məkan yaradılmasını – Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin dialoqunu, o cümlədən dinlərarası tolerant mühitin təmin edilməsini zəruri edir. Bu tələbat Şərq ilə Qərb arasında irqi, dini, mədəni, psixoloji və digər fərqləri arxa plana keçirir, sivilizasiyalararası dialoqu möhkəmləndirir. Eyni zamanda, qloballaşma prosesi mədəniyyətlər və sivilizasiyalararası münasibətlərə müxtəlif cür təsir göstərir. Bir tərəfdən, sözügedən münasibətlər daha da intensiv xarakter alır – qloballaşan sosiomədəni məkanda ölkələrin və sivilizasiyaların qarşılıqlı asılılığının və miqrasiya proseslərinin artması ilə onların biri-birinə yaxınlaşması daha da sürətlənir. Digər tərəfdən isə xalqların, mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunun dərk edilməsi geniş vüsət alır, dinlərin qarşıdurması artır, sivilizasiyaların dialoqu ləngiyir. [1]

Dövrümüzdə dünyada digər dinlərə, millətlərə, mədəniyyətlərə qarşı dözümsüzlükdən və mənəvi böhranlardan qaynaqlanan “qaynar nöqtələr” yaranmışdır. Günahsız insanların həyatına son qoyan və yurd-yuvalarından köçkün düşmələrinə səbəb olan terror aktları, müharibələr, toqquşmalar və s. üçün zəmin formalaşır. Xüsusilə də, milli, dini – məzhəblər, təriqətlər zəminində qarşıdurmalar müşahidə olunur, qardaş qanı tökülür. Siyasi, ideoloji, dini, iqtisadi maraqlar zəminində sivilizasiyaların toqquşması, o cümlədən ümumbəşəri dəyərlərə xəyanət əsasında yaranan münaqişələr, xüsusilə global təhlükəsizlik problemlərini aktuallaşdırır.

Eyni zamanda, çox fərqli tarixlərə, mədəniyyətlərə sahib ölkələrdə meydana gələn bu hadisələrin özünəməxsus səbəb və qaynaqları ola bilər. Lakin əsl səbəbin dinin gətirdiyi qarşılıqlı hörmət, sevgi, ədalət və mərhəmətə əsaslanan gözəl əxlaqdan uzaqlaşmaq olduğu açıq-aşkardır. Bu baxımdan terror aktlarının və bəşəri dəyərlərə sığmayan zorakılıq hərəkətlərin yanlış olaraq dini inancla əlaqələndirilməsi məsələləri ətrafında qarşılıqlı müzakirələrin aparılması mədəniyyətlərarası

dialogların prioritet məsələlərindən hesab olunur. Sözügedən mənfi tendensiyaların əsasında ortağ məxrəcə gələrək dialoq qura bilməmək, yəni “dialoqsuzluq” dayanır.

Heç kimə sirr deyil ki, müasir dövrdə beynəlxalq münasibətləri düşündürən əsas məsələ ümumbəşəri təhlükəsizlik problemidir. Beynəlxalq terrorizmin, separatizmin, dini ekstremizmin, islamofobiyanın, milli, etnik və dini münacişələrin baş verdiyi günümüzdə dünyanın təhlükəsizliyini, insanların sülh içində yaşamasını təmin etmək məqsədilə tolerantlıq və multikulturalizmin təbliğ edilməsi, dinlər, mədəniyyətlər, siyasi sistemlər arasında əməkdaşlığın qurulması zərurətə çevrilmişdir. Qloballaşan və qütbləşən dünyamızda siyasi-iqtisadi maraqların toqquşduğu, ədalətsiz rəqabətin gücləndiyi dövrdə beynəlxalq miqyasda keçirilən görüşlər, tədbir və konfranslar xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

XXI əsr sivilizasiyalararası və mədəniyyətlərarası dialoq ideyası ilə başlanmışdır. Son illər ərzində müxtəlif ölkələrdə dəfələrlə bu mövzuda müzakirələr aparılmış, beynəlxalq konfranslar, simpoziumlar keçirilmişdir. Bu məsələni BMT, YUNESKO, ISESCO və digər beynəlxalq təşkilatlar, bir sıra dövlət başçıları da dəfələrlə gündəmə gətirmiş, qlobal problemlərin bütün dünya xalqlarının birgə səyləri ilə həll edilməsi zərurəti vurğulanmış, sülh və əmin-amanlıq, mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə dialoqu, zəngiyləşməsi üçün belə bir dialoqun qaçılmaz olduğu göstərilmişdir. [3]

Avropa Komissiyası mədəni sahədə üç prinsipə əsaslanan strategiya irəli sürmüşdür:

- mədəni müxtəliflik və mədəniyyətlərarası dialoq;
- mədəniyyət – yaradıcılıq katalizatoru kimi;
- mədəniyyət – beynəlxalq əlaqələrin açar komponenti kimi.

Mədəni müxtəliflikdən söz düşmüşkən, bir ölkə daxilində din, dil, etnik və s. baxımdan fərqli mədəniyyətlərin, xalqların nümayəndələri yaşayırsa və onlar bu ərazidə sülh içində, qarşılıqlı anlaşma şəklində birgə yaşayırlarsa, deməli orada multikultural cəmiyyət mövcuddur. Təsəvvürü deyil ki, mədəniyyətlərarası dialoqların qurulmasına da məhz bu cür dövlətlər təşəbbüs irəli sürür, dəstək olur, töhfə verirlər.

Bu gün İslam dünyasının tərkib hissəsi olan Azərbaycan Respublikası dünyada tolerantlıq mühitinin təşəkkül tapmasına, multikulturalizmin, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun qurulmasına, həqiqi İslam dəyərlərinin dünyada təbliğinə böyük töhfələr verməkdədir. Azərbaycan uzun əsrlərdən bəri İslam sivilizasiyasının əsas mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuş, İslam dininin yayılmasında, maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşmasında, Müsəlman İntibahının bərqərar olmasında mühüm rol oynamışdır.

Tarixin bütün dövrlərində Azərbaycan ərazisində müxtəlif dinlərin, dillərin, mədəniyyətlərin nümayəndələri sülh şəraitində yaşaya bilmiş və heç zaman dini-etnik zəmində münacişə baş verməmişdir. Azərbaycanda sözügedən dünyəvi, ümumbəşəri dəyərlər hansısa ölkədən, regiondan idxal edilməmişdir. O, xalqımızın əsrlərdən bəri gələn həyat tərzidir. Onu da qeyd etməliyik ki, xalqımız heç vaxt dinlə elmi, mədəniyyəti qarşı-qarşıya qoymamış, əksinə, dinin mədəni, əxlaqi və elmi baxımdan əhəmiyyətindən faydalanmışdır.

Azərbaycan xalqını əksər xalqlardan fərqləndirən, özünəməxsus edən digər mədəniyyət mənsublarına hörmətlə yanaşmaq, dözümlü, sülhpərvər olmaq düşüncəsini bütün varlığı ilə mənimsəməklə yanaşı, dünyada sülhün və rifahın təmini naminə çalışmaq, bu ideyaları harmonik formada öz həyatında tətbiq etməyidir. Bu dəyərlərin ruhumuza, qanımıza hopmasında xalqımızın İslam dinini düzgün anlamasının və onun humanist dəyərlərini mənimsəməsinin, eləcə də yaşadığımız ərazinin Şərqlə Qərb arasında həm mədəni, həm də coğrafi baxımdan körpü rolunu oynamasının böyük rolu olmuşdur. Azərbaycan xalqı eyni zamanda hər iki sivilizasiyaya xas olan müsbət cəhətləri mənimsəyərək, onlardan faydalanmaq imkanı qazanmışdır. [5]

Bu gün real coğrafi və geomədəni imkanlara malik olan Azərbaycan Avropa Şurasına, eyni zamanda ISESCO-ya üzv olan dövlətdir. Azərbaycanın həm İslam dövlətləri, həm də Qərb ölkələri ilə dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri vardır. Həmçinin ölkəmiz dinlərarası, mədəniyyətlərarası dialoqun iştirakçısı və təşkilatçısı funksiyasını da həyata keçirir. Bu sahədə təşkil olunan dünya və regional miqyaslı tədbirlərin, konfransların paytaxtımızda keçirilməsi ölkəmizin beynəlxalq

nüfuzundan xəbər verməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2008-ci ildə mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun qurulması istiqamətində əsasını qoyduğu “Bakı prosesi” bunun sübutudur.

2008-ci ildə Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin konfransına Azərbaycanın göstərdiyi təşəbbüs nəticəsində 10 İslam ölkəsi də dəvət edilib. Konfransda “Mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqinə dair Bakı Bəyannaməsi” qəbul olunub. Bu Bəyannamə ilə mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafını hədəfləyən “Bakı prosesi”nin və “Sənətçilər dialoq naminə” layihəsinin təməli qoyuldu. Bu zəmində ilk tədbir 2009-cu ildə 10-dan çox Avropa ölkəsinin də iştirak etdiyi müsəlman ölkələrinin mədəniyyət nazirlərinin VI konfransı oldu. Konfrans çərçivəsində tərəflər arasında mədəniyyətlərarası dialoqa dair birgə Bəyannamə qəbul edildi. Bu, Qərb və İslam sivilizasiyası arasında mədəniyyətlərarası və dinlərarası münasibətin yaxşılaşdırılması yolunda atılan mühüm addımlardan biri idi.

Prezident İlham Əliyevin 2010-cu ildə BMT-nin Baş Assambleyasının 65-ci sessiyasında Bakıda Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun keçiriləcəyini elan etməsi ilə “Bakı prosesi” qlobal hərəkata çevrilməklə, mədəniyyətlərarası münasibətlərin yaxşılaşdırılması yolunda dialoqda maraqlı olan dövlətlərin diqqətini cəlb etmişdir.

2011-ci ildən etibarən, Prezident İlham Əliyevin himayəsi altında “Bakı prosesi” çərçivəsində Azərbaycanın paytaxtı dörd dəfə Dünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumuna ev sahibliyi edib. 2011-ci ilin aprelində Bakıda I Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilib. Bu tədbirdə konseptual əsaslar və idarəetməyə, siyasətə dair müxtəlif aspektlərdə mədəniyyətlərarası dialoq məsələləri müzakirə olunmuşdur. Nüfuzlu “Euronews” televiziya kanalı vasitəsilə bir həftə ərzində 10 dildə olmaqla, 20 dəfə yayımlanan forum bəşəriyyət üçün faydalı nəticələri ilə bütün dünyada rəğbətlə qarşılanmışdır.

2013-cü ilin mayında isə Bakıda “Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşamaq” şüarı altında geniş və maraqlı proqrama sahib II Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilib. 2015-ci ilin 18-19 mayında təşkil olunan III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunda aparılan müzakirələrin əsas mahiyyəti isə tədbirin devizində əks olunmuşdu: “Mədəniyyəti ortaq təhlükəsizlik naminə paylaşaq”. Forumu 10-dan çox beynəlxalq qurumdan rəhbər şəxslər, 50-yə yaxın ölkədən nazir, nazir müavinləri, dünyanın nüfuzlu beyin mərkəzlərinin və media qurumlarının təmsilçiləri, ümumilikdə, 100-dən çox ölkədən 500-ə yaxın xarici ölkə nümayəndəsinin qatılması dünyanın qlobal tədbirə böyük marağını göstərirdi. III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu bundan əvvəl keçirilmiş forumlar kimi, kifayət qədər zəngin və maraqlı proqrama malik idi. Mədəniyyətlərarası dialoqun bütün sahələrdə inkişaf tendensiyaları, dünyada müasir qlobal çağırışlar, dini-ideoloji qarşıdurmalar, mədəni və sosial transformasiyalar fonunda ümumbəşəri dəyərlərin qorunması və s. bu kimi məsələlər tədbirə qatılan məşhur şəxsiyyətlərin, siyasətçilərin, dövlət xadimlərinin, elm adamlarının ortaq müzakirə mövzuna çevrilib. [2]

“Mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı: insan təhlükəsizliyi, sülh və davamlı inkişaf üçün yeni imkanlar” mövzusunda müzakirələrə həsr olunan IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu qlobal çağırışlarla yanaşı, həm də Azərbaycanın nümunəvi birgəyaşayış və multikultural modelinin nümayişi üçün növbəti imkan olmuşdur. 2019-cu il 2-3 may tarixlərində V Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu keçirilib. Bakı forumunda ayrı-ayrı ölkələrdə ekstremizmlə mübarizə və dini, etnik zəmində münaqişələrin aradan qaldırılması, gənclərin bu işdə fəal rolu, o cümlədən beynəlxalq ictimaiyyəti narahat edən digər aktual məsələlərlə bağlı məhsuldar və səmərəli müzakirələr aparılıb.

Bir daha vurğulamaq istərdik ki, günümüzdə mənəviyyat dünyasındakı mövcud böhranın ictimai siyasi, xüsusilə beynəlxalq təhlükəsizliyə yaratdığı təhdidlərin qarşısının alınması üzrə Avropa və dünyanın digər yerlərində qlobal nüfuz və əhəmiyyətə malik olan “Bakı prosesi” beynəlxalq strateji təşəbbüsə və çağırışa çevrilmişdir. Bununla da çox ümidliyik ki, nəhayət, sivilizasiyaların toqquşması deyil, ümumdünya sülhünün bərqərar olmasına yönəlmiş yeni bir təlim və ya nəzəriyyə meydana çıxacaqdır. Tarixən İpək yolu üzərində yerləşən və Şərqlə Qərb

sivilizasiyasının qovuşduğu Azərbaycanın bu nəzəriyyənin meydana gələcəyi məkanlardan biri olma potensialını daşdığı şübhəsizdir. [7]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər. Bakı, 2009, 444 s.
2. Əliyev İ. III Ümumdünya Mədəniyyətlərərası Dialoq Forumunun açılış mərasimində çıxışı. “Azərbaycan” qəzeti, 19 may 2015.
3. Xəlilov S.S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı: Adiloğlu, 2009, 258 s.
4. Qurbanlı M. Azərbaycan İslam həmrəyliyinin ideya və real fəaliyyət mərkəzinə çevrilir. Dövlət və Din - № 01 (48), yanvar–fevral 2017
5. Mahmudova (Qaraqoyunlu) Y. Sosiomədəni sistemlərin inkişaf və dəyişmə proseslərində insan / “Elmi əsərlər”, 2013, № 2 (21)
6. Multikulturalizmə Giriş: Ali Məktəblər üçün dərslik. Bakı: Şərq-Qərb, 2019
7. S.Heydərov. Din və İdeoloji Təhlükəsizlik. Bakı, 2020. 276 s.
8. <https://scwra.gov.az/az/view/news/9230/mubariz-qurbanli-dunya-dini-liderlerinin-2-ci-baki-sammiti-bir-daha->
9. <http://www.mct.gov.az/az/umumi-xeberler/13358>

UOT 1(091)

Keçmişdən günümüzdə davamlı inkişafın təmin edilməsi ümumbəşəri problem kimi

*Turanə Bahəddin qızı Əsədova
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı
esedovaturane246@gmail.com*

Bəşər övladının təbiəti dərk etməyə və ondan öz məqsədləri uğrunda istifadə etməyə başlaması çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Təbiəti getdikcə daha yaxından tanımağa başlayan insan övladı, kəşflər, elmi və texniki yeniliklər nəticəsində təbiətdən, onun resurslarından daha çox istifadə etmək imkanı əldə etmişdir [6, səh. 73]. Qədim Misir, Mesopotamiya, Yunanıstan və Roma sivilizasiyalarında bu gün bəşəriyyəti düşündürən davamlı inkişaf problemləri kimi səhralaşma, duzluluq və torpağın məhsuldar olmaması kimi ekoloji problemlərlə üzləşmişdir. Platon, Strabon və Kolumella kimi filosoflar eramızdan əvvəlki dövrlərdə kənd təsərrüfatı, ağacların kəsilməsi və mədəncilik kimi fəaliyyətlərin təbiətə zərər vurduğunu qeyd etmişlər.

Ağacdən həm yanacaq, həm inşaat vasitəsi, həm də bir sıra başqa məqsədlər üçün istifadə edilməyə başlaması ilə birlikdə, XVI əsrdən etibarən ağacların kəsilməsinin ekoloji nəticələri, həmçinin mədənciliyin fauna və floraya vurduğu zərərlər mübahisə mövzusunda çevrilmişdir. XVIII əsrdə Avropada gəmiqayırma, mədən sənayesi və digər emalat sektorlarında istifadə etmək üçün ağacların kəsilməsi cəmiyyətin müəyyən hissəsini narahat etməyə başlamışdır. Çünki ağacların yox edilməsi, istər indiki, istərsə də gələcək nəsillərin varlığını təhlükə qarşısında qoyan fəlakətlərə gətirib çıxara bilər [5, səh. 85]. Bu cür yanaşmalar nəticəsində “davamlılıq” anlayışı ilk dəfə olaraq, 1713-cü ildə Hans Karl von Karlovitz tərəfindən, “yaşlı ağacların kəsilməsi ilə bunların yerinə onların sayından az olmayacaq miqdarda yeni ağacların əkilməsi”ni özündə əks etdirməq məqsədilə istifadə edilmişdir.

Tədqiqatçı P.A.Wilderer qeyd edir ki, Karlovitzin bu anlayışdan istifadə etdiyi dövrdə, mədənlərdə tunellərin bərkidilməsi, dəmir filizlərinin əridilməsi, gəmiqayırma və digər işlərdə külli miqdarda ağaca ehtiyac vardı. Karlovitz meşələrin davamlı idarə edilməsi üçün, yetişdirilməkdə olan ağac sayının kəsilən ağac sayından çox olmasının və ya ən pis ehtimalla ona bərabər olmasını

ifadə etmək üçün bu anlayışdan istifadə etmişdir [8, səh. 2]. Bundan başqa, XVIII əsrdə yaşana əhali artımıyla birlikdə təbii resursların sürətlə azalması problemi ilə qarşı-qarşıya qalındığı vaxt Mattheu Hale, Uillyam Petti və Robert Maltus kimi mütəfəkkirlər tərəfindən davamlılıq anlayışından istifadə edilmişdir.

XVIII əsrdən başlayaraq əhalinin sürətlə artması nəticəsində torpaq və enerji məsələlərində problemlər yaranmış və bu isə öz növbəsində problemlərin həlli üçün yeni elmi nailiyyətlər tələb edirdi. Həmin dövrdə İngiltərədə başlayan Sənaye İnkilabı ağacların yerinə daş kömürdən istifadə edilməsinə keçidi sürətləndirdi. Daş kömürdən istifadə miqdarının sürətlə artması nəticəsində, yerin hərəkət etməsi, daş kömür mədənlərinin açılması, suların bu sahələrə yığılması, daş kömürün daşınması və partlayışlar, torpağın çökməsi kimi bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur [3, səh. 495]. Bu kimi problemlər öz növbəsində həmin sektorlarda daha çox işgücünə ehtiyac duyulmasına səbəb olmuş, qarşıya çıxan problemlərin həll edilməsi isə elm və texnikanın daha çox inkişafını bərabərində gətirmişdir. Bütün bunlar əvvəlki dövrlərdə olmadığı qədər böyük dəyişikliyə səbəb olmuşdur. Artıq torpaq deyil, texnika və maşınlar istehsalatın əsasını təşkil etməyə başlamışdır.

Yuxarıda qısaca öz əksini tapan həddindən artıq resurs istehlakı və ətraf mühitin çirklənməsinin həyatı necə təhdid etdiyi, ekoloji problemlərin artıq göz ardı edilə bilməyəcəyi və həlli artıq təxirə salınmayacağı aydın oldu. 1968-ci ildə qurulan Roma Klubu tərəfindən 1972-ci ildə nəşr olunan “İnkişafın hədləri” adlı hesabatda, inkişaf siyasətlərində iqtisadiyyatla təbii mühit arasındakı qarşılıqlı asılılığın nəzərə alınmasının vacibliyi vurğulanır [2, səh. 23]. Davamlı inkişaf anlayışının ortaya çıxması, Qərbdə ətraf mühitlə iqtisadiyyat arasındakı əlaqənin gündən -günə daha çox çıxılmaz vəziyyətə düşməsində təsirli oldu. Həm iqtisadçıların, həm də ekoloqların təbiətin mövcud iqtisadi quruluşu ortadan qaldıra bilməyəcəyi ilə bağlı fikirləri artdıqca, davamlı iqtisadiyyat modeli axtarırları artdı. Bu kontekstdə, davamlı inkişaf ideyasının təbii və ekoloji qaynaqların həddindən artıq istifadəsi ilə bağlı narahatlıqlardan qaynaqlandığını söyləmək olar. Davamlı inkişaf ilə bağlı ilk müzakirələr fiziki mühitin tətbiq etdiyi iqtisadi fəaliyyətin məhdudiyyətləri üzərində qurulsa da, növlərin və ekosistemlərin davamlı olaraq yenilənməsinə imkan verən bir şəkildə istifadə edilməli olduğu qənaətinə gəldi [1, səh. 2033]. Davamlı cəmiyyət kontekstində dayanıqlı inkişaf, 1980-ci illərdə insan fəaliyyətinin ekoloji nəticələri ilə insan inkişafı ilə bağlı ictimai-siyasi narahatlıqlar və ekoloji narahatlıqlar arasındakı boşluğu aradan qaldırmaq səyləri nəticəsində ortaya çıxan bir anlayışdır.

Dünyadakı bu inkişaf qarşısında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi, ətraf mühit və inkişaf əlaqələrini ortaya çıxarmaq üçün 19 Dekabr 1983-cü ildə Dünya Ətraf və İnkişaf Komissiyasını qurmağa qərar verdi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisi 19 Noyabr 1983-cü ildə Dünya Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyası (WCED) tərəfindən hazırlanan “Ümumi Gələcəyimiz (Brundtland Hesabatı)” adlı hesabatı müzakirə etdi və 4 Avqust 1987 -ci ildə qəbul etdi. Komissiyaya Norveç Baş naziri Gro Harlem Brundtland rəhbərlik etdiyi üçün bu hesabat Brundtland Hesabatı da deyilir. Hesabatın ekoloji problemlərlə əlaqədar gətirdiyi ən əhəmiyyətli konsepsiya davamlı inkişafdır. Başqa sözlə, hesabatın ən əhəmiyyətli töhfəsi davamlı inkişaf anlayışını təyin etməsi və onu dünyada müzakirə olunan əsas mövzulardan biri halına gətirməsidir [4, səh. 316].

Davamlı inkişafa dair şərhlər aşağıda ətraflı şəkildə verilmişdir. Bəşəriyyət inkişafı davamlı etmək gücünə malikdir. Resursların mövcud ehtiyaclar üçün kifayət qədər olmasını təmin edərkən, gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanını əldən verməmək mümkündür. Davamlı inkişaf anlayışının bəzi məhdudiyyətləri var. Mütləq məhdudiyyətlər yoxdur, ancaq texnologiya, ətraf mühit mənbələri, sosial təşkilatlanma, biosferin insan fəaliyyətinin təsirini udmaq və məhv etmək qabiliyyəti tərəfindən qoyulan məhdudiyyətlər var. Ancaq həm texnologiya, həm də sosial təşkilat yeni bir iqtisadi artım dövrü açacaq şəkildə idarə oluna və təkmilləşdirilə bilər [7, səh. 24].

Komissiya diqqətini əhaliyə, ərzaq təhlükəsizliyinə, növlərin və genetik qaynaqların itkisinə, enerjiyə, sənayeyə və evə yönəltdi və bunların hamısının bir-biri ilə əlaqəli olduğunu və ayrıca nəzərdən keçirilməyəcəyini təyin etdi. Davamlı inkişaf, gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək

qabiliyyətindən güzəştə getmədən bu günün ehtiyaclarını ödəməkdir. Bu anlayış özündə iki anlayışı birləşdirir [7, səh. 54]:

- “ehtiyac anlayışı”, xüsusilə dünyada yaşayan yoxsul əhalinin gündəlik tələbatı anlayışı, buna hər şeydən daha çox əhəmiyyət verilməlidir;

- ətraf mühitin indiki və gələcək ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə texnologiya və sosial təşkilat tərəfindən qoyulan məhdudiyətlərin nəzərə alınması.

Beləliklə, iqtisadi və sosial inkişafın məqsədlərini təsvir edərkən, bazar iqtisadiyyatı və ya mərkəzi planlaşdırmaya yönəlmiş bütün inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrdə davamlılıq əsas götürülməlidir. Şərhlər fərqli ola bilər, lakin bəzi ümumi xüsusiyyətlər ortaq olmalıdır, dayanıqlı inkişafın əsas konsepsiyası və buna nail olmaq üçün geniş strateji çərçivə haqqında fikir birliyi vacibdir. Davamlı inkişaf strategiyası, geniş mənada, insanlar arasında, insanlıq və təbiət arasında harmoniyamı təşviq etməyi hədəfləyir. Milli və beynəlxalq siyasi və iqtisadi təsisatların 1980-ci illərin inkişafı və ekoloji böhranlarında önleyici rol oynamadığını və ya ola bilməyəcəyini nəzərə alsaq, davamlı inkişafı təmin etmək üçün aşağıdakılar lazımdır [7, səh. 73-74]:

- vətəndaşların qərar qəbul etmədə fəal iştirakını təmin edəcək siyasi sistem;
- tək başına və davamlı olaraq artıqlıq və nou-hau təmin edə bilən iqtisadi sistem;
- uyğun olmayan inkişafdan yaranan gərginliyi aradan qaldıra biləcək bir sosial sistem;
- inkişaf üçün lazım olan ekoloji bazanın qorunmasına hörmət edən bir istehsal sistemi;
- daim yeni həllər axtara bilən texnoloji sistem;
- ticarət və maliyyə sahəsində davamlı sifarişləri dəstəkləyən beynəlxalq sistem;
- elastiklik, özünü müalicə qabiliyyəti olan idarəetmə sistemi.

Bu şərtlər daha çox inkişafa dair milli və beynəlxalq tədbirlərin əsas götürüləcəyi məqsədlərdir. Önəmli olan bu hədəflərin nə qədər səmimiyyətlə yerinə yetirildiyi və bu məqsədlərdən sapmalar meydana gəldikdə nə qədər təsirli bir şəkildə düzəldildiyidir.

Xülasə olaraq, dayanıqlılıq anlayışı, əsasən, gələcək nəsillər üçün uyğun bir ekoloji infrastrukturun saxlanması / təmin edilməsinin zəruriliyinə dair etik bir narahatlığı ifadə edir. Davamlılıq anlayışı universal bir prinsip olaraq orijinallıq, çeviklik və yerli, sosial, mədəni, siyasi və ekoloji şərtlərə hörmətlə yanaşmağı vurğulayır.

Davamlı inkişaf məqsədinə çatmaq üçün üç iyerarxik addımı qeyd etmək olar. İlk addım, cəmiyyətdə davamlılıq mövzusunda ümumi bir fikir birliyinə gəlməyə çalışmaqdır. Bunun üçün cəmiyyət səviyyəsində etik bir məqsədin qoyulması tələb olunur. İkincisi, ilk addımda davamlılıq haqqında qeyri-müəyyən olan sosial konsensusa əsaslanan konsensusu işlək, dəqiq təriflərlə bir və ya daha çox aralıq hədəflərə çevirməkdir. Üçüncüsü, davamlılığın bir və ya daha çox dəqiq tərifini əldə edilərsə, aralıq hədəflərə doğru intensiv bir işə başlanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Anand S. və Sen A. Human Development and Economic Sustainability. World Development, World Development, 2000, vol. 28, issue 12, 2029-2049
2. Kaypak Ş. Küreselleşmə Sürecinde Sürdürülebilir Bir Kalkınma İçin Sürdürülebilir Bir Çevre. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, № 13(20), 2011, s.19-33
3. Mebratu D. Sustainability and Sustainable Development: Historical and Conceptual Review. Environmental Impact Assessment Review, № 18(6), 1998, pp. 493-520
4. Mitcham C. The Concept of Sustainable Development: Its Origins and Ambivalence. Technology in Society, № 17(3), 1995, pp. 311-326
5. Pisani J.A. Sustainable Development-Historical Roots of Concept. Environmental Sciences, № 3(2), 2006, pp. 83-96
6. Teksöz G. Geçmişten Ders Almak: Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim. Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi, № 31(2), 2014, s.73-97

7. UNWCED. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987, <http://www.undocuments.net/our-common-future.pdf>.

8. Wilderer P.A. Sustainable Water Resource Management: The Science Behind the Scene. Sustainability Science, № 2, 2007, pp.1-4

UOT 82-1

Xalq şairi Ramiz Rövşənin poeziyasında dünyaya fəlsəfi baxış

Türkan Fazil qızı Hüseynova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

bakcellc898@mail.ru

XX əsrin 70-cı illərinin ən böyük şairlərindən biri, heç şübhəsiz, Ramiz Rövşəndir. Onun poeziyası öz dərinliyi, fəlsəfiliyi və mükəmməlliyi ilə müasirləri arasında seçilir. Bu ədəbi nümunələr özündən əvvəlki poetik nümunələrdən həm üslub, həm fəlsəfi münasibət, həm də kəskinliyi ilə seçilir. “Ramiz Rövşən çağdaş Azərbaycan şeirinin sütunlarından biridir. Ədəbiyyata gəldiyi 70-ci illərdən etibarən poeziyamızda fərqli imza, fərqli nəfəs kimi doğulan, milli Azərbaycan şeirinin yönünü dəyişən Ramiz Rövşən poetik nəfəsini çağımızadək qoruyub saxlamağı bacaran şairimizdir. Ramiz Müskanlı imzası ilə yazdığı ilk şeirlərindən diqqəti o qədər cəlb etməyən gənc şairin yeniliyi sonradan, birinci şeirlər kitabında gerçəkləşdirdiyi məzmun və intonasiya planında baş tutmuşdur. Geniş diapazon, fərqli metaforalar, poetik ahəng, dərin ruhi aləmi ilə seçilən şairin mətnlərində tale, ölüm, həyat tamam başqa mütəvidən poetik mənaya oturdulur, kədər motivinin maksimal qatından absurd, nəhayətsiz sonuqlara varan insanın iç təlatümləri sərgilənirdi. Şeirlərdə ehtiva olunan poetik məzmun lirik-fəlsəfi düşüncələrlə zəngin idi. Bu orijinal poetik məzmun R.Rövşənin şeirlərinin bədii quruluşunda da təcəssüm edir, şüüraltını hərəkətə gətirən gözlənilməz detallara müraciətlə müəllifin fərdi dəst-xəttini müəyyənləşdirən əsas cəhətlər kimi üzə çıxırdı.” [2]

Ramiz Rövşən poeziyası ümumilikdə dərin bir kədər ehtiva edir. Bu sanki küskün, yorğun bir insanın dünya haqqındakı kədərli və incik düşüncələridir. Dünya ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən olan ingilis romantik şairi Lord Corc Qordon Bayron dünyəvi kədərin əsas təmsilçisi, sənətdə ifadəçisi olduğu kimi, Ramiz Rövşən də müasir Azərbaycan poeziyasının bu yöndə aparıcı simalarından biridir. Bu dekantent əhval-ruhiyyə Ramiz Rövşən poeziyasının əsas məzmununu təşkil edir. Şairin poetik nümunələrini özündə ehtiva edən ən məşhur kitabı “Nəfəs” şeirlər toplusu məzmun rəngarəngliyi ilə oxucu qarşısına gəlir. Ramiz müəllimin bu kitabda əksini tapan şeirləri Allah, insan, onun sevgi və nifrəti, dünya, zaman haqqındakı fəlsəfi baxışlarından ibarətdir. Onun Allah haqqında olan fəlsəfi şeirlərinin bir çoxunda şairin dindar, mömin baxışlarının şahidi olur.

Düzdür, Ramiz Rövşəndən əvvəl yazılan şeirlərdə bu münasibət fərqli şəkildə özünü göstərir, amma bu üslubda da bir təzəlik, yenilik hiss olunur. Bu nümunələrdən şairin Allaha olan inancı, hörməti, sevgisi ön plana çıxır. Onun tək, əzəli və əbədi varlıq olan Allahı qəbul etdiyinin, onun şəninə təriflər, mədhiyyələr yazdığının şahidi olur. Şübhəsiz ki, Ramiz Rövşən yaradıcılığında Allah haqqında qəbul olunmaz, heç bir haqqazandırmaya sığmayan kobud ifadələrə də rast gəlirik, amma bütün bu günahlarla yanaşı digər nümunələrdə çox gözəl, çox dəqiq və yerli ifadələrin də işlədildiyini görürük.

Dörd yanın bomboşdu ağ varaq kimi,
özündən savayı kimin var daha?
Çərpələng uçuran bir uşaq kimi

Bağla ümidini göydə Allaha.
Uzaqdan uzanır şeytan barmağı,
uzanır o sapı qırmaqdan ötrü.
Allahın qulusan, qoru Allahı,
qoru özünü də Allahdan ötrü. [1, s. 90]

Və yaxud:

Nə var Allahdan yuxarı,
Nə var qəbirdən aşağı.
Çəkdiyim ahdan yuxarı,
Bildiyim sirdən aşağı! [1, s. 194]

Aşağıda əks olunan şeirdə də biz yenə şairin Allahın təkliyinə, böyüklüyünə olan inamının, hörmətinin şahidi oluruq.

Sənsən mənim solum-sağım,
Sənsən yaxınım-uzağım,
Səndən özgə kim var axı
meydanda, Allah?

Sənsən hamının son andı,
Sənsiz nə varsa, yalandı,
Mələk də sənin qulundu,
Şeytan da, Allah.

Gözümüzü özün qapa,
Göz yumunca haqqı tapaq,
Hər ağızdan bir söz qopar
Son anda, “Allah!...” [1, s. 241]

“Ramiz Rövşən poeziyası, ümumiyyətlə, insanın fizioloji varlığını Tanrının əbədi varlığına tabe tutur, ona yetmək üçün ölümü vəsf edirdi. Bu şeirlərdə ölümə çox doğma, məhrəmcəsinə münasibət vardı və bu məhrəmlik şairi öz çağdaşlarından daha çox sələfi Füzuli ilə birləşdirirdi. ”Mənəm ki, qafiləsalari-karivani-qəməm!” XVI əsr qəm şairinin şəşhur misrasını XX sərin sonunda poeziyanın refreninə çevirmək qisməti Ramiz Rövşən şeirinin boyuna biçilmişdi” [2]

Ramiz Rövşənin məhəbbət mövzulu şeirləri də Azərbaycan poeziyasında mühüm yerlərdən birini tutur. Bu sevgi şeirlərində öz əksini tapan məhəbbət vərdiş olunmuş və həmişə qarşılaşdığımız məhəbbətlərdən öz orijinallığı ilə seçilir. Ramiz müəllimin əvəzolunmaz və təkrarsız üslubunun məhsulu olan bu sevgi şeirləri müəllifi deyilməsə belə kimliyini bildirir, öz yazarını nişan verir. Şairin ifadə elədiyi sevgi əslində həddindən artıq kədərli, ümitsiz, sonu görünməyən və dünyəvi kədərini əks olunduğu misralardır.

Toxunduğu hər mövzuya fəlsəfi çalar aşılayan Ramiz müəllim məhəbbət mövzulu şeirlərində də bu ənənəyə sadıq qalır.

Yenə bu şəhərdə üz-üzə gəldik,
Neyləyək, ayrıca şəhərimiz yox.
Bəlkə də, biz xoşbəxt ola bilərdik,
Bəlkə də, xoşbəxtik, xəbərimiz yox.

Aradan nə qədər il keçib görən, –
Tanıya bilmədim, məni bağışla.
Mən elə bilirdim, sənsiz ölərəm,
Mən sənsiz ölmədim, məni bağışla! [1, s. 61]

Şairin insan və onun mövcudluğuna, varolma mübarizəsinə, kimliyinə aid yazılmış ən gözəl şeirlərindən biri “Göy üzündə hərlənən bir tozam mən” şeiridir. Bu nümunənin bütün misraları, başdan sonacan öz ağırlığı, fəlsəfiliyi, mənə dərinliyi ilə insanı heyran edir. Əsəri oxuduqca şair

dühasına, istedadına, dünyaya fəlsəfi baxışına valeh olmaya bilmirsən. Məhz elə səbəbdəndir ki, Ramiz Rövşən oxucular, ədəbiyyatşünaslar, şeirsevərlər tərəfindən hörmətlə və diqqətlə qarşılır.

Göy üzündə hərlənən bir tozam mən,
Göydən yerə boylan bir gözəm mən.
Mən bir gözəm, kirpiyim yox, qaşım yox.
Mən bir tozam, ayağım yox, başım yox.
Həsəd çəkib insanına, heyvanına, quşuna,
Hərlənirəm bu dünyanın başına! [1, s. 5]

Ramiz Rövşənin insan mərdliyinə, əyilməzliyinə, vüqarına, təslim olmamağına aid yazdığı ən gözəl şeirlərdən biri də “Başı kəsik gözəl kötük” şeiridir. Bu şeirdə insan qüruru, zamana və vəziyyətə qarşı mübarizəsi, duruşu öz əksini tapır. Müəllif göstərir ki, güclü insanlar, mərd adamlar məğlub olsalar da, yıxılsalar da, həmişə onların qalxdığı ucalıqlar, zirvələr qürur yeri, insanların istinad nöqtəsi, sığınacağı olacaq. Aylar, illər keçsə də, yeni nəsillər, gənclər o insanlardan nümunə götürəcək, qalxdıqları zirvələr onlar üçün nümunə olacaq. Şair sonrakı misralarda kəsilmiş kötüyü evinin dirəyi kimi qiymətləndirir. Məcəzi mənada göstərir ki, bu vüqarlı kötük ancaq onun evinin binəsi, bünövrəsi ola bilər.

Başı kəsik gözəl kötük,
bu dağı sənə kim çəkdi?
Bıçağı sənə kim çəkdi...

...Gözəl kötük, sızıldama, göynəmə,
Nə baltalar, nə bıçaqlar qalacaq.
Ucalıqdan yıxılsan da, qəm yemə,
Sən yıxılan ucalıqlar qalacaq. [1, s. 11]

Şairin kişi və qadın problemlərinə, onlar arasındakı münasibətlərə fəlsəfi yanaşması baxımından diqqəti cəlb edən şeirlərindən biri də “Qara paltarlı qadın” şeiridir. Bu şeirdə vəfa, sədaqət, ailə münasibətləri, sonsuz sevgi, inam, insanın həyat yolu kimi ifadələr öz əksini tapır.

Sən öləndə kim olacaq gözlərini bağlayan?
Qardaşımı olacaq? Yadmı olacaq?
Bu dünyada, bəlkə, sənə ən çox ağlayan
Ən çox ağlatdığın qadın olacaq.

Göz yaşları yuduqca baş daşımı,
Qəbrində qurcalanıb deyəcəksən, İlahi,
İllər boyu ağlatdığım bu qadın
Görən necə saxlayıb
bu qədər göz yaşımı?! [1, s. 66]

Ağalar Məmmədov “Tale şairi. Ramiz Rövşən” adlı yazısında yazır: “Bəlkə də hə ... bəlkə də yox!.. “Metafiziki “bəlkə”nin şairidir Ramiz Rövşən. “Bəlkə də biz xoşbəxt ola bilərdik, Bəlkə də xoşbəxtik, xəbərimiz yox”. “Bəlkə də üzümüzə çırpılan qapılardan, Üzümüzə açılan qapılar qorxuludu”. Ramiz Rövşən öz şeirlərində gələcəyə aid “bəlkə”lərdən danışmır, keçmişə, bitmişə aid “bəlkə”lərdən danışır. Ümid deyil onun “bəlkə”si, daha çox “heyif”dir. Ona görə onun “bəlkə”si kədərliyədir. [4]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ramiz Rövşən. Nəfəs. Kitablar kitabı (şeir, nəsr, esse). Bakı: Qanun, 2006, 760 s.
2. Elnarə Akimova. Ədəbiyyat qəzeti. Ramiz Rövşən şeiri iki əsrin qovşağında. İnternet resursu. <https://edebiyyatqazeti.az>
3. achiqkitab.aztc.gov.az
4. Ağalar Məmmədov. Tale şairi. Ramiz Rövşən. <http://yarpaq.az>

UOT 37:007.12/18

**Mətnin komponentləri arasında formal əlaqə vasitələrinə dair
(Azərbaycan və alman dillərinin materialları əsasında)**

*Xuraman Ağasalam qızı Əliyeva
Bakı Slavyan Universitetinin dissertantı
x.samedova@mail.ru*

Mətnin komponentləri arasında semantik münasibətlərin daşıyıcıları olan formal əlaqə vasitələrinə özündə qrammatik, semantik və praqmatik xüsusiyyətləri cəmləşdirən kommunikativ vahid – mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində nəzərdən keçirilir [1; 5]. Bu formal əlaqə vasitələrinin mətnyaradıcı funksiyaları geniş kontekst və müəllifin kommunikativ niyyəti nəzərə alınmadan təsvir oluna bilməz. Mətnin strukturuna kommunikativ yanaşma müxtəlif dil mexanizmlərinin tədqiqi üçün geniş perspektivlər açır. Hər bir mətn kommunikativ vahid olaraq müəyyən məlumata malikdir ki, onun da mətnqəbuledicisinə ötürülməsi bu mətnin funksiyasına aiddir. Bu və ya digər məlumatın ötürücüləri kimi mətndə müxtəlif formal vasitələrdən istifadə olunur. Əlbəttə ki, mətnin yaranmasında iştirak edən bu vasitələrin tədqiqi mətnin hərtərəfli öyrənilməsinə müəyyən bir töhfə olaraq dilin təbiəti və mahiyyəti haqqında elmi təsəvvürün genişləndirilməsinə şərait yaradır. Mətn daxili əlaqəliliyi təmin edən vasitələrin öyrənilməsinə həsr olunmuş bir sıra tədqiqatlarda həmin problemə sistemli yanaşma tətbiq edilərək, müxtəlif formal əlaqə vasitələrinin mətnyaradıcı funksiyaları müəyyən edilmişdir [2; 4].

Mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında əlaqələr vasitəsilə iki funksiya – qrammatik və mətnyaradıcı funksiya realizə olunur. Məlum olduğu kimi, mətnyaradıcı funksiyaların əsasını additivizm, zaman ardıcılığı, səbəb-nəticə münasibətləri, retrospeksiya (anafora), prospeksiya (katafora), zaman və məkan parametrləri, yeni-köhnə informasiyanın qarşıdurması və s. amillər təşkil edir.

Struktur mürəkkəbliyindən və sadəliyindən asılı olmayaraq, təkrarlar sinfinin ən müxtəlif növləri orqanik şəkildə mürəkkəb sintaktik bütövün quruluşuna daxil olaraq onun bütövlüyünə xidmət edən möhkəm formal əlaqə vasitələri kimi üzə çıxır. Mətnin kommunikativ strukturunu nəzərdən keçirərkən üslubi vasitələrdən olan təkrarların özlərində ehtiva etdikləri xüsusiyyətlərə görə digər təhlil etdiyimiz qrammatik vasitələrlə yanaşı mətnin ayrı-ayrı hissələrinin bir bütöv şəkildə birləşməsinə xidmət etmək potensialları aşkar olunur. Bu formal və yaxud eksplisit təkrarlar sinfinə fonetik, leksik və qrammatik təkrarlar aiddir.

Beləliklə, vacib mətn daxili formal əlaqə vasitələrindən biri kimi təkrarların rolu və funksiyası tamamilə açıq şəkildə görünür. Bu funksiyaları fonetik vahidin təkrarından sintaktik vahidin təkrarına qədər bütöv təkrarlar kompleksi yerinə yetirir.

Bağlayıcılar, zərflər, əvəzlilər, artikllər, leksik əlaqəlilik və digər əlaqə vasitələri məhz mətnyaradıcı potensialları baxımından nəzərdən keçirilir. Bu eksplisit siqnalların yalnız dil sistemi çərçivəsində, yəni kontekst və müəllifin kommunikativ niyyəti nəzərə alınmadan təsvirinin bütöv və tam olmadığı aşkarlanır. Bu formal əlaqə vasitələrinin bilavasitə mətnyaradıcı xüsusiyyətləri konkret mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində tədqiq olunsada, onların mətnlərdə funksiyaları üçün də ümumi səciyyə daşıyır. Bir sıra hallarda formal əlaqə vasitələri müxtəlif semantik münasibətlərin daşıyıcıları funksiyalarını yerinə yetirir, bəzən isə həmin mətn potensialları dil vasitələri tərəfindən həyata keçirilir ki, onlar da ənənəvi sistem təsvirində bir-birinə qarşı qoyulur.

Nəticə etibarilə müxtəlif sistemli dillərin – alman və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında aparılmış bu təhlil cümlənin sintaktik semantikasından fərqli mətn qrammatikasının mövcudluğu məsələsinin aktuallığını şərtləndirir [1; 3]. Məhz bu mənada, mətnin formal əlaqə vasitələrinin və məzmun vahidlərinin və ən əsası, bu məzmun vahidlərinin formal vasitələrlə ötürülməsi ilə bağlı məsələlər ön plana keçir. Mürəkkəb sintaktik bütövün timsalında bu məzmun vahidlərinin müxtəlif əlaqə vasitələri ilə və onun müxtəlif komponentlərində müxtəlif cür ifadə olunması nəzərə çarpır. Adı qrammatikada olduğu kimi, burada da bu və ya digər kommunikativ

fenomenin zəif-güclü ifadə olunması fərqləndirilir və buna görə də mətn vasitələri ilə maksimal dərəcədə zəngin mürəkkəb sintaktik bütöv minimal dərəcədə mətnyönlü, ifadə olunmamış mətn göstəricilərinə malik mürəkkəb sintaktik bütövlərdən fərqləndirilə bilər.

Bir mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində müxtəlif əlaqə vasitələrinin mətn yaratmaq potensiallarını müşahidə etmək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqə vasitələri bir-biri ilə çox sıx, qarşılıqlı münasibətdədir, bir-birini tələb edir, birgə iştirak edə bilir və nəhayət, bütöv mətnin komponentləri arasında qarşılıqlı semantik əlaqələrin mürəkkəb sistemini təşkil edir. Semantik münasibətlər və onların eksplisit formal göstəriciləri mətnin komponentləri arasında əlaqənin anladılması baxımından zəruridir. Bu komponentlərin birləşməsi onların heç olmasa birində əlaqələndirici elementin (formal signalın) yer almasını, eləcə də həmin komponentlərin arasında semantik münasibətlərin mövcudluğunu şərtləndirir. Formal əlaqələndiricinin qrammatik funksiyasının dəyişməz qaldığına baxmayaraq ötürülən fikirlər kontekstual olaraq şərtləndirilən mətnin məzmununa və müəllifin kommunikativ məqsədinə müvafiq olaraq dəyişkən olur. Ümumiyyətlə, məntdəki semantik münasibətlər formal vasitələrin yaranmasını şərtləndirirlər, yəni həmin münasibətlər bu vasitələrdən nisbi olaraq müstəqildir. Onlar yalnız, bir qayda olaraq, müxtəlif əlavə vasitələrin mətn funksiyalarının təsnifatı meyarının əsasını təşkil edir.

Məntdəxili formal-struktur vasitələrin funksiyası onun vahidləri arasında müşahidə olunan iki münasibətin həyata keçməsinə əsaslanır:

1) mətn vahidlərinin xətti ardıcılıq münasibətləri;

2) mətn vahidlərinin eksplisit və ya implisit nəzəri-çoxluq kəşməsi münasibətləri, yəni onların daxili strukturunda bir-birini təkrar edən element və təzahürlərin mövcudluğu.

Dil vasitələri məntdəxili istiqamətlərin bu iki funksiyasında ayrı-ayırılıqda deyil, birgə iştirak edir. Xətti ardıcılıq funksiyası bəzi qrammatik vasitələr (bağlayıcılar, deyktik elementlər, söz sırasının təkrarı, sintaktik paralelizm, sual cümlələri və s.) alman və Azərbaycan dilləri üçün də səciyyəvidir. Məsələn:

Alman dilində:

Drüben lag jetzt Kremen, und man sah hinter dem Wald einen Bohrturm. | Susanne erkannte das Dorf, aber das Bild war verändert durch den Turm (H.Otto. Zeit der Störche, s. 13).

Bu mikroməntdə cümlələrin bir-birilə əlaqəsi sintaktik paralelizmlə xarakterizə edilir. İlk cümlənin birinci hissəsinin sonunda mübtədə *Kremen* ikinci cümlənin birinci hissəsinin sonunda tamamlıq *das Dorf* bir-birilə əlaqələnir. Bundan başqa bu cümlələrin ikinci hissələrində tamamlıq funksiyasını yerinə yetirən *einen Bohrturm* və *durch den Turm* komponentləri paralel yerləşərək cümlələri bir-birilə daha sıx əlaqələndirir.

Azərbaycan dilində:

Yerli qara dağların yıxılmasın. Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin. Allah verən umudun üzülməsin (“Kitabi Dədə Qorqud”).

Bu mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında sintaktik paralelizm arzuların ifadə edilməsini və emosional vəziyyəti daha rahat ötürür.

Məntnin struktur əlaqəli vahidləri arasında qarşılıqlı münasibətlər, həmin vahidlərin təkrar olunan komponentlərinin və təzahürlərinin tərkibi, onların funksiyalarında mövcud qarşılıqlı münasibətlərin və komponentlərin semantik interpretasiyası hər bir dilə xasdır və spesifikdir və konkret əlaqə növündən, konkret vahidlərin işlənilməsindən asılıdır. Məsələn, xətti ardıcılıq öz struktur əlaqə daşıyıcısı rolu ilə eyni zamanda ötürdüüyü məzmunun kommunikativ təşkilini, onun məntiqi inkişafının istiqamətini və üsulunu təyin edərək müstəqil şəkildə məntiqi-semantik yükü də daşıya bilir. Bu mənada məntnin elementləri arasında qarşılıqlı münasibətlər analogi işarəvi xarakterə malik hadisə və eyni şəkildə işlənə bilmək xüsusiyyətini nümayiş etdirərək, funksional baxımdan həmin elementlərlə eyni sırada yerləşir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. və b. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 608 s.

2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Aspoliqraf, 2004, 196 s.
3. Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка (система отношений и система построения). Ленинград: Наука, 1973, 366 с.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, 139 с.
5. Москальская О.И. Грамматика текста. М.: Высшая школа, 1981, 183 с.

UOT 811.111

Derivasiya morfoloji transpozisiyanın ifadə vasitəsi kimi

Kəmalə İzzət qızı Məlikli

Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı

ismayilovakemale@mail.ru

Müasir dilçilikdə hər hansısa dil vahidin bir nitq hissəsindən başqa birinə keçməsi və ya fərqli funksiyada işlənməsi transpozisiya hadisəsi adlandırılır. Bu dil hadisəsinə müxtəlif baxımdan, yəni sözdüzəltmə, semantik, morfoloji və sintaktik nöqteyi-nəzərdən yanaşmaq mümkündür. Tezisdə tam transpozisiya adlandırılan morfoloji transpozisiyanın ifadə vasitələrindən olan derivasiya, bəzən onunla eyni götürülən fleksiya və onların arasında mövcud olan fərqli cəhətlər haqqında məlumatlar veriləcəkdir.

İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, sözyaratmanın bir çox yolları vardır. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə ən çox təsir edən vasitələrdən biri mürəkkəbləşmə, digəri isə derivasiyadır. Mürəkkəbləşmə hadisəsinə Azərbaycan dilində *itburnu*, *gec-tez*, *qeyri-adi* və s.; ingilis dilində *whitewash* (*ağartmaq*), *mother-in-law* (*qaynana*) və s.; alman dilində *der Schreibtisch* (*yazı masası*), *der Kugelschreiber* (*qələm*) və s. kimi sözləri misal göstərmək olar. Sözyaratmanın geniş yayılmış digər bir yolu isə derivasiya, yəni törəmədir. Bu zaman istər şəkilçilərin köməyi ilə (affiksasiya), istərsə də şəkilçisiz (konversiya) yeni leksem yaranır. Affiksasiya şəkilçilərin söz kökünün ya əvvəlinə, ya sonuna, ya daxilinə, ya da kökün hər iki tərəfinə artırılması ilə baş verir. Prefiksə aid ingilis dilindəki *unhappy* (*bədbəxt*), *indirect* (*vasitəsiz*) və s. sözləri; suffiksə aid ingilis və alman dilindəki *happiness* (*xoşbəxtlik*); *die Schönheit* (*gözəllik*) sözlərini; infiksə aid isə Filippində danışılan bonto iqorot dilindəki *kinayu* (*yığılmış taxta*) sözünü misal göstərmək olar [5, s.19]. Sözdüzəldici şəkilçinin sözün kökündə işlənməsi halına (infiks) formal ingilis dilində rast gəlinmir. Ancaq bəzi vulqar sözlər, məs., *bloody*, *goddam* infiks kimi danışılmaq dilində söz kökünü daxilinə əlavə oluna bilər. Məs.: *kangabloodyroo*, *absogoddamlutely* və s. Affiksasiyanın bir növü də şəkilçilərin söz kökünü hər iki tərəfdən əhatəyə almasıdır. Belə morfemləri konfiks (birləşən) və ya sirkumfiks (ətrafına birləşən) adlandırılır [2, s.210]. Misal olaraq alman dilindəki *gesagt* sözünə nəzər salaq. *Sagen* (demək) feili keçmiş zaman feili sifəti kimi işləndikdə əvvəlinə *ge-*, sonuna isə *-t* şəkilçisi artırılır. Holland dilindəki *berg* (*dağ*) sözünün hər iki tərəfinə şəkilçi artırmaqla sözün kəmiyyət kateqoriyasını dəyişmək olur, yəni *berg-gebergte* (*dağlar*) formasında işlənir. Həmçinin ingilis dilindəki *unbelievable* (*inanılmaz*) sözünü də bu növə misal göstərmək olar. Bu nümunələrdə keçid hadisəsi həm nitq hissələri, həm də qrammatik kateqoriyalar arasında baş verir.

İndi isə dilçilikdə müzakirə məsələsi olan derivasiya və fleksiya terminləri arasındakı fərqlərə nəzər salaq. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, hər ikisində şəkilçilərdən istifadə olunsada, derivasiya dildə yeni leksemin, fleksiya isə leksemin müxtəlif formalarının yaranmasına xidmət edir. Derivasiya zamanı yeni leksem ya şəkilçilərin (suffiks və prefiks) artırılması ilə, ya da şəkilçisiz (konversiya) yarana bilər. Yeni mənalı leksem yaradan belə şəkilçilərə sözdüzəldici və ya törəmə şəkilçilər deyilir. Fleksiya zamanı isə, məs., ingilis dilində derivasiyadan fərqli olaraq, sözə qoşulan ancaq suffiks olur. İngilis dilindəki fleksiya formalarına bunlar aiddir: kəmiyyət kateqoriyası üçün

–s, hal kateqoriyası üçün ‘s, feillərdə III şəxs tək üçün –s, keçmiş qeyri-müəyyən zaman üçün –ed, keçmiş zaman feili sifəti üçün –en, –ed, sifət və zərflərdə müqayisə dərəcəsi üçün –er, üstünlük dərəcəsi üçün –est. Belə şəkilçilər müxtəlif nitq hissələrinin paradiqlərini yaradır. İngilis dilində feilin paradiqləri (məs., *bake-bakes-baked-baking*) roman dilləri ilə (italiyan, ispan, fransız və s.) müqayisədə daha sadədir. Latın dilində isə feilin, məs., *amōre* (*sevmək*) feilinin paradiqlərini yaradan 100-ə yaxın fleksiya forması mövcuddur: *amō* (*sevirəm*), *amem* (*sevə bilərəm*), *amāmus* (*sevirik*), *amābāmur* (*sevilirdik*) və s. [5, s.46] Derivasiya zamanı yeni leksemin yaranması fleksiyaya ehtiyac olmadan törəmə şəkilçinin söz kökünə əlavə olunması ilə baş verir. Məs., italiyan dilindəki *macchina* (*maşın*) sözündə –a fleksiya, *macchin* kökdür. Əgər yeni söz yaradılırsa, *maccinaista* yerinə söz kökünə şəkilçi artırmaqla *macchinista* (*sürücü*) şəklində işlədilir. Belə ki, derivasiya kökdən yeni köklər, fleksiya isə həmin köklərdən müəyyən söz formaları yaradır [3, s. 655].

Digər bir fərq kimi dilçilər qeyd edir ki, fleksiya məcburi olur. Bu fikirlə razılaşıyıq ona görə ki, məs., ingilis dilində kəmiyyət kateqoriyasına görə isimlər ya tək, ya da cəmdə olmalıdır. Bu isə daxili və ya xarici fleksiyanın vasitəsilə olur. Eyni ilə hal kateqoriyasını bildirmək üçün Azərbaycan, rus, alman, türk və b. dillərdə müvafiq fleksiya formalarından istifadə edilməlidir. Bundan başqa derivasiyada sıfır morfemə mövcudluğunu qəbul edən dilçilər məhz bu xüsusiyyətə görə də onun fleksiyadan fərqləndiyini qeyd edirlər. Ancaq sıfır morfemə həm də fleksiyada rast gəlmək olar. Məs., ingilis dilində bəzi isimlərin cəm forması (*a sheep – a lot of sheep; a deer–many deer*), həmçinin bəzi feillərin keçmiş zaman formalarını (*to cut-cut; to put-put*) misal göstərmək olar.

Dilçilər başqa nitq hissələrinə transpozisiya imkanları baxımından da derivasiya və fleksiyanı fərqləndirirlər. Onlar fleksiyanı bir kateqoriya daxilində müxtəlif söz formaları yaratdığı üçün derivasiyadan ayırırlar [3, s. 656]. Qeyd etmək lazımdır ki, derivasiya həmişə yeni nitq hissəsinə keçidi təmin etmir. Məs., *gül* (*isim*)-*güllük* (*isim*); *red* (*sifət*)-*redish* (*sifət*) və s. İtaliyan dilində də bəzi törəmə şəkilçilər var ki, onlar kateqoriya dəyişikliyinə səbəb olurlar, məs., *alberto* (*ağac*)-*albertino* (*balaca ağac*), *ragazzo* (*oğlan*)-*ragazzaccio* (*pis oğlan*) və s. [4, s. 60]. Fleksiyanın kateqoriya dəyişliyində tam neytral olması fikrini də irəli sürə bilmərik. Alman dilindən bir nümunəyə nəzər salaq: *die im Zimmer laut singende Frau* (*otaqda yüksək səslə oxuyan qadın*). Burada *singende* indiki zaman feili sifətidir, amma o da sifət kimi şəkilçi qəbul edir. Digər tərəfdən də feili sifətin *laut* zərfi ilə işlənməsi onun verbal xüsusiyyətini göstərir. Feili sifət də, məsdər və cerund kimi ikili təbiətə malikdir, cümlədə işlənmə yerlərindən asılı olaraq hansısa bir nitq hissəsinin əlamətləri onlarda üstünlük təşkil edə bilər, yəni derivasiya qədər olmasa da fleksiyanın özü də qrammatik kateqoriya yarada bilər.

Sonuncu fərqləndirici xüsusiyyət kimi şəkilçilərin sözdə ardıcılığını oluna bilər. Həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilər söz kökünü bir növ əhatəyə alır. Şəkilçilərin sözdə sırasını isə belə göstərmək olar: fleksiya-derivasiya-kök-derivasiya-fleksiya. Ancaq bəzən bu ardıcılığa tabe olmayan sözlərə də rast gəlmək mümkündür, məs., alman dilindəki *Kinderchen* (*balaca uşaqlar*) sözündə fleksiya derivasiyadan əvvəl işlənmişdir.

Beləliklə, derivasiya və fleksiya arasında müəyyən oxşarıqlar olmasına baxmayaraq, derivasiya söz yaratmanın tərkib hissəsi kimi leksikologiyaya, fleksiya isə sözün müxtəlif formalarının yaranmasına görə qrammatikanın tərkibinə daxil edilir. Hər iki termini fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərə isə fleksiyada paradiqlərin rolunun güclü olması və fleksiyanın forma ilə məna arasındakı mürəkkəb əlaqəni göstərməsini aid etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Orucova, S. Dildə konversiya hadisəsi / S.Orucova. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 168 s.
2. Veysəlli, F.Y. Dilçiliyə giriş / F.Y.Veysəlli. Bakı: Mütərcim, 2017, 455 s.
3. Booij, G.E. Inflection and Derivation // Oxford: Encyclopedia of Language and Linguistics, 2nd edition, vol.5, 2006, p. 654-661

4. Booij, G.E. The Grammar of Words. An Introduction to Linguistic Morphology / G.E.Booij. New York: Oxford Univ. Press Inc., 2005, 308 p.

5. Linguistics. An Introduction to Language and Communication / A.Akmajian, R.A.Demers, A.K.Farmer [et al.] – Cambridge: MIT Press, 5th edition, 2001, 604 p.

UOT 378

Ali məktəblərin tədris prosesində problemlə təlim texnologiyası və onun tətbiqinin ixtisaslaşdırılması

Xəyalə Nazim qızı Rzayeva

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

rzayeva.xayala@mail.ru

Ali təhsil sahəsindəki islahatlar, elmi, texniki, iqtisadi və texniki məlumatların böyüməsi bir çox biliklərin, xüsusən tətbiqi mövzu biliklərinin sürətlə köhnəlməsinə səbəb olur. Müasir kompleks, tez-tez birmənalı olmayan texniki və informasiya problemlərinin həllində məntiqi əməliyyatların əhəmiyyətli dərəcədə araşdırılması, axtarışın optimal aparılmasını tələb edir. Onları həll etməyin yolları tədqiq edilir. Bu kontekstdə fərdi fəaliyyət problemləri, özünütəhsil davamlılığı profilli təlimlərdə daha aktual olur.

Problemlə tədris metodlarının tətbiqi təcrübəsi göstərir ki, bu yolla universitetlərdə əldə olunan bilik və bacarıq daha mükəmməldir. Belə hallar tez bir zamanda praktik olaraq yenilənə bilər. Bu metodlardan istifadə zamanı tətbiq sahəsində və emosional-iradi fəaliyyət aktivləşir. İdrak maraqları artır, tədris materialları ilə işləmək və intellektual bacarıqları formalaşır. Tələbələrin, eləcə də gənc mütəxəssislərin təlim şəraitinə daha yaxşı uyğunlaşması tələb olunur. Bu zaman məzunlar praktik fəaliyyətə uyğunlaşırlar.

Problemlə təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbələrin bilik və bacarıqlarının formalaşması prosesi yaradıcı problem həllinə və problemlə məsələlərə əsaslanır. Problemlə təhsil tələbələrin yaradıcı ixtisas fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini formalaşdırmağı, elmi təfəkkürə yiyələnməyi, özünütəhsil və özünü inkişaf etdirmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyi nəzərdə tutur. İdrak fəaliyyətinin yaradıcılıq fəaliyyəti kimi mahiyyətini başa düşmək üçün onun əsas xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək:

- bilik, bacarıq və vərdisləri yeni bir qeyri-standart vəziyyətdə işləməyə uyğunlaşdırma qabiliyyəti;

- öyrənilən obyektin quruluşunu görmək qabiliyyəti;

- alternativ həlləri görmək bacarığı;

- əvvəllər məlum olan həlləri yeni bir metodla birləşdirmək və problemlərin həlli üçün yeni alqoritmlər yaratmaq bacarığı.

Bu xüsusiyyətlər insanın intellektual inkişafının əsas hissəsidir. Problemlə vəziyyət, bir tələbənin aydın və ya zəif başa düşdüyü bir çətinlikdir. Bunun öhdəsindən gəlmək üçün yeni biliklər və yeni davranış üsulları lazımdır. Çətinliyi anlamadan yaradıcı axtarışa ehtiyac yoxdur və bu vəziyyətdə məhsuldar düşüncə ola bilməz. Başlangıç kəmiyyətlər problem vəziyyətinin tematik məzmununa uyğun olmalıdır. Tələbənin intellektual vasitələri bu məzmununda işləməyə uyğun olmalıdır. Başqa sözlə, problem vəziyyəti, tələbənin təhsil səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Yalnız bu şərtlərdə problem vəziyyəti problemə çevrilə bilər və şagirdləri idrak fəaliyyətini gücləndirməyə təşviq edə bilər.

Beləliklə, problem bir tələbə tərəfindən bilik, vərdiş və bacarıqlarına görə qəbul edilən problemlə bir vəziyyətdir. Bu problem müxtəlif formalarda ola bilər.

Problemin ən geniş yayılmış forması anketdir. Nəticə etibarlı ilə problemin əlamətləri problemlə vəziyyətin mövcudluğunu, tələbənin həll yolunu axtarmağa hazır olduğunu göstərir.

Problem həllinin digər bir forması problemdir ki, bu da ümumi parametrlər əsasında təyin olunan problemdir. Deməli, problem, problemdən o zaman fərqlənir ki, bunlar arasında təyin edilən problemin həlli müxtəlif olsun. Didaktik olaraq, hər bir vəzifə, təhsil prosesinin maraqlarına uyğun olaraq qoyulmuş bir tapşırıqdır. Bu kimi suallar toplusu problem öyrənmənin quruluşunu və əsas olaraq onu aşkarlığını əks etdirir. Əksər müəlliflər bu funksiyaları yaradıcı potensialın inkişafı və tələbələrin yaradıcılıq fəaliyyətinin strukturlarının formalaşması ilə əlaqələndirirlər. Bu biliyə və fəaliyyət metodlarına yaradıcı sahib olmaq və müasir elmi metodların yaradıcı qavrayışına aiddir. Bu, problem təsadüfi bir dəst deyil, həm də problemlə vəziyyətlər və tapşırıqlar sistemidir. Problemlə tapşırıqlar sistemi xüsusi didaktik vasitələrlə akademik fənlərin məzmununa əlavə edilir. Kursun əsas fikirlərini və tipik problemlərin ümumiləşdirilmiş həllini bu sistem etdirməlidir.

Problem öyrənməsinin keyfiyyətinin əsas ölçüsü tələbənin əsaslandırılmış nəticələr çıxarmaq qabiliyyətidir. Lakin bəzi müəlliflərə görə bu meyar tamamilə dəqiq və ümumbəşəri hesab edilə bilməz və təhsil psixologiyası inkişaf etdikcə meyarlar sistemi təkmilləşdiriləcəkdir.

Tələbələrin qabaqcıl təhsili yalnız aktiv, müxtəlif təhsil və praktik fəaliyyətlər sayəsində mümkündür. Şagirdin təhsil fəaliyyətinin xarici şərtləri müəllimin ixtisası və fərdi keyfiyyətlərini inkişaf etdirən fəaliyyətlərlə (modelləşdirmə, dizayn və s.) maraqlanmaq bacarığıdır. Universitet tələbələrinin ixtisaslaşmasının və formalaşmasının səmərəliliyini artırmaq üçün vacib yollardan biri, problemlə tədris metodlarından istifadə etməkdir.

Problem tədris metodlarının müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Bu vəziyyətdə problem qapalı və açıq tipdə ola bilər. Qapalı (məhsuldar-alqoritmik) problemlər onları həll etmək üçün lazım olan bütün əsas informasiyaları özündə cəmləşdirir.

Problemlə tədris texnologiyası şagirdlərin düşüncə və idrak qabiliyyətlərinin inkişafını müəyyənləşdirən xüsusi metodlar və təşkilati formalarla xarakterizə olunan didaktik sistemdir. Problem yönümlü təlim texnologiyasının təşkili axtarış prinsipinə əsaslanmalıdır. Şagird-müəllim rəhbərliyi müxtəlif məntiqi üsullardan istifadə edərək problemin həlli üzərində fəal işləyir və problemin həllini araşdırmağa başlayır.

Tələbə psixoloji cəhətdən problemlə bir vəziyyətlə qarşılaşdıqda və ortaya çıxan ziddiyyətləri həll etmək iqtidarında olmayanda, yollar axtarmağa başlayır. Ümumiyyətlə, şüurdakı məntiqi əməliyyatların köməyi ilə mövcud bilik və təcrübəyə əsaslanan həll tələb edən münaqişə vəziyyətlərinə problemlər deyilir. Problemlə vəziyyətin əsas göstəriciləri aşağıdakılardır:

- məsələni (problemi) başa düşmək, ziddiyyətli şərtlər;
- mürəkkəbliyi başa düşmək;
- bir həll tapmağın lazım olduğunu başa düşmək.

Problemlə vəziyyətin məhsuldar düşüncə üçün fəaliyyət göstərməsini şagirdlər qəbul etməlidirlər. Problemlə vəziyyət belə halda sadə bir sual şəklində ifadə oluna bilər. Həm də bir təhsil probleminə çevrilir.

Təhsil probleminin əsas xüsusiyyətləri problemlə vəziyyətin olması zamanı, tələbənin həll tapmağa hazır olduğunu və tək bir qiymətli nəticənin olmaması ehtimalını müəyyənləşdirməkdir.

Müəllimlik edərkən təhsil müəssisəsinin əməkdaşı təhsil üçün əsas vəzifələri nəzərə almalıdır:

- tələbənin maksimum müstəqilliyinə və idrak fəaliyyətinə, problemin həlli yönəldilməlidir;
- tələbəyə məlum olan təhsil məlumatlarına tapşırıq uyğun olmalıdır;
- onun həllində problem çətinliklər yaratmal, həm də tələbəyə uyğun olmalı və həll ehtiyacını yaratmalıdır;
- problemin həlli prosesində baxılan məsələ ilə bağlı yeni işlərə baxılmasına ehtiyac yaratmaq;

- təhsil tapşırığının forması və məzmunu tələbə üçün mümkün qədər aydın olmalıdır və mümkünə anlaşılmaq sözlərdən və ifadələrdən kənarlaşdırılmalıdır;

- tapşırıq əsas didaktik prinsiplərə əsaslanmalıdır (elmi, sistemativ və s.).

Problemlərin həlli üçün bu tələblərin yerinə yetirilməsi təhsil prosesindəki məsələlər özünəməxsus formada təyin edilir. Qeyd edilən məsələlər bir neçə mərhələdən ibarət olmalıdır:

- müəllim tərəfindən problemlə vəziyyətin yaradılması;

- tələbələrin problem vəziyyətini başa düşməsi;
- müəllim tərəfindən tədris tapşırığının formalaşdırılması;
- aktiv olmaqla bir müəllimin və bir şagirdin təhsilində olan problemin araşdırılması;
- qərarların düzgünlüyünün sübutu;
- nəticələrin təhlili və onlara çatmağın yolları.

Optimal yol seçmək təhsil probleminin həllinin dördüncü mərhələsində əsas addımdır. Tələbə fərziyyəsini formalaşdırmaqla, bacarıq və biliyə əsaslanan yeni fikirlər yaratmaqdır. Çözümlərin həll mərhələsi, onların əsaslandırılması, problemin həlli üçün lazım olan vaxtdan daha çox vaxt aparır. Bu mərhələdəki təzahürlər, mövzular, proseslər hərtərəfli əhatə olunur. Həm də yeni təhsil informasiyaları verilir, asılılıqlar və əlaqələr müəyyənləşdirilir. Bu mərhələdə düşünmə mexanizminin aktivləşdirilməsinə söhbət, düşüncə, dialoq kimi metodlarla yerinə yetirilir.

Təhsil üzrə məsələlərin həllində son addım əldə olunan nəticələrin təhlilidir. Bu mərhələ, mümkün olan bütün həlləri tapmaq vərdişlərini inkişaf etdirməyə, nəticələrini əvvəlkilərlə müqayisə etməyə, problemə fərqli bir baxış bucağına baxmağın və həll yolları haqqında suallar verməyə imkan verir. Problemin formalaşdırılması zamanı müəllim problemi tələbələr qarşısında qoyur. Onu həll etmək üçün dərs materialını izah etdikdə tələbələrin əqli fəaliyyəti kifayət qədər yaxşı inkişaf etmir. Problemin qoyulması, məntiqi, ziddiyyətləri və bunları həll etməyin yolları, əlbəttə ki, tələbələri aktivləşdirir. Qismən olaraq, araşdırmada müəllim problem yaradır və auditoriyaya suallar verir. Bu sual-cavabda problemi həll etməyə qadir olan tələbələr aktiv iştirak edirlər. İştirak edənlərin çoxu nisbətən passivlik göstərirlər və düşüncələri həll yolları axtarsa da, başqasından düzgün həll gözləyirlər.

Tədqiqat forması, problem öyrənmənin həllində bütün tələbələrin sərbəst iştirakını əhatə edir. Təhsil prosesində, bu forma müxtəlif hallarda tətbiq oluna bilər. Bu isə sistemə zehni əməliyyatlar tələb edən tənqidi düşüncənin inkişafının keyfiyyətini azaldır.

Problemlə situasiya, aşağıdakı hər növ dərslərdə yaradıla bilər:

- mühazirələr,
- praktik məşğələlər,
- laboratoriya və kurs işləri,
- buraxılış layihələri və müstəqil iş.

Problemin səviyyəsi mövzudan, tədris materialının təbiətindən, mürəkkəbliyindən fərqli olaraq dəyişə bilər. Öyrənmə texnologiyasında problem 4 səviyyəyə ayrılır:

1. I problem səviyyəsində: müəllim problemlə vəziyyət yaradır və təhsil problemini formalaşdırır, son həllini verir və onu göstərir (əsaslandırır).

2. II problem səviyyəsində: müəllim problemlə vəziyyət yaradır, problemi formalaşdırır və son həllini verir.

3. Problemin üçüncü səviyyəsi müəllim tərəfindən problemlə vəziyyətin yaradılması və tərtib edilməsi ilə xarakterizə olunur. Şagirdlər problemi bir müəllimin fəal köməyi ilə özləri yerinə yetirirlər.

4. Müəllim problemlə vəziyyəti dördüncü səviyyədə yaradır. Müəllimin fəal iştirakı ilə şagirdlər problemi formalaşdırır və nəticə alırlar. Ənənəvi tədrisdə olduğu kimi, informasiya texnologiyasından istifadə edərkən didaktik materialın məzmunu qalır. Problemlə tədrisin ali təhsildə tətbiqi texnologiyasının xüsusiyyətlərini əks etdirən didaktik dəstək olaraq, aşağıdakıları təklif edə bilərik:

- hər mövzuda mühazirələrdə müzakirə olunan məsələlərin siyahısı;
- müxtəlif problemlərin və alttapşırıqlara bölünə bilən problemlə vəziyyətlərin siyahısı;
- qrup iclasları, seminarlar və praktik məşğələlərin hazırlanması üçün tapşırıqların siyahısı;
- problemlə vəziyyətlər və təhsil tapşırıqları üzrə müəllimlərin rəhbərliyi altında seminarların siyahısı;
- müstəqil dərslərdə həyata keçirilmək üçün lazım olan tapşırıq və plan.

Problem öyrənmə texnologiyasının tətbiq olunduğu müxtəlif dərs növləri üçün aşağıdakı əsas müddəalara riayət etmək tövsiyə olunur:

- müəhazirələr hazırlayarkən situasiyalı vəziyyət yaratdıqda təhsil tapşırıqlarının formalaşdırılması, davam edən mövzu və gələcək ixtisas fəaliyyəti ilə əlaqəli materialın əsas məzmununa əsaslanmalıdır:

- dərslərin təhsil məqsədlərinə xüsusi diqqət yetirilməli, tələbənin nəyi öyrənməsi və bu dərslərdə nələri öyrənməsi aydınlaşdırılmalıdır;

- problemləli məsələlər praktiki öyrənmə ehtiyaclarına yönəldilməli və həllində bir neçə yanaşma olmalıdır;

- problem tələbəyə problemin həllini tapması üçün lazım olan vaxtı və məlumatları ehtiva edən lazımi ədəbiyyatın mövcudluğuna yönəldilməlidir.

Problem yönümlü təlim texnologiyası kritik bir yanaşma, yəni bacarıqların inkişafı üçün alqoritmlərin formalaşdırılması tələb olunur. Ümumiləşdirmə aparılaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, yuxarıdakı konseptual müddəə və prinsiplərdən istifadə edərək, təhsil prosesində müəllim özü üçün tədris texnologiyasını inkişaf etdirə biləcəkdir.

Problemləli təlim texnologiyası və onların ali məktəblərin tədris prosesinə tətbiqinin ixtisasa uyğunlaşdırılmasına aid bir neçə nümunə göstərək: Bunun üçün Kompüter elmləri ixtisasında Proqramlaşdırma dilləri fənnində iki instrumental dilin bir-biri ilə müqayisəli öyrədilməsini məzmununa daxil edirik. Məsələn, C++ dili ilə Java dilinin müqayisəli öyrədilməsini tövsiyə edirik və məzmununa nəzəri hissəni əlavə edirik. Günümüzə bir çox dərslərdə mövzunun öyrənilməsi bu mövzu haqqında aparılan araşdırmalar və çoxlu sayda nümunələr vasitəsilə həyata keçirilir. Bu üsul proqramlaşdırma sahəsində də istifadə olunur. Ümumiyyətlə, bir proqramlaşdırma dilində əsas giriş-çıxış əməliyyatlarını, dövrləri, verilənlərin tiplərini, operatorları və sıraları araşdırdıq. Lakin proqramlaşdırmada əsas məqsəd yuxarıda saydıqlarımızın hamısını birdən istifadə edə bilməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. М.: Знание, 1989, 112 с.
2. Козленкова Н.В. Автоматизированные обучающие системы: Уч. пособ. / Московск. с.-х. Академия им. К.А.Тиммерязева. М., 1990
3. Колин К.К. Опережающее образование и проблемы информатики // Международное сотрудничество. 1996. № 2
4. Коротков Э.Н. Технология проблемно-деятельностного обучения в ВУЗе. М., 1990
5. Кривошеев А.О. Проблемы развития компьютерных обучающих программ // Высшее образование в России, 1994, № 3
6. Ş.Q.Kərimov, S.B.Həbibullayev, T.İ.İbrahimzadə. İnformatika. Bakı: “Tİ-MEDIA” şirkətinin mətbəəsi, 2009
7. Kərimov S.Q., Həbibullayev S.B., İbrahimzadə T.İ. İnformatika: dərslük. Bakı, 2011, 434 s.

UOT 51.37.016

Maksimum və minimuma aid həndəsə məsələlərinin tədrisi haqqında

Vaqif Şahismayıl oğlu Abdullayev¹, Sabir Nəriman oğlu Babuşov²
^{1,2}Mingəçevir Dövlət Universiteti
¹vaqif.abdullayev@mdu.edu.az
²sabir.babushov@mdu.edu.az

Ümumiyyətlə, maksimum və minimuma aid məsələlər şagirdlərin riyazi qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onların riyazi təfəkkürlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Eyni zamanda riyazi analiz və həndəsə fənləri arasında əlaqə yaratmaqla onların tədrisini xeyli dərəcədə

gücləndirir. Maksimum və minimuma aid həndəsə məsələləri ya sinifdə, ya da sinifdən xaric məşğələlərdə tədris oluna bilər. Belə ki, asan məsələlərin sinifdə, nisbətən mürəkkəb məsələlərin sinifdən xaric, fakultativ və ya dərnək məşğələlərində, tədrisi tövsiyyə olunur. Məsələlərin bəzilərinə parametr iştirak edə bilər, bəziləri isə parametrsiz olar. Məsələlərin həlli zamanı aşağıdakı məlum təkliflərdən istifadə oluna bilər:

1. Cəmi sabit olan iki müsbət ədədin hasili ən böyük qiymətini bir-birinə bərabər olduqda alır.

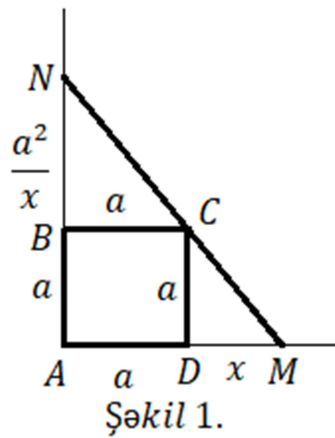
Hipotenuzu verilmiş olan ən böyük sahəli düzbucaqlı üçbucaq bərabəryanlıdır.

2. $y = ax^2 + bx + c$ kvadrat üçhədlişi ekstremal qiymətlərini $x = -\frac{b}{2a}$ olduqda alır.

3. İndi maksimum və minimuma aid bir neçə həndəsi məsələyə baxaq.

Məsələ 1. Verilmiş $ABCD$ kvadratının C təpəsindən AD və AB şüalarını M və N nöqtələrində kəsən elə düz xətt keçirin ki, MNA üçbucağının sahəsi ən kiçik olsun.

Həlli: Verilmiş kvadratın tərəfini a ilə işarə edək (şək. 1). $DM = x$ olsun. İndi NB -ni tapaq.

MDC üçbucağı MAN üçbucağına oxşar olduğu üçün

$$\frac{x}{x+a} = \frac{a}{MB+a}$$

yaza bilərik. Buradan $MB = \frac{a^2}{x}$ tapırıq.

MNA üçbucağının sahəsi

$$S_{\Delta MNA} = \frac{1}{2} \cdot MA \cdot AN = \frac{1}{2} \cdot (x+a) \left(a + \frac{a^2}{x} \right) = \frac{1}{2} (ax + \frac{a^3}{x} + 2a^2)$$

olar. $f(x) = ax + \frac{a^3}{x} + 2a^2$ ilə işarə edək. Onda

$$f'(x) = a - \frac{a^3}{x^2}$$

alınar. Burada a parametrdir və kvadratın tərəfi olduğu üçün $a > 0$.

İndi $f(x)$ funksiyasının böhran nöqtələrini tapaq:

$$f'(x) = 0 \text{ və ya } a - \frac{a^3}{x^2} = 0 \Leftrightarrow 1 - \frac{a^2}{x^2} = 0 \Leftrightarrow x = a.$$

$a \in (0, +\infty)$ aralığında törəmənin işarəsini təyin edək:

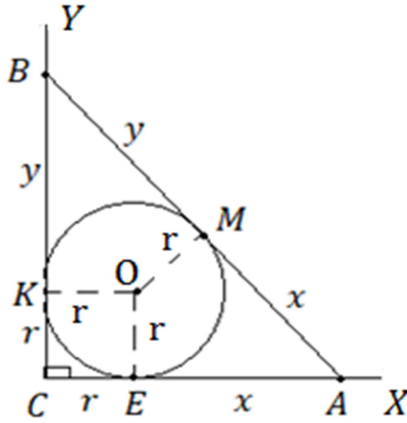
$$x = \frac{a}{2} \in (0, a) \text{ olduqda } f'(a) = a - \frac{4a^3}{a^2} = -3a < 0, x = 2a \in (a, +\infty)$$

olduqda $f'(2a) = a - \frac{a^3}{4a^2} = a - \frac{a}{4} = \frac{3a}{4} > 0$

olur. Deməli, $x = a$ olduqda $f(x)$ funksiyası ən kiçik qiymət alır. Yuxarıda dediklərimizdən aydın olur ki, $x = a$ olduqda MNA üçbucağı ən kiçik sahəyə malik olan bərabəryanlı üçbucaqdır və beləliklə, MN düz xətti qurulmuş hesab olunur.

Məsələ 2. XY düzbucağının daxilinə (O, r) çevrəsi çəkilmişdir. AB düz xəttini elə çəkin ki, verilmiş çevrə ABC üçbucağının daxilində qalsın və ABC üçbucağının sahəsi ən kiçik olsun.

Həlli: Tutaq ki, M, K və E nöqtələri toxunma nöqtələridir (şək. 2). Ona görə də $OM = OK = OE = r$, $OM \perp AB$, $OE \perp AC$, $OK \perp BC$ olar. $AE = AM = x$, $BK = BM = y$ ilə işarə edək.

Şəkil 2.

Onda Pifaqor teoreminə görə

$$(x + r)^2 + (y + r)^2 = (x + y)^2$$

olar.

Buradan

$$x^2 + 2xr + r^2 + y^2 + 2yr + r^2 = x^2 + 2xy + y^2;$$

$$y = \frac{r^2 + rx}{x - r}; \quad x + y = x + \frac{r^2 + r}{x - r} = \frac{x^2 + r^2}{x - r}$$

alırıq. İndi ABC üçbucağının sahəsini $S_{\Delta ABC} = pr$ düsturu ilə tapaq:

$$S = \frac{2x + 2y + 2r}{2} \cdot r = (x + y) \cdot r + r^2 = r^2 + \frac{x^2 + r^2}{x - r} \cdot r.$$

$f(x) = \frac{x^2 + r^2}{x - r}$ funksiyasına baxaq. $f'(x)$ törəməsini tapaq:

$$f'(x) = \frac{2x(x - r) - (x^2 + r^2)}{(x - r)^2} = \frac{2x^2 - 2xr - x^2 - r^2}{(x - r)^2} = \frac{x^2 - 2xr - r^2}{(x - r)^2}$$

Burada r – parametrdir və $r > 0$ -dir.

$f(x)$ funksiyasının böhran nöqtələrini tapaq:

$$f'(x) = 0 \text{ və ya } f'(x) = \frac{x^2 - 2xr - r^2}{(x - r)^2} = 0 \Rightarrow x^2 - 2xr - r^2 = 0 \quad x = r(\sqrt{2} + 1).$$

$x \in (0, r(\sqrt{2} + 1))$ və $x \in (r(\sqrt{2} + 1), +\infty)$ aralıqlarında törəmənin işarəsini təyin edək.

$$x = 2r \in (0, r(\sqrt{2} + 1)) \text{ olduqda } f'(2r) = \frac{4r^2 - 4r^2 - r^2}{r^2} < 0;$$

$$x = 3r \in (r(\sqrt{2} + 1), +\infty) \text{ olduqda } f'(3r) = \frac{9r^2 - 6r^2 - r^2}{r^2} > 0$$

olduğu üçün $f(x)$ funksiyası $(0, r(\sqrt{2} + 1))$ aralığında azalır, $(r(\sqrt{2} + 1), +\infty)$ aralığında artır.

Ona görə də $f(x)$ funksiyası ən kiçik qiymətini $x = r(\sqrt{2} + 1)$ nöqtəsində alır.

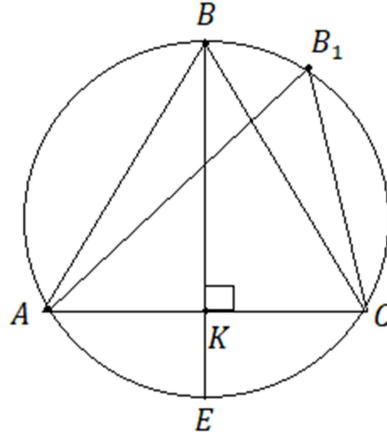
Deməli, ABC üçbucağının sahəsi $x = r(\sqrt{2} + 1)$ olduqda ən kiçik olur. Bu halda

$$y = \frac{r^2 + r \cdot r(\sqrt{2} + 1)}{r(\sqrt{2} + 1) - r} = \frac{r^2 + \sqrt{2}r^2 + r^2}{r\sqrt{2}} = r(\sqrt{2} + 1)$$

olduğu üçün ABC üçbucağı bərabəryanlı düzbucaqlı üçbucaqdır. AB düz xətti isə $(0, r)$ çevrəsinə M nöqtəsindən çəkilən toxunan kimi qurulur.

Məsələ 3. Verilmiş dairə daxilinə sahəsi ən böyük olan üçbucaq çəkin.

Həlli: Asanlıqla göstərmək olar ki, axtarılan üçbucaq ən azı bərabəryanlıdır. Əgər çevrə daxilinə çəkilmiş AB_1C üçbucağının AB_1 və B_1C tərəfləri bərabər deyilsə və B nöqtəsi AB_1C qövsünün orta nöqtəsidirsə, onda ABC üçbucağının sahəsi AB_1C üçbucağının sahəsindən böyükdür (şəkl. 3).

Şəkil 3.

Tutaq ki, BK parçası ABC üçbucağının hündürlüyü, BE dairənin diametridir. Dairə verildiyi üçün onun radiusunu R qəbul edək. $BK = x$ olsun. Onda

$$KE = 2R - x, AK = \sqrt{BK \cdot KE} = \sqrt{x(2R - x)} \text{ alarıq.}$$

ABC üçbucağının sahəsi isə $S_{\Delta ABC} = x\sqrt{x(2R - x)}$ olar. Buradan

$$S^2 = x^2 \cdot x(2R - x) = x^3(2R - x) = 2Rx^3 - x^4 \text{ alarıq.}$$

$f(x) = 2Rx^3 - x^4$ ilə işarə edək. $f'(x)$ törəməsini tapaq:

$$f'(x) = 6Rx^2 - 4x^3$$

İndi $f(x)$ funksiyasının böhran nöqtələrini tapaq:

$$f'(x) = 0 \text{ və ya } 6Rx^2 - 4x^3 = 0 \Rightarrow 2x^2(3R - 2x) = 0 \Rightarrow x = 0 \text{ və ya } x = \frac{3R}{2}.$$

$f(0) = 0$ olduğundan $x = \frac{3R}{2}$ olduqda axtarılan üçbucağın sahəsi ən böyük olar. Doğrudan da $0 < x < 2R$ olduğu üçün $x \in (0, 2R)$. $(0, \frac{3R}{2})$ və $(\frac{3R}{2}, 2R)$ intervallarında törəmənin işarəsini təyin edək:

$$x = R \in (0, \frac{3R}{2}) \text{ olduqda } f'(R) = 6R^3 - 4R^3 = 2R^3 > 0;$$

$$x = \frac{7}{4}R \in (\frac{3R}{2}, 2R) \text{ olduqda } f'(\frac{7}{4}R) = 6R \cdot \frac{49}{16}R^2 - 4 \cdot \frac{343}{64}R^3 = \frac{147}{8}R^3 - \frac{343}{16}R^3 = \frac{249R^3 - 343R^3}{16} < 0 \text{ olduğu üçün } x = \frac{3R}{2} \text{ nöqtəsi } f(x) \text{ funksiyasının maksimum nöqtəsidir.}$$

$$\text{Deməli, } x = \frac{3R}{2} \text{ olduqda, } BK = \frac{3R}{2}, KE = 2R - \frac{3}{2}R = \frac{R}{2}, AK = \sqrt{\frac{3R}{2} \cdot \frac{R}{2}} = \frac{R}{2}\sqrt{3},$$

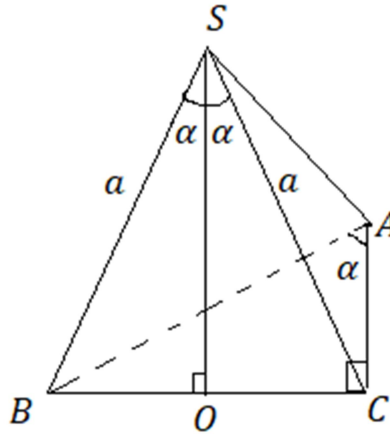
$$AC = R\sqrt{3}, AB = \sqrt{AK^2 + BK^2} = \sqrt{\frac{3R^2}{4} + \frac{9R^2}{4}} = \sqrt{\frac{12R^2}{4}} = R\sqrt{3}, BC = R\sqrt{3}$$

alınır.

Deməli, məsələdə verilən şərtləri ödəyən ən böyük sahəli üçbucaq bərabərtərəfli, yəni düzgün üçbucaqdır.

Məsələ 4. $SABC$ tetraedrində $\angle ACB = 90^\circ$, $\angle CAB = \alpha$ -dır. SBC üzü (ABC) müstəvisinə perpendikulyardır və $SB = SC = a$, $\angle BSC = 2\alpha$. α -nın hansı qiymətində tetraedrin həcmi ən böyük olar?

Həlli: $(SBC) \perp (ABC)$ olduğu üçün SO parçası həm SBC üçbucağının, həm də $SABC$ tetraedrinin hündürlüyü olar (şək. 4).

Şəkil 4.

SBC üçbucağı bərabəryanlı üçbucaq olduğu üçün $BO = OC$. ΔSOB -də $SO = a \cos \alpha$, $BO = a \sin \alpha$. ΔABC -də $BC = 2a \sin \alpha$ və $AC = 2a \sin \alpha \operatorname{ctg} \alpha$ olduğu üçün $AC = 2a \cos \alpha$ olar. $SABC$ tetraedrinin həcmi $V = \frac{1}{3} S_{\Delta ABC} \cdot SO$ olduğundan:

$$V = \frac{1}{3} \cdot \frac{1}{2} \cdot 2a \sin \alpha \cdot 2a \cos \alpha \cdot a \cos \alpha = \frac{2}{3} a^3 \sin \alpha \cos^2 \alpha; \quad V = \frac{2}{3} a^3 \sin \alpha \cos^2 \alpha.$$

Burada $0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$. $\alpha \rightarrow 0$ və $\alpha \rightarrow \frac{\pi}{2}$ olduqda $V \rightarrow 0$.

$f(\alpha) = \sin \alpha \cos^2 \alpha$ ilə işarə edək.

$$f(\alpha) = \sin \alpha (1 - \sin^2 \alpha) = \sin \alpha - \sin^3 \alpha.$$

$$f'(\alpha) \text{ -ni tapaq: } f'(\alpha) = \cos \alpha - 3\sin^2 \alpha \cos \alpha = \cos \alpha (1 - 3\sin^2 \alpha).$$

Böhran nöqtələrini tapaq: $f'(\alpha) = 0$ və ya

$$\cos \alpha (1 - 3\sin^2 \alpha) = 0; \quad \cos \alpha = 0 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \alpha = \frac{\pi}{2}; \quad 1 - 3\sin^2 \alpha = 0 \Rightarrow \sin^2 \alpha = \frac{1}{3} \Rightarrow \sin \alpha = \frac{1}{\sqrt{3}} \Rightarrow \alpha = \arcsin \frac{1}{\sqrt{3}}.$$

$0 < \alpha < \frac{\pi}{2}$ olduğundan $0 < \arcsin \frac{1}{\sqrt{3}} < \frac{\pi}{2}$ olar. Deməli, $\alpha = \arcsin \frac{1}{\sqrt{3}}$ olduqda tetraedrin həcmi ən böyük olar. Doğrudan da

$$\alpha = \frac{\pi}{6} \in (0, \arcsin \frac{1}{\sqrt{3}}) \text{ olduqda, } f'(\frac{\pi}{6}) = \cos \frac{\pi}{6} (1 - 3\sin^2 \frac{\pi}{6}) = \frac{\sqrt{3}}{2} (1 - 3 \cdot \frac{1}{4}) = \frac{\sqrt{3}}{2} \cdot \frac{1}{4} > 0$$

$$\alpha = \frac{\pi}{3} \in (\arcsin \frac{1}{\sqrt{3}}, \frac{\pi}{2}) \text{ olduqda, } f'(\frac{\pi}{3}) = \cos \frac{\pi}{3} (1 - 3\sin^2 \frac{\pi}{3}) = \frac{1}{2} (1 - 3 \cdot \frac{3}{4}) = \frac{1}{2} \cdot (-\frac{5}{4}) < 0$$

olar. Törəmə işarəsini $\alpha = \arcsin \frac{1}{\sqrt{3}}$ nöqtəsi ətrafında, soldan sağa, müsbətdən mənfiyə dəyişdiyindən bu nöqtə $f(\alpha)$ funksiyasının maksimum nöqtəsi olar. Ona görə də $\alpha = \arcsin \frac{1}{\sqrt{3}}$ olduqda ən böyük həcmli tetraedr alınır.

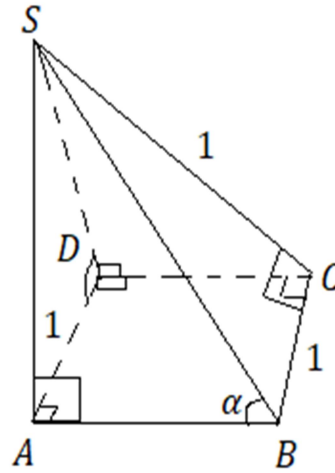
Məsələ 5. $SABCD$ piramidasında SD tili $ABCD$ oturacaq müstəvisinə perpendikulyardır. $ABCD$ -düzbucaqlı, $BC = SC = 1$, $\sphericalangle SBA = \alpha$ -dır. α -nın hansı qiymətində piramidanın həcmi ən böyük olar?

Həlli: Məsələnin şərtinə görə SD -piramidanın hündürlüyü, piramidanın bütün yan üzləri düzbucaqlı üçbucaq, $ABCD$ -düzbucaqlıdır (şək. 5). $AB = DC < SC = 1$ və $SB = \sqrt{1^2 + 1^2} = \sqrt{2}$ olduğundan, $\cos \alpha = \frac{AB}{SB} < \frac{1}{\sqrt{2}}$ olar. Ona görə də $\frac{\pi}{4} < \alpha < \frac{\pi}{2}$.

Düzbucaqlı üçbucaq SAB -də $AB = SB \cos \alpha = \sqrt{2} \cos \alpha$. Ona görə $DC = \sqrt{2} \cos \alpha$ olar. ΔSDC -də $SD = \sqrt{1 - 2\cos^2 \alpha}$.

İndi $SABCD$ piramidasının həcmi tapmaq:

Şəkil 5.

$$V = \frac{1}{3} \cdot AB \cdot BC \cdot SD \Rightarrow V = \frac{1}{3} \cdot \sqrt{2} \cos \alpha \cdot 1 \cdot \sqrt{1 - 2\cos^2 \alpha} = \frac{\sqrt{2}}{3} \cos \alpha \sqrt{1 - 2\cos^2 \alpha};$$

$$V = \frac{\sqrt{2}}{3} \cos \alpha \sqrt{1 - 2\cos^2 \alpha} \Rightarrow V^2 = \frac{2}{9} \cos^2 \alpha (1 - 2\cos^2 \alpha)$$

$f(\alpha) = \cos^2 \alpha (1 - 2\cos^2 \alpha)$ ilə işarə edək. $f'(\alpha)$ -ni tapaq:

$$f'(\alpha) = (\cos^2 \alpha - 2\cos^4 \alpha)' = -2 \sin \alpha \cos \alpha + 2 \cdot 4\cos^3 \alpha \sin \alpha = -2 \sin \alpha \cos \alpha (1 - 4\cos^2 \alpha) = -\sin 2\alpha (1 - 4\cos^2 \alpha)$$

Böhran nöqtələrini tapaq: $f'(\alpha) = 0$ və ya $\sin 2\alpha (1 - 4\cos^2 \alpha) = 0 \Rightarrow \sin 2\alpha = 0$ və $1 - 4\cos^2 \alpha = 0$.

$\sin 2\alpha = 0$ məsələnin şərtini ödəmədiyindən $\cos^2 \alpha = \frac{1}{4} \Rightarrow \cos \alpha = \frac{1}{2} \Rightarrow \alpha = \frac{\pi}{3}$ olduqda $f(\alpha)$ funksiyası $\frac{\pi}{4} < \alpha < \frac{\pi}{2}$ aralığında ən böyük qiymət alır. Deməli, $\alpha = \frac{\pi}{3}$ olduqda verilmiş piramida ən böyük həcmə malik olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Yaqubov M.H., İsmayılov T.X., Ağakışiyev İ.Ə. Riyaziyyat. Məsələ və misallar. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 544 s.
2. Богомоллов Н.В. Практические занятия по математике. М., 1979, 447 с.
3. Виленкин Н.Я., Шварцбурд С.И. Математический анализ. М., 1969, 574 с.
4. Сивашинский И.Х. Пособие по математике для техникумов. М., 1970, 448 с.

UOT 930 85

Qarabağın mədəni irsi və müasir quruculuq trendləri

Mətanət Məmməd qızı İsmayılova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
matanat.ismayilova1@mdu.edu.az

2020-ci il 27 sentyabr tarixinə qədər doğma Qarabağ, onun tarixi, dünəni və bugünü haqqında ictimai rəy insanlarda yanlış təsəvvürlər yaradır, iftiraçı erməni təbliğat maşınının sərsəm iddiaları və erməni ideoloqlarının Jül Vern, Robert Li Zimekis və Stiven Spilberq üslubunda yaratdıqları üzdənirəq miflər mütərəqqi düşünən və həqiqəti bütün dəyərlərdən üstün tutan insanlarda təəccüb və təəsüf doğururdu. Lakin Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan

Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin komandanlığı altında 2020-ci ilin payızında bu mifləri və 30 il davam edən status-kvonu darmadağın etdi. 2020-ci il sentyabr ayının 27-də erməni həyasızlığına tuşlanmış top mərmilərinin çağırışı ilə Azərbaycanın yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi masınının və şəhidliyə hazır olan Azərbaycan əsgərinin qəti şəkildə hərəkətə keçməsi regionda və dünyada mövcud olan problemlərin və haqsızlıqların spesifik üslubda həllini nəzərdə tutan yeni eranın başlanğıcı oldu.

Uzun illər separatizmin törətdiyi acı nəticələrdən əziyyət çəkən çoxlu sayda dövlətlər və xalqlar da Azərbaycanın bu haqq işindən və onun möhtəşəm nəticələrindən ruhlanaraq dərhal aktiv mücadilə yolu tutdular. Beləliklə, 2020-ci il sentyabrın 27-də başladığımız azadlıq mücadiləmizin ən vacib və əhəmiyyətli siyasi-ideoloji nəticəsi bəsit nağıl motivləri ilə şişirdilmiş erməni mifinin darmadağın edilməsi oldu.

Üzdənirəq “Böyük Ermənistan” xülyası ilə yaşayan, Böyük Pompeyin qarşısında fərarilik edən Tiqranla, şərəfsiz Anaitlə və körpə qatili Zori Balayanla öyünən, başkəsən Melkonyana və faşist Njdeyə abidələr ucaldan, Xocalıda silahsız insanlara isgəncə verməkdən, Azərbaycan şəhərlərini və kəndlərini vandalizm üslubunda xarabazarlığa çevirməkdən sadistcəsinə zövq alan, “Ohanyan xətti”ni isə az qala Çin səddi qədər keçilməz elan edən xəstə təxəyyüllü bir toplumun saxta mahiyyətini bütün dünyaya bəyan etdi. Erməninin “Azğın Ayı”ya arxalanaraq, “Məğrur Qurda” diş qırcayan “qorxaq çaqqal” imici ortaya çıxdı. Ağdamın, Füzulinin, Cəbrayılın, Qubadlının, Zəngilanın, eləcə də minlərlə kənd və qəsəbənin erməni cəlladları tərəfindən necə edam olunduğunu gören bəşəriyyət anladı ki, barbar səviyyəsində düşünən bir toplum, qəbilə təfəkkürü ilə yaşayan bir qövüm Qarabağ kimi dilbər bir məkanın sahibi ola bilməz və o mütləq Sodomun və Qomorranın taleyini yaşamalardır. Ermənilərin Qarabağ və İrəvan haqqında mifyaratma tarixi XX əsrin əvvəllərində, xüsusilə də I Dünya müharibəsi dövründə başlamışdır. Belə ki, I Dünya müharibəsi zamanı qədim Urartu dövlətinin yerləşdiyi müəyyən tarixi ərazilərin Rusiya imperiyasının hərbi birləşmələri tərəfindən müvəqqəti işğal edilməsindən (1915–1916) sonra ruslara məxsus arxeoloji ekspedisiya akademk İ.A.Orbelinin (İosif Abqaroviç Orbelinin – 1887–1961) və görkəmli rus akademiki Nikolay Yakovleviç Marrın (1865–1934) rəhbərliyi altında intensiv arxeoloji qazıntılar həyata keçirmişdi. Milliyyətə erməni olan İosif Abqaroviç Orbeli erməni toplumunun oğurluqdan və saxtakarlıqdan yoğrulmuş ənənəvi xislətinə sadiq qalaraq, Urartu adını min bir fəsadla erməni və hayk adlarına calamağa, Urartu sərhədlərini Kür çayının sahillərinə qədər uzatmağa başladı.

Beləliklə, yurdsuz ermənilərin Cənubi Qafqaza – Qarabağa, Zəngəzura və İrəvana iddiaları üçün saxta hüquqi fakturalar hazırlandı. Lakin nə Herodot özünün məşhur “Tarix” əsərində, nə də digər antik tarixçilər öz salnamələrində Urartu ilə bağlı erməni və yaxud hayk izinin olması haqda heç bir məlumat vermir. Əksinə, bəzi tarixçilər (məsələn, Böyük Britaniya tarixçisi Devid Rol – 1950) Urartunun Azərbaycan ərazisində e.ə. III minilliyin I yarısında mövcud olmuş Aratta tayfa ittifaqı ilə yaxın qohumluq ideyasını dəstəkləyirlər [1].

1842–1844-cü illərdə əski Assur şəhərlərinin yerində arxeoloji qazıntılar aparmış Ostin Henri Leyardın (Böyük Britaniya hüquqşünası, şərqşünas-alim – 1817–1894) Osmanlı–İraq arxeoloqu Hörmüzd Rəssamla (1826-1910) birlikdə aşkara çıxardıqları və tədqiq etdikləri əski artefaktlarda, xüsusilə də Aşşur hökmdarı Aşşurbanipala (e.ə. 668–629) məxsus kitabxananın nümunələrində Urartu ilə bağlı Rusiya tarixçilərinin iddialarına tamamilə zidd olan məlumatlar var və orada, ümumiyyətlə “erməni2 və ya “hayk” adları xatırlanmır [3].

2020-ci il noyabr ayının 9-da işğaldan azad edilmiş Azıx və Böyük Tağlar kəndlərinə qayıdış, burada yerləşən və tariximizin beşiyi sayılan Azıx və Tağlar mağaralarına sahib çıxmağımız bu yurdun kimə məxsus olmasını, kimin avtoxton, kimin aborigen, kimin isə özgə olmasını qəti şəkildə sübuta yetirdi. 2021-ci il 15-16 mart tarixlərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ailə üzvləri ilə birlikdə Azıx və Tağlar mağarasını ziyarət etməsi, 2-ci dəfə Şuşaya gələrək Gövhər ağa məscidinin açılışında iştirak etməsi, 2021-ci il 12-13 may tarixlərində 30 illik fasilədən sonra Şuşa şəhərində Xarı bülbül festivalının təşkili, Şuşanın və bütün Qarabağın mental, tarixi və mədəni baxımdan Azərbaycanla sarsılmaz bağlılığını bütün dünyaya nümayiş etdirdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixində 98 il bundan əvvəl 1923-cü il iyulun 7-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradıldığı gün Azərbaycanda Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının təşkil edilməsi haqqında verdiyi Fərman, 2021-ci il 29-30 avqust tarixlərində ölkənin birinci xanımı Mehriban Əliyeva ilə birlikdə Şuşaya növbəti səfəri, “Qarabağ” otelinin, Molla Pənah Vaqifin büstünün və məqbərəsinin, Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin, Bülbülün ev muzeyinin açılışı, Şuşada “Otel və Konfrans mərkəzinin” təməlinin qoyulması, Şuşada “Vaqif poeziya günlərinin” keçirilməsi və digər tədbirlər Qarabağın tarixi-mədəni irsinin möhtəşəmliyinin parlaq ifadəsi oldu. Tarixən bu möhtəşəmlik qarşısında cılız görünən ermənilər yalnız saxtakarlıq yolu ilə türk yurdlarında möhkəmlənməyə çalışdılar. Onlar tarixi İrəvanı mənimsəmək üçün min bir oyundan çıxırdılar. Özlərindən adlar (Karmir-Blur, Arin-Berd, Erebuni və s.) qondarıb, miskin tarixlərini Urartuya calamaq məqsədi ilə 1958-ci ildə guya İrəvanda tapılmış və üzərində “Erebuni” yazılmış lövhənin e.ə. 782-ci ilə aid olduğunu iddia etməyə başladılar. Öz yalanlarından paranoik səviyyədə ruhlanan ermənilər İrəvanın Olimpiya oyunlarından və Romadan daha qədim olması kimi sərsəm fikrə düşdülər. Onlar 1828-ci ildə Rus ordusu İrəvana daxil olanda Şərq sivilizasiyasının möhtəşəm şəhərlərindən biri olan İrəvanı necə təsvir etmələri (Xan sarayı, 26 məscid, karvan-saraylar və çoxlu sayda Şərq-müsəlman abidələri) faktını nəzərə almağı unudular. Ermənilərin bu saxtakarlığını tezliklə, sovet akademiki Boris Borisoviç Piotrovski (1908–1990) ifşa etdi. O, erməni tarixçisi Ayvazyana müraciət edərək demişdi ki, “siz doğurdan da indiki İrəvanın yerində Erebuni adlı şəhərin və Armeniya adlı dövlətin olmasını təsdiq edirsinizsə, mənə, bircə dənə də olsa, qədim abidənin, heç olmasa fraqmentini göstərin”.

Ermənilərin özlərini ilk xristian icması elan etmələrinin tarixi isə ümumiyyətlə tarixlikdən çox komediya janrına uyğun gəlir. Onlar Osroena tarixinin qaranlıq personajı olan V Abqar Ukkamanın tarixçəsini özləri üçün bəstələyərək, 15 il zindan həyatına məhkum etdikləri Parfiyalı Qriqorini (252–326) birdən-birə özlərinin ilk katalikosları elan edirlər və burada da Romadan irəli çıxmağı qərara alırlar. Xristian ideyalarına sahib olduqları saxta tarixi Mediolan ediktindən (313) 12 il əvvələ (301) çəkirlər. Qarabağa əl qoymaq məsələsində isə ermənilər “daha böyük çətinliklərlə üzləşirlər”. Ən uğurlu vasitə kimi isə Alban tarixinə aid və üzərində Qafqaz Albaniyasının spesifik möhürü olan Amaras və Xudavəng məbədlərinin erməniləşdirilməsi kimi mənfur bir əmələ əl atdılar. Parfiyalı Qriqorinin nəvəsi Alban Apostol Kilsəsinin (AAK) katalikosu və 340-cı ildə maskutlar tərəfindən qətlə yetirilmiş Müqəddəs Qriqorisin xatirəsinə inşa olunmuş və rəvayətə görə Qriqorisin dəfn edildiyi Amaras məbədinin (monastır) möhürlərini silərək onların yerinə saxta erməni möhürləri və yazıları vurmağa başladılar [2]. Ümumiyyətlə, bu oğru məxluqlar leşyeyən quşlar kimi sahibsiz qalmış alban mirasına qonmağı Cənubi Qafqazda yuva salmaq üçün strategiya seçdilər. Lakin bu gün erməni saxtakarlığı, onların Qarabağ və İrəvan mirasını necə mənimsəmələri bütün dünyaya məlumdur. Qarabağda ermənilərə məxsus olan yeganə abidə onların Cənubi Azərbaycanın Marağa vilayətindən Qarabağın Ağdərə yaşayış məntəqəsinə köçürülmüş bir icması tərəfindən eyniadlı kənddə 1978-ci ildə Qarabağa gəlmələrinin 150-ci ildönümünün şərəfinə ucaldıqları abidə idi. Onu da 1988-ci ildə Miatsum hərəkəti başlayan zaman uçurub, özlərini Qarabağın avtohtonları elan etdilər. Ermənilərin bu sərsəm iddialarını dəstəkləyən alimlərdən biri – Rusiyalı arxeoloq, etnoloq və antropoloq V.A.Şnirelman (1949) öz əsrlərində Qarabağda qədim erməni izi axtarmağa çalışır, lakin heç cür adekvat arqumentlər təklif edə bilmir [4].

Qarabağda (Şuşada) yerləşən Qazançı (Qazançetsots) məbədinə gəldikdə o, 1868-1887-ci illərdə Culfanın (Naxçıvan) Qazançı kəndindən Şuşaya köçürülmüş ermənilərin vəsaiti hesabına qədim zərdüşt məbədinin qalıqları üzərində inşa olunmuşdu. 1930-cu ildə bağlanmış məbəddən XX əsrin 70-ci illərinə qədər anbar kimi istifadə olunmuş, 1981–1988-ci illərdə Azərbaycan hökumətinin vəsaiti hesabına restavrsiya olunaraq yenidən istifadəyə verilmişdir. 2001-ci ildə məbədin işğal altında olmasına baxmayaraq, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 132 nömrəli Sərəncamı ilə Qazançı Məbədi dövlət tərəfindən qorunan və milli əhəmiyyət kəsb edən arxitektura abidələri siyahısına daxil edilmişdir. 2020-ci il 8 noyabr tarixində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri tərəfindən Şuşanın erməni işğalından azad edilməsindən sonra 2021-ci il yanvar ayının 14-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Şuşaya növbəti səfəri zamanı işğaldan

azad edilmiş ərazilərdə dağıdılmış infrastrukturun bərpa və təmiri çərçivəsində Qazançı məbədinin də restavasiyası həyata keçirildi. Bununla da Azərbaycan hökuməti və şəxsən Prezident İlham Əliyev barbar təfəkkürünün əsiri olan və vandalizm üslubunda Azərbaycan yurdlarını xarabazarlığa çevirmiş şovinist ermənilərə tolerantlıq dərsi keçməklə Qarabağın əsl sahiblərinin kim olması haqda növbəti mesaj verdi.

Hazırda Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətinin və Prezident İlham Əliyevin təmsalında Azərbaycan liderinin qarşısında duran ən vacib və təxirəsalınmaz tarixi vəzifə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində düşmən işğalından azad edilən torpaqlarımızda dinc həyatın bərpa, sosial-iqtisadi tərəqqinin təminatı və 30 il qərib düşmüş yurdların vahid Azərbaycana qovuşdurulmasıdır. Bu, əlbəttə ki çox çətin və mürəkkəb prosesdir və xalqımızdan bütün əqli, fiziki və intellektual imkanlarını, dövlətimizdən isə bütün iqtisadi və siyasi resurslarını səfərbər etməyi tələb edir. Yalnız o zaman doğma yurdlara “Böyük qayıdış” effektiv şəkildə sona çatacaq. “Böyük qayıdış”ın ardıcıl və effektiv şəkildə həyata keçirilməsində ən vacib şərtlərdən biri də işğaldan azad olunmuş ərazilərin məskunlaşdırılması ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə dövlətin və hökumətin yaxın və uzaq perspektivlər üçün nəzərdə tutulmuş və yüksək nəticələr vəd edən planları və layihələri vardır. Onlardan “Ağıllı şəhər” (ing. *Smart City*) və “Ağıllı kənd” (ing. *Smart Village*) konsepsiyalarının hazırlanması və onların reallaşdırılması üzrə tədbirlər planının qəbul edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, doğma yurdlarına qayıdan xalqımız Qarabağda yeni, daha mükəmməl dəsti-xətlə möhtəşəm tarix yazır. Qarabağın şanlı tariximizdən gələn mədəni irsinin bərpa, qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi isə bu tarixin əsas leytmotivi olmalıdır.

Nəhayət, Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran daha bir möhtəşəm tarixi vəzifə əsrlər ərzində savaşların meydanı olmuş və min bir faciə yaşamış Qarabağın yeni – işıqlı taleyini yazmaq, Tanrının nuru səpilmiş bu əsrarəngiz məkanda əbədi sülhü və əminamanlığı bərqərar etməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Grayson, A.K. (1980). “The Chronology of the Reign of Ashurbanipal”. *Zeitschrift für Assyriologie*. 70: 227-245
2. Мамедова Г. Зодчество Кавказской Албании. Баку: Чашыоглу, 2004, с. 52-55
3. Меликишвили Г.А. Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племён // *Вестник древней истории*. М., 1948, № 2, с. 37-48
4. Шнирельман В.А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье / Рецензент: Л.Б.Алаев. М.: Академкнига, 2003, с. 236-237

UOT 327:321.01; 327:005.591.45

Türk dövlətlərinin inteqrasiya perspektivləri

Mətanət Rizvan qızı Yusifova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
yusifovametanet350@email.com

Əvvəllər də, son üç ildə Türk Şurasına sədrlik etdiyi dövrdə də Prezident İlham Əliyev türk dünyasının daha sıx inteqrasiyası və birliyinin inkişafı üçün, türkdilli ölkələr və xalqlar arasında dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlığın daha da möhkəmləndirilməsi üçün çox ciddi işlər görürdü. Azərbaycan dövləti Türkiyə ilə Mərkəzi Asiya arasında körpü rolunu oynamaqla türk dövlətlərinin müxtəlif birliklərdə daha sıx iştirak etməsində xüsusi fəallıq göstərirdi. Bu dövrdə Türk Şurasının digər mötəbər beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən BMT, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, ATƏT, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ilə səmərəli əməkdaşlıq münasibətləri davam etdirilmiş, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı ilə faydalı əməkdaşlıq qurulmuşdur.

Bu dövrün mühüm hadisələrindən biri də Türkmənistanın Təşkilata müşahidəçi qismində qoşulması, Özbəkistanın Bakı Zirvə Görüşündə təşkilata üzv olması idi. Yəni 2009-cu ildə Naxçıvan sazişi zamanı Şura cəmi 4 dövlət ilə öz fəaliyyətinə başlamışdısa, 2021-ci ilin İstanbul Toplantısında Türk Dövlətləri Təşkilatının yaradılmasında 7 dövlət iştirak edirdi. Beynəlxalq miqyasda güclü dövlətlər türk xalqlarının və dövlətlərinin birliyi istiqamətində atılan addımlara süni surətdə mane olmağa çalışırdılar. Lakin 2020-ci ilin 27 sentyabr – 10 noyabr tarixlərində baş vermiş 44 günlük müharibədə Azərbaycan Ordusunun öz torpaqlarını işğaldan azad etməsi və türk dünyası arasında sədd kimi duran Zəngəzura qayıtması, o cümlədən Türkiyənin Mərkəzi Asiya türk dövlətləri ilə hərbi-siyasi və iqtisadi əməkdaşlığı türk dünyasının inkişaf yolunda yeni mərhələyə qədəm qoymasının göstəriciləri idi.

Yeri gəlmişkən, XX əsrin 80-ci illərinin sonu – 90-cı illərinin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaranmış siyasi şəraitlə bağlı Ermənistanla Azərbaycan arasında barışığın yaranacağı ehtimalı qlobal siyasətə əsla sərf etmirdi. Çünki Sovet İttifaqının dağılması ilə Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionuna nüfuz etməsi, Ermənistanla Türkiyə arasında sərhədlərin açılması, rus qoşunlarının Ermənistandan çıxarılması və Zəngəzurda 70 il əvvəl qəsdən kəsilmiş türk yolunun bərpa edilməsi ehtimalı artırdı. Deməli, elə bir cinayət törətmək lazım idi ki, nə bu əsrdə, nə də gələn əsrlərdə barışıq olmasın. Öncədən hazırlanmış plan üzrə əvvəlcə Əsgəran hadisələri, daha sonra Sumqayıt təxribatı, sonra 1990-cı ilin 20 yanvar hadisələri və nəhayət, Xocalı soyqırımını törədildi. Bununla da qlobal siyasət öz məqsədinə çatdı və türk qapıları açılmağa macal tapmamış yenidən 30 il müddətinə qapandı.

Bir haşiyə çıxmaq istərdik: bu günlərdə sosial şəbəkələrdə “Böyük Turan” layihəsi ətrafında diskussiyalar aparılır, dünya dövlətləri sanki bir təhlükə hiss edirlər. Söhbət Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti R.T.Ərdoğana təqdim edilmiş xəritədən gedir: bu xəritədə narıncı rənglə Balkan yarımadasının və İranın bir hissəsi, Rusiyanın cənub torpaqları, həmçinin Sibirin böyük bir hissəsi və Qərbi Monqolustan verilmişdir. Altay, Yakutiya və Çinin Sintszyan–Uyğur bölgəsi sarı rəngdədir. Türkiyə, Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan və Türkmənistan bu xəritədə qırmızı rənglə qeyd olunur. Sonuncular cari ilin noyabrında İstanbul Sammitində Türk Dövlətləri Təşkilatının üzv və müşahidəçi dövlətləridir.

Xəritədə göstərilən ərazilərin adlarından da bəlli olur ki, bu, qədim tarixi kökləri və unikal mədəniyyəti olan, dünya xalqlarının və bəşəriyyətin tarixinə mühüm təsir göstərmiş çoxsaylı bir etnosun – türk xalqının əsrlər, hətta minilliklər boyu yaşadığı ərazilərdir.

R.T.Ərdoğan dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Türkiyə heç bir dövlətin ərazisinə iddia etmir. O, daim türk xalqlarını mənəvi-mədəni birliyə, dil, din, tarix, mədəniyyət, adət-ənənə, həmrəylik kimi bağlılığı əsas götürərək türkdilli dövlətlər arasında qarşılıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasına çağırır. Bu baxımdan erməni və ermənipərəst dairələrin Ərdoğanın çağırışını “Türkiyənin işğalçılıq və digər dövlətlər üzərində öz təsirini gücləndirmək” məqsədi kimi qələmə verməsi ən azı gülməlidir. Təqdim olunan xəritə siyasi mənə kəsb etmir, bu, yalnız simvoldur, türk xalqlarının mənəvi birliyinin simvolu. Təəccüb doğuran məqam isə odur ki, nədənsə ermənilər saxta faktlarla “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” adlandırılan, bir neçə dövlətin ərazisini qəsb edən uydurma dövlət xəritəsini yeri gəldi-gəlmədi, dünyaya qəbul etdirərkən, buna göz yuman dövlətlər, indi Türk dünyasının mənəvi birliyini əks etdirən xəritəyə qarşı çıxırlar.

Əslində, real siyasi gündəmdə “Turan” dövlətinin 2050-ci ilə qədər yaradılması və türk dünyasının əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi nəzərdə tutulur. Yəni, türkdilli dövlətlərin sözdən əmələ keçmək vaxtının gəlib çatdığı Türk Dövlətləri Təşkilatının sonuncu sammitində də qeyd olundu. Bu, o deməkdir ki, biz artıq konkret iqtisadi layihələrin reallaşdırılması dövrünə yaxınlaşırıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Turan” layihəsinin əsasında əvvəldən iqtisadi maraqlar dururdu. Belə ki, orta əsrlərdə türk imperiyalarının Avrasiyadan Aralıq dənizinə, Adriatik dənizinə, Hind okeanı hövzəsinə (kərfəzə), hətta Çin sərhədlərinə və Pakistana qədər geniş coğrafiyasında da əsas məqsəd ticarət yolları üzərində nəzarət, yəni Avrasiyanın tranzit imkanlarının artırılması olmuşdur.

Bu gün “Turan” layihəsi çərçivəsində, Şərqlə Qərb arasındakı tranzit quru yollar üzərində yerləşən türk dövlətlərinin müəyyən dərəcədə üstünlüyü ideyasının bərpa olunması fikri mövcuddur. Bu dövlətlərin siyasi səhnədə rolu Böyük coğrafi kəşflər nəticəsində zəifləmişdi.

XV əsrin sonlarında, XVI əsrdə Avropa dövlətləri Şərqlə Qərb, daha dəqiq desək, Çin və Hindistan ilə Avropa arasında mövcud yolların üzərindəki müsəlman-türk dövlətlərinin təsirini zəiflətmək məsələsinin həlli yollarını axtarırdılar. Bu, təxmini olaraq hazırda Böyük Turan adlandırılan ərazidə mövcud olmuş Osmanlı, Səfəvi, Moğol imperiyasının və digər dövlətlərin əraziləri hesab edilir. Keçən dövr ərzində böyük dənizlərin kəşf edilməsi nəticəsində dəniz və okean yolları şəbəkəsinin səmərəliliyi artdı. Nəticədə türk dövlətlərinin iqtisadi gücü zəiflədi [3]. Lakin bildiyimiz kimi, hazırda dünya IV sənaye inqilabı dövründədir və onun öz qanunları, şərtləri vardır ki, onlardan biri də bu regionlar üçün daha sərfəli olan quru tranzit yollarının prioritetliyinin bərpasıdır. Bir sözlə, əgər dəniz yolu vasitəsilə yalnız müəyyən layihələrin qloballaşması mümkün idisə, “quru-türk yolu ikitərəfli, qarşılıqlı iqtisadi ticarət üçün daha çox mənfəət verə bilər”, – deyə düşünülür [6]. Nəzərə alaq ki, heç də bütün dövlətlər dəniz və okeanlara yaxın ərazidə yerləşmir, ona görə də bu yolu səmərəli hesab etmirlər. Hətta bir çox kontinental ölkələr bu mənada dənizə çıxışı olan ölkələrdən asılı vəziyyətə düşürlər və türk dövlətlərinin tranzit rolunun artırılması da, “İpək yolu”nun bərpası da məhz bu asılılığın azaldılmasına xidmət edir.

Türk dövlətlərinin ümumi gücünün artmasına narazılığını bildiren Qərbi Avropa və Amerika ilə yanaşı Rusiyanı da görmək mümkündür. Əslində isə “Türk qurşağı”nın möhkəmləndirilməsində ilk öncə Rusiya dövləti maraqlı olmalıdır, çünki bundan xeyli faydalana bilər. Belə ki, türk dövlətlərinin güclənməsi, tranzit yolların bərpası, Qərb dövlətlərinin bu yollar üzərində inhisarını zəiflədə bilər ki, bu da ilk növbədə dəniz və okean-su yolu ilə çatdırılmaları azaldar, quru ilə çatdırılmanı artırar.

Həmçinin, Zəngəzur dəhlizinin bərpası Cənubi Qafqazdan – Azərbaycandan keçməklə Aralıq dənizi ilə Çin arasında tranzit və nəqliyyat əlaqələrini reallaşdırmaq imkanı verir. Elə buradaca Şimal-Cənub nəqliyyat yolu, yəni Fin körfəzindən Fars körfəzinədək uzanan yol həm Azərbaycanın, həm də Rusiyanın ərazilərini əhatə edir. Beləliklə, Azərbaycan Şərqi Qərblə, Şimalı isə Cənubla birləşdirən ciddi tranzit mərkəzə çevrilir. Göründüyü kimi, Rusiya da bu layihədən xeyli qazanc əldə edir. Lakin təəssüf ki, Rusiyanın erməni və ermənipərəst qüvvələri hadisələrin səbəb və nəticələrini dərinlən təhlil etmir, hətta bəlkə də qəsdən təhrif edirlər, ona görə də türk dövlətləri arasında gedən proseslər, ümumiyyətlə, türk dünyasında baş verənlər Rusiya rəsmi dairələri tərəfindən birmənalı qarşılanmır.

2021-ci il noyabrın 12-də İstanbulda Türk Dövlətləri Təşkilatının tarixi iclasında qeyd edildi ki, Vətən müharibəsində Azərbaycanın əldə etdiyi qələbə sadəcə işğal altındakı torpaqların azad edilməsi demək deyildi. Həm bu qələbə, həm də müharibədən sonrakı dövrdə baş verən proseslər 200 il ərzində türk dünyasının daxili və xarici siyasətdəki milli düşüncə ideyasına, milli ideologiyasına bəzi regional dövlətlərin ağılıq etmək cəhdinin sonu demək idi. Qələbə günündən etibarən Cənubi Qafqazda və Mərkəzi Asiyada yeni nizam yarandı və bu nizamda türk amili əhəmiyyətli gücə çevrildi [5].

Qələbənin vacib məqamlarına misal olaraq, ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunun ilbəl artması, əvvəllər neytrallıq göstərən, bəzən hətta ermənipərəst mövqe nümayiş etdirən MDB-dəki və Qərbdəki bir sıra dövlətlərlə münasibətlərin nizamlanması, ikitərəfli münasibətləri də nəzərə almaqla, beynəlxalq təşkilatlarda həyata keçirilən ardıcıl və məqsədyönlü siyasəti göstərmək olar.

Prezident İlham Əliyev Sammitdəki çıxışında qeyd etdi ki, “Mən Naxçıvan zirvəsindəki çıxışında demişdim ki, 1920-ci ildə sovetlər hakimiyyəti Zəngəzuru Azərbaycandan qoparıb Ermənistanı verməklə türk dünyasının coğrafi bağlantısını pozmuşdur və bunu xəritəyə baxmaqla hər kəs görə bilər. Bu gün isə biz bu coğrafiyanı bərpa edirik. Artıq nəqliyyat, kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsi ilə biz bu coğrafiyanı yenidən bağlayırıq, birləşdiririk və ümid edirəm ki, buna sona qədər müvəffəq olacağıq” [5].

Sözsüz ki, torpaqların işğaldan azad edilməsi, Zəngəzurun Azərbaycana qaytarılması Bakı və Ankaranın başçılığı ilə yeni geosiyasi və geoiqtisadi nizamın qurulması deməkdir. Zəngəzur

dəhlizinin açılması və gələcəkdə Azərbaycanın digər tarixi məqsədlərinə çatması Türk dünyasının gələcəyində mühüm inkişaf olacaqdır. Bu baxımdan toplantıda Transxəzər Beynəlxalq Şərq–Qərb Orta Dəhlizi çərçivəsində Zəngəzur dəhlizi yeni yaranan fürsət kimi vurğulandı.

Türkdilli dövlətlərlə iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətində hər zaman diqqət mərkəzindədir. 2019-cu ildə Bakıda baş tutan Zirvə Toplantısındakı çıxışı zamanı Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev qeyd edirdi ki, “Bizi birləşdirən ortaq soy-kök, tarix, mədəniyyət və milli dəyərlər qarşılıqlı səmərəli fəaliyyətimiz üçün mühüm əsasdır. Türkdilli dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişafı Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir” [4]. Hazırda bir sıra qüvvələr Türk Dövlətləri Təşkilatının gələcəkdə vahid ordu yaratmasından, təşkilatın Avropa Birliyi kimi sayılıb-seçiləcək beynəlxalq aktora çevrilməsindən çəkinirlər. Türk xalqlarının ətrafında davam edən qısqanclığa toxunan Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Sammitdəki çıxışı zamanı həmin dövlətləri mane olmamağa, əksinə, Birliyə qoşulmağa səslədi. “Heç kim Türk Dövlətləri Təşkilatının varlığından narahat olmamalıdır, tam əksinə, bu təşkilatın bir üzvü olmağa çalışmalıdırlar. Ortaq tarixə və mədəniyyətə sahib qardaşları ayıra biləcək heç bir hüddud yoxdur. “Soyuq müharibə” dövründə bir-biri ilə qucaqlaşmağı xəyal edən qardaşlar bu gün birlik və bərabərlik içərisində ortaq gələcəklərini inşa edirlər” [1].

Bildiyimiz kimi, I Dünya müharibəsinin sonlarında SSRİ, Britaniya, ABŞ və başqa dövlətlər türk dünyası arasında nifaqın salınması, xalqların öz soy-kökündən qoparılması məqsədilə tədbirlər həyata keçirirdilər. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, vaxtilə türk xalqlarına islam ideologiyasının yeridilməsi dünyanın ən qədim sivilizasiyasına sahib olan bir toplumun milli-etnik əlaqə və münasibətlərindən uzaqlaşmasına səbəb olmuşdu. Əgər bunları nəzərə alsaq, onda “Avrasiyada min illərlə mövcud olan, tarixdə möhtəşəm dövlətlər, imperiyalar, mədəniyyətlər yaratmış türk sivilizasiyasının belə bir Vəhdətə mənəvi haqqı var” deyə bilərik. Bu gün eyni sivilizasiya mənsubiyyəti, etnik kök birliyi və ortaq mədəniyyət təməlinə qurulan ümumtürk varlığının dərk olunması bütövləşmə uğrunda ümumtürk intellektual hərəkətini gücləndirir [2].

Müstəqil türk respublikalarını təmsil edən liderlərin İstanbul toplantısı zamanı “Türk dünyasına baxış – 2040” konsepsiyası qəbul edildi və liderlər arasında Bəyannamə imzalandı. Artıq türk liderlərinin birliyi Şura deyil, Təşkilat adlandırıldı və türkdilli ifadəsi türk dövlətləri ifadəsi ilə əvəz olundu. Yəni Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının adı “Türk Dövlətləri Təşkilatı”na dəyişdirildi [5].

Bəyannamədə Türk İnvestisiya Fondunun yaradılması, yaşıl texnologiyalar və ağıllı şəhərlər üzrə çoxtərəfli əməkdaşlıq, kosmik texnologiyalar layihələri sahəsində əməkdaşlıq və koordinasiya, media, QHT, ictimai rəy yarananlar, alimlər və deputatlar arasında əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi və s. mövzular üzrə inteqrasiya prioritet kimi götürüldü. Həmçinin türk dövlətlərinin liderləri Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşmasına dəstəklərini ifadə etdilər və işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına, inkişafına töhfə verməyə hazır olduqlarını bəyan etdilər. Bəyanatda Azərbaycanın Qoşulmama Hərəkətinə sədrliyi müddətində əldə edilən uğurlar da öz əksini tapdı. Həmçinin, Asiya və Avropa arasında Fiber Optik yüksəksürətli internet xəttinin tikintisini nəzərdə tutan DigiTal Hub layihəsinin həyata keçirilməsində Azərbaycana dəstək vermək fikri də təsdiqləndi.

Beləliklə, Türk Dövlətləri Təşkilatı, maneələrə baxmayaraq, bundan sonra dünyada mühüm faktora çevriləcək, əsas hərəkətverici qüvvələrdən biri kimi sülhün qorunmasında, bəşəri və milli-mənəvi dəyərlərin təbliğində əsas rol oynayacaq, eyni zamanda, türk dövlətlərinin bir-birinə sistemli inteqrasiyasını, onların siyasi, iqtisadi, mədəni sahədə, eləcə də təhlükəsizlik baxımından birliyini daha da gücləndirəcək.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alpaslan Özerdem. Soğuk savaş sonrası Türkiyə və insanıyyətçilik. Uluslararası ilişkiler. Akademik dergi, 2016
2. Turan sivilizasiyasına giriş: Turan məfkurəsi və Tanrıçılıq. Bakı, 2017

3. Yusuf Ziya Bölükbaşı. Türkçü-Turancı milliyetçiliğin düşünsel temelleri. Uluslararası ilişkiler. Akademik dergi, 2018
4. [https:// prezident.az](https://prezident.az). Bakı Zirvə toplantısı, 2019
5. <https://www.respublika-news.az>. İstanbul Türk Dövlətləri Təşkilatının toplantısı. 12.11.2021.
6. <https://az.m.wikipedia.org>.Dördüncü Sənaye inqilabı.

UOT 81:37.016

Müasir ingilis dilinin tədrisində şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün innovativ metodların tətbiqi

Dürdanə Səyyaf qızı Qurbanova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
durdana.qurbanova@mdu.edu.az

Müasir ingilis dilinin tədrisi metodikasının əsas tələblərindən biri, xarici dil müəllimlərinin şagird və tələbələrin real həyatda şifahi nitq ünsiyyətlərini, fəaliyyətlərini təmin etmək üçün ingilis dilində danışıq mühitinin yaradılmasıdır. Xarici dili tədris edərkən, müəllim yalnız tələbələrin auditoriya daxilində kiçik və ya böyük qruplarla təşkil olunmuş ünsiyyət çalışmaları zamanı effektiv danışıq mühitinin yaradılmasına nail ola bilər.

İkinci dildə aydın, səlis və səmərəli ünsiyyət qurma bacarığı, şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə və gələcək həyatlarında uğur və müvəffəqiyyət qazanmalarına kömək edir. Bu səbəbdən, dil müəllimləri tələbələrə əzbərçiliyə deyil, dərs zamanı kommunikativ ünsiyyətin qurulması üçün zəngin bir mühit təmin etməklə tələbələrin şifahi nitqini inkişaf etdirməyə daha çox diqqət yetirmələri vacibdir.

Bu baxımdan, sizə təqdim etdiyim bu məqalə ingilis dilində nitqin səlisliyini inkişaf etdirmək üçün istifadə edilə bilən əsas nitq fəaliyyət növlərini təyin edir və təsvir edir. Məqalədə danışma fəaliyyətlərinin təhlili təqdim olunur və ümid edirəm ki, məqalədə təqdim etdiyim üsul və vasitələr, ingilis dili müəllimləri üçün əhəmiyyətli bir vasitə olacaqdır.

Danışıq "müxtəlif kontekstlərdə şifahi və şifahi olmayan simvoldan istifadə edərək məna qurma və paylaşma prosesidir".

Nitqin inkişaf etdirilməsi ikinci dilin öyrənilməsində və tədrisində vacib dil bacarıqlarından biridir. Uzun illərdir ki, ingilis dilinin tədrisində danışıqın inkişaf etdirilməsinə o qədər də əhəmiyyət verilməmişdir və ingilis dili müəllimləri danışıq yalnız müəyyən drillərin təkrarlanması və dialoqların əzbərlənməsi kimi tapşırıqlar üzərində inkişaf etdirmişlər. Ancaq müasir dövr tələb edir ki, danışıq inkişaf etdirməyin məqsədi yalnız tələbələrin kommunikativ ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yönəldilməlidir, çünki tələbələr yalnız bu şəkildə öz fikirlərini ifadə edə bilər və hər bir ünsiyyət şəraitində uyğun olan sosial və mədəni qaydalara riayət etməyi öyrənə bilərlər. İngilis dilinin tədrisində danışıq çalışmaları və yaxud təqdimat materiallarını tərtib edərkən, gündəlik ünsiyyətimizdə danışıqın yerinə yetirdiyi çox fərqli funksiyaları və nitq çalışmaları zamanı tələbələrin danışıq bacarıqlarına mükəmməl yiyələnmələri üçün müxtəlif məqsədləri bilmək vacibdir. İlk mərhələdə nitq çalışmaları **təkrar drillər, dialoq əzbərləmələr, repetitsiyalar** üzərində qurulur

Ex: Teacher: Listen to me and repeat what I say, sentence by sentence.

T: I wrote a letter yesterday

P: I wrote a letter yesterday

Ən effektiv nitq çalışlarından biri **rol oyunları, drama, müzakirə, stimulyasiyalar, debatlar** və s.-dir. Rol oyunları zamanı tələbələrə rollar təyin edilir və bu çalışmalar zamanı elə bir mühit qurulmalıdır ki tələbələr özlərini auditoriya daxilində deyil, real həyatda rol oyunlarını ifa

etdikləri kimi hiss etməlidirlər. Rol oyunları real həyatı təqlid etdiyi üçün, burada dilin istifadə oluna bilən bütün funksiyaları genişlənir. Həmçinin, tələbələr öz rollarını ifa etdikləri zaman, onlar nitq bacarıqlarını və sosial-lingvistik təcrübələrini inkişaf etdirməyə müvəffəq olurlar.

Müzakirə çalışmaları zamanı tələbələrin nəticə əldə etmək üçün məqsədləri olmalıdır, onlar qrup daxilində bir-birilə fikirlərini bölüşür və ya problemin həllini qrup müzakirələrində tapırlar. Müzakirə başlamazdan əvvəl müəllim müzakirə fəaliyyətinin məqsədini müəyyənləşdirir, belə ki, tələbələr vaxtlarını bir-biri ilə aidiyyəti olmayan şeylər haqqında söhbətə sərf etmirlər. Bu növ çalışmalar tələbələrin nitq, məntiqi düşünmə və tez qərar qəbul etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Şagirdlər həmçinin qrup, kommunikativ çalışmalar zamanı başqaları ilə nəzakətlə davranmağı, özlərini ifadə etməyi və əsaslandırmağı öyrənirlər. Məsələn:

1. **“Pyramid discussion” – “Piramid müzakirə”** – çalışma nümunələrindən biri problem əsasında təşkil olunan müzakirə çalışmalarıdır. Bu çalışmalar nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ən effektiv üsullardan biridir. Məsələn: Səhra adasında təyyarə qəzasına uğrasanız, sizin özünüzlə götürə biləcəyiniz ən faydalı beş şey hansıdır? Əvvəlcə tələbələrin fərdi düşünərək verdikləri cavabları dinləməklə başlayın, sonra cütlüklə müzakirə edin. Cütlüklər bir növ razılığa gəldikdə, cütləri birləşdirərək qrup yaradın: tələbələr qrup müzakirələrində razılığa gəlməlidirlər. Bu zaman onlar başqa dörd şagirdlə və ya bütün digər tələbələrlə birləşirlər və hətta daha zəif tələbələr belə müzakirələrə cəlb olunur. Beləliklə müəllim bütün sinfin bir birilə ünsiyyət yaratmalarına və nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə müvəffəq olur.

2. **“Story Completion” – “Hekayənin tamamlanması”** çalışmaları, tələbələrin çox sevdiyi, bütöv sinfin dairə şəklində oturaraq niyyətlərini sərbəst inkişaf etdirdikləri bir çalışma növüdür. Bu çalışma zamanı müəllim şagirdlərin bilik səviyyələrinə uyğun hər hansı bir maraqlı hekayəni danışmağa başlayır, lakin bir neçə cümlədən sonra hekayəni dayandırır. Sonra hər bir şagird əvvəlkinin dayandığı yerdən danışmağa başlayır. Hər bir tələbə dördə on cümləyə qədər əlavə etməlidir. Tələbələr yeni təsvirlər, personajlar, hadisələr və s. əlavə edə bilərlər. Bu cür fəaliyyət şagirdlərin nəinki nitq bacarıqlarının inkişafına kömək edir, həm də onlara öz fikirlərini ifadə etməyi və yaddaşlarını inkişaf etdirməyi öyrədir.

3. **“Picture difference” – “Şəkil fərqi”** adlı çalışmalar da tələbələrin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ən effektiv üsullardan biridir. Bu çalışma cüt işləmələrlə aparılır. Bir şagirdə A şəkli və digər şagirdə B şəkli verilir. Onlar biri digər tələbədəki şəklə baxmadan fərqləri tapmalıdırlar (şəkilləri bir-birinə təsvir etməklə).

4. **Cluster – Klaster** (bir yerə toplamaq, yığmaq). Növbəti innovativ üsul klasterdir. Hazırda xarici dillərin tədrisində geniş istifadə olunan metodlardan biridir. O, ingilis dilini həm aşağı, həm də yuxarı səviyyədə öyrənənlər üçün bütün mərhələlərdə istifadə edilə bilər. Müəllim yeni sözləri təqdim edərkən lövhəyə yeni bir söz yazır. Tələbələr isə lövhədə yazılan sözlə əlaqəli bütün istifadə oluna bilən sözləri və ifadələri söyləyirlər.

Sonra müəllim “kitab” sözü ilə əlaqəli söz birləşmələri yaratmağı tapşırır: *my book, a good book, an interesting book, a nice book*, və s. Bu üsul bütün tələbələrin dərəcə cəlb olunması üçün motivasiya yaradılmasına və fəal iştirak etmələrini təmin etmək üçün ən əlverişli vasitədir. Bu üsuldən həmçinin tələbələrin monoloji nitq vərdişlərinin və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsində səmərəli istifadə etmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, İngilis dilinin tədrisində nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi dilin çox vacib amillərindən biridir. İkinci dildə aydın, səlis və səmərəli ünsiyyət qurmaq bacarığı şagirdin məktəb və gələcək həyatında uğur qazanmasına səbəb olur. Buna görə də, dil müəllimləri şagirdləri sırf əzbərçiliyə yönəltməkdənsə, nitqin inkişafına ciddi diqqət yetirməli, mənalı ünsiyyətin baş verdiyi zəngin sinif mühitinin yaradılmasına diqqəti yönəltməlidirlər. Bu məqsədlə yuxarıda sadalananlar kimi müxtəlif nitq fəaliyyətləri, danışmaq üçün zəruri olan əsas kommunikativ bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində tələbələrə böyük töhfə verə bilər. Bu fəaliyyətlər şagirdlərin təlim prosesində fəallığını artırır və eyni zamanda onların öyrənmələrini onlar üçün daha mənalı və maraqlı edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Chaney L., Burk T. L. Teaching Oral Communication in Grades K-8. Allyn and Bacon, Order
2. Processing, PO Box 11071, Des Moines, IA 50336-1071, 1998
3. Maurice The fluency workshop // TESOL Newsletter. 1983, v. 17. no. 4. p. 29
4. Simcock Developing Productive Vocabulary Using the "Ask and Answer" 1993, v. 15, no. 2, pp. 1-7

UOT 902

Qarabağın əski və yeni tarixinə elmi realizm prizmasından baxış

*Tahirə Əli qızı Quliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
tahira.quliyeva@mdu.edu.az*

Şərqi müasir tarixində həlli qaranlıq dalana dirənmiş hərbi münaqişələrdən biri də Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir. Əslində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi təkcə azərbaycanlılarla ermənilər arasında cərəyan edən məhəlli münaqişə sayılmır. O, fərqli sivilizasiyalar və fərqli ideologiyalar arasında baş verən çoxəsrlik mücadilənin davamıdır. Çeşidli güclərin, xislətlərin, potensialların klassik strategiyaya və yeni texniki üsullara əsaslanan toqquşmasıdır. Armageddon ssenarisinin ilkin sınaq aktıdır. O, qlobal siyasətin yeni şəraitdə çağdaş dünya nizamında və planetin siyasi xəritəsində öz maraqlarına uyğun strateji korrektivlər etmək üçün istifadə etdiyi və hiyləgər bir mexanizmin ərsəyə gətirdiyi üzdənirəq nailiyyətin acı bəhrəsidir. Bu mexanizmdə ermənilərin rolu “sözəbaxan və qəza qurbanı üçün nəzərdə tutulmuş piyadalar” statusundan başqa bir şey deyil. Qlobal siyasət uyğun bir şəraitdə və böyük məmnuniyyətlə bu piyadaları öz ali maraqları naminə qurban verəcək. Lakin bu böyük oyunda niyə məhz ermənilərin seçilməsi kimi vacib bir faktorun haradan bəhrələndiyini unutmamaq lazımdır deyil. Qlobal siyasətin Şərqlə Qərb, Avropa ilə Asiya, xristian aləmilə müsəlman dünyası arasında “etibarlı demarkasiya xətti” cizmaq, bu xətti daim möhkəmləndirmək, tarixi şərait yetişəndə onu daha da əlverişli və strateji mövqelərə doğru uzadaraq türk-müsəlman dünyasını yeni şiddətlə və israrla parçalamaq işində erməni amilindən daha əlverişli və sınaqlı bir amil ola bilməz. Çünki Şərqi zəngin tarixində türk və müsəlman dünyasına ermənilər qədər müxalif olan, türk-müsəlman genotipinə onlar qədər nifrət edən, türk müsəlman tarixinə onlar qədər qısqançlıqla yanaşan başqa bir neqativ potensial təsəvvür etmək çətindir.

Əgər ermənilər Dağlıq Qarabağın qədim sakinləridirlərsə niyə bu gün kompakt yaşadıqları şəhər Stepanakert adlanır? Sovet dövrünün üzdənirəq qəhrəmanlarının ismini daşıyan şəhərlərin adları hər yerdə çoxdan dəyişdirilib. Bəs niyə Qarabağda yaşayan ermənilər bunu etməyiblər? Burada iki əsas faktor üzə çıxır: birincisi, ermənilərin hansı əqidəyə mənsub olmalarından asılı olmayaraq yalnız “bir ülvi xislətə” – şovinizmə qulluq etmələridir. Məlumdur ki, Styopa (Stepan Şaumyan), Andranik (Ozanyan), Kamo (Simon Ter-Petrosyan), Dro (Drastamant Kanayan) kimi üzdənirəq “erməni qəhrəmanları” müxtəlif ideologiyaların mənsubları olsalar da onları daim bir ideya birləşdirirdi – türk-müsəlman düşmənçiliyi. Məhz buna görə də bolşevik-şovinizist Stepan da, nasist-başkəsən Andranik də, tsexakron-polisay Qaregin də, faşist-daşnak Dro da ermənilər üçün daim aktualdır, tək türk-müsəlman qanı axıtmaqdan diksinməmiş olsunlar. Digər bir faktor isə onunla əlaqədardır ki, ermənilər hətta istəsələr də əsas 1923-cü ildə qoyulmuş Stepanakert adını dəyişib başqa ad qoya bilməzlər. Çünki həmişə Xanbağı, Xankəndi, Xanyurdu kimi adlarla tanınmış bu ərazi Qarabağın türk-müsəlman hökmdarlarının yay iqamətgahı olub. Digər bir əski, yaxud yeni tarixi ad isə məlum deyil. Odur ki, ən yaxşısı 1918-ci ildə Bakıda və Azərbaycanın digər yaşayış məntəqələrində on minlərlə türk-müsəlman qanı axıtmış Stepanın adı qalsın [1, s. 38-39].

Ermənilər 1828-ci ildə Rusiyanın həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti nəticəsində İrandan və Osmanlı imperiyasından Cənubi Qafqaza, xüsusilə də İrəvana və Dağlıq Qarabağa gəlmələrini xüsusi canfəşanlıqla və entuziazmla “tarixi ədalətin bərqərar edilməsi” kimi qələmə verir və bu hadisəni “repatriasiya” kimi təqdim etməyə çalışırlar. Burada da “məzlum ermənilər”in plagiat üslubu açıq-aydın görünür. Yəqin ermənilər bu ssenaridə özlərini yəhudilərə tay tutmaq, Babil hökmdarı II Navuhodonosorun sərkərdəsi Navuzardan (Nabuzereddin) tərəfindən e.ə. 586-cı ildə Yərusəlim (əl-Qüds) şəhərinin dağıdılması və yəhudilərin Babilistana köçürülməsi hadisəsi [2, s.113]. ilə eyniləşdirmək, bununla da öz cılız tarixlərinə dividendlər gətirmək istəyirlər. Özlərini az qala Dağlıq Qarabağın avtohtonları adlandıran və guya Əmir Teymur, Şah Abbas, Nadir şah və başqa türk hökmdarları tərəfindən İrana “sürgün edilən məzlum ermənilər”, əgər həqiqətən də əvvəllər kütləvi şəkildə burada yaşamışlarsa, “niyə görə öz qədim yurdlarının” adlarını bilmirlər.

Tarixlərini Nuh əyyamına calayan ermənilər nə yaxşı 200-300 il əvvəl deportasiya olunan zaman Zori Balayanın həyasızcasına “Ocaq” adlandırdığı yurdun erməni adlarını unudublar? Qarabağda türk-müsəlman tarixi ilə bağlı olmayan yalnız bir neçə tarixi obyekt (Arsax, Qanzasar, Amaras, Dədivəng, Çiləbörd, Xaçen, Dizaq və s.) var ki, onların da erməni tarixi ilə hər hansı əlaqəsi belə yoxdur [3, s. 199]. Erkən xristianlığın yayıldığı dövrlərdə həmin obyektlər dini missionerliyin mərkəzləri olmuşdur və onlar bilavasitə Albaniya tarixi ilə bağlıdır. Qədim Albaniyadan miras qalmış belə dini-mədəni izlər Cənubi Qafqazın hər yerində var. Xoşbəxtlikdən ermənilər Cənubi Qafqazın hər yerində yoxdurlar. Əks halda “azacıq sahibsiz qalmış hər bir obyekt özlərininki elan edərdilər”.

Ermənilərin son bir neçə əsr ərzində yerdəyişmələrinin səbəbinə gəldikdə isə bu nə deportasiya, nə sürgün, nə də repatriasiya deyil. Sadəcə, ermənilər türk-müsəlman xalqlarını köçəri adlandırdıqları halda, özlərinin klassik köçəri olmalarını unudurlar. Bu günün özündə də ermənilər həm Ermənistanı, həm də ki, Dağlıq Qarabağı kütləvi şəkildə tərk edib gedirlər. Bütün Dağlıq Qarabağda ermənilərin ümumi sayları cəmi 140 min nəfər – Azərbaycanın hər hansı bir administrativ rayonunun əhalisindən qat-qat az olduğu halda, onların üzdənirəq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün 2 Livan ərazisinə və yaxud 1 İsrail ərazisinə bərabər Azərbaycan torpaqları işğal olunub, bütün infrastruktur darmadağın edilib, 1 milyondan çox azərbaycanlı öz ata-baba yurdlarından vəhşi üsullarla qovulub.

Türklərin köçəriliyinə gəldikdə ermənilər unudurlar ki, Aralıq dənizindən tutmuş Hindistan civarınadək uzanan Böyük Türk dünyasında daim türk-müsəlman kosmopolitizmi mövcud olub. Türk xalqları ucsuz-bucaqsız bu möhtəşəm yurdu öz Böyük Vətənləri hesab ediblər. Əgər bu və ya digər səbəbdən türklər böyük yurdlarının bir guşəsindən digər guşəsinə köçüblərsə bu məgər köçərilikdi? AXI o, özünün Böyük türk-müsəlman vətəninə köç edir. Amerikaya, Yaponiyaya, Fransaya köçür. Bəşəriyyətin tarixi məgər xalqların davamlı köçü və yerdəyişməsi deyilmə? Roma imperiyası süqut edəndə Avropada xalqların Böyük köçü baş vermişdi və bu proses qitədə ispanların, fransızların, ingilislərin, almanların və başqalarının təmsalında yeni etnik birliklərin yaranması ilə nəticələnmişdi. Lakin bununla bağlı genomları qot passionarlığından bəhrələnmiş müasir fransızları, ispanları, almanları, ingilisləri və başqa xalqları heç kim köçəri adlandırmır [4, s. 96].

Ümumiyyətlə, passionarlıq nəcib xalqlara məxsus elə bir fenomendir ki, bu zaman konkret zaman və məkan hüduhdlarında baş verən kütləvi mutasiyalar tarixin gərdisini dəyişməyə qadir olan əqli, ruhani və fizioloji titrəyişlərə gətirib çıxarır və bəşəri aktivliyin yüksəlişinə səbəb olur. Bu hadisə, bir qayda olaraq, həm planetdə cərəyan edən fəvqəladə hadisələrlə, həm də səmavi proseslərlə şərtlənir [5, s. 155]. Görkəmli rus etnoloqu və filosofu Lev Nikolayeviç Qumilyova məxsus “Etnogenezin passionarlıq nəzəriyyəsində” iddia olunur ki, passionarlıq Günəşdə dövrü şəkildə baş verən protuberan (lat. *protuberano* – şişirmək – Günəş tacına nisbətən soyuq maddənin sıx kondensasiyası və onun maqnit sahəsi qismində Günəş səthindən yuxarı qalxaraq asılmasıdır) hadisəsinin və Yer kürəsi səthinin süalanmasının nəticəsidir [6, s. 5-8]. Belə çıxır ki, bu hadisə birbaşa səmavi nurla bağlıdır. L.N.Qumilev bu “nurlanma hadisəsilə” bağlı tərtib etdiyi xəritədə Qədim Misir sivilizasiyasında baş vermiş passionarlıq partlayışından tutmuş Çində və Koreyada baş

vermiş mədəni inqilablara qədər bəşər tarixinə çox möhtəşəm töhfələr vermiş etnosların və superetnosların – qotların, samilərin, hiksosların, iskitlərin, yəhudilərin, ellinlərin, slavyanların, qalların, skandinaviyalıların, farsların, romalıların, hetlərin, hamilərin, hunların, velikorosların, arilərin, frankların, ərəblərin, saksların, monqolların, səlcuq və osmanlı türklərinin adlarını çəkir. Lakin nədənsə bu xəritədə erməni, muşq, hayk və buna oxşar başqa bir ad çəkilmir.

Bununla belə, ermənilər bütün dünyaya car cəkirlər ki, az qala Nuh əyyamından bu yana Şərqi və Qərbi tarixini üzdənirəq “Böyük Ermənistan” qurmuş “erməni passionarlığı” müəyyən etmişdir. Lakin həqiqətdə erməni fəallığının ərsəyə gətirdiyi bir dənə olsun işıqlı, pozitiv, progressiv səhifə tapa bilməzsən. XIX yüzilin sonu – XX yüzilin əvvəllərində türk-müsəlman passionarlığı möhtəşəm xariqələr yaradanda, yeni, demokratik və sivil prinsiplərə əsaslanan həyat quranda, erməni xisləti başqa xalqların ilahi haqlarını mənimsəmək, Azərbaycan və türk yurdlarını – Zəngəzuru, İrəvanı, Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək üçün təşkilatlanır və müdhiş planlar hazırlayırdılar. Əlbəttə ki, onların bu planlarının məzmunu və taktikası fitnə-fəsada, zorakılığa və terrorizmə əsaslanırdı. Təkcə üzdənirəq erməni milli ideyasının “şah əsəri” sayılan “Daşnasütyun”un (“birlik” və ya “ittifaq”) məzmununa nəzər yetirmək kifayətdir ki, erməni təbiətinin bütün fitnə-fəsadını, onun yalnız neqativ ünsürlərdən toxunmuş mərzli potensialının çılız obrazını görəsən. Öz çirkin məqsədlərinə çatmaq üçün onlar bütün rənglərdə və xislətlərdə olan partiya, təşkilat, hərəkat, qruplaşma və ya rejimlə əməkdaşlıq etməyə hazır idilər.

II Dünya müharibəsində alman faşistləri ilə əməkdaşlıq etməklə ermənilər əsl xislətlərini daha parlaq şəkildə açıb göstərdilər. 1985-ci ildə isə erməni xislətinin güzgüsü olan bu üzdənirəq təşkilat ermənilərin heç bir hüquqi və tarixi əsası olmayan “Vilson sərhədləri” (22 noyabr 1920-ci il tarixdə ABŞ prezidenti Vilsonun arbitrajlığı ilə müəyyən edilmiş, lakin heç bir təşkilat tərəfindən ratifikasiya olunmamış təklif) adlandırdığı məkanda (Naxçıvan, Qarabağ, Axalkalaki) “Vahid və müstəqil Ermənistan” yaratmağı özünün “əsas siyasi məqsədi” elan etdi. Anadolu türklərinin və azərbaycanlıların “məzlum ermənilərə onların haqq yolunda” maneə törədən əsas düşmənlər olması açıq tekstlə təsdiq olundu [7, s. 19-28]. Bu gün ermənilər özlərinin “itirilmiş arzuları” adlandırdıqları bu hadisəyə tarixi dividend qazandırmaq üçün bir sıra Qərb tarixçilərinin və hüquqsünaslarının “yazı naminə yazdıqlarını” interpretasiya edərək “acı göz yaşları tökülür” [8, s. 265].

Beləliklə, bu gün Dağlıq Qarabağ tanrıtanımazların tapdağı altındadır. Bütün ümumbəşəri dəyərləri tərənnüm edən xristianlığın möhtəşəm adından isə ermənilər ən yaxşı halda kamuflyaj kimi istifadə edirlər. Onlar xristianlıqda tərənnüm olunan 10 qadağanın ən azı beşinin qadağalarının üstündən çoxdan və qəti şəkildə xətt çəkiblər:

1. Tanrıya tay axtarma, o təkdir! (ermənilərin üzdənirəq Anait kultuna kütləvi meyilləri.)
2. Özünə kumir yaratma! (faşizmin təcəssümü olan Njde kultuna monumentin ucaldılması.)
3. Öldürmə! (ermənilərin sadist üslubunda som əsrlər boyu türk-müsəlman qanına susaması.)
4. Yalançı şahidlik etmə! (sonu olmayan erməni yalanlarının həyat tərzinə çevrilməsi.)
5. Başqasının malına, əmlakına göz dikmə! (ermənilərə genetik kleptomaniyanın məxsus olması və onların daim özgə yurduna və özgə malına göz dikmələri)

Budur nəcib Azərbaycan insanın üzleşdiyi fəlakətin canlı predmeti. Bu ölüm-dirim savaşında isə mütləq haqq yolunda olan və Allahın bütün həqiqətlərinə boyun əyən qalib gələcək!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Рустамова С. Март 1918 г. Баку: Азербайджанские погромы в документах. Баку, 2009, с. 38-39
2. Штереншис М. Евреи: история нации. Герцлия: Исрадон, 2008, с. 113
3. Шнирельман В.А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. М., 2003, с. 199
4. Тарасов И.М. Балты в миграциях Великого переселения народов. Ч. I. М., 2017, с. 96
5. Гумилев Л.Н. Большая российская энциклопедия, т.8, М., 2007, с. 155

6. Пассионарная энергия и этнос в развитой цивилизации: Материалы Всерос. междисциплин. науч.-практ. конф. - М.: Изд-во СГУ, 2008. С. 5-8
7. Искандарян А. Армения между автократией и полиархией. - Pro et Contra, 2011. С. 19-28
8. Collier J. The Settlement of Disputes in International Law. Oxford, 1999, p. 265
9. Gerard Chailand, Arnaud Blin. The History of Terrorism: From Antiquity to Al to Al Qaeda. – University of California Press, 2007, p. 194
10. Бортневский В.Г. Опричнина. Невозвращенец Григорий Агабеков и секретная служба Сталина // Собеседник 1989, № 34 август, с. 12-13
11. Военно-исторический архив, Выпуски 93-96 / Изд-ский дом «Грааль», 2007, с. 114

UOT 94(479.24)

30 illik həsrətə 44 günlük Vətən müharibəsində son!

*Təranə Əhməd qızı Süleymanova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
tarana.suleymanova@mdu.edu.az*

2020-ci il Azərbaycanın tarixinə qızıl hərflərlə yazıldı. 2020-ci il tarixdə əzəmətli Qələbəmizin ili kimi yadda qalacaq. 44 gündə Azərbaycan Ermənistanı məğlub etdi və 30 ilə yaxın işğal olunmuş doğma torpaqlarımızı işğaldan azad etdi. Dağlıq Qarabağda qazanılmış böyük Zəfər Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda aparılan müharibənin parlaq hərbi-siyasi yekunu, möhtəşəm nəticəsidir. Ona görə də 44 günlük müharibə haqlı olaraq Vətən müharibəsi adlandırılır. Bu tarixi Qələbə Azərbaycan xalqının yaddaşında əbədi olaraq qalacaqdır! Bu tarixi Zəfərdir. Azərbaycan xalqı tarixi ədaləti bərpa etdi.

Məlumdur ki, danışıqlar 30 ilə yaxındır Minsk Qrupunun himayəsi altında aparılırdı. Yenə də heç bir nəticə olmadı. Əslində, bu danışıqlarda Ermənistan sadəcə daha çox vaxt qazanmağı hədəfləmişdi.

2019-cu il avqustun 5-də Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın Xankəndidə “Qarabağ Ermənistanın bir hissəsidir və nöqtə” fikri ilə çıxış etməsi ermənistanın işğalçı olduğunu bir daha təsdiqlədi. 2019-cu il oktyabrın 3-də “Valday” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun XVI illik iclasında N.Paşinyanın bu bəyanatına Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev çıxışı zamanı: “Birincisi, yumşaq desək, bu, yalandır. Dünya tərəfindən həm Aran, həm də Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi tanınıb. Ermənistan özü də bu qanunsuz qurumu tanımır. Qarabağ tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. Beləliklə, Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” deyərək vurğulayıb. [1]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistan baş naziri Nikol Paşinyan arasında 2020-ci il fevralın 15-də Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində panel müzakirələri zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycanın münaqişə ilə bağlı haqlı mövqeyini bir daha beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırıb və Ermənistanın saxta iddialarını, işğalçılıq siyasətini beynəlxalq hüquqa və tarixi faktlara söykənərək öz arqumentləri ilə parçalayıb. [1]

2020-ci ilin 27 sentyabrında başlanan Vətən müharibəsini 44 gün davam etdi. Azərbaycanın qədim torpağı olan Şuşa şəhərinin 8 noyabr tarixində müzəffər ordumuz tərəfindən azad edilməsindən sonra düşmən tamamilə təslim olduğunu, təslim aktının imzalanması və digər işğal olunmuş ərazilərimizi boşaltmaq məcburiyyətində qalması və 10 noyabr tarixində imzalanan (Azərbaycan, Rusiya, Ermənistan) üçtərəfli bəyanatla Azərbaycanın qalib, Ermənistanın isə məğlub olduğunu bəyan etdi. Bu anlaşma ilk vaxtlar fikirləri çəşdirsa da, müharibənin Azərbaycanın qələbəsi ilə bitməsi çoxlarını məmnun etməsə də, haqq-ədalət öz yerini tapdı. Düşmən

torpaqlarımızdan qovuldu, məsələ hərbi yolla həll edildi və sonra siyasi yollarla qələbəmiz möhkəmləndirildi. Vətən müharibəsi Azərbaycan Ordusunun parlaq qələbəsi ilə başa çatdı. Müharibənin və qələbəmizin simvolu “Dəmir Yumruq” gücünü göstərdi. Bu həm birlikdir, həm də güc. Cəmiyyətimizdə güc, birlik var və həmişə belə olacaq. [3]

Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyevin mətbuat konfransında 4 saatdan artıq yerli və xarici media nümayəndələrinin suallarını 4 dildə cavablandırması böyük əks-səda yaratdı. Dövlətimizin başçısı müharibə dövründə xarici ölkələrin KİV-lərinə verdiyi müsahibələrində bizim öz ərazi bütövlüyümüzün təminatından başqa marağımızın olmadığını bildirib, dövlətimizin haqq-ədalət uğrunda, yurdumuzun ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi yolunda savaştığını qeyd edib. Bu günlərdə yerli və xarici media nümayəndələri üçün keçirilən mətbuat konfransında da prezidentimiz reallıqlardan danışdı.

2020-ci ildə şanlı ordumuzun 44 günlük Vətən müharibəsindəki əzəmətli qələbəsi Azərbaycanın dünya arenasında nüfuzunu artırdı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası dost ölkələri sevindirdi. Qardaş Türkiyə müharibə dövründə daim mənəvi dəstəyini göstərdi.

Prezidentimiz İlham Əliyev azad olunmuş torpaqlara səfəri zamanı bu torpaqlarda həyatın yenidən bərpa ediləcəyini qeyd edib. Gələcək bizdən böyük işlər gözləyir. Ölkəmiz üçün yeni bir dövr, torpaqlarımızın bərpası dövrü başlayır. Bu əzəmətli dövr olacaqdır. Düşmən indi azad edilmiş torpaqlarımızdakı hər şeyi viran qoysa da, bütün şəhərlərimizi və kəndlərimizi bərpa edəcəyik və Qarabağ bölgəsini cənnətə çevirəcəyik. Xalqımız buna layıqdır. Zəfər xalqımıza yaraşır və Zəfər sonsuz qədər bizim olacaq! Qarabağ Azərbaycandır! [1]

Hər kəs gördü ki, Azərbaycan öz ərazilərinin xeyli hissəsini həm hərbi, həm də sülh yolu ilə qaytarıb. İndi əsas vəzifə həmin ərazilərin bərpa edilməsi, keçmiş köçkünlərin qaytarılması və bu insanların normal həyatının təmin edilməsidir. Bunlar şəraitdən, strateji planlardan asılı olaraq mərhələli şəkildə baş tutacaq. Bu işlərin həyata keçirilməsi üçün yüksək məbləğdə vəsait tələb olunur. Dövlətin imkanlarının səfərbər olunması ilə yanaşı, digər maliyyə mənbələrinin də cəlb edilməsi vacib şərtidir. Qarabağda quruculuq işlərinin aparılması üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulubdur.

Bu istiqamət üzrə çox mühüm qərar qəbul edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il tarixli fərmanı ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsi məqsədilə “Qarabağ Dirçəliş Fondu” yaradılıb. Fond işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, yenidən qurulması, habelə dayanıqlı iqtisadiyyata və yüksək rifaha malik regiona çevrilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə maliyyə dəstəyi göstərilməsini və sərmayələrin cəlb edilməsini, bu sahədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafını təmin edən, eləcə də ölkə daxilində və ölkə xaricində zəruri təşviqat işlərini həyata keçirən publik hüquqi şəxsdir.

Azərbaycanın 2004-cü ildən başlanmış regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramının icra edilməsi imkan verir ki, azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı işlər görülsün. İlk olaraq ərazilər minalardan təmizlənir, infrastruktur layihələri icra edilir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə müasir texnologiyalar quraşdırılır, əkin sahələri bərpa edilir. Elektrik enerjisinin, içməli suyun çəkilməsi, digər kənd təsərrüfatı layihələri icra olunur. Həyat bərpa olunacaq, bu torpaqların sakinləri doğma yurd yuvalarına qayıdacaqlar. 30 ilə yaxın məcburi köçkün kimi müxtəlif bölgələrdə məskunlaşmış soydaşlarımız bu günü səbirsizliklə gözləyirlər. Ərazilərdə “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin icrasına başlanılıb. Zəngilanın 3 kəndində – birinci, ikinci və üçüncü Ağal kəndlərində bu layihələr həyata keçiriləcək. Bu ərazilərdə fərqli pilot layihələri gerçəkləşəcək. İnşa olunacaq yollar bölgənin inkişafını sürətləndirəcək və regionun tranzit əhəmiyyətini artıracaqdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikilmiş birinci hava limanı olan Füzuli beynəlxalq hava limanına Bakıdan "Azərbaycan Hava Yolları"na məxsus ən böyük "Airbus A340-500" tipli sərnişin təyyarəsi eniş etmişdir. "Silk Way" aviaşirkətinə məxsus ən böyük yük təyyarələrindən biri olan "Boeing 747-400" tipli hava gəmisi də həmin hava limanına eniş etmiş və bu təyyarə ilə Qarabağa ilk dəfə hava yolu vasitəsi ilə yüklər çatdırılmışdır. Laçın və Zəngilanda da hava limanlarının inşa

edilməsi “Azərbaycan Hava Yolları”nın Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda yeni həyat qurmaq istəyən məcburi köçkünlər üçün yeni iş yerlərinin açılmasını təklif edən şirkətlərdəndir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə 2, 4 və 6 hərəkət zolağından ibarət Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa “Zəfər yolu”nun, Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut, Xudafərin-Qubadlı-Laçın-Xanlıq-Qubadlı, Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd, Bərdə-Ağdam, Toğanalı-Kəlbəcər-İstisu kimi yolların, çətin relyefi nəzərə alaraq həmin yolların üzərində körpü və tunellərin də inşası Qarabağ torpağında aparılan yol infrastrukturunun inkişafından xəbər verir.

Şəhərsalma sahəsində Ağdam şəhərinin baş planı təsdiq edilmiş, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərində bir çox tarixi binalar, abidələr, habelə "Xarıbülbül" və "Qarabağ" mehmanxanaları bərpa edilərək istifadəyə verilmiş, şəhərdə yeni yaşayış kompleksi, çoxsaylı bərpa və tikinti layihələrinin icrasına başlanılmışdır. Bütün bu işlər 2022-ci ilin əvvəllərinə qədər yekunlaşacaqdır. Zəngilanın Ağalı kəndlərini əhatə edəcək ilk “Ağıllı kənd” layihəsi işğaldan azad edilmiş digər ərazilərə də tətbiq olunması nəzərdə tutulur. Azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı istiqamətində tədbirlərə başlanılmış, xüsusən də Ağalıda "Ağıllı kənd" layihəsi çərçivəsində İsrail və İtaliya şirkətlərinin birgə əməkdaşlığı çərçivəsində heyvandarlıq və südçülük müəssisələrinin qurulması istiqamətində işlər aparılır.

Vaxtilə işğal səbəbindən keçirilməsi dayandırılmış bəzi ənənəvi mədəni tədbirlər də yenidən bərpa edilmiş, Şuşada “Xarıbülbül” Musiqi Festivalı və Vaqif Poesiya Günləri təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir.

Azərbaycan illərdir ki, dünyanın böyük dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlıq edir, beynəlxalq infrastruktur layihələrin reallaşmasında iştirak edir. Dünya dövlətləri işğaldan azad olunmuş ərazilərdə həyata keçiriləcək quruculuq işlərində maraqlıdırlar. Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artması iqtisadi əməkdaşlıqların genişlənməsinə yol açır. Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər qarşıdakı illərdə Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin daha da artacağına əminlik yaradır. Bu imkanlar 2030-cu ilə qədər olan mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevrilməsinə zəmanət verir. [2]

44 günlük Dağlıq Qarabağda və ətraf rayonlarda qazanılmış böyük Zəfər məhz Azərbaycan naminə, Azərbaycanın bütövlüyü uğrunda aparılan müharibənin parlaq hərbi-siyasi yekunu, möhtəşəm nəticəsidir. Bu müharibənin qalibləri Ali Baş Komandan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və müzəffər Azərbaycan Ordusu, Azərbaycan əsgəridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://president.az/>
2. <http://www.azerbaijan-news.az/>
3. <https://az.wikipedia.org/>

UOT 625.7/8

Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycan üçün perspektivləri

Qaragöz Kərim oğlu Kərimov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
qaragoz.karimov@mdu.edu.az

44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının ədalətli mövqeyini ortaya qoyaraq xalqımızın parlaq qələbəsi ilə başa çatdı. 2020-ci il 10 noyabrda imzalanmış üçtərəfli bəyanatla Ermənistan bu qələbəni təsdiqlədi. İşğal olunmuş ərazilər öz sahiblərinə-azərbaycanlılara qovuşdu.

Erməni vandalları 30 illik işğalları dövründə Qarabağ torpaqlarını viran qoyub, bütün infrastrukturunu məhv etmişdilər. Ümumiyyətlə, vurulmuş ziyanın həcmi 100 milyardlarla ölçülür.

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın Ermənistanın işğalçılıq siyasətinə son qoyaraq böyük qələbə əldə etməsi həm ölkəmiz, həm də bütün region ölkələri üçün geniş perspektivlər açıb. Ölkəmizin Vətən müharibəsindən sonrakı dövr üçün inkişaf perspektivlərini Prezident İlham Əliyev 2 fevral 2021-ci il tarixli “Azərbaycan-2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” haqqında Sərəncamında təsdiqləmişdir. Bu sərəncamda növbəti onillikdə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritetin gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulub. Bura Azərbaycanın dayanıqlı artan rəqabətqəbil iqtisadiyyatın, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin formalaşması, rəqabətqabiliyyətli insan kapitalı, innovasiyalar məkanı, təmiz ətraf mühit ölkəsi kimi tanınması və işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışın həyata keçirilməsidir.

Beləliklə azad olunmuş ərazilərin yaxın gələcəkdə ölkənin iqtisadiyyatına daxil edilməsi yeni iş yerlərinin açılmasına da imkan verəcəkdir. Artıq dövlətimiz bu sahədə böyük layihələrə start verib. Prezident İlham Əliyevin işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda – hər şəhər və rayonda həyata keçirdiyi yenidənqurma işlərinin geniş vüsət aldığına şahidiyik. Böyük qayıdışa xidmət edən layihələrin icrası artıq başlayıb.

Heç təsadüfi deyil ki, bu layihələrin ilk addımı yolların qurulması oldu. Yol infrastrukturu olmadan heç bir sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün olmaz. Hətta müharibənin gedişində azad olunmuş torpaqlarda- Suqovuşan və Talış kəndləri istiqamətində yolların bərpasına başlanılıb. Xatırladaq ki, bu yollar ötən əsrin 70-ci illərində Heydər Əliyevin tapşırığı ilə Suqovuşan su anbarının tikintisi ilə əlaqədar salınıb. Gələcəkdə Goranboyun Tap Qaraqoyunlu kəndi ilə Tərtərin Talış kəndlərini birləşdirən yeni yolun inşası planlaşdırılır ki, bu da Suqovuşana iki istiqamətdən, həm Goranboy rayonu, həm də Tərtər rayonu istiqamətindən daxil olmağa imkan verəcəkdir.[1]

2020-ci ilin 16 noyabr tarixində inşasına başlanmış “Zəfər Yolu” artıq cari ilin noyabr ayının 7-də istifadəyə verilmişdir. “Zəfər Yolu” başlanğıcını Hacıqabul–Mincivan–Zəngəzur dəhlizi magistralından götürür və Şuşa şəhərində 101 km məsafədə Füzuli, Xocavənd, Xocalı rayonları və Şuşanın 20 yaşayış məntəqəsini əlaqələndirir. [2]

Bu ilin avqust ayının 16-da Toğanalı–Kəlbəcər–İstisu avtomobil yolu üzərində Murovdağda inşa olunacaq tunelin əsası qoyuldu. Qeyd edək ki, bu yol xeyli çətin relyefli ərazilərdən keçir. Bu yol marşrut üzrə Göygöl və Kəlbəcər rayonlarının yaşayış məntəqələrini əlaqələndirilməsini təmin edəcəkdir. Prezident İ.Əliyev bu ərazilərə səfərində demişdir ki, Kəlbəcər–Laçın avtomobil yolunda tunelin inşası nəzərdə tutulub ki, bu da gediş-gəlişi asanlaşdıracaq. Görülən tədbirlər Şərqi Zəngəzur bölgəsinin inkişafı üçün edilir. Öz ata-baba torpaqlarından didərgin salınmış vətəndaşlarımızın bu ərazilərdə məskunlaşması və ölkəmizin digər əraziləri ilə rahat əlaqə yaratması üçün bu yollar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Avtomobil yollarından başqa Laçın rayonunda 17 avqust 2021-ci ildə beynəlxalq hava limanının əsasını qoyan Prezident İlham Əliyev demişdir: “Laçın rayonunda beynəlxalq hava limanının tikintisinə start verilir. Bu hava limanının tikintisi mənim tərəfimdən bir müddət əvvəl elan edilmişdir. Demişdim ki, azad edilmiş torpaqlarda üç beynəlxalq hava limanı tikiləcək. Artıq Füzulidə və Zəngilanda bu işlərə start verildi. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı bu ilin sonuna, ya da gələn ilin əvvəlinə istismara tam hazır olacaq.” Təməli 2021-ci il yanvarın 14-də qoyulan Füzuli beynəlxalq hava limanı oktyabrın 26-da təntənəli açılışla istifadəyə verildi.

Bundan başqa 26 aprel 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyevin Zəngilan rayonuna səfəri çərçivəsində Qarabağ regionunda 3-cü beynəlxalq hava limanının əsasını qoymuşdu. [3]

Cənab Prezident İlham Əliyev öz çıxışında qeyd etmişdi ki, Sovet dövründə Azərbaycanın Kəlbəcər və Laçın rayonlarının ərazilərində çətin relyefə görə hava limanlarının inşası baha başa gələcəyindən bu rayonlarda hava limanları tikilməmişdir. Cənab Prezident onu da qeyd etmişdir ki, artıq biz müstəqil və güclü Azərbaycan Dövləti olaraq, bu layihələri öz vəsaitimiz və texnikamızla, iradəmizlə həyata keçiririk. Bütün bu layihələrin qısa müddətdə və uğurla həyata keçirilməsi gücümüzü müharibədən sonrakı dövrdə də dünyaya göstərir. Prezident öz çıxışında onu da qeyd etmişdir ki, hava limanlarının istifadəyə verilməsi həm yük və sərnişin daşınmasına, həm dəki hərbi məqsədlərə hesablanmış addımlardandır. [4]

26 aprel 2021-ci ildə uzunluğu 123,8 km olan Hacıqabul-Horadiz-Ağbənd-Zəngəzur dəhlizi magistral yolunun təməli qoyulmuşdur ki, bu da ümumilikdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur regionlarındakı şəhər və kəndlərin bərpasına xidmət edəcək ən böyük 10 infrastruktur layihəsindən biridir. Azərbaycanın digər rayonları ilə Zəngilan və sonra isə Naxçıvan Muxtar Respublikasını əlaqələndirməklə mühüm əhəmiyyətə malikdir. [5]

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən infrastruktur layihələrindən biri də Xudafərin-Qubadlı-Laçın avtomobil yoludur. Bu yol başlanğıcını Hacıqabul-Horadiz-Ağbənd-Zəngəzur dəhlizi magistral yolu üzərindəki Xudafərin Su Anbarı yaxınlığından götürür. 66 km uzunluqlu yol boyu heyvan ötürülməsi üçün yolaltı keçidlər, körpülər, yaşayış məntəqələrindəki yollarla kəsişmələrdə yol qovşaqlarının inşası nəzərdə tutulur. Bu yol Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonlarının 30-dan artıq yaşayış məntəqəsini əlaqələndirməyə imkan verəcək. [6]

İnşası davam etdirilən digər bir yol isə Bərdə-Ağdam avtomobil yoludur. 44,5 km uzunluqlu yol I texniki dərəcəyə əsasən inşa olunur. Bu yol Bərdə və Ağdam şəhərlərinin 20-dən artıq yaşayış məntəqəsini əlaqələndirəcək. [7]

2021-ci ilin 17 oktyabrında Füzuli rayonunda səfərdə olan Prezident İ. Əliyev Füzuli-Ağdam avtomobil yolunun təməlini qoymuşdur. 64,8 km uzunluqda olan bu yol Bərdə-Ağdam avtomobil yolunun davamıdır və Füzulidən Bərdəyə sərnişinlərin və yüklərin daşınmasına xidmət edəcək. [8]

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpasında və logistik mərkəzlərin qurulmasında dəmir yollarının bərpası və genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə Prezident İ. Əliyev 24 noyabr 2020-ci il tarixində Bərdə-Ağdam dəmir yolunun bərpası ilə bağlı sərəncam vermişdir. Digər bir istiqamət üzrə Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun təməli isə 15 fevral 2021-ci il tarixində qoyulmuşdur. [9] Prezident çıxışında bu yolla bağlı belə demişdir: "Eyni zamanda, Horadiz-Ağbənd dəmir yolu da, - Ağbənd Zəngilan rayonunda Ermənistan sərhəddinə yaxın olan qəsəbədir, - yenidən tikiləcək. Çünki mənfur düşmən bu yolu dağıdıb və tamamilə sıradan çıxarıb. Naxçıvan dəhlizini açmaq üçün bu yol xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Hazırda Naxçıvan dəhlizinin açılması üçün konkret işlər gedir" [10].

Zəngəzur dəhlizinin açılmasının ölkə üçün əhəmiyyətini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1. Bu dəhliz beynəlxalq əhəmiyyətə malikdir. Zəngəzur dəhlizinin açılması bütövlükdə region üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dəhlizin mənfur düşmənin işğalı nəticəsində uzun illər bağlı qalması Şərq-Qərb tranzit nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində bu marşrutdan istifadəni sıfıra endirmişdi. Artıq işğalın sona çatması ilə bu dəhlizin tranzit potensialı ön plana çıxır. Xüsusilə digər alternativlərinə nisbətən daha az uzunluğa malik olması daşımaları həm daha tez, həm də ki, daha az xərclə yerinə yetirməyə imkan verir.

Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə biz həm siyasi, həm də ki, iqtisadi dvidentlər qazanacağıq. Belə ki, dəhlizin tranzit potensialı böyük olduğuna görə iri dövlətlərin və şirkətlərin diqqətini cəlb edir. Xüsusilə, Çinin "Bir kəmərlər – bir yol" nəqliyyat layihəsi çərçivəsində Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu dəhliz Çin və Mərkəzi Asiyadan Avropaya və əksinə yüklərin və sərnişinlərin daha qısa zamanda daha az məsrəflə daşınmasına imkan yaradacağından gələcəkdə ən çox istifadə olunacaq nəqliyyat dəhlizlərindən birinə çevriləcəkdir. Bundan yalnız tranzit ölkə olan Azərbaycan yox, eləcə də regionun digər ölkələri də faydalanacaqlar. Azərbaycan ərazisindən yalnız Şərq-Qərb deyil, eləcə də Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri keçir. Azərbaycan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağı rolunu oynamaqla qonşu ölkələrdən də yüklərin daşınmasını təmin edəcəkdir. Bundan başqa, Zəngəzur dəhlizinin açılması Bakı-Tiblisi-Qarsa alternativ olmaqla ölkəmizin tranzit potensialını artıracqdır. Eyni istiqamət üzrə alternativ marşrutların ölkəmizin ərazisindən keçməsi gələcəkdə baş verə biləcək hər hansı arzuolunmaz hallarda dəhlizlərdən hər hansı birinin bağlanması halında da ölkəmizin tranzit potensialının qorunmasına imkan verəcəkdir [11].

2. Nəqliyyat marşrutları qədim zamanlardan insanların diqqətini cəlb etmişdir. Hələ qədim dövrlərdə karvan yolları, hazırda isə su, dəmir yolu və avtomobil yolları keçdikləri marşrut boyu ölkələrin istər iqtisadi və siyasi, istərsə də mədəni inkişafında mühüm rol oynayırlar. Vaxtilə Ulu Öndər qeyd edirdi ki, yol həm də mədəniyyətdir.

3. Qarabağ regionunun inkişafında Zəngəzur dəhlizinin rolu əvəzolunmazdır. Bir milyondan çox qaçqın öz vətənlərinə dönəcəkdir. Qarabağın beynəlxalq tranzit xəttə qoşulması soydaşlarımızın dövlətinə, gələcəyinə inamını artıracaq, onların öz dədə-baba torpaqlarında rahat məskunlaşmasına və təhlükəsiz yaşamalarına zəmin yaradacaqdır.

4. Hər bir ölkənin siyasi, iqtisadi və beynəlxalq nüfuzu onun turizm potensialı ilə də ölçülür. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin birbaşa Qarabağ ərazisindən keçməsi regionun sürətli integrasiyasına və bərpaasına imkan verəcəkdir. Qarabağ regionun zəngin turizm potensialını da nəzərə alsaq onun tranzit ərazi olması gələcəkdə turistlər tərəfindən ziyarət edilən turizm məkanlarından birinə çevirəcəkdir. Bütün bu qeyd edilənlər ölkəmizin iqtisadi inkişafına da müsbət təsir göstərəcəkdir.

5. Dəhlizin açılması ölkəmizin bütövlüyünün və dövlətimizin varlığının qarantıdır. Əsrlərdir ki, mənfur düşmənlərimiz xəritədə bizdən ayrı görünən Naxçıvana göz dikmiş, onu Azərbaycandan almağa çalışmışlar. Tarixən Naxçıvanın əhatəsində olan ərazilər Azərbaycanın olmuşdur. Bu dəhlizin açılması ilə Azərbaycanın tarixi torpaqlarının haralara gedib çıxması faktı artıq aksioma çevrilir: isbata ehtiyac yoxdur. Vaxtilə imperiyaların zəbt etdiyi torpaqları bu yol birləşdirir, sahibinə qaytarır – sivil və mədəni yolla. Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə uzun müddətdir ki, ərazi baxımından ölkəmizdən ayrı salınmış Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə gediş-gəliş təmin olunacaqdır. Ümumilikdə, bu dəhliz bütöv türk dünyasını bir-biri ilə həm iqtisadi, həm də ki, siyasi baxımdan əlaqələndirəcəkdir. Zəngəzur dəhlizindən daşımalar artdıqca ölkəmizin siyasi gücü də artacaq, regionda siyasi sabitlik güclənəcək və dünyanın güc dövlətləri dövlətimizlə hesablaşmalı olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/qarabag-en-qisa-zamanda-cennete-cevrilecek-1611001333>
2. <https://report.az/daxili-siyaset/fuzuli-rayonunda-zefer-yolunun-acilisi-olub/>
3. <https://lent.az/xeber/sosial/zengilanda-beynelxalq-hava-limani-400522>
4. <https://apa.az/az/xeber/resmi-xeber/azerbaycan-prezidenti-lacin-beynelxalq-hava-limaninin-temelini-qoyub-6572340>
5. <https://apa.az/az/xeber/infrastruktur/horadiz-cebrayil-zengilan-agbend-avtomobil-yolunun-tikintisi-suretle-davam-etdirilir-662789>
6. <https://www.respublica-news.az/news/xudaferin-qubadli-lacin-ve-xanliq-qubadli-avtomobil-yollarinin-insasi-suretle-davam-etdirilir>
7. <https://report.az/infrastruktur/berde-agdam-avtomobil-yolunun-tikintisi-davam-etdirilir1/>
8. <https://azerforum.com/az/fuzuli-agdam-avtomobil-yolunun-temeli-qoyuldu-foto>
9. <https://report.az/infrastruktur/horadiz-agbend-demir-yolu-xettinin-insasi-nece-aparilir/0>
10. <https://fed.az/az/qarabag/prezident-quothoradiz-fuzuli-horadiz-agbend-ve-fuzuli-susa-demir-yollari-tikilecekquot-97220>
11. <https://yenixeber.org/manset/120459-zengezur-koridorunun-geosiyasi-ehemiyeti.html>

UOT 811.111

Xarici dillərin tədrisində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının əhəmiyyəti

*Fəxriyyə Elçin qızı Məbudova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
faxriyya.mabudova@mdu.edu.az*

Müasir dövrdə tələbələrə maraq yaratmaq və onların diqqətini cəlb etmək müəllimlərin üzləşdiyi çətinliklərdən biridir. İqnasio Estrada qeyd edir ki: “Əgər uşaq bizim öyrətdiyimiz yolla öyrənə bilmirsə, ola bilsin öyrətdiyimiz üsulu dəyişməliyik”.

Xarici dillərin öyrədilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsinin və tələbələrdə maraq yaradılmasının ən səmərəli yollarından biri informasiya kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadədir, buna baxmayaraq, bu sahənin inkişafında bir çox əngəllər qalmaqdadır.

Təhsilin kompüter-informasiya modeli xarici dillərin ənənəvi tədris metodları sistemindən müasir açıq təhsil sisteminə keçid mərhələsinin bir növüdür. İnformasiya texnologiyaları mütəxəssis hazırlığı prosesində əsas rol oynayır. Kompüter və informasiya tədrisi metodlarının tətbiqi tələbələrin informasiya səriştəsinin səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır, xüsusən də zəruri təhsil məlumatlarını tapmaq üçün internet imkanlarından; arayış elektron nəşrlərindən istifadə; təlim fəaliyyətində informasiya resurslarının tətbiqi, məsləhət üçün informasiya və kompüter texnologiyasının kommunikatativ potensialından istifadə, zəruri informasiyanı seçmək və s. kimi bacarıqları inkişaf etdirir.

Müasir inkişaf mərhələsində xarici dillərin tədrisi prosesində kompüter texnologiyalarının – multimedia, hipermedia, kommunikasiya texnologiyalarının (videokonfrans, telekonfrans, forumlar və s.) inkişafına, virtual reallıq texnologiyasının qurulmasına böyük diqqət yetirilir. Xarici dilin öyrənilməsi prosesində kompüter aşağıdakı linqvistik və ya kommunikativ səriştənin formalaşmasını təmin etməli olan funksiyaları yerinə yetirə bilər:

- 1) dialoq rejimində təlim və sınaq keçirmək;
- 2) dil mühiti ilə təmas effekti quraraq, qrafiklərin, animasiyanın və videonun köməyi ilə real nitq situasiyalarını yaratmaq;
- 3) nitq vəziyyətini təsvir etmək, ondan dialoq prosesində həvəsləndirmə, dəstək kimi istifadə etmək;
- 4) kompüter xətlərindən istifadə etməklə hədəf dildə ünsiyyəti təmin etmək.

Müasir kompüter vasitələri tədris, təlim və idarəetmə kimi yeni kompüter proqramları yaratmağa imkan verir. Bu cür proqramlar xüsusi təhsil məqsədləri üçün yaradılır, evdə müstəqil olaraq geniş istifadə olunur və xarici dilin öyrənilməsində işlədilə bilər. İngilis dili dərslərini mənimsəmək üçün tələbələrə aşağıdakı kompüter təlim proqramları təklif oluna bilər: “Triple play plus in English”, “Professor Higgins”, “Mükafat”, “Mənimlə danış!”. “İngilis dilində danışmağı öyrənin”, “İngilis dili tətildə”, “Salam, Amerika!”, “İngilis dilinə körpü”, “Ünsiyyət üçün ingilis dili”, “Danışan Oksford lüğəti”, “İngilis dilində tapmaca”, “İngilis dili üç addımda” və s.

Alış-veriş, yemək, geyim və başqaları kimi tematik lüğətin tətbiqi və sınaqdan keçirilməsi ilə siz “Triple play plus English” kompüter proqramından istifadə edə bilərsiniz.

Qabaqcıl texnologiya və internetin meydana çıxması ilə dil tədrisində kompüterdən istifadə şagirdlərin ucuz vasitələrlə doğma danışanlarla ünsiyyət qurmaları üçün orijinal mühit təmin edir [3]. Bu baxımdan “İngilis dili kəşfləri” proqramı ingilis dilinin interaktiv multimedia dərsliyi kimi çox effektivdir. 75 % ənənəvi peşələr, 25 % kompüter laboratoriyasında dərslərə əsaslanır. Proqram ingilis dilini öyrənmək üçün beş əsas səviyyəyə bölünmüş on iki CD seriyasından ibarətdir. Proqram ingilis dilinin dörd aspektini (oxumaq, yazmaq, danışmaq və dinləmək) əhatə edir.

“Professor Higgins” və “Reward” proqramı iki kursu birləşdirir: fonetika və qrammatika kursu müxtəlif səviyyələrdə və bilikləri möhkəmləndirmək üçün istifadə edilə bilər. “Oxford Platinum De Luxe” proqramı öyrənlərin tələffüzünü kompüter vasitəsilə tənzimləməyə, ingilis dilində sadə və mürəkkəb cümlələri tez, düzgün tərtib etməyə, imlalar yazmağa, qrammatika və fonetikanı nəzərdən keçirməyə kömək edir. “English Puzzle” multimedia daşıyıcıları ingilis dili tərcüməçilərini peşəkar ünsiyyət sahəsində öyrətmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kompüterin işini yoxlamaq üçün “Mənim Testim” proqramından istifadə olunur. Proqram imkanları ilə bütün təhsil müəssisələrində (universitetlər, kolleclər, məktəblər) təhsil intizamı üzrə bilik səviyyəsini və təhsil məqsədlərini müəyyənləşdirmək üçün imtahanlar keçirilə bilər. “Mənim Testim” – kompüter testinin yaradılması və aparılması, testdə qeyd olunan şkalanın qiymətləndirilməsinin nəticələrinin toplanması və təhlili üçün proqramlar sistemidir.

Kompüter idarəsi müstəqil işin səmərəliliyini, nəticə əldə etməkdə operativliyi artırır, qiymətləndirmənin obyektivliyini çoxaldır. Kompüter, internet, smart lövhələr, cib telefonları, video

oyunlar, musiqi pleyerləri və s. tələbələrin motivasiyasını və dili anlamasını artırmaq üçün hədəf dilin öyrənilməsi prosesində istifadə olunur [1].

Müasir kompüter texnologiyaları cəmiyyətin həyatının müxtəlif sahələrinə davamlı şəkildə nüfuz edir. Ölkəmizdə telekommunikasiyanın ümumi inkişafı fonunda kompüter texnologiyalarının cəmiyyətin təhsili sahəsinə tətbiqi prosesi tədricən artır və nəzərə çarpır. Kompüter texnologiyaları ilə birlikdə məktəbə yeni tədris formaları və metodları, qlobal düşüncənin yeni ideologiyası gəlir. Aydın olur ki, informasiya texnologiyalarının yüksək səviyyədə inkişafı və onların tədris prosesinə tətbiqi şəraitində kompüterdən istifadə xarici dillərin tədrisinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və xarici dil dərslərində mədəniyyətlərarası ünsiyyətin təşkilinə kömək edə bilər. Lakin unutmamaq lazımdır ki, öyrətmə və öyrənmə sosial proseslərdir və müəllim ilə öyrənənlər arasında ünsiyyət olmasını tələb edir. Bu baxımdan texnologiya bu sosial prosesləri asanlaşdırır, lakin əvəz etmir [2].

Kompüter texnologiyası müəllimlər tərəfindən getdikcə daha çox tanınır, çünki onun vasitəsilə aşağıdakılara nail olmaq mümkündür:

- hər hansı bir fənnin öyrənilməsi prosesini stimullaşdırmaq və müxtəlif fənlərin tədrisində təcrübə mübadiləsini asanlaşdırmaq;
- tələbələrin tədris prosesinə, xüsusən də xarici dil dərslərində xarici dil nitq fəaliyyətinin mənimsənilməsinə marağını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq;
- tələbələrin ünsiyyət təcrübəsini genişləndirmək;
- tələbələrin öz məlumatları ilə ünsiyyət nəticəsində əldə etdikləri məlumatların müqayisəsi əsasında yeni metodlardan istifadə etmək.

Rey Klifford qeyd edir ki, texnologiya müəllimləri əvəz etmir, amma texnologiyadan effektiv istifadə edənlər, istifadə etməyənləri əvəz edəcək.

Əlbəttə, müasir dövr tədrisində effektivliyinin artırılmasını tələb edir ki, İKT-dən istifadə etmədən bu mümkünsüz görünür. Michael Romano daha az motivasiyalı, daha az maraqlanan və öyrənmə prosesində daha az məşğul olan tələbələrin sayının getdikcə artdığını iddia edir [4]. Hesab edirik ki, İKT-nin xarici dil dərslərində tətbiqi bu sayı azaltmağa səbəb ola bilər.

Kompüter texnologiyalarının təhsilə tətbiqi xarici dillərin öyrənilməsində kompüter oyunlarından istifadə etmək imkanı yaradır ki, bu da xarici dil dərslərində dil və nitq materialının daha uğurlu mənimsənilməsinə kömək edir. Xarici dillərin tədrisi metodologiyası ilə məşğul olan bir çox elm adamı haqlı olaraq kompüterdə oyun metodundan istifadənin effektivliyinə diqqət çəkir. Məhz bu oyunlar mürəkkəb tədris prosesini asanlaşdırır, tələbələrin yaradıcı şəxsiyyətinin formalaşması üçün şərait yaradır, eyni zamanda müəllimin peşəkar bacarıqlarını məktəblilərə çatdırmağa imkan verir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xarici dillərin öyrənilməsi ilə əlaqədar olan kompüter oyunları hələ yaxşı tədqiq olunmayıb. Oyun təhsil verir, inkişaf etdirir və ictimailəşdirir, eyni zamanda əyləndirir. Amma təhsildə onun ilk vəzifələrindən biri təlimdir. Məsələn, Rutin məşqlər: müəllim oxuyur və şərh edir, suallara cavab, müzakirələrin təşkili nümunələri verir. Şagirdlər yaddaşdan sitat gətirməyi, parafraz, şərh, təsvir, improvizasiya etməyi öyrənirlər.

"Bayramlar" mövzunu öyrəndikdən müəllim uşaqlara internetdə təbrik mətnlərini ingilis dilində tapmağı təklif edə bilər. Tələbələr böyük maraqla təbrik, animasiya və səsli elektron açıqçalar hazırlayırlar. www.linguistic.ru, www.123greetings.com saytları tələbələrə belə işləri yerinə yetirməyə kömək edir. Daha maraqlı www.comics.com saytı var ki, burada gülməli şəkillər, komikslər tapa bilərsiniz. "Ev" mövzunu keçərkən ekrana canlı şəkillər gətirmək və müxtəlif iş formaları: lüğətin tətbiqi, otağın təsviri, bulmacalar şəklində mebel əşyasının təsviri, gizli obyektlərin tapılması və s. ilə öyrətmək olar.

Müəllim və tələbələrin təqdimatlarının yaradılması – ingilis dili dərslərində İKT-dən istifadənin başqa bir yoludur. Təqdimatlar tələbələrə digər ölkələrin adət-ənənələri və mədəniyyəti ilə tanış edir. Tələbələr regional coğrafiyaya dair, eləcə də öz materialları əsasında təqdimatlar hazırlamağa böyük həvəs göstərirlər. İnternet resurslardan istənilən ölkə haqqında məlumat tapa, şəkillərdən materialları yükləmək olar.

Bunlardan başqa, xarici dil dərslərində kahoot.com mentimeter.com və quizzes.com kimi proqramlardan istifadə edərək, sual-cavab tipli əyləncəli oyunlar təşkil etmək olar. Padlet tətbiqi dərslərdə yazı prosesini daha interaktiv etməyə imkan verir.

Nəticə olaraq, ingilis dilinin öyrənilməsi və tədrisində İKT-nin istifadəsi hələ tam öyrənilməmiş bir sahədir. Müəllimlər onlardan istifadə etməklə qazanacaqları və təklif edəcəkləri çox şeyə malikdir. İKT-nin hər bir aspekti müasir dövrün tələbələrinə əvəzolunmaz biliklər verir, tədrisin əhatə dairəsini artırır, keyfiyyətli tədris materialları təqdim edir. O, güclü öyrənmə mühiti təqdim etməklə yanaşı istənilən sahədə təhsil təcrübəsinin yenilənməsi üçün effektiv vasitədir. Bundan başqa, xarici dil dərslərində İKT-dən istifadə özünə inamı artırır, dərslərin daha zəngin və maraqlı olmasına, şagirdlərin öyrənilən fənnə motivasiya etməyə kömək edir, müəllimləri tədris bacarıqlarını təkmilləşdirməyə həvəsləndirir.

Buna baxmayaraq, ingilis dilinin tədrisində multimedyanın tətbiqi gözlənilmədiyi qədər geniş istifadə olunmur. Bunun səbəbi xarici dillərin tədrisində texnologiyanın və multimediyadan istifadə ilə bağlı pedaqogikanın inkişaf etməməsidir. Bir çox müəllimlər ingilis dilinin tədrisində kompüter texnologiyalarından istifadə etməkdə çətinlik çəkir. Təhsil sahəsində İKT-dən istifadə etmək üçün müəllimlər bu sahədə təlim keçməli və bacarıqlarını artırmalıdırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Altun, M. The integration of technology into foreign language teaching. International Journal on New Trends in Education and Their Implications. 2015, 6 (1), p. 22-27
2. Bates, A.W. & Poole, G. Effective teaching with technology in higher education: Foundations for success. San Francisco, CA: Jossey-Bass. 2003, p. 156
3. Rodriiguez, R.J. & White, R.N. From role play to the real world. Rowley, MA: Newbury House Publishers, Horner & McGinley, 2000, pp. 201-203
4. Romano, M. Empowering Teachers with Technology. Making it happen. Lanham, US: The Scarecrow Press – Rowman & Littlefield, 2003, p. 167

UOT 94(479.24); 327

XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın xarici siyasətdə mövqeyi

Gülər İlham qızı Əjdərzadə
Mingəçevir Dövlət Universiteti
gular.ajdarzada@mdu.edu.az

XX əsrin ikinci yarısında baş verən qlobal proses, Sovet İttifaqının dağılması və “soyuq müharibə”nin başa çatması beynəlxalq aləmdə, siyasi mühitdə ciddi dəyişikliklərə səbəb olmaqla yeni geosiyasi vəziyyət yaratdı. Müstəqil dövlətlərin postsovet məkanında beynəlxalq münasibətlər sistemində qoşulması və onların maraqlarını ifadə edən xarici siyasət kurslarının həyata keçirilməsi dünyada dövlətlərarası münasibətlərin yeni nizamının formalaşmasına səbəb oldu. Bu, bir tərəfdən beynəlxalq aləmdə siyasi gərginliyin səngiməsi və qlobal münasibətlərin həlli ilə, digər tərəfdən isə strateji siyasi, iqtisadi və hərbi əhəmiyyət kəsb edən bir çox regional mərkəzlərin yaranması ilə xarakterizə olunurdu.

1980-ci illərin sonundan 1990-cı illərin əvvəllərinə qədər beynəlxalq aləmdə baş verən dəyişikliklər, 1991-ci il oktyabrın 18-də mühüm geosiyasi regionda Azərbaycan Respublikasının İstiqlal Bəyannaməsi milli prinsiplərə əsaslanan yeni xarici siyasətin işlənilməsinə və həyata keçirilməsinə səbəb oldu. Qısa müddətdə bir çox dövlətlər tərəfindən rəsmən tanınan Azərbaycan Respublikası 1992-ci il martın 2-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv qəbul edildi. Ermənistanın separatizmi və hərbi təcavüzü ilə daha da ağırlaşan Qarabağ problemi XX əsrin

sonlarında Azərbaycan diplomatiyasına böyük problemlər gətirdi. Bəhs edilən dövrdə təcavüz və millətçi separatizmin qarşısının alınması, ağır nəticələrin aradan qaldırılması, ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, eyni zamanda dünya cəmiyyəti ilə siyasi və iqtisadi inteqrasiyanın başlanması zərurəti məqsədyönlü və ardıcıl xarakter daşıyırdı. Müsbət xarici siyasətə ehtiyac var idi. Qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, milli maraqları dünya dövlətlərinin maraqları ilə uyğunlaşdırmaq, Azərbaycanın müstəqilliyinin və təhlükəsizliyinin əldə edilməsi üçün beynəlxalq təminatların verilməsinin zəruriliyinə beynəlxalq ictimaiyyəti inandırmaq və.s üçün ciddi səylər göstərilməli idi [4].

Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, milli maraqlarının qorunması üçün ölkənin zəngin iqtisadi potensialı və əlverişli geosiyasi mövqeyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu amillər Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verən səmərəli və məqsədyönlü xarici siyasət kursunun həyata keçirilməsi üçün əlverişli zəmin yaradır. Azərbaycan Respublikası demokratik cəmiyyət və bazar iqtisadiyyatı quruculuğu yolunu müasir strateji inkişaf xətti kimi seçərək dünya təcrübəsində uğurla sınaqdan keçirilmiş ümumbəşəri dəyərlərdən, inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl texnologiyasından istifadə etməyə çalışır. 1991-ci və 1992-ci ilin sonunda dünya dövlətləri ardıcıl olaraq Azərbaycanı tanıdı və diplomatik əlaqələr qurdu. Azərbaycanın sistemli şəkildə dünya cəmiyyətinə inteqrasiyası, ikitərəfli siyasi əlaqələrin qurulması iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafı üçün əlverişli zəmin yaratdı.

Qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlıq siyasi münasibətlərin dərinləşməsi və qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft yatağının istismarı ilə bağlı 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycanın dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqələrinin möhkəmlənməsinə güclü təkan verdi. “Əsrin müqaviləsi” və o vaxtdan bəri imzalanmış çoxsaylı neft müqavilələri Azərbaycanın dünya cəmiyyətinə inteqrasiyasını gücləndirmək və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün geniş ümumi əlaqə nöqtələri şəbəkəsinə malikdir [1].

1998-ci il sentyabrın 7, 8-də “Böyük İpək Yolunun bərpaası” mövzusunda keçirilən Bakı Beynəlxalq Konfransı 32 ölkə və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələrinin iştirakı ilə Azərbaycanın müstəqil xarici siyasətinin ən mühüm nailiyyəti ilə nəticələndi. Avropa İttifaqının TASİS-TRASEKA proqramı çərçivəsində Böyük İpək Yolunun bərpaası üzrə tədbirlər Avropa-Qafqaz Nəqliyyat Dəhlizində bütün ölkələrin inkişafı, onun iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə edilməsi, çoxtərəfli iqtisadi əməkdaşlığı əhatə edir. Şərq-Qərb körpüsü kimi mühüm rol oynayan Avropa Qafqaz Nəqliyyat Dəhlizinin inkişafında Azərbaycanın aparıcı rolu Respublikanın dünyaya inteqrasiyasının daha da dərinləşməsinə kömək edir. Bu, təkcə iqtisadiyyat üçün deyil, həm də siyasi sabitlik və təhlükəsizlik üçün çox vacibdir. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində dünya ölkələri ilə ikitərəfli əlaqələrin inkişafı ilə yanaşı, beynəlxalq və regional təşkilatlarda çoxtərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi də mühüm rol oynayır [3].

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, ATƏT-in və İKT-nin üzvü olan Azərbaycan Respublikası ardıcıl siyasəti nəticəsində 2001-ci ildə Avropa Şurasına daxil olmuş və Avropa Birliyi, NATO və digər təşkilatlar ilə sıx əlaqələr qurmuşdur. Çox mühüm coğrafi və strateji məkanda yerləşən Azərbaycan həm özünə, həm də tərəfdaşlarına öz mövqələrini maksimum dərəcədə artırmaq, milli maraqları və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün hərtərəfli şərait yaradır. Azərbaycan Respublikasının 1994-cü ildən NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində fəaliyyəti dünyanın böyük dövlətləri ilə əlaqələrin inkişafı üçün mühüm zəmin yaratmışdır. 1998-ci il sentyabrın sonlarında Azərbaycana səfəri ərəfəsində NATO-nun baş katibi Solana müsahibəsində, Qafqazı “NATO-nun birbaşa marağında olan region” və Azərbaycanı Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və regional təhlükəsizliyin qorunması maraqlarının üst-üstə düşdüyünü bir daha təsdiq etdi. Göründüyü kimi, XX əsrin sonlarında Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi beynəlxalq münasibətlər sistemində qoşulması ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik məsələlərinin tənzimlənməsində xarici siyasət mühüm rol oynamışdır.

Qeyd edək ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan da daxil olmaqla, postsovet ölkələri öz inkişaf strategiyalarını müəyyən etmək üçün ciddi seçim qarşısında qalırlar: onlar ya əvvəlki kimi sosialist ideologiyası və ictimai mülkiyyətə əsaslanan planlı iqtisadiyyat yolu ilə fəaliyyətini davam etdirməli və bununla da beynəlxalq aləmdə ideoloji, hərbi-siyasi qarşıdurmaya yenidən şərait yaratmalı, ya da iqtisadi-siyasi və sosial sahədə yüksək tərəqqiyə nail olmuş ölkələrin təcrübəsini əsas götürərək, bu təcrübəni yerli şəraitə uyğunlaşdırmaqla xüsusi mülkiyyətə əsaslanan azad bazar iqtisadiyyatı yolunu seçməli idilər [2].

Soyuq müharibədə sosializmin önündə açıq-aşkar qələbə qazanan kapitalist dünyasının kəskin üstünlüyü yeni yaranmış dövlətləri ikinci yolu seçməyə sövq etdi. İkinci üsulu seçməklə bu dövlətlər yeni seçimlərlə üzləşdilər. Onlar bu dəfə kapitalist dünyasının mövcud inkişaf modeli və ya bu gün dünya siyasətinin formalaşmasında mühüm rol oynayan İqtisadi Qüvvələr Mərkəzinin inkişafı üçün Amerika, Avropa və Asiya modelləri arasında seçim etməli olurlar. Ona görə də yeni müstəqillik əldə etmiş ölkələr ABŞ, Rusiya, Avropa İttifaqı və Cənub-Şərqi Asiya arasında maraqların toqquşmasında, ölkələr arasındakı mənafə və maraq çəkişmələrində özlərinin suverenliyini qoruyub saxlamaq məqsədilə düşünülmüş xarici siyasət yeritməli idilər. Və bunu düzgün qiymətləndirmək lazım idi. Müşahidələr və təhlillər göstərir ki, I və II Dünya Müharibələrindən sonra sürətli iqtisadi, siyasi və hərbi tərəqqiyə nail olan və dünya lideri olan ABŞ-ın inkişaf yolu 90-cı illərdə müstəqillik qazanmış bir çox yeni dövlətlər üçün daha çox cəlbedici görünməkdə idi. Belə bir strategiyanın seçilməsi onların Sovet İttifaqının varisi olan Rusiyanın ənənəvi təsir dairəsini tərk etmək, sabit iqtisadi şəraitə və maliyyə gücünə malik ABŞ kimi supergüclərdən dəstək almaq istəyindədir.

Demokratik cəhətdən inkişaf etmiş, inqilabi partlayışlar və sıçrayışlar olmayan bir ölkə olan ABŞ-ın soyuq müharibədə uzun müddət totalitar və qeyri-demokratik dövlət olan Sovet İttifaqına qarşı döyüşdə qalib gəlməsi Amerika modelinin daha bir cazibəsidir. Lakin XX əsrin sonunda dünya siyasətinin yeni güc mərkəzləri kimi meydana çıxan Avropa və Asiya dövlətlərinin inkişaf modellərinin ABŞ modeli ilə rəqabət mübarizəsindəki uğurları, habelə proqnozlaşdırılan üstünlükləri ABŞ-ın cəlbediciliyinə müəyyən zərbə vurmuşdur. Tarixi xronologiya baxımından iqtisadi-siyasi tərəqqinin və demokratik inkişafın daha sınılanmış forması kimi çıxış edən Avropa modeli 80-ci illərdən başlayaraq, yenidən müxtəlif regional mərkəzlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə və yönümünə mühüm təsir göstərə bilən geosiyasi faktorlardan birinə çevrilmişdir.

Avropa Birliyi ideyası altında regionun bütün dövlətlərinin vahid iqtisadi, siyasi məkanda birləşməsi və onun dünya miqyasında yeni güc mərkəzinə çevrilməsi istiqamətində atılan addımlar artıq öz real nəticələrini verir. Və eyni zamanda dünyanın yeni güc mərkəzinə çevrilməsi ideyası çərçivəsində atılan addımlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Regional mübahisələrin həllində, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında Avropa İttifaqının rolunun səmərəliliyi də Avropa modelinin üstünlüklərindən biridir. Yeni müstəqillik əldə etmiş ölkə üçün Asiya inkişaf modeli də Avropa və Amerika modelləri qədər önəmlidir və bəzi parametrləri ilə ondan üstün olmağa başlayır. Asiya modeli əsasən Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənub-Şərqi Asiya, Yaponiya, Çin, Cənubi Koreya, Tayvan, Sinqapur, İndoneziya, Malayziya, Honq Konq və digər ölkələrin yüksəlişi deməkdir. Bu model 1950-ci illərdən hazırlanıb və bəzən Asiya Sakit Okean modeli adlanır. Asiya-Sakit okean hövzəsi ölkələri hazırda iqtisadi artım baxımından ABŞ və Avropa İttifaqını xeyli geridə qoyur və dünyanın əsas iqtisadiyyatlarından birinə çevrilib. Ekspertlərin fikrincə, hazırda region ölkələri dünya ÜDM-nin yarısından çoxunu təşkil edir. Müasir dünya iqtisadi inkişafı baxımından ən dinamik hesab edilən bu ölkələrin qısamüddətli iqtisadi möcüzələri təkcə azad bazar münasibətlərinin deyil, həm də onların düzgün sosial və iqtisadi seçimlərinin nəticəsidir. Bunun da nəticəsidir ki, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Qərbi inkişafının bəzi xüsusiyyətlərini mənimsəmişlər, lakin mühüm sosial və mədəni ənənələri qoruyub saxlaya bilmişlər. Bu, onlara global rəqabətə tab gətirməyə imkan verdi.

Dünyanın ən mühüm və ənənəvi hərbi-iqtisadi mərkəzləri olan ABŞ, Avropa İttifaqı və Rusiya ilə rəqabətdə Asiya-Sakit okean ölkələri iqtisadi və hərbi birliyə nail olmaq üçün səylərini gücləndirirlər. Sıx iqtisadi əlaqələr üçün hazırlanan və həyata keçirilən möhtəşəm layihələr Avropa

İttifaqı və Şimali Amerika Azad Ticarət Sazişi üçün problemdir. Bu gün Tokio, Sinqapur, Honq-Konq, Sidney və regionun digər şəhərləri London, Nyu-York və Paris kimi dünyanın aparıcı maliyyə və iqtisadi mərkəzlərini getdikcə zəiflədir. Mənfi inkişafın simvolu olan “Asiya” sözü indi daha yüksək mənada inkişaf edir [5]. Bununla da Qərb sivilizasiyası ilə rəqabət apara biləcək güclü Asiya sivilizasiyası dirçəldilir.

Müasir dünyanın əsl güc mərkəzi olan regional və beynəlxalq münasibətlərin hazırkı vəziyyətinin nəzəri təhlili xarici siyasət strategiyalarını müəyyən edən, dövlətlərarası regional və beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etmək istəyən müstəqil dövlətlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünyanın bütün dövlətlərində gələcək yerlər və rollar iqtisadi və təhlükəsizlik meyllərini istiqamətləndirən beynəlxalq güc mərkəzləri, əməkdaşlıq, tərəfdaşlıqlar, dostluqlar və son nəticədə strateji ittifaqlar üçün seçilən inkişaf modelləri olacaqdır. Onların müvafiq dövlətləri ilə əlaqələr və münasibətlər üçün strategiyaların işlənilməsi və həyata keçirilməsi də sadalanan amillər sisteminin təsiri altındadır.

Azərbaycan Avropa ilə Asiya sərhəddində strateji cəhətdən əlverişli mövqeyə malik olduğuna görə sosial və mədəni həyatın bütün sahələrində özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır, Şərqi və Qərbi dünyaların sintezindən yaranmış cəhətləri də əxz edərək, dünya birliyinə inteqrasiya olunmaq xəttini seçmişdir. Bu seçimi reallaşdırmaq istiqamətində Azərbaycan dövləti, bir tərəfdən, dünya təcrübəsini öyrənərək, özünün iqtisadi və siyasi inkişaf modelini müəyyənləşdirir, digər tərəfdən, beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş ölçülərə uyğun olaraq, öz milli maraqlarını qorumaq üçün dövlətlərarası əlaqələrə girir [4].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ali Faik Demir. Türk Dış politikası perspektifindən Güney Kafkasiyaya. Ankara, 2003
2. Hüseynova H. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində. Bakı, 1998
3. Məmmədov A. Beynəlxalq münasibətlər. Bakı, 2002
4. Rəcəbli H. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları. Bakı, 2003
5. Rəcəbli H., İbayev V. Avropa Şurası. Bakı, 1999

UOT 159.9

Travmaların uşaq psixologiyasına təsiri

Nərgiz Nazim qızı Niftəliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
nnifteliyeva@list.ru

Travma anlayışı fərdin ruhi və fiziki varlığını çox fərqli şəkillərdə sarsıdan, incidən, yaralayan bütün hadisələr üçün keçərlidir. İnsanın psixoloji və fiziki bütünlüyünə təsir göstərir. Travma zamanı insan öz gücsüzlük halı ilə üzləşir. Travma, heç gözləmədiyimiz anda və nə etsək də qətiyyənlə hazır olmayacağımız bir tərzdə, bütünlük və davamlılıq kimi, varlığımızı əmanət etdiyimiz əsas həyat referanslarımıza ənənəvi bir zərbədir.

Travmanın bir neçə növü var:

1. İnsan əli ilə istəyərək yaradılan travmalar (müharibə, istismar, həbs, ailədaxili şiddət və s.).
2. İnsan əli ilə istəməyərək yaradılan travmalar (yanğın, qəzalar).
3. Təbii hadisələr (sel, zəlzələ və s.).
4. Gözlənilmədən yaxınlarının itirilməsi və ölümə qədərlik. [2]

Hər bir halda yaranan travma insan psixologiyasına, xüsusilə də uşaqlara təsirini göstərir. İstər ana bətnində, istər körpə yaşda, istərsə də yetkin yaşda olsun hər yaş dövrünə və yaşadığı hadisəyə görə uşaq bu və ya digər dərəcədə travmaya məruz qalır.

Uşaqlar travma alarkən onların bədən hərəkətləri dəyişir, mutizim hallarına rast gəlinir. Uşağın travma alması zamanı göstərilən ən böyük reaksiyalar uyuşma və donma halıdır. Əgər uşaq ağlamağa və titrəməyə başlayırsa, bu yaxşı hal hesab olunur və sanki donmuş bir enerjinin buzdan çıxması kimidir.

Kiçik yaşlarda yaşanan travmalar çox önəmlidir. Uşaq yaşlarında olan travmalar onların duyğularında böyük izlər buraxır. Məsələn, partlama səsi, qorxunc görüntülər, qorxunc hərəkətlər 0–6 yaş aralığında olan uşaqlarda kabuslar, qorxular və oyunlarda bu hadisələrin əks olunması şəklində özünü göstərir. Kiçik yaşlı uşaqlar təhlükəni anlamada və digər yaş qruplarına görə özünümüdafiədə daha zəif olurlar. 0–6 yaş arası uşaqlar başlarına gələn hadisələrin öhdəsindən gələ bilmədiyi üçün ya özlərini, ya da valideynlərini günahlandırır. Bu yaş qrupunda olan uşaqlar böyük yaşdakı uşaqlara nisbətən qorxularını, əsəblərini, həyəcanlarını, çarəsizliklərini kəlimələrlə ifadə edə bilməkdə çətinlik çəkirlər. Yaşanan travma onların İQ səviyyəsini, nitq, hafizə və motor bacarıqlarına mənfi təsir göstərir. Kiçik yaşlı uşaqlar valideynlərinin qorumasına və dəstəyinə ehtiyac duyurlar, ancaq valideynlərdə travmaya məruz qalırsa aradakı qopuqluq valideyn-uşaq münasibətlərinin pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Travma alan uşaqlarda idrak reaksiyaları, psixoloji reaksiyalar, fizioloji reaksiyalar və davranış reaksiyaları özünü göstərir. İdrak reaksiyalarına zəif sözlü ifadə, hafizə problemləri, diqqət və konsentrasiya problemləri, öyrənmədə çətinliklər, təkrarlanan düşüncələr, göz önündə təkrarlanan görüntülər və s., davranış reaksiyalarına əsəbilik, şiddət, sosial mühitdə düzgün olmayan hərəkətlər, istismar və ya travmayı təqlid etmə, vulqar ifadələr, həddində artıq ağlamaq və qışqırmaq, güvənsizlik, özünü günahlandırma, travmanı xatırladan insanlardan qorxmaq, içə qapanıqlıq, özgüvən əksikliyi, valideynlərini itirmə qorxusu və s., psixoloji reaksiyalar şok, qorxu, günahkarlıq, əsəbilik, utanc, depressiya, stress, narahatlıq və s., fizioloji reaksiyalar iştahsızlıq və ya həddindən artıq iştahlılıq, baş və sinə ağrıları, ürək bulanma və mədə ağrısı, ürək getmə, səsə qarşı həssaslıq, həmişə yorğun olmaq, nəfəs darlığı və s. aiddir. [1]

Uşaqlıqdakı təcrübələrimiz duyğusal inkişafımız üçün çox vacibdir. Öncəliklə bağlanma fiqurlarımız olan valideynlərimiz dünyanı necə kəşf etməyimiz üçün önəmli rol oynayırlar. Çünki onlarla olan münasibətlərimiz dünyanın nəyə bənzəyəcəyinin təməlini atmaqdadır.

Uşaqlar şahid olduqları və yaşadıkları hadisələr üzərindən dünyanı, həyatı mənalandırılır və daxili bir xəritələrini çəkirlər. Bu mənalandırılma və yaradılan daxili xəritə, başa çıxma mexanizmaları inkişafına kömək edir. Uşaq gözləmədiyi bir anda travmatik bir təcrübə yaşadığında sahib olduğu başa çıxma mexanizmaları yıxılır və özünü çox çarəsiz hiss edir. Travma nə qədər erkən yaşda yaşanıbsa təsiri də bir o qədər dərin olacaqdır. Çünki uşaq nə qədər balacadırsa, özünü qoruyacaq təməl qaynaqları da bir o qədər azdır.

İnsanlar və cəmiyyət üçün fəlakətlə eyni bir mənə daşıyan, qorxu, narahatlıq, təşviş pozuntuları, nevroz və s. kimi bir sıra mənfi psixoloji hiss daşıyan problemlərdən biri müharibədir. Müharibə insanların həyatına bilvasitə təsir edir. Bu zaman iqtisadi, sosial, fiziki, psixoloji cəhətdən insanlar zərbə alır. Bir çox adamlarda posttravmatik stress pozuntusuna səbəb olan psixoloji narahatlıq meydana gəlir. Depressiya, suisid kimi hallar cəmiyyətdə daha çox müşahidə olunmağa başlayır.

Cəmiyyətin ən həssas üzvləri arasında olan uşaqlara müharibənin təsirləri də yan keçmir. Böyüklərdə olduğu kimi, uşaqlar üçün də çox təhlükəlidir müharibə. Körpə yaşlarda olan uşaqlar nə olduğunun fərqinə varmasalar belə valideynlərin keçirdiyi təşvişlər, xüsusilə ananın hissləri onlara daha çox təsir edir. Hətta hamilə qadınların da yaşadıkları körpə ana bətnində olsa belə onun ilk travma almasına səbəbolur. Həmçinin yaralanma, yaxınlarının itirilməsi, amputasiya, aclıq kimi proseslərdə bilvasitə və bilavasitə uşaqlarda travmaya səbəb olur. Müharibənin təsirlə uşaqlar tamamilə köməksiz qalırlar. Onların yaddaşlarında həmişəlik və silinməz izlər buraxırlar. Uşaqların bu dövrdə qarşılaşdıqları ən böyük hiss qorxu hissidir. [3]

Bu dövrdə kiçik yaşlı uşaqlarda enurez, yalan danışmaq, oğurluq, çox ağlamaq, davranış pozuntuları görünə biləcəyi kimi, böyük yaşlı uşaqlarda aqressiya, qəzəb, güvənsizlik hissləri üstünlük təşkil edə bilər. Bəzi hallarda onlar robot kimi hissiz olurlar. Yerindən didərgin düşən

uşaqlar başqa bir yerə getdikləri və rutin həyatlarından ayrıldıqları üçün adaptasiya problemləri də yaşayırlar. Əgər vaxtında düzgün psixoloji dəstək verilərsə, uşaqların cəmiyyətə adaptasiyasını həyata keçirmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikası da daim erməni təcavüzünə məruz qalmış və bu problem müasir dövrümüzdə kimi gəlib çatmışdır. Erməni vandallarının ərazi bütövlüyümüzə təcavüzü nəticəsində psixoloji, fizioloji olaraq insanlarımız təcavüzə məruz qalmışlar. Döyüş bölgəsindən uzaqda olmasına baxmayaraq, Tərtər, Gəncə, Bərdə və Mingəçevir şəhərlərinə atılan raketlər nəticəsində dinc insanlarımız həyatlarını itirmişlər və həmçinin psixoloji cəhətdən sarsıntı keçirmişlər. İnsanlarda səsə qarşı yüksək həssaslıq yaranmışdır. 44 günlük müharibə dövründə 3000-ə yaxın şəhid verdiklərimizə görə, şəhid ailələri böyük psixoloji travmalar yaşamışdır. Döyüş bölgəsində olan qazilər arasında intihar halları artmışdır. Çünki yaşadıkları sarsıntılar, yoldaşlarının ölümü, yorğunluq və s. kimi hallar postmüharibə dövründə bəzən bunları aşmaqda onlarda çətinlik yaratmışdır.

Cəmiyyət olaraq müharibədən bu və ya digər şəkildə əziyyət çəkən insanlara psixoloji cəhətdən dəstək olmalıyıq və üstəsindən gəlməkdə çətinlik çəkdikləri hallarda psixoloq və psixiatr yardımından istifadəni məsləhət bilməliyik

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Bakı, 2006, 620 s.
2. Cavadov R., Tağıyeva G. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Bakı, 2006, 260 s.
3. Əmrəhli L., Rzayeva N. Uşaq psixologiyası. Bakı, 2010, 358 s.

UOT 81'23; 81'271; 82.085; 808.5

Linqvistik praqmatikanın formalaşmasında və inkişafında nitq aktları nəzəriyyəsinin rolu

Nigar Mustafa qızı Məhərrəmova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
nigar.maharramova@mdu.edu.az

Dilçiliyin inkişafında yeni istiqamətləri müəyyən edən dil və onun ən mühüm xassələri haqqında müasir baxışlar təkcə dilçilər arasında formalaşmayıb. Dil sahəsində praqmatik tədqiqatların əsasını linqvistik fəlsəfə – pozitivizm və neopozitivizm metodologiyasına uyğun ingilis analitik fəlsəfəsi təşkil edirdi. Təbiət elminin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, filosoflar fəlsəfənin ənənəvi olaraq tədqiq etdiyi “metafizik problemlərə” getdikcə daha çox tənqidi yanaşırdılar və bir daha onların tədqiqat predmeti dildir. Neopozitivizmin nümayəndələri qətiyyətlə dil və nitqin təhlilinə müraciət edirlər. Tədqiqatlarında onların semantikasındakı anlayışları ifadə etmək üçün linqvistik vasitələrdən istifadənin tənqidi, təhlili ön plana çıxır. Beləliklə, artıq ilkin mərhələdə neopozitivizm dilin işləməsi probleminə toxunuldu. B.Rasselin tələbəsi, avstriyalı filosof L.Vitgenşteyn “Məntiqi-fəlsəfi traktat”ında (1922) dil problemlərini tədqiq etmişdir.

Dilçilik fəlsəfəsinin inkişafı bilavasitə linqvistik tədqiqatın özünə töhfə verən fəlsəfi konsepsiyaların yaranmasına səbəb oldu. Buna əsas tədqiqat obyektinin dəyişməsi - elm dilindən gündəlik nitq, məişət ünsiyyət dilinə keçid şərait yaratdı. Məqsədlər də dəyişdi: filosoflar dili düzəltməkdən və “metafizikani” aradan qaldırmaqdan tutmuş nitqdəki dil vahidlərinin mənasını öyrənməyə keçdilər. Nitq aktları nəzəriyyəsi ingilis alimi C.Ostin tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Məhz o, “nitq aktı”, “ifaçılıq”, “ifalı misralar”, “ifalı deyimlər” anlayışlarını ayırmışdır. Bu kateqoriyaların özlərini həyata keçirən ifadələr deyildiyi anda hərəkətə çevrilir və sadəcə olaraq hərəkətin linqvistik təsviri kimi xidmət etmirdi. Nitq aktları nəzəriyyəsi (Theory of Speech Acts)

linqvistik fəlsəfədə və müasir praqmatik dilçilikdə, eləcə də bütövlükdə XX əsrin dilçiliyində böyük rol oynamışdır. Linqvistik praqmatika elmi bir elm kimi amerikalı alimlər Ç.S.Peirs-in semiotika və fəlsəfi praqmatizmi əsasında formalaşmışdır. Peirs (1839–1914) "semiotika" terminini irəli sürmüşdür. C.Orris praqmatikanı semiotikanın sintaksis və semantikaya zidd olan və işarələrlə onların şərhçiləri arasında əlaqəni araşdıran bölməsi kimi səciyyələndirmişdir. Dil ənənəsində işarənin başa düşülməsini nəzərdən keçirək.

F.de Sossürdən bəri işarə təkcə məlumatın maddi daşıyıcısı kimi deyil, ikitərəfli varlıq kimi başa düşülür. İşarə həm maddi daşıyıcının özüdür, həm də onun məzmunudur. Müasir işarələr elmində Çarlz Peirsdən sonra işarənin üç aspektini, semiozun üç mərhələsini ayırmaq adətdir: semantika, sintaktika və praqmatik. Semantika işarələyənlə işarələnen arasındakı əlaqəni öyrənir, yəni anlayışlar və ya obyektler, referentlər, sintaktika əlamətlər arasındakı əlaqəni onların işlədilməsi prosesində ardıcıl ifadə çərçivəsində araşdırır. Praqmatika xüsusi vəziyyətlərdə istifadəçilər və işarələr arasındakı əlaqələri obyektivləşdirir. Əgər semantika mənanı ikili əlaqə (işarələndirici – işarələnmiş) kimi öyrənsə, praqmatika – trenarny – "işarə edən – işarələnmiş – danışan subyekt" kimi olur. Nitqin insan fəaliyyətinin bir hissəsi olduğuna və dilin təbiətinə görə antroposentrik olmasına görə, 1970-ci illərdə praqmatika üzərində işlər ön plana çıxdı. Məhz lüğətin, sözün normativ mənasının təhlilindən dəyişkən mənaya və ümumiyyətlə, deyimnin məzmununa keçid nitqin semantik məkanının təşkiledici mərkəzinin danışmaq subyektini olduğunu başa düşməyə səbəb olmuşdur. Buna görə də praqmatika cümlələrin semantikasının öyrənilməsi, cümlə və müddəə anlayışlarının mahiyyətinin aydınlaşdırılması ilə başlamışdır. Deməli, L.Vitgenşteyn belə bir nəticəyə gəlib ki, sözün mənasını bilmək ondan düzgün istifadə edə bilmək deməkdir. Beləliklə, o, xüsusi kontekstlərdə sözlərin istifadəsinin incəliklərinə diqqət çəkdi. Dil bir fəaliyyət kimi bir çox xarici və yerli dilçilər, xüsusən V.Humboldt, C.Bally, K.Büller, E.Benveniste, L.V.Şerbov, N.I.Jinkin və başqaları XX əsrin ortalarında linqvistik fəlsəfədə nitq aktları nəzəriyyəsinin əsasları artıq formalaşmışdır ki, onun daha ətraflı işlənməsini C.Ostin öz üzərinə götürmüşdür [4]. O, nitq aktları nəzəriyyəsi ilə bağlı əsas fikirləri “Sözlərlə işlərin necə aparılması” kitabında qeyd etmişdir. O, nitq aktında lokativ, illokusion və perlokasiya aktlarını ayırmışdır. O, nitq aktlarının təsnifatını onların hədəf oriyentasiyası əsasında qurmuşdur ki, bunu o, illokasiya qüvvəsi adlandırmışdır. C.Ostinin nitq aktı bu terminin müasir mənasında ifadədir.

Nitq aktı “müəyyən cəmiyyətdə qəbul edilmiş nitq davranışının prinsip və qaydalarına uyğun olaraq həyata keçirilən məqsədyönlü nitq hərəkətidir” real nitq ünsiyyəti şəraitində konkret, aktuallaşmış cümlənin istehsalıdır. Nitq aktı dünya haqqında ümumi bilik fonduna və ümumi dil bacarıqlarına malik olan natiqin və dinləyicinin olmasını nəzərdə tutur. İfadə aktında, yalnız potensial olaraq dünyaya yönəlmiş anlayışlara istinad edən sırf linqvistik vahidlərdən fərqli olaraq, istər şəxs, istər zaman anı, istərsə də məkan kimi konkret fərdi hadisələrə aid olan dil vahidləri fəaliyyət göstərir. Nitq aktında dünyanın konkret seqmentinə istinad nitq aktının iştirakçılarının ümumi bilikləri əsasında qurulur. Lokativ akt linqvistik texnologiyaya əsaslanan nitq aktının linqvistik formasını seçmək məqsədi daşıyır, onun köməyi ilə dildənkənar məzmun ötürülür. Qeyri-adi akt natiqin kommunikativ məqsədini çatdırmaq məqsədi daşıyır. Təhlükəsiz hərəkət natiqin nitq aktının mümkün nəticələri haqqında təsəvvürü ilə əlaqələndirilir. İfadə xarakterli aktların müvafiq təsnifatlarının yaradılması nitq aktları nəzəriyyəsinin əsas vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

C.Ostin dilin bütün ifadəci feillərini təcrid etmək, sonra isə onları eyni vaxtda icraedici feillərin təsnifatını və qeyri-məlumat xarakterli hərəkətlərin təsnifatını təmsil edən siniflərə bölmək qərarına gəlib. Nəticə etibarilə o, icraedicilərin beş sinfini formalaşdırdı: hökmlər (dəyər mühakiməsini ifadə edən hərəkətlər), eksersitivlər (nəyinsə əleyhinə qərar vermək və ya nəyisə təbliğ etmək feilləri; bunlar təsir və ya hakimiyyətin həyata keçirilməsinin təzahürləridir), komissiyalar (feillər), vədlər və öhdəliklər, davranışlar (münasibət ifadə edən və sosial davranışla əlaqəli feillər, məsələn, üzrxahlıq, təhqir və s.) və izahedicilər (bir nöqtəyi-nəzərin izahında, müzakirəsində və inkişaf etdirilməsində istifadə olunur; izahatlar, arqumentlərin izahı). İcraedicinin əsas sintaktik düsturu I x, nədir, burada x icraedici feildir [3]. Sonralar başqa bir tədqiqatçı C.Searle icraedici feillərin təsnifatını tərifli hərəkətlərin təsnifatından ayırmağı təklif etdi. Onun təsnifatının

əsasını illokasiyalı məqsəd xətti alətləri (dünyaya söz və ya dünyaya söz) təşkil edir və psixoloji vəziyyəti ifadə edir. J.Searle illocutionary aktların beş əsas növünü müəyyən edir: nümayəndələr (təsdiqlər), direktivlər, komissiyalar, ekspressivlər və deklarativlər. Yerli elmdə nitq aktları nəzəriyyəsi Yu.Du-nin əsərlərində işlənmişdir. Apresyan, N.D.Arutyunova, E.V.Paduçeva, V.V.Boqdanov, V.G.Gaka, I.P.Susova, A.V.Bondarko və Nitq aktları nəzəriyyəsinin inkişafı Britaniya və Amerika alimlərinin adları ilə möhkəm bağlıdır.

Ümumiyyətlə, qəbul edilir ki, performativlik anlayışını bu hadisəni ətraflı təsvir edən və nitq aktlarının növlərini təhlil edən C.Ostin kəşf etmişdir. Halbuki əslində ingilis alimləri ilə eyni vaxtda alman alimləri də linqvistik praqmatika ilə məşğul olmuşlar. Nitq hərəkətlərini E.Koşmider tədqiq etmiş, bu işi D.Vunderlix, Q.Harras, M.Şekker və başqaları davam etdirmişlər. Bundan başqa, bəzi alimlər bu fikirdəirlər ki, performativlik fenomenini ilk dəfə E.Koşmider, onun “birgə rast gəlinməsi” adlandırır [6]. E.Koşmiderin alman dili ilə müqayisə etdiyi müxtəlif slavyan dilləri tədqiqat üçün material kimi xidmət edirdi. O, “Cədvəl üçün xahiş et” kimi ifadələrdə feillərin forma və zaman mənalarının qarşılıqlı əlaqə problemi ilə maraqlanırdı. Alimin göstərdiyi kimi, nitq aktının indiki zaman mənasını təkə natamam feillər deyil, kamil feillər də daşıya bilər. Təsadüfün öyrənilməsi üsullarından biri kimi E.Koşmider “Nə edirsən?” sualından istifadə edərək aspektoloji (növ) mənaları müəyyən etməyi təklif etmişdir. Bu yoxlama proseduru ilə o, indiki zamanın mənalarından biri ilə feilin mükəmməl formasının mənalarından birini – hərəkətin daxili tamlığını, bir növ "ifa"nı birləşdirmə imkanını yaratdı. Məsələn, polyak dilində "zəhmət olmasa masaya gedin" deyimləri “Etiraf edirəm” yuxarıda verilən sualın cavabı deyil, sözün tələffüzü bir hərəkət olduğu zaman indiki mənanın ötürülməsidir. Bu ifadələrdə sözlə əməlin üst-üstə düşməsi var. E.Koşmider təsadüfün aşağıdakı xüsusiyyətlərini verir:

- 1) hərəkətin və deyimlərin üst-üstə düşməsi;
- 2) ifadələrin yalnız birinci şəxsin feilləri ilə istifadəsi;
- 3) ifadədə feilin mükəmməl və natamam formasının mənasının incə çalarlarına diqqət yetirilməsi;

- 4) alman, ıvrit və slavyan dillərinin materialında “fikirdə olan” və “təyin olunan” anlayışların nisbəti ilə əlaqədar təsadüfün şərh [7]. E. Koşmider konseptual sistem qurur, o, “fikirdə olan” (I – intentum), “təyin edilmiş” (D – designatum, Bezeichnetes) və “təyin edən” (S – signum, Bezeichnendes) birləşmələrindən ibarətdir. “Fikirdə olan” və “işarələnmiş” məzmun müstəvisinə aiddir. “Təyin edilmiş” (Designatum) müəyyən bir dilin qrammatik sistemindəki linqvistik işarənin məzmunudur. Intentum Koşmider tərəfindən "indiki", "çoxluq", "animasiya" və s.anlayışların dillərarası semantik invariantı kimi şərh olunur.

Sual, xəbər, əmr, qadağa və s. ifadə edərək ad vermək və məqsədə çatmaq.bilavasitə ifaçılıq və nitq aktı ilə bağlıdır ki, onlar yerləşməyə və ifadəyə, ilk növbədə deyimlərin təsviri məqsədinə uyğun Koşmider feillərin xüsusi ifadəci işlənməsini vurğulamaqla yanaşı, bu istifadənin aspektoloji və temporal kontekstlərini də təsvir etmişdir, ona görə də əminliklə deyə bilərik ki, onun konsepsiyası nitq aktları nəzəriyyəsinin yaranması üçün ilkin şərtlər yaratmışdır. Intentum, danışandan müəyyən bir düşüncəni çatdırmaq və nitq hərəkətini yerinə yetirmək niyyəti kimi gəlir. Intentumun zaman və məkanda lokalizasiyası, "Mən buradayam – indi" koordinatları kimi vacibdir. Intentum həm də zaman və məkan baxımından lokallaşdırılmamış ola bilər [8].

Ümumiyyətlə, nitq aktları nəzəriyyəsinin anlayışlarından istifadə etməklə müəyyən edilən və təhlil edilən müxtəlif nitq hərəkətlərinin sayı o qədər də çox deyil. Bəzən bir və eyni ifadədən istifadə edərək bir neçə hərəkəti yerinə yetirmək mümkündür. Nitq aktları nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafı onun linqvistik praqmatika və koqnitiv dilçilik kimi daha ümumi anlayışlara daxil olmasına səbəb oldu.Sözün illüstrasiya gücü anlayışı dinləyicinin funksiyaları və rolunun öyrənilməsində, niyyət və niyyət anlayışı isə semantikada həyata keçirilən natiqin funksiya və rolunun öyrənilməsində xüsusi maraq obyektinə çevrilmişdir. Nitq aktları nəzəriyyəsi çərçivəsində kəşf edilmiş anlayışların daha da inkişafı, nitq mənalarının ən incə çalarlarının təhlilini dərinləşdirməyə imkan verir. Son zamanlar dilin kütləvi ünsiyyət vasitəsi kimi artan rolu ilə əlaqədar olaraq onların əhəmiyyəti artır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərqi-Qərb, 2006, s.26
2. Seyidəliyev N. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2019, s.38-39
3. Зотов А.Ф. Современная западная философия. М., 2001, с. 27-28
4. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика. М., 2000, с.143
5. Кронгауз М.А. Семантика. М., 2001, с.43
6. Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). М., 2002, с.19
7. Austin J.R. How to do things with words. Oxford, 1962, p. 155
8. Harras G. Kommunikationsverben. Tuebingen: Narr, 2001, p. 87

UOT 373.2.01

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda beynəlmilçilik və tolerantlıq ideyalarının təbliği

Ayşən Fəxrəddin qızı İsmayılova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ayshan.isayeva@mdu.edu.az

Məlum olduğu kimi, beynəlmilçilik və tolerantlıq vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə sıx bağlıdır. Ancaq beynəlmilçilik və tolerantlıq tərbiyəsi daha mürəkkəb prosesdir. Belə ki, vətənpərvərlik öz vətəninə, ana dilinə öz millətinin mədəniyyətinə məhəbbət bəsləməklə əlaqədardır. Bunlar uşaqlara daha doğma, daha yaxın olduğundan asan qavranılır.

Beynəlmilçilik və tolerantlıq tərbiyəsi mürəkkəbdir, çünki burada söhbət müxtəlif millətlərdən olan adamların arasındakı münasibətlərdən gedir. Beynəlmilçiliyin prinsipləri hər bir millətin daxilində zəhmətkeşlər arasında olduğu kimi, yaxın və səmimi dostluğun, qardaşçasına münsibətin, etimadın və qarşılıqlı hörmətin yaradılmasını tələb edir.

Dünyanın bütün mütərəqqi və sülhsevər xalqları başqasının torpağına göz dikməyə, ədalətsiz müharibələrə, qırğınlara həmişə nifrət etmişlər. Buna görə yetişən nəsli müntəzəm olaraq milli həmrəylik və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlar bilməlidirlər ki, Vətəni qorumaq, onun keşiyində durmaq hər kəsin müqəddəs borcudur. Tərbiyəçi hələ bağça yaşlarından uşaqlarda ayıq-sayıq olmaq, ehtiyatlılıq, düşmən hiyləsinə aldatmamaq kimi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına çalışmalıdırlar.

Böyük Nizami “Sirlər xəzinəsi”, “İsgəndarnamə”, “Yeddi gözəl” və s. əsərlərində xalqlar dostluğunu və sülhsevərliyi yüksək məənəvi keyfiyyət kimi qiymətləndirmişdir. Şairə görə, nəcib adam hansı xalqa mənsub olursa-olsun, hansı dinə inanırsa inansın, onun müsbət əxlaqi keyfiyyətləri başqalarına nümunə olmalıdır. Şair qaradərili zəncinin də açıq qəlbə, parlaq xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd edərək, oxucusunu adamları irqi mənsubiyyətinə görə qiymət verməkdən çəkindirir. Şair “Leyli və Məcnun” əsərində “Əgər, insansan, insanlığı sev” deyə xitab edir. Nizaminin əsərlərində rus, ərəb, yunan, çin, gürcü və s. xalqların həyatından bəhs edən müsbət nümunələr çoxdur. [2]

Azərbaycanın görkəmli maarifpərvərlərindən olan H.B.Zərdabinin də görüşlərinin ana xəttini belə bir prinsip təşkil edir ki, bütün xalqları tərəqqi yolunda qardaşdırlar. Milli fərqlər, din və ənənə ayrılığı millətlər arasında dostluğa mane ola bilməz. Bütün insanlar milliyyətindən və irqindən asılı olmayaraq təbiət etibarilə bərabərdir.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə uşaqların davranışına ardıcıl diqqət yetirilməlidir. Beynəlmilçilik və tolerantlıq mədəniyyətinin tərbiyə olunması problemi çoxmillətli və bir-birindən fərqli mədəniyyətlərə malik xalqlar yaşayan respublikamızda ən aktual məsələlərdən biridir. Müasir cəmiyyətdə tolerantlıq mədəniyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə, o, həm ümumi

insani dəyər kimi, həm də sosial fəaliyyət forması kimi çıxış edir. Ölkəmizdə olan təhsil müəssisələrində uşaqların həmrəylik və xalqlar dostluğu ruhunda tərbiyəsinə həmişə yüksək səviyyədə diqqət yetirilir.

Bir sıra bədxah xarici qüvvələr ermənilərin bizimlə apardığı ədalətsiz müharibəyə rəvac verilir, millətçilik əhval-rühiyyəsini gücləndirirlər. Onlar Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqları (ləzgi, talış, kürd, tat və s.) bir-birinə qarşı qoymağa ciddi səy göstərirlər. Bununla da dövlətçiliyimizə zərbə vurmağa çalışırlar. Odur ki, indi uşaq bağçası və ibtidai siniflərdən başlayaraq uşaqların milli həmrəylik və xalqlar dostluğu ruhunda tərbiyəsi gücləndirilməlidir. Onlara əsl dostla düşməni bir-birindən fəqləndirmək bacarığı aşılanmalıdır. Bu baxımdan məktəbəqədər yaşlı uşaqların əxlaq tərbiyəsində milli beynəlmiləçilik və tolerantlıq tərbiyəsinə yeni zəmində möhkəmləndirmək böyük nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Şübhəsiz, sülhsevər Azərbaycan xalqı öz övladlarını faşizmə, seperatizmə nifrət ruhunda tərbiyə etməlidir. Dünyada çox xalqlar yaşayır və onlarla dostluq etmək yüksək mənəviyyətliyə dəlalət edir. Bütün bunları düzgün qiymətləndirə bilən qabaqcıl tərbiyəçilər hər bir imkandan səmərəli istifadə edərək tərbiyə prosesində uşaqları milli həmrəylik və sülhsevərlik ruhunda inkişaf etdirirlər. Şair Məmməd İsmayılın “Dünya bizim evimizdir” şeirində göstərir ki, buludlu, axar çaylı, günəşli və ulduzlu bu dünya hamımızın evidir. Biz dünya övladlarıyıq:

Böyüklər, əl-qol atmayın,
Xəyanətə yol açmayın.
Siz üstündə dalaşmayın,
Dünya bizim evimizdir. [1]

Şair xalqları bir-birinə qarşı qoyan təfriqə yolu ilə tökənlərə çatdırır ki, hamıya məxsus olan dünya üstündə dalaşmaq ən böyük xəyanətdir. Xalqlar, millətlər qardaşdır, onların arasına ədavət toxumu səpənlər isə öz cəzasını almalıdırlar. “Mən sülhə səs verirəm” (Hüseyn Arif) şeirində də müharibə əleyhinə, beşikdəki körpələrin sağ qalması, ağsaçlı anaların gözüyaşlı qalmaması, kənd və şəhərlərin viran olmaması, orduların üz-üzə dayanmaması naminə sülhün xalqlar, bütün millətlər üçün hava, su qədər qiymətli olması poetik formada, bədii və anlaşılıqlı dildə tərənnüm edilmişdir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda şəxsiyyətin və tolerantlığın inkişafında əməyin də mühüm rolu vardır. Məhz əmək zamanı onlarda təsəvvür, müşahidə və qaydaların mənimsənilməsi prosesi baş verir və bu da uşaqlarda əməyin mənimsənilmiş formalarının sonralar müstəqil təcrübədə tətbiqinə, yəni təcrübi bacarıqların fəaliyyətə tətbiqinə çevrilir. Əvvəlcə uşaqlar mənimsənilən normaları və davranış qaydalarını (kiçik yaşlarda) təqlid yolu ilə izləyirlər, sonralar isə nisbətən mürəkkəb qaydaların və normaların (böyük məktəbəqədər yaşlarda) mahiyyətini anlamağa başlayırlar. Uşaqlar əməklə müstəqil məşğul olduqları zaman yoldaşları ilə birlikdə fəaliyyət göstərir və bu prosesdə onlarda yoldaşları ilə ümumi rəyə gəlmək, fəaliyyətin hansısa mərhələsində müəyyən məsələlərlə bağlı güzəştə getmək kimi vərdislər formalaşır.

Uşaqlar əməklə müstəqil məşğul olduqları zaman yoldaşları ilə birlikdə fəaliyyət göstərir və bu prosesdə onlarda yoldaşları ilə ümumi rəyə gəlmək, fəaliyyətin hansısa mərhələsində müəyyən məsələlərlə bağlı güzəştə getmək kimi vərdislər formalaşır. Kreativ məhsulun uğurlu alınması üçün təşəbbüs göstərmək qabiliyyətləri tolerantlıq bacarığının səviyyəsini ölçməyə imkan verir. Bunun da nəticəsində tərbiyəçi uşağın tolerantlıq mədəniyyətinin inkişafındakı müəyyən çatışmazlıqları izləyir, onun təmin olunması üçün hansısa tapşırıqlar verməyə nail olur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətinin inkişafına yönəldilmiş beynəlmiləçilik və tolerantlıq mədəniyyətinin öyrənilməsində aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- cəmiyyətin yüksək tolerantlıq mədəniyyətinə malik şəxsiyyətlər yetişdirilməsinə olan tələbatı və məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin qoyulmuş bu məsələnin həyata keçirilməsinə hazır olması;

- məktəbəqədər yaş dövründən başlayaraq, tolerantlığın tərbiyə olunmasının vacibliyi və məktəbəqədər yaşlı uşaqlara tolerant mədəniyyəti komponentinin nəzəri əsaslarının lazımı qədər aşılanması;

- problemin elmi-metodiki təminatına təcrübi tələbatların ödənilməsi;

- fəaliyyət prosesində başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə zamanı lazım olan tolerant mədəniyyətini dəyər kimi qəbul etməyə imkan verən motivasiyanın yaradılması;
  - müxtəlif həyat situasiyalarında davranış və ünsiyyət qaydaları haqqında biliklərin əldə olunmasına kömək edən koqnitiv bacarıqların formalaşdırılması;
  - mübahisə, konflikt şəraitində dözümlü, özünü idarə edə bilmək qabiliyyətinin inkişafını müəyyənləşdirən emosional iradənin, müxtəlif milli və dini mənsubiyyətə malik insanlara münasibətdə xeyirxahlıq, şəfqət, dözümlülüüyü təmin edən davranışın formalaşdırılması;
  - digər insanlarla qarşılıqlı ünsiyyət və fəaliyyət zamanı vacib olan tolerant mədəniyyətinin dəyər kimi qəbul edilməsi;
  - mübahisə, konflikt yaratmaqdan və aqressivlikdən uzaq olmaq və belə xoşagəlməz şərait yarandıqda, dözümlü və özünüidarə etmə bacarıqlarının formalaşdırılması;
  - ətrafdakılara, yaxud müxtəlif millətə və digər mədəniyyətə malik insanlara qarşı münasibətdə sədaqət, xeyirxahlıq və dözümlü tərbiyə etmək.
- İnsan həyatının məzmunu sevgidən, tolerantlıqdan, incəsənətdən, gözəllik və estetikadan zövq almaqdır. Keyfiyyətsiz, estetikadan uzaq həyat tərzi müasir insana əsla yaraşmaz.
- Beləliklə, məktəbəqədər yaşlı uşağın şəxsiyyətinin inkişafına böyük təsir göstərən tolerantlıq mədəniyyətinin bünövrəsinin ailədə qoyulması və bu prosesin sistemli olaraq məktəbəqədər müəssisələrdə davam etdirilməsi məsələlərində valideyn və tərbiyəçilərin birgə səyi uğurlu nəticəyə səbəb olur.

Istifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmməd İ. Dünya bizim evimizdir (şeyrlər). Bakı: Gənçlik, 1984
2. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı: Lider, 2004, 288 s.

UOT 373.2

Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində kompüterdən istifadə xüsusiyyətləri

Aygün İslam qızı İsmayilova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
aygun.ismayilova@mdu.edu.az

XXI əsr texnika əsridir. Cəmiyyətin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) vasitəsilə məlumatlandırılması gündəlik həyat təcrübəsini kökündən dəyişib. İKT həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Məktəbəqədər pedaqoqlar da zamanla ayaqlaşmalı, uşaq üçün yeni texnologiya aləmində bələdçi olmalıdırlar. Məktəbdə təhsilinin kompüterləşdirilməsi bizim ölkəmizdə, təxminən on illik tarixə malikdir. Son illər kompüter texnologiyasından istifadə məktəbəqədər təhsilə də daxil olur. Artıq bəzi məktəbəqədər təhsil müəssisələrdə təlim prosesində kompüterdən istifadə edilir.

Bu gün bir çox uşaq bağçaları kompüterlə təmin olunur, çox ailələrdə kompüter var ki, bununla da uşaqlar tədricən müasir innovasiya aləminə daxil olurlar. Lakin indiyədək məktəbəqədər təhsil müəssisələrdə təlim prosesində İKT istifadə metodikası yoxdur, inkişaf edən kompüter proqramlarının sistemləşdirilməsi mövcud deyil, (kompüter məşğələlərinə vahid proqram-metodika tələbatları formalaşdırılmayıb). Bu gün İKT ilə iş yeganə fəaliyyət növüdür ki, xüsusi tədris proqramı ilə reqlamentləşdirilməyib. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrdə işləyən tərbiyəçilər müstəqil olaraq yanaşmanı öyrənir və öz fəaliyyətlərinə tətbiq edirlər. Əsas ideya müasir texnologiyanın yaradıcılıq bacarıqlarının inkişafı, şəxsiyyətin əsas sferaları, psixi proseslərin formalaşması üçün uşaq inkişafının ənənəvi vasitələr ilə harmonik birləşdirilməsindən ibarətdir. Məktəbəqədər

təhsilin xüsusiyyətlərini və bütövlüyünü qorunmağa imkan verən işdə İKT yeni yanaşmadır. Amma bu yenilik yalnız pedaqoq və psixoloqlar tərəfindən deyil, həm də tibb işçiləri tərəfindən diqqətlə öyrənilməlidir. Narahatçılıq üçün çox böyük əsas var. Məktəblərdə aparılan gigiyenik tədqiqatlar göstərmişlər ki, kompüterlə məşğələlər görmə diskomfortu – göz yorğunluğu, ağrı, göynəmə, kiçik ikiləşmələr və s. şikayətlərə və yorğunluğa gətirib çıxara bilər. Çox vaxt gözündə hər hansı qüsuru olan məktəblilər şikayət edirlər.

Kompüterlə məşğələlər zamanı yorğunluqlar displeyin ekranındakı təsvir, həm məşğələnin məzmununa, həm də uşağın yaşına görə təyin olunur. Ona görə də uşaq bağçalarında yüksək imkan və ekranı təzələmə tezliyi olan mayekristallı monitora malik kompüterlərin olması vacibdir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların orqanizmləri intensiv inkişafda olduğu üçün onlar ətraf mühitin müxtəlif faktorlarının təsirinə qarşı daha həssasdırlar. Məhz 5-6 yaşlarında gözün normal refraksiyası (ışıq şüalarının sınması) baş verir, fizioloji uzaq görmə refraksiyası yaxından görmə və normalla əvəz olunur. Bu isə ya genetik əsaslara, ya da görmə ilə bağlı işlərin gigiyenik tələblərə uyğun olmadığı halda (az işıqlanmanın olması, uzun müddətli gərgin iş, aydın yazılmamış mətn və çap olunmamış rəsm, narahat mövqe və s.) baş verir. Sümük-əzələ sistemi intensiv inkişaf edir, daxili orqanların işi və beyin qabığı təkmilləşir, sərbəst diqqət və bir çox başqa funksiyalar formalaşır, uşağın ümumi inkişafı müəyyən olunur. Ona görə də kompüterdən istifadə edilmiş məşğələlər uşağın sağlamlığına pis təsir göstərməməlidir.

Müxtəlif zamanlarda aparılan tədqiqatların nəticəsində aydın olunub ki, 4-5 yaşlı uşaqlar üçün kompüterlə oyun məşğələlərinin zaman çıvarı 10–15 dəqiqəni aşmamalıdır. İş qabiliyyətinin normal səviyyəsinin və sağlamlığının qorunması üçün kompüter məşğələlərinin keçirildiyi şəraitin necəliyi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onları yalnız uşaqların təhlükəsizliyi üçün məsuliyyət daşıyan tərbiyəçinin olduğu halda keçirmək olar. Belə məşğələlərin keçirilməsi üçün hər işçi yeri üçün 6 kvadrat metr (stol və stul) sahəsi olan, uşağın boyuna uyğun mebellə təchiz edilmiş xüsusi kabinetlər olmalıdır. Stulun mütləq söykənəcəyi olmalıdır. Uşaq kompüter arxasında elə oturmaldır ki, onun baxış xətti (gözdən ekrana qədər) ekrana perpendikulyar olsun və onun mərkəzinə yönəlsin. Ekrana qədər (gözdən) məsafə 55–65 sm olmalıdır. Bir monitorun arxasında iki və ya daha çox uşağın məşğul olması yol verilməzdir. Belə ki, bu, ekrandakı təsvirə baxma istiqamətini və şəraitini pisləşdirir. Kompüter yerləşdirilmiş otaqlarda gündəlik nəm təmizləmə işləri aparılmalıdır.

Nəzərə alsaq ki, kompüter – uşağın intellektual inkişafı üçün yeni, güclü vasitədir, onun məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə məqsədi ilə istifadəsi həm məşğələlərin, həm də bütövlükdə rejimin diqqətlə təşkilini tələb edir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların fəaliyyətində kompüterdən istifadənin məqsədindən asılı olaraq dünyada üç istiqamət nəzərdə tutulur.

Birinci istiqamət kompüteri və onun imkanlarını öyrənməyi, uşaqlar üçün müvafiq dildə proqramlaşdırma üçün ilkin bacarıqların formalaşdırılmasını təklif edir. Bu istiqamətin əsası keçən əsrin 70-ci illərində Seymur Peepert tərəfindən (ABŞ) qoyulub.

İkinci istiqamət – əsas məqsəd kimi ətraf aləmlə tanışlıq, savad təlimi, xarici dil, riyaziyyat, təsviri fəaliyyət, musiqi öyrədilməsi zamanı kompüterdən təlim vasitəsi kimi istifadə edilməsi və s.

Üçüncü istiqamət – uşağın idraki inkişafı üçün istifadə edilməsi.

Kompüter uşağın qarşısında əyaniliyə stinad edən idraki və yaradıcı tapşırıqları qoymaqla kifayətlənmir, həm də onun həllinə kömək edir. Kompüter texnologiyası məktəbəqədər yaşlı uşaqların aparıcı fəaliyyəti olan oyunu yerinə yetirir.

İndiki dövrdə məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün çoxlu miqdarda proqram və oyunlar işlənilib hazırlanır. Məşğələlərdə onlardan məqsədyönlü istifadə, hər şeydən əvvəl, məşğələlərin məqsədi ilə bağlıdır. Balacalarla məşğələlərdə ənənəvi, şablon yanaşmadansa kompüter vasitəsilə mövzuya uyğun (məsələn, yol hərəkət qaydalarını siqnalları ilə uşaqları tanış etmək) təsvirlərin verilməsi daha effektiv olar.

Kompüter texnologiyasından istifadə aşağıdakılardır:

- təlim fəaliyyətinin formalaşdırılması zamanı məktəbəqədər yaşlı uşaqda əlavə motivasiyanın yaradılmasına;

- uşağın müstəqil həll edə biləcəyi situasiyaların sayının artırılmasına;
- təlim tapşırığının fərdiləşdirilməsinə;
- təlimdə kompüterdən istifadə edilməsinə;
- uşağın şəxsi təcrübəsi xaricində olan əşya və hadisələrlə daha əhatəli tanışlıqda kompüterdən istifadə edilməsinə;
- mümkün mühitin modelləşdirilməsinə imkan verir. [1]

Məktəbəqədər müəssisələrdə təlim prosesində computer texnologiyasından istifadə çox müsbət nəticə verir. Məsələn, məşğələlərdə computer təqdimatlarından uşaqların yol hərəkəti qaydaları ilə tanışlıqlar üçün istifadə çox effeklidir. Burada uşaqlar yeni biliklərə yiyələnməklə bərabər, kompüterlə işləməyi də öyrənirlər. Məsələn, yeni bilik alma da mənimsəmə daha tez baş verir. Çünki bütün materiallar nağıl qəhrəmanlarının müşayiəti ilə keçir. Onlar çətinliklərə düşür və köməyə ehtiyacları olur. Uşaqlar kömək etmək üçün qarşıya qoyulan məsələni həll etməlidirlər. Məsələni həll edərkən uşaq həm də, kompüterini mənimsəyir. “Siçan”ı işlətdikcə, əlinin koordinasiya hərəkətləri inkişaf edir.

İKT ilə məşğələlər də tərbiyəçi uşağa yalnız baza biliyi vermir, həm də onun fəaliyyətini biliklərin müstəqil mənimsənilməsinə yönəldir. Uşaqlar da biliyə marağın inkişafı üçün tərbiyəçinin qarşısında belə bir məsələ qoyulur: məşğələni maraqlı, zəngin və cəlbedici etmək yeni material özündə qeyri-adi elementlərini, təəccüblü, gözlənilməz halları cəmləşdirməli, uşağın təlim prosesində müsbət emosional şərait yaratmalıdır. Məhz təəccübləndirmə özü ilə anlama prosesini birgə daşıyır.

Yol hərəkəti qaydaları ilə tanışlıq da computer texnologiyasından istifadə məşğələni qeyri-ənənəvi, parlaq, zəngin, maraqlı etməyə imkan verir. Təlim materialının verilməsində müxtəlif üsul və metodlarından istifadə olunması zərurətinə gətirib çıxarır.

Təcrübədə uşaqların yol hərəkəti qaydaları ilə tanışlığı üçün computer təqdimatlarından istifadə olunması mümkün variantdır, belə halda müxtəlif animasiyalar məktəbəqədər yaşlılar tərəfindən asan mənimsənilir. Daha çox effekt əldə etmək üçün təqdimat məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə qurulur, oraya animasiyalar, oyunlar, düşündürücü suallar daxil edilir. Nəzəri material və söhbətlərin növbələşdirilməsi qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağa kömək edir.

Təqdimat rəngarəng animasiya slaydlarından ibarət olur ki, bunlar da mövzunun öyrənilməsi üzrə məşğələlərin keçirilməsində gözəl köməkçi olur. Məsələn, YHQ (yol hərəkət qaydaları) öyrənilməsi üzrə təqdimat proqram materialının böyük həcmi əhatə edir:

- nəqliyyat vasitələrinin növləri, onların təsnifatı;
- yol nişanları;
- yol hərəkəti qaydaları;
- yol və onun əsas hissələri haqqında məlumat;
- işıqlar, onun əhəmiyyəti;
- yol göstəricilərinin şəraitini təyinəti;
- didaktik oyunlar, resuslar. [2]

Metodiki cəhətdən düzgün tərtib olunmuş material uşaqların bilik səviyyəsini müəyyənləşdirmək və gələcək işləri planlaşdırmağa imkan verir. Təqdimat bacarıqlarına malik olmaqla tərbiyəçi tərbiyəçi, texnologiya ələminə daxil olur.

Artıq son zamanlar kompüter texnologiyasının təlim prosesində tətbiqinə münasibət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilib. Əvvəllər bir çox pedaqoqlar İKT-nin nadir hallarda istifadə olunmasını məsləhət bilirdilərsə, indi kompüterin həyatımızın, o cümlədən təhsilin ayrılmaz hissəsinə çevrildiyini etiraf edirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı, 2010
2. Cəfərov L. Uşaq bağçası şəraitində uşaqların məktəb təliminə hazırlanmasının müasir aspektləri / TPI-nin Elmi əsərləri, 2010, № 1

UOT 81'271; 82.085; 808.5

Nitqin kommunikativ xüsusiyyətləri

Gülzar Adil qızı Vəliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
gulnar.valiyeva@mdu.edu.az

İnsan dünyanın ən şüurlu varlığı olaraq, yalnız ünsiyyət prosesində öz düşüncələrini çatdırmaq bacarığı ilə ictimai həyatın əsasını təşkil edir. Nitq və nitqdənkənar vasitələrin təsiri ilə meydana gələn qarşılıqlı münasibətə ünsiyyət deyilir. İnsanın ünsiyyət prosesində hissələrini, düşüncələrini və fikirlərini bölüşmək imkanının var olması onun həyat tərzinin dəyişməsinə və formalaşmasına səbəb olur. Baş verən dəyişikliklər çoxlu informasiya və işarələrin sisteminin yaranmasından, həmçinin onların geniş bir sahəyə yayılmasından meydana gəlmişdir. İnformasiya texnikasının ixtirası insanların həyat tərzinə, inkişafına, onların şüuruna və ictimai davranışa çox böyük təsir göstərmişdir. Ümumiyyətlə, kommunikasiya zamanı hər hansı bir məlumatın ötürülməsi və ya qəbul edilməsi, tərəfdaşın fikirlərini dəyişdirmək, emosional dəstək vermək istəyi şəxslərarası münasibətlərin əsas göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

Kommunikasiya nəzəriyyəsinə əsasən nitq vahid kommunikativ akta daxil edilir. Kommunikativ məqsəd kommunikativ aktın yönəldiyi strateji nəticədir. Kommunikativ akt vasitəsilə kommunikantlar hər hansı bir kommunikativ hərəkəti həyata keçirmək niyyətini reallaşdırırlar.

Kommunikativ strategiya isə müəyyən bir kommunikativ məqsədə çatmaq üçün verbal və qeyri-verbal vasitələr ilə kommunikantların davranış və ya qarşılıqlı əlaqələrinin bir hissəsidir. Kommunikativ əlaqələrin yaranmasında verbal (nitq) və qeyri-verbal (qeyri-nitq) kommunikasiyanın rolu çox böyükdür. Başqaları ilə ünsiyyət qurarkən biz mümkün olan verbal və qeyri-verbal kommunikasiyanın bütün vasitələrindən istifadə edirik. Verbal kommunikasiya insan ünsiyyətinin ən çox araşdırılmış növüdür. Bütün nitq xüsusiyyətləri verbal kommunikasiyanın uğurlu həyata keçirilməsinə xidmət edir. Nitq ünsiyyət vasitəsi kimi məlumat mənbəyi və həmsöhbətlə qarşılıqlı kommunikativ əlaqə üsuludur. Burada sözlərin düzgün istifadəsi, onun anlaşılqılı və ifadəliliyi, ifadənin düzgün qurulması və onun aydınlığı, sözlərin, səslərin düzgün tələffüzü çox mühüm və əsas rol oynayır. Ünsiyyət zamanı səsin ifadəlilik keyfiyyətlərini göstərən xüsusi səslər kommunikasiyanın ötürülməsində müəyyən dərəcədə iştirak edirlər.

Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri verbal kommunikasiyanı hiss və duyğuların xarici təzahürləri vasitəsilə tamamlayır. Belə ki, biz həmsöhbətimizi görmək və eşitməklə kifayətlənmirik, həm də ona toxunma, mimika və jestlər vasitəsilə özümüzlə tərəfdaşımız arasındakı məsafəni şəxslərarası münasibətlərin göstəricisi kimi qiymətləndiririk. Qeyri-verbal kommunikasiyanın vasitələri sırasında jestlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Jestlərə çiyinlərin çəkilməsi, yanağın qızartısı, qaşların çatılması, dodaqların titrəməsi, bədən hərəkətləri və s. vasitələr şamil edilir.

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi olan mimikada üz cizgiləri və ya göz təması qurmaq çox önəmlidir. Bəzən göz təması vasitəsi ilə subyekt və obyekt kommunikativ əlaqə qurmağı bacarırlar. Bu zaman nitqin məzmunu mimiklər vasitəsi ilə vəhdət təşkil edərək öz missiyasını yerinə yetirmiş olur. Kommunikativlik mimikanın bütün elementlərində güclüdür. Bunlardan ən önəmlisi təbəssümdür. Təbəssüm kommunikativ əlaqə zamanı obyektin subyektə hər hansı bir məqamda gülümsəməklə fikirlərini çatdırması və yaxud da fikirlərinə şübhə etməsidir. Ümumiyyətlə, təbəssümün ilkin təyinatı tərəflər arasındakı xoş münasibətləri, sevinc anlarını əks etdirməkdir. Həmçinin təbəssüm şəxslərarası münasibətlər prosesində qarşılıqlı anlaşmanın açarı da ola bilər.

Nitq aşağıdakı kommunikativ xüsusiyyətlərə malikdir.

1. Nitq kommunikativ mədəniyyətin və bütövlükdə mədəniyyətin bir hissəsidir.
2. Nitq kommunikantın ictimai rolunun formalaşmasına kömək edir.
3. Onların köməyi ilə kommunikantların qarşılıqlı ictimai tanınması həyata keçirilir.
4. Nitq kommunikasiyasında sosial dəyərlər yaranır.

Ünsiyyət insanlar arasında münasibətlərin yaranması və inkişafı prosesində meydana gəlir. Heç bir insan toplusu insanlar arasında baş verən ünsiyyət fəaliyyətini nitq olmadan həyata keçirə bilməz. Ünsiyyət prosesində insanlar ətraf mühit haqqında məlumat əldə etməklə kifayətlənmirlər, həm də müxtəlif adət və ənənələr haqqında informasiya əldə edirlər. Bütün bunlar real varlığın dərk edilməsinə kömək edir. Demək ki, ünsiyyət hər şeydən öncə obyektiv varlığın dərk edilməsini təmin edən vacib şərtlərdən biridir. Bütün bunlar da nitq vasitəsilə həyata keçirilir.

Ünsiyyət şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasına zəmin yaradır. Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin meydana gəlməsi və formalaşması ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Ünsiyyət sayəsində kommunikat keyfiyyətcə dəyişir, formalaşır. Kommunikantın ahəngdar və hərtərəfli inkişafı ictimai vəzifəni yerinə yetirməsinə, sosial dəyərlərin formalaşmasına, düzgün davranış və rəftar normalarına, təcrübə fəaliyyət vərdişlərinə yiyələnməsi ilə nəticələnir. Bununla da kommunikat ətraf aləmə yüksək şəkildə təsir göstərə bilər.

Nitq kommunikativ mədəniyyətin bir hissəsi olaraq insanın ümumi inkişaf edib formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Hər bir kommunikat dilin səs sistemindən, lüğət tərkibindən və qrammatik qayda-qanunlardan istifadə etməklə düzgün şəkildə yazdığı və oxumağı bacarır. Ancaq bu qaydalara əməl etmək insanda nitq mədəniyyətinin formalaşdığının göstəricisi deyil. Kommunikantın nitqinin gözəl olması üçün kommunikasiya prosesində nitqin keyfiyyətinə verilən tələblər (nitqin təmizliyi, nitqin aydınlığı, nitqin ifadəliliyi, nitqin rəbitliliyi, nitqin məntiqliliyi, nitqin münasibliyi və s.) ödənilməlidir.

Bununla yanaşı, kommunikatın nitqi adresatın dünyagörüşünə müvafiq olan jest və mimikalardan, pauzadan, intonasiyadan və vurğudan düzgün istifadə etməklə dinləyicilərə estetik zövq verməlidir, onları cəlb etməyi bacarmalıdır.

Nəriman Həsənzadə, Güldanə Pənahova və Ədalət Abbasovun birgə yazdığı “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” dərslərində gözəl nitq üçün lazım olan tələblər aşağıdakı şəkildə təsnif edilmişdir:

1. Dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyi.

2. Həmin dildən istifadə edənlərin özlərinin hazırlığı, yəni dilin səlisliyindən, ifadə imkanlarının genişliyindən faydalanmaq bacarıq və vərdişlərinə yiyələnmək. [2, s.22]

Göstərilən bu iki tələb kommunikasiyanın səmərəli şəkildə qurulmasına xidmət edir.

Nitq kommunikatın ictimai rolunun formalaşmasına kömək edərək, insan münasibətlərinin daxili gözəlliyini əks etdirir. Bütün bunlara xeyirxahlığı, nəzakətliliyi, mehribanlıığı, təmkinliliyi, tərəf-müqabilini dinləməyi və başa düşməyi, onun fikirlərinə və zövqünə hörmətlə yanaşmağı, sevincini, kədərini anlamağı, dərdinə şərik olmağı şamil etmək olar.

İnsanlar, demək olar ki, hər gün eyni insanlarla ünsiyyət quraraq kommunikativ əlaqələrini formalaşdırıb fəaliyyət göstərirlər. Fəaliyyət prosesində ifadə etdiyimiz fikirlər nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından aydın, düzgün, sadə, zəngin, səlis, ahəngdar, canlı, anlaşıqlı və dəqiq olmalıdır. Dilimizin ifadə imkanları o qədər zəngin və rəngarəngdir ki, söz formalarının hansı sintaktik birləşmədə, hansı mətndə necə işlənməsi haqqında dəqiq informasiya vermək mümkün deyil. Buna görə də, eyni dildə danışan hər bir kommunikatın öz ifadə üsulu və danışmaq tərzini var. Kommunikant dilin ədəbi dil kimi daha da səlisləşməsi, püxtələşməsi naminə nitq prosesində və yazıda müəyyən edilmiş ədəbi dil normalarından kənara çıxarmamalıdır. Bu normalara əməl etməklə biz kommunikativ əlaqələri düzgün şəkildə qura bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2011
2. Həsənzadə N., Pənahova G., Abbasov Ə. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2016
3. Əbdülhəsəni T.Ə., Xəlilova T.Ə., Əmrahova M.B. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2020
4. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013

UOT 81'0

İngilis dili modal feillərin funksional inkişaf tarixi

Gülşən Bayram qızı Nəsirova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
gulshan.nasirova@mdu.edu.az

Dilin müasir vəziyyəti, onun qrammatik formaları, fonetik quruluş, söz ehtiyatını və strukturunu başa düşmək üçün müasir dilin hər bir hadisəsini uzun inkişaf tarixi və baş verən bir sıra dəyişikliklərin nəticəsi kimi nəzərə almaq vacibdir. İngilis dilinin kökü qədim zamanlara gedir. Bu onu sübut edir ki, “müasir ingilis dilinin elementlərinin əsasları hələ uzaq keçmişdə müasir ingilislərin əcdadları V əsrdən əvvəl Avropa kontinentində yaşayarkən qoyulmuşdur.” [5, s.73]

Dilçiliyin inkişafının müasir mərhələsi müxtəlif dillərdə modallığın və ya modal feillərin inkişafı probleminə ibarətdir, çünki modallıq mərkəzi dil kateqoriyasıdır və universaldır. Dilçilikdə modallıq “danışanın məlumatı münasibəti” kimi nəzərə alınır, “reallıq və ya qeyri-reallıq” planında cümlənin məzmununu gerçəkliklə əlaqələndirir.

Modallıq modal əlaqələrin iki növündən ibarət kateqoriyadır: xarici və daxili modallıq. Buna uyğun olaraq, iki növ modallıq fərqləndirilir: obyektiv və subyektiv. Obyektiv (xarici) modallıq danışanın məlumat verdiyi faktları haqqında əminlik dərəcəsi deməkdir. Obyektiv modallığın ifadəsinin əsas vasitəsi feili formalarıdır (feilin xəbər forması, feilin lazım forması və feilin əmr forması). Subyektiv (daxili) modallıq hərəkətin subyektinin icra etdiyi hərəkətə münasibəti deməkdir. Müasir ingilis dilində subyektiv modallığın ifadə vasitələrindən biri modal feillərdir.

Modal vasitələri istifadə edərək, biz icra etdiyimiz hərəkətə münasibətimizi bildiririk, yaranan vəziyyətə reaksiya verir və onu öncədən müəyyən edirik.

Qədim german dillərində istifadəsinə görə böyük olmayan, lakin çox vacib preterito-prezent feillərin qrupu mövcud idi. Bu qrupun feillərindən modal feillər – daxili modallığın ifadəsinin əsas vasitəsi əmələ gəlmişdir. “Əslində, bu qrupa yazı yaranmamışdan qabaq bəzi formalarını itirmiş güclü feillər daxildir, lakin onlar öz leksik və qrammatik mənasını dəyişərək, başqa formada saxlanmış və ya əldə etmişdir.” [9, s.78] Feillərin bu kiçik qrupu hərəkətə (mümkün və ya mümkünə) münasibət bildirir (bu ingilis dilində modal feillərin yerinə yetirdiyi funksiyasıdır) [5, s.45], lakin bu modal feillər hal və ya vəziyyət bildirir (“bilmək”, “əldə etmək”).

Qot dilində modallığın yalnız bir növü mövcud idi, yəni feili formalı ifadə vasitələrindən ibarət daxili modallıq. “Qot dilində həmçinin modal feillərin sinifləri mövcud deyildir. Buna baxmayaraq, bəzi preterito-prezent feillər mümkünlük və vacibliylik (zərurilik) modal mənasını ifadə etmək üçün istifadə olunurdular.” [3, s.45] Belə ki, mümkünlük ifadə etmək üçün qot dilində magan, zərurilik və vacibliyin müxtəlif çalarlarını bildirmək üçün skulan feilindən istifadə olunurdu. Məsələn: ... frauja, jabai wileis, magt mik gahainjan – ... Tanrım, əgər istəsən məni təmizləyə (xilas edə) bilərsən; arbaidjands airþos waurstwia skal frumist akrane andniman – torpaqda işləyən məhsul almalıdır.

Qeyd etməliyik ki, skulan, magan feilləri və feillərin bəzi qrupları ingilis dilində müasir modal feillərin sələfləri olmuşdur. Lakin modal feillərin sinfi haqqında formalaşmış kateqoriya kimi danışmaq hələ tezdir, çünki “adı çəkilən feillər nəinki modal məna bildirirdilər, həmçinin onlara xas olan məna ilə müstəqil feillər kimi çıxış edirdilər.” [3, s.34]

Qədim ingilis dilində cəmi 12 preterito-prezent feil mövcud idi: Agan (malik olmaq), durrann (cürət etmək), cunnan (bilmək), magan (bacarmaq, gücə sahib olmaq), dugan (nail olmaq), motan (icazə olmaq), munnan (xatırlamaq), nugan (kifayət etmək), sculan (məcbur etmək), unnan (rəftar etmək, xeyirxahlıqla), witan (bilmək), þurfan (ehtiyacı olmaq). Aşağıda munan feilinin əsas formaları siniflərə görə verilir. Formalar bu ardıcılıqla yerləşmişdir:

- 1) məsdər;
- 2) tək hal (I şəxs) indiki zaman;
- 3) indiki zamanın cəm halı;

4) keçmiş zaman;

5) feili sifət (II). [7, s.67].

I. Məsdər – munan – yadda saxlamaq

II. Feili sifət 1 – munende

III. Feili sifət 2 – munen

IV. Keçmiş zaman – tək munde, cəm – mundes

Qədim preterito-prezent feillər feillərin müasir qruplarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, qeyd etməliyik ki, qədimdə will feili preterito-prezent feili olmamışdır. İndiki zaman, üçüncü şəxsin təkində -s şəkilçisinin olmaması onların preterito-prezent feillərdən yaranması ilə izah olunur.

Orta ingilis dili dövründə gerçəkliyə münasibət nöqteyi-nəzərdən cümlənin məzmunun qiymətləndirilməsini bildiren sözlərin xüsusi kateqoriyası seçilməyə başladı [5, s.54]: şübhəsizlik, mümkünlük, ehtimal, şübhə və s. Uilyam Çoser bu sözləri öz əsərində vurğulamışdır. Onları modal sözlər adlandırmaq olar. Beləliklə, hesab etmək olar ki, ingilis dili inkişafı müddətində nitq hissələrin sistemi dəyişmişdir, çünki orta ingilis dili dövründə qədim ingilis dilində olmayan nitq hissəsi yarandı. “Çoserin dilində daha səciyyəvi modal sözlər certainly, certes, sikerly, forsothe kimi modal sözlər olmuşdur.” [5, s.35] Məsələn, certainly, sikerly aşağıdakı cümlələrdə istifadə edilmişdir:

- But certainly no word ne writeth he... – “lakin, əlbəttə, o heç bir söz yazmır...”

- But sikerly she hadde a fair forhead – “lakin, sübhəsiz, onun gözəl alını var idi”

Buna baxmayaraq, orta ingilis dilində həm modal sözlərin sayı, həm də xüsusi çəkisi yeni ingilis dili ilə müqayisədə hələ də xeyli azdır.

Erkən yeni ingilis dili dövrünə kimi modal feillər özünün bütün şəxssiz formalarını itirmiş oldular. Yalnız şəxs formaları qaldı. Orta ingilis dili dövrünün sonuna modal feillərin qrupuna will, would əlavə olundu. Bir tərəfdən, o shell, should –la parallel olaraq gələcək zamanın köməkçi feil rolunda çıxış edir, digər tərəfdən, indi başqa modal feillərdən heç nə ilə fərqlənmir. Bu feilin onlara yaxınlığı (oxşarlığı) could, should, would tələffüz yazılışının tarixində özünəməxsus şəkildə əks olunur. Orta ingilis dilində coude sholde, wolde ilə səslənmədə eyni deyildi. Güman etmək olar ki, [o:] sholde və wolde feillərində [u:] səsinə keçmişdir. “Lakin “ou” yazılmasının yaranması anlaşılmazdır, çünki bu zaman “ou” qrafeması [au] fonemini bildirməyə başladı – house, bound və s. Əlbəttə, could feilində olduğu kimi “ou” yazılışı should, would feillərində yarandı; həmçinin “l” hərfi could feilin tərkibinə daxil oldu.” [5, s.73]

Yeni ingilis dili dövründə növbəti dəyişikliklər baş verdi: Şekspirin əsərlərində “owe” feilinə “malik olmaq” mənasında rast gəlmək olar. Bununla yanaşı o, Şekspirin əsərlərində “məcbur etmək” mənasında da istifadə olunur. “Ought” feilinin keçmiş zamanı Şekspirin əsərlərində “olmadır” mənasında indiki zamanda istifadə olunur, və beləliklə, həm fonetik, həm də semantik münasibətdə “owe” formasında ayrıldı. “Ought” feili Şekspirin əsərlərində “məcbur idi” mənasında yalnız bir dəfə istifadə olunur. “Owe” feilinin keçmiş zaman mənasında, adətən, qaydalı zəif feillərin modelinə uyğun yeni forma, yəni “owed” istifadə olunur.

Man, munnen, tharf, thurven, mon kimi bir sıra orta ingilis dili feilləri artıq istifadədən çıxır.

Can (keçmiş zaman could) feili yeni ingilis dili dövründə hələ də qalıbdır. İndiki zaman III şəxsin təkində -s şəkilçisinin olmaması (he can) onun preterito-prezent feillərə aidliyinin fərqli xüsusiyyəti olubdur. Yeni ingilis dilində could forması indiki zamanda şərti forma mənasına malik ola bilər.

Dar, durren feili dare formasında və poeziyada arxaik mənada istifadə olunan keçmiş zaman durst formasında qalıbdır. Bu forma ilə birgə yeni keçmiş forma dared zəif qaydalı feillərin qaydasına uyğun yarandı. Dare feilinin preterito-prezent feillərindən yaranması feilin indiki zaman 3-cü şəxsin –s şəkilçisiz tək zamanında özünü biruzə verir.

May (might) feili yeni ingilis dilində qalır. Might forması, demək olar ki, feilin keçmiş mənasında istifadə olunmur. Bu forma feilin şərt formasının indiki zaman mənasını əldə etdi.

Orta ingilis dili feilləri *mot, moste*. *Mote* formasına erkən yeni ingilis dili dövründə yalnız nadir hallarda arxaizm kimi rast gəlmək olur. “*Moste* forması orta ingilis dili dövründə indiki zaman mənasında bəzən istifadə olunurdu. Bu cür istifadə və “*bacarmaq*” mənasının “*malı/məli*” mənasına dəyişməsi feilin şərt formasının istifadəsilə başladı (ou *moste* “*sən bacarardın*” (yumşaq əmr) “*sən etməlisən*” bildirməyə başladı).” [6, s.41]

Müasir ingilis dilində modallıq həm qrammatik, leksik, həm də intonasiya və ifadə səviyyəsində realizə olunur və ifadənin müxtəlif üsullarına malikdir. O, müxtəlif qrammatik və leksik vasitə: feilin xüsusi formalar; modal feillər (məsələn, *may, must, can*); digər modal sözlər (məsələn, *perhaps, likely*); intonasiya vasitələri ilə ifadə olunur.

Modal feillərin qrupuna mənə, istifadə və qrammatik formalarına görə bir sıra xüsusiyyətlərə malik digər feillərin içindən seçilən feillərin bəzi feillər daxildir. Modal feillərə, *adətən, can, may, must* aiddir. Modal feillərin ekvivalentlərinə isə *to have to, to be to, ought to, shall, will, should* feilləri aiddir.

Modallıq həmçinin modal sözlərlə də ifadə olunur. Onlar cümlədə xüsusi münasibətdə olur və cümlə üzvü sayılır. Onlar vəziyyəti qiymətləndirərək cümlənin hüdudlarından kənar qalır. Məsələn: “*Perhaps, dimly, she saw the picture of a man walking up a road (Christie)*” cümləsində *perhaps* modal feili cümlə üzvü deyil; “*lakin əgər bu modal sözü cümlədən çıxarsaq, ifadənin mənası tamamilə dəyişəcək: bu faktların konstataşiyasıdır.*” [8, s.89]

Bir sıra dilçilər (A.İ.Smirnitskiy, B.A.İlyiş, V.N.Jiqalo, L.L.İofik və İ.P.İvanov) qeyd edirlər ki, modal sözlərin funksiyasını həmçinin modam çalara malik bəzi zərflər də yerinə yetirə bilər, məsələn, *apparently, evidently, really, unfortunately*. Bu müəlliflər həm də qeyd edirlər ki, bu zərflər cümlədə hər hansı bir sözə aid olaraq cümlə üzvləri kimi iştirak edə bilər.

İngilis dilində həmçinin subyektiv-yumşaldıcı çalarlar və kiçildici-yumşaldıcı suffikslərin (-*let, -ule, -ette, -kin, -ock, -ling, -y*) morfoloji ifadə vasitələri mövcuddur. Məsələn: *-let* (islet – adacıq, *booklet* - kitabçıq), *-kin* (lambkin), *-ule* (animacule), *-ette* (kitchenette).

Modallıq həmçinin inversiya kimi vasitələrlə ifadə olunur. Hər hansı bir seçilmiş söz xüsusi konnotasiyalı emosionallıq və ekspressivlik əldə etmiş olur. Məsələn: Sifətlə ifadə olunan predikativ feil və mübtədadan əvvəl gəlir. “*Typical was an interview on Moscow television with Dmitry Medvedev, former prime minister, now the leading in the presidential race.*”

Modallığı bildirən müasir vasitələri tədqiq etdikdə belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində modallıq kateqoriyası modal sözlər və modal feillərin ifadəsilə məhdudlaşmır. Modallığı bildirən vasitələr arasında həmçinin modal mənalı suffikslər, modal çalarlı leksik vahidlər, intonasiya və başqalarını qeyd etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dreiser Theodore. Cennie Gerhardt. Moscow: Progress Publishers, 1972, 358 p.
2. Galsworthy Cohn. The Forsyte Saga. Book I. The Man of Property. Moscow: Progress, 1974, 383 p.
3. Грепа М.О. О сущности модальности. В кн.: Языкознание в Чехославакии. М.: Прогресс, 1978, с. 274-301
4. Жигадло В.Н., Иванова И.П. Современный английский язык. М.: 1956, 250 с.
5. Ильиш Б.А. История английского языка. Л.: 1973, 341 с.
6. Иванова И.П. История английского языка. Л.: 1999, 345 с.
7. Зайнуллин М.В. Модальность как функционально-семантическая категория. Саратов: 1986, 120 с.
8. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М.: Изд-во лит-ры на иностр. языках. 1957, 286 с.
9. Соловьева Л.Н. Древние германцы и их языки. Введение в германскую филологию. М., 1980, 340 с.
10. <http://www.englishpage.com/modals/modalintro.html>
11. <http://www3.telus.net/linguisticsissues/modalsinteaching.html>

UOT 51:37:016

Riyaziyyat dərslərində keyfiyyətin yüksəldilməsi haqqında

İradə Əli qızı Məmmədova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
irada.mammadova@mdu.edu.az

Bəşəriyyət zaman-zaman təhsillə birgə təkrarolunmaz inkişaf yolu keçmiş, insanların həyatda formalaşmaları üçün təhsilin verdiyi imkanlardan və əldə etdiyi nailiyyətlərdən istifadə etmişdir. İnsanlar onların xidmətində olan təhsil barəsində düşünmüş, onun ən müasir tələblər səviyyəsində, yeni mütərəqqi prinsiplər əsasında daha da irəlləməsinə səy göstərmişlər. Bundan başqa, toplanan tarixi təcrübəyə əsasən o daha da zənginləşmiş və cəmiyyətin aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdir [1].

Müasir dövrdə isə qlobal inkişaf tendensiyası tədricən maddi sferadan intellektual sferaya keçidlə müşayiət olunduğundan, bu şəraitdə elm, təhsil və inovasiya ölkənin iqtisadi inkişafının və maddi rifahının əsas amili hesab edilir [14].

Hər bir dövlətin gələcəyi onun təhsil sisteminin necə qurulmasından, gənc nəslin düzgün təlim və tərbiyəsinin hərtərəfli əhatə etməsindən asılıdır. Təhsil dövlət üçün ən dərin mahiyyət kəsb edən bir sahədir. Təhsil hər bir suveren dövlətin strateji əhəmiyyətli fəaliyyət sahəsi olub, onun siyasi-iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını müəyyən edir və yeni qurulmuş cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında böyük rol oynayır [11].

Təhsil uzunmüddətli, fasiləsiz bir proses olduğundan və bilavasitə hər bir cəmiyyətin əsas sərvəti hesab olunan insan kapitalını yetişdirdiyi üçün onun inkişafı, müasir dövrdə böyük aktualıq kəsb edən məsələlərdən biridir [14]. Təhsil insanın sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin qazanılmasına, əqlin və hisslərin inkişaf etdirilməsinə, dünyagörüşünün və idrak poseslərinin formalaşdırılmasına yönəlmiş məqsədyönlü proses və nəticədir. Təhsil yaşlı nəsillər tərəfindən sosial əhəmiyyətli təcrübələrin daimi olaraq gənc nəslə verilməsi üçün təşkil olunan və nizamlanan ictimai prosesidir. Bu prosesdə uğurla iştirak etmək isə müasir tələblərə uyğun təhsilə malik olmaqla mümkündür. Şəxsiyyətin təşəkkülü və inkişafında təhsilin başlıca vəzifələrindən əhalinin təhsilə olan tələbatını ödəmək, fiziki və əxlaqi cəhətdən sağlam nəsil tərbiyə etmək, cəmiyyətin və istehsalatın tələbatları ilə müəyyən olunan biliklər sisteminin mənimsənilməsinə təmin etmək, gənc nəsildə elmi dünyagörüşü, siyasi, iqtisadi, hüquqi mədəniyyəti, humanist dəyərləri və ideallar, yaradıcı təfəkkürü formalaşdırmaq, gənclərdə düşünülmüş vətəndaşlıq mövqeyi, insani ləyaqət, məsuliyyət hissi, demoqrafik özünüidarə işində iştirak etmək səyləri aşılamaq və s. demək olar. N.Q.Çerişevski göstərmişdir ki, insanın savadlı olması üçün üç keyfiyyətə malik olması lazımdır. Bunlar geniş biliyin, düşünmək vərdişinin və nəcib hisslərin olmasıdır [12].

İndiki dövrdə Azərbaycan təhsilinin əsas məqsədlərindən biri dünyanın təhsil səviyyələrinə çıxmaq, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərək, daha mükəmməl bir sistem yaradaraq, yüksək nailiyyətlər əldə etməkdir. Hazırda respublikamızda həyata keçirilən müasir təhsil siyasətinin əsas vəzifəsi elmin müasir nailiyyətləri ilə bağlı dərin və hərtərəfli bilik və bacarıqlara yiyələnmiş, yeni texnologiyaları çevik mənimsəyən, əmək bazarında layiqli yer tutmaq üçün ömür boyu təsil alan, dünyanın elmi mənzərəsindən baş çıxaran, sosial baxımdan fəvqalədə şəkildə aktiv olan, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçən, çağdaş mədəniyyəti formalaşdırmağa və inkişaf etdirməyə qadir olan, həmçinin yüksək mədəni, intellektual potensiala, milli-mənəvi, estetik-əxlaqi dəyərlərə malik, azad vətəndaş-şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarətdir [5]. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün təhsil sahəsində bir çox islahatlar aparılmışdır. Bunun nəticəsində təhsil sahəsində çalışanların və xüsusilə də müəllimin üzərinə daha da çox mühüm vəzifələr düşmüşdür. Belə vəzifələrdən biri və ən vacibi tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Tədrisdə keyfiyyətin yüksəldilməsinin müxtəlif yolları var. Belə yollardan biri şagirdlərdə keçilən fənnə qarşı maraqla yaratmaqdır. Bu o qədər də asan məsələ deyil. Bunu həyata keçirmək üçün isə müəllimin pedaqoji ustalığı olmalıdır və tədris etdiyi fənni, uşaqları çox sevməlidir. Şagirdlərə elə biliklər verilməlidir

ki, o həmin biliklərdən həyatın digər sahələrində, yaşadığı müddətdə istifadə edə bilsin. Bu biliklər öyrədilməklə yanaşı, eyni zamanda onun həyatı əhəmiyyətliyi də izah olunmalı və şagird üçün maraqlı hala gətirilməlidir. Şagird ona öyrədilən biliklərin vacibliyini dərk etməli və buna şübhə etməməlidir. Öyrədilən bilik şagirdi düşünməyə və fəaliyyət göstərməyə şövq etməlidir [10].

Məktəblilərin təlim fəaliyyətində təfəkkürün böyük əhəmiyyəti var. Çünki fəaliyyətin hər bir növü müəyyən sualın, problemin, fikri və ya əməli məsələnin həllini tələb edir. Buna görə də təfəkkür hər bir fəaliyyətin planlaşdırılması və yerinə yetirilməsi üçün zəruridir. Aydındır ki, təfəkkür olmadan şagirdlər heç bir təlim materialını dərinədən dərk edə bilməzlər, onları sadəcə olaraq qavrayar, mahiyyətini isə başa düşə bilməzlər. Buna görə də təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi çox mühüm və vacibdir [3].

Psixologiyada təfəkkür gerçək aləmin əşya və hadisələrinin insan şüurunda ümumilənmiş və birbaşa olmayan inikası kimi xarakterizə olunan idrak fəaliyyəti prosesi hesab edilir. Praktikada təfəkkür ayrıca psixi proses kimi mövcud deyil. O, bütün idrak proseslərində görünməz olaraq iştirak edir. Z.R.Dekarta görə təfəkkür üç səviyyədə ibarət struktura malikdir: intuisiya, düşüncə, ağıl. Təfəkkürün digər psixoloji proseslərdən əsaslı fərqi onun həmişə problem–situasiya ilə bağlı olmasıdır [2]. Hər bir idrak fəaliyyəti hissetmə və qavrayışla bağlıdır, sonra isə təfəkkürə keçir. Bu, əvvəlcə təsəvvür, sonra isə anlayış səviyyəsində baş verir. Riyazi təfəkkür dedikdə isə: 1) insanın konkret riyaziyyat elmini dərk etmək prosesində və ya riyaziyyatın başqa elmlərə, texnikaya, xalq təsərrüfatına və s. tətbiqi prosesində dialektik təfəkkürün baş verdiyi forması; 2) riyaziyyat elminin öz təbiəti, onun real gerçəklik hadisələrinin dərk edilməsinə tətbiq edilən metodları, həmçinin bu zaman istifadə olunan ümumi təfəkkür üsulları ilə bağlı xüsusiyyətləri başa düşülür [3].

Riyaziyyatda təlimin keyfiyyəti və səmərəliliyi yalnız şagirdlərin proqramda nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və vərdislər sisteminə yiyələnməsi ilə deyil, həmçinin onların riyazi inkişaf səviyyəsi, biliklərə yiyələnmənin hazırlıq dərəcəsi, məktəb riyaziyyat kursunun məzmununa daxil olan məlumatlardan əsas olanlarını müəyyənləşdirib mənimsəmək və yadda saxlamaq bacarığının formalaşdırılması ilə müəyyən edilir [3]. Tədris fənni kimi riyaziyyatın xüsusiyyəti elədir ki, onun təlimi şagirdlərin təfəkkürünün inkişafına güclü təsir göstərir. Şagirdlərin təfəkkürünün inkişafı isə təlim fəaliyyəti prosesində təfəkkür üsullarının formalaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Hər bir fənnin tədrisində özünə xas olan çətinliklər var. Riyaziyyat fənninin də özünün xüsusiyyətlərinə görə, özünəməxsus çətinlikləri var. Təhsil prosesində bu çətinliklərin hamısının nəzərə alınması vacibdir.

Riyaziyyat elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə o qədər geniş nüfuz etmişdir ki, müasir təlim-tərbiyə prosesini, təhsili onsuz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Riyaziyyat fənninə dərinədən yiyələnmək, onun tətbiqi yollarını mükəmməl bilmək mühüm zərurətə çevrilmişdir [8]. Müasir insana riyazi biliklər təkcə onun hər hansı ixtisas sahibi olması üçün lazım olmur, həmçinin gündəlik həyatında və əməli fəaliyyətində də riyaziyyatla qarşılaşır. Bu zaman onun köməyinə əldə etdiyi riyazi bilik və bacarıqlar çatır [6]. Riyaziyyat bəşəri bir elm olaraq, bütün sahələrdə gərəkli, bütün insanlar üçün faydalı bir elmdir. “Riyaziyyat bütün elmlərin tacıdır” demişlər [4]. Riyaziyyat aparıcı və əsas tədris fənlərindən biri olmaqla müasir təhsil sistemində birinci sinifdən başlayaraq öyrədilir. Riyazi bilikləri yaxşı mənimsəyən şagirdlərin çoxu başqa fənlərin öyrədilməsində də çətinlik çəkmirlər [6]. İngilis filosofu R.Bekon demişdir: “Riyaziyyatı bilməyən şəxs digər heç bir elmi, hətta öz cəhalətini belə anlaya bilməz” [9].

Riyaziyyat fənnini dərinədən öyrənmək üçün əməksevər, israrlı, səbrli olmaq kimi mənəvi-idraki keyfiyyətlər tələb olunur. Lakin bununla belə, həmin dərs ibtidai sinif şagirdlərinə sevinc bəxş etməlidir. Xüsusilə, bu yaşda olan şagirdlər üçün riyaziyyat dərsinin məşğələləri hesablaşma vərdislərinin öyrədilməsini həyata keçirərkən ciddi, quru, darıxdırıcı olmamalıdır [13].

Riyaziyyat dərslərində müəllim şagirdlərə riyazi biliklər və bacarıqlar əldə etməyə kömək edir. Bu zaman şagirdlərdə təfəkkürün inkişaf etməsi sürətlənir. Riyaziyyat dərslərində şagirdləri düşünməyə, tədqiqatlar aparmağa, axtarışlar etməyə yönəltmək üçün çoxlu sayda forma və üsullar var. Bu zaman əqli mühakimə üsulları olan ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə, analiz və sintez, mücərrədləşdirmə və analogiya, təsnif etmə və sistemləşdirmə və s. kimi üsullardan istifadə olunur. Bunun nəticəsində isə şagirdlərin nitqi, hafizəsi, diqqəti daha da sürətlə inkişaf edir. Riyazi şüurun

mühüm əlamətlərindən biri şagirdin biliyini sübutlarla izah edə bilməsindən, səbəb və asılılıq münasibətlərini dərk edib, başa düşməsindən ibarətdir [6]. Bu baxımdan da şagirdlərin məntiqi təfəkkürlərinin formalaşması və mühakimə qabiliyyətlərinin yüksəldilməsi üçün riyaziyyat fənninin keçirilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Riyaziyyat dərslərində şagirdlər nə qədər müstəqil və fəal olsalar, bir o qədər də onların dərse marağı artar. Bu zaman dərş prosesində şagirdlər daha az yorularlar və diqqətlərini asan toplaya bilirlər. Riyaziyyat dərslərində məsələ həllinin xüsusi yeri var. Şagirdlər məsələ həlli ilə məşğul onlarkən onların təfəkkür fəallığı yüksəlir. Şagirdlərdə riyazi təfəkkürü formalaşdırmaq üçün isə məsələnin bir neçə yolla həll etdirilməsi əhəmiyyətlidir. Məsələnin mövzuya uyğun düzgün seçilməsi, real həyatla əlaqələndirilməsi, düşündürücü olması şagirdin marağına səbəb olur və o, diqqətini tam toplayaraq məsələnin həlli yollarını fikirləşir, fikirlərini irəli sürür, informasiya mübadiləsi edir. Dərse qarşı sevgini artırmaq üçün şagirdlərə məsələni sərbəst tərtib etmək bacarığını da inkişaf etdirmək lazımdır. Riyaziyyat dərslərində dərşlik üzərində olan müstəqil işlər şagirdlərin müstəqil fəaliyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməklərinə yardım edir. Müstəqil iş zamanı müəllim şagirdlərin tapşırıqların necə yerinə yetirməklərinə nəzarət etməli, ehtiyacı olan şagirdlərə isə kömək göstərməlidir. Müstəqil işlə bağlı tapşırıqlar şagirdlərdə düşünmə qabiliyyətini yüksəldir, müstəqil qərarlar qəbul etmək bacarığını, özünə inam hissini artırır.

Beləliklə, müəllim–şagird münasibətləri, şagirdlərin dərse qarşı maraq hissi, şagirdlərin dərş müddətində idrak fəallığı, şagirdlər verilən tapşırıqları həll edərək, özlərində bacarıq, inam, sevinc, qalib gəlmək hissləri və s. riyaziyyat dərslərində keyfiyyətin yüksəldilməsinə xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Allahverdiyev E.İ. Xarici dillərin tədrisinin problemləri. Mingəçevir Dövlət Universiteti. Azərbaycanda təhsil siyasətinin prioritetləri: Müasir Yanaşmalar. Elmi Konfransın Materialları (15-16 dekabr 2017-ci il). Mingəçevir, 2017, səh.45-46
2. Əsgərova J.H. İnkişafetdirici təlim sistemində təfəkkür əməliyyatlarının yeri və rolu. Azərbaycan Pespublikası Təhsil Nazirliyi, Sumqayıt Dövlət Universiteti, AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən keçirilmiş “Riyaziyyatın tətbiqi məsələləri və yeni informasiya texnologiyaları” III Respublika Elmi Konfransının Materialları. (15-16 dekabr 2016-cı il). Sumqayıt, 2016, səh.52-54
3. Əskərli T. Riyazi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə müxtəlif yanaşmalar. Azərbaycan Pespublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri. Bakı, cild 85, №2, 2018, səh.83-85
4. Həsənova L. Riyaziyyat müəlliminin hazırlığında riyazi təfəkkür və pedaqoji funksiyalar. Azərbaycan Pespublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri. Bakı, cild 84, №6, 2017, səh.111-114
5. İsmayılov A.N. Müasir təhsilin keyfiyyət təminatında monitoring və qiymətləndirmənin yeri. Mingəçevir Dövlət Universiteti. Azərbaycanda təhsil siyasətinin prioritetləri: Müasir Yanaşmalar. Elmi Konfransın Materialları (15-16 dekabr 2017-ci il.) Mingəçevir, 2017, səh.114-115
6. Qasımova G.İ., Aşurova L.V. İbtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərində şagirdlərdə motivasiya yaradılmasının imkanları. Azərbaycan Pespublikası Təhsil Nazirliyi, Sumqayıt Dövlət Universiteti, AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən keçirilmiş “Riyaziyyatın tətbiqi məsələləri və yeni informasiya texnologiyaları” III Respublika Elmi Konfransının Materialları. (15-16 dekabr 2016 -cı il). Sumqayıt, 2016, səh.106-107
7. Qələndərov H.K., Şəfiyeva G.B. İstedadları necə müəyyən etməli? // Fizika, riyaziyyat və informatika tədrisi №3, Bakı, 2004, səh.17-22
8. Mahmudov N., Mahmudova N. Şagirdlərin riyazi təfəkkürünün inkişafında məsələ və tapşırıqların, eləcə də qiymətləndirmənin rolu. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan. 2017, №4, səh.308-312

9. Mahmudzadə T.B. Riyaziyyatın tətbiqi məsələlərinin aktual problemləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Sumqayıt Dövlət Universiteti, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu tərəfindən keçirilmiş “Riyaziyyatın tətbiqi məsələləri və yeni informasiya texnologiyaları” III Respublika Elmi Konfransının Materialları. (15-16 dekabr 2016-cı il). Sumqayıt, 2016, səh.130

10. Məmmədova A. Təhsildə səmərəliliyin artırılmasında motivasiyanın rolu. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Naxçıvan, Elmi Əsərlər. 2016, №3. səh.216-219.

11. Mustafayev S.M., Əliyeva A.Ə. Yeni informasiya texnologiyalarının təhsildə rolu və tətbiqi. Mingəçevir Dövlət Universiteti. Azərbaycanda təhsil siyasətinin prioritetləri: Müasir Yanaşmalar. Elmi Konfransın Materialları (15-16 dekabr 2017-ci il). Mingəçevir, 2017, səh.28-29

12. Süleymanova E. Şəxsiyyətin təşəkkülü və inkişafında fasiləsiz təhsilin rolu. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər. Naxçıvan. 2018, №3, səh.245-250

13. Şabani X.C. Fəal təlim şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarının formalaşması vasitəsi kimi. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Təhsil İnstitutunun Elmi Əsərləri, Bakı, cild 85, №5, 2018, səh.46-52

14. Zeynalov N.D. Pedaqoji kadr hazırlığının aktual problemləri. Mingəçevir Dövlət Universiteti. Azərbaycanda təhsil siyasətinin prioritetləri: Müasir Yanaşmalar. Elmi Konfransın Materialları (15-16 dekabr 2017-ci il). Mingəçevir, 2017, səh.6-9

UOT 94 (479.24)

İlk xəlifələrin dövründə Azərbaycanda İslamın könüllü yayılması

Leyla Sahib qızı Babayeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
leyla.babayeva@mdu.edu.az

Ərəb istilasından sonra Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin inkişafını və ölkənin mədəni tərəqqisini ləngitsə də onu ümumi müsəlman mədəniyyətinə cəlb etdi, islamın burada geniş vüsət tapmasına şərait yaratdı.

İlk xəlifələrin dövründə yerli əhali ilə ərəblər arasındakı münasibət çox mürəkkəb idi və əsasən işğal prosesində bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənirdi. Bu müqavilələrin məzmunundan görünür ki, Ərəbistan və başqa yerlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da əhaliyə əvvəlki etiqad və adətlərə əməl etməyə icazə verilirdi.

643-cü ildə ərəblərlə Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyar ibn Fərruxzad arasında bağlanan müqavilənin mətnində deyilirdi:

“Bismillahir-rahmanir-rəhim !

Bu mömünlərin əmiri Ömər ibn əl Xəttabın əmiri Utba ibn Farkadın Azərbaycan əhalisinə, onların əmlakına, dini icmalarına, qanunlarına, qaydalarına əta etdiyi amandır, bu şərtlə ki, onlar imkanları daxilində cizyə verəcəklər. Qadınlar və uşaqlar, həmçinin yaşamaq üçün vəsaiti olmayanlar, xəstələr, dünya malından heç nəyi olmayan Zahidlər cizyə verməkdən azaddırlar. Bu onlara və onlarla yaşayanlara aiddir. Onların borcudur ki, müsəlman qoşunlarından yolunu azmış və ya gecəyə düşmüş hər bir müsəlmana bir gün, bir gecə yer edib, yolunu nişan versinlər. Onlardan kimsə hər hansı il əsgəri xidmətə qəbul edilsə, o ilin cizyəsi onun boynundan götürülür. Kimsə daimi yaşamaq üçün burada məskən salsın, daimi yaşayanlara aid edilən qaydalar ona da şamil ediləcək. Ölkəni tərk edənlərə isə pənah apardıqları yerə yetişənəcən aman verilir.” [1, s.22]

Azərbaycanın cənub hissəsinin işğalını başa çatdıran ərəblər Dərbəndi ələ keçirib keçidi öz nəzarətləri altına almaq istəyirdilər. Buna görə də xəlifənin əmri ilə Bukayr qoşunu Dərbənd istiqamətinə çevirdi. Bu zaman şimal sərhədlərinin mərzbanı Şəhriyar idi. A.Bakıxanov İbn əl-Əsirə

və digər ərəb müəlliflərinə əsaslanaraq qeyd edir ki, ərəblər Şirvana çatınca Şəhriyar aman istədi və sülh etdi, bu şərtlə ki, xərac və cizyə verməsin və bu vergilər şimal tayfalarını dəf etmək üçün saxlanacaq qoşuna sərf edilsin. [2, s.251] Xəlifə Ömər ibn Xəttab bu şərtlə razılaşdı. Sonra Muğan fəhh olunur. Muğan camaatı ilə bağlanan müqavilənin mətnində deyilirdi:

“Bismillahir-rahmanir-rəhim!

Bu – Bukayr ibn Abdullahın Muğan əhalisinə, onların mülkünə, özlərinə, dinlərinə, qayda-qanunlarına əta etdiyi amandır, bu şərtlə ki, hər həddi-bülüğa catan bir dinar və ya onun dəyərində cizyə ödəsin, müsəlmana qarşı səmimi olsun, ona azanda yolunu göstərsin, bir gün bir gecə saxlasın. Müqavilənin şərtlərinə əməl edənəcən biz də sadıqlıyımızə boyun oluruq.

Ərəblərin “əhli kitab” adlandırdıqları xristian və yəhudilərlə yanaşı, “əhli kitab” olmayan atəşpərəstlərə də işğalın ilk dövründə iltifat göstərmələri daha çox siyasi baxımdan, yəni Qafqazın Bizansa qarşı mübarizədə mühüm strateji əhəmiyyəti ilə izah oluna bilər. İşğalçıların özləri isə yerli əhaliyə qarşı olan bu yumşaqlığı kafirlərin haqq yoluna qaytarılması kimi qiymətləndirirdilər. Ərəb sərkərdəsi deyirdi: “Biz buraya dünya nemətləri üçün gəlməmişik, bizim istək və qayğılarımız bambaşqadır. Tarixçi əl-Bəlazurinin məlumatını şişirdilmiş fakt kimi qəbul etməsək Cənubi Azərbaycan əhalisi artıq xəlifə Əlinin dövründə islamı qəbul etmiş, Quran oxuyurdular.

Bu dövrün ən yaxşı tədqiqatçısı akademik Ziya Bünyadovun yazdığına görə ərəb işğalı dövründə kəndlilərə nisbətən daha ağır cizyə ilə yüklənmiş şəhərlilərin, xüsusilə tacir və sənətkarların islamı ilk növbədə qəbul etməsi onların öz varidatlarını qorumaq cəhdindən, ərəb üsul-idarəsinin isə tacir və sənətkarlara daha böyük güzəştlər verməsindən irəli gəlir. Bundan başqa islamı qəbul etmək həmin adamları nəzəri olaraq müsəlman ərəblərlə bərabərləşdirirdi. Yeni dinə keçənlərin böyük hissəsi müsəlman ordusuna yazılır, bunula da vergidən azad edilir, müharibə qənimətlərindən ərəblərlə bərabər istifadə edirdilər.

Gördüyümüz kimi, ilk xəlifələrin dövründə istila olunan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda əhali etiqad məsələsində sərbəst idi. Dini əqidəsinə görə heç kəs təqib olunmurdu. Buna baxmayaraq islam dini daha humanist, ümidverici, obyektiv və ədalətli olduğu üçün Azərbaycanda sürətlə yayılmağa başlayır. Bəziləri mövcud imtiyazlarını və mülklərini saxlamaq, yoxsul təbəqədən olanlar isə cizyə vergisindən xilas olmaq üçün islamı, demək olar ki, tərəddütsüz və könüllü qəbul edirdilər. [3, s.437]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Vəlixanlı N. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyy., 1993, 155 s.
2. Bünyadov Z., Yusifov Y. Azərbaycan tarixi I cild. Bakı: Çıraq, 2007, 720 s.
3. Mustafazadə T. Ümumi tarix. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyy., 2009, 1152 s.

UOT 371.64/69

İbtidai siniflərdə informatika dərslərinin spesifikasiyası

Leyla Vüqar qızı İsmayilzadə
Mingəçevir Dövlət Universiteti
leyla.ismailzada@mdu.edu.az

Sürətlə dəyişən müasir dövrün əsas tələblərindən biri cəmiyyətin informasiyalaşdırılmasıdır. Bu tələbin yerinə yetirilməsi təhsilin informasiyalaşdırılması prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyanın həyata keçirilməsi üzrə 2016–2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda nəzərdə tutulan məqsədlərdən və gözlənilən nəticələrdən biri məhz təhsilin bütün pillələrində informasiya-kommunikasiya

texnologiyalarının (İKT) tətbiqi və onlardan istifadənin genişləndirilməsidir [1]. Ümumtəhsil məktəblərinin bütün siniflərində “İnformatika” fənninin tədris olunması da məhz bu sahədə həyata keçirilən fəaliyyətin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Ona görə də bu fənnin tədrisi ilə bağlı daim tədqiqatlar aparılmalı, innovativ yanaşmalar, yeni metodlar tətbiq edilməlidir.

1. İbtidai sinifdə informatika dərsinin təşkilinin əsas xüsusiyyətləri

Hazırda ibtidai siniflərdə “İnformatika” fənninə həftədə bir akademik saat (45 dəq) ayrılır. Nəzəri və praktiki komponentləri özündə birləşdirən informatika kimi bir fənni mənimsəmək üçün bu, çox azdır. Lakin bununla belə, bu sahədə qazanılmış təcrübə və informatikanın ibtidai siniflərdə tədrisində səmərəliliyin yüksəldilməsinin yeni yollarının axtarıları göstərir ki, müəyyən təlim şərtlərinə əməl etməklə, fənnin mənimsənilməsi prosesində davamlı müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür. Bundan ötrü müəllimdən vaxtdan səmərəli istifadə etmək bacarığı, kiçik zaman ərzində “böyük işlər” görmək qabiliyyəti tələb olunur.

Bu məsələdə uğur qazanmağın yolu şagirdlərin həftədə 5-6 saat öyrəndikləri digər fənlərin tədris materialına istinad olunmasından, dərsin xüsusi formada təşkil edilməsindən keçir. Bununla bağlı çoxsaylı şərtlər arasında aşağıdakı 3 əsas şərt qeyd edilməlidir:

1-ci şərt digər fənlərin tədris materialına istinad etməkdir.

Təcrübə və aparılmış xüsusi tədqiqatlar göstərir ki, digər dərslərin tədris materiallarının təkrarlanması yolverilməzdir. Məsələn, “Əlifba” – “Ana dili” dərslərinin mövzularından biridir. İnformatika dərslərində əlifba ilə bağlı hansı yenilikləri əlavə etmək olar? Bəli, əlifba – müəyyən qayda ilə yerləşdirilmiş hərflər toplusudur. Uşaqlar bunu bilirlər. Bəs informatika dərslərində bu mövzunun öyrənilməsinin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Uşaqlar artıq əlifbanın nə olduğunu bilirlər və bütün hərfləri əlifba sırası ilə deməyi bacarırlar. Buna görə də bunu uşaqlara izah etməyə ehtiyac yoxdur və yeni bir materiala başlamaq olar. Bu materialın mahiyyəti bir sıra informasiya ehtiyaclarının ödənilməsində, xüsusi hal olaraq, informasiya texnologiyalarında əlifbadan istifadə etməkdən ibarətdir. Lakin hamısını birdən deyil, kiçik yaşlı şagirdin psixoloji və fizioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, tədrisən və ehtiyatla hərəkət etmək lazımdır.

Şagird əlifba haqqında nəyi bilmir? O, hər bir hərfin sıra nömrəsinin olduğunu, sıra nömrəsinin köməyi ilə məlumatları şifrələnmiş və kodlaşdırmağın mümkün olduğunu bilmir. Bu, onun üçün maraqlı, yeni və qeyri-adi. Uşaqlarda maraqlı yaratmaq mümkün oldu. Artıq məlum olan öyrənmə obyektinə – əlifbaya xüsusi, fərqli bir yanaşma yarandı. Bu yanaşmanın özəlliyini səsləndirməmək də olar, qiymətli dərslər vaxtını buna sərf etmək lazım deyil – uşaqlar intuitiv olaraq başa düşürlər ki, bu, Ana dili və ya riyaziyyat deyil, informatikadır. Bundan əlavə, hər şeyin hər şeylə – riyaziyyatın Ana dili ilə (hərflər və hərflərin sırasının ömrəsi ilə), real həyatın təhsil ilə (kodlaşdırma məlumatları ilə) üzvi əlaqəsinin intuitiv olaraq hiss edilməsi baş verir.

2-ci şərt ibtidai siniflərdə hər bir informatika dərsi şagirdin fəaliyyətinin bir neçə növündən ibarət olmasıdır:

- dərslərdə olan mətn və şəkillərlə ilə nəzəri iş;
- suallara cavablar;
- iş dəftərində tapşırıqların ənənəvi üsullarla yerinə yetirilməsi;
- kompüter praktikumu – oxşar tapşırıqların digər fəaliyyət növləri ilə, yəni kompüterin köməyi ilə yerinə yetirilməsi;
- yerinə yetirilən hərəkətlərin, yəni refleksiyanın müzakirəsi (biz nə etdik, niyə və necə etdik), bu, informasiya fəaliyyətini şüurlu fəaliyyətə çevirməyə imkan verəcək.

3-cü şərt dərslərin hər bir mərhələsinin öz konkret məqsədinin olmasıdır.

Dərslərin hər bir mərhələsinin öz konkret məqsədi, hədəfləri, müvafiq metodu, təşkil forması, didaktik vasitələri və resursları, gözlənilən konkret nəticəsi olmalıdır. Ən başlıcası isə, bunlar dərslərin ümumi məqsədi əsasında bir-biri ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilməlidir.

2. Dərslərin əsas mərhələləri

Şagirdlər bilməli və başa düşməlidirlər ki, informatika dərsi həftədə yalnız bir dəfə tədris olunur və nəticə əldə etmək istəyirlərsə, həftədə bir dəfə 45 dəqiqə gərgin rejimdə yaşamaq olar. Aşağıda dərslərin xülasəsi verilmişdir.

Fənnin spesifikliyi, kiçikyaşlı məktəblilərin psixoloji və fizioloji xüsusiyyətləri və informatika dərsinin təşkili metodikası informatika dərsinin 7 əsas mərhələsini fərqləndirməyə və bunlara müvafiq vaxtı bölüşdürməyə imkan verir:

I mərhələ (5-7 dəq) – dərslə giriş, öyrənmə fəaliyyətinin motivasiyası, ilkin test;

II mərhələ (10-12 dəq) – yeni materialın evristik söhbət şəklində izah edilməsi, dərslərdən mətnlərin oxunması, təqdimata baxış (elektron plakatlardan istifadə etməklə) və s.;

III mərhələ (5-10 dəq) – iş dəftərində tapşırıqların yerinə yetirilməsi prosesində yeni materialın möhkəmləndirilməsi – kompüter praktikumuna semantik hazırlıq;

IV mərhələ (3-4 dəq) – ev tapşırıqlarının müzakirəsi;

V mərhələ (3-4 dəq) – kompüter praktikumuna, kompüter estafetinə hazırlıq (təhlükəsizlik texnikası qaydalarının təkrarlanması, məsələnin qoyuluşu və s.);

VI mərhələ (10-15 dəq) – elektron vəsaitdən (dərslərin mövzusunda uyğun) istifadə etməklə kompüter praktikumu, klaviatura simulyatoru və ya siçan simulyatoru ilə iş, inkişafetdirici tapşırıqların yerinə yetirilməsi;

VII mərhələ (3-5 dəq) – yekunlaşdırma, qiymətləndirmə.

Təcrübə göstərir ki, uşaqlar informatika dərslərinin bu “gərgin” rejimini asanlıqla qəbul edirlər. Müəllim dərslə hazırdırsa, o da bunun öhdəsindən asanlıqla gəlir. Adətən, uşaqların dərslə ən yüksək səviyyədə maraq göstərməsi məhz dərslə dəqiq və intellektual-təşkilati gərginliklə aparılması hesabına əldə edilir.

İnformatika dərsləndə, onun sərbəst rejimlə aparılması şəraitində, bu və ya digər uşağın ümumtəhsil qabiliyyət və bacarıqlarına nə dərəcədə sahib olduğu açıq (tam) şəkildə ortaya çıxır.

Dərsləndə ümumtəhsil bacarıqlarının olmamasının təzahürünə xüsusi diqqət yetirmək lazım deyil. Bunu uşaq özü görür və başa düşür. Belə halda dərsləndəkənar vaxtlarda səmimi söhbət aparmaq zəruridir. Əgər şagirdin əvvəlki tapşırığı yerinə yetirməyə vaxtı olmayıbsa, həmin tapşırığı buraxmağı, növbəti tapşırığa qoşulmağı məqsədəuyğundur. Belə şagirdlər üçün xüsusi rejim, xüsusi tapşırıqlar da nəzərdə tutula bilər. Bu, əlavə iş olsa da, zəruridir.

Dərslənin sərbəst quruluşu eyni oyunların, bədən tərbiyəsi dəqiqələrinin və s. dərsləndə-dərslə “körtəbii” təkrarlanmasını nəzərdə tutmur. Müəllimin arsenalında müxtəlif oyunlar və estafet yarışları, qısa şeirlər və məşqlər üçün bir çox variantlar olmalıdır. Məsələndə, bir dərsləndə uşaqlar oyunun və ya estafet yarışının yeni versiyası, yeni məşqlər dəsti ilə tanış olurlar, bunları iki-üç dərsləndə istifadə edirlər, sonra yenilərini mənimsəyirlər.

3. Dərsləndə fəaliyyət metodları

İbtidai siniflərdə “İnformatika” fənnini tədris edən müəllim üçün ən çətin məsələ kompüter praktikumunu tədris prosesinə elə “uyğunlaşdırmaq”dır ki, dərslənin ümumi gedişatı ilə fərdi yanaşma bir araya gəlsin. Bu, dərslənin nəzəri hissəsində və dəftərdə çalışmaları həll edərəkən əldə edilmiş təsəvvürlərin möhkəmləndirilməsini və dərinləşdirilməsini, kompüter praktikumunda tapşırıq və çalışmaları yerinə yetirilməsi prosesində bu təsəvvürlərin daha da inkişaf etdirilməsini ehtiva edir. Dərslənin bu mərhələsində əsas məsələ ekrandakı (virtual) müxtəlif obyektləri – seçilmiş işarələri, hərfləri, sözləri, cümlələri, paraqrafları, müxtəlif qrafik obyektləri və onların köməyilə kodlaşdırılmış informasiyanı idarə etmək vərdişləri qazanmaqdır.

Kompüter praktikumu keçirərəkən bir “incə” məsələ daim diqqətdə saxlanılmalıdır: hələ tam dayanıqlı halda olmayan uşaq psixikası ibtidai sinif şagirdinin kompüterə “bağlılıq”ını vərdişə çevirə bilər. Bu işə bilavasitə onun sağlamlığı üçün təhlükə riski yaradır. “Uşaqların kompüter asılılığının qarşısını vaxtında almaq və onları virtual aləmə daha çox bağlanmaqdan xilas etmək üçün pedaqoq və valideynlər uşaqlarla profilaktik iş aparmalıdırlar [2].

Kompüter praktikumunda müəllim və şagirdlərin fəaliyyətini aşağıdakı şəkildə təşkil etmək olar [3]:

Addım 1. Təlimatlandırma.

Müəllim şagirdləri yeni informasiya ilə tanış edir, danışır, göstərir, təqdim edir, vaxtaşırı başa düşmək üçün suallar verir: “Kim bunun nə olduğunu anladı?”, “Başa düşdünüz mü?”, “Hamınız başa düşdünüz mü?”, “Kim başa düşmədi?” və s. Suallara şagirdlərin reaksiyasını izləyir.

Şagirdlər otururlar, dinləyirlər, baxırlar, söylənənlərin mənasını anlamağa çalışırlar, vaxtaşırı əllərini qaldıraraq, müəllimin suallarını cavablandırırlar.

Addım 2. Bunun necə edildiyinə bax.

Müəllim öz şəxsi təcrübəsindən misallar gətirir, danışır, göstərir, suallar verir: “Bunu kim əvvəllər eşidib?”, “Harada eşitmisən?”, “Bunu özün etməyə cəhd etmisənmi?”, “Həmin hərəkətləri təkrarlamaq bilərsənmi və ya yoldaşına bunu necə etməyi söyləyə bilərsənmi?” və s. Suallara şagirdlərin reaksiyasını izləyir.

Şagirdlər otururlar, dinləyirlər, izləyirlər, suallara cavab verirlər, bəzən misallar göstəriirlər.

Addım 3. Özün sına.

Müəllim tapşırığı formalaşdırır (nə edilməlidir), təlimatlar verir (şifahi və ya yazılı), tapşırığın necə yerinə yetirilməsi, hansı nəticəninəldə edilməsi, tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün nə qədər vaxt ayrılması barədə təlimatlar verir. Suallar verir: “Hamı nə edilməli olduğunu başa düşdümü?”, “Hansı nəticənin alınmalı olduğu hamıya aydındırmı?”, “Kim başa düşmədi?” və s. Şagirdlərin fəaliyyətini izləyir, zəruri hallarda onlara lazımi kömək edir.

Şagirdlər təlimatları dinləyirlər və ya oxuyurlar, anlamağa çalışırlar, müəllimin suallarını cavablandırırlar, onlardan nə tələb olunduğunu dəqiqləşdirirlər, tapşırığı yerinə yetirirlər.

Addım 4. Özün et.

Müəllim hamıya eyni tapşırığı verir və dəqiqləşdirir: “Hər kəs tapşırığın şərtlərini başa düşürmü?”, “Kim başa düşmədi?”, “Kim tapşırığı necə yerinə yetirəcəyini bilmir?” və s. Yerinə yetirilmiş tapşırığın qiymətləndirilməsi meyarlarını, tapşırığın yerinə yetirilməsinə nə qədər vaxt ayrıldığını elan edir. Şagirdlərin fəaliyyətini müşahidə edir, qiyməti (kəmiyyət, keyfiyyət) elan edir və qiyməti əsaslandırır.

Şagirdlər sərbəst şəkildə tapşırığı yerinə yetirirlər, zəruri hallarda müəllimdən kömək istəyirlər, tapşırığın tamamlanması barədə məlumat verirlər, alınmış nəticəni şərh edirlər, qiymətləndirmə ilə razılışmazlıqlarını bildirirlər.

Addım 5. Nəyə qadir olduğunuzu göstər.

Müəllim fərdi tapşırıqlar verir. Şagirdlərin hərəkətlərini müşahidə edir, dəqiqləşdirici sualları cavablandırır, xahiş edənə ya özü kömək edir, ya da daha güclü bir şagird tərəfindən kömək edilməsini təklif edir. Əgər nəzərdə tutulubsa, əlavə sorğu materialı təqdim edir. Soruşur: “Tapşırığın yerinə yetirilməsini özün necə qiymətləndirirsən?” və s. Sonra qiymətləndirmə aparır (kəmiyyət və ya keyfiyyət), qiyməti əsaslandırır və yekunlaşdırma aparır.

Şagirdlər tapşırığı oxuyurlar, tapşırığı dəqiqləşdirmək üçün suallar verirlər, onu yerinə yetirirlər, zəruri hallarda kömək üçün müraciət edirlər, əlavə sorğu materialı istəyirlər, öz işlərini müstəqil şəkildə qiymətləndirməyə çalışırlar, nəticənin tədqimat formasını düşünürlər, öz işlərini müdafiə edirlər, ya öz qiymətləri ilə razılışmazlıqlarını əsaslandırırırlar..

Uşaq kompüterdə işləyirsə, müəllim müşahidə edir və vaxtaşırı göstərişlər verə bilər. Bu göstərişlər, dəqiq, qısa, konkret, başa düşülən və ciddi şəkildə ardıcıl olmalıdır. Uşaq bu göstərişləri eşidir, yerinə yetirir və yadda saxlayır – bunlar dolayısı ilə düşüncə və nitq tərzini formalaşdırır, məhz ona görə ki, uşağın bütün diqqəti onun fəaliyyətinə yönəlib. Çaşqınlıq, çətinlik yarananda şagird müəllimin bu anda onun üçün çox gərəkli olan sözlərini eşidir: “Siçanı düzbucaqlı obyektin üzərinə gətir və siçanın sağ düyməsini bas”... Müəllimin sözləri və şagirdin hərəkətləri qeyri-ixtiyari olaraq onun şüurunda vahid proses halında “birləşir” və möhkəmlənir.

Ümumiyyətlə, ibtidai siniflərdə “İnformatika” fənnini tədris edən müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Hər bir dərs kiçikyaşlı məktəblinin inkişafında irəliyə doğru növbəti addımdır. Bu isə dərs üçün böyük hazırlıq işlərinin aparılmasını, dərsin bütün mərhələlərinin dəqiq planlaşdırılmasını, hər bir anın maraqlı və səmərəli keçməsi üçün əvvəlcədən müvafiq tədbirlərin düşünülməsini tələb edir.

Bu gün yalnız fənni bilmək, kiçikyaşlı uşaqların psixoloji və fizioloji xüsusiyyətlərinə bələd olmaq kifayət etmir, daim öz üzərində işləmək, bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirmək, axtarıqlar aparmaq, innovativ metodları öyrənmək və tətbiq etmək, ümumilikdə tədris prosesinə kreativ yanaşmaq müəllimin vəzifəsi kimi qəbul edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://president.az/articles/21127>
2. Novruzova X.T. İnformatikanın tədrisi metodikası (1-4-cü siniflər). Bakı: ADPU-nəş., 2017, 152 s.
3. Босова Л.Л. Развитие методической системы обучения информатике и информационным технологиям младших школьников. Автореферат дис. докт. пед. наук. М., 2010, 47 с.

UOT 371.64/69:373.1

Şagird şəxsiyyətinin inkişafında və formalaşmasında təlim-tərbiyənin rolu

*Günel Alim qızı Nəcəfova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
gunel.nacafova@mdu.edu.az*

Cəmiyyətin inkişafının dialektik və metafizik inkişafı konsepsiyası, qanunları, səbəb hadisələri, hərəkətverici mexanizm mövcuddur. Əlbətdə ki, insan fərdi inkişafı ilə formalaşır. Düzdür, bir çox görkəmli dünya elmləri inkişafa irsi baxımdan yanaşır. İnkişaf təbii və ictimai hadisələrlə əlaqələndirilir və tərəqqiyə və yaradıcılığa səbəb olur. Bu həm də mühit və tərbiyə ilə əlaqədardır. İnsanın inkişafı üç vacib xüsusiyyəti nəzərdə tutur – fiziki anatomik və fizioloji inkişaf, yəni insanın bioloji şəxsiyyət kimi inkişafı, psixoloji inkişafı və sosial inkişafı, insanın vətəndaş-şəxsiyyət kimi inkişafı [4, səh. 26].

Bu xüsusiyyətlər ayrıca ayrı-ayrı kəmiyyət və keyfiyyət dəyərlərinə malikdir. Psixoloji inkişaf insanın idrak prosesinin necə formalaşdığını, duyğuları, qavrayış və xəyalını, nəticələri və təxəyyülünü, diqqətini, nitqini və düşüncəsini, yaddaşını və iradəsini əhatə edir. Bir insanın sosial inkişafı, həyatda iştirakı konkret insanlar və komanda üzvləri ilə münasibətlərdə özünü göstərir, onu ətraf aləmdə baş verən hadisələrin müşahidəçisi edir. Bu səbəbdən şəxsiyyət inkişafı ilə əlaqədar olaraq konsepsiya üzərində dayanılır. Bu dəyərlər insanları mənəvi və sosial həyatda formalaşdırır və bir fərd statusuna qaldırır. Beləliklə, fərdi xüsusiyyətlərinə görə aktiv bir həyat mövqeyi tutur. Bir insan dünyaya bioloji bir varlıq kimi gəlir, ancaq bir insan olaraq, fərdi həyatı və fəaliyyəti dövründə uzun və mürəkkəb bir müddətdə yetişir.

Bu gün cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələrin icrası əsasən aktiv və dinamik inkişaf edən bir şəxsiyyət prosesinin effektivliyindən asılıdır. Şəxsiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq yalnız müasir təcrübənin zəngin fikirləri və pedaqoji fikirlər lazımdır. Azərbaycan müəllimləri cəmiyyətdəki ən müsbət cəhətlərdir, çünki münasibətlər bir insanın təsirli təcrübəsi olaraq onun hərəkətlərini və daxili təcrübələrini müəyyənləşdirir.

Nəticədə insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesinə təsir göstərən müxtəlif fikir amilləri meydana çıxdı. Bir əsrdə, bir minillikdə bu amillər miras qaldı və valideyn haqqında müsbət və ya mənfi bir şeyin uşaqlara ötürüldüyü irəli sürüldü. İrsiyyət nəzəriyyəsi dövründə bu nəzəriyyədən əlavə ziyalılar da təhsilə böyük əhəmiyyət verirdilər. Böyük gücə, təhsilə və tərbiyəyə inanan və təbliğ edən Nizami Gəncəvi bəzən inkişaf amillərinin irsiyyətinin mütləq təsirini hesab edirdi.

Bir sıra bir şəxsin cəmiyyətdə düzgün tərbiyəsində rol oynayır. Fərqli yaşlarda insan fərqli fiziki, əqli və mənəvi xüsusiyyətlərə sahibdir, xarakterində yeniliklər və dəyişikliklər görünür. Cəmiyyətimizin üzvü olan insan bilməlidir ki, hansı şəraitdə və hansı amillərdə inkişaf edir, inkişafında irsiyyət, mühit və tərbiyə nə rol oynayır.

İstər qədim dövrlərdə, istərsə də sonralar bu məsələlərin və təhsilin rolunun dərinədən öyrənilməsi üçün müxtəlif fikirlər söylənilirdi, uzun müzakirələr və tədqiqatlar aparıldı. Hətta qədim yunan filosofları Sokrat, Platon və Aristotel də təhsilin insan həyatındakı rolunu göstərir. Platon

(e.ə. 347–127) Qanunlarında yazırdı: "Əgər insana həqiqətən öyrətsək, o, ən səssiz və ilahi yaradıcı olacaq." Bununla yanaşı, başqa fikirlər də irəli sürüldü. Məsələn, orta əsrlərdə irsiyyət insan inkişafında həlledici amil hesab olunurdu. "İrs nəzəriyyəsi"nin tərəfdarları qabiliyyətlərin, zəkaların, fikirlərin, əxlaqi keyfiyyətlərin və insan hüquqlarının fitri olduğunu iddia edirlər. Bu keyfiyyətlər övlad dünyaya gəldikdə valideyndən miras qalır. Dövrün iqtisadi və sosial şərtlərinin təlimlərinə görə.

Comenius "Böyük təlimatlar" kitabında yazırdı: "Təbiət bizə əxlaq bəxş etsə də, bizə bilik və xeyrxahlıq vermir". Comenius şəxsiyyətin inkişafı, öyrənilməsi, tərbiyə işinin yaxşılaşdırılması, bir insanı yetişdirmək üçün ciddi tərbiyə işi üçün zəruri hesab etdi [5, s.28].

İngilis filosofu John Locke (1637–1704) "fikirlərin fitri təbiəti" nəzəriyyəsinə qarşı çıxdı və bir zamanlar Aristotel tərəfindən irəli sürülən məşhur "Fabula rasa" (ağ) nəzəriyyəsinə əsas götürdü. John Locke görə bir insan dünyaya gələndə irsiyyət ona heç bir güc vermir. Uşaqların ruhu bir lövhəyə bənzəyir: bu yeni lövhədə nə öyrənsən yazı bilərsən. Uşaqda istənilən keyfiyyət yetişdirilə və yaradıla bilər.

Cəmiyyət özünü yerində saymır, daim inkişaf edir, bir şəxsiyyətin formalaşmasında təhsilin rolu böyükdür. XIX əsrdə utopik sosialistlər Saint-Simon, Charles Fourier və Robert Owen təhsilin gücünə inanırdılar və cəmiyyəti təhsil yolu ilə dəyişdirməyi ümid edirdilər. İnsanı ətraf mühitin passiv, köməkətsiz məhsulu hesab edirdilər. XIX əsrin Rus demokratları Çernışevski, Belinsky, Dobrolyubov, Pisarev təhsilin bir şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm rol oynadığını qeyd etdilər. Onların fikrincə, yalnız fərdin deyil, dövlətin, cəmiyyətin və ölkənin taleyi gənc nəslin düzgün tərbiyəsindən asılıdır. Belinsky həyat, ölüm, qurtuluş və məhvin tərbiyədən asılı olduğunu yazdı. Tərbiyə insan yaratmır, anadan olanın yaxşı və ya pis olmasına kömək edir. Elm insanın inkişafı, şəxsiyyət formalaşması və sosial mühitin təsiri haqqında 40-dan çox "homo ferus" bilir. Dobrolyubov yazırdı ki, meşədə heyvanlar arasında böyüyən insanlarla ünsiyyət qurmayan insanlar vəhşiləşir, anlayışları inkişaf etmir.

Hindistan şahzadəsi Əkbər alimləri ilə mübahisə etdi ki, insanın insan olması üçün insan mühitində yaşamağıdır. Elm adamları etiraz etdikdə, belə bir təcrübə keçirdi. Hindistan, Çin və Benqal uşaqları anadan olduqdan dərhal sonra valideynlərindən alındı, qapalı kameralarda saxlanıldı və ünsiyyət və insan münasibətləri dünyasından məhrum edildi. Yeddi yaşında uşaqlar yalnız heyvan səsləri çıxarırdılar. Elmə məlum olan bu kimi həqiqətləri araşdıran bir nəzəriyyəçi Dubin, insan keyfiyyətlərinin miras qalmadığı, tərbiyə və sosial mühitin nəticəsi olduğu qənaətinə gəlir. İnsan bir insan olaraq doğulmur. Bir insanın fərdi inkişafı, şəxsiyyətinin formalaşması son nəticədə sosial həyat şərtlərindən, ictimai münasibətlər sistemindən və istehsal münasibətlərindən asılıdır. İnsan ictimai münasibətlərin məcmusudur. Sosial mühitdən bəhs edərkən insanın həyat və inkişafını əhatə edən xarici şərtlər nəzərdə tutulur. Sosial mühit daim dəyişir və yenilənir. İnkilabi fəaliyyət sayəsində insan həm mövcud sosial mühiti dəyişdirə bilər, həm də istəklərinə uyğun olaraq yarada bilər, həm də bu prosesdə fəal iştirak edərək təbiətini dəyişdirə bilər. Tərbiyə sayəsində uşaqda yeni qabiliyyət və keyfiyyətlər inkişaf edir və müəyyən bir xarakter formalaşır və formalaşır. Uşaq təhsil və tərbiyə yolu ilə ictimai həyata hazırlanır, geniş dünyagörüşünə malikdir.

Hazırda təhsil prosesinin pedaqogika və psixologiya nailiyyətlərindən istifadə olunur. Şəxsiyyət inkişafına təsir göstərən cəmiyyətin təməl vahidi olan dövlət qurumları, təhsil müəssisələri, məktəbdənkənar uşaq müəssisələri, mədəniyyət və təhsil müəssisələri, ictimai təşkilatlar, media, ailənin geniş istifadəsi, təhsilə təsir imkanlarını genişləndirir. Şəxsiyyətin formalaşmasında ailənin rolu böyükdür. Ailə bir insan üçün mədəni və yaşayış şəraiti yaradır, emosional həyat sahəsinə təsir göstərir, ilk sosial-mədəni fikirlərin formalaşmasında, xarakterin formalaşmasında rol oynayır. Həzrəti Məhəmməd (əleyhissalam) bir atanın övladına yaxşı bir tərbiyədən dəyərli bir hədiyyə verə bilməyəcəyini söylədi. Uşaq böyüyür, məktəbə gəlir, həyatında yeni bir dövr başlayır. Həm müəllimin, həm də valideynin uşağa böyük təsiri var. Dünyaca məşhur Azərbaycan mütəfəkkiri N.Tusi, valideynlərə övlad böyüdməsini və süddən kəsildikdən dərhal sonra tərbiyə etməyi öyrətməsini tövsiyə etmişdir. Şəxsiyyətin inkişafında bədən və ətraf mühit arasında ziddiyyətlər yaranır. Ancaq bu ziddiyyətlər ziddiyyətə çevrildikdə, inkişafın hərəkətverici

qüvvəsi deyildir. Burada inkişaf və təhsil bir-birindən təcrid edilə bilməz və ziddiyyətlərlə mübarizə aparmağa davam edirlər. Məşhur müəllim Monozson yazırdı: “Tərbiyə və inkişafın hərəkətverici qüvvəsi daxili və xarici şərtlər sistemindəki ziddiyyətlərin mübarizəsidir. Düzgün tərbiyə bu cür ziddiyyətləri asanlıqla aradan qaldırır və uşaqların müstəqilliyini inkişaf etdirməsinə kömək edir. Əks təqdirdə olmayacaq, intizam pozuntuları, mübahisələr və digər mənfi hallar. Tərbiyəçinin vəzifəsi fərdin daxili qüvvələrini stimullaşdırmaq və onlara düzgün istiqamət verməkdir. Xarici təsir, müəyyən bir fəaliyyətə istiqamətləndirmə kimi başa düşülür. Fəaliyyət bir insanın öyrədilməsi və tərbiyə edilməsinin məqsədini təyin edən və onun bütün proseslərini bir-biri ilə sıx əlaqələndirən bir amil kimi çıxış edir. İnsanın inkişafı və formalaşmasında ünsiyyət, ətraf mühit və tərbiyə amilləri qarşılıqlı vacibdir. Bunu təlim və tərbiyə prosesində nəzərə almaq vacibdir.

Təhsil milli dəyərlərimizə və adət-ənənələrimizə uyğun olaraq, insan inkişafının əsas keyfiyyətlərini təşkil edir. Cəmiyyətdə yeni nəslin milli ənənələrimiz ruhunda tərbiyəsi ayrılmaz mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müstəqilliyimizin indiki mərhələsində gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinin rolu və əhəmiyyəti xeyli artır. Milli özünüdərkini artırması, mənəvi keyfiyyətləri cəmiyyətin inkişafında vacib və əhəmiyyətlidir. Buna görə təhsil problemi ön planda olmalıdır. Gəncləri milli ənənələrimiz ruhunda tərbiyə etmək, onları cəsarət və cəsarətlə tərbiyə etmək deməkdir.

Cəmiyyətdə yeni nəslin mənəvi tərbiyəsi gələcəyimiz üçün zəruri şərtidir. Ən mütərəqqi və insani olan Azərbaycan xalqının adət və ənənələri çox zəngindir.

Mühüm problemlərdən birincisi, insanın cəmiyyətə münasibəti, milli dəyərlərimizə və xalqımıza sədaqəti, müstəqil respublikamıza olan sevgisi, dövlətçiliyimizin mənafeyi naminə vicdanlı çalışması, milli sərvətinin qorunub saxlanması və artırılması üçün qayğıdır.

İkinci məsələ cəmiyyətdəki insanlar arasındakı münasibətdir. Buraya kollektivizm və qarşılıqlı yardım, humanitar münasibətlər və vətəndaşlar arasında qarşılıqlı hörmət daxildir.

Üçüncü sual, bir insanın cəmiyyətdəki mənəvi xarakteri, dürüstlüyü, mənəvi saflığı, ictimai və şəxsi həyatda məhrumiyyət və təvazökarlıqdır. Bu prinsiplər o qədər yüksək əxlaqi keyfiyyətləri ifadə edir ki, ümumi əxlaqi prinsipləri mənimsəmədən onlara yiyələnmək mümkün deyil. Təhsil prosesi dərin məzmunu olan geniş bir elmdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A.K. Uşaqlarda hafizənin inkişafı və təşəkkülü. Bakı, 2006. 350 s.
2. Ağayev Ş.S. Uşaq psixologiyası məsələləri. Bakı, 2006, 420 s.
3. Ağayev Ş.S. Əmək, tərbiyə və inkişaf. Bakı, 2007, 480 s.
4. Bayramov Ə.S. Şagirdlərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı, 2007, 520 s.
5. Bayramov Ə.S. Uşaqlarda əxlaqi hisslərin tərbiyəsi. Bakı, 2003, 380 s.
6. Cəbrayılov İ. Şəxsiyyətyönlü təhsil və vətəndaş cəmiyyəti. Bakı, 2011, 430 s.
7. Çələbiyev N.Z. Təhsil sistemində psixoloji xidmətin elminəzəri əsasları. Bakı, 2009, 446 s.

UOT 37(094); 373.1

İbtidai sinif şagirdlərinə ingilis dili qrammatikasının tədrisinin linqvistik əsasları

Ülviyyə Murad qızı Mehdiyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ulviyya.mehdiyeva@mdu.edu.az

Müasir dünyada aparıcı dillərdən biri olan ingilis dilinə gənclərin yiyələnmələri təhsil müəssisələri qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biridir. İngilis dilinin qloballaşan dünyada xüsusi rolu və əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Azərbaycanda gənclərin bu dilin öyrənilməsinə olan böyük

maraq göstərmələri tam təbiidir. Artıq bir neçə onillikdir ki, ingilis dili qlobal dil status almışdır. Çin və İspan dillərindən sonra ingilis dili dünyada üçüncü ən geniş istifadə olunan dildir. İngilis dili hazırda ən vacib beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdir. Hazırkı araşdırmalar göstərir ki, ingilis dili öyrənmələrin dünyada sayı durmadan artır, yaş həddi isə azalır. [5] Müasir cəmiyyətin inkişaf mərhələsində Azərbaycanda təhsilin modernləşdirilməsi xarici dilin təşkilində innovativ proseslərin tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Bu gün diqqət mərkəzində şagirdlərdir, onun şəxsiyyəti və təkrar olunmaz daxili aləmidir. Ona görə də təlim prosesində şəxsiyyətin inkişafına yönəlmiş məqsədmüvafiq optimal metod və formaların seçilməsi zəruridir. Son illərdə ibtidai siniflərin ingilis dili dərslərində yeni təlim texnologiyaları tətbiq edilir. Bu, həm də yeni forma və metodların tədrisi, yəni təlim prosesinə yeni yanaşmadır.

Məlumdur ki, kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin qavrama xüsusiyyətləri xarici dilin mənimsənilməsi üçün ən əlverişli dövrdür. Bu dövrdə uşaqların qavramaya və danışmaya daha həssas olmalarını nəzərə alaraq, bütün həyatı boyu onların nitq qabiliyyətlərinin formalaşması və təkmilləşməsi üçün nitq aparatının çevikliyini inkişaf etdirmək və qorumaq mümkündür. Kiçik yaşlı uşaqların dili mənimsəmə mexanizminin təbii plastikliyi, ətrafa maraq göstərməsi, ənənəvi təlimdən və imitasyadan imtina, xarici dilin istifadə edilməsində psixoloji maneənin olmaması ünsiyyət vasitəsi kimi təlim qarşısında duran vəzifələrin səmərəli həllinə müsbət təsir edir.

Müşahidələr göstərir ki, ilkin mərhələdə kiçik yaşlı şagirdlərdə xarici dilə maraq çox yüksək olur. Lakin yuxarı siniflərə keçdikcə uşaqlarda bu dərəcə olan həvəs getdikcə azalır. Məktəb təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, bu, müəllimlərin tətbiq etdiyi metod və üsullarla əlaqədardır. Həmçinin, ibtidai siniflərdə müasir təlim proqramlarının mürəkkəbliyi və informasiya həcmi artması ilə xarakterizə olunur. Bunun nəticəsində kiçik yaşlı uşaqlar psixosomiyal və fiziki cəhətdən yüklənirlər. Psixoloqlar qeyd etmişlər ki, kiçik yaşlı şagirdlər çox emosional, hərəkətli olur, eyni cür fəaliyyətdən tez yorulurlar. Təlimi məhz bu cəhətləri nəzərə almaqla qurmaq vacibdir.

Məlum olduğu kimi, uzun müddət ərzində hökm sürən qrammatika-tərcümə metodu xarici dillərin tədrisi prosesində şagirdlərin ana dilinin geniş şəkildə istifadə edilməsini üstün tuturdu. Bu metodun istifadə edilməsi zamanı əsas diqqət qrammatik qaydaların əzbərlənməsi, qrammatik strukturların şüurlu şəkildə mənimsənilməsi və leksik vahidlərin tərcümə edilməsinə yetirilirdi. Nəticə etibarilə, qrammatika – tərcümə metodu vasitəsilə ingilis dilini öyrənən şəxslər həmin dildə ünsiyyət qurmaq, ideya və fikir mübadiləsində iştirak etməyə, hətta sadə dialoqlar qurmaq bacarığına yiyələnə bilmirdilər. [6]

Mövcud ümumi təhsil proqramlarının müasir tələblərə kifayət qədər cavab verməməsini nəzərə alaraq Azərbaycan təhsilində Kurikulum islahatı aparılmışdır. Kurikulum təhsilin məzmunu, təşkili və qiymətləndirilməsi ilə bağlı bütün məsələləri özündə əks etdirən və elmi əsasda, sistemli olaraq hazırlanmış yeni təhsil sənədidir. Fənn kurikulumları nəticəyönümlü, şəxsiyyətyönümlü və inkişafetdirici xarakterə malikdir.

“Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum)”unda [1] ümumtəhsil məktəbləri üçün müəyyən edilmiş fənlər arasında xarici dil fənninin xüsusi yeri vardır. Bu gün ingilis dilinin tədrisində məzmun standartlarının, strategiyaların tətbiqi, yeni metodlardan istifadə dərslərin səmərəli təşkilinə imkan yaradır.

Xarici dil kurikulumu xarici dil təliminin məqsədlərini, bu məqsədlərə nail olmaq üçün bütün fəaliyyətləri əhatə edir (Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Xarici dil fənni üzrə Proqram (kurikulumu) (I–XI siniflər) Xarici dil kurikulumunda qeyd edilir ki, “*bu gün ingilis dili dərslərini müasir kurikulumların tələblərinə uyğun standartlar çərçivəsində və fəal və interaktiv təlim şəraitində qurmaq tələb olunur*” [2]. Xarici dil fənninin standartlar əsasında tədrisində qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi çox mühümdür.

Linqvistik dilin fonetik, qrammatik, leksik qanunauyğunluqlarını, nitqin müxtəlif növ və formalarının funksional fərqlərini, dil və nitqin fərqi öyrənən elmdir. Xarici dilin öyrənilməsində şagirdlərin şüuru və nitq fəaliyyətində iki dil sisteminin – ana dili və xarici dilin qarşılıqlı təsiri özünü büruzə verir. Linqvistik ədəbiyyatda dil qarşılıqlı əlaqəli vahidlərin, bir-birini şərtləndirən və tənzimləyən sistem kimi başa düşülür. Nitq dedikdə isə funksionallaşma prosesində bu sistemin

reallaşdırılmasının məcmusu nəzərdə tutulur. L.V.Şerbanın fikrincə, dil hadisələrində üç aspekti müəyyən etmək olar:

1. Nitq fəaliyyəti.
2. Dil sistemi.
3. Dil materialı.

O, danışma və dinləmə prosesini nitq fəaliyyəti adlandırır.

L.V.Şerba dil ilə nitq arasında fərqi izah edərək qeyd edir ki, dil – dil münasibətlərinin, yeni sözlərin, sxem və dil vahidlərinin qurulması qaydalarının yaradılması üsullarının hər hansı abstraktlaşdırılmış sistemidir [4].

İngilis dili təliminin məqsədindən danışılarkən qeyd olunur ki, əsas və başlıca məqsəd şagirdlərə bu dili praktik olaraq ünsiyyət vasitəsi kimi öyrətməkdən ibarətdir. Bu baxımdan qrammatik vərdişlərə yiyələnmək başlıca vəzifə olmalıdır. Şübhəsiz ki, bu, ilk növbədə asan görünsə də, əslində mürəkkəb bir proses kimi qiymətləndirilməlidir. Qrammatika ilə əlaqədar xarici dil tədrisi metodikasının vəzifəsi nitq fəaliyyətini aktivləşdirən qrammatik materialın seçilməsi və eləcə də öyrədilməsidir. Bu məqsədlə əyaniliyə, izahata və çalışmalar sisteminin işlənilib hazırlanmasına xüsusi yer verilməlidir. [3]

Kiçik yaşlı məktəblilərə öyrədilən “quru” qrammatik qaydalar da anlaşılıq deyil. Buna görə də ilk mərhələdə onlar imitasiya səviyyəsində tipik nitq nümunələrini əzbərləyirlər. Qrammatik material adətən kiçik yaşlı məktəblilərə parlaq, rəngarəng əyani vəsaitlərlə və oyun üsulları ilə təqdim edilir.

Dilçilikdə qrammatika dilin quruluşu haqqında elmdir. Dilin quruluşu dedikdə buraya forma və konstruksiya, bütün qrammatik sistem daxildir. Metodik sistemə görə qrammatika başqa əsasda qurulur. Burada dil materialının mənimsənilməsi və bacarıq, eləcə də vərdişlərin yaradılması prosesinin psixoloji qanunauyğunluqları nəzərə alınır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, dili başa düşmək və həmin dildə düzgün danışmaq, fikir ifadə etmək üçün həmin dilin qrammatik mexanizmini mənimsəmək, onu qrammatik nitq istiqamətində öyrənmək lazımdır. Şagird bütün sözləri bilsə belə, cümlədə bir neçə naməlum söz ola bilər. Lakin dilin quruluşu haqqında dərin məlumatı varsa, həmin cümləni asanlıqla başa düşə bilər. Buradan aydın olur ki, qrammatikanı bilmədən xarici dildə danışmaq qeyri mümkündür. Şagird qrammatik mexanizmi mənimsəmişsə və tətbiqi düzgün öyrənmişsə, o zaman xarici dildə düzgün cümlələr qura biləcək.

Qeyd etdiyimiz kimi, xarici dilin təlimində qrammatika dilin öyrənilməsində vasitələrdən biridir. Qrammatika dilin özü ilə birlikdə kommunikativ aspektdə öyrədilir. Qrammatik vərdişlərin mətn və situasiya daxilində, oyun prosesində aşılması xarici dilin məna çalarlarını şagirdlərə deyilən fikirlərə müvafiq çatdırılır və bu, şagirdin yaddaşına birdəfəlik həkk olunur. İbtidai mərhələdən başlayaraq şagirdlərin qrammatik vərdişləri formalaşmağa başlayır.

İngilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil qruplarına mənsub olduğu üçün bu dillər arasında ciddi fərqlər mövcuddur. İngilis dilinin tədrisində qrammatika ilə əlaqədar bir sıra çətinliklər meydana çıxır. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müqayisə üsulundan geniş istifadə olunur. Bu üsul mövzunun yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

Azərbaycan dilində adlıq halda olan isim cəm, mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri qəbul edərək müəyyən bir qrammatik və ya sintaktik məna aldığı halda ingilis dilində bu mənalar analitik vasitələr olan artikl, sözünü, köməkçi, bağlayıcı, modal feillər və söz sırası ilə ifadə edilir. Kommunikativ yanaşma şagirdin danışması üçün müxtəlif təlim üsullarından – oyunlardan, oyun-tapşırıqlardan, musiqili videoçarxlardan, əyləncəli tapşırıqlardan istifadə etməklə dərstdə xoş əhval və əlverişli şərait yaradır, dil baryerini aradan qaldırır. Bu yanaşma nitq fəaliyyətinin bütün növlərini (dinləmə və anlama, danışma, oxu və yazı) əhatə edir.

Qrammatika xarici dildə ünsiyyət prosesində təqdim edilir. Belə ki, kiçik yaşlı şagird əvvəlcə sözləri, ifadələri, konstruksiyaları situasiyada müqayisəli şəkildə mənimsəyir və məhz bundan sonra onların qrammatik cəhətdən hansı mənanı kəsb etdiyini dərk edirlər. Beləliklə, şagird həm sərbəst, həm də düzgün danışır. Sözlərin mənasının izahında şəkillərdən, musiqili videoçarxlardan, əşyavi və süjetli əyani vəsaitlərdən, mulyajlardan və jurnallardan da istifadə olunur. Xarici dilin bu cür

təqdim edilməsi uşaqlarda dili öyrənilən ölkənin tarixinə, abidələrinə, mədəniyyətinə və həyat tərzinə böyük maraq oyadır. Məsələn, “Tanışlıq” mövzusu keçirilərkən əvvəlcə uşaqlara suallar verilir, sonra onlar bir-birinə sual verir. Bu prosesdə hətta ən zəif şagirdə danışmağa motiv yaranır.

Uşaqlara ətraf mühitdə daha çox eşitdikləri və maraqlandıqları mövzulardan təqdim edilir. Bu, kommunikativ qabiliyyətlərin inkişafını təmin edir. Mövzuların əsasən, uşaqların öz maraqları, həyatı və müasir dövrün problemləri ilə bağlı olması vacibdir (Vətən müharibəsi, ekologiya, musiqi, təsviri incəsənət, idman və s.). Kommunikativ yanaşma tətbiq edilərkən təkrar ifadələr az işlənir. Şagirdlər bildikləri sözlərdən konstruksiya qurmağa çalışırlar. Hər dərstdə yeni oyun, videoçarx və yaxud situasiyalar təqdim olunur. Hər bir şagird özünü düşündürən mövzular ətrafında ünsiyyət qurmağa çalışır.

Xarici dilin tədrisində mühüm metodik məsələlərdən biri də qrammatik materialın düzgün öyrədilməsidir. Materialın izahına təsir edən amillərdən biri şagirdlərin dil öyrənmə təcrübəsinin olmamasıdır. Materialın izahına bu amillər təsir edə bilər:

- Öyrənilən materialın məqsədi.
- Öyrənilən dilə uyğunluq.
- Öyrənilən qrammatik materialın xarakteri.
- Şagirdlərin öyrənilən xarici dildə təcrübələri.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, xarici dili öyrənərkən həmin dilin bütün xüsusiyyətlərinə bələd olmaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum), // - Bakı: Kurikulum, 2008, № 1, s.13
2. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil Proqramı (kurikulumu) (I–XI siniflər): [Elektron resurs] <http://www.kurikulum.az/> - 106 s.
3. Шерба Л.В. Иностранные языки в школе. №1, 1993, 35 с.
4. Широкова Л.А. Обучение грамматике на начальном этапе средней школы на коммуникативно-когнитивной основе: На материале английского языка. / Л.А. Широкова, Санкт-Петербург, 2003, 182 с.
5. I.Abramova, A.Ananyina, E.Shishmolina. “Challenges in Teaching Russian Students to Speak English”. American Journal of Educational Research. 2013
6. Medgues Peter. The non native teacher. London, 1994

UOT 372.853

VII sinif fizika kursunda “Təzyiq” fəslinin tədrisində virtual təcrübələrdən istifadə texnologiyası

Tofiq Mirabdulla oğlu Hacıyev¹, Gülər Əli qızı Qocayeva²

¹Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
tofiq.haciyev.62@mail.ru

²Mingəçevir Dövlət Universiteti
gular.qocayeva@mdu.edu.az

Fizika təlimində şagirdlərin dərslər materiallarını daha dərinləndirərək mənimsəməsi və fənnə maraqlarının artırılmasında virtual təcrübələrin sistemli müəyyənləşdirilməsi hazırkı şəraitdə metodikanın aktual problemlərdən biridir.

Elmi tədqiqat işinin yeniliyi VII sinifdə “Təzyiq” fəslinin tədrisi nümunəsində fizika təlimində tətbiq olunan virtual animasiyalardan istifadənin sistemini hazırlamaq və bunun icra texnologiyasını işləməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti VII sinifdə “Təzyiq” fəslinin mövzuları üzrə animasiyalar sistemini yaratmaqdan ibarətdir.

Apardığımız araşdırma nəticəsində VII sinif fizika dərslində “Təzyiq” fəslinin mövzularına uyğun aşağıdakı animasiyalar sistemini müəyyənləşdirdik (cədvəl 1) [1, 2, 3]:

Cədvəl 1

“Təzyiq” fəslinin mövzularına aid animasiyalar

4.1. Bərk cismin təzyiqi. 4.2. Qazın təzyiqi. Manometr.	1. Təzyiq https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/template.php?s=mech_tlak&l=ru
4.3. Mayelərin təzyiqi.	2. Hidrostatik təzyiq https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/template.php?s=mech_hydrotlak&l=ru https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/template.php?s=mech_paradox&l=ru
4.4. Maye və qazlarda təzyiqin ötürülməsi.	3. Paskal qanunu https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/template.php?s=mech_pascal&l=ru
4.5. Birləşmiş qablar.	4. Birləşmiş qablar qanunu https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/template.php?s=mech_nadoby&l=ru
4.6. Hidravlik maşın.	5. Hidravlik qaldırıcı https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/template.php?s=mech_lis&l=ru
4.7 Atmosfer təzyiqi.	6. Yer in atmosferi https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/template.php?s=mf_atmosfera&l=ru
4.8. Atmosfer təzyiqinin ölçülməsi.	7. Atmosfer təzyiqi https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/template.php?s=mf_vyskatlak&l=ru
4.9. Arximed qanunu.	8. Arximed qanunu https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/template.php?s=mech_archimedes&l=ru
4.10. Cisimlərin üzümə şərti.	9. Kartezian üzgəc https://www.vascak.cz/data/android/physicsatschool/template.php?s=mech_kartezian&l=ru

VII sinif fizika kursunda “Təzyiq” bölməsinin mövzularının tədrisi prosesində şagirdlərə təzyiq, birləşmiş qablar, hidravlik maşın, atmosfer təzyiqi, arximed qüvvəsi və s. anlayışlar öyrədilir. Təlim prosesində müəllimə elə gəlir ki, bu anlayışlar şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsənilir. “Təzyiq” fəslinə aid anlayışlarının formalaşdırılması şagirdlərdən mücərrəd düşünmə qabiliyyəti tələb etdiyindən, bu da təlim prosesində müəllimdən metodiki olaraq düzgün yanaşmanı tələb edir. Başqa sözlə desək, təlim prosesində şagirdlərdə bərk cisimlərdə, mayelərdə və qazlarda təzyiqin necə yaranması haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq lazımdır.

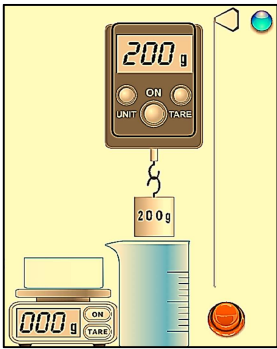
Təlim prosesində fiziki animasiyalardan istifadə olunması şagirdlərdə müşahidələrə, müqayisə və nəticələrə marağı oyatmaqla, onları əhatə edən həyatı praktika və həyat hadisələri əsasında onlarda fiziki anlayışların formalaşmasını sürətləndirir.

Bu fəsildə verilmiş mövzuların geniş praktik əhəmiyyətə malik olduğuna cəlb etmək üçün maraqlı maraqlı mərhələsində uyğun animasiyaları nümayiş etdirmək məqsəduyğundur.

Məsələn, “Arximed qanunu” mövzusunda aid fiziki animasiyaya nəzər yetirək: “Arximed qanunu” mövzusunun tədrisində mayenin daxilində təzyiq məsələsi şagirdlər tərəfindən yaxşı mə-nimsənilibsə və onlar qabın dibinə və divarlarına edilən təzyiği hesablamağı yaxşı öyrəniblərsə, on-da bu mövzunun öyrənilməsi heç bir çətinlik yaratmaz.

Dərsin maraqlı maraqlı mərhələsində həyat təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır. Şagirdlər suyun altında çox ağır cisimləri qaldırmağın mümkün olduğunu, havada isə mümkün olmadığını bilirlər. Suyun altına kiçik həcmli topu batırıb onu buraxdıqda o, suyun səthinə qalxır, lakin yüngül qazla doldurulmuş rezin şarı əldən buraxdıqda o çox yüksəliyə qalxa bilər. Bu hadisələri şagirdlərin izah etmələri üçün problem qoyulur.

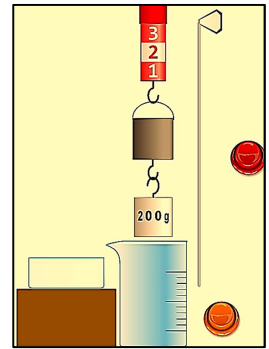
Bu məqsədlə mayədə olan cismə hər hansı bir qüvvənin təsir etməsini göstərmək üçün “Arximed qanunu” animasiyasını nümayiş etdirilməsi yaxşı olardı. Bu məqsədlə yaylı tərəzidən asılmış kütləsi 200 q olan alüminium silindri asılır (şək. 1).

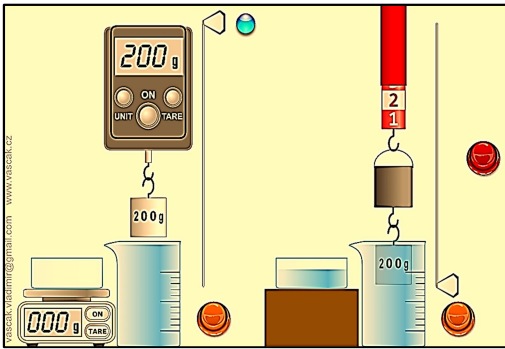
Şək. 1

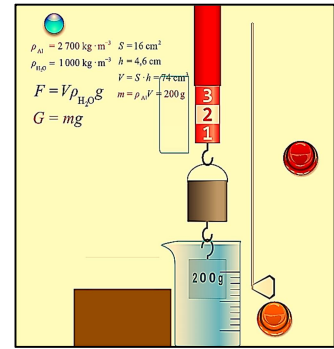
Şək. 2

Şək. 3

Şək. 4

Şək. 5

Sonra silindri axıcı hissəyə malik bölgüsü olan şüşə silindrə daxil etmək üçün mausun sol düyməsi ilə “üçbucağaoxşar” düyməsi sıxılır və silindr tam batana qədər yavaş-yavaş aşağı çəkilir (şək. 2). Şagirdlərin diqqətini artırmaq məqsədi ilə onlara bir neçə sual verilir:

- Yaylı tərəzidən asılmış cismin kütləsi nə qədərdir?
- Cismə havadakı çəkisini necə hesablamaq olar?
- Cismi mayeyə daxil etdikdə yaylı tərəzinin göstərişində nə müşahidə etdiniz?
- Cismə mayədəki (sudakı) çəkisini və sıxışdırılan mayenin çəkisini necə hesablamaq olar?
- Mayeyə batırılmış cismə mayədəki çəkisini necə hesablamaq olar?
- Cismə mayədə çəkisi nə qədər azaldı?

Sonra animasiyanın ikinci hissəsi nümayiş etdirilir və şagirdlərdən diqqətlə baxmaları tövsiyə olunur. Dinamometrədən “arximed vedrəsi” və ondan kütləsi 200 q olan silindr asılır (şək. 3). Sonra mayədə olan cismə hər hansı bir qüvvə ilə ondan itələndiyini nümayiş etdirmək üçün arxi-

med vedrəsindən asılmış yük (silindr) mayeyə (suya) daxil edilir. Bu zaman şagirdlər mayeyə (suya) tam batırılan cismin, həcminə bərabər suyun sıxışdırıb çıxardığını və dinamometrin göstərişinin azaldığını müşahidə edirlər (şək. 4). Daha sonra “yaşıl rəngli” düyməni mausun sol düyməsi ilə sıxaraq, qabda olan maye (su) Arximed vedrəsinə tökülür. Bu halda şagirdlər dinamometrin yayının əvvəlki uzunluğuna qədər açıldığını, yəni onun göstərişinin ilk haldakı göstərişi ilə eyni olduğunu görürlər (şək. 5).

Müəllim şagirdlərin diqqətinə aşağıdakı məlumatları çatdırır:

- Vedrənin tutumu silindrin həcminə bərabərdir;
- Cismi mayeyə (suya) batırıqda yay sıxılır, dinamometrin göstərişi azalır;
- Suya batırılmış cisim suyun müəyyən həcmi boşaldıcı qaba sıxışdırır;
- Sıxışdırılmış mayenin (suyun) həcmi cismin həcminə bərabər olur.

Bu qüvvənin əmələ gəməsinin səbəblərini izah etmək üçün yazı taxtasında həmin təcrübənin sxemi çəkilir və şagirdlərin biliklərinə istinad edilərək izah olunur ki, mayeyə batırılmış cismin aşağı səthinə edilən təzyi qüvvəsi həmişə onun yuxarı səthinə edilən təzyi qüvvəsindən çoxdur. Bu təzyi qüvvələrinin fərqi cismi mayedən itələyən elə həmin qüvvədir. Müəllim silindrin oturacağı- nın sahəsinin və hündürlüyünün qiymətlərini, alüminium və suyun sıxlıqlarının qiymətlərini yazı taxtasında yazaraq, şagirdlərdən cismə təsir edən Arximed qüvvəsinin qiymətinin hesablamalarını tapşırır.

Təcrübələrdən nəticə çıxarılır:

- Mayeyə (suya) batırılan cismə aşağıdan yuxarıya doğru onu mayedən (sudan) itələyən qüvvə təsir edir. İlk dəfə bu qüvvənin qiymətini hesablamış qədim yunan alimi Arximedın şərafinə Arxi- med qüvvəsi adlanır.

- Mayeyə (suya) batırılmış cismə şaquli istiqamətdə yönəlmiş və həmin cismin həcmi qədər mayenin (suyun) çəkisinə bərabər qüvvə təsir edir.

- Arximed qüvvəsinin qiyməti cismin sıxlığından və formasından asılı deyil.

Cədvəl 1-də təcrübənin aparılması ardıcılığına dair nümunə verilmişdir.

Cədvəl 1

Təcrübənin aparılması ardıcılığı

Təcrübə:	Arximed qanununun yoxlanması	
Məqsəd:	Arximed qüvvəsinin nümayiş etdirmək və qüvvəni hesablamaq.	
Avadanlıq:	Fiziki animasiyalar.	
1.	Qovluqdan “ Arximed qanunu ” adlı fiziki animasiyanı seçin.	
2.	Ekranın sağ tərəfində yük asılmış dinamometrin (1) göstərişini qeyd edin.	
3.	Ekranın sağ tərəfindəki “ üçbucağa oxşar ” (2) düyməni mausun sol düyməsi ilə sıxaraq, onu cisim tam batana qədər aşağı endirin.	
4.	“ Yaşıl rəngli ” (3) düyməni mausun sol düyməsi ilə sıxın və qabdakı mayeni arximed vedrəsinə tökün.	
5.	Təkrar dinamometrin göstərişini qeyd edin və əvvəlki qiymətlə müqayisə edin.	
6.	Qeyd olunan kəmiyyətlərin qiymətlərindən istifadə edərək Arximed qüvvə- sini və cismin mayedəki çəkisini hesablayın.	
7.	Ekranın sağ tərəfindəki “ narıncı rəngli ” (4) düyməni sıxaraq başlanğıc və- ziiyyətə qayıdın.	
8.	Alınan nəticələri dəftərinizdə qeyd edin.	
9.	Qeyd: “Sarı rəngli” (5) düyməni təkrar sıxaraq qabdakı mayeni (suyu) arxi- med vedrəsinə boşaltmaq olar.	

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. M.İ.Murquzov, R.R.Abdurazaqov, R.M.Əliyev, D.Z.Əliyeva. Fizika 7, Dərslik. Bakı: Bakınəşr, 2018, 144 s.
2. M.İ.Murquzov, R.R.Abdurazaqov, R.M.Əliyev, D.Z.Əliyeva. Fizika 7, Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı: Bakınəşr, 2018. 144 s.
3. Физика в школе – HTML5 (Физика. Анимации / Симуляции).
<https://www.vascak.cz/physicsanimations.php=ru>, 2021.

UOT 37(094); 373.1

İngilis dilinin tədrisində leksik amillərin təsirinin linqvistik və psixoloji əsasları

Xədica Möhsüm qızı Əliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
xadica.aliyeva@mdu.edu.az

Müasir dövrdə ali təhsil müəssisələrinin əsas tələblərindən biri gənclərin qlobal ünsiyyət dili olan ingilis dilinə və bu dildə yaradıcı təfəkkür qabiliyyətinə yiyələnməsidir. Hazırda xarici dillərin kommunikasiya vasitəsi kimi mənimsənilməli olduğu danılmazdır. Ali təhsil müəssisələrinin qarşısında duran əsas vəzifə də kommunikativ baxımdan səriştəli, geniş dünyagörüşünə, yüksək intellektə malik olan mütəxəssislərin hazırlanmasıdır. Belə kommunikativ mühitlərdən ən səmərəlisi isə ali təhsil müəssisələrində xarici dilin tədrisinin həyata keçirilməsidir. Xarici dillərin tədrisi metodikası dilçiliklə sıx bağlıdır. Çünki burada əsas rolu dil materialları oynayır. Leksik amillərin təsirinin mərhələlər üzrə təzahürünə dair məsələlərdə aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. Bu fəaliyyət zamanı əsas məsələ dilöyrənənlərin ilkin olaraq materialı necə dərk etdiklərinə yönəldilir. Dilöyrənənlər kiçik qruplarda nəyi öyrəndiklərinin siyahısını tərtib edirlər.
2. İlk iki həftə ərzində dilöyrənənlər oxuduqları əsərlərdə konfliktləri, onların başvermə səbəblərini, həlli yollarını müəyyənləşdirirlər.
3. Burada söz xəritəsindən istifadə edilir. Söz xəritəsi sinonimlər, cümlələr, illustrasiyalardan və s. ibarət olur.
4. Bu zaman dilöyrənənlər mətnə qulaq asırlar. Puntuasiyanı daha sonra orijinala tutuşdururlar.
5. Dilöyrənənlər oxuduqca mətnə hansı hadisələrlə qarşılaşacaqlarını qabaqcadan söyləyirlər.
6. Bu zaman təhlillər aparılır.
7. Şagirdlər “brainstorm” yolu ilə sözlərin təsvirini verirlər.
8. Onlar iki qrupa bölünürlər. Bir qrup qərarlardan birini, digəri isə o birini dəstəkləyir. Eyni zamanda öz ideyalarını müdafiə edirlər.
9. Onlar müəyyən bir başlıq altında “classbook” hazırlayırlar. Məsələn: Beauty, Love və s. kimi mövzular burada yer alır.
10. Şagirdlər qrup şəklində işləyərək, sinfin yerdə qalan üzvlərinə də öz ideyalarını qəbul etdirməyə çalışırlar.
11. Dilöyrənənlər müəllif üslubu və qəzet üslubu arasındakı fərqi anlamağa çalışırlar. Öyrəndikləri məlumatları effektiv qəzet məqaləsi kimi emal edirlər. Bu zaman leksik amillərin roluna diqqət yetirilməlidir.
12. “Whats my line”. Bu zaman onlar 5 cümlə hazırlayırlar. Oyun oynamaq üçün iki komandaya ayrılırlar. Hər komanda öz cümlələrini oxuyur. Əsas ideyanı o biri komandanın tapmasını gözləyirlər.

13. Burada onlar öz “scrapbook” adlanan layihələrini nümayiş etdirirlər. Sonda qiymətləndirilir. Burada əməkdaşlıq baxımından sosial şəbəkələrin də rolu danılmazdır. Yüksək texnologiyaların da bu dörd bacarığa inteqrasiyası daha faydalı nəticələrin əldə edilməsinə yönəldilir. Sosial şəbəkələr motivasiyaedici formulu özündə ehtiva edən inanılmaz vasitədir. Belə ki, dilöyrənənlər həmişə sosial şəbəkələrə maraqlı olmuşlar. TED konfransında tədqiqatçı Suqata Mitra internet vasitəsilə onlara necə kömək etməni açıqlamışdır. Onlar internet üzərindən “Mind Maps” hazırlayaraq, müxtəlif mövzular təqdim edirlər. Məsələn, “Human Body” və s. Bu növ mövzular onlara leksik amillərin təsirini müəyyənləşdirməkdə kömək edir.

Leksik amillərin müəyyənləşdirilməsində müzakirələrin təşkili bu işi daha da səmərəli edir. Müzakirəəsaslı dil tədrisi şagirdlərin tənqidi təfəkkürün formalaşmasına, şəxsi nəticələrə gəlməsinə dəstəkləyən fəaliyyətdir.

Debatlar zamanı açıq, əməkdaşlıq fonunda ideyaların bölüşdürülməsi xarakterik hesab olunur. Bu zaman tərəflərin müəllim-şagird, şagird-şagird səviyyəsində fəaliyyətləri baş verir. Bu fəaliyyətlər təfəkkürün inkişafına, anlaşılmaya, problem həllinə, əsərlərin, kiçik həcmli hekayələrin müzakirəsi zamanı bədii qiymətləndirməyə yönəldilir.

Leksik bacarıqların rolunun müəyyənləşdirilməsində bu təlim metodunun üstünlükləri aşağıdakılardır:

1. Motivasiyanın yüksəlməsi.

Bu zaman motivasiya yüksəlir, oxu ilə müzakirələrin inteqrasiyası və qarşılıqlı sintezi dilöyrənənlərin hədəfə fokuslanmalarına səbəb olur. Bu da işi sürətləndirir.

Düzgün qurulmuş suallar və cavablar şagirdlərin mövzu ətrafında dərin düşünmələrini təmin etməklə qalmır, əks və qarşılıqlı əlaqəni zaman və məkan etibarilə nizamlayır.

2. Fidbəkin təmin olunması.

Müəllim şagirdlərin cavablarını qiymətləndirir. Düzgün olmayan məqamlara aydınlıq gətirir.

2. Hazırlıq işlərinə sövq edir

Əgər müəllim müntəzəm şəkildə şagirdləri sinif müzakirəsinə cəlb edərsə, onlar da məsuliyyət hiss edərək, dərslə hazırlıqlı gələrlər.

3. Şagirdlərin danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirir. Əksər hallarda səriştəli şəkildə qurulmuş şəraitdə qruplarda iş zamanı danışıq əsasdır. Müəllimlər şagirdləri inamlı olmağa təşviq edirlər. Komanda şəklində danışıqlar onların təcrübəsini çoxaldır. Müəllim şagirdləri sinif müzakirələrinə hazırlayarkən dünyəvi həqiqətləri özündə ehtiva edən anlayışlara da aydınlıq gətirir.

4. Sinfə nəzarət.

Əgər şagirdin diqqəti yayınarsa, müəllim onun hədəfə fokuslanmasına şərait yaradır. Beləliklə, sinif müzakirələri şagirdlərin diskursiv və leksik bacarıqlarının inkişafını dəstəkləməklə qalmır, həm də sinif saatlarının maraqlı təşkilini dəstəkləyir. Qeyd edək ki, leksik amillərin rolu ilə bağlı müzakirələrin müxtəlif tipləri müəyyənləşdirilir.

Onlar aşağıdakılardır:

1. Təşkilat və ya konfrans iclaslarındakı nitqlər;

2. Panel müzakirələrdə çıxışlar;

3. Simpozium müzakirələrdə danışıqlar;

4. Müəllim forumunda söyləmələr.

Beləliklə, müzakirə sistemli və məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət olub, leksik amillərin rolunun müəyyənləşməsinə, tədqiqat, problem həlli kimi məsələlərin müzakirəsinə istiqamətləndirilir.

Psixologiyada insanlar və heyvanlara dair psixi fəaliyyətlər və davranışlar sistemli şəkildə araşdırılır. Məlum olduğu kimi, psixologiyanın bəxş etdiyi töhfələr xarici dillərin tədrisində böyük rola malikdir. Metodikanın tarixi inkişafını araşdırdıqda əksər yanaşma və metodların yaranmasının əsasında məhz psixologiya dayanır. Jan Piya və Lev Vqotski öz tədqiqatlarında dilin mənimsənilməsi və öyrənilməsi haqqında qiymətli ideyaların müəllifləridir. Şagirdlərin psixoloji baxımdan “output” və “input” öyrənmələrini düzgün həyata keçirmək üçün aşağıdakıları bilmək vacib sayılır:

INPUT LEARNING (ÖYRƏNMƏ)

1. Lüğəti yadda saxla
2. Qrammatik qaydaları öyrən
3. Online dərslərdə iştirak et
4. İngilis dilində kitablar oxu
5. Teatr, dram, online video kliplərə bax
6. Audio fayllara və podkastlara qulaq as

OUTPUT LEARNING (ÖYRƏNMƏ)

1. İngilis dili dərslərində danışıq üçün iştirak et
2. Dildaşıyıcıları ilə danış
3. İngilis dili öyrənmə kurslarına online və ya offline şəkildə qoşul
4. Dil mübadiləsi üçün partnyorla danış
5. İngilis dilində gündəlik və ya qeyd dəftərçəsi yaz
6. Özünə danış [34, s. 45].

Bu mənada İKT bizi şəbəkəyə bağlayan və məlumatlarımızı paylaşmaqda yardımçı olan əsas vasitədir. Əgər kimsə hər hansı linkə bağlanırsa o da bu dünyanın bir parçasına çevrilir. Bəzi dilöyrənənlər input öyrənməni daha üstün hesab edərək, output öyrənməni nəzərdən qaçırlar. Digərləri isə outputu əsas götürərək, input öyrənmə üçün heç bir cəhd göstərmirlər. Bu da psixoloji nöqtəyi-nəzərdən tədqiqatlara cəlb olunur. Həm input, həm də output leksik amillərin rolunun öyrənilməsi baxımından sərfəli vasitədir. Əgər dilöyrənənlər bu istiqamətlərdən birini seçirlərsə, müəyyən zaman məsafəsindən sonra çaşbaş qalırlar və nəticə etibarilə aydın olur ki, onların ingilis dilində şifahi nitq bacarıqları inkişaf etməmişdir. Hər iki istiqaməti diqqətdə saxlasaq, ingilis dilini öyrənmənin 101 qaydasından ikisinə riayət etmiş oluruq. Belə ki, əgər biz “online” şəkildə dərslər alırıqsa, bu bizim inputumuzdur. Əksinə söhbət qruplarında iştirak ediriksə, bu bizim output öyrənməmizdir. Qeyd etməliyik ki, dərslər ləvazimatları və digər istifadə olunacaq mənbələr elə bir yerdə yerləşdirilməlidir ki, şagirdlər məlumatları asanlıqla görə və əldə edə bilsinlər. Müəlliflər bu öyrənmələrdə leksik amillərin rolunu ön plana çəkirlər. Bu dilin mənimsənilməsində vacib amil olaraq qalır.

PMBOK nəzəriyyəsinə əsasən motivasiya yüksək səviyyəli performans və müsbət dəyişikliklər etmək, leksik amillərin rolunu müəyyənləşdirmək üçün maneələri aşmağa yardım edən psixoloji amildir.

Bundan əlavə, xarici dildə metodiki ədəbiyyata nəzər saldıqda C.Harmerin 2015-ci ildə nəşr etdirdiyi “The practice of English language teaching” kitabındakı “Being learners” bəhsində müəllif dilin mənimsənilməsinə görə şagirdləri 2 qrupa ayırır. Bunlar 5 yaşdan yuxarı və 10 yaşdan yuxarı səviyyəni əhatə edir. Buradan aydın olur ki, ibtidai təhsil səviyyəsi üçün tədqiqatçı aşağıdakıları xarakterik hesab edir:

1. Əgər tədris prosesi düzgün qurularsa onlar həvəsli olurlar;
2. Oyunlar və digər maraqlı fəaliyyətlər həyata keçirildikdə daha yaxşı öyrənirlər;
3. Öyrənmək üçün fiziki şeylərdən istifadəyə maraqlıdırlar;
1. Xoşladıkları və xoşlamadıkları arasındakı fərq barədə təsəvvürə malikdirlər;
2. Çoxlu suallar soruşurlar;
3. Sərbəst öyrənmədə qərar verə bilirlər;
4. Mücərrəd konsept və simvolları başa düşür, ümumiləşdirirlər
5. Kimsəni köməyə çağırmadan fikirlərini ifadə edir;
6. Qərar verirlər [64, s. 82].

Buradan aydın olur ki, dilin mənimsənilməsində hər yaşın özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Beləliklə, psixologiya da dilçilik kimi dilöyrənmədə vacib elm kimi diqqət çəkir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağzadə N.A. Xarici dillərin tədrisi metodikası və dilçilik. Bakı, 1974, s.6-11

2. Həməzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991, 204 s.
3. Canale M. and Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics, 1980, v.1 (1), pp. 1-47
4. Harmer J. The Practice of English language teaching. Harlow, UK, Longman, 1991, 296 p.

UOT 81

Sitatın mətdaxili əlaqələrin qurulmasında rolu (Azərbaycan və ingilis dilli materiallar əsasında)

Xəyalə Rəmiyəddin qızı Abdullayeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
xayala.abdullayeva@mdu.edu.az

Son illərdə linqvistikada mətnyaradıcı vasitələrin rolu öyrənilir, onların xarakterik xüsusiyyətləri daha geniş şəkildə nəzərdən keçirilir. Tədqiqatlar göstərir ki, mətnin formalaşmasında dilin leksik-terminoloji vasitələr, sintaktik vasitələr və s. kimi müxtəlif vahidləri və vasitələri iştirak edir. Mətnyaradıcı potensiala malik olan sitatlar bu cəhətdən dildə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Sitat öz fikrini aydınlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək, sübuta yetirmək məqsədilə başqasının nitqindən gətirilən dəqiq çıxışlardır. Müxtəlif səpkili mətnlərdə istifadə olunan sitatlar ifadəlilik, obrazlılıq, emosionallıq, ekspressivlik yaradaraq fikrin qavranması üçün gərəkli bir vasitəyə çevrilir.

Sitatlar da mətdaxili əlaqələrin bir növü kimi özünü göstərir. Sitatlar mətnin tərkib hissələrinin əlaqələndirilməsində mühüm rola malikdir. İ.P.Qalperin mətnin linqvistik cəhətdən formalaşmasında əsas kateqoriyaların rolunu göstərmişdir. Onun müəyyənləşdirdiyi kateqoriyalar, hər şeydən öncə, mətnqurucu kateqoriyalardır. Həmin kateqoriyalar bundardır: informativlik, üzvlənmə, koqeziya (mətdaxili əlaqə), kontinum, mətnin avtosemantik kəsiyi, retrospeksiya və prospeksiya, modallıq, inteqrasiya və s. [1, s.4]. Bunları nəzərdən keçirək:

İnformativlik. İnformasiya – hər hansı bir məlumat deyil, hər hansı bir məlumatın yeni olan hissəsidir. Bu onun ciddi, ilkin xüsusi terminoloji mənasıdır.

Mətnqurucu kateqoriya kimi informativlik anlayışı həm semantik, həm də məzmun istiqamətlərini özündə birləşdirir. Sitat bir sıra hallarda informativ aspektdə əsas mətnin içində daha dolğun müstəqil və tam hissə kimi təqdim olunur. Məsələn, “mətnində əsas fikir” haqqında Kamal Abdullayev iki sitatı ardıcıl verir və informativ aspektlər qarşılaşdırılır: “Hələ məşhur ingilis alimi O.Yespersen “Qrammatikanın fəlsəfəsi” əsərində qeyd edirdi ki, “Əsas fikir heç də həmişə baş cümlədə ifadə olunmur”. Bu ideyanı Azərbaycan dili ilə əlaqədar Ə.Abdullayev də müdafiə edir. O belə yazır: “Amma onu da nəzərə almaq lazımdır ki, əsas fikir baş cümlədə deyil, budaq cümlədə ifadə olunur” [3, s.93].

Üzvlənmə. Cümlə formasında olan sitatların ənənəvi üzvlənməsi ilə bərabər, onun aktual üzvlənməsi belə araşdırmalar üçün yenit perspektivlər ortaya qoyur. Yeni sitatlı mətnlər də məhz kommunikativliyə xidmət göstərir. Bu quruluş (sitatlı quruluş) informativliyin ötürülməsini təmin edir. Aktual üzvlənmə isə məhz birbaşa kommunikasiya konsepsiyasının göstərilən anlayışlarını ehtiva edir.

Koqeziya (mətdaxili əlaqə, sitatlaşma prosesində). Bu, mətn dilçiliyində qrammatik formal əlaqələrin məcmusudur. Koqeziya mətnin semantik birliliyinin (sitatla əsas mətnin) əsasını təşkil edir və mətnin mənəyə açılmasına xidmət göstərir. Sitatlaşmış mətnlərdə koqeziya bir sıra vasitələrlə ifadə olunur: təkrarlar (bura aiddir: rekurens, mətn forikası, parafraz, paralellizm), mətnin sıxlığı, ellipsis, proforma; müxtəlif əlaqələrin ifadəsi üçün morfoloji və sintaktik vasitələr – qrammatik bağlılıq: zaman, növ, deysis və ya tema-rema üzvlənməsi, prosodiya və intonasiya vasitələri.

K.Abdullayev sitatlı mətnin qurulmasında koqeziyanın rolunu belə dəyərləndirir: “Mətnin koqeziyası, yəni, komponentlərin mətdaxili əlaqələrinin cəmi bir sıra faktorların köməyi ilə reallaşır. Praktik olaraq dilin istənilən səviyyəsi koqeziya üçün nə isə verir və bu vasitələr arasında iki ən mühüm vasitələr qrupunu ayırmaq lazımdır. Bunlardan biri komponentlərin məna əlaqəsi, o biri komponentlərin struktur əlaqəsidir. Hər iki əlaqə tipinin “sintaktik” mahiyyətini nəzərə alıb bu ad altında birləşdirmək mümkündür. Məntiqi-sintaktik əlaqə zamanı, əsas etibarilə, komponentlərin yerləşdirilməsi (eləcə də sitatın əsas mətdə özünə yer alması) məsələsi ön plana çıxır” [2, s.290].

Kontinuum. Hərəkətin, prosesin davamlığını əks etdirməkdən ibarət olan zaman kateqoriyasıdır. Məsələn, sitatlaşmış mətnlərdə sanki “*I was speaking*” (*Mən danışmışdım*) formuluna müvafiqdir. Bunun qarılığı kimi, “*sən danışmışdın*” (sitat müəllifi).

Mətnin avtosemantik kəsiyi. Gətirilən sitat yarıda kəsilir: Sözünl analitik forması nədir? Distant vəziyyətdə işlənən iki və daha artıq komponent...

Modallıq. Mətdə subyektiv modallıq dskurslarda özünə yer alır və bu da söyləmdə inikas olunan həyat hadisələrinə subyektiv baxışın olmasından irəli gəlir. Sitat və birinci mətn səviyyəsində modallıyı identik hadisələr kimi dəyərləndirmək lazım gəlir. Sitat mətnin, diskursun tərkib hissəsi olduğu üçün mətn birmənalı olaraq sitatdan geniş anlayışdır və bu fakt göstərir ki, mətnin modallığı ilə sitatın modallığı arasında müəyyən fərqli cəhətlər özünü göstərir. Bu onların ifadə vasitələrində də görünür.

Bütövlük, əlaqəlilik mətnin başlıca xüsusiyyəti olduğu kimi, sitatın da əlaməti kimi götürülə bilər.

Mətn mənalı vahidlərin xətti ardıcılığıdır; nitqin parçasıdır. Müəyyən cümlə-söyləmlərdən ibarət olan sitatlar mətnə aid bir çox xüsusiyyətlərin ən kiçik daşıyıcısı olduğundan mətnin öyrənilməsində onun rolu danılmazdır.

Sitatın özünəməxsus nəzəri-metodoloji əsasları vardır. Əvvəllər tədqiqatlarda sitata formal baxımdan yanaşılmışdır. Hazırda sitat məsələsinə koqnitiv aspektdə baxılır, onun koqnitiv funksiyaları müəyyənləşdirilir.

Sitat təkcə ədəbiyyatşünaslığın deyil, həmçinin də linqvistikanın obyektidir.

Müxtəlif funksional üslubları əhatə edən mətnlərdə sitatlar bir sıra vəzifələri yerinə yetirir. Elmi mətnlərdə sitatlar funksionallaşır, yəni əsas mətnlə üzvi əlaqəyə girir. Funksionallaşan sitatlar mətnlərdə münasibətləri təmin edir, təsiretmə gücünü artırır. Funksionallaşan sitatlar vasitəsilə “informasiya” və “bilik” çevrələri genişlənir.

Ümumiyyətlə, sitat və onun koqnitiv funksiyası bizim dilçiliyimizdə tədqiqat predmeti kimi seçilməmişdir.

Dilin sintaktik bölməsində dil vahidlərinin məna və funksiyası arasında olan qarşılıqlı əlaqə əslinə qalanda semantika ilə sintaksisin mərkəzi vahidi kimi araşdırılmalıdır. Həmin qarşılıqlı əlaqədə sitatların da nitq şəraitində funksional imkanları təyin olunur.

Sitata nəinki nitq yaradan vahid kimi baxılır, həmçinin kontekst elementi, mətnin dialektik təbiəti kimi də yanaşılır. Beləliklə, sitat mətdə prospektiv və retroprospektiv əlaqə funksiyasını yerinə yetirir.

Prospektiv əlaqə mətnin sonrakı cümlələri, retrospektiv əlaqə isə mətnin sonrakı cümlələri ilə bağlıdır.

Elmdə sitatlaşma – biliyin ontoloji formasıdır. Elm sferalarında sitat sosial və koqnitiv amillərin qarşılıqlı əlaqəsi şəklində meydana çıxır. Sitat elmi mətnlərdə zəncirvari şəkildə məntiqi mahiyyəti, səbəb-nəticə əlaqələrini ümumi və qanunauyğun formada açıb üzə çıxarır.

Linqvistikada “sitat” və ona yaxın anlayışlar vardır. Sitatın öyrənilməsinin bir sıra aspektləri vardır. Həmin aspektlər bunlardır: ədəbiyyatşünaslıq aspekti, linqvistik aspekt.

Ədəbiyyatşünaslıq aspektində sitat kifayət qədər öyrənilmişdir. Bununla belə, “lingvistik sitatlar” bir dilçilik hadisəsi kimi çox az tədqiq olunmuşdur. Problemin təbiəti və mahiyyəti və mətdə ifadə imkanları, vasitələri, özgə nitqinin formal markirovkası, mətnin, kontekstin digər hissələri ilə sitatların sintaktik münasibəti kimi mühüm məsələlər mövcuddur və bunların araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır [4, s.49-61; 137].

Ümumi ənənəyə görə mətnə sitatlar genişləndirmə və faktları gücləndirmə, əsaslandırma, sübuta yetirmə funksiyalarını yerinə yetirir və mətni kontekst-variantlik cəhətindən üzvləndirir. Ona görə də sitata mətnin struktur-kompozision təşkilinin təbii komponenti kimi, formal əlaqə yaradan vasitə kimi baxılmışdır. Sitat özgə nitqin forması kimi nitq sistemində müxtəlif növ üsullarda istifadə olunur. Nitq sistemində sitatlar struktur-semantik tiplərinə görə, mövqeyinə görə, variant və invariantlarına görə işlənərək, mətnin əsas funksiyasını yerinə yetirir.

Sitatın struktur-semantik xarakteristikası onun kommunikativliyi ilə birbaşa əlaqədardır. Hər şeydən öncə, sitat kommunikativ funksiyasını yerinə yetirir, ünsiyyətə əsas mətnlə birlikdə kömək edir.

Tədqiqatçılar sitata linqvokulturoloji istiqamətdə də yanaşmış, mədəni informasiyaların daşıyıcısı kimi baxmışlar [5, s.3-18].

Mətnlərdə sitat həm formal-struktur, həm də məntiqi-semantik əlaqə yaradır. Bu münasibət dillə təfəkkürün əlaqəsinə söykənir. Sitat mətnə ekstraliqvsitistik mahiyyət kəsb edir, intertekstual işarəyə yol açır. Sitatın koqnitiv-informativ təbiəti aydınlaşır. Mətnin intertekstual-yüksək informasiya potensialı aşkar edilir. İki mətnin münasibəti: başlanğıc mətn və sonradan əlavə olunan mətn arasında münasibət yaranır; təbii mətn və ona əlavə olunan mətn. Bunlar arasındakı paralelizm formalaşır; hər ikisi koqnitiv linqvistika elminə kömək edir. “Koqnitiv linqvistikanın araşdırma prinsiplərinin cəmi kimi dərk edilir. Həmin dərk etmə dil vasitəsilə insan beynində əks olunan bilik sisteminin alt və üst səviyyələri ilə qavramlaşdırılması və kateqoriyallaşdırılması prosesidir” [6, s.18]. Əsas mətnlə sitat zəncirvari əlaqə və paralel əlaqə vasitələri ilə birləşirlər. Bu cür mürəkkəb strukturlar bir-birilə əlaqədəirlər. Bu əlaqə izomorfizm əsasında yaranmışdır. Həmin əlaqə iyerarxik sistemdə bir-birini tamamlayan, bir-birindən asılı olan, bir-birinə təsir göstərə bilən, semantik müstəqil sintaktik vahidlər olaraq nitq axınında işlək məqamında özünü göstərə bilər.

İzomorfizm sitatın koqnitiv funksiyasına aiddir. Burada sitatın elm, bilik-məlumat və biliş fenomeni olduğu, hafizə psixologiyasının məhsulu kimi ortaya çıxması, sitat vasitəsilə biliyin və ya müxtəlif məlumatların təsvir olunması, mənimsənilməsi, işlənilməsi və insan düşüncəsində yerləşdirilməsi və s. cəhətləri də ortaya çıxır. Bu baxımdan sitat elmi mətnlərdə keçmiş bilikləri realizasiya edir, gerçəkləşdirir. Bu onun əsas koqnitiv funksiyasıdır. Sitat keçmiş biliyi aktualaşdırır, yeni biliklə keçmiş biliyi əlaqələndirir, bir-birinə bağlayır, müxtəlif münasibət yaradır, qazanılmış yeni biliklər arqumentləşdirir. Sitada proqnozlaşdırma əlaməti vardır, sitat müəllifin potensial konsepsiyasını, biliyini üzə çıxarır. Yeni biliyə yol açır.

Sitatın koqnitiv funksiyası elmi mətnlərdə bir-birinə təsirini göstərir. Bu ümumi dinamika sinkretizm yaradır. Koqnitiv proses, sitatlı mətnlərdə koqnitiv funksiya təmin olunur. Sitatın əhatəsi və bunların bir-birinə təsiri görünür. Sitatın aksioloji funksiyası müəyyənləşir. Bu cəhət, subyektin biliyindən asılıdır. Sitat dil və mədəniyyət münasibəti faktı kimi də diqqəti cəlb edir. Sitat kontekstdə bu kimi faktları reallaşdırır.

Sitatdan danışarkən tekst, intertekst, intertekstlik terminlərinə də münasibət bildirilməlidir.

Sitatın mühüm linqvokulturoloji aspektləri mövcuddur. Bu, “presedent” anlayışı ilə bağlıdır. “Presedent, misal” (keçmişdə olmuş və sonra olan eyni tipli hadisələr üçün misal ola biləcək hadisə və ya hərəkət) anlamındadır.

Sitatın mənbəyi atalar sözlərindən, aforizmlərdən, ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, dövlət xadimlərinin, prezidentlərin, alimlərin, tədqiqatçıların ən seçilən fikirlərindən və s. ibarət ola bilər.

Sitatların təsnifi də mühüm məsələlərdəndir. Sitatlar əsas struktur ölçülərə görə təsnif edilir. Sitatlar “müəyyən” və “qeyri-müəyyən” ölçülərə görə də bölgülərə ayrılır. Fikir ölçülərinə görə sitatın təsnifatı aparılır. Bu kimi maraqlı məsələlər Azərbaycan dilçiliyi üzrə öyrənilməlidir.

Sitatlar müəyyən semantikaya malikdir. Sitat mətnin semantikasına öz təsirini göstərir. Məsələn, elmi əsərdə verilmiş ardıcıl sitatların mətnin semantikasına göstərdiyi təsirə nəzər salaq: *“Tarixi mənbələr bu ərazilərdə siyasi birliklərin, etnik birləşmələrin, tayfa konsolidasiyalarının hələ e.ə. III minillikdə; e.ə. I minilliyin əvvəllərindən isə daha iri əhali birliklərinin yarandığını xəbər verir: “Eramızdan əvvəl VII əsrin 70-ci illərindən Mannanın qonşuları olan Midiya tayfaları birləşir və Midiya dövləti əmələ gəlir”.*

Qeyd edək ki, digər sitatlar da verilir. Əslində bu sitatlar Azərbaycan kontekstində bir-birinin tarixi semantikasını, tarixi birləşmələrin etnik və etnolinqvistik statusunu açır.

Beləliklə, sitat mətnin struktur və məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən dil vahididir. Onun mətnquruculuğunda özünəməxsus funksional qanunauyğunluqlar mövcuddur. Mətnyaradan sitatlar dil sistemində xüsusi əlahiddə mövqə qazanır. Bu üslubi-semantik çalarlar Azərbaycan mətnləri əsasında mətn linqvistikasının bu sahədə olan boşluğu da doldurula bilər.

Beləliklə, sitat linqvistik bir hadisə kimi öyrənilir. Onun məzmun və mahiyyəti açılır, mətndəki funksiyaları, aspektləri müəyyənləşdirilir. Sitat çoxfunksiyalı bir vahid kimi nəzərdən keçirilir, onun semantik, koqnitiv, eləcə də mətnyaradıcı keyfiyyətləri təyin edilir.

Sitatla bağlı aşağıdakı anlayışlara da münasibət bildirmək lazım gəlir:

- müəllif mətni və ya müəllif nitqi;
- özgə sözü və ya özgə nitqi;
- özgə mətni;
- “özgə sözü və ya özgə nitqi”.

Q.Kazımov özgə nitqi və onun verilməsindən danışarkən yazır ki, danışarkən, yazarkən çox zaman öz nitqimizdə başqasının nitqindən istifadə etməli oluruq. Özgə nitqi iki şəkildə verilir: ya onun məzmunu ilə yanaşı, bütün fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri, hətta intonasiyası da olduğu kimi saxlanılır; yaxud da onun yalnız məzmunu çatdırılır. Birinci halda özgə nitqi heç bir başqa vasitəyə ehtiyac olmadan, olduğu kimi saxlanmış olur, ona görə də özgə nitqinin bu şəkildə verilməsi “vasitəsiz nitq” adlandırılır. İkinci halda özgə nitqi bir sıra başqa vasitələrin köməyi ilə, müəyyən dəyişiklik edilməklə verilir və “vasitəli nitq” adlandırılır. Bunlardan əlavə, özgə nitqinin həmin nitq haqqında məlumat verən şəxsin nitqi ilə qarışıq şəkildə verildiyi hallar da vardır. Vasitəsiz və vasitəli şəkildə verilən özgə nitqi az-çox məzmunca da fərqlənə bilər, lakin onlar daha çox quruluşca fərqlənir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981
2. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri / K.M.Abdullayev. Bakı, 2016, 355 s.
3. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri / Ə.Z.Abdullayev. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 329 s.
4. Adilov M. Əsərləri / M.Adilov. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 370 s.
5. Veysəlli F. Fonetika və fonologiya məsələləri / F.Veysəlli. Bakı: Maarif, 1995
6. Musayev M.M. Türkoloji dilçilik / M.M.Musayev. Bakı: Mütərcim, 2012, 464 s.

UOT 81:37.016; 373.1.013

Şagirdlərin xarici dil öyrənilməsində media kompetensiyasının əhəmiyyəti

Vəfa Tofiq qızı Balakışiyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
vafa.balakishiyeva@mdu.edu.az

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı

Multimedia vasitələri və texnologiyalarının dünya təhsil məkanına artan təsirini, eləcə də tədrisin forma, metod və yanaşmalarının dəyişdirilməsi zərurətini nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, medianın formalaşması ilə bağlı məsələlərin öyrənilməsi vacibdir.

Ümumtəhsil məktəblərində təhsilin informasiyalaşdırılmasının aspektlərindən biri də multimedia vasitəsi ilə yaradıcı konstruktiv fəaliyyət prosesinə daxil olmaq, tədris fəaliyyətində

mediadan istifadə bacarıqlarının formalaşdırılması, öz media layihələrini tərtib etmək bacarığıdır. Məhz öz media layihələrinin yaradılması prosesində tələbələr lazımi bilik, bacarıq alır. Şəxsiyyətin fərdi və yaradıcı tərəflərini formalaşdırır, onun gələcək inkişafı sektorunu müəyyən edir.

“Media səriştəsi” anlayışının qeyri-müəyyənliyini və uyğunsuzluğunu nəzərə alaraq tədqiqatımızın çərçivəsi orta məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisi zamanı media səriştəsinin formalaşdırılması problemi ilə məhdudlaşır. Normativ aktlar cəmiyyətin informasiyalaşdırılması kontekstində peşəkar yüksəliş və peşəkar mobillik qabiliyyətinə malik yüksək təhsilli və yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması probleminin prioritet həlli üçün meyar müəyyən edir. Bütün bunlar orta məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisi zamanı media səriştəsinin formalaşdırılması zərurətini aktuallaşdırır. Mövcud normativ sənədlərdə ifadə olunan, xarici dilin tədrisi zamanı orta məktəb şagirdlərinin media səriştəsini formalaşdırmaq zərurətindən ibarət sosial sifarişin olması seçilmiş tədqiqat probleminin aktuallığını müəyyənləşdirdi.

Şagirdlərin media səriştəsinin formalaşmasının bir çox aspektlərinin öyrənilməsinə baxmayaraq, ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media səriştəsinin mahiyyəti və strukturu hələ də kifayət qədər inkişaf etdirilməyib. Multimedia təhsil mühitində xarici dilin tədrisi zamanı orta məktəb şagirdlərinin media səriştəsinin formalaşmasının pedaqoji modeli mövcud deyil, bu prosesin səmərəliliyinə töhfə verən pedaqoji şəraitin müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusi tədqiqat aparılmamışdır. Beləliklə, ümumi təhsil sistemində aşağıdakılar arasında bir sıra ziddiyyətlərin olduğu qənaətinə gələ bilərik:

- **orta məktəb şagirdlərinin media səriştəsinin artan əhəmiyyəti** və praktiki aktuallığı və xarici dilin tədrisi prosesində onun formalaşmasına kifayət qədər diqqət yetirilməməsi;

- **xarici dilin tədrisi potensialı və ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisində** media səriştəsinin formalaşması üçün pedaqoji modelin və lazımi şəraitin olmaması;

- **xarici dilin tədrisi zamanı orta məktəb şagirdlərinin media səriştəsinin formalaşma** səviyyəsinin qiymətləndirilməsi zərurəti və onun formalaşma səviyyəsinin diaqnostikasına imkan verən meyar və göstəricilərin olmaması.

Bu ziddiyyətlər “Ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media səriştəsinin formalaşdırılması” tədqiqat mövzusunun seçimini müəyyən edib:

Tədqiqatın məqsədi ümumtəhsil məktəblərində xarici dilin tədrisi zamanı media səriştəsinin formalaşması üçün model və pedaqoji şərtlərin işlənilib hazırlanması, əsaslandırılması və həyata keçirilməsidir.

Tədqiqatın obyekt orta məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media kompetensiyalarının formalaşdırılması prosesidir.

Tədqiqatın predmeti orta məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisi zamanı media səriştəsinin formalaşması üçün pedaqoji şərtlər toplusudur.

Tədqiqat fərziyyəsi orta məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media səriştəsinin formalaşdırılması prosesinin aşağıdakı hallarda təsirli olacağı ehtimalına əsaslanır:

- **ümumtəhsil sistemində** onun formalaşmasının xüsusiyyətlərini üzə çıxaran ümumtəhsil məktəblərinin xarici dilin tədrisində ümumtəhsil məktəblərinin səriştəliliyin mahiyyəti və strukturu müəyyənləşdirilmişdir;

- **təhsil prosesinin nəzəri əsasını təşkil edən** xarici dilin tədrisində orta məktəb şagirdlərinin media səriştəsinin formalaşmasının pedaqoji modeli işlənilib hazırlanmış və sınaqdan keçirilmişdir;

- **tələbənin media səriştəsinin formalaşdırılması** vasitəsi kimi çıxış edən media layihəsi yaradır;

- **orta məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisində** media səriştəsinin formalaşması üçün pedaqoji şərait müəyyən edilmiş, peşəkar, media və yaradıcılıq səriştələrinin formalaşmasına töhfə verilmişdir.

Məqsəd, obyekt, mövzu və fərziyyə tədqiqat məqsədlərinin formalaşdırılmasını aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir:

1. Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili əsasında orta məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media səriştəsinin mahiyyətini və strukturunu aydınlaşdırmaq.

2. Xarici dilin tədrisində orta məktəb şagirdlərinin media səriştəsinin formalaşmasının pedaqoji modelinin həyata keçirilməsinin səmərəliliyini işləyib hazırlamaq və eksperimental sınaqdan keçirmək.

3. Orta məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media səriştəsinin formalaşdırılması üçün multimedia təhsil mühitinin yaradılması və əlavə təhsil proqramının hazırlanması.

4. Orta məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media səriştəsinin uğurlu formalaşdırılması üçün zəruri olan pedaqoji şəraitin əsaslandırılması.

Tədqiqat üsulları:

- nəzəri: pedaqoji təcrübənin təhlili, sistemləşdirilməsi, müqayisəsi, ümumiləşdirilməsi, modelləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi;

- sorğu-sual; müşahidə; sınaq; pedaqoji eksperiment; eksperimental işin əldə edilmiş məlumatlarının emalının statistik üsulları.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri tədqiqat problemi ilə əlaqədar olaraq xarici dilin tədrisi nəzəriyyəsi və praktikasına töhfə verir; ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media səriştəsinin formalaşması mərhələləri haqqında təsəvvürlər genişləndirilmiş və onların hər birində fəaliyyət xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir; xarici dilin tədrisi zamanı orta məktəb şagirdlərinin media səriştəsinin formalaşdırılmasının işlənilmiş pedaqoji modeli, təlim prosesinin təşkili üçün nəzəri əsası ola bilər; aşkar edilmiş pedaqoji şərait orta məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media səriştəsinin daha uğurlu formalaşdırılmasına kömək edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: multimedia təhsil mühitində (media studiyası) xarici dilin tədrisi üçün “İngilis dilinin media dünyasında” müəllif proqramı hazırlanmışdır; “İngilis dilinin media dünyasında” proqramının uğurla inkişafını təmin edən tələbələrin yaradıcı konstruktiv fəaliyyət növləri üzrə metodiki tövsiyələr hazırlanmışdır; ümumtəhsil məktəbi şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media səriştəsinin formalaşdırılmasının səmərəliliyini qiymətləndirilməsi üçün meyarlar və göstəricilər sistemi yaradılmışdır.

Tədqiqat perspektivləri

Gələcək tədqiqatın mövzusu ümumi və ali təhsilin müxtəlif səviyyələrində gələcək xarici dil müəlliminin media səriştəsinin formalaşdırılması prosesinin öyrənilməsi kimi baxılan problemin aspektləri ola bilər;

- təhsil sistemində media layihələrinin və multimedia təhsil mühitinin yaradılmasında müəllimlərin pedaqoji media yaradıcılığının inkişafı üçün pedaqoji şəraitin öyrənilməsi;

- orta məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media səriştəsinin formalaşmasının tarixi ilkin şərtləri.

Xarici dil tədrisi zamanı orta məktəb şagirdlərinin media səriştəsinin formalaşması üçün ilkin şərtləri müəyyən etmək üçün onun inkişafını tarixi retrospektivdə nəzərdən keçirmək lazımdır. “Media səriştəsi” termini media vasitələrinin – məlumatın ötürülməsi, mübadiləsi və mənimsənilməsinin texniki genişləndirilməsinin inkişafı ilə əlaqədar formalaşmışdır. Kütləvi informasiya vasitələri vasitəsi ilə fəaliyyət haqqında təsəvvürlərin formalaşmasının mənşəyinə fəlsəfi, psixologiya və pedaqogika nöqtəyi-nəzərindən baxmaq lazımdır ki, bu da bu problemin tədqiqi haqqında tam təsəvvür formalaşdırmağa imkan verəcəkdir. “Ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin xarici dilin tədrisində media səriştəsi” anlayışının təhlilinə keçməzdən əvvəl bu mövzu ilə bağlı elmi tədqiqatlarda geniş terminologiyayı qeyd etmək lazımdır. Bir çox tədqiqatçılar (O.A.Baranov, A.V.Fedorov, A.V.Xutorskiy və başqaları) “media səriştəsi” anlayışı ilə bağlı müxtəlif tərifləri təhlil etmiş və müasir dünyada vahid olmayan terminologiyadan istifadə olunduğunu müəyyən etmişlər. Ona görə də bu mövzu ilə bağlı istər xarici, istərsə də yerli tədqiqatlarda “media savadlılığı”, “informasiya savadlılığı”, “kompüter savadlılığı”, “multimedia savadlılığı”, “media təhsili”, “audiovizual təhsil” kimi ən geniş yayılmış terminlərdən tez-tez istifadə olunur. sinonim kimi və s. [6, s. 82].

Fedorovun sözlərinə görə, “media səriştəsi” termini xarici alimlər tərəfindən geniş şəkildə öyrənilmişdir [6, s. 24]. Xarici dil müəllimlərinin fəaliyyətinin spesifikliyi onun yaradıcı

xarakteridir ki, bu da onun media səriştəsinin mühüm tərkib hissəsi kimi media vasitəsi ilə müəllimin yaradıcı səriştələrinin formalaşdırılması prosesinin öyrənilməsi zərurətinə səbəb olur.

Yuxarıda göstərilənlər bizi media səriştəsi anlayışına gətirib çıxarır ki, bu da nəzərə alınma bilər: təbiətin, cəmiyyətin və ətrafdakı reallığın təqdim etdiyi materiallardan yeni reallıq və onun qavranılmasının məhsullarını, qanunlarını bilmək əsasında yaratmaq bacarığı kimi. obyektiv dünya; insan ruhunun məhsuldar fəaliyyətinin təzahürü kimi; əldə edilən nəticələrə və onlara nail olmaq üsullarına görə unikalıq xassəsinə malik olan insanın yaradıcılıq fəaliyyəti kimi.

Texniki cihazlardan istifadə etməklə rəsmiləşdirilən və emal oluna bilən zehni əməliyyatları ötürən və emal edən kibernetikanın inkişafındakı tədqiqatlar və irəliləyişlər media səriştəsinin inkişafı prosesinin başa düşürməsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. Kütləvi informasiya vasitələri ilə təmasın şəxsi fenomen kimi dərk edilməsində dönüş nəticəsində ətraf aləmin maddi və informasiya genişlənməsinin yaradıcı transformasiyası prosesində özünü ifadə etməsi media səriştəsinin formalaşması prosesini özündə əks etdirmişdir. İnformasiyanın ötürülməsi, işlənməsi və qavranılmasının inkişaf edən vasitələrinə cavab olaraq Avropada yaranan Avropa media pedaqogikası. Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı, Avropa pedaqogikasının praqmatizm fəlsəfəsində işlənmiş yaradıcılıq ideyaları media təhsilinin daha da inkişafına töhfə verdi. İnkişaf etməkdə olan kütləvi informasiya vasitələrinə əsaslanan məlumatların ötürülməsi, emalı və saxlanması üçün texnokratik məkanın formalaşmasına cavab media təhsilində yeni bir istiqamət – media pedaqogikasının inkişafı, kütləvi kommunikasiya (mətbuat, televiziya) qanunlarının öyrənilməsinə müdafiə etdi, radio, kino və s.).

Pedaqoji lüğətdə [4] media təhsili informasiya media məkanının vahid struktur elementi kimi media mətnlərinin idrak, yaradılması, yayılması, habelə onların məzmununun şərh və qiymətləndirilməsi üçün analitik bacarıqların inkişafı kimi şərh olunur. Beləliklə, media təhsili pedaqogikada yeni problemin – müasir informasiya məkanında təhsil prosesinin iştirakçısı şəxsiyyətinin uğurlu, səmərəli və adekvat inkişafının həllinə yönəlmişdir. Ensiklopedik təriflərə əsasən, cəmiyyətin təmsil etdiyi müxtəlif media mətnləri məkanında müəllim və şagird şəxsiyyətinin inkişafı media təhsilinin əsas vəzifəsi kimi qeyd edilə bilər.

ABŞ-da müəllimin media səriştəsi ideyası kifayət qədər diskret şəkildə yaranıb və media pedaqogikasının bir neçə ayrı-ayrı sahələri – kino təhsili, mətbuat və radio materialları əsasında media təhsili çərçivəsində formalaşmış. 1920–1930-cu illərdə ABŞ-da media təhsili lokallaşdırıldı və medianın böyük təhsil miqyasında rolunu nəzərə almadı, bu da müəllim hazırlığı sahəsinə, ideyaların formalaşmasına və onun media səriştəsinə mənfi təsir göstərdi.

Media təhsilinin yaradıcı və şəxsi komponentlərinin sonrakı inkişafı yalnız totalitar nasizm dövrü ilə əlaqəli olan 50-ci illərdə davam etdi, bu dövrdə media təbliğat vasitəsinə çevrildi. Fransa həm də Avropanın aparıcı media təhsil mərkəzi olaraq qaldı. 1963-cü ildə media təhsili nəzəriyyəsinin estetik ideyaları Fransa Təhsil Nazirliyinin sənədlərində öz əksini tapmış, müəllimlərin tələbələrin kino təhsilinə həvəsi təşviq edilmişdir. Buna baxmayaraq, media təhsili yalnız kinematografiya və publisistika (kino sənətinin tarixi, dili, janrları, çəkiliş texnikası, filmin estetik keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi öyrənilmişdir) istiqamətində inkişaf etmişdir ki, bu da müəllimin media savadlılığı haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına mənfi təsir göstərmişdir. .

Qeyd olunanlar belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Avropa ölkələrində media təhsilinin yaranma mərhələsində keyfiyyətə kütləvi informasiya vasitələrinin yaratdığı yeni media məkanında şagird şəxsiyyətinin inkişafında müəllimin rolu qeyd olunub. Qeyd etmək olar ki, təhsil sistemi media vasitə və texnologiyalarından istifadə zamanı müəllimin təhsil məkanında rolunun dəyişdirilməsi və onun şəxsiyyətinin inkişafı problemi ilə üzləşir ki, bu da onun media savadının inkişafına gətirib çıxarır.

Kanadalı media pedaqoq M.Makluhan tələbələrin media səriştəsinin formalaşmasına yönəlmiş və virtual obyektlərin manipulyasiyasına əsaslanan fəaliyyət kimi media vasitəsi ilə yaradıcılıq konsepsiyasının inkişafına mühüm töhfə vermişdir [6]. Ümumiyyətlə, onun konsepsiyası üç əsas prinsipdən ibarətdir: **“materiya mesajdır”**, **“global informasiya kəndi” nəzəriyyəsi** və **“isti”** və **“soyuq” media nəzəriyyəsi**. Mesajı (informasiya axınının bir hissəsini) maddi obyekt kimi başa

düşmək onunla işləməyin yaradıcı emaldan keçə bilən hər hansı bir obyektə işləməyə bənzəməsinə səbəb olur. Buna görə də media obyektini yaradarkən, sənət əsəri yaradarkən eyni addımları yerinə yetirməlisiniz. Media məkanının “qlobal informasiya kəndi” kimi başa düşülməsi müxtəlif media mətnləri və media obyektlərindən ibarət informasiya məkanının müasir dərkinə gətirib çıxarır. Aydın ki, “qlobal informasiya kəndi” termini “multimedia təhsil mühiti” anlayışının yaranması üçün ilkin şərtləri qoyur.

Medianın işlənməsi prosesinin təsviri və onların qiymətləndirilməsi son dərəcə maraqlıdır [4]. Media pedaqoqları qeyd edirlər ki, “xarici stimullar beynin fəaliyyətində razılığın pozulmasına gətirib çıxarır, beyində əvvəllər formalaşmış, onu ritmə qaytarmağa yönəlmiş müəyyən hərəkət ardıcılığını yerinə yetirən fəaliyyət strukturunun birliyi pozulur. Aydın ki, virtual medianın emalı və təsviri nəticəsində şüurda yaranan intellektual, zehni və yaradıcı rezonans vizual media obyektlərinin yeni kateqoriyalarının, təfəkkür və təsvir üsullarının yaranmasına və nəticədə yeni bir mühitin yaranmasına gətirib çıxarır.

Şəxsiyyət keyfiyyəti – media səriştəsinin inkişafına səbəb olan virtual media məkanında yaradıcılıq rolu. Virtual media vasitəsi ilə xarici dilin tədrisində tələbələrin yaradıcı fəaliyyəti prosesi təkcə onların yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirmir, həm də gələcəkdə multimedia təhsil mühitinin layihələndirilməsinə kömək edəcək şəxsi təcrübəyə əsaslanır. Media təhsili (kino təhsili) kurslarının məzmununun əsas istiqamətləri estetik-bədii yönüm, tələbəyə kino şedevrlərini qiymətləndirmək bacarığını aşılamaq, onun diqqətini medianın mənəviyyət və mənəviyyətə mənfi təsirinə yönəltmək istəyi olmuşdur. 20-ci illərin əvvəlləri müstəqil akademik intizam kimi media təhsili haqqında fikirlərin genişlənməsi və medianın inkişafının prioritet istiqaməti kimi “media səriştəsi” termininin yaranması üçün ilkin şərtlərin fəal formalaşmasının başlanğıcı oldu.

İxtisaslı media pedaqoqlarının hazırlanması vəzifəsi prioritet səviyyəyə çatıb ki, bu da media təhsilinin təsir dairəsini təkmilləşdirmə sisteminə yaxınlaşdırıb. Fransa təhsil sistemində Media Nazirliyi səviyyəsində onlara “paralel məktəb” kimi baxılırdı (termin bilik elementlərinin tərcüməçisi kimi təqdim edilirdi, çox vaxt müəllimin və ya dərslərin biliyindən başqa. Federal səviyyədə, mediaya əsaslanan öyrənmənin klassik məktəb tərəfindən nəzərə alınması lazım olduğu qeyd edildi.)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Алдияров К.Т. Мультимедийные проекты как средство профессионального образования / К.Т.Алдияров, А.М.Байганова // Инфо-стратегия. Общество. Государство. Образование. 2011. – Режим доступа: <http://www.infostrategi.ru> (дата обращения: 03.11.2019)
2. Ананьев Б.Г. Психология и проблемы человекознания: избранные психологические труды / Б.Г.Ананьев. М.: Российская академия образования, 2005, 384 с.
3. Андреев В.И. Педагогика: учебный курс для творческого саморазвития / В.И.Андреев. М.: Академия, 2001. 438 с.
4. Астахова Е.В. Информационно-коммуникационные технологии: учебное пособие / Е.В.Астахова. Барнаул: Изд-во Алт. гос. техн. ун-та им. И.И.Ползунова, 2010, 82 с.

UOT 327

Şuşa Bəyannaməsi: Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin yeni mərhələsi

*Şalala Rza qızı Quliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
shalala.quliyeva@mdu.edu.az*

2020-ci il sentyabr ayının 27-də Ermənistanın tərribatçı hücumu ilə başlayan və 44 gün davam edən “ikinci Qarabağ müharibəsi”ndə illərdir işğalda olan torpaqlarımız azad edilməsi ilə

yanaşı, bu müharibə bizlərə dostumuzu və düşmənimizi tanımağa da imkan yaratdı. “Bir millət, iki dövlət” şüarı ilə dövlətlərarası əlaqələrimizi səciyyələndirdiyimiz qardaş Türkiyənin ölkəmizi bütün siyasi tribunalarda dəstəkləməsi nəinki müharibənin nəticəsinə, regionda qüvvələr balansının dəyişməsində çox mühüm təsir göstərdi.

Türkiyə və Azərbaycan arasındakı siyasi əlaqələri yalnız strateji tərəfdaşlıq kimi qiymətləndirmək, bircə, yanlış olardı. Bu iki dövləti dərin tarixi, milli-mənəvi dəyərlər birləşdirir. Hələ 1918-ci il iyun ayının 4-də imzalanan Batum müqaviləsi ilə Türkiyə və Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə rəsmi diplomatik əlaqələrinin əsası qoyulmuş, möhkəm siyasi, iqtisadi, ticarət əlaqələrinin qurulması ilə yanaşı, o dövrdə də türk qoşunlarının Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olunmasında danılmaz dərəcədə böyük rolu olmuşdur. 1991-ci il 18 oktyabrda müstəqilliyimizi yenidən bərpa etdikdən sonra Sovet İttifaqı dönəmində iki qardaş ölkə arasında itirilmiş ikitərəfli siyasi diplomatik əlaqələr sürətli şəkildə inkişaf etməyə başladı. Ümumimilli lider Heydər Əliyev və onun layiqli davamçısı İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin inkişafı iki dövlət arasındakı əməkdaşlığın müttəfiqlik həddində yüksəlməsi ilə nəticələndi.

İkinci Qarabağ müharibəsində qazandığımız qələbə iki qardaş ölkə arasındakı münasibətlərin yeni mərhələsinin əsasını qoydu. 15 noyabr 2021-ci ildə imzalanmış Şuşa bəyannaməsi iki ölkə arasındakı gələcək münasibətləri tənzimləyən və onu müttəfiqlik səviyyəsinə qaldıran mühüm tarixi sənəddir [1]. Bu müttəfiqliyin özünəməxsus xüsusiyyəti odur ki, bəyannaməyə görə müttəfiqlərdən biri digərindən üstün deyil, başqa sözlə bu ittifaq sırf mənfəət yönümlü də deyil. Şuşa bəyannaməsi iki ölkə arasındakı mövcud qardaşlığın bir daha möhürlənməsi və bunun dünyaya elanıdır.

Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan 2020-ci il 10 dekabrda keçirilən Zəfər paradında iştirak etmək üçün Bakıya səfəri zamanı mətbuatla keçirilən konfransda Şuşaya səfər edəcəyi ilə bağlı xəbər verilmişdi. 30 il işğal altında olan Qarabağın incisi Şuşa şəhərinə dövlət başçısı səviyyəsində ziyarət edilməsi və iki ölkə arasındakı münasibətlərin gələcəyi ilə bağlı mühüm razılığın məhz Şuşada imzalanması Türkiyənin Azərbaycana verdiyi dəyərin göstəricisi olmaqla yanaşı, böyük tarixi revanş idi.

Bəyannamədə iki ölkə arasında imzalanan əvvəlki tarixi sənədləri rəhbər tutaraq, iki xalqın maraq və mənafeyinə xidmət etdiyi, siyasi, iqtisadi, ticarət, təhsil, mədəniyyət, mətbuat və bir çox sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi və inkişafı nəzərdə tutulur. Bəyannamənin mətni ilə tanış olduqda görürük ki, bu bəyannamə təkcə iki ölkə münasibətlərini tənzimləmir, eyni zamanda regionda sülh və sabitliyin bərpa olunmasını, region dövlətləri arasında nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrinin bərpasını, uzunmüddətli sülhə nail olmaq üçün region dövlətləri arasında əlaqələrin bərpa olunması ilə bağlı səylərin birləşdirilməsini də nəzərdə tutur. İki ölkə arasında əlaqələrin müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəldən Şuşa bəyannaməsi hər iki ölkənin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün, sərhədlərin toxunulmazlığı kimi BMT Nizamnaməsinin prinsiplərini rəhbər tutaraq siyasi və hüquqi mexanizmləri müəyyənləşdirir.

Bəyannamənin önəmini tərəflərin bir-birini qoruması ilə bağlı maddənin olması daha da artırır. Bəyannaməyə görə əgər üçüncü bir dövlət tərəflərin hər hansı birinin ərazi bütövlüyünə təcavüz edərsə və ya suverenliyinə təhdid olarsa, tərəflər BMT Nizamnaməsinin prinsiplərini rəhbər tutaraq, hərbi güc və idarəetmə strukturlarının birgə fəaliyyətini təşkil edəcəklər [1]. Əlbəttə, zamanla regionun əsas iştiracısı olan Türkiyə ilə bu səpkidə əlaqələrin qurulması Ermənistanın ölkəmizə qarşı yenidən tərribat törətməsinin qarşısının alınmasında böyük önəm kəsb edir. Hələ müharibə dövründə Türkiyənin Azərbaycanı dəstəkləməsinin önəmini vurğulayan Prezident İlham Əliyev çıxışlarının birində “Türkiyənin dəstəyi olmasaydı, müdaxilə edən çox olardı” fikrini səsləndirmişdi [2].

Bununla belə Bəyannamədə iki ölkə arasındakı hərbi-siyasi əməkdaşlığın üçüncü dövlətə qarşı yönəlmədiyi də qeyd olunub. Müharibədən sonra dəfələrlə həm Prezident İlham Əliyev, həm də Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan sülh danışıqlarına hazır olduqlarını bütün siyasi tribunalardan bəyan etmişlər.

Bəyannamənin dövlətlərarası işbirliyinin bir çox sahələrini əhatə etməsi onun əhəmiyyətini bir o qədər artırır. Bəyannamədə hərbi, dəniz, kosmos və müdafiə sənayesinin inkişafı, habelə kiber təhlükəsizlik sahəsində texnologiyanın inkişaf etdirilməsi məqsədilə birgə fəaliyyətinin artırılması, bu sahədə mütəxəssis hazırlığı və elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında iktidərlə işbirliyinin təşviq edilməsi nəzərdə tutulub [1].

Bəyannamə regionda ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişafını, bunun üçün nəqliyyat və kommunikasiya layihələrinin gerçəkləşdirilməsini, birgə istehsalın inkişafı üçün malların sərbəst hərəkətinin təşkili üçün mühüm addımlar atılacağını təmin edir. Bu baxımdan qərb rayonlarımızla Naxçıvan MR ilə dəhlizin, yəni Zəngəzur dəhlizinin bərpası, onun davamı olaraq Naxçıvan-Qars dəmiryolunun tikintisi nəinki dövlətlərarası nəqliyyat əlaqələrinin intensivləşməsinə kömək edəcək, eyni zamanda bu dəhliz böyük Türk dünyasının nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin yaranmasına səbəb olacaq. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan üçün “Avropaya açılan qapı”, Türkiyə üçün isə türk-müsəlman dünyasına giriş qapısı rolunu oynayacaq [3]. İki türk dövləti arasında qurulan nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizi türk dünyasının inteqrasiyasının lokomotivi ola bilər. Bu istiqamətdə tərəflər ümumilikdə Türk mədəni irsinin beynəlxalq səviyyədə təbliğatına, Türk dünyasında iktidərlə və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsinə xüsusi önəm verir. Xüsusilə, türk dünyasında inteqrasiyanın güclənməsində TÜRKSÖY, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası kimi üzv olduğumuz qurumlarda fəaliyyətimizin gücləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bəyannamə, həmçinin, iki dövlətin türk diasporaları ilə əlaqələrin gücləndirilməsi, problem yarandığı təqdirdə həmrəyliyin göstərilməsinə xidmət edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, qeyd edə bilərik ki, sənəd təkcə iki dövlət arasındakı münasibətləri tənzimləmir, bütövlükdə türk dünyası, onun inteqrasiyasının gücləndirilməsi üçün önəm kəsb edir. Təsədüfi deyil ki, Şuşa bəyannaməsi imzalandıqdan bir gün sonra Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanın üzv olduğu Türk Şurasının Baş katibi Bağdad Amrayev Şuşa Bəyannaməsini “Türk dövlətləri arasında hərtərəfli əməkdaşlığın aydın türklük hissi ilə daha yüksək səviyyəyə necə inkişaf etməsini göstərən nümunəvi bir sənəd” olaraq xarakterizə etdi və Şuranın dəstəyini ifadə etdi [4].

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərində mühüm istiqamətlərdən biri enerji sahəsindəki əməkdaşlıqdır. Bəyannamədə bu məsələyə də toxunulub, regionun və Avropanın enerji təchizatında mühüm rola malik Cənub Qaz Dəhlizinin önəmi vurğulanıb, bu istiqamətdə əməkdaşlığın gücləndirilməsi üçün birgə səylərin artırılaraq davam etdirilməsi qeyd olunub.

Bəyannamə imzalandıqdan qısa müddət sonra bəyannamədə bəhsi keçən bir çox məsələnin gerçəkləşməsi istiqamətində ciddi addımlar atılmağa başladı. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan bu il ərzində üçüncü dəfə ölkəmizdə rəsmi səfərdə olarkən bəyannamədə əks olunan Zəngəzur dəhlizinin təməl qoyma mərasimində iştirak etdi. Belə ki, 26 oktyabrda ölkəmizdə qısamüddətli işgüzar səfərdə olan Prezident Füzuli Beynəlxalq hava limanının açılışında iştirak etdikdən sonra Zəngəzur dəhlizinin, yəni Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd yolunun təməl-qoyma mərasimində də iştirak etdi. Zəngəzur dəhlizinin bərpası regionun ticarət, nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrinin inkişafında böyük rol oynayacaq. Zəngəzur dəhlizinin önəmi haqqında Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan noyabrın 12-si İstanbulda keçirilən Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə görüşündə öz açılış nitqində bəhs edib. Prezident qeyd edib ki, Zəngəzur dəhlizi Türk dövlətləri arasındakı ticarət dövriyyəsində maneələrin aradan qaldırılmasında və Xəzər dənizindən keçən Beynəlxalq Şərq-Qərb Orta dəhlizi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir [2].

Sənəddə Azərbaycan silahlı qüvvələrinin Türkiyənin dəstəyi ilə müasir standartlara cavab verməsi üçün birgə hərbi təlimlərin təşkili, şəxsi heyətin mübadilə proqramlarının icrası, hərbi-sənaye sektorunun müasirləşməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsinin labüdlüyü bildirilib [1]. Bu məqsədlə hərbi əməliyyatlar bitdikdən sonra fevralın 1-12-də hər iki tərəf Türkiyənin Qars vilayətində genişmiqyaslı qış təlimləri təşkil olunub. Mayın 24-də isə Azərbaycan hərbi hava və hərbi dəniz qüvvələrinin “Anadolu-Feniksi 2021” adlı təlimi keçirildi. Şuşa bəyannaməsinə istinadən, Azərbaycan xüsusi təyinatlıları Türkiyənin İsparta şəhərində “Əməliyyat təlim kursu”nda iştirak etdilər [4].

Beləliklə, Şuşa bəyannaməsi iki qaradaş dövlət arasındakı münasibətlərin bir çox sahədə dərinləşməsinə nəzərdə tutan mühüm tarixi sənəddir. Sənəd yalnız hərbi-siyasi xarakterli daşımır, eyni zamanda mədəni, sosial, gənclərin və təhsilin inkişafı, səhiyyə və humanitar sahələrdə də inkişafın dərinləşməsinə nəzərdə tutur. Şuşa bəyannaməsi təkcə iki dövlət arasında mütəfiqliyin möhkəmlənməsinə xidmət etmir, eyni zamanda regiondakı sülhün və əmin-amanlığın yenidən bərqərar olmasında mühüm rol oynayacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa bəyannaməsi: [Elektron resurs] / İyun 16, 2021

URL: <https://president.az/articles/52122>

2. Pirinççi F. Kardeşliğin mührü “Şuşa deklarasyonu”: [Elektron resurs] / Kriter 6, 59 - Temmuz-Ağustos, 2021.

URL: <https://kriterdergi.com/dis-politika/kardesligin-muhru-susa-beyannamesi>

3. Kaya E. A New Step in Turkey-Azerbaijan Relations: The Shusha Declaration: [Elektron resurs] / ANKASAM – June 18, 2021.

URL: <https://www.ankasam.org/a-new-step-in-turkey-azerbaijan-relations-the-shusha-declaration/?lang=en>

4. Shahbazov F. Shusha Declaration Cements Azerbaijani-Turkish Alliance: [Elektron resurs] / Eurasia Daily Monitor Volume: 18 Issue: 100 – June 23, 2021.

URL: <https://jamestown.org/program/shusha-declaration-cements-azerbaijani-turkish-alliance/>

UOT 51:37.0164 373.1.02:372.8

Riyaziyyat təlimi prosesində qeyri-standart tənlik və bərabərsizliklərin həlli vasitəsi ilə şagirdlərin riyazi-alqoritmik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi

Niyaməddin Səhyəddin oğlu Məmmədov¹, Gülnigar Saleh qızı Osmanova²

^{1,2}Mingəçevir Dövlət Universiteti

¹niyamaddin.mammadov@mdu.edu.az

²gulnigar.osmanova@mdu.edu.az

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə “Dövlət strategiyası”nda şagirdlərin fərdi təhsil maraqlarının nəzərə alınması və yaradıcılıq fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu da təhsil sistemində şagirdlərin zehni fəaliyyətinin idarə olunmasını, təhsilin bütün sonrakı mərhələlərində şəxsin özünütəsdiqinin əsası olan yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi məsələsini qarşıya qoyur. [1]

Müasir dövrdə cəmiyyətin məzunlardan tələbi qazandıqları bilik və bacarıqları, yiyələndikləri vərdisləri qeyri-standart situasiyalarda tətbiq etməyi bacarmaq, ilkin fəaliyyət üsullarını çevik dəyişdirmək, orjinal ideyalar ardıcılığını həyatda yoxlamaq, müxtəlif elm sahələrində və həyat fəaliyyətində ciddi məsələləri həll etmək, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə müstəqil səmtlənmək, mürəkkəb problemləli situasiyalardan, gündəlik həyatda qaşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün bütün mümkün, konstruktiv çıxış yolu tapmaq, yəni təfəkkür çevikliyi nümayiş etdirməkdir. [2]

Müasir cəmiyyətin tələbi ilə nano-, bio-, informasiya, koqnitiv texnologiyaların təkmilləşdirilməsi istiqaməti müəyyənləşdirilir. Lakin bu istiqamətlərin düzgün həyata keçirilməsi və yüksək keyfiyyətli nəticələrin əldə edilməsinə töhvə vermək üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə ehtiyac var. Bu mütəxəssislərin əsas peşə hazırlığı orta və ali təhsil şəraitində həyata keçirilir.

Amma başa düşmək lazımdır ki, böyüyən insanın layihə və texniki işə dair təfəkkürünün hazırlığı daha çox erkən başlayır.

Layihənin ilkin mərhələlərindən biri istənilən nəticəni əldə etmək üçün planlaşdırılan fəaliyyətin həyata keçirilməsinin bütün mümkün variantlarının öyrənilməsidir. Sonrakı mərhələdə, müəyyən variantlardan ən rəşional olanı müəyyən edilir. Buna görə, radiotexnika, kibernetika, nanotexnologiya və s. sahələrdə innovativ lahiyələr hazırlamaq üçün insana zəruri olan fərdi fəaliyyətin fərqli metodlarını həyata keçirmək imkanlarını nəzərə almaq, tərtib olunmuş məsələnin həlli üçün bütün mümkün alqoritmləri müəyyən etmək, hipotezlər və fərziyyələr müəyyənləşdirmək, yeni fərqli və orijinal məhsullar formalaşdırmağı bacarmaqdır.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin göstərilən qabiliyyətinin yüksək səviyyədə tərəqqisinə nail olmaq üçün davamlı, uzunmüddətli inkişafetdirici öyrənmənin həyata keçirilməsini həyata keçirmək lazımdır. Riyaziyyat təlimi prosesində, zehni fəaliyyət dövründə şagirdlərin müxtəlif məzmunlu (standart yaxud qeyri standart) məsələni həll etmək üçün müxtəlif üsullar üzərində işləmək, müəyyən bir obyektədən istifadə üçün müxtəlif variantlar müəyyən etmək bacarığı, psixoloqların birbaşa qarşılaşdığı, yaradıcı riyazi-alqoritmik təfəkkür fəaliyyəti ilə bağlı çətin situasiyalardan çıxış yolları çoxluğu tapmaqdır.

Riyaziyyat təlimi prosesində şagirdlərin yaradıcı riyazi-alqoritmik təfəkkür fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi işində qeyri-standart məsələlərin, tənliklərin, bərabərsizliklərin həllindən istifadə etmək məqsədə uyğun hesab edilir. Belə məsələlərin həlli şagirdlərin fənnə marağının artmasına səbəb olur.

Riyaziyyat dərslərində, dərş vəsaitlərində, məsələ və misal kitablarında şagirdlər tez-tez qeyri-standart tənliklər və bərabərsizlikləri həll edərkən çətinlik çəkirlər. Şagirdlərin qarşılaşdığı bəzi tənlik və bərabərsizliklərin həllini illüstrasiya edək.

Misal 1. $(\sqrt{4 - \sqrt{15}})^x + (\sqrt{4 + \sqrt{15}})^x = (2\sqrt{2})^x$ tənliyini həll edin.

Həlli: $x = 2$ götürək. Onda

$$(\sqrt{4 - \sqrt{15}})^2 + (\sqrt{4 + \sqrt{15}})^2 = (2\sqrt{2})^2 \Leftrightarrow 4 - \sqrt{15} + 4 + \sqrt{15} = 8 \text{ olduğunu nəzərə alaraq}$$

və verilmiş tənliyin hər iki tərəfini $(2\sqrt{2})^x$ ifadəsinə bölək. Onda tənlik $\left(\sqrt{\frac{4 - \sqrt{15}}{8}}\right)^x + \left(\sqrt{\frac{4 + \sqrt{15}}{8}}\right)^x = 1$ şəklinə düşür. Sonuncu tənliyin sol tərəfindəki hər bir toplanan azalan funksiyalardır.

“Azalan funksiyaların cəmi də azalan funksiyadır” təklifi doğrudur. Ona görə də tənliyin sol tərəfi ancaq bir nöqtədə vahidə bərabər qiymət ($x = 2$) alır.

Cavab: $x = 2$.

Misal 2. Tənliyi həll edin: $\sqrt{x^2 - x + 2} + \sqrt{x^2 - x + 7} = \sqrt{2x^2 - 2x + 21}$

Həlli: Verilmiş tənlikdə $x^2 - x + 2 = y$ əvəz etsək, tənlik aşağıdakı şəkllə düşər.

$$\sqrt{y} + \sqrt{y + 5} = \sqrt{2y + 17}, y \geq 0.$$

Tənliyin hər iki tərəfini kvadrata yüksəldək və alınan tənliyi yazaraq.

$$y + 2\sqrt{y^2 + 5y} + y + 5 = 2y + 17 \Leftrightarrow \sqrt{y^2 + 5y} = 6 \Leftrightarrow y^2 + 5y - 36 = 0$$

Buradan $y_1 = -9, y_2 = 4$ tapırıq. $y \geq 0$ olduğuna görə $y_1 = -9$ tənliyin kökü deyil. $y_2 = 4$ qiymətini $x^2 - x + 2 = y$ əvəzləməsində nəzərə alsaq $x^2 - x - 2 = 0$ tənliyini alırıq. Bu tənliyin kökləri $x_1 = -1, x_2 = 2$ olur. Bu qiymətlərin hər biri verilmiş tənliyi ödəyir.

Cavab: $x_1 = -1, x_2 = 2$.

Misal 3. $x^2 + 2xy + 3y^2 + 2x + 6y + 4 \geq 1$ bərabərsizliyinin istənilən x və y həqiqi ədədləri üçün doğru olduğunu isbat edin.

İsbati: Bərabərsizliyin sol tərəfini z ilə işarə edək və üzərində çevirmələr aparaq.

$$z = x^2 + 2xy + 3y^2 + 2x + 6y + 4 = x^2 + y^2 + 1^2 + 2xy + 2x + 2y + 2y^2 + 4y + 2 + 1 = (x + y + 1)^2 + 2(y^2 + 2y + 1) + 1 = (x + y + 1)^2 + 2(y + 1)^2 + 1.$$

Buradan $x + y + 1 \geq 0$, $y + 1 \geq 0$ və $z \geq 1$ olduğunu alırıq.

Beləliklə, qeyri-standart tənlik və bərabərsizliklərin həlli şagirdlər tərəfindən uğurla yerinə yetirilərsə, aşağıdakı təlim nəticələri əldə olunur:

- şagirdlər qeyri-standart tənliklər və bərabərsizliklərin məzmunu ilə tanış olurlar;
- qeyri-standart tənlik və bərabərsizliklərin həlli prosesində müxtəlif riyazi üsullardan istifadə olunur;
- şagirdlərin yaradıcı, riyazi-alqoritmik təfəkkürü inkişaf edir;
- belə çalışmaların həlli şagirdlərin yaradıcılıq bacarıqlarının inkişaf etməsinə səbəb olur;
- şagirdlər qeyri-standart məsələlərin həllində tətbiq olunan riyazi qaydaları və onların tətbiqlərini mənimsəyirlər;
- belə məsələlərin həlli vasitəsi ilə şagirdlər qeyri-standart vəziyyətdən çıxmaq imkanlarının olduğu nəticəsinə gəlirlər;
- şagirdlərdə riyaziyyat elminə həvəs yaranır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası. “Kurikulum” jurnalı, 2013, № 4
2. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyat fənni kurikulumu (V-XI siniflər) “Kurikulum” jurnalı, 2011, № 2
3. Сборник задач по математике для поступающих во вузы / М.И.Сканави, ОНИКС – ЛИТ, 2013
4. Ваховский Е.Б., Рывкин А.А. Задачи по элементарной математике. М.: Наука, 1969
5. http://pyrkovprofessor.ru/Portals/0/Knigi/PRMZ/suprun_v_p_matematika_dlya_starshekla_ssnikov_nestandardnye_m.pdf

UOT 51.264

Orta məktəbin IX sinfində riyaziyyatdan nəzarətəddici müstəqil işlərin təşkili

Səyyarə İlham qızı Yusifova¹, Rima Zəhməd qızı Məmmədova²

^{1,2}Mingəçevir Dövlət Universiteti

¹*sayyara.yusifova@mdu.edu.az*

²*rima.maçmmadova@mdu.edu.az*

Şagirdlərin bilik, bacarıq, vərdişlərinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi məqsədi ilə aparılan işlər nəzarətəddici müstəqil işlər adlanır. Bu növ işlər müəyyən tədris materialını tamamlandıqdan sonra şagirdlərin materialı necə mənimsəməsinə yoxlamağa imkan verir. Qeyd edək ki, nəzarətəddici işlərin hər növünün öz xüsusiyyətləri və məqsədi vardır. Ona görə də belə işlərin tərtibinə verilən tələblər də müxtəlifdir.

Hər hansı mövzunun öyrənilməsi dövründə kursun ayrıca bir hissəsinin mənimsənilməsi dərəcəsinə yoxlamaq üçün nəzərdə tutulan müstəqil işlər yoxlayıcı müstəqil işlərdir. Belə işlər 10–15 dəq müddətində aparılır. Bu müəllimə səhvləri vaxtında aşkar etmək, materialın necə mənimsənildiyini müəyyənləşdirmək imkanını verir. Şagirdlər isə məsələnin müstəqil həllinə dair əlavə təcrübə qazanır. Belə müstəqil işlər bacarıq və vərdişlər yaradıldıqdan sonra aparılır. Bu növ işlərdə əsasən rekonstruktiv xarakterli tapşırıqlar təklif olunmalıdır. Lakin burada bəzən reproduktiv xarakterli tapşırıqlar da daxil edilə bilər. Belə tapşırıqlar şagirdlərin dərstdə və evdə icra etdiyi tapşırıqlardan mürəkkəb olmamalıdır. Məsələn, IX sinifdə “*n*-ci dərəcədə kök və rəasional üstlü qüvvət” mövzusu üzrə yoxlayıcı işi dörd məntiqi tamamlanmış hissəyə ayırmaq olar:

1. Həqiqi ədədlər.

2. Ədədin kub kökü.
3. n -ci dərəcədən kök və onun xassələri.
4. Rasional üstlü qüvvət və onun xassələri.

Birinci müstəqil işi aparana qədər şagirdlər qeyd olunan mövzu ilə artıq tanış olmuşlar. Ona görə də, əvvəlcə bu anlayışların mənimsənilmə səviyyəsi yoxlanılır. İşin birinci tapşırığının icrası üçün öyrənilmiş anlayışların təriflərini bilmək kifayətdir. Digər tapşırıqlar nisbətən mürəkkəb olur. Məsələn, belə tapşırıqlar verilir:

1. Hesablayın: a) $(\sqrt[4]{8} - \sqrt[4]{0,5}) \cdot \sqrt[4]{2}$ b) $\sqrt[3]{10+6\sqrt{3}} \cdot \sqrt[3]{10-6\sqrt{3}}$

2. Kəsrin məxrəcini irrasionallıqdan azad edin:

a) $\frac{6}{\sqrt[5]{8}}$ b) $\frac{9}{\sqrt[3]{24} + \sqrt[3]{3}}$

3. a -nın hansı qiymətində ifadənin mənası vardır.

a) $\sqrt[8]{a} = a$ b) $\sqrt[3]{a} = -a$ c) $\sqrt[6]{a^6} = |a|$

Növbəti yoxlayıcı müstəqil iş n -ci dərəcədən hesabi kökün xassələri keçildikdən sonra aparılır, burada şagirdlərin n -ci dərəcədən kökün xassələrini ifadə edən eyniliklər barədə bilikləri və bunların çalışmaları həllinə tətbiqi üzrə bacarıqları yoxlanılır. Bu məqsədlə aşağıdakı kimi iş təklif olunur:

1. İfadənin qiymətini tapın.

a) $\frac{4-3\sqrt{2}}{(\sqrt[4]{2}-\sqrt[4]{8})^2}$ b) $\frac{\sqrt{2+\sqrt{3}} \cdot \sqrt[3]{2-\sqrt{3}}}{\sqrt[6]{2+\sqrt{3}}}$

2. Vuruğu kök işarəsi altına daxil edin.

a) $a > 0, a^4\sqrt{3}$ b) $a < 0, a^4\sqrt{3}$ c) $c \cdot \sqrt[4]{\frac{2}{c}}$ d) $c \cdot \sqrt[4]{-\frac{2}{c}}$

3. Ədədləri müqayisə edin.

a) $\sqrt[5]{3}; \sqrt[3]{2}; \sqrt[15]{30}$ b) $\sqrt[5]{4}; \sqrt[10]{25}; \sqrt[6]{3 \cdot \sqrt[5]{3}}$

4. Dəyişənin hansı qiymətində ifadənin mənası var?

a) $\sqrt[8]{x-3}$ b) $\sqrt[5]{x-1}$ c) $\sqrt[4]{2-x}$ d) $\sqrt[6]{-x}$

Biliklərin möhkəmliyi təlimin didaktik prinsiplərindən biridir. Bu prinsipə uyğun olaraq, öyrənilmiş materiala dəfələrlə qayıtmaq lazımdır. Belə iş şagirdlərə materialı təkrarlamaq, bilikləri sistemləşdirmək, öyrədilən məsələlər arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək imkanı verir. Bu tip iş çətinlik dərəcəsi müxtəlif olan bütün bacarıq və vərdislərə dair tapşırıqlar daxil etmək lazımdır.

Tədris ilinin sonunda təkrar məqsədlə yekunlaşdırıcı müstəqil işlər aparılır. Belə işləri öyrənilən kursun əsas xətləri üzrə tərtib etmək məqsəduyğundur. IX sinfin riyaziyyat kursu üçün belə xətlər çevrə və onun tənliyi, kvadratik funksiya, yüksək dərəcəli tənliklərin həlli, ikidəyişənli bərabərsizliklər və s. ola bilər.

1. 16 bənövşə, 32 çobanyastığı, 24 nərgiz güllərindən eynitərkibli olmaqla ən çoxu neçə dəstə bağlamaq olar? Bu halda hər dəstədə olan müxtəlif növ güllərin sayını tapın.

2. Müəllim 30 şagirdin test imtahanında orta balını hesablayarkən şagirdlərdən birinin balı 50 əvəzinə 350 göstərilmiş olduğundan orta bal 70 olmuşdur. Yol verilmiş səhv düzəldilsə, orta bal neçə olacaq?

3. ABC üçbucağında $AB=16$ sm, $BC=20$ sm, $AC=27$ sm olarsa, B bucağının tən böləninə AC tərəfini böldüyü hissələrin uzunluqlarını tapın.

4. Katetləri 5 və 12 olan düzbucaqlı üçbucağın daxilinə və xaricinə çəkilmiş çevrələrin mərkəzləri arasındakı məsafənin kvadratının iki mislini tapın.

Müstəqil işlərə daxil olan tapşırıqlar şagirdin bərpəedici fəaliyyətinin xarakterinə görə müxtəlif olmalıdır. İşlərə reproduktiv, rekonstruktiv və variativ xarakterli tapşırıqlar daxil etmək məqsəduyğundur. Müstəqil işlər şagirdlərə məsələ həllində müstəqil priyomlar tapmağa sövq

etməlidir. Müstəqil işlər üçün tapşırıqlara öyrənilən anlayışa dair düz və tərs məsələlər daxil edilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adıgözəlov A.S. Orta məktəbdə riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU-nin mətbəəsi, 2012, 245 s.
2. İbrahimov F.N. Ümumtəhsil məktəblərində riyaziyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Mütərcim, 2014, 466 s.
3. Qəhrəmanova N.M. və başqaları. Riyaziyyat 9. Bakı: Radius, 2020, 255 s.
4. Qəhrəmanova N.M. və başqaları. Riyaziyyat 9 – metodik vəsait. Bakı: Radius, 2020, 239 s.
5. Orta məktəbin IX sinfi üçün riyaziyyat proqramı (2021–2022).

UOT 81:37.016

Əvəzliyin məna növlərinin fəal təlim üsulları ilə tədrisi metodikası

Svetlana Arif qızı Nəsbli
Mingəçevir Dövlət Universiteti
svetlana.nasibli@mdu.edu.az

Azərbaycan dilinin qrammatikasının morfolojiya bölməsində tədris olunan əsas nitq hissələrindən biri əvəzlikdir. Əvəzlik və əvəzliyin məna növlərinin tədrisində hansı fəal təlim üsullarından istifadə etmək daha məqsəduyğundur? – sualları müasir dövrün gənc Azərbaycan dili müəllimlərini, eləcə də universitetlərdə müvafiq ixtisas üzrə təhsil alan tələbələrə müəyyən qədər düşünməyə və bu barədə tədqiqat aparmağa istiqamətləndirir. İlk olaraq, Azərbaycan dili fənni üzrə elmi qrammatika kitablarındakı qeyd, təriflərə əsasən “Əvəzlik bir nitq hissəsi olaraq nəyi bildirir və onun digər əsas nitq hissələrindən fərqi nədir?” məsələsinə aydınlıq gətirək.

Əvəzlik spesifik əlamətləri ilə digər əsas nitq hissələrindən fərqlənir. Əvəzliyin əsas spesifik əlamətini onun cümlədə əvəz etdiyi digər əsas nitq hissələrinin semantikasında axtarmaq daha məqsəduyğun olar. Digər əsas nitq hissələri ad, əlamət, keyfiyyət, dərəcə, miqdar, hərəkət, hərəkətin əlamətini, tərzini, zamanını, yerini, kəmiyyətini bildirirsə, əvəzlik sadəcə olaraq bunların əvəzində işlənərək öz semantik vəzifəsini tamamlayır. Dilçi alim, professor Qəzənfər Kazımov “Müasir Azərbaycan dili – Morfolojiya” adlı ali məktəblər üçün dərslikdə əvəzliyə dair bu izahı vermişdir: “Şəxs, əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət bildirən sözləri ümumi və ya qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edən, yaxud sadəcə olaraq onlara işarə edən sözlərə əvəzlik deyilir. Əvəzliklər leksik-qrammatik səciyyəsinə, morfoloji xüsusiyyətlərinə, sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən orijinal bir kateqoriya, xüsusi bir söz qrupudur. Əvəzlik lüğəvi mənasına görə olduqca mücərrəd, konkret mənadan uzaq bir nitq hissəsidir. Əvəzlik öz mənasını yalnız cümlə içərisində, başqa sözlərlə əlaqədə tapa bilir” [3].

Qaydada qeyd olunduğu kimi, əvəzlik əsas nitq hissəsi olmasına baxmayaraq, təklikdə işlənəndə konkret bir məna ifadə etmir. Buna görə də əvəzliyə xas olan mücərrədlik və ümumilik ancaq mətn, cümlə tərkibində konkret, dəqiq məna ifadə edə bilər. Məsələn: “Yerləri, göyləri yaradan odur” cümləsində “o” mücərrəd məfhumu bildirir və məntiqli olaraq “kim?” sualı ortaya çıxır. Bu cümlənin əvvəlinə “Allah qüdrətlidir!” cümləsini əlavə etsək, əvəzlənən sözün “Allah” olduğu görünür və “o” əvəzliyi semantik cəhətdən konkretləşir.

Məlum olduğu kimi, əvəzliklərin aşağıdakı məna növləri var:

1. Şəxs əvəzlikləri;
2. Qayıdış əvəzlikləri;

3. Sual əvəzlilikləri;
4. Qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzliliklər;
5. İnkâr əvəzlilikləri;
6. Nisbi əvəzliliklər;
7. İşarə əvəzlilikləri [3].

Yuxarıdakı bölgü ali məktəblər üçün dərslikdə qeyd olunub. Ancaq orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili fənni dərsliklərində əvəzliyin şərti olaraq bölgüsünün sayı beşdir.

Əvəzliliklərin müxtəlif mənə növləri vardır: şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri, qeyri-müəyyən əvəzliliklər, sual əvəzlilikləri, təyini əvəzliliklər [2]. Məlumat üçün bunu da qeyd edək ki, yuxarıdakı bölgüdə qayıdış əvəzliyi sayılan “öz” məktəb qrammatika kitablarında təyini əvəzlik mənə növünün tərkibində tədris edilir.

Biz tezis mövzusunda əvəzliyin ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan beş mənə növündən bəzilərinin fəal təlim üsulları ilə tədrisi metodikasından bəhs edəcəyik. Mövzunun işlənməsi “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” fənni üzrə xüsusi aktuallığa malikdir. Öyrənənlərin tədqiqat aparması üçün tapşırıqların və bilik mənbələrinin seçilməsi planlaşdırmada vacib faktordur. Bu seçim şagirdin aktiv fəaliyyət növünün, “açar” sözünün və idrak xüsusiyyətlərinin vəhdətindən asılı olmalıdır.

Fəal (interaktiv) təlimdə müəllim metodik və peşəkar ustalığı ilə yeni təlim üsullarının köməyi nəticəsində şagirdlər, həmçinin də tələbələrlə kiçik qruplarla, cütlərlə, fərdi və ya kollektivlə iş formalarından istifadə etməklə əvəzliyin səmərəli tədrisini həyata keçirə bilər.

Əvəzliyin mənə növlərinin tədrisində istifadə olunmalı fəal təlim üzrə iş üsulları elmi ədəbiyyatlarda çoxluq təşkil edir. Bu cür təlim üsullarından ilk olaraq “Beyin həmləsi” digər adı ilə “Əqli hücum” (ingiliscə Brainstorming adlanır) fəal təlim üsulundan istifadə barədə məlumata diqqət yetirək. Adıçəkilən fəal təlim üsulundan dərslərin motivasiya və ümumiləşdirmə mərhələlərində, 10-15 dəq ərzində kollektiv və kiçik qrupla iş formasında istifadə edilməsi məqsəduyğundur.

Dərs müşahidələri və metodiki təhlillər onu göstərir ki, “Beyin həmləsi” təlim prosesində ən çox istifadə olunan texnologiyalardandır. Problemin həlli istiqaməti üzrə işin çoxvariantlılığı, alqoritmik imkanlar və demokratik şərait bu metodun üstün cəhətləridir [1].

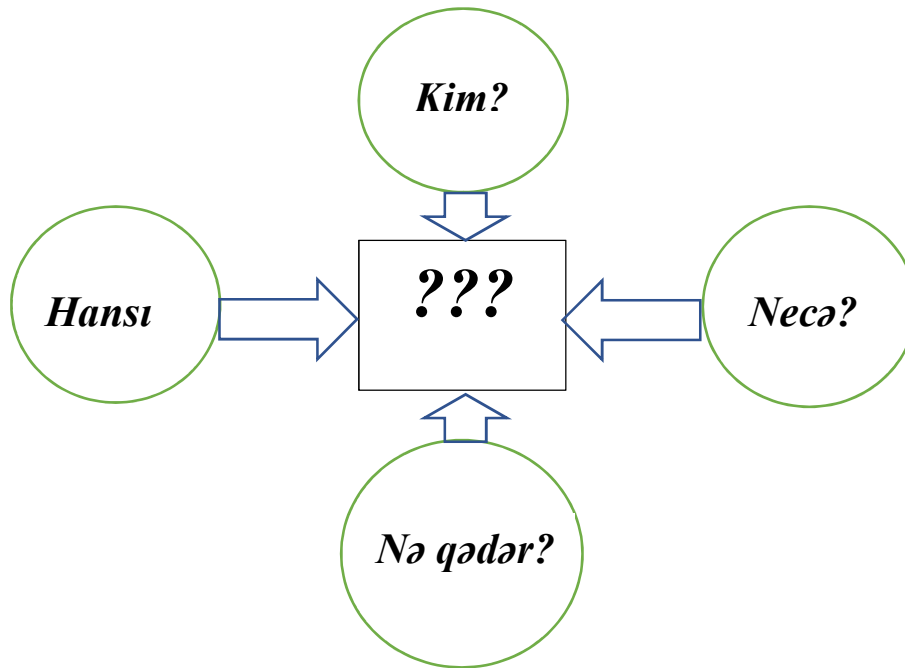
VI sinifdə dil qaydası kimi əvəzliyin şəxs və işarə mənə növlərinin mövzusu mənimsədildikdən sonra bu metoddan istifadə etməklə “o” əvəzliyinin yerinə görə şəxs əvəzliyi, yerinə görə işarə əvəzliyi kimi işlənməsini müzakirə etmək olar. Təbii ki, öyrənənlərə “Beyin həmləsi” metodundan istifadə etmələri üçün düşündürücü, məntiqli cavab tapacaqları suallarla

müraciət etmək lazımdır. Suallara bunları qeyd etmək uyğun olar: Şəxs əvəzliyinin xarakterik xüsusiyyətləri hansılardır? İşarə əvəzliliklərinin xarakterik xüsusiyyətləri hansılardır? “O” şəxs əvəzliyi və ya işarə əvəzliyi kimi hansı suallara cavab verməlidir? Fikrinizi əsaslandırın. Öyrənənlər bu suallar əsasında alqoritmik yolla şəxs və işarə əvəzliliklərinin xüsusiyyətlərini qeyd edəcək, həm də “o” əvəzliyinin mətn kontekstinə uyğun hansı mənə növünə aid olduğu qənaətinə gəlib fikirlərini nümunələrlə əsaslandırma biləcəklər. Fəal təlimin bu üsulundan istifadə etməklə öyrənənlərə fikir azadlığı, yaradıcı təfəkkür tərzini, ideyalara tənqidi yanaşması, ən əsası isə sualın cavabını sərbəst şəkildə özlərinin tapması kimi müsbət fəaliyyət xüsusiyyətləri aşılır.

Digər bir fəal təlim üsulu kimi “Anlayışların çıxarılması” texnologiyasını qeyd edə bilərik ki, oyun-tapmaca formasında olan bu üsul yeni anlayışın müstəqil şəkildə şagirdlər tərəfindən ortaya çıxarılması məqsədilə tətbiq edilir və onların fəallığını, tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirir. Bu üsulun əvəzliyin mənə növlərinin tədrisində tətbiqi üçün müəllim rəngli dairəvi vərəqələrdə sual əvəzliliklərini qeyd edib bir vərəqdə sual işarəsi qoymaqla, mövzunun adını onlardan soruşmaqla şagirdlərin özünü düşünməyə vadar edə bilər. Yaxud da müəllim “Ağıllı lövhə”də və ya adi lövhədə dairə, kvadrat şəkilləri çəkib onların hər tərəfinə sual əvəzliliklərini qeyd edib (sxem 1), mövzunu öyrənənlərdən soruşmaqla dərslərin motivasiya hissəsini aktiv şəkildə yaratmağa qadirdir.

Sxemdən də görüldüyü kimi, kvadratın içərisindəki sual işarəsinin yerində cavab olaraq, sual əvəzlilikləri qeyd edilməlidir. Bu cavabı isə öyrənənlər kənardakı dairələrdə qeyd olunan sual

sözlərinin köməkliyi ilə verməlidirlər. Onu da qeyd edək ki, bu təlim üsulundan əvəzliyin istənilən mənə növünün tədrisi zamanı istifadə etmək uyğundur.

Sxem 1. Anlayışların çıxarılması

Növbəti fəal təlim üsulu olaraq, BİBÖ (Bilirik, İstəyirik bilək, Öyrənməliyik) cədvəlindən istifadə etmək mümkündür (sxem 2). Varislik, fasiləsizlik prinsipinə söykənən, alqoritmik konstruksiyalar yaratmaqla əvvəlki biliklə yeni bilik arasında əlaqə yaratmağı, düşüncəni optimallaşdırmağı və perspektivdə öyrəniləcək üçün zəmin yaradılmasını qarşıya məqsəd qoyan üsullardandır [1].

	Bilirik	İstəyirik Bilək	Öyrənməliyik
1.			
2.			

Sxem 2. BİBÖ cədvəli

Fənn müəlliminin bu təlim üsulundan qeyri-müəyyən əvəzlilər (biri, hamı, hər kəs, hər nə, hərə, hər şey, bəzi, heç nə və s.) və təyini əvəzlilərin (hər, bütün, filan, eyni, öz və s.) fərqi izah edərkən istifadə etməyi daha məqsədəuyğundur. Bu zaman müəllim üç sütundan ibarət cədvəli lövhəyə və ya əvvəlcədən hazırlanmış formada “Ağıllı lövhə”də göstərməklə şagirdlərin diqqətini xanadakı üç başlığa yönləndirməli və sütunlara fikirlər yazılmalıdır. 1-ci sütunun başlığına “Biz artıq bu əvəzlilər haqqında nəyi bilirik?”, 2-ci sütuna “Biz nəyi bilmək istəyirik?”, 3-cü sütuna “Biz bu əvəzlilər haqqında nəyi öyrənməliyik?” sualları qeyd edilməli və daha sonra öyrənənlər tərəfindən fikirlər, cavablar soruşulub xanalara qeyd edilməli, müzakirə aparılmalıdır.

Yekun olaraq qeyd etməliyik ki, fəal təlim üsulları say baxımından həddindən artıq çoxdur və onlardan hansından istifadə etmək müəllimin pedaqoji, yaradıcı ustalığı, metodiki səriştəsi, bir də mövzudan asılıdır. Burada həmçinin öyrənənlərin yaş və fərdi qabiliyyətləri də nəzərə alınmaqla istənilən təlim üsulundan əvəzlilərin mənə növlərinin tədrisi zamanı, eləcə də digər dil qaydalarının izahı ərəfəsində istifadə etmək mümkündür. Yəni şərti olaraq, bir üsuldən ancaq

əvəzliyin və ya sifətin tədrisində istifadə etməliyi deyərək bir məcburiyyət, tələb yoxdur. Müəllimin yardımçılığı və əvəzliyin məna növlərinin hərtərəfli izah, müzakirə olunması məqsədilə istənilən fəal təlim üsulundan tədris prosesində faydalanmaq təlimin keyfiyyəti baxımından gərəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Balyev H.B., Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
2. İsmayılov R., Cəfərova D., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə dərslik. Bakı: Altun kitab, 2017, 192 s.
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili: Morfologiya. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 400 s.

UOT 327”71”

Russian political behaviour in the context of neighbourhood relations

Sanan Mehdi

*Mingachevir State University
sanan.mehdi@mdu.edu.az*

Today Russian foreign policy seems continuing past imperialist policy and now Russian government lives with nostalgia as “formidable” past and particularly that of the Soviet Union, whole collapse Putin called as “the biggest geopolitical catastrophe of the twentieth century” and he tries to restore the lost status of a great power as in the context of Russia’s post-Cold War foreign policy. That target has decided it because of cut off the sway of the past Soviet Republics that had been under Russian administer for two hundred years, and to keep them inside its region of the impacts.

Russia regards the post-Soviet zone as its 'backyard' and completely identified with it to the inquiries of national power, in this manner seeing any outer activities situated the locale as an unwelcome obstruction inside its issues. The contribution of other global players could constitute a danger for Russia's awesome power goals have brought about Russia's use of overwhelming and delicate instruments unpredictably guaranteeing that its outside arrangement closes legitimize the methods. That political talk is rehashed in the 1992 discourse of the Russian Foreign Affairs Minister at the Commission on Security and Cooperation in Europe summit, when he specified that “the former Soviet Republics are in effect a post-imperial space where Russia has to defend its interests by all available means”. [1]

The international system was being collocated in a way that caused enhanced discontent and disturbance in Russia. This development commenced already in 1992 and later it just speeded up. The reasons were too many and are so various. While it is encouraging to see the development as a more or less unavoidable result of the fact that Russia step by step stronger and more fostered and therefore in a situation to challenge the West still more, sociological approaches instead suggest richer and more nuanced analyses. [2]

Sergey Markedonov offers an insider’s perspective on the Kremlin’s involvement in the region, stating its security con and mentioning that Russia is not taking a universal approach to all of the post-Soviet conflict zones. While the “Western” political and expert community often take the view that this territorial revisionism is a type of *idée fixe* within Russia, that is far from the condition. Each case demands a special reply from Moscow, as it weighs and follow its individual interests. [3]

My exploration is related to Russian policy in the South Caucasus, specifically, South Ossetia and Abkhazia conflicts and generally Russia-Georgia relations and Ukraine. I would like to mention that there are six conflicts in the Caucasus and nine armed conflicts occurred in the post-Soviet area

which can be taken into account unresolved. It is a fact that Russian has big impact on these issues and that is why I am intend to research these tangible conflicts in the context of Russian relationship with South Caucasus states and Ukraine.

The research focuses on the conflicts that have emerged and have not been resolved between the South Caucasus states, the impact of Russia on the region, and Russia-Ukraine relations in the background of the Crimea and the Eastern Ukraine Wars of 2014. The research on the conflict and regional relations of 1988-2015 is so important that there are still unresolved frozen conflicts, as a result of which the region is deprived of development in several areas, such as peace, economics, democracy, etc. Even though the ceasefire was announced in the war, the frozen conflict was a separatist regime in Karabakh, and its independence was not recognized. The resolution will pay particular attention to the Russian-Georgian relations of 2008 - the Five-day war, which, in the end, has declared independence of South Ossetia and Abkhazia with the support of Russia.

All tangible conflicts in the South Caucasus appeared in the beginning of collapsing of USSR, for example Nagorno-Karabakh problem started in people level from 1988 not like big struggles, but strong fights between Armenia and Azerbaijan from the end of 1991 and beginning of 1992, South Ossetia commenced and Abkhazia from 1989. Russia has aims and impact on not resolving the conflicts in this region, one of the main goals NATO and EU enlargement towards Central Asia and to prevent combining of Caucasus states.

Russia got itself hindered in irritable stallion exchanging with Ukrainian pioneers through the span of the following two decades. Regardless of whether the pioneers of Ukraine were 'expert Russian, for example, Presidents Kuchma or Viktor Yanukovych, or 'master Western, for example, President Viktor Yushchenko or Prime Minister Yulia Tymoshenko, the issues continued as before – most importantly, hard bartering over the value Ukraine paid for Russian gas. The delicate harmony amongst Moscow and Kyiv was debilitated by the 2004 Orange Revolution, which saw the constituent thrashing of Viktor Yanukovych – Kuchma's picked successor and Russia's most loved competitor – on account of his West Ukrainian adversary, Viktor Yushchenko. A rush of 'shading transformations' in Georgia (2003), Ukraine (2004), and Kyrgyzstan (2005) saw dictator pioneers toppled by mainstream challenges requesting reasonable races. Putin considered this to be an organized crusade by the West to spread majority rule government – and professional Western governments – into the post-Soviet space, and he found a way to keep this wonder from achieving Moscow, fixing confinements on the restriction while making expert Kremlin prevalent developments. [4]

Russian policy differs from in the Ukraine and for example, in Georgia. Namely, Russia Crimea annexation as irredentist conflict and South Ossetia and Abkhazia problem is separatist. The US, which did not concur with Russia's activities amid the Ukrainian emergency, forced authorizes on high-positioning Russian government officials on March 17, 2014. Restrictions include, a ban on entry into the United States and the blocking of assets and property. The list included 11 people. Both Russia and the West are straightforwardly associated with vitality security in the Southern Caucasus, and it appears as though it will grow further.

The present crisis in Ukraine can be called, to a full extent, a systemic crisis of the model, on the one hand, of the post-Soviet Ukrainian statehood, and on the other, of the post-monopoly world. The reasons for this crisis are many, since it is obvious that it is complex: political, economic, social, cultural and so on.

After revolution of 2014 resulted “Crimean situations” and all other Ukraine's conflicts problems multiplying in the South Caucasus. The region harbours risks of conflict - among Russia and the countries of the immediate regions well as with such large powers like the US, the EU, Iran, and Turkey – however it also holds some opportunities for cooperation.

References

1. Abushov Kavus, *Policing the Near Abroad: Russian Foreign Policy in the South Caucasus*, Australian Journal of International Affairs, vol. 63, no. 2, 2009, 192 p.

2. Flemming Splidsboel, *Russian power and the South Ossetian conflict*, Royal Danish Defence College, 2009
3. Sergey Markedonov, *Russia's Evolving South Caucasus Policy Security Concerns amid Ethno-political Conflicts*, DGAP, 2017
4. Agnieszka Pikulicka-Wilczewska & Richard Sakwa, *Ukraine and Russia People, Politics, Propaganda and Perspectives*, 2016

UOT 811.161.1

Paradiqlər və omonimlik

Lamiyə Mahir qızı İbrahimova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
lamiya.ibrahimova@mdu.edu.az

Frazeologiyada omonim mənə dedikdə eyni sabit birləşmənin fərqli mənaları nəzərdə tutulur. Frazeoloji birləşmələrdə omonimliyin yaratması leksik vahidlərdəkinə çox bənzəyir. Belə ki, eyni formaya malik belə birləşmələr sərbəst söz birləşməsi səciyyəsi daşdıqda, nitq vahidi sabit söz birləşməsi olduqda dil vahidinə ekvivalent xüsusiyyət kəsb edir və beləliklə, bunların bir-biridən tamamilə fərqli kateqoriyalar olduğu ortaya çıxır. [1]

Uzun illərdir ki, omonimlik problemi dilçi alimlərin diqqətini özünə çəkməkdədir. Onlardan bir qismi hesab edir ki, omonimliyin mövcudluğu dilin məntiqinə, dil işarəsinin funksional məqsədyönlülüyünə, mənə və formanın vəhdətinə mənfi təsir edir. Omonimlik problemi, onun müxtəlif sistemli dillərdə öyrənilməsi, omonimlərin funksiyalarının araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Son illərdə omonimlik problemi müxtəlif linqvistik konsepsiyalar baxımından öyrənilməyə başlanmışdır.

Omonimlik sözün semantik sərhəddidir. Rus dilçiliyində omonimlərin, o cümlədən frazeoloji omonimlərin öyrənilməsinə XIX əsrin birinci yarısından başlanmışdır. Bu araşdırmalar həm leksik-semantik, həm də struktur-qrammatik planda aparılmışdır. XIX əsrin birinci yarısında İ.F.Kolaydoviç “Rus dilində törəmə lüğətin tərtib olunma qaydaları” adlı lüğətində omonim mənalar haqqında fikir söyləmiş, omonim mənaların sözün əsas mənə nüvəsi ilə heç bir əlaqəsi olmadığını qeyd etmişdir. İ.F.Kolaydoviçdən sonra bu problem L.A.Bulaxovski, A.İ.Smirnitski, O.A.Axmatova, V.V.Vinoqradov və digər rus dilçilərini maraqlandırmışdır. [2]

Omonimiya terminini müxtəlif sözlərə, söz birləşmələrinə, o cümlədən sabit söz birləşmələrinə də aid etmək olar. Frazeoloji omonimlər tərkibində leksik omonimlər olan sabit söz birləşmələridir. Frazeoloji paradiqmdə omonimiya problemi dil sistemində sözlərin təkamül tarixi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji paradiqlərin omonimliyi araşdırarkən məlum olur ki, bu paradiqlərə aid edilən bir çox faktlar dil sisteminin daha sonrakı inkişaf dövrlərində yaranmışdır.

Omonimlər öz semantik strukturuna görə tamamilə fərqli dil vahidləridir. Rus dilində düzəltmə feillər vasitəsilə yaranmış omonimlər çoxsaylı frazeoloji paradiqlərin yaranmasına səbəb olur.

“За-“, “пере-“ sözləri rus dilində omonim feillər yaradır. Bu omonim feillərin daxil olduğu sabit birləşmələr isə omonimik frazeoloji paradiqlərə misal ola bilər. Məsələn, *забрызгать* (начать брызгать); *забрызгать* (покрыть брызгами); *задуть* (начать дуть), *задуть* (дунув погасить); *заговорить* (начать говорить), *заговорить* (утомить); *заработать* (начать работать), *заработать* (добыть работой) – *заработок* sözü də bu mənə ilə əlaqədardır. *Перевесить* (продукты) – *перевесить* (картину); *перевести* (сделать перевод), *перевести* (известить, уничтожить до конца); *переговорить* с кем – *нибудь*; *переговорить* кого – *что*; *перегрузить* с одного места на другое; *перегрузить* (нагрузить слишком много).

Bundan əlavə, tərkibindəki sözlərin omonimliyi ilə yaranan frazeoloji birləşmələr də mövcuddur. “Прав” kökü (правда – həqiqət; право – hüquq; прав – haqlıdır) və прав – (вправо – sağa; правый – (sağ tərəf); среда – (çərşənbə günü) və среда (ətraf mühit) .

Bəzən sadə isimlərin arasında alınma sözlərlə dilin əsas leksik fonduna daxil olan leksemlər, arxaizmlərlə müasir dil faktoru anonimlik təşkil edir. Клуб – (tüstü), клуб (ingilis dilindən alınma club sözü).

Bəzən dil sistemində etimoloji baxımdan heç bir məna yaxınlığı olmayan sözlərin yalnız foneti uyğunluğu nəticəsində də omonimlər yaranır. Tərkibində belə dil faktları olan frazeoloji paradigmlər də frazeoloji omonimliyə misal ola bilər. Məsələn, rus dilində загибать салазки frazeoloji birləşməsi – tamamilə fərqli, bir-biri ilə heçbir əlaqəsi olmayan iki mənada işlənir:

1. Загибать салазки – перегибать лежащему на спине человеку ноги к голове – arxası üstə uzanmış insanın ayaqlarını başına birləşdirmək. “Паля загибал своим товарищам салазки, то есть положит ученика на сиденье парты лицом вверх, поднимает его ноги и гнет их к лицу.” (Помяловский. Очерки бурсы)

2. Загибать салазки – жестоко расправляться, наказывать, притеснять – çox qəddarlıqla cəzalandırmaq, sıxışdırmaq. “Белые шумели, красные шумели, зараз вот ты... всяк власть свою показывает да ещё салазки тебе норовит загнуть.” (М.Шолохов. Тихий Дон)

Rus dilində “Вторая молодость” – ikinci cavanlıq ifadəsi iki omonim mənaya malikdir:

1. Вторая молодость – новый прилив физических и духовных сил, подъем творческой энергии зрелом, пожилом возрасте – yaşlı vaxtda urni mənəvi və fiziki qüvvənin mövcudluğunu hiss etmək – “Он пережил возвращение молодости. Пусть эта вторая молодость, не так богата силами физически, зато житейская мудрость, знание людей и природы восполняет новый задор, кипучую энергию и неутомимость возвратно ушедших лет.” (Н.Вирта. Крутые горы) – O, sanki gənclik illərinin qayıtdığını hiss edirdi. Bu ikinci cavanlıq fiziki qüvvə ilə zəngin olmasa da, həyat təcrübəsi, insanları və təbiəti tanımasıkeşmiş illərdə qalıb bir daha qayıtmayacaq gənclik həvəsini əvəz edirdi.

2. Вторая молодость – uzun illərdən sonra əldə edilən müvəffəqiyyət. “Когданибудь более близкое знакомство с экономическими документами эпохи позволит ответить на вопрос чем была вызвана эта вторая молодость петровской эпохи.” (М.Рокровский. Русская империя с древнейших времен). – Nə vaxt isə o dövrün iqtisadi sənədləri ilə tanışlıq zamanı aydın olacaq ki, I Pyotr dövrünün bu müvəffəqiyyətinin səbəbi nədir.

Alınma sözlər və ya səs uyğunluğu nəticəsində yaranan omonimliyin etimoloji məhdudiyəti bilavasitə tarixi leksikologiyanın inkişafı ilə bağlıdır. Alınma sözün doğma dilin leksik vahidləri ilə eyniliyi uzun müddət alimlərin diqqətini cəlb etmişdir.

Dilin lüğət tərkibinin sistem şəklində araşdırılması daxili qanunauyğunluqları nəzərə almadan mümkün deyildir. Bu qanunauyğunluqlar sözlərin qarşılıqlı münasibətlərinin, daxili əlaqələrinin təkamülünü əks etdirir. Beləliklə, baxdığımız nümunələrdən də görüldüyü kimi, frazeoloji paradigmlərdə omonimliyin etimoloji, əşyevi, leksik-semantik, mədəni-tarixi semasioloji qanunauyğunluqları əks olunur.

Omonimlər eyni səslənməyə, eyni fonetik xüsusiyyətlərə, malik olub, mənaca tamamilə fərqli leksik vahidlər olsalar da, dilin vahid strukturunda, dil vəhdətinin fonunda özlərinə məxsus yer tuturlar və frazeoloji paradigmlərin komponenti kimi mövcudurlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Баграмов Н. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978, səh. 160-161
2. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М., 1957
3. Буляховский Л.А. Из жизни омонимов. Сб. «Русская речь». Л., 1928
4. Виноградов В.В. О грамматической омонимии в современном русском языке. Русский язык в школе, 1940, №1

UOT 373.2;379.8

Oyunların uşaqların inkişafında önəmi

Azad Zəbişah oğlu Mirzəbəyov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
azad.mirzabayov@mdu.edu.az

Oyun uşaqların inkişafında və tərbiyəsində çox vacib ünsürdür. Hətta deyə bilərik: dəyərlərimiz çərçivəsində hər bir oyun uşağın emosional, mənəvi və intellektual inkişafında ən mühüm hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Oyunların bəziləri uşağın motorik bacarıqlarını inkişaf etdirməklə gələcək həyata hazırlayır, bəziləri isə onun düşüncə qabiliyyətini artırır.

Şübhə yoxdur ki, ömrünün heç bir mərhələsində oyun oynamayan adam yoxdur. Keçmişdə oynanılan oyunlar hər bir insanın həyatında mühüm bir yer tutur. Maraqlıdır, çoxumuzun “oyun” dediyi bu fəaliyyətlərin uşaqlarımıza nə kimi yararı var? Valideynlər niyə uşaqları ilə oynamalıdırlar? Oyun oynayan uşaqların xarakterinə və şəxsiyyətinin inkişafına hansı müsbət təsirlər olur? Valideynlər oyun vasitəsilə uşağın psixoloji vəziyyətinə töhfə verə bilərlərmi? Valideynlərin çoxu bu sualları özlərinə verirlər. Bu sualların cavabları bizə sadə görünən bu fəaliyyətin əslində nə qədər zəruri olduğunu anlamağa kömək edəcək. Şüuraltına təsir göstərən hər bir hadisə kimi, oyunun da insanın həm psixoloji durumuna, həm də şəxsiyyətinin inkişafına öz təsiri var. Oyunlar deyiləndə o anda uşaqlar ağla gəlir. Uşaqlıq dövründə intensiv şəkildə həyata keçirilən bu fəaliyyət uşağın əqli və sosial inkişafı üçün əvəzsiz ünsürlərdən biridir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində oyun “Əylənmək və vaxt keçirmək üçün bir neçə adam (əsasən uşaq) arasında müəyyən qayda, üsul və şərtlərlə icra olunan müxtəlif növlü əyləncə, məşğələ”¹² kimi təsvir edilmişdir. Tarix boyu bir çox oyun müxtəlif formalarda ortaya çıxmışdır. Tariximizdə “gizlənqaç” (gizlənpaç), “qəcəmədəş” (beşdaş), “əlimqaldı” (qaçdı-qovdu), “aşıq-aşıq”, “bənövşə”, “ortayagirmə”, “yeddi ağac” və s. kimi oyunlar günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Yazılı mənbələr içərisində isə oyunlar haqqında ilk mənbə M.Kaşğarının “Divanü Lüğat-it-Türk” əsəridir. Əsərdəbəzi uşaq oyunları – “Munquz-munquz”, “Çərpələng”, “Əbə-əbə”, “Qaraquni”¹³ və s. barədə məlumat verilir.

Oyunun əsas məqsədi əldəki ləvazimatlarla və ya danışaraq bir növ xəyali təsəvvürlər qurub təkrar, təcrübə və əyləncə mühiti yaratmaqdır. Oyun zamanı uşaqlar insanları və heyvanları təqlid edərək öz hiss və düşüncələrini ifadə edirlər. Bu yolla uşaqlar təhlükəsiz mühit yaradırlar ki, burada qaydaları özləri müəyyən edir və gündəlik hadisələri yenidən yaşamağa çalışırlar.

Həyatının ilk günlərindən xarici dünyanı tanımağa çalışan uşaqların zehni və fiziki inkişafı oyunla dəstəklənir. Yenidən danışmağa başlayan və xarici dünyanı tanıyan uşağın oynadığı “ququ oyunu” ayrılıq və qovuşmağı təmsil edən xüsusiyyətə malikdir. Uşağın yaşı və qabiliyyəti artdıqca oyunun forma və məzmunu da dəyişir. Daha sadə və təqlid əsaslı olanlar zaman keçdikcə daha mürəkkəb və zehni səylərlə əvəz olunur. Belə fəaliyyətlər uşağın dil və bacarıqlarının praktikaya çevrilməsinə müsbət töhfə verir. Dilinin inkişafı ilə birlikdə uşaqlarda sosial, hərəkət və əqli inkişaf daha sürətli olur. Öyrənilmiş məlumatların istifadə olunduğu, qabiliyyətlərin nümayiş etdirildiyi, yeni təcrübələrin qazandığı, dialoqların möhkəmləndiyi və hisslərin ifadə olunduğu oyunlar son dərəcə faydalıdır.

Uşaqlar xarici aləmdə yaşadıkları mühüm hadisələri oyunlarında, danışmaq və davranışlarında əks etdirirlər. Bu baxımdan uşağın bu fəaliyyət zamanı gündəmə gətirdiyi məsələlər onun daxili aləmini əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Məsələn, valideynləri tərəfindən zorakılığa məruz qalan və ya ətrafında zorakılığın şahidi olan uşaqlar oyuncaqlarına və dostlarına qarşı zorakılığa meyl edirlər. Uşaqlar ətraflarından aldıkları mənfəət mesajları oyunda dostlarına və oyuncaqlarına əks etdirə bilirlər. Bu baxımdan oyun uşağı və onun içində olduğu mühiti tanımaqda mühüm ünsürdür.

¹²<https://obastan.com/axtar/?l=az&q=oyun>

¹³M.Kaşğari. “Divanü Lüğat-it-Türk” IV cild, s. 374, 243

Mənfi və ya müsbət hadisələr, uşağın təsiri altında olan psixoloji vəziyyətlər oyunda sərgilənir. Uşağın stressini, daxili çatışmazlıqlarını, qorxu və narahatlığını müxtəlif oyunlarla aradan qaldırmaq olar. Oyun uşağın narahatedici hadisələrin təsirindən qurtulması üçün rahat bir yer ola bilər. Bu sahədə mütəxəssislərin istifadə etdiyi oyun terapiyası psixoloji travma yaşayan uşaqlar üçün faydalı ola bilər. Bu məqsədlə yaradılmış institutlar və beynəlxalq jurnallar var.

Oyunun uşağa daha bir mühüm töhfəsi onun sosial inkişafına fayda verməsidir. Xüsusilə oyun zamanı edilənlər və yaşananlar dostluq və ictimai münasibətlərin inkişafına, yeni dostluqların əldə olunmasına mühüm təsir göstərir. Ailədə böyüyən uşaqlar oyun vasitəsilə qurduqları bağlarla sosial varlıq olma yolundadırlar. “Oyun yoldaşları” bir çox uşağın həyatında mühüm amildir. Oyun zamanı uşaq heç vaxt görmədiyi uşaqlarla dostluq münasibətlərini davam etdirə bilər. Eyni zamanda oyun zamanı dostunuzla tanış olmaq, onun bəyəndiyi və bəyənmədiyi cəhətləri öyrənmək mümkündür. Yaşa uyğun oyunlar və oyun dostluqları da müsbət sosial inkişaf baxımından dəstəklənməlidir.

Oyun həm də uşağın öz şəxsiyyətini üzə çıxarması və bəzi müsbət xüsusiyyətlər qazanması üçün faydalıdır. Xüsusilə düzgün davranışların möhkəmləndirilməsi oyunlar vasitəsilə daha asan əldə edilə bilər. Müsbət xarakter əlamətləri uyğun oyun mühitində artır və möhkəmlənir. Oyuna uyğunlaşa bilməyən, yəni eqosentrik, birtərəfli dünyagörüşü olan, qaydalara əməl etməkdə çətinlik çəkən, tələsik və səbirsiz uşaqlar oyundan kənarlaşdırıla bilər. Ona görə də uşağın oyuna qəbul edilməsi mənfi şəxsiyyət xüsusiyyətlərini azaltmaqla olur. Bir çox uşaqlar empatiya qurmağı, başqalarına hörmət etməyi, qarşılıqlı dialoqlarda öz məsuliyyətlərini dərk etməyi, səbirli olmağı, qaydalara tabe olmağı, stresin öhdəsindən gəlməyi, problemləri həll etməyi və liderlik xüsusiyyətlərini gücləndirməyi öyrənirlər, bununla da xarakter və şəxsiyyət inkişafını müsbət şəkildə gücləndirirlər. Oyundan kənarlaşdırma uşaq üçün psixoloji travma ola bilər. Davamlı olarsa, uşaqda xoşbəxtliyi azaldar. Bu uşaqlar yaşlılarına qarşı daha aqressiv ola bilərlər. Bu səbəbdən daim oyundan kənar qalan uşaqların problemləri varsa, onların həllinə köməklik etmək valideynlərin və tərbiyəçilərin mühüm vəzifələrindəndir.

Valideynlərin, nənə və babaların övladları ilə oyun oynayaraq aralarındakı ünsiyyəti gücləndirmələri tövsiyə olunur. Uşaqlara mərhəmət göstərmək, onlara vaxt ayırmaq və onlarla vaxt keçirmək vacib və uşaq tərbiyəsində diqqət yetirilməli olan mühüm məsələdir. Uşağın yaşına uyğun tənzimlənəcək bu fəaliyyətlər uşağın valideynlərlə dialoqunun möhkəmlənməsinə kömək edir. Beləliklə, valideynlər övladını daha yaxşı tanıyır. Təəssüflər olsun ki, bu gün valideynlər övladlarına kifayət qədər vaxt ayırmır və birlikdə görüləcək oyun fəaliyyətləri televizor qarşısında boş vaxt keçirmələri ilə əvəz olunur. Araşdırmalar göstərib ki, uşaqlar gündə 4-5 saat televizorabaxırlar. Buna görə də, yalnız vizual və eşitmə stimullarının olduğu, uşağın özünü sosial və dildən istifadə baxımından ifadə edə bilmədiyi televizora baxma müddətini azaltmaq lazımdır. Maraqlıdır, hansı uşaq keyfiyyətli oyundansa televizora baxmağı üstün tutar? Böyük bir həqiqət kimi bilinməlidir ki, bir çox uşaqlarımız məşğul olabilməkləri bir iş tapa bilmədiklərinə və ya kifayət qədər oyuna yönəlmədikləri üçün televizor, kompüter və telefona üstünlük verirlər. Xüsusilə şəhərdə yaşayan ailələrin televizor və kompüter qarşısında keçirdikləri vaxtı azaltmaqla oyun vaxtlarını artırmaları faydalı olardı.

Oyunun enerjinin sərbəst buraxılmasında və fiziki inkişafında böyük yeri var. Xüsusilə aktiv və enerjili uşaqların oyun mühitində istirahət etdiyi görünür. Böyümə hormonu daha çox fiziki məşqlər zamanı ifraz olunur. Oyundakı məşqlər böyümə və sümük inkişafı üçün faydalıdır. Uşağın yəndəmsizliyini azaltmaq, incə və kobud motor inkişafını təmin etmək üçün fiziki fəaliyyət və bu kimi oyunlar təşviq edilməlidir.

Oyunun forma və məzmunu uşağın yaşına və cinsinə uyğun olmalıdır. Çoxlu mücərrəd anlayışları olan, daha çox təfərrüatları ehtiva edən və çox vaxt aparən oyunlar gənclər üçün darıxdırıcı ola bilər. İmitasiyaya əsaslanan oyunlar məktəbəqədər yaşda zehində canlandırıla bildiyi üçün çox vaxt uşaqların vərdişlərinə daxil edilir. Uşaqların oyunda öz cinsinin xüsusiyyətlərini nümayiş etdirmələri də faydalıdır. Həddindən artıq məşq tələb edən çətin oyunlar qızların xasiyyətinə uyğun olmaya bilər. Zorakılığa meyli artıran, dəyərlərlə ziddiyyət təşkil edən,

fiziki ziyan vuran, psixoloji olaraq xarakter və şəxsiyyətin inkişafına mənfi təsir göstərən oyunlar uşaqlar üçün uyğun deyil. Bundan əlavə, son vaxtlar kiçik uşaqların belə oynamağa meyilli olduğu şans oyunları uşaqlarımızda qumar vərdişlərinin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu oyunlar uşaqları daha çox cəlb edir. Risk almaq, udmaq və uduzmaq hissləri daha uyğun oyunlarla kompensasiya edilməli və uşaqların şans oyunlarına üz tutmasının qarşısı alınmalıdır. Qadağan etməzdən əvvəl bu cür oyunların nəyə səbəb olacağı uşaqlarla müzakirə edilməlidir. Bu oyunlarla bağlı heç bir izahat vermədən uşaqları sadəcə olaraq pisləmək kifayət deyil.

Oyunu təhsil və təlim baxımından qiymətləndirmək də faydalıdır. Unudulmamalıdır ki, oyunla yaşa uyğun məlumatlar da verilə bilər. Ancaq oyun çoxlu məlumat vermək məqsədi daşıyarsa, bu, oyunu uşaqlar üçün olduqca darıxdırıcı edə bilər. Onların diqqət sürəti, planlaşdırma, təşkilatlanma, yaddaş hazırlığı və düzgün qərar qəbul etmə kimi bacarıqları oyun vasitəsilə gücləndirilə bilər.

"Oyun nə vaxt zərərli?" sualı da vacibdir. Əgər oyun uşağın vəzifə və məsuliyyətlərini pozmaq üçün uzun müddət çəkirsə, onun zehni və fiziki inkişafına töhfə vermirsə, uşağa zərər verəcək mesajlar ehtiva edirsə, zərərliyə. Eyni zamanda, uşağın yaşına və cinsinə uyğun olmayan oyunlara diqqət yetirilməlidir. Son zamanlar uşaqlar arasında dəb halını alan oyunlarda şiddət elementlərindən həddindən artıq istifadə edildiyi, oyunun məqsədinin əylənmək, vaxt keçirmək əvəzinə qarşıdakı insana zərər vermək olduğu görülür.

Nəticə etibarilə, uşaqların qabiliyyətləri ölçüsündə nümayiş etdirdiyi bu fəaliyyət valideynlər və pedaqoqlar tərəfindən öz dünyasını araşdırmaq, onların inkişafına töhfə vermək, qabiliyyətlərini təkmilləşdirmək üçün istifadə edə biləcəkləri mühüm vasitədir və onlara yeni biliklər əldə etmək imkanı verir. Bununla belə, oyunlar və oyuncaqlar bizim ortaya qoyduğumuz ümumi prinsiplərlə ziddiyyət təşkil etməməli, uşağın düşüncə və hiss dünyasını əhatə etməli və yüksəltməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Kaşğari Mahmud. Divanü Lüğat-it-Türk: Bakı: Ozan, 2006
2. Dilara Sevim ve ÖZER, M. Kamil (2009). Çocuklarda Motor Gelişim, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
3. Akandere M. Eğitici Okul Oyunları. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2003
4. Games for Language Learning Third Edition by Andrew Wright, David Betteridge, Michael Buckby/ Cambridge University Press, 2006
5. La Représentation du Monde chez l'Enfant Par Jean Piaget. Année: 2013; Presses Universitaires de France.

UOT 008.39; 008:351.858

Tolerantlığa müasir baxış

İlhamə Raqif qızı Məmmədova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ilhama.mammadova@mdu.edu.az

Tolerantlıq mövzusunda nəzər yetirsək bu mövzu son onilliklərdə bütün dünya ölkələrində ən aktual və geniş tələb olunan mövzulardan biri olaraq özünü göstərir. Müxtəlif sahələrdə müzakirə olunur, insanlar arasındakı münasibətlər ilə bağlı fərqli problemləri özündə əks etdirir.

“Tolerantlıq” ideyasının tərifinin başa düşülməsi vətəndaş cəmiyyətinin əsas prinsiplərindən biridir. Bu özünü cəmiyyətin prinsiplərinə köklənməsində və fəaliyyətin planlaşdırılmasının tətbiqində zəruri başlanğıc nöqtəsi kimi xüsusi olaraq özünü göstərir [1].

Məlumdur ki, cəmiyyət öz tarixi inkişafında müxtəlif etnik qrupları, siyasi və sosial-mədəni formalaşmaları əhatə edən mürəkkəb, çoxxarakterli və çoxstrukturlu orqanizm olmuşdur. Eyni

zamanda, onların arasında münasibətlərin münaqişələrə, müharibələrə çevrilməməsi üçün daim tolerantlığın hərtərəfli aşılması zəruriliyi danılmaz faktır.

İndi isə tolerantlıq nə deməkdir? Bu sualı necə cavablandırmaq olar?

Bu anlayış üçün bir çox yanaşmalar və təriflər mövcuddur. Biz bunu insanların dini və vicdan azadlığı kimi qiymətləndirə bilərik. Hər bir insanın dini baxışına hörmətlə yanaşmaq kimi də baxa bilərik. Bu mövzunu daha ətraflı anlamaq üçün bu ideyanın yaranma tarixinə nəzər yetirmək daha məqsədəuyğundur.

Tolerantlıq ideyası XVI–XVII əsərdə baş verən dini zəmində olan münaqişələr bu ideyanın ortaya çıxmasına səbəb oldu. Bu ideya XVI–XVII əsərdə ortaya çıxmasına baxmayaraq XX və XXI əsərdə öz aktuallığını qorumaqdadır. Bu amilin hərtərəfli öyrənilməsi, təbliği dini zəmində baş verən münaqişələrin qarşısını ala bilər. Bu isə sonda sülhün davamlılığına gətirib çıxarır.

Hər bir insanın milli dini düşüncəsinə hörmətlə yanaşmaq vacibdir. Çünki bu da özünü tolerantlıq şəklində göstərir. Tolerantlıq olmayan cəmiyyətdə heç bir müsbət amillərdən, yaxşıya doğru atılan addımlardan söhbət belə gedə bilməz. İnkişaf daim özündə hərtərəfli amilləri cəmləşdirir. İnkişaf etmiş cəmiyyətdə tolerantlıq daim özünü göstərir.

Qeyd etdiyimiz amil nəzərə alınaraq, bir çox sənədlər imzalanmışdır. Belə ki, 1648-ci ildə bağlanan Vestfal sülhü dini dözümlüləklə bağlı olaraq tarixdə ilk sənəd kimi öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda isə tolerantlıq daim özünü göstərmişdir. Qədim dövrlərdə digər regionlarda baş verən dini münaqişələrin nəticəsində bir çox xalqların nümayəndələrinin Azərbaycanda tolerantlıq şəraitdə sülh şəklində yaşadığını görə bilərik. Bu, özünü müasir dövrdə belə göstərir [2].

1995-ci ildə YUNESKO-nun Baş Konfransında qəbul edilmiş Tolerantlıq Prinsipləri Bəyannaməsinə əsasən tolerantlıq dünyada mövcud olan zəngin mədəniyyət müxtəlifliyinə, özünü ifadə formalarına və insan fərdiliyinin təzahür yollarına hörmət, qəbul və düzgün başa düşmək deməkdir. Bu müxtəliflik də harmoniyadır, sülhə nail olmağı mümkün edən və müharibə mədəniyyətinin sülh mədəniyyəti ilə əvəzlənməsinə töhfə verən bir fəzilətdir.

Fəlsəfi, psixoloji, pedaqoji, sosioloji amillərin təhlili göstərir ki, tolerantlıq probleminin pedaqoji aspektlərinin tədqiqi araşdırılması və öyrənilməsi son illərdə xeyli genişlənməmişdir. Psixoloji ədəbiyyatlarda tolerantlığın tərifləri fərqli mənələrdə özünü göstərir. Tolerantlıq birmənalı şəkildə müəyyən edilir. İlkin olaraq "başqasının davranış modellərinin, inancların, dəyərlərin liberal qəbul edilməsinin qəbulu" kimi özünü göstərir [5]. Beləliklə, tolerantlığın etimoloji mənası ondan ibarətdir ki, bu termin müqavimət göstərmək qabiliyyətini ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Müasir dövrümüzdə dünya ölkələri arasında irqi ayrı seçkilik və bu kimi proseslər əsas problem kimi olaraq qalır. Dünyada baş verən irqi ayrı-seçkilik zəminində olan müharibələr, qarşıdurmalar isə öz növbəsində mənfi amil olaraq göz qabağındadır. Ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsində tolerantlığın təbliği kimi proseslər çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu zəmində ölkəmizdə multikulturalizm amilinin daim öyrənilməsi, təbliği, aşılması diqqət mərkəzindədir. Dinindən, irqindən, milliyətindən asılı olmayaraq hər kəsin bir yerdə sülh şəraitində yaşamaq hüququ vardır.

İnsanların cəm şəkildə yaşadığı regionlara nəzər yetirdikdə görə bilərik ki, hansı bölgədə tolerantlıq amili mənfiyə doğru gedirsə orada dini ayrı seçkilik, irqçilik fonunda yeni münaqişələr və müharibələr özünü göstərir. Bu cür regionlarda mənfi amillər insan hüquqlarının tapdalanmasına baş verən münaqişələr nəticəsində günahsız insanların ölməsinə gətirib çıxarır. Bu isə, həmin regionun dünyəvi proseslərdən geri qalmasına, tolerantlığın məhv olmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan, tolerantlıq amilinin cəmiyyətə izah edilməsi, aşılması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyada dini pərdə altında gizlədilmiş baş verən kiçik müharibələr sonda region və hətta dünyəvi münaqişələrə səbəb ola bilər. Bu baxımdan yaxın şərqdə baş verən, ilkin olaraq kiçik olan daha sonra günü-gündən böyüyən, bu gün də davam edən dini münaqişələr region və regiondan kənar olan ölkələri də narahat edir. Bu baxımdan bu cür münaqişələrin qarşısını almaq üçün dövlətlər birgə fəaliyyət göstərməlidirlər.

Dövlətlərin birgə birləşdiyi BMT-də belə tolerantlıq daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu haqda dövlətlər birgə qətnamələr qəbul etmişdir. Tolerantlıq nümunəsi kimi isə Azərbaycan daim

diqqət mərkəzində olmuşdur. Burada bir çox fərqli etnik dini qruplardan olan xalqlar birgə mehriban, xoşbəxt yaşamaqdadırlar. Şübhəsiz ki, milli və dini baxımdan Azərbaycanda heç bir zaman ayrı-seçkilik olmamışdır. Azərbaycanda yaşayan hər bir insan dinindən, irqindən, milliyətindən asılı olmayaraq bizim dəyərli vətəndaşlarımızdır. Ölkəmizdə olan dini dözümlülük, dini tolerantlıq dünya xalqlarına daim yaxşı model kimi nümunədir. Bunu heç bir xalq, dövlət inkar edə bilməz. Bu model dünya dövlətləri tərəfindən örnəlməlidir.

18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdi. Artıq biz müstəqilliyimizi 30 ildir ki, bərpa etmişik. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın tolerantlıq modeli müxtəlif xalqların nümayəndələrinin birgə sülh şəklində yaşaması bir çox dövlətlərə nümunədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Асмолов А.Г. Толерантность: различные парадигмы анализа / А.Г.Асмолов // Толерантность в общественном сознании России. М.: Смысл, 1998, 246 с.
2. Декларация принципов толерантности. Париж, 1995, 12 с.
3. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сб. науч.-метод. статей. М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та, 2002. – 368 с.
4. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сб. науч.-метод. статей. М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та, 2002, 368 с.
5. Лекторский, В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме /В.А.Лекторский// Вопросы философии. 1997, № 11, с. 46-54.
6. Шалин В.В. Толерантность. Ростов-на-Дону, 2000.
7. <http://www.anl.az/down/meqale/express/2010/iyun/125221.htm>

UOT 94(479.24)

Bir daha Qafqaz Albaniyasının dili və yazısı haqqında

Aysel Qəhrəman qızı Kərimova
AMEA-nın Tarix İnstitutu
karimova.aysel@rambler.ru

Qafqaz Albaniyası ərazisində yaşayan yerli əhalinin dili və yazısı haqqında tarix elmində müxtəlif fikir və mülahizələr mövcudur. Bu sahədəki tədqiqatlar davam etməkdədir. Təqdim olunan iş də bu problemə növbəti bir baxışdır.

Dil məsələsinin tədqiqatında antik və erkən orta əsr müəlliflərin əsərlərinə müraciət etmək qaçınılmazdır. Belə müəlliflərdən biri olan Strabon yazır ki, albaniyada 26 dildə danışan tayfalar yaşayır: “...*γλώτται δ εἰσὶν ἐξ καὶ εἴκοσι αὐτοῖς διὰ τὸ μὴ εὐεπίμικτον πρὸς ἀλλήλους...*” (Strabo. XI.4.6) İlk olaraq bu məsələyə aydınlıq gətirmək lazımdır. Hesab edirik ki, burada “dil” ifadəsi “ləhcə” ifadəsi ilə əvəz olunmalıdır. Belə ki, eyni arealda 26 fərqli dildə danışan tayfaların olması real səslənmir. Belə ki, “*γλώτται*” ifadəsinin lüğəti tərcüməsi həmçinin “ləhcə”, “dialekt” ifadələrini verir. [1, s.326-327]

Albaniyada vahid dilin təşəkkül və inkişaf tarixini xristianlığın qəbulu ilə əlaqələndirmək müəyyən mənada doğru olardı. Belə ki, məhz xristianlığın qəbulundan sonra kilsə məbədlərinin tikintisi prosesi başlanılır. Bunlardan ilki Şərqi kilsələrinin anası adlandırılan Gis (Kiş) ərazisindəki kilsədir. [2, s.17-18] Xristianlığın qəbulundan sonra vahid Alban kilsəsi bütün alban tayfaları üzərində öz gücünü nəzərəcarpacaq dərəcədə artırdı. Bu zaman belə bir sual yaranır. Kilsə ayinləri və əbadət hansı dildə həyata keçirilirdi? Albaniya ərazisində vahid dil nə zamanndan mövcud idi?

III Vaçaqanın (487–510) hakimiyyəti illərində xristianlıq geniş yayıldı. Musa Kalankatlının məlumatına əsasən Albaniyanın hər tərəfinə məktublar göndərdi. Bu mənbəyə əsaslanaraq demək

olar ki, əgər ölkənin hər yerinə eyni məktublar göndərilirsə, deməli, əhalinin biri-birini anladığı və bir-biri ilə ünsiyyətdə olduğu vahid dil mövcud idi. Q.Qeybullayev haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, əlifbanın və yazının yaradılması göstərir ki, artıq ümumi tayfalararası danışq dili – Albaniyanın bütün əhalisi üçün başa düşülən alban dili mövcud olmuşdur.[3, s.221-222]

Alban mənbələrinə əsaslanan K.Trever də həmçinin qeyd edir ki, çar Vaçaqan ilahi elmləri öyrənmək üçün məktəblərin açılmasını əmr etmişdi. [4, s.313] Bu isə Albaniyada vahid əlifbanın mövcud olduğunu sübut edir. Hər bir tayfanın öz dili və öz yazısı var idi və bu dil və ya dialektlərin hər biri “alban dili” statusuna iddialı idi, çünki “albanlar” ümumi adı bu tayfaların hər birinə şamil edilirdi.

Bu zaman növbəti sual yaranır. Alban əlifbası, alban yazısı nə zaman və kim tərəfindən yaradılmışdır? Bu sualın cavabı xeyli polemikalara və müxtəlif nəticələrə səbəb olmuşdur. Alban yazısı məsələsini araşdıranlardan K.Trever, R.Göyüşov, T.Məmmədov, F.Məmmədova, Ə.Sumbatzadə, A.Şanidze və d. məsələnin tədqiqi zamanı, əsasən, Moisey Xorenli, Koryun, Mesrop Maştos və digər mənbələrə istinad edirlər. Mənbələrə əsasən gəlinən vahid fikir budur ki, alban yazısı eynən gürcü və erməni yazısı kimi Mesrop Maştos tərəfindən tərtib olunub. K.Trever hətta bu barədə yazırdı ki, Mesrop ömrünü böyük hissəsini yorulmadan yeni yazının insanlara öyrətməyə həsr etmişdir. [5, s.307]

Əlbəttə, yuxarıda deyilənlər şübhə yaradır. Aydınlaşdırmaq üçün Alban əlifbasının nədir, neçə hərfdən ibarətdir suallarına cavab verməyə çalışaq. Alban yazısı ilə bağlı bir neçə arxeoloji tapıntı mövcuddur. Birincisi akademik N.Marrın avar dilinə əsaslanaraq tərcümə etməyə çalışdığı daş kitabədir ki, 1923-cü ildə Dağıstan ərazisində aşkar olunmuşdur. İkincisi 1937-ci ildə İ.Abuladze tərəfindən XV əsrə aid mənbədə aşkar olunmuş 52 hərfdən ibarət alban əlifbası siyahısıdır. Bu 7117 №-li əlyazmanın həqiqi olub olmaması haqqında İ.Abuladze, A.Şanidze və digərləri tərəfindən mübahisəli tədqiqat aparılmışdır. A.Şanidze tapılan əlifbanı udin əlifbasının fonetikasi ilə qarşılaşdıraraq, bu tapıntının alban əlifbasının həqiqətən mövcud olmasını sübut edən vacib epigrafiq abidə olduğunu yazır. [6, s.5]

Digər bir tapıntı 1948-ci ilə aid olan Mingəçevir tapıntısıdır. S.Qazıyev tərəfindən aparılan qazıntılar zamanı VI–VII əsrlərə aid erkən orta əsr xristian məbədinin qalıqlarından türk runi hərfləri ilə yazılmış fraqment aşkar olunmuş və alban yazısı olaraq qeyd edilmişdir. [7, s.86-89]

Ən əhəmiyyətli tapıntılardan biri 1975-ci ildə Sinay yarmadasında Müqəddəs Yekaterina kilsəsində aşkar edilmiş palimpsestləridir. Bu tapıntıya qədər alban əlifbasının hərflərinin əhəmiyyətli hissəsinin təfsiri problemlidir və bu dilin qrammatik quruluşu haqqında praktiki olaraq heç bir məlumat yox idi. Düzdür, bir qayda olaraq, alban yazısı və dili Nax-Dağıstan ailəsinin digər dilləri ilə müqayisə edilmişdir.

Z.Aleksidze 2000-ci ildə palimpsestlərin oxunması prosesinə başlayır və bunlardan bir neçəsini transkripsiya etməyə nail olur. Deşifrə prosesində tədqiqatçı yeni başlıqlar, həvarilərin və müjdəçilərin adlarını müəyyənləşdirir, yer adlarına və antroponimlərə diqqət yetirərək onların müqayisəsini aparır və əlyazmanın əhəmiyyətli bir hissəsini deşifrə edir.

Sinay palimpsestlərinin deşifrə olunması prosesini daha sonra Y.Gippert və V.Şultz davam etdirdi. Nəticədə 2009-cu ildə bu mənbənin deşifrə olunması prosesi başa çatdırılır və iki cildlik çap olunur. Ciddi tədqiqat və analizlərdən sonra müəlliflərin palimpsestlərin dilinin mənşəyi və tarixi ilə bağlı gəlmiş nəticələr daha çox suallar doğurur. Belə ki, tədqiqatçılar bir sıra qrammatik əlamətlərin sisteməlik təhlilini apararaq belə nəticəyə gəlmişlər ki, udin dili palimpsestlərin yazıldığı dilin birbaşa sələfi ola bilməz. Güman ki, palimpsest dilini Nic ləhcəsinə yazılmışdır. Bu özü də qədim udin dilinin bir neçə ləhcəsinin (dialektinin) olmasından xəbər verir. [8, s 102; 9]

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş epigrafiq abidələrin üzərində alban yazılarına rast gəlinib. 1906-cı ildə Qəbələdə aparılan qazıntılar zamanı 6 sətirlik alban yazısı aşkar edilmişdir. Peterburqa aparılan bu mənbə hal-hazırda itmiş hesab olunur. Bu tip yazılara Azərbaycan ərazisində bir sıra xristian məbədlərində rast gəlinir. Bu tədqiqatlar sayəsində dünya, nəhayət, Qafqaz albanlarının nadir yazılı irsinin mövcud olmasını öyrəndi, baxmayaraq ki, uzun illər bu ermənilərin irsi hesab olunurdu.

Alban yazısının və alban dilinin əsassız şəkildə erməniləşdirilməsi tədqiqatlarla, maddi mədəniyyət abidələri ilə sübuta yetirildi. Nəticədə qeyd etməliyik ki, Alban palimpsestlərinin kəşfi və nəşri, şübhəsiz ki, elmin tədqiqində mühüm mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Alban dili və yazısı məsələsində hələ tədqiq olunması məqamlar çoxdur və bu problemə nöqtə qoymaq tezdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Древнегреческий словарь [в 2-х томах] // состав. Дворецкий И.Х. М.: Гос.изд. I т. 1958
2. Геюшев Р. Христианство в Албании. Тбилиси, 1975
3. Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991
4. Тревер К.В. Источники по истории и культуре Кавказской Албании. М.-Л., 1959
5. Yənəorada
6. Шанидзе А.Г. Новооткрытый алфавит кавказских албанцев и его значение для науки. Известия Института языка, истории и материальной культуры им. акад. Н. Я. Марра. 1938. Т. 4, №1.
7. Алиев Я.В. К чтению эпиграфических памятников Кавказской Албании (Азербайджана). Памятники Мингечаура. Ученые зап. Таврического Национального Университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Т. 23 (62), № 3, 2010, стр. 85-92
8. Майсак Т.А. К публикации Кавказско-албанских палимпсестов из Синайского монастыря // Вопросы языкознания. М., 2010, № 6, с. 88-107
9. J. Gippert, W. Schulze, Z. Aleksidze, J.-P. Mahé (eds.). The Caucasian Albanian palimpsests of Mt. Sinai. 2 vols. Turnhout, 2009

UOT002.6:37.016

İnformatika dərslərində aktiv öyrənmə metodları

Qahirə Lələ qızı Şahbazova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
sahbazovaqahire@gmail.com*

Aktiv təlim metodları dedikdə, şagirdin daha passiv rol oynadığı ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, tədris prosesində subyektin daha çox Aktivliyinə münasibəti həyata keçirən üsullar başa düşülür. “Aktiv sosial-psixoloji təlim”, “innovativ təlim”, “intensiv tədris metodları” anlayışları oxşar məzmun kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir təlim mövzusunun müəyyən bir Aktivliyinə nəzərdə tutur, çünki onsuz məşq etmək mümkün deyil. Amma bu Aktivliyin dərəcəsi eyni deyil. Aktiv tədris metodlarını tədqiq edənlər qeyd edirlər ki, mühazirə zamanı materialın 20 %-dən çoxu mənimsənilirsə, iş oyununda – 90 %-ə qədər. Hal-hazırda aşağıdakı aktiv tədris metodları ən çox yayılmışdır:

- 1) praktik təcrübə;
- 2) layihələrin metodu – şagirdin yaradıcı özünü həyata keçirməsinə, onun intellektual və fiziki imkanlarının, iradi keyfiyyətlərinin və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına yönəlmiş təhsil prosesinin təşkil forması;
- 3) qrup müzakirələri – nisbətən kiçik qruplarda (6 nəfərdən 15 nəfərə qədər) konkret məsələ üzrə qrup müzakirələri;
- 4) beyin həmləsi – hər bir insanın yaradıcı təfəkkürünü stimullaşdıran yeni ideyaların yaradılmasına yönəlmiş qrup işinin ixtisaslaşdırılmış üsulu;
- 5) işgüzar oyunlar – effektiv tədris və peşə Aktivliyi üçün müəyyən reseptlər hazırlamağa yönəlmiş tələbələrin Aktiv işinin təşkil üsulu;

6) rol oyunları – yeni biliklərin mənimsənilməsi və ünsiyyət sahəsində müəyyən bacarıqların tətbiqi üçün istifadə olunan bir üsul, rol oyunu hər biri bir-biri ilə məqsədyönlü ünsiyyət qurmağa dəvət olunan ən azı iki “oyunçu”nun iştirakını nəzərdə tutur. Verilmiş rola uyğun olaraq;

7) basketbol metodu – situasiyaların simulyasiyasına əsaslanan tədris metodu, məsələn, tələbə 485 kompüter texnologiyaları muzeyi vasitəsilə bələdçi kimi çıxış etməyə dəvət olunur, hazırlıq üçün materiallarda zalda təqdim olunan eksponatlar haqqında bütün lazımi məlumatları alır;

8) təlimlər – xüsusi təyin edilmiş vəziyyətlərdə yaşayış və ya modelləşdirmə zamanı tələbələrin lazımi bilik və bacarıqları inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək, öz təcrübələrinə və işdə istifadə olunan yanaşmalara münasibətini dəyişdirmək imkanı olan təlim;

9) kompüter təlim proqramlarından istifadə etməklə təlim;

10) praktiki vəziyyətlərin təhlili – qərar qəbul etmə bacarıqlarının öyrədilməsi üsulu, onun məqsədi tələbələrə məlumatları təhlil etməyi, əsas problemləri müəyyən etməyi, kompüterlə həll yollarını yaratmağı, onları qiymətləndirməyi, ən yaxşı həll yolunu seçməyi və aktivlik proqramlarını formalaşdırmağı öyrətməkdir.

Aktiv təlim metodlarının seçimi müxtəlif amillərdən asılıdır. Əsasən, şagirdlərin sayı ilə müəyyən edilir (əksər tədris metodları kiçik qruplarda istifadə oluna bilər). Ancaq hər şeydən əvvəl metodun seçimi didaktik vəzifə ilə müəyyən edilir.

Aktiv tədris metodlarının uğurla həyata keçirilməsi üçün xüsusi təlim keçməlisiniz, lakin indi bu məsələ ilə bağlı kifayət qədər metodik ədəbiyyat var. Şagirdlərin idrak fəaliyyətinin artırılmasına gətirib çıxaran amillər aşağıdakılardır:

- müstəqil öyrənmə qabiliyyətinin inkişafı;
- komandada işləmək bacarıqlarının inkişafı;
- tələbələrin özünə hörmətinin korreksiyası;
- ünsiyyət bacarıqlarının inkişafının formalaşdırılması (yaşlıları ilə və müəllimlərlə ünsiyyət bacarıqları);

- qərar qəbul etmə bacarıqlarının inkişafı;

Aktiv təlim metodlarının seçimi müxtəlif amillərdən asılıdır. O, əsasən, tələbələrin sayı ilə müəyyən edilir (əksər tədris metodları kiçik qruplarda istifadə oluna bilər). Ancaq ilk növbədə, metodun seçimi dərsin didaktik vəzifəsi ilə müəyyən edilir. Aşağıdakı didaktik məqsədlərə nail olmaq üçün aktiv təlim metodlarından istifadə edilə bilər:

- əvvəllər öyrənilmiş materialın ümumiləşdirilməsi (qrup müzakirəsi, beyin həmləsi);
- böyük həcmdə nəzəri materialın səmərəli mənimsənilməsi (beyin həmləsi, işgüzar oyun);
- öz-özünə öyrənmə qabiliyyətlərinin inkişafı (işgüzar oyun, rol oyunu, praktiki vəziyyətlərin təhlili);

- təhsil motivasiyasının artırılması (işgüzar oyun, rollu oyun);
- öyrənilən materialın emalı (təlimlər); bilik, bacarıq və bacarıqların tətbiqi (basketbol üsulu);
- yeni 485 kompüter mənimsəyərəkən tələbələrin təcrübəsindən istifadə etmək (qrup müzakirəsi);
- şəxsiyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarının öyrədilməsi (rol oyunu);
- real obyektin, yaradıcı məhsulun səmərəli yaradılması (layihə üsulu);
- komandada işləmək bacarıqlarının inkişafı (layihə metodu)
- stresli vəziyyətdə hərəkət etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi, özünütənzimləmə bacarıqlarının inkişafı (basketbol üsulu);

- qərar qəbul etmə bacarıqlarının inkişafı (praktiki vəziyyətlərin təhlili, basketbol üsulu);
- aktiv dinləmə bacarıqlarının inkişafı (qrup müzakirəsi).

Qeyd etmək lazımdır ki, öyrənmə formalarının heç biri qarşıya qoyulmuş təlim məqsədlərinə nail olmaq üçün yeganə deyil. Tələbələrin diqqətinin və performansının qorunması müxtəlif üsullardan istifadəni təmin edir. İnformatika dərslərində aktiv tədris metodlarından istifadəyə dair bəzi nümunələr verilmişdir.

Fərdi kompüter (layihə üsulu). Məlumat dəqiqələrində müəllimin maraqlı məlumatları, oradakı illüstrasiyaları öyrəndiyi məlumat mənbəyini (qəzet, jurnal və s.) göstərmək lazımdır. Uşaqları dəqiqələrin hazırlanmasında və keçirilməsində iştirak etməyə həvəsləndirin.

V–VIII sinif şagirdləri üçün mini layihələr yaratmağı təklif edə bilərsiniz, məsələn, Word mətn redaktorunda kitabın tərtibatı. Lazımi şəkil və mətnləri olan faylları, habelə örtüyü olan bir faylı təqdim edirik. Kitabın bütün səhifələri eyni quruluşda olmalıdır: başlıq, şəkil, mətn. Dizayn üçün Word redaktorunun üslublarından istifadə etsəniz, kitab üzərində iş tez olacaq və onun bütün səhifələri əsl kitabdakı kimi eyni görünüşə sahib olacaq. “Hesablama texnikasının inkişaf tarixi” mövzusunda tələbələr arasında basketbol üsulu ilə keçirilən sorğu çox maraqlı və həyəcanvericidir.

Bu dərsi keçirmək üçün müəllim kompüter texnologiyaları virtual muzeyinin bir neçə otağı üçün bir neçə eksponat hazırlayır. Üstəlik, hər bir zal üçün “eksponatlar” seçilir ki, ahəngdar hekayə qurulsun. Eksponatlar kimi siz kompüter texnologiyasının inkişafına töhfə vermiş alim və mühəndislərin fotosəkillərindən, ayrı-ayrı kompüter cihazlarının fotosəkillərindən, müxtəlif nəşillərin kompüterlərinin strukturlarını əks etdirən diaqramlardan istifadə edə bilərsiniz. Bir virtual zaldan eksponatlar toplusuna kompüter verək. Salonun adı “2-ci nəslin maşınları”dır. Eksponatların siyahısı: fotoqrafiya BESM–6, kompüter “Setun”, fotosəkillər N.P.Brusementsova, S.A.Lebedeva, V.M.Qluşkov, ikinci nəsil kompüterin strukturunun diaqramı və s. rolların paylanması, çəkiliş prosesi, hazır filmin videokliplərdən montajı və onun dublyajı, filmin təqdimatı və nümayişi. Uşaqların üzərində işlədiyi filmlər animasiya, sənədli, bədii film ola bilər. Müsahibələr və tok-soular, maarifləndirici filmlər çəkə bilərsiniz. Həmçinin orta məktəb şagirdləri işgüzar oyunlar şəklində dərslərə maraq göstərirlər. Məsələn, IX sinif şagirdlərinə “TURBO PASCAL-ın qrafik vasitələri ilə reklam afişası yaratmaq” iş oyunu təklif oluna bilər. Posterdə şəkil və mətn olmalıdır. X–XI sinif şagirdləri “Excel-dən istifadə edərək, xülasə hesablama cədvəllərinin tərtib edilməsi” iş oyunu ilə maraqlanacaqlar. Analitik fəaliyyətlə məşğul olan bəzi firmalar hesablama cədvəllərinin hazırlanması üçün sifariş alırlar. Bu əmrlər şöbələr arasında bölüşdürülür, onların rəisləri əmrin yerinə yetirilməsi, habelə işçilərinin işi haqqında hesabat verirlər. Firmada ofisin ehtiyaclarını ödəyən yazı makinası ofisi var. Bundan əlavə, şirkətin direktoru işçilərə pulun ödənilməsinə qərar verərək hesablaşma işləri ilə məşğul olmalıdır.

Beləliklə, informatika dərslərində siz aktiv metodlardan istifadə edə bilərsiniz. Yuxarıda gördüyümüz kimi, informatikanın tədrisində çoxlu müxtəlif aktiv metodlar mövcuddur. Hər yaş üçün tələb olunan üsulu seçə bilərsiniz. Aktiv metodların köməyi ilə uşaqlar onlara öyrədilmiş məlumatları daha yaxşı mənimsəyirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Tağıyev H.N., İsmayılov M.A., Əhmədova M. İnformatikanın nəzəri və praktiki əsasları, II hissə. Bakı, 2007
2. Məmmədov Ə.M. Hesablamanın və alqoritmləşdirmənin texnikası. Bakı, 1991
3. Mənsimov K.B., Məmmədov K.Ş., Əhmədova J.B., Əliyeva S.T. Alqoritmlər nəzəriyyəsi və tətbiqi. Bakı, 2010, 96 s.
4. Криницкий Н.А. Алгоритмы вокруг нас. М., 1977
5. Алексеев В.Б. Введение в теорию сложности алгоритмов. М., 2002

UOT 82-31

Xalq yazıçısı Əli Vəliyev yaradıcılığında yaşayış məskənləri və ev tiplərinin əksi

Bahar Tofiq qızı Əmənova

AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

Azərbaycan etnoqrafiya elminin qarşısında duran həlli vacib məsələlərdən biri də xalqımızın maddi mədəniyyət ünsürlərini öyrənməkdən ibarətdir. Maddi mədəniyyət ünsürləri dedikdə, insanların fiziki gücü müqabilində düzəldikləri, yaratdıqları (xalq yaşayış məskənləri və evlər, geyimlər və bəzəklər, yeməklər və içkilər, xalq nəqliyyat vasitələri və rabitə, təsərrüfat və məişət

aşyaları və s.) nəsnələrin cəmi, kompleksi başa düşülür. Mövcud kompleksə aid olan maddi mədəniyyət nümunələrini, ələlxüsus da “hər hansı bir ərazidə yaşayan xalqın yaşayış məskənlərinin tip və formalarını müəyyənləşdirmədən həmin xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini – təsərrüfat məişətini, adət-ənənələrini, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsini, ictimai məişətini və s. mükəmməl öyrənmək mümkün deyildir” [6, s.15-38]. Arxeoloq alimlər yaşayış məskənləri deyərəkən öncə mağaranı qeyd edirlər [20, s.7-56]. Mağaralar özü də təbii və cüni olmaqla iki tipə ayrılırdı [4, s.94]. Təbii mağaralar insan əli dəymədən təbiətin çilğınlığı nəticəsində meydana gəlsə də, süni sığınacaqlar insanlar tərəfindən yaradılmışdır [1, s.73-74]. Arxeoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, Azərbaycanın qədim sakinləri Paleolit (qədim daş dövrü) dövründə təbii mağaralarda, Neolit (yeni daş dövrü) və Eneolitdə (mis-daş dövrü) isə ictimai-iqtisadi tərəqqi ilə əlaqədar olaraq süni mağara və qazmalarda yaşamışlar [2, s.14]. Tədqiqatçılara görə, təbii mağaralara Qrabağ, Xanlar, Şamaxı, Gədəbəy, Gəlbəcər, Zəngilan və Naxçıvan ərazilərində [7, s.19], süni qazmalar isə Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərində və Kiçik Qafqaz dağları bölgəsində (Qubadlı, Zəngilan, keçmiş Qonaqkənd, Lerik, Şamaxı, Gəlbəcər, Laçın), həmçinin də Cənubi Azərbaycanda [8, s.11], habelə – Borçalı qəzasının Bolus dərəsində [1, s.74] təsadüf olunmuşdur.

Azərbaycanda yaşayış məskənləri daimi (kənd, qəsəbə, şəhər) və müvəqqəti (oba, binə, qışlaq, yaylaq və s.) olmaqla iki tipə ayrılırdı. Bu yaşayış məskənlərinin tarixən mövcud olan ən xarakterik tipi kənd idi. Kənd “oturaq əhaliyə məxsus yaşayış məskəni olduğundan onun daimi evləri və təsərrüfat tikililəri, həyətəyən sahələri, inzibati, ictimai və dini mərkəzləri, ayrıca qəbiristanlığı” [3, s.18], içməli suyu-quyusu, hovuzu və s. vardır, “əhalisinin etnik tərkibinin ümumiliyi ilə” [21, s.14] səciyyələndirirdi. Ə.Vəliyevin əsərlərində XX əsrin 20-ci illərindən sonrakı dövrün kəndlərinin vəziyyəti, xarakterik xüsusiyyətləri belə təsvir edilmişdir: “Mingəçevir işığı kəndimizi gözəlləşdirmişdi. Vaxtı ilə çökəyə dolub bütün gecəni qalınlaşan qaranlığın hara qaçdığından soraq verən yoxdu. Kəndimizin yanağı qəşəngləşmişdi. İşıq bütün evlərin, ictimai binaların görkəminə xüsusi yaraşlıq vermişdi” [9, s.23] və ya: “Kəndimizin içməli suyu Bazarçaydan sənəkdə gətirilirdi. İndi çayın qırağında qazdığımız quyudan fantan vuran su nasosla kəndin yuxarısında tikdirdiyimiz hovuzla doldurulur, evlərə, mənzillərə verilir” [9, s.40], yaxud: “1930–1932-ci illərdə kəndlərə ancaq atla və piyada getmək mümkün idi. İndi əsas kəndlərin hamısına maşın işləyir. Əhalinin vəziyyəti xeyli yaxşılaşıb. İnkilabdan əvvəl “kürd” adlandırılan, payız Qarabağa köçüb, yazda qayıdan “Mağavız” camaatı indi mədəni kəndlər salır, ağ otaqlarda yaşayır” [9, s.369], yaxud da: “Mənim səkkiz-doqquz yaşım olanda kənddə qrammofon oxudurdular. Valın birisi səslənəndə bir adam deyirdi: “Yaşasın Qarabağ, onda da Horadiz kəndi”. Mən bu kəndin adını altı il qabaq eşitmişdim, üzünü isə indi görürdüm.

Kəndin üzü baxmalı, camalı görməli, evləri yaşamalrı, bağları gəzməli, bostanları dərməli idi [16, s.136] və ya: “Qaşqa dağların zümrüd ətəklərində yerləşmiş İşıqlı kəndinə baxanda adama elə gəlir ki, kənd evləri yaşıl donlu dağın enliətək tumanının taxtalarına bitişib” [10, s.42].

Xalq yaşayış məskənlərinin xarakteristikasını çox yaxşı bilən ədib yazırdı: “Əhmədaliylar camaatı köçəri yaşayır. Əhmədaliylara kənd demək dürüst olmaz. Bura oba idi. Daş bina yox idi. Qarğı divarlı, civir taxtapuşlu çovustanlar orta ocağı ilə qızır, heyvanlar yeraltı pəyədə yemlənilir, qış fəslində nadir hallarda qar yağdığından qoyun sürüləri açıq havada ağıllarda qalırdı” (yenə orada, s.268), yaxud: “Qalaylıya kənd demək o qədər də səhih deyil. Belə ki, daşdan, kərpicdən tikilmiş binalar az idi. Camaat balaca alaçıqlarda yaşadığından adına cumalaq deyirdilər” [11, s.323].

Ə.Vəliyev Laçın şəhərinin bina olması, tikilməsi barədə məlumat verir: “Bakıda iki dərəcəli şura firqə məktəbini, mühazirəçilər dəstəsini qurtarandan sonra 1925-ci ildə Şuşaya göndərilmişdim. Bir il sonra Laçın şəhəri tikilməyə başladı. Bir neçə il bu təzə şəhərdə məsul işlərdə çalışmışam. Abdallar poçtu ilə Qarı Kaha arasında salınmış şəhərin bircə küçəsi var idi. Hətta gecələr çırağ işığında oturub söhbət elədiyimiz dəmlərdə lətifə düzəldib gülürdük. Lətifəmizin birisi də bu idi. Dünyada iki şəhər məşhurdur. Moskva böyüklüyü, Laçın xırdalığı ilə” [9, s.367-368]. Bir müddət sonra ədib təzədən həmin əraziyə gəldiyini və şəhərin daha da abadlaşdığını qeyd edir: “İndisə qərribə bir mənzərənin şahidi oldum. O zaman qəza xəstəxanasının yerləşdiyi Abdallar

poçtunu tanıya bilmədim. Ətrafında o qədər bina, cürbəcür evlər tikilmişdi ki... El yolunun alt və üstündə salınmış təzə məhəllələr, çoxmərtəbəli ictimai binalardan gözümlü çəkmir, hey baxırdım... Laçın rayon rəhbərləri tezliklə xəbər tutub bizi aralığa aldılar. Şəhərin mərkəzinə, vaxtilə tək küçə adlandırdığımız yerə apardılar. Abad, mədəni, ləyaqətli qonaq otaqlarında qaldıq” [9, s.368-369]. Ədib yuxarıda haqqında bəhs etdiyi bəzi kəndlər və Laçın şəhərinin timsalında Azərbaycanın kənd, rayon və şəhərlərinin XX əsrin birinci yarısındakı vəziyyəti barədə dolğun təsəvvür yaratmışdır.

Ə.Vəliyevin yaradıcılığında Azərbaycan xalqının daimi və müvəqqəti yaşayış evlərinin müxtəlif tipləri barədə (qaradam - ev damı, qazma, kaha, ev damı, çovustan - qamış koma, eyvanlı ev, bina, həmçinin müvəqqəti yaşayış evləri – dəyə, alaçıq və s.) də məlumat almaq mümkündür. Bəllidir ki, ev, insanların irq və yaşadıqları ərazinin təbii-coğrafi xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq, əsas yaşayış vasitələrindən olub, onların təbii-zəruri istirahətini, təsərrüfat, məişət və həyatı tələblərini təmin edən mühüm maddi mədəniyyət abidəsidir... İnsanlar ev şəraitində xarici mühitin təsirindən – isti, soyuq, yağış, qar və vəhşi heyvanların basqınlarından qorunurlar [5, s.90].

Ədibin əsərlərində qaradam-ev damı, qazma və kahanın adına tez-tez təsadüf olunur. Məsələn: “Ayrımlı yalının sağında yan-yana üç kaha, bir ev damı vardır. Bura Abdalanlı Şirin kişinin ömür sürdüyü, ailəsi ilə bərabər həyat keçirdiyi məskəndir. Eyvandakı buxarı gur yanır, saqqız odunlarının cırıltısı ətrafa yayılır” [12, s.20] və ya: “Gəlbəcər kəndinə birinci dəfə 1926-cı ildə qış fəslində gəlmişdim, əsas yaşayış binaları qara damlardan ibarət idi... Qılınclı, Başlıbel, Ağca kənd kolxozlarına getdik. İyirmi iki il qabaq gördüyüm kəndlərdə ciddi irəliləyiş var idi. Yeraltı qazmalarda, kahalarda ömür sürən “kürd” adı ləkə kimi üzərlərinə yapışmış camaatın halı gümrəh, kefi kök idi... İnkilabdan qabaq bir qara ev damında bütün ailə yaşayırdı. Ata-ana yaşayan evdə oğul ilə gəlin də qalırdı” [9, s.399], yaxud: “Hamımızın anadan olub orta ocağın qırağındakı qoyun dərillərinin üstündə oturduğumuz, sacın üstündə bişən yuxa çörəyə baxdığımız, yükün üzünə çəkilmiş kilimə arxamızı söykədiyimiz, qoşa mis sənəkdən tez-tez mis parça su töküb içdiyimiz, bir qapılı, bir bacalı, dörd dirəkli ev damında dədəmlə nənəm yaşayırdı” [9, s.424-425].

Cənubi Qafqaz ərazisində çox qədim tarixə malik olan qaradamlar (22 s.161) Azərbaycanın bu və ya digər etnoqrafik bölgələrində “öylük”, “şəşə öylük”, “qara ev”, “ev damı”, “qış damı”, “dam” [6, s.47] və s. kimi adlar daşımışdır. Yuxarıda adı çəkilən qazma tipli evə gəlincə, bu cür evlər adından da göründüyü kimi, torpaqda qazılırdı-tikilirdi. Yaşlı adamların dediyinə görə bu tipli evlərin dam örtüyü ağac dirəklər üstündə qurulsay da, əsas güc, ağırlıq evin ortasında basdırılmış “ana dirək”ə düşürdü. Bu haqda etnoqrafik ədəbiyyatda da məlumat verilir [20, s.48].

Ədibin əsərlərindən görünür ki, XX əsrin birinci yarısında Qarabağ və onun həndəvərindəki ərazilərdə çovustan tipli evlərdə də yaşayırdılar: “Pərinin evi Kür çayı səmtində ucqarda idi. Mirzə Cəmillə arası dəyəndən sonra Pəri arvad köçüb burada yaşayırdı. Həyatı çəpərsiz olan bu otaq qarğı divarlı, palçıq taxtapuşlu, torpaq döşəməli bir çovustandan ibarət idi” [14, s.293] və ya: “...divarları qarğıdan hörülmüş, suvanmış və ağardılmış, üstü qamış taxtapuşlu beş otaqdan ibarətdir... Ən böyüyü dördkünc, ortasından altı dirək salınmış bir iri otaqdır. Otağın dördkünc tikilməsi təsadüfi deyildir... yerimiz arandır. Səhərdən axşama qədər gün altındayıq. Dördkünc binada istədiyini səmtə, istədiyini vaxtda otura bilirsən” [15, s.403], yaxud: “Çavıstana gələndə bikef oturmuş atanamı gördüm; Yatmaq üçün çavıstana qayıtdım. Yedillik çırağ yanırdı” [16, s.93-95].

Çovustan tipli xalq yaşayış evinə əhali arasında “qamış ev”, “qarğı ev” də deyilərdi. Ədəbiyyat materiallarından məlum olur ki, çovustan XIX əsrdə Şirvan və Qarabağ ərazisində geniş yayılan ev tiplərindən idi [3, s.33].

Ə.Vəliyevin yaradıcılığında dövrü üçün müasir olan ev tipləri (işıqlı ev, eyvanlı ev və s.) barədə də məlumatlanırıq: “Paşa bəy qırmızı kərpicdən tikilmiş üstü göy dəmirli, dörd tərəfi bağ-bağatlı, dala və qabağa iri artırmalı olan ikimərtəbəli evin pəncərəsi qabağında oturub Rusiyadan gətirdib calaq elədiyi alma ağacına baxırdı” [14, s.73], və ya: “Evin on iki arşın uzunluğunu, dörd arşın enidir. İki pəncərəsi, bir qapısı, gen bir eyvanı vardır. Otağın içindəki müxəlləfatı yazı stolu, stul, şəkaf, dəmir sandıq, qatlama şəkaf idi” [17, s.441], yaxud: “Kötəl çayının qırağında iri hasarlı ikimərtəbəli binadır. Üstü qırmızı dəmir taxtapuşlu evdir. Darvazası göy rəngdədir. Xırda qapının üstündən asılmış balaca çəkiyə oxşayan dəmiri nalı xatırladan dəmirə üç-dörd dəfə vurarsan, gəlib

açarlar” [18, s.28], yaxud da: “Qəhrəmanlıların o zamankı evləri qarğıdan, yaxud civirdən divarlı, qamışdan taxtapuşlu idi. Bütün kəndi yandırmaq üçün bircə spıçka lazım idi... Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra kəndi dəmiryol stansiyasına yaxın olan düzənlik bir yerə köçürülür. Qarğı qamış, civir, küləş evlər əvəzinə həmişəlik daş divarlı, dəmir taxtapuşlu evlər tikməyə başlayırlar” [19, s.43-44]; “Hündür palçıq hasar, uca yaşıl darvaza, həyətin ortasındakı su quyusu, üstü qırmızı dəmir taxtapuşlu təndirxana..., balkonun altındakı buxarı, bir tərəfdə çin-çin yığılmış quru odun, bir yanda qoyulan iri tiyan... Ənvərin diqqətini cəlb elədi” [19, s.298].

Xalq yazıçısının əsərlərində müvəqqəti yaşayış evlərinin – dəyə, alaçıq və s. də adlarına rast gəlirik: “Əsasən köçəri həyat sürən, tərəkəməçiliklə məşğul olan qəhrəmanlılardan kimisi alaçıda, kimisi dəyədə yaşamağa başlayır. Onların bu cür dolanacağı 1920-ci ilə kimi davam edir” və ya: “Göz işlədikcə başı qarlı dağlar, yaşıl təpələr, göy məxmər paltarlı düzlər görünür, seyrək alaçıqlar, çadırlar, qoyun sürüləri, qaramal, at, dəvə gözə çarpırdı” [16, s.82]. Ədib tərəkəmələrin alaçıqlarının quruluşunu və daxili sahmanını belə təsvir etmişdir: Dövlətlilərin alaçığına muxuru deyilir, belə alaçıq ibarətdir keçə, çətən çubuqdan. Alaçığın yanlarına vurulan keçəyə yanlıq, qarından asılana qarılıq adı qoyulurdu. Alaçığın ortasından dirək vurulur, adına alaçıq dirəyi deyirlər. Alaçığın bir küncünə çətən çəkilir, dalına iri teşt, təkne qoyulur. Bu qabların içinə bişmiş süd tökür, üç gündən sonra üzünü yığır, altına maya qatıb pendir hazırlayırlar” [17, s.479]. Bu cür müvəqqəti evlərə xalq arasında “elat evləri” də deyilirdi.

Beləliklə, Ə.Vəliyevin əsərlərində təsvir olunan xalq yaşayış məskənləri və yaşayış evlərinin etnoqrafik tədqiqindən açıqlanır ki, o, dövrünün bu maddi mədəniyyət nümunələri haqqında kifayət qədər bilgili idi və onun mövcud sahə ilə bağlı verdiyi məlumat XX əsrin birinci və ikinci yarısında Azərbaycan xalq yaşayış məskənləri və yaşayış evləri barədə tam təsəvvür yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev Ə.T. Gürcüstan azərbaycanlılarının etnoqrafiyası (XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri: təsərrüfat məişəti və maddi mədəniyyəti). Bakı: Avropa, 2019, səh.73-74, üms. 216
2. Həvilov H.A. İnsan, məişət, mədəniyyət. Bakı: Gənclik, 1981, səh. 14, üms. 76.
3. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 1977, səh.18, üms.157+VII tablo
4. Nəsirli M.N. Azərbaycan SSR Şəki-Zaqatala zonası əhalisinin yaşayış evləri. Bakı: Elm, 1975, səh.94, üms.266
5. Nəsirli M.N. Yaşayış evinin mənşəyinə dair // Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, III burax., Bakı: Elm, 1977, səh.90, üms. 90-98
6. Vəliyev F. Xalq yaşayış məskənləri // Az.Etnoq.3 c., II c., səh.16, üms. 15-38.
7. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Şərq-Qərb, 2010, səh.21, üms. 424; Джафарзаде И.М. Следы древнейшей культуры человека на территории Азербайджана / ССИА, вып. 1. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1949, стр.19, общ. 15-33
8. Vəliyev F.İ. Göst.əsr.səh.21; Salamzadə Ə.V., Sadıqzadə Ə.Ə. XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanda yaşayış binaları. Bakı: Azərb. SSR EA-nın Nəşriyyatı, 1961, səh.11, üms. 168
9. V.Ə. Zamanın ulduzları. (povest və hekayələr), Azərnəşr 1976, səh. 454
10. V.Ə. Zəngəzur qartalları, Bakı: Gənclik, 1955, 281 s.; səh. 42
11. V.Ə. Qarabağda qalan izlər(roman) Bakı: Gənclik 1977, 332 s., səh. 323
12. V.Ə. Bir cüt tərhan (povestlər) Bakı: Gənclik, 1968, 314 s., səh.20
13. Vəliyev F., Əfəndiyev R. Cəməd Vurğun və Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Çinar-Çap, 2006, səh. 48, üms.203
14. V.Ə. 6 c-ddə, 6 c. Turaclıya gedən yol. Bakı: Azərnəşr, 1971, s.293, üms.471)
15. V.Ə. Çiçəkli,(roman ikinci nəşri) Bakı: Azərnəşr 1955, 511 s., səh.403)
16. V.Ə. Budağın xatirələri. Bakı: Gənclik, 1974, səh. 646
17. V.Ə. Seç. əsərləri. 2 cilddə, 1 c. Bakı: Azərnəşr, 1957, səh.441, üms.541
18. V.Ə. Samovar tüstülənir. (povest və hekayələr) Bakı: Gənclik 1971, səh.331

19. V.Ə. V cilddə, Gülşən (povest), Bakı: Azərneşr, 1970, səh.298

20. Джафарзаде И.М. Древнейший период истории Азербайджане (по археологическим данным) // Очерки древней истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1956, с.12, общс.7-56).

21. Измайлова А.А. К вопросу о карадах на территории Азербайджанской ССР XIX-нач. XX вв. // Азербайджанский этнографический сборник, вып. 1. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, ст.161, общ. 161-176

22. Велиев Ф.И. Материальная культура западной зоны Азербайджана в XIX – начале XX вв. Баку: ЭЛМ, 1996, с.14, общ...

UOT 82-1

**“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” ixtisas jurnalında Nizami Gəncəvi irsi
(2011–2021-ci illər)**

Aytən Şahin qızı Teymurova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
aynteymurova94@gmail.com*

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnalında istər təlim, istərsə də tərbiyədən bəhs edən məqalələrdə Nizami Gəncəvi yaradıcılığı qırmızı xətt kimi keçir. N.Gəncəvi yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında elə bir yer tutmuşdur ki, hər il onun yaradıcılığına müraciət edilir, ədəbiyyatın tədrisindəki zəruriliyi işıqlandırılır. Ümumtəhsil pilləsinin ümumi orta (V–IX siniflər) və tam orta (IX–XI siniflər) təhsil səviyyələrində şairin irsi diqqətdə saxlanılır, şagirdlərin yaş dövrü nəzərə alınaraq, ədəbiyyat fənninin V sinif dərslərində onun “İskəndərnamə” poeməsindən “İskəndərin taxta çıxması” parçası, VI və VIII siniflərdə “Sirlər xəzinəsi” poeməsindən “Yaralı bir uşağın dastanı”, “Sultan Səncər və qarı” mənzum hekayəsi, X sinifdə “İskəndərnamə” poeməsi təqdim edilmişdir. Bu əsərlərdə öz əksini tapan adil hökmdar, ağıllı uşaq, zülm əlindən od püskürən bir qarı obrazlarının işığında hər dövr üçün aktual olan problemlər tədris materialına daxil edilmişdir.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnalında 2012-ci ildə (№ 1) Nadir Qəribovun “Nizami Gəncəvinin lirikası əsasında şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi işinin təşkili” məqaləsi nəşr olunmuşdur. Məqalədə N.Gəncəvinin söz xəzinəsinin tərbiyəedicilik imkanlarından bəhs olunmuşdur. N.Gəncəvi elə bir dühadır ki, yaradıcılığının hər bir misrası dərin mənası ilə seçilir. Bu irs şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə şairin lirik yaradıcılığının tərbiyə imkanlarından danışılmışdır.

N.Qəribov N.Gəncəvinin lirikasına həsr olunmuş dərstdə şagirdləri qruplara böldüyünü, şairin qəsidə və rübailərindən səssiz oxu təşkil etdiyini bildirir. Şagirdlərə tapşırılır ki, şeirlərdən tərbiyəvi xarakter daşıyan, insanı vüqarlı, əzəmətli, cəsarətli olmağa səsləyən, elm, bilik, ağıl, kamillik ideyaları təcəssüm etdirən, xeyirxah əməllərə dəvət edən misraları seçsinlər. Seçdikləri misraları həyatla əlaqələndirir, fikirlərini əsaslandırmağa çalışırlar. Bir sıra şagirdlər nəsrəçevirmədən istifadə edərək şeirin məzmununu bu şəkildə ifadə edir. Şairin “Zıncırovlar zıncıldadı, budur, yola düşür karvan” misrası ilə başlayan qəsidəsindən öz tərbiyəvi xarakteri ilə seçilən beytlərdən bir neçəsi aşağıda təqdim olunmuşdur:

...Dünya-möhnət burulğanı...gözün, könlün varsa yatma .

Burulğanda mürgüləmək aman vermiş kimə, haçan?

...Bu nəsihət vacibdir ki, zərlə insan ulu olmaz,

Yüyürməklə keçə artmaz, ibrətlidir bu söz, dastan.

...Bərbəzəkdən bir fayda yox...qızıl tapsan ver möhtaca,

Ömrün boyu qızıl kimi həm qoca ol, həm də cavan.

...İstəsən ki, o dünyada əzizləsin ağan səni,
Bu dünyada qullarını sev, əzizlə bəri başdan.
...Olma zalim, çün tərkinə ədaləti bağlamışlar.
Adilliyi bacarmasan, bəri zülmü saxla, dayan!
...Gör hardadır gücsüzlüyün, əl çək “Mən! Mən!” deməkdən...ey
Dünən kölə, bu gün əmir, bayaq xəstə, indi loğman. [8, s. 127-130]

N.Gəncəvinin lirikasında dərin mənası ilə seçilən, insanları birliyə, ədalətə səsləyən, dünyada yalnız yaxşılığın qalacağını söyləyən rübailərindən də bir neçəsini nümunə kimi göstərmək olar:

Dünyada ədalətlə zəfər tapmışlar,
Zülm ilə bu dünyada zərər tapmışlar.
Hər yerdə paxıllıq hünəri danmışdır,
Mərdlər eyb örtüb də, hünər tapmışlar.
Etmirsə vəfa, ömrə amansız rüzgar,
Sən yaxşılıq ək ta nə qədər ömrün var.
Bir halda ki, heç kimsəyə qalmır dünya,
Bəri qoruyun, inciməsinlər dostlar. [8, s. 149, 151]

Müəllim şagirdlərə “N.Gəncəvi insanları necə görmək istəyir” mövzusunda inşa yazmağı tapşırır. Şagirdlər öz arşdırmalarına əsasən şairin insanları elmlə, kamil, gözütöx, azad, cəsarətli, xeyirxah, zəhmətkeş görmək istədiyini qeyd edirlər.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalının 2014-cü ildə (№ 2) nəşr olunmuş sayında tərbiyə məsələlərindən bəhs edən Oqtay Abbasovun “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” və təlimdə milli dəyərlərdən istifadənin aktual problemləri” adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Burada qeyd edilmişdir ki, şagirdlərdə bilik, bacarıq, vərdişlərlə yanaşı milli dəyərlərin aşılması Strategiyanın tələbidir. Yeni təlim, başlıca olaraq, şəxsiyyət yetişdirməyi qarşıya məqsəd qoyur. Bir fərdin şəxsiyyətə çevrilməsi üçün etik-əxlaqi normaları, milli dəyərləri özündə təcəssüm etdirməsi vacib amillərdəndir.

Milli dəyərlərin aşılmasında humanitar fənlərin, xüsusilə də, Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin imkanları daha genişdir. Burada milli dəyərlərin bilik, bacarıq, vərdişlərlə birgə, vəhdətdə tədrisi nəzərdə tutulur. Ədəbiyyat dərslərinə nümunə olaraq “N.Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı” mövzusu göstərilmişdir. Bu mövzu tədris edilərkən şagirdlərin diqqətini şairin yaşadığı dövrə, həmin dövrün milli-mənəvi dəyərlərinə yönəltmək lazımdır. N.Gəncəvinin “Xoşbəxtlər ölkəsi” adlandırdığı Utopik cəmiyyəti, insanları irqindən, dinindən, maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq bir görmək arzusu milli dəyər və bəşəri ideyadır. O, “İskəndərnamə” əsərinin ikinci hissəsi olan “İqbalnamə”də arzu etdiyi ideal cəmiyyəti təsvir etmişdir. Şagirdlərin X sinifdə tanış olduğu həmin əsər onlara həyat yolunda bir motivasiya rolunu oynayır. Aşağıda əsərdən göstərilmiş parça insanlarda emosional ovqat, ruh yüksəkliyi oyadır, oxucu həmin diyarda məskən salmaq və yaşadığı cəmiyyəti də o cür görmək istəyir:

...Gözəl bir mənəzəldə məskən saldılar,
Bu yerdən hamısı məmnun qaldılar.
...Hasarsız, divarsız bağlardı hər yan,
Böl-böl sürü vardı, yoxdu bir çoban.
Qoşundan birisi tər meyvələrə
Əlini uzadıb istədi də, rə,
Həmin meyvələrdən birini dərcək
Bədəni qıc olub qaldı kamantək.
Başqa bir atlı da qoyun tutanda
Onu bərk qızdırma tutdu bir anda.
İskəndər: “Bax, bunlar ibrətdir”, deyə,
Əlini vurmadı orda heç nəyə. [7, s. 582-591]

Məqalədə aktual problemlərdən daha bir məsələyə də toxunulmuşdur. Belə ki, son illər texnologiyanın sürətli inkişafı həyatımıza birdən-birə daxil oldu. İnformasiya bolluğu hər sahədə

özünü göstərməyə başladı. Həmin informasiyada, demək olar ki, senzuranın olmaması müsbət və mənfi tərəfləri ilə cəmiyyətə təsir etməyə başladı. Həmin problem, xüsusilə, cəmiyyətin azyaşlı nümayəndələri olan şagirdlər üzərində daha çox özünü büruzə verir. Ona görə də şagirdlər milli dəyərlərimiz əsasında tərbiyə almalıdırlar. Milli dəyərləri özündə yaşadan ədəbiyyatımız bu işdə bizə kömək edə bilər. Bu, heç də bəşəri dəyərlərin inkarı demək deyil, sadəcə, onlar bəşəri dəyərləri də milli dəyərlər əsasında, müstəvisində öyrənməlidirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnal, № 1, Bakı, 2012
2. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” elmi-metodik jurnal, № 2, Bakı, 2014
3. Ədəbiyyat V sinif. Dərslük. Bakı: Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya, 2016, 208 s.
4. Ədəbiyyat VI sinif. Dərslük. Bakı: Təhsil Nəşriyyat-Poliqrafiya, 2017, 240 s.
5. Ədəbiyyat VIII sinif. Dərslük. Bakı: Bakınəşr, Bakı, 2015, 208 s.
6. Ədəbiyyat X sinif. Dərslük. Bakı: Bakınəşr, 2017, 208 s.
7. N.Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı: Adiloğlu, 2011, 664 s.
8. N.Gəncəvi. Lirika. Bakı: Lider, 2004, 160 s.

UOT 82.3; 82.02

İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının dil və üslub xüsusiyyətləri

Sevinc Soltanmecid qızı Baxşiyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
sevinc.baxsiyeva65@gmail.com*

Giriş

Sinonimlər dilimizin əsas semantik kateqoriyalarından biridir. Onlar dilin spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və qoruyub saxlayan nitq vahidləridir. Sinonimlər ümumxalq dilinin ifadə imkanlarını əks etdirən əsas milli vasitələrdəndir. Sinonimlərin zənginliyi dilin zənginliyinin əsas şərtlərindən biridir.

İ.Şıxlı nəsr əsərlərində sinonimləri, əsasən, 2 formada işlətməmişdir:

1. Sinonim cütlərdən istifadə formasında
2. Sinonimlərin yanaşı, ardıcıl şəkildə bir-birini əvəz edərək işlədilməsi formasında.

İ.Şıxlı yaradıcılığında sinonim sözlərin hər birinin öz üslubi dəyəri vardır. Onlar yazıçının fikir və düşüncələrinin təcəssümü kimi çıxış edir. Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus zəngin sinonim cərgəyə həssas və yaradıcı münasibət, buradan sözlərin mətləbə uyğun seçilməsi yazıçının əsərlərinin bədii gözəlliyini, səlisliyini təmin edən amilə çevrilir

Dilin lüğət tərkibində özünə yer tutan sözlərin bir qismini dialekt və şivə sözləri təşkil edir. İ.Şıxlı nəsr əsərlərində dialekt və şivə sözlərini elə məqamlarda işlətməmişdir ki, onlar mətndə yerinə düşmüş, obrazın xarakterini, yerini, məskənini açmağa kömək etmişdir. Yazıçının ustalığı ondadır ki, həmin sözlər və ifadələr oxucu tərəfindən asanlıqla başa düşülür, həm də ədəbi dil norması pozulmur.

İ.Şıxlı yaradıcılığında diqqəti cəlb edən söz qruplarından biri də frazeoloji birləşmələr və ya sabit söz birləşmələridir. Yazıçı frazeoloji vahidlər vasitəsilə bənzətmə əsasında poetik müqayisə yaradır.

Bədii ədəbiyyat dil sahəsində novatorluq meydanıdır. Burada sözlərə yeni mənə vermək, sözə emosional çalar əlavə etmək və bunları müxtəlif formalarda uyğun məqam və vəziyyətlərdə işlətmək mümkündür. Bədii əsərlərdə müxtəlif söz qruplarına müraciət olunur və oradan mətləbə müvafiq sözlər seçilib işlədilir. Hər bir sözü yerli-yerində işlətmək, ideya xətti ilə mətləbə başlamaq şair və yazıçının ustalığının, onun dilə yaradıcı münasibətinin göstəricisidir. Söz əsərdə yazıçının

əsas silahı və alətidir. O, öz fikir və məqsədini söz qiyafəsində oxucuya təqdim edir. Bütün dil vahidləri, o cümlədən leksik və frazeoloji vasitələr geniş mətn mühitində fəal üslubi mövqə qazanır.

İ.Şıxlı yaradıcılığının dili onun fərdi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. O, ümumxalq dilinin canlı ifadə vasitələrinə əsaslanaraq, güclü bədii-estetik təsir gücünə malik olan nümunəvi bədii dil yaratmışdır. Ədibin istifadə etdiyi dil vahidləri obrazların səciyyələndirilməsi, təhkiyə üsulunun cazibəsi, təsvir edilən hadisələrin reallığı üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Yazıçının əsərlərində nəzərə çarpan rəngarəng obrazlılıq onun bilavasitə canlı xalq dilinin zənginliklərindən yaradıcı şəkildə istifadə etmək bacarığı ilə bağlıdır.

İ.Şıxlı təhkiyəsinin dilinin leksik semantik xüsusiyyətlərini aydın təsəvvür etmək üçün onun əsərlərində müxtəlif üslubi boyalarla istifadə olunan dil vahidlərinə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur.

Sinonimlərdən istifadə üsulları

Azərbaycan dili zəngin sinonimlər sistemində malikdir. Belə ki, onlar emosional mənə çalarlığı ifadə etmək üçün şifahi və yazılı nitqimizdə böyük əhəmiyyətə malikdir. “Sinonimlərdən nitqdə aşağıdakı üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur:

1. Eyni sözün təkrarına yol verməmək və üslubi səlislik yaratmaq üçün.
2. Fikri daha təsirli etmək üçün.
3. Fikrin ən incə mənə çalarlıqlarını ifadə etmək üçün.
4. Nitqdə satira, yumor, komik ifadələr yaratmaq üçün.
5. Mövcud varlığı və hadisələri daha aydın və gözəl təsvir etmək üçün.
6. Nitqdə obrazlılıq yaratmaq üçün.” (Xəlilov B., 2008, s.185-186)

İ.Şıxlı nəsrində sinonimlərin üsubi imkanlarından geniş istifadə edilmişdir.

“Sinonimlər nitqdə üç formada işlənir:

- a) tək adı şəkildə;
- b) qoşa şəkildə;
- c) sadalamaq şəkildə.” (Xəlilov B., 2001, s.186)

İ.Şıxlı nəsr əsərlərində sinonimləri, əsasən, 2 formada işlətməmişdir:

1. Sinonim cütlərdən istifadə formasında.
2. Sinonimlərin yanaşı ardıcıl şəkildə bir-birini əvəz edərək işlədilməsi formasında.

Xalq dilində bir sıra məfhumlar qoşa sözlərlə ifadə olunur. Bunların bir qismi sinonimlərin birləşməsi şəkildə özünü göstərir. “İki yaxın mənalı sözün qoşa işlənməsi nəticəsində həmin birləşən sözlərin hər birindən müəyyən qədər fərqlənən yeni ifadə yaranmış olur. Bu yeni ifadə əmələ gəlmiş sözlərin təklikdə hər birinə nisbətən daha geniş anlayış bildirir. Deməli, sinonimlərin birləşməsi ümumxalq dilinin və ayrıca bir əsərdə yazıçı dilinin lüğətinin zənginləşməsinə gətirib çıxarır.” (Bağırov Ə.A., 1985, s.33)

İ.Şıxlı fikrini məhz sinonimlərin qoşa işlənməsi yolu ilə ifadə edir, oxucunun diqqətini obrazın xarakterinə yönəldir. Həmin sinonimik birləşmələr xalq dilindən alınmışdır. Məsələn:

1. Dur, şələ-küləni yığışdır, rədd ol buradan. (Şıxlı İ., 2005, s.12)
2. Yurduma-yuvama niyə su saldın? (Şıxlı İ., 2005, s.22)
3. Evdə hər gün dava-dalaş düşəcəyini aydın görürdü. (Şıxlı İ., 2005, s.22)
4. El-oba nə deyər? (Şıxlı İ., 2005, s.23)
5. Künc-bucağa dolmuş qarafatmaların qəmli cırıltısı çöldəki bəcəklərin səsinə qarışmışdı. (Şıxlı İ., 2005, s.28)
6. İndi biz burda olsaq da, kökümüz-nəslimiz oradandı, dərdin alım. (Şıxlı İ., 2005, 42)

İ.Şıxlı yaradıcılığında sinonim sözlərin hər birinin öz üslubi dəyəri var. Onlar yazıçının fikir və düşüncələrinin təəcəssümü kimi çıxış edir. Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus zəngin sinonim cərgəyə həssas və yaradıcı münasibət, buradan sözlərin mətləbə uyğun seçilməsi yazıçının əsərlərinin bədii gözəlliyini, səlisliyini təmin edən amilə çevrilir. Məsələn:

1. Onu qəhər boğdu. (Şıxlı İ., 2005, s.17)
2. Gənclik qürurunun tapdandığını hiss edib kövrəldi. (Şıxlı İ., 2005, s.17)

2. Gör nə günə qalmışam ki, mənim döydüyüm adam mənə qəhmər çıxır, mənə yazığı gəlir. (Şıxlı İ., 2005, s.17)

3. Bəlkə də lağa qoyub güləcək. Mənə məsxərə edəcək. (Şıxlı İ., 2005, s.18)

Dialekt və şivələrdən istifadə üsulları

Dilin lüğət tərkibində özünə yer tutan sözlərin bir qismini dialekt və şivə sözləri təşkil edir. “Ədəbi dil ilə yerli şivələr arasında indi çox mürəkkəb bir qarşılıqlı uzlaşma prosesi getməkdədir. Bir tərəfdən ədəbi dil şivələrdə işlənən lazımlı, həyatı əhəmiyyəti olan sözləri seçib öz lüğət tərkibinə daxil edir və onu zənginləşdirir. Digər tərəfdən ədəbi dil normaları yerli şivələrə daxil olur və onları sıxışdırır. Bunun nəticəsində şivələrin tədricən aradan çıxması və ədəbi dilin ümumiləşməsi prosesi baş verir.” (Cəfərov S., 2007, s.71) Dialektizmlər bir sıra üslubi məqamlarla bağlı olaraq bədii əsərlərdə işlənir.

Bədii əsərdəki obrazın dialekt mənsubiyyətini qabarıq nəzərə catdırmaq üçün dialekt və şivə sözlərindən istifadə olunur. Dialekt və şivə sözləri bədii ədəbiyyata yazıçılar vasitəsilə yol tapır, bununla da ədəbi dil ilə dialekt və şivələr arasında əlaqə yaranır. Dialekt və şivə sözlərindən daha çox nəsr əsərlərində istifadə olunur. İ.Şıxlı nəsr əsərlərində dialekt və şivə sözlərini elə məqamlarda işlətməmişdir ki, onlar mətnə yerinə düşmüş, obrazın xarakterini, yerini, məskənini açmağa kömək etmişdir. Yazıçının ustalığı ondadır ki, həmin sözlər və ifadələr oxucu tərəfindən asanlıqla başa düşülür, həm də ədəbi dil norması pozulmur. Məsələn :

1. Bir az o yandakı samanlıq, çardağın üstünə ilanyalı ot tayası yığılmış tövlə, həyətdə eşlənən toyuq-cücə aydınca görünürdü. (Şıxlı İ., 2005, s.8)

2. Zərnigar xanım qayığın suyun axarı ilə gedib, çiləkəne çırpılacağından qorxdu. (Şıxlı İ., 2005, s.9)

3. Kərəntiyə dirənib suvadağı çıxdı. (Şıxlı İ., 2005, s. 9)

4. Bəsdir, ay insafsız, yazıqda tutar qalmadı. (Şıxlı İ., 2005, s.14)

5. Atndan düşüb ovunu kənara çəkmiş, cələdə dalda bir yerdə gizlətməmişdi. (Şıxlı İ., 2005, s.19)

6. Cahandar ağa atını girmədən salıb sahilə çıxanda enişdən gələn araba ilə qabaqlaşdı. (Şıxlı İ., 2005, s.19)

Yazıçı öz əsərlərində obrazların nitqini fərdiləşdirmək, üslub rəngarəngliyi və xarakterləri yaratmaq, yerli koloriti, xalqın məişətini, həyat tərzini vermək üçün dialekt və şivə sözlərindən məharətlə istifadə etmişdir. İ.Şıxlının ustalığı ondadır ki, o xeyli dialekt sözlərini ədəbi dilə gətirmiş, lüğət tərkibininin zənginləşməsi nə öz töhfəsini vermişdir.

Şıxlı yaradıcılığında diqqəti cəlb edən söz qruplarından biri də frazeoloji birləşmələr və ya sabit söz birləşmələridir. Frazeoloji vahidlər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

1) Frazeoloji vahidlər bir ümumi mənanı bildirir.

2) Frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı, emosional olmasıdır.

3) Frazeoloji vahidlər möhkəm milli xüsusiyyətə malikdir.

4) Frazeoloji vahidlərin mənasında sözlərin bir -birinə qaynayıb-qarışması və qovuşması özünü aydın göstərir.

5) Bir sıra frazeoloji vahidlərdə eyni söz təkrar olunur. Təkrar olunan sözlər, xüsusən, insanın bədən üzvlərinin adını bildiren sözlərdir.

6) Frazeoloji vahidlərin tərəfləri məcazi mənada işlədilir.

7) Frazeoloji vahidlər dildə hazır şəkildə mövcuddur.”(Xəlilov B., 2008, s.261-262) Obrazlı dilin yaranmasında frazeoloji vahidlərin rolu az deyil. Personajların fərdi xüsusiyyətlərini açmaqda, hadisələrin dinamik inkişafını çatdırmaqda, frazeoloji vahidlərdən məqsədli şəkildə istifadə olunur. İ.Şıxlının nəsrində frazeoloji vahidlərlə ənənəvi müqayisə əsasında mətn daxilində təsvir olunan obyekt qarşılaşdırılır və poetik müqayisə yaradılır: Bir anlığa hamı daş kimi donub donub qaldı. (Şıxlı İ., 2005, s.13)

Yazıçı frazeoloji vahidlər vasitəsi ilə bənzətmə əsasında poetik müqayisə də yaradılır. Məsələn:

1. Kişi onun nəzərində getdikcə böyüyüb dağa dönürdü. (Şıxlı İ., 2005, s.14)

2. Zərnigar xanım yaman günə düşmüşdü. (Şıxlı İ., 2005, s.9)

Frazeoloji vahidlər möhkəm milli xüsusiyyətə malik olduğundan ədib Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunu əsas tutaraq, daha çox sabit birləşmələrə müraciət edərək, obrazlılığı artırmağa çalışır, üslubi rəngarəngliyə nail olur.

1. Nə Şamxal atasının üzünə ağ olmuş, nə də atası ona güldən ağır söz demişdi. (Şıxlı İ., 2005, s.16)

2. Şamxal da dil altında qalan deyildi. (Şıxlı İ., 2005, s.27)

3. Onun fikri bayırda qalsa da, yerindən tərpənmir, canını dişinə tutub dayanırdı. (Şıxlı İ., 2005, s.35)

4. Niyə birdən-birə üzü döndü. (Şıxlı İ., 2005, s.41)

İ.Şıxlı əsərlərinin leksikası üslubi cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir. Yazıçı leksik, frazeoloji materialların nominativ mənasından daha çox üslubi çalarlarından istifadə etmişdir. Onun xüsusi dinamikliklə seçilən leksikası müxtəlif münasibətlərdə yeni-yeni məna rəngləri yaratmağa qabildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bağırov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1985
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2007
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962
5. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005

UOT 101.1:316

“İletişimsel Söylem” Perspektifiyle Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Arendt, Ackerman, Habermas

Beyza Huriye Turgut

Doktora Öğrencisi

İstanbul Üniversitesi, Türkiye

huriyeturgut@ogr.iu.edu.tr

Bir sınağa yordamı olarak evrenselleştirilebilirlik, bireylere eylemlerinden potansiyel olarak kilenecek olan herkesle bir söyleşiye girdiği karşı-olgusal bir düşünce deneyi yapmayı önermektedir. [1] Dolayısıyla öznelerarası ilişki biçimlerinin politik görünümüne sahnelik eden kamusal alan, birlikte eyleminin yegâne mekanıdır. Bu çalışmada kamusal uzam tartışmalarında öne çıkan üç teorisyenin perspektifi tartışılmaktadır: İletişimsel söylem tartışmalarında, *tartışmacı* (agonistik) görüş olarak Hannah Arendt; liberal gelenek tarafından *adil ve istikrarlı kamu düzeni* olarak Bruce Ackerman; Kant ve geç-kapitalist toplumların demokratik-sosyalist yeniden yapılandırılmasını tasavvur eden *söylemsel kamusal uzam* modelinde ise Jürgen Habermas referans alınmaktadır.

Modern toplum yapısının yükselişi Arendt'e göre bir yanda dar politik dünya, öbür yanda ekonomik pazar ve aile dünyasının kurumsal ayrıştırılması, modern dünyanın bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Hane'nin kamudan tecrit edilmesi (ev/oikos), politikanın sadece kamu (fırsat/kairos) işi olduğu ve hanenin ekonomi dolayımıyla kamu meselesi haline geldiği fikri, toplumsalın yükselmesine karşı kamu dünyasının çöküşünü gösteren önemli izleklerdir. Arendt'in bu tespiti politik 'anti-modernizm'in işareti olarak tanımlanmaktadır. Arendt'in anti-modernist oluşunun asıl nedeni, eski Yunan Polis'inin tartışmacı politik yapısına dayanmaktadır. Ancak Polis'in tartışmacı politik uzamında, köleler, işçiler, yurttaş olmayanlar gibi geniş insan grubunun ve Yunanlı olmayanların tamamı dışlandı için azınlığın politika yapma hakları (uzun mesai ve düşük ücret) gasp edilmiştir. Hanna F.Pitkin'in konuyla ilgili sorduğu soru oldukça önemlidir: “Mevcut koşullar altında kamusal uzamın yeniden ayağa kalkması için evrensel politik özgürleşim

ve yurttaşlık hakları, seçkinci ve anti-demokratik bir proje olarak nasıl değerlendirilebilir?” [2] Arendt’e göre bu durum, modernlik koşulları altında ‘toplumsalın doğuşu’ ve ‘kamu uzamının çöküşü’ne ilişkin “tarihteki kopuntu, yer değiştirme ve yeniden çıkma” uğraklarını saptayarak imkânbulacağı; tarihe tanıklık eden bir ‘gösteren’ olarak insani etkinlik olan dil sayesinde gerçekleşebilecektir. Arendt’in düşüncesinde bir aracı olmadan insanlar arasında geçen yegâne etkinlik olan eylem, insanın çoğulluk durumuna, yeryüzünde insan’ın değil, insanların yaşadıkları ve bu dünyadan oldukları gerçeğine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla insanlık durumu, siyaset ile belli ölçülerde rabıta içinde olmakla birlikte, bütün siyasi hayatın koşulu çoğulluk üzerine inşa edilmektedir.

Arendt’te çoğulluk sadece *conditio sine quanon* (olmazsa olmaz) değil aynı zamanda *conditio perquam*’dır (onu olanaklı kılan ya da ancak onunla olanaklı olduğu koşul). [3] Eylem ve konuşmanın temel koşulu olan insani çoğulluk (etni, kültür, dil ve cinsiyet), eşitlik ve farklılık gibi çoklu bir nitelik taşır ki, karşılıklı anlaşılabilir olmak, türsel eşitlik bağlamında buradan beslenir. İnsana dair farklılığın çoğullukçu toplum için önemli bir vecheyi oluşturduğu; bütün tanımlamalara ilişkin bireysel ayırım oluşturmada başka’sından (diğerinden) ayırmadan zaten insan topluluklarına içkin olandan beslenerek kendiliği kurduğu ve başkalığın ancak bu sayede anlamlı hale geldiği unutulmamalıdır. Zira farklılık aynı zamanda benzersizliği yani paradoksal olarak çoğulluğu oluşturmaktadır.

Özgürlüğün kamusal uzam dolayısıyla gerçekleşebileceği koşulunu ileri süren Arendt’in düşüncesinde imad edilen tam da insanların bütün yaşamları siyasal alanda koşulsuz biçimde eylem ve konuşma sayesinde imkân bulmaktadır. Arendt’in kamusal uzam modeli kavramı üzerine düşünüldüğünde, totalitarizm teorisi bağlamında ‘tartışmacı’ ve ‘toplumlaşmacı’ gibi iki farklı bakış açısı fark edilir. Buna göre ‘tartışmacı’ görüşte kamu dünyası içinde ahlaki ve politik kuvvetin kahramanlık ve zaferlerin teşhir edildiği bir vitrin uzamını temsil etmektedir. Bunun amacı kimlik ve aidiyet noktasında mevcudiyet, tanınma, onaylanma ve rekabetin uzamı olmasıdır. Başka bir deyişle, insanın geçici ama kurumların ve evrensel tarihin kalıcılığını tahsis eden bir zemin olarak değerlendirilmesidir.

Diğer bakış açısını temsil eden “Tartışmacı” kamusal uzam, Arendt’in ifadesiyle “insanların ahenkli olarak eylediği” uzamı ortaya çıkarmaktadır. Bu modelde kamusal uzam “özgürlüğün ortaya çıkabileceği” uzamdır. [4] ‘Tartışmacı’ ve ‘toplumlaşmacı’ modeller arasındaki ayırım “Yunan politika yaşantısının karşıtı olarak modern politika yaşantısına tekabül eder. [5] Arendt’in işaretlediği Polis’in tartışmacı uzamı “eylemin aynı zamanda benliğin ötekilere *ifşası* (revelation) olabildiği ahlaki bakımdan homojen; politik bakımdan ise eşitlikçi ama dışlayıcı olan bir cemaat tarafından olanaklı kılınmasıydı. Bu modelde ahlaki, politik homojenlik ve anonimliğin olmadığı koşullarda ‘tartışmacı’ boyut eşitler arasında mükemmellik uğruna sürdürülen rekabet hüküm sürmekteydi. Ancak modern kamusal uzamın özünde Şeyla Benhabib’in orijinal ifadesiyle ‘gözenekli’¹⁴ olmasından ötürü bu uzama ahlaki ve politik homojenliğin ölçütleriyle erişim mümkün değildir. [6] Arendt’in sıklıkla eleştirilere maruz kalmasında teğet geçtiği kadınların özgürleşmesi, ileri sürdüğü kamusal alanda başkalarıyla – bir arada ahenkli eyleme- uyum içinde hareket etme yetisi, dişi ya da eril değil, (toplumu cinsiyetsiz bir nitelikte tartışır) ayırt edici biçimde insani bir nitelik olarak görmesinden dolayı daha geniş bir çerçeve çizmesinden ileri gelmektedir. [7]

Diğer bir düşünür ‘Liberal diyalog modeli’ ile öne çıkan *Bruce Ackerman*’ liberalizmi, iktidardan söz etmenin ve iktidarı kamusal olarak haklılaştırmanın bir yolu olarak değerlendirir. Liberalizm, belli türden söyleşisel kısıtlanımlara dayalı bir kamusal diyaloga ilişkin politik-kültür biçimi değildir: Kamusal diyalog savunusu “ahlaki hayatın herhangi bir genel görünümüne değil, liberalizmin kamu düzeni sorununu kavradığı kendine özgü tarza” dayanmaktadır. [8] Aynı uzamda ‘iyi’ anlayışını paylaşmadıkları bilinen farklı asli ortamlarda grupların bir arada var olma

¹⁴Behabib’in göçmen haklarına yönelik çözüm önerisi getirdiği “gözenekli sınırlar” kavramı için bkz. Georgiana Turculet. (2016). ‘Normative Democracy and Civil Society in a Global Era.’ Scott Nicholas Romaniuk & Marguerite Marlin (Eds.). (pp. 79-82). In. *Immigration and Democratic States Borders: A Map of Migration Theories*. New York and London: Routledge

sorununu, akla yatkın bir tarzda nasıl çözüme kavuşturabileceklerine karşın Ackerman, aynı asli gruptan olmayan ötekilerlekendi iyi anlayışları konusunda süregelen diyaloga katılmaya gönüllü olmaları gerektiğini belirtir. Bu soruna yönelik çözüm önerisi *Üstün Pragmatik Buyruğun* (Supreme Pragmatic Imperative) rehberlik etmesi gerekmektedir.

Ackerman, Karl Otto-Apel'in “ideal konuşma durumu”na¹⁵ ilişkin aşkın perspektifi, mevcut farklılıklara yönelik bir soyutlama taşıyacağı için kamusal diyalogdaki tarafları, benimsemedikleri ahlaki doğruları onaylamaya zorlayacağını belirtir. Ackerman, soruna yönelik ‘söyleşimselkısıtlanım’ yoluyla bir çözüm önerisi geliştirir. Düşünürü göre karşı-konumlanmalar arasında aynı fikirde olmama eşliğinin fark edildiği an, sahte şekilde değer arayışına girilmemesi gerektiği, tarafların yansız olma kaygısını taşımamaları, anlaşmazlıklar hakkında hiçbir şey söylememeleri, herhangi bir *uzlaşmaya* (consensus) varmak için herhangi bir hipotetik arayışa gidilmemesi gerektiğini belirterek herkesin yegâne biricikliğine (sözde) hanel getirmemektedir. Politik katılımcıların akla yatkın bulacakları normatif öncülleri saptamak için söyleşi bu şekilde kısıtlanıp diyalogun pragmatik olarak daha üretken amaçlarla kullanılabilceği önerilmektedir. [9]

Benhabib'in“uzlaşimsal ahlak temelli iletişimsel etik savunusuna” karşın Ackerman, söyleşimselkısıtlanım arasındaki farklılıkta öne çıkan temel izlek; iletişimsel etiğin pratik söylem modelinde, liberal devlet kamusal alanında herhangi bir tartışma konusunun dile getirilmesinde engellemeyle karşılaşmadığını belirtir. Ancak Ackerman'ın ileri sürdüğü söyleşinin taraflardan birinin temel anlaşmazlıklar konusunda “hiçbir şey söylememeleri”ni beklemek, kamu önünde konuşmama doğrultusunda bireylerden iyi anlayış konusunda cehalet taklidi yapmayı isteyen ‘bilgisizlik perdesi’ kavramsallaştırması hiçbir şekilde açıklığa kavuşturulmamaktadır. [10] Burada dikkat çeken nokta, eril bakışı olumlayan bir perspektifle, kamusal alanda özellikle politika, ekonomi, siyasa, sayısal mesleki alanlarda uzlaşmaya varma konusunda olası anlaşmazlıklara yönelik “konuşmama, bir şey söylememe ya da sessiz kalma” durumlarında kadınların, lgbti+ bireylerin, göçmenlerin, azınlıkların, yaşlıların cehalet taklidi yapmalarının meşrulaştırılmasına kapı aralamaktadır. Bu keyfi söyleşimselkısıtlanım, belli grupların istekleri doğrultusunda baskı kuran kamusal ve özel ayırımı örtük şekilde haklılaştıran ahlaki epistemolojiyi önvarsaymaktadır. Bu nedenle söyleşimselkısıtlanım, ahlaki (törel) ikna ediciliği bu gerekçelerle sınırlıdır.

Katılım kültürü perspektifiyle öne çıkan Habermas, modern toplumları, kamusal katılım alanının genişlemesi ışığında analiz etmiştir. Habermas modern toplum yapısını *modernlik*, *toplumsal farklılaşma* ve *bağımsız değerlerin yaratılması* olarak üç şekilde imkân yarattığını belirtir. [11] Arendt'ebenzer şekilde Habermas'ta eylem, normatif olarak pratik söylemler ve oydaşma vasıtasıyla oluşturulmaktadır. Postmodern çağda kendiliğe ilişkin öztanımlar, bireyin içinde bulunduğu kültürel kodların dönemin politik iklim tahakkümlerinden sıyrılmasıyla, yerleşik toplumsal pratikler karşısında giderek özerk ve katı rol anlayışlarına karşın, daha akışkan ve performatif bir tutum geliştirilmiştir. Bu minvalde “katılım ilkesi modernliğin karşıtı olmak şöyle dursun, modernliğin öngerektirimleri” olarak doğrudan kendisidir. [12] Bu bağlamsosyolojik bir zemine yerleştirildiğinde politik katılım ‘*söylemsel irade oluşumu*’nu (discursive will formation) zorunlu kılmaktadır. Katılım kültüründeki bu beklenti, toplumsal ve kültürel alanlarda gerçekleşebilecek bir faaliyet alanı olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla toplumsal olan her konu dolaylı/dolaysız yolu politikadan geçmektedir.

Referanslar

1. Benhabib, S. *Modernizm, Evrensellik ve Birey Çağdaş Ahlâk Felsefesine Katkılar*. (M. Küçük, Çev.). İstanbul, Türkiye: Ayrıntı Yayınları. 1999, 62; 130; 133-138; 147 ss.
2. Pitkin, H. *Justice; On Relating Public and Private In. Political Theory*. 9/3, 1981, 327-352 ss.

¹⁵Apel, K.O. (1995). Is the Ethics of the Ideal Communication Community a Utopia? On the Relationship between Ethics, Utopia, and the Critique of Utopia In. S. Benhabib & F. Dallmayr (eds.), *The Communicative Ethics Controversy*. (pp. 1-3). London, England: Massachusetts Institute of Technology, The MIT Press.

3. Arendt, H. *İnsanlık Durumu*. (B.S. Şener Çev.). İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları. 1994, 19; 240 ss.
4. Apel, K.O. Is the Ethics of the Ideal Communication Community a Utopia? On the Relationship between Ethics, Utopia, and the Critique of Utopia. In: S. Benhabib & F. Dallmayr (eds.), *The Communicative Ethics Controversy*. London, England: Massachusetts Institute of Technology, The MIT Press. 1995, 1-3 pp.
5. Berktaş, F. *Dünyayı Bugünde Sevmek*. İstanbul, Türkiye: Metis Yayınları. 2012, 196 s.
6. Habermas, J. *Discourse Ethics: Notes on a Program of Philosophical Justification, Moral Consciousness and Communicative Action*. (C. Lenhardt & S. Weber Çev.). Cambridge, Mass: MIT Press. 1990
7. Georgiana Turculet. Normative Democracy and Civil Society in a Global Era. Scott Nicholas Romaniuk & Marguerite Marlin (Eds.). In: *Immigration and Democratic States' Borders: A Map of Migration Theories*. New York and London: Routledge. 2016, 79-82 pp.
8. Ackerman, B. *Social Justice in the Liberal State*. New Haven: Yale University Press. 1980,4; 11 pp.

UOT 911.3

Zəngəzur dəhlizinin yaradacağı imkanlar və gələcək perspektivləri

Eldar Vidadi oğlu Muradlı

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı
eldar_tc@mail.ru*

Şərqi ölkələrinin su nəqliyyat şəbəkəsinin kəsişdiyi nöqtə Sinqapur ölkəsi sayılırsa, Azərbaycan həmin ölkələr üçün quru nəqliyyat şəbəkələrinin kəsişməsi rolunda çıxış edəcəkdir. Nəzərə alsaq ki, Çin, Yaponiya, Koreya kimi ölkələrin hazır məhsul istehsal edib ixrac etdiyi ölkələr sırasında Avropa İttifaqı ölkələrinin də ciddi ehtiyacları vardır və bu dövriyyə 100 milyard dollarlarla ifadə edilir. Həmin yüklərin və xidmət sahələrinin (Optik yüksək sürətli internet kəməllərinin) bir hissəsinin (5-10 %-nin) ölkəmizdən keçməsi belə ölkəmiz üçün ciddi maliyyə mənbəyi rolunda çıxış edəcəkdir.

Bir kəməri bir yol (Çindən – Avropaya) qədim ipək yolunun bərpa edilməsi barədə müzakirələr artıq edilmiş müsbət istiqamətdə addımlar atılmışdır. Bu özünü Zəngəzur dəhlizinin açılmamışdan əvvəl də göstərməkdə idi. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yol xəttinin işə düşməsi və yüklərin Çindən Avropaya daşınması artıq reallaşmışdır.

Respublikamızın tıxanmış arteriyaya damarlarından (kommunikasiya yollarının) daha birinin (Zəngəzur dəhlizinin) açılması iqtisadiyyatın rahat nəfəs almasına gətirib çıxaracaqdır.

Azərbaycan Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" 7 iyul 2021-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılan yeni iqtisadi rayonların bölgüsü regionda gələcək perspektivlərin düzgün şəkildə inkişafı ilə nəticələnəcəkdir [3]. İqtisadi rayonlarımızın xüsusilə də həmin dəhliz üzərində yerləşən Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının yüksək sürətlə inkişaf etməsində dəhlizin rolu əvəz edilməzdir.

Ümumilikdə dəhlizin açılması aşağıdakı sahələr və istiqamətlər üzrə regionun inkişafı ilə nəticələnəcəkdir:

1. Hava nəqliyyatı (yük və sərnişin).
2. Dəmir yol nəqliyyatı (yük və sərnişin).
3. Avtomobil yolu (yük və sərnişin).
4. Boru kəməri (neft, qaz).
5. Su nəqliyyatı.

6. Turizm.

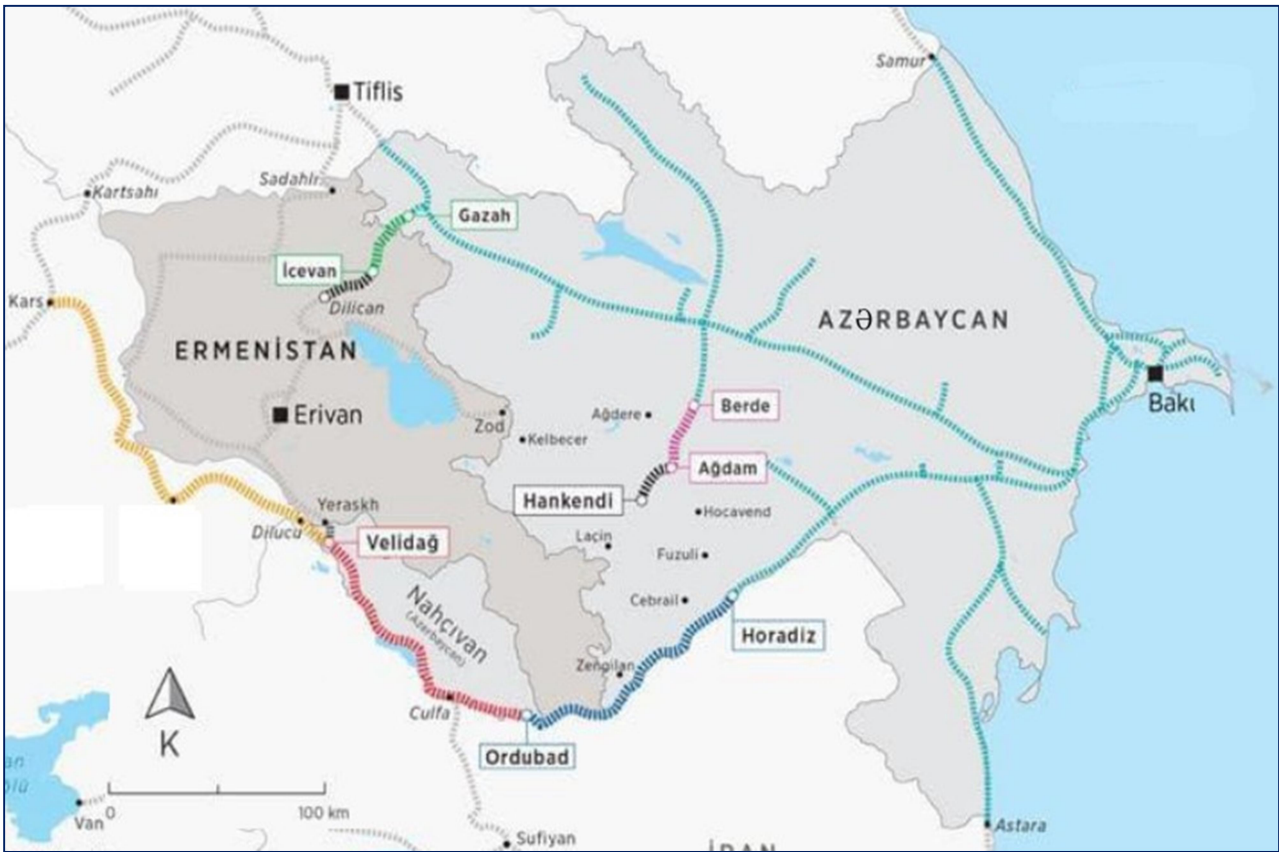
7. Kabel (yüksək sürətli optik internet).

Birinci istiqamət üzrə artıq dəhliz açılmışdır. Azərbaycan təyyarələri dəhliz vasitəsilə Ermənistan üzərindən Naxçıvana sərnəşin və yükləri daşımaqdadır. Əvvəllər belə uçuşlar İran İslam Respublikası üzərindən və Gürcüstan-Türkiyə üzərindən həyata keçirmək mümkün idisə, hal-hazırda qısa və sərfəli yoldan istifadə edilir.

İkinci istiqamət üzrə işlərin təmali qoyulmuş və planlar hazırlanmışdır. Respublikamızda dəmir yol infrastrukturunu Horadiz stansiyasına kimi artıq vardır. Horadizdən Ordubada kimi dəmir yolları Sovet dövründə mövcud olmasına baxmayaraq, əfsuslar olsun ki, digər istiqamətdə olduğu kimi yol infrastrukturuna da düşmən vəhşicə yanaşmış dəmiryol resləri və digər avadanlıqlar talan edilmişdir.

Horadizdən ordubada kimi dəmir yollarının ümumi uzunluğu 166 km məsafədə olmaqla onun da 43 km-i Zəngəzur dəhlizinin payına düşür (şək. 1). Naxçıvan ərazisində isə Ordubad-Vəlidağ stansiyaları arasındakı məsafə 158 km-lik məsafə olmaqla yenidən təmir ediləcəkdir [2].

Məlum olduğu kimi, Bakı-Tbilisi-Kars dəmir yol xətti mövcuddur. Kars-İğdır-Vəlidağ istiqamətində dəmir yol xətti olmadığından Türkiyə yeni dəmir yol xəttinin inşasına və bu istiqamətdə praktik işlərin həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Bu xətlər tamamlandıqdan sonra dəhliz tam gücü ilə işləyəcəkdir.

Şək. 1. Formalaşdırılacaq dəmir yol xəritəsi [2]

Üçüncü istiqamətin reallaşması üçün də işlər həyata keçirilir. Çoxzolaqlı yolların yenidən və yüksək keyfiyyətlə qurulması, digər sahələrin və nəqliyyat növlərinin arasında əlaqələrin qurulmasında başlıca amil kimi çıxış edir. Avtomobil nəqliyyatı Zəngəzur dəhlizindən dəmir yol xətlərinə demək olar ki, paralel istiqamətdə uzanacaqdır. Digər əlaqələndirici yollar (Hava

nəqliyyatı, dəmir yol stansiyaları və iqtisadi rayonlarla) artıq çəkilməkdədir. Başlanğıcı Hacıqabul–Mincivan–Zəngəzur dəhlizindən başlanğıcını götürən “Zəfər yolu” 100 km-dən artıq uzunluğa malik olmaqla işğaldan azad edilmiş regiona can verir.

Ümumilikdə dəhlizin inkişaf etdirilməsi və daha çox daşımaların həyata keçirilməsi üçün Zəngəzur dəhlizi ilə yanaşı digər yollarda da müvafiq işlər həyata keçirilməkdədir. Bu görülən işlər nəticəsində respublikamız avtomobil yollarının vəziyyətinə görə Asiya qitəsində 10-cu, MDB dövlətləri arasında isə 1-ci yerdədir [1].

Dördüncü istiqamət boru kəmərlərinin çəkilməsidir. Bu istiqamətdə hələlik layihə mövcud deyil. Lakin gələcəkdə boru kəmərinin böyük perspektivlərinin olması gözləniləndir. Hal-hazırda Naxçıvana ötürülən təbii qaz iki istiqamətdə həyata keçirilməkdədir. Birinci istiqamət İran vasitəsilə, ikinci istiqamət isə Gürcüstan və Türkiyə üzərindən olmaqla həyata keçirilir. Gələcəkdə Zəngəzur dəhlisi vasitəsilə qısa və sərfəli şəkildə NMR-sı ilə boru kəməri layihələrinin olması hərtərəfli qazanc gətirəcəkdir və təbii qazla davamlı və keyfiyyətli təminat ilə nəticələnəcəkdir.

Beşinci istiqamət su nəqliyyatıdır. Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətə başlaması Xəzər dənizində də yükdaşımalara birbaşa təsir edəcəkdir. Əbəs yerə Xəzər dənizində region əhəmiyyətli dəniz limanlarının tikilməsi işləri sürətli şəkildə aparılmır. Ələt Azad Ticarət zonasının yaradılması Zəngəzur dəhlizinin gələcək perspektivlərinin artırmaqdadır. Nəzərə alsaq ki, Bir kəmərlər bir yol (Çindən Avropaya) qədim ipək yolunun bir hissəsi olacaq Zəngəzur dəhlizinin daha çox inkişafına Xəzər üzərindən keçəcək marşrutların əhəmiyyətli dərəcədə təsiri olacaqdır. Çünki Xəzərin şimalından və cənubundan dolanaraq respublikamıza daxil olan yüklərdə zaman və maliyyə baxımından (digər dövlətlərdən keçdiyi üçün vergi, yanacaq sərfiyyatı və s.) perspektivli görünür. Qazaxıstandan və Türkmənistandan birbaşa Xəzər dənizi vasitəsilə daşımalar isə sonuncu məhsul və xidmət sahəsini alanlar üçün daha sərfəli olacaqdır. Artıq Azad Ticarət Zonasının növbəti ildə açılması nəzərdə tutulmuşdur.

Bir sıra texniki və vergi sistemində dəyişikliklərin edildikdən sonra Azad Ticarət Zonasının tam şəkildə istifadəsi planlaşdırılır. Ticarət zonasının inkişafı Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyətinin daha da artmasına gətirib çıxaracaqdır.

Altıncı istiqamət turizmdir ki, beynəlxalq təcrübədən göründüyü kimi turizmin inkişafında birinci növbədə yüksək keyfiyyətli və sərfəli nəqliyyat imkanlarının olması ilə sıx bağlıdır. Dəhliz və respublikamızın işğaldan azad olunmuş rayonlarından keçəcək marşrut xətləri üzərində xidmət sahələrinin inkişaf etməsi istiqamətində böyük işlər görülməkdədir. Nəzərə alsaq ki, Şuşa və Kəlbəcər kimi turizmin inkişaf perspektivləri beynəlxalq əhəmiyyətli rayonlar dəhlizin yaxınlığında yerləşir və bu istiqamətlərdə yol infrastrukturunu yaxşılaşdırılır, onda region Azərbaycanın turizmin beşiyinə çevriləcəkdir. Turizmin inkişafı digər sahələrin də inkişafına təsir edəcəkdir.

Yeddinci istiqamət müasir və gələcək dövrdə qitələrarası yüksək sürətli internet şəbəkəsinin bir hissəsinin dəhlizdən keçməsi deməkdir. Regionda gələcək planlar arasında Pekindən başlamış Londona qədər böyük bir məsafəni qət edəcək optik kabelli internet şəbəkəsinin formalaşdırılması zərurətinin yaranması ilə əlaqələndirmək olar. Bu yol üzərində yerləşən ölkəmiz şəbəkələrin birləşməsi və paylanması rolunda çıxış edəcəkdir.

Yuxarıda qeyd edilən sahələrin inkişafı ölkəmizin dünya miqyasında inkişafına səbəb olacaqdır. Bu isə ölkədə ÜDM və ÜMM-in hazırkı vəziyyətindən dəfələrlə çox olmasına gətirib çıxaracaqdır. Bütün bunlar insanların rifah halının hazırkindən dəfələrlə yüksək olmasına gətirəcək, insanın inkişaf indeksinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır. Kommunikasiyaların inkişafı regionda uzunmüddətli sülhün formalaşması ilə nəticələnəcəkdir. Burada təkə bizim ölkəmiz deyil bütün region ölkələri, o cümlədən Ermənistanın da inkişafı üçün lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://azerbaijan.az/related-information/280>
2. <https://azerforum.com/az/agdamdan-xankendine-demir-yolu-cekilir-turkiyeden-yeni-xerite>
3. <https://president.az/articles/52389>

UOT 811.111

Onilliklər ərzində ingilis dili necə dəyişdi

Ellada Fərman qızı Hacıyeva
Azərbaycan Texniki Universiteti
ellada.gadjieva@mail.ru

Dil bizim dəyişən həyatımızı, təcrübələrimizi və mədəniyyətlərimizi əks etdirmək üçün daim uyğunlaşır və dəyişir. Dil dəyişikliyi bizə yeni ideyaları, ixtiraları və texnologiyaları uyğunlaşdırmağa imkan verir. Dəyişən təkcə sözlərin özü deyil; onlardan istifadə etdiyimiz üsul da dəyişə bilər.

Bütün dillər zamanla dəyişir və bunun müxtəlif səbəbləri ola bilər. İngilis dili də istisna deyil, amma niyə onilliklər ərzində dəyişdi? Dillərin təkamülünə təsir edən əsas amillərdən bəziləri bunlardır: İnsanların yerdəyişməsi.

- Mmiqrasiya və əvvəlki əsrlərdə müstəmləkəçilik kimi ölkələr və qitələr arasında insanların hərəkəti. Məsələn, bu gün ingilis dilində danışanlar, çox güman ki, kimisə “dəli” kimi təsvir etmək üçün ispan dilindəki “loco” sözündən istifadə etməyi rahat hesab edirlər.

- Bir dildə danışanların başqa dildə danışanlarla təmasda olması. İki nəfər eyni şəkildə danışır: müxtəlif coğrafi yerlərdən olan insanlar aydın şəkildə fərqli danışır və hətta eyni icma daxilində danışanın yaşı, cinsi, etnik mənsubiyyəti, sosial və təhsil mənsubiyyətinə görə fərqlər var. Məsələn, “courting” (arvadbazlıq) sözü “dating” (görüşmə) sözünə çevrilib.

- Nəqliyyat, məişət texnikası və sənaye avadanlığı kimi ixtiralar və ya idman, əyləncə, mədəni və istirahət məqsədləri üçün tələb olunan yeni lüğət. Məsələn, XIX əsrin sonlarına aid orijinal “simsiz” termini bugünkü “radio” sözünə çevrilmişdir.

- Texnologiya və yeni ixtiralar nəticəsində əvvəllər mövcud olmayan şeyləri təsvir etmək üçün yeni sözlər və ifadələr də icad edilir. Bir neçə il əvvəl biz clickbait ilə şirnikləndirilmirdik və carbonfootprint kimi sözlərdən narahat deyildik. Bu yaxınlarda biz selfi çəkdik və ya podkastlara qulaq asdıq. Bəzən bu uydurulmuş sözlər əvvəllər mövcud olan iki sözün birləşməsidir. Onlar pul kisəsi sözləri kimi tanınır. Məsələn, bloq “web” və “log” sözlərinin birləşməsidir. İnternet bir sıra daha yeni söz dəyişikliklərinə görə məsuliyyət daşıyır: siçan, sörf və veb bariz nümunələrdir.

- Köhnə sözlər yeni mənalar alır. Nice sözü tez-tez söz yerdəyişməsi nümunəsi kimi verilir. Yeddi yüz ildən artıqdır ki, o, mənasını “ağılsız”dan “utancaq”a, sonra “zərif”ə, oradan da “ləzzətli”yə və bizim müasir “zövq və ya məmnunluq vermək” mənasına dəyişdi. Necə qəribə dəyişiklik!

İngilis dilində çoxlu qrammatik dəyişikliklər də baş verməkdədir. XIX əsrin əvvəllərində William Cobbett adlı bir adam tərəfindən yazılmış “İngilis dilinin qrammatikası məktublar silsiləsi” adlı bir qrammatik kitab var. O, bu kitabı oğluna düzgün dil öyrətmək üçün yazmışdır. Məsələn, “bended” , lodaden, Shotten, və Spitten sözləri əvəzinə bent, loaded, shot, and spit sözlərinin dəyişildiyi müşahidə olunur. “You are come at last.” müasir ingilis dilində “you have come at last” olaraq dəyişdi.

Bu təsirlər sayəsində insanlar gündəlik həyatda yeni söz və ifadələrlə rastlaşdıqca və onları öz nitqlərinə inteqrasiya etdikcə dil daima yeni sözlər, ifadələr və tələffüzlər ehtiva edir.

İngilis dilində hansı dəyişikliklər baş verdi?

İngilis dili dəyişdikcə, ümumi istifadəyə keçən sözləri seçmək asan oldu. Pearson English-də biz ingilis dilində bu son dəyişikliklərdən bəzilərini araşdırdıq. Son on ildə İnternet jarqonunun populyarlığının artması “LOL” (ucadan gülmək), “YOLO” (“Yalnız bir dəfə yaşayarsan”) və “bae” (bəbəyim və ya körpəm sözünün qısaldılmış forması) kimi ifadələrin ingilis dilinə möhkəm şəkildə daxil olmasına səbəb oldu.

Hər on ildən bir ingilis dilində bu kimi yeni jarqon terminlər peyda olur. Bəzi sözlər və ya abbreviaturalar İnternetdən və ya mətn söhbətlərindən gəlsə də, digərləri tamamilə yeni sözlər, mövcud söz üçün yeni mənə və ya hər hansı səbəbdən əvvəlki mənasından daha ümumiləşən söz

kimi görünə bilər. Onilliklər əvvəl "blimey" sürprizin yeni ifadəsi idi, lakin son vaxtlar "woah" gündəlik istifadədə olan sözdür.

Cümlə quruluşu, əlbəttə ki, ingilis dilinə edilən başqa bir dəyişiklikdir. Onilliklər əvvəl “D’you have a sec?” (bir dəqiqəniz varmı?) sualını vermək yaxşı olardı. İndi isə “Have you a moment?” (Bir saniyəniniz varmı?) deyə bilərsiniz. Eləcə də "Necəsən?", "Necə gedir?" suallarında nəinki cümlələr qısaldılıb, həm də gündəlik suallara yeni sözlər əlavə edilib. Belə ki, müəyyən sözlərin başqa, daha müasir versiyalarla əvəzlənməsi bununla bağlıdır. “shall” və “ought” kimi sözlərin keçmişdə qalması olduqca nəzərə çarpılır, lakin “will”, “should” və “can” olduqca istifadədə işlək sözlərdir.

Digər dəyişikliklər daha incə ola bilər. Bəzi feillər "-ing" və ya "to" şəklində başqa bir feil ilə tamamlana bilər, məsələn, “they liked painting/to paint”, “we tried leaving/to leave”, “he didn’t bother calling/to call”. Bu konstruksiyaların hər ikisi uzun müddətdir ki, istifadə olunub və hələ də istifadə olunmaqdadır, lakin zaman keçdikcə “to”dan “-ing” tamamlayıcısına davamlı keçid baş verir.

Dəyişikliklər nə deməkdir?

İngilis dilində bir çox başqa dəyişikliklər də var – nələri müşahidə etdiniz.

Bu dəyişikliklər sizin tədris və ya öyrənmə metodlarınıza təsir etdimi?

Müasir linqvistik şərhçilərin əksəriyyəti cəmiyyətdəki dəyişiklik kimi dildə də dəyişikliyin qaçılmaz olduğunu qəbul edirlər. Bəziləri bunun təəssüf doğurduğunu düşünür, amma başqaları bunu dilin canlanması kimi qəbul edir və incə ifadə fərqlərinə imkan verən alternativlər təklif edirlər.

Zamanla tələffüz də dəyişilir. Məlum olduğu kimi, Amerika ingiliscəsinin tələffüzü də tarix boyu bir çox dəyişikliyə məruz qalmışdır. Geniş yayılmış fikir ondan ibarətdir ki, Cekson prezident olmamışdan əvvəl Amerika İngilis dili qismən Britaniya İngilis dili kimi səslənirdi. Ancaq ingilis dilində tələffüzü öyrədən bəzi kitablara görə, o dövrdə danışılan ingilis dili nə Amerika, nə də Britaniya ingiliscəsinə bənzəmirdi.

1774-cü ildə nəşr olunan Pronunciation Dictionary aydın şəkildə göstərir ki, *dismay* və *dismissed* müvafiq olaraq *diz-may* və *diz-miss* kimi tələffüz edilməlidir. Digər hallara sement tələffüzü SEE-ment, balkon bal-COH-ny tələffüzü daxildir. Bunlar yazıçı tərəfindən hazırlanmış fikirlər olmasaydı, bu tələffüzlərin ən azı bəzi dialektlərdə və ya ingilis dilinin variasiyasında həqiqətən eşidildiyini düşünə bilərdik.

Fakt və ya Fiction hesabımızda dilçi, yazıçı və mühazirəçi Devid Kristal “mətnlə danışmağın” ingilis dilini zəiflədə biləcəyini düşünür. Onun ingilis dilinə zərər verdiyini iddia edən müxaliflərə cavabı qısaltmaların uzun müddətdir mövcud olduğunu vurğulamaqdır. Bunlardan bəziləri, məsələn, yuxarıda bəhs etdiyimizlər yeni olsa da, bəziləri, məsələn, “you” (sən) üçün “u” və “later” (sonra) üçün heca kimi 8 rəqəminin istifadəsi bir əsr və ya daha çox müddətdir ki, mövcuddur.

Bundan əlavə, araşdırmalar göstərir ki, əslində abbreviaturalardan istifadə etmək bacarığı ilə hərf yazmaq bacarığı arasında əlaqə var. Belə ki, ixtisar etmək üçün hansı hərfləri ixtisar etmək lazım olduğunu bilməlisən.

Hər şeydə olduğu kimi, dəyişiklik mütləq pis bir şey deyil və ingilis dili istifadəçilərinin ehtiyacları dəyişməyə davam etdikcə, dil də dəyişəcək!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. <https://www.thegreatcoursesdaily.com/changes-in-grammar-and-pronunciation-of-english-words/>
2. <https://www.english.com/blog/english-language-has-changed/>
3. <https://www.english.com/blog/using-english-slang/>

UOT 94(479.24)

8 Noyabr – Zəfər Günü şanlı tariximizin parlaq səhifəsidir

Fəridə Mürşid qızı Mikayılova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı
yashar.islamov65@mail.ru*

2020-ci ilin ortalarından başlayaraq, ermənilər Azərbaycana qarşı silsilə təxribatlar törətməyə başladılar. Cəbhənin müxtəlif sahələrində döyüş mövqelərimiz və yaşayış məntəqələri atəşə məruz qalırdı. 2020-ci il 27 sentyabrda düşmənin növbəti təxribatı zəminində müzəffər ordumuz qətiyyətli əks hücumu keçdi. Bununla da xalqımızın 44 günlük haqq savaşı, Vətən müharibəsi başladı. Rəşadətli əsgər və zabitlərimiz canı, qanı bahasına Qarabağda addım-addım irəliləyərək, Vətən torpaqlarını azadlığa qovuşdurdu. 2020-ci il noyabrın 9-na qədər 5 şəhər, 4 qəsəbə və 286 kənd işğaldan azad edildi. 4 oktyabrda Cəbrayıl, 17 oktyabrda Füzuli, oktyabrda Zəngilan, 25 oktyabrda Qubadlı, 8 noyabrda isə Şuşa şəhəri təcavüzdən qurtularaq əsl sahiblərini qoynuna aldı. Uğurlu hərbi əməliyyat nəticəsində bir neçə strateji yüksəkliklər düşməndən təmizləndi. Düşmənin başı “Dəmir yumruqla” əzildi, onları müqəddəs torpaqlarımızdan “iti qovan kimi” qovduq.

Beləliklə, döyüşdə uduzan, məğlub olan Ermənistan öz müqavimətini dayandırmaqdan, Azərbaycanın şərtlərini qeyd-şərtsiz qəbul etməkdən başqa əlacı qalmadı. 2020-ci 10-da Azərbaycan, Rusiya prezidentlərinin və Ermənistanın baş nazirinin birgə imzaladıqları bəyanat da məhz düşmən ölkənin kapitulyasiyasının ifadəsi idi. Üçtərəfli Bəyanata əsasən noyabrın 20-də Ağdam, noyabrın 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də isə Laçın rayonları heç bir hərbi əməliyyat olmadan Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə təhvil verildi.

Beləliklə, Prezident, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev həm siyasi arenada, həm də döyüş meydanında zəfər qazanan, Azərbaycan torpaqlarını 30 illik işğaldan 44 günə azad edən, ərazi bütövlüyümüzü bərpa edən böyük sərkərdə kimi tarixə düşdü.

Vətən Müharibəsi dövründə rəşadətli əsgər və zabitlərimiz, bütünlükdə Azərbaycan Ordusu şanlı tarix yazdı. Əks-həmlə əməliyyatları zamanı müasir texnoloji silahlarla düşmənin komanda idarəetmə məntəqələrini, raket və artilleriya vasitələrini sıradan çıxararaq onu faktiki olaraq, iflic vəziyyətinə gətirdi. Müharibənin taleyini müəyyənləşdirən əsas amil başda Ali Baş Komandanımız olmaqla döyüş meydanında əsl qəhrəmanlıq göstərən Azərbaycan əsgəri və onların cəsur komandirləri oldu. Bununla da Silahlı Qüvvələrimiz “Ermənistan ordusunun məğlubedilməzliyi” mifini darmadağın etdi. İşğalçıların 30 il ərzində qurduğu silahlı qüvvələrini məhv edərək, böyük zəfərə imza atdı.

Son dərəcə yüksək dəqiqliklə hədəfi vuran və qarşısalınmaz zərbə gücünə malik silahlarla düşmənin ağır texnikasını və canlı qüvvəsini darmadağın edən pilotsuz uçuş aparatları ilə ordumuzun tamamilə modernləşdirilməsi Azərbaycanda ordu quruculuğu istiqamətində görülən ciddi tədbirlərin bir hissəsidir. Məhz buna görə də Azərbaycan Silahlı qüvvələri hazırda dünyanın ən güclü 50 ordusundan biri olması da bunun bariz nümunəsidir. Bütün bu uğurlar dövlətimizin başçısının, Ali Baş Komandanın həyata keçirdiyi məqsədyönlü ordu quruculuğu siyasəti sayəsində mümkün olmuşdur. Ekspertlər bildirirlər ki, Azərbaycan ordusunun yüksək peşəkarlıqla apardığı işğaldan azad etmə əməliyyatı dünya üzrə müharibənin aparılması doktrinasında ciddi dəyişikliklərə səbəb olacaq, yüksək dağlıq, çətin relyef şəraitində həyata keçirilən Şuşanın ermənilərdən təmizlənməsi əməliyyatı da, şübhəsiz ki, Azərbaycan hərbi tarixinə, şərəfli, parlaq səhifə kimi yazılacaq, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri BMT-nin kağız üzərində qalan 4 məlum qətnaməsini təkbaşına reallaşdırdı, hərbi meydanında düşməni qalib gəldi, uğurlu zəfərə imza atdı.

Zəfər günü hər il noyabrın 10-da, yəni üç tərəfli Bəyanatın imzalandığı gün keçirilməli idi. Lakin noyabrın 10-nun Türkiyədə Mustafa Kamal Atatürkün anım günü olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Zəfər gününün tarixinin dəyişdirilməsi barədə qərar qəbul etdi. Şuşa şəhərinin və onun işğaldan azad edilməsinin tarixi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Zəfər Günü hər il noyabrın 8-də təntənəli şəkildə qeyd edilməsi qərara alındı.

2020-ci ilin dekabrın 10-da Bakının Azadlıq meydanında Vətən müharibəsində Qələbəyə həsr olunmuş Zəfər paradı keçirildi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Zəfər paradında iştirak etdilər.

Paradda 3000 nəfərdən artıq şəxsi heyətin 150-dək hərbi texnikanın, o cümlədən silahlanmaya yeni qəbul edilmiş müasir hərbi texnikanın, raket və artilleriya qurğularının, hava hücumundan müdafiə sistemlərinin, eləcə də hərbi gəmi və katerlərin nümayişi oldu.

Zəfər paradında həmçinin Vətən müharibəsi zamanı Azərbaycan Ordusunun damadağın etdiyi düşməndən ələ keçirdiyi hərbi qənimətlərinin bir qismi də nümayiş etdirildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Zəfər paradında çıxış etdi. O dedi: “Bu gün tarixi bir gündür. Bu gün Azadlıq Meydanında Zəfər paradı keçirilir. Mən çox şadam ki, bu paradda mənim dəvətimi qəbul edərək Türkiyə Cumhuriyyətinin Cumhurbaşkanı, əziz qardaşım Rəcəb Tayyib Ərdoğan iştirak edir. Eyni zamanda Türkiyədən gəlmiş böyük nümayəndə heyəti, türk əsgər və zabitləri iştirak edirlər. Bu bir daha bizim birliyimizi, dostluğumuzu və qardaşlığımızı göstərir.”

Cənab prezident daha sonra dedi: “Azərbaycan 44 gün ərzində parlaq qələbə qazanaraq, Ermənistanı məğlub etdi, işğala son qoyuldu. Bu 44 günün hər günü bizim şanlı tariximizdir. Hər gün Azərbaycan ordusu irəli gedirdi, hər gün yeni şəhərlər, kəndlər, qəsəbələr, yüksəkliklər azad edilirdi. Azərbaycan əsgəri Azərbaycan zabiti bir amalla vuruşurdu ki, bu işğala son qoyulsun, ədalət zəfər çalsın, tarixi ədalət zəfər çalsın və buna nail olduq”.

Cənab Prezident Cəbrayılın, Füzulinin, Zəngilanın, Qubadlının, Şuşanın və digər ərazilərin işğaldan azad olunmasında Azərbaycan əsgər və zabitlərinin şücaətindən bəhs edərək demişdir: “Azərbaycan əsgər və zabitləri böyük qəhrəmanlıq, şücaət göstərərək şərəfli missiyanı yerinə yetirdi və öz doğma torpaqlarını işğalçılardan azad etdi: Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı rayonları, eyni zamanda Suqovuşan qəsəbəsi, Hadrut qəsəbəsi, Xocalı rayonunun bir hissəsi, Kəlbəcər rayonunun bir hissəsi, Murovdağ silsiləsi Laçın rayonunun cənub hissəsi, strateji yüksəkliklər döyüş meydanında düşməndən azad edildi, orada Azərbaycan Bayrağı qaldırıldı. Şanlı müharibəmizə Şuşa şəhərində yekun vuruldu. Noyabrın 8-də Şuşa şəhərinin azad edilməsi tarixi nailiyyətimizdir. Şuşa işğal altına düşmüş birinci şəhərimiz idi və işğaldan azad edilən sonuncu şəhər oldu. Şuşa işğaldan azad ediləndən sonra düşmənin beli qırıldı, düşmən təslim olmağa məcbur qaldı. Şuşanın azad edilməsi tarixi hadisədir”. Cənab Prezident öz çıxışını aşağıdakı sözlərlə yekunlaşdırdı: “Öz çıxışımı məşhur kəlamla yekunlaşdırmaq istərdim. Hər kəs bilir ki, Ermənistan rəhbərliyi bir il bundan əvvəl demişdi ki, “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə “mən isə demişdim ki, Qarabağ Azərbaycandır və nida”. Bu gün bütün dünya görür ki, Qarabağ Azərbaycandır! Qarabağ bizimdir! Eşq olsun Azərbaycan ordusuna! Yaşasın Türkiyə–Azərbaycan qardaşlığı! Yaşasın Azərbaycan əsgəri!”.

Sonra Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan çıxış etdi: “Hörmətli Qardaşım, əziz Azərbaycan xalqı! Türkiyə Azərbaycanın apardığı mübarizəyə ilk günlərdən bütün qurum və təşkilatları ilə dəstək vermiş, bütün imkanları ilə azərbaycanlı qardaşlarının yanında olmuşdur. Türkiyə olaraq Azərbaycan ilə münasibətimizdə özümüzə bir zaman böyük lider Heydər Əliyevin “bir millət, iki dövlət“ şüarını rəhbər tutduq. Qazi Musatafa Kamal Atatürkün dəqiq ifadəsi ilə Azərbaycanın kədərini kədərimiz, sevincini sevincimiz bildik. Bu anlayışla Qarabağı 30 il boyunca sinəmizdə yara etdik. Bu gün də bu yaranın sağalmasının sevincini paylaşmaq, bu şanlı zəfəri birlikdə qeyd etmək üçün aranızdayıq”.

Dövlət başçılarının çıxışından sonra Zəfər paradı başladı. Dövlət bayrağı və Zəfər bayrağının ardınca Azərbaycan ordusunun qoşun növlərinin bayraqları Azadlıq Meydanına gətirildi. Daha sonra hərbi texnikanın keçidi başlandı. “Dəmir yumruq” əməliyyatının – Vətən müharibəsinin qazilərinin Zəfər paradında tribuna önündən keçidi oldu.

2021-ci il noyabrın 8-də Azərbaycan xalqı Vətən müharibəsində tarixi qələbənin bir illiyini təntənəli şəkildə qeyd etdi. Şuşa şəhərində Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev hərbcilər qarşısında çıxış etdi, Zəfər günü ilə əlaqədar olaraq, Şuşa və Bakı şəhərində atəşfəşanlıq təşkil edildi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. 104-cü kitab. Bakı, 2020
2. Zəfər günü. Bakı, 2021
3. Qarabağ dastanı. Bakı, 2021
4. Azərbaycan bu gün. Bakı, 2021

UOT 82-1; 39(4/9)

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığında kənd həyatının etnoqrafik təsvirinə dair

Gülzar Rəhman qızı Tağıyeva

AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu
tagiyeva00@bk.ru

XX əsr Azərbaycan və İran ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığı Cənubi Azərbaycanın etnoqrafik tədqiqində sanballı mənbə rolunu oynayır. Bildiyimiz kimi, etnoqrafiya elminin əsas tədqiqat obyektı xalqdır. Xalq həyatını öyrənməkdən ötrü etnoqrafik sorğular, canlı müşahidələr aparılır, yazılı mənbələr və s. öyrənilir. Lakin tarixi-etnoqrafik aspektdən bir çox məsələlər yaddaşlardan silinib getmiş, unudulmuşdur. Etnoqrafik sorğularda əldə edə bilmədiyimiz faktları məhz dövrün ədiblərinin yaradıcılığında görə bilərik. Bu baxımdan M.Şəhriyarın yaradıcılığına müraciət edilməsi elmi aktualıq doğurur. Şairin etnoqrafik materiallarla zəngin əsərləri həm də xalq ədəbiyyatı, xalq danışığının bariz nümunəsidir. Yazılan hər şeirində, xalq danışığı dilinin şirinliyi və sadəliyi aydın duyulur.

M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsərində xalqın maddi və mənəvi həyatı, xüsusilə kənd toyları və xalq bayramları (Novruz bayramı, Çillə gücəsi və s.), dini bayramlar (Ramazan və s.) və onların icrası zamanı adət-ənənələr, dini inanclar və s. haqqında məlumat verilir:

*Heydərbaba, kəndin toyun tutanda,
Qız-gəlinlər həna, piltə satanda,
Bəy gəlinə damnan alma atanda,
Mənim də o qızlarında gözüm var,
Aşıqların sazlarında sözüüm var.* [5, s.75]

Xalqımızın tarixi, mədəni inkişafı ilə bağlı olan, etnik xüsusiyyətləri bəlli edən bayramlar şeirdə öz təsvirini geniş tapmışdır. Xalq ilboyu bu bayramı, yəni ilin təhvilini səbirsizliklə gözləyir, hələ qış fəslinin sonundan, kiçik çillə günlərindən hazırlığa başlayırdı. İlk növbədə ev-eşik, həyat-baca təmizlənir və bəzədilirdi:

*Bayram olub qızıl palçıq əzərlər,
Naxış vurub otaqları bəzərlər.
Taxçalara düzmələri düzərlər,
Qız-gəlinin findıqçası, hənası,
Həvəzlənər anası, qaynanası.* [2, s.182]

Novruz bayramında – ilin son günündə tonqallar yandırılır, qızlar su üstündən hoppanar, özlərinə bəxt açıqlığı diləyərdilər. M.Şəhriyar bu adəti:

*“Qızlar deyər: “Atıl-matıl, çərşənbə,
Ayna təkin bəxtim açıl, çərşənbə”.* [3, s.41]

misralarıyla ifadə edir. Qeyd edək ki, Novruzla bağlı adətlər kənd məskənlərində olduğu kimi, şəhərlərdə də xüsusi təmtəraqla keçirilirdi. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, Novruz mərasimləri bu günlərə kimi yaşanmaqdadır.

Novruz bayramı simvollarından biri də papaq atmaq və ya şal sallamaqdır. İlaxır çərşənbədə şam yeməyindən sonra gənclər və uşaqlar bayram payı almaq məqsədilə öz məhəllələrində qohum-qonşularının evlərinin baca və pəncərəsindən papaq və ya şal sallayır, gizləndirilə. Ev sahibi bunu

görcək içərisinə Novruz ərmişlərini- şirniyyat, boyanmış yumurta, meyvələr və corab qoyardı. Uşaqlar bu təamları evlərinə gətirər, Novruz süfrəsinə əlavə edərdilər:

*Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.*

*Şal istədim mən də evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım,
Qulamgilə qaşdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı.*

*Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq.
Çaqqışdırıb sınıqları soyardıq.
Oynamaqdan bircə məgər doyardıq?
Əli mənə yaşıl aşıq verərdi,
İrza mənə novruzgülü dərərdi. [4, s.177]*

“Heydərbabaya salam” əsərində dövrünadət-ənənələri, təsərrüfat həyatı, uşaq oyunları, toy və yas mərasimləri, bir sözlə, xalq məişəti öz əksini tapır:

*Biçin üstü sünbül biçən oraqlar,
Eləbilki, zülfüdarardaraqlar,
Şikarçılarbildirçinisoraqqlar,
Biçinçilərayranlarınıçərlər,
Birhuşlanıb, sondandurubbiçərlər.*

Yuxarıda göstərilən şeir parçasında taxılçılıq təsərrüfatından, ovçuluqdan söhbət açılır, biçinçilərin iş prosesində qidalanması təsvir olunur.

Maddi mədəniyyət nümunələri, eyni zamanda evlərin daxili sahmanı “Heydərbabaya salam” əsərində aşağıdakı kimi əks olunur:

*Xəccəsultan əmmə dişin qısardı,
Molla Bağır əmoğlu tez mısardı,
Təndir yanıb, üstü evi basardı,
Çaydanımız ərsin üstə qaynardı,
Qovurğamız sac içində oynardı.*

M.Şəhriyar adı çəkilən əsərində kənd həyatını ətraflı canlandırır. Şeirdə təsvir olunan müsbət cəhətlər tədqiqatçı Əhməd Cəfəroğlunun diqqətini çəkmiş və o, “Türk mədəniyyəti araşdırmaları” dərgisində yer alan məqaləsində aşağıdakı kimi ifadə edir:

“...Onun bu şeirlərində ələ aldığı motivlər tamamiylə milli xalq həyatından alınmışdır. Kənd həyatını incəlikləri ilə aydınlatmağa çalışmış, ona zərif bir ədə və təsvir gücü vermişdir. Şəhriyar ruhən çox incə bir insan imiş ki, kəndinə ən kiçik faydası toxunanları belə incəlikləriylə təsvir etmişdir. Buna görə də mənfi tiplərə yer verilməmiş, müsbət cəhətləri əks edilmişdir”. [1, s.133-141]

Şair dövrün iqtisadi çətinliyini, insanların ağır zəhmətini, hətta uşaq əməyindən istifadəni də qeydə alır. Bahalıq və möhtəklik əhalinin güzəranına ağır təsir edirdi. Şəkər qıtlığı dövrün bir çox müəllifləri kimi, M.Şəhriyarın da diqqətindən kənar qalmamışdır. Kənd uşaqları qəndi yalnız fiziki zəhmətləri müqabilində, yollarda fəhlə kimi işlədikləri zaman yeye bilərdilər:

*Hər nə alır baha verir qiyməti,
Ucuş fəqət əkinçinin zəhməti,
Bitəndən artıq biçən ücrəti,
Kənd uşağı gedir yolda işləyə,*

Orda bəlkə qəndi tapa dişləyə.

Aşağıdakı şeir parçasında əkin-biçin işlərində çalışan kəndlilərin geyim dəsti, eyni zamanda digər sosial qrupların libasları haqqında məlumat alırıq:

Kəndli gəlin kimi dünyanı bəzər,

Öz övrəti yamaq-yamağa düzər,

İynə bəzər xalqı, özü lüt gəzər,

İndi də var çarsablar albaxdı,

Uşaqların qıç-paçası çılpaxdı.

M.Şəhriyarın əsərlərinin etnoqrafik tədqiqi Azərbaycan etnoqrafiya elminə böyük töhvə verməkdədir. Sovet dövründə Azərbaycan Respublikasının etnoqrafik bölgələri öyrənilsə də, bütöv Azərbaycan arealında etnoqrafik tədqiqatlar aparılmayıb, tarixi torpaqlarımız araşdırma obyektinə çevrilməyib. M.Şəhriyarın yaradıcılığını öyrənməklə bütöv Azərbaycanın etnoqrafik təsviri yaranır, bizdən uzaq qalmış tarixi ənənələrimiz bərpa olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfəroğlu Ə. Şair Şəhriyar / Türk mədəniyyəti araşdırmaları, 1964, № 1, s. 133-141
2. Gədəkli Y. Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri. İstanbul: İz yayıncılık, 2018
3. Məhəmməd Hüseyin Ş. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005
4. Novruz bayramı ensiklopediyası. Tərtibçilər: B.Abdulla, T.Babayev. Bakı: Şərq-Qərb, 2008
5. Yoloğlu G. Türk xalqlarının mərasim sistemində Novruzun yeri (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, 2008

UOT 371

İnformasiya resursları və təhsil

Hicran Nəsir qızı Əliyeva¹, Lətafət Nəzib qızı Süleymanova²

^{1,2}Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filiali

¹eliyeva.hicran71@mail.ru

²letafet_suleymanova@mail.ru

İqtisadiyyatının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə Azərbaycan Respublikası da qloballaşma prosesindən kənarda deyildir. Son 30 ildə ölkədə informasiya cəmiyyətinin (İC) təşəkkül tapması, onun sosial-iqtisadi, siyasi və hüquqi bazasının yaradılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bir sıra strateji əhəmiyyətli proqramlar və qanunlar verilməmişdir. Əsas məqsəd Azərbaycanda siyasi, hüquqi, iqtisadi, sosial və digər sahələrdə beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsinə, qloballaşan dünyada etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, milli elektron informasiya fəzasının yaradılmasına, davamlı inkişafın təmin edilməsinə yönəlmişdir. Digər tərəfdən belə qanun və qəbul edilmiş proqramlar elektron hökumətə və İC-nə keçiddə texniki, təşkilati və ən əsası – psixoloji hazırlıq səviyyəsini aydın şəkildə qiymətləndirməyə təkan verir. Həyata keçən proqramlar xalqın xeyrinə yönələrək, cəmiyyətin inkişafının magistral istiqamətləndiricisidir.

Respublikamızda İC-nin və biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması sahəsində məqsədyönlü fəaliyyət həyata keçirilir: rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində iqtisadi-struktur islahatlar aparılır, təkmilləşmə və yeni texnologiyalar tətbiq edilir, İC-nə keçid üzrə layihələr hazırlanır. Məhz İKT-dən və İnternet qlobal kompüter şəbəkəsindən istifadənin sıçrayışlı artım inkişafı sənaye iqtisadiyyatından İC-nə keçidin əsasını qoydu.

Bu gün İnformasiya cəmiyyəti anlayışı müasir sivilizasiyanın inkişafının dərəcəsi kimi başa düşülür. Qlobal informasiya məkanının yaradılması ilə daxili məhsulların xidməti və informasiya

məhsullarının, informasiya-kommunikasiya vasitələrinin artımı cəmiyyətin həyatında informasiya və biliyin rolunun artması ilə xarakterizə olunur. Bu da insanlar arasında effektiv informasiya mübadiləsinə, onların dünya informasiya resurslarına müraciətini, informasiya məhsullarına və xidmətlərinə sosial və şəxsi tələbatlarını təmin edir. İC-nə keçid istifadəçiyə təqdim edilən informasiyanın müxtəlif vaxtda, müxtəlif yerdən müraciətinin mümkünlüyünü təmin edən tamlığa, operativliyə, düzgünlüyə, aktuallığa tələbi artırmaqla, əsas informasiya massivinin elektron daşıyıcılarına keçirməklə artan informasiya axını ilə müşayiət olunur. Məhsulun istehsal və istehlakına yönəlmiş sənaye cəmiyyətilə müqayisədə İC-də, zehni əməyin artmasına səbəb olan bilik, intellekt işlədilir və hasil edilir. İnsanlardan professional və şəxsi yaradıcılığa, inkişafa peşəkarlıq qabiliyyəti, informasiya fəzasının tələblərinə cavab verən, biliklərin alınması və emal edilməsi bacarığının artması tələb olunur. Beləliklə, yüksək keyfiyyətli və yüksək texnoloji informasiya-təhsil mühitinin yaradılması təhsil sisteminə münasibətin fundamental dəyişməsinə gətirib çıxarır. İKT əsasında təhsil sahəsinin intensiv inkişafı inkişaf etmiş ölkələrin əsas milli prioritetlərindən sayılır. Yüksək inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, əsas maliyyə və maddi ehtiyatları təhsilə və yüksək informasiya mədəniyyətinə malik olan kadrların hazırlanmasına yönəltmək lazımdır. Bu zaman kütləvi kompüter istifadəçiləri hazırlamaqla kompüter savadsızlığını ləğv etmək, eləcə də kütləvi komüter savadlılığı içərisindən bu sahələr üzrə peşəkar mütəxəssislər hazırlamaq əsas şərtlərdəndir.

Təhsil sahəsinin dinamik inkişafının dəstəklənməsi və yüksək səviyyədə saxlanması ölkənin sosial və iqtisadi inkişafının təminatçısı olmaqla yeni texnologiyaların istehsalı və istifadəsinə yönələn müasir sahələrin inkişafına əsaslanır. Artıq müasir tələbatlara cavab verən açıq təhsil sisteminin yaradılmasına doğru inkişaf müşahidə olunmaqdadır. Cəmiyyətin informasiya ilə təmini məsələsi ən əsas şərtlərdəndir. İnformasiya təminatı dedikdə işin gedişində tapılmış, istifadəçinin informasiya tələbatını təmin edən və ona rahat şəkildə təklif olunan informasiya məhsulu başa düşülür.

İnformasiya proseslərinin elmə, iqtisadiyyata, istehsalata tətbiqi müasir İT əsasında təhsil sistemində yeni modelin işlənməsini tələb edir. Təhsilin informasiyalaşdırılması – təhsil sahələrinin təlim və tərbiyəsinin psixoloji-pedaqoji reallaşmasına istiqamətlənmiş nəzəri, praktiki işlərlə bərabər yeni, müasir İT-ları ilə təmin edilməsi prosesidir. İnformasiyalaşdırma təhsil fəaliyyətinin üsul və tərkibində, tədris və təhsilin idarə olunmasında vacib şərt və komponentlərdən sayılır. Odur ki, respublikamızda təhsilin informasiyalaşdırılması cəmiyyətin sosial sferada inkişafı üçün prioritet təşkil edir. Regionlarda təhsilin yeniləşməsi ümumi təhsil sisteminin yenidən təşkilinə səbəb olur. Nəticədə informasiyaya münasibətdə yeni tələbatlar yaranır:

- informasiya ilə sərbəst işləmək bacarığı – informasiyanın axtarılması, əldə edilməsi, emal edilməsi, saxlanması, qiymətləndirilməsi və ötürülməsi;
- obyekt və proseslərin layihələndirilməsində planların məsuliyyətlə həyata keçirilməsi;
- gözlənilməz situasiyalarda düzgün qərar qəbul etmək və gələcəkdə baş verə biləcək hadisələri proqnozlaşdırmaq.

Kadr potensialının inkişafı və təhsilin informasiyalaşdırılması məsələləri İC-nin əsasını təşkil edir. İKT-dən istifadə əsasında təhsildə yeni modelin yaradılması təhsil prosesində tələbə və müəllimlərin üzərinə yeni tələblər qoyur. Təhsilin təkmilləşdirilməsində effektivlik o zaman mümkündür ki, regionlarda təhsil sahəsinin rəhbərləri informasiyalaşdırmanın əhəmiyyətini tam şəkildə görsünlər. Bu vaxtdan informatika müəllimlərinin rol və funksiyalarında dəyişikliklər etməklə onların qarşısında yeni tələblər qoyulur, nəticədə onlar İT koordinatoru olaraq informasiyalaşdırma prosesində iştirak edir.

IT sahəsində kadrların hazırlanması və insan potensialının möhkəmləndirilməsi məqsədilə baza təhsilinə, həmçinin İT-dən istifadə vərdislərinin inkişafı üçün təlim imkanlarının genişlənməsinə yüksək diqqət göstərilir. İT və digər aktual sahələrdə mütəxəssislərin hazırlanması, distant təhsil və yerli səviyyədə hazırlıq da daxil olmaqla yeni yanaşmaların işlənməsi, məktəblər, elmi-tədqiqat mərkəzləri, universitetlər də daxil olmaqla, bütün dövlət idarələrində şəbəkələrin yaradılması həyata keçiriləcək məsələlərdəndir.

İT tətbiqi istiqamətlərinin işlənməsində onların elm, praktika və təhsildə rolu nəzərə alınır. Belə ki, ali təhsilli IT mütəxəssislərinin hazırlanmasında tədris-metodik hazırlıq bazasının yaradılması, professional İT tədrisinin keyfiyyətinin əsasını təşkil edən, dərin, məqsədyönlü, riyazi hazırlığa əsaslanaraq Azərbaycandakı universitet təhsilinin ənənələrinin saxlanması, Azərbaycan İT təhsilinin beynəlxalq təhsil sisteminə inteqrasiyasının təmin edilməsi və təhsil xidmətlərinin beynəlxalq bazarına çıxışı, İT təhsil sisteminin inkişafı və funksionallığı üçün tədris-metodiki, elmi, təşkilati və informasiya infrastrukturunun təşkili (tədris-metodik fəaliyyətin, müəllim kadrlarının hazırlanması sistemlərinin təşkili, elmi-praktik konfranslar, İT təhsil mövzusunda nəşrlərin və informasiya resurslarının yaradılması) vacib məsələlərdəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda İT sahəsində həm kadr porsensialı, həm də güclü elmi baza üçün bütün imkanlar mövcuddur. Bu sahədə işlər Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi, AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu Təhsil Nazirliyi və sənayenin birgə gücü nəticəsində həyata keçirilir. Şübhəsiz ki, təhsil sahəsi yeni iqtisadiyyat üçün açar təşkil edir. O, eyni vaxtda həm sosial, həm də iqtisadi sistemə həlledici təsir göstərir. Xidmətlərin daim bazarartımı yeni iqtisadiyyatın təşkil olunacaq infrastrukturunun mühüm elementlərindən birini təşkil edir. Digər tərəfdən təhsilin inkişafı sosial siyasətin uzunmüddətli prioritetidir. Belə ki, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatda təhsil sistemi təlimdə bütün vətəndaşlar üçün eyni müraciət imkanını təqdim edir.

Sosial həyatın möhkəmlənməsi və vətəndaşlar arasında informasiya bərabərsizliyinin aradan qaldırılması müasir təhsil sisteminin həll edə biləcək məsələlərdəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin iqtisadi və sosial funksiyaları bir-birini tamamlayır: təhsilə eyni müraciətin təmini bütövlükdə ölkənin intellektual potensialının keyfiyyətini artırır.

Müvəffəqiyyətin açarı İT və informasiya resurslarından düzgün istifadə olunmasındadır. İKT-nin proqram texniki bazasının sürətlə dəyişməsi şəraitində müəllimlik inkişafı üçün zəruri olan, yaradıcılıq potensialının əsasını təşkil edən özünütəhsil, özünütəsdıq və s. xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsi vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 15 iyun 2006-cı il
2. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 15 mart 2013-cü il
3. “Təhsil” Elmi-nəzəri pedaqoji metodik jurnalı, 30.11.2021
4. İnformasiya və cəmiyyət, 30.VI.2014
5. İnformatika. Virtual dərslər. İnformasiya cəmiyyəti nədir, 14.07.2020

UOT 334.061.1 (EU)

BM'nin 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemini Uygulamaya Yönelik Ab Yaklaşımı

İlkin Fezail oğlu Aliyev
Doktora Öğrencisi
İstanbul Üniversitesi, Türkiye
i.aliyev@ogr.iu.edu.tr

Birləşmiş Millətlər (BM) 2030 Gündemi, üç boyutun – ekonomik, sosial və çevresel – dengelenməsi və hər bir amaç ile hedef arasındakı bağlantıların gücləndirilməsi gereken sürdürülebilir kalkınmaya entegre bir yaklaşımı temsil etmektedir (Cecilia, James and Carmen, 2016: 9). Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA), diğer bir deyişle Küresel Amaçlar, yoksulluğu ortadan kaldırmak, gezegenimizi korumak ve tüm insanların barış ve refah içinde yaşamasını sağlamak için evrensel eylem çağrısıdır. Binyılın Kalkınma Amaçları üzerine inşa edilen yeni Küresel Amaçlar, hem say, hem de kapsam itibarıyla daha da genişletilmiştir. Yoksulluk, ekonomik

eşitsizlik gibi ekonomik, toplumsal cinsiyet eşitsizliğı, eğitim gibi sosyal, doğanın korunması, sorumlu tüketim gibi çevresel konuları bir araya getirmiş ve 17 Amaç, 169 hedef içermektedir (UNDP Türkiye, 2021). Birleşmiş Milletlerin çağırısında da her zaman söylenildiği üzere Küresel Kalkınma sadece bir teşkilatın, bir devletin, bir toplumun ulaşabileceğı amaç değildir. Sürdürülebilir kalkınma için hem bireyler, hem devletler ve toplumlar, hem de devletüstü kuruluşlar beraber çalışmalıdır. Günümüz örneğinde baktığımız zaman, COVID 19 virüsünün yaymış olduğu pandemi küresel bir sorun olmaktadır. Bir devlet ne kadar kendini izole etmeye, virüsle en etkili şekilde mücadeleye çalışsa da hiç bir ülke pandemiyi yenememiştir. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının hedeflediğı sorunlar da küreseldir – ve neqatif yanları bütün dünyayı, insanların yaşamını ve refahını etkilemektedir. Suriyede çıkan savaş ülke içini ve bölgeyi etkilediğı gibi ondan binlerce kilometre uzaklıkta olan AB ülkelerini göçmen sorunu ile yüz yüze bırakmıştır. Bütün bu örnekler Sürdürülebilir Kalkınma için ortak mücadeleyi kaçınılmaz ediyor.

Dünya siyasetinin merkezinde ve lider devletler sırasında duran AB sürdürülebilir kalkınmayı Avrupa Antlaşmasında kendi hedefleri içerisine almıştır. İster Binyılın Hedefleri sürecinde, isterse de ondan önce AB'nin politikasında sürdürülebilirlik izlenmektedir. 1992'de Rio de Janeiro'da düzenlenen Birleşmiş Milletler (BM) Çevre ve Kalkınma Konferansı'nın ('Rio Dünya Zirvesi' olarak da bilinir) ardından AB, sürdürülebilir kalkınmanın küresel göstergeleri üzerine BM çalışma programı (1997, 2001) ile yakın bir şekilde çalışmaktadır (Mariana, 2013: 22). 2015 yılında Binyılın Kalkınma Amaçlarının sonuçlarının görüşüldüğü ve yeni amaçların tartışıldığı Nyu-York toplantısında da AB ülkelerinin etkili katılımı izlendi. Günümüzde de AB'nin Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP – UNDP) ile beraber hem kendi coğrafyasında, hem de partner ülkelerde farklı amaçları hedefleyen projeler yönettiğini izlemekteyiz. Bu da AB'nin küresel kalkınmadaki etkili rolünü öne çıkarmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma amaçları, uzun süredir Avrupa politikasının merkezinde yer almakta, Avrupa Antlaşmalarına sıkıca bağlı ve temel projelerde, sektörel politikalarda ve girişimlerde ana akım haline getirilmiştir. Avrupa Birliğı Antlaşması Maddelerinde belirtildiğı üzere AB, barışa, güvenliğe, dünyanın sürdürülebilir kalkınmasına, halklar arasında dayanışma ve karşılıklı saygıya, serbest ve adil ticarete, yoksulluğun ortadan kaldırılmasına ve insan haklarının korunmasına katkıda bulunmaktadır (AB Antlaşması Madde 1.3.5, s. 18) ve yoksulluğu ortadan kaldırmak amacıyla gelişmekte olan ülkelerin sürdürülebilir ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınmasını teşvik etmektedir (AB Antlaşması Madde 3.292.2 d, s. 138). Avrupa Birliğı hukukunun dayandığı önemli senet sayılan bu Antlaşmayla beraber AB sürdürülebilir kalkınma konularını öne süren, bir çok sözleşmenin önerisini yapan ve ya bu sözleşmelere ilk imza atan kuruluşlar sırasındadır. İster Avrupa Birliğı Antlaşması, isterse de AB üye devletlerinin imzaladığı protokol ve sözleşmeler AB sürdürülebilir kalkınma siyasetinin yasal temelini oluşturuyor.

90'lı yılların dünya siyaset meydanına getirdiğı değişiklikler, sosyalist blokunun izlerinin giderek kaybolması, siyasetin yeni akış alması ve yeni dünya düzeninin oluşumu farklı bir politik sayfa açmış oldu. Lakin bütün bu değişiklikler siyasetin yanı sıra ekonomik, sosyal ve çevresel sorunları da dikkan çekilecek hale getirdi. Artık devletlerin bir birleri yerine savaşması gereken daha önemli “düşmanlar” vardı. Dünyanın ekonomik durumu, servetlerin eşitsiz dağılımı, yoksulluk, dünyanın büyük kısmında eğitimin, sağlık sektörünün, sosyal güvencenin berbat durumda olması, küresel ısınma, doğanın ve su havzalarının mahv oluşu dünya devletleri için bir sinyal çalmaya başladı. Bu sinyal devletleri Birleşmiş Milletler Binyıl Kalkınma Hedefleri, Birleşmiş Milletler'e üye olan 192 ülke tarafından 2015'e kadar yerine getirilmesi planlanan sekiz hedefi kabul etmeye teşvik etdi. Bununla ilgili Eylül 2000'de Birleşmiş Milletler'in New York Binyıl Zirvesi'nde 2000–2015 Gündemi resmileştirildi. 2015'de Binyıl Kalkınma sonuçları programın yeterli olmadığını ve yeniden daha etkili şekilde devam etdirilmesinin önemli olduğunu gösterdi (Fehling, Nelson, Venkatapuram, 2013).

Yeniden Eylül 2015'de bir araya gelen dünya liderleri 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemini – 17 SKA'nı kabul etdi. 17 Amacı, 169 hedefi özünde birleştiren Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları programı 1 Ocak 2016 de yürürlüğe girdi.

Bütün dünya Binyıl Kalkınma Hedefleri kapsamında 2000 yılından itibaren küresel kalkınma için programlar başlatsa da AB Antlaşmasından ve katıldığı sözleşmelerden de görüldüğü üzere Avrupa Birliği kurulduğu günden sürdürülebilir kalkınmayı kendisine amaç edinmiştir. Bu husuda hem üyü devletleri dahilinde, hem de ortaklık projeleri ile diğer devletlerin sürdürülebilirliğine destek olmuştur. BM 2030 Gündemi artık 5 yıldır yürürlükte ve bu 5 yılın raporları AB'nin pozitif gidişatını göstermektedir. Avrupa Sürdürülebilir Kalkınma 2020 Raporuna göre AB devletleri COVID-19 pandemisine rağmen tüm amaçlar için ırelleme kaydetmiştir (Tablo 1, SDSN 2020, Ek 2).

Tablo 1

Sürdürülebilirlik indeksi 2019-2020

SKA İndeks Sırası	Ülkeler	İndeks Puanı 2020	İndeks Puanı 2019
1.	Finlandiya	81.1	79.1
2.	İsveç	81.0	79.4
3.	Danimarka	80.1	79.8
4.	Austriya	77.4	76.7
5.	Almanya	74.6	75.3
6.	Slovenya	74.0	71.7
7.	Fransa	73.0	74.4
8.	Çek Cumhuriyeti	72.7	71.8
9.	Estonya	71.8	70.4
10.	Belçika	71.7	70.3
	Avrupa Birliği (27 ülke ortalama)	70.3	70.1

Kaynakça: (SNDS, 2019. 2020)

AB'nin kurulduğu gündün bu güne kadar sürdürülebilirlik politikası izlemesi, genel yaklaşımları bu gün bütün amaçlar için ırelleme kaydedilmesinin önemli nedenlerindedir. Yukarıdaki tabloyu 2019–2020 yılları üzre incelediğimiz zaman da hem AB genelinde, hem de nerdeyse bütün üye devletlere göre artım izlenmektedir. Bu da AB genel yaklaşımlarının doğru bir süreçte olduğunu ve AB sürdürülebilirlik eleştirilerine etkili bir şekilde tepki gösterdiğini kanıtlamaktadır.

Sürdürülebilirlik ve BM 2030 Gündemi bu gün bütün dünya ülkelerinin politikalarını belirleyen araçlardan biridir. İster sosyal ve siyasi konularda yaklaşımlarını, ister ekonomi ve kalkınma konularında yaklaşımlarını, isterse de çevresel ve ekoloji konularında yaklaşımlarını belirlerken bütün bu politikaların sürdürülebilir olması, insan refahına ve daha temiz çevreye yönelik olması önemli hususlardır. AB hem kurumsal olarak, hem de üye devletleri seviyesinde her alanda sürdürülebilirliği önemsiyorlar. AB Antlaşmasını ve katıldığı sözleşmeleri de incelediğimiz zaman görmekteyiz ki, Avrupa Birliği kurulduğu günden sürdürülebilir kalkınmayı kendisine amaç edinmiştir. 2015 yılında kabul edilen BM 2030 gündemine de en aktif olarak katılım sağlayan, hem kendi coğrafyasında, hem de diğer ülkelerle ortaklık çalışmalarında sürdürülebilirliği yürüten AB büyük ırelleme elde etmiştir.

2016-2020 SKA raporları incelendiğinde – COVID 19 pandemisi nedeniyle 2020-de dinamığın değişmesi istisna olarak – her yıl tüm üye devletleri üzre ve AB bütününde ırelleme kaydedilmiştir. Bu ırellemenin ilk esası AB genel yaklaşımlarının sürdürülebilirlik kapsamında yürütülmesidir. Yasal belgelerde sürdürülebilirliğin gösterilmesiyle beraber, AB aktif olarak bu konuda sahada da çalışmaktadır. AB 2016-2020 harcamaları incelendiğinde %35-40 olmak üzere Sürdürülebilir Büyüme harcamalarının kapasadığını görmekteyiz. Bu da AB'nin sadece sözde değil,

hem de projelerinde, finansmanında, ortaklık ve işbirliğinde sürdürülebilirliye önem verdiğini gösteriyor.

Küresel sorunlardan hiç bir ülke sigortalanmadığında dünyanın bir ucunda meydana çıkan hastalığın, krizin, ekoloji felaketin, savaşın bir şekilde çok uzak ülkeleri bile etkilediğini görüyoruz. Suriyada başlayan savaş bu gün AB'ni göçmen sorunu ile yüz-yüze bırakmıştır. Çinde belirlenen virus pandemi durumu oluşturarak bir yıldan fazla süredir bütün dünyanın her sektörünü kötü şekilde etkilemektedir. BM SKA raporları bile pandeminin şimdiye kadar geline irellemeni geri taşıdığını belirtmektedir. Dünyada meydana çıkan olaylar bu perspektifden incelendiği zaman sürdürülebilir kalkınma için bütün dünya devletlerinin beraber çalışması, ortaklık ve işbirliği gerektiriyor. AB sürdürülebilirlik yaklaşımlarına bu hususu da eklemektedir. Bu nedenle AB komşu ülkelerinin, Afrika, Asiya devletlerinin vs kalkınmasına yardım tmektedir. Hem ülkelerinin kalkınmasına finansman sağlamakla, hem de ortak projeler yürütmekle bunu amaçlamaktadır.

Bu çalışma AB'nin Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları BM 2030 Gündemi programı ile bağlı hem kendi coğrafyasında, hem de ortaklık kurduğu ülkelerde büyük irellemeler kaydetdiği sonucuna ulaşmıştır. Bütün ülkelerin kalkınma oranları incelediğinde 2030'a kadar en iyi sonuçların AB ülkelerinde olacağı ve sürdürülebilirlik raporlarında tüm Avrupa ülkelerinin ilk 50 de yer alacağı öngörülmektedir.

Referanslar

1. Alaoui, Y., (2020). International Trade, Brexit and the SDGs: EU Development Policy Implications. *A Path for Europe*. Erişim tarihi: 20.04.2021 <https://pathforeurope.eu/international-trade-brexit-and-the-sdgs-eu-development-policy-implications/>
2. Barnes, P., M., and Thomas, C., H., (2013). Sustainable Development and Governance in Europe: The Evolution of the Discourse on Sustainability. New York
3. Cecilia, G., James, M., and Carmen, T. (2016) Implementation of the 2030 Agenda in the European Union: Constructing an EU approach to Policy Coherence for Sustainable Development. Maastricht
4. Delegation of the European Union to Turkey, (2021). What We Do?. Erişim tarihi: 25.04.2021 <https://www.avrupa.info.tr/en>
5. European Commision (2021a). The EU's response to the coronavirus pandemic in the Eastern Partnership. Brussels
6. European Commision, (2020). Sustainable Fincance. Erişim tarihi: 20.04.2021 https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/sustainable-finance_en
7. European Commission (2005). Treaty Establishing A Constitution For Europe. Luxembourg
8. European Commission (2021d). EU spending and revenue. Erişim tarihi: 25.04.2021 https://ec.europa.eu/info/strategy/eu-budget/long-term-eu-budget/2014-2020/spending-and-revenue_en
9. European External Action Service (2014a). Programming of the European Neighbourhood Instrument (ENI) - 2014-2020
10. European External Action Service (2014b). Regional Programming for Asia Multiannual Indicative Programme 2014-2020
11. Eurostat. (2020). Sustainable Development in the European Union Monitoring report on progress towards the SDGs in an EU context. Brussels
12. Fehling M., Nelson B. D., Venkatapuram S. (2013). Limitations of the Millennium Development Goals: a literature review. *Glob Public Health*
13. Mazzucato, M., (2018). Mission-Oriented Research & Innovation in the European Union Missions a problem-solving approach to fuel innovation-led growth. Brussels
14. Pouloupoulos, S. G., and Inglezakis, V. J., (2016) Environment and Development : Basic Principles, Human Activities, and Environmental Implications. Amsterdam.
15. SDSN, (2019). 2019 Europe Sustainable Development Report. Paris, Brussels

16. SDSN, (2019). Europe Sustainable Development Report 2020. Paris, Brussels

17. Tvaronaciene, M., Slusarczyk, B. (2019). Energy Transformation towards Sustainability. Amsterdam

UOT 39(4/9)

2020–2021-ci illərin bəzi qlobal sosial-mədəni trendlərinin Azərbaycan mühitinə təsiri

İsmayıl Balı oğlu Umudlu

*AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu
ismail.umudlu@mail.ru*

Məsələnin qoyuluşu

Dünya çapında son dönmə dəyişikliklərin qlobal drayveri kimi qəbul olunan koronavirus pandemiyası (COVID-19) bütün ölkələrdə insanların həyatına təsir göstərməkdədir və özü ilə çoxlu həyati dəyişikliklərə yol açmışdır. İnsanlar bundan sonra necə yaşayacaqları, sağ qalmaq yolları üzərində düşünməyə vaxt qazanmışlar. Pandemiya dövrünə təsadüf edən son iki ilin qlobal trendlərinin Azərbaycan mühitinə təsirinin bəzi aspektləri etno-sosioloji maraq dairəsindədir. Azərbaycan auditoriyasında qlobal təhdidlər, çağırışlar və bunun ölkəmizə təsiri kimi mövzular elmi diqqəti özünə çəkmiş olsa da [1], məsələyə bu baxış bucağından yanaşma ilk təşəbbüsdür.

Şərh

COVID-19 azərbaycanlıları qlobal məsələlər, cəmiyyət həyatı, yaşam tərzini, istehlak mədəniyyəti, ictimai davranış qaydaları üzərində ciddi düşünməyə məcbur etmiş, və cəmiyyətdə qlobal trendlərin təsiri altında belə bir fikir özünə yer tapmışdır ki, bundan sonra heç nə əvvəlki kimi olmayacaqdır.

Ayrı-ayrı ölkələrdə COVID-19-a qarşı vaksinlərin yaradılması, ölkələrdə əhalinin ucdantutma vaksinləşdirmə ilə əhatə olunmasına xətt götürülməsi, tətbiq olunan məhdidiyyətlər, mübarizə üsullarının müəyyən edilmiş olması, xalqların, o cümlədən ölkəmizin əhalisinin bu təhlükənin mahiyyətini dərk etmiş olması ümid etməyə əsas verir ki, bu problem öz qlobal həllini tapacaq, lakin bunun sonunda növbədə digər qlobal epidemiyalar, kataklizmlər proqnozlaşdırılır. Yəni həyat son iki ildə vərdiş edilən axarında davam edəcəkdir.

Azərbaycanlıların pandemiya dövründəki davranışlarının müşahidəsi belə deməyə əsas verir ki, bizim insan, özəlliklə də yeni nəsillər kimi fəlakətlərlə yanaşı yaşamağa öyrəşəcək, gələcək fəlakətlərə korona ilə müqayisədə daha şüurlu yaşayacaq, özündə psixoloji dayanıqlığın və kritik düşünmənin yeni standartlarını formalaşdırmağı hər halda bacaracaqdır. Kənd və şəhər mühitində son zamanların müşahidələri göstərir ki, bu qlobal fəlakətə laqeyd, skeptik yanaşma öz yerini ciddi münasibətə vermişdir. COVID-19 pandemiyasının ilk dövrü ilə müqayisədə ictimai yerlərdə intizamlı və diqqətli davranan, məhdudiyyətlərə əməl edən adamlar çoxalmışdır. Görünür, korona qurbanları ilə bağlı həyəcan doğuran gündəlik kədərli statistika Azərbaycan insanını da dünyanın hər yerində olduğu kimi sağ qalmaq üçün praktik vərdislərə yiyələnməyə məcbur etmişdir.

Belə bir qənaət hasil olmuşdur ki, sınaqlardan sağ çıxmağın ilkin şərti – intellekt səviyyəsini durmadan yüksəltmək, qloballaşan dünyanı dürüst dərk etməkdən keçir. Geriçi, bəsit təfəkkürlə yaşayan insan təhlükələrin qarşısında müdafiəsiz durumdadır. Sürətlə dəyişən dünyada son iki ilin bəzi trendləri və onların Azərbaycan mühitinə nə şəkildə təsir etdiyi üzərində dayanacaq:

Dəyərlər və rituallar

Pandemiya dövrünə təsadüf edən son iki ilin başlıca qlobal trendlərindən biri kimi qəbul olunan və sosial-mədəni trendlər arasında ən çox müzakirə mövzusunda çevrilən – vərdiş edilmiş dəyərlərə və rituallara yeni gözlə baxılmasıdır. Bu tendensiya dünya çapında müşahidə olunur, özünü Azərbaycanın etno-sosial həyatında da açıq şəkildə göstərməkdədir. Bu sıradan toy qaydalarını müqayisə edikdə, yaxın keçmişin təmtəraqlı toyları öz yerini sadə, yığcam toylara

verməkdədir. Toylara ailəliklə dəvətlər, bir çox halda yalnız ailə başçısını dəvət etməklə əvəzlənir. Adamlar bunu yeni reallığın diktə etdiyi, maddi imkandan irəli gələn zərurət kimi normal qarşılayırlar. Məsələn, 2021-ci ilin yayında Qazax-Ağstafa bölgəsinə etnoqrafik ekspedisiya zamanı müşahidə etdiyimiz kimi, Dəmirçilər kəndində ailəliklə dəvət olunmayan adam toya getməz. Amma Dəmirçilər və qonşu Bala Çaylı kəndlərindən fərqli olaraq Ağstafanın Dağ Kəsəmən və digər kəndlərində toy sahibi öz maddi imkanını nəzərə alaraq, tək-cə ailə başçısını dəvət edə bilər və buna normal baxılır.

Yas mərasimlərində də xeyli ixtisarlara müşahidə olunur. Ölkədə yas mərasimlərinin keçirilməsinə qoyulan məhdudiyyətlərdən irəli gəlməklə, xüsusən kənd yerlərində yaxın əqrabaların iştirakına, yaxın keçmişin gen-bol ehsan süfrələri isə öz yerini sadəcə çay süfrəsinə verir və görünən budur ki, bu norma ölkə miqyasında artıq mənimsənilmişdir. İnsanlar böyük kütləviliyi ilə seçilən, sosial məsafənin təmin edilməsinin az qala qeyri-mümkün olduğu yas mərasimlərinin virusun daha çox insan arasında yayılması ehtimalı baxımından böyük təhlükə yarada bildiyinin fərqindədirlər. Bundan irəli gəlməklə, dini ritual xidmətləri, eləcə də mərasim zallarında, çadırlarda və digər qapalı məkanlarda yas mərasimlərinin təşkili və keçirilməsi ilə bağlı məhdudiyyətlər də bu məsələdə öz sözünü deyir. Bu trendlərin məişətimizdə uzunömürlü olacağını düşünmək olar.

Onlayn və offlayn

Pandemiya dövrünün qlobal trendlərindən biri gerçəklik ilə virtuallığın qovuşması, aradakı sərhədin silinməkdə olmasıdır. Uzaq məsafədəki adamların konkret saatlarda bir arada olmasının mümkünlüyü, işgüzar və siyasi görüşmələr, danışıqlar, qəbullar, iclaslar, konfranslar, elmi müzakirələr, ailə toplantılarının Zoom üzərindən aparıldığı günümüzün maraqlı bir dünya tendensiyasıdır.

Bu dünya trendinin başlıca təzahürü olan onlayn təhsilin Azərbaycanın orta və ali təhsil sistemində tam mənimsənilmiş olduğunu söyləmək mümkündür. İş adamları, hüquqşünaslar, psixoloqlar, həkimlər kimi pedaqoqlar da öz yerlərini onlayn fəaliyyətə dəyişməyi bacardılar. Azərbaycan təhsili kollapsdan qoruna bildiyinə görə İnternetə minnətdar olmalıdır. Ölkənin təhsil həyatı məhz İnternet sayəsində işini davam etdirə bildi. Təsədüfi deyil ki, bu gün dünyada sürətli İnternet bir həyatı zərurət olaraq keyfiyyətli təbabətlə yanaşı durur.

Məmnunluq hissi ilə qeyd edə bilərik ki, tək ali məktəb şəbəkəsində deyil, hazırda bu, orta məktəb şəbəkəsində də uşaqdan tutmuş böyüyə qədər adılşmış tədris prosedurudur. 2020-2021-ci illərin bu qlobal trendinin qarşdakı illərdə, ən azından 2022-ci ildə ənənəvi təhsillə onlayn təhsilin paralel şəkildə qalacağı barədə proqnozlar qüvvədədir. Belə hesab edilir ki, hazırda ənənəvi təhsil ilə onlayn təhsil arasındakı rəqabətə baxmayaraq, gələcək onlayn təhsildir. Bundan sonra həyat yüz faiz normala dönsə belə onlayn fəaliyyət qalacaq, keyfiyyətə bu tamamilə yeni situasiyada insanlıq onlayn və offlayn arasında balans yaratmağı bacaracaqdır.

Mərkəzdən ucqara köç

Xalqların öz coğrafi ərazilərində, öz dövlət-inzibati vahidlərinin sərhədləri daxilində böyük yerdəyişməsinin baş verdiyi özlüyündə maraqlı bir dünya tendensiyasıdır. COVID-19 pandemiyası insanları böyük şəhər mühitində yaşam və ya miqrasiya üzərində düşünməyə məcbur etmişdir. Hazırda dünya çapında böyük şəhərlərin dəmir-beton-şüşə cəngəlliklərindən şəhəratrafına köçüb yerləşmək, ailəvi və şəxsi gündəlik yaşamını böyük şəhərin ətraf rayonlarına dəyişmək prosesi gedir. İnsanlar yaşam üçün daha az məskun bölgələr axtarışındadır.

Ölkəmizin Bakı, Gəncə, Sumqayıt kimi hazırda əhalinin sıx yaşadığı, son onilliklərdə sürətli urbanizasiyanın getdiyi, nəticə etibarilə insanların sıxlıqdan, qələbəlikdən, səs-küydən boğulduğu, avtomobillərin hər yeri, hətta piyada səkilərini zəbt etdiyi iri şəhərlərdən uzaqlaşma tendensiyası özünü 90-cı illərdən göstərsə də, koronavirüs pandemiyası bu tendensiyaya güclü təkan vermişdir. Üstəlik də karantin dörd divar arasında həbs etdiyi insanlarda adamların cəmləşdiyi yerlərə münasibətdə bir qorxu və ehtiyat hissi formalaşmışdır.

Müşahidələr göstərir ki, ailələr, fərdlər etibarlı özünü-təcrid üçün əlverişli məkan olaraq, şəhəratraflarını, paytaxt və Sumqayıt sakinləri isə Abşeron yarımadası boyunca uzanan bağ sahələrini görürlər. Abşeron kəndlərinin öz əzəli simasını sürətlə dəyişməsi, villaların sıralandığı,

yaşılıqlara bürünmüş qəsəbələrə çevrilməsi bunun əyani nəticəsidir. Göydələnlərin sıxlaşdığı şəhər mərkəzləri ilə müqayisədə, şəhəratrafının sosial təmaslardan mümkün qədər qaçmağa imkan verən şəraiti optimal özünütəcridi təmin edə bilər. Şəhər ətrafında, təbiətlə bilavasitə təmasda yaşamaq – indiki şəhərlərin yeni istəyi kimi qarşıya çıxır.

Azərbaycanda bu aspektdə ikinci bir meyl daxili miqrasiya – pensiya yaşlı insanların ucqar kənd yerlərinə qayıdışı, ömrünün sonrakı hissəsini özünütəcridə imkan verən sakit kənd həyatına dəyişməsidir. Bu isə artıq qayıdış-miqrasiya deyilən təzahürün əlamətləridir. İşgaldan azad edilmiş bölgələrimizdə kənd və şəhərlərin bərpasına başlanılması qarşıdakı illərdə əhalinin ölkə coğrafiyasında balanslı bir şəkildə yerləşəcəyinə, böyük şəhərlərdə insan kütəsinin xüsusi çəkisinin xeyli azalacağına dair optimist proqnozlara əsas verir.

Xarici ölkələrə mühacirətə gəldikdə, Asiya və Afrikanın müsəlman qurşağı ölkələrindən, Latın Amerikasından daha yaxşı yaşam ümidi ilə Avropa və Amerikanın sosial rifah ölkələrinə qarşısızalmaz miqrasiya bu gün ən ağırlı qlobal tendensiyalardan biri olduğunun fonunda Azərbaycandan bu məzmununda miqrasiyanın o qədər də hiss olunmadığı, 90-cı illərlə müqayisədə xeyli zəiflədiyi diqqəti çəkən trenddir.

Evdən işləmək

Bu gün evdə oturub xidməti işi yerinə yetirmək qlobal tendensiya olaraq bir çox ölkələrdə normaya çevirilmişdir. Vərdiş edilmiş iş vaxtının zaman çərçivəsi artıq keçmişdə qalır. Adamlar böyük şəhərlərdə evlə ofis arasında hər gün vaxt itirmək istəmir, işi və şəxsi həyatı arasında balans yaratmağa çalışırlar. Bundan irəli gəlməklə, Qərbi ölkələrində artıq ənənəvi ofislərə baxış dəyişilir. Artıq çoxmərtəbəli, sirayətədiçi mötəbər zahiri görkəmə malik ofislər saxlamaq şirkətlərə sərfəli deyil. İndi əməkdaşları evdə çalışdırma adılmışdır. Bu hal bizim ölkədə də özünü göstərir və son iki ildə pandemiya ilə bağlı olaraq, karantin rejimində daha yaygın şəkil almışdır. Təhsil sferasında olduğu kimi, yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu olaraq elmi müəssisələrdə də tətbiq olunur. Elm ocaqlarında adamsız şöbələr, seyrək görünən işçilər bunun göstəricisidir. Amma bu hal, əgər iş dürüst qurulursa, elmi əməkdaşların intellektual məhsuldarlığına təsir göstərmir.

Geyim

Bu sahədə dünya trendlərini müəyyən edən ölkələrdə (məsələn, Fransa, İngiltərə, Almaniya və s.) geyim mədəniyyəti sahəsində gender identikliyinə baxışın, məsələn, ənənəvi variantda qadın və kişi geyimlərinə münasibətin dəyişməsi baş vermişdir. Qadın və kişinin ənənəvi sosial rollarını və müvafiq zahiri görkəmini müəyyənəşdirən geyimlər artıq şübhə altındadır. Gender identikliyi baxımından neytral moda, başqa sözlə “cinsiyyətsiz” geyim və aksesuarlarda qadın və kişi variantlarına xas ənənəvi elementlər, rənglər bir-birinə transformasiya olunur və bu trend Qərbi toplumunda normal qarşılır. Bu trend hazırda ön plandadır. Həmn ölkələrdə ünlü moda və geyim şirkətləri bu trendi nəzərə alır və onların məhsulları oradan dünyaya yayılır. Azərbaycan da həmin tendensiyanın sirayət etdiyi ölkələr sırasındadır.

Etnoqrafik müşahidələrə əsasən, bu tendensiyanın məhsulu olan “cinsiyyətsiz” geyim tərzii Azərbaycanda hələlik özünü daha çox qadınların geyim üslubunda göstərir. Bu öz ifadəsini onda tapır ki, qadın geyimlərinə xas ənənəvi variantda kişi geyimlərinə xas elementlər qabarıqdır. Oğlanlarda bu trend özünü hələlik, məsələn, qulağa sırğa taxmaqda, “cinsiyyətsiz” eynək seçimində göstərir. Azərbaycanda Z-nəslin bu trendə loyallıq münasibəti gözdən qaçmır.

Demoqrafiya

Dünya əhalisinin sayının artan tempi qlobal demoqrafik tendensiya, bu artım tempi 1990-cı illərdən bəri ölkəmizdən, əsas etibarilə, Rusiyaya miqrasiyanın çoxluğunun fonunda Azərbaycana da bütün illər üzrə xas olmuşdur və əhalimizin sayı artıq 10 milyonu ötmüşdür. Qarşıdakı illərdə bu tendensiyanın qalaçağı ehtimaldan kənar deyildir. Ölkə ərazisinin 30 milyon civarında əhalini bəsləyə biləcəyi barədə fikir yaygın olsa da, hər halda coğrafi arealımızinkifayət qədər geniş olmadığını qəbul etmək və məsələyə soyuqqanlı yanaşmaq lazım gəlir. Bütün hallarda Azərbaycanda əhali artımının gələcəkdə sosial problemlərə, arzu edilməz əhali sıxlığına zəmin yarada biləcəyi realdır. Bundan qaçmaqdan ötrü prosesi indidən nəzarətdə saxlamaq, doğum faizinə təsir rıçaqlarına malik olmaq, optimal demoqrafik siyasət yürütmək vacibdir.

Digər yandan, hazırda Birləşmiş Ştatlar və Avropa Birliyi bir rifah məkanları olaraq yoxsul və “əhali artıqlığından” əziyyət çəkən ölkələrdən qarşısalmaz, sərhəd maneələrini aşıb keçən miqrant axını üzündən böyük problemlərlə üz-üzədir. Bəzi ölkələr onların ənənəvi etnik simasını dəyişdirən bu problemə qarşı ən sərt tədbirlərə belə əl atır. Nəzərə almalıyıq ki, dünyada tolerant imici olan Azərbaycanda bu arzu edilməz axınla üz-üzə qala bilər. Hər halda, indiki quruculuq dinamikası qarşıdakı illərdə ölkəmizin simasının xeyli dəyişəcəyindən, Avropa və Asiyanın qovşağında bir rifah ölkəsinə çevriləcəyindən xəbər verir. Bu isə bizi narahat region ölkələrindən miqrant axınının hədəfinə çevirə bilər. Təbii ki, belə bir ehtimali perspektiv üçün müvafiq siyasət işlənməlidir.

Dronlar dönəmi

Dünya bizim günlərdə robotlar və dronlar dönəminin başladığından danışır və bu ultra-müasir texnologiya ən müxtəlif formalarda insan həyatının ən müxtəlif sahələrinə nüfuz etməkdədir. Texnoloji baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə son illərin özünü təcrid tendensiyası robotlaşdırma və drondan istifadə trendinə güclü təkan vermişdir. Qərbin və Uzaq Şərqi iri və hətta xırda şirkətləri sosial təmaslardan qaçmaqdan ötrü robotları “işə götürməyə”, çatdırmalarda dronlardan daha geniş istifadəyə başlamışlar.

Bu trendin Azərbaycana nə dərəcədə sirayət etmiş olması özünü onda göstərdi ki, ölkəmiz 2020–2021-ci illərdə dünyada dron texnologiyasını populyarlaşdırmaqla tanındı. Qarabağ uğrunda 44 günlük savaşa qatılan və müharibənin taleyini həll edən qorxunc “dron sürülərimiz” dünya gündəmində yer aldı və Azərbaycan o ykonimi dron sözü ilə assosiasiya olunmağa başladı. Özü dron istehsalçısı olan Azərbaycanın yeni dönəmin savaşındakı uğurlu “dron təcrübəsi” dünya çapında öyrənilməyə başladı.

Əgər bu gün Türkiyədə fermerlər ölüşdə otlayan sürülərə nəzarətdə, itmiş qoyunu dronla axtarmaqda, ovçular ovu dronla izləməkdə, ölüşdəki çobana yeməyi dronla çatdırmaqda təcrübə sahibdirsə, bu maraqlı texnoloji yenilik ən yaxın zamanlarda Azərbaycanlıların da təsərrüfat fəaliyyətinə sirayət edəcəyi yəqindir. Dron artıq Azərbaycanda uşaq oyun vasitələri sırasında özünə yer tutmuşdur.

Suya münasibət

İçində yaşadığımız yüzilin dünya üzrə ən qiymətli və strateji sərvəti su resurslarıdır. Hesab edilir ki, planetdə su məsrəfi ildən-ilə artan tempə gedəcəkdir. Sudan effektiv istifadə və onun ehtiyatlarının tükənməsinin qarşısının alınması olduqca ciddi global problemdir. Doğrudur, Qarabağ bölgəsinin işğaldan azad edilməsi əhəmiyyətli su qaynaqlarımıza nəzarətin böyük ölçüdə bərpası ilə nəticələnmiş olsa da, su resurslarına qənaətli və qaygılı münasibət Azərbaycan üçün xüsusilə aktual məsələ kimi qalır.

Yaxşı haldır ki, içməli su resurslarının effektiv şəkildə idarəsinin ölkənin gələcək inkişafı üçün xüsusi önəm daşdığı artıq dərk edilmiş zərurətdir. Ölkəmiz üçün həyati önəm daşıyan Kür, Araz kimi böyük çayların, mənbəyini Ermənistandan götürən bir sıra kiçik çayların (Debed, Ağstafa-çay, İncə-çay, Coğaz-çay, Oxçu-çay və s.) su potensialından ədalətli istifadə uğrunda qarşıdakı illərdə kəskin çəkişmələrin olacağını indidən proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Turizm

Əgər qarşıdakı illərdə yeni növ epidemiyaların baş verəcəyi proqnozlaşdırılırsa, və bu ciddiyyə alınarsa, o halda insanların çox sayda turistin bir arada olduğu məkanlara alternativ üzərində düşünəcəkləri şübhəsizdir. Bu alternativ – artıq rəqəmsallaşmış insanlar üçün təkliddə və ailə fərdləri ilə vəhşi təbiətin qoynuna gəzintilər, turistik ehtiyacı hər rahatlığın olduğu ev (bağ) şəraitində qarşılamaq, yaxud ucqar dağ kəndlərində dincəlmək olacaqdır.

Nəticə

Pandemiya dövrünə təsadüf edən 2020–2021-ci illərin global sosial-mədəni trendləri (tendensiyaları) Azərbaycan mühitinə təsirsiz ötüşməmişdir. Sosial həyatın demək olar bütün sahələrində bu təsirləri görmək mümkündür və bu təzahürlər özünü ən müxtəlif çalarlarda göstərir. Global trendlərin təsiri altında yetişmiş, əvvəlkindən tamamilə fərqli dünyabaxışı olan gənclik artıq yeni bir etno-sosial reallıqdır. İnsanların global fəlakətlərə, kataklizmlərə, onu əhatə edən təbii

mühitin ekoloji durumuna, vərdiş edilmiş dəyərlərə və rituallara, ənənəvi yaşam tərzinə, ünsiyyət saxlamağa, yaşayış məkanı seçiminə, təhsil və iş fəalliyətinə, geyimdə gender identikliyinə, turizmə, əhali sıxlığına baxışlarında ciddi dəyişiklik baş vermişdir və bizim toplumun bu tendensiyaların mahiyyətini bütün parametrlər üzrə dərk etməsi etno-sosioloji maraq dairəsindədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qlobal siyasət: təhdidlər, çağırışlar, ümidlər. Bakı: Qanun, 2013. 320 s.

UOT 330.35

İletişimsel Eylem Teorisi Ekseninde Diyalog ve Özne Üzerine Politik Psikolojik Bir Tartışma

Anıl Durmuşahmet

Doktora Öğrencisi

İstanbul Üniversitesi, Türkiye

anildurmusahmet@gmail.com

Habermas'ın *İletişimsel Eylem Teorisi*; araçsal aklın hegemonyasının kırıldığı, etkileşimin benimsendiği bir “yeni” tasarlama niyetiyle, iletişimseylem ve onun ihtiyaç duyduğu iletişimsel aklının için gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Eleştirel birtoplum teorisi olarak *İletişimsel Eylem Teorisi*'ni ve teorinin merkezinde bulunan yaşamdünyasını politik psikoloji bağlamında konu edinen çalışmada, özellikle ideal konuşma (diyalog) ve özneler-arasılık kavramları ele alınacaktır. Habermas'ın ideal konuşma olarak nitelendirdiği diyalog, dili, kişiler arası iletişim ve etkileşimin anahtarı ve sorun çözücü olarak görmektedir. Dil, kültürün, toplumsal ilişkilerin ve toplumsal psikolojinin oluşması noktasında iktidarın bireyi kendine tabi kıldığı yani özneleştirildiği tabiyeti ortaya çıkarmaktadır. Foucault'nun görüşüyle iktidartarafından kurulan öznenin tabiyeti değişkenlik gösterebilmektedir. Bu değişkenlik ise diyalog için eşitler arası olmaktan çıkan bir hegemonyayı ve Habermas'ın özneler-arası şeklini tanımladığı eşit düzeni özneler-arası(z) bir uzama taşımaktadır. Çalışmada araştırma yöntemi olarak nitel içerik analizi türlerinden birisi olarak ele alınan betimsel analiz tercih edilmektedir. Olay, obje ve varlıkların, yine kurum, grup ve çeşitli alanların ne olduğunu yorumlayan, betimleyen yöntem sayesinde nicel ve diğer nitel araştırmalarda arada kalmış ve değerlendirilemeyecek olan toplumsal anlayış, gruplama ile ilgili verilerin değerlendirilmesi kolaylaşır. Araştırma alanı ile ilgili anlayış geliştirme, gruplama ve filtreleme olanağı oluşturarak sağlıklı bir ilişki oluşturulur [6].

Habermas eleştirel toplum kuramında ortaya koyduğu iletişimseyleme dayalı toplumdenemesinde diyalogu merkezi bir role oturtarak, hem toplumsalın inşasını hem de eleştirel teoriyi revize etmektedir. Tıpkı günlük hayatta olduğu gibi herşeyin diyalogla yürütülmesi gerektiğine inanır ve bunuda demokratik sürecin başlangıcı olarak kabul eder [5]. Varolan toplumların ise bu ideal konuşmadan mahrum bırakıldığını, çünkü bu ideal konuşmanın gerçekleşebilmesi için gerekli iletişimsel akla sahip, düşünen insanın kapitalist düzen içerisinde kaybolarak araçsal akla yöneldiğini diğer Frankfurt Okulu teorisyenleri gibi ifade etmektedir. Bu sebeple ideal konuşma yani diyalog kendi çalışmalarında da olduğu gibi dilin kullanımı üzerinden ele alınmalıdır. Konuya politik psikoloji açısından bakıldığında dil burada da başat bir aktör olarak büyük kitlelerin oluşturulmasında ve söz konusu kitlenin kültür ve iletişim pratiklerinin iktidarca devam ettirilmesinde temel ve kurucu bir işleve sahiptir.

Dil, imgelemi harekete geçiren; duyguları tetikleyerek, çevreyi algılama biçimine dahi etki eden; ideolojinin önce üretilmesine, sonrasında yeniden üretilmesine katkıda bulunarak hegemonik ve propaganda aracı olarak kullanılan; böylelikle salt bir iletişim aracı olmaktan ziyade, politik ve ideolojik bir silaha dönüşebilecek bir şeydir [2]. Habermas'ın ihtiyaç olarak ifade ettiği iletişimsel

aklın açığa çıkardığı diyalog, politik bir söylem aracılığıyla kontrol altında tutulmadığı müddetçe dilin bir silah olarak kullanımının dışında kalacaktır. Politik söylem tarafından kontrol altında tutulan dil, toplumsal psikolojinin tasarlanma ve devamlılığını sağlamaktadır. Eğer ki halkı da içerisine alacak bir diyalog, güç söylemine dahil edilebilirse; bu kez, bahsi geçen gerçek anlamda bir dil kullanımı sağlanmış olacağı için güç, propaganda ve silahışleviyle araçsallaştırdığı toplumu ve özneyi gerçekten eşit bir özneler-arası düzene dönüştürecektir ki bu durumu çalışma dahilinde “öznenin tabiyet uzamının tayini” olarak ele almak mümkün olacaktır. Bu sayede dil Arendt’in tasvir ettiği özgürleştirilen, eşitleyen politikayı açığa çıkaracak; toplumda var olan politik ve psikolojik iklim gerçekten toplum tarafından inşa edilerek demokratik bir toplum iletişimsel eylemle mümkün olacaktır.

Tabiyet, bir iktidar tarafından madun bırakılmanın haricinde, özne olma sürecini debaşlatan; sadece bir aidiyet hissinin dışında her tür kültürel ve iletişimsel süreci içermektedir [3]. Özne olma ise, Foucault’dan hareketle yine iktidar tarafından kurulan, bir var‘oluş’ya da var‘ediş’ ve nihayetinde bir tayindir. Yine Butler’ın aynı uzam dahilindeki görüşüne intikal eden boyun-eğme durumu, öznenin başlangıcı olarak kendini gösterir. İktidarın özneyi kurmaya başladığı uzam, medyanın eleştirel ekonomi-politiği kapsamında çoğu zaman Schiller’in zihin-yönlendiren şeklinde sözünü ettiği *kitlemedyası*dır ve bugün sosyal medya aynı görevi üstlenmiş durumdadır. Zihin yönlendirme, politik psikolojinin üzerinde durduğu temel konulardan birisi olarak toplumsal değişme ve değişmeme olasılığını büyük ölçüde kontrol altında tutmaktadır. Değişebilirlik var olan politik ve psikolojik iklimin kontrolünü sağlayan dengeyi işaretlemektedir. Golding ve Murdock’un *medya yapıntılarını* (artefacts) yorumlama ve toplumda var olan politik ve psikolojik iklimi etkilemek için yapılan çalışmaları ele aldığı medyanın eleştirel ekonomi politiğinde sözünü ettiği “merkezi olarak kapitalist teşebbüs ile devlet müdahalesi (public invention) arasındaki *denge*” ve bu dengenin izlerkitle ile olan ilişkisinde saklıdır [4].

Denge sayesinde oluşturulan öznenin araçsal akla dayalı araçsallaşmasında düzen, devam ettirilebilir bir hal kazanarak onu önemli kılmaktadır. Böylelikle toplumu oluşturan insanlar, Adorno’nun *kültür--endüstrisi* olarak nitelediği kısaca medyadamaruz kaldığı söylemler neticesinde, Horkheimer’in sözünü ettiği *akıl tutulmasına* uğrayarak, Marcuse’nin *tek boyutlu insanına* dönüşmeye başlamakta ve bu yeni insanlarda adeta bir metaolmayı kabul ederek sistemi oluşturan bürokratik cemiyet çarkının bir parçası olmaktadır. Habermas’ın bu sistem dünyasının bir sınır dahilinde işleyip *yaşantı--dünyasına* geçmemesine yönelik olan ısrarı da burada anlam kazanmaktadır. Çünkü O’na ve diğer Frankfurt ekolü üyelerine göre, insanın biricik olma vasfı kaybedilmemelidir. Bu biriciklik vasfı insanı bir anlamda sanateserine dönüştürürken, diğer taraftan, iktidardan bağımsız olarak tabiyet sahibi özneyi oluşturmaktadır. Foucault’nun da değindiği gibi, iktidarın özneyi kurarak ona bir tabiyet kurduğu düzende [3], diyaloga ve dolayısıyla insanın aslına yer kalmamaktadır ki, bu da insanın kendine ait bir kimliğinin, kendilliğinin ya da bireyselliğinin kalmayışını işaret etmektedir.

Çalışma kapsamında ele alınacak fikirlerden biri: Öznenin tabiyetini bir boyuneğişle kazanması sonucunda düzenin, iktidar ve özne ikililiği içerisinden hareketle, sistemin özneler-arasılığı bir alt eşitliğe dönüştürmesi şeklindeki görüntü, kapitalist düzende iktidara eş başka güçleri de tasarlayarak özneler-arası(z)lık şeklinde ele alınan zemini oluşturarak, söylem aracılığıyla sembolik bir eşitliğe dönüşmesidir. Bu sembolik-eşitlikçi zemini içerisinde özne görünümünde varolan kapital yeni “güçler”, iktidar “söylem”ine ek başka söylemler oluşturarak özne’nin sıkışmasına neden olmaktadır. Bu yeni söylemler neticesinde özne, Foucault’nun çerçeveye hapsolmuş diye tanımladığı “ruh”un [3] kayboluşuna ve verileni kabulüyle kendini silbaştan tasarlayarak yeni bir çerçeve ruholuşturmasına neden olmaktadır. Habermas tam bu noktada öznenin kendinin, kendi çerçevesini tayin edeceği ya da ruhunu serbest bırakacağı bir tabiyeti imler. Bu yeni tabiyeti nizamı iletişimsel aklın gerçekleştireceği diyalogun eylemi neticesinde oluşacaktır.

İletişimsel-eylem içerisinde öznelerarasılık, sembolik eşitliğin kırılmasıyla yeni bir tabiyetin varedilişi ile gerçekleşecektir. O halde, Habermas’ın *İletişimsel Eylem Kuramı* içerisinde belirlenmiş olan diyalogeksikliği sorunu aslında ikinci olarak belirlenen hususun, öznelerarasılık

kavramının birsembolik eşitlik olaraq var olması yani aslında varolanın öznelər-arası değil öznelər-arası(z) birdüzen olmasına bağlıdır. Bu öznelər-arası(z) düzen içerisinde yaşantı-dünyasının, sistemdünyası içerisinde giderek kaybolması sonucunda yaşam-dünyası'nda özne, çərçəveye hapsolmuş ruh gibi kontrolü kısıtlanmış, madun bir duruma getirilmiştir. Burada ise Arendt'I hatırlamak yerinde olacaktır. Arendt “konuşmasız eylem, ortada bir eyleyen kalmayacağı içinartık eylem değildir ve eyleyen yani edimlerin faili, (ancak) eğer aynı anda sözler desarf ediyorsa varolabilir” sözüyle, yukarıda da değinildiği şekliyle insan varoluşunu, bir noktada tabiyetini iktidardan ayırarak kişinin kendisine yönlendirmektedir [1]. İşte buyönlendirme Habermas'ın iletişimseylem'inin varedici yanı, Frankfurt Okulu'nun insantanımıdır. Arendt, “güç, söz ile edimin birbirinden ayrılmadığı, kelimelerin boş, edimlerinse zalimane olmadığı, kelimelerin niyetleri gizlemek için değil, gerçekleri açığa vurmak için kullanıldıkları yerde gerçekleşir” [1] sözüyle varolan güç ve güç söylemlerininmanipülatif, hegemonik ve propagandatıf yönlerinin gerçek bir güçten çok varedilmeyeçalışılan güç olarak kabul edilmesini imlerken, bir kez daha Habermas'ın iletişimseylem'i için arzu ettiği ideal konuşmasına, diyaloga göndermede bulunur. Çünkü insan, tüm düşüncelerini, dil ile, konuşarak karşı tarafa aktarır ve geri dönüşler doğrultusunda da bugörüşünün tayinini gerçekleştirir. Bu durumda diyalog, düşüncenin doğruluğunun bir teyidi,kabulü ve güç söyleminin tek yönlü itkisinin tersine, çift yönlü bir etki ile karşılıklı bir süreçtir.

Manipüle etmeyen bir dil aslında hegemonik olmayan bir dil olarak iktidarın sınırlarınıniyi belirlenmesini gerekli kılar. Çünkü Habermas'ın ideal konuşmasının sağlandığı öznelerarasılık düzeni bir eşitlik uzamıdır. Bu eşitlik uzam içerisinde de öznenin tabiyet tayininin iktidar tarafından verilmesi, araçsal akılda görülen hegemonyayı geri getirmektedir. Çalışmakapsamında öznelər-arası(z)lık olarak ele alınan bu eşitsiz düzen; toplumu oluşturanlara birsembolik eşitlik görüntüsüyle sunulurken, gerekli as-üst ilişkisi hissettirilmeden kurulmuş olur. Böylece iktidar tarafından tabiyet uzamları tayin edilmiş öznelər, sistemin bir parçası olur yada sistem yaşantı dünyasına sızır.

İletişimseylem'in gerçekleşebilmesi için gerekli olan öznelər-arasılık uzamının sağlanması ve sağlıklı bir diyalog için; öncelikli olarak sembolik eşitlik görünümündeki öznelər-arası(z)lık'ın kırılması gerekliyken; bunun sağlanabilmesi içinde iktidarın dil kullanımını değiştirerek araçsal-bürokratik süreç ile yaşantı dünyası arasındaki ayrımısağlayabilmesi gereklidir.

Referanslar

1. Arendt, H. İnsanlık Durumu. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, 244/274 s.
2. Berktaş, F. Dünyayı Bugünde Sevmek (2 b.). İstanbul: Metis, 2016, 11 s.
3. Butler, J. İktidarın Psikik Yaşamı (Tabiyet Üzerine Teoriler). İstanbul: Ayrıntı, 2005, 10/ 9-10/ 85 s.
4. Golding, P., Murdock, G. Kültür, İletişim ve Ekonomi Politik. S. İrvan içinde, Medya Kültür Siyaset (3 b., s. 49-75). Ankara: Pharmakon, 2014
5. Habermas, J. İletişimsel Eylem Kuramı (Cilt 1,2). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2001.
6. Kaptan, S. Bilimsel Araştırma ve İstatistik Teknikleri. Ankara: Tek Işık Web Ofset, 1998

UOT 82-1

Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında döyüşçü qadın obrazı

Jalə Akif qızı Əhmədova
AMEA-nın Tarix İnstitutu
jaleahmedova1989@mail.ru

Qədim mədəniyyətin, dövlətçilik ənənələrinin yarandığı, formalaşdığı Odlar Yurdu Azərbaycan dünyada şanlı keçmiş, yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə yanaşı həm də mədəniyyəti,

ədəbiyyatı, dahi şəxsiyyətləri və bu şəxsiyyətlərin yaratdığı misilsiz əsərlərlə tanınır. Bu şəxsiyyətlərdən biri Azərbaycan və dünya mədəniyyətinə əvəzsiz töhfələr vermiş dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvidir. Onun zəngin yaradıcılığı dünya alimləri üçün həmişə maraqlı olmuş, daim araşdırılmışdır. Azərbaycanda 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi də dahi şəxsiyyətə, onun yaradıcılığına göstərilən böyük maraq və diqqətdən irəli gəlir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci ilin “Nizami Gəncəvi ili” elan edilməsi haqqında imzaladığı Sərəncamda deyilir: “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir səlnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsərlərdən bəri Şərqi misilsiz mədəni sərvətləri xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır.”

Nizami Gəncəvinin dünyanın söz xəzinəsinə bəxş etdiyi “Xəmsə”si istər özündən əvvəlki dövrü, istərsə də öz dövrünün tarixindən, ictimai həyatından xəbər verən dəyərli materiallarla zəngindir. Nizami Gəncəvi qədim mənbələr, özündən əvvəlki müəlliflərdən bəhrələnsə də, onları təkrar etməmiş, yeni bir xəzinə yaratmışdır. Bütövlükdə, onun “Xəmsə”sinə daxil olan beş poema həm Yaxın Şərq ölkələrinin, həm də Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün qaynaq rolunu oynaya bilər. Bu məqalədə Nizami Gəncəvinin sonuncu poeması olan “İsgəndərnamə”də əksini tapan döyüşçü-qadın obrazının tarixi bağlılığı məsələsinə toxunulur.

Bir çox tarixi mənbələrdə qeyd olunur ki, Makedoniyalı İsgəndərin yaşadığı dövrdə (e.ə. IV yüzillik) Qafqazda, Kiçik Asiyada döyüşçü qadınlar, yəni amazonlar məskunlaşmışlar. Hətta bir çox mənbələrdə İsgəndərin amazonların hökmdarı ilə görüşü, onların arasındakı dialoq da təsvir olunmuşdur. Antik mənbələrə əsaslanaraq demək olar ki, Makedoniyalı İsgəndərin fəalliyətində amazonlar da müəyyən yer tutmuşdur. Bu mövzu antik müəlliflərdən Kallisfenin “İsgəndər haqqında roman” kitabında da əks olunmuşdur. Sonralar bu müəllifin Makedoniyalı İsgəndərin müasiri olmadığı müəyyən olmuş və onun İsgəndər haqqındakı məlumatlarının doğruluğu şübhə altına alınmışdır. Amazonların izlərinə Firdovsinin “Şahnamə” əsərində də rast gəlinir. Bu müəlliflərdən fərqli olaraq, Nizami Gəncəvi özünün yaratdığı qadın obrazını ideallaşdırmış, qadına böyük qiymət vermişdir.

Dahi Nizami “İsgəndərnamə” poemasında hökmdar qadın obrazı yaratmaqla qadınların cəmiyyətdəki rolunu ucaltmış, qadınların hər bir işin öhtəsindən ustalıqla gələ biləcəyini göstərmişdir. S. Əliyərli yazırdı: ““İsgəndərnamə” poemasında, görünür vaxtilə Nizaminin özünü də çox düşündürmüş mövzulardan biri – Nüşabə hökmdarlığının tarixi verilmişdir. Qadınların başçılıq etdiyi siyasi hakimiyyət sistemi barədə Nizaminin məlumatı antik-tarixi bədii kitablarda adı çəkilən amazon tayfası haqqındakı təsəvvürlərlə bağlıdır.” [2, s.87].

Nizami Gəncəvi öz poemasında bu cür güclü hakimiyyət və onu idarə edən güclü rəhbər yaratmaq istəmişdir. Biz bunu Bərdə şəhərinin hökmdarı Nüşabənin timsalında görürük. “İsgəndərnamə” poemasının “Şərəfnamə” hissəsini oxuduqda biz görürük ki, dahişairimiz Herodot, Flavi Arrian, Kursi Ruf, Kallisfen kimi antik yazıçıların əsərləri ilə tanış olmuş və oradakı amazon qadınların təcəssümü kimi Nüşabə obrazını yaratmışdır. Nüşabənin sarayında yaşayan, xidmət göstərən, ümumilikdə hökmdarın ətrafındakı hər kəs qadındır. Tarixi qaynaqlardan da məlumdur ki, amazonların cəmiyyəti tamamilə qadınlardan təşkil olunmuşdur. Ehtimal ki, yunanların “amazon” kimi ifadə etdikləri terminin kökündə qədim İran dillərindəki ham+zama (hərfən: “bütün qadınlar”) sözbirləşməsi durur. Nizami Gəncəvi Nüşabəni cəsur, “erkək tinətli” kimi səciyyələndirir.

Qeyd olunduğu kimi, böyük mütəfəkkir hər nə qədər bədii əsər yaratsa da, tarixi faktlardan, xüsusən də antik dövr mənbələrindən bəhrələnməmişdir. Məsələn, Arrian (b.e. II əsr) “İsgəndərin yürüşləri” əsərində (VII, 13,2-3) Mada vilayətinin canişini Atropatın İsgəndərə 100 amazon hədiyyə etdiyini yazır və əlavə edir: “onlar kişi suvarilər kimi geyinmişlər, yalnız nizə əvəzinə sekira və yüngül qalxanlarla silahlanmışlar”. Əsərinin digər yerində (VII, 13, 4) Arrian özü də döyüşçü qadınlardan ibarət cəmiyyətlərin İsgəndərin zamanında da mövcudluğunu qoruya bildiyinə şübhə ilə yanaşırdı. Arrian fikrini amazonlar haqqında, Herodot istisna olmaqla, əvvəlki müəlliflərin (Ksenofont, Aristobul, Ptolemey) əsərlərində məlumatın olmaması ilə əsaslandırır [3, s.242-243].

Lakin Arrianın dediklərinə tənqidi yanaşmaq lazımdır. Belə ki, Strabonun yazdığına görə (XI, 5, 1-2) amazonların “Sirakena” adlanan ölkəsi (indiki Qərbi Azərbaycanda Şirak düzü) “Albaniyadan şimaldakı dağlarda” yerləşirdi [3, s.52].

Amazon qadınların məskunlaşdığı bölgəyə dair fərqli fikirlər mövcuddur. Herodot (VII, 13, 6) onların skiflərlə eyni dildə danışdığını və Qara dəniz hövzəsində yaşadıklarını yazırdı. Strabon, Feofan və digər antik müəlliflər amazonların albanlar və qarqarların qonşuluğunda yaşadıklarını qeyd edirlər. Amazon qadınların Anadolu ərazisində, Temizkıra şəhərində (indiki Terma) məskunlaşdıklarını yazanlar da var.

Makedoniyalı fəthətin Qafqazda, Azərbaycanda olmasına dair heç bir məlumat gəlib çıxmamışdır. Siciliyalı Diodor “Tarixi kitabxana” əsərində (XVII, 77, 1) yazır ki, İsgəndər Hirkaniyada (Xəzərin cənub sərhədləri) olarkən Fasid və Fermodont çayları arasındakı ərazilərin xanım-hökmdarı Falestrida 300 silahlı qadınla onun görüşünə gəlmiş, ağılı, fiziki gücü ilə onu heyran etmişdir [3, s.196]. Falestrida ilə görüş İsgəndərə yaxın olan Klitarx, Oneskrit və başqa müəlliflər tərəfindən də qeydə alınmışdır. Azərbaycanda amazonlar haqqında dərin araşdırmaların müəllifi Nuridə Atəşi bu mövzunun doğruluğunu belə ifadə etmişdir: “Qafqazın amazon hökmdarlarından olan Tallestrisin bu günkü Azərbaycanın Bərdə şəhərinin hakimi olduğunu güman etmək olar. Nizami Gəncəvi qədim qaynaqlardan bəhrələnmiş, Makedoniyalı İsgəndərin Şərqi yürüşünü, onun görüşlərini, müharibələrini özünün “İsgəndərnamə” poemasında poetik dillə əks etdirmişdir. O, tarixi Falestridanın simasında Nüşabə obrazını yaratmış, bu yolla Azərbaycan qadınının gücünü, cəsarətini, qabiliyyətini və ədalətli bir hökmdar kimi idarəçiliyini ön plana çıxarmışdır” [1, s.40]. Bütün bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, amazonlar mifik cəmiyyətin nümayəndələri olmayıblar.

Nizami Gəncəvinin İsgəndəri Azərbaycana gətirməkdə, onu Bərdənin hökmdarı ilə görüşdürməkdə əsas məqsədi bölgənin gözəlliyini, insanların səxavətliyini tərənnüm etmək olmuşdur. Dahi şair Nüşabənin simasında ideal qadın, ədalətli hökmdar obrazını yaratmış, onun Bərdə şəhərini ideal məkan kimi vəsf etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Atəşi N. Qafqaz amazonları. Miflər arxasındakı tarixi gerçək. Bakı, 2011
2. Əliyərli S. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 2012
3. Алиев К. Древнегреческие и латинские первоисточники по истории древнего Азербайджана (с примерами нового толкования). Баку, 2010

UOT 94

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 44 günlük Vətən Müharibəsi dönəmində siyasi-diplomatik fəaliyyəti və onun uğurlu nəticəsi

Könül Telman qızı Kərimova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı
konultelmanqizi@mail.ru*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində 2020-ci il Azərbaycan tarixinin yeni, şanlı səhifəsi kimi tarixə düşdü. Son 17 ilərdə Azərbaycan Respublikasının öz gücünə söykənən müstəqil siyasəti xarici təhdidlərdən, beynəlxalq şəraitdən asılı olmayaraq, ölkəmizi sürətlə irəli aparır, dinamik və hərtərəfli inkişaf tempi qorunur, eləcə də dünyada və regiondakı mövqeləri möhkəmlənir. İkinci Qarabağ Savaşında Şanlı ordumuzun hərbi-strateji əməliyyatlarına şəxsən rəhbərlik və nəzarət edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan eyni zamanda diplomatiya, informasiya, siyasi fəaliyyət istiqamətlərində də tarixi nailiyyətlərə imza atdı.

Artıq bir ildir ki, dünya dövlətləri və beynəlxalq aləm Azərbaycanın 44 günlük Vətən Müharibəsindəki uğurlarından və zəfərindən bəhs edir. 30 ilərzində bir sıra beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul olunmuş, lakin işğala son qoyulmasını nəzərdə tutan və icra olunmayan tələblər müzəffər Azərbaycan ordusu tərəfindən reallaşdı. Bu gün Azərbaycan ordusu dünyanın 50 ən güclü ordusu sırasındadır.

Araşdırmamı daha dəqiq təhlil etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münacişəsinin həlli istiqamətindəki diplomatik fəaliyyətini 3 mərhələyə ayırmışam:

1. Birinci mərhələ – Prezident İlham Əliyevin prezidentlik dövründən, 2003-cü ildən başlamış 27 sentyabr 2020-ci ilədək olan dövr.

2. İkinci mərhələ – 27 sentyabr 2020-ci ildən başlayır və 44 günü əhatə edən, hər saati, hər günü tarixə qızıl hərflərlə yazılan qısa, eyni zamanda şərəfli və qürurlu tarixi dövrü əks etdirir, 10 noyabr 2020-ci ildə üçtərəfli bəyanatın imzalanmasına qədərdir.

3. Üçüncü mərhələ – 10 noyabr 2020-ci ildən başlayan bu dövrdə isə artıq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin zəfərdən sonra Qarabağın dirçəlişi, bərpası və işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə 30 illik torpaq həsrəti ilə yaşayan soydaşlarımızın qayidişi dövrüdür.

30 ilərzində Azərbaycan öz haqq səsinə dünyaya çatdırmaq üçün müxtəlif kanallar, vasitələrlə münacişənin dinc yolla həllinə çalışırdı. Lakin ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri "münacişənin hərbi həlli yoxdur" kimi bəyanatlar verirdi. Müzəffər Azərbaycan ordusu 44 gündə yeni reallıqlar yaratdı və deyilən bu fikirləri puç etdi.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 8-ci maddəsinin I bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir. [1, s.6] Eyni maddənin III bəndində göstərilir ki, "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısıdır". [1, s.6] Hərbi mərhələyə qədər olan dövrdə Azərbaycan Prezidenti bütün xarici səfərlərdə, eləcə də, Bakıda keçirdiyi çoxsaylı görüşlərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü məsələsini daim önə çəkərək, Azərbaycan xalqının öz torpaqlarının işğalı ilə heç zaman razılaşmayacağını, ehtiyac yarandığı halda hərbi əməliyyatların başlanmasına qərar verəcəyini vurğulayırdı. Bununla yanaşı, dövlət başçısı Azərbaycanın xarici siyasət kursunun mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilən Qarabağ münacişəsinin dinc yolla nizama salınmasının tərəfdarı olduğunu bildirərək, beynəlxalq təşkilatların bu sahədə səylərini gücləndirməsinin zəruriliyini bəyan etmişdi. Prezident İlham Əliyev son on yeddi il ərzində Dağlıq Qarabağ münacişəsinin tarixi ədalət və beynəlxalq hüquq normaları əsasında həllinə nail olmaq üçün məqsədyönlü ardıcıl siyasət həyata keçirirdi. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Prezidentin bu istiqamətdə çoxşaxəli fəaliyyətinin vacib aspekti münacişə reallıqlarının dünya ictimaiyyətinə çatdırılması olmuşdu. Prezident İlham Əliyev bütün beynəlxalq meydanlardan səmərəli istifadə edərək, Qarabağ münacişəsinin həlli ilə bağlı Azərbaycanın prinsipial və ədalətli mövqeyini unikal, diplomatik məharəti ilə əsaslandırmışdı.

Məqsədyönlü xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan ötən illər ərzində regional və global əhəmiyyətli iqtisadi, siyasi və humanitar layihələrin mərkəzinə çevrilmiş, bir sıra əhəmiyyətli əməkdaşlıq formatlarının təşəbbüskarı olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin keçirdiyi diplomatiya və xarici siyasət kursu həmişə öz dinamikliyi, intensivliyi və çevikliyi ilə xarakterizə olunur və daim Azərbaycanın milli maraqlarına söykənir.

Ölkəmiz BMT-yə üzv olan 193 dövlətdən 155-nin dəstəyi ilə Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü kimi Şərqi Avropa bölgəsini təmsil etmək hüququ qazanıb və 2012-ci ilin may ayında Təhlükəsizlik Şurasına rəhbərlik edib. Gənc Azərbaycan dövlətinin BMT kimi əhəmiyyətli beynəlxalq təşkilatın Təhlükəsizlik Şurası kimi vacib qurumuna rəhbərlik etməsi beynəlxalq aləmdə ölkəmizin artan nüfuzunun göstəricisi oldu.

2018-ci ildə Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında imzalanan "Tərəfdaşlığın prioritetləri" adlı sənəddə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət əksini tapmışdır. 2018-ci ilin sonunda NATO-nun zirvə görüşündə qəbul edilmiş yekun bəyannamədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü dəstəkləndi.

2019-cu ildə BMT-dən sonra dünyanın ikinci ən böyük təşkilatı sayılan Qoşulmama Hərəkatının 120-dən artıq ölkəsinin Bakı sammitində Ermənistanın işğalçı adlandırılması Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində aparılan xarici siyasətin uğurlu nəticələrindən biri oldu. Qəbul edilən Bakı Bəyannaməsində Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi məsələsinə üzv dövlətlər münasibətlərini belə ifadə etdilər: "Biz, dövlət və hökumət başçıları Azərbaycanın müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyünə möhkəm dəstəyimizi ifadə edirik və Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi ilə bağlı söyləri ilə həmrəyliyimizi ifadə edirik". [4] İllər əvvəl regiona və münaqişəyə dair tamam başqa fikirdə olan müxtəlif beynəlxalq aktorlar Prezident İlham Əliyevin apardığı uğurlu xarici siyasət və diplomatiyasının nəticəsi olaraq həqiqəti öyrəndi, onilliklər ərzində "yazıq erməni" obrazı ilə dünya arenasında mövcud olan erməni imicinə ciddi zərbə vuruldu. Artıq dünya Ermənistanı və erməniləri əzilən, məzlum tərəf kimi yox, işğalçı kimi tanıyır.

Keçən dövr ərzində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən səslənən əsassız fikirlər tarixi reallıqları, münaqişənin əsl mahiyyətini əks etdirmirdi. Bunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2019-cu il 3 oktyabrda Rusiya Federasiyasının Soçi şəhərində "Valday" Beynəlxalq Diskussiya Klubunun XVI illik toplantısında və həmin il 11 oktyabrda Aşqabadda MDB Dövlət Başçıları Şurasının məhdud tərkibdə iclasında, 25-26 oktyabrda Qoşulmama Hərəkatının Bakıda keçirilən XVIII Zirvə görüşündə çıxışları zamanı tutarlı faktlarla sübut etdi.

15 fevral 2020-ci ildə Münhen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı panel müzakirələr zamanı, həmin il 18 iyulda Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrinin videokonfrans formatında keçirilən sammitində Ermənistanın yürütdüyü faşist ideologiyası, Azərbaycana qarşı etnik təmizləmə, dövlət terrorizmi və işğalçılığını ifşa edən Prezident İlham Əliyev Ermənistanın baş nazirinə beynəlxalq hüquq və tarixdən dərs keçdi. Münaqişənin həlli istiqamətində BMT Təhlükəsizlik Şurasının, Qoşulmama Hərəkatının, Avropa İttifaqının, Avropa Şurasının, Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının sənədləri beynəlxalq hüquqi baza yaratdı. 3 oktyabr 2019-cu ildə "Valday" Beynəlxalq Diskussiya Klubunun XVI illik toplantısı kimi mühüm beynəlxalq platformada qətiyyətlə söylədiyi "Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi" devizi bir il sonra xüsusilə 44 gün ərzində reallığa çevrilməklə hərbi əməliyyatların və Vətən Müharibəsinin şüarı kimi səslənməyə başladı.

Dövlət başçısı İlham Əliyev bu illər ərzindəən yüksək tribunalardan bildirmişdir ki, əgər işğala sülh yolu ilə son qoyulmasa hərbi güc yolu ilə torpaqlarımız azad ediləcəkdir. Müharibənin döyüş meydanında başladığı ilk günlərdən Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanı İlham Əliyev qəti siyasi iradəsini beynəlxalq aləmə nümayiş etdirdi və bütün təzyiqlərə baxmayaraq onları dəf etdi, müharibənin qanlı döyüşlərinin baş verdiyi günlərdə aparıcı media qurumlarına verdiyi 30-dan çox müsahibə ilə informasiya məkanında Azərbaycana qarşı olan hücumları darmadağın etdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyevin "Qarabağ Azərbaycandır!" ifadəsi şanlı qələbənin simvoluna çevrildi. O, dünyaya səriştəli lider, savadlı diplomat, iradəli sərkərdə olduğunu sübut etdi və tarixə adını Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa edən lider kimi yazdırdı. Prezident İlham Əliyev bir sıra xarici eyni zamanda qərəzli media nümayəndələrinin qarşısında diplomatik, savadlı, təmkinli, analitik düşüncə qabiliyyəti ilə bir çoxlarını susduran lider kimi yaddaşlarda qaldı. O, yüksək intellektuallığı, xarici dil bilikləri, hər jurnalistlə öz dilində danışması, tarixi bilikləri, beynəlxalq hüquq sahəsindəki savadıyla hər kəsi heyrləndirdi.

Vətən Müharibəsi ərəfəsində və gedişində "Əl-Cəzirə", "Əl-Ərəbiyə", "TRT Haber", "Pervıy Kanal", "CNN Türk", "Euronews", "CNN İnternational", "Sky News", "RBK", "Haber Global", "Haber Türk", "NTV", "France 24" televiziya kanallarına, Rusiyanın "TASS", "Ria Novosti" agentliyi, "Rossiya Seqodnya" Beynəlxalq İnformasiya Agentliyinin baş direktoru Dmitri Kiselyova verdiyi müsahibələrdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü, cəbhə zonasında son hərbi əməliyyatlarla bağlı arqumentlər üzərində qurulan aydın və məntiqli fikirləri, verilən suallara konkret faktlarla cavablandırması ölkənin haqlı mövqeyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında

xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Prezidentinin qeyd etdiyi kimidünya mətbuatının ölkəmizə münasibəti dəyişdi, əvvəlki illərdə Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı susqunluq nümayiş etdirən xarici KİV-lər mövcud reallığı öz gözləri ilə gördü. Müharibədə Azərbaycanın qazandığı tarixi Zəfərlə yanaşı, dövlət başçısının 44 gün ərzində xarici KİV-lərə 30-dan artıq müsahibə verməsi və həmin müsahibələr zamanı Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin əsl təcavüzkar mahiyyətini ifşa etməsi informasiya müharibəsində ermənilərəən böyük zərbəni vurdu.

10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan liderlərinin üçtərəfli Bəyanatı Cənubi Qafqazda yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Nəhayət, Ermənistan hərbi-siyasi arenada Azərbaycan qarşısında diz çökərək rəsmi Bakının şərtlərini qəbul etməli oldu.

Bu Bəyanatın imzalanmasından 2 ay sonra 2021-ci ilin yanvarın 11-də Moskvada üç ölkənin başçısının görüşü – 10 noyabr üçtərəfli Bəyanatının möhkəmləndirilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edirdi. Moskva görüşündə Ermənistanın heç bir şərtinin qəbul edilməməsi, Azərbaycanın postmüharibə dövründəki diplomatik uğurudur. Ermənistanın əksinə olaraq, Bakı Moskva görüşündə qarşısına qoyduğu mühüm məqsədlərə çatmağı bacardı. 10 noyabr bəyanatından irəli gələn digər məsələlərlə yanaşı Prezident İlham Əliyevin, xüsusilə Türkiyənin layihələrə yaxından cəlb olunması ilə regionun inkişafına böyük dinamizm gətirə bilən nəqliyyat kommunikasiyalarının, iqtisadi, ticarət əlaqələrinin bərpasının sürətləndirilməsi ilə bağlı irəli sürdüyü təklif bütün tərəflərin, həmçinin regionun digər ölkələrinin maraqlarına uyğun oldu.

Xocalı soyqırımının 29-cu anım günündə – 26 fevral 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyevin 4 saatdan çox davam edən 35-dən çox yerli və xarici media qurumlarının 50-dək sualını 4 dildə cavablandırması dünyada geniş rezonans doğurdu. Burada verilən suallara aydınlıq gətirməklə, həm də beynəlxalq ictimaiyyətə ünvanlanmış kifayət qədər ciddi mesajlar verildi. Bu konfrans zamanı iranlı jurnalistin qərəzli və natamam sualı qarşısında Prezident İlham Əliyevin jurnalistə reaksiyası maraqla qarşılandı. Prezident İlham Əliyev əvvəlcə xanım jurnalistə öz məqsədini daha anlaşılan tərzdə ifadə etməsini bildirdi, daha sonra Azərbaycanın sülhə və əməkdaşlığa kökləndiyini vurğuladı. Jurnalistə cavabında ölkə başçısı bəyan etdi ki, Azərbaycan bütün bu proseslərdə qonşu İranı tərəfdaş kimi görür. Bununla da məsələni əsassız terror mövzusunda yönəltmək istəyənlər layiqli cavabını almış oldular. Böyük Britaniyadan olan jurnalist Aynur Tattersal isə bildirmişdi ki, "25 ildir jurnalistika ilə məşğuldur, amma hər hansı ölkə prezidentinin 4 dildə bu cür mətbuat konfransı keçirməsinin şahidi olmayıb". [2, s.204] O, Prezidentin çoxlarının nümunə götürməli olduğu rekorda imza atdığını qeyd etmişdi.

Bu mətbuat konfransında Prezident İlham Əliyev Dağlıq Qarabağın statusu məsələsinə "nida" işarəsi qoyaraq bildirdi ki, Ermənistan və erməni xalqına yanlış vədlər vermək lazım deyil, onları bu günə salan səbəblərdən biri də məhz o idi, xülya idi, iddialar idi, əsassız istəklər idi. Bu istəklərə rəvac verən bəzi xarici ölkələrin siyasətçiləri də erməni xalqının bu rəzil duruma salınmasında öz rolunu oynadılar: "Status hardadır, onu hər kəs bilir. Hesab edirəm ki, Ermənistan və erməni xalqı üçün bu məsələ nə qədər az dilə gətirilərsə, o qədər də yaxşı olar. Ona görə də status məsələsi, ümumiyyətlə, gündəlikdən çıxmalıdır. Statusla bağlı hesab edirəm ki, əgər kimsə bu gün bu məsələni qaldırırsa, sülhə yox, qarşıdurmaya daha çox xidmət göstərir."

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin müharibədən sonrakı diplomatik fəaliyyəti Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun qurulur. Bu fəaliyyət həmçinin regionda dünyanın böyük dövlətlərinin Azərbaycanla hesablaşmasına nail olmasına yönəlmişdir. Bütün dünyada intensiv, gərgin, mürəkkəb, ziddiyyətli proseslərin getdiyi, global trendlərdə qeyri-müəyyənliyin hökm sürdüyü bir mərhələdə müstəqil dövlət quruculuğu kursu yaradıcı şəkildə uğurla davam etdirilir.

15 iyun 2021-ci ildə Şuşada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan tərəfindən imzalanan müttəfiqlik haqqında birgə Şuşa Bəyannaməsi iki qardaş və dost dövlətin gələcək çoxşaxəli və birgə fəaliyyətinin istiqamətlərini göstərir.

12 noyabr 2021-ci ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VII Zirvə görüşündə Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Prezident İlham Əliyevə

"Türk Dünyasının Ali Ordenu"ni təqdim edib ki, bu da dövlətimizin başçısının türk dünyası qarşısındakı xidmətlərinə verilən böyük qiymətdir.

Ermənistan üzərindəki parlaq qələbəmiz Prezident İlham Əliyevin apardığı pragmatik, sistemli siyasi kurs və uzaqgörən xarici diplomatiyanın bəhrəsidir. Ali Baş Komandan bir daha sübut etdi ki, dahi siyasətçi və böyük dövlət xadimi, ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli varisidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2017
2. İlham Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. 110-cu kitab. Bakı, 2021
3. Əli Həsənov. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005
4. prezident.az - Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı
5. mfa.gov.az - Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi saytı

UOT 94(479.24)

Tarix yazan şahid uşaqlar

Ləman Füzuli qızı Musayeva

AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

lemanmemmedovamusayeva@gmail.com

Azərbaycan Dövləti və xalqının tarixinə müqəddəs şəhid qanı ilə yazılan 27 sentyabr 2020-ci il həm də millətin böyük Zəfər yolu oldu. Həmin gün Ali Baş Komandanın əmri ilə əks hücum keçən Azərbaycan Ordusu 30 illik həsrətin vüqarlı sonu ilə Dünya azərbaycanlılarını fərəhləndirdi. Prezidentdən və qələbəyə susamış xalqdan ilham alan ordu 44 gün çəkən müharibə zamanı özünün tam və qəti qələbəsini təmin etməklə Ermənistanı kapitulyasiyaya məcbur etdi. Nəticədə 300-ə yaxın kənd, 5 şəhər, 4 qəsəbə, çoxsaylı strateji yüksəkliklər əzəli düşməndən təmizləndi. Həmin ərazilərdə yenidən Azərbaycanın üçrəngli bayrağı dalğalandı.

44 günlük Vətən müharibəsi yekunlaşan kimi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyin (MATM) müxtəlif şöbə və fondlarının əməkdaşları operativ halda “Anadır arzulara hər zaman Qarabağ” adlı sərgini qurmaq üçün sosial şəbəkələrdə əhaliyə müraciət etdi, bütün kollektiv qısa müddətdə toplama işinə başladı. Azərbaycanın Vətən müharibəsində parlaq qələbəsi və torpaqlarımızın azad edilməsinə həsr olunmuş sərgi döyüş iştirakçılarına məxsus olmuş eksponatlar əsasında quruldu. Muzeydə “Anadır arzulara hər zaman Qarabağ” adlı sərginin açılış mərasimi keçirildi [4]. Nəticədə ilk olaraq, “2021-ci ilin yanvar ayında MATM-da Vətən Müharibəsi Fondu təsis edildi” [6], daha sonra sərgi açıldı. Bu sərginin ilk hissəsində Tovuz döyüşlərinin iki qəhrəmanı (general-mayor Polad Həşimov və polkovnik İlqar Mirzəyev), həmçinin Vətən müharibəsinin 101 şəhid və qazisinin əşyaları nümayiş olundu. Mayın 19-da açılan “Anadır arzulara hər zaman Qarabağ” sərgisi ilə yanaşı onun tərkib hissəsi kimi təşkil olunmuş “Ermənistanın dövlət terrorizmi azərbaycanlı fotoqrafların obyektivində” adlı fotosərgi də nümayiş edildi. Bu fotosərgidə isə 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycanın dinc şəhər və kəndlərinə vurulmuş raket-artilleriya zərbələrinin nəticələri, eləcə də 30 ilə yaxın müddətdə işğal olunmuş ərazilərdə həyata keçirilmiş siyasəti nümayiş etdirən 7 fotoqrafın çəkdiyi 50 fotosəkil, Gəncə və Bərdəyə vurulmuş raket zərbələrini nümayiş etdirən onlarla eksponat nümayiş olundu [5]. Ancaq bununla da kifayətlənməyib, 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Azərbaycanın dinc şəhər və kəndlərinə vurulmuş raket-artilleriya zərbələrinin qurbanına çevrilmiş bölgələrin tarix-diyarşünaslıq muzeyləri ilə sıx əməkdaşlığın nəticəsi kimi “Vətən müharibəsinin ildönümünə həsr olunmuş esse” layihəsi həyata keçirildi(1). Cəbhəyanı bölgələrdə yaşayan məktəblilərin təəssüratlarını, xatirələrini esse şəklində almaq üçün bu ərazilərin tarix-diyarşünaslıq muzeyləri, təhsil şöbələri, gənclər evləri ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələri yaradıldı. Nəticədə müharibəni gözləri ilə görüb, onun dəhşətlərini yaşayan

uşaqların öz hisslərini muzey və KİV vasitəsi ilə arxa cəbhədə yaşayan soydaşları ilə bölüşmək şansı yarandı. Bu layihə məxsusi olaraq müharibədən əziyyət çəkmiş insanların uşaqlığına və 44 günlük Vətən müharibəsinin uşaqlarına həsr olundu. Layihənin iştirakçıları öz şəxsi hekayələrini və keçirdikləri travmaları qələmə almaqla cəmiyyətin onları daha yaxşı başa düşmələrinə yol açmış oldular. Çünki “Müharibə uşağın bütün hüquqlarını – yaşamaq hüququnu, ailə və cəmiyyətlə birlikdə olmaq hüququnu, sağlamlıq hüququnu, şəxsi inkişaf hüququnu, təhsil və müdafiə hüququnu pozur” [2].

Esselərin yazılmasında və toplanmasında 5 cəbhəboyu rayonun (Ağdam, Bərdə, Beyləqan, Füzuli, Tərtər və istisna kimi Gəncə şəhəri) tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin direktorları, məktəb və sinif rəhbərləri, tarix müəllimləri və çox sayda məktəblilər iştirak etmişdilər. Yazılardan aydın olur ki, bu uşaqlar müharibəni müxtəlif yaşlarda qarşıladılar: kimisi körpə ikən, kimisi yeniyetmə dövründə, kimisini də erkən gənclik çağında. Müharibə onların həyatında böyük şəhər və kiçik kəndlərdə, öz evləri və ya nənələrin yanında, ön və arxa cəbhədə daxil oldu. Onların bütün acıları, qorxu və həyacanları, bu sətirlərdə uşaq səmimiyyəti ilə ağ vərəqlərə həkk olunmaqla Zəfərə gedən yolda nə qədər qurbanlar, nə qədər fədakarlıqlar verildiyini gələcək nəsillərə açıq şəkildə nümayiş etdirir. [1] “Müharibələrin böyüklərə də təsir etməsinə baxmayaraq, uşaqlar, təəssüf ki, çox tez-tez ailələrinə qarşı törədilən dəhşətlərin birbaşa, lakin silahsız qurbanı olurlar. Onlar dərin emosional travmaya məruz qalırlar. Bu mənəvi yaraların sağalması çətindir və onların gələcək həyatları üçün ciddi nəticələri olur. Sülh və etimad şəraitində böyüməyən, lap erkən yaşlarından qəddarlıqla üzləşən bu uşaqlar yaşadıkları dəhşətlərin təsirindən tez-tez əmin olurlar ki, zorakılıq hər hansı mübahisənin həlli üsuludur. Buna görə də onlara sülh və beynəlxalq təhlükəsizlik mesajını gələcək nəsillərə çatdırmaq çətindir” [3].

Buna baxmayaraq milli şüurun, mentalitetin bir parçası olan Azərbaycan vətəndaşının fitrətində sevgi, tolerantlıq, xeyirxahlıq, ədalətin bərqərar olunmasına dönməz inam sonuna kimi özünü qoruyub saxlayır. Bunu esselərdə paylaşılan məsum uşaq təəssüratları da sübut edir.

Bərdə şəhərindəki akademik Zərifə Əliyeva adına məktəb-liseyin IV sinif şagirdi Mikayılı Simuzər Məhəmməd qızının ermənilərin Bərdə şəhərinə atdıqları ballistik raketin birinin onların yaşadığı evin həyətinə düşməsi və bundan yaşadığı dəhşət dolu anları oxumaq belə çox sarsıdıcıdır. VII sinif şagirdi Əliyev Fərid Kənan oğlu isə 27 sentyabr gününü belə xatırlayır: “sentyabrın 27-si pulemyot, güllə səsinə oyandım, çox qorxdum. Kiçik bacım ağlayırdı, atam polis idi, evə gəlmirdi..Bərdəyə bir neçə dəfə kassetli raket atdılar ... növbəti dəfə atanda mən küçədə idim, qaça-qaça evə gələndə yığıldım, ayağım burxuldu. Bir neçə gün o vəziyyətdə qaldım.. hər gün sayıqlayırdım... Allaha yalvarırdım ki, atama-anama heç nə olmasın... Eşitdim ki, Bərdənin kəndində yelləncəkdə yellənən bir qızı vurublar ... çox pis oldum ... uşağın nə günahı vardı axı.. mən də öz dostlarımla velosipedlərimizin üzərinə bayrağımızı sancmışdım ... qışqırırdıq ki, Qarabağ Azərbaycandır!”

Füzuli rayon 1 sayılı tam orta məktəbin IX sinif şagirdi Rzazadə Zəhra öz xatirələrində 1992-ci ilin mart ayında ermənilərin şəhəri bombardmanı zamanı dayısı Ağzadə Fərid Asif oğlunun, həmin məktəbin IX sinif şagirdi Rzayeva Aytən isə babası Ağzadə Asif Nəsim oğlunun I Qarabağ müharibəsində şəhid olduqlarını qeyd etmələrinə baxmayaraq, yaxın qohumlar müzəffər Azərbaycan Ordusunun doğma rayonlarını azad etməsini çox böyük fəxr hissi ilə qarşıladıklarını xüsusi şövq ilə diqqətə çatdırırlar.

Beyləqan rayonu 4 sayılı orta məktəbin VIII sinif şagirdi Məmmədova Sədaqət öz essəsində qeyd edir ki, “... ötən ilin oktyabrın 3-ü, axşam saat 19:30 radələrində ermənilər tərəfindən Beyləqan şəhərinə endirilən raket zərbəsi bir neçə ünvana düşüb, evləri, avtomobilləri, obyektləri yararsız hala saldı və mənim yaşadığım ev də tamamilə yararsız hala düşmüşdür. Bu dəhşətli görüntü mənim yaddaşımdan silinməyəcək. Nə qədər qorxu hissi keçirsək də, qalib ordumuzun irəliləməsi, Ali Baş Komandanımızın bizə sevindirici xəbərlər verməsi bizi daha da ruhlandırır.”

Tərtər rayon 1 sayılı tam orta məktəbin 7-ci sinif şagirdi Hüseynov Fərid – “2020-ci il 27 sentyabr tarixin səhəri mərmə səsleri ilə açdım. Bu nə qədər dəhşətli olsa da, bizə təsir etmədi. Bunun səbəbi isə qələbəyə inancımız idi. Qələbəyə inancımız qarşısında bu səsler heç nə idi.

Torpaqlarımızın işğaldan azad olma xəbərini aldığı vaxt isə çox sevinc və qürur hissi yaşadım. 44 günlük müharibə ərzində mən bu cümləni eşitmək isdüyirdim: “Bütün torpaqlarımız işğaldan azad oldu! Allah şəhidlərimizə rəhmət eləsin, qazilərimizə şəfa versin!”

Müharibənin uşaqlara və yeniyetmələrə təsirinin mürəkkəbliyinə və onların çoxşaxəli həyat təcrübələrinə onların öz hekayələrini yazıya almaqla, yaxud da çəkdiqləri rəsmlər ilə şahid olmaq olar.

Uşaq və yeniyetmələrin həyat təcrübəsini əks etdirən bu layihə münaqişə və münaqişədən sonrakı bölgələrdə həyatın postmüharibə xüsusiyyətlərinin daha dərinə dərk edilməsinə töhfə verə bilər. Bu təcrübə müasir müharibə zonalarında uşaqların müdafiəsini yaxşılaşdırmağa və bütün dünyada sülhü qorumaq üçün səyləri gücləndirməyə kömək etmiş olar. Beləliklə, Azərbaycanda həyata keçirilən bu layihə müharibənin ağır-acılarını uşaq nöqtəyi-nəzərindən sənədləşdirmək üçün ilk sistemli cəhd hesab oluna bilər. Bundan başqa, uşaqların müharibə zamanı yaşadıkları acı təcrübələrinə dair fikirləri haqqında dəyərli məlumat verir. İnsanlara keçmiş travmatik təcrübələri aradan qaldırmağa və başqalarının travmasının qarşısını almağa kömək edir, onlara şəxsi hekayələrini bölüşmək üçün imkanlar təmin edir, çünki hekayələrini danışmaq onların sağalma proseslərinə kömək edə bilər. Onlara oxşar təcrübələri olan başqaları ilə əlaqə qurmaq imkanı verərək, özlərini daha az özgəninkiləmiş hiss etmələrinə və daha böyük bir cəmiyyətə mənsub olmaq hissini artırmağa kömək edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ləman Musayeva. Vətən müharibəsi uşaqların gözü ilə / “Elm” qəz., № 33(1925), 2021, 1 oktyabr, s.11
2. Graça Machel, the United Nations Secretary-General’s Expert on the Impact of Armed Conflict on Children, UN report “*Impact of Armed Conflict on Children*”, 1996, available at: http://www.unicef.org/graca/a51-306_en.pdf
3. Olivia Garreau // “Child Victims of Armed Conflicts” 05th march 2012 // <https://www.humanium.org/en/children-in-war/>
4. <http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3430>
5. [.http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3403](http://azhistorymuseum.gov.az/az/news/3403) Muzeydə “Ermənistanın dövlət terrorizmi Azərbaycan fotoqraflarının obyektivində” adlı fotosərginin açılışı oldu. 29 Aprel, 2021
6. <https://moderator.az/cemiyyet/378357/fondda-qeydiyyata-alinan-ilk-inventar-polad-hesimova-mexsus-qis-gdekcesidir/>

UOT 94

Beynəlxalq hüquq normaları kontekstində İran–Azərbaycan münasibətləri

Həbibulla Şirin oğlu Manaflı

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı
ofis_dpseki@mail.ru*

Beynəlxalq hüquq normaları öz müqəddaratını təyin etmə hüququnu, əsasən, etnik qruplara, milli azlıqlara deyil, imperialist dövlətləri tərəfindən vaxtı ilə müstəmləkəyə çevrilmiş, öz dövləti olmayan xalqlara şamil edir. BMT mövcud olduğu bütün müddət ərzində müxtəlif ölkələrdə yaranan ərazi mübahisələrinə münasibətdə məhz beynəlxalq hüququn bu təməl prinsiplərinə üstünlük vermiş, dövlətlərin ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir.

Erməni xalqı Ermənistan dövlətinin təmsalında öz müqəddaratını təyin etdiyindən, Qarabağdakı erməni separatçılarının belə bir iddia ilə çıxış etməsinin nə hüquqi, nə də siyasi əsasları yoxdur.

Beynəlxalq hüquq normalarının ən mühüm müddəalarından biri də budur ki, hərbi təcavüzə, işğala məruz qalan dövlət öz müttəfiqlərinin yardımı ilə hüquqi, diplomatik və hərbi vasitələrdən istifadə etməklə ərazi bütövlüyünü bərpa etmək hüququna malikdir. Azərbaycan beynəlxalq hüququn bu prinsipinə əsaslanaraq apardığı vətən müharibəsini zəfərlə başa çatdırmış, az qala 30 il ərzində erməni işğalı altında qalmış ərazilərini azad etmişdir.

Lakin vətən müharibəsinin baş verdiyi zaman ərzində və sonrakı dövərdə ən acı paradoksla üzləşdik. Özünü İslam Respublikası kimi qələmə verən İran Azərbaycanın bu haqlı mücadiləsinə Qərb dövlətlərinin bəzi siyasi dairələri ilə birlikdə pəl vurmağa, ikinci cəbhə açmağa çalışdı.

Ümumiyyətlə Azərbaycan ərazisinin yüzdə iyirmi faizinin Ermənistanın işğalı altında qaldığı zaman ərzində İran nəinki bu təcavüzkar siyasəti beynəlxalq hüquq baxımından ifşa etmək üçün diplomatik fəaliyyət göstərməmiş, hətta işğal müddətində təcavüzkarın yardımçısı olmuş, bir milyondan artıq müsəlmanı yurdsuz-yuvasız qoyanlara, öldürənlərə müxtəlif yollarla dəstək vermiş, onlardan siyasi, iqtisadi, mənəvi yardımını əsirgəməmişdir. İranın tutduğu bu mövqeyi nə İslamın təməl prinsipləri, nə də beynəlxalq hüquq normaları baxımından izah etmək mümkün deyil. Bunun adı düşmənçilikdir.

Yalnız bir faktın timsalında İranın Ermənistanı əziz-xələf münasibətinin mahiyyətini açıq-aydın görmək mümkündür. Birməşmiş Ərəb Əmirliklərinin Əbu-Dabə şəhərində İslam Konfransı Təşkilatına üzv dövlətlərin Parlament İttifaqı Şurasının 13-cü sessiyasında İran İslam Cumhuriyyəti məclisinin sədri Əli Ləricani müsəlman dünyasının az qala bütün problemlərindən danışsa da, Azərbaycan-Ermənistan tərəfindən hərbi təcavüzə məruz qalması, ərazinin iyirmi faizinin işğal olunması barədə bir kəlmə belə, dilə gətirmədi.

“Qurani-Kərim”ə görə insan Allahın ona verdiyi torpağı, suyu, təbiəti, maddi və mənəvi nemətləri, o sıradan öz dilini qorumağa borcludur. Buna qarşı çıxanlar Allahın iradəsinə qarşı çıxırlar. Deməli, İslam Cumhuriyyəti böyükləri Allahdan və “Quran”dan qorxmurlar. Allaha yox, İslam qiyafəsinə girmiş fars şovinizminə xidmət edirlər. Fars şovinizminin türk düşmənçiliyi tarixin dərin qatlarına uzanıb gedir.

Türk mənşəli sak soyları ilə farslar arasında qarşıdurma Midiya dövlətinin mövcud olduğu dövərdə, yəni təxminən 2550 il bundan öncə başlayın və İranın Azərbaycana münasibətindən görünür ki, hələ də davam etməkdədir. Fars-türk qarşıdurması fars şovinizminin səyi nəticəsində öz əhatə dairəsini genişləndirərək dini-ideoloji sahəyə də sirayət etdi. Farslar türk azmanı Alp Ər-Tunqaya özlərinin şər, pislilik ilahəsi Əfrasiyabın adını verdilər. Onlar Zərdüştdinini təhrif edərək ona İran-Turan düşmənçiliyi fikrini pərçimlədilər. “Avesta”dakı xeyirlə şərin mübarizəsini İran-Turan mübarizəsi kimi qələmə verməyə başladılar. İran-Turan düşmənçiliyi təmayülü fars folklorunda, yazılı ədəbiyyatında və tarixşünaslığında nəsil-dən-nəslə ötürülərək yaşadılıb. Bu tendensiyanın davamlı olmasında fars şairi Firdovsinin xüsusi xidmətləri olub. O, fars ədəbiyyatının şah əsəri olan “Şahnamə”ni Sultan Mahmud Qəznəvinin sifarişi əsasında yazıb. 60 min beytdən ibarət bu nəhəng əsər antitürk ruhda qələmə alındığından Sultan Mahmud Qəznəvi vəd etdiyi ənami Firdovsiyə verməyib. Azərbaycan istiqlal hərəkatının ideoloqu M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi “Şahnamə” fars şovinizmi və nasionalizmindən yoğrulmuş türkə və türklüyə qarşı yazılmış bir əsərdir”.

XX əsrdə Azərbaycanın şimal bölümü iki dəfə – 1918 və 1991-ci illərdə öz istiqlalına qovuşmuşdur. Hər iki halda xalqımız üçün müstəsna tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu dönüş anlarına fars şovinizminin kölgəsinə çevrilən İran rəhbərliyi mənfi münasibət sərgiləmişdir.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin rəsmi nümayəndə heyəti 1919-cu ildə İranla diplomatik əlaqələr qurmaq üçün Tehrana getmişdir. M.Ə.Rəsulzadə müstəqil Azərbaycanın omatiya tarixinə dair bu önəmli hadisə ilə əlaqədar yazdığı “İran və biz” adlı məqalədə iki dövlət arasında bəraərhüquqlu əlaqələrin yaranacağına inamını belə ifadə edirdi: “Daima zərbələrini yediyi cahangir Rusiya arasında müstəqil Qafqasiya içərisində müstəqil və nüfuzlu bir müsəlman hökumətinin vəucudu isə bilxassə İran vətənpərvərlərini sevindirməlidir”. [1, s.298]

Deməli, daim rus imperiyasının təcavüzkar xarici siyasətinin qurbanına çevrilmək təhlükəsi ilə üz bəüz qalan iranlılar öz ölkələri ilə Rusiya arasında müstəqil Qafqazın olmasını həmişə arzu

ediblər. İndi onların bu arzusu çin olmuşdur. Nəinki müstəqil Qafqaz daxilində əhalisi əsasən müsəlmanlardan ibarət olan müstəqil Azərbaycan dövləti yaranmışdı. Bu durum İranın təhlükəsizliyini təminatı üçün iranlıları sevindirməyə bilməzdi. Amma belə olmamışdır. Fars şovinizmi bədnam tarixi ənənələrin təsiri altında başqa cür düşüncə tərzini sərgiləmişdir. Fars şovinizminin qulluğunda duranlar suveren müstəqil Azərbaycanın varlığında İran üçün bir təhdid görülmüşdür. Onlar Azərbaycanın Cənub hissəsinin İranın bir vilayəti olduğunu bildirərək, cumhuriyyətimizin adını ifadə edən söz birləşməsindən “Azərbaycan” kəlməsini çıxarmağı tələb etməyə başlarlar. M.Ə.Rəsulzadə belələrinə cavab verərək yazırdı: “...Azərbaycan derkən qəsdimiz Şimali Azərbaycan və yaxud Qafqasiya Azərbaycanıdır ki, əski Aran ilə Şirvan və Muğanı ehtiva edir. Azərbaycan ismi isə coğrafi bir istilah olmaqdan ziyadə xalqın adını bildirmək mənası ilə işlənmişdir. Biz kəndimizi Azərbaycan dili ilə (ki, türkcənin bir növüdür) mütəkəllim məxsus bir qövüm ədd edəriz. Bu qövümün ismi nə Aran, nə Şirvan, nə də Muğandır. Yalnız Azərbaycandır”. [2, s.298]

M.Ə.Rəsulzadə daha sonra yazırdı ki, Azərbaycan adını belə münasibət cumhuriyyəti təmsil edən xalqımızın öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun inkarını əks etdirən kifirlərin təşəkkül tapmasına rəvac verə bilər.

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın istiqlaliyyətinə İranın münasibətini dəyişəcəyinə ümid bəsləyərək fikirlərini belə yekunlaşdırıb: “Böylə bir mövqedə ruslar, ingilislər, firəng və s. Xristian millətlər durmadığı halda dindar bir dövlətin duracağını qətiyyənlə təsəvvür etməyiz.

M.Ə.Rəsulzadə “İran və biz” adlı məqaləsində daha sonra yazırdı ki, Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu ingilislər, firənglər və s. xristian xalqlar tanıdıqları halda dindəş dövlətin, yəni İranın bundan imtina edəcəyini qətiyyənlə təsəvvür etmirik.

Belə olduğun təqdirdə Azərbaycanın nə ismi, nə də cismi iranlı qardaşlarımızda şəkk və şübhə hissi yaratmamalıdır. Onlar Ermənistan və Gürcüstan hökumətlərinin təşəkkülünü arzu etdikləri kimi qohum və dindəş Azərbaycan Cumhuriyyəti üçün də bunu səmimi bir surətdə arzu etməlidirlər. [3, s.307-308]

Amma belə olmadı. İranın rəsmi siyasətinin rüporuna çevrilmiş Tehran qəzetləri Azərbaycan Cumhuriyyəti” adında əksini tapmış Azərbaycan sözünü bəhanə gətirərək istiqlaliyyətimizi qəbul etmədikləri anlamını ifadə edən yazılar dərc etməyə başladılar. Bu yazıların məntiqinə görə “Azərbaycan” adına Qafqazın güneyindən ibarət olan ölkənin deyil, “İranın qədim vilayəti kimi tanınan əyalətin haqqı vardır. Bu qəzetlər İran hökumətinin iradəsini ifadə edərək bildirirdilər ki, iki xalq arasında soyuqluq düşməmiş cumhuriyyətin adından “Azərbaycan” sözü götürülməlidir. Onlar Azərbaycanın şimal kəsimində yaşayan əhalinin “ətrafdakı müsəlman – Qafqaz”, yəni azərbaycanlı deyil, Qafqazın müsəlman əhalisi kimi təqdim edirdilər.

Bunlara cavab olaraq, M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, mən İrəvan, Gəncə, Bakı quberniyasının əhalisi ilə Ərdəbil, Marağa, Təbriz mahallarındakı əhali arasında fərq görmürəm. Eyni dil,eyni adət, eyni məzhəb hökmfərmandır. Ortada yalnız 100 il ərzində davam edən müxtəlif siyasi sistemlərdə yaşamaqdan irəli gələn fərqlər vardır. [4, s.308]

XX əsrdə Azərbaycanın şimal kəsimi ikinci dəfə 1991-ci ildə öz istiqlalına qovuşdu. Zaman dəyişsə də, İranda hakimiyyət başında Qacarları Pəhləvilər, onları isə 1979-cu ildə siyasi islamı təmsil edən dindarlar əvəz etsə də, bu dövlətin rəsmi dairələrinin Azərbaycan dövlətçiliyinə düşmən münasibəti dəyişməmişdir. Fars şovinizmi anti-Azərbaycan siyasətini 1991-ci ildən etibarən ayrı müstəviyə keçirmiş, ilanı Seyid Əhməd əliylə zərb-məsələnin mahiyyəti ilə uzlaşan tərzdə hərəkət edərək, Azərbaycanın qəddar düşməni Ermənistanla hərtərəfli əməkdaşlıq edir, tarix ərzində Rusiyadan yediyi kötəkləri unudaraq, yenə onun ayağına gedir. Məqsəd Azərbaycana xətər yetirməkdən ibarətdir. [5, s.611]

Biz bir xalq olaraq, 44 gün davam edən Vətən savaşında da və bu müharibədə əldə etdiyimiz zəfərdən sonrakı bir il ərzində də İranın rəsmi dairələrinin yeritdiyi bu siyasətin müxtəlif təzahür halları ilə dəfələrlə üzləşməli olduq. Bəs bu siyasətə nə vaxt xitam veriləcək? Yəqin ki, “Gülüstan müqaviləsi” hüquqi sənəd kimi ləğv edildikdən sonra.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. M.Ə.Rəsulzadə. İran türkləri. Əsərləri, II cild (1909–1914). İkinci nəşr. Bakı: Təhsil, 2014
2. M.Ə.Rəsulzadə. İran və biz. Əsərləri, V cild (1918 aprel–1920). İkinci nəşr. Bakı: Qanun, 2014
3. Azərbaycan və İran. Əsərləri. V cild. (1918 aprel–1920). Bakı: Qanun, 2014
4. M.Ə.Rəsulzadə. Qərribə bir baykot. Əsərləri, I cild (1903–1909) İkinci nəşr. Bakı: Təhsil, 2014
5. S.Rüstəmخانلی. Köhnə dünyanın yeni düşüncəsi. Dərdə əyilmə. Bakı: Qanun, 2013
6. H.Manafli. Milli vicdanımızı dirçəldən böyük ideoloq. Bakı: Elm və Təhsil, 2019

UOT 316.33

Pandemi sonrası dövəmdə dördüncü sanayi devrimi'nin (Endüstri 4.0) gelişimi ve beklentiler

Magsud Şahsuvar oğlu Mirzayev
doktora öğrencisi
Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
magsudmirze@hotmail.com

Literatür incelendiğinde ilk sanayi devriminin 1760'dan 1840'a kadar sürdüğünü. Ayrıca devrimin, demiryollarının inşası ve buhar motorunun icadı ile mekanik üretime başladığı belirtilmiştir. 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında meydana gelen ikinci sanayi devriminde ise, elektrik ve montaj hattı yardımıyla seri üretimi mümkün kıldı ifade edilmiştir. Üçüncü Sanayi Devrimi 1960'larda başladığı. Bu devrimsürecine ise, genellikle bilgisayar devrimi veya dijital devrim de denir, çünkü yarı iletkenlerin gelişimi ana bilgisayarların (1960'lar), kişisel bilgisayarların (1970'ler ve 1980'ler) ve internetin (1990'lar) ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dördüncü Sanayi Devrimi, “akıllı fabrikaları” gerçeğe dönüştürerek, sanal ve fiziksel işleme sistemlerinin küresel düzeyde birbirleriyle esnek bir şekilde işbirliği yaptığı bir dünya yarattığı bilinmektedir. Böylece ürünler müşteriler için tamamen kişiselleştirilebilir ve yeni operasyon modelleri oluşturmak mümkün hale geldiğini söyleyebiliriz [1].

Koronavirus (COVID-19) pandemisi salgın süreciyle birlikte yaşanan sosyal ve toplumsal değişimler yaşama ve çalışma şekillerimizi de temelden dönüştürmektedir. Dünyada ilk COVID-19 vakasının saptanmasıyla başlayan sürecin kısa zaman içerisinde küresel çapta bir salgın halini alması sonrasında, evden çalışma, çevrimiçi eğitim, eve teslim, video konferans yeni iş yapmak şekilleri, hem sağlayıcılar hem uygulayıcılar açısından kabul edilebilir hale gelmiştir [5]. Ayrıca Koronavirüs COVID-19 pandemisi ile beraber olumlu olumsuz birçok gelişme küresel olarak tüm dünyada, 2020 yılının başından itibaren yaşanmaya başlanmıştır. COVID-19 pandemisi sonrasında, bütün dünyada insanların büyük bir çoğunluğu evlerine kapandı. İşyerlerinin önemli bir kısmı çalışamaz hale geldi. Evden online çalışmaya uygun işler ve eğitim çok büyük ölçüde dijitalleşti. İnsanlar yeni teknolojileri kullanarak, işlerini uzaktan yapmaya başladılar. Yeni *teknolojiye uyum ve verimlilik* en önemli soranlardan birisi haline geldi [3].

Bu bağlamda Endüstri 4.0 sürecinin bir parçası olan teknolojik gelişmeler ve dijitale geçiş entegrasyonu değer kazandırmıştır [9].

Dünya geçmişten günümüze birçok salgınla mücadele etmiş, savaşlar görmüş, ekonomik krizlerle sarsılmıştır. Ancak bugün yaşadığımız süreç dünyanın şimdiye kadar yaşadığı sosyo-ekonomik her türlü krizden farklıdır. COVID-19 pandemisi küresel boyutta dengeleri bozarak ekonomiden, eğitime, sosyal hayattan, ticarete kadar geniş bir yelpazede etkisini göstermiştir. Krizler genel olarak yalnızca yaşadıkları dönemler itibarıyla etkileri hissedilen olaylar değildir, kriz dönemi bittikten sonra da bazı etkilerin toplumsal değişikliklere yol açması beklenmektedir [4].

Bu kapsamda çalışmada pandemiden sonra dördüncü sanayi devriminin gelişimi ve beklentiler üzerinde durulmuştur.

Sanayi devrimleri ile teknoloji gelişimi ve küreselleşme entegrasyonu, bilgisayarın icadı ve üretim-hizmet sistemlerinde kullanılması Endüstri 4.0'ın temelini oluşturmuştur. Otomasyon sistemleri ile insan unsurunu üretimden uzaklaştıran Endüstri 4.0 sonucunda ekonomik, sosyal ve toplumsal değişimler baş göstermiş ve insan kaynağı çok daha fazla nitelikli olmak durumunda kalmıştır. Otomasyon ile mevcut yetkinlikleri yetersiz kalabilen insan kaynağının dijital dönüşüm sürecinde verimli bir şekilde Endüstri 4.0 içinde yer alabilmesinin, teknoloji eğitimi ile gerçekleşeceğini söylemek mümkündür [7].

Başka bir ifadeyle dünyadaki ucuz iş gücü ve otomasyon artması sonucunda batı doğunun üretim kapasitesi ile başa çıkamaz oldu ve artık bir hamle yapması gerekiyordu. Beklenen hamle Almanlardan geldi. Endüstri 4.0 ifadesi ilk defa 2011 yılında Alman hükümetinin ileri teknoloji temalı projesinde Hannover Fuarı'nda kullanılmıştır. Almanların Hannoverde bahs ettiği değişimlerin başında yeni ürünlerin piyasaya daha hızlı ve sık girmesi vardı. Bu hem üretim hızının artması hem de piyasaya daha sık üretim sürmesi demekti. İkincisi ise, esnek üretim, doğunun üretim gücü aynı üründen çok fazla üretmesine dayanıyordu. Endüstri 4.0'ın vaat ettiği esneklik ise farklı farklı hatta kişiye üretimler yapmak. Endüstri 4.0 ile ilgili akademik ilk çalışma ise Kagerman vd., (2011)'in çalışmasıdır. İlgili çalışmada dünyanın içine girdiği yeni dönem ve bileşenleri işlenmiştir. Bu yeni dönem nesnelere interneti olarak da adlandırılmış ve bilgisayarlar tarafından yönlendirilen “akıllı” fabrikaların devrinin başladığı ve yayılacağı konu edilmiştir [2].

Dördüncü Sanayi Devrimi sadece akıllı ve birbirine bağlı makine ve sistemlerle ilgili değildir. Uygulamanın kapsamı çok geniştir. Birçok alanda, gen dizilemesinden nanoteknolojiye, yenilenebilir enerjilerden kuantum hesaplama kadar birçok alanda eşzamanlı ilerleme dalgaları vardır. Dördüncü sanayi devrimini diğer devrimlerden temelden ayıran şey, bu teknolojilerin birbiriyle sıkı bir şekilde bütünleşmesi, fiziksel, dijital ve biyolojik alanlardaki etkileşimdir. Dördüncü sanayi devrimini diğer devrimlerden temelden ayıran şey, bu teknolojilerin birbiriyle sıkı bir şekilde bütünleşmesi, fiziksel, dijital ve biyolojik alanlardaki etkileşimdir [1]. Endüstri 4.0'ın en büyük amacı bir-birleri ile haberleşen sensörlerle ortamı algılayabilen ve veri analizi yaparak ihtiyaçları fark edebilen robotların üretimi devr alması olarak tanımlayabiliriz. Dolayısıyla daha kaliteli daha ucuz, daha hızlı ve tasarruf yapan bir üretim yapması olarak ifade edebiliriz.

Geleceğin sanayi üretimi, Sanayi 4.0 ile birlikte dokuz teknolojik ilerleme çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Teknolojik ilerlemeler Sanayi 4.0 sürecinin temel bileşenleri olarak ifade edilen temel unsurlar nesnelere interneti, siber fiziksel sistemler ve simülasyon, büyük veri ve analiz, bulut bilişim sistemleri, akıllı robotlar, üç boyutlu yazıcılar, zenginleştirilmiş gerçeklik, siber güvenlik ve yatay-dikey yazılım entegrasyonu olarak sıralanmıştır [4].

Dördüncü Sanayi Devrimi daha çok fabrikaları etkileyecek gibi görünse de, aslında gelecekteki hayatımızı doğrudan etkileyebilir. Üç boyutlu (3 d) yazıcılar sadece sanayide değil evlerimizde dahi kullanılabilir konuma geldi. Kendi ihtiyaçlarımızı başkaları tarafından üretilen ürünlerle karşılamak yerine kendi hayal gücümüzü kullanarak istediğimiz ürünü evimizde üretebiliyoruz. Endüstri 4.0 gelişime öncelik eden olumlu etkilerinin dışında hayatımızı zorlaştıracak olumsuz yanları da var. Robotların üretimi devr almasıyla insan gücüne duyulan ihtiyacın azalacağı beklenmektedir. Bu durum sadece fabrikalardaki çalışan mavi yakalılar için değil, beyaz yakalılar için de bir risk unsuru olacağı düşünülmektedir.

Yaşanan pandemi süreci ekonomiden sosyal hayata, çalışma yaşamında, günlük işlerde yani hemen hayatın her alanında etkisini göstermiştir. Bu durum hem olumlu hem de olumsuz birçok sonuçlara neden olmuştur. Özellikle geleceğe yönelik olarak oluşan negatif görüş ve bakış açıları olabildiği kadar, Endüstri 4.0 ile gelen teknolojinin üretimde bir çığır açacağı görüşleri de oldukça fazladır. Günümüzde gelişmek isteyen, ekonomik ve sosyal açıdan geri kalmak istemeyen tüm ülkelerin yeni sanayi devrimi olan Endüstri 4.0 ın getirdiği yenilikleri takip etmesi ve bu teknolojiyi üretmesi bir zorunluluk haline gelmiştir [11].

Referanslar

1. Bağırzadə E. V. Əlizadə T. (2016). Dördüncü Sənaye İnqilabı. Klaus Şvab, İqtisad Universiteti nəşriyyatı.
2. Çelebi, F. (2021). Dijital Çağda Liderlik ve Girişimcilik, İktisad yayınevi, Ankara.
3. Demirtaş, D., Bozkurt, V ve Yorğun, S. (2020). COVID-19 Pandemisinin Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Etkileri, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
4. Hacer Ermiş, F. (2018). Türkiye’de Sanayi 4.0 Dönüşümü: Sorunlar, Gelişme Sürecindeki Belirleyici Unsurlar ve Olası Etkiler, Yüksek Lisans Tezi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Bolu.
5. Hatipler, M ve Köksalan, N (2021). COVID-19 Salgını Sürecinin Bir Gerçeği Olarak Dijital Göç, 5. *International Paris Conference on SocialSciences.7-8, 2021 Paris – FRANCE ProceedingsBook*.
6. İlker, A. ve Meçik, O., (2021). Çalışma yaşamında yenilikler: Pandemi ile dijitalleşme deneyimi. *Journal of Life Economics*. 8(4): 403-411, DOI: 10.15637/ jlecon.8.4.01
7. Karaköse, S. (2021). COVID-19 Salgınında Çok Boyutlu Etkiler, Ankara.
8. Marangoz, M ve Kırılı Özen, E. (2021). COVID-19 Pandemi Sürecinin Farklı Alanlarda Dijitalleşmeye Etkileri: Kavramsal Bir Değerlendirme, *Hitit Ekonomi ve Politika Dergisi*, 1(1), 54-68.
9. Pilikoğlu, A ve Sağlam, M. (2020). COVID-19 Pandemi Sürecinde ve Endüstri 4.0 Çerçevesinde Tedarik Zinciri Uygulamalarının Değerlendirilmesi: Lojistik Sektöründe Bir Uygulama, 10-13 December, 12 International Conference of Strategic Research in SocialScienceandEducation.
10. Çağrı Tolga Avşar-SCHEER Türkiye Genel Müdürü Endüstri 4.0 hakkında merak edilenler https://www.youtube.com/watch?v=ufpPWNhs_vs
11. Taş., H. Y. (2018). Dördüncü sanayi devrimi’nin (Endüstri 4.0) çalışma hayatına ve istihdama muhtemel etkileri. *OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), 1817-1836. DOI: 10.26466/opus.479123

UOT 811.111

Grammar as a branch of linguistics

Maleyka İsfandiyar gizi Aslanova
Ganja State University
maleykaa532@gmail.com

Grammar is a section of linguistics that studies the structure of a language and models it in various grammatical theories. The linguistic units studied in grammar are morpheme, word as part of speech and sentence. Unlike lexicology, grammar examines those meanings of linguistic units that are common and obligatory for all signs of a certain type. Grammar is subdivided into morphology and syntax. Moreover, the need for such a division is noted not in all languages, but only in those where it is possible to separate a word from its syntactic role.

Morphology is a section of grammar that includes the study of the structure of a word, forms of inflection, ways of expressing grammatical meanings, as well as the study of parts of speech and methods of word formation. The central unit of morphology, morpheme, is a significant element of the word form. Depending on the nature of the meanings of word forms and their functions in morphology, the following sections are distinguished: word formation and inflection. [3]

Word formation studies all aspects of the creation, functioning, structure and classification of derivatives and complex words. Inflection studies the formation of word forms. The boundaries

between these sections are not absolute, since in each language there are transitional phenomena and classes of phenomena. For example, the category of the species in the Russian verb is considered by different researchers either as grammatical or as lexical-grammatical, since during the formation of species pairs of verbs, the meaning of word forms may not change or change significantly. For example, write-write, write-write off.

Syntax is a section of grammar that studies the collocation and order of words within a sentence as an independent unit of language. Due to its object, syntax occupies a special position among the classical linguistic disciplines, since it is more focused not on establishing relations between units in the language system, but on those mechanisms that ensure the generation of an utterance (speech). In the process of studying the rules for the formation of speech in syntax, three main problem areas have emerged. In the syntax of parts of speech, the combinatory possibilities of words within phrases and the relationships that are expressed in them are considered. The syntax of a sentence is distinguished by attention to such sentence-specific categories as predicativity, communicativeness, modality. It also describes the various types of relationships (compositional and subordinate) between the parts of the phrase, examines the ways of organizing relationships between the components of the sentence. Finally, in the syntax of the text, the functioning of phrases is studied in a wider context – as part of a whole speech work or as part of its complete in the sense of a fragment. [1]

G.S. Zenkov and I.A. Sapozhnikova define grammar as a structure of a language, which includes a system of morphological categories and forms, syntactic categories and constructions, methods of word formation. The section of linguistics that studies such a structure is also called grammar.

They also subdivide grammar into morphology (word grammar) and syntax (phrase and sentence grammar). Within the framework of grammar, words are distinguished by word formation, which is associated with the formation of words as lexical units. The area of grammar of a word, which studies the formation of grammatical forms, constitutes morphology itself. [2]

The division of grammar into morphology and syntax is rather arbitrary, since in some languages, for example, amorphous, the role of morphology is insignificant. In addition, there is an interaction between morphology and syntax, which does not always make it possible to clearly distinguish between the phenomena of the morphological and syntactic order. This is due to the fact that the form of a word is a unit of morphology and one of the units of syntax. The division of grammar into morphology and syntax is rather arbitrary, since in some languages, for example, amorphous, the role of morphology is insignificant. In addition, there is an interaction between morphology and syntax, which does not always make it possible to clearly distinguish between the phenomena of the morphological and syntactic order. This is due to the fact that the form of a word is a unit of morphology and one of the units of syntax.

The word and its form are among the most important concepts of morphology and syntax. A word is a lexical unit that serves as an object of consideration in lexicology. However, the word also acts as a grammatical unit. In this case, the word is a system of all its forms with their grammatical meanings.

The constituent parts of the grammar are:

Word formation – studies the internal structure of a word, the rules for the formation of words.

Morphology – examines the forms of words and the meanings they express, develops the teaching of parts of speech.

Syntax – studies the forms of words, phrases and sentences and their meanings, the phenomenon of word combination, the general properties of sentences.

The grammatical structure of a language is a system of morphological and syntactic forms and categories of the language.

Grammar is a branch of linguistics that studies the grammatical structure of a language, i.e. the laws of the structure and functioning of words and sentences.

The subject of grammar is the study of the rules for the functioning of significant units of a language at different levels of its structure, as well as the patterns of changes in words and the principles of their unification when constructing an utterance.

Grammar sections:

General – studies the universal grammatical features inherent in all languages.

Private – explores the grammatical structure of a particular language.

Types of grammar:

1) historical, or diachronic, grammar (studies the structure of a language in its development or at individual past stages, examines the changes that occur in the grammatical structure of a particular language over time);

2) descriptive, or synchronic, grammar (studies the state of the grammatical structure of the language at a certain period, usually corresponding to the moment of writing the grammar) variety – comparative.

References

1. Maslov, Yu.S. Introduction to linguistics / Yu.S.Maslov. M., 2004
2. Pishchalnikova V.A. General linguistics / V.A.Pishchalnikova, A.G.Sonin. M.: Academy, 2009
3. Zenkov G.S. Introduction to linguistics / G.S.Zenkov I.A.Sapozhnikov. Bishkek, 2000

UOT 330.341.1; 002.6

Yeni təlim texnologiyası və iqtisadi informasiya

Mətanət Cümşüd qızı Rəhimova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
hekimimetanet@gmail.com*

Keçən əsrin 90-cı illərində bir çox dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar informasiya cəmiyyətinə keçmək üçün bir sıra sosial idarəetmə məsələlərinin həyata keçirilməsinin proqram və müdələrinə qəbul etmişlər. Bu məsələlərin koordinasiyası üçün 1995-ci ildə Avropa komissiyası informasiya cəmiyyəti Forumunu təsis etdi. Bu forumun işi, iqtisadiyyat və məşğulluq, əsas sosial və demokratik dəyərlər, mədəniyyət və kütləvi informasiya vasitələri, dövlət qulluğu və təhsil sahələrinə informasiya cəmiyyətinin təsirinin təhlilinə və öyrənilməsinə yönəldilmişdir.

Yeni təlim texnologiyaları dedikdə, kompüter texnologiyası vasitəsilə, idarəetmə sisteminin fəaliyyətinin iqtisadi aspektlərini əks etdirən, məlumatlar yığımı başa düşülür. İnformasiya sisteminin tamlığının (bütövlüyünün) təmin edilməsi məlumatların inteqrallaşdırılmış sistemlərdə emalı konsepsiyasına əsaslanır.

İqtisadi informasiyanın emalında və eləcə də iqtisadi informasiya sisteminin layihələndirilməsində inteqrasiya prinsipinin tətbiqi, idarəetmə prosesinin effektiv təşkilinin zəruri şərtidir. Bununla da, informasiya sosial-iqtisadi idarəetmə sistemlərinin başlıca resursu olaraq qalır.

İqtisadi informasiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri var:

- sosial-iqtisadi obyektin çoxcəhətli fəaliyyətini natura, dəyər və digər göstəricilər sistemi vasitəsi ilə əks etdirir;

- əsas kütləsi diskretdir, bu və ya digər maddi daşıyıcılarda (ilkin və yekun) sənədlərdə, maqnit lentlərində, disklərdə və s. digər elektron yaddaşlarda qeyd edilir və sonlu nəticələr şəklində alınır;

- rəqəm, ədədi – əlifba və digər simvollar şəklində ola bilər;

- xətti formalıdır, sətirbəsətir yazılır;

- böyük həcmi və kütləviliyi ilə seçilir.

Yeni təlim texnologiyalarının təhsilə tətbiqi mütəxəssislər qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir... Qərbin inkişaf etmiş bir çox ölkələrində bu fəaliyyət sahəsi, artıq əmək qabiliyyətli əhalinin 60 faizini əhatə edir və dönmədən yüksəlmədə olduğu müşahidə edilir. İnformasiya cəmiyyətinin yaranışı fonunda XXI əsrin global problemlərindən biri də, kompüter texnologiyasının tətbiq etməklə təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün müasir təlim metodlarından istifadə edilməsidir. Xüsusilə tənqidi və məntiqi düşünmənin inkişaf etdirilməsində yeni təlim metodlarının tətbiqi əsas məsələlərdən biridir.

Keçən əsrin ortalarında informasiya həcmnin, hər səkkiz ildə iki dəfə artması tendensiyası müşahidə olunurdusa, bu gün informasiya həcmnin iki dəfə artması qısa müddətdə baş verir. Bununla da əgər ilk vaxtlarda kompüterin tətbiqi küllü miqdarda informasiyanın “ıldırımsürətli” emalı, informasiyanın saxlanması, işlənməsi və göndərilməsi ilə əlaqədar çox problemlərin həllinə ümid verirdisə, bu gün, daha doğrusu, son illərin reallığı göstərir ki, kompüterin inkişafının bilavasitə böyük sürətliliyi, iqtisadiyyatın inkişafına köməklik göstərəcəkdir...

Bütün bu deyilənlərə əsasən müasir sivilizasiya proseslərinin iki xarakterik xüsusiyyətlərini – insanın yaratdığı süni mühitin metasistemlərinin genişlənməsini və insan fəaliyyətində istifadə olunan informasiya həcmnin kəskin artımını qeyd etmək olar.

Bu gün hər bir ölkənin iqtisadi səviyyəsi və potensialı informasiya vasitələri və informasiya emalı sistemləri istehsalının səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Odur ki, “informasiya” termini yalnız dərk etmə vasitəsinə aid olmayıb, həm də vacib praktiki əhəmiyyətə malikdir. [2]

Kompüter texnologiyasının tətbiqini başa düşüb, dərk etmək, təhlil etmək və rəşional təşkil etmək üçün iqtisadi sistemləri, onların idarə olunması proseslərini öyrənmək və idarəetmə sistemlərində konkret tapşırıqlar həll etmək lazım gəlir. Bu baxımdan aşağıdakı nəticələri qeyd etmək olar:

- obyekt haqqında müşahidəçinin məlumatı, biliklərin tamlığını müəyyən edən elementlər arasında əlaqənin olması;
- sistemin biliklər, vərdişlər, üsullar, daha doğrusu, yeni təlim texnologiyalarının altsistemlərinin tətbiqi nəticəsində tədrisin keyfiyyəti yüksəlir;
- iqtisadi sistemdə sirkulyasiya edən, xarici mühitlə və ya digər iqtisadi sistemlərlə mübadilə olunan məlumatların təlim texnologiyaları ilə işlənməsi iqtisadi yüksəlişə səbəb olur;
- insanların və kollektivlərin təsərrüfat – iqtisadi fəaliyyətlərində əldə rəhbər tutduqları bir sıra ümumi qəbul olunmuş biliklər, məlumatlar, qaydalar kompüter texnologiyası vasitələri, tərtib edilmiş alqoritm əsasında proqramlaşdırılaraq optimal müddətdə yerinə yetirilir və nəticə alınır;
- yeni təlim texnologiyalarını təhsilə tətbiq edilməklə, iqtisadi informasiyanın praktikada qiymətləndirilməsi kriteriyaları kimi aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir: dəyərliklik, istifadəyə yararlılıq, əhəmiyyətlik qiyməti, eləcə də öz vaxtında çatma, əlçatan olması və etibarlılıq. Bu kriteriyaların köməyiylə informasiyanın müəyyən ümumi qiymətləndirilməsinə nail olmaq mümkündür. Böyük miqdarda verilənlərin emalı prosesində bir neçə parametrin eyni vaxtda ortalama qiymətləndirmə zəruriyyəti yarana bilər. [1] Belə halda:
  - hər bir parametrin (istifadəyə yararlılıq, əhəmiyyətlik, periodiklik və s.) çəki əmsalları daxil edilir;
  - kompüter texnologiyasının tətbiqi ilə iqtisadi sistemin ümumi informativliyi oraya daxil olan informasiya vahidinin qiymətləri müəyyən edilir;
  - yeni təlim texnologiyaları sistemin informativliyinin mətnin informativliyinə nisbəti informasiyanın dolğunluğunun təmin edilməsini və informasiya sisteminin effektivliyini müəyyən edir;
  - baxılan yanaşma konkret iqtisadi sistemlərdə praktiki hesablamalarda istifadə olunur. İqtisadi informasiya təhsil proseslərində vacib resurs kimi effektiv istifadə edildikdə idarəetmə prosesi üçün böyük əhəmiyyətə malik olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hübətəliyev R.Z., Tağıyev H.N., Quliyeva F.A. İqtisadi informatikanın əsasları. Bakı, 2015

2. İsmayılov M.A., Tağıyev H.N. İnformatikanın nəzəri və praktiki əsasları, II hissə. Bakı, 2007

UOT 371.64/69

Təlim prosesində informasiya texnologiyalarından istifadənin xüsusiyyətləri

Minayə İntiqam qızı Sadıxova
Bakı Slavyan Universiteti
sadixova.minaya@mail.ru

İnformasiya texnologiyalarının təlim prosesində əlaqəli tətbiqi, əsasən, pedaqoji fəaliyyətin tələblərindən irəli gəlməklə onun nizamlanmasını şərtləndirir.

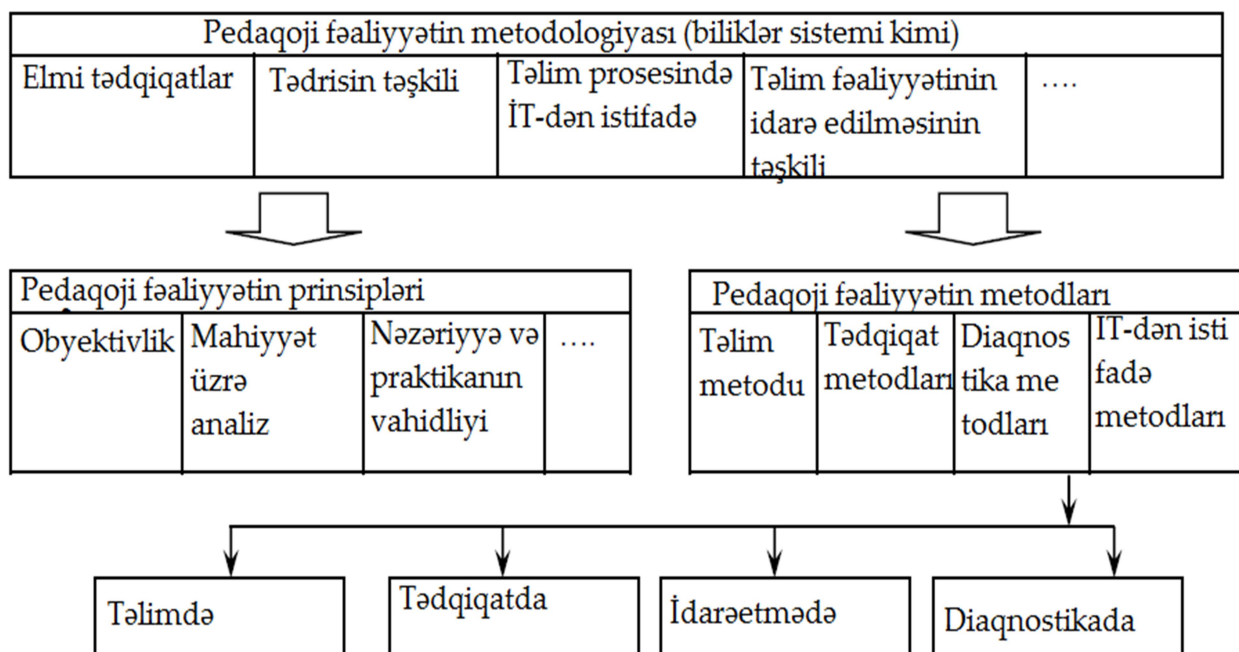
Metodologiyanın ümumi mənasının və onun komponentlərinin başa düşülməsi üçün pedaqoji sahədə metodoloji fəaliyyətin mahiyyətini açaraq, metodoloji biliklərin vacib komponentlərini qeyd edək:

1) pedaqoji fəaliyyətin prinsiplərinin məcmuyu (qeyd edək ki, bu zaman prinsiplər, qanun və qanunauyğunluqlardan fərqli olaraq, qneseoloji fenomendir, yəni onlar tədqiqatçılar tərəfindən formalaşdırılır və öz məzmununa görə dəyişə bilər);

2) təlim, tədqiqat, diaqnostika, müəyyən prosesi idarəetmə və informasiya texnologiyalarından istifadə metodlarını əmələ gətirən pedaqoji fəaliyyət metodlarının məcmuyu.

Yuxarıda sadaladığımız metodların məcmuyunun realizasiyası pedaqoji fəaliyyətin metodları və texnologiyasının tədqiqatını aparmaq zərurətini meydana çıxarır.

Adı çəkilən metodları sxem 1-dəki kimi təqdim etmək olar.

Sxem 1. Metodoloji biliklər sisteminin komponentləri

Pedaqoji fəaliyyətin metodoloji prinsipləri sırasında psixoloji və pedaqoji hadisə və proseslərin hərtərəfli öyrənilməsi mühüm yer tutur. İstənilən pedaqoji fenomen başqa hadisə və proseslərlə bir bağlarla əlaqələnir. Onun birtərəfli, təcrid olunmuş şəkildə nəzərdən keçirilməsi mütləq yanlış nəticələrə gətirib çıxarır. Bu nöqtəyi-nəzərdən tətbiqi proqramlardan tədris olunmuş şəkildə istifadə məqsədmüvafiq deyil, onlardan məhz əlaqəli şəkildə yararlanmaq lazımdır.

"İnformasiya texnologiyaları" anlayışı V.M.Qluşkov tərəfindən dövriyyəyə buraxılmışdır. O həm də terminin mənasını izah etmişdir: "İnformasiya texnologiyaları – bu, informasiyaları emal etməklə bağlı olan proseslərdir.

Məhz təlim prosesi də informasiyanın əldə edilməsi, ötürülməsi və emalı prosesi ilə bağlıdır. Konkret desək, informasiya müəllimdən tələbəyə ötürülür, tələbə tərəfindən emal edilmiş informasiya biliyə çevrilir.

Məlumdur ki, informasiyanın miqyası zamanın tələbindən asılıdır. Əgər informasiyanın miqyası çoxalırsa, deməli, onun effektiv şəkildə ötürülməsi məsələsi meydana çıxır. Digər tərəfdən, geniş miqyaslı informasiyanın dərk edilməsi üçün müxtəlif effektiv vasitələr və bu vasitələrdən əlaqəli şəkildə istifadəyə ehtiyac yaranır.

Təlim prosesində hesablama texnikasından istifadə bu prosesin informasiya təminatını dəyişə bilər. Bu anlayışın müasir tərifini belə vermək olar: təlimin informasiya texnologiyaları tədris prosesində hesablama texnikalarından istifadə zamanı təlim prosesinin üsul, forma və mütdolarının məcmuyudur. İnformasiya texnologiyalarının əsasında kompüterdən informasiyanın ötürülməsi və bu informasiyanın şagirdlər tərəfindən dərk edilməsi üçün aktiv yaradıcı prosesin dəstəklənməsi yolu ilə istifadə edilir. Təlimin informatlaşması zamanı meydana çıxan psixoloji çətinlik müxtəlif səviyyədə olan əksətmələrin təsviri üzrə konseptual aparata yenidən nəzər yetirmək lazım gəlir. Belə bir fikir də mövcuddur: İKT vasitəsilə təlim "bilmək" feilinin mənasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. "Yaddaşda informasiya toplamaq" anlayışı "informasiyaya giriş əldə etmək" anlayışına transformasiya olunur. "Kompüterə qədərki" insanın təfəkkür strukturu çap mətninin strukturu ilə şərtləndirilir. Bu mətnə birxətlik, analitiklik, rasionallıq xasdır. Kompüterin yaratdığı imitasiyalı mühitdə isə obrazlılıq, elastiklik, əlaqəlik, təfəkkürün strukturluğu önə çıxır.

Bir qayda olaraq, informatlaşmanın psixoloji nəticələri ziddiyyətlidir. Məntiqi təfəkkürün güclənməsi ilkin anlarda təfəkkürün intuitiv təsiri altına düşə bilər. Kompüter şəxsiyyətin idraki keyfiyyətlərinin formalaşmasında yardımçı ola bilər, amma o, şagirdə elə informasiyalar verə bilər ki, həmin informasiyaları şagird kompütersiz əldə edə bilməz. Bununla belə, xarici, nüfuzlu motivasiya üçün güclü stimül rolunu oynaya bilər.

Sual meydana çıxır: *kompüter yaradıcı təfəkkürün inkişafına yardım edə bilərmi?* Şübhə yoxdur ki, cavab birmənalıdır: bəli. Bundan ötrü isə müəyyən şərtlər var:

- 1) kompüterdən istifadə etməklə yaradıcı təfəkkürün inkişafına kömək etmək;
- 2) məqsədə nail olmağın nəticəsini yoxlamaq lazımdır;
- 3) bu məqsədə nail olmaqdan ötrü istifadə olunan metod və yollar üçün psixoloji biliklərdən istifadə etmək.

Təhsilin informatlaşmasının mahiyyəti ondadır ki, təlim prosesini təkmilləşdirmək üçün informasiya texnologiyalarının hansı imkanlarının olduğunu müəyyən edəsən. Bu imkanları pedaqoji fəaliyyətə necə qoşmaq olar ki, qarşıya qoyulmuş vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlmək mümkün olsun. Bir sözlə, təlimin mürəkkəb insan–maşın sistemində insan və maşını hansı formada müvəffəq şəkildə "uyğunlaşdırmaq" olar.

Ən nəhayət, bilikləri mənimsəmək üçün hansı nəzəriyyələr vardır və bu cür sistemin effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün hansı psixoloji təlim mexanizmlərindən istifadə etmək lazımdır. Qarşıya aydın məqsəd qoyduqdan və bu məqsədə çatmaq üçün uyğun məzmun seçdikdən sonra həmin məqsəd və məzmunu uyğun olaraq, öyrənənlərin fəaliyyəti müəyyənləşir. Bundan sonra isə müəllim və tələbənin məqsədəuyğun fəaliyyətini təmin edə biləcək vasitələr müəyyən edilir. Bu vasitələr məqsədə effektiv şəkildə nail olmaq üçün kifayət etməlidir və mənimsəmə müəyyən edilmiş səviyyəyə uyğun olmalıdır. Bununla da, müəllim və tələbənin qarşılıqlı əlaqələnməmiş fəaliyyəti bu və ya digər təlim metodunda öz əksini tapır.

Təhsilin informatlaşma problemini və bu sahədə psixoloq və metodistlərin apardığı tədqiqatları nəzərdən keçirərkən qeyd etmək lazımdır ki, tələbələr kompüter proqramları ilə işlədikləri zaman real dünyanın obyektlərini ya modellərlə, ya da bu obyektlərin simvolları ilə əvəz edirlər. Simvollar obyektlər arasındakı münasibətləri də əvəz edə bilər. Bu zaman real dünyanın təsəvvür edilməsi bəzən fəaliyyətin predmet xarakterinin itirilməsi və gerçəklikdən uzaqlaşma ilə

nəticələndir. Bundan başqa, kompüter arxasında işləmək yüksək emosional gərginliklə müşahidə edilir. Bu isə həmişə hamı üçün xeyirli deyil.

Təlim prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə müəyyən alətlərdən istifadə etməklə həyata keçirilir. Bunlar pedaqoji ədəbiyyatda "Yeni informasiya texnologiyaları vasitələri" (YİTV) kimi işlənir. İ.V.Robertə görə, YİTV dedikdə "proqram-aparat vasitələri və mikroprosessor hesablama bazası əsasında fəaliyyət göstərən qurğular, informasiyanın toplanması, saxlanması və ötürülməsini təmin edən müasir informasiya dəyişməsi üçün istifadə olunan vasitələr nəzərdə tutulur. YİTV-nin imkanları və onun vasitəsilə həll edilən məsələlərin dairəsi orta ümumtəhsil və ali məktəblərdə qarşıya qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək üçün kifayət edir. Şagird və tələbənin şəxsiyyətinin inkişafı (təfəkkürün inkişafı, estetik tərbiyə, informasiya mədəniyyətinin inkişafı), cəmiyyətin informatlaşması ilə şərtlənən sosial sifarişin yerinə yetirilməsi, təlim-tərbiyə prosesinin bütün səviyyələrdə intensivləşməsi (xüsusilə müasir texnoloji vasitələrin, o cümlədən audio-video informasiyaların köməyi hesabına fənlərarası əlaqələrin dərinləşməsi, müxtəlif fənn sahələrinə aid məsələlərin həll edilməsi) həmin vəzifələrə aiddir. YİTV-in təlim və təhsilin müxtəlif sahələrində tətbiqinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmədən yuxarıda qeyd edilmiş məqsədlərə nail olmaq mümkün deyil. Məlumdur ki, bu problem kompleks xarakter daşıyır və informasiya texnologiyalarının vasitələri təlim vasitəsi kimi, dərkətmə aləti, öyrənmə obyekt, nəzarətin avtomatlaşması və eksperimentin emalı kimi istifadə olunur.

Yuxarıda qeyd edilmiş informasiya texnologiyaları üzrə vasitələrin içərisində təlim xarakterli tətbiqi paketlər mühüm yer tutur. Bunlar tətbiqi proqram vasitələri (TPV) adlanır. Beləliklə, TPV dedikdə, istifadəçi ilə kompüter arasında təlim xarakterli dialoqu təşkil etmək nəzərdə tutulur; TPV-nin funksional təyinatı təlim informasiyasını təqdim etmək və tədris prosesini istiqamətləndirməkdən ibarətdir.

Tətbiqi proqram vasitələrinin işlənilib hazırlanma problemi bir sıra nəzəri müddəalara əsaslanır:

- TPV-dən istifadənin pedaqoji məqsədyönlüü;
- TPV-nin ayrı-ayrı tiplərinin təlim məqsədləri üçün istifadə olunan funksional təyinatı;
- TPV-nin metodik təyinatına görə tipləri;
- təlim-tərbiyə prosesində istifadə olunan TPV-yə verilən tələblər.

Təlim prosesində TPV-dən istifadə fərdin şəxsiyyətini inkişaf etdirməyin məqsədi ilə müəyyən edilir və TPV-nin metodik təyinatına əsaslanır. TPV-nin metodik təyinatı təlim prosesinin intensivləşməsi və onun keyfiyyətə yeni səviyyəyə yüksəldilməsi ilə şərtlənir. Təlimin didaktik prinsipləri nöqtəyi-nəzərindən TPV-dən effektiv istifadə etdikdə aşağıdakı metodik məqsədlər daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- təlim prosesinin fərdiləşdirilməsi və diferensiasiyası;
- əks əlaqə üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi;
- ağır hesablama işlərini EHM-də apararaq təlim vaxtına qənaət etmək;
- təlim informasiyasının kompüter vizuallaşması;
- öyrənilən obyekt, proses və hadisələrin modelləşməsi və imitasiyası;
- təlimdə motivasiyanın gücləndirilməsi;
- təlim materialını mənimsəmək üçün şagirdin və ya tələbənin strategiya ilə silahlandırılması;
- təlim fəaliyyətinin, eləcə də öyrənilənlərin informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması.

Tətbiqi proqram vasitələrinin təlim prosesində metodik məqsəd və vəzifələrini müəyyən etdikdən sonra ona verilən tələblər aydınlaşmalıdır. Bu o deməkdir ki, həmin proqramların müvəffəqiyyətlə işləməsi üçün lazım olan xarakteristika müəyyən edilməlidir. Tətbiqi proqram vasitələrindən istifadə üzrə pedaqoji praktikanın analizi [5] belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, aşağı keyfiyyətə malik (pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən) kompüter proqramlarının yaradılmasının əsas səbəbləri bunlardır:

- onları hazırlayarkən didaktik prinsiplərin qismən və ya tamamilə nəzərə alınmaması;
- təlimin ənənəvi metod və formalarının mexaniki və plansız şəkildə yeni təlim texnologiyalarına köçürülməsi.

Hazırda heç kim belə bir fikri danmaq gücündə deyil: təhsilin informatlaşması şəraitində pedaqogika elminin paradigmaları dəyişir. Bununla bərabər, təhsilin də strukturu və məzmunu dəyişir. Biliklərin aktiv, müstəqil şəkildə mənimsənilməsinə əsaslanan yeni təlim metodları və informasiyalarla iş ənənəvi təlim metodlarına əsaslanan nümayişetdirici və illüstrativ-izahedici metodları sıxışdırıb aradan çıxarır. Həmin metodlar informasiyanın kollektiv dərk edilməsinə hesablanmışdır. Bununla bərabər, tətbiqi proqram vasitələrindən paralel şəkildə ənənəvi təlim metodlarını dəstəkləmək üçün də istifadə edilir. Bu zaman tədris məqsədi ilə istifadə edilən TPV-yə müəyyən qədər öyrədici funksiya verilir. Uyğun olaraq, hər bir proqram təlimin didaktik prinsipləri əsasında qurulur. Deməli, TPV qarşısında didaktik tələblər irəli sürülür. Məlumdur ki, hər bir təlim fənninin tədrisi metodikası uyğun elmin özəl xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Buradan çıxan nəticə ondan ibarətdir ki, tətbiqi proqram vasitələri qarşısında hər bir konkret elmin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alan tələblər irəli sürülməlidir. Tətbiqi proqram vasitələrinə pedaqoji tələblər irəli sürməklə bərabər, bu proqramlar üçün mövzunun seçilməsini də əsaslandırmaq lazımdır. Eyni zamanda, əsaslandırma müəyyən metodik məqsədləri və həmin vasitələrdən istifadənin effektivliyini nəzərə almalıdır.

Daha mühüm bir cəhət: TPV-nin məzmunu və ifadə olunması üçün ergonomik və texniki tələblərin irəli sürülməsini dqqətdən kənarda saxlamaq olmaz. TPV-yə verilən tələbləri analiz etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təlim xarakterli proqram təminatını işləyib hazırlayarkən belə bir cəhəti xüsusilə nəzərə almaq lazımdır: istifadə olunan təlim texnologiyası öyrənənlərin mənimsəməyə biləcəyi informasiyaya adekvat olmalıdır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, materialın kombinə olunmuş modeli şagirdin beynində öyrənilən materialın dərinə mənimsənilməsinə səbəb olur. Bununla da təlim materialının effektivliyini təmin edir və həmin materialın yersiz detallaşdırılması bu informasiya üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir, çünki detallar lazımi informasiyanı mənimsəməyə mane olur. TPV-ni işləyib hazırlayarkən ondan kompüter dərində istifadəni nəzərə almaq lazımdır. Buradan proqramın fraqmentlərinin optimal sayını müəyyən etmək nöqtəyi-nəzərindən kompüter dərşinin ardıcılığını qurmaq məsələsi meydana çıxır, yəni müəllim nəzəri materialı izah edərkən tələbəyə nə qədər sual verməlidir. TPV-də bu problem şagird və tələbə təlim materialı ilə işləyərkən meydana çıxan çətinliklərin həll olunmasına nəzarət şəkildə həll olunmalıdır. Bu problemin reallaşdırılması üçün əsas prinsip TPV-nin interaktivliyidir.

İnteraktivlik aşağıdakı faktorlarla müəyyən edilir:

1) əgər tələbə məzmunla tanışdırsa və yaxud məzmunun dərk edilməsində yüngül çətinliklər aşkar olunursa, müəllim tələbəyə dərşin gedişi üzrə ardıcılığı qurmağa icazə verir. Əgər tələbə nəzarəti öz üzərinə götürərsə, bu, proqram tərəfindən ciddi şəkildə izlənilməlidir;

2) ondan təlim proqramları üzrə konstruksiyaların fərdi xüsusiyyətlərinin tələblərinə adaptasiya edən alternativ xətti struktur kimi istifadə etmək lazımdır;

3) hər bir öyrənənə təqdim olunacaq təlim materialı, sual və nümunələrin nümayiş etdirilməkdən ötrü bu fərdə lazım olan zamanı bölüşdürmək cəhətdən dərk olunması üçün həmin materialın şaxələndirilməsini təmin etməyə ehtiyac var.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Глушков В.М. Основы безбумажной информатики. М.: Наука, 1987
2. Гершунский Б.С. Компьютеризация образования: проблемы и перспективы. М., 1987.
3. Səfərəliyeva F.Q. Məktəb informatika kursunda proqramlaşdırmanın tədrisi, Ped. elm. nam. avtoref. Bakı, 2007, 20 s.
4. Pələngov Ə.Q., Əzizova A.Ə. İnformatikanın problemlərinin müasir problemləri / Elmi əsərlər. Научные труды. Research papers. Azərbaycan Respublikasının Təhsil institutu İSSN 2409-8817. Cild 84, № 6 2017, s.74-77
5. Tağıyev H.N., İsmayılov M.A. İnformatikanın nəzəri və praktiki əsasları, II hissə. Bakı, 2007

UOT 82-31

Orxan Pamukun “Bəyaz qala” romanı haqqında

Pakizə İsrayıl qızı Əliyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı
aliyeva.pakize.filolog@mail.ru*

Ziddiyyətli siyasi baxışları, rəngarəng mövzu seçimi, orijinal deyim tərzini olan müəllifin ilk əsərləri hələ keçən əsrin 80-ci illərindən dünyada tanınmağa başlasa da, Azərbaycan oxucusunun Pamuk yaradıcılığı ilə birbaşa tanışlığı əsasən yaşadığımız əsrin əvvəllərindən başlamış, ölkəmizdə kitabları Azərbaycan dilində çap olunmuşdur. 2004-cü ildə yazıçının Azərbaycan Yazıçılarının XI Qurultayında iştirak etməsi və AYB fəxri üzvü seçilməsi də onu bizim ədəbi mühitə bir az da yaxın etmişdir. Pamuk yaradıcılığı haqqında Azərbaycanda namizədlik dissertasiyası, bir sıra məqalələr yazılmış və oxucuların daha çox marağına səbəb olan müəlliflə müsahibələr (S.Babullaoglu, R.Əhməd) işıq üzügörmüşdür. Təqdim olunan məqalə müəllifin “Bəyaz qala” romanını əhatə etsə də, təbii ki, romana ümumən Pamuk yaradıcılığı kontekstindən baxılmasının daha məqsədəuyğun olduğu qənaətindəyik. “Bəyaz qala” romanı dilimizə F.Hüseyn və L.Rəhmanova tərəfindən ayrılmaqla iki dəfə tərcümə olunub, ayrıca kitab şəklində işıq üzvü görüb, lakin tərcümələrin hər ikisi oxucular və ədəbi mühit tərəfindən zəif və qüsurlu olaraq qəbul olunur. Roman haqqında Azərbaycan ədəbi müstəvisində yazılmış məqalələrə gəlincə, tanış olmaq imkanımız olan F.Hüseyn [7], K.Hacı [8], Ü.Babasoyu [9] aid olan həmin yazıların daha çox publisistik xarakter daşdığını söyləyə bilərik. Dünyada isə roman üzərində çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır.

Orxan Pamuk “Bəyaz qala” romanını 1984–85-ci illərdə yazmış, 1985-ci ildə kitab şəklində çap olunmuşdur. Müəllifin “Cövdət bəy oğulları”, “Səssiz ev” romanlarından sonra sayca üçüncü irihəcmli əsəri olmaqla yanaşı ona dünya miqyasında şöhrət gətirən ilk əsərdir. Bu xüsusda “Nyu-York Tayms”da yazılmışdı: “Şərqdə yeni ulduz doğmuşdur. O, türk yazıçısı Orxan Pamuktur”. Türk yazıçısına dünya ədəbiyyatının və ictimai fikrinin qapılarını açan, onun şöhrət nərdivanının özülünü qoyan bu romanın özəllikləri nədən ibarətdir? Bu suala verilə biləcək daha məntiqli cavab məhz yazıçının Şərq dünyasını Qərb dünyası ilə qarşılaşdırmaqla, iki əsas qəhrəmandan birinin – Hocanın Qərbi seçməklə çıxış yolunu tapmasındadır (“xilas Qərbdədir” ideyası). Heç şübhəsiz, romanın təhlilini sadəcə bu cəhəti, xüsusiyyəti nəzərə almaqla qurmaq onun bədii dəyərini düzgün anlamaq və dəyərləndirmək üçün yetərli deyil.

Romanda hadisələr XVII əsrdə Türkiyədə cərəyan edir. İtaliyanlarla türklər arasında baş verən dəniz döyüşündə məğlub olan italyan gəmisindən əsir götürülən Kələ daha əvvəl oxuduğu kitablar və az-maz savadı, daha çox isə fərasəti sayəsində özünü təbib kimi qələmə verərək sağ qalamı bacarır. Özünə inamı, fərasəti və biliyi ilə ad çıxaran Kələ, artıq saraya yaxın müəyyən dairələrdə nüfuz qazanmış, xalq arasından çıxan, çox oxuyan və istedadlı Hocanın marağına səbəb olur və o, Kələni əldə edir. Müəllif iki obrazın yaradılması prosesi ilə bağlı kitabın “Son söz”ündə yazır: “Topladığım rənglərlə bəzəyib-düzədiyim bu xəyal və hekayə parçalarının qəhrəmanlarını kitabımın səhifələri arasında gəzdirəcək bir vücut da tapmağa qərar verdim an Hocayla italyan kələni görünüşcə bir-birindən ayıra bilmədiyimin fərqi vardı. Bəlkə də xəyal gücümün bir anlıq dumana bürünməsindən belə bir eynilik fikri doğdu. Bundan sonra ədəbiyyat tarixi deyilən xəzinənin o məşhur əkilər, oxşarlar, bir-birinin yerinə keçən cütlüklər mövzusunda keçmək üçün çox da böyük xəyalların lazım olmadığına ədəbiyyatı sevərək tanıyan oxucularım dərhal qərar verəcəklər” [4]. Deməli, müəllif sonradan romanla bağlı müxtəlif yazılarda tez-tez səslənən oxşarlar mövzusunda bəhrələnmə məsələsinin də izahını verir və dünya ədəbiyyatında bu səpkidə çoxsaylı nümunələrin olduğunu da vurğulamaqdan çəkinmir. Romanda bir çox hallarda tənqid olunan məqamlardan biri XVII əsr Türkiyəsinin o zamankı beynəlxalq münasibətlərdəki yerinin təhrif olunması, uşaq sultanın portreti (bu məqamda onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, uşaq sultanın yuxularının yozulması ilə siyasi hadisələrə təsir edilməsi məsələsi L.Feyxtvangerin “Lautenzak qardaşları” romanında Oskarın Hitlerin qərarlarına təsir etməsi məsələsi ilə olduqca oxşarlıq təşkil

edir), həmin dövəndə İstanbulda olduğı qeyd olunan vəba faktının gerçəyi əks etdirməməsi və s. Lakin bir müsahibəsində dediği kimi, “istədiyi romanları yazan” müəllif tarixi əsər yazmağı qarşısına məqsəd qoymadığını, yazı prosesində çoxsaylı mənbələrə müraciət etməklə bərabər, təxəyyül gücünə arxalanmaqda sərhəd tanımadığını da bir neçə dəfə vurğulamışdır.

Xəyal və gerçəyin sərhədlərinin asanlıqla ayrılı bilmədiyi, bəzi məqamlarda tarixi hadisələrə yetərincə təhrif olunmuş baxışın qarşımıza çıxdığı roman iki oxşar insanın obrazı üzərində qurulmuşdur. Romanda iki dünyanı – Şərqi və Qərbi təmsil edən Xoca və Kələnin ortaq cəhətləri və fərqləri məsələsi də diqqətimizi çəkir. Onların bir-biri ilə dialoqları bir insanın öz daxili ilə söhbətini xatırladır, sanki sadəcə şəxsiyyətin ikiləşməsindən əzab çəkən bir qəhrəmanı görürük. Bu ikili bir-birini sevmir, eyni zamanda sevir, digərinə əzab verməkdən (biri fiziki, biri daha çox mənəvi əzab) həzz alır, haradasa o birinin yerində olmağa can atır, digərindən öyrənir, onun üzərində ən sadə qələbəni bayram edir və s. Məgər bu bir insanın ömrü boyu içərisində gedən mübarizə deyilmi? İnsan özünü hamıdan çox sevmə, qınayan, danlayan, sınağa çəkən, ittiham edən və s. deyilmi? Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, xəyalla gerçək bu romanda üzleşir və onların sərhəddini asanlıqla müəyyən etmək olmur. Hətta yazılan hekayənin əsil müəllifinin də Hoca, yoxsa Kələ olduğunu aydınlaşdırmaq çətindir. Müəllif verdiyi izahlarında da bu romanda hər şeyin oxucuların öyrəşdiyi klassik romanlardakının eyni olmadığını, ənənəvi “qəhrəman” – “antiqəhrəman” qarşılaşdırılmasının doğru yanaşma olmadığını vurğulayır.

Xoca və Kələnin ayrılıqda portretlərini çəksək, fiziki oxşarlıqla bərabər, çoxsaylı ziddiyyətli məqamları da görə bilərik. Hoca çox bilir, çox oxuyur, kitablara ətrafdakıların heyrətinə səbəb olacaq qədər çox pul xərcləyir, müəllimlik edir, bir çox elmə vaqifdir, şairlik, rəssamlıq qabiliyyəti var, yaxşı hekayələr və şeirlər yazsa da, həyatında həqiqəti çox çətinliklə gizlədir və yalan danışmaqda usta deyil, nə isə etməli olduğunu bilir, yorulmadan çoxsaylı cəhdlər edir, lakin bütün bunlar onu xoşbəxt edə bilmir. Çünki xəyal aləmində dolaşması, özünü tapmaq cəhdi ona məqsədini, əsil etməli olduğu şeyin nə olmasını düzgün müəyyənləşdirməkdə mane olur. Kələ isə konkret məqsədlidir. Roman boyunca hər nə edirsə-etsin, sonda İtaliyaya, vətəninə qayıtmağı hədəf alır. Ağası ilə müqayisədə Kələ daha az oxuyur, daha az bilir, ümumiyyətlə, elmə bir o qədər meyilli deyil, hər düşdüyü situasiyadan öz xeyri üçün istifadə etməyi bacarır. İki arasında əsas fərqlərdən biri budur ki, Kələ ağasının düşüncələrini oxuyur, onunla birlikdə bu qədər vaxt keçirməyini izah edərkən yazır ki, Hoca tək qalmaqdan qorxdığı üçün onu yanında tutur. Və bu müşahidəsi əsasında da Kələ Hocanın fikirlərinə təsir edərək, onu özündən çıxara bilir. Xocanın təsvirindəki daha bir cizgi şiddətə meyilli olmasıdır. Kələni vürması, atası evində qardaşına qarşı etdiyi hərəkət, Sultanın yürüşü zamanı zavallı kəndlilərə əzab verməsi və s. bunu misallardır. Xoca evlənməyə meyilli deyil, hətta qarşısıdır, sadəcə sonda İtaliyada kələsinin yerinə keçdikdən sonra onun yaşlanmış keçmiş nişanlısı ilə evlənməsi barədə qısa qeydi görürük. Kələ isə ağasının yerində İstanbulda qaldıqdan sonra evlənib oğul-övlad sahibi olur. Həmişə vətənə qayıtmaq xəyalları quran kələnin yeni həyata uyğunlaşması bizə bir az qəribə gəlsə də, diqqətçil oxucu romanın əvvəllərində onun dilindən deyilən bir kəlməni yadına salmaqla buna izah tapa bilər. Kələ deyir: “İnsan seçdiyi həyatı sonradan mənimsəyəcək qədər sevməlidir; elə mənim kimi...” [4] Şərqi təmsil edən Hoca – “mən” axtarışında olan xəyalpərəst bir filosofdursa (Pamuk romanın adını əvvəlcə “Kahin” olaraq düşünmüşdü), Kələ isə praktikdir, əlində olanı dəyərləndirməyi bacarır. İki qəhrəman təmsil etdikləri iki dünyanın obrazına çevrilmişdir. Çox şeyə sahib olduğu halda, əlində olanları açıq gözlə dəyərləndirməyi bacarmayan, kələsinin həyatına can atan Hoca – Şərqi, kələ olduğu halda ağasını idarə edəcək cəsarəti özündə tapan, az bildiyi halda bildiklərini öz xeyrinə istifadə etməyi bacaran, hər fürsəti dəyərləndirən, ağasının yerini tutan Kələ – Qərbin real obrazıdır.

Ədəbi əsərlər arasında oxşarlıq, ədəbi varislik məsələsi baxımından əsərə yanaşdıqda Şərqi-Qərb qarşılaşdırılması məsələsində “Bəyaz qala” romanını heç tərəddüd etmədən, Şarl Lui Monteskyönün “İran məktubları” ilə müqayisə etmək olar. [6] Pamukun romanı Monteskyönün epistoliar roman janrında yazılmış romanından quruluşca tam fərqlənsə də, Qərb mədəniyyətini dərk etməyə çalışan şərqli Özbək Pamukun Hocasına bənzəyir, lakin eyni deyildir. Əgər Özbək eşitdikləri, öyrəndiklərinə baxmayaraq, qərbə yön almaq niyyətini güdmürsə, Hocanın öyrənməkdə

məqsədi xoşbəxt ola bilmədiyi Şərq dünyasından sadəcə bir Kölənin uydurduğu xoşbəxt uşaqlıq və gənclik xəyalları ardınca Qərbə yön almaqdır. Özbək hökmdar, ağa, Hoca isə alim və şairdir. Özbək əlində olanları nəyin bahasına olursa-olsun qoruyub saxlamağa çalışırsa, Hoca üçün əyalətdə yaşayan çoxuşaqlı, kasıb bir yorğançının ögeyoğlu səviyyəsindən irəli gedərək, sultanın sarayında da müəyyən nüfuz, ad-san qazanması, özünə görə dolanışiq və madiyyata sahib olması yetərli deyil. Obrazların təsvirində heç şübhəsiz, müəlliflərin özlərinin də ictimai-siyasi baxışları, həyat tərzi önəmli rol oynayır. Qeyd edək ki, “Bəyaz qala” romanında Orxan Pamukun həyatı ilə bağlı çoxsaylı avtobioqrafik məqamların olması ilə bağlı müəllifin özü də daxil olmaqla çoxsaylı fikirlər səslənmişdir. Həmin fikirləri təkrar etmək niyyətində olmadığımız kimi, sadəcə bir faktı qeyd etməyi lazım bilirik ki, müəllif özü də qəhrəmanı Xoca kimi Türkiyədən getmiş, Türkiyədəki həyatın çox çətin olmasını əsas götürməklə ABŞ-da yaşamağı üstün tutmuşdur.

Yuxarıda deyilənləri və romana istinadən gətirə biləcəyimiz çoxsaylı nümunələr əsasında fikirlərimizi ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, “Bəyaz qala” romanı Şərq və Qərb dünyasının qarşılaşdırıldığı ən yaxşı nümunələrdəndir. Müəllifin bu qarşılaşdırmada kimi seçməsi və ya tərəfini tutması haqqında fikir yürütməkdən uzağıq. Belə ki, bütün roman boyunca Hoca və Kölə biri digərində öz “mən”ini tapmağa çoxsaylı cəhdlər etsə də, Pamuk romanın sonlarına yaxın əsər boyunca dəfələrlə ağa və köləsini dəyişik salan, birinin etdiklərini o birinin adına çıxan hökmdarın dili ilə deyir: “İnsanların dünyanın dörd bir bucağında bir-birlərinə bənzədiklərini anlamaq üçün hökmən padşah olmaq lazımdır?” [4] Elə həmin fikirin davamı olaraq, roman boyunca “mən kiməm?” sualı ətrafında düşünən, ətrafındakı “axmaqlar dünyası”ndan özünü fərqli bilən qəhrəman yazdığı hekayəsini tamamlayarkən deyir: “...qəribə və təəccüblü olanı özümüzdə deyil, dünyada axtarmalıyıq. Öz daxilimizdəkini axtarmaq, öz üzərimizdə bu qədər çox fikirləşmək bizi pərişan edərmiş”. [4] Deməli, hər şeyə fərqi, xüsusiləşmiş halda baxmaq, öz daxilinə qapanmaq, sadəcə, öz dərdlərinin və qayğılarının çıxılmaz burulğanı içərisində azıb qalmaqdansa, dünyada olanlara üz çevirmək daha doğru seçimdir.

Pamuk romanında həqiqəti, tarixi gerçəkliyi, faktı və s. axtaranlara cavabını yenə də qəhrəmanın dili ilə belə şəkildə verir və bütün suallara da bu fikri ilə nöqtə qoymuş olur: “...həyatın ən xoş cəhəti xoş hekayələr uydurub xoş hekayələr dinləmək deyildimi?” [4]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev M. Orxan Pamuk zirvəsi. “Kredo” qəzeti, 2020, 21 fevral, səh. 8
2. Əliyev M. Orxan Pamuk zirvəsi. “Kredo” qəzeti, 2020, 13 fevral, səh. 4
3. Əliyev M. Orxan Pamuk zirvəsi. “Kredo” qəzeti, 2020, 17 fevral, səh. 5
4. Orxan Pamuk. Bəyaz qala. Bakı: Qanun, 2019, 184 s.
5. Orxan Pamuk. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 616 s.
6. Şarl Lui Monteskyö. İrən məktubları. Bakı: Qanun, 2019, 288 s.
7. <https://azkurs.org/orxan-pamuk-beyaz-qala.html>
8. <https://sumqayit.info/edebi-tenqid/1691-kenan-haci-beyaz-qalanin-elcatmazligi.html>
9. <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/5568-koronavirus-bizi-ayirir-yoxsa-birlesdirir>

UOT 47.07.65

Rus yazıçısı O.Forşun tarixi roman yaradıcılığı

Pərvanə Ərşad qızı Mustafayeva
AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı
ereste@rambler.com

Ötən əsrin 20-ci illərində sovet gerçəkliyi həmin dövrdə yazılmış tarixi romanlarda da bu və ya digər şəkildə öz təsirini göstərir. Belə ki, tarixə və onun qanunauyğunluqlarına yanaşma

baxımından bu təsir həm yeni yazılan, həm də rus inqilabına qədərki dövrdə yazılmış əsərlərdə özünü biruzə verir.

Rus ədəbiyyatşünası Y.Andreyev "Rus sovet tarixi romanı" monoqrafiyasında tarixi romanın inkişaf problemləri ilə bağlı yazırdı: "20-ci illərin bütün ədəbi janrları üçün ziyalıların inqilabda yeri və yolları üzərində düşüncələrə qapılmaq xarakterik idi və elə bu səbəbdən də həmin problem bir çox tarixi romanların mərkəzində dururdu. Kəndli mövzusu sovet ədəbiyyatının inkişafının, demək olar ki, bütün mərhələlərində aparıcı mövzulardan biri olsa da, 20–30-cu illərin qovuşuğunda daha kəskin şəkildə ortaya qoyulmağa başlamış və tarixi romanların da mərkəzi mövzusunə çevrilmişdir" [1, s.9].

20-30-cu illərdə yazılan tarixi romanlarında bu problemlər daha qabarıq görünür. Bu dövrdə tarixi roman janrı hələ özünün yeni inkişaf mərhələsini yaşayırdı. Y.Tınyanov, A.Çapıgin, A.Altayev, A.Tolstoy kimi yazıçıların yaradıcılığı ilə tarixi roman keçmişə münasibətin yeni nümanələrini yaratmağa çalışırdı. Bu yazıçılardan biri də O.D.Forşdur. 1907-ci ildən yaradıcılığa başlayan Olqa Dmitriyevna Forş (1873-1961) rus ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biridir. Gənc yaşlarından Avropanı gəzən yazıçı avtoboqrafik "Həyatımın günləri" oçerkində Avropa səfərinin taleyindəki rolunu qiymətləndirir [6, s.25-26]. Yazıçının həyatında Peterburq günləri başlıca rol oynayır. 1910-cu illərdə yazıçı burada Vyacheslav İvanov, Aleksandr Blok, D.Merejkovski və b. ilə yaxından tanış olur. Məhz bu dövrdə yazıçı yaradıcılığında romantik başlanğıc, qədim və orta əsrlərə məxsus irrasional, mistik gizli maraqlar təsvirdə yer almağa başlayır. Buna qədər isə onun bir neçə hekayə kolleksiyası, rəssamlar haqqında bir yazısı, "Nürnberdən olan şahzadə", "Boqdan Suxovski" (ilk variantda "Yer uşaqları") romanları, uşaqlar üçün nağıllar və hekayələri dərc edilmişdi. Lakin onun bir yazıçı kimi formalaşması sovet dövrünə təsadüf etdi.

1924-1925-ci illərdə O.Forşun "Rossiya" jurnalında "Daşa bürünmüşlər" romanından bəzi hissələr çap olundu. Sovet ədəbiyyatşünası bu əsəri sovet dövrünün ilk tarixi romanı hesab edirlər. Onun romanlarında rus həyatının müxtəlif dövrləri təsvir olunur. XIX əsrin 60-cı illəri "Daşa bürünmüşlər" ("Odetı kamnem"), yenə həmin əsrin 40-cı illəri "Müasirlər" ("Sovremenniki"), 1905-ci il inqilabı "Qaynar sex" ("Qoryaçiy sex"), XX əsrin 20-ci illərinin sonu isə "Qarğa" ("Voron") romanlarında yazıçı yaxın tarixə müraciət edərək keçmişə öz münasibətini bildirmişdir.

Yazıçı özü təsdiq edir ki, M.Qorki onu "sovet dövründə güclü bir mövqe ilə təmin etmişdir [6, s.584]. Onun nəsr sənətkarlığı haqqında görkəmli yazıçılar M.Qorki, K.Fedin, M.Prişvin, M.Slonimskiy, N.Tixonov, İ.Sokolov-Mikitin, P.Çistyakov və b. fikirlər söyləmişlər. K.Fedinin sözlərinə görə istedadlı O.Forşun ustalığı "böyük bədii güc", "fövqəladə orijinallığ"a malikdir, "onun qiymətli oxucuları qarşısında xidməti mübahisəsiz və heç zaman unudulmayandır" [4, s.162-163].

Onun tarixi mövzuda qələmə aldığı əsərlərinin hər birində müəyyən tarixi dövrə toxunulur və həmin vaxtın insanları təsvir olunurdu. "Daşa bürünmüşlər" romanı 20-ci illərdə nəşr olunmuşdur. Bu roman O.Forşun "Sovet ədəbiyyatının 30 yaşı"seriyasına daxil olan yeganə əsəridir. "Daşa bürünmüşlər" romanı isə 20-ci illərdən qalan əsərlərdən ən çox oxunanı hesab olunur. Bunun əsas səbəblərindən biri yazıçının mümkün qədər dövrün ideoloji baryerlərindən uzaq durmasıdır. Y.Andreyevin fikrincə: "Olqa Forş özünün nə əvvəlki, nə də sonrakı yaradıcılığında "Daşa bürünmüşlər" romanı qədər mükəmməl əsər yaratmamışdır" [1, s.10]. Romandakı surətlərdən hər birinin öz xarakteri, düşüncə tərzi, fərdi nitq quruluşu vardır: məqsədyönlü və ehtiraslı Mixail Beydeman öz ideyası və prinsipləri naminə hər bir hərəkətə, hətta çarın üzünə inqilabi şüarlar səsləndirməyə belə hazırdır. Vera gəncliyində Mixailə vurulmuşdur və bu sevgini bütün ömrü boyu qoruyub saxlamışdır. Və nəhayət, riyakar, xaraktercə zəif olan Sergey Susanın – Veranı da, Mixaili də sevsə də, son nəticədə onların məhvinə səbəb olur.

O.Forş sovet dövründə bir yazıçı kimi daha çox tanınmağa başlayır və özünün "Müasirlər" romanı ilə məşhurlaşır. "Müasirlər" əsərinin rus ədəbiyyatında yeni bir istiqamətdə yazıldığı görünürdü. Məhz bu əsəri ilə yazıçı tarixi mövzuya müraciətində yeni yanaşma göstərmişdir.

Romanın süjet xəttinin əsasını tarixi material təşkil etmişdir. Bu mövzuya müraciətin əsas səbəblərindən biri də rus yazçısı N.V.Qoqolun öz dövründən indiyə qədər onun yaradıcılığı ilə bağlı gedən mistik söhbətlər və həyatına olan maraqdan irəli gəlmişdir. Ola bilsin ki, yazıçının sirli ölümü də bu romanın yazılmasına səbəb olan faktorlardandır. Tədqiqatçı E.Knyazevanın fikrincə, romanın yazılmasının əsas səbəblərindən biri də "XX əsrin əvvəllərində kəskin şəkildə müzakirə edilən və hələ də təbii hadisələrə, təbiət hadisələrinə, ibadətə və sədaqətə tabe olan paqanlıqın qanuniliyi məsələsinə hörmətsiz olan xristianlıq, katolik və pravoslavlıq arasındakı qarşılıqlı əlaqə problemi olmuşdur [5,s.71].

O.Forş "Müasirlər" romanında XIX əsrin tanınmış yaradıcı adamları N.V.Qoqol və A.A.İvanovun son dövr həyatını və ruh dünyasını qələmə almağa çalışmışdır. Əlbəttə, əsas qəhrəmanların ətrafında olan rus sənətkarları A.Gertsen, Z.Volkonskaya, eləcə də, bədii təxəyyülün məhsulu olan Baqretsov, Paşka, kimyaçı, İtaliya azadlığı üçün gənc döyüşçülər kimi obrazlar da əsas yer tuturdu. Romanın əsasında Qoqolun yazışmaları, A.İvanovdan gələn məktublar, dostlarla yazışmalardan seçilmiş alıntılar, rus və italyan həyatından alınmış materiallar təşkil edirdi. Tarixi roman üçün belə bir süjet xəttinin götürülməsi janrda müəyyən yenilik demək idi. Yazıçı burada Qoqol və İvanovu öz dili ilə danışdırır, onların məktublarından sitatlar verməklə dialoqlarını qurur və beləliklə, dövrün real mənzərəsini yaratmağa nail olur. Təsadüfi deyil ki, B.Eyxenbaum romanı "epoxanın dekorasiyası" adlandırmışdır [2, s.131]. Lakin onun fikrincə, Baqretsova obrazı həddən artıq sxematik, Qoqol və İvanov obrazları yönəldilmiş şəkildə verilmiş, romanda hadisələrin təsviri isə çox dekorativ çıxmışdır [2, s.131]. O.Forş bu tarixi əsəri ilə rus mədəniyyətinin iki parlaq simasının bədii obrazını yaratmağa çalışmışdır. O, problemləri yalnız XIX əsrin iki şəxsiyyətinin həyatı üzərində qurmamış, həm də onun müasirləri kimi çıxış etmişdir. Başqa sözlə, N.V.Qoqol və A.İvanovu həm də öz müasirləri hesab etmişdir. Bu, həm də rus yazıçılarının bədii irsinə yeni münasibət demək idi.

O.Forş romanda bədii təxəyyüllə yanaşı, real hadisələri də təsvir edir; Osteriya Lepre, Falkonedəki pizzaçı, Klavdiyadakı su kəməri, Volkonskaya və b. yerlərin reallıqla təsviri xüsusi yer tutur. Yazıçı Romadakı təqaüdcü rəssamların həyatını da eyni dəqiqliklə əks etdirir. Bəzən fikirlərini metafora ilə ifadə etsə də, təsvir edilən hadisələrdə bu metaforanın mənası üzə çıxır. İvanovla Baqretsovun biz İtaliyaya getmək istəyən sənətkarların İncəsənət Akademiyasının nizamnaməsi ilə icazə verilmədiyinin şahidi oluruq. Bu akademiyanın müsabiqələrində iştirak etmək üçün gündə on iki saat işləmək lazım gəlirdi. Lakin Roma səması altında belə sənətkar sonadək azad ola bilmirdi.

İvanovun sözlərinə görə "təlimat bizi müşaiyət edir. O deyir: "Mən sənətin gözəlliyini düşünməyi unuttururam, amma birdən xatırlayıram ki, müəyyən bir mənada heyranlıqla xəbərdar olmaq məcburiyyətində qalıram" [5, s.38].

"Müasirlər" romanında Qoqol və İvanov obrazları mərkəzi yer tutur. Yazıçı Qoqolun daxili dünyasını bütün dolğunluğu ilə ifadə etmək üçün onun yazışmalarından toplanmış orijinal diloaqlardan istifadə etmişdir. Romanda bu iki şəxsiyyətin ilk növbədə yaxın dost, ruhən bir-birinə bağlı olduqları göstərilir. Yazıçının diqqəti bu iki obrazı yaratmağa yönəldiyi anda ən əhəmiyyətli detallardan biri Kalikstin gəzintisi zamanı baş verir. Onun təsviri ilə yazıçı Qoqol və İvanov arasında baş verən münaqişənin estetik yönünü təyin edir, sənət və din üstünlüyü haqqında əbədi müzakirəni davam etdirməyə çalışır. Onların hər ikisi həyat və din haqqında fikirlərini ortaya qoyular. İvanov heyranlıqla qədim təbii kürsüyə baxaraq erkən memar üslubunda olan cihazı sökür, Qoqol isə yarımqaranlıq məbəddə böyük mozaikalı Pasxa şamına baxaraq dərin düşüncələrə dalır. Qoqolun sözlərinə görə xristianlıq olmadan yaradıcılıq mümkün deyil. Yazıçı Qoqolu dahianəliyə itaəti qəbul etməyən bir sənətkar kimi göstərir. Bütün bu passajlarla yazıçı Qoqolun keçirdiyi mənəvi təbəddülatları, ruhundakı qarışıqlığı, dolaşıqlığı, ümitsizliyi göstərmək istəmişdir. Lakin diqqət çəkən məqam ondadır ki, yazıçı Qoqolun bu fikirlərində inqilabi düşüncə deyil, mənəvi təkamül yolunu təqdir edir.

Ədəbiyyatşünas A.Koşintsev romanda "simvolların həyat və yaradıcılıq probleminin xüsusi daşıyıcıları kimi qəbul olunduğunu" [1, s.44-45], N.Yurqin isə O.Forşun "iki şəxsiyyətin yaradıcı

faciəsini əks etdirdiyini", ancaq "öz şəxsiyyətlərinin təfsirinə yeni bir şey əlavə etmədiyini" [5, s.243] diqqətə çatdırırdı. 60-80-ci illərinə aiddir. Ədəbiyyatşünaslardan S.M.Perov, V.D.Oskotskiy, N.P.Loqovsov, A.V.Tamarçenko Qoqol obrazının birtərəfli göstərildiyini bildirmişlər.

O.Forş "Radişşev" (1932) romanını yazmaqla yenidən tarixə müraciətini davam etdirir. İstisna deyil ki, bu əsərini də tarixi mövzuya həsr etməsi ilə yazıçı müasir mövzuya müraciət etməməsindən irəli gəlmişdir. "Radişşev" trilogiyası "Dəlixana gəmi" ("Sumaşşedşiy korabl"), "Qarğa" ("Voron") əsərlərinin yazıldığı dövr ilə əlaqənin kəsilməsinin təzahürü olduğu kimi, birinci hissəsi 1936-cı ildə işıq üzü görən, hələ tam başa çatdırılmamış "Puşkin" romanı artıq fərqli bir yaradıcılıq dövrünün başladığını ifadə edirdi.

Əlbəttə, O. Forşun tarixi romanları yeni dövrün ilk münasibəti idi. Ona görə demək olmaz ki, bu əsərlər rus ədəbiyyatında janrın ən yaxşı nümunələridir. Onun əsərləri təkcə təsvir edilən dövr haqqında deyildi, həm də dövrün bir çox təfərrüatları haqqında təsəvvürü olan oxucu kütləsinə hesablanmışdı. Ən yaxşı romanlarının, habelə onların ideya və bədii tərəddüdləri dövrünün əsərlərinin mərkəzində duran problemlər xalq həyatının heç də ən kardinal problemləri deyildi, çünki xalqın nümayəndələri, onların həyatı, arzu və ümidləri bu əsərlərin çərçivəsindən kənar qalmışdı.

O.Forş "Voron" romanında yenidən Qoqol obrazına qayıdır və romanın süjet xəttinin mərkəzinə onun obrazını qoyur. Yazıçı Qoqolu burada yeni insanla mübahisə predmeti kimi götürür. Yazıçıya görə, yaşayan ruhun duyğuları yeni dövrün əxlaqını inkişaf etdirə bilər.

O.Forşun tarixi romanlarında müasirlik problemi başlıca yer tutur. Yazıçı tarixi hadisələrdən daha çox, ədəbi şəxsiyyətlərin obrazını yaratmağa üstünlük vermişdir. Xüsusilə, Qoqol ədəbi şəxsiyyətinin seçilməsi təsadüfi xarakter daşımırdı. "Müasirlər" və "Voron" romanlarında Qoqol obrazına müraciətin bir səbəbi də yeni dövrdə sənətkarın cəmiyyətdəki ziddiyyətlərlə dolu rolu ilə bağlı idi. Təsadüfi deyil ki, hər iki romanda Qoqol yalnız ədəbi xarakter kimi göstərilməmiş, həm də polemik ritorikanın məqsədi olaraq təsvir edilmişdir.

Beləliklə, XX əsrin 20–30-cu illərində rus ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən biri O.Forşun yaradıcılığında tarixi mövzunun mühüm yer tutduğunu görmək olar. Yazıçı tarixi hadisələrdən daha çox ədəbi şəxsiyyətlərə üz tutmuş, onların cəmiyyətdə oynadığı rolu aşkara çıxarmaq istəmişdir. Xüsusilə, rus ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi N.V.Qoqolun həyatına müraciət etməsi klassikin həyatının və yaradıcılığının yeni dövrdə də aktuallığını ortaya qoymuş oldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. А.Кашинцев. Исторический роман в современной литературе. М., с. 44–45
2. Б.Эйхенбаум. Декорация эпохи // Мой современник. СПб.: ИНАПРЕСС, 2001, с. 131
3. Е.Князева. Писатель и время в романах О.Д.Форш 1920-1930-х годов ("Современники", "Ворон", "Сумашедший корабль"). Диссертация на соискание ученой степени канд. филолог.наук. Спец.: 10.01.01– Русская литература, Саратов, 2016, с.181
4. К.А.Федин. Ольга Форш // Собр. соч.: в 12 т. Т. 9. М.: Худож. лит., 1985. с. 162–163
5. Н.Юргин. Ольга Форш. Современники. с. 243–244
6. Горький. О.Д.Форш. // Горький и советские писатели. Неизданная переписка. Литературное наследство. Т. 70. М.: АН СССР, 1963, с. 584
7. О.Д.Форш. Дни моей жизни // Собр. соч.: в 8 т. Т. 1. М.; Л.: Гос. изд-во худож. лит., 1962, с. 25–26
8. О.Д.Форш, Сочинения. В 4 т. / М.: Гослитиздат, 1956
9. О.Д.Форш. Сумасшедший корабль // Романы, повесть, рассказы и сказки. М.: Правда, 1990, 557 с.
10. Ю.А.Андреев. Русский советский исторический роман. М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1962

Qeyri-səlis dil və natamam dil işarələri

***Parvin Əflatun qızı Bədəlbəyli**
Azərbaycan Dillər Universiteti
badalbayli.parvin@gmail.com*

İnsan təfəkkürünün məhsulu olan dil bir çox bağlı qapıları açmağa müvəffəq olduğu kimi tamamilə bağlamağa da qadirdir, hətta deyərdik ki, bağlamaq daha tez baş verir, nəinki məsələləri həll etmək, açıqlığa vurmaq. Dilçilər dilçiliklə bağlı araşdırmalarına yeni nəfəs gətirən S.Abdullayevin yeniliyi, əsasən, müasir texnologiyanın və dəqiq elmlərin bəhrələndiyi qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinə dilçiliyə tətbiq etməklə bağlı oldu və dəqiqlikdən uzaq bir dilin gizli və alt mənalarını üzə çıxardı. Atalarımız ehtiyat igidin yaraşığıdır deyərək hər zaman yüz ölçüb, bir biçməyi, danışanda düzgün ifadələrdən istifadə etməyi tövsiyyə etmişlər. Lakin qaçılmazdır ki, bir çox hallarda dilin məqsədlərə uyğun istifadəsi doğru və yanlışın düzgün ayırd edilməməsinə səbəb olur. Qeyri-səlis dilçiliyin banisi, həmyerlimiz Lütfi Zadə doğru və yanlış, ağ və qara, dost və düşmən münasibətlərinin arasındakı sərt hüdüdləri keçidlərlə əvəz etmişdir. Nəticədə doğru adlandırdığımız qismən doğru, bir az doğru, tam dəqiq deyil, bəlkə də doğrudur kimi yayılana bildiyindən S.Abdullayev həmin dil yaygınlığını linqvorelyativistika termini adı altında təqdim etmişdir. “Linqvistik semantikanın nisbiliyini, dil işarələrinin kövrəklik və irrasionallığını nəzərə alaraq semantikanı, işarələr haqqındakı elmi – linqvorelyativistika kimi nəzərdən keçirmək olar.” [1, s.18]

Morrisin dəqiqliklə qeyd etdiyi işarə sisteminə əlavə olaraq S.Abdullayev dildə işarənin konkret mahiyyətindən uzaqlaşır. “Bu uyarlılıq və uyarsızlıq, uyuşma və daxil olma, aşma və sapmalar dil işarələri ilə dünyanı, reallığı tanıma və mənimsəmə imkanlarımızın məhdudluğunu, dillə dünyanı dərk etmənin tam, mükəmməl, kamil olmadığını, natamamlıq və təxminliliyini şərtləndirir”. Göründüyü kimi, dil hadisənin, predimetin özü yox yalnızca işarəsi olduğundan, işarə hadisəni tam əvəz edə bilmir və nəticədə qeyri-səlislik yaranır. Dildə uzun uzadı, izafi izah edilmənin qarşını almaq üçün kimyəvi işarələr, yol işarələri və digər çox sayda işarələr mövcuddur, lakin dil tam inkişaf etsəydi, kamil olsaydı lakonik işarələrdən yox konkret sözlərdən istifadə olunardı. Ümumiyyətlə, heç bir elm sahəsində, həmçinin linqvistikada tam, son, nəticə kimi anlayışlar yoxdur və olmamalıdır. Hər bil elm sahəsi kreativliyə, yeniliyə açıq olmalı, inkişafa yönəlməlidir.

Dil işarələri harmonik və qeyri-harmonik olmaqla iki böyük qruplara ayrılır.

Harmonik işarələrə nisbətən qeyri-harmonik işarələrdə mənadan, denotatdan uzaqlaşma, yayılanlığın artması müşahidə olunur. Qeyri-harmonik işarələr rəşional, harmonik işarələr isə daha emosionaldır.

Müasir dövrdə dil işarələrindən istifadə getdikcə lakonikləşir, texnologiyanın inkişafı nəticəsində daha çox insanla əlaqə yaratmaq rahatlaşır, yazışmalarda smayl və simvollarından istifadə hisslərimizi daha doğru izah etməyə, fikrimizi ciddi, kinayəli yoxsa zarafatla çatdırmağa xidmət edir. Hətta bəzən cümlə yazmaq yerinə simvollarından istifadə etməklə daha rahat və tez məlumat ötürə bilirik.

Qeyri-səlis dilçilikdə dil işarələrindən bəhs edən S.Abdullayev qeyd edir ki, “əgər dil işarələri səslərdən deyil, başqa bir materialdan, məsələn, gildən, gipsdən və ya metaldan, hər hansı bir bərk materialdan hazırlansaydı, heç vaxt belə qeyri-sabitlik, keçicilik mümkün olmazdı. Səs, mənə uyğunluqları belə asanlıqla dağılmazdı.” [1, s.22]

Etiraf etmək lazımdır ki, bəzən özümüz də fərqiinə varmadan dil işarələrindən məqsədlərimizə uyğun istifadə edirik, belə olmadığı təqdirdə cəmiyyət tərəfindən uzaqlaşdırma halları baş verir. Məsələn, freedom – mənəsi azadlıq olan sözdə çoxmənalılıq, altmanə, yayılanlıq və nisbi olaraq dəyişkənlik var. Azad cəmiyyət, azad fikir, demokratiya, söz azadlığı bir çox hallarda elə söz kimi də alır.

Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsindən faydalanan dövrün aparıcı elm sahələrindən biri sayılan komputer elmləri digər elmlərlə həmçinin linqvistika ilə vəhdətinin nəticəsində insanları tanımada, onların nə dediklərindən daha çox, nəyi necə dediklərinə diqqət yetirir. Bu zaman bədən dili, səs tonu, göz təması vasitəsilə daha dəqiq məlumat əldə edilir, nəinki deyilən söz ilə. Dil işarələrinin məlumat ötürücülük xüsusiyyətlərini və xassələrini süni intellektə tətbiq etməklə dərinləşməyə imkan verən alimlər qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi vasitəsilə insana məxsus təbii dil, mimika və səs tonunu robotların üzərinə köçürməklə elmdə innovasiyaya nail olmuşlar, lakin bu son deyil qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi və ondan bəhrələnen digər humanitar və dəqiq elmlər elmdə son deyilən anlayışı qəbul etmir və daim daha da təkmilləşməsi üzərində çalışırlar.

Şək. 1-dəki nümunələrdən səssiz dayanmış, heç bir dildən istifadə etməyən ümumi bəşəri insanın nə hisslər keçirdiyini anlamaq olur, lakin dilin natamamlılığı həmin hissləri yetərincə açıqlaya bilmir, beləliklə, qeyri-səlis dilçilik sözlə ifadəsi çətin olan şəkillərin, dil işarələrinin, hisslərin, mənalara tükənməz, yayılan, artan olduğunun qənaətinə gəlir.

AU 1	AU 2	AU 4	AU 5	AU 6	AU 7	AU 9
						
Inner Brow Raiser	Outer Brow Raiser	Brow Lowerer	Upper Lid Raiser	Cheek Raiser	Lid Tightener	Nose Wrinkler
AU 11	AU 12	AU 14	AU 16	AU 18	AU 23	AU 24
						
Nasolabial Deepener	Lip Corner Puller	Dimpler	Lower Lip Depressor	Lip Puckerer	Lip Tightener	Lip Pressor
AU 25	AU 26	AU 41	AU 43	AU 44	AU 45	AU 46
						
Lips Part	Jaw Drop	Lid Droop	Eyes Closed	Squint	Blink	Wink

Şək. 1

Bir çox hallarda deyilən ifadələrin alt mənasını, gizliliyi üzdəki ifadə ilə anlamaq olur. Dildə süni şəkildə ötürülən məlumatın alt mənasını, sərbəst buraxılmış üz ifadəsindən, səs tonundan, bədən dilindən sezmək mümkün olur. Hal-hazırda yaradılan və təkmilləşməsi üçün böyük səy göstərilən robotexnika vasitəsilə insanın daha inandırıcı yamsılanması üçün böyük işlər görülür. İnsanın süni modelini yaratmaqla mənəvi keyfiyyətləri yüksək olan insanlığın itirilməməsi arzu olunandır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev S. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı, 2013
2. Hüseynli N. Təfəkkürün anlayış-kateqorial aparatı: qnoseoloji və metodoloji təhlili. Bakı, 2003
3. L.A.Zadeh. Fuzzy Sets, Information and Control. Berkley, 1965
4. Paul Ekman. Basic Emotions, chapter 3. University of California, San Fransisco, 1999
5. Yisu Zhao. Human Emotion Recognition from Body Language of the Head using Soft Computing Techniques. Canada, 2012
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Charles_W._Morris

UOT 37.01

Azərbaycan Ordusunun düşmən üzərində tarixi zəfər çalmasında hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin rolu

Pərviz Rəşad oğlu Allahverdiyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
pervizallahverdiyev06@gmail.com

Müasir dövrdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas vəzifəsi gənclərin Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində xidmətə hazırlaşdırmaqdan, Azərbaycan ordusuna məhəbbət ruhunda tərbiyə etməkdən onlarda öz vətəninə mənsubiyyətdən irəli gələn yüksək iftixar hissi və vətənin müdafiəsinə daim hazır olmaq əzmi formalaşdırmaqdan ibarətdir.

Vətənpərvərlik tərbiyəsinin mühüm əlamətlərindən biri olan hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi gənclərə doğma vətəni dərin məhəbbətlə sevməyi, onun keşiyində mətanətlə durmağı aşılayır. Eyni zamanda, məktəblilərdə vətən torpaqlarına göz dikənlərə qarşı amansız olmaq, onların qəsbkarlıq hərəkətlərinə nifrət hissi ilə yanaşmaq, vətən uğrunda son damla qanına kimi döyüşmək kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir. Suverenliyimizin toxunulmazlığı, sərhədlərimizin etibarlı şəkildə qorunması, torpaqlarımızın bütövlüyünün təmin edilməsi, hər şeydən əvvəl, gənc nəslin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin gücləndirilməsindən başlanır. [1, s.8]

XX əsrin sonlarında müstəqilliyini bərpa etmiş və yeni ictimai-siyasi sistemin təşəkkülü prosesini yaşayan Azərbaycan dövlətçiliyi geridə qalan illər ərzində müxtəlif çətinliklərlə üzləşib, mürəkkəb yol keçir. Azadlıq ideyalarına sadıq olan xalqımız və dövlətimiz ölkədə qarşıya çıxan çətinlikləri milli ideyaların gücü ilə dəf edərək, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması yolunda qətiyyətlə irəliləyirdi. Belə ki, ulu sərkərdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişi ilə nəinki Azərbaycan xalqının taleyində, həm də Azərbaycan gəncinin gələcəyə inamla addımlayaraq vətənpərvər yetişmələri üçün böyük diqqət və qayğı göstərilməsini önəmsədi. Hələ Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1971-ci ildə əsası qoyulmuş Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi təmayüllü internat məktəbinin təməlini qoyaraq, Azərbaycan gənclərinin bu məktəbdə hərbi təsil alaraq, gələcəkdə Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrini inkişaf etdirmək və Azərbaycan Ordu quruculuğu tarixində böyük işlərin görülməsi və gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin işıqlandırılmasına şərait yaratmışdır.

Sonralar Azərbaycanda bir neçə ali hərbi məktəbin əsasını qoymaqla gənclərimizi vətənpərvər yetişdirməklə, onları Azərbaycan Silahlı Qüvvələri sırasına hazırlamaqla bərabər müasir hərbi texnikanı da öyrənib mənimsəməsinə imkan yaratdı. Və sonra Heydər Əliyev məktəbinin davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali baş komandanı İlham Əliyevin Azərbaycan hərbi tarixində gördüyü işlər sayəsində Azərbaycan məktəblisi Azərbaycan gəncinin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsində böyük dönüş yarandı. [2, s.91] Belə ki, müasir dövrdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini inkişaf etdirmək üçün gənclər ilə müharibə veteranlarının və müharibədən yeni gəlmiş milli qəhrəmanlarla görüşün və söhbətin aparılması. Müharibədə həlak olanların abidələrini ziyarət etmək ailələrinə qayğı göstərmək. Döyüş şöhrəti muzeylərinə ekskursiyalar təşkil etməklə, məktəblilərlə hərbi komissarlıqların birgə işini təşkil etməklə gənclərimizin hərbi sənətə meylini artırmaqla yanaşı onların hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsini inkişaf etdirmiş oldu. Gənclərimizin yüksək hərbi vətənpərvərliyi sayəsində 2016-cı ilin aprel ayında düşmən tapdağı altında qalmış Lələ Təpə yüksəkliyinin işğaldan azad edilməsi, 2018-ci ildə Naxçıvan Əlahiddə Ümumqoşun ordusu tərəfindən 11 min hektarlıq Cünnüt kəndinin işğalçılardan azad etməsi və Qızılcaya yüksəkliyini ələ keçirərək Laçın dəhlizinə nəzarətin həyata keçirilməsinə nail ola bildik. [5, s.122]

Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik atributlarından olan ordu cəmiyyətinin tərkib hissəsi kimi həmişə hörmətlə əhatələnib. Ordu ictimai münasibətlərin əsasında dövlətçiliyə sevgi, dövlətə sədaqət dayanır. Xalq ordusuna inanır, ordu xalqa güvənir. Belə ki, 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan xalqının Azərbaycan dövlətçiliyinə, Azərbaycan ordusuna göstərdiyi mənəvi kömək

ordu ilə xalqı bir vəhdətdə birləşməsinə təmin etdi. Sərhəddə düşmən ilə üz-üzə dayanan, döyüş meydanında düşməni amansızcasına məhv edən Azərbaycan əsgəri, Azərbaycan zabiti xalqdan aldığı birlik və bərabərlik hissi, mənəvi dayaq hissi içərisində gecə və gündüz irəliləyərək, həm erməniləri torpaqlarımızdan qovub, öldürüb çıxartmaqla yanaşı 30 ilə yaxın idi ki, düşmən tapdığı altında qalan ərazilərimizi düşməndən azad etdi.

Hərbi andı içib komandirlərini, hərbi hissənin zabitlərini valideynlərini necə xidmət edəcəyinə inandıran Azərbaycan əsgərinin baxışlarından dikələn sevinc, fərəh, qürur aydınlığı sezilir, hiss olunurdu. Və böyük fərəh hissi ilə qeyd etmək istəyirdim ki, 44 günlük Vətən müharibəsində Qarabağ torpaqlarında gedən müharibələr zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş komandanı cənab İlham Əliyevin müdrik, uzaqgörən siyasəti nəticəsində Dəmir yumruq əməliyyatının həyata keçirilməsi, ordu ilə xalqın bir yumruq kimi birləşməsi erməni əsgərinin, erməni zabitinin və bir sözlə, erməni terrorçularının başını əzərək torpaqlarımızı işğaldan azad etmiş olduq.

Müharibə zamanı cəbhə bölgəsində vuruşan əsgərin jurnalistlərə verdiyi müsahibədə bildirmişdir ki, Azərbaycan xalqından orduya olunan mənəvi dəstək bizi ölümsüz edir, vuruşmaq üçün irəliyə getmək düşməni məhv etmək bizdə fərəh hissi yaradır, eləcə də ki, 30 ildir ağlayan, öz torpaqları üçün gözü yaşlı qalan ana və bacılarımızın göz yaşlarını silmiş olacağıq.

Hərbi sahədə apardığımız siyasət özünü tam doğrultdu. Azərbaycan ordusu nəyə qadir olduğunu döyüş meydanında təsdiqlədi. Ordumuz əvvəlki ordu deyil. İşğaldan azad etdiyimiz bütün şəhər, qəsəbə və kəndlərimiz yenidən tikilib abadlaşdırılacaq. Ordumuz güclənir. Ulu Öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu olmaqla yanaşı, həm də müasir Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin baş memarıdır.

Azərbaycan xalqının əzmi və iradəsi, dövlətimizin iqtisadi gücü, müasir ordu quruculuğu və xalq-prezident birliyi ölkəmizin qələbəsini təmin edən mühüm amillər oldu. Azərbaycan xalqı Ali Baş komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qəhrəmanlıq səlnaməsi yazdı, xalqla ordunun mənəvi birliyini təmin etdi, özünün qalib xalq olduğunu bütün dünyaya sübut etdi və düşmən üzərində tarixi zəfər çaldı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissəsinin yüksəldilməsi programı. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1999, 17 fevral
2. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. XV cild. Bakı: Azərneşr, 2005, 528 s.
3. Qurbani A. Heydər Əliyev və Azərbaycan Ordusu. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2002, 420 s.
4. Süleymanov M. Azərbaycan Ordusunun Tarixi, V cild, 1991-1917-ci illər. Bakı: Maarif, 2019, 784 s.
5. Cabbarlı Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 232 s.
6. Cabbarlı Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvanda ordu quruculuğu. Naxçıvan: Əcəmi, 2016, 240 s.

UOT 94(479.24)

1993–2020-ci illərdə Azərbaycanın Qarabağ prioritetli xarici siyasəti

Pərviz Tahir oğlu Cəfərov
Sumqayıt Dövlət Universiteti
parvizjafarov5@gmail.com

Müstəqil dövlət qurmaq son dərəcə müdrik, yaradıcı və çevik yanaşma tələb edir. Hər bir ölkənin müstəqilliyi onun ətraf aləmlə qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri və məzmunu ilə, onun yeritdiyi daxili və xarici siyasətlə sıx bağlıdır. XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan yenidən müstəqilliyini bərpa etdiyi zaman dünya miqyasında mürəkkəb və ziddiyyətli geosiyasi proseslər

baş verirdi. Postsovet məkanında meydana çıxan yeni müstəqil dövlətlərin bilavasitə beynəlxalq münasibətlər sisteminə qatılması və öz maraqlarını ifadə edən xarici siyasət kursunu həyata keçirməyə başlaması dünyada dövlətlərarası münasibətlərin yeni düzümünün formalaşmasına gətirib çıxardı [1, s.170]. Yeni yaranan dünya düzənində müstəqillik və suverenlik anlayışları yeni məzmun çalarları kəsb etməyə başlamışdı. Bu yeni dünya düzəni ölkənin strateji çıxarlarına yönəlmiş balanslaşdırılmış xarici siyasətin aparılmasını tələb edirdi. Lakin həmin dövrdə ölkə rəhbərliyinin yarıtılmaz siyasəti ucbatından Azərbaycan geosiyasi baxımdan təcrid olunmuş siyasi həyata məhkum olunmuşdu.

1993-cü il iyunun 15-dən etibarən situasiyanın dəyişməsi müşahidə olunmağa başladı. Xalqın təkidi ilə hakimiyyətə gəlmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın düşdüyü konkret geosiyasi və tarixi şəraiti nəzərə alaraq, xarici siyasət kursunun əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə başladı. İlk növbədə, qlobal səviyyədə geosiyasi mühitin Qərbin xeyrinə ciddi surətdə dəyişməsi nəzərə alınaraq, yeni siyasi xətt yeridildi. Strateji istiqamət olaraq, Qərbə inteqrasiya xətti əsas götürüldü. Lakin bu zaman Rusiya ilə əlaqələrə zərər toxunmaması məsələsi xüsusi olaraq nəzərə alındı. Çünki Rusiya ilə əlaqələri kəsmək çox təhlükəli və tarixi gerçəklik baxımından perspektivsiz bir sonluğa gətirib çıxarardı. Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlıq bölgədə sülhün və davamlı inkişafın qarantı kimi əsas hədəfə çevrildi. Enerji diplomatiyası Azərbaycanın əlində təsirli vasitələrdən oldu. Qlobal və regional iqtisadi inteqrasiya proseslərində təsiri və rolu artan Azərbaycan beynəlxalq əhəmiyyətli enerji mənbəyi və təhcizatı şəbəkəsinin vacib tərkib hissələrindən birinə çevrildi [3, s. 597].

Bu konsepsiyanın fonunda Azərbaycanın regionda olan digər dövlətlərə yönəlik xarici siyasət kursu müəyyənləşdirildi. Milli dövlət maraqlarının formalaşdırılmasında geosiyasi amil böyük əhəmiyyətə malikdir, geosiyasətin əsasını obyektiv reallıq təşkil edir [2, s. 106]. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xarici siyasət kursu məhz bu obyektiv reallığa söykənirdi. Balanslaşmış xarici siyasətin mərkəzində Azərbaycanın pozulmuş ərazi bütövlüyünü təmin etmək ideyası dururdu. Çünki ərazi bütövlüyü təmin edilməyən bir dövlətin sözün tam mənasında müstəqil olması, davamlı inkişaf etməsi mümkün deyildi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq normalara uyğun, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində nizama salınması Ümummilli Lider Heydər Əliyevin geniş və çoxşaxəli fəaliyyətinin əsas məzmununu təşkil edirdi.

ATƏT-in və digər vasitəçilərin söyləri ilə 1993-cü ilin sonları və 1994-cü ilin əvvəllərində aparılan danışıqlar nəticəsində 1994-cü ilin mayında Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs əldə edildi. Atəşkəsin əldə edilməsi münaqişənin həlli istiqamətində ən mühüm addımlardan biri oldu. Azərbaycan Prezidentinin 1993–1995-ci illərdə bir sıra ölkələrə həyata keçirdiyi xarici səfərləri, keçirdiyi görüşlər, eləcə də dünyanın ayrı-ayrı dövlətlərindən respublikamıza gələn nümayəndələrlə aparılan danışıqlar Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü haqqında həqiqətlərin beynəlxalq aləmə çatdırılması baxımından əhəmiyyətli rol oynadı. ATƏT-in Budapeşt, Lissabon və İstanbul sammitlərində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dünya birliyinin münasibətindəki təkamül prosesi özünü qabarıq şəkildə büruzə verdi.

Ümummilli Liderin siyasi kursu XXI əsrin də bütün sınaqlarından uğurla çıxmaqdadır. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin siyasi varisi Prezident İlham Əliyev hakimiyyətə gələrkən xalq qarşısında söz verdiyi kimi, Ermənistan–Azərbaycan–Dağlıq Qarabağ probleminin həlli istiqamətində Ümummilli lider Heydər Əliyevin başladığı siyasi kursu yüksək peşəkarlıq və uğurla davam etdirirdi.

İlham Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə ikili standart tətbiq edən ölkələri daim açıq dillə, kəskin tənqid etmişdir. 15 noyabr 2003-cü ildə Avropa Parlamentinin Cənubi Qafqaz üzrə məruzəçisi Per Qartonu qəbul edərkən, “ATƏT-in Minsk qrupu uzun illərdir ki, bu məsələ ilə məşğul olur, amma əfsuslar olsun ki, heç bir nəticə əldə edilməmişdir. Hesab edirəm ki, bu münaqişənin həll olunması üçün ilk növbədə ikili standartlar siyasətinə son qoyulmalıdır, işğalçı dövlətdən işğal etdiyi torpaqlardan geri çəkilməsi tələb olunmalıdır”, – deyə bildirirdi. İlham Əliyev bütün diplomatik danışıqlarda dəfələrlə vurğulayırdı ki, əgər sülh danışıqları nəticə verməyəcəksə, lazım gələrsə Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü hərbi yolla bərpa edəcək.

Prezident İlham Əliyevin bütün diplomatik addımları milli maraqlardan çıxış etməklə zərgər dəqiqliyi ilə hesablanmışdır və bir çox hallarda siyasi opponentlərin intellekti imkan vermir ki, onlara vaxtında düzgün adekvat reaksiya versinlər. Belə unikal və uzaqgedən siyasi məqsəd daşıyan addımlardan birini Prezident İlham Əliyev 2011-ci ilin iyun ayında atdı. Azərbaycan Qoşulmamaq Hərəkatına üzv oldu. Mahir diplomat və dövlət xadimi olan İlham Əliyev Azərbaycanın dünyanın nəhəng universal beynəlxalq təşkilatı olan BMT TŞ-ya üzv olmasını əsas siyasi hədəf kimi müəyyən etmişdi. 2011-ci il oktyabrın 24-də BMT TŞ-ya keçirilən seçkilərdə Azərbaycan 155 səsle iki il müddətinə BMT TŞ-nın qeyri-daimi üzvü seçildi.

Ermənistanın münaqişənin həlli prinsiplərinə qeyri-konstruktiv yanaşması, sülh danışıqlarında real addımlardan uzaq imitasiya prosesini davam etdirməsi Azərbaycanın səbr kasasını daşıyırdı. Ermənistanın yeni rəhbərliyinin də öz sələfləri kimi daxili auditoriyaya ünvanlanmış populist, məsuliyyətsiz, ziddiyyətli və bir çox hallarda avantürist bəyanatları münaqişənin həllinin dalana dirənməsinə səbəb olurdu. Xüsusilə Nikol Paşinyanın 2019-cu ilin 5 avqust tarixində işğal altındakı Azərbaycan ərazisində – Xankəndində səsləndirdiyi “Dağlıq Qarabağ Ermənistandır. “Nöqtə” sərsəm fikri işğalçı ölkənin özündə belə qeyri-ciddi və populist mövqe kimi qarşılanmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyev isə ən mühüm ümummilli problemimiz olan Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesində son dərəcə prinsiplilik və qətiyyət göstərərək, Soçidə “Valday” Beynəlxalq Diskusiya Klubunun plenar sessiyasında münaqişənin tarixi, Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin humanitar fəlakət törətməsi, beynəlxalq hüququn işləməməsi, BMT TŞ-nın müvafiq qətnamələrinin kağız səviyyəsinə enməsi, təcavüzkar dövlətin yeni rəhbərliyinin populist və məsuliyyətsiz bəyanatlar səsləndirməsi kimi həqiqətləri lazımi məqamda və yerdə dünya ictimaiyyətinə çatdırdı. Çıxışının sonunda isə Paşinyanın dar çərçivədə söylədiyi və daxili auditoriyaya ünvanlanmış “Dağlıq Qarabağ Ermənistandır. Nöqtə” sayıqlamasına qarşı “Dağlıq Qarabağ Azərbaycandır. Nida işarəsi” hökmünü irəli sürdü.

2020-ci ilin 15 fevral tarixində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Münhen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində baş tutan Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi üzrə Panel müzakirə zamanı Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyana həm tarix, həm də hüquq dərsi keçdi. Tarix həqiqətlərə və hüquqi bazaya söykənərək, Dağlıq Qarabağın əzəli və qədim Azərbaycan torpağı olduğunu təkzibedilməz faktlarla sübuta yetirdi. Bu debatdan sonra dünyanın aparıcı media orqanları, hətta Ermənistan mətbuatı Prezident İlham Əliyevin olduqca hazırlıqlı, təcrübəli, peşəkar və dünya səviyyəli siyasətçi olduğunu, Azərbaycan Prezidentinin münaqişənin həlli ilə bağlı prinsiplik, qətiyyətli və beynəlxalq hüquqa söykənən mövqeyi qarşısında Nikol Paşinyanın olduqca cılız, sönük və inamsız davranışının etiraf etməli olmuşdular.

27 sentyabr 2020-ci il Ermənistan növbəti dəfə təxribat törədərək, yeni torpaqlar işğal etmək üçün Azərbaycana hücum etdi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin məntiqli və davamlı xarici siyasətinin nəticəsidir ki, Azərbaycan bu tarixi həm region həm də dünya üçün yeni reallığa çevirdi. Azərbaycan xalqı Ali Baş Komandanla həmrəylik, birlik nümayiş etdirərək, bir nəfər kimi dövlət başçısının yanında olduğunu göstərdi. Ordu sıralarına yazılmaq üçün əli silah tutan hər kəs növbəyə durdu. Bu, yeni şanlı tarixin başlanğıcı, İlham Əliyevin uğurlu xarici və daxili siyasətinin nəticəsi idi. Azərbaycan ordusu 44 gün ərzində işğal olunmuş torpaqları azad, düşməni isə darmadağın etdi.

Dövlət-xalq-ordu birliyi, İlham Əliyev siyasəti, xalqın liderinə olan inamı, Azərbaycan əsgərinin yüksək peşəkarlığı qarşısında Ermənistan kapitulyasiyaya məcbur oldu. Noyabrın 10-da Qarabağda hərbi əməliyyatların bitməsi və atəşkəs barədə Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya liderlərinin birgə bəyanatı imzalandı. Bu, düşmənin kapitulyasiyası, məğlub tərəfin yalvarışı, aman diləməsi, Azərbaycanın və onun liderinin isə qəti qələbəsiydi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, 631 s.
2. Məmmədov H.B. Xarici siyasət. Bakı: Elm, 2019, 324 s.

3. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003). 2 hissədə. II hissə. Bakı: Mütərcim, 2015, 664 s.

UOT 94(479.24)

Urartu hökmdarı II Arğıştinin Azərbaycanın cənubuna işğalçı hücumu

Ramin Allahverdi oğlu Əlizadə
AMEA-nın Tarix İnstitutu
raminalizadeh17@gmail.com

E.ə. 714-cü ildə Aşşur hökmdarı II Sarqonun (e.ə. 722–705) “Səkkizinci yürüşü” Urartu dövlətinin zəifləməsinə səbəb oldu. Bu hərbi əməliyyatdan sonra Urartu hökmdarı I Rusanın (e.ə. 735–714) Urmiya gölü hövzəsində möhkəmlənmək siyasətinin qarşısı alındı. Manna dövlətinin şimal-qərb vilayətləri Urartu işğalından azad edildi. Urartu bu məğlubiyyətin acı nəticələrini aradan qaldırmağa macal tapmamış Qafqaz dağlarının keçidlərindən cənuba və qərbə doğru axın edən kimmerlərin dağıdıcı hücumlarına məruz qaldı. I Rusa həm o zaman Yaxın Şərqi ən qüdrətli ordusuna malik olan Aşşur imperiyasının, həm də güclü və çevik süvariləri ilə tanınan kimmer qoşunlarının hücumları qarşısında davam gətirə bilmədiyini görüb, bu uğursuzluqlara görə intihar yolunu seçdi [6, s. 93, s. 98]. Onun ölümündən sonra Urartu taxtına əyləşən oğlu II Arğıştinin dövrü (e.ə. 714–685) haqqında məlumat verən yazılı mənbələr az olsa da, bu dövrdə Şərqi Anadolu, Urmiya gölü hövzəsi və Cənubi Qafqaz regionunda baş vermiş hərbi-siyasi prosesləri Aşşur mənbələrindən də izləmək mümkündür. II Arğışti uzun sürən hakimiyyəti dövründə ordusu ilə birlikdə əsasən şərq istiqamətində – Urmiya gölü hövzəsinə doğru hərbi səfərlərə çıxmışdır. Bu işə daha çox iqtisadi cəhətdən mənfəətli olan ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirmək məqsədi güdüdü. Qeyd edək ki, Azərbaycanın cənubundan keçən ticarət yolları Şərqlə Qərb arasında iqtisadi arteriya rolunu oynayır. Azərbaycanın cənubunda Sərabda aşkar edilmiş Razlıq kitabəsində II Arğıştinin öz adı ilə adlandırılan Arğışti-irdu qalasını əvvəlki qalanın yerində yenidən inşa etdiyi qeyd edilir. Urartu hücumlarına qarşı mübarizədə də yerli tayfaların başlıca müdafiə obyektinə qalalar olmuşdur [5, s. 32; 9, s. 391].

Azərbaycanın cənubunda Sərab şəhərinin 20 km şimal-şərqində Qırqızlar kəndi yaxınlığında II Arğıştinin dövrünə aid Nəştəban kitabəsi aşkar edilmişdir. Bu kitabənin mətni qədim Nəştəban qalası üzərində yazılmışdır. Nəştəban Urartu hücumlarından əvvəl yerli əhalinin güclü şəhər-qalalarından biri olmuşdur. V.Kleys bu ərazidə Son Tunc – İlk Dəmir dövrünə aid iri daşlardan inşa edilmiş qalanın qalıqlarını və meqalitik məzar daşları aşkar etmişdir [1, s. 20-21].

Urartu dövlətinin meydana gəldiyi erkən dövrdən etibarən həyata keçirdiyi hücumları haqqında təkə arxeoloji qazıntı materiallarından yox, həmçinin mixi yazılı kitabələrdən də məlumatlar əldə etmək mümkündür. Urartuların öz qonşularına qarşı tez-tez hücum etmələrinin başlıca səbəbi qarət və talan yolu ilə iqtisadi dayaqlarını gücləndirib, münbit torpaqlar ələ keçirmək idi [3, s.66-67; 12, s. 14].

II Arğıştinin Azərbaycanın cənubuna hücumu haqqında məlumat verən yazılı mənbələr içərisində Razlıq kitabəsi mühüm yer tutur. Razlıq kitabəsi Şərqi Azərbaycan ostanının Sərab şəhristanında Razlıq dehistanında, Razlıq kəndi yaxınlığında Zaqaan dağında qaya parçası üzərindədir. Bu kitabənin mətnində e.ə.VIII əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın cənubunda yaşamış tayfaların bir neçəsinin adına ilk dəfə rast gəlinir [1, s. 26]. Zaqaan dağı Şahsevən tayfalarının yaylağıdır [4, s. 35].

B.Andre-Salvini və M.Salvininin müəllifi olduqları “Razlıq və Nəştəbanın (Şərqi Azərbaycan, müasir İran) Urartu qaya yazıları” adlı məqalədə Razlıq kitabəsi UCT A 11-4 başlığı ilə yayınlanmışdır [1, s. 20, qeyd № 5]. Bu kitabədə deyilir: “Tanrı Haldinin böyüklüyü sayəsində

Rusa oğlu Arğıştı deyir: Arhu ölkəsinə (1) qarşı səfərə çıxdım (burada məskən saldım) ... Uşulu ölkəsinə (2) və Buqu ölkəsinə (3) ələ keçirdim. Çaya (Muna) qədər irəlilədim (çatdım) və oradan geri döndüm. Girdu ölkəsinə (4), Gituha ölkəsinə (5) və Tuişdu ölkəsinə (6) ələ keçirdim, Ru-[x-]nitar şəhərini (7) dağıtdım. Ələ keçirdiyim ölkələrə xərac (ödəmələri qarşılığında) toxunmadım. Bu qalanı güc tətbiq edərək aldım (və yenidən) inşa etdirdim, “Arğıştı-irdu” (8) adı verdim, Biaynili ölkəsinin gücləndirilməsi və düşmən ölkələrinin tabe edilməsi üçün (tikdirdim). Tanrı Haldinin böyüklüyü ilə Arğıştı, güclü çar, Şurili ölkəsinin çarı, Biaynili ölkəsinin çarı, çarlar çarı və Tuşpa şəhərinin qəhrəmanıdır. Arğıştı deyir ki: Hər kim (kitabədən) adımlı pozarsa və ya hər kim bu yazıya zərər yetirərsə, tanrı Haldi, tanrı Teyşeba, tanrı Şivini (və bütün) tanrılar onu günəş işığından məhrum etsinlər” [1, s. 20, mətn UCT A 11-4; 11, s. 275, mətn 11.1.1].

Razlıq kitabəsində ^{KUR}ar-^Γhu^Γ (^{KUR}ar-^Γxu^Γ) – Arhu ölkəsinin adı Arxa/u/o şəklində oxunur [7, s. 10]. Sərab şəhristanında Abarğan dehistanının Qarxun (=Qarxu) kəndinin adında bu toponim indiyədək qalmaqdadır. Qeyd edək ki, Horhor kitabəsində də Arha (=Arxa) adına rast gəlinir. N.V.Arutyunyana görə Arxu ölkəsi Urmiya gölünün cənubunda Buştu ölkəsi ilə sərhəddə yerləşirdi [2, s. 43]. Lakin Razlıq kitabəsindən məlum olur ki, II Arğıştı öz ordusu ilə Arhu (Arxu) ölkəsinə tutaraq burada düşərgə saldıqdan sonra yaxın ərazilərə – Uşulu, Buqu, Gurdu, Gituha, Tuşdu ölkələrinə və Ru(x)nitar şəhərinə hücumlar təşkil etmişdir. Buna görə də, bu ərazilər Urmiya ətrafında yox, məhz kitabənin tapıldığı Sərab ərazisindəki yer adları ilə izah olunmalıdır. Ərdəbil və Təbriz arasında Əhər çayının sol tərəfində yerləşən Əhər şəhərinin adı ^{KUR}ar-^Γhu^Γ adı ilə izah olunur. ^{KUR}ú-^šú-lu – Uşulu (=Uşulu) ölkəsinin adı Urartu mixi yazılı qaynaqlarında yalnız Razlıq kitabəsində çəkilmişdir [7, s. 97]. Bu toponim Sərab şəhristanında Razlıq dehistanının Şalalı (Şala) kəndinin adında indiyədək qalmaqdadır. ^{KUR}bu-^Γqu-^ú – Buqu (Muq və ya Müq, Muğan) ölkəsinin adı Urartu mixi yazılı qaynaqlarında yalnız Razlıq kitabəsində çəkilmişdir [7, s. 23]. Bu toponim Azərbaycanın cənubunda yaşayan müq (muğ) tayfasının adı ilə bağlıdır. Ön Asiyanın ən qədim dilləri hesab olunan Şumer, Hurri və Urartu dillərində qədim türk dillərində olduğu kimi b/m səs paralelini nəzərə alsaq ^{KUR}bu-^Γqu-^ú ölkəsinin adının “Muğ ölkəsi” kimi oxunmasına əsasən deyə bilərik ki, yerli əhalinin dilində bu toponim geniş yayılmış, hətta sonrakı dövrlərdə müq və ya Muğan kimi işlənmişdir.

Hazırda Əhər şəhristanı, Vərgəhan dehistanında Muğar və Daşbulaq-i Muğar adlı iki kənd vardır. Bu etnotoponimlər Buqu adı ilə bağlı olub, Razlıq kitabəsinin yerləşdiyi əraziyə yaxın bölgədə indiyədək gəlib çatmış yer adlarıdır. Mənbədə II Arğıştının Uşulu və Buqu ölkələrini ələ keçirdikdən sonra çaya qədər irəliləməsindən bəhs edilir. Benedikt V.C. bu kitabədə çayın adını Muna çayı kimi oxuyur [4, s. 36-37; 6, s. 99; 11, s. 275, mətn 11.1.1]. Amma “muna” Urartu dilində çay deməkdir. Fikrimizcə, bu çay Araz çayı da ola bilər, Əhər çayı da. Çünki yazılı qaynaqlar əsasında Urartu hökmdarlarının yürüş istiqamətlərinə nəzər salsaq, onların şərqi, yəni Qərbi Azərbaycan, Araz boyu və Urmiyanı bölgələrdə yaşayan yerli tayfaların üzərinə hücumlar etdiyini görmək olar. II Arğıştının bu yürüşü Təbriz–Ərdəbil (Sərab–Ərdəbil) yolu istiqamətində olub Urmiya gölündən şərqi doğru Xəzər dənizində uzanan yollara nəzarət etmək məqsədi güdürdü [2, s. 60].

^{KUR}gír-^Γdu^Γ (^{KUR}gír-^Γdu-ni^Γ) – “Girdu ölkəsi”nin adı Razlıq və Nəştəban kitabələrində çəkilir [7, s. 37]. Yazılı qaynaqlardan məlum olduğu kimi, bu qədim yaşayış məntəqəsi Gituhani və Tuişdu ölkələri ilə qonşuluqda yerləşirdi. “Girdə” sözü Azərbaycan dilində “yumru”, “dəyirmi” mənasında olub, Lerik və Lənkəran ərazilərində bununla bağlı bir sıra yer adları vardır. Lerikdə Girdətəpə, Lənkəranda Alasar-Burovar silsiləsində Girdado dağı, Girdəni çayı və eyni adlı kənd Girdu toponiminin bugünədək gəlib çatmış formasıdır. N.V.Arutyunyan yanlış olaraq, Girdəni adlı yaşayış məntəqəsini “müasir İrəvanın siyasi xəritəsində Xəzər dənizinin qərbində Lənkərandan şimalda (şimal-qərbdə) və Ərdəbildən şimal-şərqi” yerləşdiyini qeyd edir [2, s. 65]. Halbuki Girdəni kəndi Azərbaycan Respublikasının Lənkəran rayonunun inzibati ərazi vahididir. Ola bilsin ki, Urartu qoşunlarının hücumları nəticəsində Cənubi Azərbaycanda Girdu yaşayış məntəqəsi dağıldıqdan sonra onun əhalisi şimala doğru köç etmişdir. ^{KUR}gi-tu-ha (^{KUR}gi-tu-ha-ni) – Gituha (Gituhani) ölkəsinin adı Razlıq və Nəştəban kitabələrində Girdu və Tuişdu ölkələri ilə yanaşı çəkilir [7, s. 37].

Şərqi Azərbaycan ostanında Heris şəhristanında Xacə bəxşində Məvazixan-i Şərqi dehistanında Mahmudabad-i Qudlar kəndinin yerli əhali arasında daha qədim adı Qudalı formasıdır. Antik müəlliflərin əsərlərində bəhs olunan kadusi tayfasının adı çox güman ki, Gitua/Quti etnonimi ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Gituha (Gituhani) etnotoponiminin Azərbaycanın qədim tayfalarından olan qutilərlə bağlılığı şübhə doğurmur. Urartu dilində “-ni” suffiksi toponimik mənsubiyyət bildirdiyindən Razlıq kitabəsində ^{KUR}gi-tu-ha-ni “Gituanlı” kimi tərcümə olunur.

Qeyd edək ki, toponimik mənsubiyyət bildirən “-li⁴” şəkilçisi qədim türk dillərində “-n(n)i⁴” kimi işlənmişdir. Hətta müasir türk dillərində də bu suffiks orfoqrafiya qaydalarına uyğun olaraq, “-li⁴” kimi işlənərkəndir. Məsələn, Muğanni=Muğanlı, Quzanni=Quzanlı, Müskanni=Müskanlı, Qundanni=Qunnanlı və s. Urartuca “-ni” suffiksi Azərbaycan türkcəsindəki “-ni” suffiksi ilə eyni mənanı bildirir.

^{KUR}ṛtu¹-iṣ-ṛdu¹ (^{KUR}ṛtu¹-iṣ, ^{KUR}ṛtu¹-iṣ-ṛdu-ni¹) – Tuişdu ölkəsindən (^{AA} ^{ṖṖṖṖ} ^{ṖṖṖṖ} ^{ṖṖṖṖ}) yalnız Razlıq və Nəştəban kitabələrində bəhs olunur [7, s. 88]. Yazılı qaynaqdan məlum olur ki, Tuişdu Uşulu və Buqu yaşayış məntəqələrinin yaxınlığında yerləşirdi. Onun Uşulu və Buqu ilə yanaşı Girdu və Gituhanın da qonşuluğunda yerləşdiyi güman edilir [2, s. 187]. Bu yaşayış məntəqəsi II Arğiştinin ordusu ilə Sərab-Ərdəbil yolu ilə hücumu nəticəsində ələ keçirilib dağıdılmışdır. Tuişdu adı Urartu dilində “tu” və “-iṣ” (“-še”) erqativ sonluğu (adlıq hal sonluğu) ilə izah olunur. Urartuca “tu” “qırmaq, məhv etmək” deməkdir [10, s. 307]. Erqativ sonluq kimi işlənən “-iṣ” (“-še”) [10, s. 148-149] və “du-ni” (“etmək” keçid feili) [10, s. 98-99] Tuişdu toponiminin urartulular tərəfindən “Dağılmış yer” adlandırıldığı söyləməyə imkan verir. Ərdəbil ostanının Xalxal şəhristanında Xanəndəbil-i Şərqi dehistanında Tulaş (Tolaşt) adlı kəndin adında bu toponim arxaik xüsusiyyətini qoruyub saxlamışdır. Görünür talış etnonimi də bu yerin adı ilə bağlı olub sonradan etnotoponim kimi formalaşmışdır. Cənubi Azərbaycanda Urartu qoşunlarının hücumuna məruz qalaraq dağıdılan bir çox yaşayış məntəqələri kimi Tuişdu əhalisi də sonradan Azərbaycanın şimal torpaqlarına yayılmışlar. ^{URU}ru-[x-]-ni-tar-ni (^{KUR}ru-[x-]-ni-tar) – Ru(x)nitar şəhərinin lokalizə olunması və bu toponimin mənşəyi ilə bağlı demək olar ki, ayrıca araşdırma aparılmamışdır. Bu toponimi İ.M. Dyakonov və S. Qaşqay Rutumne, V.C.Benediktisə İruqıma kimi oxumuşlar [7, s. 74; 11, s. 275, mətn 11.1.1]. Ru(x)nitar şəhəri haqqında digər yazılı qaynaqlarda məlumat yoxdur. B. Andre-Salvini və M. Salvini qeyd etdikləri kimi, Razlıq kitabəsində bəhs olunan bir sıra yer adlarından fərqli olaraq Ru(x)nitar şəhəri Nəştəban kitabəsində əks olunmamışdır [1, s. 25]. Nəştəban kitabəsində Girdu, Gituhani və Tuişdu ölkələrinin ardınca ^{URU}e-ú-[x-x]-ni şəhərindən bəhs edilir. Ola bilsin ki, bu ad Ru(x)nitar şəhərinin yerli əhali tərəfindən işlənən adı olmuşdur.

Məlumdur ki, Urartu hökmdarı I Rusa öz hakimiyyətini Zikirtu ölkəsinə qədər yaymışdır. Bu zaman onun Urmiya gölünün şərqi ilə müasir Ərdəbilədək geniş ərazidə hakimiyyətini qoruyub saxlamaq üçün qalalar inşa etdirməsi vacib idi. Ru(x)nitar şəhər-qalasının məhz onun tərəfindən inşa edildiyini güman etsək onun “Rusanın əzəmətli şəhər”i adlandırıldığı söyləyə bilərik. Urartu dilində “taraie” “əzəmətli, güclü” deməkdir [10, s. 294]. II Arğişti ^{URU}ru-[x-]-ni-tar-ni şəhərini ələ keçirdikdən sonra onu yenidən inşa etdirərək, “Arğişti-irdu” adlandırmışdı. Bu toponim “Arğiştinin vassalı” mənasını bildirir [11, s. 281]. II Arğiştinin dövründə Mannanın şimal bölgələrində möhkəmlənmək üçün Urartu dövləti sonuncu dəfə cəhd etsə də istəyinə nail ola bilmədi. Buna görə də yazılı qaynaqda Urartu hökmdarının təyin etdiyi canişin AMÊLU irdi (ir-di), yəni “hərbi rəis, hakim” mənasını bildirir [10, s. 147] və yerlərdə ali hakimiyyət nümayəndəsi vəzifəsini icra edirdi. E.ə. VIII əsrin sonları – VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Urartu hökmdarının vassalı kimi bu vəzifəyə yerli əhalinin nümayəndəsi təyin edilirdi. Bu şəhər-qalanı II Arğiştinin atası I Rusa inşa etdirsə də, onun II Sarqonla döyüşdə məğlub olmasından sonra Urartunun əlindən çıxmışdır. II Arğişti isə hərbi yürüş nəticəsində bu qalada müdafiə olunan yerli əhali ilə döyüşmüşdür. Urartulular bu qalanı tabe etsələr də, yerli idarəçiliyi ləğv etməmişdilər. Qala yenidən bərpa olunmuşdur.

Beləliklə, Razlıq kitabəsindən də aydın olduğu kimi, Urartu hökmdarı II Arğiştinin Urmiya hövzəsinin şərqi qəndə möhkəmlənmək siyasəti öz sələfi I Rusanın işğalçı siyasətinin davamı idi. Bu

kitabə Azərbaycanın cənubunda yaşayan qədim tayfaların urartuluların işğalçı hücumlarına qarşı mübarizəsini araşdırmaq baxımından çox əhəmiyyətli mənbədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. André-Salvini B. & Salvini M. The Urartian rock inscriptions of Razliq and Nashteban (East Azerbaijan, Iran), SMEA 4, 1999, pp.17-32.
2. Арутюнян Н.В. Топонимика Урарту. Ереван, 1985
3. Belli O. Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açından Eleştirisi Üzerine Bir Deneme // “Anadolu Araştırmaları”, Sayı: 6, İstanbul 1979, s. 45-95
4. Benedict W.C. Two Urartian Inscriptions from Azerbaijan // “Journal of Cuneiform Studies” (JCS), Vol. 19, 1965, pp. 35-40
5. Çilingiroğlu A. Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı. İzmir, 1997
6. Çilingiroğlu A. Urartu Tarihi. Bornova, 1994
7. Diakonoff I.M., Kashkai S.M. Geographical Names According to Urartian Texts. Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes. Band 9. Wiesbaden, 1981
8. Erzen A. Doğu Anadolu ve Urartular. Ankara, 1992
9. Əlizadə R.A. E.ə. I minilliyin ilk yarısında Urartu qaynaqlarına görə Azərbaycanın tarixi-coğrafiyası // “Tarix və onun problemləri”, № 2, Bakı, 2013, s. 387-394
10. Мещанинов И.И. Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка. Ленинград, 1978
11. Payne M.R. Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu. İstanbul, 2006
12. Ünsal V. Urartu Krallığı'nın Kuzeybatı Seferleri // “Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi”, Cilt: 5 (5). 2008, s. 9-32

UOT 82-3

Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu-bilig” əsərində ədalətli cəmiyyət problemi

Vəsilə Novruz qızı Razimi

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
vesilerazimi99@gmail.com*

Yusif Xas Hacib Balasaqunlu türk dünyasının görkəmli mütəfəkkirlərindən biridir. O, türk xalqlarının ortaqlı ədəbi abidələrindən olan məşhur “Qutadğu-bilig” əsərinin müəllifidir. Bu əsər türk tarixinin sınaq qarşısında durarkən, islamın, islam fəlsəfəsinin türklüyə nüfuz etdiyi bir dövrdə yazıya alınmışdır. “Qutadğu-bilig” poeması türk xalqlarının ədəbiyyatında əruz vəznində yazılmış ilk poemadır. Yusif Balasaqunlu əsər üzərində on səkkiz ay işləmiş, 1069-cu ildə doğma şəhəri Balasaqunda bitirdikdən sonra ithaf etdiyi Qaraxani hökmdarı Tuvqaç Qara Buğra xana təqdim etmişdir. Xaqan bu əsəri yüksək qiymətləndirərək ona “Xas Hacib” rütbəsini vermişdir. Ömrünün sonuna qədər o, bu titulu daşımışdır. Həmin dövrdə “Xas Hacib” titulu hökmdar və vəzirdən sonra üçüncü titul hesab olunurdu. “Qutadqu-bilik” əsərinin adını “Səadət biliyi”, “Bəxtiyarlıq sənəti”, “Xoşbəxtliyə aparan elm” kimi dilimizə çevirmək mümkündür. “Qut”-türkcə səadət, xoşbəxtlik deməkdir. “Qutadğu-bilig” isə “xoşbəxtliyə, səadətə aparan elm, bilik” deməkdir.

Şairin poemanı “Qutadğu-bilig” adlandırması da təsadüfü deyil. Ədib əsərində bu barədə yazır:

Kitaba “Qutadğu-bilig” adını verdim
Oxuyanı uğurlasın, əlindən tutsun.
Sözümü söylədim, kitabı yazdım,
O kitab uzanıb hər iki dünyanı tutan əldir.
İnsan hər iki dünyanı ağılla tutsa,

Xoşbəxt olar, bu sözümlər gerçəkdir. [2, s.47]

“Qutadğu-bilig” əxlaqi-didaktik əsərdir. Şair türk xalqlarının zəngin şifahi xalq ədəbiyyatından, rəvayət və dastanlarından, lətifə və məsəllərdən istifadə etməklə öz əxlaqi-fəlsəfi mülahizələrini irəli sürmüş, öz dövrü üçün ədəbi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan bir əsər yaratmışdır.

Yusif Balasaqunlunun “Qutadğu-bilig” əsərini Türk dünyası üçün təlim-tərbiyə, əxlaq nümunəsi də adlandırmaq olar. Əsərdə qaldırılan problemlər insanın bir şəxsiyyət olaraq formalaşması, həyatda layiqli mövqə tutması, prinsipial, əxlaqlı bir insan kimi yetişməsinə yönəlmişdir. Düzlük, hörmətliklik, elmlilik, əxlaqi təmizlik kimi keyfiyyətlərə üstünlük verən Yusif Balasaqunlu insanın əsil-nəcabətini onu ən mühüm mənəvi keyfiyyətləri sırasında göstərmişdir.

“Qutadğu bilig” ilk olaraq Tanrının, Məhəmməd peyğəmbər və onun dörd əshabəsinin Əbubəkr, Ömər, Osman və Əlinin, o cümlədən dövrün hakimi Buğra xanın tərifləri ilə başlayır. Bunların ardınca gələn, təxminən, iki yüz yetmiş beytlik müxtəlif başlıqlı parçalarda kainatın yaranması, yeddi səyyarə, on iki bürc və insan haqqında məlumat verilir. Elm, insan mənəviyyəti, əxlaq haqqında mülahizələr irəli sürülür:

Ağıl olsa, insan əsil və nəcib olduğunu,

Bilik olsa, bəyliyi büruzə verir.

Kimdə ağıl olsa, o, əsilli olar,

Kimdə bilik olsa, o, bəylik edər. [2, s.44]

Bu beytlər maarifçilik ideyalarının tarixi salnaməsidir. İnsanı həyata hazırlamaq elmdən, bilikdən başlayır və həyatın sirlərini bilən insan ondan baş çıxara bilir. Bu həqiqəti bütün bəşəriyyətə tövsiyyə edən türklər bu günkü sivilizasiyaya öz töhfələrini vermişlər.

“Qutadğu bilig” əsəri münazirə şəklində qurulmuşdur [4, s.34]. Poemada söhbət dörd şəxsiyyət arasında cərəyan edir. Bu şəxslərin hər biri bir vəziyyəti, həqiqəti təmsil edir. Bunlardan xaqan Gündoğdı (Gündoğdu) – ədalət, qanunu, onun vəziri – Aytoldı (Aydoldu) – səadət və xoşbəxtliyi, Aytoldının oğlu Öydülmüş – əql və zəkani, qardaşı Odqurmuş isə taleyi, aqibəti təmsil edir. Əsər boyu bütün məsələlər türk adı ilə ifadə olunmuş obrazlarla əlaqəli təqdim olunur. Müəllif bu obrazların fəaliyyət çevrəsində bir tərəfdən dövlət, cəmiyyət, sosial-hüquq, məişət, digər tərəfdən isə axirət və dünya problemlərini diqqət mərkəzinə çəkir.

"Qutadğu bilig"də dörd surətin həyatı ilə əlaqədar verilən hekayələr XI əsr epik şeir nümunəsi kimi səciyyəvidir.

Gündoğdı, ölkəsini ədalətlə, namusla idarə edən, bütün el-oba içərisində öz səxavəti ilə tanınan tədbirli, uzaqgörən və bacarıqlı bir hökmdardır. Belə bir başçının elmi, bilikli, bacarıqlı və fədakar adamlara böyük ehtiyacı vardır [4, s.34]. O, əsərdə hakimiyyəti təkbəşinə idarə etməyin əleyhdarı kimi çıxış edir. Buna görə də idarəçilikdə özünə yardımçı ola biləcək ağıllı bir köməkçi axtarır. Gündoğdu əsl hökmdar olaraq sayıq və ehtiyatlılığı ilə seçilir. O, bir siyasi xadim kimi başa düşür ki, dövlət işində ehtiyat və sayıqlıq dövlətin ömrünü uzadar, qanunla idarə olunan cəmiyyətdə xalq xoşbəxt yaşayar. Y.Balasaqunlu Gündoğdu simasında ədalətli hökmdar obrazı yaratmaqla türk dövlət idarəçiliyi və ictimai-siyasi görüşləri barədə kompleks təsəvvür yaradıb. Xaqanı yaxşı tanıyan Aytoldı onunla yaxınlaşır, öz ağılı, iradəsi ilə onun rəğbətini qazanır. Çox çəkmir ki, xaqan Aytoldını vəzirliyə qəbul edir. O isə öz növbəsində xaqana arxa, dayaq olur, ona ağıllı, faydalı məsləhətlər verir, dövlət, idarə işlərini qaydaya salır. Təəssüf ki, vəzir xəstələnib vəfat edir. Vəfatından əvvəl oğlu Öydülmüşü xaqana təqdim edib, öz yerinə keçməsi üçün zəmanət verir, dövləti və xalqı ədalətlə idarə etməyin yolları haqqında nəsihətlərini yazıb hökmdara təqdim edir. Xaqan Öydülmüşü çox sınaqlardan keçirdikdən sonra ona etimadı başlayır. Var-dövlətini xalqa dağıdıb dünyadan köçən Aydoldunun böyük dövlət xidmətini oğlu Öydülmüş yerinə yetirməyə başlayır. Gündoğdı ilə Öydülmüş arasındakı söhbətlər ağıl, elm, bəylik, ədalət, mərdlik, siyasət haqqında olur. Dövlət və idarəçiliyi təfərrüatı, detallı ilə izləyən bu dövlət başçıları gündəlik həyatı deyil, dövlətin əbədiyyətini qazandıran dəyərləri təhlil edirlər.

Xaqan ona yaxın bir köməkçi-məsləhətçi tapmaq məqsədi ilə çoxlu axtarışlar aparır. Öydülmüş isə dağ başında yaşayan əmisini xatırlayır, bu iş üçün onu ən münasib adam sayır. Xaqan

ona məktub yazıb saraya dəvət edir [1, s.147]. Məktubunda xaqan dağ başında insanlardan uzaq tək-tanha yaşamağı pisləyir. Bütün insanların bir-birinə kömək etməyə borclu olmalarını xatırladır. Odqurmuş isə xaqanın qarşısında bu şərtləri qoyur: ölümsüz həyat, daima cavan qalmaq, xastələnməmək kimi xoşbəxtlikləri verə bilsə, gəlməyə hazır olduğunu bildirir. Nəhayət, Odqurmuş xaqanın üçüncü məktubundan sonra saraya gəlir, ağıllı, müdrik məsləhətlər verir. Sonra isə sarayın bir müsafirxana olduğunu deyərək dağlara çəkilir. Xaqan ilə vezir əl-ələ verib ölkəni ədalətlə idar edir, daima xoşbəxtlik, səadət haqqında düşünüb-daşınır, həqiqət axtarır, bütün hayatlarını da buna sərf edirlər.

"Qutadğu bilig" əsərində təsvir olunan ayrı-ayrı hekayə və rəvayətlərdə, personajların mübahisə və məktublaşmalarında şairin zəmanəsini düşündürən bir sıra ictimai siyasi və əxlaqi məsələlərə toxunulur. Dövlət və hökmdar, hökmdar və xalq, dövləti idarə etmək üsulları, dünya nemətləri və onlardan istifadə etmək yolları haqqında mütərəqqi fikirlər irəli sürülür. Şərab içmək, qumar oynamaq, tiryək çəkmək, yalan danışmaq, ikiüzlülük, inadkarlıq və lovgalıq kimi mənfi sifətlər pislənilir. Bunların əksinə olaraq düzlük, xeyirxahlıq, təmizlik, sədaqət, fədakarlıq, mərdlik, nəciblik kimi gözəl xüsusiyyətlər yüksək tutularaq, hər bir insanda bu keyfiyyətlərin olması zəruri sayılır.

Balasaqunlu Yusif dövlət işlərində çalışan bəy, vəzir, hacib, sərkərdə, xidmətçi və başqalarının vəzifələrini aydınlaşdırır, onlara yol göstərir, ibrətamiz hekayə və misallarla öz fikirlərini möhkəmləndirir. Şairə görə, hökmdar hər şeydən əvvəl xalqın rəğbətini qazanmalı, xalqın ürəyinə yol tapmalı, qaçaq-quldurlarla mübarizə aparmalı, məmurları öz ləyaqətinə görə mükafatlandırmalı, bilikli və mərifətli adamlara arxalanmalı, cahil və namərdlərdən isə uzaqlaşmalıdır.

Bütün bunlar təsdiq edir ki, "Qutadğu bilig" bir epik şeir nümunəsi kimi də səciyyəvi keyfiyyətlərə malikdir. Poemada dolğun, parlaq surətlərin yaradılması, aydın, bitkin süjet xətti və kompozisiya, epik şera məxsus təhkiyə və vüsətin olması da bunu aydın göstərir. Xüsusən, Yusifin yaratdığı dörd surətin hər biri öz mənəvi aləmi, arzu və düşüncələri, davranışı və fərdi keyfiyyətləri etibarı ilə bir-birindən seçilir. O, türk xalqlarının adəbiyyatında ilk dəfə olaraq dolğun, parlaq hökmdar və vəzir surətləri yaratmışdır. "Qutadğu bilig" poeması bütün bu ideya-bədii keyfiyyətlərinə görə epik serin gələcək inkişaf yollarını işıqlandırmış, ona aydın istiqamət vermiş, bir örnək şəklini alaraq türk şerinin inkişafında dərin izlər buraxmışdır. Tədqiqatçılar haqlı olaraq "Qutadğu bilig" poemasını Şərq didaktik ədəbiyyatının ən gözəl nümunəsi hesab etmişdilər.

Çox mümkündür ki, Nizami epik-romantik dastanları üzərində işlərkən "Qutadğu bilig"dən də ilk mənbə kimi istifadə etmişdir. Yusifin mütərəqqi ideyalarından, surət və xarakter yaratmaq təcrübəsindən, bədii ifadə və təsvir vasitələrindən faydalanmışdır. Nizaminin Bəhram, İskəndər, Nüşabə kimi ədalətli hökmdar surətləri sanki Yusifin yaratdığı dörd hökmdar və vəzir surətlərinin davamı və inkişafıdır. Bu surətlər müəyyən təfəssilatı cəhətləri, arzu və əməlləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri etibarilə səsləşirlər. Yusifin ədalətli hökmdar surəti olan Xaqanı kimi Nizaminin İskəndərini də təxminən eyni məsələlər düşündürür. Hər iki hökmdar bütün həyatları boyu səadət, xoşbəxtlik haqqında düşünüb-daşınır, həqiqət axtarırlar. Sər qüvvələrinə qarşı çıxaraq işıqlı simalara pərəstiş edir, həyatın əsil mənasını bilik əldə etməkdə görürlər. Xaqan kimi Bəhram da ölkəni yaxşı idarə etmək üçün yollar axtarır və bu işdə ağıllı, tədbirli adamlara ehtiyac duyur, onlarla hesablaşır.

"Qutadğu bilig" əsərində əksini tapan bəzi məsələlərə Nizaminin "Sirlər xəzinəsi"ndə də rast gəlirik. Hər iki əsər xüsusən didaktik-nəsihətamiz ruhuna görə bir-birini xatırladır. Yusifin Odqurmuşu kimi Nizaminin zahidi və qocası da padşahın eyiblərini üzünə deyir, zülmün acı nəticəsini xatırladaraq onu ədalətə çağırır. Təsədüfi deyildir ki, XII əsrədək poeziyada Xaqanı, Məhsəti, Fələki, Mücirəddin, Qivami və başqaları əsərin ideya və mövzusunda, dərin hikmətlərindən bəhrələnərək maraqlı əsərlər yazmışdılar. [3, s.46]

Sair bu əsəri ilə türk ədəbiyyatında didaktik-epik şerin əsasını qoymuşdur. Burada Qaraxanilər dövrü türk həyatından əlvan, rəngarəng mənzərələr bütün cazibədarlığı ilə canlandırılır. Qaraxanilər dövlətinin ictimai vəziyyəti, adət-ənənələri, şəhər və kəndlərinin ümumi mənzərəsi,

əkinçi və maldarların, tacir və ziyalıların həyat tərzini real lövhələrlə təsvir olunur. Buna görə də poemada xalq ruhu qüvvətlidir, təsvir olunan hadisə və bədii mənzərələrdə xalq ədəbiyyatından gələn cəhətlər parlaq şəkildə özünü göstərir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, V–XI əsrlərdə yaranan türkdilli abidələr Azərbaycan ədəbiyyatının da əsas qaynaqlarından sayıla bilər. Orta əsrlər abidələrimiz mövzu və ideyası, bədii-poetik xüsusiyyətlərinə görə onlarla yaxından səsləşir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II cild. Bakı, 2007
2. Balasaqunlu Y. Qutadğu bilig (çevirənlər: K.Vəliyev, R.Əsgər). Bakı, 2006
3. İbrahimov S. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2009
4. Səfərli Ə., Yusifli X. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2008

UOT 82-1

Aşiq Hacı Hacıyevin yaradıcılığında ilahi-irfani görüşlərin bədii ifadəsi

Rima Hacı qızı Quliyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
quliyevarima7@gmail.com*

Şirvan aşiq mühiti özünəməxsus ifaçılıq və yaradıcılıq yolu keçmişdir. Şirvan torpağı Azərbaycan xalqının saz və söz mühitinin ən böyük ocağıdır. Bu ocağın poeziya və sazının mənşəyi tarixi qədər qədimdir.

Şirvan aşiq məktəbinin daha çox inkişaf edib yüksək mərhələyə çatdığı dövrlər olmuşdur. XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəlləri, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin II yarısından XX əsrin 30-cu və 50-90-cı illəri bu mühitin qızıl dövrləri sayılır. Aşiq Abdul, Aşiq Bəylər, Aşiq Əhməd, Aşiq Şakir, Aşiq Məmmədəğa, Aşiq Hacı, Aşiq Barat, Aşiq Şərbət, Aşiq Rza və başqaları təkcə Azərbaycanda deyil, keçmiş sovetlər birliyinin bir çox şəhərlərində sevilmiş, ifaçılıq sənəti ilə xalqın rəğbətini qazanmışlar.

XX əsrin 60-cı illərində Şirvan aşiq mühitində boya-başa çatmış, istedadı, meydangirliyi, məlahətli səsi, avazı ilə köülləri oxşamış, bəstələri ilə sevilmiş, ustad sənətkar Aşiq Hacı Hacıyev bu gün də yaddaşlarda şirin bir xatirə kimi qalmışdır. Onun ömür yolu, sənəti və yaradıcılıq yolu haqqında yazmaq, şeirlərində ifadə olunan ilahi-irfani fikirləri, sənətinin seyrini oxuculara çatdırmaq mənim həm övladlıq, həm də vətəndaşlıq borcumdur.

Aşiq Hacı irsi indiyə kimi öyrənilməmişdir. Onun haqqında müxtəlif qəzet və jurnal səhifələrində yazılar yazılmış, bir neçə şeiri çap olunmuşdur. Ancaq aşığın yaradıcılığı əməlli-başlı tədqiq olunmamışdır.

Aşiq Hacı Sahibcan oğlu Hacıyev 1935-ci ildə Şamaxı rayonunun Quşçu kəndində dünyaya göz açmışdır. Uşaq illəri elə də fərəhli keçməmişdir. Belə ki, o hələ on yaşında olarkən atası müharibəyə getmiş, ailə anası və nənəsinin himayəsində böyümüşdür. Hacı ailənin böyük övladı olduğu üçün ailənin ağırlığı onun üzərinə düşmüşdür. O, Quşçu kəndinin dağlarında gündüzlər qoyun otarar, axşamlar isə nənəsinin, anasının şirin nağıllarını, bayatılarını, mahnılarını dinləyirdi. Bütün bunlar Hacı Hacıyevin qəlbində xalq hikmətinə, onun bənzərsiz sərvətinə məhəbbət yaratmışdır. Deyilənə görə, anası Anaxanın da gözəl səsi olmuşdur. Anasının şirin, kövrək nəğmələri oğlunda musiqiyə sonsuz həvəs oyatmışdır.

Aşiq Hacı yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra Aşiq Abbas Söhbətovun yanına gedərək ondan aşığılıq sənətinin sirlərini öyrənmiş, onun xeyir-duası ilə aşığılıq fəaliyyətinə başlamışdır.

Hacı Hacıyevin 1961-ci ildə keçirilən Azərbaycan aşıqlarının III qurultayında iştirak etməsi onun böyük sevincinə səbəb olmuşdur. O, yaradıcılıq fəaliyyətini daha da genişləndirərək, həm el

məclislərində Azərbaycan dastanlarını məharətlə ifa edir, folklorumuzu xalqa sevdilir, həm şairlərin şeirlərinə bəstələr edir, həm də özü şeirlər yazırdı. Sənətkarın bəstələdiyi mahnıların bir çoxu Azərbaycan radiosunun qızıl fondunda saxlanılmışdır. “Nar ağacı, nar çiçəyi”, “Qız qalası”, “Bənövşə”, “Dolana-dolana”, “Maral”, “İncidər səni” və s. kimi bəstələri bu gün də sevilə-sevilə dinlənir.

Hacalı Hacıyev yaradıcı aşiq olmuşdur. O, aşiq şeirinin müxtəlif şəkillərində-qoşma, gəraylı, müxəmməs, deyişmə və s. əsərlər yazmışdır. Onun poeziyasında Şirvan torpağının böyük bir əzəməti var. Aşiq bu əzəməti elinin sazı, sözü, sənəti, mənəviyyatı, əxlaqı və ədəbi ilə şeirlərində ifadə edirdi. Aşiq “Şirvanlıya” adlı qoşmasında şirvanlıları müdrik insan kimi təsvir etmişdir. O, bu yurdun övladlarını kamil bir insan kimi təsvir edir, onların hər cür naqislikdən, pislikdən uzaq olduğunu qeyd edir. Sənətkara görə yurdunun, elinin insanları halallığı qorumalı, pak olmalı, ədəb-ərkan ilə seçilməli, paklıq, halallıq şirvanlının ən uca əxlaqi keyfiyyətə malik olmalıdır.

O, qoruya bilir halal adını
Mərdləri var, darda çatar dadına,
Əzəldən yazılıb paklıq adına,
Halal çörək, zəhmət, tər şirvanlıya

Aşiq Hacalı bu yurdun övliyalar, pirlər yurdu olduğunu qeyd edir, öz həmvətənlərini müdrik olmağa səsləyirdi. Bədii sözün dəyərli olması aşiqin yaradıcılığı üçün poetik normadır. Belə bir ilahi-irvani mühitdə hər kəs Allaha bağlı yüksək mənəviyyatlı olmalıdır.

Bu yurd övliyalar, pirlər yurdudur,
Sabirlər yetirən söz meydanıdır,
Elimdə hər kəs öz işinin xanıdır,
Yarışmaz hər böhtan, şər şirvanlıya.

Ümumiyyətlə, ustad sənətkar, “Şirvanlıya” şeirində yalnız şirvanlılara deyil, Azərbaycan xalqına məxsus mənəvi-əxlaqi dəyərləri ifadə etmişdir. Aşiqin hər bir şeirində elin, yurdun poetik zövqü işıqlandırılmışdır. Halal yaşamaq, mərdi namərd etməmək, yaxşılara dəyər vermək, el qədrini bilmək ustadın əxlaq dünyasının başlıca dəyəridir.

Ey insan, elə bir savab iş göstər,
Yetişsin gələcək yaranmışlara.
Qoru torpağını bəbəyin kimi,
Yetişsin gələcək yaranmışlara

Aşiq Hacalı “Gəlir” adlı gəraylısında el oğullarını sözün, əməlin yerini bilən, sözbazlıqdan uzaq olan, danışığına fikir verən bir şəxsiyyət kimi görmək istəmişdir. Ona görə də bu şeiri ustadnamə adlandırmaq olar. Yəni ustad sözü, ustad nəsihəti.

Vay halına o kəslərin,
Tozanağı zildən gəlir
Kimə neçə bəla gəlsə
Çoxdan çoxu dildən gəlir.

Aşiq Hacalı el-obasını böyük məhəbbətlə sevmiş, vətən övladlarının mərd əməlləri, təmiz adları ilə öyünmüş və özünün coşub-çağlayan istedadı ilə fəxr etmişdir. Onun qəlbi qürur hissi ilə doludur ki, sazı, sözü ilə vətənimizə xidmət edir.

Mən də Şirvanın oğluyam,
Sinəsi sözlə doluyam,
Hacalıya gələn ilham
Mizrab ilə teldən gəlir.

Ustad sənətkar həyatı boyu cəmiyyəti düşünmüş, mənəvi gözəlliyin tərənnümünə yaradıcılığında geniş yer vermişdir. Hacalı dünyanı gözəl görmək istəmişdir. Fəlsəfi düşüncələrini ustadnamələrində daha çox ifadə etmişdir. Sənətkarın “Gedibdir” adlı ustadnaməsində ədalətsizliklərə etiraz səsi ifadə olunmuşdur.

Aşiq Hacalıyam, deyirəm, bil, qan,
Bu fani dünyada mehriban dolan,

Şeytana bac verib, tökmə nahaq qan,
Əli boş giryanlar, gəlib-gedibdir.

Aşiq Hacalı imanlı, əqidəli, dürüst bir insan olmuşdur. O, bütün varlığı ilə Allaha sığınmış, ondan güc alıb. Uca varlıqdan onu sınağa çəkməməyi diləyib.

Haqq mənimlə olsun, bəndə neyləyər,
Allahım, sən məni sınağa çəkmə.

Halalca ruzini alma əlimdən

Allahım, sən məni sınağa çəkmə

Aşiq ölümdən qorxmayıb, düzlük, ədalət görəndə sevinib. Günah ilə ölməməyi arzu edib. Bütün bu keyfiyyətlər aşığın ən böyük mənəvi keyfiyyəti olub.

Allahım xoş gündə yaratdın məni,

Bütün müqəddəslər ziyarətimdir.

Bekarə fikirlər cəhdinə getməm

Sazım, sözüm halal ticarətimdir.

Hacalı özündə olan yaxşı keyfiyyətlərə görə hər zaman uca tanrıya şükürlər etmiş, özünü bəxtiyar saymışdır. Hər bir zaman əqidəsində düz olan sənətkar şeytan əməlindən, fitnəsindən qorxmamış, günah işlərdən uzaq olmuş, Allahın sınağını varlıq aləminin ən uca sınağı saymışdır.

Hacalıyam, düz yolumdan dönmərəm,

Kamalımı boş xəyala vermərəm,

Köçəndə də günah ilə ölmərəm,

Allahım, sən məni sınağa çəkmə

Aşığın yaradıcılığında “xeyir iş, xeyir əməl” ifadəsi daha aydın görünür. O bütün həyatı boyu davranışında “Xeyir əməl cənab Əlidən qalıb” prinsipinə söykənmişdir:

Xeyir əməl cənab Əlidən qalıb,

Hacalı bu hala müntəzir olub.

Əl tutanlar el içində ucalıb

Hər vaxt əl tutana “Əli” deyirlər.

Aşiq Hacalı şeirlərində gəncliyə nəsihət etmiş, onları dürüst olmağa səsləmişdir. “Oğluma” şeirində bu daha aydın görünür.

Bekar gəzib küçələrdə dolanma,

Bir işə meylini sal, bağla oğlum.

Boş söhbətə dayanıb qulaq vermə,

Yerində qiymətli gül, ağla oğlum.

Sənətkar şöhrətində, dövlətində bu fani dünyada gəldi-gedər olduğunu qeyd etmiş, insanlara lovğa, təkəbbürlü olmamağı tövsiyə etmiş, onları yetimlərə, kimsəsizlərə həyan olmağa səsləmişdir:

Şöhrətdə, dövlətdə gəldi-gedərdi,

Lovğalıq, qürrəlik gəldi-gedərdi,

Birinə həyan ol gör dərdi nədir?

Yetim görsən başın tumarla, oğlum.

Aşiq Hacalıyam deyirəm sənə,

Yad olma heç ata nəsihətinə.

Fikir ver elminə, mərifətinə,

“Şirvan bulağıtək” gur, çağla, oğlum.

Aşiq insanlara daim əxlaqi-mənəvi, elmi-idraki biliklərini təkmilləşdirməyi tövsiyə etmişdir. Bu da onun inançlı bir şəxsiyyət olması ilə bağlıdır. Uca Peyğəmbərimizin “Beşikdən qəbrə qədər elm öyrən” ifadəsini sənətkar yaradıcılığında poeziya dili ilə ifadə etmişdir.

Ustad aşiq “Dünyanın”, “Kim”, “Savab iş gör”, “Hazırım”, “Səni”, “Hacalı”, “Nə var ki”, “Nə lazım” və s şeirlərində insan gözəlliyini Allahın bəndəyə verdiyi böyük mükafat hesab etmiş, mənəvi və cismani gözəlliyi tərənnüm etmişdir.

Aşiq Hacalı sanki bu dünyadan vaxtsız köçəcəyini duymuş və şeirlərində bunu ifadə etmişdir:

Hacalı, əcəl də bir bəhanədir,
Bu bir qurtum nəfəs boş-bekarədir,
Köç vaxtı gəlməyə tələsir, nədir?
Qeybdən çağırır babalar məni.
O hələ daha çox yazıb yaratmaq istəyini və həyatda deyiləsi sözünün qaldığını bildirmişdir.
El içində dolandım qeyrət ilə
Hacalıyam halal məhəbbət ilə,
Xalqım sevir məni çox hörmət ilə
Namus mənim, qeyrət mənim, ar mənim
Hələ deyiləsi sözüm var mənim.

Aşıq Hacalı cəmi 48 il ömür sürdü. O, sənətinin çiçəkləndiyi bir vaxtda qəflətən dünyadan köçdü. İlahi dəyərləri əsas götürən sazına, sözünə, yüksək qiymət verən sənətkar ölümü ilə adını ölümsüzləşdirdi. Öz səsi, avazı, nəsihətamiz sözləri, şeirləri, bəstələri ilə bahar tərəvətli aşıq bu gündə qəlblərdə yaşayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyat tarixi. I cild. Bakı: Elm, 2004, səh. 506-509
2. Əfəndiyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981, 359 s.
3. Hacıyev Aşıq Hacalı. Şəxsi arxivi.
4. Qəniyev S. Şirvan folkloru mühiti. Bakı, 1999, 21 s.
5. Qəniyev S. Şirvanlı Aşıq Hacalı. Bakı: Nurlan, 2006, səh. 51-126
6. Bahar aşığı / “Yeni Şirvan” qəz., 1990, 9 aprel

UOT 373.2

Uşaqlarda ünsiyyət qurma bacarığının formalaşmasında maneələr

Ruqiyyə Məmməd qızı Babəşova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialı
ruqiyye.babashova@bk.ru

Uşaqlarda görülən psixoloji problemlərdən biri də ünsiyyətdir. Ünsiyyət azlığı uşaqlarda kiçik yaşlarından özünü göstərir. Bunun davamı yeniyetməlik və erkən gənclik yaşlarına qədər davam edə bilər. Bunun bir çox səbəbləri var.

Genetik, hər hansı bir problem (Autizm, USİ, Daun, PİL və s.), ailə münasibətləri, hamiləlik dövründə dölün inkişafına diqqət yetirməmək, ananın hamiləlik dövründə aldığı travma, qorxu, stress, depressiv hal, atanın alkoqolizm və narkotik maddə düşkünə olması, uşağın əmmə prosesinin tez başa çatması, ən əsası isə ailədə uşağın diqqət mərkəzindən uzaqda olmasıdır.

Nitq bacarığının normal formalaşması üçün psixi inkişaf müəyyən səviyyədə olmalıdır. Hər şeydən əvvəl lazımdır ki, uşaqda:

- beynin müxtəlif strukturlarının inkişafı müəyyən səviyyəyə çatmalıdır;
- səs və tənəffüs sistemi, artikulyasiya orqanları düzgün və kordinasiyalı işləsin;
- eşitmə və görmə, hərəkət bacarıqları, emosiyalar kifayət qədər inkişaf etməlidir;
- ünsiyyətə ehtiyac formalaşmalıdır.

Uşaqda hansı nitq çətinliklərinə rast gəlinə bilər:

Nitqi anlamının inkişafında dövrlər:

1-ci səviyyə. Uşaq böyüyün səsinə qulaq asır, tanış səsləri tanıyır, intonasiyanı seçir (3-6 ay).

2-ci səviyyə. Uşaq ayrı-ayrı instruksiyaları anlayır, bir neçə sözlə əmirlərə tabe olur- əlini ver, ananı öp (6-10 ay).

3-cü səviyyə. Uşaq ayrı-ayrı əşyaların adlarını anlayır (10-12 ay), onların təsvirini bilir (12-14 ay), onları süjetli şəkillərdə tanıyır (15-18 ay).

4-cü səviyyə. Uşaq müxtəlif situasiyalarda fəaliyyətin mənasını (göstər, kim yatıb, kim oturub), ikitəplı instruksiyanı (mətbəxə get və fincanı gətir) başa düşür. Uşağa cəbəbli-ardıcıl əlaqələr aydındır (2 yaş 6 ay).

5-ci səviyyə. Uşaq mürəkkəb tabeli cümlələri başa düşür (4 yaşa qədər).

Artıq bəlli bir yaşa cətan uşaqlarda yəni (2, 3, 4 yaşlarda) söz ehtiyatının olmaması, iki və daha çox sözlərin ardıcıl söylənə biləməməsi bəxca dövrünə təsadüf etdiyindən, uşaqlar özünü ifadə edə bilmirlər. Bu dövr gözəcarpan dövr olmadığı üçün valideynlər o qədər narahat olmurlar. Artıq məktəbə hazırlıq dövründə müəllimlər həyəcan təbili çalırlar. Bu zaman uşaqlar ünsiyyət qura bilmirlər, müəllimin şifahi nitqinə gec reaksiya verirlər, həmyaşdrları ilə rollu oyunlar qura bilmirlər, təxəyyülün formalaşması gecikir, əyani-əmali təfəkkürdə problemlər özünü göstərməyə başlayır. Böyük məktəb yaşına catdıqda, ünsiyyətə girə bilmir, özünü ifadə edə bilmir, özgüvən əskikliyi əmələ gəlir, həmyaşdrlarından geri qalırlar və sonda özünəqapanma, tənhalığa meyl yaranır. Artıq uşaqların 1.5 yaşlarında nitqləri formalaşmağa başlayır. Söz bazalarında 10 sayda və daha çox sözlər olmalıdır. 2 yaşında 2 sadə sözdən ibarət cümlələr qurulur. 3 yaşlarında isə 2 və daha çox sözlərdən cümlələr quraraq, fikir və düşüncələrini formalaşdırmağa başlayırlar. Valideynlər bu yaş nəzərə alaraq, mütəmadi olaraq, uşaqları söylətməli, komandalar verməli, göz təması qurmalı, suallar verərək cavab almalarını təmin etməlidirlər. Bu dövr həm fizioloji, həm cinsi, həm də psixoloji inkişaf dövrü adlanır. Üç yaş uşaqlarda ilk böhran yaş dövrü olduğundan daha həssas və diqqətli olmaq tövsiyyə olunur.

Əgər siz uşağınızın yaşdrları ilə ünsiyyət qurmadığını, həmişə kənarda dayandığını, hətta sizinlə də həvəssiz əlaqə qurduğunu hiss etmisinizsə, deməli, onunla ciddi məşğul olmaq lazımdır. Bu, uşaq qapalılığının əlamətləri ola bilər; buna etinasız yanaşmaq, tədricən öz-özünə keçəcəyinə, uşağınızın ətrafdakılarla ümumi dil tapacağına ümid bəsləmək olmaz. Uşaq qapalılığı istər yeniyetməlik dövründə, istərsə də böyüdükdən sonra çox ciddi problemlər yarada bilər. Adətən, qapalı böyüyən insan sonralar əks cinsin nümayəndələri ilə münasibətdə problemlər yaşayır. O, qətiyyənlə əminlik hiss edə bilmir, özünə hədsiz dərəcədə tənqidi yanaşır və bunun nəticəsi olaraq tənhadır.

Bunu necə aşkar etməli? Uşağınızı müşahidə edin. Başqa uşaqlarla əlaqə yaratmaq onun üçün çətindir, yoxsa çox asanlıqla ünsiyyət qurur? O sizə tez-tezmi heç kəslə danışmaq istəmədiyini etiraf edir? Elə hallar olur ki, belə uşaqlar özlərini yalnız valideynlərinin yanında rahat hiss edirlər, başqa bir kimsə, hətta yaxın qohum və ailənin dostlarından biri gəldikdə dərhal özlərinə qapanırlar, sanki nədənsə qorxurlar. Bir qayda olaraq, ünsiyyətdə problemlər yaşayan uşaqlar evdə adam çox olanda uzaq bir küncə çəkilməyə çalışırlar. Bu, aktiv, başqaları ilə ünsiyyət qurmağı xoşlayan uşaqlarda baş verə bilər, ancaq onlar tədricən mühitə uyğunlaşır və çəkinmədən, heç nədən qorxmadan səmimi söhbətlərə başlayırlar. Kimsə qapalı uşaq ilə söhbət etməyə çalışdıqda isə o dərhal üzünü kənara çevirir və hətta hamı gedənə kimi elə bu vəziyyətdə qala bilər. Belə olduqda həyəcan təbili çalmaq lazımdır ki, vəziyyət daha da ağırlaşmasın və uşağın gələcəkdə də həyatını korlamasın.

Niyə uşaqlarda belə hallar baş verir? Əksər hallarda bu problem fiziki qüsurları olan uşaqlarda baş verə bilər; onlar özlərinə əmin ola bilmir və ətrafdakıların rişxənd etməsindən qorxurlar. Bəzi uşaqlara bircə dəfə yaşdrları tərəfindən istehza və ya “sən niyə beləsen?” sualı kifayətdir ki, uzun müddətə özünə qapansın. Bəzən uşaqların səhhətlərində elə problemlər olur ki, bunlar fiziki cəhətdən təzahür etməsə də, xeyli narahatlıq yaradır. Belə hallarda uşaqlar ətrafdakılarla az əlaqə saxlamağa çalışırlar ki, heç kim bunu hiss etməsin. Bu problem hər hansı bir psixoloji sarsıntı ilə bağlı ola bilər: yaxın adamının vəfatı və ya ev heyvanının ölməsi, ailədə fasiləsiz qalmaq, başqa bir şəhərə köçmək və s. Belə vəziyyətlərdə problemin səbəbini tapmaq lazımdır ki, uşağınıza düzgün kömək edə bilərsiniz.

Bununla necə mübarizə aparmalı? Hər şeydən əvvəl, uşağa təzyiq göstərmək, xüsusən də onunla yüksək tonla danışmaq olmaz. Bir çox valideynlər panikaya düşür, az qala zorla uşağı gedib

ünsiyyət qurmağa, başqaları ilə tanışlıq yaratmağa məcbur edirlər, onu səbəbsiz utancaqlığına görə qınayırlar. Bu, bir qayda olaraq, heç bir yaxşı nəticə vermir.

Uşaqlarla istənilən ünsiyyət zamanı nədən danışılmasından asılı olmayaraq, əsas odur ki, səsiniz gərginləşməsin, sakit və mehriban tonla danışasınız. Hər dəfə böyüklər danışarkən uşağınızdan susmağı xahiş etməyə dəyməz. Uşaqlar elə bunlara görə çox zaman özlərinə qapılırlar. Daha yaxşı olar ki, istənilən ailə söhbətləri zamanı uşağın fikrini soruşasınız, bununla da onun fikrinin sizin üçün əhəmiyyətli olduğunu, onunla maraqlandığınızı göstərmiş olacaqsınız. Belə olduqda uşaqlar özlərini arxayın hiss edirlər ki, bu da onlara psixoloji cəhətdən sərbəst böyüməyə imkan verir.

Uşaqlara başqaları ilə əlaqə yaratmaqda kömək etmək üçün, məsələn, onunla gəzintiyə çıxarkən uşaq meydançasındakı bütün uşaqlarla söhbət etməyə başlayın. Uşağa da söhbətə qoşulmağa imkan verin, çünki sizin yanınızda söhbəti dəstəkləmək və yeni tanışlıqlar yaratmaq ona daha asan olacaq. Sonra ehtiyatla kənara çəkilin ki, bu dəfə o, söhbəti müstəqil davam etdirməyə çalışsın və ya özünü hər hansı bir oyunun iştirakçısı kimi hiss etsin. Əsas odur ki, sizin oğlunuz və ya qızınız sizin yaxında olduğunuzu görsün, bu zaman onda sakitlik və əminlik hissi yaranacaq. Sonradan, müəyyən uşaqlarla etibarlı münasibət yarandıqda və ya dostları olduqda uşağınız alışıcaq və sizsiz həyəətə çıxmağa qorxmayacaq. Hisslər davranışlara təkan verir, buna görə də davranışa səbəb olan emosiyaları müəyyənləşdirmək problemin həlli istiqamətində ilk addım sayıla bilər. Valideyn kimi ilk növbədə, övladlarınızın öz hissələrini təsvir etməsi və anlaması üçün çalışmalısınız.

Uşaqlara öz hissələrini idarə etmək üçün kömək edərkən aşağıdakılara əməl edə bilərsiniz:

1. Onlara diqqətlə qulaq asın.
2. “Aaaa”, “Hmmm”, “Başa düşürəm” kimi reaksiyalar vasitəsilə onların hissələrini qəbul etdiyinizi göstərin.
3. Onların hissələrini adlandırın.
4. Xəyallarına arzularla cavab verin.

Uşağın hissələrini qəbul etməklə ona kömək etmiş oluruq. Beləliklə, o daxili həqiqəti görə biləcək və öz hissələrini idarə etməyi öyrənəcək. Cəzalar adətən faydasız tərbiyə üsullarıdır. Onlar uşaqların etdikləri üçün təəssüflənmək əvəzinə intiqam axtarışında olmalarına səbəb olur. Buna görə də, müəlliflər bəzi qeyri-cəza üsullarından bəhs edir. Uşaqların hissələrinə hörmət etmək, seçim və problemi həll etmək imkanı vermək onların özünə inamını və hörmətini formalaşdıran və artıran əsas amillərdir. Tərif də bu məsələdə mühüm rol oynayır. Ancaq tərifdən istifadə etməyin də öz yeri və üsulu var. Ən düzgün və effektiv tərif valideynin və ya digər böyüklərin gördüyü və hiss etdiyi şeyləri təsvir etməsidir.

Ümumilikdə götürdükdə, övladlarınızı dinləməyi və onlarla danışmağı öyrənmək üçün ilk növbədə onları fərd olaraq görməyi bacarmalı və hissələrini qəbul etməlisiniz. Hər bir uşaq individualdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Psixologiya / Prof. İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin redaktorluğu ilə. Bakı, 2007
2. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. Bakı, 2008
3. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2014
4. Kərimov Y.Ş. Savad təlimi. Bakı, 1972
5. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, 2009
6. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi, ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006
7. Kərimov Y.Ş. Rəhbərlik nitq inkişafı / “İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə” jurnalı, Bakı, 1984, № 1
8. Люблинская А.А. Детская психология. М.: Просвещение, 1971
9. Мороова Н.Г. Развитие речи в младшем школьном возрасте (В сб. “Очерки психологии детей”). М.: Изд-во АПН РСФСР, 1950

UOT 004

Müasir təhsilin global tendensiyaları

Şəfəq İbrahim qızı Mustafayeva

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
shemus26@yandex.ru*

İnsan kapitalının keyfiyyəti ilk növbədə təhsil sistemi tərəfindən formalaşır. Artan sosial-iqtisadi burulğana baxmayaraq son onilliklərdə təhsilə qoyulan investisiyaların həcmi artmaqdadır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) ölkələrinin statistikasını bunu deməyə əsas verir ki, təhsilə qoyulan investisiya orta hesabla büdcə xərclərinin 13 %-ni təşkil edir [4].

Universitetlərin müasir modeli

Mütəxəssislər hazırda beş əsas universitet modelini müəyyən etmişlər (cədvəl 1) [7].

Cədvəl 1

Universitetlərin müasir modeli

Modellər	Xüsusiyyətləri
Elit universitetlər (the elite university)	Güclü global brendi, zəngin tarixi və dünya miqyaslı professorları olan universitetlər
Kütləvi universitetlər (the mass university)	Bütün dünyada böyüyən “orta sinif” üçün keyfiyyətli təhsil təmin etməkdir. Bu tipli universitetlərdə təhsil almış tələbələr dünyanın aparıcı şirkətlərində işlə təmin olunmaq imkanı qazana bilərlər.
Özə l universitetlər (the niche university)	Az ixtisaslı, ancaq beynəlxalq intellectual bölmədə öz yerini tuta bilən və ayrılıqda tədqiqat və ya təhsil istiqamətində dünya liderinə çevrilən universitetlər
Yerli universitetlər (the local university)	İxtisaslaşmış kadrların hazırlanması yolu ilə şəhər və ya regional iqtisadiyyatda açar rolunu oynayan universitetlər
Ömürboyu öyrənmə mexanizmləri (the lifelong learning mechanisms)	Ali təhsilin yeni forması olub hansıki, ixtiyari bir universitetə getmədən təhsil müəssisələri kimi, ixtisaslaşmış firmalar kimi müxtəlif tədris modullarını öyrənməyə imkan verir.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı Layihəsi XXI əsrin “Təhsil və bacarıqlar: 2030” adlı bəzi innovativ xüsusiyyətləri ortaya qoydu. Bu cədvəl 2-də göstərilmişdir [9].

Cədvəl 2

Təhsilin “Yeni forması”

Xüsusiyyətləri	Ənənəvi təhsil sistemi	“Yeni reallıq” əks etdirən təhsil sistemi
Təhsil sistemi	Müstəqil təhsil sistemidir	Təhsil sistemi daha böyük bir ekosistemin bir hissəsidir
Məsuliyyətli və maraqlı tərəflər	Seçilmiş qrup insanlar tərəfindən qərar qəbul olunur və ona görə də onlar qəbul olunmuş qərara görə məsuliyyətli və məsuldurlar. Əmək bölgüsü (rəhbərlər idarə edir, müəllimlər dərs deyir, tələbələr müəllimləri dinləyir və öyrənir)	Qərar qəbul etmə və məsuliyyət maraqlı tərəflər, o cümlədən valideynlər, işəgötürənlər, icma, tələbələr arasında bölünür. Ortaq məsuliyyət (hamı birlikdə işləyir və tələbənin təhsili üçün öz üzərinə məsuliyyət götürür, tələbələr də həmçinin öz təlimləri üçün məsuliyyət daşıyır)

Təcrübənin səmərəliliyə və keyfiyyətə yanaşma	Qiymətli nəticələr: tələbənin performans, nailiyyətləri sistemin cavabdehliyi və təkmilləşdirilməsi qiymətləndirilmə üçün indikator rolunu oynayır. Akademik performansla diqqət.	Qiymət təkcə “Nəticə” demək deyil, həmçinin “proses”dir(performansın, nailiyyətin yanında həmçinin tələbənin özü-özünü daxili qiymətləndirməsidir).
Tədris proqramlarının işlənməsinə və tədrisin inkişafına yanaşma	Xətti və standart təlim	Qeyri/xətti yanaşma. Hər bir öyrənənin özünün xüsusi təlim yolu var və əvvəlcədən mənimsədiyi biliklərlə, elmlə öyrənməyə başlayır.
Monitorinqin istiqaməti	Cavabdehlik və məsuliyyət qiymətləndirməsi	Sistemin cavabdehliyi və həmçinin təkmilləşdirilməsi
Öyrənənlərin qiyməti	Standart testləmə	Müxtəlif məqsədlər üçün müxtəlif tipli qiymətlər
Tələbələrin rolu	Müəllimlərin göstərişlərinə qulaq asaraq öyrənmək	Tələbələrin müstəqil hərəkəti. Tələbə - tələbə icmasının aktiv iştirakçısı kimi, o cümlədən cəmiyyətin müəllimləri ilə əməkdaşlığı.

Yuxarıda göstərilən sayda universitetlərin olmasına baxmayaraq, müasir universitetlərin dəyişməsi universitet-1 modelindən universitet-3 modelinə keçidlə təyin olunur [8]. Bu müqayisəli təhlil cədvəl 3-də göstərilmişdir.

Cədvəl 3

Universitetlərin modellərinin müqayisəli xarakteristikası

Model	Xüsusiyyətləri	Reallaşma vaxtı	Bütöv auditoriya	Maliyyə mənbəyi
Universitet 1.0	- Klassik model - Yeni biliklər mənbəyi - İqtisadiyyat sahələri üçün kadr hazırlığı - Kreativlik və elmi tədqiqatlara dəstək	2000-ci ilə qədər	Ali təhsil müəssisələr i tələbələri	Təhsil haqqı, ianələr
Universitet 2.0	- Universitetin klassik modeli - Kadr hazırlığı - Biliklərin translyasiyası - Kommersiyalaşdırma	2000-ci ildən	Ali təhsil müəssisələr i tələbələri	Təhsil haqqı, dövlət
Universitet 3.0	- Innovasiyalı model - İqtisadi muxtariyyat - Xüsusi inkişaf strategiyası - Sahibkarlıq mədəniyyəti, sahibkarlıq kadrlarının hazırlanması - Kommersiyalaşdırma - Bizneslə aktiv	2015-ci ildən	Bütöv əhali	Dövlət, öz vəsaitləri

	əməkdaşlıq - Tədqiqat universiteti - Institutlararası tədqiqat qrupları - Tərəfdaşlıqda sistemlilik - Fasiləsiz təhsil - Multikultural təşkilat - Kütləvi təhsilin meqauniversiteti - Sosial məsuliyyətli təşkilat – “cəmiyyət əxidmət”			
Universitet 4.0 (gələcəyin modeli)	- Universitetin yeni modeli - Sosial inkişaf mərkəzi - ərazilərin inkişaf mərkəzi və iqtisadi sahələr - dünya üzrə təhsil modellərinin birləşdirilməsi - platformalaşma prinsipi - kütləvi və elitar təhsilin birləşdirilməsi	2026-2030-cu illər	Bütöv əhali	Kommersiyalaşdırma, elmi tədqiqatdan gələn gəlir

Fasiləsiz təhsil

Təhsilin qlobal tendensiyaları arasında ömürboyu fasiləsiz təhsilin sürətli inkişafını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Fasiləsiz təhsilin institusionallaşması müxtəlif formalarda və müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir. Bu cür təhsilə vertikal (bütün həyat boyu müxtəlif səviyyələr üzrə), həm də horizontal (paralel olaraq müxtəlif səviyyəli proqramlarda özünütəhsil) müstəvidə formalaşır. Bütün həyatı boyu təhsil/Lifelong Learning/LLL – qlobal meqatrend kimi inkişaf edir və ixtiyari yaşda müasir insanların həyatının əsas hissəsinə çevrilir. Avropa ittifaqı LLL kompetensiyası üçün bəzi açarları müəyyən etməyi təklif edir: ana dilində ünsiyyət, xarici dillərdə ünsiyyət, dəqiq elmlərdə və texnologiyalarda riyazi və baza kompetensiyası, rəqəmsal/informasiya kompetensiyası, şəxslərarası, mədəniyyətlərarası, sosial, vətəndaş kompetensiyası, sahibkarlıq kompetensiyası, mədəni kompetensiya [5].

Ali təhsilin rəqəmsal transformasiyası

Təhsilin rəqəmsallaşdırılması son vaxtların açar xarakteristikası kimi anlaşılır. Müşahidələrin kəmiyyətdən (rəqəmsal platformaların artması, kütləvi kompüterləşdirmə və müxtəlif sahələrdə bütün proseslərin rəqəmsallaşdırılması) keyfiyyətə (süni intellektin tətbiqi, blokçeyn, böyük verilənlər bazası ilə işləmək və s.) keçid bütün dünyada təhsil landşaftını ciddi şəkildə dəyişdirdi. Koronavirus pandemiyası təhsilin online formasına təcili keçidi labüdləşdirdi və təhsil bütünlüklə bu vəziyyətin öhdəsindən gəldi [6].

Müasir texnologiyalarla ayaqlaşa bilən və gələcəyin çağırışlarına cavab verə bilən mütəxəssislər o vaxt formalaşdırmaq olar ki, onların təlimi müasir rəqəmsal texnologiya ilə daha erkən başlasın və bütün həyatı boyu davam etsin [2].

Rəqəmsal universitet

Gələcəyin rəqəmsal universiteti tələbələr üçün rahatlıq şüarı altında inkişaf edir. Tələbələr harada ki, yeni biliklər yaradır, tələbə skamyaları ilə innovasiyanı tətbiq edirlər, öz fərdi təhsil trayektoriyasını formalaşdıraraq, xüsusi maraqlarına uyğun olaraq, o yerdə inkişaf edirlər. Bu baxımdan rəqəmsal universitet virtual universitet kimi də görünə bilər [1].

Virtual universitet

Rəqəmsal və ənənəvi universitet arasındakı sərhəd getdikcə itir və indinin özündə də universitetdə təhsil almaq rəqəmsal komponent olmadan ağılaşmazdır və bu nisbət zamanla daha da artacaq. Kampusun divarları arasında yerləşən və özünü siniflərdə qarşılıqlı əlaqədə olan tələbə və müəllim kütləsi şəklində düşünən universitet modeli getdikcə köhnəlir. Təhsil prosesi getdikcə daha çox “rəqəmsallaşır”, uzaqdan, mobil və virtuallaşır. Ümumilikdə infokommunikasiya cəmiyyətinin, xüsusən də universitet təhsilinin ümumi məntiqi budur [3].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Васецкая Н.О. Функции университета в экономике знаний // Бизнес. Образование. Право, 2019, № 2 (47), с. 86-89
2. Гельманова З.С., Бутрин А.Г., Гарт Н.А. Предпринимательский университет, в контексте взаимодействия «тройной спирали» // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2016, № 7- 3, с. 444-449
3. Клячко Т.Л. Образование в России и мире: основные тенденции // Образовательная политика, № 1 (81), 2020, с. 26-42
4. Michael Barber, Katelyn Donnelly, Saad Rizvi An avalanche is coming: Higher education and the revolution ahead. – Режим электронного доступа: https://vo.hse.ru/data/2014/08/04/1314334660/2013-3_Barber%20et%20al.pdf
5. Хавергал К. Стратегия на опережение: университеты мира к 2030 году. – Режим электронного доступа: <https://www.timeshighereducation.com/news/which-universities-could-challenge-elite-2030>
6. The Global Human Capital Report 2017. – Режим электронного доступа: <https://www.weforum.org/reports/the-global-human-capital-report-2017>
7. Hallym Vision. – Режим электронного доступа: https://chinese.hallym.ac.kr/en/hallym_univ/sub11/cP1/sCP4.html
8. Эпоха «Гринфилда» в образовании. Исследование SEDeC. Центр образовательных разработок Московской школы управления СКОЛКОВО (SEDeC), 2013, с. 13
9. OECD Future of Education and Skills 2030. P. 11. – Режим электронного доступа: https://www.oecd.org/education/2030-project/about/E2030%20Introduction_FINAL.pdf

UOT 3.37

Ali təhsil müəssisələrinin tələbələrinin müstəqil işinin müəllimin rəhbərliyi olmadan həyata keçirilməsi

*Sevda Nəşib qızı Məmmədova
Gəncə Dövlət Universiteti
sevdanesibqizi@gmail.com*

Metodik ədəbiyyatın araşdırılmasından aydın olur ki, uzun illər müstəqil işi təlim prosesində vasitə kimi səciyyələndiriblər. Biz həmin müəlliflərlə həmfikirik. Ona görə ki, ənənəvi təlim metodlarının tətbiqində müstəqil işlər, həqiqətən, dərsin müəyyən bir mərhələsində 10-15 dəq ərzində ondan bir vasitə kimi istifadə olunurdu. Hazırda yeni təlim texnologiyalarının məzmununun təxminən 60-70 %-i müstəqil işlər təşkil etdiyinə görə biz də müstəqil işləri təlim metodları sırasına daxil edirik. Tədqiqat prosesində müstəqil işlərin ali məktəblərdə tətbiqi vəziyyətinin öyrənilməsindən alınan nəticələrə əsaslanaraq, ali məktəbdə Vətən tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təsnifatını aşağıdakı məzmununda müəyyənləşdirmişik:

1. Müəllim və seminar məşğələlərində yeni bilik əldə etmək məqsədi ilə tətbiq edilən müstəqil işlər;

2. Mühazirə və seminar məşğələlərində mənimsənilmiş biliklərin tətbiqinə əsaslanan müstəqil işlər;
3. Mühazirə və seminar məşğələlərdə bilik, bacarıq və vərdişləri möhkəmləndirməyə xidmət edən müstəqil işlər;
4. Vətən tarixinin tədrisində (mühazirə və seminarlarda) – reproduktiv müstəqil işlər, idraki axtarıcılığa sövq edən müstəqil işlər, idraki-praktik fəaliyyətə xidmət edən müstəqil işlər;
5. Tarixi anlayışların mənimsənilməsinə xidmət edən müstəqil işlər;
6. Seminar məşğələlərində xəritələr və dərsliklər, dərs vəsaitləri, sorğu ədəbiyyatı, ədəbiyyat və incəsənət nümunələri üzərində təşkil edilən müstəqil işlər;
7. Vətən tarixi üzrə mühazirələrin dinlənilərək konspektləşdirilməsi;
8. Tədris ədəbiyyatları və tarixi sənədlər və mənbələrdən istifadə etməklə təşkil edilən müstəqil işlər;
9. Vətən tarixi üzrə seminar məşğələlərinə hazırlıq prosesində müvafiq ədəbiyyatlar üzərində təşkil edilən müstəqil işlər;
10. Azərbaycan tarixi üzrə laborator və praktik tapşırıqların icrası prosesində təşkil edilən müstəqil işlər;
11. Pedaqoji təcrübə müddətində icmalların, gündəliklərin hazırlanması prosesində təşkil edilən müstəqil işləri;
12. Vətən tarixi üzrə referatların, kurs işlərinin, sərbəst işlərin və buraxılış işlərinin hazırlanmasında istifadə edilən müstəqil işlər;
13. Tələbələrin tarix üzrə olimpiadalara, elmi-praktik konfranslara, tələbə elmi cəmiyyətlərində çıxış və məruzələrə hazırlanmasına xidmət edən müstəqil işlər;
14. Vətən tarixi üzrə auditoriyadankənar tədbirlərdən istifadə etməklə təşkil edilən müstəqil işlər. Arxiv materialları, arxeoloji materiallar, tədris ekskursiyaları, diyarşünaslıq və tarix muzeylərinə edilən ekskursiyaların təşkili prosesində tələbələrin müstəqil işləri;
15. Vətən tarixi üzrə seminar məşğələlərinin təşkilində – diskussiyalardan, çarpaz müzakirələrdən (debatlardan) Sokrat dialoqundan, “akvariumdan”, açıq iclaslardan və dairəvi müzakirələrdən istifadə etməklə tələbələrin müstəqil işləri;
16. Vətən tarixi üzrə seminar məşğələlərində – rollu oyunlardan, modelləşdirmədən, işgüzar oyunlardan, səhnələşdirmədən istifadə etməklə tələbələrin müstəqil işləri;
17. Azərbaycan tarixi üzrə seminar məşğələlərində tələbələrin təqdimatlara hazırlanması və öyrənilən mövzu üzrə esselərin hazırlanması prosesində təşkil edilən müstəqil işlər;
18. Tədqiqat xarakterli – seminar məşğələlərində problem situasiyanın tətbiqi, konkret tarixi hadisənin araşdırılması, Venn diaqramından istifadə etməklə tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili;
19. Tələbələrdə məntiqi təfəkkürün inkişafına yönəldilmiş – seminar məşğələlərində analiz və sintezə əsaslanan tapşırıqların verilməsi və icrası üzrə təşkil edilən müstəqil işlər;
20. Tələbələrdə tənqidi təfəkkür proseslərinin inkişafına yönəldilmiş – mühazirə və seminarlarda tarixi hadisə və proseslərə müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşılmasına əsaslanan tapşırıqların verilməsi və icrası üzrə təşkil edilən müstəqil işlər;
21. Tələbələrdə yaradıcı təfəkkürün çevikliyi və orijinallığının inkişafına yönəldilmiş müstəqil işlərin təşkili. Buraya dərslərin mətnində olan tarixi şəxsiyyətlərin portretlərinin oxunması, mövzularla bağlı miniatür və digər rəsm əsərlərinin, memarlıq və sənət nümunələrinin oxunması və onlara şərhlərin verilməsi daxildir.

Sual olunur: Tələbələrin müstəqil işlərinə yönəldici rolunu oynayan hansı metodlar var?

Araşdırmalardan aydın olur ki, Vətən tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin səmərəliliyini təmin edən, müstəqil işlərə yönəldən metodların didaktik cəhətdən düzgün seçilməsi təlimin səmərəliliyini yüksəldir, müstəqil işlərin rolunu artırır, tələbələrin öyrənmə səylərini motivləşdirir. Vətən tarixinin tədrisində tələbələr müstəqil işə cəlb edən, yönəldən, sövq edən metodları aşağıdakı formada təsnif etmişik:

- 1) tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili ilə bağlı müəllimin başlanğıcında verdiyi məsləhət;
- 2) işin icrası zamanı korreksiyaedici məsləhət;

- 3) işin gedişində istiqamətverici məsləhət;
- 4) müstəqil işlərin səmərəliliyinə və tələbələrin idraki qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edən məsləhət;
- 5) müəllimin tələbələrin istifadə edəcəkləri mənbələrə və tətbiq olunacaq müstəqil işlərin məzmunu ilə bağlı bələdçilik istiqamətli məsləhət;
- 6) müəllim öz pedaqoji ustalığından istifadə edərək müəllim-tələbə, tələbə-müəllim, tələbə-tələbə əməkdaşlığının təmin olunması;
- 7) mühazirə, seminar məşğələlərində giriş, yekunlaşdırıcı və istiqamətverici müsahibələrin keçirilməsi;
- 8) tələbələrin təqdimatlara, jurnal, qəzet məqalələrinə, elmi-tədqiqat əsərlərinə, kitab və monoqrafiyalara rəy vermələrinə hazırlanması.

Müstəqil işlərin məqsəd və mahiyyətini öyrənərkən dosent T.İsmayılovun “Axşam (növbəli) məktəblərində şagirdlərin ədəbiyyata dair müstəqil işlərinin təşkili” adlı metodik tövsiyəsi ilə tanış olduq. [1, s.75] Müəllif müstəqil işlərin təhsilin bütün pillələrində tətbiqini məsləhət görür. T.İsmayılov haqlı olaraq axşam (növbəli) məktəblərində şagirdlərin müstəqil işlərdən istifadəsinin digər kütləvi məktəblərdən fərqli olduğunu müəyyənləşdirmişdir. Ona görə ki, işləyərək təhsil alanlar istər-istəməz müstəqil işlərin köməyindən istifadə etməyə məcburdurlar. Bu baxımdan müstəqil işlərin axşam (növbəli) məktəblərində tətbiqi və tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müəllif nəşr etdirdiyi metodik tövsiyəsində müstəqil işlərin dörd tipinin nümunəsini vermişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Nümunə üzrə müstəqil işlər;
2. Əlavələr etməklə yerinə yetirilən müstəqil işlər;
3. Nəzəri biliklərin tətbiq edilməsi ilə bağlı müstəqil işlər;
4. Yaradıcı müstəqil işlər [8, s.39].

M.İ.Verdiyeva müstəqil işlərə həsr etdiyi “Azərbaycan Respublikasının coğrafiyasının tədrisində praktik və müstəqil işlərin aparılması” [2, s.11] əsərində müstəqil işlərin növlərinin və təşkilinin səmərəli yollarını, dərslük mətnləri üzərində aparılan müstəqil işlərin məzmununu, xəritələr və əyani vəsaitlərdən istifadə etməklə təşkil edilən müstəqil işlərin əsas səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirmişdir. Lakin müəllif həmin dövr üçün mövcud olan, daha çox istifadə edilən müstəqil işlərin təsnifatını verməmişdir.

Müstəqil işlərin mahiyyətinə və təsnifatına aydınlıq gətirmək istəyən digər müəllimlərdən biri də R.Ə.Babayev olmuşdur. Onun “Kimyanın tədrisində müstəqil işlər” [3, s.79] adlı vəsaitində problemin nəzəri məsələlərinə aydınlıq gətirib. Proqramları, dərslükəri və problemin işlənmə səviyyəsini öyrənib.

Ə.Əliyev və Z.Osmanov “Riyaziyyat dərslərində müstəqil işin təşkili” [4, s.50] adlı vəsaitlərində müstəqil işin mahiyyətinə, növlərinə, dərslük üzərində müstəqil işlərə, riyazi imlaların təşkili prosesində şagirdlərin müstəqil işlərinə aydınlıq gətiriblər. Müəlliflər laborator-təcrübə xarakterli müstəqil işlərə, eləcə də riyazi oyunlarla bağlı müstəqil işlərə geniş yer veriblər.

Ali məktəbdə Vətən tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilində əsas məqsəd müəllimlərin verdikləri tapşırıqları onların müdaxiləsi olmadan (mühazirə, seminar və təlimin digər təşkilat formalarında) tələbələrin müstəqil yerinə yetirmələrinə nail olmaqdır. Təsnifatını verdiyimiz müstəqil işlərin tətbiqi ilə Vətən tarixinin tədrisində tələbələrdə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür formalarını inkişaf etdirməklə onlarda çoxsaylı təlim bacarıqlarının formalaşmasına motiv yaratmaqdır. Səmərəli təşkil edilmiş müstəqil işlər tələbələrdə elmi bilikləri, təlim və həyat üçün zəruri bacarıqların formalaşmasına da zəmin yaradır.

Ali məktəbdə Vətən tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin məqsədindən çıxış edərək, aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilməlidir:

1. Müstəqil işlər tələbələrin elmi bilikləri və zəruri informasiyaları müxtəlif mənbələrdən əldə etmələrinə şərait yaratmalıdır;
2. Tələbələrdə dünyagörüşünün formalaşmasına və əqidələrinin möhkəmlənməsinə motiv yaratmalıdır;

3. Tələbələrdə axtarıclılıq, tədqiqatçılıq, yaradıcılıq kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına zəmin yaratmalıdır;
4. Gələcəyin mütəxəssislərini permanent təhsil işinə (ömürboyu təhsilə) kömək edir. Təbiət və cəmiyyət haqqında elmlərin fasiləsiz öyrənilməsinə motiv yaratmalıdır;
5. Tələbələrin səmərəli təşkil edilən müstəqil işləri fasiləsiz tətbiq olunaraq Vətən tarixinin tədrisinin keyfiyyətini yüksəltməlidir;
6. Müstəqil işlərə arxalanan müəllim tələbələrin yeni bilikləri özlərinin işləyərək əldə etmələrini stimullaşdırmalıdır;
7. Ali məktəblərdə fasiləsiz təşkil edilən müstəqil işlər tələbələrdə vətəndaşlıq keyfiyyətlərini yüksəltməli, onlara təbiət və cəmiyyət hadisələri üzərində düşünməyi öyrətməlidir;
8. Vətən tarixinin tədrisində istifadə olunan müstəqil işlər mühazirə və seminarlarda qavranılmış bilik və bacarıqları möhkəmləndirməli, dərinləşdirməli və genişləndirməlidir;
9. Müstəqil işlər tələbələrdə öyrənilməsi vacib olan suallara cavab tapılmasında, müxtəlif ədəbiyyatlarla işləmək, arxiv materialları əsasında yeni tarixi hadisə və prosesləri öyrənmək və möhkəmləndirməyə, öyrənilmiş tarixi hadisə və prosesləri ümumiləşdirərək dəyərləndirmək bacarıqlarının formalaşdırılmasına kömək etməlidir.
10. Müstəqil işlər digər təlim metodlarından fərqli olaraq, tələbələrdə daha çox tədqiqatçılıq bacarığının formalaşdırılmasına kömək etmək gücünə malikdir. Müstəqil işlərin bu funksiyasının gücləndirilməsi üçün onun təşkilinin səmərəliliyi artırılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. İsmayılov T.İ. Axşam (növbəli) məktəblərində şagirdlərin ədəbiyyata dair müstəqil işlərinin təşkili: Metodik vəsait. Bakı, 1975, 75 s.
2. Verdiyeva M.İ. Azərbaycan Respublikasının coğrafiyasının tədrisində praktik və müstəqil işlərin aparılması: Metodik vəsait. Bakı, 2002, 50 s.
3. Babayev R.A. Kimyanın tədrisində müstəqil işlər. Bakı, 1983, 101 s.
4. Əliyev Ə., Osmanov Z. Riyaziyyat dərslərində müstəqil işlərin təşkili: Metodik vəsait. Bakı, 1974, 50 s.
5. Əmirov M.M. Tarix üzrə dərşdənkənar iş. HSM 060111 – “Tarixin tədrisi metodikası və metodologiyası” ixtisası üzrə magistr hazırlığı üçün dərş vəsaiti. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2014, 115 s.
6. Əmirov M.M. Orta məktəblərdə tarixin tədrisinin aktual problemləri: Metodik vəsait. Bakı, Mütərcim, 2009, 160 s.
7. Ərsoy Ö.X. Tarixin tədrisində məktəb mühazirə və seminarlarından istifadə üzrə işin sistemi: Ped.ü.fəls.dok...dis. Bakı, 1998, 175 s.

UOT 378

Müasir dövrün inkişafının ali təhsilə mənfi və müsbət təsirləri

Sevinc Abusalat qızı Məhsimova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
sevinc.mehsimova@gmail.com

“Maşınların inqilabı ləğv edildi!”

Devid Mindell

Araşdırmaçı və yazıçı Devid Mindell öz kitabında yazır: “Kompüterləşdirilmiş idarəetmə bizi vəzifələrinin əsl mahiyyətindən ayırır, biz kompütersiz düşünmək və işləmək qabiliyyətini itirə bilirik”. [1] Müasir sivilizasiya robotlaşma, kvant kompüterləri, rəqəmsallaşdırma, internet və

kiberekspansiya, virtuallaşma, süni intellekt, mobil texnologiyalar, enerji, nano- və biotexnologiyalar kimi qlobal dəyişikliklərlə xarakterizə olunan dördüncü sənaye inqilabı dövrünə qədəm qoymuşdur. [1, 3, 4, 5]

Bu mərhələ insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən təhsil sistemində inqilabi dəyişikliklər tələb edir. Cəmiyyətin aktual ehtiyaclarına və dövrün çağırışlarına cavab verən prinsipcə yeni peşələrə tələbat yaranır. Hal-hazırda bir çox ənənəvi peşələr texniki- texnoloji tərəqqinin təsiri altında qalır, əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir, hətta, “ölürlər”. Bu da öz növbədə məşğulluq problemini kəskinləşdirərək cəmiyyət qarşısında ciddi şəkildə yenidən kvalifikasiya problemini dərinləşdirir. Bu ehtiyacları qarşılamaya cəhd edən təhsil sistemi tədris proqramlarının davamlı yenilənməsini, aktuallaşdırılmasını, hər bir subyektin həyat boyu ixtisasının artırılmasını təmin edən sənayeyə çevrilməlidir. Eyni zamanda, robotlaşdırılan və rəqəmsallaşdırılan təhsil maksimum dərəcədə humanist qalmalı, şəxsi və sosial-ictimai dəyərlərə əsaslanmalıdır. [3, 4, 6]

Dördüncü sənaye inqilabı intellektual sahələrdə çalışan insanların sayının artmasına, bəşəriyyətin yaradıcı inkişafa və təhsil tələbatlarının artmasına gətirib çıxartdı. Bu da cəmiyyətin strukturunun dəyişməsinə səbəb oldu. Proteksionizm, vicdansız rəqabət, sanksional təzyiqlə bağlı bəzi mənfi proseslərə baxmayaraq, dövlətlərarası miqyasda və beynəlxalq münasibətlərdə qloballaşmaya doğru irəliləyən tendensiya müşahidə edilir. [3, 6]

Baş verənlər təhsil müəssisələrində dərin dəyişiklikləri tələb edir və görünür ki, təhsil məkanının formalaşmasının sürətləndirilməsi üçün vahid dünya təhsil məkanını proqnozlaşdırmaq mümkündür. Bu prosesə mane olan sosial-iqtisadi səbəblər, əhalinin təhsil səviyyəsinin aşağı olması, yoxsul ölkələrin iqtisadi inkişafının zəifləməsi tamamilə yeni kommunikasiya imkanları açan informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində arxa plana keçir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin üstünlükləri danılmazdır, həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır, bəşəriyyətə çoxlu qlobal problemlərin həlli üçün böyük imkanlar və yollar açır. Bununla belə, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri insanların həyatını təchiz və yaxşılaşdırmaqla yanaşı, həm də yeni təhlükələr və genişmiqyaslı problemlər gətirir. [2, 3, 6]

Dəyişikliklərin Ali Təhsilə təsirini təhlil edərkən görürük ki, bütün əvvəlki dövr ərzində formalaşmış və "fundamental quruluş" olan təhsil sistemi yeni çağırışlara operativ və adekvat cavab verməli və müasir şəraitdə "modul transformer" formasını almalıdır. Belə bir şəraitdə təhsil sistemi cəmiyyətin bütün təbəqələrinin təlim-tərbiyəsi funksiyasını öz üzərinə götürməlidir.

Qeyd edək ki, əsas qlobal problem müasir dünyada mövcud olan parçalanma, qlobal səviyyədə qarşılıqlı anlaşmanın və zəruri qarşılıqlı fəaliyyətin olmamasıdır. Və bunun nəticəsi olaraq mənfi tendensiyaların güclənməsi, ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, müasir çağırışlar və təhdidlərə qarşı mübarizə üçün immunitetin olmamasıdır. Belə çıxır ki, vahid ümumbəşəri humanist dəyərlərin, ümumi humanist baxışların və mənəvi-etik prinsiplərin çatışmazlığı dövlətlər və vətəndaşlar arasında inamsızlığa və qarşılıqlı öhdəliklərə əməl edilməməsinə gətirib çıxarır. [2]

Bu problemin həlli yollarının araşdırılması nəticəsində belə qənaətə gəlirik ki, müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərinin yaxınlaşması, bəşəriyyətin uzunmüddətli sivilizasiya tarixini nəzərə alınmaqla təhsilin prinsiplərinin tətbiqi baxımından vahid təhsil məkanının formalaşdırılması prioritet olaraq humanist dəyərlərə əsaslanmalıdır.

Dünya təhsil məkanına inteqrasiya tədris mühitinin psixoloji və informasiya təhlükəsizliyi məsələlərini də aktuallaşdırır. Qlobal sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər, eləcə də cəmiyyətin postindustrial dövrə daxil olması insan həyatının və onun fəaliyyətinin demokratikləşməsi və humanistləşməsi ilə dəstəklənməlidir. [5]

Humanizm yönümlü ali təhsil hər bir iştirakçıya öz biliklərini səmərəli tətbiq etməyə, yeni şəraitlərdə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və potensialını üzə çıxarmağa imkan verir. İnsana ictimai varlığın ali dəyəri kimi münasibət, insanın yaradıcılıq potensialının aşkar edilməsi və inkişaf etdirilməsi, ali təhsil müəssisələrində yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması şərtinə çevrilmişdir.

Universitetdə gələcək mütəxəssislərin hazırlığının uğurla aparılması yalnız məlumatlılıq, bilik və ya tədrisin keyfiyyəti ilə deyil, əsasən, konstruktiv liderlik, tədris prosesini seçmək və

təkmilləşdirmək yolu ilə tələbələrə sərbəstlik və müstəqil fəaliyyətdə iştirak etmək imkanı verməklə əldə edilir.

Pedaqoji təhsildə müəllimin cəmiyyətdən, milli mədəniyyətlərdən uzaqlaşması müşahidə olunur ki, bu da dünyada humanist böhrana gətirib çıxarır. Bu, eyni zamanda xalqın mədəniyyətindən praktiki olaraq əlaqəsini itirmiş nəslin formalaşmasına şərait yaradır.

Novikov A.M. öz əsərlərində qeyd edirdi ki, “tam, sağlam, normal və arzu olunan inkişaf insan təbiətinin aktuallaşmasından və onun gizli, incə təbiətinin diktə etdiyi yollar üzrə yetkinlik səviyyəsinə qədər inkişafdan ibarətdir”. [4]

Alim D.Bell isə hesab edir ki, müasir humanist təhsil müəssisəsi “ağıllı davranış formalaşdırılmalı, müstəqil, yaradıcı düşünən, müxtəlif problemləri həll etməyi bacaran, humanist və məsuliyyətli vətəndaşlar yetişdirməlidir”. [2]

Təhsilin humanistləşdirilməsi baxımından tədris prosesinin ilkin şərti tələbələrin şəxsiyyətinə hörmət, müəllimin tələbələri narahat edən çətinlikləri və problemləri anlamaq istəyidir. Tədris prosesində formalizm, vahidlik istəyi öz növbəsində gənclərin təlim prosesindən, bir-birindən uzaqlaşmasına, cəmiyyətin mənəvi cəhətdən yoxsullaşmasına səbəb olur.

Bu prosesi pandemiya daha da ağırlaşdırdı. Pandemiya dünya təhsil sisteminin nə qədər zəiflədiyini, köhnəlmiş problemlərin gizlədildiyini açıq şəkildə göstərdi. Pandemiya ümumən təhsil sisteminin dərin böhrana sürüklədiyini göstərdi.

Zahirən güclü inkişaf etdiyini görünsə də, kəmiyyət komponentlərinin inanılmaz dərəcədə artması ilə təhsil həqiqətən “xəstələnir”. Təhsil öz keyfiyyətini və dərinliyini, mədəni xüsusiyyətlərini itirir və təcrid olunmuş iştirakçılarla “marafon” xarakteri alıb. Buna görə də təhsil islahatının yeni mərhələsinin əsas istiqamətləri: humanizm, şəxsiyyətə dönüş, mənəviyyət əsaslı, ümumbəşəri dəyərlər sisteminin inkişafı olmalıdır.

Ölkənin indiki inkişaf mərhələsi təhsilin, istər ümumi, istər ali təhsilin paradiqmasının dəyişməsinə tələb edir. Bu, özünün ilk prinsipi kimi “təhsilin humanist mahiyyəti”, ümumbəşəri dəyərlərin, insan həyatı və sağlamlığının, şəxsiyyətin azad inkişafının prioritetliyini elan edən Azərbaycan Respublikasının “Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyaları”nda öz əksini tapmışdır. [8]

Bu prinsipi həyata keçirmək üçün təkə təhsil sistemini təkmilləşdirməsi kifayət deyil. Bəzi alimlərə görə, insana ən yüksək dəyər kimi diqqəti artırmaqla, tələbələri sosial-pedaqoji təsir obyektlərindən fəal yaradıcılıq fəaliyyəti subyektlərinə çevirməklə, müəllim-tələbə münasibətlərini demokratikləşdirməklə, fərdiləşdirmə əsasında insana humanistik təsirin ən vacib məqamıdır. Bu prosesi təhsil prosesinin şəxsiyyətyönlü istiqaməti və subyekt-subyekt münasibətləri kimi mənimsəmək olar. Tədris prosesinin humanistləşdirilməsi dedikdə həm müəllim, həm də tələbə tərəfindən təlim prosesindən məmnunluğu artırmaq üçün tədrisin təşkili formalarının dəyişdirilməsi nəzərdə tutulur. [7]

Təhsilin təkmilləşdirilməsi və xüsusilə humanistləşdirmə prosesində daha bir vacib cəhət-peşə səriştəliliyi, müəllimin bilik səviyyəsi, nüfuzudur ki, bu da ona ixtisaslı mütəxəssis hazırlamaq, şəxsiyyətin formalaşması prosesində yaranan təhsil problemlərini səmərəli həll etməyə imkan verir. Burada peşəkar səriştənin strukturuna daxil olan bir neçə məqamı qeyd etmək istərdim: sosial və siyasi şüur, psixoloji-pedaqoji erudisiya, pedaqoji texnika və s. Peşəkar səriştənin psixoloji əsasını daima öz ixtisasını təkmilləşdirməyə hazır olmaq, mobillik təşkil edir. Peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlər – peşəkar fəaliyyəti uğurla həyata keçirmək imkanını yaradan sabit şəxsi keyfiyyət sistemidir.

Ali təhsilin humanistik inkişafı çərçivəsində, təhsildə sosial kapitalının standartlaşdırılmış, elmi fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün istifadə olunan təhsil amilləri arasında normalaşdırılan davamlı peşə əlaqələrinin, kommunikasiyaların və münasibətlərin məcmusu kimi qəbul edilməsi vacibdir. [3, 5]

Ali təhsildə humanistik yanaşmalar qarşılıqlı sosial və kommunikativ asılılığını və qarşılıqlı zənginləşdirilməsini təmin etməlidir. Bir tərəfdən xarici amilləri təhsil mühitinə daxil etməklə öz imkanlarını genişləndirəcək. Digər tərəfdən, o, sosial-mədəni dəyərlərin yeni formalaşmış insanlar

tərəfindən, gənclərin yaradıcı müasir təfəkkürünün reproduksiyası ilə cəmiyyətin zənginləşməsinə və inkişafını təmin edəcəkdir. [3]

Universitetlərin missiyasının yeni təfsirində əsas fiqurlardan biri tədqiqatçı D.Bellin fikrincə, məhz müasir transformasiya edən universitetlər dünya ictimaiyyətini bürümüş sosial parçalanmaya, qeyri-müəyyənliyə, insan bütövlüyünün və muxtariyyətinin dağıdılmasına, öz bütövlüyünü itirən müasir cəmiyyətdə qarşı dura bilər və vasitəçi rolunu oynaya bilərlər. [2]

Dərin dəyişikliklər **əmək bazarında** da baş verir. Peşələr insan dəyərini müəyyənləşdirməyi dayandırır, nadir şəxsiyyətlər sosial-mədəni mühitə yeni şəkildə inteqrasiya edərək, özləri üçün fərdi, dinamik və lokal məşğulluq sahələri yarada bilmə xüsusiyyətlərə malik olurlar. Bu şəraitdə təhsilin əsas vəzifəsi hər bir tələbəyə sürətlə dəyişən şəraitinə uyğun olaraq, öz təhsil trayektoriyasını qurmaq bacarığını öyrətməkdir.

Müasir bir universitet həm “ömürlük peşə” təmin etməyə, həm də sürətlə peşə dəyişikliyinə yönəlməlidir. Tələbələr bu çətin vəziyyətdə yaşamaq üçün öz güclü tərəflərini tapıb inkişaf etdirməli olduqlarını dərk etməyə hazırlamalıdır [3, 4, 5].

İnsanı “ali sosial dəyər” kimi düşünsək, humanistik yönümlü prinsiplər aşağıdakı anlayışların qarşılıqlı şərtlərinin davamlılığını müəyyən etmək mümkündür [3, 4, 6, 9]:

- dəyərlər sistemi (əsas milli dəyərlər);
- vətəndaş sabitliyi, sosial həmrəylik;
- mənəvi-əxlaqi toxunulmazlıq insanın mənəvi sağlamlığını və dağıdıcı təsirə qalib gəlməyə hazırlığını təmin edən dəyərləri mənimsəmək və bərpa etmək qabiliyyəti;
- sosial bacarıqlar – insanın öz mənəvi və sosial mövqeyini, ünsiyyətə hazırlığını ifadə etmək və ətrafındakılara çatdırmaq bacarığı;
- sosial məsuliyyət (şəxsi və vətəndaş məsuliyyətini dərk etmək bacarığı).

Klaus Şvabın qeyd etdiyi dördüncü sənaye inqilabı dövrünün əsas dərin dəyişikliklərə nəzər salanda, təhsil prosesi ümumən müsbət dəyişikliklərə məruz qalır. Lakin insan münasibətlərdə qütublaşma artmaqla birgə, humanistik dəyərlərində məyarlara bir-bir itməsi müşahidə olunur. Bu prosesi dayandırmaq və insan amili öncəlikli olan humanistləşmə prosesini gücləndirmək əhəmiyyətli dərəcədə universitetlərin payına düşür. [6]

Təhsil prosesinin humanistləşdirilməsinin metodoloji əsasları hər bir gələcək mütəxəssisin şəxsiyyətinin formalaşmasına, gələcək mütəxəssisin yüksək intellektual, mənəvi və fiziki keyfiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirərək, hər bir insanın şəxsiyyətini “ali sosial dəyər” kimi qəbul edərək, şəxsiyyət inkişaf edən təhsilin sistemli nəzəriyyəsinə əsaslanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Минделл Д. Восстание машин отменяется! Мифы о роботизации. Alpina Publisher, 2016
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. М.: Академия, 1999
3. Brinson, J. R. Learning outcome achievement in non-traditional (virtual and remote) versus traditional (hands-on) laboratories: A review of the empirical research. Computers & Education, 87, (2015).
4. Новиков А.М. Постиндустриальное образование. М., 2008
5. Рабазанов С.И. Формирование гуманистических ценностей у студентов в условиях реформирования системы высшего образования в России. Педагогические науки. 2017; 58-6. <https://novainfo.ru/article/10965>
6. Şvab Klaus. Dördüncü sənaye inqilabı. Tərcümə. Bakı: «İqtisad Universiteti» nəş., 2020.
7. <https://www.rulit.me/books/gryadushchee-postindustrialnoe-obshchestvo-vvedenie-read-98479-3.html>
8. www.e-qanun.az
9. www.edu.gov.az

UOT 7(4/9); 008(091)

Sivilizasiyaların kəsişməsində Türk dünyası

Sevinc Akif qızı Qurbanova
Gəncə Dövlət Universiteti
sevincakifqizi@mail.ru

İlk öncə onu vurğulayaq ki, ictimai fikir tarixində ən aktual məsələlərdən biri bəşər cəmiyyətinin min illərdir qarşılaşdığı müxtəlif sivilizasiyalar arasındakı münasibətlər olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəşər cəmiyyətinin müxtəlif sahələrdə qarşılaşdığı problemlərin və ya qarşıdurmaların başlıca səbəbi fərqli sivilizasiya daşıyıcılarının uyğunsuzluğudur. Məşhur sivilizoloqlar Samuel Hantinqton, Arnold Toynbi, Fernan Brodel, Kristofer Dauson və başqaları qlobal siyasətdə əsas yeri sivilizasiyalararası münasibətlərin tutduğunu iddia edir və bu mülahizəni əsaslandırmağa çalışırlar.

“Sivilizasiya” – cəmiyyətin tarixi inkişafının müəyyən mərhələsini əks etdirən maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusu və ya maddi və mənəvi mədəniyyətin yüksək inkişaf mərhələsi kimi nəzərdən keçirilir.

Elmi dairələrdə “sivilizasiya” termininə ilk olaraq şotland alimi Adam Ferqyusonun (1723–1816) əsərlərində rast gəlinir. Məşhur amerikan alimi Samuel Hantinqton “Sivilizasiyaların toqquşması” nəzəriyyəsində dünyada mövcud olan bütün münasibətlərin sivilizasiyaların kəsişmə zolaqlarında, təmas xətlərində baş verdiyini və yaranan problemlərin əsasında fərqli sivilizasiya xarakterlərinin durduğunu iddia edir [9, s.76].

Türk dünyasının böyük oğlu Əhməd bəy Ağaoğlu isə mədəniyyət və sivilizasiya anlayışlarına eyni mənəvi daşıyan məfhum kimi baxırdı. O, 1919-cu ildə Maltada sürgündə olarkən yazırdı: “Mədəniyyət” – “Civilisation” biz bu deyəmi, zənnimizcə, bütün tərifləri əhatə edən və bu kəlməyə ən geniş mənəvi verən “həyat tərzii” olaraq qəbul edirik. Belə ki, “mədəniyyət” demək “həyat tərzii” deməkdir [2, s.123].

İlk öncə qeyd edək ki, çox az sayda sivilizasiya daşıyıcıları var ki, onlar bəşər tarixinin əvvəlindən indiyədək nəsildəyişmə proseslərində öz mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişlər. Birinci nəsil sivilizasiyalar arasından yalnız Çin, Hind, İran və Türk sivilizasiyaları indi də həyat sikkələrini davam etdirirlər. Bizim üçün xüsusi maraq doğuran Türk sivilizasiyasını çoxqütblü adlandırmaq olar. Tarixin müxtəlif zamanlarında və hətta bəzən eyni sivilizasiyaların kəsişməsində Türk sivilizasiyası bir neçə mərkəzi güc üzərində qurulmuşdur. Məsələn, birinci nəsil sivilizasiyalar dövründə Ön Asiyada və Uzaq Şərqdə Türk sivilizasiyalarının izlərinə rast gəlinir. Sonrakı mərhələlərdə Osmanlı, Səfəvi, Misir Məmlük sultanlığı, Böyük Moğol imperiyasının təmsalında Türk sivilizasiyasının güc mərkəzləri artmışdır. Ümumiyyətlə, çoxqütblülük Türk sivilizasiyasının zəngin mədəniyyətinin və çoxmillətlik aramsız dövlətçilik tarixinin əsas səbəblərindən biridir. Xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi ki, Türk sivilizasiyasının dənizlərdə də hökmranlıq dövrü olmuşdur. Hələ avropalıların bu statusa yiyələnməsindən əvvəl XV əsrdə Osmanlı dövləti Aralıq dənizində, Qara dənizdə, hətta Hind okeanında əsas söz sahibi olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, bu dövrdə bəzi tarixi mənbələrdə Aralıq dənizini Sivilizasiyaların kəsişməsində türk dünyası “Türk gölü” adlandırırdılar [5, s.196]. Osmanlı donanmasının paşası Barbaros Xeyrəddin Paşanın adı hələ də dünya müharibə tarixində əzəmətlə yad edilir. Bir sözlə Türk sivilizasiyası quruda olduğu kimi dənizlərdə də silinməz izlər buraxmışdır.

Həyatımızın gündən-günə qloballaşdığı dövrdə sivilizasiyaların ən böyük qarşıdurmasını Şərqlə Qərbin arasında müşahidə edirik. Son zamanlar İsveçrə başda olmaqla Avropanın bir sıra ölkələrində islam mədəniyyətinə qarşı müşahidə olunan irqçi mövqə bunun bariz nümunəsidir. Nəzərə çatdıraq ki, Qərb alimləri arasında istər sivilizasiyaşünaslar, istərsə geopolitiklər sivilizasiyaları təsnifləşdirərkən heç bir halda Türk sivilizasiyasını ayrıca bir sivilizasiya olaraq nəzərdən keçirməmişlər. Onlar isə tarixin ən qədim dövründən günümüzədək maddi-mənəvi özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamış Türk sivilizasiyasını görməzlikdən gəlir, yaxud bu fenomenə

qısqanc yanaşırlar. Halbuki, Türk sivilizasiyası tarixdə nəsildəyişmə mərhələlərindən öz seçkinliyini qoruyub saxlayaraq keçən azsaylı sivilizasiya tiplərindəndir. Qərb sivilizasiya nəzəriyyələrində Türk sivilizasiyası İslam sivilizasiyasının tərkibində kimi təqdim olunur. Türk mədəniyyətinə yalnız İslam sivilizasiyasında seqment kimi baxılması ilə bağlı Ziya Göyalpın mövqeyi də xüsusi maraq doğurur. Belə ki, o, nəinki Türk sivilizasiyasını İslam sivilizasiyasının tərkibində görmür, ümumiyyətlə dinin sivilizasiya yaradan element olduğunu qəbul etmirdi. Müəllif yazırdı: “Türklərin islam dininə girməsiylə Şərq mədəniyyətinə daxil olması eyni zamanda oldu. Bu səbəbdən bir çoxlarına görə, Şərq mədəniyyətinə islam mədəniyyəti demək daha doğrudur. Halbuki dinləri ayrı olan cəmiyyətlər belə eyni mədəniyyətə malik ola bilərlər. Deməli, mədəniyyət dindən ayrı bir şeydir” [6, s.67].

Eyni zamanda müəllif qeyd edir ki, “türklər sosial inkişaflarının üç ayrı-ayrı mərhələsində bir-birinə bənzəməyən üç müxtəlif mədəniyyət dairəsinə girmək məcburiyyətində qaldılar. Türklər qəvm dövləti həyatını yaşayarkən Uzaq Şərq mədəniyyətinə mənsub idilər. Sultan dövləti dövrünə keçən kimi Şərq mədəniyyətinə girməyə məcbur oldular. Bu gün milli dövlət dövrünə keçdikləri bir vaxtda isə içlərində Qərb mədəniyyətinə girmək üçün güclü bir axımın – cərəyanın yarandığını görürük” [6, s.99].

Elmi dairələrdə çox zaman türk mədəniyyəti anlayışını Turan anlayışı ilə eyniləşdirmək meylləri də müşahidə olunur. Bu anlayış adı altında ümumtürk mədəniyyətinin əhatə olunması ilə bağlı ideyalara rast gəlinir. Tarixi baxımdan isə Türk sivilizasiyasının izləri daha geniş ərazini əhatə edir. Belə ki, böyük türk dövlətləri – Hun imperiyası, Göytürk Xaqanlığı, Xəzər Xaqanlığı Uyğur Xaqanlığı, Qaraxanlı dövləti, Böyük Səlcuq imperiyası, Xarəzmşahlar dövləti, Eldəgizlər dövləti, Osmanlı imperiyası, Teymurilər dövləti, Böyük Moğol imperiyası, Əyyubilər dövləti, Dehli Türk Sultanlığı, Misir Məmlük dövləti, Səfəvi dövləti, Qacar dövləti Türk sivilizasiyasının sərhədlərini bir tərəfdə Hindistana, digər tərəfdə isə Avropanın dərinliklərinə – Macarıstana, Balkanlara, şərqdə və cənubda isə Misirə, Əlcəzairə, Ərəbistana doğru genişləndirmişdir. Ümumiyyətlə, tarixi mənbələrə görə dünyada böyüklü-kiçikli 113, bəzilərinə görə isə 125 türk dövləti olmuşdur. Bir fakt da vardır ki, tarixdə türk dövlətlərinin sayı neçə olursa olsun, tarixin hər dövründə türklər dövlətçilik ənənələrini qorumuşlar. Bütün tarixi dövr ərzində müxtəlif türk xalqlarının dövlətçilik ənənəsində fasilə olmamışdır. Buna görədir ki, dövlətçilik Türk sivilizasiyası üçün əsas xarakterik xüsusiyyətlərdən biridir. Türk sivilizasiyası öz intibah dövrünü XVI əsrdə yaşamışdır. Tarixdə “Türk əsri” kimi tanınan XVI əsrdə türklər tərəfindən qurulan beş böyük imperiyada yaşayanların sayı 270 milyon nəfərə yaxın idi [5, s.231]. Həmin dövrdə “Köhnə dünya”nın bütün əhalisinin 540 milyon olduğunu nəzərə aldıqda o tarixi epoxada türklərin hökmranlığı aşkar görünür. Bu gün dünyada 6 müstəqil türk dövləti, tanınmamış Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti, Rusiya Federasiyasının tərkibində muxtar respublikalar – Altay, Tuva, Başqırdıstan, Kabardin-Balkar, Tatarıstan, Xakasiya, Çuvaşıstan, Qaraçay-Çərkəz, Saxa, Moldova Respublikasının tərkibində Qaqauz Muxtar Respublikası, Çin Xalq Respublikasının tərkibində Sınsızyan-Uyğur Muxtar Vilayəti mövcuddur. XXI əsrin də türk əsri olacağı güman edilir. Bunun əsas səbəbi keçən əsrin sonlarına doğru tarix səhnəsinə müstəqil türk dövlətlərinin çıxması olmuşdur.

Beləliklə, yayıldığı coğrafi areal, daşdığı dini əqidə, təmsil etdiyi konkret etnos və ya dövlətdən asılı olmayaraq, məqalədə tarixdə Türk sivilizasiyasının izinə vahid bir mədəniyyətin daşıyıcısı kimi baxdıq. Türk sivilizasiyasının formalaşmasında onun özünəməxsus xüsusiyyətləri – bütün tarixi dövrlər ərzində arası kəsilməyən dövlətçilik ənənəsi, adət-ənənələrin (törənin) cəmiyyətdə yüksək mənəvi keyfiyyət kimi hakim mövqeyi (törənin hətta bir çox hallarda dindən üstün tutulması), dini baxışda monotəist əqidə, ailə dəyərləri (ordu və ailə türk cəmiyyətinin iki əsas dayağını təşkil edirdi), digər sivilizasiya daşıyıcılarına münasibətdə tolerantlıq və birgə yaşama vərdişləri xüsusi rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ahmet Davutoğlu. Strateji derinlik. İstanbul: Küre Yayınları, 2009
2. Əhməd Ağaoğlu. Üç mədəniyyət. Bakı: Mütərcim, 2006.

3. Receb Albayraq Hacaloğlu. Türkmən və Asur kilsələrində ohunan türkçe ilahi metnler, Ankara, 1996
4. Meşkure Yılmaz. Tarihi, siyasi ve kültürel yönleriyle Türklerin Dünyası ve Türkiyenin dış türkler politikası. Ankara: “Kripto Kitablar”, 2010
5. Tarihi türk imperatorlukları. Tarihte türk milleti/ Altın köprü. Бишкек. Из Басма, 2009
6. Ziya Göyalp. Türkçülüğün əsasları (tərcümə Elman Mustafaoğlu). Bakı: Maarif, 1991
7. Василий Владимирович Бартольд. Мусульманский мир // Ислам. Энциклопедия культуры и искусства. М.: Эксмо, 2010
8. Семёнов Юлиан. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней). М.: Современные тетради, 2003
9. Сэмюэль Хантингтон. Столкновение цивилизаций. М.: АСТ, 2003

UOT 94

Şuşa Bəyannaməsinin türk dünyasının siyasi-iqtisadi qalxınmasında rolu

Tahir Məhərrəm oğlu Məhərrəmov

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki Filiali
ofis_dpseki@mail.ru*

44 günlük müharibə Azərbaycan xalqının tarixində qızıl hərflərlə yazılmış şərəf salnaməmizdir.

2021-ci ildə 15 iyununda Azərbaycan və Türkiyə arasında Şuşa şəhərində imzalanmışdır. Bu Bəyannamə tarixə Şuşa Bəyannaməsi kimi düşmüş və uzun illər boyunca öz tarixi əhəmiyyəti baxımından qiymətli bir sənəddir. 13 oktyabr 1921-ci ildə tarixli Qars müqaviləsi kimi mühüm əhəmiyyət kəşf edir. [1, s.63; 2].

Şuşa Bəyannaməsinin maddələrinə nəzər salsaq aydın olar ki, bu sənəd hərtərəfli xarakter daşıyır. Burada hərbi, iqtisadi və regional əməkdaşlığa xidmət edən bütün istiqamətləri özündə birləşdirir [3]. Bu Bəyannamə regionda yeni Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, İran, Gürcüstan və Ermənistanın iqtisadi əməkdaşlığının genişləndirilməsini də nəzərdə tutur. Bu gün türk ordusu gücünə, qüdrətinə görə NATO-da ABŞ-dan sonra ikinci yeri tutur. Bu ordu dünyanın dünyanın müxtəlif ölkələrində baş verən müharibə və münaqişələrin tənzimlənməsində yaxından iştirak edir. Bu sahədə böyük təcrübəsi var. Bizim milli ordumuz türk ordusunun təcrübəsinə istinad mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

44 günlük müharibədən sonra Türkiyə–Azərbaycan əməkdaşlığına əlbətdə böyük ehtiyac var. Digər tərəfdən, “Şuşa Bəyannaməsi” Azərbaycan–Türkiyə müttəfiqliyinin Qarabağ müstəvisindən çıxaraq, regional miqyasdakı məsələlərə istiqamət verə bilən hərbi-siyasi blok formatına inkişafının ilk mötəbər addımı kimi qiymətləndirilə bilər. Şuşada Türkiyənin baş konsulluğunun açılması, hərbi-sənaye kompleksi sahəsində əməkdaşlıq, Azərbaycan ordusunun modernləşdirilməsi uzunmüddətli, dayanıqlı sülhü təmin edəcək. Regional təhlükəsizlik baxımından hərbi-siyasi balans qorunacaq, Rusiya–Türkiyə–Azərbaycan birgə iş birliyini şərtləndirəcək. Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan Brüsseldə keçirilmiş NATO zirvə görüşündə və ikili müzakirələrdə Qarabağ probleminin bitdiyini bildirdi və Şuşada bir daha Azərbaycanın belə təhlükələrlə qarşılaşmasına imkan verməyəcəklərini bəyan etdi.

Azərbaycanın Milli Qurtuluş Günündə – 15 iyunda Şuşada imzalanan Şuşa Bəyannaməsi təkcə Azərbaycanın və Türkiyənin deyil, ümumilikdə regionun milli təhlükəsizlik maraqları baxımından olduqca əvəzsiz bir sənəddir. Bu Bəyannamə ən yaxın gələcəkdə regionun sülh, sabitlik və inkişaf qarantına çevriləcək. Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin düşünlü, hesablanmış və balanslı siyasətinin ən pik nöqtəsi hesab olunmalıdır.

Hətta onu deyə bilərik ki, 44 günlük müharibədəki məğlubiyyətdən sonra hazırda xaos və anarxiya hökm sürən, bir dövlət olaraq öz idarəetmə və cilovlama funksiyasını itirən Ermənistanın gələcəyi üçün də böyük ümidlər vəd edir. Şuşa Bəyannaməsi bir sıra məsələləri özündə ehtiva edir:

Birincisi, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtında imzalanan müqavilələrlə və Şuşa Bəyannaməsi ilə təkcə iki qardaş ölkəni deyil, bütün türk dünyasını, eləcə də “Bir kəmə, bir yol” layihəsi çərçivəsində Şərqlə Qərbi birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizinin açılması qətiləşdi və bu proses sürətləndiriləcək. İkincisi, regionun əsas oyunçuları Rusiya və İran deyil, Azərbaycanla Türkiyə olacaq. Cənubi Qafqaz bu iki türk dövlətinin diktəsi ilə irəliyə gedəcək. Gələcəkdə bölgədə süni münaqişələrin yaradılmasının qarşısı alınacaqdır. Şuşa müqaviləsi bütün region dövlətlərinin gələcək əməkdaşlığınaxidmət edir. Bu Bəyannamə yaxıngələcəkdə iki ölkənin sərhədlərini keçib bütün türk ərazilərini əhatə edəcək. 44 günlük Vətən müharibəsindəki qələbəmiz bir daha sübut etdi ki, Azərbaycan Cənubi Qafqazın ən güclü şanlı dövlətidir. Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycanla Türkiyəni birləşdirən Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı bir çox məsələlər həllini tapacaqdır. Azərbaycanla Türkiyəni birləşdirən bu dəhliz türk dövlətlərinə çox böyük uğurlar qazandıracaqdır. Həmçinin iki qardaş ölkə arasında məsafə azalacaq. Qars müqaviləsi Azərbaycanı Naxçıvanda möhkəmləndirdisə, bu Bəyannamə Azərbaycanı hər hansı təhlükədən qoruyacaqdır.

Xarici siyasətimiz sahəsində də əlaqələndirmənin və Azərbaycanla Türkiyə arasında birliyi daha da yaxşılaşacaq. Hər iki tərəf üçün qarşılıqlı maraq doğuran beynəlxalq məsələlər üzrə həmrəylik də öz ifadəsini tapıb. Bu Bəyannamə çox böyük siyasi və tarixi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” və Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir” kəlamları ilə xarakterizə olunan Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri bununla öz zirvəsinə yüksəlib və yeni bir mərhələyə qədəm qoyub.

Bu tarixi sənəd iki qardaş ölkənin ümumi maraqlarının qorunmasında damühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu tarixi bəyannamə həmçinin özündə Azərbaycan və Türkiyə diasporları arasında əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsinə də xidmət edir. Bütün bunların ən yüksək əhəmiyyət daşıyan cəhəti isə müzəffər Ali Baş Komandanımız, möhtərəm Prezidentimiz cənab İ.Əliyevin başçılığı, qəhrəman əsgər və zabitlərimizin rəşadətli qələbəsi, Prezident–xalq, xalq–prezident birliyinin yüksək təntənəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cahangir Hüseyn Əfşar. Yeni Qarabağnamə. (Qarabağ Azərbaycandır). Bakı: Təhsil, 2021
2. <https://president.az/articles/52115>
3. <https://report.az/xarici-siyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/>

UOT 330.35

Ermeni ve Azerbaycan matbuatında tehcîr olayı

Vügar İlgar oğlu Ahmedli
AMEA-nın Gence Bölümü
ahmedli9420@gmail.com

Giriş

Tehcîr kelimesi arapça asıllı olupta bir yerden başqa bir yere göç ettirme anlamına gelir (Develioğlu, 2013, s.1237). Osmanlının son dövrlərində zayıflamasını fırsat bilen Balkanlarda yaşayan gayr-i müsəlmlər milliyətçilik adı altında toplanıb devlete qarşı cəpə almaya başladılar. Bu da Rumlar'ın 14 Eylül 1829 yılının sonunda kendi devletlərini kurmalarıyla sonuçlandı. 1915 yılında Ruslar dışında bölgedeki digər halklarla sorunları olan Ermenilər də bu olayların etkisiyle, Anadolu'da kendi devletlərini kurmaq için sömürgeci güçlərlə işbirliyi yapmaya başladılar.

Ermenice yayın yapan *Horizon* gazetesindeki bir yazıda “Gözümüzün önünde bizden büyük olmayan Sırp, Bulgar, Karadağlılar öz bütün maddi ve manevi kuvvetlerini ya hürriyet kazanmak yahut tarih-i umumide lekedar iz bırakmamaktan ötürü bezl ediyor ve hiçbir fedakârlıktan geri durmuyorlar. Ermeni ise can vermeye adet edip yol vermeye yok. İşte nakıs ve lekedar olmanıza sebep bu olmuştur.” (Yeni İkbal, 16 Ağustos, 1915).

Tarih boyu Türkler tarafından hiçbir ayrımcılığa maruz kalmayan, hatta Osmanlı devletinde “*millet-i sadıka*” diye isimlendirilip bürokraside yüksek mevkilere yükselen Ermeniler, ilk defa Ruslar’a doğu cephesinde yardım ederek devlete karşı isyana kalkıştılar. Ruslar Van’a geldiklerinde “*Van azad oldu. Ermeniler’in dilekleri kabul oldu. Vaspurakan¹⁶ özgürlüğüne kavuştu. Düşmanımız olan Türkler mağlup oldu diye sevinç çığlıkları atmaya başladılar*” (Yeni İkbal, 10 Ağustos, 1915).

Ermeniler cephe gerisinde ilk başta 2 yaşından büyük olan herkesi katletme emri verselerde de daha sonra 2 yaşından küçük çocuklarda dâhil, anne karnındaki çocukları bile katlettiler. Yaptıkları bu vahşeti müslümanların üzerine yıkıp bunu içte ve dışta yayın yapan basında neşr etmeyi planlıyorlardı. Ruslar, Erzurum’a geldiklerinde orduyu manevi olarak zarara uğratmak için Ermeniler halk arasında korku yaratmaya başladılar (Arif, 405, s.536). Bu savaşta ağır mağlubiyet alan Osmanlı devleti Ruslar’ın Yeşilköy’e kadar ilerlemesinin karşısını alamamış, neticede Edirne’de Ermeni patriki Nerses’in Rus ordusu başkomutanı ile yaptıkları toplantı sonucu Ermeni meselesi, ıslahat adı altında Osmanlı devleti ile imzalanan Ayastefanos Antlaşmasına dâhil edilmiştir (Armaoğlu, 1999, s.522).

Ermeniler daha tehcir hadisesi olmadan evvel yoğun bir propaganda faaliyetine başlamışlardı. Avrupa ve Amerika’da eğitilen bir grup misyoner, Ermeni gençlerini empoze etmek için yurda gizlice sokuluyordu (Halaçoğlu, 2009, s.129-152).

Basının ayrılıkçı propaganda yapmak için güçlü bir araç olduğunu unutmamak gerek. 1915 hadisesi ile ilgili Azerbaycan matbuatındaki haberlerin ermeniceden çevrilip yayınlandığını görüyoruz. Yine *Horizon* isimli gazetede yayınlanan “*Bahadırane Ceng*” adlı yazıda Ermeniler diyor ki, “*Berlin Kongresinden sonraki 1985 ayaklanmasında hürriyet kapımıza kadar gelmişken bu kıymetli misafiri içeri almayı başaramamıştık. Bunda İngiliz zırhlılarının Ağrı’nın zirvesine çıkmaması etkili olmuştu. 1908 meşrutiyeti hareketinde asırlardır beklediğimiz rüyanın gerçekleşeceğini zannetikse de buna da düşmanlar engel oldu. Ancak şimdi beklenen an gelmiştir...*”

Bazı Ermeniler Türkler’e karşı yapılan savaşa karşı çıkmıştır. Mesela savaşı eleştiren bir yazıda sadece fakir Ermeniler’in askere çağrıldığına ve dava uğrunda ölmeye özendirildiği görülür. Zengin Ermeniler’in de yaralı Ermeniler’e yardım etmediği ve ölüme terk edildiği aktarılıyor (Yeni İkbal, 9 Ağustos, 1915). Ayrıca Ermeni din adamlarının da saklandıkları yerden çıkmadan savaş çığırıklıklarını yaptıklarını görüyoruz (Yeni İkbal, 4 Ağustos, 1915).

Dönemin Ermeni basınındaki yazı, şiir ve mektuplara bakıldığında Türklere ve Müslümanlar’a karşı nefret dilinin hâkim olduğu görülür.

Sonuç

Tarihte hep fırsatını buldukça Osmanlıyı yıpratmaya çalışan Ermeniler, Anadolu’da çıkardıkları isyanlar sonucunda bir milyona yakın müslümanı katlettiler. Tehciri 9 ay gibi bir süre geciktiren Osmanlı sonunda casusluk yapmayan, katolik ve protestant olanlar, amele, milletvekilleri ve aileleri, müslümanlığı kabul eden ve müslümanların yanında çalıştıpta onların sadakatini kazanan Ermeniler istisna olmakla ihanet eden Ermeniler’i tehcir etti. Osmanlı tehcirde bile Ermeniler’in haklarını yine ihlal etmemiş iâşelerinden tutunda ibadetlerinin sağlanması, can ve mal güvenliklerinin korunması sağlanmış bu da devleti 1. Dünya savaşı arefesinde milyonlarca lira harcamasına sevk etmiştir. Bir Rus generalinin dediği gibi: Türkler tarih boyu iyilik yaptıkça kötülük bulmuştur. Hiç şüphesiz Osmanlı’nın yerinde bir Batılı devlet olsaydı haklarını bile gözetmeksizin Ermeniler’i direkt soykırıma tabii tutardı.

¹⁶ Türkiye’nin Van ve Bitlis illeriyle, İran’ın Urmiye gölünün batısında kalan topraklarını kapsar.

Referanslar

1. Arnoğlu, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1789-1914. Ankara: TTK, 1999
2. Arif, M. Başımıza Gelenler: Cilt 2. M.Ertuğrul Düzdağ, İstanbul: Babîali Kültür, 2005
3. Develioğlu, Ferit, Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 30. Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi Yayınları, 2013
4. Yeni İkbal, Bakü, 10 Ağustos 1915
5. Yeni İkbal, Bakü, 16 Ağustos 1915
6. Yeni İkbal, Bakü, 4 Ağustos 1915
7. Yeni İkbal, Bakü, 9 Ağustos 1915

UDC 811.111

Construction terminology

***Turkan Muzadil gizi Jalilova**
Ganja State University
calilovat@mail.ru*

Scientific and technical literature is characterized by the use of terminological units. Hundreds of thousands of words and word-combinations (word groups) belong to the terminological systems of science, technology, trade, law, sports, the arts, etc. These linguistic units are not used or even understood by people outside the particular specialty. Every field of science or activity has its specialized vocabulary. There is a special medical vocabulary, and similarly special terminologies for chemistry, physics, power engineering, economics, building construction, aviation, and many others. Term, as traditionally understood, is a word or a word-combination which is specifically used within a particular branch of science, technology, trade, law, sports or the arts to convey a concept peculiar to this particular field.

The characteristics of the language of scientific literature are determined by the aim of scientific prose, which is to give information about scientific ideas, inventions, investigations, to prove a hypothesis, to create new concepts, to disclose the internal laws of existence, development, relations between different phenomena, etc. Therefore, the language means used in the texts of this style tend to be precise, objective, unemotional, devoid of individuality. The most generalized form of expression is also typical of scientific style. Scientific speech is characterized by the logicity of thought, its successive and objective narration. The texts of scientific style contain exact definitions of considered concepts and phenomena, every sentence or statement is logically connected with the preceding or following information. Thus, one of the most noticeable features of this style is the logical sequence of utterances with clear indication of their interrelations and interdependence. It should be pointed out that scientific prose has the most developed and varied system of connectives among all the functional styles.

For a long time, terminological systems were studied in isolation from any particular verbal environment, the situation of speech, the genre of utterance - in short, from any text. In practice, however, the application of this approach creates a problem of defining the boundaries of the terminological field, which is aggravated by the ambiguity of terms that function in different narrow scientific fields in different meanings.

The identification of systemic relations between terms based on the analysis of their functioning in a special text allows us to establish the paradigmatic relations that a term enters into in the term system, to accurately determine the scope of the concept expressed by it, its place in the term system of a foreign language, and to find out how accurately the meaning of the terminological unit is conveyed in the target language. The special text in this analysis is a projection of a single, closed term system, in which the function of the term is revealed.

The analysis of scientific works, educational literature, and various lexicographic sources proves that there are different definitions of the term concept, even in lexicology and terminology itself. This diversity indicates the complexity of the concept of "term".

The definition given by M.V.Umerova seems to be the most eclectic and productive in the light of the purpose of this study: "A term is a word or phrase limited by its definition, used in the function of special scientific knowledge and striving to be unambiguous as an exact expression of concepts and names of things. The term is characterized by clarity, unambiguity, approbation by practice, self-explicability, economy of expression, expressive neutrality, lack of connotation (additional semantic load caused by socio-cultural factors), as well as the rule – "one concept – one term". [6]

One of these subsystems of the language, according to many linguists, is formed by terminology, which, in turn, according to thematic features, breaks down into many "microsystems" (in the terminology of A.A.Reformatsky – "sub-subsystems". The uniqueness and specificity of terminological systems, the two-dimensional consistency of the term (conceptual and linguistic) is noted in the works of many researchers. For example, L.L.Kutina sees the specifics of the terminological system in the fact that it "unlike other language systems is created in the course of classification, systematization and definition of scientific concepts. The connections that organize it are the connections of concepts – the conceptual framework." [1]

Similarly, E.A.Nathanson defines the term system as "a clear correlate to the system of concepts represented by these terms; as a strictly organized set of tools that represent concepts in all their interrelationships and interdependencies". [2]

As can be seen from the definitions, a terminological system is understood as an internally organized set of elements connected by stable relationships. Terminological systems are ordered, fixed in standards, their boundaries are strictly defined and outlined, in contrast to the amorphous words of the common language.

Terminology spontaneously consists of units of terminological nomination (terms, nomens, pretermines, quasi-terms, professionalisms, etc.). The term system is constructed consciously as a set of terms that meet the linguistic, logical, and proper terminological requirements. The transition from terminology to a terminological system requires systematization and analysis, with the help of which the shortcomings of the terminology are identified and methods for their elimination are determined, then the terminology is normalized, thus translating it into a terminological system. Therefore, normative work is important as a tool for converting terminology into a terminological system.

The fact that the differentiating factor of a special language is contained in its lexical and semantic apparatus, that it is the latter that is able to fulfill the main purpose of the language, is beyond doubt.

Researchers of means of expression in a special language inevitably face the need to classify them, to distinguish types on certain (not random, but priority) grounds. And this is quite natural, since we are talking about a huge array of categories of special concepts that are heterogeneous in semantic criteria, and therefore in their purpose, in the role they play as carriers of special meanings.

In this study, the classification of units of construction terminology is proposed on two grounds: a functional feature (general scientific, inter-scientific (intersystem) and highly specialized terminology) and essential attributes of activity (names of spheres of activity, subjects of activity, objects of activity, means of activity, products of activity).

References

1. L.L.Kutina Elmi terminoloji sistemlərin formalaşmasında yaranan dil prosesləri. [Mətn] / M.: Flint, 1992
2. Leichik V.M. Terminology: subject, methods, structure [Text] / KomKniga, 2006
3. Lilova L. Introduction to the general theory of translation [Text] / Higher school, 1984

4. Natanson E.A. Terminlər lüğətin xüsusi bölməsi və rus texniki terminologiyasının mənbələri kimi [Mətn] / Xarici ədəbiyyat, 1970
5. Parshin A. Theory and practice of translation [Text] / - M/ Russian language, 2000
6. Umerova M.V. Terminologiyaların və terminoloji sistemlərin formalaşması və inkişafı [Mətn] / 2004

UOT 94(479.24)

20. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadarki Karabağ'ın Tarihine Dair Değerlendirme

Ruşen Alizade

Dr. Öğrencisi Üyesi

Istanbul Aydın Üniversitesi, Türkiye

rovsenali@aydin.edu.tr

Karabağ, Azərbaycan'da Kür və Aras nehirleri ilə Gökçə Göl arasındaki tarihî Arran'ın dağlık bölgəsi ilə bu bölgəyə bağlı ovalardan ibaret bir eyaletin və XVIII. yüzyılda bu eyalet dâhilinde kurulan bağımsız bir Türk hanlığının adıdır. Bu bölgə, Azərbaycan'ın digər bölgələri ilə Ermenistan və İran topraklarını kontrol edebilecek bir noktada bulunması nedeniyle jeostratejik və jeopolitik bir öneme sahiptir. Türk kültür dünyasının sınırları içinde kalan Karabağ, zengin doğal yapısı və stratejik önemi sebebiyle tarih boyunca birçok devletin hayatında önemli rol oynamış, yüzyıllarca Türklərə kışla və birçok Türk hükümdarına da karargâh mahalli olmuşdur.

“Kara” və “bağ” sözcüklerinden meydana gelmiş “Karabağ”ın ilk kısmının “renk”, “kaygılı”, “kadersiz”, “Kuzey”, hatta başkan, büyük, güçlü gibi anlamları vardır. Azərbaycan'ın bazı bölgelerinde bu gün də büyük kardeşe “kara” denilmektedir. “Karabağ” adının ikinci kısmı “bağ”ın “bağ (iplik)”, “dügüm”, “bağ (bağ-bahçe)”, “soy-köken şeceresi”, “halkın bir kısmı” vb. anlamları daha çok yaygın olmuştur. Buna göre Karabağ güçlü, büyük boyun, halkın başbuğu, kısmı anlamına gelmektedir. Buradan anlaşılmalıdır ki, Azərbaycan Türklerinin ulu ecdatları güçlü, büyük boyları burada yaşamışlardır. Araştırmalar göstermektedir ki, hakikaten bu topraklarda zamanla Orta Asya'dan Kafkasya'ya kadar ünlenmiş büyük, güçlü bir kabile birliği olan Arsagların yaşadıkları ortaya çıkmıştır.

Karabağ, Kafkasya Albaniyası'ndan sonra Arap hilâfetinin esaretinde kalmış, Arap imparatorluğunun yıkılışından sonra 9-10. yüzyıllarda Saciler devletinin, 10. yüzyılda Salarilerin, 11-12. yüzyıllarda Şeddadilerin, 12-13. yüzyıllarda Atabey Eldegizlerin, 13. yüzyılın ikinci yarısından Hülâgular (İlhanlılar) devletinin, 15-16. yüzyıllarda Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin hâkimiyetinde kalmıştır. Safevîler devleti, Karabağ'ın tarihî etnografik eyaletinin arazisini kapsayan ve merkezi Gence şehri olan Karabağ beylerbeyliğini ihdas etti. Görülmektedir ki, ayrı ayrı devirlerde Azərbaycan'ın devlet ve inzibatî eyalet sınırları değişse de kendine has maddî ve manevî kültürü ile karakterize edilen Karabağ, bir etnografik eyalet olarak kendi gelişimini sürekli olarak devam ettirmiştir.

17. yüzyılın sonundan 18. yüzyılın ortalarına kadar Azərbaycan feodal devletler, hanlıklar hâlinde parçalanırken Karabağ beylerbeyliği arazisinde de Karabağ Hanlığı ve Gence Hanlığı kuruldu.

Karabağ 17 bölgəyə ayrılmıştır: Sisyan, Demirci-Aslanlı, Künara, Bergüşat, Bahabyurt, Kebirli, Talış, Cavanşir, Haçın, Çilebeirt, Hırdapara Dizah, Otuz iki, İyirmidört, Karaçorlu, Verend, Dizah ve Açantürk.¹⁷ Karabağ, kendi maddî ve manevî kültürünün bütün özellikleri ile tamamen Azərbaycan Türklerine mahsusudur. Karabağ halısı, Karabağ'ın giyim-kuşam türleri, el işleri

¹⁷ Karabağnameler, Birinci Kitap, Şark-Garp Yayınevi, Bakü, 2006, s. 17.

Azərbaycan hudutlarının dışında Şark ölkelerinde de tanınmakta ve değer taşımaktaydı. Karabağ'da kendine has tartı ve ölçü birimi mevcuttu. Köy-tarım işleri gelişmiş, geleneksel çiftçilik ve sulama kültüründen ibaret bir şekilde mevcut idi.

Dağlık Karabağ toprakları eskiden beri merkezi 1747 yılında Karabağlı Penah Han tarafından kale gibi inşa edilmiş Penahabad kenti olan Karabağ Hanlığı'nın idaresinde kalmıştır. Karabağ, 1826 yılında Çar Rusya'sına bağlanmıştır. Daha sonra şimdiki Dağlık Karabağ toprakları Şuşa, Cavanşir, Karyagin ve Kubadlı kazaları adı altında Yelizavetpol Guberniyası'nın idaresinde kalmıştır.

Karabağ'ın Ermenileşmesi çabası, bir Rus planının eseridir. Bunu tarihî belgeler de kanıtlamaktadır. 19 Mayıs 1783 yılında Knyaz A.Ptyomkin'n II. Yekaterina'ya yazmış olduğu mektubu iyi bir kaynaktır. Adı geçen mektupta Knyaz Çariçe'yi ikna edencesine “Karabağ'ı Ermenilerin idaresine vererek Asya'da Hristiyan bir devlet yaratmanın” faydalı olmasından bahsetmişti. Ermenilerin Karabağ ve Erivan Hanlığı'nın topraklarına göç ettirilmesinden sonra Rusya'nın Karabağ için politik ve askerî mücadelesi, diplomatik faaliyetleri yapılmıştı. 18. yüzyılın sonlarında Rusya gayet açık olarak Karabağ üzerinde iddiaları olduğunu ileri sürmüştür. 1797 yılında İran şahı A. Kacar Şuşa'yı ele geçirdikten ve burada öldürüldükten sonra Karabağ'ın da Rusya'ya birleştirilmesi maksadı ortaya çıktı.

Ermenilerin Karabağ'a yerleşmelerinin ilk tarihi, 19. yüzyılın başlarıdır. Rusya Kafkasya'yı ele geçirme planlarını uygulamaya başlarken ilk olarak Karabağ'ı sahiplendi. Karabağ Hanı İbrahim Han ile Rus kuvvetlerinin komutanı R.D.Sisianov arasında Kürekçay'da imzalanan antlaşma, Karabağ'ın işgal fermanı oldu ve tarihi sahteleştirmeğe çalışan Ermenilere bu en iyi cevaptır. Yani Karabağ doğrudan bir Türk-Müslüman devleti iken Rusya ile birleştirildi. Ancak Çar Rusya'sı bu bölgeyi sonsuza kadar elinde bulundurmak için bazı planlar hazırlıyordu. Bununla ilgili olarak Azerbaycan'ın diğer toprakları da işgal olunduğu zaman Karabağ'ı ebediyen Rus toprağına çevirme planı yapılmıştır. Bölgeyi elde tutmanın makul yollarından biri de buraya Ermenileri yerleştirmektir.

1828 yılında Rusya ile İran arsında imzalanan “Türkmençay” antlaşmasından sonra Ermenilerin göçü toplu hâle geldi. 1829 yılında Edirne antlaşmasından sonra ise Osmanlı topraklarındaki Ermenileri Karabağ ve Erivan Hanlığının topraklarına göç ettirerek buraya yerleştirmeğe başladılar. Yalnız bu antlaşmaya göre, 84 bin Ermeni Karabağ ve diğer çevre topraklara yerleştirildiler. 1828 yılından sonra toplu Ermeni göçü Rusya'nın daha önceleri belirlenen askerî doktrininin içinde yer almış ve 1828–1830 yılları arasında, yalnızca iki yıl süresinde gayri resmî olarak 200 binden fazla Ermeni göç ettirilerek yerleştirilmişti. Tüm bu göçlere rağmen, Ermeni nüfusu bölgede çoğunluğu oluşturmuyordu. Burada nüfusun %64,4'ü Müslüman-Türk, %34,8'i Ermeni idi.

1828-40 yılları arasında Kuzey Azerbaycan'a ve bizzat Karabağ'a İran'dan 40 bin, Osmanlı ülkesinden 90 bin Ermeni göç ettirildi. Fakat bu rakam aslında iki kat fazlaydı. Büyük Rus bilim adamı N. Şavrov kendi kitabında haklı olarak yazmıştır ki, Güney Kafkasya'da yaşayan 1,3 milyon Ermeni nüfusun 1 milyonu sonradan göç ettirilenlerdir ve bunu delillerle kanıtlamıştır.

“Büyük Ermenistan” hayaliyle yaşayan Ermenilerin önde gelenleri artık kuracakları devletin haritasını Kuzey Azerbaycan'da çiziyorlardı. Çünkü Osmanlı topraklarında (ister Kilis'te, isterse Doğu Anadolu'da) Ermeni devleti kurmak planı mahvolmuştu. Ermenilerin bir kısmı 27 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı'nın Tehcir-“Göç” Kanunuyla bu topraklardan göç ettirilmişlerdir. Çünkü onlar I. Dünya Savaşı içinde bulunan Osmanlı devletini arkadan vurmuşlardır. Savaş hâlinde olan bir ülke için bu yapılan, bir ihanetti ve İçişleri Bakanı Talat Paşa'nın Ermenileri bu bölgeden göç ettirmekten başka çaresi kalmamıştı.

28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan'da Halk Cumhuriyeti ilân edildiği zaman Ermeniler de kendi bağımsızlıklarını ilân ettiler ve derhal Karabağ'da toprak iddiasında bulundular ve gizli planlarını uygulayabilmek için burada katliamlar yapmaya başladılar. 1919 yılının başlarında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti bu bölgede, yani Cavanşir, Şuşa, Zengezur ve Cebrayıl kazalarını kapsayan bir idare usûlü – Karabağ Genel Gubernatorluğu (Valiliği) kurdu. Hüsrev Bey Sultanov'un başkanlığı altında bir süre emniyet sağlandı. Burada yaşamakta olan Ermeni halkı

barıştan yanaydı və bunun için bir kongre toplayarak valinin barış ve refah politikasına destek vermişlerdi. Ermeniler Karabağ sorunuyla ilgili konulardan bahsederken hiçbir zaman Karabağ Ermenilerinin 6. Köylü Kongresinden bahsetmemişlerdir.

1919 yılının Ağustos ayında düzenlenmiş olan o kongrede Ermeniler Azərbaycan Halk Cumhuriyetinin sunduğu “geçici antlaşmayı” canı gönülden kabul etmişlerdir. O antlaşmada, Karabağ Ermenileri Azərbaycan hükûmetini tanımışlardı ve aslında başka yolları da yoktu.

Fakat 1919 yılının sonları ve 1920 yılının başlarında Karabağ çevresinde ve özellikle Zengezur’a ve Cavanşir kazasının bazı köylerine yapılan Ermeni baskınları, Şuşa kazasında da durumu zorlaştırdı. Şuşa’da katliamlar yaşandı. 1920 yılının Nisan işgali öncesinde Ermeniler Karabağ’daki ayrımcılık faaliyetlerini genişletmişlerdir. 1920 yılının başlarındaki Karabağ Ermenilerinin faaliyetleri 1990 yılı ve öncesinde yapılan ayrımcılıkla kıyaslayabiliriz. O zaman da Ermenilerin yalnız olmadıklarına dair Ruslardan sinyaller gelmekteydi. Arkalarında Hıristiyan Rusya’nın varlığını hisseden Ermenistan (Ararat) Cumhuriyeti Karabağ’da valilik idaresi oluşturulmasına karşı çıkmıştır. Azərbaycan hükûmetinin dikkatinin bu bölgeye çekilmesi de özellikle “Ermeni planı”ndan haber vermekteydi ve bu devletin kuzey sınırlarının savunmasını zayıflatarak Nisan istilâsına zemin hazırlamaktaydı.

Azərbaycan Halk Cumhuriyeti aslında Karabağ’da devletin egemenlik haklarını uygulamıştır. O zamanki “Azərbaycan” gazetesi şöyle yazmıştır: “Ermeniler Han Hoyski’nin yanına bir temsilci heyeti yollamak istemişlerdir” ve yine gazetede Ermeni eşkıya çetelerinin silâhlarını bırakmak ve affedilmek için Karabağ’daki Türk iktidarına seslendikleri yer almıştır.¹⁸

Ermenilerin Azərbaycan iktidarını Sovyetlerin ilk zamanlarında da kabul ettiklerini kanıtlayan birçok delil vardır. Bu delillerden biri çok dikkat çekicidir. RK(b)P’nin Kafkasya Bürosu üyesi A.İ.Mikoyan’ın V.İ.Lenin’e gönderdiği bir rapor-mektupta şu satırlar yer almaktadır: “Taşnaklar – Ermeni hükûmetinin ajanları Karabağ’ı Ermenistan’la birleştirmek istiyorlar, oysa bu Karabağ halkını Bakü gibi bir hayat kaynağından mahrum etmek demektir, bu halkı Erivan’a bağlamak çok anlamsız bir iştir. Ermeni köylüleri, kendi kurultaylarında Sovyet Azərbaycan’ının idaresini kabul ederek onun idaresinde kalmayı karara bağladılar.”¹⁹

Azərbaycan ve Ermenistan, Sovyet yönetimine girdikten sonra toprak konularını artık Kafkasya Bürosu görüşmekteydi ve Ermenistan’ın Dağlık Karabağ’ın Ermenilere ait olması yönünde verdiği açıklamanın Kafkasya Bürosu tarafından kabul edilmesi doğal olarak Azərbaycan’ın sert tepkisine sebep oldu. Sonraki süreçte Ermeniler yine Moskova’nın yardımıyla hiçbir hakları olmadan Dağlık Karabağ’da özerklik statüsü elde ettiler. Oysa Ermenistan topraklarında toplu hâlde Azərbaycan Türkleri meskûn idi ve onlara da özerklik hakkı verilmeliydi. Fakat böyle bir özerklik söz konusu dahi olmadı.

II Dünya Savaşı yıllarında yeniden Dağlık Karabağ’ın Ermenistan’a verilmesi yönünde tahriklere başladılar. 1945 yılının Kasım ayında Ermenistan KP MK’nin sekreteri G.Arutyunov İ.Stalin’den Dağlık Karabağ Özerk Vilâyetinin Ermenistan’a katılmasını istedi. Bu istek, o zamanki Azərbaycan KP MK’nin birinci sekreteri Mircefer Bağırov’a gönderildi. Bağırov’un buna cevap olarak Moskova’ya yazdığı mektupta, Ermenilerin bu isteklerinin tahripkâr, tahrikçi ve hiçbir esası olmayan sersem düşüncelerden ibaret olduğu bildirilmiş ve sert şekilde karşı çıkmıştır. Söz konusu mektup metninden bazı bölümleri iktibas etmeyi uygun buluyoruz:

“Ermenistan Komünist (Bolşevikler) Partisi MK’nin sekreteri Arutyunov yoldaşın Dağlık Karabağ Özerk Vilâyetinin Ermenistan SSC idaresine verilmesi önerisiyle ilgili telgrafınıza cevap olarak bilgi veriyorum:

Dağlık Karabağ Özerk Vilâyetinin toprakları, eskiden beri merkezi 1747 yılında Karabağlı Penah Han tarafından kale gibi inşa edilmiş Penahâbad kenti olan Karabağ Hanlığının idaresinde bulunmuştur.

¹⁸ “Azərbaycan” gazetesi, 18. Sayı, 1918, Bakü, s. 2.

¹⁹ Samedzade Ziyad, Dağlık Karabağ: Bilinmeyen Gerçekler, Bakü, 1995, s. 45.

1826 yılında Karabağ, Çar Rusya'sına bağlanmışdır. Daha sonra şimdiki Dağlık Karabağ Özerk Vilâyetinin toprakları Şuşa, Cavanşir, Karyagin ve Kubadlı kazaları adı altında Yelizavetpol Kuberniyası'nın idaresinde kalmıştır.

1918–1920 yıllarında Müsavatçıların Azərbaycan'da ve Taşnakların Ermenistan'da iktidarda olduğu dönemde Müsavat hükûmeti tarafından merkezi Şuşa (eski Penahabad) kenti olmakla General-Kubernatorluk oluşturulmuştur.

1920 yılında Azərbaycan'da Sovyet iktidarı kurulduktan sonra ilk zamanlarda tüm Karabağ'ın kamusal – siyasal alanlarında yönetim tek Vilâyet İnkılâp Komitesi tarafından yapılıyordu.

1923 yılında Karabağ'ın genellikle Ermenilerin meskûn olduğu dağlık kısmının Ermenistan SSC'ye birleştirilmesi sorunu ortaya atıldı. Fakat bu toprakların Ermenistan SSC ile genel sınırlarının olmaması ve Ermenistan'dan yalnız Azerbaycanlıların yaşadığı Kubadlı, Laçın, Kelbecer ve Destefur bölgeleri ile ayrılması sebebiyle, parti yönetiminin Azerbaycan Merkezî İdare Komitesi'nin 7 Temmuz 1923 tarihli kararıyla merkezi Hankendi, şimdiki Stepanakert olan Dağlık Karabağ Özerk Vilâyeti oluşturuldu.

Böylece, Dağlık Karabağ Özerk Vilâyetinin coğrafi olarak hiçbir zaman Ermenistan SSC ile sınırı olmamış ve bugün de sınırı bulunmamaktadır. Azerbaycan'da Sovyet iktidarı yıllarında Dağlık Karabağ'da vilâyetin kamusal-siyasal ve kültürel gelişimine büyük katkılar olmuştur. Bu gelişmelerin en parlak örneklerinden biri Dağlık Karabağ Özerk Vilâyetinin merkezi Stepanakert kentinin küçük, terk edilmiş bir köyden Azerbaycan'ın en âbat ve kültürel açıdan gelişmiş kentlerinden birine dönüşmüş olmasıdır.

Azerbaycan SSC'nin tüm yükseköğretim kurumları ve teknik kolejlerinin talebelerinin çoğunluğu Dağlık Karabağ Özerk Vilâyetinden olup, genel sayının %20'sini oluşturmaktadır. Ermeni öğrencilerin genel sayı içindeki oranı %5'tir.

Cumhuriyetin parti, Sovyet, kamusal alan yöneticileri Azerbaycan K(b)P MK'nin sekreterleri, yardımcıları, halk komiserleri yardımcıları ve diğerleri arasında Dağlık Karabağ'dan olan yoldaşlar da az değildir.

Bununla birlikte biz Dağlık Karabağ Özerk Vilâyetinin Ermenistan SSC'nin idaresine verilmesine itiraz etmiyoruz. Fakat Dağlık Karabağ Özerk Vilâyetinin dâhilinde kalan ve hâlen genel olarak Azerbaycanlıların yaşadığı Şuşa ilçesinin Ermenistan SSC'ye verilmesine karşıyız.

Şuşa kenti kurulduğu ilk günden beri Karabağ'ın yönetim ve kültür merkezi olmuş, bunun yanında Azerbaycan halkının kendi bağımsızlığı için İran işgalcileri ile yaptığı mücadelede de emsalsiz bir rol oynamıştır.

En kanlı fatihlerden biri olan Güney Kafkasya halklarının cellâdı Ağa Muhammet Şah Kacar, Şuşa'da öldürülmüştür.

Azerbaycan halkının zengin müzik kültürü bu kentte oluşmuştur. İbrahim Han, Vagif, Natevan ve diğer görkemli siyaset ve kültür adamlarının isimleri bu kente bağlıdır.

Aynı zamanda, GBK(b)P MK'nin dikkatine sunmağı gerekli sayıyoruz ki, DKÖV'nin Ermenistan SSC'nin idaresine verilmesi meselesi görüşülürse, Ermenistan SSC'nin Azerbaycan Cumhuriyetiyle sınırı olan ve genellikle Azerbaycanlıların yaşamakta oldukları Ezizbeyov, Vedi ve Karabağlar bölgelerinin Azerbaycan SSC'nin idaresine bırakılması meselesi de ele alınmalıdır.”²⁰

O yıllarda bu sorunun belirmesi engellenmiş olsa da Ermenistan kendi yurtlarından 1948–1953 yıllarında 100 binlerce Azerbaycanlıyı devlet düzeyinde göçe zorlamayı başardı.

Referanslar

1. “Azerbaycan” gazetesi, 18. Sayı, 1918, Bakü
2. Karabağnameler, Birinci Kitap, Şark-Garp Yayınevi. Bakü, 2006
3. Samedzade Ziyad, Dağlık Karabağ: Bilinmeyen Gerçekler. Bakü, 1995

²⁰ Samedzade Ziyad, a.g.e. s. 46.

UOT 332.122; 330.34; 330.35

Zəngəzur dəhlizinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi inkişafına təsiri

Yadulla Həsən oğlu Həziyev
Naxçıvan Dövlət Universiteti
yadohazi@gmail.com

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində SSRİ-nin süquta uğramasından sonra İttifaqa daxil olan respublikaların, demək olar ki, hamısında özbaşınalıq, xaos hökm sürürdü. Fərsətdən istifadə edən bədxah qonşularımız öz çirkin niyyətlərinin həyata keçirilməsini məqsəduyğun hesab edərək, birinci Qarabağ müharibəsini başladılar. Əzəli qonşuları olan Azərbaycan xalqına qarşı misli görünməmiş ərazi iddiaları irəli sürüldü. Tanınmamış Dağlıq Qarabağ Respublikasının qonşuları adı altında erməni qəsbkarları İran İslam Respublikası ilə sərhəddə yerləşən Azərbaycan rayonlarını işğal etməyə başladılar. Qədim Azərbaycan torpaqları olan Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl rayonları, Füzuli rayonunun üçdə bir hissəsi artıq ermənilər tərəfindən işğal edilmişdi. Vəhşi ermənilər işğal etdikləri torpaqlarda daşı daş üstə qoymurdular. İşğal olunmuş ərazilərdə yerləşən və Azərbaycan Dəmir Yollarına məxsus olan 40 km-ə yaxın məsafədə dəmir yolu infrastrukturunu tamamilə dağıdılmış, ərazidəki yolun üst quruluşu materiallarının hamısı yerli varvarlar tərəfindən talan edilmişdir. Beləliklə, elə həmin vaxtdan Naxçıvanın Azərbaycanın əsas hissəsi ilə quru əlaqəsi kəsilmişdi. O vaxtdan naxçıvanlıların paytaxt Bakı ilə əlaqəsi yalnız hava yolu və ya İran İslam Respublikası üzərindən həyata keçirilir ki, bu da əlavə xərclər tələb etməklə xeyli çətinliklər yaradır [6].

Naxçıvanın nəqliyyat blokadası həmişə Respublika rəhbərlərinin gündəmində olmuşdur. Azərbaycanın Ümummilli lideri Heydər Əliyev istər Muxtar Respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə, istərsə də Azərbaycanın prezidenti olduğu dövrdə həmişə Zəngəzur dəhlizi barədə fikir söyləmiş, bu dəhlizin Muxtar Respublikamız üçün əhəmiyyətinin vacibliyini qeyd etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də hər dəfə Naxçıvanla bağlı fikir söyləyəndə, doğma diyarımıza səfərlər edəndə əminliklə bu dəhlizin açılacağından, dəhlizin Naxçıvan iqtisadiyyatına böyük təsirindən danışır. Xarici kütləvi informasiya vasitələrinə verdiyi çoxsaylı müsahibələrində əzəli Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış ermənilərin işğalçı siyasətini dəfələrlə tənqid etmiş, onları danışıqlar stolu arxasında lazımı qərarların verilməsinə səsləmişdir. Lakin öz bəd əməllərindən əl çəkməyən, dənizdən dənizə xülyası ilə yaşayan ermənilər və onların havadarları əməllərinin cəzasız qalacağına inanaraq Azərbaycan torpaqlarında öz vəhşiliklərinə davam edirdilər. İşğal edilmiş torpaqlarda heç bir quruculuq işləri aparmadan mövcud tikili və qurğuları, yaşayış binalarını və ictimai iaşə obyektlərini yerlə bir etmişlər. Bu illər ərzində Muxtar Respublikamızda vüsət almış geniş miqyaslı tikinti-quruculuq işlərindən xəbərdar olsalar da, bu nailiyyətləri görməzdən gələrək öz çirkin iddialarından əl çəkməyi ağıllarından belə keçirmirdilər. Hətta beynəlxalq tribunalardan belə Azərbaycanın haqlı olduğu vurğulansa da, ərazi bütövlüyü tanınsa da, mənfur ermənilər, onların şəxsi rəhbərləri erməni xalqını aldatmağa davam edirdi [2].

Nəhayət, 2020-ci ilin payızında davakar ermənilərin təhriki ilə ikinci Qarabağ müharibəsi başladı. Artıq səbir kasası dolmuş Azərbaycan xalqı öz müzəffər Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ata-baba torpaqlarının düşmən tapdağından azad olunmasına başladı. Təsədüfi deyil ki, şanlı Azərbaycan ordusu ilk həmlələrini məhz İran İslam Respublikası sərhədində yerləşən rayonlarımızın işğaldan azad edilməsinə yönəltdi. Bir-birinin ardınca şəhər və kəndlərimizin işğaldan azad olunması xəbərləri gəlməyə başladı. Hər dəfə Azərbaycan xalqı dövlət başçısının yeni-yeni yaşayış məntəqələrinin işğaldan azad edilməsi xəbərini böyük sevinc hissi və qürurla qarşılayırdı. Gücü tükənmiş düşmən qüvvələri artıq döyüş qabiliyyətini itirmişdi. İşğal etdikləri kənd və şəhərlərdən qaçarkən döyüş texnikalarını, şəxsi əşyalarını və hətta, öz silahdaşlarını, qoca və qadınları, körpələri arxada qoyurdular. Tərk etdikləri kənd və şəhərləri yandırmaq ermənilərin vizit kartına çevrilmişdi.

Beləliklə, 10 noyabr 2020-ci il tarixdə Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya dövlət başçılarının iştirakı ilə atəşin dayandırılması barədə üçtərəfli saziş imzalandı. Sazişin 9-cu bəndinə əsasən Ermənistan tərəfi Azərbaycanın qərb rayonları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqələrinin yaradılmasına zəmanət verir. Zəngəzur dəhlizi vasitəsi ilə vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz daşınması nəzərdə tutulur. Sazişə əsasən Azərbaycan və Ermənistan Respublikalarının razılığı ilə ərazidə yeni nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması planlaşdırılır. Dəhlizdə nəqliyyat əlaqələrinin təhlükəsizliyinə nəzarəti Rusiya sərhəd xidməti orqanlarının həyata keçirəcəyi qeyd olunur [6].

11 yanvar 2021-ci ildə Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya dövlət başçılarının imzaladığı bəyannamədə Rusiya prezidenti Vladimir Putinin ərazidə iqtisadi və nəqliyyat dəhlizinin reallaşması məqsədilə üçtərəfli işçi qrupunun yaradılması təklifi bəyənilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi, Naxçıvanın nəqliyyat blokadasının aradan qaldırılması ilə 30 ilə yaxın bir vaxtdan sonra Azərbaycanla Naxçıvan arasında dəmir yolu əlaqələri bərpa ediləcəkdir. Ermənistan isə Azərbaycan ərazisindən keçməklə İran İslam Respublikası və Rusiya ilə əlaqələr qurmaq imkanına nail olacaqdır.

2021-ci ilin fevralında Füzuli rayonunda Horadiz–Ağbənd dəmir yolunun tikintisinə başlandı. 100 km-ə yaxın uzunluğu olan bu dəmir yolu xətti Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasını birləşdirəcək xəttin üzərində yerləşir. Prezident İlham Əliyevin dediyi kimi Zəngəzur dəhlizi bizim milli, tarixi və gələcək maraqlarımıza tamamilə cavab verir. O demişdir ki, ermənilərin istəyib istəmədiklərindən asılı olmayaraq, biz Zəngəzur dəhlizinin açılmasına nail olacağıq. Dağıdılmış Mincivan stansiyasına səfər edən Respublika Prezidenti ərazidə dəmir yol infrastrukturunun yenidən yaradılacağını, sonra isə Naxçıvana qədər dəmir yolu xəttinin yenilənəcəyini qeyd edib. 2021-ci ilin may ayında Ermənistan Respublikasının yaxınlığında yerləşən Ordubad stansiyasının təmir və yenidənqurma işlərindən sonra açılışı olmuşdur. Həmin ərəfədə Culfa–Ordubad avtomobil yolu da istifadəyə verilib. Ordubaddan Ermənistan sərhəddinə qədər qısa bir zamanda ümumi uzunluğu 15–16 km olan avtomobil yolunun tikilməsi də nəzərdə tutulub. Möhtərəm Prezidentimizin dediyi kimi, bu yollar sonda Naxçıvanı Azərbaycanın qərb rayonları ilə birləşdirəcək [8].

Türk dünyasının parçalanmasına son qoyacaq Zəngəzur dəhlizi həm də qardaş Türkiyə ilə Azərbaycan arasında yeni əlaqələrin qurulmasına təkan verəcəkdir. Nəzərə alsaq ki, Qars–Aralıq–Dilucu dəmir yolu xəttinin layihəsi artıq hazırdır, onda Zəngəzur dəhlizinin çox yaxın zamanlarda açılması heç kimdə şübhə doğurmur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının yerləşdiyi coğrafi mövqə onu deməyə əsas verir ki, türkdilli dövlətlərin nəqliyyat arteriyası rolunu oynayacaq Zəngəzur dəhlizinin açılması doğma diyarımızın iqtisadi inkişafı üçün əvəzolunmaz əhəmiyyətə malikdir. Qardaş Türkiyə Respublikası ilə İran İslam Respublikası və Rusiya arasında əlaqələrin qurulacağı təqdirdə tranzit daşımalardan əldə olunan gəlirlərin hesabına dəmir yolu infrastrukturunu yenilənəcək, daşımaya yeni vaqon və lokomotivlərin cəlb edilməsi ilə daşımanın maya dəyəri aşağı düşəcək, keyfiyyət göstəriciləri xeyli artacaq.

Muxtar Respublikaya gətirilən tikinti materiallarının, ərzağın, dərman ləvazimatlarının və s. qiymətlərində azalmalar qaçılmaz olacaqdır. Paytaxtdan Naxçıvana istənilən adda mal-materialların gətirilməsində irəliləyişlər olacaqdır.

Muxtar Respublikanın təbii qazla təminatında da Zəngəzur dəhlizinin açılmasının böyük rolu olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədov H.Ə., Bağırov S.M., Məmmədov R.V. və s. Dəmiryol-nəqliyyatı – Ümumi kurs. Bakı: Çəşioğlu, 2002, 328 s.
2. Məmmədov Z.Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan dəmir yolları. Bakı: Azərneşr, 1991, 304 s.
3. Bağırov S.M., Xəlilova A.A. Ətraf mühitin qorunmasında dəmiryol nəqliyyatının ekologiyası. Bakı: Çəşioğlu, 2002, 210 s.

4. Məmmədov R.V., Abbasov İ.C. Dəmiryol nəqliyyatında daşıma prosesinin idarə edilməsi. Bakı: AzTU, 2000, 45 s.

5. Abbasov İ.C. Dəmiryol nəqliyyatında yük əməliyyatlarının mexanikləşdirilməsi və kommersiya işlərinin təşkili. Bakı: AzTU, 2001, 77 s.

6. <https://ady.az/>

7. Nəqliyyat haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu

8. <https://president.az>

UOT 327. 39

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda türkçülük ideologiyasının yaranması

Ləman Əhməd qızı Qarayeva¹, Turanə Bahəddin qızı Əsədova²

¹qaratevvusal38@gmail.com

²esedovaturane246@gmail.com

^{1,2}Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

XIX əsrin II yarısından Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı milli-demokratik fikrin formalaşmasına geniş imkanlar açdı. “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” və sair mətbuat orqanlarının timsalında Milli mətbuatın yaranması milli-demokratik fikrin formalaşmasında böyük rol oynadılar. XX əsrin əvvəllərində isə türk xalqları içərisində böyük oyanışın meydana çıxması ilə türkçülük ideologiyası meydana gəldi.

Türkçülük ideologiyasının mərkəzi XX əsrin əvvəllərində Rusiya idisə, 1905–1907-ci illər inqilabından sonra irticanın güclənməsi nəticəsində türkçülük ideologiyasının mərkəzi Türkiyəyə keçdi. Öz tarixi keçmişinə qayıdan türk xalqları azadlıqları uğrunda mübarizəyə qalxdılar.

Tarixə söykənsək görürük ki, türk mənşəli xalqlar dünyanın ən qədim xalqlarındandır. Əli Bəy Hüseynzadə yazırdı ki, “Türklər səhnəyi-tarixiyəyə miladi-İsadan 2000 il əqdəm çıxıb, o vaxdan bəri cinsən və lisanən müxtəlif və mütəəddid təsirata məruz qalmışlardır: Asiya qitəsinin şərqində mancu, moğul və çinlilərlə, qərbində isə irqi-qafqazidən olan aqvam ariya və samiya ilə, yəni hindi, irani, islay, çərkəz, kürd, ərəb və s. nəsillərlə qarışmış olduqlarından bu gün hər tərəfdə şəklən, cinsən və lisanən qayət müxtəlif bir qövmdür” [1.s 45-46].

Çin tarixçiləri miladdan öncə 2000-1000-ci illər arasında ilk türk hökumdarlarından bəhs edirlər. Deməli, türklərin bizə məlum olan tarixi 4000-illik bir dövrü əhatə edir [2, s.11]. Onlar şimali-şərqi Çindən tutmuş Şərqi Avropaya qədər olan geniş ərazilərdə yaşamışlar. Orta Asiya, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərb bölgəsi, Yenisey və İrtis çayları boyu, Ural, Volqa boyu, Balxaş gölü, Xəzər dənizinin bütün ətraf bölgələri türk mənşəli xalqların daim yaşadığı ərazilər olmuşdur [3, s.192]. Tarixin müxtəlif dövrlərində 115 türk dövləti yaranmış, onlardan 15-i imperatorluq-xaqanlıq, 38-i imperatorluq olmayan dövlət, 34-ü bəylik, 4-ü atabəylik, 18-i xanlıq, 6-sı respublika olmuşdur. Lakin sonralar 600-ildən çox yaşayan, Asiyada Anadolu, Suriya, Fələstin, İraq və Misir, Avropada Bolqarıstan, Macarıstan, Serbiya, Makedoniya, Albaniya və başqa əraziləri özündə birləşdirən Osmanlı imperiyası istisna olmaqla türk xalqlarının tarixin müxtəlif vaxtlarında mövcud olmuş dövlət və dövlət qurumları parçalanıb dağılmış, iri dövlətlərin – Rusiya, Çin, İran, Avstriya-Macarıstanın qəsbkar siyasətlərinin qurbanı olmuş, onların əsarəti altına düşmüşlər.

Dünya mədəniyyətinə Məhəmməd Xarəzmi, Fərabî, Biruni, İbn-Sina, N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, Nəsimi kimi elm və mədəniyyət korifeyləri, Attila, Mete, Babək, Əmir Teymur, Fateh Mehmet, Sah İsmayıl kimi fəth və sərkərdələr və yüksək əxlaqi-mənəvi dəyərlər bəxş etmiş Turan dünyası pərə-n-pərə edilərək iri dövlətlərin tabeliyinə və müstəmləkəsinə düşmüşdür. XIX-əsrin əvvəllərində Azərbaycan ikiye bölünərək İran və Rusiyanın, 80-ci illərdə Orta Asiya əmirlikləri Rusiyanın, çoxmilyonluq uyğur xalqı isə Çinin ucqarlarına çevrilmişlər. Türk mənşəli xalqların parçalanmasının iqtisadi və siyasi səbəblərinə aşağıdakı kimi qiymətləndirmək olar:

- a) tarixən kök salmış feodal pərakəndəliyi;
- b) silah gücü ilə yaradılmış türk dövlətlərinin iqtisadi cəhətdən zəif olması;
- c) iri təcavüzkar dövlətlərə qarşı birgə müqavimətin zəif olması;
- d) bu dövlətlərin zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olmaları və bunlara qarşı iqtisadi, siyasi və hərbi maraqların güclü olması;
- e) müxtəlif dinə və təriqətlərə parçalanma mövcudluğu;

Tarixin bütün dövrlərində türk xalqlarına qarşı iftiralar söylənmiş, onların köçəri, barbar, qeyri-mədəni xalq olmalarını iddia etmişlər. Türk dünyasının böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürk deyirdi: “Türk xalqı böyük tarix yaratmışdır, lakin onların tarixi haqqında başqaları yazmışdır” [4].

XX əsrin əvvəllərində məşhur Türkiyə tarixçisi Basim Atalay yazırdı: “Bəşər tarixində nə qədər ləkə varsa, onu türklərin adına yazmağa çalışıblar. Türk sərkərdələrini qan içən, barbar kimi qələmə verənlər öz tarixlərindəki vəhşiliklərindən sükutla keçiblər... Tarixdə türklər qədər hakim olmuş, xanlıqlar yaratmış, şan-şöhrət qazanmış bir xalq olmamışdır” [5].

Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq türk xalqları içərisində özünüdərk və özünəqayıma meyilləri geclənməyə başlayır. Bu oyanış özünü daha çox Rusiyada göstərirdi. O dövrün siyahıya almasına görə Rusiya ərazisində 100-dən çox türkdilli xalq yaşayırdı. Ona görə də türkçülük ideologiyasının mərkəzi Rusiya sayılırdı.

Türkçülük ideologiyaları və ictimai fikrin intibah XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən hadisələrlə bağlı idi. Eyni zamanda türkçülük ideologiyasının formalaşması hər şeydən əvvəl Rusiyanın milli ucqarlarında və türkdilli xalqlarda milli burjuaziyanın meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı idi.

Bakıda H.B.Zərdabının nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzetində, sonra isə Baxçasarayda (Kırım) İsmayıl bəy Qaspiralının “Tərcüman” qəzetində geniş inkişaf edən türkçülük ideyaları Rusiyadakı türk xalqlarının milli şüurun formalaşmasında və inkişafında mühüm rol oynamışdır. Türkdilli mətbuat turançılıq ideyalarının cücərməsi üçün zəmin yaratmış oldu.

M.Şaxtaxtinskiyin Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Şərqi Rus”, Ə.Topçubaşovun Bakıda nəşr etdiyi “Həyat”, Ə.Ağaoğlunun buraxdığı “İrşad”, Ə.Hüseynzadənin “Fiyuzat” və s. mətbuat orqanlarında türklərin özünüdərk və özünəqayıdışı, onların tarixi dövlətçilik ənənələri ilə bağlı məqalələr diqqəti cəlb edirdi. Azərbaycanda türkçülük hərəkatının əsas ideoloqlarından biri sayılan Ə. Hüseynzadə olmuşdur. “Fiyuzat” məcmuəsində Ə.Hüseynzadə türk xalqlarının qüdrəti, böyüklüyü, mədəniyyəti haqqında yazmaqla bərabər, ruslaşdırma və farslaşdırma siyasətinə qarşı çıxaraq tənqid edirdi. “Fiyuzatın” tutduğu yol türkçülük, islamçılıq və avropalılıq (laisim) olmuşdur. Ə. Hüseynzadə türk qanlı, islam əqidəli, avropa düşüncəli fədailər yetişdirmək ideyasını irəli sürürdü .

Yuxarıda adları çəkilən mətbuat orqanlarında daha çox türkçülük və turançılıq ideyalarının genişlənməsinə diqqət yetirilir, bütün türk xalqlarının vahid Turan dövlətində birləşməsi ideyası irəli sürülürdü. Türkçülük və turançılıq ideyalarının yarandığı birinci mərhələni M.Ə.Rəsulzadə “Romantik panturkizm” dövrü adlandırılmışdır. Lakin əhəmiyyətinə baxmayaraq, milli şüurun formalaşdığı şəraitdə bu ideologiya milli qüvvələrin tələbatına cavab vermir.

Birinci Rus inqilabından (1905–1907) sonra Rusiyada yaşayan və türkçülük ideyasını yayan bir sıra ziyalılar siyasi şəraitlə əlaqədar Türkiyəyə mühacirət etməyə məcbur oldular. Yusif Akçura oğlu (milliyətçə tatar idi), Əli Bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, İsmayıl Bəy Qaspralı və başqa aydınlar öz fəaliyyətlərini Türkiyədə davam etdirdilər. Onların təsiri altında Ziya Göy Alp, Mustafa Kamal Atatürk, Əli Kamal (Qahirədə “Türk” adlı qəzet nəşr etdirirdi) Zəki Toğan və başqa türkçü ideoloqlar yetişmişdilər. Ziya Göy Alp özünün mənəvi cəhətdən yetişməsi və formalaşmasında Əli Bəy Hüseynzadəni özünün mənəvi atası hesab edirdi. Öz növbəsində Mustafa Kamal Atatürk də Ziya Göy Alpin varlığına yüksək qiymət verərək yazmışdır “Ətimin və sümüyümün atası Əli Rza Əfəndidirsə, fikrimin atası Ziya Göy Alpdır”. Ziya Göy Alp türkçülüyn gerçəkləşməsi uğrunda mübarizədə, onun türk xalqlarına açılmasında müstəsna rol oynamışdır. O, türkçülük ideyalarını böyüklüyünə görə üç dərəcəyə bölürdü: - türkçülük, oğuzçuluq və ya türkmənçilik, turançılıq. Onun fikrincə milli Türk dövlətinin – respublikanın yaranması birinci ideyanın gerçəkləşməsi demək idi. Yaxın və uzaq ideya və məqsəd kimi oğuzçuluq və turançılıq nəzərdə tutuldu. Milli duyğuların

yaxınlığı baxımından birləşə bilənlər Ziya Göy Alpın fikrincə məhz oğuzlar ola bilərdilər. Bura Türkiyənin, Azərbaycanın, İranın və Türkmənistanın türk soyları daxil idi. Lakin Ziya Göy Alp görə bu xalqların siyasi birləşməsindən danışmaq hələ tezdir, yalnız onların mədəniyyət baxımından birləşməsindən söhbət gedə bilərdi.

Türkçülük ideologiyası tərəfdarlarının əksəriyyəti belə hesab edirdi ki, türk millətçisi olmaq eyni zamanda islamçı olmaq deməkdir, belə ki, din dildən sonra millətin ən mühüm göstəricisidir. Əhməd Ağa oğlu göstərirdi ki, islam türk üçün sadəcə din deyil, o “milli və irqi” dindir. Odur ki, türkçülük hərəkatına qoşulan hər kəs islamı qəbul etməlidir. Ziya Göy Alp yazırdı ki, “türkçülüyn qayəsi müasir bir islamın türkçülüydür” [6, s.53].

Türkiyənin rəhbərliyi altında Böyük Turan dövlətinin yaradılması ideyası Qərb və Rus mətbuatında daha çox rast gəlinirdi. Bununla əlaqədar Mustafa Kamal Atatürkün panturkizm və panislamizmə münasibəti xüsusi maraq doğurur. 1921-ci ilin dekabrında Türkiyə Böyük Millət Məclisində çıxışında Nustafa Kamal paş qeyd etmişdir ki, “Türklər müsəlman olmaq etibarını ilə öz din qardaşlarının taleyi ilə həmişə maraqlanacaq, lakin türklər heç vaxt bütün bu xalqları Türkiyənin başçılığı altında vahid imperiyada birləşdirmək fikrinə düşməməlidirlər. Keçmişdə türklər bu cür xülyaları irəli sürməklə bütün dünyanın nifrət və qəzəbini qazanmışdılar. Biz həyatımızı ancaq müstəqil yaşamağa həsr etməliyik”.

Turançılıq və Türkiyənin rəhbərliyi altında birləşmək ideyaları 1918-ci ildə Azərbaycanda da geniş yer tuturdu. Xüsusilə Gəncədə bu ideyanı müdafiə edən müxalif qüvvələr daha çox idi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi rəhbərliyi Azərbaycanın müstəqillik ideyalarını müdafiə edirdilər və buna nail oldular. M.Ə.Rəsulzadə də islamıyyətin və müsəlmançılığın milliyyət deyil, “ümmətçilik” ifadə etdiyini, milliyyətin isə din üzərində deyil, dil və mədəniyyət birliyi əsasında qurulduğunu önə çəkirdi. O dövrə qədər “Türk birliyi” ideyası irəli sürülsə də bəzi ziyalılar özlərini “müsəlman”, enik mənsubiyyətlərini isə “müsəlman millətli” kimi ifadə edirdilər.

Mənbələrdə, əsasən çar Rusiyasında Azərbaycan türklərini “tatar” deyə adlandırmışdılar. M.Ə.Rəsulzadə ilk dəfə “Açıq söz” qəzetində “müsəlman” və “tatar” kəlməsi yerinə “türk” kəlməsi işlətməmişdir. Beləliklə “ümmət” və “ümmətçilik” dönəmi rəsmən bağlanmış və onun yerini “milliyət” və “türk” millətçiliyi adını alan yeni bir dönmə tutmuşdu.

Türkçülük ideoloqları bir qayda olaraq türk aləminin hüdudlarını müəyyən etməyə çalışaraq bu işdə ərazi amilinə tez-tez müraciət edirdilər. Əhməd Ağa oğlunun “Türk yurdu” jurnalında nəşr etdiyi “Türk aləmi” məqaləsi xüsusilə diqqəti cəlb edir. O, yazırdı: “Asiyanın üzərində ucalan Altay dağlarından axıb gələn türklər şimal və cənuba, şərq və qərbə yayılmışlar. Türklər Çinin ən ucqar bucaqlarından Finlandiyaya, Polşaya, Macarıstana və Şimali Afrikayadək çox böyük ərazilərdə yayılmışlar”.

Əhməd Ağa oğlunun fikrincə türk aləminin ərazisi təxminən Avropa və Amerikanın birgə ərazisinə bərabərdir və bu ərazidə təxminən 70 milyon türk əhalisi yaşayır. Göstərmək lazımdır ki, bu rəqəm müasir dövrdə 250 milyonu keçmişdir. Türk dünyasının sərhədlərini müəyyən etməyə səy göstərən Yusif Akçura oğlu türk ruhunu Qafqazda, Sibirdə, Şərqi Türkistanda – Turan çöllərində axtarırdı. O, “Türk aləmində” məqaləsində Türk dünyasının 4 hissədən ibarət olduğunu qeyd edirdi:

1. Müstəqil Osmanlı imperiyası.
2. Çar Rusiyası.
3. Çinin tabeliyində olan ərazilər.
4. İranın şimalı-şərq hissəsi.

Türk xalqlarının coğrafi ərazisi hazırda Qərbdə Aralıq dənizi sahillərindən şərqdə Edzin-Qol çayına – Çin səddinə, Şimalda Şimal Buzlu Okean sahillərində, Cənubda Kunlük dağlarına qədər geniş bir sahəni əhatə edir. Sahəsi 10,5 milyon kv.km-dən çoxdur ki, bu da Avrasiya materikinə təxminən beşdən birini təşkil edir.

XX əsrin əvvəllərində türklərin sayı üç dəfədən çox artmışdır. Türk xalqlarının bəqxahlarını, türkü sevməyənləri də elə qorxudan budur. Dünyada demoqrafik dəyişikliklər açıq-aydın türk, eyni zamanda müsəlman inanılı xalqların xeyrinə dəyişir. XXI əsr türk əsri kimi tarixə düşəcəkdir. XX əsrin sonlarına aid statistikaya görə azərbaycanlıların orta illik artımı 2,7 faiz, özbəklərin 3 faiz,

türkmənlərin 3 faiz, qırğızların 2,9 faiz təşkil etdiyi halda İngiltərədə bu artım 1 faiz, Yaponiyada 0,9 faiz, İsveçrədə 0,3 faiz, Baltıqyanı və Almaniya kimi ölkələrdə isə 0,1 faiz təşkil etmişdir.

Müxtəlif ölkələrin belə əhali artımı ciddi demografik dəyişikliklərə gətirib çıxaracağından xəbər verir. Eyni zamanda dünya müsəlmanlarının say artımında da türk xalqlarının payı az deyil. Ümumiyyətlə türk xalqlarının 80 faizdən çoxu müsəlmanlardan, 20 faizi isə qeyri-müsəlmanlardan - şamanizm, buddizm, xristianlıq və iudaizm dinlərinə sitayiş edənlərdən ibarətdir.

BMT-nin statistik məlumatlarına görə, dünya dilləri arasında türk dili yayılma arealına görə beşinci yerdədir. Türkdilli xalqların təmsil etdikləri müstəqil dövlətlər və muxtar qurumlar böyük əraziyə və təbii sərvətlərin zəngin ehtiyatlarına malikdirlər. Həmin ölkələr nəinki güclü iqtisadi, həm hərbi və siyasi potensiala malikdirlər. Türk dünyasının güclü iqtisadi və hərbi potensiala malik olmaları onların getdikcə dünya siyasətinə təsir etmək imkanlarını çoxaldır. Hətta bir sıra inkişaf etmiş ölkələr tədricən türkdilli ölkələrdən enerji asılılığına düşürlər.

XX əsrin sonlarından başlayaraq türkdilli ölkələr və muxtar qurumlar arasında iqtisadi, siyasi, mədəni yaxınlaşmalar baş verdi. Bu cür siyasətin həyata keçirilməsində Ulu öndər H.Ə.Əliyevin gördüyü işlər əvəzsizdir. Onun təşəbbüsü ilə “Traseka” layihəsi olan Böyük ipək yolunun bərpa olunması türk respublikaları arasında yaxınlaşmanın əsasını qoydu. 1993-cü ildə, ilk dəfə olaraq, türkdilli dövlət başçılarından İstanbulda toplantısının keçirilməsi də bu ölkələrin iqtisadi və mədəni cəhətdən yaxınlaşmasında böyük rol oynadı. Qlobal dünyada xalqların yaxınlaşması, millətçiliyin aradan qaldırıldığı bir dövrdə Azərbaycanda türkçülük siyasəti ilə yanaşı azərbaycançılıq siyasəti də gündəmə gətirilmişdir. Ulu öndər H.Ə.Əliyev qeyd edirdi ki, biz türk mənşəli millətlik və türkdilli xalqların dil ailəsinə məxsus olan doöma dilimiz – Azərbaycan dilimiz vardır. Bu gün dünyada azərbaycanlıların sayı 50 milyondan çoxdur və onların hamısının ürəkləri Azərbaycanla döyünür, Onların hər biri Azərbaycan üçün çalışır, onun çiçəklənməsinə töhvələrini verirlər. Eyni zamanda Azərbaycanda yaşayan digər etnik azlıqlar da özlərini bu vətənin bir parçası hesab edir, monolit və mehriban Azərbaycan ailəsində azad və xoşbəxt yaşayırlar. Ulu öndər H.Ə.Əliyevin sözləri ilə desək “Azərbaycan onun ərazisində yaşayan bütün millət və xalqların ümumi vətənidir. Bizi bir-birimizə bağlayan isə ideal yaxınlıq, mənəvi-əxlaqi prinsiplərdir” [7, s.47].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əli Bəy Hüseynzadə seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 447 s.
2. Erol Güngör: Tarixdə Türklər. İstanbul: Ötükən, 1999, 425 s.
3. Dr. Afqan Veliyev. Azərbaycanda Yeniləşmə və Milliyyətçilik Hərəkatı. İstanbul, 2015, 304 s.
4. www.neguzelsozler.com/unlu-sozleri/ataturk-sozleri.html
5. azkurs.org/eya-ya-ch-fq-andamj.html
6. Ziya Göy Alp. Türkçülüğün esasları. İstanbul: Kameron yayınları, 1996, 53 s.
8. Əliyev H.Ə. Azərbaycan bütün azərbaycanlıların vətənidir. Bakı, 2000, 548 s.

UDC 811.1/8

Grammatical differences between british and american english

Rena Kazım gizi Huseynova¹, Yasemen Malik gizi Huseynova²

¹Samakhi branch of the Azerbaijan State Pedagogical University

²Baku Buiseness and Cooperation College

^{1,2}edebiyatd@bk.ru

American English

American English (Am E)

Is the form of English used in the United State. It includes all English dialects used within the United State of America.

Regional dialects in the United State typically reflect the elements of the language of the main immigrant groups in any particular region of the country, especially in terms of pronunciation and vernacular vocabulary. Scholars have mapped at least four major regional variations of spoken, American English: Northern (really north-eastern), Southern, Midland and Western.

British English

British English (Br E)

British English also has a reasonable degree of uniformity in its formal written form. The spoken forms though vary considerably, reflecting a long history of dialect development amid isolated populations. Dialects and accents vary not only between the countries in the United Kingdom, England, Northern Ireland, Scotland and Wales, but also within these individual countries.

There are also differences in the English spoken by different socio-economic groups.

There are a few grammatical differences between British and American English. Now I want to explain some differences to you. Speakers of American English generally use the Present Perfect tense (has/have +past participle) far less than speakers of British English. In spoken American English, is very common to use the simple past tense as an alternative in situations where the present perfect would usually have been used in British English. The two situations where this is especially likely are:

1. In sentences which talk about an action in the past that has an effect in the present:

British English

– Miss Helstone has stayed the whole day. (Ch. Bronte). On page 92

– Jenny feels ill. She’s eaten too much.

– I can’t find my keys. Have you seen them anywhere?

But,

American English

– We began to sing the Funeral March, since that event.(John REED). On page 288

– Jenny feels ill. She ate too much.

– I can’t find my keys. Did you see them anywhere?

In sentences which contain the words already, just or yet

American English British English

1. Are they going to snow tonight?

2. No. They already saw it. No. They’ve already seen it.

3. Samantha here?

4. No, she just left. No she’s just left.

5. Can I borrow your book?

6. No. I didn’t read it yet. No, I haven’t read it yet.

Verb agreement with collective nouns

In British English, collective nouns, (i.e nouns referring to particular groups of people or things), (e.g. staff, government, class, team) can be followed by a singular or plural verb depending on whether the group is thought of as one idea, or as many individuals, e.g.

– My team is winning.

– The other team are all sitting down.

In American English, collective nouns are always followed by a singular verb, so an American would usually say:

- Which team is losing?

Use of delexical verbs have and take

1. In British English, the verb have frequently function as what is technically referred to as a delexical verb i.e.it used in contexts where it has very little meaning in itself but occurs with an object noun which describes an action. e.g.

– I’d like to have a bath.

2. Have is frequently used in this way nouns referring to common activities such as washing or resting. e.g.

- She's having a little nap.
- I'll just have a quick shower before we go out.

3. In American English, the verb take, rather than have, is used in these contexts. e.g.

- “Don't take them off”, I cried. (Charlotte Bronte)
- Joe's taking a shower.
- I'd like to take a bath.
- Let's take a short vacation.
- Why don't you take a rest now?

Use of auxiliaries and modals

In British English, the auxiliary do is often used as a substitute for a verb when replying to a question, e.g.

- A: Are you coming with us?
- B: I might do.

In American English, do is not used in this way, e.g.

- They needn't come to school today.
- In American English, needn't is very unusual and the usual form is don't need to, e.g.
- They don't need to come to school today.

In British English, shall is sometimes used as an alternative to will to talk about the future, e.g.

- I shall/will be there later.

In American English, shall is unusual and will is normally used.

In British English, shall I/we is often used to ask for advice or an opinion. e.g.

- Shall we ask him to come with us?

In American English, should is often used instead of shall, e.g.

- Should we ask him to come with us?

Use of propositions

In British English, at is used with many time expressions, e.g.

- At Christmas/five o'clock
- At the weekend

In American English, on is always used when talking about the weekend, not at, e.g.

- Will they still be there on the weekend?
- She'll be coming home on weekends

In British English, at is often used when talking about universities or other institutions, e.g.

- She studied chemistry at university.

In American English, in is often used, e.g.

- She studied French in high school.

In British English, to and from are used with the adjective different, e.g.

- This place is different from / to anything I've seen before.

In American English from and than are used with different, e.g.

- This place is different from / than anything I've seen before.

In British English, to is always used after the verb write, e.g.

- I promised to write to her every day.

In American English, to can be omitted after write, e.g.

- I promised to write her every day.

In American English the Past simple is often to give new information or to announce a recent happening.

- I lost my keys, Can you help me look for it?

The Past simple is used with just and already.

- I'm not hungry, I just had lunch.

– Don't forget to post the letter. I already posted it,
Americans use the past simple with yet.

– I didn't tell them about the accident yet.

In American English the forms I have/I don't have/do you have? Are more usual than “I've got/I haven't got/have you got?”

– We have a new car.

– Do you have any change?

Americans say “on the week-end/on week-ends”:

In American English “different than” is also possible. “Different to” is not used.

– The film was quite different from (or to) what I expected.

Americans say write someone (without to):

– Please write me soon and tell me how you are.

These verbs (burn, learn etc.) are normally regular in American English:

Burned, learned etc.

Past simple/past participle

burn   burnt   or burned

dream   dreamt   or dreamed

lean   leant   or leaned

learn   learnt   or learned

The past participle of get is gotten in American English:

– Your English has gotten much better since I last saw you.

Note the American spelling of these words:

traveling, traveled; canceling, canceled.

References

1. Murphy R. English Grammar in Use. Cambridge University, 2012
2. Kauşanskaya. A Grammar of the English. Leningrad: Peçatnyy dvor, 1973
3. English and American literature. Riga: Zvayqzne, 1976
4. Arzu Yaşar. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2008
5. Charlotte Bronte “Jane Eyre”
6. John Teed. “Ten days that Shook the World”

UOT 94(479.24); 341

Zəfərə aparın 44 günlük yol: beynəlxalq hüquq və haqlının Zəfər günü

Rüfət Sənan oğlu Sabirli

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Cəlilabad filialı

rufet.sabirli96@gmail.com

30 ilə yaxın işğal, düşmən əsgərlərinin törətdikləri təxribatlar, cinayətlər, Ermənistan siyasi rəhbərlərinin Cıdır düzündə sərxoş halda rəqs etməsi, Şuşadan, Xankəndindən Azərbaycana təhrikedici, təhqiredici mesajlar göndərməsi, təbii ki, bizim səbr kasamızı daşıracaq, “dəmir yumruq” ilə onların başının əzilməsinə səbəb olacaqdı. 2020-ci ilin 27 sentyabrında dahi sərkərdə, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin 30 ilə yaxın müddətdə davam edən erməni işğalına qarşı başlatmış olduğu, cəmi 44 günə qalib dövlətlər və qalib xalqlar arasına adımızı yazdırdığı Vətən müharibəsi nəinki ölkəmizdə və dünyada yaşayan azərbaycanlıların, eləcə də Azərbaycana rəğbət bəsləyən digər xalqların nümayəndələrinə qürur dolu anlar yaşatdı.

Vətən müharibəsində Rəşadətli Ordumuzun Müzəffər Ali Baş Komandanı, cənab İlham Əliyevin müharibənin ilk günlərindən son anına qədər göstərdiyi qələbə əzmi mahir sərkərdə və

əzmkar siyasətçilik məharətinin, dönməz və qətiyyətli iradəsinin düşməne qarşı mübarizədə inamlı rol oynadığını, ordumuza və xalqımıza necə güc verməsini izləməkdən fərəh və iftixar duyduq.

Hələ müharibənin ilk günlərindən Ali Baş Komandanın qələbəyə inanclı çıxışları, inamlı çağırışları, zəfər müjdələri ilə dolu olan müraciətləri bütün xalqımızı elə savaşı əvvəllərində qələbəyə köklədi. Bu inam babalarımızın döyüş iradəsini, döyüş əzmini dirçəltməyimizə, savaş meydanında bir daha təsdiq etməyimizə gətirib çıxardı.

Bəs 2020-ci il 27 sentyabra qədər nə oldu? 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan, bir sıra beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən BMT-yə üzv qəbul edildi. Bütün beynəlxalq təşkilatlar Qarabağın Azərbaycan ərazisi olmasını təsdiq etsə də, erməni terror ordusunun bu torpaqlardan çıxarılması üçün nə bir tədbir gördülər, nə də onlara sanksiya tətbiq etdilər. Ermənistan BMT-nin etdiyi xəbərdarlıqların heç birinə məhəl qoymurdu. Azərbaycan tərəfi isə səbr və təmkinlə bu problemin danışıqlar yolu ilə həll edilməsini gözləyir, cənab Prezident bütün çıxışlarında daima sülhə tərəfdar olduğumuzu qətiyyətlə bildirirdi. 1993-cü ildə BMT-də Qarabağın işğalı ilə bağlı 4 qətnamə qəbul edildi. Lakin heç bir qətnamədə Ermənistan dövləti işğalçı dövlət adlandırılmamışdı. 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələr 30 il ərzində adi kağız parçasından başqa bir şey olmadı. [2]

1992-ci ildə ATƏM-in Helsinki görüşündə Qarabağ münaqişəsi müzakirə edildi və münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün Minsk konfransının çağırılması qərara alındı. 1994-cü ildə ATƏM-in Budapeştdəki toplantısında münaqişənin həlli üçün həmsədrlik institutu təsis edildi. 1997-ci ildən ATƏT-in Minsk Prosesinə Həmsədrilər qismində ABŞ, Rusiya və Fransa başçılıq etməyə başladı. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinin əsas məqsədi münaqişəni sülh və danışıqlar yolu ilə həll etmək idi. Bu məqsədlə onlar 3 təklif irəli sürdü. 1-ci təklif münaqişənin "paket həlli" və 2-ci təklif münaqişənin "mərhələli həlli" təklifləri Ermənistan tərəfindən və nəhayət 3-cü təklif olan və dünya praktikasında olmayan "ümumi dövlət" təklifi isə Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qətiyyətlə rədd edilmişdir. Çünki bu təklif birmənalı olaraq Azərbaycanın mənafeyinə zidd idi. [3]

ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələri 2020-ci ilə qədər bu münaqişənin həllinə heç bir fayda göstərə bilmədi. Bütün beynəlxalq təşkilatlardan ümidini üzən Azərbaycan tərəfi Müzəffər Ali Baş Komandanının rəhbərliyi ilə Ermənistan tərribatına şəxsən özü cavab verdi. Prezident seçildiyi ilk gündən "Münaqişənin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıyıq" deyən cənab İlham Əliyevin və Azərbaycan xalqının səbr kəşası daşdı. Artıq Dəmir yumruq öz sözünü deyəcəkdi. Və dedi...

Beynəlxalq təşkilatların 30 il ərzində edə bilmədiyini Rəşadətli Ordumuz etdi. 44 gün ərzində 5 şəhər, 9 qəsəbə, və 286 kənd işğaldan azad edilərək öz ana yurdumuza qatıldı. Cəbrayıl şəhəri və rayonun 90 kəndi, Füzuli şəhəri və rayonun 53 kəndi, Zəngilan şəhəri və rayonun Ağbənd, Mincivan, Bartaz qəsəbələri və 52 kəndi, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsi və 35 kəndi, Tərtər rayonunun 3 kəndi, Qubadlı şəhəri və rayonun 41 kəndi, Xocalı rayonunun 9 kəndi, Şuşa şəhəri, Laçın rayonunun 3 kəndi, eləcə də Ağdərə və Murovdağ istiqamətində bir neçə əlverişli strateji yüksəklik, Zəngilanda isə Bartaz, Sığır və Şükürataz yüksəkliyi və digər 5 adsız yüksəklik qısa vaxt ərzində şanlı ordumuzun nəzarətinə keçmişdi. Şuşa şəhərinin azad edilməsi dəmir yumruğun düşməni yerə sərən son zərbə oldu. Nəticədə, Ermənistan tərəfi noyabr ayının 10-da kapitulyasiya bəyanatını imzalamağa məcbur oldu. Müzəffər sərkərdə cənab İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində Azərbaycan heç bir itki vermədən 20 noyabrda Ağdam rayonunu, 25 noyabrda Kəlbəcər rayonunu, 1 dekabrda isə Laçın rayonunu işğaldan azad etdi.

Həm Müzəffər Ali Baş Komandan olan İlham Əliyev, həm də uzaqgörən bir siyasətçi olmasını da dünyaya nümayiş etdirdi. Biz təkcə Qarabağa qayıtmıyıq, biz eyni zamanda bütün türk dünyasını bir-birinə bağlayan Zəngəzur dəhlizini qazandıq. Təbii ki, bütün bunlar İlham Əliyevin uzaqgörən siyasətinin nəticəsi idi.

Azərbaycan ordusunun bu iradəsi, savaş meydanında canını dişinə taxaraq döyüşməsi bütün dünyaya örnək oldu.

Müzəffər Ali Baş Komandanımızın düşünülmüş strategiyası, siyasi iradəsi və qətiyyəti sayəsində ordu ilə xalqın sarsılmaz birliyi yaradılaraq tarixi Zəfər qazanıldı. Bundan sonra çoxlu

qərinələr keçəcək, illər ötəcək, tarix isə bu şanlı Zəfəri xalqımızın ən parlaq səhifəsi və qələbəsi kimi heç vaxt unutmayacaqdır.

Öz tarixini bu möhtəşəm Zəfər ilə şərəfləndirən Azərbaycan xalqı bütün dünyaya yenilməz gücünü, haqqı uğrunda mübarizə aparmaq əzmini bir daha nümayiş etdirdi!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. [http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2021/sentyabr/757544\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/respublika/2021/sentyabr/757544(meqale).pdf)
2. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/BMT>
3. https://az.m.wikipedia.org/wiki/AT%C6%8FT-in_Minsk_qrupu
4. <http://www.aztv.az/az/news/10250/iscaldan-azad-olunmus-seher-qesebe-ve-kendlerimiz-in-siyahisi>

UDC 371:351.851; 371.64/.69

Role of ICT in Education during Lockdown

Shabnam Agası gizi Ahmadova

Baku Business University

sebnem.ehmedova.2016@gmail.com

ICT refers to the technologies that involve the transmission of data across a communication channel. The use of hardware and software for effective information management, i.e. storage, retrieval, processing, communication, and sharing of information for social, economic, and cultural upliftment, is known as information technology. In the second decade of the 21st century, it appears that ICT has encompassed the whole education system. In education, ICT refers to any hardware or software that aids in the processing of instructional data.

Learning is a continual and ongoing process. Learning cannot be halted under any circumstance. However, the rapid spread of the COVID-19 pandemic has resulted in lockdowns at a variety of educational institutions. However, gaining computer skills and acquiring software and equipment, successful ICT implementation to lead change focuses on influencing and empowering teachers and supporting them in their interaction with students in learning. The fast expansion of internet access has been a driving factor of ICT adoption.

In today's world, the education industry is undergoing a digital transition. Numerous higher educational institutions have significant steps to reduce the impact of the ICT lockdown on the educational sector. Students and academicians get an immense opportunity to maximum use of this lockdown period to enroll in various courses. Educators and academics around the world have been working to involve students in the online teaching learning process in order to make the most of this time for students' bright futures. All methods of learning that are aided and assisted by the usage of ICT are referred to as e-learning.

The ICT curriculum should help teachers and students move toward a more inclusive approach that encourages positive and supportive interdependence. Every academic may regard themselves as not only instructors but also creators of knowledge thanks to digital efforts. After the development of information technology, which led to the establishment of the knowledge society, the notion of teacher education was drastically altered. ICT enables instructors to be more creative. A teacher must be informed of ICT in order to be a successful E-teacher and E-learner. One might create the ideal teaching aids for conveying his or her lesson in the classrooms by utilizing ICT. It may also aid in the preparation of routines, institutional budgets, evaluation tools, assessment tools, grade cards, and so on. ICT can simply produce an audio-visual presentation of a lesson, which is particularly successful in the teaching and learning system. The communication system can easily be developed from merely face-to-face contact by employing a phone, a smart phone, other internet-

based communication systems, a webpage, blogs, social media, and so on. The learner and the teacher can be linked at any time and in any location. The students can clear up their doubts, and the professors can offer helpful advice.

Using ICT in education, on the other hand, has encountered significant problems during Lockdown. Plagiarism is a significant risk since pupils might duplicate material rather than learning and developing their own abilities. When examining the entire impact of the use of ICTs in education, four main interconnected concerns must be addressed: effectiveness, cost, equality, and sustainability. Students from low-income families who do not have access to a laptop, smartphone, or internet connection are unable to participate in online classes. The majority of students require suitable training in order to continue education via internet using ICT. It's proven difficult to convert instructional materials into digital format on short notice since so few teachers have good digital and ICT abilities. Some instructors have a negative attitude toward information and communication technology (ICT). They believed that the majority of pupils utilized ICT for entertainment rather than learning.

From all of the above, only through having coherence between content, technological, and pedagogical knowledge and abilities can the use of technology be used to extend the reach of educational programs, streamline network management, and aid to answer unique learning needs and requirements. During a Lockdown, ICT protects the learner's right to an education while also assisting in maintaining social distance. ICT has virtually become a must for creating a better community. ICT helps to bridge the gap between rural and urban areas in a more nuanced way. Thousands of students benefit from ICT since they are unable to take advantage of the benefits of higher education owing to a variety of factors such as time, expense, geographic location, age, and so on. The use of ICT in education not only helps the teaching-learning process in the classroom, but also creates an e-learning environment.

UOT 330,35

Cultural and linguistic issues in communication

*Safiya Yasin gizi Gulamova
Baku Business University
safiyyaqulamova@gmail.com*

Language is the primary driver and influencer of communication. Language is communication, and communication is language. It can also assist with daily duties such as explaining issues and procedures, exchanging ideas, and learning new concepts. In my opinion, we wouldn't be able to communicate without language. Language is an essential component of human interaction. Humans are the only species that have perfected cognitive verbal communication, despite the fact that all species have ways of communicating. Language allows us to communicate our thoughts, feelings, and ideas with others. It has the ability to both develop and destroy societies. [5].

Cultural diversity makes communication difficult since people from different cultures have different mindsets, as well as different languages, signs, and symbols. Words, attitudes, and gestures have diverse meanings in different cultures. Prejudices, ethnocentrism, manners, and opinions are all influenced by culture.

One of the key issues associated with the refugee crisis has been noted as linguistic and cultural limitations. These impediments cause communication issues, which have a negative impact on care quality and patient health outcomes.

Language barriers arise when two persons speaking different languages are unable to communicate with one another, resulting in a breakdown in language and communication. Physical language problems, such as stuttering, articulation difficulty, and hearing loss, can also cause them.

Language, thoughts, communications, behaviors, practices, beliefs, values, and institutions of racial, ethnic, religious, or other groups (e.g., gender identity/gender expression, age, national origin, sexual orientation) are all examples of integrated patterns of human behavior [3].

Linguistic communication entails the application of norms that allow people to communicate even if they do not share the same worldview. Understanding, or the act of converting information into knowledge, is intricately linked to a social group's language habits [2].

Miscommunication occurs as a result of cultural differences in behavior and personality, such as body language, thinking, communication, manners, and conventions. For example, while eye contact is important in some cultures, it is considered unpleasant and insulting in others. Beliefs are another source of cultural divide.

The most common communication hurdle that leads to misconceptions and misinterpretations is language problems. When you don't use language that the other person understands, your communication is unproductive and your message isn't delivered.

Cross-cultural communication within an organization is hampered by cultural obstacles. Cultural differences may create hurdles to job success when persons from various cultures speak different languages, hold distinct cultural views, or communicate using different gestures and symbols. Even though they speak the same language, people from various cultures might have diverse interpretations of the same terms. Communication difficulties can also lead to misunderstandings and miscommunications, therefore we must be cautious while speaking with people. The most essential reason to be culturally aware is to have a better understanding of individuals from all over the world [1]. This broadens our minds and increases tolerance while also allowing us to have a better knowledge of our own and other people's cultures.

Language development is vital for learning, and children's capacity to acquire English is unaffected by their home language development.

First, cultures are formed by communication; that is, communication is the way through which cultural features are formed and communicated, whether they be conventions, roles, norms, rituals, laws, or other patterns. Cultures are, in a way, the "residue" of social communication.

Linguistics may help us not just communicate more effectively, but also develop relationships and establish instant rapport. It is a talent that negotiators use to control communication and, as a result, the outcome. Speaking the same language as our client is the most crucial part of linguistics.

Consider not thinking of a 'white elephant' for a time. There's no getting around it; we're all going to think of a 'white elephant.' Because our brain only takes positive orders, this is the case. Our brain instinctively ignores the phrase "do not." It's crucial to realize that our brain doesn't always receive words the way we want it to. This makes it all the more enticing to look into methods for interacting with our brain in the most effective way possible. Linguistics is the name for this communication ability. Linguistics is the study of how to communicate in a way that our brain understands. As a result, without the usage of language abilities, Neuro Linguistic Programming skills are incomplete. Linguistics has its own position in Neuro Linguistic Programming [4].

Linguistics may help us not just communicate more effectively, but also develop relationships and establish instant rapport. Linguistics provides us with nuanced orders that the brain effortlessly performs. In hypnosis, hypnotists also make extensive use of languages. Professionals with linguistic knowledge may get their task done more efficiently by minimizing any friction caused by communication barriers. It is a talent that negotiators use to control communication and, as a result, the outcome.

As a result, one must appreciate people of all cultures, as well as their beliefs and convictions. When talking, avoid using phrases or allusions that are only relevant to a certain culture. It will be easier to get along with people from different cultures if you are familiar with their cultures and

traditions. To overcome cross-cultural obstacles, I recommend a number of approaches. When talking with another individual or group, it is necessary to utilize a language that is familiar to them.

Referenses

1. Agar, M. (1994). *Language shock: Understanding the culture of conversation*. New York: William Morrow.
2. Chick, J. K. (1996). Intercultural communication. In S. L. McKay & N. H. Hornberger (Eds.), *Sociolinguistics and language teaching*, (pp. 329-348). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Tannen, D. (1985). Cross-cultural communication. In T. van Dijk (Ed.), *Handbook of discourse analysis: Vol. 4. Discourse analysis in society*, (pp. 203-215). London: Academic Press.
4. <https://www.communicationtheory.org/cultural-barriers/>
5. <https://www.ilstranslations.com/blog/language-vs-communication-theyre-not-the-same-thing/>

UOT 811.111

Frazeologiyanın linqvistik sahə kimi tədqiqi və əhəmiyyəti

Çinarə Natiq qızı İsrafilova
Bakı Biznes Universiteti
israfilova_9797@mail.ru

Frazeologiya, frazeoloji vahidləri öyrənən bir dilçilik sahəsidir. Frazeologiya termini iki mənada işlənir: 1) bir dildə olan frazeoloji birliklərin cəmi və 2) bu birlikləri öyrənən şəbə[7, 137]. Frazeologiya, yunan dilində “frazis – ifadə” və “loqos – söz”dən gəlir və bu, idiom adlanan ifadələr haqqında elm deməkdir. Frazeologiya bir sözün ekvivalenti olan frazeoloji birliklərin məcmusudur. Onlar mənə və istifadənin müxtəlif xüsusiyyətlərinə malikdirlər.

Leksikologiya lüğətin məzmununu öyrənir, frazeologiya isə frazeoloji vəhdətlərdən birini öyrənir. Söz lüğətindəki dil birliyi bir sözdür; lakin deyim frazeologiyanın dil birliyidir. Hər hansı bir dilin lüğəti söz və deyimlərdən ibarətdir.

Frazeologiya, bir xalqın əbədi və ecazkar adət-ənənələri, tarixi abidələri, nağılları və mahnılarından ibarət mənzərəli bir qalereyaya bənzəyir. Frazeologiya təkə lüğətin ən rəngli hissəsi deyil, həm də ən demokratik təbəqəsidir.

Əvvəlcə ədəbiyyatın öyrənilməsində frazeologiyadan istifadə olunurdu. Ancaq, bədii əsərləri bir dildən digərinə tərcümə edərkən vahid söz birləşmələrini tərcümə etmək mümkün deyildi. Məhz buna görə də, sonralar həmin dillərdəki frazeoloji birliklər araşdırılmağa başlandı. Frazeologiya termini ilk dəfə dünya filologiyasında 1558-ci ildə İngilis ədəbiyyatşünası Neander tərəfindən istifadə edilmişdir. Bədii əsərləri tərcümə edərkən Neander bu termindən istifadə etməli idi. Frazeoloji materialların əksər hissəsinin lüğət və digər mənbələrə daxil olmasına baxmayaraq, dilçiliklə əlaqəli mənbələrdə frazeologiya nəzəriyyəsinə dair tədqiqat işlərinə nadir hallarda rast gəlinmişdir (L.Smith, D.Curry, W.Ball, Ch.Bally). İndiyə qədər İngilis frazeologiyası qrammatika, stilistika, leksikoqrafiya və dil tarixi çərçivəsində öyrənilmişdir. Sonralar frazeologiya leksikologiyanın bir qolu kimi tədqiq olunmuşdur. Dilçilik inkişaf etdikcə, indiki frazeologiya anlayışı meydana gəldi və əksər dillərdə dilçiliyin müstəqil bir qolu kimi araşdırılmağa başlandı. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bir sıra Şərqi Avropa və Rusiya alimləri öz əsərlərində bu sahəni tədqiq etmiş, çox nəticələr əldə etmişlər. Fransız alimi Şarl Balli frazeologiya terminini elmə gətirsə də, Qərbi Avropa və Amerika dilçilərinin əsərlərində bu termindən istifadə olunmadı. Balli özü də stilistika daxilində frazeologiyadan istifadə etmişdir.

Frazeologiyanın dilçiliyin müstəqil bir qolu kimi öyrənilməsi məsələsini rus dilçisi E.D.Polivanov irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, özünəməxsus unikal söz birləşmələrini öyrənən müstəqil bir sahəyə ehtiyac vardı. E.D.Polivanov frazeologiyanın dilçilikdə möhkəmlənəcəyinə əmin idi və elə də oldu.

Frazeologiyanın dilçiliyin ayrı bir sahəsi kimi öyrənilməsi məsələsini rus alimi V.V.Vinoqradov da dəstəkləmişdi. Bu sahədə V.V.Vinoqradovun böyük xidməti ondan ibarətdir ki, o, frazeoloji vəhdətləri semantik qruplara ayırdı. Ancaq frazeologiya leksikologiyanın bir hissəsi olaraq qaldı, çünki frazeologiyanın dilçiliyin müstəqil bir sahəsi ola biləcəyini sübut edən əsas meyarlar hələ işlənməmişdi. Beləliklə, frazeologiya leksikologiyanın bir hissəsi kimi öyrənilirdi.

E.D.Polivanov və V.V.Vinoqradovdan sonra frazeologiyayı müstəqil öyrənmək ideyasını irəli sürən digər alim B.A.Larin olmuşdur. O, frazeologiyada kifayət qədər elmi tədqiqat işinin aparılmadığını təsdiqlədi. Rus dilçisi A.V.Kuninin fikrincə isə frazeologiya leksikologiya dairəsindən çıxmalı idi, beləliklə, onun əhatə dairəsi genişləndi. Frazeologiya ilə bağlı bir çox mübahisəli fikirlər səslənsə də, bir sıra elmi tədqiqat işləri aparılmışdır. N.N.Amosova, A.V.Kunin, V.A.Smirtitski, S.S.Gorelik, V.L.Arxaŋgelski, V.V.Vinoqradov, B.A.Larin, İ.A.Melçuk, İ.İ.Revzin, S.N.Savitskaya, Yu.D.Apresan kimi görkəmli dilçi alimlərin bu elmə böyük xidmətləri olmuşdur.

Beləliklə, müasir dövrdə frazeologiya bir çox dildə müstəqil şəkildə öyrənilir. Frazeologiya bir dilin ümumi sistemindəki bir mikrosistemdir.

Dilçi V.L.Arxaŋgelski frazeoloji sistemin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsvir edir:

1. Frazeoloji sistemə tarixi irs və adətlər daxildir; o, nəsildən-nəslə ötürülür.
2. Sistemi quran frazeoloji birliklərin həcmi dil və nitqin inkişafının nəticəsidir.
3. Frazeoloji birliklərin komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə frazeoloji sistemdə yaranır.

Beləliklə, frazeoloji mikrosistem iki qarşılıqlı əlaqəli sistemdən ibarətdir: semantik və struktur. Frazeologiyanın tədqiqat obyektini frazeoloji mikrosistem və onun normalarıdır. Lakin frazeologiyada bir sıra problemlər öz həllini gözləyir: frazeoloji vəhdətlərə dair normalar hələ tam açılmamışdır, frazeoloji dərəcə və frazeoloji anlayışlar kifayət qədər əsaslandırılmamışdır, mürəkkəb sözlə frazeoloji birlik arasındakı sərhəd aydın deyil; frazeologiya və frazeomatika arasındakı fərq sabit deyil.

Bir dilin frazeoloji qatını meydana gətirən ən zəngin və məcazi hissəsi olan deyimlərin öyrənilməsi hər hansı bir dilin dərinəndən araşdırılmasına xidmət edir. İdiomlar nəzəri və praktik dilçilikdəki əhəmiyyətinə görə bir dildə yaşayır. Çıxışı daha cəlbədicə və təsiredicə etməkdə böyük rol oynayır. İdiomalar milli mədəniyyətin bir dil vasitəsi ilə ifadə olunması vasitəsidir. Bir millətin ruhunu, tarixini və ictimai həyatını çatdırırlar. Buna görə də onlar milli dəyərləri saxlamağın və onu inkişaf etdirməyin əsas amillərindən biridir.

İngilis dilində işlədilən idiomlar semantikanın, quruluşun və semantik-quruluşun özünəməxsus xüsusiyyətlərini daşıyır. Onlara qrammatik kateqoriyalar, leksik və qrammatik dəyişikliklər xasdır. Digər leksik birliklər kimi idiomalar da köhnəlir və yeni idiomalar yaranır. İngiliscə deyimlərin semantik təsnifatı çox yönlü və mübahisəlidir. İngilis dilçi alimləri L.P.Smit və U.Bal ingilis dilindəki idiomalara dair əsərlərində bu deyimləri qruplara bölmüşlər, ancaq bu bölgü təsnifat səviyyəsində deyil. İdiomaların təsnif edilməsinin ən qədim və ənənəvi prinsipi idiomaların mənşəyinə görə təsnifidir. Bu təsnifat ingilis və amerikan alimləri tərəfindən istifadə edilmişdir (L.P.Smith və başqaları). L.P.Smit dənizçilərin, ovçuların, əsgərlərin, fermerlərin, heyvan və quşların, aşpazların idiomalarını ayırır. Bəzən təsnifatın bu amili “etimoloji prinsipi” adlanır. Buna baxmayaraq, o, ümumi prinsip ola bilməz. Çünki bu amilə frazeoloji birliyin semantik-struktur formalaşması daxil deyil.

Rus alimi V.V.Vinoqradovun təsnifatı ingilis dilində də istifadə olunur. V.V.Vinoqradov hər iki dildə olan deyimləri semantikaya görə üç qrupa bölür. Dilçi G.B.Antruşina, bu haqda yazırdı: "Bu bölgü ilk semantik təsnifatdır və dilçilikdə öz dəyərini itirməmişdir" [1, s.189].

V.V.Vinoqradovun təsnifatı idiom komponentlərinin semantik qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Onun fikrincə, komponentlərin mənaları bir idiomdan nə qədər çox fərqlənirsə, semantik münasibət

daha güclü olacaqdır. T.Arbekova hesab edir ki, "deyimlərin semantik təsnifatı aşağıdakılara əsaslanır:

- 1) komponentlərin həqiqi mənanaya yaxınlığı xüsusiyyəti;
- 2) əsas komponentin və idiomun subyektiv mənasının uyğunsuzluğu xüsusiyyəti;
- 3) bir idiomun mənasında assosiativ komponentin mövcudluğu” [3, s.100].

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, idiomaların quruluşunu öyrənmək semantik nöqtəyi-nəzərindən zəruridir və nəzəri, o cümlədən praktik əhəmiyyətə malikdir. İdiomların struktur təsnifatı onların tərkib hissələrinin hansı nitq hissəsinə aid olmasını müəyyənləşdirməyə əsaslanır. Hər bir idiom yalnız semantik baxımdan deyil, həm də formalaşma baxımından da özünəməxsusdur. Sintaktik analiz olunan deyimlər ayrı deyil, bütövlükdə təhlil edilir. İdiomlar çox qədim tarixə aiddir və dilçiliyin ayrıca müstəqil bir qolu olaraq meydana çıxır və inkişaf edir və təbiidir ki, bundan sonra da bu sahədə elmi araşdırma aparılmalıdır. “Frazeologiya elmindəki çətinliklər və qarışıqlıqlar dilçiləri qorxutmamalıdır, çünki heç biri sahə hazır, araşdırılmış şəkildə meydana çıxmayıb və onlar daim inkişafdadır” [5, s.342].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Antrushina G.B. and others. English Lexicology. M., 1985, 312 p.
2. Amosova N.N. Fundamentals of English phraseology. Leningrad, 1963, 420 p.
3. Arbekova T.I. Lexicology of English. M., 1977, 399 p.
4. Arnold I.V. Lexicology of modern English. M., 1973, 289 p.
5. Kunin A.V. English phraseology. M., 1970, 500 p.
6. Logan P. Smith. The Phraseology of the English Language. Trans. by A.Ignatyev., M., 1959, 401 p.
7. Abdurahmonov Sh. and b. The current Uzbek literary language. Tashkent, 1980, 65 p.
8. Амосова Н.Н., Основы английской фразеологии, М., 69 с.
9. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. М., 1979, 410 с.
10. Кунин А.В. Английская фразеология. М., с. 101-123

UOT 811.111

Onlayn proqramlardan istifadə edərək tələbələrin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi

Rəxşəndə Fərrux qızı Nadirli

Bakı Biznes Universiteti

resinadir@gmail.com

Həyatımızın bir çox aspektlərində texnologiyaların böyük təsiri mövcuddur. İnsanlar biznesdə, səhiyyədə, təhsildə və bir çox sahələrdə texnologiyalardan geniş istifadə edirlər. Hal-hazırda müasir texnologiyaların təhsil sahəsində böyük əhəmiyyəti vardır. MT-lar öyrənənlərə daha effektiv öyrənmədə, müəllimlərə tapşırıqların daha yaradıcı və effektiv formada təqdim etmədə əsas yardımçı vasitədir.

İnformasiya və kommunikasiya cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsidir. Dünyanın hər mədəniyyətində informasiya müxtəlif yollarla ötürülür. Ən yeni innovativ texnologiyalar informasiyanın ötürülməsini sürətləndirdi və kommunikasiyanı daha yüksək nöqtəyə çatdırdı.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə dil öyrənənlər informasiyanı sərbəst şəkildə qəbul etməyə cəhd göstərir və onun düşüncə və psixoloji bacarığı inkişaf edir. Kompüter texnologiyalarından istifadə edən müəllim öyrənənlərin əməkdaşına çevrilir [2]. Xarici dilin tədrisində İKT dən istifadə edilməsi tədris prosesinə yeniliklər gətirməklə yanaşı, öyrənənləri motivasiya edir və onların biliklərə yiyələnməsinə olan marağını daha da artırır. Lüğət fondunun

genişləndirilməsi zamanı istifadə edilən lüğətlər, hazırlanmış söz siyahıları və s. bu kimi resurslar artıq dəbdən düşmüş öyrənmə stili kimi özünü göstərir. Bu proses isə komputer texnologiyalarından istifadəyə yol açır və istifadə miqyasının genişlənməsinə kömək göstərir. Bundan əlavə olaraq, texnologiyadan istifadə tələbələrə fəal, həvəsli və cəlbədiciləşməyə kömək edir. Lüğət ingilis dilinin öyrənilməsinin digər aspektlərindən ayrılı bilməz. Söz ehtiyatı öyrənənlərin inkişaf etdirmələri üçün məniməməli olduğu əsas komponentdir.

Dil öyrənənlər ingilis dilini öyrənərkən ən əsas lüğətin mənimənilməsi zamanı bir çox problemlərlə üzləşirlər. Söz bazasının düzgün kontekstdə istifadə olunmaması, onların yadda qalmaması və eyni zamanda nitqdə istifadə olunmaması dil öyrənən zaman ortaya çıxan və həlli bir o qədər də çətin olan məsələlərdən biridir. Lakin öyrənilmə prosesinin effektiv edilməsi və onun yarada biləcəyi çətinliklərin aradan qalxması üçün köməyə onlayn proqramlar çatır. Qeyd etdiyimiz kimi, ənənəvi resurslar bir yerə qədər kömək etdiyindən təhsil alan və təhsil verən subyektlərin onlayn proqramlara üz tutması artıq indiki dövrümüzdə normal bir hala çevrilib və dəbdən düşməyən bir metod halına gəlib.

Tələbələrin söz bazasının artırılmasında internetin böyük rolu vardır. Hal-hazırda onlayn proqramlardan istifadə edərək, lüğət fondunun genişləndirilməsi artıq dövrümüzdə ən müasir istifadə edilən yollardan biridir. Hibrid təhsil təşkilatları və ingilis dilini öyrətmək üçün yeni yaradılmış onlayn təşkilatlar demək olarki təhsil həyatına inteqrasiya etmiş və ondan istifadəsi hal-hazırda zəruri hala çevrilmişdir. Bu proqramlara biz Longman Dictionary of Contemporary English (LDOCE) – 5th Version, Youtube, Podcast, Skype, Duolingo, Quizlet və s. kimi onlayn proqramları misal göstərə bilərik [4].

Longman Dictionary kompüter verilənlər bazasını səs və şəkil ilə birləşdirən həyəcanverici bir vasitədir. İstifadəçi verilənlər bazasında mövcud olan müxtəlif növ məlumatlara giriş imkanı əldə edir. Burada istifadəçi qrammatika, sözlərin mənaları, tələffüz və s. haqqında real həyat nümunələri, fotoşəkillərvə s. kimi imkanlara asanlıqla yiyələnə bilər. Bu vasitə öyrənənə bir dilin struktur formasını anlamağa və onu öyrənməyə kömək edir və eyni zamanda bir çox interaktiv təlimlər təqdim edir [3].

YouTube müxtəlif məqsədlər üçün kütləvi bir məlumat mənbəyidir. İngilis dili öyrənənlər üçün YouTube videoları ingilis dilinin bir çox cəhətləri üçün söz ehtiyatının artırılması, vurğu problemlərinin aradan qaldırılması, tələffüzün yaxşılaşdırılması kimi məsələlərin həll olunmasında böyük rola malikdir.

Podcast söz bazasının genişləndirilməsi üçün istifadə olunan ən innovativ proqramlardan biridir. Bu proqramlar müəllimlərin köməyi vasitəsilə öyrənənlər tərəfindən yaradıla bilər. Podcast müxtəlif mövzular əsasında ola bilər. Bu mövzular sayəsində isə öyrənən həmin mövzulara uyğun sözlərə yiyələnə bilər və öyrənənlər dilin orijinallığı ilə yaxından tanış ola bilərlər. [2]

Skype istifadə edərək, müəllimlər və şagirdlər üçün dünyanın hər yerində bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək üçün sonsuz potensiallar təqdim edir. Xarici dil sinifində təhsil alanların təcrübəvə dil bacarıqlarını artırmaq üçün digər ölkələrdəki siniflərlə əlaqə qurması üçün xeyli imkanlar təqdim edir. Skype vasitəsi ilə müəllimlər öyrənənlərə mentorluq edə və ya ev tapşırıqlarında kömək edə bilərlər. Tələbələr digər tələbələr üçün oxuya, təqdim edə və ya ifa edə, həmçinin yazı və ya tədqiqat layihələrində digər tələbələrlə əməkdaşlıq edə bilər.

Duolingo-da öyrənənlər üçün bir çox dil seçimi mövcuddur. İngilis, ərəb, ispan, fransız, holland və digər dilləri seçmək mümkündür. Bu proqramın istifadə qaydası çox sadədir və demək olar ki, geniş miqyasda istifadə olunur. Aparılmış tədqiqatlara əsasən qeyd olunur ki, Tarakan Borneo Universiteti Duolingo proqramı vasitəsilə ingilis dilini, xüsusən də lüğəti geniş şəkildə tədrisi üçün və eyni zamanda dil öyrənənlərdə həyəcan və maraq yaratmaq məqsədilə istifadə edərək müsbət nəticələr əldə edilmişdir [4].

Dünyada, demək olar ki, ən çox istifadə olunan proqramlardan biri də Quizlet proqramıdır. Bu proqramdan istifadə qaydası olduqca asandır və tələbələr rəvanlıqla dərs dəstləri hazırlaya bilərlər. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün bu proqramda olduqca kifayət qədər müxtəlif növlü çalışmalar sistemi vardır.

Boşluğu doldurma, çox seçimli, doğru və ya yanlış və uyğunluq daxil olmaqla müxtəlif növ çalışma seçimləri mövcuddur. Şübhəsiz ki, bir çox tələbələr Quizlet-i indiyə qədər yaradılmış ən böyük və ən faydalı öyrənmə vasitələrindən biri kimi qiymətləndirirlər.

Onlayn proqramlardan geniş miqyasda istifadə edilməsi dünyada baş vermiş COVID-19 pandemiya sayəsində təhsil sisteminin onlayn təhsilə keçməsi nəticəsində bu tipli proqramların istifadəsinin zərurətini artırmışdır.

İngilis dilində tədrisdə multimediyaya və texnologiyanın tətbiq edilməsinin tələbələr arasında üstünlük verilən tədris üsuluna çevrildiyini irəli sürən araşdırmalar artmaqdadır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, onlayn lüğət saytları vasitəsilə lüğət öyrənmə ilə məşğul olan öyrənənlərin motivasiyanı artırdıqlarını, bunun da söz ehtiyatının yaxşılaşdırılmasına və söz ehtiyatının artmasına səbəb olduğuna dair çoxlu sayda araşdırmalar mövcuddur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ahmad, K., Corbett, G., Rogers, M & Sussex R. Computers, Language Learning, and Language Teaching. Cambridge: Cambridge University . 1985, p.218
2. David Nunan. Language Teaching Methodology: A Textbook for Teachers. Prentice Hall. 1991, p.320
3. Nation, I. S. P. New ways in teaching vocabulary. 1994 , p. 112
4. <https://www.readingrockets.org/article/10-ways-use-technology-build-vocabulary>

UOT 82.0.051; 82.09; 82-95

İsmayıl Şıxlının tənqidlə bağlı fikirlərinin bədii tənqiddə təzahürü

*Anar Şahbaz oğlu İbrahimov
Sumqayıt Dövlət Rəsm Qalereyası
ibrahimov.11.09.97@gmail.com*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə nəzər salsaq bir çox görkəmli şair və yazıçılarımızın bənzərsiz sənət nümunələri görə bilərik. Onların hər birinin içərisində insan mənəviyyatının yüksəlməsi və insanın cəmiyyətdə düzgün mövqey tutması üçün qiymətli sözlər və fikirlər mövcuddur. Sovet dövründə o ağır illərdə öz imzası ilə seçilən yazıçılardan biri də məhz İsmayıl Şıxlıdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında və zənginləşməsində əsaslı rola malikdir. Yazıçının əsərləri özlüyündə insan xarakterinin dəyişikliyinə və buna baxmayaraq, insanın həyatda oynaya biləcəyi rolun vacibliyini özündə əks etdirir. İsmayıl Şıxlının qələminin məhsulu olan “Dəli Kür” romanında olan obrazların hər biri davranışı və əsərin süjet xətti insanlarda həqiqi dünyanın bütün çətinliklərinə mübarizə aparmaq ruhu oyadır.

“İsmayıl Şıxlı şeirdə lövbər salmadan nəsrə yol aldı və bu işdə o, Mehdi Hüseynin sözlərini də unutmadı. Mehdi Hüseyn ona yalnız gördüklərini, bildiklərini yazmağı tövsiyə etmişdi. İsmayıl Şıxlı buna əməl edərək, “Konserv qutuları”, “Həkimin nağılı”, “Səhəri gözləyirdik”, “Kerç sularında”, “Haralısan, ay oğlan?”, “Raykom katibi”, “Daşkəsən” oçerklərini, “Ayrılan yollar”, “Dəli Kür”, “Ölən dünyam” romanlarını yazdı. O, nəsrin astanasından içəri daxil olduqdan sonra özünü tapdı və yaradıcılıq potensialını burada göstərə bildi. Özünün sonralar dediyi kimi, “Ayrılan yollar” kimi əsər yazması Azərbaycan nəsrinin uğuru idi. İsmayıl Şıxlı vaxtilə verdiyi müsahibələrin birində deyirdi: “Ayrılan yollar” şəxsiyyətə pərəstişi ilkin qamçılmış, şüarçılıqdan, boş hay-küydən uzaq ilk Azərbaycan romanının və “Yanar ürək”, “Böyük dayaq”, “Qara daşlar” kimi romanların yaxşı mənada örnəyi, sələfidir.” [2]

Bədii fəaliyyəti ilə yanaşı İsmayıl Şıxlı elmi-ədəbi tənqid sahəsində də öz fikirlərini söyləmiş və bu fikirlərin hər biri özlüyündə tənqidin bütün sahələrini təsvir etmişdir. Yazıçının ədəbi tənqidlə

bağlı fikirlərinin digər tənqid sahələrinə olan təsirindən danışmadan əvvəl tənqidin nə olduğunu və necə edilməsinə izah gətirmək lazımdır.

Formalaşmış tənqidlə bağlı mənfi fikrin əksinə olaraq tənqid bizim daha yaxşı olmağımıza və səhvlər üzərində işləməyimizə kömək edən vacib bir vasitədir. Düzgün və konstruktiv tənqid iş əlaqəsinin ayrılmaz bir elementidir, tərəfdaş, dostlar və qohumlarla münasibətlərdə də vacibdir: sizə yaraşmayan şeyi müzakirə etmək qabiliyyəti olmadan güclü bir əlaqə qurmaq mümkün deyil.

Tənqid sakit münasibət daha cəsarətli və qərəzsiz qərarlar qəbul etməyə kömək edir və hərəkətlərimiz və işlərimiz istisnasız olaraq hər kəsin xoşuna gəlməyəcəyini öyrədir. İşimizin nəticəsini və ya fikirlərimizi kənardan qiymətləndirə bilmirik. Konstruktiv tənqid işdəki zəif tərəfləri müəyyənləşdirməyə və nəyi daha yaxşı edə biləcəyini anlamağa kömək edir. Aydın ki, bir layihə və ya bir fikirdə ciddi bir qüsurlar varsa, çox xoş olmasa da, bir fikir eşitmək daha yaxşıdır, ən başlıcası hər şeyin mükəmməl olduğuna dair yalan bir inamdan daha çox onu düzəltməyə kömək edəcək bir məsləhətdir də deyə bilərik. Tənqid, prinsipcə, cəmiyyətin və insan münasibətlərinin inkişafı üçün əsas və müəyyən şərtlərdə məhsuldar vasitələrdən biridir. Tənqid edildikdə, fikirlərimizdə, mövqeyimizdə fərqli olaraq, özümüzü təsdiq etməyi deyil, özümüzü başqalarının dünyasına açmağı, qarşılıqlı rəşional anlaşma səviyyəsində münasibət qurmağı öyrənirik. Ümumiyyətlə, tənqid elm kimi bir çox sahələrin inkişafına yön vermişdir. Hər bir sahənin əyri-əksiklikləri və onun yaxşı və ya pis olmasını göstərən isə elə tənqiddir. Biz tənqidi bir növ güzgüyə bənzədə bilərik, çünki güzgü özündə əks olunanı olduğu kimi göstərir. Güzgü cansız olsa da, tənqid bir növ canlıdır və onu icarə edən şəxs və şəxslər olur. Tənqidin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərən sübutlardan biri kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 57-ci maddəsinin III bəndini göstərmək olar. Ancaq bəndin son cümləsi isə insanlarda tənqidlə bağlı fikirlərinin doğru olmasını tələb edir. Həmin hissədə aşağıdakı sözlər qeyd olunub: “Tənqidə görə təqib qadağandır. Təhqir və böhtan tənqid sayıla bilməz.” [1]

Bildiyimiz kimi, insanın düşüncələrini ifadə etdiyi andan onun kimliyi barədə müəyyən məlumatlar qarşısında məlum olur. Təbii haldır ki, hər kəsin öz fikri var və əlbəttə ki, bu fikirlərin səhv olub-olmaması barədə hökm çıxarmaq bəzən çox çətin olur. Bir insanın hər hansısa bir işi düzgün etmədiyini və onun gördüyü işdə olan səhvlərini acı şəkildə demək olduqca qeyri-etik bir hərəkət sayılır. Bu cür deyilişlə onun fəaliyyətini düzgün istiqamətə yönləndirmək istəyimizin üstündən xətt çəkmiş olururq. Bu hal bizə qarşıda ola bilər. Düzdür, belə hallarda onları əks aqressiya ilə rədd etmək asandır, amma elə insanlar olur ki, onların söylədiklərindən də faydalana bilərsiniz əlbətdə ki, bu deyilənlər tənqid düzgün formasındadırsa. Ümumiyyətlə, düzgün tənqidin mümkün olub olmadığını və niyə başqa bir insanın hissələrinə təsir etmədən onu tənqid etməyi öyrənməyin vacib olduğunu anlamaq olduqca vacibdir.

Professor Buludxan Xəlilovun yazdığı “İsmayıl Şıxlının ədəbi-tənqidi görüşləri” adlı kitabında yazıcının tənqidçiləri 3 qrupa ayırdığını qeyd edir. Təbii ki, yazıçı bu qrupları ədəbi mühit üçün tərtib etmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, bu fikirlərin bədi tənqiddə də öz yeri vardır. Onun təsvir etdiyi tənqidçilərin bir hissəsi, əsasən, ədəbiyyat vurğunları olub onun inkişafı naminə yorulmadan fəaliyyət göstərənlərdir. Bu cür öz işinə hörmətlə yanaşanlar birinci qrupa aid edilib. Bu hal bədi tənqiddə mövcuddur.

Elə tənqidçilər var ki, onlar incəsənətin durmadan inkişaf etməsini və sənətkarların etdikləri xətalara öz fikirlərini obyektiv formada söyləyirlər. Bu cür tənqidçilər incəsənətin daşdığı mahiyyətə bələd olanlardır. Belə tənqidçilərin məqsədi sənəti izləyərək onun inkişaf etdiyi mədəniyyət ilə əlaqələndirməkdir.

Birinci qrupa aid olan tənqidçilər sənət əsərlərinin təhlilində istifadə edilməli olan vacib və faydalı məsləhətləri toplusunı qeyd edirlər. Bu mövqə olduqca sərt olsa da, sənət üçün xeyirli fikirləri özündə cəmləyir.

Məqalələrin birində qeyd olunur ki, “İncəsənət tarixi bir elmdir, amma tənqid bir elm deyil. Tənqid müəyyən bir fəaliyyət növüdür və bir fəaliyyət olaraq sənət tarixindən fərqli olaraq, həqiqətə iddia edə bilməz.” [7]. Bu mülahizənin yalnız tərəflərini İsmayıl Şıxlının tənqidlə bağlı fikirləri ilə cavablandırmaq olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir elm sahəsini istiqamətləndirən və onda olan

yaxşılıq-pisliyi göstərən tənqid özü bir elm olmasa, digər elm sahələrini necə analiz edə bilər? Axı bu cür cəsarət üçün gərək böyük bir elmi bazaya sahib olasan.

Tarixən bir çox filosoflar, məsələn, B.Kroçe, İ.Kant və T.Eliot tənqidi bir incəsənət sayırdılar. İsmayıl Şıxlı isə tənqiddə bir elm sahəsi kimi yanaşmış və onun göstərə biləcəyi təsirləri görmüşdür.

Birinci qrupa aid olan bədii tənqidçilər sənət əsərində olan fəlsəfi fikiri, hər hansısa bir istiqamət, axın, bədii üslubu dərinlən təhlil edərək, onun müasir düşüncədə tuta biləcəyi mövqeyi müəyyənləşdirərək, yazacağı yazıda oxucunu bu fikirlərin yeganə məqbul olduğuna inandırmaq, ən əsaslandırılmış, ənənəyə uyğun tələblərinə cavab verən olması niyyətində olmamalıdır. Fəlsəfədən bədii ədəbiyyata və incəsənətə daha yaxın olan tənqidi mübahisə prosesində, tənqidçinin sənət fəlsəfəsindən və ya sənət tarixindən qazandığı bəzi qeyri-müəyyən fikirlər istifadə edilə bilməsi üçün onun elmi cəhətdən əsaslandırılması mütləqdir. Etika və tənqid arasında bir uçurum olması onun təsir gücünün azalması ilə nəticələnə bilər. Tənqid etika baxımından bütün düzgün görüşlər tərəfindən nəzərdən keçirilməsi nəzəri problemlərin mənbələri arasındadır. Təcrübədə tənqidçilər bəzən etik çərçivəsində hazırlanmış bu anlayışlardan istifadə edirlər. Bu nəinki tənqidçinin özünə müəyyən nəzəriyyə verəcək, həm də etikada inkişaf edən mücərrəd anlayışların sənətin konkret materialına tətbiq olunmasına imkan yaradacaqdır.

İsmayıl Şıxlının ikinci qrupa aid etdiyi tənqidçiləri isə tənqidi problemlərdən çox ərsəyə gələn əsərlərin miqdarının çox olmasının maraqlandırdığını bir növ onların hesablayıcı maşına bənzədir. Bu kimi hal özünü bədii tənqiddə də göstərir. Əksər tənqidçilər öz elmi işlərini bir kənara qoyub satışla məşğul olaraq, ən dəyərsiz əsərləri belə göksək qiymətləndirərək, onların dəyərini artırmağa çalışırlar. Onlar üçün sənətin mənəvi dəyərindən çox maddi dəyəri daha önəmlidir. Bu cür tənqidçilər kopya işlərini həqiqi iş kimi ekspertizadan keçirir, yüksək gəlir əldə etməyə səy göstərirlər. Belə hal isə incəsənətin çöküşünə səbəb olar. Çünki bu proses zamanla artdıqca insanların bədii-estetik zövqü korlanır və elmi dəyərə malik incəsənət nümunələrini düzgün qiymətləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Etika baxımından bu tənqid sənətin estetik nəzəriyyələrinin məhvinə səbəb olaraq, insanların fikirlərində olan incəsənətin təsdiqlənə biləcəyi və ən azı qismən təsdiqləndiyi və ya təkzib oluna biləcəyi anlayışları kökündən sarsıdır.

Tənqidçilər arasındakı münasibətlər, empirik elm və onun tətbiqləri arasındakı münasibətlərə az da olsa bənzəyir. İkinci qrupa aid tənqidçilərin fikirləri sanki hörümçək toru çərçivəsində irəli sürülür və nəzəri anlayışlar dolay eksperimental yoxlanışa məruz qalır, nəticədə onlar ən azı qismən təsdiqlənir və ya şübhə altına alınır. Buna baxmayaraq, belə tənqidi fikirlərin tətbiqi, əgər mümkünə (bu o qədər də çox deyil), əgər həqiqət deyilsə, o zaman səmərəliliyi, praktik əhəmiyyəti və s kimi mahiyyəti olmur. Öz mənafeyini güdən tənqidçilər müəyyən dərəcədə sənətin təbiətinə laqeyd yanaşır və sənətdən çox uzaq meyarlara əsaslanan tənqid formalarını aradan qaldıraraq tənqidin yaxşılaşmasına öz töhfəsini verə bilmirlər. Bununla yanaşı bu cür tənqidçilər tənqidi düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Tənqidçi də oxucusu kimi təbiətdə konkret olan sənətə və bu barədə zəruri olan mücərrəd estetik nəzəriyyəyə daha çox yaxındır. Bədii tənqidçi incəsənət elminin mövcudluğunu nəzərə alsa belə, o, tamamilə tərksilah olaraq qalır, çünki bədii dili bir mülk və ya vasitə kimi istifadə edə bilmədiyi üçün tənqidçi olmayan bir insandır. Bu sənədi sırf analiz edən kimi tənqidçi yenə də ondan təcrid qalacaq, çünki ifşa etdiyi şey bədii dilin özüdür və ümumiyyətlə, onun obyekt deyil.

İsmayıl Şıxlının fikrincə üçüncü növ tənqidçiləri isə nə sənət, nə də onun dəyəri maraqlandırır. Onlar yalnız sənətkarın nüfuzundan bəhrələnmək istəyirlər. Belə tənqidçiləri öz kölgəsi olmayan başqasının kölgəsində dinclik tapmaq istəyənlərə bənzətmək olar. Onlar sənətin daşdığı mahiyyəti heç cür qiymətləndirmək iqtidarında deyillər. Əsaslı olan üçüncü qrupa aid olan tənqidçiləri də iki yerə ayırmaq olar. Məşhur öz sənəti ilə ucalan bir sənətkarı tərifləməklə nüfuz qazanmağa çalışanlar və yüksək ada sahib sənətkarı dırnaqarası heç bir əsası olmadan tənqid edərək, öz fərqlilikləri göstərməklə tanınmaq istəyənlər.

Tərixə nəzər salsaq, hər üç növ tənqidçiyə rast gəlmək olar. Onlar ikinci və üçüncü qrupa aid olanlarını əsl mənəvi incəsənətin və yüksək bədii zövqün qatili hesab etmək olar. İsmayıl Şıxlıda öz tənqidi fikirləri və yazıları ilə bu cür tənqidçilərin saylarının azalmasına və mədəniyyətin yüksək

formada inkişafına nail olmaq istəmişdir. Onun bu fikirləri və ərsəyə gətirdiyi üç qrup tənqidçilər demək olar ki, tənqidin hər sahəsində mövcuddurlar. Məhz İsmayıl Şıxlı kimi yazıçıların əsərləri və fikirləri özlüyündə tənqid elminin saflaşmasına xidmət edir.

İnsanı təhqir etməkdənsə, sadəcə, çatışmazlıqlarını göstərməyinə kömək etməsinə yönəldilirsə, o zaman tənqid etməyə dəyər. Ümumiyyətlə, qəbul olunur ki, bir insan öz işini göstərsə, hər bir qeydə qulaq asmağa hazır olmalıdır və söylədiyi hər şeyi məmnuniyyətlə qəbul edib, özlüyündə nəticə çıxarmalıdır. Tənqidçi və ya hər hansısa bu sahədən kənar bir şəxs bir insanın və ya ərsəyə gələn sənət nümunəsinin qüsurlarını görsə də, bu işin hədəf arenasında olub-olmadığı barədə düşünməlidir və bu mövzunu başa düşməyə çalışmalıdır, çünki əks halda edilən tənqidin heç bir mahiyyəti olmayacaq.

Bununla da tənqid elmi və İsmayıl Şıxlının bu elmə aid fikirlərinin ümumi məcmusu kimi belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, bütün bunlar insan cəmiyyətin və bəşəriyyətin oyanışına təsir etmək kimi mühüm bir vəzifənin daşıyıcısıdır. Hər bir halda insanlıq tarixində tənqid kimi bir elmin olması onun bəşəriyyətin inkişafı üçün görəcəyi işləri daha da sürətləndir və düzgün mövqe tutmasına zəmin yaratmışdır.

İsmayıl Şıxlı kimi bir tənqid elminə böyük dəyər verən yazıçının Azərbaycan ədəbiyyatında olması milli mədəniyyətimizin nə dərəcə yüksək göstəricilərə sahibliyinin bir sübutudur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2018
2. Xəlilov B. İsmayıl Şıxlının həyat və yaradıcılıq yolu. Xalq qəzeti, 2009, 20 may, s. 7
3. Mir Cəlal. Publisistika (1926–1977). Bakı, 2018, 416 s.
4. Musayeva İ.Ə. Çağdaş Azərbaycan romanının nəzəri-metodoloji problemləri. Bakı, 2014, 191 s.
5. Şərifova S.Ş. Klassiklər və müasirlər söz müstəvisində. Bakı, 2018, 568 s.
6. <http://buludxan-xelilov.com/pdf/ismayil-sixlinin-edebi-tenqidi-gorusleri.pdf>
7. https://studme.org/37427/etika_i_estetika/hudozhestvennaya_kritika
8. <https://www.ranibu.ru/chto-takoe-kritika.html>

UOT 73

Azərbaycan–Çexiya multikultural-mədəni əlaqələrinin təsviri sənətimizdə əksi

Emil Raul oğlu Ağayev

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji kolleci
emilaghayev93@mail.ru*

Dünya xalqlarının inkişafı, qarşılıqlı münasibətləri bəşəriyyət üçün vacib amillərdən biridir. Bu ideyaların möhkəmlənməsində əsas yeri multikultural-mədəni əlaqələr tutur. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra dünya ölkələri ilə bütün istiqamətlərdə uğurlar qazanır. Xüsusilə bütün sahələrdə yüksək səviyyədə əlaqələrimiz olan ölkələrdən biri də Çexiyadır. Hər iki ölkənin mədəniyyət əlaqələri əsaslı şəkildə vurğulanmalıdır.

Çex sənətsünası M.Rşitsa Qobustanda geniş tədqiqatlar aparmış və bu haqda “Dünyanın beş hissəsinin qaya təsvirləri” adlı yeni kitabında geniş elmi fikirləri ilə öz münasibətini bildirmişdir. Rəssamlarımız da paytaxt Praqanın doğmalığını hiss edərək, bu şəhərə üstünlüyü ilə seçilən lirik əsərlər həsr etmişlər.

Təsviri sənətimizdə öz mənzərələri ilə geniş şöhrət qazanan Böyükağa Mirzəzadə yaradıcılığına nəzər yetirsək, Praqaya həsr edilən əsərləri görə bilərik. 1962-ci ildə “Praqanın görünüşü” əsərində rəssam bütün diqqətləri paytaxt şəhərin vedutasına çəkir. İmpressionizm ənənələrinə, rəng, üslub xüsusiyyətlərinə ciddi şəkildə riayət edir. Işıq-hava perspektivindən istifadə

edərək, əsəri iki hissəyə aydın və dumanlı rəng qamması ilə əhatə etmişdir. Digər bir əsərində isə şəhərin bir küçəsinə diqqətləri çəkərək “Praqada gecə” (1962) (ill. 1) adlandırmışdır. Kompozisiyada daha çox qırmızı rəngin semantik parlaqlılığını əldə etmişdir. Puantilistlərin təsviri-nəzəri prinsipləri əsərdə aydın vurğulanmışdır. “Müqəddəs Vita məbədi” (1959), “Praqa” (1959), “Vltavanın sahilində” (1959) əsərlərində tarixi Praqanın simvollarına multikultural mədəni dəyərlərin birləşdiyi mərkəz kimi təqdim edilmişdir.

İll. 1. Böyükağa Mirzəzadə. “Praqada gecə” (1962) (kətan, yağlı boya)

“Praqada səhər” (1961) əsərində isə mavi rəngin tam əhatəli formada şəhəri əhatə etməsi Kamil Xanlarovun bu mövzuya olan maraqlı münasibətini görə bilərik. Əsərdə daha çox panoramlı perspektiva ilə şəhərin memarlığı, Səttarsayağı rəng palitrasına əhatələnmiş estetik baxışların bitkinliyini görə bilərik. Yaradıcılığı daha çox sərt üslubla bağlı olan Tahir Salahovun “Praqa” silsilələrində də fırçanın cəld hərəkətliyi izlənilir.

Qrafika tariximizdən danışırıqsa mütləq xalq rəssamı Arif Hüseynovun adını vurğulamalıyıq. “Folklor bayramı. Moravia” (1985) (ill. 2), “Praqada şənbə günü” (1982) ağ-qara rənglərlə Çex xalqının məişəti, geyim estetikası, milli dəyərlərinə multikultural baxışları ilə seçilir.

İll. 2. Arif Hüseyinov. “Folklor bayramı. Moravia” (1985) (kağız, tuş)

Müasir dövrümüzdə də Bakı–Praqa multikultural-mədəni əlaqələrini genişləndirərək, dünya ölkələrinə nümunə olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mirzəzadə B. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 104 s.
2. Müzəffərli D. Multikulturalizm və tolerantlıq diyarı Azərbaycan. Bakı, 2016, 119 s.

“DAVAMLI İNKİŞAF STRATEGİYASI: QLOBAL TRENDLƏR, MİLLİ TƏCRÜBƏLƏR VƏ YENİ HƏDƏFLƏR”

mövzusunda

I BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSIN MATERIALLARI

10-11 dekabr 2021-ci il

MİNGƏÇEVİR

I CİLD

*Konfrans materiallarında
verilən məlumat və faktlara görə
müəlliflər məsuliyyət daşıyırlar*

Yığılmağa verilib: 17.12.2021

Çapa imzalanıb: 27.12.2021

Format: 60 x 84 1/16

F.Ç.V. 38

Tiraj 300

MİQ Poliqrafiya ofisi